MAGYARORSZÁG
HONFOGLALÁS KORI ÉS
KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI

13.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig

Szeged–Budapest
2020

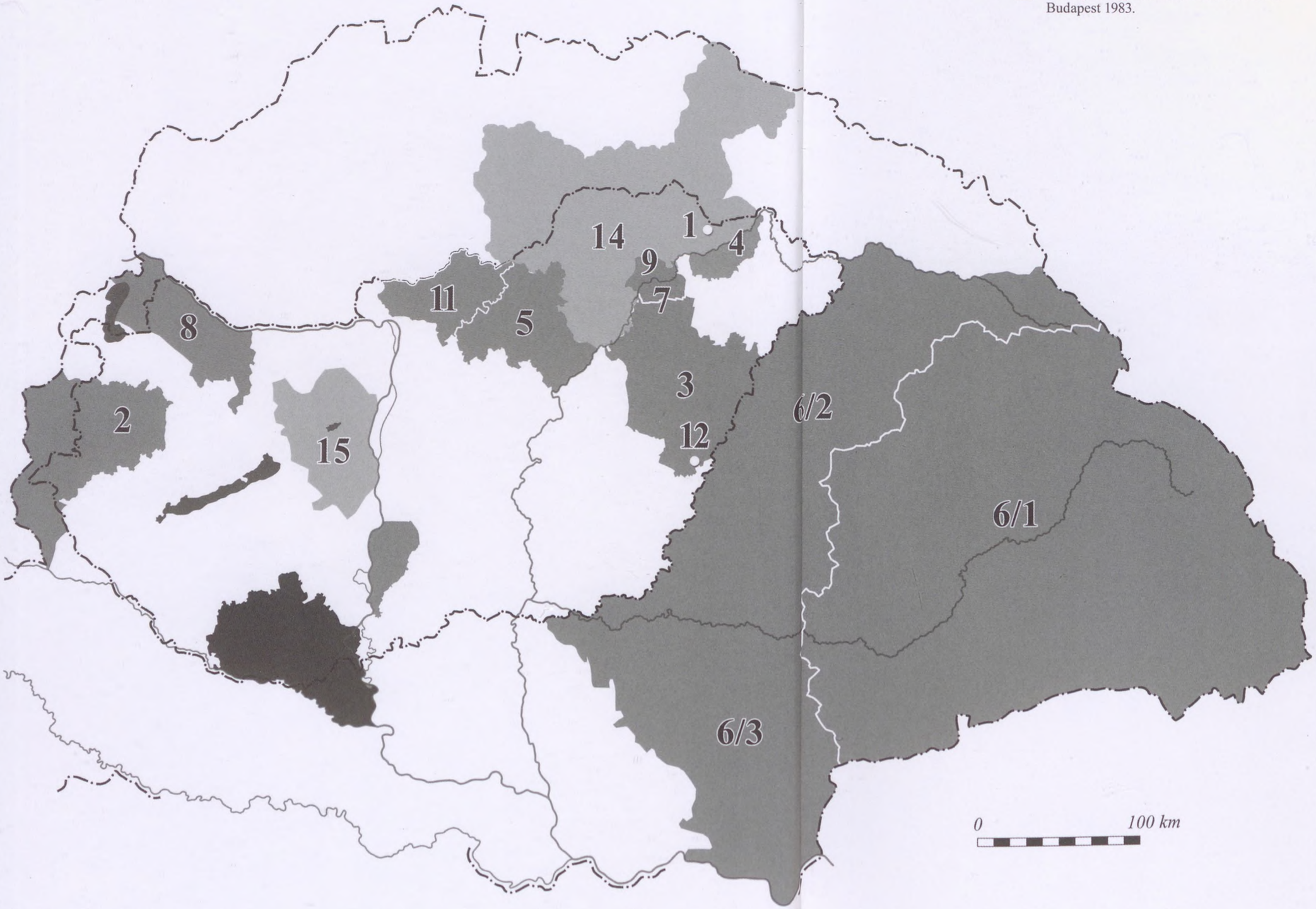

MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐINEK LELETANYAGA

Kiss Attila
Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983.

MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD KORI SÍRLELETEI

Megjelent kötetek

1. Révész László
A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. Miskolc 1996.
2. Kiss Gábor
Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000.
3. M. Nepper Ibolya
Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II. Budapest–Debrecen 2002.
4. Istvánovits Eszter
A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori leletanyaga. Nyíregyháza–Budapest 2003.
5. Révész László
Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest 2008.
6. Gáll Erwin
Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei I–II. Szeged 2013.
7. Tóth Anikó
A nyíri mezőség a 10–11. században. Szeged 2014.
8. Horváth Ciprián
Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged 2014.
9. Kovács László
A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető. Szeged–Budapest 2015.
10. Gallina Zsolt – Varga Sándor
A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. – A Kalocsai Sárköz a 10–11. században. Szeged–Budapest 2016.
11. Horváth Ciprián
Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest 2019.
12. Kovács László
Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője. Szeged–Budapest 2019.
13. Révész László
A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Szeged–Budapest 2020.

Előkészületben

14. Horváth Ciprián
Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest
15. Petkes Zsolt
Fejér megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A 10–11. SZÁZADI TEMETŐK REGIONÁLIS JELLEMZŐI A KELETI-KÁRPÁTOKTÓL A DUNÁIG

MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 13.

Sorozatszerkesztő:
Kovács László és Révész László

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A 10–11. SZÁZADI TEMETŐK REGIONÁLIS JELLEMZŐI A KELETI-KÁRPÁTOKTÓL A DUNÁIG

Szeged–Budapest
2020

Készült

Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal

39507/2018/KULTIG és az NKFIH K 120575 sz. kutatási pályázatai anyagi segítségével

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Szerkesztő:
FELFÖLDI SZABOLCS

Lektorálta:
KOVÁCS LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:
BERTÓK KRISZTINA

Térképek szerkesztése:
BÍRÓ GYÖNYVÉR, BERTA ADRIÁN

A rezümét fordította:
LARA STRONG

Borítóterv:
auri grafika

A borítón:
Nyeregveretek Vajtáról (Magyar Nemzeti Múzeum)

A gerincen:
Rozettás lószerszámveret Vajtáról (Magyar Nemzeti Múzeum)

Előzék:
Rozettás szíjvég Vajtáról, valamint díszgombok Jászfényszaruról (Magyar Nemzeti Múzeum)

Borítófotók:
ROSTA JÓZSEF

Fejezetkezdő fotók:
HORVÁTH FERENC

ISBN 978-963-9046-79-5 Ö
ISBN 978-963-9987-60-9
ISSN 1219-7971

© Révész László
© SZTE BTK Régészeti Tanszék
© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete
© Magyar Nemzeti Múzeum

Kiadta a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke,
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete,
a Magyar Nemzeti Múzeum
és a Martin Opitz Kiadó

Nyomás és kötészet: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

I. A KÁRPÁT-MEDENCE 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK KUTATÁSA NAPJAINKBAN 7
I.1. Bevezetés 7
I.2. A tárgyi leletanyag 8
I.2.1. Rövid kutatástörténet 8
I.2.2. A tárgyak keltezése 9
I.3. A sírok 24
I.3.1. Forrásadottságok, módszertani kérdések 24
I.3.2. A síregyüttes és a társadalmi státusz kérdése 28
I.3.3. Az etnikum meghatározásának kérdésköre 35
I.4. A temetők 48
I.5. A mikroregionális kutatások 67
I.6. Kísérlet a Kárpát-medence 10–11. századi sírleleteinek és temetőinek regionális csoportosítására 71
II. ERDÉLY A MAGYAR HONFOGLALÁS KORÁBAN 77
II.1. Erdély földrajzi viszonyai 77
II.2. Temetőrészletek a 10–11. századból 77
II.3. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez 94
III. A BÁNSÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI 101
III.1. A Bánság földrajzi viszonyai 101
III.2. A Bánság 10–11. századi temetői és sírleletei 102
III.3. A Bánság temetői a magyar honfoglalás és államalapítás korában 110
IV. A MAROS–KÖRÖS KÖZE 10–11. SZÁZADI TEMETŐI 123
IV.1. A Maros–Körös köze földrajzi viszonyai 123
IV.2. A Maros–Körös köze 10–11. századi temetőinek régészeti kutatása 124
IV.3. A Mezőberény–Gyula térség lelőhelyei 126
IV.4. A Gyoma–Kunszentmárton térség lelőhelyei 133
IV.5. A Szentes–Mindszent közötti terület lelőhelyei 140
IV.6. Hódmezővásárhely térségének 10–11. századi temetői 148
IV.7. A Mezőség 10–11. századi temetői 153
IV.8. A Maros–Körös közének temetői a magyar honfoglalás és államalapítás korában 156
V. A TISZÁNTÚL 10–11. SZÁZADI TEMETŐI 165
V.1. A Tiszántúl földrajzi viszonyai 165
V.2. A Körös–Berettyó-vidék (Nagy-Sárrét) 10–11. századi temetői 170
V.3. A Hortobágy és a Hajdúság 10. és 11. századi temetői 184
V.4. A Felső-Tisza-vidék 10. és 11. századi temetői 198
V.4.1. A nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és a Taktaköz lelőhelyei 198
V.4.2. A Felső-Tisza-vidék 10–11. századi temetőinek leletanyaga 216
V.4.3. A Felső-Tisza-vidék temetőinek területi és időrendi csoportjai 235
V.4.4. Nyíregyháza környékének temetői 246
V.4.5. A Szatmár–Beregi-síkság 10. és 11. századi temetői 249
VI. ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI 259
VI.1. Észak-Magyarország földrajzi viszonyai 259
VI.2. Észak-Magyarország 10. és 11. századi temetői 260
VI.3. Észak-Magyarország 10–11. századi temetőinek leletanyaga 280
VI.4. Észak-Magyarország temetői a magyar honfoglalás és államalapítás korában 299
VI.5. Adatok Észak-Magyarország 10–11. századi temetőinek etnikai összetételéhez 308
VII. A DUNA–TISZA KÖZE ÉS A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI 325
VII.1. A Duna–Tisza köze földrajzi viszonyai 325
VII.2. A Közép-Tisza-vidék 10–11. századi temetői 326
VII.3. A Közép-Tisza-vidék 10–11. századi sírleleteinek értékelése 334
VII.4. A Dunamelléki-síkság 10. és 11. századi temetői 344
VII.5. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. és 11. századi temetői 368

VII.6. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. és 11. századi sírleleteinek értékelése 385
VII.6.1. Az úgynevezett Bojárhalom–jánosszállási csoport 414
VII.6.2. A Csongrád–Csanytelek-csoport 419
VII.6.3. A Tápió mentétől Kiskunfélegyházáig húzódó területsáv lelőhelyei 421
VII.6.4. Bácska 10. és 11. századi temetői 424
VII.7. A Duna–Tisza köze temetői a magyar honfoglalás és államalapítás időszakában 425
VIII. ÖSSZEFOGLALÁS 428
IX. REGIONAL FEATURES OF THE 10–11TH CENTURY CEMETERIES FROM THE EASTERN CARPATHIANS TO THE DANUBE 461
IX.1. Sources for the various sub-topics and the methods used in examining them 462
IX.2. The results of my research 465
X. LELŐHELYEK JEGYZÉKE 473
XI. A SZÖVEGBEN EMLÍTETT URALKODÓK LISTÁI 482
XI.1. Bizánci császárok 482
A Makedón-dinasztia (867 és 1056 között) 482
XI.2. Nyugati uralkodók (781 és 1002 között) 482
XI.3. Muszlim uralkodók 482
Abbaszida kalifák (862 és 902 között) 482
Szaffárida emír (901 és 909 között) 483
Számánida emírek (892 és 976 között) 483
XI.4. Magyar fejedelmek és királyok 483
Árpád-ház (955 és 1301 között) 483
XII. KÉPEK – TÉRKÉPEK 484
XIII. IRODALOMJEGYZÉK 487
XIV. RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK 519
XV. A TÉRKÉPEN SZEREPLŐ LELŐHELYEK MUTATÓJA 523

I. A KÁRPÁT-MEDENCE 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK KUTATÁSA NAPJAINKBAN

(Módszertani áttekintés)

I.1. BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedek intenzív kutatásai révén megsokszorozódott a 10. századi magyar fejedelemség, illetve a 11. század elején alapított keresztény magyar királyság területéről előkerült sírok, temetők száma.[1] Ezen újabb leletek számottevő része korszerű, jól dokumentált, s teljességre törekvő feltárások révén került napvilágra. A forrásanyag mennyiségi és minőségi gyarapodása azonban azt is eredményezte, hogy aligha tarthatók tovább azok a kategóriák, amelyek segítségével ezen leleteket korábban elemezték. Utoljára ugyanis több mint fél évszázada, Szőke Béla rendszerezte a korszak temetőiről és tárgyi hagyatékáról rendelkezésre álló ismereteket, megalkotva azt az időrendi és társadalmi besorolást, melynek keretei közé a különböző kutatók a mai napig megpróbálják beilleszteni ezen forrásanyagot.[2] E próbálkozásokat azonban egyre több nehézség, illetve ellentmondás terheli, ezért – úgy vélem – elérkezett az ideje annak, hogy újból áttekintsük – elődeink munkájára építve, de prekoncepcióktól mentesen – a számunkra jelenleg rendelkezésre álló adatokat. Jelen dolgozat arra ugyan nem vállalkozhat, hogy a felmerülő problémák megoldására végleges receptet adjon, arra azonban igen, hogy a kutatás előtt felmerülő feladatokat és lehetőségeket számba vegye, s jelezze a lehetséges megoldási javaslatokat. Erre már csak azért is szükség van, mert a 10. század kutatásában a régészeti leleteknek kiemelten fontos szerepük van. Ebből az időszakból ugyanis belső írott forrásaink nincsenek. Ami az Árpád-kor, illetve a késő középkor magyar kútfőinek az említett korszakra vonatkozó híradásait illeti, azokat a történettudomány alapos forráskritikával kezeli, s e szűrőn csak csekély és töredékes információk jutnak át. Ami pedig az egykorú vagy közel egykorú külföldi (főként nyugat-európai, bizánci, muszlim) forrásokat illeti, azok – ugyancsak alapos forráskritika után – igen fontos információkat közölnek ugyan a 9–10. századi magyar történelemről, a honfoglalás körülményeiről és a magyar hadjáratokról, alig engednek azonban bepillantást arra a területre, ahonnan e hadjáratok indultak, a korabeli Kárpát-medencébe, a magyar gazdaság és társadalom mindennapjaiba. Nyilvánvaló, hogy a régészeti és a történeti, nyelvészeti, embertani források zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen is hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek – vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek – alátámasztására felhasználni.[3] Márpedig erre az elmúlt évtizedek során számos példa akadt. Főként a régészetet jellemezte az a módszer, hogy saját forrásainak értelmezését az éppen aktuális és széles körben elfogadott történeti hipotézisekkel igyekezett összhangba hozni, gyakorlatilag lemondva azok önálló értékelésének lehetőségéről.[4] Más esetekben viszont – figyelmen kívül hagyva a régészeti leletanyag értelmezését terhelő problémákat – olyan kérdésekben is véleményt nyilvánított (eseménytörténet, politikatörténet, társadalomszerkezet, etnikai problémák stb.), amelyek megoldásában lehetőségei korlátozottak.[5] Ennek következtében olyan feltevések születtek, amelyek a vegyes érvelés klasszikus módszere szerint különböző tudományágak önmagukban is bizonytalan adatait igyekeztek egymással alátámasztani. Érthetők tehát azon történészek és régészek fenntartásai, akik e kutatási módszert élesen bírálták. E bírálatok azonban időnként véleményem szerint túlzó szkepticizmusba csaptak át, elvitatván a régészettől a véleménynyilvánítás jogát olyan kérdésekben is, amelyekre annak forrásai – különböző mértékben ugyan, de – lehetőséget adnak.[6] Az alábbiakban a régészeti kutatások néhány neuralgikus problémáját szeretném felvázolni.

[1] A kutatástörténet részletes taglalásától mentesítenek az elmúlt két évtized során készített, széles látókörű áttekintések: Mesterházy 1993a, 270–310; Langó 2007.

[2] Szőke 1962.

[3] Vö. Bálint 2006, 287–293.

[4] E tekintetben főként Györffy Györgynek a korai magyar állam struktúrájára vonatkozó hipotézisei voltak irányadóak: Györffy 1959; Györffy 1977. A helyzet tarthatatlanságát ismerte fel – legalábbis a Felső-Tisza-vidék és a kabar kérdés vonatkozásában – példamutató kutatói elkötelezettséggel a honfoglaláskor vezető régésze, Dienes István (Dienes 1986, 92–114), aki korábbi munkáiban Györffy elképzeléseinek elkötelezett támogatója volt: Dienes 1961, 95–196; Dienes 1972.

[5] Vö. Brather 2004.

[6] Kristó 1995, 149–183; Kristó 1997, 234–275; Révész 1997, 215–233; Takács 1997, 168–215.

I.2. A TÁRGYI LELETANYAG

I.2.1. RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNET

A régészet tárgyakkal és jelenségekkel, valamint ezek értelmezésével és időrendjével foglalkozó tudományág. Célszerű tehát a vizsgálatokat az egyestől az általános felé, a tárgyak szintjétől a sírok, a régészetileg megfigyelhető jelenségek, a temetők, a regionális csoportok, majd végül a teljes leletanyag irányába haladva végezni. E fejezetben a tárgyi anyagra vonatkozó kutatási eredményeket fogom áttekinteni.

E munka kereteit szétfeszítené, ha valamennyi, a Kárpát-medence 10–11. századi temetőiben talált tárgytípus részletes kutatástörténetét megkísérelném bemutatni. Erre azonban nincs is szükség, mert ilyen jellegű összefoglalások rendelkezésünkre állnak.[7] Röviden csak arra szeretnék utalni, hogy a régészeti elemzések kezdeti szakaszában, a 19. században és a 20. század első felében a kutatókat értelemszerűen többnyire még az egyes tárgytípusok szerepének a meghatározása és felismerése foglalkoztatta (például a tarsolylemezek, íjcsontok, nyíltartó tegezek). Ez a folyamat azonban nem ért véget 1945 után sem, főleg a több elemből (például veretből) álló tárgyak esetében, melyek újjáalkotásában vezető szerep jutott a László Gyula által meghonosított megközelítésmódnak. E módszertani irányzat vitathatatlanul legkiemelkedőbb képviselője Dienes István volt. Az elmúlt háromnegyed évszázad során derült fény többek között a veretes lábbelik, veretes övek, veretekkel díszített tarsolyok, hajfonatkorongok, nyergek mibenlétének a tisztázására. A veretes készenléti íjtegezek modern ásatásokon történt előkerülése, dokumentálása és ennek segítségével korábbi, leletösszefüggéseikben meg nem figyelt példányaik rekonstruálása arra figyelmeztet, hogy hasonló esetekkel a jövőben is számolnunk kell.

Már a kutatás korai szakaszától kezdve nagy figyelmet fordítottak főként Hampel József, Supka Géza és Fettich Nándor révén a kiemelkedő jelentőségű ötvöstárgyak ornamentikájára, illetve annak gyökereire, összetevőire, olykor ezek segítségével a magyarság korai történetét érintő folyamatok (eredet, vándorlások, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok) meghatározására.[8] Napjainkig hiányzik azonban e kérdéskör modern, művészettörténész szakember által készített átfogó elemzése. E helyett számos olyan régészeti dolgozat született, amelyek szerzői e tárgyak motívumkincsének értelmezésével próbálták megfejteni (vitatott eredménnyel) a honfoglalás kori magyar hiedelemvilág elemeit.[9] Mindennek a gyökerei a Nagy Géza és Pósta Béla által megalapozott, majd László Gyula által kidolgozott régészeti néprajz irányzatához vezethetők vissza.[10] Ez az iskola komoly figyelmet szentelt a tárgyak készítési és használati módjának, alkalmanként a hiedelemvilágban betöltött szerepének, de egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán foglalkoztatta képviselőit a finomabb időrend kidolgozásának a kérdésköre. Ennek eredményeként az úgynevezett „klasszikus" honfoglalás kori leleteket általánosságban keltezték a 10. századra vagy annak első kétharmadára, ezen belül azonban a pontos részletek kidolgozása elmaradt.[11] Legfeljebb azok esetében merült fel a „korai" (a 10. század elejére – első harmadára történő) datálás lehetősége, amelyeknek formai párhuzamait sikerült a Kárpátoktól keletre kimutatni.[12] E folyamatok eredményeképpen a tudományos közlemények lapjain gyakran olyan elnagyoltan, vagy éppen ellenkezőleg: megalapozatlan magabiztossággal keltezett temetőkről (sőt temetőtöredékekről!) olvashatunk, amelyekre alkalmanként igen nagy ívű történeti következtetéseket alapoztak megalkotóik. A helyzet tarthatatlansága a társtudományok képviselői részéről megfogalmazott kemény kritika nyomán egyre nyilvánvalóbbá vált. Ennek lecsapódásaként Kristó Gyulának a magyar állam megszületéséről írott könyve kapcsán élénk vita bontakozott ki a történész szerző és két régész (köztük e sorok írója) között, többek között az időrend kérdésében.[13]

E vita – meggyőződésem szerint – sok tanulsággal szolgált mindkét fél számára. E polémia során fogalmazta meg Kristó Gyula azt az alaptételt, mely szerint

[7] Az újabb kutatásokról összefoglalóan, további irodalommal: Bálint 1989, 195–238; Mesterházy 1993, 290–295; Mesterházy 1997, 30–67. – A fontosabb tárgytípusok kutatástörténetére: Révész 1996, 79–189, valamint Révész 2008, 400–443. – Táblázatos formába rendezett (hiányos) áttekintések: Langó 2007, 3. táblázat, 214–216, valamint Gáll 2013, 32–35.

[8] Mesterházy 1998a, 129–159; Bálint 2004, 50–52.

[9] Dienes 1972, 47–56; Dienes 1975, 77–108; Dienes 1979, 23–32; Fodor 1980, 189–219; Fodor 1996a, 31–36; Fodor 1999, 141–161. – Előbbi nézetek kritikája: Marosi 1997, 158–167; Bálint 2004, 135–145; Révész 2010, 373–383.

[10] Részletes – bár nem minden részletében objektív – bemutatása: Mesterházy 1993a, 273–285; Fodor 2001, 149–270; újabban: Langó 2007, 117–124, 128–132.

[11] Kristó teljes joggal illette ezt a módszert a „keltezés benyomás alapján" kifejezéssel (Kristó 1997, 253–254).

[12] Dienes 1960, 177–180; Dienes 1964, 18–40. – Ennek a módszernek kései jelentkezése: Mesterházy 1990a, 235–274; kritikája: Révész 1996, 131–132.

[13] Kristó 1995, 149–183; Kristó 1997, 234–275; Révész 1997, 215–233; Takács 1997, 168–215.

a történelem az idővel dolgozó tudomány, s éppen ezért a történészek joggal lehetnek kényesek arra, hogy aki történeti kérdésekkel foglalkozik, lehetőség szerint a legpontosabban keltezzen.[14] Aligha vitatható, hogy a történész akadémikus rendkívül fontos és érzékeny pontra tapintott rá. Elgondolkodtató felvetései többnyire megalapozott kételyeket tükröznek, s óvatosságra, visszafogottságra intő sorainak tanulságait érdemes hasznosítani.

A 10–11. századi temetők feldolgozása során kétségkívül az egyik leginkább problematikus kérdés az adott lelőhely keltezése. Habár az elmúlt évtizedek során az egyes tárgytípusok feldolgozása tekintetében komoly eredmények születtek, e munkálatok még távol állnak a befejezéstől. Ennek hiányában pedig aligha remélhetünk érdemi előrelépést. A Kárpát-medence történeti-régészeti kutatásának talán egyetlen más olyan korszaka sincs, amelyben ennyire szoros, olykor alig egy-két évtizedre leszűkíthető „keltezési kényszer" (vagy ilyen irányú elvárás) lenne az igény. A temetők használati idejének viszonylag pontos megállapítása azonban nem egyszerű feladat. A korszak tárgytípusainak zöme hosszú ideig, olykor egy-másfél évszázadig használt tárgyakból áll, s ráadásul azok előfordulása régiónként gyakran eltérő képet mutat. Még szerencsés esetben is mindössze néhány olyan tárgy áll a rendelkezésünkre, amelyek használatával az előzőeknél valamelyest szűkebb időhatárok között számolhatunk. Éppen ezért jut kitüntetett szerephez a temetőkben talált tárgyak időrendjének alapos és sokoldalú vizsgálata. Az alábbiakban ezért a mindenkori keltezés egyik legfontosabb alappillérét jelentő, a Kárpát-medence korabeli tárgyi anyagára vonatkozó eddigi eredményeket és hiányosságokat veszem sorra.

I.2.2. A TÁRGYAK KELTEZÉSE

I.2.2.1. Tipokronológia

A tipokronológiai vizsgálatok a régészeti leletanyag tanulmányozásának alapvető módszerei közé tartoznak. Ennek ellenére célszerű röviden összefoglalni e módszer nélkülözhetetlen elemeit.[15]

1. A tipokronológiai kutatások során törekedni kell az adott lelethorizonton (jelen esetben a Kárpát-medence 10–11. századi sírleletein) belül az adott tárgy valamennyi ismert és hozzáférhető példányának a felgyűjtésére.
2. El kell végezni a tárgy tipológiai osztályozását, a variánsok meghatározását és elkülönítését, ide értve a tárgy készítési technikáját, anyagát, illetve összetevőit is (például tausírozott kengyelek, arany, aranyozott ezüst- vagy bronzveretek stb.).
3. Az anyaggyűjtésnek tartalmaznia kell a tárgy szűkebb (a sír egyéb leletei) és tágabb (a temető leletanyagának általános jellemzése, ezen belül a vizsgált tárgyat tartalmazó sír/sírok temetőn belüli helyzete) leletkörnyezetének bemutatását, beleértve a feltártság fokát és a dokumentáltság minőségét is.
4. Mindezen adatok felhasználásával tehetünk javaslatot a tárgytípus és annak változatai relatív, s szerencsés esetben (pénzzel, esetleg természettudományos módszerekkel (is) keltezett sírok) abszolút kronológiai horizontjának a meghatározására is. Ez magában foglalja a tárgytípus és egyes változatainak térbeli és időbeli elterjedésére (annak általános vagy korlátozott módjára, időbeli tagoltságára) vonatkozó megállapításokat.
5. Az anyaggyűjtés választ adhat a tárgy használati módjának meghatározására, s ez utóbbi esetleges térbeli és időbeli sajátosságaira, változásaira.
6. A lelethorizonton kívüli anyaggyűjtés támpontot adhat az adott tárgytípus eredetével, származásával, készítési helyével (hazai vagy külföldi műhelyközpontok) kapcsolatos kérdések tisztázásához.
7. Régészeti módszerekkel csak korlátozott mértékben vizsgálható a tárgy hajdani tulajdonosának társadalmi helyzete. Annyi azonban többnyire megállapítható, hogy a tárgy példányai (illetve különböző alapanyagokból készült változatai) egyéb mellékletekben gazdagabb, avagy szegényebb sírokból láttak-e napvilágot? Ez óvatos következtetések levonását lehetővé teszi.

Első pillantásra feleslegesnek, sőt akár túlzónak is tűnhet a fenti szempontok összefoglalása. Nyomban megváltozik azonban a véleményünk, ha áttekintjük azt, hogy a korszak tárgyait illetően milyen tipokronológiai kutatások valósultak meg mindmáig, s azok mennyiben tettek eleget ezen alapkövetelményeknek. Ne feledjük ugyanis, hogy ezek azok az alappillérek, amelyeken a magyar honfoglalás és államalapítás kora temetőinek és sírleleteinek az értékelése nyugszik![16]

[14] Kristó 1997, 235–236.

[15] Már csak azért sem kerülhető meg ez a kérdés, mert a tipokronológiáról, mint a leletanyag vizsgálatának egyik alapvető módszeréről sem az 1954-ben, sem a 2011-ben kiadott *Régészeti kézikönyv* egyetlen szót sem ejtett!

[16] Kiragadott, de a szemléletmódra jellemző példaként említem meg, hogy például Mesterházy Károly egyébként kitűnő és adatgazdag kutatástörténeti áttekintésében különválasztotta a tárgytörténeti kutatásokat (amelyek alatt tárgy- és viseletrekonstrukciót értett) az időrend kérdésétől: Mesterházy 1993a, 290–295.

Az első tipokronológiai jellegű anyaggyűjtésekre és azok eredményeinek közzétételére a honfoglalás kori régészeti kutatások megindulásától (1834) nagyon hosszú idő, több mint 120 év elmúltával került sor. E vizsgálatok a Fehér Géza által szorgalmazott és munkatársaival (Cs. Soós Ágnes, B. Mikes Katalin) elkezdett,[17] majd Éry Kinga és Kralovánszky Alán által befejezett,[18] Szőke Béla által szerkesztett honfoglalás kori és kora Árpád-kori leletkataszter adatbázisán alapultak.[19] Nyilván nem véletlen, hogy az első modern tipokronológiai elemzések a munkacsoport egyik tagjának, Kralovánszky Alánnak a nevéhez fűződnek, aki a korábban egyértelműen szláv etnikumjelzőnek vélt S-végű karikaékszereket és a félhold alakú csüngőket vette alapos vizsgálat alá, s ezzel nagymértékben hozzájárult egy új kutatási irányzat kialakulásához az általunk tárgyalt korszak vonatkozásában.[20] Ez az irányzat egyértelműen Szőke Béla korszakalkotó jelentőségű könyvének a megjelenésével lépett színre teljes fegyverzetében.[21] Szőke e művében a 10–11. századi középréteg és köznép szinte valamennyi ékszer- és ruhadísz típusát tárgyalta a fent megadott szempontok szerint, de figyelme kiterjedt például a rozettás lószerszámveretekre is. Munkája részben a leletkataszter adatbázisára, részben saját anyaggyűjtésére támaszkodott.[22] Megfigyeléseinek túlnyomó többsége a megjelenés óta eltelt fél évszázad múltán is helytállónak bizonyult, legfeljebb azok egyes részleteit finomították az újabb leletek segítségével.[23] Az a tény azonban, hogy az egyes temetők feldolgozása során a szerzők zöme még napjainkban is megelégszik Szőke eredményeinek mechanikus átvételével és az azokra történő hivatkozással, anélkül, hogy ezeket ellenőriznék, továbbfejlesztenék és összevetnék az újabb adatokkal, nem magyarázható mással, mint a kényelmességgel és (talán fájó, de ki kell mondani) az igénytelenséggel.

Szőke Béla eredményei a modern tipokronológiai kutatások alapját jelentik. Korai halála azonban megakadályozta abban, hogy az általa bevezetett elemzési módszert továbbfejlessze, követőkre pedig csak később talált. Az 1960-as években született munkák közül csupán néhány tanulmány illeszthető e vonulatba: Mesterházy Károly az S-végű hajkarikák elterjedésével és időrendjével kapcsolatos megfigyeléseit tette közzé bőséges adattárral kísért munkájában, Bakay Kornél pedig a kétélű kardokat tartalmazó sírokat gyűjtötte fel és értékelte.[24] A 10–11. századi temetkezések kerámiaanyagát Kiss Attila összegezte.[25]

Az 1970-es évektől előbb csak szórványosan, majd egyre nagyobb számban jelentek meg tipokronológiai tárgyú dolgozatok. Szabó János Győző az újlőrincfalva-magyaradi temető [541. lh] monografikus igényű feldolgozása során fogalmazott meg napjainkban is megszívlelendő gondolatokat e vizsgálatok alapvető fontosságáról.[26] Jó példával elöl járva, időtállónak tűnő megfigyeléseket tett a huzal-, valamint sodrott és fonott nyak- és karperecek formai változatairól és időrendjéről.[27] E kérdéshez a későbbiek során megjegyzéseket fűzött Langó Péter is.[28] Mindkét munka komoly hiányossága, hogy anyaggyűjtésüket nem tették közzé, így az annak alapján megfogalmazott következtetéseik nem el-

17 Fehér 1954, 92–94.

18 Kiss 1993, 89; Mesterházy 1993a, 287–288; Langó 2007, 116.

19 FÉK 1962.

20 Kralovánszky 1957, 175–186; Kralovánszky 1959a, 76–82; Kralovánszky 1959b, 327–361.

21 Szőke 1962.

22 *„Munkámban csak kis részben vettem alapul a [...] régészeti kataszter adathalmazát, hiszen az még csak alakulóban volt e munka megírása közben. Ezért az egyes jelenségek, tárgytípusok lelőhely szerinti statisztikája csak vázlatos [...] Munkám alapja főleg saját adatgyűjtésem volt."* (Szőke 1962, 7).

23 Szőke Béla munkásságáról, valamint a magyarországi és közép-európai kutatásra gyakorolt hatásáról: Langó 2007, 124–127. – Idézett szerző kitűnően összefoglalta mindezt ugyanott: *„Szőke munkásságának a kutatás irányvonalára gyakorolt hatása több lépcsőben történt. Megjelent tanulmányainak eredményei – a köznép felismeréséről, adott tárgytípusok datálási lehetőségeiről, a Kisalföld északi és déli felének 10. századi régiségeiből levont konklúziója nyomban beépült a kutatásba. Módszerei – az egyes lelettípusok minél teljesebb felgyűjtése és tipokronológiai értékelése, valamint egyes régiók területén előkerült temetők időrendjének és egymáshoz viszonyított belső rendjének vizsgálata – csak megkésve hatottak, mivel László Gyula tanítványai a mesterük által kialakított módszereket alkalmazták elemzéseik során."* (Langó 2007, 127).

24 Mesterházy 1965, 95–113; Bakay 1965. – Mesterházy később is visszatért e tárgytípushoz az arany és elektron S-végű hajkarikák felgyűjtése és értékelése során (Mesterházy 1983, 143–151).

25 Kiss 1969, 175–182.

26 *„Bár a régészet elsődleges feladata időrendi kérdések tisztázása, sajnos a X–XI. századi ékszerek időrendje részleteiben még kimunkálatlan. Több mint 15 éve, Szőke Béla alapvetése, Török Gyula halimbai temető-feldolgozása után a kronológiai kérdések kutatása háttérbe szorult. Úgy tűnik, hogy a keltezési módszerek egészséges kritikai revíziója agnoszticizmusban feneklett meg."* (Szabó 1980, 50). *„A hagyományos régészeti keltezési módszerek közül elsősorban a tipológiával szemben tapasztalható a népvándorlás kora és különösen a X–XI. századok vonatkozásában aggályoskodás, idegenkedés. Mintha csupán az őskori kutatásban lenne alkalmazható (természetesen komplex módon), s ott ma is igen nagy eredménnyel. A tipológiai módszer tényleg öncélú játékosság, amely a társadalmi valóságtól eltávolít? Valóban ellentmond ez a szemléletmód a néprajz eredményeinek?"* (Szabó 1980, 51).

27 Szabó 1980, 62–67.

28 Langó 2000, 33–57.

lenőrizhetők. Ugyanez vonatkozik a Lőrinczy Gábor által feldolgozott pödrött végű hajkarikákra is.[29] Csallány Dezső gyűjtötte fel elsőként a veretes lábbelikre vonatkozó adatokat,[30] valamint a préselt lemezes és öntött áttört hajfonatkorongokat.[31] Munkái az időrendre vonatkozó részletes megfigyeléseket nem tartalmaznak. Számos tárgytípus összegyűjtését végezte el Kiss Attila.[32] A tárgyak szűkebb és tágabb leletkörnyezetét nem vizsgálta, s mivel az általa használt szakirodalom hivatkozásait sem ellenőrizte, adatai számos esetben pontosításra szorulnak, a finomabb időrend kidolgozására nem alkalmasak. Munkájának értékálló részei azok a részletek, amelyekben egy-egy tárgytípus különböző részletességű értékelésére kerített sort (úgynevezett „pax" feliratos gyűrűk, asztragaloszok, készségtartó karikák, líra alakú csatok, gombos végű karikák, korongfibulák).[33] Ugyancsak Kiss Attila, valamint Bálint Csanád vállalkozott a préselt lemezes ruhadíszek számbavételére is.[34] Utóbbi elvégezte a kaftánveretek és a csüngőtagos ruhadíszek feldolgozását is.[35] A pusztaszentlászlói temető közzététele során Szőke Béla Miklós és Vándor László valamennyi, a lelőhelyen előforduló ékszertípust (S-végű karikaékszerek, gyöngyök, kauricsigák, félhold alakú csüngők, gyűrűk) vizsgálta, áttekintve azok kutatástörténetét, a hazai és a nemzetközi szakirodalom adatait, s az újabb adatok fényében több esetben módosították a korábbi, főként Szőke Béla által elért eredményeket is.[36] Alapos és példamutató monográfiájuk lapjain összegyűjtötték és értékelték a korábban többször félreértelmezett úgynevezett rovásírásos gyűrűk problematikáját is.[37]

A tipokronológiai kutatások szempontjából alapvetően új impulzust jelentett Jochen Giesler monográfiája.[38] Jóllehet a magyar kutatás élénken – és részben elutasítóan – reagált e munkára, felvetve azt, hogy a német szerzőt a magyar nyelvismeret hiánya gátolta a részletes tájékozódásban.[39] A magyar kutatók szerint ráadásul Giesler indokolatlanul éles határvonalat húzott a honfoglaló magyar, valamint az attól teljesen elválasztott Bijelo Brdo-kultúra között.[40] Valójában azonban Giesler (ha kétségtelen hiányosságokkal is), azt a munkát végezte el, amelyet a korszak hazai specialistáinak Szőke Béla halálát követően a tisztánlátás érdekében folytatniuk kellett volna.[41] Egy másik német kutató, Mechtild Schulze-Dörrlamm a honfoglalás kori sírokban talált muszlim és nyugat-európai pénzek, valamint 27 általa kiválasztott tárgytípus eurázsiai párhuzamainak gyűjtése alapján igyekezett kimutatni a Kárpát-medence magyarok által történt birtokba vételének szakaszait a 9. század utolsó harmadától a 10. század közepéig.[42] Munkájának kétségtelen pozitív eredménye, hogy (Gieslerrel együtt) a térség hagyatékát a korábbi belterjes megközelítéssel szemben részint széles összefüggésekben szemlélte, részint pedig új módszertani lehetőségek alkalmazásának a szükségességére hívta fel a figyelmet. Eredményeinek kialakítása során könnyen függetleníthette magát a magyar kutatást béklyóba verő, a leleteket a történeti hipotézisekkel szinkronba hozni igyekvő törekvésektől. A tipokronológián és a sírokban talált pénzek keltező értékének felhasználásán alapuló lelethorizontok kimutatására és értelmezésére törekvő megközelítési módja módszertani szempontból még akkor is helytállónak és előremutatónak bizonyult, ha munkájának részletei számos hibát is tartalmaznak. Hazai kutatásunk ez utóbbiakra (például az érmék keltező értékének túlértékelése, hibás tipológiai besorolások, egyes tárgytípusok szűkebb és tágabb leletkörnyezetükből történő kiszakítása, elfogadhatatlan keresztérvelések stb.) felhívta a figyelmet,[43] ugyanakkor magának a módszernek az alkalmazása azonban csak a kívánatosnál jóval lassabban nyert polgárjogot a korszak hagyatékának feldolgozásában.

[29] Lőrinczy 1985, 157.

[30] Csallány 1970, 284–299. – Adatait később helyesbítette és újabb leletekkel egészítette ki: Révész 1996, 98–103.

[31] Csallány 1959, 281–325; Csallány 1970, 272–284. – Egyes korongtípusokra vonatkozó megfigyeléseit később kiegészítette: Fodor 1980, 189–219; valamint: Révész 1996, 82–89; Révész 2014, 439–458.

[32] Kiss 1969, 175–182; Kiss 1983, 168–175, 201–207; Kiss 1985, 217–379.

[33] Kiss 1983 168–175, 201–207.

[34] Kiss 1987, 131–134; Bálint 1991, 263, *Taf.* XLIV. 5. – Anyaggyűjtésüket kiegészítette, s ennek nyomán az elterjedési területet módosította: Révész 2001, 29.

[35] Bálint 1991, 123–132.

[36] Szőke–Vándor 1987.

[37] Szőke–Vándor 1987, 68–73.

[38] Giesler 1981.

[39] Fodor 1984, 124–125.

[40] Mesterházy kimutatta, hogy 11. századi pénzek kíséretében is előfordulnak honfoglalás kori jellegű leletek (Mesterházy 1984, 275–276), Kovács pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy e leletek érmékkel keltezetten kimutathatók a 10. század utolsó harmadában is (Kovács 1985, 207–222).

[41] Legújabban Langó a szeriációs módszer bizonytalanságaira hivatkozva Giesler eredményeit elutasította, illetve az egyes tárgytípusok kutatástörténetét összefoglaló táblázatában említés nélkül hagyta (Langó 2007, 214–221).

[42] Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.

[43] Kovács 1988a, 168–172; Révész 1998, 523; Révész 1999, 281. – Mechtild Schulze-Dörrlamm munkájának átfogó értékelése, hazai és nemzetközi fogadtatásának áttekintése: Langó 2007, 227–238.

Kétségtelen azonban, hogy a Giesler és Schulze-Dörrlamm munkáit ért kritikák ellenére éppen azok megfogalmazói közül ketten, Mesterházy Károly és Kovács László a tipokronológiai kutatások zászlóvivőivé váltak. Mesterházy Károly – a korábban már említett hasonló jellegű tanulmánya után – kandidátusi disszertációjában felgyűjtötte és régészeti, történeti szempontból is értékelte a rozettás lószerszámvereteket, valamint a csüngőtagos kaftánvereteket tartalmazó sírokat.[44] Érdeklődése ezt követően a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban fellelhető idegen eredetű tárgyak felé fordult. Előbb a karoling-normann típusú kengyelek elemzését végezte el,[45] majd a bizánci és balkáni eredetű tárgyakat vetette részletes vizsgálat alá.[46] Bizonyos verettípusok hazai és külföldi párhuzamainak felgyűjtésével, valamint ezek leletkombinációinak és érmével datált példányainak a segítségével kísérletet tett egy felső-Tisza-vidéki ötvösműhely termékeinek a meghatározására, valamint a honfoglaló első és második generáció hagyatékának a meghatározására. E munkája azonban még további finomításra vár.[47] Tipokronológiai jellegű kutatásait az úgynevezett tokaji kincs revíziójával,[48] a királyföldi kincs kapcsolatrendszerének a bemutatásával,[49] az úgynevezett morva díszgombok értékelésével,[50] valamint a Kárpát-medence tört ezüst leletkörének a felgyűjtésével folytatta.[51]

A honfoglalás kori és kora Árpád-kori emlékanyag tipokronológiai jellegű kutatásainak a vezéregyénisége kétségkívül Kovács László, akinek lényegében az egész eddigi életműve e tárgykörbe sorolható. Aggályos módszerességgel végzett adatgyűjtései, rendszerező hajlama és elmélyült szakmai ismeretei révén számos olyan adatbázist alkotott, amelyek részletei iránt a szakirodalomban napjainkig a legcsekélyebb kétely sem merült fel. Eredményeit és minden esetben óvatos, visszafogott értékeléseit a korszakra vonatkozó alapkutatásokként tarthatjuk számon, amelyekre bízvást építkezhetünk. Munkásságát a fegyverzet kutatásával kezdte, elsőként a honfoglaló magyarok lándzsáit vizsgálta.[52] Kandidátusi disszertációjában felgyűjtötte a Kárpát-medencében található szablyákat, harci baltákat és lándzsákat.[53] Ezen alapműve sajnos kéziratban maradt, csupán egyes továbbfejlesztett részeit jelentette meg tanulmányok formájában.[54] Ezt követően egy-egy temető vagy temetőrészlet közzététele során gyűjtötte fel és értékelte az adott lelőhelyen előkerült tárgytípusok némelyikét. Így került sor a szaluk,[55] a gombos nyakú, valamint a trapéz alakú vállas kengyelek,[56] a hengeres gyöngyök,[57] a csörgők,[58] valamint az állatfejes karperecek és a tűtartók tipokronológiai vizsgálatára is.[59] Külön tanulmányt szentelt a 10–11. századi kétélű kardok revíziójának és keltezésének az áttekintésére.[60] Önálló monográfiában foglalta össze a Kárpát-medence kauricsiga leleteit, eurázsiai kitekintésben tárgyalva e tárgytípust.[61] A 10–11. századi sírokban talált idegen, illetve magyar érmék felgyűjtésével és értékelésével foglalkozó munkáit a következő fejezetben tárgyalom.

Magam ugyancsak kísérletet tettem több tárgytípus feldolgozására, részint önálló tanulmányokban,[62] részint pedig egy-egy temető közzétételének a részeként.[63] Ez utóbbiak közé sorolható a karosi temetők [422a–c. lh] leletanyagát bemutató monográfia is, amelynek lapjain az ott előkerült valamennyi tárgy kutatástörténetére igyekeztem kitérni, s elsősorban az

[44] Mesterházy 1980, 95–103.
[45] Mesterházy 1981, 211–223.
[46] Mesterházy 1990, 87–115; Mesterházy 1991, 145–177.
[47] Mesterházy 1990a, 235–274. – A vizsgálati módszerrel kapcsolatos ellenvetésekre: Révész 1996, 131–132; a generációk kérdésének kritikájára összefoglalóan: Langó 2007, 225–227, további irodalommal.
[48] Mesterházy 1994, 193–242.
[49] Mesterházy 1996, 57–64.
[50] Mesterházy 2000, 211–227.
[51] Mesterházy 2004, 235–250.
[52] Kovács 1970, 81–108.
[53] Kovács 1980.
[54] A nyéltámaszos baltákról: Kovács 1986b, 102–110; Kovács 1989a, 169–173; a szablyákról: Kovács 1990, 39–49.
[55] Kovács 1981, 88–100.
[56] Kovács 1985b, 125–139; Kovács 1986, 195–225.
[57] Kovács 1985a, 380–382.
[58] Kovács 1988, 149–153.
[59] Kovács 1994, 108–111, 116–138; a tűtartókról később: Révész 2000, 15–18.
[60] Kovács 1990, 39–49; Kovács 1995, 153–189.
[61] Kovács 2008.
[62] Líra alakú csatok: Révész 1987, 257–285; gömbsorcsüngős fülbevalók: Révész 1988, 141–159; készenléti íjtartó tegezek: Révész 1990, 31–49; veretes tarsolyok: Révész 1990, 275–309; veretes lószerszámok: Révész 1993, 351–416; Révész 2001, 58–69; tarsolylemezek: Révész 1994, 349–368; áttört állatalakos hajfonatkorongok: Révész 2014, 439–458.
[63] Egyenes talpú, boltozatos szárú kengyelek, valamint fakengyelek: Révész 1999, 267–299; tűtartók: Révész 2000, 7–32; baltás szekercék: Révész 2005, 161–213.

időrendre vonatkozó újabb megfigyelésekkel azt kiegészíteni.[64] Korai munkáim azonban nem minden részletükben felelnek meg a tipokronológiai vizsgálatok szigorú követelményeinek.

Örvendetes fejlemény viszont, hogy a korszak kutatóinak fiatalabb nemzedéke, felismerve annak fontosságát, egyre nagyobb figyelmet szentel e kutatási módszernek, mintaszerű anyaggyűjteséket és elemzéseket közzétéve. Horváth Ciprián konkrét tárgytípusok mellett (láncékszerek,[65] hólyagos és négygömbös fejű gyűrűk,[66] női fejdíszek,[67] köttlachi típusú tárgyak[68]) egyes díszítési módok (kő- és üvegbetéttel díszített tárgyak,[69] poncolt hátterű ornamentikával díszített tárgyak,[70] tausírozott kengyelek[71]) alkalmazását és változatait is kutatta. Kevés kivétellel ezek a vizsgálatok a 10. század egészére, vagy annak valamely szakaszára jellemző lelettípusokat érintenek, s az elemzésbe bevont tárgyi anyag többségének szórvány volta vagy nem kielégítően ismert leletkörülményei miatt ezen a téren jelentős előrelépést, finomabb keltezést azonban csak ritkán sikerült elérnie.

A bizánci és balkáni eredetű kistárgyak vonatkozásában Mesterházy Károly 1990-es években publikált, úttörő jelentőségű tanulmányainak kutatói vonalát követte doktori értekezésével Langó Péter, aki a Kárpát-medence 10–11. századi emlékanyagának délkelet-európai kapcsolatrendszerét vette vizsgálat alá, főként a bizánci érmeleletek, fülbevalók, gyűrűk, szíjbefűzős csatok és egyszerű mellkeresztek alapos értékelésével.[72] Foglakozott ezen túl a rombusz alakú[73] és a négyzetes[74] ruhaveretekkel, a karneol- és hegyikristály gyöngyökkel,[75] valamint a huzal- és sodrott karperecekkel is.[76] Újabb jelenség, hogy egy-egy tárgytípus felgyűjtését és értékelését több kutató részvételével alakult alkalmi munkacsoportok végzik. Ilyen módon állították össze a 10–11. századi sírokban talált textilmaradványok[77] katalógusát, valamint az agancsból faragott íjmarkolatlécek[78] listáját is. Alkalmanként azonban más kutatók is vállalkoztak tipokronológiai elemzésekre: így Keszi Tamás a pentagrammával és madárábrázolással díszített, pajzs alakúan kiszélesedő fejű, zárt lemezgyűrűk,[79] valamint Petkes Zsolt a rúdzablák[80] esetében.

A fentieken túl születtek a leletanyag elterjedésének és időrendjének vizsgálatát célzó, de csupán egy-egy régió területére kitekintő dolgozatok is. Ezek teljes körű áttekintésére itt nincs módom, csupán néhány, széles körben használt munkát szeretnék kiemelni. Elsősorban a szlovák kutatók munkamódszerére jellemző, hogy csupán a mai politikai határokon belül megfigyelhető jelenségekre terjed ki a figyelmük. Ez a munkamódszer azonban komoly kockázatokat rejt magában, mert mesterségesen választ szét, illetve emel ki olyan területeket, amelyek a 10–11. században egyébként szervesen összetartoztak, vagy éppenséggel jól láthatóan elkülönültek egymástól. Az így kapott eredmények ezért többször csak tájékoztató jellegűek, vagy akár félrevezetőek is lehetnek. Ezek a hibák kevéssé jellemzőek Alexander Ruttkaynak a kora középkori fegyverzetet és lószerszámot áttekintő munkájára, ugyanis a mai Szlovákia területén talált tárgyakat igyekezett Kárpát-medencei összefüggésekben vizsgálni.[81] Hiányoznak viszont mindezek az elemek Milan Hanuliak egyebekben alapos feldolgozásaiból.[82]

Más megítélés alá esnek azok a monográfiák (főként a honfoglalás kori leletkorpusz sorozat kötetei), amelyek jellegükből adódóan egy-egy megye, tájegység vagy olykor egyetlen temető leletanyagát összegezik és érté-

64 Révész 1996, 39–185. – Az előző jegyzetekben már említett tárgytípusokon kívül áttekintettem és értékeltem a veretes övek főbb típusait és lelőhelyeit is, ez az anyaggyűjtés azonban messze nem tekinthető e tárgytípus mindeddig hiányzó részletes feldolgozásának! Az övveretekről újabban, sok új vizsgálati szempont felvetésével: Bollók 2007.

65 Horváth 2004, 459–482.

66 Horváth 2005, 121–148.

67 Horváth 2012a.

68 Horváth 2014, 357–412.

69 Horváth 2004a, 151–171.

70 Horváth 2008, 49–82.

71 A levélmintákkal díszített kengyelekről: Horváth 2009, 55–78; a tausírozott trapéz alakú kengyelekről: Horváth 2012b, 7–48.

72 Langó a csúcsban összefutó, belső ívvel és áttört lappal rendelkező, félhold alakú fülbevalókat önálló tanulmányban is feldolgozta: Langó 2012; vö. Langó 2012a, 205–228; a szíjbefűzős bizánci csatokról és az egyszerű mellkeresztekről: Langó–Türk 2004, 365–457.

73 Langó 2000a, 302–303.

74 Langó–Mende 2006, 233–250.

75 Langó 2004, 87–93, 101–108.

76 Langó 2000, 33–57.

77 Bollók et al. 2009, 147–221.

78 Bíró–Langó–Türk 2010, 245–268. – A 10–11. századi íjcsontokat, valamint a 9–11. századi bizánci kardokat teljességre törekvő munkájában összegyűjtötte és értékelte: Bíró 2013.

79 Keszi 1999, 133–148.

80 Petkes 2011, 231–246.

81 Ruttkay 1975, 119–216; Ruttkay 1976, 245–396.

82 Hanuliak 1994; Hanuliak–Rejholcová 1999; Hanuliak 2004.

kelik, minden esetben teljes körű, átfogó kitekintéssel.[83] Ezek sorába tartozik a valkóvári (Vukovár [851. lh]) temető modern feldolgozása is.[84]

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10–11. századi sírleleteinek tipokronológiai vizsgálata csak megkésve kezdődött el, s a biztató indulást követően nehézkesen vett lendületet. Örvendetes módon az elmúlt három évtized során ennek szükségességét mind többen felismerték, s egyre több ilyen témájú elemzés készült/készül el. Ezek azonban váltakozó színvonalúak, s nem minden esetben elégítik ki a tipokronológiai vizsgálatokra vonatkozó szigorú követelményeket. Ennek következtében az elért eredmények is kiegészítésre (s értelemszerűen az újabb ásatások eredményeként folyamatos frissítésre) szorulnak. A magyar kutatás az 1980-as években elszalasztotta azt a kínálkozó lehetőséget, hogy (kihasználva a nemzetközi érdeklődést) kilépjen a szemléletmódjában és módszertanát tekintve egyaránt belterjessé vált megközelítési sémákból. Erre a gnadendorfi lelet nyomán támadt nemzetközi figyelem révén a 2000-es években nyílt újra lehetőség.[85] Jóllehet egyre gyarapszik azon tárgyak száma, amelyek részletekbe menő vizsgálata elkészült, jóval nagyobb azok mennyisége, amelyek esetében ez még várat magára. Különösen szembetűnő mindez az úgynevezett „köznépi jellegű" leletek tekintetében, amelyek közül még ma is sok esetben Szőke Béla 50 éve megfogalmazott megállapításaira támaszkodunk.

I.2.2.2. Keltezés érmékkel

A honfoglalás kori és kora Árpád-kori soros temetők napjainkban legalaposabban feldolgozott leletei közé tartoznak a sírokban talált muszlim, bizánci, valamint nyugat-európai pénzek, illetve a magyar uralkodók I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) II. (Vak) Béla (1131–1141) király uralmának végéig vert érméi. Rendelkezésre állnak az erre vonatkozó anyaggyűjtések, katalógusok és feldolgozások is *(1. kép)*.[86]

Az érmék keltező értékét már a legelsőként előkerült, s ritka szerencseként e tárgytípust tartalmazó sírok (Ladánybene-Benepuszta [692. lh], Vereb, Galgóc) feldolgozása során felhasználták, ezek segítségével határozták meg azokat a honfoglaló magyarok hagyatékaként. E kutatói módszert alkalmazta Hampel József is, aki a 19. század végére ismertté vált 82 lelőhely leletanyagát három csoportra osztotta (10. századi érmét tartalmazó sírok, érmét nem tartalmazó, de az előzőekkel megegyező összetételű síregyüttesek, valamint szórványleletek).[87] Huszár Lajos érmekatasztere értékelést nem tartalmaz, a 10. századi érmék elterjedésének elemzésében rejlő lehetőségeket elsőként Kralovánszky Alán ismerte fel, térképre rajzolva azok lelőhelyeit.[88] E leletcsoport történeti, társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti értékelését Bálint Csanád végezte el, az általa felvetett szempontok lényegében napjainkban is elfogadottnak tekinthetők, eredményeit csak bizonyos részletkérdésekben finomították a későbbi kutatások.[89] A 10. századi temetők érmetörténeti vonatkozású problémakörét legutóbb Kovács László foglalta össze,[90] ez a teljes leletanyagot feldolgozó monográfia pedig szükségtelenné teszi a téma újbóli részletes bemutatását. Az alábbiakban ezért csupán az ide vonatkozó kutatások legfrissebb eredményeit és csomópontjait tekintem át.

Ez utóbbiak közül ez egyik legtöbbet vitatott kérdés szakirodalmunkban, hogy mennyi idő telhetett el egy-egy érme kibocsátása és utolsó tulajdonosa általi megszerzése, majd sírba kerülése között. A kérdés vizsgálatában Mesterházy Károly játszott úttörő szerepet, aki a 10. századi magyar temetkezések pénzeit illetően vélte úgy, hogy ezeket *„viszonylag hamar sírba tehették, legkésőbb a kibocsátójuk halála utáni évtizedben. Így mind a számánida dirhemek verési ideje, mind a nyugati pénzek kibocsátóinak halála utáni időpont jelzi a temetés időpontját. Ha ehhez még az elhunytak életkorát is ismernénk, viszonylag könnyen összeállíthatnánk a honfoglaló magyarok első (beköltöző) generációjának temetkezéseit, és tovább finomíthatnánk megfigyeléseinket."*[91] Hasonló álláspontot képviselt Mechtild Schulze-Dörrlamm is, aki a Kárpát-medence 9. század utolsó harmada és a 10. század közepe között 20-25 éves szakaszokra periodizált leletanyagát részben a sírokban talált érmékre alapozva

[83] Karos-Eperjesszög: Révész 1996; Rétköz: Istvánovits 2003; Heves megye: Révész 2008; Erdély, Partium és a Bánság: Gáll 2013; a Nyíri Mezőség: Tóth 2014; Győr-Moson megye: Horváth 2012; a Kalocsai Sárköz: Gallina–Varga 2016.

[84] Demo 2009.

[85] Daim–Lauermann 2006.

[86] Huszár 1955, 61–109; Huszár 1979; Fomin–Kovács 1987; Kovács 1989; Kovács 1997a; Kovács 2005; Kovács 2011. – Egy német–osztrák–szlovák–magyar nemzetközi kutatási program keretén belül jelenleg is készül az a leletkataszter, amely valamennyi ermeleletes 10–11. századi Kárpát-medencei sír teljes leletanyagát közli és feldolgozza.

[87] Hampel 1896, 513–515; Hampel 1905, I. 26–31, 820–850.

[88] Kralovánszky 1963, 27–36.

[89] Bálint 1968, 68–88; Bálint 1982, 3–32; Bálint 1991, 117–120, 151–154.

[90] Kovács 2011.

[91] Mesterházy 1990a, 242.

1. kép. Nyugat-európai, bizánci és muszlim érmék 10. századi sírokból (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára)

illesztette az általa kidolgozott időrendi csoportokba.[92] E témakörben jóval óvatosabb véleményt fogalmazott meg Kovács László,[93] aki e nézetét napjainkban is változatlanul érvényesnek tekinti.[94] Véleménye szerint *„az említett pénzeket tartalmazó sírok megásásának kora mindenképpen belenyúlik a 10. század második felébe úgy, hogy az érmesorozatokkal díszített ruha, illetve lószerszám alkalmazásának szokása mellett, a 10. század első felében már kialakuló, egy-egy érme nyakba akasztásának szokása erősödik meg, majd legkésőbb a század utolsó negyedére kizárólagossá válik".*[95] Ami az egyes érméket tartalmazó sírok keltezését illeti, Kovács szerint *„...megválaszolhatatlannak bizonyult a pénzmellékletes sírokban nyugvó személyek két életrajzi vonatkozású kérdése: mikor (hogyan) szerezték az érméjüket vagy érméiket és mikor temették velük a földbe őket. Nyilvánvaló, hogy minden általános jellegű törekvés tévesnek bizonyult, amely a terminus post quem adatból kiindulva mechanikusan kereste e választ. Már maga a terminus post quem adat sem lehet egynemű, hiszen míg a hivatalos (nem utánzat) muszlim érméken a verési év is szerepel, a nyugat-európai és bizánci veretek forgalomba hozatalát csak a kibocsátó első uralkodási évétől lehet számítani, amennyiben modern érmetani vizsgálatok nem állapították meg a nevezett uralkodó saját pénztípusainak kibocsátási sorrendjét és idejét. Az sem vitatható, hogy másképpen kellene kezelni a többpénzes, mint az egy-két érmés sírleleteket, továbbá a fegyveres férfiak, s tőlük elkülönítve a valóban fegyvertelen férfiak, nők és gyermekek temetkezéseit, tekintettel a különféle temetőtípusokban való előkerülésükre is."*[96] Kovács László árnyalt megközelítési módját némiképpen leegyszerűsítve, s valamennyi 10. századi, sírleletként előkerült érmére vonatkozóan vette át Kristó Gyula, aki szerint e

92 Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.
93 Kovács 1988a, 161–175.
94 Kovács 2011, 90–98.
95 Kovács 1988a, 168.
96 Kovács 2011, 92.

pénzeknek csak a *terminus post quem* dátumai vehetők figyelembe, így azok kibocsátásuk után akár négy-öt évtizeddel később is a földbe kerülhettek.[97] E vitába néhány munkám révén magam is bekapcsolódtam.[98]

A legutóbb napvilágot látott összegzés szerint napjainkban 126 idegen érmét tartalmazó 10. századi sírról van tudomásunk.[99] Úgy vélem, az elmúlt évtizedek során értékelésükben főként a Kovács László által felvetett kérdések területén történt némi előrelépés.

Az általánosan uralkodó vélemény szerint tehát nagy valószínűséggel számolnunk kell azzal, hogy kibocsátásuk után akár még hosszú évtizedekig használatban lehettek e pénzek. Jóllehet kétségtelen, hogy a kalandozó harcosok még a 10. században is hozzájuthattak eredeti használati helyükön még forgalomban lévő 9. századi érmékhez, arra aligha kell gondolnunk, hogy a Kárpát-medencébe hozott pénzek a magyar szállásterületen akár ugyanilyen hosszú ideig még forgalomban maradtak volna. Ezt két indokkal is alátámaszthatjuk. Egyrészt mai tudásunk szerint a 10. századi Magyarországon belső fémpénzforgalom nem volt, a zsákmányként vagy adó részeként ide került érméket legtöbbször nyersanyagként hasznosították, esetleg ruha- vagy lószerszámdíszként alkalmazták megszerzőik vagy családtagjaik. Egy részüket a családi vagyon részeként talán tezaurálták is. Arra azonban aligha fordítottak gondot, hogy a különböző uralkodók érmesorozatait elkülönítve őrizzék. Ennek a nagyobb sorozatokat tartalmazó sírok (például Vereb, Kiskunfélegyháza-Radnóti út [742. lh], Karos-Eperjesszög II. temető 15. sír [422b. lh]) értékelése során van komoly jelentősége, hiszen így felvethetővé válik egyes érmesorozatoknak, illetve azok megszerzésének konkrét történeti eseményekhez történő kapcsolása *(2. kép)*.[100] Ilyen szempontok szerinti értékelésük azonban csak fokozott óvatossággal végezhető el.[101] Sokatmondó az a tény is, hogy 10. századi érmét még egyetlen sírban sem találtak első királyaink vereteivel együtt, pedig már I. (Szent) István király (997/1000–1038) legkorábbi veretei is előbukkannak a 11. század elején elhantolt sírok mellékleteiként. (Hasonló a helyzet az érmekincsek esetében is, a nagyharsányi kincs kivételével.) Úgy vélem, ezek alapján megkockáztatható az a feltevés, mely szerint a 10. században Magyarországra került denárok, dirhemek vagy solidusok legkésőbb a század utolsó harmadában a földbe kerültek, s erősen túlzónak tartom az olyasfajta megközelítéseket, amelyek szinte irreálisan hosszúra, akár egy-másfél évszázadra nyújtják az érmék *terminus post quem* datálási periódusait. Azt azonban el kell fogadnom Kristó Gyula, s az általa hivatkozott Kovács László megállapításai közül, hogy objektív módon nem tudjuk megítélni azt, hogy mennyi idő telt el az adott érme kibocsátása, zsákmányként/békeváltságként, esetleg kereskedelmi forgalomban való megszerzése és földbe kerülése között.[102] Ez ugyanis néhány esztendő éppen úgy lehetett, mint akár egy fél évszázad. Az érmék keltező értékét ez a körülmény nagymértékben befolyásolja. (Lásd: kettős keltezés problémaköre.)

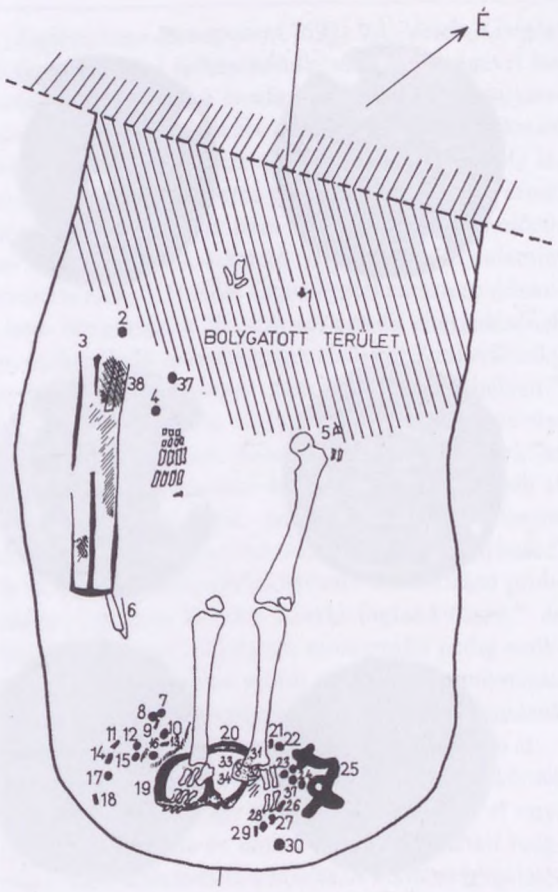

2. kép. Érmesorozatot tartalmazó sír, Kiskunfélegyháza-Radnóti út (H. Tóth 1974, 114, 4. kép)

[97] Kristó 1997, 236–239.

[98] Révész 1996, 188; Révész 1998, 523–532; Révész 2002, 263–303; Révész 2006, 119–158; Révész 2007, 81–93. – Korábbi álláspontomat, mely szerint e pénzek kibocsátásuk után viszonylag rövid időn (2-3 évtizeden) belül az esetek túlnyomó többségében földbe kerültek, Kovács László és Kristó Gyula érvelésének elfogadásával már nem tekintem maradéktalanul fenntarthatónak.

[99] Kovács 2011, 90.

[100] Kovács 1996, 116–118.

[101] Kovács 2011, 41–60.

[102] Kristó 1997, 238–239.

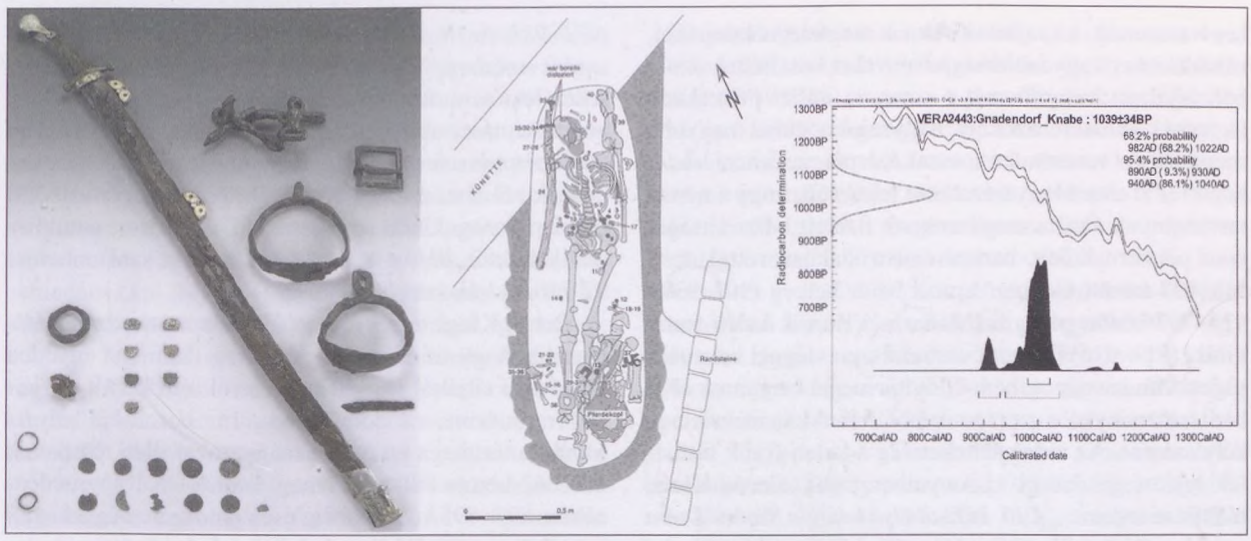

3. kép. A gnadendorfi sír leletei és C14-es vizsgálati eredménye
(Tobias 2006, 21, *Farbtafel I;* Lauermann 2006, 4, *Abb.* 3; Stadler 2006, 109, *Abb.* 3)

Az elmúlt három évtized érmetani kutatásai számos új módszertani lehetőséget vetettek fel. Nagyon tanulságosak voltak ebből a szempontból a gnadendorfi sírban talált 11 érme[103] numizmatikai vizsgálatának eredményei, amelyek Wolfgang Hahn nevéhez fűződnek *(3. kép).* A pénzek alapján nyilvánvaló, hogy az elhunyt csakis 902 után kerülhetett a földbe. Számunkra azonban ezúttal az a legfontosabb szempont, hogy Wolfgang Hahn egy-két évnyi pontossággal meg tudta határozni az érmék kibocsátási idejét. A magyar honfoglalás kori sírokban talált pénzeket vizsgáló numizmaták ugyanis mindeddig csupán azok kibocsátójának uralkodói periódusát adták meg, ami olykor tetemes, akár másfél-két évtizednyi időszakot is jelölhet. Legfeljebb I. Berengar esetében különböztették meg a királyként (888–915) vagy császárként (915–924) kiadott vereteket. Aligha kell különösebben hangsúlyoznom azt, hogy főképpen a leletanyag időrendje szempontjából mekkora jelentősége lesz annak, ha az új módszerek ismeretében újból átvizsgálják az imént említett érméket, pontosítva azok kibocsátási helyét és idejét is. Mindez immár a magyar numizmatika egyik legsürgősebb feladatává vált.

A Nyugat-, illetve Dél-Európa különböző országaiba vezetett magyar hadjáratok száma (Itália: 13-16, Németország: 28, francia területek: 12)[104] egyáltalán nincs összhangban az e területekről származó, 10. századi magyar sírokban talált érmék származási helyének arányával. A leggyakrabban I. Berengar itáliai király, majd császár (888/915–924) pénzei bukkannak fel a 10. századi magyar sírokban, ami egyáltalán nem meglepő. 899 szeptemberében a Brenta-folyó mellett vívott csatában a magyarok legyőzték I. Berengar seregeit, majd az azt követő években több támadást is intéztek Észak-Itália ellen. A béke 904-ben állt helyre, ezt követően Berengar békeváltságként rendszeres évi járandóságot fizetett a magyar törzsszövetség vezetőinek. 924-ig tartó uralma során I. Berengar császár (pénz és zsákmány ígéretével) a magyar csapatokat többször felhasználta a politikai riválisai elleni küzdelmeiben, s hasonlóképpen jártak el utódai is, egészen 950-ig. Itáliánál gyakrabban felbukkantak azonban a magyar csapatok a keleti frank tartományokban. Miután egyik fejedelmüket, Kusályt a bajorok 902-ben vagy 904-ben egy lakomán orvul megölték, pusztító hadjáratokat vezettek Bajorország, Szászország, Türingia, Svábföld, Burgundia, Lotaringia területére, de eljutottak Dániáig is. Az Ostmark részének tekintett Pannonia elveszítését elfogadni nem akaró frank uralkodó seregének támadását a magyarok 907-ben a pozsonyi csatában visszaverték. IV. (Gyermek) Lajos (900–911) uralkodásának nem volt egyetlen olyan éve sem, amikor magyar csapatok ne portyáztak volna német területen. Éppen ezért meglepő, hogy a német uralkodók pénzei (Gyermek Lajos trónra lépésétől I. Ottó haláláig, tehát a 900–973 közötti időszakban) miért csak ilyen csekély számban (összesen 21 db-ról van tudomásunk!) fordulnak elő a 10. századi magyar sírokban? E hiányt csak részben magyarázhatjuk azzal, hogy a megszerzett érméket a magyarok főként nemesfém alapanyagnak tekintették,

[103] I. Berengar itáliai király (888–915) 900 előtt kibocsátott 3 (veronai verőhelyű?), 900 után viszonylag hamar kiadott 5 veronai vagy velencei, valamint III. Provence-i (Vak) Lajos császár 900–902 között veretett 3 (milánói?) denára (Hahn 2006, 99–106).

[104] Kovács 2011, 32–33, további irodalommal.

beolvasztották, s a saját ízlésüknek megfelelő ékszereket, ruhadíszeket vagy méltóságjelvényeket készítettek azokból. Nyilván hasonló volt a sorsa az itáliai pénzeknek is, ennek ellenére azokból nagyságrendekkel nagyobb mennyiséget ismerünk a korszak Kárpát-medencei leletei között (251 db). Magyarázatként felmerült, hogy a német tartományok által a magyaroknak fizetett békeváltságot nem pénzérmékben, hanem ezüstrudakban rótták le.[105] 918–937 között Gonosz Arnulf bajor herceg (907–937), 924–932 között pedig I. (Madarász) Henrik keleti frank király (919–936) fizetett éves rendszerességgel békeváltságot. Mindez persze nem világítja meg a magyarok által hadizsákmányként szerzett érmék felbukkanásának csekély számát. Az indok feltehetőleg a keleti frank területek sajátos gazdasági viszonyaiban rejlik. Bernd Kluge okfejtése szerint: *„A 10. század első feléig a Rajna–Duna vonal, a Római Birodalom és a Barbaricum közötti régi demarkációs vonal, egyben határ is, a pénzérmét verő és az egységes pénzgazdálkodáshoz szokott Nyugat és az ércpénzt nem használó Kelet között. A Rajnától keletre ugyan a római kor óta ismerték az érméket, ahogyan ezt a relatíve kisszámú lelet is bizonyítja, de nem használták azokat a pénzforgalomban. Amikor 843-ban a Karoling Birodalmat felosztották, Német Lajos keleti frank birodalmában nem volt a Rajnától innen egyetlen kibocsátóhely sem! A következő 100 évben sem történt jelentős változás ezen a területen, mígnem a 9. és a 10. század fordulóján a Rajna-vonal másik oldalán, Würzburgban és Regensburgban megkezdődött a pénzverés. A Karoling Birodalom utolsó fázisában az államhatalom gyengülésének és a fenyegető normann, szaracén és magyar betöréseknek a hatására az érmeverés visszaszorul és a 10. század első felére szinte teljesen meg is szűnik. I. Henrik (919–936), a szász Liudolfinger-dinasztia tagja, a német királyság első uralkodójának idejéből csak néhány érme ismert, amelyek mind a Rajna-lotaringiai területről származnak. Így még meglepőbb az a változás, amely utódai idején történik. Mivel azonban mindegyikük az Ottó nevet viseli, nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy I. Ottónak (936–973), II. Ottónak (973–983) és III. Ottónak (983–1002) mekkora része volt a pénzverésben."*[106] A további kutatások során elkerülhetetlen lesz azon térségek érme- és gazdaságtörténetének az áttekintése, ahonnan a 10. századi magyar sírokban talált pénzek származnak. Meggyőződésem szerint e kutatások számos, ezen érmék értékelése során felvetődött probléma megoldását segíthetik elő. E kérdésre a numizmatikusoktól, illetve a gazdaságtörténész szakemberektől várunk választ.

Bernd Kluge imént idézett megállapításait az is alátámasztja, hogy mindeddig a Karoling Pannónia egyetlen 9. századi sírjából vagy településéről sem került elő keleti frank érme, s tudomásom szerint hasonló a helyzet Morávia területén is. Ami a magyarokat illeti, csapataik már 862-ben és 881-ben is megjelentek a Kárpát-medencében, 892–895 között pedig éves rendszerességgel avatkoztak be a morvák és a keleti frankok közötti viszálykodásba. Ennek alapján akár már a feltételezett etelközi szállásterületen is várhatnánk érmemellékletes sírok előkerülését, ilyeneknek azonban mindeddig semmi nyoma. 900-ból már konkrét írott forrás (Theotmar salzburgi érsek IX. János pápához írott levele)[107] tanúskodik a magyaroknak juttatott pénzadományról. Arnulf keleti frank király, majd császár (887/896–899) érméi ennek ellenére hiányoznak a Kárpát-medence sírjaiból, s e tény felett mindeddig átsiklott a korszak numizmatikai kutatása.

Változás történt az obulusadás szokásának megjelenését illetően is. Jóllehet korábban általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy a Kárpát-medencei magyarság körében a halotti obulus adásának szokása az önálló pénzverés megindulásával egy időben jelentkezik (tehát az első ezredforduló éveitől), az újabb leletek alapján ez a kérdés árnyaltabb megközelítést igényel. Egyre több olyan 10. századi sírt ismerünk ugyanis, amelyekben az átfúrt érmék mellett 1-3 db átfúratlan is előkerül.[108] Felvetődött ugyan, hogy ezen érmék egy része a halotti szemfedő része lett volna, illetve, hogy az obulus adásának szokása nem a 10. század egészére, hanem csak annak a második felére lenne jellemző, úgy vélem, hogy e probléma még további vizsgálatra, pontosításra szorul.[109]

[105] Kovács 1996, 118.

[106] Kluge 2000, 118.

[107] HKÍF 185–187.

[108] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 358–359; Kovács 2004, 43–49.

[109] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 358–359. – A három szerző szerint e temetkezési rítus a 10. század második felében kezdett szokásba jönni. A bizonyítékként felsorolt adatok kezelése terén azonban némiképp következetlenül jártak el: számukra az ásotthalmi sír (síron belül ismeretlen helyzetű!) átfúratlan dirheme, az ugyancsak átfúratlan szórvány üllési solidus és a röszkei 3. sír csontjain (a szövegből nem derül ki, hogy pontosan hol) megfigyelt patinanyomok elegendőek az obulus adásának feltételezéséhez a Dél-Alföldön a 10. század közepén. Ugyanakkor a hasonló karosi leleteket (II/1., II/2., II/15., II/52. sírok), mivel nem illeszkednek e gondolatmenethez (területileg távol esnek, időben pedig korábbra tehetők) inkább a halotti szemfedő díszének tartják: Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 359, 30. jegyzet. A két mellékletadási módszert (obulus vagy fémdíszes szemfedő) a régészeti leletek alapján szinte lehetetlen egymástól elkülöníteni. Nem alkalmas erre a pénzek, nemesfém lemezkék átfúratlan volta sem, ugyanis például a biztosan a halotti szemfedő részét alkotó rakamaz-strázsadombi [403. lh] arany szem- és szájlemezek ugyancsak átfúratlanok, a tiszaeszlár-bashalmi II. temető [332. lh] 10. sírjában szemüregekben és a fogak fölött lelt három ezüstlemez közül pedig csak a bal oldali szemgödörben lévő lemezen vannak lukak, a másik kettőn nincsenek!

A 10. századi sír- és kincsleletekben felbukkannak a muszlim érmék is. Jelenlétüket a kereskedelmi forgalommal magyarázzák, mindeddig adós maradt azonban a kutatás a dirhemeket tartalmazó sírok példátlan mértékű bodrogközi koncentrálódásának magyarázatát illetően. Györffy György és Kovács László felvetését, mely szerint a Felső-Tisza-vidéken lakó kabarok (pontosabban a böszörmény kálizok) révén virágzott fel a mohamedánokkal folytatott távolsági kereskedelem,[110] illetőleg a Kárpát-medencébe betérő karavánok igyekeztek a lehető leghamarabb lebonyolítani csereügyleteiket,[111] aligha tekinthetjük kielégítő és életszerű indoknak. Munkahipotézisként így továbbra is fenntartom az általam kínált magyarázatot, mely szerint a jelzett területen a dirhemek sűrűsödését a távolsági kereskedelem által forgalmazott luxuscikkek fizetőképes felvevőpiacaként számba jöhető fejedelmi központ felső-Tisza-vidéki jelenlétével magyarázhatjuk.[112]

A régebbi meghatározások felülvizsgálatával számos dirhem kibocsátásának helyét és idejét helyesbítette Gert Rispling.[113] A korábbi adatok szerint a sírleletekből előkerült legkésőbbi dirhem *terminus post quem* adata 932,[114] kincsleletből (máramarosi/huszti dirhemkincs) pedig 934/935. Ezt a helyzetet alapvetően módosította a tiszacsomai temető [415. lh] 3. sírjában talált dirhem, I. Manszúr ibn Núh számánida emír (H350–365 = 961–976) verete.[115] Míg korábban általánosan elfogadottnak tekinthető nézet szerint a Kárpát-medence dirhemforgalmának megszűnését Szvjatoszláv kijevi fejedelemnek (uralkodott: 945–972) a Kazár Birodalmat megsemmisítő támadásához (965) kötötték, a tiszacsomai lelet és egy csehországi kincslelet ezt az álláspontot alapjaiban megkérdőjelezte. A Kelč határában talált kincslelet ugyanis számos más érme és ékszertöredék mellett tartalmazta I. Manszúr ibn Núh dirhemét, záró pénze pedig I. (Szent) István (997/1000–1038) király H2 típusú, *„lancea regis"* köriratú denára volt. Kovács László joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Közép-Európában a nevezett emír pénze kibocsátása után még legalább 40 évig használatban maradt. Ennek nyomán pedig valószínűsíthető, hogy más muszlim dirhemes sírleletek záró pénzei esetében is hasonló lehetséges időtartammal számolhatunk.[116]

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok szerint a soros temetőkben talált legfiatalabb érmék II. (Vak) Béla király (1131–1141) veretei; e temetőtípus használatával tehát az ő uralkodásának idejéig számolhatunk. A halotti obulus adásának szokása a jelek szerint közösségenként jelentős mértékben eltérő volt. A számos lehetséges példa közül ezúttal a magam Heves megyei vizsgálataira hivatkozom:[117] Füzesabonyban csak *infans* II. korú gyermekek és férfiak kaptak pénzt, Pétervására-Ivádi út temetőjében három nő mellett csupán egyetlen férfi (egy csontváz nemét nem lehetett meghatározni) [543. lh], Újlőrincfalva-Magyaradon [541. lh] viszont kizárólag gyermekek (3, 5 és 12-13 évesek) mellett kerültek elő érmék. Ugyanakkor viszont nagyobb temetőrészletek (Besenyőtelek-Tepély-puszta I. [538. lh], Eger-Gépállomás [529. lh], Vámosgyörk [556. lh]), sőt teljesen feltárt temető (Visonta-Felsőrét [554. lh]) sírjaiból egyetlen pénzt sem ismerünk. Utóbbi eset azért különösen érdekes, mert ugyancsak Visonta területéről ismerünk egy I. (Szent) István- (997/1000–1038), I. (Orseolo) Péter- (1038–1041, 1044–1046) és Aba Sámuel- (1041–1044) érméket tartalmazó, tehát a temető fiatalabb sírjaival egykorú kincsleletet. Nyilvánvaló tehát, hogy az érméknek a sírokban jelentkező hiánya nem jelenti egyben a pénzforgalom hiányát is, az okokat bizonyára a halottas szokások eltérő voltában kell keresni. Lényeges momentum, hogy a jelek szerint a 11. századi érmék kibocsátásuk után jóval hamarabb kerültek a sírokba, mint azt a 10. századi pénzek esetében feltételezik.

Az érméket tartalmazó temetők között szerencsés esetben olyanok is akadnak, amelyek pénzei I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) vagy akár II. (Vak) Béláig (1131–1141) tartó sorozattal lefedik az egész 11. századot, sőt a 12. század első négy évtizedét is (Majs-Udvari rétek, Halimba-Cseres, Magyarhomorog-Kónya-domb [309a–b. lh], Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh], Pusztaszentlászló stb.). Az érmés sírok elhelyezkedése alapján ezekben az esetekben lehetőség nyílik a temető terjeszkedésének a meghatározására is. Akadnak köztük egyetlen központi magból minden irányban kifele terjeszkedő típusúak (például Magyarhomorog [309a–b. lh]), mások azonban több központúak, azaz egy-egy család a temető különböző pontjain kezdett temetkezni (például Pusztaszent-

[110] Györffy 1984, 644.

[111] Kovács 2005, 47–48; Kovács 2011, 81–82.

[112] Révész 1996, 189.

[113] A helyesbített adatsort közli, a Risplinggel történt e-mail váltások idézésével: Kovács 2011, 175–186, 893. jegyzet.

[114] Kenézlő-Fazekszug I. temető 14. sír [419a. lh], egy bizonytalan kibocsátó dirhemének H320–330. = 932–941/42. évek közé keltezhető, valószínűleg volgai bolgár utánzata (Kovács 2011, 178).

[115] Kovács 2011, 180–181.

[116] Kovács 2011, 84–85, a kelči leletre vonatkozó további szakirodalomra történő hivatkozással.

[117] Révész 2008.

László), s e sírcsoportok a temetkezések számának növekedése révén összeértek, ismét mások a legkorábban megásott síroktól legyező alakban szétterülő formát alkotnak (például Püspökladány). Ahhoz azonban, hogy egy adott temető egészének időrendje tekintetében az érmék milyen szerepet játszanak, minden esetben gondosan mérlegelni kell a lelőhely összképe által nyújtott tanulságokat, különben könnyen félrevezető következtetésekhez juthatunk.[118]

A 10–12. századi sírokban talált érmék kutatása terén érte el a régészet az elmúlt évtizedek legnagyobb eredményeit. Mindennek ellenére (vagy emellett) a mai napig helytállóak Kovács László 1988-ban megfogalmazott, majd 2011-ben szinte változatlan formában megismételt megállapításai: *„A régészettől elvárható részletes honfoglalás kori belső időrendet csak a pénzes sírok anyagának alapján nem lehet felállítani. Ezt a feladatot a pénzes temetkezések kiemelt fontosságú kezelésén kívül, csak a náluk többszörös mennyiségű, de érmét nem tartalmazó hiteles sírlelet tárgyainak együttes előfordulási körülményeit vizsgálva lehet majd megoldani. Hogy egy ilyen vizsgálat viszont átlépje a – kényszerből – általam is alkalmazott, a pénzek kísérőleleteinek nevével megelégedő kereteket, ahhoz e tárgyak fejlődésének egyenkénti tipológiai, elterjedési stb. felmérése, sőt még ezt megelőzően közreadása szükséges. Talán nem túlzás ezt a munkát a magyar honfoglalás kori régészet legfontosabb feladatának tekinteni."*[119]

I.2.2.3. Keltezés természettudományos vizsgálatok segítségével

Mint az eddigiekben láttuk, a régészeti leletanyag tipokronológiai, az erre épülő lelethorizontokkal történő, valamint az érmékre támaszkodó keltezését több nehézség is terheli. Jogosnak tűnik tehát az a – történész oldalról főként Kristó Gyula által sürgetett[120] – igény, hogy a leletanyag pontos datálásához természettudományos módszereket hívjunk segítségül.

Dienes István felvetését, mely szerint a honfoglalás kori sírokban talált ezüstből készült ékszerek, ruhadíszek, méltóságjelvények alapanyagát a kalandozó hadjáratok során szerzett zsákmány és békeváltság révén a magyarok kezére került pénzek és más nemesfémből készült tárgyak beolvasztásával nyerték, csak az anyagösszetétel vizsgálatával lehet bizonyítani.[121] Az ilyen jellegű kutatások szervezett formában csak a közelmúltban kezdődtek el egy nemzetközi projekt keretein belül.[122] Ennek a részeként megindult a 10. századi magyar sírokban talált pénzek, illetve ezüstből készült tárgyak anyagvizsgálata.[123] Értékelhető eredményeket természetesen csak nagy sorozatok vizsgálatával nyerhetünk.

Ilyen jellegű kutatások – ha szórványosan is – természetesen korábban is folytak. A tárgyak anyagösszetételének elemzése révén választ kaphatunk arra az alapvető kérdésre, hogy egy-egy tárgy egyáltalán az általunk kutatott korszakból származik-e? Erre kiváló példaként szolgálhat a jászfényszarui I. rozettás lószerszámos leletegyüttes részeként nyilvántartott, de a honfoglalás kori ékszerektől idegen megformálású ezüst karperecpár, amely esetében nemleges válasz szüle-

[118] Az érmékre alapozott keltezés körüli bizonytalanságot a közelmúltban közzétett ibrányi temető [367. lh] példájával szeretném illusztrálni. A temetőben összesen 5 db érmét találtak: egy dirhemutánzatot, valamint 2-2 db *Stephanus rex*- (1000–1038), illetve Salamon-veretet (1063–1074). A lelőhelyet feltáró és feldolgozó Istvánovits Eszter a temető használatának kezdetét 940 körülre tette, felhagyását pedig nagy valószínűséggel egy történeti eseményhez kötötte, Salamon király (1063–1074) Géza és László hercegek elleni harcához (1074), aminek következtében a temetőt használó közösség elpusztult vagy elköltözött. A temetőt tehát 134 évig használták volna, s erre alapozva a szerző komoly népességtörténeti következtetéseket vont le. Ez az érvelés azonban több ponton is igen ingatag alapokon nyugszik. A lelőhely alsó időhatárát egyetlen kulcsleletre alapozta: egy a 10. században belül pontosabban nem keltezhető dirhemutánzat ruhadíszként felvarrt töredékére. Nem értem pontosan, hogy ebből hogyan következtethető ki a 940 körüli dátum, hiszen finomabban nehezen keltezhető leleteik alapján az első sírokat megáshatták már a 10. század elején, de akár a 60-as, 70-es években is. Problémás a temető lezárása is. A két Salamon-érme (1063–1074) kétségkívül *terminus post quem*et képez, de ez csak azt jelzi, hogy az 1070-es évek közepén még használták a temetőt. A sírokból ugyanis mindössze 4 db 11. századi érme látott napvilágot (I. [Szent] István [997/1000–1038] és Salamon [1063–1074] 2-2 verete), nem pedig a I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) Salamonig (1063–1074) uralkodó királyok érméinek a sorozata. Az adott közösség halottas szokásaiban tehát az obulus adásának szokása nem volt meghatározó jelentőségű, ez egy pénzekben kifejezetten szegény temető. Ilyen formán a Salamon-pénzek (1063–1074) sem kell, hogy egyértelműen a temető zárását jelezzék. Megtörténhetett az I. (Szent) László (1077–1095) vagy akár I. (Könyves) Kálmán (1095–1116) korában is, anélkül, hogy ezen uralkodók érméi jelen lennének a lelőhelyen. A leírtak szerint tehát az ibrányi temetőt használhatták ugyan az ásató által feltételezett 134 évig, de éppúgy használhatták csak 100 esztendeig (960 körül – 1065 körül) vagy akár 200 évig (900 körül – 1100 körül) is. Ennek fényében kell értékelnünk a kronológiára épített paleodemográfiai konstrukciót is: Istvánovits 2003, 373.

[119] Kovács 1988a, 168; Kovács 2011, 92.

[120] Kristó 1997, 252–253.

[121] Dienes 1972, 65.

[122] *Reiterkrieger, Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das Deutsche Reich vom 9. bis 10. Jh.* (Mainz, RGZM–Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet–MNM), valamint *Coins and prosperity: multidisciplinary investigations of the richest female graves of the 10th century in the Carpathian Basin* (Mainz, RGZM–Szeged, MFM).

[123] Greiff 2012, 241–260.

tett.[124] Egy-egy veretgarnitúrán belül gyakran találunk olyan példányokat, amelyek mérete, alakja eltér a készlet többi darabjától. Ezekben az esetekben is felvetődik az elveszett darabok idegen elemekkel történt pótlásának a lehetősége, amint ez ugyancsak az anyagösszetétel tanulmányozása segítségével bebizonyosodott a soroksári temető 8. sírjának csüngőtagos ingnyakveretei kapcsán.[125] Újabban megkezdődött a 10. századi ötvösök és kovácsok által alkalmazott készítési technikák esetleges kronológiai értékének a kutatása, amely azonban nagy sorozatokra kiterjedő természettudományos vizsgálatok elvégzését feltételezi. E munka még csak a kezdeti lépéseknél tart.[126] Mindezen adatok inkább a relatív kronológia tekintetében fontosak. Korábban úgy tűnt, hogy az abszolút keltezést segítheti egy új vizsgálati módszer. A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúháton [812. lh] feltárt sírok kapcsán a pénzek és a sírokban talált ezüst ruhadíszek anyagösszetételének vizsgálata az előzetes közlemények szerint azt eredményezte, hogy az 595. sír néhány díszítménye csakis egy bizonyos érmetípusból készülhetett, a 100. sír Provence-i Hugo (926–931) érmetípusának közvetlen és jelentős „hígítás" nélküli beolvasztása és újrahasznosítása révén. Ez az eredmény megnyitotta az utat az érmét nem tartalmazó, de pénzzel mégis keltezhető sírok vizsgálata irányába. A szerzők szerint *„Amennyiben beigazolódik ez az összefüggés, akkor az anyag-összetételi vizsgálatok jelentősen fellendíthetik a 10. századi kronológiai kutatást, hiszen így – elméletileg – jóval több sírt tudunk majd* terminus post quem *keltezni, mint amennyiben az eredeti, konkrét pénzek fennmaradtak."*[127] A módszer alkalmasságát azonban ez esetben is csak további, nagy sorozatokra kiterjedő anyagvizsgálatok elvégzése és azok eredményeinek kiértékelése után lehet megítélni. A leletanyag monografikus feldolgozása során azonban, amikor a régész szerzők mellett a vizsgálatot végző természettudós szakemberek is kifejtették álláspontjukat, világossá vált, hogy a korábbi, kissé elsietett és optimista álláspont nem tartható: *„az itt vizsgált veretek csak érmékből történő készítése nem bizonyítható".*[128]

Napjainkban nagy várakozások övezik a radiokarbon (C14-es) vizsgálatokat. Az ősrégészeti korok kutatásában ez a módszer már általánosan elterjedtté és elfogadottá vált. Ehhez képest a magyar honfoglalás és államalapítás korából származó temetkezéseknek csak elenyésző töredékét vetették alá radiokarbon vizsgálatoknak, s csupán az elmúlt 15 év során kezdődtek el az ilyen irányú kutatások. E téren a szegedi múzeum munkatársai játszottak úttörő szerepet. A legelső elemzést Vályi Katalin készítette az Ópusztaszer-Kiszner-tanya lelőhelyen [787. lh] feltárt temetőtöredék egyik sírjáról.[129] A kapott eredmény (960–1030) egyoldalú (a fiatalabb periódust elfogadó) értékelése, s annak történész kutató által való elsietett interpretálása[130] vitát váltott ki.[131] Röviddel később közzétették a szegvár-oromdűlői temető (Puskin TSz homokbányája) [242. lh] öt, 11. századi érmével keltezett sírjának, valamint a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom [812. lh] lelőhelyen feltárt 100., ugyancsak érméket tartalmazó (*terminus post quem*: 947–950) sír radiokarbon eredményeit is.[132] Bende Lívia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila az érmék keltező értékét és a C14-es vizsgálat eredményét összevetették a régészeti leletanyagból levonható következtetésekkel. Megállapították, hogy a C14-es vizsgálat alapján megadott időintervallumok (az 1 sigmás eredmények 68,3%-os, a 2 sigmás eredmények 95,4%-os pontossággal) a megadott időszak egészére vonatkoznak, tehát a sírba kerülés idejeként egyik év sem valószínűbb a másiknál. Az érmés sírok esetében csak az érme kibocsátása előtti időszak zárható ki ebből teljes bizonyossággal, s kitűnik az is, hogy a radiokarbon vizsgálat tendenciaszerűen fiatalít. Összefoglalóan úgy vélték, hogy a 10–11. századra vonatkozóan jelen pillanatban önmagában még nem segíti elő a belső időrend pontosítását.[133]

A radiokarbon vizsgálatok további alkalmazása terén a gnadendorfi sír leleteinek feldolgozása hozott előrelépést *(3. kép)*. Az ifjú magyar vitéz lovas sírjának a vizsgálata ugyanis meglepő eredményt hozott. A sírban talált tárgyak és a temetkezési szokások régészeti elemzése, valamint a numizmatikai adatok ugyanis a temetést inkább a 10. század elejére helyeznék, a C14-es vizsgálatok eredményei közel egy évszázaddal későbbi időpontot (980–1018) valószínűsítettek. Kontrollként lehetőségünk nyílt további öt mintát ugyanabban a bécsi laborban megvizsgáltatni.[134] Ezen öt 10. századi sír hagyományos régészeti elemzésével kapott eredményeket

[124] Kurunczi–Langó 2000, 207–233.
[125] Bencze–Szigeti 2009–2010, 58.
[126] Bollók 2012, 229–240.
[127] Lőrinczy–Türk 2011, 20–22.
[128] Csedreki et al. 2015, 336.
[129] Vályi 1996, 51.
[130] Kristó 1997, 252, 255.
[131] Révész 1998, 526–527.
[132] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 368–370.
[133] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 369–370.
[134] Stadler 2006, 107–118.

vetettük össze a radiokarbon mérési eredményekkel.[135] Ennek során természetesen kiütköztek mindkét módszer hiányosságai, csakúgy, mint azok erősségei. Időnként a C14-es vizsgálat produkált olyan értékeket, amelyek teljes mértékben vagy nagyrészt kizárhatók. Másutt a két módszer eredményei összhangban vannak ugyan egymással, de nem szűkítik le a leletek földbe kerülésének időpontját olyan időintervallumra, amely valós segítséget nyújthatna azok keltezésében. Néhány esetben viszont a két módszer együttes alkalmazásával sikerült olyan szűk időhatárokat megállapítani, amelyek segítségével akár évtizednyi pontossággal valószínűsíthető a temetés időpontja. Mindez azonban a módszer hiányosságaira is felhívja a figyelmet. Mindjárt a legutóbbi példák esetében valós veszélyként kell számolnunk azzal, hogy a természettudományos vizsgálati módszerekben járatlan és tájékozatlan régész vagy történész a rendelkezésre álló mérési eredmények közül azt választja ki és használja, amely számára (illetve hipotézisei számára) a legmegfelelőbb. Ily módon a hamis bizonyosság látszatára építheti munkáját. Választ kell találni arra a kérdésre is, hogy az ugyanazon mintából két különböző laborban végzett mérések eredményei miért térnek el annyira egymástól? S végezetül: azt sem szabad elfelejteni, hogy a radiokarbon mérési eredmények rendszeresen megengednek olyan, több évtizednyi vagy évszázadnyi időintervallumot is a lelet földbe kerülésének lehetséges időpontjaként, amikor arra történeti, régészeti vagy numizmatikai indokok alapján semmiképpen sem kerülhetett sor.

Az eddigi mérések eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy azok nagymértékben alátámasztják a Lőrincy Gábor és munkatársai által korábban megfogalmazott megfigyeléseket. Figyelembe véve azt, hogy a kormeghatározás pontossága a mérések által megadott intervallum egészére vonatkozik, abból az érmés sírok esetében csak az érme verése előtti időszak zárható ki teljes bizonyossággal. Ugyancsak az érmés sírok adatait áttekintve nyilvánvaló, hogy a radiokarbon vizsgálatok tendenciaszerűen fiatalítanak. Az érmék verési ideje többnyire az 1 sigmás intervallumnak az elejére esik, sőt olykor meg is előzi azt (Orosháza-Pusztai I. tanya 3. sír [210. lh], Szegvár-Oromdűlő, Puskin TSz homokbányája 289. sír [242. lh]). E tény, valamint az a megfigyelés, hogy a radiokarbon vizsgálat az érmés sírok keltezésénél az érme verési időpontját megelőző időszakot is rendszeresen megengedi, mint a földbe kerülés lehetséges időpontját, a vizsgálat alapvető módszertani problémáira hívja fel a figyelmet. Ugyanennyire problematikus az is, hogy a különböző laboratóriumokban végzett vizsgálatok eredményei jelentős mértékben, olykor alapvetően eltérnek egymástól. Ennek legszemléletesebb példája a kiskundorozsmai lelet [812. lh], amely záró pénzként II. Lothar itáliai király 947–950 között vert érméit tartalmazza. Ily módon a debreceni laborban mért 1 sigmás eredmény (799–888) teljes mértékben használhatatlan, s a 2 sigmás eredmény (774–955) is csak egy rendkívül szűk, maximum 10 éves időtartamot ad meg a temetés lehetséges időpontjaként. Ehhez képest jóval reálisabbnak tűnnek a bécsi labornak az előzőektől igen jelentős mértékben eltérő mérései (1 sigma: 895–925 [27,1%], 935–985 [41,1%], 2 sigma: 880–1020).

Újabban napvilágot láttak a szeged-kiskundorozsma-hosszúháti [812. lh] temető 595. sírjának radiokarbon vizsgálatai is, s ennek kapcsán a közlemény szerzői vitába szálltak a C14-es eredmények értékelése tekintetében óvatosságra intő véleményekkel.[136] A magam részéről ennek ellenére továbbra is csak óvatos optimizmussal tekintek azok felhasználhatóságára, s aligha valamiféle konzervatív, az új módszereket elutasító szemléletmód miatt. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, egyelőre a radiokarbon vizsgálatok sem nyújtanak áttörést a honfoglalás kori leletanyag abszolút időrendjének kidolgozásában. Mindez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy a jövőben mellőzni kell a természettudományos vizsgálatokat e problematika kutatása során. Éppen ellenkezőleg: meggyőződésem szerint ugyanis hosszú távon e vizsgálatok finomítása fog elvezetni számos, ma még megoldhatatlanak tűnő probléma tisztázásához. Addig azonban mértéktartóan kell kezelni a különböző laboratóriumokból kapott vizsgálati értékeket.[137]

[135] Révész 2006a, 189–210.

[136] Lőrinczy–Türk 2011, 441–442. – A két kutató úgy véli, hogy *„a hazai honfoglalás kori kutatás [...] talán túl hamar tört pálcát a módszer felett"* (Lőrinczy–Türk 2011, 442). A módszer felett senki nem tört pálcát, magam sem, jóllehet az idézett helyen az én munkáimra hivatkoznak (Révész 1998, 527; Révész 2006c, 422). Lőrinczy és Türk itt (a hivatkozást bizonyára feledékenységből mellőzve) valójában a saját régebbi megállapításaival polemizál (vö. Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 368–370), korábbi higgadt és óvatos érvelésükre idézett munkámban egyébként valóban egyetértőleg hivatkoztam. Nem tudok továbbá egyetérteni azon megállapításukkal sem, mely szerint az érmével keltezett sírok esetében annak oka, hogy a zárópénz verési ideje esetleg nem esik az 1. *sigma cal.* intervallumba *„...elméletileg talán abban rejlik, hogy azoknál a radiokarbon keltezéssel vizsgált 10. századi síroknál, ahol ez a jelenség előáll, ott az érme verése, illetve sírba kerülése között eltelt idő kisebb, mint magának a mérési módszernek a standard hibahatára (±30–35 év)"* (Lőrinczy–Türk 2011, 442, 64. jegyzet). – Ahhoz, hogy ezzel valós lehetőségként számoljunk, részletekbe menően cáfolniuk kellene a Kovács László által az érmék kibocsátása, használata és sírba kerülése tekintetében megállapított jóval tágabb (s e dolgozat korábbi részében részletesen bemutatott) időtartamot (Kovács 1998a; Kovács 2001), a két megállapítás ugyanis jelen formájában nem egyeztethető össze.

[137] Lásd ehhez: Molnár Mihály (MTA ATOMKI, Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratórium) előadását, amelynek rezüméje az alábbi helyen olvasható: *Sötét idők túlélői. Programfüzet.* Debrecen, 2014. február 5–7. 19–20: *„A fenti 'abszolút' radiokarbonos keltezési módszer pontosságát azonban néhány körülmény erősen korlátozza: egyrészt a C14 izotóp felezési idejét csak bizonyos hibával ismerjük (± 40 év),*

A 10–11. századi sírok leletanyagának keltezésében elért eredményeket és módszereket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a kétségtelen előrelépés ellenére számos területen további alapkutatásokat kell végeznünk. A tipokronológiai részletvizsgálatok számos tárgytípus esetében (például a zablák, füles gombok, kések, csiholók, az ezredforduló évtizedeitől gyakorivá váló gyűrűtípusok) még el sem kezdődtek. Más tárgytípusokat (tarsolylemezek, hajfonatkorongok, övveretek, ruhadíszek, pödrött és S-végű karikaékszerek, kengyelek, nyílhegyek, nyíltartó tegezek, kar- és nyakperecek) egy-egy változatuk vagy bizonyos jellegzetességeik tekintetében elemezték ugyan, de átfogó felgyűjtésük és értékelésük hiányzik, a korábbi eredmények pedig kiegészítésre, pontosításra és felülvizsgálatra várnak. Naprakésznek tekinthetők ugyanakkor a numizmatikai kutatások. Az ismertetett hiányosságok felszámolása után válik majd valós lehetőséggé az analógiákkal, illetve a lelethorizontokkal történő pontosabb keltezés. Ezt támasztják alá azon próbálkozások vitatható eredményei, amelyek során Mesterházy Károly, illetve Mechtild Schulze-Dörrlamm kísérelte meg a 10. századi leletanyag hordozóinak generációit, illetve horizontjait elkülöníteni egymástól.

A 10–11. századi sírleletek értékelése során a szeriációs kísérletek eddig nem hoztak értékelhető eredményeket.[138] Meglepő módon alig történt kísérlet a régészeti statisztika alkalmazására, pedig egyes tárgytípusok vagy jelenségek előfordulásának, avagy hiányának aránya komoly tanulságokat hordozhat.[139]

Nyilvánvaló, hogy a természettudományos vizsgálati módszerek fejlődésével a régészeti leletanyag kutatása során kinyerhető információmennyiség aránya folyamatosan növekszik. Az anyagszerkezet és az anyagösszetétel elemzése, a radiokarbon keltezési lehetőségek folyamatos finomítása révén lehetőség kínálkozik az abszolút kronológia értékeinek a folyamatos pontosítására is. E költségigényes vizsgálatok azonban az általunk áttekintett korszak vonatkozásában még csak a kezdeti lépéseknél tartanak. A hagyományos régészeti elemzéseket semmiképpen nem helyettesíthetik, főleg pedig nem válthatják ki azokat. Kitűnő példával szolgálhat erre a gnadendorfi sír esete. Hasonló részletességű, a ma rendelkezésre álló teljes vizsgálati skála felhasználásával készített elemzés korábban még egyetlen honfoglalás kori sírról sem készült.[140] A számos részeredmény ellenére sem született azonban megnyugtató válasz arra a kérdésre, hogy a sír mikor került a földbe? A hagyományos régészeti, numizmatikai és történeti elemzés és a radiokarbon vizsgálati eredmények között fennálló egy évszázados eltérést nem sikerült feloldani.

Meggyőződésem szerint a kutatás akkor jár el helyesen, ha a rendelkezésre álló valamennyi lehetőséget alkalmazza és azok eredményeit kellő mértéktartással összeveti. Valós veszélyként jelentkezik ugyanis az a tendencia, hogy egy-egy kutató a felsorolt elemek valamelyikét összefüggéseiből kiragadva abszolutizálja. Ez a veszély főként az (egyébként folyamatosan fejlődő és finomodó) természettudományos vizsgálatok esetében jelentkezik, az objektivitás látszatával kecsegtetve az óvatlan felhasználót. A közelmúlt elméleti vitái során jogos kritikával illették a korszak kutatásában korábban előszeretettel alkalmazott kevert vagy vegyes érvelés módszerét, melynek során a bizonytalan, nehezen értelmezhető régészeti jelenségek magyarázatát a hasonlóképpen bizonytalan történeti, néprajzi vagy embertani adatokkal (sőt sok esetben adatként kezelt hipotézisekkel!) próbálták megoldani. A kevert érvelést csak egy igen vékony határvonal választja el attól az egyébként helyes és követendő metódustól, amelynek során a társtudományok eredményeit figyelemmel kísérjük, s a magunk régészeti eredményeivel összevetjük. Hasonló módszertani zsákutcába vezetne azonban, ha a korábbiakat újabban a még csak fejlesztés alatt álló radiokarbon, anyagvizsgálati vagy archaeogenetikai eredményekkel próbálnánk meg helyettesíteni, ezzel ugyanis csak a vegyes érvelés egy „modern" változatát alkalmaznánk. E veszélyre konkrét példákkal a következő fejezetben térek ki.

másrészt a múltban nem egészen volt állandó a természetes C14 szint, harmadrészt pedig az egy időben élő egyedek C14 szintje sem egészen egyforma, még életükben sem, kissé függ a táplálkozási szokásoktól, a földrajzi környezettől, s egyéb tényezőktől is." Molnár előadásában arra is felhívta a figyelmet, hogy sajnálatos módon éppen a 10. század esetében e tényezők miatt nem számolhatunk olyan pontos eredményekkel, mint az azt megelőző vagy követő időszakokban.

138 Langó 2007, 217–221, további irodalommal.

139 Révész 2008, 454. – E szempontból fontos Győr-Moson megye 10–11. századi temetőinek leletösszetételét is tanulmányozni (vö. Horváth 2012). A vizsgált 50 lelőhelynek mindössze 36 sírjában találtak S-végű karikaékszereket, összesen 116 darabot, s ezek sem keltezhetők a 10. század közepénél korábbra. Lelőhelyenként általában 1-4 sír tartalmazta ezt az ékszertípust, kivéve Oroszvárt, ahonnan 24 sírból ismert. Ez az arány nem tér el a Kárpát-medence más területein tapasztaltaktól. Hasonló a helyzet a nyakperecek (11 lelőhelyről 22 db) és az állatfejes karperecek (6 db) esetében is. Ezek az adatok arra intenek bennünket, hogy újra kell gondolnunk a 10. század második felétől fellépő és általánossá váló ékszertípusok elterjedésének kérdéskörét. Jelenleg nem látom ugyanis régészetileg alátámaszthatónak azt a korábbi feltevést, mely szerint az S-végű karikaékszerek legkorábban a Kárpát-medence nyugati területein jelentek volna meg, s onnan terjedtek el keleti irányba (Mesterházy 1965, 95–113).

140 Daim–Lauermann 2006.

I.3. A SÍROK

I.3.1. FORRÁSADOTTSÁGOK, MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

A síregyüttes fogalmán mindazon tárgyak, emberi és állatcsontok, valamint a temetéshez kapcsolódó tevékenységek összességét értem, amelyeket régészeti módszerekkel meg lehet figyelni.[141] A síregyüttes forrásértékét alapvetően befolyásolja az a tény, hogy mindez szakszerűen elvégzett és dokumentált ásatáson került-e elő?[142] Ha e szigorú kritériumokat nézzük, azt tapasztaljuk, hogy teljes értékű forrásnak (néhány ritka kivételtől eltekintve) csak az elmúlt 40-60 év modern, korszerűen dokumentált feltárásai során napvilágra került síregyüttesek egy részét tekinthetjük. A 10–11. századi hagyaték kutatásának bő első évszázadában a tagadhatatlanul jó szándékú, ügybuzgó, sőt saját koruk tudományos színvonalán dolgozó régészek és lelkes amatőrök gyakran ma már alapvetőnek számító információkat (például a sírgödör formája, méretei, tájolása, a csontváz helyzete, a tárgyak elhelyezkedése stb.) sem rögzítettek. Ritka kivételektől eltekintve nem kerültek múzeumba az embercsontok, a lovas temetkezések maradványai, sőt az ételmellékletként szereplő állatcsontok sem (utóbbiak szerepét, jelenlétét gyakran fel sem ismerték, például Tiszabezdéd [379. lh] esetében). A 19. század végén, 20. század első felében végzett feltárások helyszínén végzett hitelesítő ásatásokon szerzett személyes tapasztalataim alapján például az egyébként kiváló Jósa András a tuzséri temető [380. lh] sírjaiban az antropológiai anyag mellett szép számban hagyott tárgyakat is,[143] s hasonlót tapasztaltunk Fettich Nándor kenézlői ásatása esetében is [419b. lh] *(4. kép)*.[144] Azt, hogy nem pusztán véletlenekről van szó, kitűnően alátámasztják Bálint Csanád hasonló gádorosi (teljes csontveretes nyereg maradt a Csallány Gábor által kiásott sír végében [201. lh]),[145] vagy Langó Péter és Türk Attila szentes-derekegyházi megfigyelései.[146] A kiragadott példákat hosszan lehetne folytatni, azonban az eddigiekből is nyilvánvaló: a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásanyag tetemes része nem tekinthető teljesnek, s csak nagyfokú óvatossággal lehet azt felhasználni alapvető fontosságú témák (például temetkezési szokások, tárgyegyüttesek összetétele stb.) feldolgozásához. Ha ezt nem vesszük figyelembe, óhatatlanul hibás végeredményre juthatunk.

Ugyancsak nem elhanyagolható, ennek ellenére mégis gyakran figyelmen kívül hagyott szempont az is, hogy az általunk feltárható és megfigyelhető síregyüttes messze nem azonos azzal, amely és ahogyan 1000-1100 évvel ezelőtt a földbe került.[147] A Kárpát-medence talajviszonyai miatt a sírokba hajdan (bármilyen indokkal)[148] bekerült tárgyak túlnyomó többsége szerves anyagból lévén elpusztult, a temetéshez kapcsolódó rítusok, tevékenységek tetemes része pedig régészeti módszerekkel nem figyelhető meg, hiszen azok ugyancsak nem hagytak maradandó nyomot. Kitűnően illusztrálja ezt egy Tomka Péter által idézett, Kustaa Fredrik Karjalainen által 1902-ben felvett szurguti osztják temetési inventár, melynek 32 tételéből szerencsés esetben is alig 6-8 tartalmazott maradandó anyagot.[149] Nincs okunk azt feltételezni, hogy ez a honfoglalás kori sírok esetében másként lett volna. Ugyancsak Tomka Péter 35 tételben foglalta össze (az avar temetőkre vonatkozóan, de a 10–11. századi sírokra is alkalmazható módon) a temetkezési szokások jellegzetességeit, s még e látszólag tekintélyes szám is eltörpül az etnográfia által megfigyelhető jelenségek száma mellett.[150]

E problémát nyilván már elődeink is érzékelték a modern kutatások kezdő lépései során. Ebben rejlik a magyarázata annak, hogy a régészeti jelenségek (így a síregyüttesek, temetkezési szokások) vizsgálata a 19. század végétől nagyon erősen összekapcsolódott a néprajzzal; gyakorlatilag e tudományág adataival és módszereivel próbálták meg kitölteni a régészeti leletanyag hiátusait.[151] Pósta Béla már egyenesen *„paleoethnográfiáról"* írt,[152] Móra Ferenc pedig megfogalmaz-

[141] A síregyüttesek értékeléséhez alapvető: Härke 1997, 19–27; valamint: Jensen–Nielsen 1997, 29–61.
[142] Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 41–90.
[143] Révész 2000, 7–32.
[144] Révész 1996a, 150–157.
[145] Bálint 1974, 17–44.
[146] Langó–Türk 2003, 1–20.
[147] Härke 1997, 22–23; Bollók 2012a, 107–137.
[148] Härke 2003, 107–126.
[149] Tomka 1992, 66.
[150] Kunt 1987; Balassa 1989; Tomka 1992, 67.
[151] Kitűnő kutatástörténeti áttekintést ad: Tomka 1992, 65–66, további irodalommal.
[152] Pósta 1903, 153–157.

4. kép. Kenézlő-Fazekaszug, a Szalai Géza földbirtokos által 1926-ban feltárt sírok

ta mára klasszikussá vált tézisét, mely szerint *„a régészet megkövült néprajz”*, *„a néprajz pedig élő régészet”*.[153] A nagy elődök nyomdokaiba lépve jutott el László Gyula arra a megállapításra, hogy a temető nem más, mint a halott falu, a sír pedig az elhunyt ruházatával, ékszereivel, a mellé helyezett fegyverekkel, használati eszközökkel az evilági élet tükörképeként jelzi annak a családban, társadalomban elfoglalt helyét, rangját.[154] Ez a néprajzi példákkal alátámasztott hipotézis lett a kiindulópontja a társadalom egészére érvényesnek gondolt nagycsalád-modell kidolgozásának.[155] E kérdésre részletesebben majd a temetők szerkezetét tárgyaló fejezetben térek ki, e helyütt most csak annak az egyes sírokra lebontott tanulságaival foglalkozom. László Gyula az általa elemzésre kiválasztott temetők tanulmányozása során arra az eredményre jutott, hogy a központi helyet mindig a leggazdagabb férfisír (véleménye szerint a nagycsalád feje) foglalta el, s tőle távolodva a fokozatosan szerényebbé váló mellékletek egyben egyre alacsonyabb rangú férfiakat és nőket jeleztek.[156] E téren fontos szerepet tulajdonított a halottak mellé helyezett nyilak egyre csökkenő számának is.[157] Ez utóbbi feltevését később Dienes Ist-

[153] Móra 1932, 54.
[154] László 1944, 221, 496–497; László 1950, 137–142.
[155] László 1944.
[156] László 1944, 126–165.
[157] László 1944, 132.

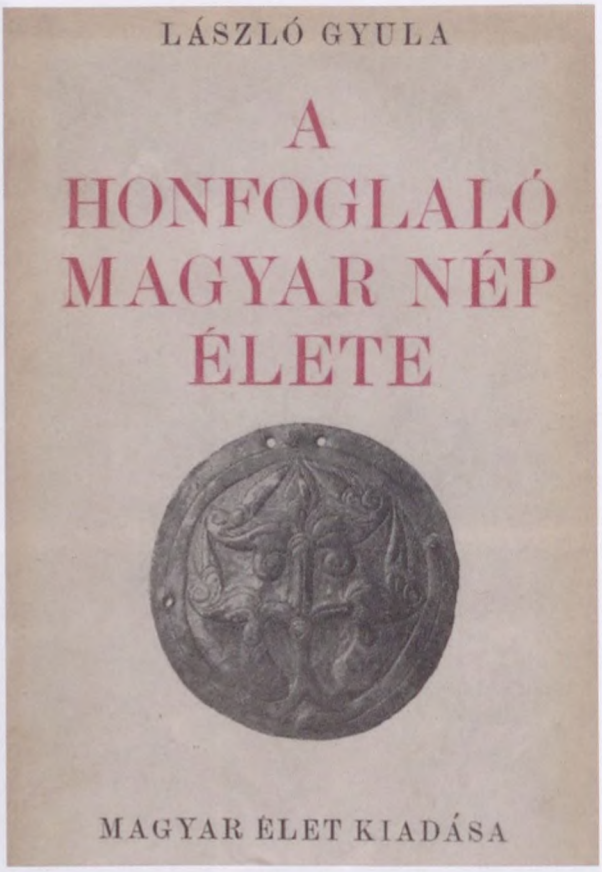

5. kép. László Gyula és *A honfoglaló magyar nép élete*
(Forrás: https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/img/5_171a.jpg)

ván elvetette, s inkább a hitvilággal kapcsolatos szerepet tulajdonított azoknak.[158] Az újabb ásatások eredményei nyomán ugyan világossá vált, hogy a nyílcsúcsoknak nincs rangjelző szerepe,[159] maga az a jelenség, hogy a 10. századi sírokba soha nem került nyilakkal teli tegez, továbbra is megoldatlan maradt. E részletkérdéstől eltekintve, a magyarországi régészeti kutatásban elterjedt, s napjainkban is általánosan gyakorolt az a módszer, mely kizárólag a maradandó anyagból készült sírmellékletek alapján következtet az elhunyt hajdani társadalmi helyzetére. Ez az eljárás azonban számos módszertani problémát hordoz, amelyek elméleti tisztázása még várat magára. Különösen annak a fényében, hogy más (német, angolszász) régészeti iskolák egyértelműen elvetik azt a nézetet, mely szerint a temetkezések az élet tükörképei lennének.[160]

Mielőtt azonban e kérdéskörre részletesebben kitérnék, fontosnak tartom, hogy érintsek egy ezzel szorosan összefüggő, az utóbbi két és fél évtizedben mind gyakrabban felmerülő problémakört.

Az 1989 utáni magyarországi kutatásban többen kerestek választ arra a kérdésre: mi az oka annak, hogy a Kárpát-medence kora középkorának kutatása (s különösen a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatása) nem keltette fel a szélesebb nemzetközi tudós közvélemény érdeklődését, s lényegében magyar belüggyé vált? Ettől elválaszthatatlan az a probléma is, hogy elmaradt fontos elméleti, módszertani kérdések tisztázása és kidolgozása, a német és angolszász kutatás ilyen irányú törekvései pedig lényegében visszhangtalanok maradtak.[161] A feltett kérdésre adott válaszok (nyelvi korlátok, a magyar szellemi-kulturális életet átható megkésettség-

[158] Dienes 1957, 29–31.
[159] Révész 1996, 168–169.
[160] Härke 1997, 25: *„Burials are not 'mirrors of life': if anything, they are a 'hall mirrors of life' (Zerrspiegel des Lebens) providing distorted reflections of the past. The greatest challenge for burial archaeology is to identify in each case the degree of distortion, as well as to attempt to infer the reasons for the distortion."*
[161] Laszlovszky József és Siklódi Csilla lényegében elmélet nélküli régészetnek nevezték a magyar kutatást (Laszlovszky–Siklódi 1991, 272–298).

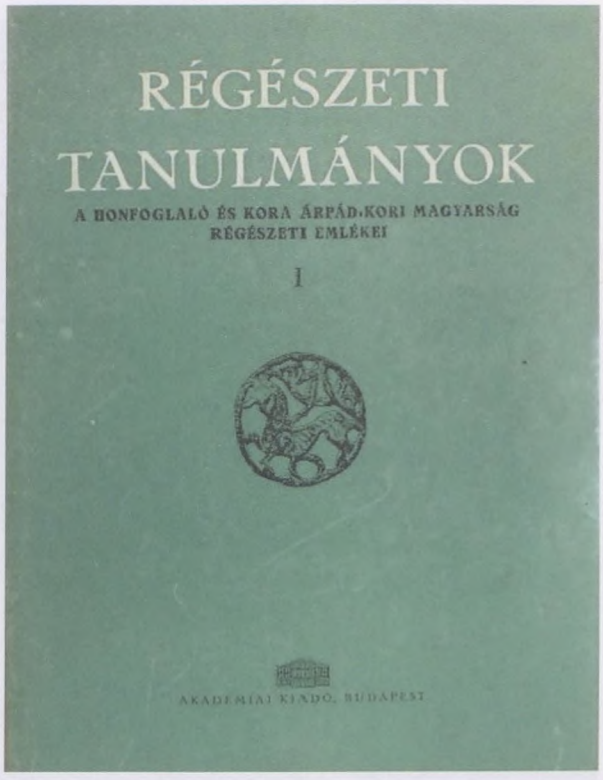

6. kép. Szőke Béla és *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei* (Mesterházy 2003, 323, 6. kép)

tudat, 1945 után a marxista ideológia kötöttségei, s ezzel összefüggésben a nyugati szakirodalomhoz való hozzáférés korlátai, valamint az elméleti kérdésektől való tartózkodás, provincializmus, tekintélyelvű és hierarchizált kulturális közélet, nemzeti védekező alapállás stb.) természetesen sok igazságot rejtenek magukban.[162] Az idézett összefoglalások közös vonása, hogy a honfoglalás kor kutatásában 1945 után egyeduralkodónak tekintik a László-iskolát, annak minden pozitívumával és szemléletbeli-módszertani hiányosságával együtt *(5. kép)*.[163] „Külön utasként" legfeljebb Szőke Béla valóban korszakalkotó művét tekintik,[164] melynek eredményei legalább részben beépültek a László-tanítványok munkáiba. A valóság azonban ennél árnyaltabb. László Gyula kutatói módszerét teljes egészében egyetlen tanítványa sem követte, még a sok tekintetben az ő nyomdokain haladó Dienes István sem. A korszak kutatásában viszont már legalább az 1950-es évektől színre léptek azok a szakemberek, akik a fentiektől gyakran alapvetően eltérő megközelítési módokat alkalmaztak, melyek módszertanilag semmiben sem maradtak el a korabeli *„mainstream"* kutatási módszerektől. Ezen irányzat képviselői alapvetően az 1950-es években szervezett leletkataszter munkacsoportjából kerültek ki. Fehér Géza az egyes temetőtípusok értelmezésének kísérleteivel,[165] Szőke Béla pedig (a köznépi leletanyag felismerésén túl) a mikroregionális vizsgálatok módszertanának megteremtésével[166] alapvetően új kutatási irányt képviselt *(6. kép)*. Nemeskéri János és Acsádi György lefektette a korszak temetői történeti demográfiai kutatásának módszertani alapjait.[167] A tipokronológiát tárgyaló fejezetben már szót ejtettünk Kralovánszky Alán ez irányú tevékenységéről,[168] a későbbiekben pedig munkatársaival (Éry Kinga, Nemeskéri János) a sírok, temetők forrásértékének

[162] Bálint 2004; Langó 2007; Bollók 2012a (az utóbbi egy PhD disszertáció kézirata, melyet a szerző szíves hozzájárulásával használhattam, amiért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni!), részletes kutatástörténeti áttekintéssel és a vonatkozó irodalommal.

[163] László Gyulának a korszak régészeti kutatására gyakorolt hatásáról lásd: Mesterházy 1993a, 270–285; Fodor 2001, 150–270; Langó 2007, 117–132; Bollók 2012a, 65–77.

[164] Szőke 1962.

[165] Fehér 1954, 92–94; Fehér 1957, 269–318; Fehér 1957a, 7–58.

[166] Szőke 1954, 119–137.

[167] Nemeskéri–Acsádi 1952, 134–147.

[168] Kralovánszky 1957, 175–186; Kralovánszky 1959a, 76–82; Kralovánszky 1959b, 327–361.

kritériumairól, paleoszociográfiai és paleodemográfiai elemzéseinek lehetőségeiről alapvetően új szempontokat vetett fel, illetve vezetett be.[169] Lényegében az általuk kidolgozott módszert alkalmazta Bakay Kornél az Ipoly menti temetők elemzése során.[170] Részletes vizsgálat alá került a temetők fekvése, a temetkezési szokások (tájolás, sírok előkészítése, halottak sírba helyezése, rituális szokások), de típusokra osztva a sírmellékletek is (I. fegyver, lószerszám, munkaeszköz, II. ékszer és viseleti tárgy, III. rituális mellékletek, IV. érme), s mindez kiegészült a paleodemográfiai, paleoszerológiai, antropológiai értékeléssel, illetve az időrendre vonatkozó megfigyelésekkel is. Vele párhuzamosan az akkor lehetséges vizsgálati módszerek teljes arzenáljának bevetésével készítette el Szabó János Győző Sarud-Báb kora Árpád-kori telep és Újlőrincfalva-Magyarad temető [541. lh] lelőhelyek együttesének monografikus igényű, de a vidéki kutató korlátozott publikálási lehetőségei miatt négy tanulmányra szétszabdalt modern feldolgozását.[171] Ugyancsak új irányba indult el franciaországi tanulmányútja során szerzett tapasztalatai birtokában már az 1960-as évek végétől Bálint Csanád,[172] aki nézeteit rövidesen kandidátusi értekezésében összegezte.[173] Az 1970-es évektől nagy lendületet kapott tipokronológiai kutatásokat (Mesterházy Károly, Kovács László, Kiss Attila) az előzőekben már részletesen bemutattam.

Kétségtelen, hogy e törekvések különböző okok miatt[174] nem álltak össze egy karakterisztikus, iskolának vagy kutatói műhelynek tekinthető vonulattá. Ez azonban nem indok arra, hogy munkálkodásukat nem létezőnek tekintsék, s a kutatástörténeti összefoglalókban az általuk képviselt irányzatok (Szőke és Fehér kivételével) említés nélkül maradjanak.[175] Az összkép ugyanis azzal válik teljessé, ha nemcsak a kétségtelenül domináns régészeti néprajz (László-iskola) erényeit és hiányosságait vesszük számba, vetjük össze a modern nemzetközi kutatási irányzatokkal (s kérjük számon rajta), hanem a más irányú, kétségtelenül progresszív kutatói törekvéseket is.

I.3.2. A SÍREGYÜTTES ÉS A TÁRSADALMI STÁTUSZ KÉRDÉSE

E kérdés vizsgálatához kiindulópontként érdemes megfontolni Heiko Steuer[176] és Sebastian Brather figyelmeztetését, mely szerint jogi kategóriák (s ide tartozik a társadalmi státusz is) pusztán a régészet eszközeivel csak nehezen, s rendkívüli körültekintéssel vizsgálhatók.[177]

E képet tovább árnyalja, hogy vitatott az is: a sírokban talált leletanyag milyen mértékben tükrözi az elhunyt társadalmi helyzetét? Heinrich Härke e tekintetben a sírmellékleteknek több csoportját különítette el.[178] Az eltemetett egyén társadalmi státuszát jelezhetik a méltóságjelvények, a személyes tulajdonában lévő tárgyak és használati eszközök, a vagyonát reprezentáló javak, a temetést végzők által a halottnak juttatott ajándékok, valamint az életének valamely jelentős eseményét szimbolizáló tárgyak. A hátramaradottaknak a halottól való védekezését szolgálhatják azok az eszközök, amelyekkel annak visszatérését szerették volna megakadályozni (éles, hegyes tárgyak), vagy a halottal érintkezésbe került, s ily módon tisztátalanná vált dolgok, illetve, amelyek segítségével a túlvilágon vagy az oda vezető úton a jólétét szerették volna biztosítani (ételadomány, obulusok). A hozzátartozók számára megkönnyítette a felejtést, enyhítette gyászukat a halottra emlékeztető személyes tárgyak elhantolása is. Härke precízen kidolgozott kategóriái azonban az adott sírt feltáró és a mellékleteket értelmezni próbáló régész számára (minden valóságtartalmuk mellett) kevés segítséget nyújtanak. Az egyes sírmellékletek ugyanis több kategóriába is

[169] Éry–Kralovánszky 1963, 69–89; Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 41–90; Éry 1968, 93–147; Kralovánszky 1971, 75–116.

[170] Bakay 1978.

[171] Szabó 1974, 21–73; Szabó 1975, 19–68; Szabó 1976, 17–89; Szabó 1980, 45–136.

[172] Bálint 1968, 47–89.

[173] Az 1975-ben elkészült disszertáció nyomtatásban csak 16 év elteltével jelent meg: Bálint 1991.

[174] Fehér Géza és Szőke Béla téziseik közrebocsátása után rövidesen elhunytak, Bakay Kornél idézett művének László Gyula kutatási módszereit bíráló passzusai miatt a szakmai közélet peremére szorult, Szabó János Győzőnek sohasem adatott meg, hogy kitörhessen vidéki elszigeteltségéből, Kralovánszky Alán és Éry Kinga pedig nem emelkedtek a korszak vezető kutatói közé, utóbbinak inkább antropológiai munkásságát szokás idézni.

[175] Mesterházy 1993a; Langó 2007; Bollók 2012a.

[176] Steuer 1979, 612.

[177] *„A sírok alapján a régészet képes egyértelmű 'vagyoni különbségek' és 'minőségi csoportok' leírására. Mindazonáltal az így kiderített csoportosulások nem feltétlenül felelnek meg közvetlenül az egykori státus-csoportoknak, hiszen az utóbbiak esetében nem statikus elhatárolódásokról van szó, ráadásul ezek más társadalmi csoportosulásokkal is versengtek. Előfordulhatott, hogy egyesek, ami a származásukat illeti, még meghatározott élcsoporthoz tartoztak, noha a megfelelő reprezentációt már nem engedhették meg maguknak. A 'középrétegből' nem kevesen 'törtek fel', s fényűzés dolgában felül is múlták az elitcsoportok tagjait, ám 'formálisan' nem tartoztak az adott élcsoporthoz."* (Brather 2006, 25).

[178] Härke 2003, 107–126.

besorolhatók. Egy szablya például jelezhette az elhunyt katonai rangját, ugyanakkor lehetett személyes tulajdona, rá emlékeztető vagy életének egy jelentős eseményét szimbolizáló tárgy vagy a másvilágra adott felszerelés része, de akár mindezek együttese is. Mivel nem ismerjük a temetést végzők szándékát, így az adott fegyvernek a síregyüttesben betöltött szerepét sem tudjuk pontosan meghatározni.

Tagadhatatlan annak a felismerésnek a jelentősége, mely szerint a temetést végző család a szertartással a temetésen résztvevő közösség tagjai felé is reprezentálni kívánta saját gazdagságát és jelentőségét.[179] A sírba helyezett tárgyak mennyiségén és minőségén kívül ez többféle módon is megnyilvánulhatott. Ilyen lehet például a halotti tor során felszolgált étel-ital mennyisége és minősége, valamint a sírépítmény létrehozására fordított munka mennyisége.[180]

E fontos szempontok azonban a Kárpát-medence 10–11. századi sírjainak értékelésében csak kevés szerepet kaphatnak. Ami a sírépítményeket illeti, a koporsókra utaló maradványokon kívül fából épített sírkamráknak nincs nyoma, maradandó anyagból építetteknek még kevésbé. Egyedül a kő- vagy téglakeretes temetkezéseket említhetnénk, amelyek esetében felmerült az etnikai elkülönítés lehetősége.[181] Maguk a sírgödrök is csekély változatosságot mutatnak e szempontból. 60-140 cm körüli mélységük és kiugró szélsőségeket nélkülöző méreteik számottevő különbségek dokumentálására nem elegendőek. Újabban ismét felmerült ugyan a halmokba, vagy halmok alá történt temetkezések lehetősége, a rendelkezésünkre álló csekély számú adat azonban e tekintetben sem teszi lehetővé átfogó következtetések megfogalmazását. A sírgödrök kialakítására vonatkozó részletesebb megfigyelések a jövőben talán árnyaltabb megközelítésre adnak lehetőséget arról a kulturális környezetről, amelyből a magyarok a Kárpát-medencébe érkeztek, s amelyet új hazájukban találtak.[182]

Hasonló a helyzet az ételmellékletek és az állatáldozatok terén is. Ha előfordulnak is ilyenek, sironként (ritka kivételtől eltekintve) csak egy-egy edényt, vagy a húsételre utaló egy-egy csontot találunk *(7. kép)*. Nyoma sincs a más korszakokban megfigyelt (akár nagyobb számú) áldozati állatnak, a többnyire juh, szarvasmarha, ritkábban sertés vagy szárnyas csontok áldozati ajándékként, túlvilági útravalóként értékelhetők, s aligha tájékoztatnak a halotti toron elfogyasztott étel mennyiségéről. Azt ugyanis nem tudjuk, hogy az elhunyt mellé tett húsdarab a tor alkalmával levágott állatból származik-e, avagy a temetést végző család sózással, füstöléssel, szárítással tartósított élelmiszertartalékából? A gnadendorfi lelet kapcsán megkérdőjelezhetővé vált az a korábbi toposz is, mely szerint a nyúzott lovas temetkezések alkalmával az állat sírba nem került részeit a halotti toron elfogyasztották.[183]

7. kép. Ételmelléklet egy honfoglalás kori sírban

A sírokban nyugvók társadalmi helyzetének megítélését nehezíti az is, hogy felmerült: az elhunytat nem az életében használt ruházatban és felszereléssel bocsátották túlvilági útjára,[184] hanem mindezt a temetés során alkalmilag válogatták össze, akár túl is reprezentálva a valós helyzetet. A legújabb megfogalmazás szerint a sír nem a hajdani valóságot jeleníti meg, hanem a halott,

[179] Christlein 1973, 147–180; Härke 1997, 20.
[180] Gebühr 1970, 93–116; Tainter 1975, 1–15.
[181] Gáll 2013, 602–606, további irodalommal.
[182] E kérdésekről a korábbi kutatástörténet összefoglalásával: Türk 2009, 87–110.
[183] Révész 2006, 138–141.
[184] Az erre vonatkozó nézetek rövid összefoglalása: Révész 1996, 96–97.

a temetést végzők és a temetésen résztvevők reprezentációs szándékát, illetve elvárásait.[185] E kérdés még további vizsgálatokat igényel. Munkahipotézisként egyelőre fenntartom azon korábbi véleményemet, mely szerint kifejezetten a sír számára készült tárgy csak igen kevés van a honfoglalás kori leletek között, beleértve a ruházatra varrt nemesfém szalagokat és préselt rozettákat is.[186] Az elhunyt számára a temetés alkalmával összeválogatott, s annak élete során korábban együtt sohasem viselt ruhadarabok, ékszerek és méltóságjelvények előfordulásának lehetősége ugyan nem ellenőrizhető, de nincs is akkora jelentősége, mint amelyet e feltevés közreadója annak tulajdonít.[187] Még ha ily módon jártak is el, ezt akkor is csak bizonyos keretek között tehették: a ruhadarabokat nyilván az elhunyt, de legalábbis családja ruhatárából válogathatták ki. Ennek következtében aligha temettek el valakit például csüngőtagos veretekkel felszerelt kaftánban, ha sem ő maga, sem családtagjai ilyeneket soha nem használtak, hiszen akkor nem is nyílt volna módjuk azt a rendelkezésre álló készletből kiválasztani. Márpedig 170 év régészeti kutatása után nyilvánvaló, hogy a 10. században igenis megvoltak azok a jellegzetes viseleti csoportok a magyarság körében (például rozettás lószerszámvereteket használók ↔ csüngőtagos ruhadíszeket használók), amelyek egymással soha nem keveredtek. Teljesen életszerűtlennek tartom azt feltételezni, hogy valakinek a viselete éppen a ravatalán változott volna meg gyökeresen.

Hasonlóképpen látom a gazdag mellékletű férfiak megítélésének a kérdését is. E tekintetben legélesebben Marosi Ernő fejtette ki a véleményét,[188] amelyhez egyetértőleg csatlakozott Bollók Ádám is,[189] felvetését alátámasztó példaként az arany- vagy aranyozott ezüstveretes szablyákat és íjtegezeket felhozva.[190] Magam e kérdést alapvetően másként ítélem meg. Az említett leleteket kézbe véve, már a felületes szemlélő számára is azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy szinte valamennyi kopott, sérült, javított példány,[191] s legalább Fettich Nándor vizsgálatai óta tudjuk, hogy ugyanez mondható el a földbe sohasem került bécsi szablyáról és a Prágában őrzött, I. (Szent) Istvánnak (997/1000–1038) tulajdonított kardról is.[192] E sérülések aligha díszszemlék során keletkeztek, még kevésbé a ravatalon. Mindezek mellett a nemesfém szerelékes fegyverek és díszruhák *harctéri* használatára vonatkozóan rendelkezünk régészeti és írott forrással alátámasztott adattal is. A kétségkívül a magyar szállásterületen kívül elhelyezkedő alsó-ausztriai Gnadendorfban talált ifjú sírjából ugyanis előkerült egy nemesfém szerelékes szablya, annak bizonyságaként, hogy a hadra kelt sereg vezetői vittek magukkal ilyen fegyvert.[193] Annak bizonyságaként pedig, hogy a díszes ruházatot és felszerelést csata közben is viselték, idézzük fel a vesztes Lech-mezei

185 Härke 1997, 22–23; Bollók 2012a, 117–128.

186 Bollók Ádám kételkedik abban, hogy e vékony rozetták a tényleges viselet kellékei lettek volna (Bollók 2012a, 122–123). A magam érveit e mellett már felsorakoztattam (Révész 2001, 25–27). A hasonlóan vékony népvándorlás kori díszítményeken kívül szabadjon e helyütt a balotaszállási *kun* női sír rozettáira utalnom, melyek középkori divatja épp a bizánci kultúrkörbe vezethető vissza, ezt a 11–14. századi bizánci és orosz díszruhák éppen úgy tanúsítják, mint számos balkáni temető leletei, a viseleti példák gazdag és rendkívül sokrétű felsorakoztatásával (Hadházi 2005, 46–48, 77–82, 96–99, 124–132). Mindezek ismeretében az e tárgyak „viselhetőségéről" szóló további vitát okafogyottnak tartom.

187 Bollók 2012a, 123.

188 *„...ha hihetünk az egyes fegyverek, viseletelemek rangjelző szerepéről szóló elméleteknek, uniformisuk – hogy a modern hadsereggel való párhuzamok teljesebbek legyenek – a rangjelzést sem nélkülözte. Szkepszisünk csak erősödik, belegondolván e tábornoki extra-öltözetek harci célszerűségébe. E ponton meginog az a hitünk, amely szerint a temetkezés mindig az evilági élet pontos tükörképe..."* (Marosi 1997, 162). A gazdag mellékletű férfisírokról: *„nem annyira azt szemlélteti, [...] milyen volt a honfoglaló előkelők megjelenése, mint inkább azt, milyennek kívántak látszani ravatalukon, – s feltehetőleg hatalmuk reprezentálásának alkalmai által az életben is."* (Marosi 1997, 162). A tábornoki extraöltözékre utaló, s pejoratívnak szánt hasonlat feltehetőleg Mesterházy Károly teljesen más indíttatású megfigyelésére utalhat: *„A még a X. század közepén is törzsi kötelékben élő kabarok rangos törzs- és nemzetségfői katonai rangjukat, vagyonukat büszkén kiemelő, szinte hivalkodó gazdagságban temetkeztek. Talán nem hat anakronizmusnak, ha ezeket a rangos személyiségeket a katonai disszemlék marsalljaival vetjük össze. A törzsi társadalmak, közöttük a nomád népek vezetői, annál előkelőbbnek látszottak, mennél több ékszert aggattak a ruházatukra."* (Mesterházy 1980, 127).

189 Bollók 2012a, 125.

190 *„...konkrét példaként a Felső-Tisza-vidék néhány temetkezéséből ismert különösen díszes veretes szablyákra utalnék (Geszteréd, Karos II/42* [a téves hivatkozás alatt a szerző nyilván a karosi II/52. sírra gondolt – Révész László], *Karos III/11, Rakamaz-Strázsadomb, Zemplén), amelyek a harcban éppen olyan kevésbé voltak praktikus darabok, mint a nagyszámú verettel kirakott készenléti íjtartó tegezek. E darabok minden valószínűség szerint díszfegyverek voltak, ellentétben a típus jónéhány díszítetlen vagy alig díszített emlékével, amelyek fizikai jegyeik alapján jóval alkalmasabbnak tűnnek a tényleges harci alkalmazásra. Az pedig kevéssé lehet kétséges, hogy nemcsak egy díszfegyver és egy harci cselekmények során alkalmazott darab funkciója volt alapvetően más, de sírba kerülésük sem feltétlen ugyanarra az okra vezethető vissza."* (Bollók 2012a, 119).

191 Révész 1996, 178–185.

192 E két fegyverről összefoglalóan, a korábbi irodalom áttekintésével: Fodor 2000.

193 Révész 2006, 119–158. – A tárgyalt szempontból lényegtelen, hogy e fegyver a fiatalember tulajdonában volt-e, vagy (mint azt magam is felvetettem) eredetileg valamelyik hozzátartozója felszereléséhez tartozott, s csak a temetési szertartás során helyezték mellé. (De még az utóbbi lehetőség is azt jelzi, hogy egy ilyen fegyvert valamilyen okból meg kellett kapnia.) Mint ahogy annak sincsen jelentősége, hogy más gazdag sírok esetében az elhunyt tulajdonában volt több díszes fegyver közül is csak egyet-egyet temettek el vele.

ütközet (955) után történteket: Eberhard, az Ebersberg vár birtokosa *„elvévén a javát az aranyláncoknak, amelyek a nyak díszéül szolgálnak, és a ruhák alján lévő csengőknek, amelyek arany csengettyűk, s három font aranyat kehely készítésére, ezüst keresztet, amely a király pajzsára volt erősítve, és más ezüst holmit egyházi díszek céljára adott".*[194] A csata után elfogott és kifosztott magyar előkelők aligha a meneküléshez öltöttek díszruhát.

Egészen az egyenruhák és a katonai rangjelzések 17–18. századi megjelenéséig a mindenkori társadalom kisebb-nagyobb rangú vezetőit (beleértve a katonai egységek vezetőit is) ruházatuk, fegyverzetük és felszerelésük anyaga, finomsága és díszítettsége különböztette meg a közemberektől. Ezt természetesen lehetetlen (és teljességgel történelmietlen) lenne megfeleltetni a későbbi katonai rangjelzések szimbólumaival. Tudomásom szerint ilyen törekvés a magyar szakirodalomban nem is lelhető fel, az erre vonatkozó kritikák erősen sarkítottnak tekinthetők. Az azonban tagadhatatlan, hogy a honfoglalás kori sírokban a maradandó anyagból készült tárgyak bizonyos szabályszerűnek tűnő leletkombinációkat alkotnak, melyek további vizsgálata mindenképpen indokolt.[195] Az is nyilvánvaló, hogy a hitelesen feltárt és dokumentált gazdag mellékletű férfisírokban (Zemplén [428. lh], Karos II/52. [422b. lh], Karos III/11. [422c. lh]) nemcsak azonos összetételű tárgyegyüttesek (veretes öv, szablya és lószerszám, esetenként tarsolylemez és készenléti íjtartó tegez) kerültek elő, hanem a temetési szertartás során azonos rítusokat is követtek (hegyével a koponya felé irányított szablya, a bal vállhoz visszahajtott végű öv).[196] E jelenségek értelmezésén lehet ugyan polemizálni, előfordulásuk tényszerűségén azonban aligha.

Kétségtelen azonban, hogy pusztán a sírokban talált, maradandó anyagból készült tárgyakból az elhunyt rangját, még kevésbé társadalmi jogállását nem lehet teljes pontossággal meghatározni. E ponton jogosan hívta fel a figyelmet Bálint Csanád a *„gazdag = vezér, előkelő"* séma alkalmazásának veszélyeire.[197] Okfejtése szerint *„...tisztázatlan ugyanis a kérdés módszertani oldala: a mellékletek gazdagsága mennyiben jelzi a halott társadalmi helyzetét, s mennyiben tükröz egyedi, egyéni szempontokat (zsákmány, ajándék, a hozzátartozók gyásza)".*[198] E felvetés két fontos módszertani tanulságot hordoz. Egyrészt alapvetően fontos, hogy az adott síregyüttest a maga tágabb leletkörnyezetébe illesztve vizsgáljuk.[199] Éppen ezért valamely, a 10. századi Kárpát-medencében megfigyelt jelenség értelmezése (vagy annak cáfolata) során aligha támaszkodhatunk egy teljesen más földrajzi, etnikai és kulturális közegre vonatkozó adatra.[200] Minden módszertani értékük mellett ezért óvatosan kell bánni a késő vaskori vagy Meroving példákkal dolgozó német kutatás eredményeivel, illetve azok közvetlen átvételével és megfeleltetésével is.

A Bálint Csanád által felvetett másik módszertani probléma a sírleletek értékelése kapcsán a temetés során történt túlreprezentálás lehetőségének a szem előtt tartása. E lehetőséggel kétség kívül számolnunk kell. A 10. század a magyarság történetében a mélyreható társadalmi változások időszaka. Hajdan nagyhatalmú, tekintélyes és gazdag családok és nemzetségek valamilyen okból elveszíthették vagyonukat, míg mások anyagi gyarapodása nem, vagy csak bizonyos fáziskéséssel járhatott társadalmi felemelkedéssel. A belső keletkezésű írott forrásokkal nem rendelkező honfoglalás korban e folyamatokat nem tudjuk pontosan (egyénekre vagy síregyüttesekre lebontva) dokumentálni. Analógiaként azonban felhasználható a sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező, s hasonló közegben hasonló társadalmi átrendeződést megélt 13. századi, Magyarországra beköltözött kunok példája. Körükben éppúgy kimutatható az elszegényedő, de társadalmi státuszát legalább külsőségekben mindenáron megőrizni törekvő törzsi-nemzetségi arisztokrácia reprezentáláshoz való ragaszkodása,[201] mint ugyanezen réteg helyzetét megszilárdító,

[194] Idézi: Kristó 1985, 93.

[195] Révész 1991, 87–97.

[196] Révész 1996, 193–206. – Idézett helyen mindezt megkíséreltem értelmezni, s mondanivalómat részletes indoklással alátámasztani. Nem állítom, hogy feltevéseim minden esetben támadhatatlanok, de érvrendszerem hasonló részletességű kritikáját az elmúlt 18 év során nem fogalmazta meg senki. Egyes, összefüggéseikből kiragadott részletekkel kapcsolatban születtek ugyan ellenvetések, de a többnyire néhány mondatban odavetett, olykor szarkasztikusnak szánt megjegyzések a valódi tudományos vitát nem helyettesíthetik.

[197] Bálint 1995, 120–126.

[198] Bálint 1995, 122.

[199] Bálint 1995, 48–152. – A szerző e kritériumnak eleget tett az üč-tepei sír vizsgálata során.

[200] Bollók az Ibn Fadlán által a volgai bolgárok földjén megfigyelt előkelő rusz férfi temetési szertartásának felidézésével kísérelte meg a 10. századi Kárpát-medencei temetkezések értékelése kapcsán tett megfigyeléseket kétségbe vonni (Bollók 2012a, 120–121).

[201] *„Az elszegényedő kun előkelők anyagi problémáinak igen jellemző dokumentumaként közismert Keyran, a Borcsol nemzetség fejének esete, aki IV. Bélától nyert Temes megyei magyar magánbirtokának felét 40 márka értékű arannyal hímzett bíborszövetért, bársonyért és más drágaságokért adta el. Fiai 1288-ban e birtok másik felén is (már csak 15 márkáért) kénytelenek voltak túladni. Más adatok is alátámasztják, hogy a folyamatos 'forráshiánnyal' küszködő kun társadalmi elitnek adománybirtok alig maradt a kezén: a kapott árat felemésztette a folyamatos pénzforrással kellően nem megalapozott főúri életmód, a katonai felszerelés és a kincsgyűjtés, így mind kevesebb fényűzést engedhettek meg maguknak temetkezéseik során is."* (Hatházi 2005, 40).

vagy éppen felemelkedő családjainak öntudatos megnyilvánulása.[202] Továbbra is szem előtt kell tartanunk azonban azt a tényt, hogy a 10. századi sírokban talált nemesfém mennyisége (más népekhez és korszakokhoz viszonyítva) csekély, összetétele pedig behatárolt (ékszerek, ruhadíszek, méltóságjelvények, lószerszámdíszek). A reprezentáció tehát meghatározott keretek között maradt, s nyoma sincs annak a pazarló gazdagságnak és változatosságnak, amely a kora középkori hun, avar, viking vagy germán előkelők sírjait jellemzi.[203]

10. századi magyar fejedelmi sír mindeddig nem került elő. Az uralkodói reprezentáció képének megrajzolását lehetetlenné teszi az a tény, hogy a mai napig egyetlen fejedelmi vagy törzsfői, nemzetségfői központ, illetve lakóhely régészeti nyomát sem sikerült felfedezni, így nincsenek ismereteink sem annak megjelenési formájáról, sem az azt kiszolgáló kézműves műhelyekről. Néhány, a korbeli településeken talált félkész csontfaragványt leszámítva, nem találtunk a gyártási folyamatról tanúskodó maradványokat, szerszámokat vagy öntőmintákat sem. A 10. század művészeti emlékei szinte kizárólag sírok mellékleteiként láttak napvilágot, az ötvösök szerszámai azonban nem kerültek az elhunytak mellé. Mindez óhatatlanul egyoldalúvá teszi az e tárgykörről megszerezhető tudásunkat.

A fejedelmi központ(ok) helyének meghatározásával régészeti szempontból legutóbb Mesterházy Károly foglalkozott, a középkori krónikás hagyomány, a helynévi adatok és a fejedelmi, törzsfői nemzetségek középkori birtoklástörténetére vonatkozó adatok felhasználásával.[204] Eredményei szerint a honfoglalás után egy rövid ideig a fejedelem szállásai valahol a Tisza mellett fekhettek. A Dunántúl elfoglalását követően azonban a Duna mentén volt az ország közepe, Taksony (955 körül – 972 körül) és Géza (972 körül – 997) korától pedig a mai Budapest és Esztergom tágabb környékét tekinthetjük centrumnak.[205] Mesterházy szerint még az e térségből ismert legrangosabb, budapest-farkasréti sír is legfeljebb nemzetségfő lehetett,[206] a csüngős kaftánvereteket viselő nők pedig a hét magyar törzs asszonyai voltak. A kiemelkedő leletgazdagságú felső-Tisza-vidéki temetők egy része – véleménye szerint – a fejedelmi kíséretet és családtagjaikat rejtik. Nézete szerint azonban a kísérő harcosok zöme az ország különböző részein, saját családja körében temetkezett, így *„nem feltétlenül ott van a fejedelemség központja, ahol a kíséret temetői csoportosulnak"*.[207] A temetkezések földrajzi helyzete nem tükrözi közvetlenül az uralmi viszonyokat, a társadalmi kapcsolatokat. Végkövetkeztetése szerint a felső-Tisza-vidéki gazdag leletanyagú temetők sajátosságait részben etnikai (kabar) különállásukkal, részben nagycsaládi szerkezetükkel magyarázhatjuk. Ezzel lényegében visszakanyarodott az 1960-as évek szemléletmódjához, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben reflektált volna az e kérdésekben időközben felmerült ellenvetésekre.[208] A problémát módszertani szempontból az jelenti, hogy következtetései nem vezethetők le a régészeti adatokból. A jelzett térség leletanyaga ugyanis semmiben nem tér el az ország számos pontján megfigyelhető hasonló síroktól és temetőktől. Önmagukban a régészeti leletek elemzéséből ilyesfajta következtetés nem vonható le, ehhez szükség volt más tudományágak eredményeinek az átvételére is. Ennek a következménye a régészeti leletek történeti adatokkal történt értelmezése lett, ami módszertanilag kifogásolható, ugyanis erőteljesen felveti a vegyes érvelés gyanúját. Márpedig ez az eljárás az elmúlt évtizedek során számos esetben zsákutcába vitte a régészeti kutatásokat.

Témánk szempontjából fontos a 'vezér', 'vezéri sír' fogalmak taglalása is, melyek kutatástörténetét Mesterházy röviden áttekinti.[209] Aligha vitatható, hogy e fogalom használata nem eléggé szabatos, s valamennyien (magam is) csak jobb híján alkalmazzuk. Ennek oka az, hogy néhány kivétellel (törzsfő, nemzetségfő) nem ismerjük a korabeli méltóságokat, rangokat jelölő megnevezéseket,[210] ennek következtében a kiemelkedő leletanyagú sírokat nem is tud(hat)juk a megfelelő elnevezéssel illetni. A magyar kutatás mentségére legyen mondva, a sokkal jobb forrásadottságú Meroving vagy frank teme-

[202] Hatházi Gábor egykorú forrásokkal alátámasztott adatai szerint szerint a csólyosi előkelő kun férfival veretes öve formájában közel fél ekealj (25 ha) művelt föld haszna került a sírba. Joggal figyelmeztet azonban arra is, hogy *„E javak alapján természetesen nem állapítható meg a halott kun úr földekben, állatállományban, függőségbe került szolga kunjaiban, s a hadjáratok során szerzett rabokban, valamint kincsekben őrzött vagyona. Annyi azonban feltétlen kiderül, hogy e javakból miféle, s milyen mennyiségű érték volt az, amit a család elég méltónak tartott ahhoz, hogy a sírba helyezze, és hozzávetőlegesen hol húzódott az ennek kapcsán még vállalható anyagi terhek határa."* (Hatházi 2005, 40). Ugyanerről a kérdésről a balotaszállási 10. századi rozettás lószerszámos női sír kapcsán lásd: Révész 2001, 38–46. – Pontosan ezt a jelenséget írta le: Brather 2006, 25.

[203] Révész 2007, 81–93.

[204] Mesterházy 1995, 1033–1052.

[205] Mesterházy 1995, 1035.

[206] Mesterházy 1995, 1036.

[207] Mesterházy 1995, 1039–1040.

[208] A kabarnak minősített régészeti hagyatékkal kapcsolatban lásd: Dienes 1986, 92–114; Fodor 1986, 99–114; a nagycsaládi temetőkről lásd: Révész 1984–1985, 615–640; a „korai" helynevek megítéléséről és forrásértékéről lásd: Kristó–Makk–Szegfű 1973–1974.

[209] Mesterházy 1995, 1041. – Az e sírokban nyugvó férfiak rangjáról, a kutatástörténetet is ismertetve: Mesterházy 1980, 127–128.

[210] E problémáról az üč-tepei sír kapcsán lásd: Bálint 1995, 120–126.

tők gazdag fegyvereseit is hasonló kifejezésekkel jelölik (*tombes de chefs*, *tombe aristocratique*, *Fürstengrab*, *Prunkgräber* stb.).[211] Mesterházy ismét Meroving analógiák alapján úgy véli, hogy a felső-Tisza-vidéki kíséret nagyon gazdag sírjai egyrészt harci moráltól fűtött életvitelt tükröznek, másrészt pedig archaikus temetkezési szokásaikkal egyben elmaradottabbak is a magasabb kulturális szint útját járó fejedelemséggel (értsd: a hét magyar törzzsel) szemben.[212] Utóbbiak körében ugyanis már kialakult az öröklődő jogállású nemesség, amelynek már nincs szüksége arra, hogy státuszát külsőségekben is kifejezésre juttassa. De ez csak a férfiakra érvényes, mert a hagyománytisztelőbb nők még sokáig őrizték a régi szokásokat, ezzel magyarázható pompázatos megjelenésük (kaftánveretek, ékszerek, veretes lószerszámok stb.). Végeredményben e magyar köntösbe öltöztetett Meroving modellel kívánja magyarázni a fejedelmi család vélt dunántúli, illetve Budapest környéki szállásterületein a gazdag mellékletű sírok, temetők hiányát. Problémát okoz azonban az időbeli keretek összemosása is. A magyar fejedelmek Duna menti (Budapest–Esztergom környéki) központjairól csak a 10. század második felében, Taksony (955 körül – 972 körül) és Géza (972 körül – 997) idejéből rendelkezünk többé-kevésbé biztos adatokkal. A korszak kutatásában viszont már hosszabb ideje köztudott, hogy ebben az időszakban a magyar hagyaték országszerte alapvető változásokon ment át, a korábbiakhoz képest sokkal szerényebb összetételű lett. Ennek következtében módszertanilag kifogásolható, ha megkíséreljük összevetni a Duna-mellék 10. század második felére keltezhető sírjait és temetőit a Felső-Tisza-vidék 10. század első felére jellemző leletanyagával.

A korszak kutatásának egyik alapvető problémáját az jelenti, hogy hiányzik a szakirodalomban használt fogalmak pontos definiálása. Az úgynevezett vezéri sírok körének régészeti jellemzését a karosi leletek segítségével kíséreltem meg felvázolni.[213] E munkahipotézist korántsem tartom lezártnak, még kevésbé véglegesnek. Komoly, de sajnos kivédhetetlen hibalehetőséget rejt az a tény is, hogy az e körbe bevont temetkezések a zempléni [428. lh] és a karosiak [422a–c. lh] kivételével nem szakszerű ásatások során kerültek elő, leletanyaguk csonkán jutott a közgyűjteményekbe. A kutatások jelen állása mellett azonban megkockáztatható az a feltevés, hogy e leletkör elkülöníthető más, ugyancsak gazdag mellékletű síroktól, amelyek talán a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjait rejtik (például Kétpó [478. lh], Ladánybene-Benepuszta [692. lh]).[214]

A 10. századi magyar társadalom hármas tagolását (vezető- és középréteg, valamint köznép) Szőke Béla alkotta meg,[215] anélkül azonban, hogy azok sajátosságait pontosan definiálta volna. Szőke maga is leszögezte, hogy a vezető- és a középréteget régészetileg igen nehéz elválasztani egymástól, e két csoport hagyatékát pedig a női viselet jellegzetességeivel kísérelte meg leírni. E problémán kutatásunknak lényegében az eltelt időben sem sikerült túllépnie.[216] A legnagyobb módszertani hibát az jelenti, hogy gyakran néhány gazdagabb mellékletű sír tanulságait az egész közösségre kivetítve, adott esetben az egész temetőt minősítették „középrétegbelinek". E fogalmat egyébként 1962 óta úgy használja a régészeti kutatás, hogy annak mibenlétét meg sem próbálta senki szabatosan megfogalmazni.[217] Nem szabad csodálkoznunk ezek ismeretében, hogy a különböző sírok, sőt egész temetők társadalmi besorolása önkényesen, az adott leletanyaggal foglalkozó kutató koncepciójához igazítva történt meg. A vezető- és középréteget lényegében a Hampel A típusú leletanyag hordozóival azonosították. Aligha kell részletesebben bizonygatnunk: egy-egy hajfonatkorong, vagy nemesfémdíszes ruházat aligha jelzi önmagában hajdani viselője társadalmi hovatartozását, inkább annak (illetve családjának) vagyoni helyzetéről ad némi tájékoztatást. E tekintetben kétség kívül megszívlelendőek Bálint Csanád óvatosságra intő figyelmeztetései.[218]

A társadalmi hovatartozás tekintetében nem feltétlen igazítanak el bennünket a temetkezési formák sem. Míg korábban a magányos sírokat vagy a kiscsaládi temetőket automatikusan a vezető- és középréteg hagyatékának tekintették,[219] az újabb, nagy felületekre kiterjedő feltárások eredményei arra figyelmeztetnek, hogy e jelenségek

[211] Steuer 1982, 345; Mesterházy 1995, 1041.
[212] Mesterházy 1995, 1043.
[213] Révész 1996, 198–201.
[214] Révész 1999a, 130–133.
[215] Szőke 1962, 11–27.
[216] A társadalomszerkezetre vonatkozó régészeti kutatások összefoglalását lásd: Mesterházy 1998, 19–45; Takács 2006b, 67–98.
[217] Erre egyedül Mesterházy Károly tett kísérletet: *„A társadalom középrétege a nemzetségek szabad, kis vagyonú elemeiből, és a tehetősebb, fegyveres harcosokból került ki. A X. században még elég nagy volt ez a réteg, de a század végére jelentős részük szolgasorba süllyedt, miután a nemzetségi földek 2/3-át a fejedelem kisajátította. A nemzetségfők szélesebb rokonsága és a harci vezetők a törzsfők és családjaik alkották a társadalom vezető rétegét."* (Mesterházy 1980, 169). A történész Draskóczy István a honfoglalás kori középrétegről szólván visszautal – amint láttuk – definiálatlan és általánosságok szintjén mozgó régészeti kutatásokra: *„...azokat sorolhatjuk ide, akiket kis sírszámú (25-30) temetőkben viszonylag gazdag mellékletekkel és lovaikkal együtt temettek el."* (KMTL 376).
[218] Bálint 1995, 120–126.
[219] Szőke 1962, 27; Dienes 1972, 11–18; Mesterházy 1980, 70–143; árnyaltabb megközelítéssel lásd: Mesterházy 1998, 25–27.

okai másutt keresendők.[220] Különösen figyelemre méltó, hogy ismerünk olyan teljesen feltárt háromsíros kis temetőt is (Újszentes [83. lh]), amelynek szegényes sírjait a hagyományos felosztás szerint semmiképpen sem lehetne a társadalmi elithez sorolni.[221] A nagy felületre kiterjedő, modern ásatások közül ugyancsak tanulságos e tekintetben a viszonylag szerény leletanyagot szolgáltató, nyolc sírral (2 nő, 6 férfi!) teljesen feltárt soroksári temető, amelyet szintén aligha tarthatunk a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hagyatékának.[222]

Szőke Béla múlhatatlan érdeme a köznépi temetők és leletanyag felismerése.[223] Megállapítása szerint *„Igen élesen húzható meg a határ az említett két réteg* [vezető- és középréteg – Révész László] *és a honfoglalás kori magyar köznép régészeti hagyatéka között. Olyan szembetűnő ez a különbség, hogy éppen ennek következtében máig nem is tartották magyarnak a köznép temetőiben megőrzött emlékanyagot."*[224] E megállapítása azonban már tézisei megjelenésének idején sem feleltek meg a sírok és temetők összképe alapján kirajzolódó tendenciáknak. Arra már ő maga is felfigyelt, hogy a köznépinek tartott temetők egy részében a férfiak mellett felbukkannak a kétélű kardok, ritkábban szablyák, lószerszámok és az íjászfelszerelés darabjai, a nők hagyatékában pedig kéttagú csüngők, préselt korongok és rombusz alakú ingnyakdíszek; e jelenség magyarázatára azonban nem tért ki.[225] Napjainkra az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatás által köznépinek, illetve középrétegbelinek meghatározott temetők között nemhogy éles határvonal nem húzható meg, de valójában semmilyen sem. Egyszerűen nem léteznek azok a határozott kritériumok, amelyek alapján e két kategóriát határozottan el tudnánk egymástól különíteni. Ehelyett számtalan átmeneti változattal találkozhatunk, amelyek egyes sajátosságai alapján az adott lelőhelyet akár mindkét kategóriába besorolhatjuk, vagy mindkettőből kizárhatjuk.[226]

Végeredményben kijelenthetjük: a minden bizonnyal rendkívül sokszínű, bonyolult 10. századi magyar társadalom finoman tagolt szerkezetéről csak igen elnagyolt képpel rendelkezünk. Az egyes sírok megfeleltetése e pontosan nem ismert társadalomszerkezet elemeivel nem lehetséges. E társadalom bizonyára komoly változásokon, átalakuláson ment keresztül a 11. század elejéig, amikor is I. (Szent) István (997/1000–1038) törvényei és a megindúló magyarországi latin (s kisebb mértékben görög nyelvű) írásbeliség valamelyest bepillantást enged annak szerkezetébe.[227] A 11. századi temetőkben nyilvánvalóan e rétegek tagjai nyugszanak, a megváltozott temetkezési szokások következtében azonban e sírok halottait reménytelen vállalkozás lenne azok valamelyikével azonosítani. Történt ugyan kísérlet a zsugorított temetkezéseknek a rabszolgákkal való azonosítására, ez azonban nem járt sikerrel.[228]

A szabadok (*liber*) társadalma nyilván már a 10. században sem volt egységes, s a különbségek az ezredfordulóra még tovább mélyülhettek. Ezt mutatják I. (Szent) István (997/1000–1038) törvényei is, melyek három vagyoni kategóriát különböztetnek meg: feleséggyilkosságért a *comes*nek 50 tinót, a *miles*nek 10 tinót, a *vulgaris*nak 5 tinót kellett fizetnie.[229] Az igazán jelentős (ötszörös) vagyoni különbségek a *comes*ek és a *miles*ek között jelentkeztek, míg a *miles*ek és a *vulgaris*ok között ez az arány csak kétszeres. Érdemes megjegyezni, hogy a szolgák (*servus*) is rendelkezhettek vagyonnal, ugyanis az általuk elkövetett tolvajlást öt tinóval megválthatták, anyagilag tehát számosan akár a közszabadokkal azonos szinten is állhattak. Ha ezeket a viszonyokat automatikusan nem is vetíthetjük vissza a 10. századba, aligha tévedünk nagyot azt feltételezvén, hogy jelentős anyagi és társadalmi különbség a törzsi-nemzetségi arisztokráciát választotta el a kísérő harcosok és családjaik, valamint a közszabadok széles és nyilván anyagi szempontból is tagolt rétegétől. A félszabadok és szolgák anyagi javak tekintetében ez utóbbiakhoz állhattak közel, vagy bizonyos esetekben velük akár azonos szinten. E kategóriáknak kellene megfeleltetni a régészeti ásatások során előkerült sírokat, ami, be kell vallanunk, szinte lehetetlen.

[220] Lőrinczy–Türk 2011, 431. – A kérdés legfrissebb összefoglalása: Kovács 2013, 512–514.
[221] Gáll 2013, 502–504.
[222] Bencze–Szigeti 2009–2010, 53–78.
[223] Szőke 1962, 27–99.
[224] Szőke 1962, 11.
[225] Szőke 1962, 34–35.
[226] Erre már Szőke Béla is figyelmeztetett több lelőhely (Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Vukovár [851. lh]) kapcsán: *„Megjegyezzük végül, hogy az egyes temetőcsoportokban felsorolt és röviden ismertetett temetők távolról sem jelentik az egész ide vonatkozó ismert leletanyagot; inkább csak a jellegzetesebb példák bemutatására törekedtünk."* (Szőke 1962, 34–35). Az már nem Szőke Béla hibája, hogy általa is vázlatosnak tartott eredményeit az őt követő kutatók többsége mechanikusan alkalmazta.
[227] Györffy 1977, 456–526; *comes* (KMTL 141), köznép, közszabad (KMTL 378–379), *liber* (KMTL 408–409), *miles* (KMTL 457–458), *servientes regis* (KMTL 599–600), *servus* (KMTL 600–601), várjobbágy (KMTL 715).
[228] Mesterházy 1998, 24.
[229] ÁKÍF 1999, 57.

I.3.3. AZ ETNIKUM MEGHATÁROZÁSÁNAK KÉRDÉSKÖRE

A régészeti kutatás egyik legtöbbet vitatott, ugyanakkor gyakran erősen túldimenzionált, s több esetben az aktuálpolitikai szándékot sem nélkülöző kérdése a Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek etnikai megítélése.[230] A magyar kutatást ugyancsak erőteljesen foglalkoztatta az a kérdés, hogy a 10. századi magyar szállásterület valamely részén,[231] vagy esetleg attól viszonylag távol lévő lelőhelyen (Przemyśl környéke, Moldva, Nyugat-Európa)[232] előkerült sírban valóban a magyar fejedelmek egyik alattvalója nyugodott-e? Ha igen, akkor miképp kerülhetett oda, s mikor ásták meg a sírját? Milyen történeti kérdéseket vetnek fel e leletek? Kényes, manapság különösen a viták kereszttüzében álló, ez esetben mégis megkerülhetetlen kérdés az elhunyt etnikumának meghatározása. E polémiában főként az angolszász és a német nyelvű kutatás módszertani megközelítései figyelemre méltóak.[233]

Legutóbb a Gnadendorfban talált sír értékelése irányította e kérdésre a figyelmet.[234] Ugyanis sem e sír tárgyi mellékletei között, sem pedig a megfigyelhető temetési szokások között nincs egyetlen olyan tárgy vagy jelenség sem, amely ne fordulna elő, ne lenne kimutatható a Kárpát-medencén kívüli térségek területén és más népek hagyatékában. Ezt a logikát követve minden okunk meglenne arra, hogy kételyeket fogalmazzunk meg az elhunyt magyar etnikumhoz tartozását illetően. Rendkívül érdekes és tanulságos viszont, hogy ilyen értelmű fenntartás a leletet feldolgozó vaskos kötet egyetlen szerzőjének a dolgozatában sem fogalmazódott meg, még csupán halvány kétely vagy utalás formájában sem! Éppen ellenkezőleg: a szerkesztők már a kötet címének kiválasztásával (*Das **frühungarische*** [kiemelés tőlem: Révész László] *Reitergrab von Gnadendorf*) egyértelműen állást foglaltak e kérdésben.

Paradox módon a tudományos világ – s nem csupán az említett kötet szerzői – nyilván éppen azon jegyek (a tárgyi mellékletek és a temetkezési szokások) alapján tartja magyarnak a gnadendorfi ifjút, amelyek alapján az imént említett kételyek is megfogalmazhatók lennének. Tudatosan vagy tudat alatt bizonyosan determinálja a magyar etnikumhoz történő kapcsolást két további tény: egyrészt az, hogy a Kárpát-medence 10. századi emlékei között tucatjával, százával vagy éppen ezrével kerülnek elő a hasonló tárgyakat tartalmazó, hasonló rítus szerint elhantolt, magyarnak meghatározott sírok; másrészt pedig a lelőhely, Gnadendorf környéke, ha a korabeli magyar településterületnek nem is, de a befolyási övezetnek mindenképpen a része lehetett. Az ilyesfajta hivatkozásokkal azonban igencsak csínján kell bánnunk. A történeti és a régészeti adatok összekapcsolásával ugyanis a vegyes érvelés hibájába eshetünk. Érthető persze, amikor e kritikai nézet megfogalmazói (teljes joggal) óvnak attól, hogy egy bizonytalan régészeti adatot egy ugyancsak bizonytalan történeti forrással összekapcsoljunk, s ebből vonjunk le következtetést. A probléma nem is ezzel van, hanem azzal, hogy e kritikai módszer követői többnyire megelégedtek/megelégednek annak megindokolásával és megfogalmazásával, hogy az etnikumra vonatkozó megállapítások miért problematikusak, de hogy akkor mi lenne a követendő irány, módszertani szempontból gyakran rejtve marad. Márpedig igenis szabatosan meg kell tudni fogalmazni, hogy hol a határvonal a különböző tudományágak forrásbázisának összevetése és a kettő összemosása, a bizonytalant a bizonytalanra építő vegyes érvelés között.

Tehát visszatérve az alapkérdésre: mitől magyar egy sír? Attól, hogy a 10. századi magyar szállásterületen belül vagy annak közelében, a befolyási övezeten belül, felvonulási utak közelében található a lelőhely? Ha a Brather által megfogalmazott alaptételekhez ragaszkodunk, erre nyilvánvalóan nemleges a válasz, hiszen így egy másik tudományág eredményeire támaszkodva magyaráznánk egy régészeti leletet, a vegyes érvelés eljárása szerint.[235] Vagy talán azért magyar, mert a (példaként felhozott gnadendorfi) lelőhelytől néhány tucat kilométerre, keletre egy olyan régészeti horizont mutatható ki, melynek minden elemével rokoníthatók e leletek? (Keltezés/meghatározás analógiák alapján!) De honnan tudjuk, hogy az utóbbiak magyarok? Hiszen a korabeli írott források a 9. század végén érkezetteket mindenféle névvel illetik, csak éppen magyarnak nem hívják őket! De még ha annak is hívnák, a 10. századi

[230] Bálint 2006, 277–347, a kérdéskör széles körű elemzésével. A hajdani Jugoszlávia és utódállamai területén folytatott kutatások e szempontból történt áttekintése: Takács 1991, 503–529; Takács 2000, 393–414; Takács 2006, 146–179; Takács 2006a, 163–202. A román kutatás álláspontjáról: Gáll 2006, 375–396; Gáll 2007b, 78–110. A Felvidék 9–10. századi temetőinek értékeléséről összefoglalóan: Hanuliak 2004.

[231] Az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra leletanyaga kapcsán e kérdést a kutatástörténet vonatkozásában is áttekintette Bálint 1976, 225–254.

[232] Rövid áttekintésük: Fodor 1996, 437–439, a nyugat- és dél-európai magyarnak tekintett leletekről: Schulze 1984, 473–514.

[233] Összefoglalóan lásd: Brather 2006, 23–72, a fontosabb irodalommal.

[234] Daim–Lauermann 2006.

[235] *„Ha a régészet nem akar történetírói kijelentések puszta illusztrációjára szorítkozni, a saját forrásainak megfelelő vizsgálatokra kell összpontosítania, s nem elsősorban a szomszédos tudományágak problémáinak megoldására kell törekednie – a talajban rejlő leletek segítségével egyetemes kultúramodellek nem falszifikálhatók. Az összehasonlításoknak először is az archeológián belül kell megtörténniük, még mielőtt a szomszédos tudományok eredményei és modelljei beáradnának a vizsgálatokba."* (Brather 2006, 29).

Kárpát-medence régészeti hagyatékát, vagy annak bizonyos elemeit (és melyeket?) szabad-e összekapcsolni e forrásokból ismert népességgel? Egyáltalán: szabad-e leírni azt a kifejezést, hogy a honfoglaló magyarok régészeti emlékei, hiszen itt már eleve történeti forrásból ismert adatot kapcsolunk bizonytalan régészeti adathoz, tehát vegyesen érvelünk?

A kora középkori etnikumok vizsgálatának problematikáját legutóbb Bálint Csanád foglalta össze, széles körű kitekintéssel. Mielőtt tovább haladnánk, érdemes röviden összefoglalni megállapításainak a honfoglalás korra (is) vonatkozó főbb elemeit:[236]

Kiindulási pontként nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy maga a „nemzet" modern fogalom, s a 19. század általános ideáiban gyökerezik a kulturálisan és etnikailag homogén nemzetállam elképzelése. A kora középkorban ezzel szemben ilyen, etnikailag homogén képződmények nem léteztek, sőt az etnikai hovatartozásnak sem volt lényegi jelentősége. Mind a letelepült, mind a sztyeppei eredetű népek számos alkotóelemből jöttek létre, régészeti hagyatékuk pedig az esetek többségében nem tükrözi pontosan sem ezen alkotóelemeket, sem e népek történetét. Egy valamely országot jellemző régészeti horizonton belül nehéz, olykor lehetetlen lokális politikai, kulturális csoportokat elkülöníteni. Különösen igaz ez a különböző sztyeppei eredetű alkotóelemek régészeti hagyatékára az avarok és a magyarok esetében egyaránt. Mindkét nép jellegzetes régészeti kultúrája a Kárpát-medencében alakult ki, mégpedig a bejövetelük után bizonyos idő elteltével. Első nemzedékük régészeti hagyatékát nem lehet kimutatni, majd ezt követően az anyagilag kedvező körülmények között kibontakozott etnikai-kulturális sokszínűségük, melyet egy egységesülő, uniformizált jellegű időszak zárt le (az avarok esetében a 7–8. század fordulójától, a magyaroknál a 10. század utolsó harmadától). Le kell számolnunk azzal a – László Gyula munkásságától kezdve alaptételként kezelt – nézettel is, mely szerint a temetkezési szokások oly mértékben konzervatívak, hogy főbb elemeik az anyagi kultúra megváltozása után is szívósan tovább élnek, s így lehetővé teszik a régészeti hagyaték etnikai jellegű lehatárolását.[237] Ami a tárgyi hagyatékot illeti: a 10. századi Magyarország régészeti leletanyagában számos ékszer-, lószerszám-, fegyver- és kerámiatípus használata a szomszéd népekkel, az egykorú Közép-Európa emlékeivel összehasonlítva egyértelműen etnospecifikusnak minősül, – de csakis ebben az összehasonlításban: elhatároló, megkülönböztető viszonylatban. Magán a honfoglalás kori leletanyagon belül azonban olyan általunk megragadható markáns különbségek, csoportosulások nem mutathatók ki, amelyeket a honfoglalókat alkotó különböző etnikumokhoz lehetne kötni és nem pusztán regionális sajátosságok voltak.

Bálint Csanád imént tömören összefoglalt megállapításai az általam tárgyalt téma szempontjából olyan súlyúak, hogy elkerülhetetlen azok szembesítése a korszak kutatásának jelenlegi állapotával. Az alábbiakban ezért röviden összefoglalom a Kárpát-medence 9–11. századi népeinek kutatása során elért eredményeket, illetve az e téren tapasztalható hiányosságokat.

I.3.3.1. A honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség viszonya

A Kárpát-medence kora középkori történetének egyik legtöbbet vitatott, s napjainkig megoldatlanul maradt kérdések sorozatát felvonultató időszaka a 9. század. A korszak egyik évszázados múltra visszatekintő, s a mai napig tisztázatlan problémája az avar, illetve avar kori népesség tovább élésének, s a honfoglaló magyarokkal való érintkezésének a kérdése. E problémakör megoldására (erősen leegyszerűsítve) kétfajta kísérlet történt.

Az egyik arra törekedett, hogy a honfoglaló magyar leletanyag megjelenését „lefelé húzza", tehát a magyarság megjelenését az általánosan elfogadott 895 körüli dátumnál évtizedekkel korábbra tegye, egyes csoportjainak a beköltözését akár az írott források alapján a Kárpát-medencében történt első említésük idejére, 862 tájára feltételezve.[238] Mechtild Schulze-Dörrlamm numizmatikai, valamint tipokronológiai adatok alapján igyekezett meghatározni a Kárpát-medence magyarok által történt birtokba vételének szakaszait a 9. század utolsó harmadától a 10. század közepéig *(8. kép)*.[239] Munkájának részletei azonban számos hibát tartalmaznak,[240] amelyet hazai kutatásunk alapos bírálatban részesített.[241] Mesterházy Károly a 9. századi érméket és a közvetlen keleti párhuzamokkal rendelkező öv- és lószerszámvereteket tartalmazó sírok alapján számolt a 895 előtti beköltözés lehetőségével, igaz, csak korlátozott mértékben: véleménye szerint a Felső-Tisza-vidéket Árpád magyarjainak

[236] Bálint 2006, 277–347, ezen belül az anyagi kultúráról: Bálint 2006, 309–329.

[237] A temetkezési szokások archaikus, sajátosan magyar elemeinek a vizsgálata révén remélte a keleti magyar hagyatékot elkülöníteni Fodor István: Fodor 1994, 50–51.

[238] A László Gyula által végső formába öntött, de tételesen soha nem igazolt (s a régészek által szinte egyöntetűen elutasított) kettős honfoglalás elméletére itt nem térek ki (vö. László 1970, 161–190). A kérdés kutatástörténetének ismertetése: Takács 2006b, 78–83.

[239] Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.

[240] Mechtild Schulze-Dörrlamm munkájának átfogó értékeléséről, hazai és nemzetközi fogadtatásának áttekintéséről: Langó 2007, 227–238.

[241] Kovács 1988a, 168–172; Révész 1998, 523; Révész 1999, 281.

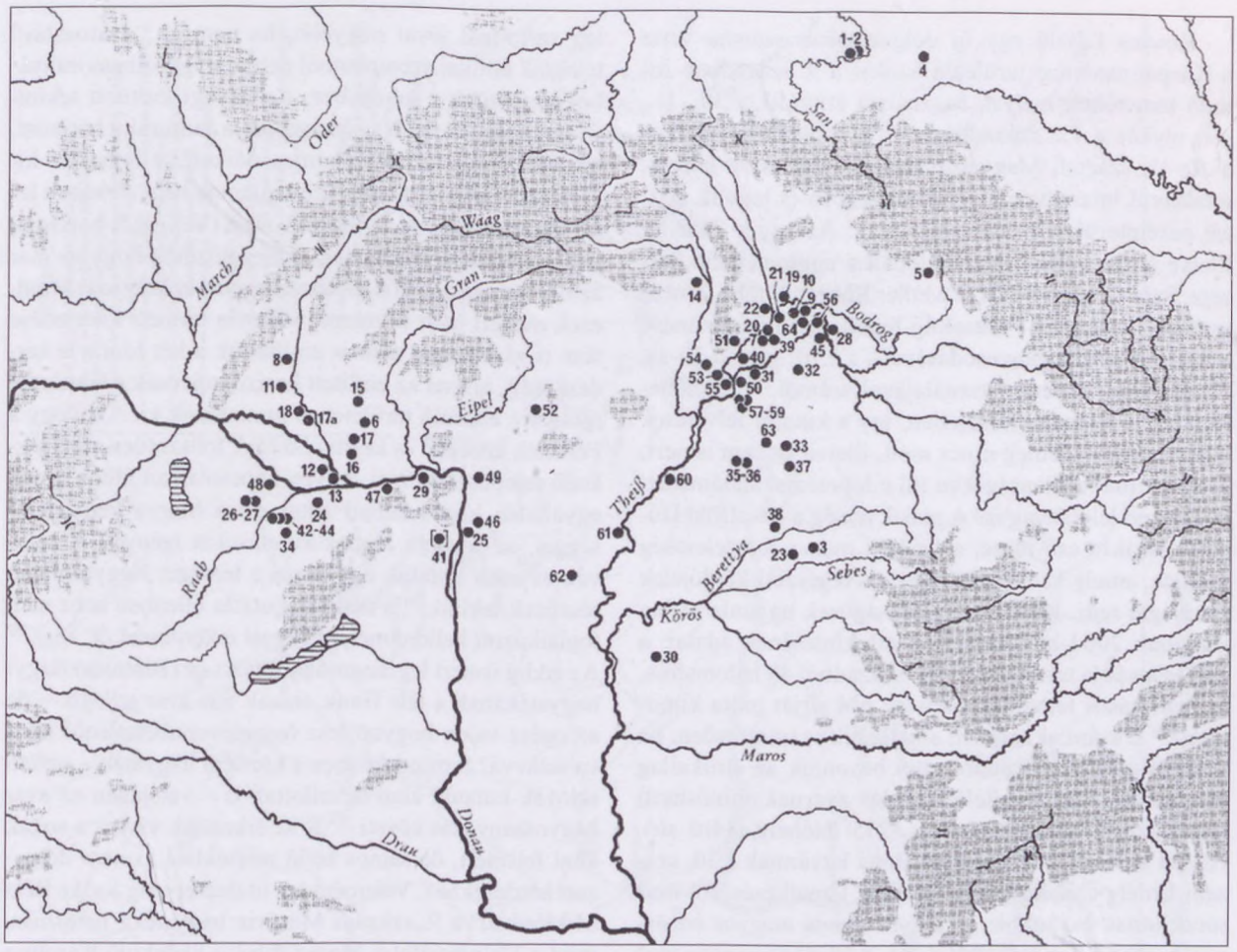

8. kép. A honfoglalás kori temetők legkorábbi csoportja a 9. század második feléből M. Schulze-Dörrlamm szerint (SCHULZE-DÖRRLAMM 1988, 439, *Abb.* 61)

megérkezése előtt már birtokukba vették (mintegy elővéd szerepet betöltve) a kabarok.[242] Hipotézisét azonban mind a tipokronológia,[243] mind a numizmatika irányából bírálatok érték.[244] Újabban Szőke Béla Miklós érvelt a magyarok 862 körüli megjelenése mellett.[245] A kutatások jelen állása mellett tehát azt mondhatjuk, hogy egyes magyar csoportok 895 előtti beköltözése elméletileg nem zárható ugyan ki, de a rendelkezésre álló leletanyag alapján ez egyelőre régészeti érvekkel nem támasztható alá. Főképpen azért nem, mert nem ismerjük a magyarság etelközi temetőit (legfeljebb e térség egyes „magyar gyanús", zömében szórványleleteit), s így nincs mihez viszonyítanunk a Kárpát-medence legkorábbinak vélt magyar lelethorizontját.[246]

A másik megoldás képviselői a Kárpát-medence avar, szláv és más népességének tömeges tovább élésével, az újonnan jött és a helyben talált lakosság egymás mellett élésével, majd területenként eltérő intenzitású összeolvadásával számol. Ez a nézet sem nélkülözi azonban a nehézségeket és a vitatott kérdéseket. Jelen tanulmány ezek feloldására aligha vállalkozhat, néhány megfontolásra javasolt szempont felvetésére azonban igen.

[242] MESTERHÁZY 1990a, 245–247.

[243] RÉVÉSZ 1996, 131–132.

[244] KOVÁCS 2011, 90–98.

[245] Szőke 2014, 106–111.

[246] A 9. századi magyarsággal kapcsolatba hozott leletanyag legutóbbi összefoglalása: TÜRK 2010, 261–306. E leletek azonban számos bizonytalansági tényező mellett csak óvatosan használhatók a keleti magyar szállásterületek meghatározására. Az egyik legkomolyabb probléma, hogy – még ha el is fogadjuk e leletek magyarokhoz történő kapcsolását – azok csak a társadalmi elit egy szűk rétegének a reprezentatív hagyatékát jelzik, a népesség többi részének emlékanyaga továbbra is ismeretlenül rejtőzik. Éppen ezért indokolt lenne a jelenleginél visszafogottabban kezelni azok tanulságait.

Kovács László egy új dolgozatában számba vette a Kárpát-medence területén azokat a 9. században induló temetőket, melyek használata átnyúlik a 10., 11., sőt, olykor a 12. századba is.[247] E lelőhelyek azonban a 10–11. századi Magyarországnak mindössze három, rendkívül intenzíven kutatott térségben (s tegyük hozzá: peremterületén) csoportosulnak. Az egyik Zalavár, illetve a Zalavár környéki települési agglomeráció körzete. Szőke Béla Miklós és Müller Róbert itt több temető esetében azoknak a – Karoling-fennhatóság megszűnése utáni – „visszapogányosodásával", s a 10. század 30-as, 40-es éveiig történő használatával számol.[248] E lelőhelyek zöme azonban közöletlen, így a kutatói felvetések ellenőrzésére jelenleg nincs mód, illetve az sem ismert, hogy a rituális jelenségeken túl e hipotézist alátámasztja-e tárgyi leletanyag is? A másik térség a Kisalföld Dunától északra eső része, a hajdani morva fejedelemség területe, amely szintén történeti és régészeti kérdőjelek sokaságát rejti. Rendkívül tanulságosak ugyanis Milan Hanuliak 2004-ben megjelent áttekintésének adatai: a mai Szlovákia területén a 8–9. századból 49 halomsíros, hamvasztásos temető mindössze 614 sírját tudta kimutatni.[249] E szám akkor sem emelkedik számottevően, ha (miként a szlovák kutató tette) bevonjuk az etnikailag igen csak kétes megítélésű (szláv-avarnak minősített) csontvázas temetkezéseket is (275 lelőhely, 3410 sír). Ezeket szemlélve óhatatlanul Bóna Istvánnak a 10. századi Erdély csekély számú magyar temetkezéséről írott sorai jutnak eszünkbe: *„...e gyér számú magyar közösségek akkor sem lehettek volna a későbbi néptömegek alapjai, ha a temetők száma a jelenleginek akár a tízszerese lenne."*[250] Parafrázisként ezt elmondhatjuk a Felvidék szláv emlékanyagáról is.

Elfogulatlan vizsgálat tárgyává kellene például azt is tenni, hogy „mi a morva"? Mekkora szerepe volt e nép kialakulásában a késő avaroknak? Feltehetőleg a jelenleg vallottnál jóval nagyobb, ha nem az „avaroszláv" temetők etnikai szempontból nehezen igazolható irányából közelítünk e kérdéshez. Az anyagi kultúrát tekintve ugyanis felettébb sajátságos az a kulturális horizont, amelynek első fázisát (Blatnica–Mikulčice-horizont) kizárólag a társadalmi elit férfi tagjainak hagyatékában lehet nyomon követni, a második fázis (Veligrádi-horizont) pedig annyiban különbözik a megelőzőtől, hogy az már az elithez tartozó nők ékszeranyagára is kiterjed. Mindezek mellett nem tisztázott Morávia területi kiterjedése sem (s akkor még nem is említettük a két Morávia kérdéskörét), hiszen az említett horizontok csak a Garamtól nyugatra elterülő területeken mutathatók ki. Az, hogy a Felvidék középső és keleti részének foltszerűen elhelyezkedő településtömbjei milyen kapcsolatban álltak (vagy egyáltalán kapcsolatban álltak-e?) a Morva Fejedelemséggel, az további alapos kutatásokat igényel. A szlovák és cseh kutatók egy része e térséget Nagymorávia részének tekinti,[251] a magyar kutatás ellenben soha nem foglalkozott kellő elmélyültséggel e kérdéssel *(9. kép)*.[252] Az eddig ismert legrangosabb főnöki sír (Blatnica) tárgyi hagyatékának a fele frank, másik fele avar jellegű –, de az egész vajon hogyan lesz összetéveszthetetlenül morva szlávvá? S mindeközben a köznépi hagyaték – vezető szlovák kutatók által bevallottan is – valójában az avar hagyományokat követi.[253] S itt érkezünk vissza a sokak által felvetett, de sajnos kellő mértékben ki nem dolgozott kérdésekhez. Véleményem itt összecseng Szőke Béla Miklóséval: a 9. századi Morávia hagyatéka nem más, mint a Dalmáciától a Morva-folyóig kialakuló Karoling peremkultúra egyik variánsa. Összetevői további alapos kutatást igényelnek, de azok között hangsúlyosan szerepelniük kell az avar (egyébként eredetileg jelentős részben szintén bizánci gyökerű) előzményeknek.

Általános módszertani probléma, hogy a Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken a korai (6–7. századi), szláv-

[247] Kovács 2013, 515–518.

[248] Müller 1994, 91–98; Szőke 1998, 257–319.

[249] Hanuliak 2004.

[250] Bóna 1996, 10.

[251] Jan Steinhübel, valamint Alexander Ruttkay egyaránt Samo frank fegyverkereskedő „birodalmának" (amely 623–658 között állott fenn, s Közép-Európán belül az elhelyezkedése nem ismert) maradványaként tekint a nyitrai hercegségre, amely az „avar iga" alatt is megőrizte valamiképpen (!?) a területi integritását, majd a függőséget lerázva a morva fejedelemség része lett (Steinhübel 2000, 190–191; Ruttkay 2000, 202–203). E hercegség déli és keleti határa a Duna, majd Esztergomtól kiindulva a Cserhát–Mátra–Bükk déli nyúlványai egészen a Tiszáig. Onnan északra kanyarodva, a Tapoly-folyó, Eperjes és Sárvár irányában érte el a lengyel határokat. Minderre pedig a legkomolyabb bizonyítékként a valótlan adatok sokaságát felvonultató *Lengyel-magyar Krónika* szolgálna, mely úgymond az I. Boleszláv lengyel király (992–1025) által a 11. század elején állítólagosan elfoglalt magyarországi területek leírásában megőrizte volna a nyitrai hercegség kiterjedésének emlékét. (Az említett krónika forrásértékéről lásd: Karácsonyi 1964, 3–5.) Morávia keleti határait illetően nem foglalt határozottan állást Dusan Treštik (vö. Treštik 2000, 183–185), Morávia kiterjedését azonban Jan Dekan történeti realitásoktól erősen elrugaszkodott térképével szemlélteti: Treštik 2000, 216. kép.

[252] Bóna 1984, 365–369. – Az idézett hely szövege nem, csak az általa szerkesztett térkép tájékoztat arról, hogy Morávia keleti határaként a Garam-folyó környékét jelölte meg (Bóna 1984, 26. térkép).

[253] *„Az avar viselet ezen időszakban már nem csupán az avar etnikumot jelző jegy." „Az egyszerű lakosság továbbra is a szerényebb, a 8. század hagyományaiból eredő stílust alkalmazta ékszerei és díszei készítése során. Ennek felel meg például az úgynevezett nyitrai ékszertípus a 9. sz. utolsó harmadából, amely legjobban a nyitra-lupkai temető leletanyaga nyomán ismert."* (Ruttkay 1994, 111, 118).

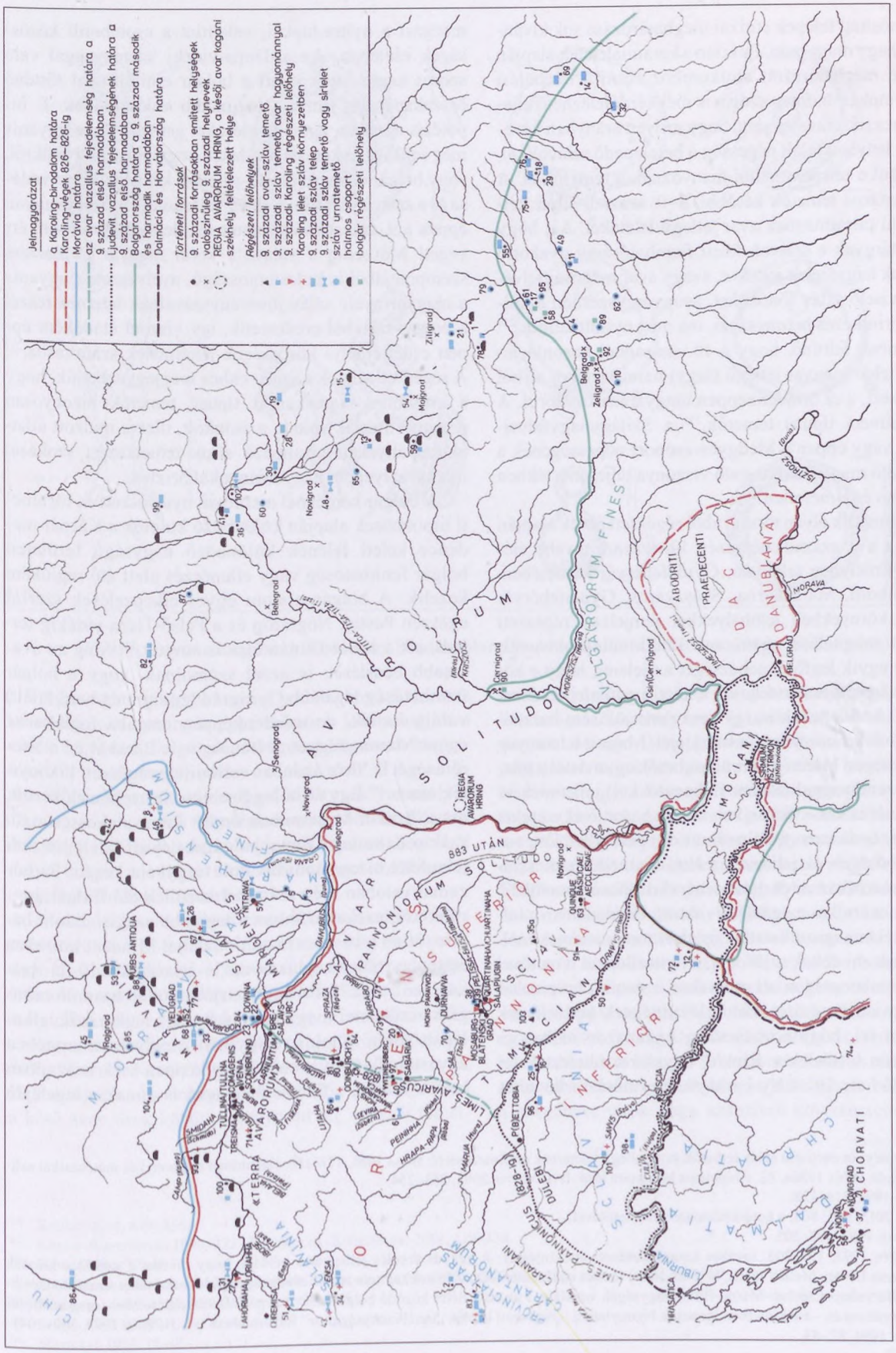

9. kép. A Kárpát-medence a 9. században (BÓNA 1984, 352–353 oldal közötti 26. térkép nyomán)

nak minősített telepek etnikai meghatározása sok kívánnivalót hagy maga után. Pusztán a kerámialeletek alapján egyetlen meghatározott etnikumhoz kötni a települési objektumokat finoman szólva is megkérdőjelezhető eljárás. Nincs tisztázva az sem, hogy milyen arányban keveredett a helyben talált népesség a betelepedő szlávokkal, s ráadásul e telepek mellől hiányoznak a temetők is. A hamvasztásos temetők későbbi, 8–9. századi sírjai kétség kívül tartalmaznak avar jellegű leleteket. Az, hogy ezek a tárgyak a szlávok felett fennhatóságot gyakorló avar urak hagyatékát jelzik-e, avagy avar méltóságjelvényeket viselő szláv főnököket, avagy egyszerűen a kulturális érintkezés bizonyságai, ma még nyitott kérdés.[254] Az azonban feltűnő, hogy a 10. századból hasonló jelenség (tehát magyar jellegű tárgy) hamvasztásos sírból nem ismert, s ez mindenképpen magyarázatra szorul. A királyhelmeci típusú temetők,[255] a Szilágynagyfalusi-csoport vagy éppen a Medgyes-csoport népességének a honfoglaló magyarokhoz való viszonya teljes mértékben kutatatlan és ismeretlen.

A harmadik olyan térség, ahol régészeti érvek alapján felmerült a 9. századi népesség 10. századi tovább élése, Dél-Erdélyben található, Gyulafehérvár körzetében. A Csombord, Maroskarna, Szászváros, Gyulafehérvár és más környékbeli lelőhelyekkel fémjelzett régészeti horizont megítélése ugyancsak rendkívül problematikus. Az egyik legfőbb nehézséget az jelenti, hogy e kör egyetlen temetője sem teljesen feltárt, a gyulafehérváriak ráadásul közöletlenek is, így nem ismerjük sem használatba vételük, sem felhagyásuk idejét. Maga a leletanyag sem egységes, hiszen jól elkülöníthetők egymástól a gazdag ékszeranyaggal (főként fülbevalókkal) jellemezhető csombordi és szászvárosi, valamint a hasonló ékszereket tartalmazó, de ezen felül nyúzott és egész állatokat, valamint bőséges és jellegzetes kerámiamellékletet szolgáltató maroskarnai és gyulafehérvári típusú temetők.[256] E horizont etnikai megítélése vitatott. Hordozóiban a teljes mértékben igazolhatatlan őslakos román elemek mellett felfedezni véltek szlávokat, a nyitra-lupkai temetővel való hasonlatosság miatt morvákat, valamint bolgárokat is. Az mindenesetre a vándorláselméletek kedvelőinek sem tűnt fel, hogy hozzávetőleg ugyanazon időben és ugyanazon területeket érintve, egyszerre tételeztek fel ÉNy–DK-i és DK–ÉNy-i irányú, egymással ellentétes mozgást a nyitra-lupkai, valamint a csombordi közösségek esetében. Az al-Duna-vidéki leletanyaggal való szoros kapcsolatok miatt a bolgár etnikummal történő összekapcsolás tűnik a leginkább valószínűnek. E hipotézis azonban újabb kérdéseket generál. Arra ugyanis még senki nem kereste a választ, hogy bolgár-törökökről, vagy bolgár-szlávokról van-e szó? E két nép összeolvadása és a szláv nyelv uralkodóvá válásának folyamata ugyan éppen a 9. században gyorsult fel, de még korántsem ért véget! Márpedig a válasz a korai magyar történelem szempontjából is kulcsfontosságú, nyelvészeink ugyanis a magyar nyelv szláv jövevényszavainak tetemes részét a bolgár-szlávból eredeztetik, így viszont átadóként éppen e dél-erdélyi közösségek jöhetnének számításba.[257] A régészeti adatok alapján ehhez megjegyezhetjük, hogy a csombord–maroskarnai típusú temetők bizonyosan pogány rítusúak voltak, a csonkolt, illetve nyúzott állatmaradványokat tartalmazó sírok temetkezési szokásai inkább sztyeppei hagyományokat őriztek.

A bolgár kérdésnél maradva: nyelvészeti és történeti hipotézisek alapján különböző kutatók a Kárpát-medence keleti felének különböző nagyságú területeit bolgár fennhatóság vagy ellenőrzés alatt áló régióként kezelik. A bolgár uralom egyes elképzelések szerint egészen Pestig, Nógrádig és a Felső-Tisza-vidékig terjedt, sőt a Kelet-Dunántúlra is átnyúlt.[258] Még az óvatosabb becslések is azzal számolnak, hogy a bolgár fennhatóság legalább Csongrád (eddig még nem talált) váráig terjedt, de mindenképpen magába foglalta az egész Maros-völgyet, a Bánságot, a Bácskát és a Szerémséget is. Erre azonban semmiféle régészeti bizonyíték nincs.[259] Egy állítólag Szentes környékén előkerült, ma a British Museumban őrzött lovas alakos csüngőt szakirodalmunk a dunai bolgárok dél-alföldi 9. századi jelenlétét bizonyítani hivatott tárgyként kezeli. Párhuzamai valóban szép számmal kerültek elő Bulgária területéről, ezeket azonban a legújabb szakirodalom határozottan a 10–11. századra datálja! Mindezt kitűnően alátámasztják a hajdúszoboszló-árkoshalmi 10–11. századi temető [277. lh] egyik sírjában talált hasonló csüngő kísérőleletei (nagy méretű S-végű hajkarikák, elkalapált végű, fonott ezüstgyűrű), amelyek ismeretében egyértelmű, hogy e sír mindenképpen a 11. században került földbe, s feltehetőleg nem is annak a legelején

[254] Az erdélyi és partiumi szláv temetők avar jellegű leleteinek értelmezéséről: Bóna 1986, 177–188. Hasonlóan a záhonyi és mátészalkai szíjvégekről: Bóna 1986a, 82, e hipotézis bírálatára lásd: Istvánovits 2003, 253–254.

[255] Wolf 1994, 119–128.

[256] Gáll 2013, 805–808, a kutatástörténet ismertetésével.

[257] H. Tóth 1993, 197–205.

[258] H. Tóth 1993, 197–206, további kutatástörténeti áttekintéssel. A vegyes érvelés jellegzetes példája, hogy miután a szlavista kutatók (Kniezsa István, Melich János, H. Tóth Imre) tisztán nyelvészeti bizonyítékokkal nem tudják alátámasztani hipotézisüket a mai Budapesttől a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk-hegységek vonaláig, s az ettől délre húzódó bolgár-szláv településtömb tekintetében, megerősítésül a szórványos és – e tekintetben igencsak bizonytalan! – régészeti leletek „tanúbizonyságához" folyamodnak (vö. H. Tóth 1993, 200–204).

[259] Szőke 1994, 82–83.

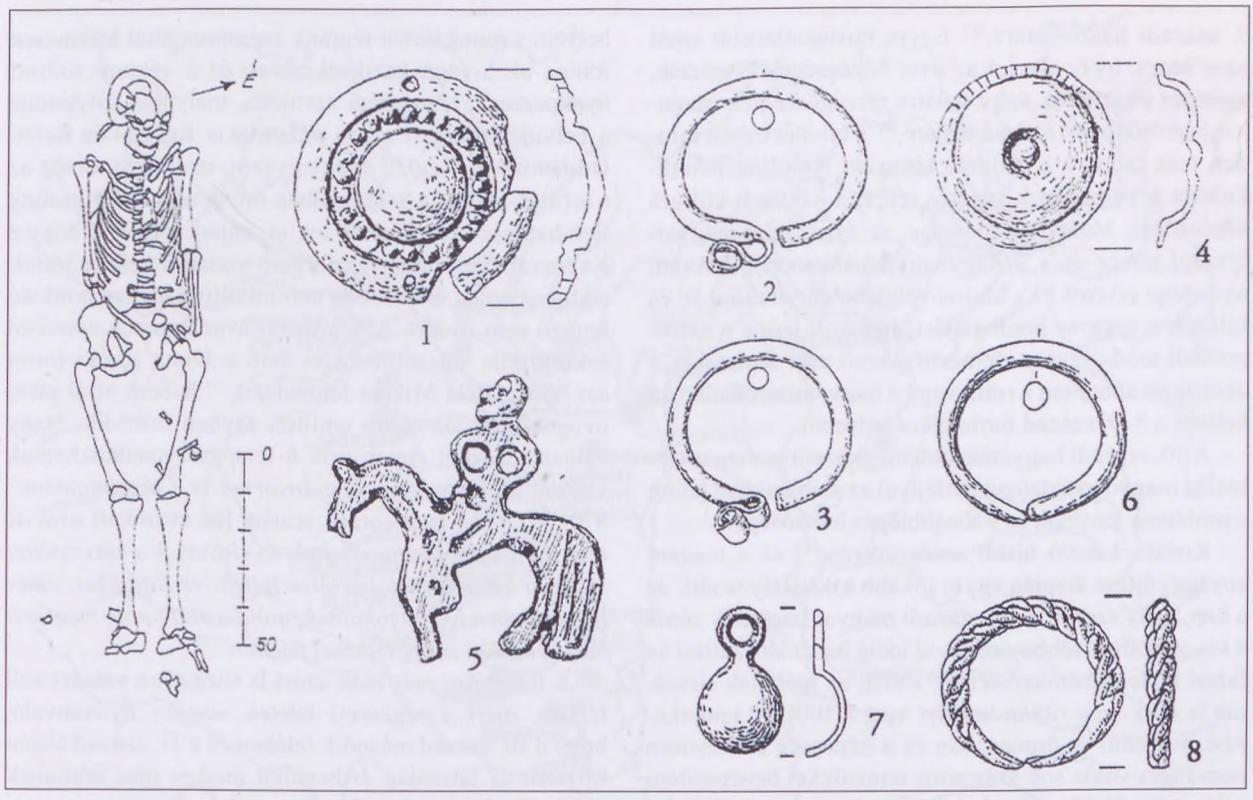

10. kép. Lovas csüngő és kísérőleletei Hajdúszoboszló-Árkoshalomról (Nepper 2002, 78, 72. tábla)

(10. kép). Mindez egyben azt is jelenti, hogy a Szentes környéki lovas csüngőt egyértelműen kiiktathatjuk a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott.[260] Az említett tárgy nagy valószínűséggel a környék valamelyik 10. vagy 11. századi köznépi temetőjéből kerülhetett elő. Kijelenthetjük tehát, hogy a Kárpát-medencéből dunai bolgár jelenlétre utaló leletanyagot továbbra is csak Dél-Erdélyből ismerünk.

Mindeddig nem említettem a Kárpát-medence központi területeit 568-tól uraló avar népesség 9–10. századi tovább élésének a kérdését. Az e lehetőséggel számoló kutatók több módszerrel is keresték erre a bizonyítékot. Az egyik módszer szerint számba vették azokat a temetőket (Perse [613. lh], Győr-Téglavetődűlő, Visznek-Kecskehegy [566. lh], Vörs-Papkert B, Balmazújváros-Hortobágy-Árkus [226. lh] stb.), ahol a késő avar sírok között bizonyosan 10. századi temetkezések is előkerültek.[261] Ez utóbbiakat a helyben talált közösségek élére helyezett új urak hagyatékaként értelmezték. Miután Bóna István a persei temető [613. lh] példáján stratigráfiai módszerekkel arra a következtetésre jutott, hogy a hasonló esetekben pusztán a véletlen folytán kerültek egymás mellé/fölé a különböző korok temetői, melyeket több évtized vagy évszázad választ el egymástól, az ilyen jellegű kísérletek alábbhagytak.[262] Méghozzá anélkül, hogy e lelőhelyek közül bármelyiknek a részletekbe menő vizsgálata megtörtént volna.[263] Mások olyan temetőket igyekeztek kimutatni, melyeket csak a 9. században, vagy a 10. századba is átnyúlóan használtak, ilyen azonban csak néhány akadt (Szarvas-Kákapuszta [185. lh],[264] Bélapátfalva[265]), s még ezek egy részének 9. századra történő keltezését is megkérdőjelezte Madaras László.[266] Ismét más kutatók a késő avar temetők szélső sávjának kései típusú vereteiből, illetve a szegényes sírok nagy számából következtettek azok

[260] Révész 2014, 439–456.
[261] Költő–Szentpéteri 1996, 223–240; Költő–Szentpéteri 2001, 119–134.
[262] Bóna 1996a, 37–40.
[263] E kérdésről a visznek-kecskehegyi temető kapcsán: Révész 2008, 384–386, 448–450.
[264] Szalontai 1987–1989, 309–347.
[265] Szabó 1987, 83–99.
[266] Madaras 1993, 11–32.

9. századi használatára.[267] Egyre tarthatatlanabb tehát az a nézet, mely szerint az avar közösségek kivesztek, szomjan pusztultak vagy halálra részegeskedték magukat legkésőbb a 9. század elejére,[268] s mindeközben minden más csoport: a Zalavár környéki Karoling peremkultúra népességének jelentős része, a Köttlach-kultúra közösségei, Morávia népessége, az északkelet-magyarországi térség és a Szilágynagyfalusi-csoport szlávjai, az erdélyi szlávok és a Maros-völgy bolgárjai mind át- és túlélték a magyar honfoglalást. Indokolt lenne e szempontból módszeresen elemezni a késő avar temetőket, s azok lezárultát nem a rutin vagy a hagyományok alapján kellene a 8–9. század fordulójára helyezni.

A 10. századi hagyaték felől megközelítve magam jelenleg (nagyon vázlatosan kifejtve) az alábbiakban látom a probléma lényegét és a továbblépés lehetőségét:

Kovács László újabb rendszerezése[269] és a magam anyaggyűjtése alapján egyre inkább kikristályosodik az a kép, mely szerint a 10. századi magyar hagyaték zöme a kis sírszámú, többnyire rövid ideig használt szállási és falusi temetőkben keresendő, s még az utóbbiak sírszáma is csak igen ritkán haladja meg a 100-130 temetkezést. Egyedül és önmagában ez a népesség bizonyosan nem tudta volna sok száz síros temetőkkel benépesíteni a 11. századi, 12. század eleji Kárpát-medencét. Ráadásul eddigi vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy még a 10. századi síroknak is csak alig egyharmada tartalmazott klasszikus keleti típusú (ha úgy tetszik: Hampel A típusú) leletanyagot: fegyvert, méltóságjelvényt, ruhadíszt, ötvös mívű ékszert.[270] A fennmaradó kétharmad vagy melléklet nélküli, vagy egyszerű eszközöket (kés, csiholó, edény), esetleg karikaékszereket tartalmaz (nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, huzal- vagy sodrott nyakperecek, huzal- vagy pántgyűrűk). Ez utóbbiak alig, vagy semmiben sem különböznek a késő avar temetők szélső sávjának leletanyagától. Mesterházy Károly,[271] Tomka Péter (de már előtte Szőke Béla, s mások is) megfogalmazta azt az aligha vitatható tételt, mely szerint a 10–11. századi egyszerű karikaékszerek előzményei megvoltak a kései avarok és a 9. századi népesség hagyatékában is, nem kellett azokat újra és újra feltalálni.[272] A tiszafüredi avar temető feldolgozása során Garam Éva térképre vitte ezen ékszerek lelőhelyeit, s munkájából témánk szempontjából különösen fontos az S-végű karikaékszerek és a vékony sodrott nyakperecek elterjedési területe, melynek súlypontja a Felvidék nyugati része, valamint a Közép- és Kelet-Dunántúl *(11. kép)*.[273] Megjegyzem, ez utóbbi térség az a terület, melyet a 9. században minden kutató Karoling fennhatóság alatt állónak tekint, annak ellenére, hogy a Kaposvár–Veszprém–Esztergom vonaltól keletre mindeddig egyetlen, a Karoling peremkultúra jegyeit hordozó temető sem ismert. A 9. századi avar temetők esetében a kulturális választóvonalat nem a Duna jelenti (mint azt Szőke Béla Miklós feltételezi),[274] hanem attól jóval nyugatabbra, az előbb említett sávban húzódik. Nagy valószínűséggel éppen erre a térségre vonatkozhatnak viszont a *„Conversio Bagoariorum et Carantanorum"* 870–871 táján írott sorai: *„azokat* [az avarokat] *akik az igaz hitnek engedelmeskedtek, és elnyerték a kereszténységet, a királyok adófizetőivé tették, és földjüket, amelyet ott maradva birtokolnak, mind a mai napig megtarthatják királyi adó* [fizetése] *fejében"*.[275]

E felvetésre már csak azért is sürgetően választ kell találni, mert a régészeti leletek alapján nyilvánvaló, hogy a 10. század második felében és a 11. század elején hirtelen és látszólag érthetetlen módon újra feltűnnek a 8. század végi, 9. századi avar és a Karoling peremkultúrából ismert ékszertípusok, illetve azok változatai: lefelé szélesedő spirálcsüngős fülbevalók, szőlőfürtös fülbevalók, pödrött és S-végű karikaékszerek, vékony, sodrott nyakperecek és karperecek, pántgyűrűk. (E kérdéssel több dolgozatában behatóan foglalkozott Szőke Béla Miklós is.)[276] Mindezek más, újonnan feltűnő karikaékszerekkel (állatfejes karperecek, fonott vagy rombusz átmetszetű nyak- és karperecek, gyűrűk) nagyon gyorsan, néhány évtized leforgása alatt elterjedtek az egész Kárpát-medencében. A teljes képhez hozzá tartozik, hogy e folyamattal párhuzamosan jelentek meg a Közép-Duna-medence különböző régióiban csoportosulva a köttlachi típusú ékszerek is.[277] Lényegében ekkor vált egységessé (mondhatni: uniformizálódott) a térség ékszeranyaga. Miként történhetett mindez?

A temetőelemzések azt mutatják, hogy pontosan ugyanebben az időszakban nagy változások következtek be az itt élt népesség életében. A 10. század első felé-

[267] Ricz 1993, 171–186.
[268] Vö. Olajos 2001, 26–43.
[269] Kovács 2013.
[270] Révész 2008, 453–455.
[271] Mesterházy 1990a, 248–249.
[272] Tomka 2000, 66.
[273] Garam 1995, 286–290, 298–304, *Abb.* 165, *Abb.* 176.
[274] Szőke 1994, 83; Szőke 1996, 29.
[275] Olajos 2001, 162–163.
[276] Szőke 1992, 841–968.
[277] Horváth 2012.

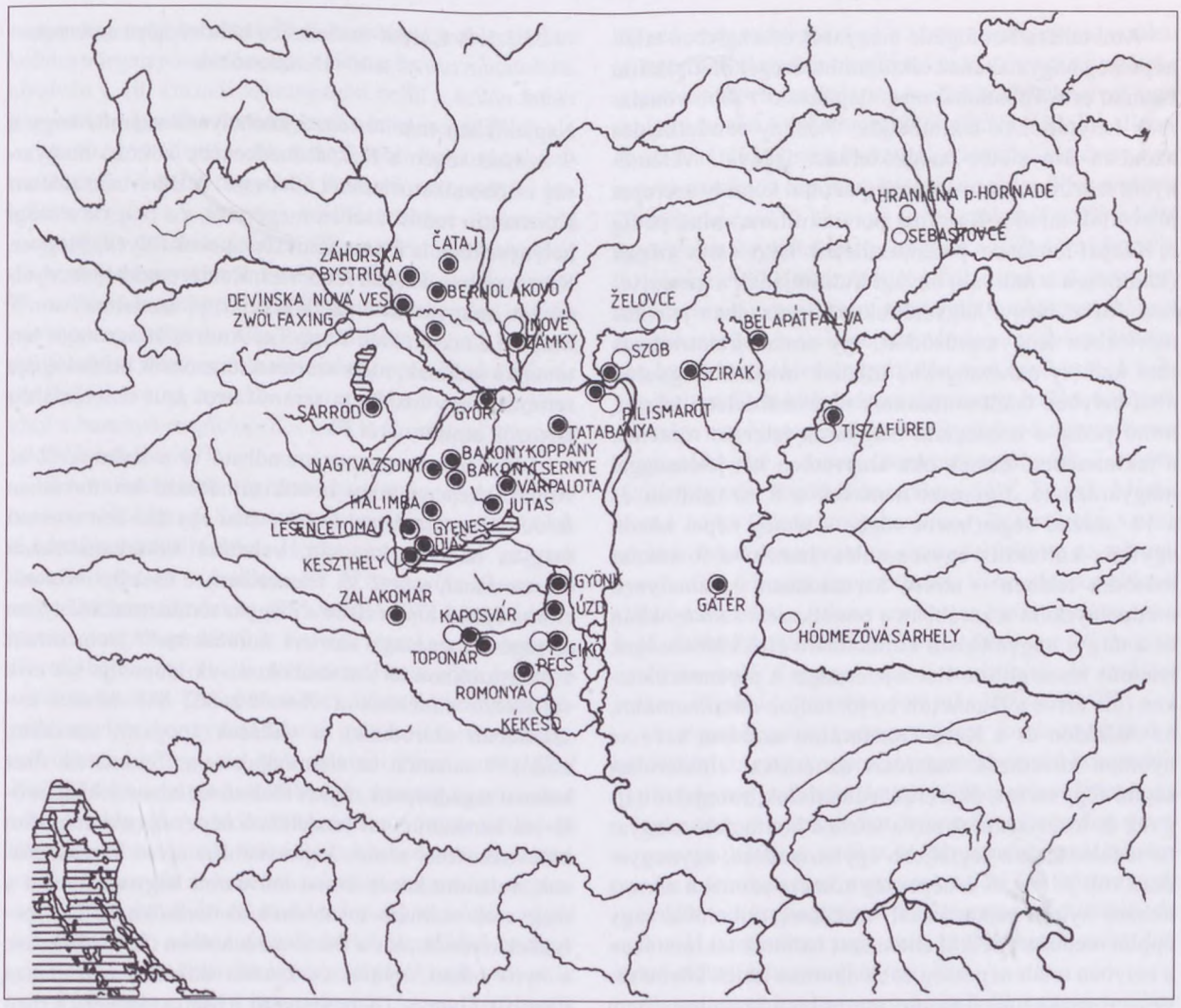

11. kép. Pödrött (○) és S-végű hajkarikák (●) késő avar kori temetőkben (GARAM 1995, 288, *Abb.* 165)

ben nyitott temetők sorának a használata megszakadt: vagy nem használták tovább azokat, vagy az addig oda temetkező közösség mellé vagy helyébe újabb csoportok települtek. A 10. század közepe után lépték át a magyar közösségek a Zala-folyó vonalát is, s telepedtek meg a mai Zala és Vas megyék területén, a hajdani Karoling-kori közösségek helyén, vagy azok mellett.[278] Mindez az államszervezéssel együtt járó tervezett telepítések eredményeként zajlott le. Közép-Európában nem egyedülálló módon: ugyanekkor ugyanez történt Lengyelországban is.[279] A cél mindkét országban egyértelmű volt: a központosított uralmat kiépítő dinasztia a hajdani, valós vagy fiktív vérségi alapon szervezett közösségek megbontásával, szétszórásával elejét kívánta venni annak, hogy törekvéseinek bármilyen szervezett erő ellenállhasson.

Mindezek ismeretében indokolt lehet annak a felvetése, hogy az említett tárgytípusok gyors elterjedése és az új temetők nyitása a helyben talált népesség (avarok, szlávok, illetve a Karoling peremkultúra vegyes összetételű lakossága) szétszórása, s a magyar közösségekkel történő keveredése nyomán következett be. Ez az a két kör, ahonnan véleményem szerint levezethető azon karikaékszereknek a zöme, amelyek azután majd a 10–11. század fordulójától az úgynevezett BBK tárgyi hagyatékának nagy részét alkotják. Az, hogy ezek szinte robbanásszerű elterjedése a Kárpát-medencén belül miként történt, annak részletei még alapos vizsgálatokat kívánnak.

[278] VÁNDOR 2002, 101–104.
[279] STRELCZYK 2000, 279–281.

Ami tehát a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség hagyatékának elkülöníthetőségét illeti, Bálint Csanád erre vonatkozó megállapításait[280] főbb vonalaiban helytállónak tekinthetjük. Néhány részletkérdés azonban árnyaltabb megközelítést igényel. Véleményem szerint az avarok leszármazottai komoly szerepet játszottak mind a Karoling peremkultúra, mind pedig a Kárpát-medence peremterületeit lakó szláv népek (különösen a morvák) anyagi kultúrájának a genezisében. Mivel tárgyi hagyatékuk a 9. században jelentős mértékben leegyszerűsödött, így annak különválasztása komoly nehézségekbe ütközik mind a magyarok által helyben talált etnikumok régészeti leletei között, mind pedig a honfoglaló magyarok jelentős részének a tekintetében. Ennek oka alapvetően két jelenséggel magyarázható. Egyrészt nemcsak a 8. században és a 10. század végén ment végbe a térség népei között egyfajta kulturális egységesülés, hanem a 9. század második felében – utolsó harmadában is, amelynek eredményeként a korábban a temetkezési szokásokban és a tárgyi hagyatékban kimutatható éles különbségek jelentős része eltűnt. Ezt a jelenséget a peremterületeken (ide értve a Dunántúlt is) jól tudjuk dokumentálni, az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon azonban kevéssé nyomon követhető. Másrészt az etnikai elhatárolást segítő fegyverzet, ékszerek, ruhadíszek, rangjelző tárgyak és lószerszámok sírba tétele a honfoglaló magyar társadalomnak is legfeljebb egyharmadára, egynegyedére volt jellemző, a népesség zömére azonban nem, a néhány nyitott hajkarikával, vaskéssel, csiholóval vagy éppen melléklet nélkül eltemetett halottak tekintetében a helyben talált népesség és az újonnan jöttek között régészeti eszközökkel szinte semmilyen különbség nem mutatható ki.

Általánosságban is megfogalmazhatjuk azt a tételt, mely szerint régészeti leletek alapján egyénekre lebontva az etnikai elkülönítés csaknem lehetetlen, s ez érvényes a „gazdag" leletanyaggal jellemezhető sírokra is. A helyben talált arisztokrácia egy része ugyanis nyilván betagozódott a magyar társadalomba, s új helyzetének megfelelően külsőségekben is igyekezett ahhoz idomulni.[281]

I.3.3.2. A Kárpát-medencébe költöző népcsoportok a 10–11. században

Napjainkban már történeti közhelynek számít, hogy a 9. század végén a Kárpát-medencébe költöző magyarság is több alkotóelemből állt össze. A Bíborbanszületett Konstantín tudósításában megőrzött, s a magyarországi helynevekben is fennmaradt törzsnevek (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) eredetének, nyelvészeti magyarázatának könyvtárnyi irodalma van.[282] Magam e tekintetben Róna-Tas András álláspontját tartom mérvadónak, mely szerint a törzsnevek etimológiája semmit, vagy majdnem semmit nem árul el a törzshöz tartozók etnikumáról.[283]

Lényegében ugyanez mondható el a kabarokról is. Annak ellenére, hogy nevük mindössze két forrásban fordul elő (a *Salzburgi Évkönyv*ben egy 881-ben vezetett magyar hadjárat kapcsán, valamint Bíborbanszületett Kostantínnál, a *DAI* 39. fejezetében), e csekély információkra épített hipotézisek a magyar történettudományban és régészetben nagy karriert futottak be.[284] Nem ismert a magyarokhoz történt csatlakozásuk időpontja (az erre vonatkozó elméletek a 760–780–862–881 közötti évszázadban szóródnak), a vallásuk (pogány, muszlim, zsidó),[285] valamint az életmódjuk sem. Tekintették őket katonai segédnépnek, fejlett földműves ismeretekkel, szőlő- és kertkultúrával rendelkező népességnek, muszlim hittestvéreikkel szoros kapcsolatokat ápoló kereskedőknek, valamint közép-ázsiai művészeti hagyományokat a magyarok számára továbbörökítő ötvösöknek. Lakóhelyüket keresték már a Bécsi-medencében (Moór Elemér), a nyíri–bihari, nyitrai és krassói dukátusi területeken (Györffy György, Dienes István), a Mátra vidékén (Kristó Gyula, Bálint Csanád), a pécsi püspökség területén (Kristó Gyula, valamint a majsi temető kapcsán Kiss Attila), a Felső-Tisza-vidéken és a Duna–Tisza közén (Mesterházy Károly), valamint Erdélyben (Vékony Gábor). A magyar régészetre kétség kívül Györffy György hipotézisei gyakorolták e tekintetben a legkomolyabb hatást,[286] melyeket Dienes István a régészeti leletek értelmezése során átvett.[287] Bár Dienes később az erre vonatkozó nézeteit visszavonta,[288] azok azonban Mesterházy Károly munkáiban

[280] Bálint 2006, 324.

[281] Lásd erre a 921–922-es itáliai kalandozó hadjárat egyik vezetőjének, Bogátnak az esetét, akinek a nevét szláv nyelvből vezeti le a kutatók jelentős része (vö. Bálint 2006, 306), valamint Theotmár salzburgi érsek 900 tavaszán(!) IX. János pápához írott levelét a magyar módra nyírt fejű, magyarokkal együtt harcoló morvákról (HKÍF 185–187).

[282] KMTL 303, 341–342, 345–346, 389–390, 449–450, 497, 661. – A vonatkozó címszavak Berta Árpád munkái.

[283] Róna-Tas 1996, 274–275.

[284] KMTL 1994, 311. – A vonatkozó címszó Tóth Sándor László munkája.

[285] A kabarok vezetőjének tartott kazár eredetű Aba nemzetséggel kapcsolatban még az is felmerült, hogy már a Kazár Birodalom területén megismerkedtek a bizánci rítusú kereszténységgel, amelyet egészen a 11. századig megőriztek (Kovács 1969, 159–175).

[286] Györffy 1959; Györffy 1983, 20–28.

[287] Dienes 1961.

[288] Dienes 1986, 92–114.

napjainkig tovább hatnak.[289] E kísérletek problematikus voltára a legalaposabb érveléssel Fodor István mutatott rá, elvetvén a 10. századi leletanyagon belül a külön kabar hagyaték meghatározhatóságának a lehetőségét.[290]

A 10. század második felétől több hullámban számolhatunk kisebb-nagyobb besenyő csoportok beköltözésével.[291] A besenyő szállásterületek legkorábbi csoportjába tartozik a Közép-Tisza mentén elhelyezkedő kemeji rész, valamint a Fertő-Hanság vidéke és talán a Bécsi-medence. Ezen kívül szigetszerűen a Kárpát-medence több pontján számolhatunk korai besenyő szállásokkal. Nem sorolható viszont ezek közé a Sárvíz vidéke, illetve az Aranka- (Harangod-) folyó környéke, ahol a besenyő megtelepedés csak a 11. század második felétől adatolható.[292]

E korai szállások régészeti hagyatéka nem különíthető el a 10. századi Kárpát-medence leletanyagán belül. E kérdést a közelmúltban Heves megye 10–11. századi temetői kapcsán vizsgáltam.[293] A besenyők 10. század végi, Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) idején történt megtelepedését a kemeji részeken Anonymus *Gestájából* ismerjük. E területen Thonuzoba besenyő vezér (a későbbi Tomaj nem őse) ütötte fel szállását, népével együtt. Anonymus adatait más írott forrás is megerősíti, nevezetesen az Aba nembéli Péter *comes* által 1067 körül kiadott, a százdi bencés apátság alapításához köthető oklevél. Az oklevél a százdi monostor Szihalom környéki birtokainak felsorolása közben utal egy útra, mely a besenyők sírhalmaihoz vezet, megemlíti ugyanezen birtok határjárása során a besenyők kútját, végül a kolostornak adományozott birtokokon lévő szolganépek felsorolásában 30 lovas szolgáról esik szó, akik közül 20 magyar és 10 besenyő volt. Az említett birtok a kutatások szerint a mai Füzesabony, Szihalom és Mezőtárkány között feküdt. Az említett út pedig egyenesen az írott forrásokban csak a 13. században feltűnő Bögér-Besenyő felé vezetett. E falu a mai Besenyőtelek helyén vagy határában helyezkedett el.

Megfigyelésem szerint azon területek leletanyaga, amelyeken az írott források szerint bizonyosan éltek besenyők is, semmiben sem különbözik a Kárpát-medence számos más 10–11. századi emlékanyagától. Önmagában az, hogy valamely lelőhely a 11. századi (vagy még későbbi) írott források alapján besenyő szállásterületen található, még nem tanúskodik az ott eltemetett(ek) etnikai jellegéről. Különösen megfontolandó ez a százdi apátság alapítólevelében említett, s a besenyők sírhalmaival kapcsolatba hozott Füzesabony-Réthy-tanya [532. lh], illetve az ott feltárt kislánysír esetében. Az eddigi történeti, s az arra támaszkodó régészeti kutatás az oklevélben említett 20 magyar és a 10 besenyő lovas szolgáról szóló adatot egységesen úgy értelmezte, hogy az a Szihalom környéki birtokrész etnikai összetételét jelzi, s arra utal, hogy besenyők és magyarok nem elkülönült tömbökben, hanem mozaikszerűen összekeveredve éltek e területen. Valójában az említett oklevél egyáltalán nem erről szól. A szövegében említett birtokok országrésznyi területeken szóródnak a mai Heves (Szihalom), Szabolcs-Szatmár-Bereg (Fancsalfenyére – a mai Demecser területén), Zemplén (Szürnyeg) és Hajdú-Bihar (Bás, Sóly, Füged, Márki, Hort – a mai Polgár határában) megyék területén, s ezen adományokat összegezte és számszerűsítette az adományozó. Ezt teljesen egyértelműen kimondja az oklevél alábbi passzusa is: *„Szám szerint az egész így összegezhető: tudniillik 104 háznép szolga, 30 lovas: 20 magyar és 10 besenyő, 6 gyapjú- és vászonkészítő, 10 szőlő és méhes, 10 pár ló, 100 ökör, 500 juh, 200 sertés."*[294]

A régészet tehát a maga sajátos forrásanyagával e kérdéskörhöz csak korlátozott mértékben tud hozzászólni. Ennek magyarázatát Hatházi Gábor abban látja, hogy a legkorábban betelepedett besenyők viszonylag gyorsan asszimilálódtak az őket körülvevő magyar lakossággba. Az a lelethorizont, amelynek töredékes leletanyagát ismerjük, a környezetüktől határozottan elkülönülő, de csak a 11. században vagy még később betelepedett besenyő előkelők hagyatékát jelzi.[295]

A szakirodalomban nem alakult ki egységes álláspont a székelyek eredetének a kérdésében sem. A kutatók egy része eredendően magyarnak tartja azokat (Benkő Loránd, Bóna István, Székely Zoltán), mások viszont (Györffy György, Kristó Gyula, Fodor István) a honfoglalás előtt csatlakozott török eredetű népként határozták meg azokat.[296] Történeti források szerint szállásaik a besenyőkhöz hasonlóan szórtan, Pozsony, Moson, Baranya, Szabolcs és Bihar megyék területén helyezkedtek el, nyelvészeti hipotézisek szerint számolhatunk a jelenlétükkel az Őrségben/Őrvidéken is.[297] Korai (10. századi) régészeti hagyatékuk elkülönítésére még kísérlet sem történt.

[289] Mesterházy 1993, 299–300; Mesterházy 1995, 1038–1046.
[290] Fodor 1986, 99–114.
[291] Hatházi 1990, 22–59; Hatházi 1996, 223–248, a kérdéskör teljességre törekvő szakirodalmi áttekintésével.
[292] Hatházi 1990, 33–35; Hatházi 1996, 223–248.
[293] Révész 2008, 392–394, 450.
[294] Piti 2006, 35–41.
[295] Hatházi 1990, 42–50.
[296] Kordé 1991.
[297] KMTL 623–625. – A vonatkozó szócikk Kordé Zoltán munkája.

Végezetül meg kell említenünk, hogy nincsen régészeti nyoma az írott források szerint nagyszámban behurcolt hadifoglyoknak sem. Ők nyilván a szolgaréteget gyarapították, eredeti hazájukból magukkal hozott vagyontárgyaik vagy viseleti elemeik, ékszereik aligha lehettek. Ugyancsak a források szólnak a 11. századtól Magyarországra költöző német és vallon telepesekről, akik főleg Pécs, Székesfehérvár, Eger, Nagyvárad és Sárospatak környékén leltek otthonra. Emlékanyagukat nem lehet elválasztani a 11. században egységesülő Kárpát-medencei lelethorizonton belül. Legfeljebb néhány köttlachi típusú ékszer utal idegen származásukra.

A honfoglalás idején a magyarsággal együtt érkezett, vagy a 10–11. század folyamán a Kárpát-medencébe költözött etnikai csoportok lakóhelyének, régészeti hagyatékának elkülönítése céljából a kutatás az elmúlt évtizedek során előszeretettel felhasznált helynévi adatokat is. A kabarok által lakott szállásokat igyekeztek például az Oszlár, Eszlár, Kazár típusú neveket viselő települések határában előkerült leletekkel összekapcsolni, csakúgy, mint a kétség kívül besenyő eredetű helyneveket (Dormánd, Pély, Tepély, Tenk, Besenyő) e nép hagyatékához kötni. E törekvések azonban súlyos módszertani problémákat rejtenek magukban. Speciális képzettség hiányában egy régésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia.[298] További veszélyeket rejt magában egy másik tényező is. Nevezetesen az, hogy egy konkrét régészeti lelőhely (különösen egy temető) esetében mindig veszélyes azt összekapcsolni egy, a közelében található, de az esetek túlnyomó többségében több száz évvel későbbi írott forrásban említett helységnévvel. A kettő közötti kapcsolat ugyanis részint nehezen (vagy inkább az esetek döntő többségében sehogyan sem) igazolható, részint pedig az ilyen (nem kellő bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak.[299] Éppen ezen indokok alapján – bármilyen csábító lenne is – a továbbiakban a régészeti leletek értékelése során nem vehetjük figyelembe a környékükön található helynevekből esetlegesen levonható következtetéseket.[300]

I.3.3.3. A temetkezési szokások

Az etnikum megítélésének kérdésében többek szerint alapvető fontossággal bírnak a temetkezési szokások. Régészeti leletek esetében különösen nehéz és kockázatos, sőt olykor szinte lehetetlen az azt hátrahagyók etnikumát meghatározni. A sírleletek feldolgozása során éppen ezért különösen fontos azon temetkezési szokások vizsgálata, amelyek általánosan jellemzőek egy adott népességre, történetének egy meghatározott időszakában. A hagyományos felfogás szerint a temetési szertartás során gyakorolt rítusok, eljárások alapvető elemei egy-egy közösség körében évszázadokon keresztül szívósan tovább élnek, s sokkal lassabban változnak meg, mint a viselet, fegyverzet vagy a használati eszközök összetétele, avagy azok megjelenési formái.[301] A 10–11. századi népesség temetkezési szokásairól viszonylag részletes információk állnak rendelkezésünkre a Kárpát-medence területén az elmúlt 170 esztendő során feltárt mintegy 27 000 sír révén. E jelenségek első (s egyben napjainkig utolsó!) összefoglaló értékelése négy évtizeddel ezelőtt készült el Tettamanti Sarolta révén.[302] Figyelemre méltó, hogy Tettamanti ugyan a temetkezési szokások kataszterszerű feldolgozása és az egyes jelenségek feltérképezése révén remélte megtalálni a kiindulási alapot ahhoz, hogy a részletesebb összehasonlító vizsgálatok eredményeképpen megkíséreljük a Közép-Duna-medence 10–11. századi régészeti hagyatékának etnikai szétválasztását, e téren mégis – teljes joggal – óvatosságra intett.[303] Kifejezetten keleti eredetűnek csak a lovas és egyéb állat temetkezéseket tartotta. Ezzel szemben idegen temetési rítusból vehette át a magyarság a kőpakolást és az egyéb kőkonstrukciók alkalmazását,[304] a koporsóba temetkezés szokását a Tisza vidékén élt őslakosság hatásának tulajdonítja,[305] s arra is felfigyelt, hogy a sok edényt tartalmazó temetők az ország nyugati részén, területileg zárt tömbben találhatók.[306]

[298] E kérdésről, konkrét példákkal: Révész 2008, 393–394.

[299] Bálint 1978, 264–265. – Bálint Csanád – e tárgyban kifejtett részletes és elgondolkoztató érvei semmit sem veszítettek érvényükből.

[300] *„És hogyan lehetne közvetlen eseménytörténeti forrásként kezelni a korai magyar helyneveket, amikor – hipotéziseken kívül – semmit sem tudunk az államalapítás kori és a 11. századi telepítésekről és belső vándorlásokról?!"* (Bálint 2006, 308).

[301] Fodor 1986, 100; Fodor 1994, 50–51.

[302] Tettamanti 1975, 79–123.

[303] *„Szem előtt kell azonban tartanunk azt a tényt, hogy a temetkezési szokásoknak a dolgozatban sorra vett, régészetileg megfogható összetevői Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa korai középkori soros temetőiben ugyanúgy megfigyelhetők, mint akár a Kárpát-medencében az avar korszakban."* (Tettamanti 1975, 111.) *„A jelenleg rendelkezésemre álló adatok nem elégségesek az együtt élő, különböző nyelvű népcsoportok szokásanyagának elkülönítésére. Különösen akkor nem, ha tekintetbe vesszük, hogy a temetési szertartások legtöbb eleme általános emberi gondolkodásmódból fakad."* (Tettamanti 1975, 112.)

[304] Hasonló eredményre jutott az erdélyi temetők értékelése során: Gáll 2013, 602–606.

[305] Erdélyben a 9. századi helyi előzményekre utalt: Gáll 2013, 601–602.

[306] A sírok számához viszonyítva jelentős az edényt tartalmazó temetkezések aránya Kolozsvár-Zápolya u. [2. lh] (11:3), Kolozsvár-Szántó u. [3. lh] (26:10), Gyulafehérvár-Mentőállomás [16. lh] (1183:45+?), Gyulafehérvár-Brânduşei u. [18. lh] (105:13) lelőhelyeken: Gáll 2013, 629–631. – A kerámiamellékletet tartalmazó sírok legújabb összefoglalása: Kvassay 2013, 499–510.

Jóllehet a köztudatban (gyakran még a szakemberek körében is) elterjedt az a vélemény, mely szerint a 10. századi magyar sírok egyik legjellemzőbb, sőt etnospecifikus vonása a lovas temetkezés, a helyzet korántsem ennyire egyértelmű.[307] Napjainkra már nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a korabeli magyar szállásterületen eddig felfedezett temetők alig egyharmada tartalmaz csak lovas sírokat, s ezen sírok száma összesen sem éri el az ezret. A lovas temetkezés a jelek szerint csak a módosabb és a kifejezetten gazdag családok körében terjedt el. Közösségenként változott az is, hogy milyen nemű és életkorú halottak részesültek lóáldozatban a temetési szertartás során. A 6–9. század között a Kárpát-medencében élt avarok és a 9. század végén érkezett magyarok körében egyaránt ismert és elterjedt volt a lovas temetkezés rítusa. Annak a megjelenési formája azonban összetéveszthetetlenül különbözött a két nép gyakorlatában: a magyarok körében soha nem tapasztaltuk azt, hogy egész lovat temettek volna az elhunyt mellé, sírjaikból csak a nyúzott lovas temetkezés különféle variánsait, valamint a jelképes lovas temetkezést ismerjük, amikor csupán a lószerszámot helyezték a sírba. A nyúzott lovas temetkezések esetében pedig soha nem fordult elő, hogy a lábvégeket bárddal csonkolták volna, mint az avar sírok egy részénél, hanem a sértetlen csontvégek arról tanúskodnak, hogy az összetartó inakat elvágva választották le azokat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a lovas temetkezéseknek e formái a Kárpát-medence viszonylatában a magyarság politikai szervezetének tekintetében (ez alatt mindazon népességeket értem, akik a 9. század végén érkeztek az új hazába) a helyben talált népességtől megkülönböztető jellegzetességnek tekinthetők.

Ugyancsak az egész 10. századi magyar településterületen elterjedt szokás volt az, hogy az elhunyt sírjába túlvilági útravalóként ételt tettek. Az ételre a sírokban talált állatcsontok, illetve edények utalnak. Ezek előfordulása arányait tekintve szinte temetőnként változik. Az azonban, hogy milyen állatfajtákhoz tartoztak az ételmelléklet maradványaként talált állatcsontok, rendkívül egységes. A csontok túlnyomó többsége juh lapocka vagy comb volt, jóval ritkábban fordulnak elő szarvasmarha comb- és lapockacsontok, s alig néhány százalékot képviselnek a sertés, illetve a szárnyas csontok. A húsos ételadományt a 10. századi magyar sírokban leggyakrabban a fej és a váll mellé, ritkábban a lábak mellé helyezték. Az ételadományt szolgáltató állatok jellemzően fiatal életkorúak voltak: 0,5-3 éves juhok, 1-3 éves szarvasmarhák, 8-12 hónapos sertések. E helyen közbevetőleg szót kell ejtenünk arról is, hogy a temetők leletei mennyiben reprezentálják az ott eltemetettek életmódját? Nos, minderről a sírleletek csak igen keveset árulnak el, sőt félre is vezethetnek bennünket. A Bodrogköz és a Rétköz komplex természet- és gazdaságföldrajzi vizsgálataiból tudjuk, hogy a folyószabályozások előtt e térség természeti viszonyai főként az állattenyésztésnek kedveztek, mégpedig a szarvasmarha és sertéstartásnak. E két állatfajta dominanciáját mutatta ki Vörös István is Északkelet-Magyarország Árpád-kori telepanyagából.[308] Juhokat tartani azonban e mocsaras, nedves tájon kifejezetten nem volt ajánlatos. Ehhez képest a sírokban található ételmellékletek elsöprő többségét a juhcsontok alkotják. E szívós hagyomány a jelek szerint a hiedelemvilágban gyökerezik, s a mellékletanyag jelen esetben nem a korabeli gazdálkodás valóságát tükrözi.

A temetkezési szokások konzervatív, hosszú időn át változatlan voltát, etnospecifikus jellegét Bálint Csanád is elvetette, s joggal mutatott rá arra a tényre, hogy az említett feltevés részletekbe menő elemzéseken alapuló alátámasztása nem történt meg.[309] Abban az esetben, ha mégis történt ilyen vizsgálat (mint például a padmalyos sírok kapcsán), az adott jelenségnek sem az etnospecifikus jellegét, sem a korábban feltételezett helyi (avar) eredetét nem lehetett kétséget kizáró módon igazolni.[310] A régészeti leletek éppen arra utalnak, hogy a temetkezési szokások terén jelentkező konzervativizmus kérdéséhez az eddigieknél jóval árnyaltabban kell közelítenünk. Széles körben ismert például, hogy a szláv népcsoportok alig néhány évtized alatt felhagytak a halotthamvasztással, s áttértek a holttest földbe temetésére. A sokszínű etnikai alapból összeállt Karoling peremkultúrás népesség körében ugyancsak néhány évtized alatt zajlott le a 9. században az egységesülés folyamata. Arra pedig talán felesleges is felhívni a figyelmet, hogy a 11. századi közösségek temetkezései már alig tartalmaznak a korábbi évszázadra utaló elemeket: eltűnt a lovas temetkezés, csak nyomokban mutathatók ki a korábbi babonás szokások (a halott megcsonkítása, a hasra fordítás, az ételmelléklet adása), valamint a fegyverek, veretes díszruhák sírba tétele, halotti szemfedők alkalmazása. Megjelentek viszont a templom körüli temetők, s elterjedt a halotti obulusok adásának a szokása. A megváltozott hatalmi-politikai, gazdasági és ideológiai viszonyok alapvetően átalakították a temetkezési szokásokat, melyek között már csak elvétve, s egyre ritkábban találunk olyan jegyeket, melyek a honfoglalás korában gyökereznek.

[307] A honfoglalás kori lovas temetkezések kutatástörténetének és problematikájának legújabb áttekintése a vonatkozó korábbi irodalomra történő hivatkozással: Vörös 2013, 321–336.

[308] Vörös 2000, 71–119; Vörös 2001, 569–601; Istvánovits 2003, 247.

[309] Bálint 2006, 320–321; hasonlóképpen: Brather 2006, 38.

[310] Varga 2013, 297–320.

Egyes temetőkben megfigyelhetők olyan jelenségek, melyek egy-egy sír vagy sírcsoport jellegzetességei alapján a többi eltemetettől való határozott eltérésre utalnak. A Heves megyei Aldebrőn [546. lh] tapasztaltak nagy valószínűséggel arra utalnak, hogy egy elhunyt esetleg más etnikumhoz tartozhatott, de legalábbis más viseletet hordott, mint a közösség ugyanoda temetkezett más tagjai. A 15. sírba elhantolt nő embertani jellemzői eltértek a többi váz esetében megfigyeltektől. Fejfedőjén (talán textilpántra erősítve) 7 db S-végű hajkarikát viselt, hasonló ékszer ott más sírból nem került elő. Temetése során pedig – ugyancsak egyedüliként a temetőben – agyagedényben tették mellé a túlvilági útravalót. Ezek alapján joggal vethető fel, hogy ez esetben a feltárás során egy idegenből hozott asszony sírjára akadt az ásató. Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy a mellette talált tárgyak között egyetlen olyan sincs, amely ne fordulna elő a Kárpát-medence más, korabeli temetőiben. Az ékszerek és az edénymelléklet tehát csupán helyi, aldebrői viszonylatban számítanak idegennek, országos áttekintésben azonban már nem.[311]

Szokatlan jelenséget figyelhetünk meg a hajdúszoboszló-árkoshalmi [277. lh] temető 9. és 226. sírjában, valamint a püspökladány-eperjesvölgyi temető [280. lh] 8. sírjában, a Kárpát-medencei viseletben idegen torquez diadémok esetében is.[312] Használóiknak (legalábbis az adott közösségtől) idegen voltát erősíti meg, hogy ugyanilyen ékszert hasonló szerepben találtak az ibrány-esbóhalmi temető [367. lh] azon sírcsoportjában is, melynek halottait a többiektől eltérő rítus szerint (K–Ny-i tájolással, két edényt egy sírba helyezve) temették el.[313] Az említett, kiragadott példák kitűnően szemléltetik a probléma lényegét: e jelenségek ahhoz elegendőek, hogy feltételezzük egyes sírok vagy sírcsoportok adott közösségen belül idegen voltát, ahhoz azonban már nem, hogy etnikumuk meghatározására is kísérletet tegyünk. A leletanyag gyarapodásával napjainkra már egyértelmű, hogy az összességét tekintve viszonylag egységesnek tekinthető 10–11. századi Kárpát-medencei hagyatékon belül idővel finomabb tagolásra is lehetőség nyílik. A viseleti, mellékletadási, temetkezési szokások nem csak egy-egy kisebb régión belül, de közösségenként, sőt olykor családonként is eltérőek lehettek.[314] Ezen eltéréseknek azonban számos oka lehetett, s azok sorában csak az egyik az etnikai jellegű magyarázat.

I.4. A TEMETŐK

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatástörténetéről a közelmúltban számos kitűnő összefoglalás készült, amelyek lehetővé teszik a jelzett témakörben történő tájékozódást.[315] Az alábbiakban ezért csak az általam módszertani szempontból fontosnak tartott csomópontokra fogok kitérni.

A honfoglalás kori temetők elemzésének módszertanát kétség kívül László Gyula teremtette meg.[316] Teljes temetőközlésekre természetesen már korábban is sor került, de azokat, mint önálló egységet képező régészeti forrásokat, senki nem vizsgálta *(12. kép)*.[317] Munkamódszere új távlatokat nyitott a korszak emlékanyagának értelmezésében. A temetők összetételének, szerkezetének vizsgálata, az egyes sírok elhelyezkedésének elemzéséből levonható tanulságok értékelése merőben új szempontokat vetett fel e forrásanyag használatának a tekintetében. Az általa meghonosított módszerek értékéből semmit nem von le az a tény, hogy kutatásaihoz csak részlegesen feltárt lelőhelyek álltak rendelkezésre, s azok zöme is egyetlen térségre, a Felső-Tisza-vidékre korlátozódott.

További előrelépést jelentett, hogy az 1950-es években – jóllehet hibás alaptételből kiindulva, a „szláv–magyar" kutatások politikai ideológiától vezérelt prioritásának következtében – napvilágra kerültek az első teljesen feltárt nagy sírszámú, hosszú ideig használt úgynevezett

311 Révész 2008, 45–46.
312 Nepper 2002, 104, 216.
313 Istvánovits 2003, 378.
314 Révész 2008, 445–448.
315 Giesler 1981; Mesterházy 1993a, 270–290; Bóna 1997, 1451–1461; Langó 2007; Langó 2010a, 445–469; Kovács 2013, 511–604.
316 László 1944.
317 A teljes képhez hozzátartozik, hogy az első értelmezett temetőtérképeket, melyek László Gyula felhívása nyomán készültek, a Szentes-Szentlászló [257. lh] és Csanytelek-Dilitor [781. lh] területén feltárt temetőrészletekről Széll Márta tette közzé (Széll 1941, 231–265). Hasonlóképpen elemezte a hódmezővásárhely-kopáncsi temetőt [227. lh] Párducz Mihály is (Párducz 1943, 183–194). A szegedi egyetem régészeti tanszékének munkatársai már az 1930-as években a modern kívánalmaknak megfelelően, sírrajzokkal, sírfotókkal, temetőtérképekkel és gondos sírleírásokkal dokumentálták teljességre törekvő temetőfeltárásaikat, s elvégeztették azok embertani feldolgozását is. Az előzőeken kívül ehhez lásd továbbá: Banner 1933–1934, 251–271; Bálint 1936, 205–221.

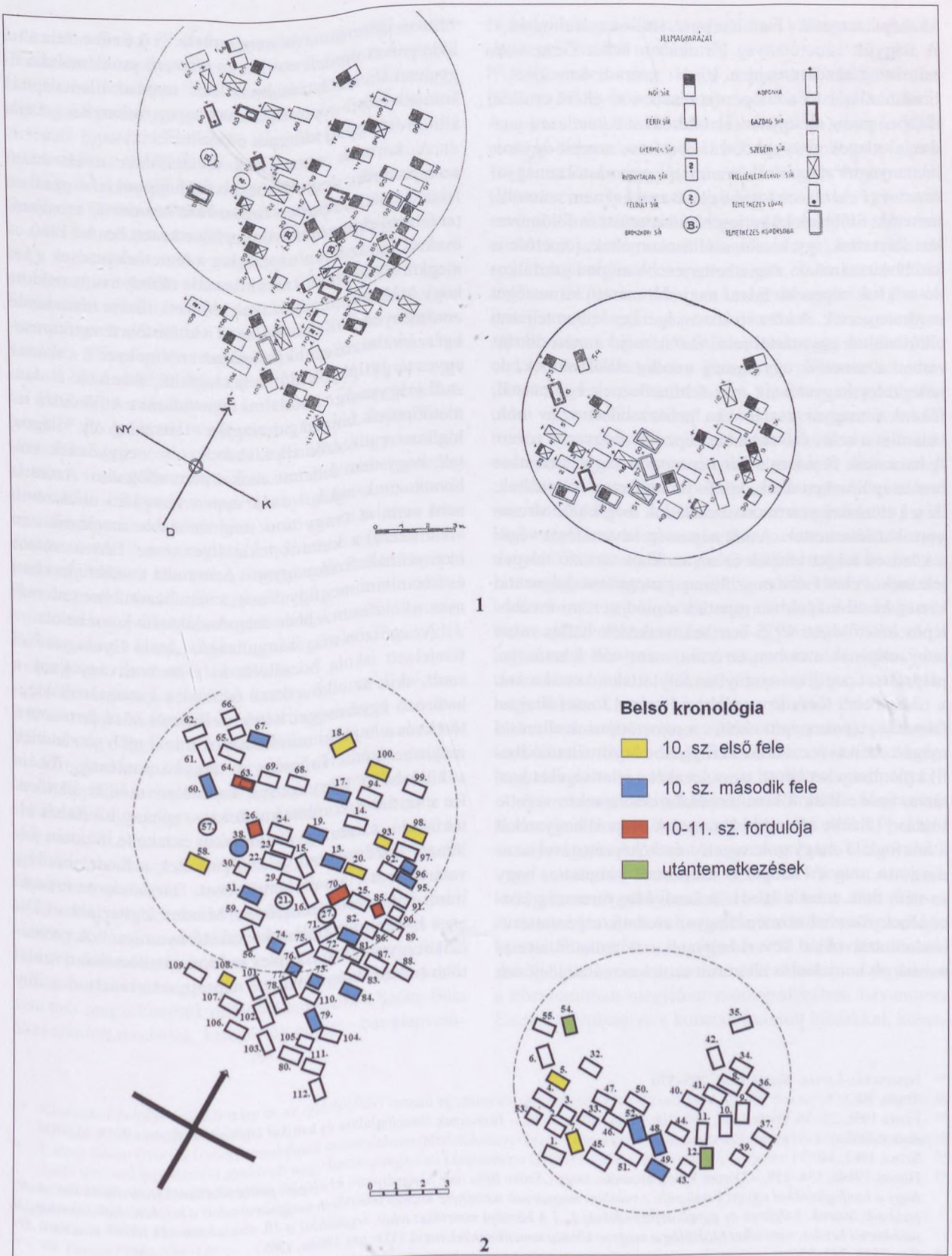

12. kép. 1. Az első elemzett honfoglalás kori temetőtérkép, Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs I. földje (Széll 1941, 235, 2. kép); 2. A temető sírjainak időrendi csoportjai (készítette: Soós Rita)

köznépi temetők Fiad-Kérpusztán[318] és Halimbán.[319] A felgyűlt ismeretanyag birtokában Fehér Géza kísérelte meg rendszerezni a 10–11. századi temetőket.[320] E munkálatok kiindulópontja részben az eltérő etnikai, részben pedig az ugyancsak eltérőként feltételezett gazdasági alapokon nyugodott. Hipotézise szerint ugyanis leletanyaguk alapján elkülöníthetők egymástól a magyar és szláv (Fehér Géza tovább élő avarokkal nem számolt!) temetők. Előbbiek külterjesebb állattartást és földművelést folytattak, így kisebb szállásokon éltek, temetőik is kisebb sírszámúak, míg a belterjesebb módon gazdálkodó szlávok népesebb falvai nagyobb méretű sírmezőket eredményeztek. A két nép közösségei kezdetben teljesen elkülönültek egymástól (első fázis), majd a második fázisban a temetőik ugyan még mindig elkülönülnek, de jellegzetes hagyatékaik már feltünedeznek egymásnál, főként a magyar családokba beházasodott szláv nők, valamint a szláv falvakba betelepedett magyarok révén. A harmadik fázisban a két népcsoport tagjai már azonos településeken éltek, közös temetőket is használtak, de a különböző származású családok még külön sírcsoportokat létesítettek. A két népesség keveredését végül a közösen lakott telepek és az azokhoz tartozó telepek jeleznék. Fehér Géza poszthumusz megjelent dolgozatai kétség kívül magukban rejtették a módszertani továbblépés lehetőségét. 1955-ben bekövetkezett halála miatt neki magának azonban erre már nem volt lehetősége, pályatársai pedig más irányban folytatták a kutatásokat.

Míg Fehér Géza lényegében a Hampel József által lefektetett alapokra építkezett, s a temetőtípusok eltérései mögött etnikai (s ezzel összefüggésbe hozott életmódbeli) különbségeket látott, ugyanezeket a jelenségeket kortársa, Szőke Béla főként társadalmi eltérésekre vezette vissza.[321] Szőke a korábbi Hampel A csoport hagyatékát a honfoglaló magyarok vezető- és középrétegével azonosította, míg a Hampel B csoportról kimutatta, hogy az nem más, mint a 10–11. századi Magyarország köznépének zömmel szintén magyar eredetű, a peremterületeken szlávokkal kevert hagyatéka. A temetők sírszámának olykor jelentős eltéréseit azok használati idejének változó időtartamával magyarázta.[322] A Szőke Béla által kidolgozott modell etnikai és időrendi problémáira a figyelmet Dienes István hívta fel,[323] majd az államalapítás korának belső népmozgásaival kapcsolatban Kiss Attila állított fel egy új időrendi modellt.[324]

A korszak temetőinek kutatásában módszertani szempontból a legjelentősebb fordulópont tehát részben László Gyula, részben Szőke Béla számos új szempontot felvető elemzései nyomán következett be. Az 1960-as évektől úgyszólván napjainkig a temetőelemzések e két megközelítési módot alkalmazzák, többnyire oly módon, hogy ötvözni próbálják azok előnyeit, illetve maradandó eredményeit.[325] Szőke Bélának a különféle temetőtípusokat szétválasztó munkásságának eredményei[326] – akár az egyes tárgytípusok időrendjét taglalta, akár a 10–11. századi magyarság társadalmi tagozódását a különböző temetőtípusok tanulságai alapján – látszólag oly világos, logikus rendszerbe illeszkedtek, oly meggyőzőek voltak, hogy nem lehetett azokat nem elfogadni. Azóta is hivatkozunk rájuk – csak éppen vizsgálati módszereit nem vette át (vagy ami még rosszabb: mechanikusan alkalmazza) a kutatók tekintélyes része. Ennek sajátos okai vannak. Szőke ugyanis nem tudta továbbfejleszteni és finomítani megfigyeléseit, s nem hozott létre tudományos iskolát sem, ebben megakadályozta korai halála.

Az egészen más irányultságú, László Gyula nevével fémjelzett iskola bocsátotta ki azon tanítványoknak a sorát, akik az elkövetkező évtizedek kutatásának meghatározó egyéniségei lettek. Jellemzői közé tartozott a törekvés a hajdani mindennapok minél több részletének megismerésére. Erőssége a tárgyközpontúság, főként a különböző tárgytípusok használati módját illetően. Ez a kérdés a korábbi kutatókat – néhány kivételtől eltekintve – szinte egyáltalán nem érdekelte. Szintén jellemzői közé tartozik a szellemi élet, a hiedelemvilág, valamint a társadalomtörténet, társadalomszerkezet iránti határozott érdeklődés. Mindez legtisztábban Dienes István munkáiban követhető nyomon.[327] A problémákat igyekeztek komplex módon megközelíteni, minél több tudományág (főként a néprajz, a történettudomány

[318] Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, 205–370.
[319] Török 1962.
[320] Fehér 1956, 25–38; Fehér 1957, 269–318; Fehér 1957a, 7–58. – Téziseinek összefoglalása és kritikai áttekintése: Kovács 2013, 533–535.
[321] Szőke 1962.
[322] Szőke 1962, 34.
[323] Dienes 1964a, 134–139. – Dienes külön kiemelte, hogy *„Szőke Béla nem hangsúlyozta ki eléggé, pedig feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a honfoglalókkal együtt betelepült, s valóban magyarnak tekinthető köznép jelentősen meggyarapodott a helyben talált lakossággal (szlávok, avarok, bolgárok és egyéb néptöredékek) [...] A köznépi temetőket tehát, legalábbis a 10. század második felétől és a kora Árpád-kortól kezdve, nem lehet kizárólag a magyar köznép temetőinek tekinteni."* (Dienes 1964a, 138).
[324] Kiss 1968, 243–256.
[325] E kérdés társadalomtörténeti vonatkozásainak kutatástörténeti összefoglalását lásd: Takács 2006b, 67–98.
[326] Szőke 1962.
[327] Dienes 1961, 95–196; Dienes 1965, 136–174; Dienes 1972.

és az antropológia) eredményeinek a bevonásával.[328] Ennek következménye viszont számos esetben a vegyes érvelés és bizonyítás lett, amelynek több eleme igen ingatag alapokon nyugodott. Főként az éppen divatos történeti hipotézisekre épülő régészeti elemzések vezettek zsákutcába.[329] A másik gyengéje ezen iskolának az, hogy viszonylag kevéssé érdeklik az időrendi és a tipológiai kérdések. Paradox módon éppen László Gyula – aki kutatói programjában többször megfogalmazta, hogy a *„szegény ember régésze"* kíván lenni, annak mindennapjait kutatva – soha nem ismerte el, hogy a Szőke Béla által rendszerezett köznépi temetők sírjaiban nyugvóknak bármi köze lehetne Árpád népéhez. Számára a honfoglaló magyar népet egész munkássága során a bezdédi [379. lh], kenézlői [419a–b. lh], eperjeskei [383. lh] és más hasonló temetőkben nyugvók jelentették.[330] Itt érdemes megjegyezni, hogy László Gyula tökéletesen tisztában volt azzal a ténnyel, hogy az általa elemzett temetőkben nem csak mellékletekben gazdag sírok találhatók, hanem szerény anyagi helyzetű elemek is, e megfigyelése a későbbiek során szinte teljesen feledésbe merült.[331] A kutatók jelentős része ugyanis visszakanyarodott a Hampel A = gazdag temetők, Hampel B = szegény temetők/köznép sémához, s ez a módszer minduntalan újabb csoportosításokat, kutatási álproblémákat generált (lásd például „gazdag Felső-Tisza-vidék ↔ szegényes dunántúli temetők").

Véleményem szerint hiba lenne a fent röviden ismertetett kétfajta vizsgálati módszert egymással szembeállítani vagy egyiket a másikkal szemben elmarasztalni. Mindkettőnek vannak ugyanis maradandó értékei, eredményei és hiányosságai egyaránt. Talán ennek köszönhető, hogy vegytiszta formájában egyiket sem alkalmazta/alkalmazza senki sem. A kutatók általában a kétféle módszert próbálják elegyíteni több-kevesebb sikerrel. A problémát azonban az jelenti, hogy a László-féle, nagycsaládi modellen alapuló temetőelemzések nem alkalmasak a valójában sokkal összetettebb és sokszínűbb korabeli társadalom emlékeinek a vizsgálatára[332] (s a lelőhelyek egy részénél nem voltak alkalmasak arra már megszületésük pillanatában sem), a Szőke Béla által ajánlott modellek, kategóriák pedig – bár alapvetően helyes a tagolásuk – részleteikben kidolgozatlanok és ellentmondásokat rejtenek.[333]

Úgy ítélem meg, hogy napjainkra elérkezett az idő arra, hogy ezen az alapokon tovább építkezzünk. Az egyes temetők társadalmi besorolása ugyanis több mint problematikus. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egész 10–11. századi magyar településterületre érvényesnek tekintett, immár klasszikussá vált felosztás (törzsi-nemzetségi – arisztokrácia-középréteg-köznép) tovább nem tartható, a jelenleg ismert temetők nem tekinthetők ezek egyértelmű régészeti lenyomatainak.[334] Az esetek többségében főként az utóbbi két kategória egymástól pontos kritériumok alapján el nem választható. Az egyre gyarapodó számú teljesen feltárt temetőket egyre nehezebb, olykor szinte lehetetlen e kategóriák valamelyikébe beilleszteni. Ez egyébként már a hipotézis megszületése utáni egy-másfél évtized során is nyilvánvalóvá vált, hiszen így országrésznyi területekről tűnt el a 10. század eleji köznép vagy a század végi – a 11. század eleji „vezető-", illetve „középréteg". E kategóriák ráadásul már önmagukban is vitathatóak. Az ugyanazon jogállású vagy társadalmi csoporthoz tartozó családok vagy nagyobb közösségek megjelenésüket, hagyatékukat tekintve ugyanis anyagi erejük, gazdálkodási módjuk tekintetében, s így régészeti megjelenésük formájában is igen nagymértékben eltérhettek egymástól.[335] Hasonló a helyzet a lelőhelyek etnikai alapon történő szétválasztása tekintetében is. Főként ebben rejlik az oka annak, hogy Jochen Giesler kísérlete, amelynek értelmében a klasszikus keleti jellegű (általa magyarnak tekintett) temetőket a Bijelo Brdo-kultúrának nevezett köznépi hagyaték váltotta volna fel, nem hozhatott eredményt.[336]

Ezen kategóriák alkalmazása a korszak hagyatékát térben és időben is összemosta. Így alakultak ki például az olyan toposzok, mint a „gazdag Felső-Tisza-vidék" vagy a „szegény Dunántúl", melynek nyomán az egyik térség temetői túlnyomó többségükben a 900–970-es évek közé lennének keltezhetők, a másikéi pedig néhány kivételtől eltekintve legfeljebb 950 táján indulhatnának.[337] Igen határozottan hívta fel minderre a figyelmet a közelmúltban megjelent monográfiájában Istvánovits Eszter, szembesítve a korszak kutatóit hibáikkal, követ-

[328] Klasszikus példája a sarudi telep és az újlőrincfalvi temető együttes és sokrétű elemzése: Szabó 1974, 21–73; Szabó 1975, 19–68; Szabó 1976, 1–89; Szabó 1980, 45–136.

[329] E téren főként Györffy György munkáinak számos eleme (társadalomszerkezet, kabarkérdés, puszta személynevekből képzett helynevekre épülő történeti hipotézisek) gyakorolt nagy hatást a régészeti kutatásokra: Györffy 1959; Györffy 1963; Györffy 1970.

[330] László 1988, 50–62, különösen 56–57!

[331] László 1944, 287.

[332] Vö. Bóna 1997, 1451–1454.

[333] Vö. Dienes 1964a, 134–139.

[334] Mesterházy 1996, 768–795.

[335] Bálint 1991, 170–172.

[336] Giesler 1981, kritikájára lásd: Fodor 1984, 124–125; Kovács 1985, 207–222.

[337] Mesterházy 1980, 36–44; Mesterházy 2002, 327–340, további irodalommal.

kezetlenségeikkel, s a megoldatlan problémák garmadájával.[338] Tovább él az a kutatói szemléletmód is, amely a problémák megoldásának kulcsát továbbra is abban a módszerben látja, hogy a történeti hipotéziseket és a régészeti leleteket minden áron szinkronba hozza egymással. Ennek jegyében pedig annak örvendezik, hogy ismét sikerült találni egy történeti hipotézist, amely most már biztosan megoldja az újabban *„Dunántúl-jelenségnek"*[339] nevezett problémahalmazt. Ezt érdemes szó szerint is idézni: *„Ez a lehetőség* [tudniillik Zsoldos Attilának az az elmélete, mely szerint a honfoglalás dunántúli eseményeiben az Árpád-dinasztia nemzetségei játszották a főszerepet – Révész László] *olyan mértékben járul hozzá a régészeti jelenségek értelmezéséhez, hogy szinte minden, történetileg nehezen magyarázható problémára megoldást ígér."*[340] Hasonló példákat még hosszan lehetne idézni.

A zűrzavar oka véleményem szerint nagyrészt abban keresendő, hogy a modern kívánalmaknak megfelelően feltárt 10–11. századi sírok, temetők többsége közöletlen, a korábbi leletek kritikai vizsgálata pedig – néhány kivételtől eltekintve – nem történt meg. Számomra rejtélyes okokból az elmúlt évtizedek során az anyagközlés (amely pedig minden további vizsgálat alapja) elveszítette presztízsét. Ennek következtében megfeneklett, s csak az utóbbi évek során mozdult el a holtpontról a leletkorpuszok összeállítása és kiadása, de még ma is egész kutatói életművek hevernek feldolgozatlanul a múzeumi raktárak mélyén.[341] A mai kívánalmaknak megfelelően dokumentált összehasonlító anyag vizsgálatának a lehetőségétől tehát megfosztotta magát a kutatásunk. Jellemző ugyanakkor, hogy még ma is a legtöbbet idézett szerzők közé tartozik a 100 esztendeje halott Jósa András és Hampel József (ami persze az ő anyagközléseiknek az érdemeiből semmit nem von le). S mindannyian tudjuk ugyan, hogy a 80-100 éves ásatásokat és közleményeket igen óvatosan kell kezelni, néhány ritka kivételtől eltekintve mégsem történt meg azok kritikai vizsgálata és újrafeldolgozása. Így azután a kutatás hibás adatok tömkelegét görgeti maga előtt, a téves alapból természetszerűleg hibás végeredményre jutva.[342]

Szép számban rendelkezünk ellenben különböző listákkal, amelyek Hampel A vagy B, szegény vagy gazdag, köznépi vagy középrétegbeli, *„altmagyarisch oder Bijelo Brdo Kultur"* stb. csoportokra osztják a lelőhelyeket.[343] S ezzel vissza is érkeztünk az alapkérdéshez. Idestova 120 esztendeje próbálja a kutatás a Hampel, és 60 esztendeje a Szőke Béla által felállított kategóriákba beilleszteni az egyes lelőhelyeket – s be kell látnunk, hogy eredménytelenül. A temetők zöme ugyanis bármelyik csoportba beilleszthető bizonyos ismérvek alapján, míg más jellemzőik miatt kilógnak ugyanabból a csoportból.[344] Példának okáért mindannyian írtunk-olvastunk már a *„módos szabadok"* vagy a *„szerényebb anyagi erejű középréteg"* temetőiről. Igen komoly problémát jelentene viszont, ha szabatosan meg kellene fogalmaznunk, hogy mi a különbség közöttük. A hagyományos kategóriák csak akkor lennének ugyanis érvényesek, ha meg tudnánk húzni egy határozott vonalat: ami a fölött van, az gazdag („középrétegbeli", „a kísérethez tartozó" stb.), ami pedig az alatt, az szegény („közrendű", „szolgáltató népi" stb.). Márpedig ilyen határozott vonal a két végpont közötti tartományban sehol nem húzható. Ez a modell tehát nem működik. Ebből következik, hogy a különféle listák összeállítása és összevetése nem vezetett (vezethetett) módszertani továbblépéshez. A nagy többségükben töredékes lelőhelyek kategóriákba sorolása ugyanis teljes mértékben önkényes. A Hampel A-ba sorolásnál a szerzők nagy része rendkívül „engedékeny": ahhoz elegendő olykor egyetlen szórvány kengyel (Tiszabezdéd-Homokbánya), vagy bronz övveret (Nagyhalász-Nesze kocsma). Pedig, ha ugyanezen leletek teljesen vagy legalább részben feltárt temetőkből származnak, nyomban inkább „köznépivé" válnak (Ibrány-Esbóhalom [367. lh], Gáva-Vásártér [364. lh]).[345] A módszernek ugyanis teljesen más lesz az optikája, ha olyan lelőhelyeket hasonlítunk össze egymással, amelyekről legalább némi információval rendelkezünk.

A jövőben az eddigieknél jóval árnyaltabban kell tehát e temetők kérdését kezelnünk. A kutatás mai állása mellett egy 150-200 évig használt temetőt az összképe alapján minősítünk „köznépinek" vagy „középrétegbelinek". Korántsem bizonyos ugyanakkor, hogy e kategóriák az adott temető használatának a teljes időtartamára érvényesek. Az sem biztos, hogy az adott temetőt minden esetben ugyanaz a származású, jogállású, gazdálkodási módú közösség használta mindvégig. Kiragadott példaként megemlíthetjük az ibrányi temetőt [367. lh] *(13. kép)*. Az ásató határozottan szétválasztotta a temető 10. és

[338] István ovits 2003, 442–449.
[339] Tomka 1996, 253.
[340] Mesterházy 2002, 333.
[341] A korszak leletkatasztereinek és korpuszainak létrehozását célzó törekvésekről összefoglalóan: Kovács 2015, 989–1037.
[342] Révész 2003, 432–440; Révész 2003a, 137–170.
[343] Hampel 1907, 9–25; Szőke 1962; Mesterházy 1980, 36–42; Giesler 1981; Bálint 1991, 266–268; Kristó 1995, 154–166.
[344] Szabó 1980, 50–52, 73–74, 129. jegyzet; István ovits 2003, 442–449.
[345] István ovits 2003, 444.

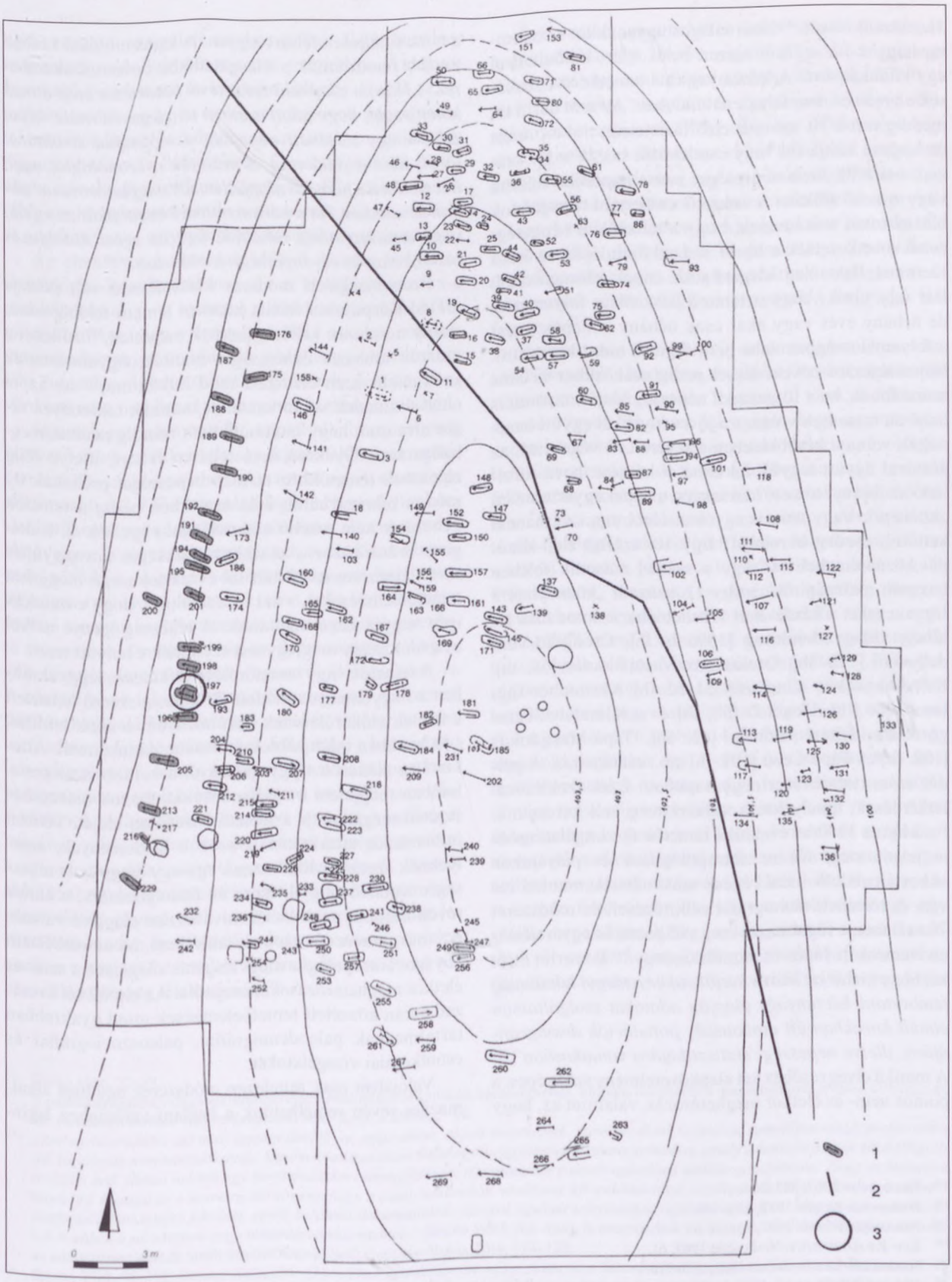

13. kép. Ibrány-Esbóhalom 10–11. századi temetője (ISTVÁNOVITS 2003, 372, 184. kép). Jelmagyarázat: 1. 10. század közepére keltezett sírok; 2. A 10. és 11. századi temetőrész határa; 3. A dirhemmel keltezett temetkezés

11. századi részét.[346] Nem világos ugyanakkor számomra, hogy a 10. századi részen belül miért különített el egy külön sírsort? A leletanyag és a temetkezési szokások alapján ez nem feltétlenül indokolt. Az sem derül ki, meddig tart e 10. századi első fázis élete, mikor, miért és hogyan váltja fel vagy csatlakozik hozzá a 10. századi második fázis népessége, van-e kapcsolat köztük vagy nincs? Jóllehet a sokrétű embertani vizsgálatok határozottan arra utalnak, hogy a temetőben népességcsere következett be a 10–11. század fordulóján, az ásató szemmel láthatólag idegenkedik ennek elismerésétől. Bár úgy tűnik, hogy a temető használata folyamatos, de néhány éves vagy akár csak néhány hónapos törést a folyamatosságban soha nem fogunk tudni kimutatni. Népességszám növekedéssel pedig csak akkor kellene számolnunk, ha a 10. századi népesség leszármazottai is helyben maradtak volna, s a jövevényekkel együtt használták volna a későbbiekben a temetőt. S végezetül, az ásatóval együtt tegyük fel ismét a kérdést: hova sorolható az ibrányi temető? Összképe alapján egyértelműen „köznépi". Vagy nem is egy temetőről van szó, hanem kettőről, esetleg háromról? Egy 10. század eleji-közepi „középrétegbeliről," egy a század második felében használt „köznépiről", s egy 11. századi „köznépiről"? Ugyanezeket a kérdéseket feltehetnénk számos más lelőhely (Magyarhomorog [309a–b. lh], Csongrád-Vendelhalom [772. lh], Oroszlámos-Vasútállomás [68. lh], Kiszombor-B és -C temető [51–52. lh], Kiszombor-Téglavető [56. lh], Deszk-D [58. lh] és a Klárafalva-Faragó-földön feltárt lelőhely [62. lh], Tápé-Malajdok-B [108. lh] és Tápé-Lebő [107. lh] stb.) esetében is. A példák száma tetszés szerint gyarapítható. Ezek azok a részletkérdések, amelyekre a választ meg kell keresnünk.

Már az 1950-es évektől a temetők új vizsgálati módja jelent meg, főként antropológusok és pályájukon akkortájt induló fiatal régész szakemberek munkái révén. A történeti demográfia célkitűzéseit és módszerét 70 esztendeje fogalmazta meg világosan és egyértelműen Nemeskéri János és Acsádi György.[347] E szerint a cél az, hogy *„akár az írásos kútfők, akár a tárgyi leletanyag (embertani leletanyag) alapján adatokat szolgáltasson elmúlt korokban élt etnikumok, populációk demográfiájára, illetve népességi statisztikájára vonatkozóan".*[348] A munka elvégzéséhez két alapkövetelmény szükséges: a pontos nem- és életkor meghatározás, valamint az, hogy a temető teljesen feltárt legyen. A kritériumokat később tovább finomították a vizsgálatokba bevont szakemberek: *„Három alapvető összetevő határozza meg annak lehetőségét, hogy adott esetben ténylegesen reális képet adjunk egy történeti népesség demográfiai struktúrájáról. Első a feltártság, a második a kronológia, majd harmadik a biológiai alapjellemzők meghatározása. Abban az esetben, ha a három tényező közül akár az egyik, vagy másikra nincs adatunk, úgy az egész kidolgozás bizonytalan és érvényessége korlátozott."*[349]

Ezen vizsgálati módszer klasszikussá vált példája a Fiad-Kérpusztán feltárt köznépi temető feldolgozása, amely mindezen kritériumoknak megfelelt.[350] Jóllehet a szerzők többször óvatosságra intették, figyelmeztették kollégáikat ezen elemzési mód buktatóira,[351] az azóta eltelt évtizedek során született munkák tekintélyes része arra utal, hogy intelmeik nem mindig találtak meghallgatásra. Gyakran nem teljesen feltárt, illetve félig elpusztult temetőkhöz tartozó népességet próbáltak ily módon rekonstruálni, más esetekben pedig a temetők keltezését nem a kellő alapossággal végezték el. E dolgozat írása közben, az ahhoz szükséges anyaggyűjtés révén átnéztem az elmúlt fél évszázad során megjelent temetőelemzéseket, s azt tapasztaltam, hogy e munkák igen vegyes képet mutatnak. A teljesség igénye nélkül csupán néhány megjegyzést szeretnék e helyütt tenni.

A temetők vagy temetőrészletek közlése leggyakrabban a hagyományos módon történik: a szerző ismerteti a leletek előkerülésének körülményeit, a sírok leírását, s az azokban talált leletek fontosabb párhuzamait. Áttekinti az előkerült tárgytípusokról a korábbi szakirodalomban megjelent megállapításokat, s azok összegezése után megállapítja a temető használati idejét. Többlet információt tartalmaznak azok a közlemények, amelyeknek szerzői vállalkoznak egy-egy tárgytípus teljességre törekvő felgyűjtésére és feldolgozására, s ennek révén későbbi publikációk hivatkozási alapjává válnak. Az már szerencsés esetnek tekinthető, ha az embertani anyagot antropológus megvizsgálta, s legalább a nem- és életkor meghatározásokat megadta. Az elmúlt fél évszázad során közzétett temetőelemzések mind gyakrabban tartalmaznak paleodemográfiai, paleoszociográfiai és csontkémiai vizsgálatokat.

Valójában csak mindezen módszerek együttes alkalmazása révén remélhetünk a hajdani valósághoz legin-

[346] Istvánovits 2003, 373–384.
[347] Nemeskéri–Acsádi 1952, 134–147.
[348] Nemeskéri–Acsádi 1952, 134.
[349] Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 61.
[350] Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, 205–370.
[351] *„Ma meglehetősen gyakorivá vált a demográfiai struktúra kidolgozása anélkül, hogy a kutatók megfelelő módon tisztában volnának azzal, hogy milyen feltételek mellett lehetséges annak reális kidolgozása."* (Éry–Kralovánszky–Nemeskéry 1963, 61). Hasonlóképpen: *„Töredékeiben feltárt temetők ilyen szempontú és lényegbe vágó kérdések megoldására nem alkalmasak."* (Kralovánszky 1959c, 18).

kább közelítő vizsgálati eredményeket. Ezek azonban még mindig sok buktatót rejtenek magukban. Az egyik leginkább problematikus kérdés a keltezés. Habár az elmúlt évtizedek során az egyes tárgytípusok feldolgozása tekintetében komoly eredmények születtek, e munkálatok még távol állnak a befejezéstől. Ennek hiányában pedig aligha remélhetünk érdemi előrelépést. (Egyébként a korábbi eredmények mechanikus, ellenőrzés nélküli átvétele és alkalmazása is súlyos hibalehetőségeket rejt magában.)

Az elemzéseket nemcsak időbeli, hanem térbeli és szociológiai koordináták mentén is el kell végezni, s e munkálatoknak még igencsak a kezdetén járunk. A segítségül hívott, még viszonylag ritkán alkalmazott természettudományos vizsgálatok pedig nagy sorozatokból álló összehasonlítható minták híján önmagukban, napjainkban még nem igazán jelentenek komoly segítséget.

Sajnos a paleodemográfiai képlet alkalmazását még korszerű módszerekkel teljesen feltárt lelőhelyek esetében is több nehézség terheli. Az annak egyik elemeként alkalmazott 5-7-9 fős kiscsalád legfeljebb modellnek tekinthető, nem pedig minden közösségre, illetve minden tájegységre érvényes alapegységnek, s ráadásul 14. századi adatokon alapul.[352] A mesterségesen létrehozott egységek (például a katonai kíséret erős férfi többletet mutató temetői) esetében nem is alkalmazhatók ilyesfajta számítások. Probléma van az ilyen módszerrel vizsgált temetők használatának régészeti időhatáraival is. A közlemények tekintélyes részében ugyanis rutinszerű datálásokkal találkozunk, vagy egy-két, többnyire vitatható adaton alapuló keltezéssel. Márpedig e két bizonytalansági tényező, tehát a családok létszámára vonatkozó pontosabb ismeretek hiánya, illetve a temetők használati idejének olykor több évtizednyi tévedési lehetőségét magában rejtő meghatározása erősen kétségessé teheti a paleodemográfiai számítások végeredményét. Annak számítási módszere ugyanis nem tekinthető olyan két-ismeretlenes egyenletnek, melyből matematikailag levezethető módon megkapjuk a hiányzó adatokat, jelen esetben a temető használati idejének hosszát és az azt használó közösség lélekszámát.[353]

Így azután igen nehezen lehet megállapítani azt, hogy például egy 20 főt magába fogadó temetőt egy kicsiny, néhány család által alkotott közösség 30-40 év alatt hozta létre, vagy éppen egy népes közösség akár néhány esztendő alatt. Márpedig egy terület népességi viszonyainak (s valamennyi ebből következő szempontnak) a megállapításához ez döntő fontosságú adat lenne.

A korszak kutatói természetesen érzékelték a problémákat, s több részletkérdés kidolgozására is sor került. Ezek sorában elsőként kell megemlítenem Szabó János Győző munkásságát, aki a temetőárkok megfigyelése és értelmezése révén kitágította magának a *temető*nek is a fogalmát.[354]

Egészen más úton jutott új eredményekre Dienes István. Tiszaeszlár-bashalmi, valamint Orosháza határában végzett, s minden esetben teljességre törekvő feltárásai nyomán figyelt fel arra a jelenségre, hogy egymás közvetlen közelében, akár néhány száz méternyi távolságon belül kis sírszámú, de azonos időben használt temetők fekszenek, melyek (pontosabban az azokat létesítő közösségek) egymással való kapcsolata nyilvánvalónak tűnik.[355] Megfigyeléseit bodrogközi kutatásaim, illetve a karosi temetők [422a–c. lh] feltárása nyomán tovább finomítottam, s arra az eredményre jutottam, hogy e temetőkben a fejedelem, illetve a törzsfők vagy a nemzetségfők katonai kíséretének vezetői és családtagjaik, háziszolgáik és kísérő harcosaik nyugodtak.[356] E mesterségesen szervezett (tehát László Gyula véleményével ellentétben nem nagycsaládi) közösségek egyik fő jellemzője a jelentős férfi többlet. A problémát az jelenti, hogy napjainkig egyetlen egy olyan temetőcsoport sem áll a rendelkezésünkre (a karosiakat is beleértve), amelyek minden tagja teljes egészében feltárt, s így részleteiben és egészében is elemezhető lenne. Ez esetben a régészeti elemzések mellett alapvetően fontos lenne az archaeogenetikai vizsgálatok elvégzése is. Ezek hiányában ugyanis csupán feltételezhetjük, hogy e közösségek egy-egy szállás népességének hagyatékát jelentik, annak összetételéről azonban nincsenek pontosabb információink. Sajnálatos módon e temetőcsoportok felfedezése fölött

[352] Szabó 1966, 72–79.

[353] A paleodemográfia vizsgálati módszereinek áttekintése és kritikája kérdésköréhez, különös tekintettel a csecsemősírok problematikájára az ide vonatkozó további szakirodalommal lásd: Kovács 2015a, 5–66.

[354] *„Ami nyilvánvalóbb, azt most leszögezhetjük: az egész domb, ahová temetkeztek, szent bereknek számított, semmilyen részét profán célra (pl. legelőnek) nem használhatták. Mindnyájunkban kicsit valahogy meggyökeresedett az a szemlélet, amely a temetőn a sírok által elfoglalt területet érti. Holott nekünk egy honfoglaláskori temetőlelőhely vizsgálatakor a domb egészében kellene gondolkodni. Hogy ez mennyire nincs így, mutatja az a szomorú körülmény, hogy a szakirodalomban mindössze két publikációval találkoztunk, ahol a domb egészéhez a honfoglaláskori temető fekvését, égtáji helyzetét dokumentálták, de csak egy volt szintvonalas rajzban bemutatva. Még a pontosabb leírások is ebben a tekintetben nagy ritkaságszámba mennek."* (Szabó 1970, 268–269). A temetőárkok kérdésének árnyaltabb megközelítésére az eddig ismert adatok újabb értelmezésével lásd: Gallina–Varga 2016, 123–125.

[355] Dienes 1961, 95–196; Dienes 1965, 136–174. – Nem igazolódott be ugyanakkor az a feltevése, mely szerint a Tiszaeszlár-Bashalom I. és II. temetők [331–332. lh] szomszédságában fekvő, azok szolgáltatónépének tekintett csengősparti temető [330. lh] az előzőekkel egykorú lenne, utóbbi területéről ugyanis mindeddig csak a 11. század második felére keltezhető sírok kerültek elő, lásd: Tóth 2014, 17–24.

[356] Révész 1984–1985, 615–640; Révész 1996, 10–12, 193–206.

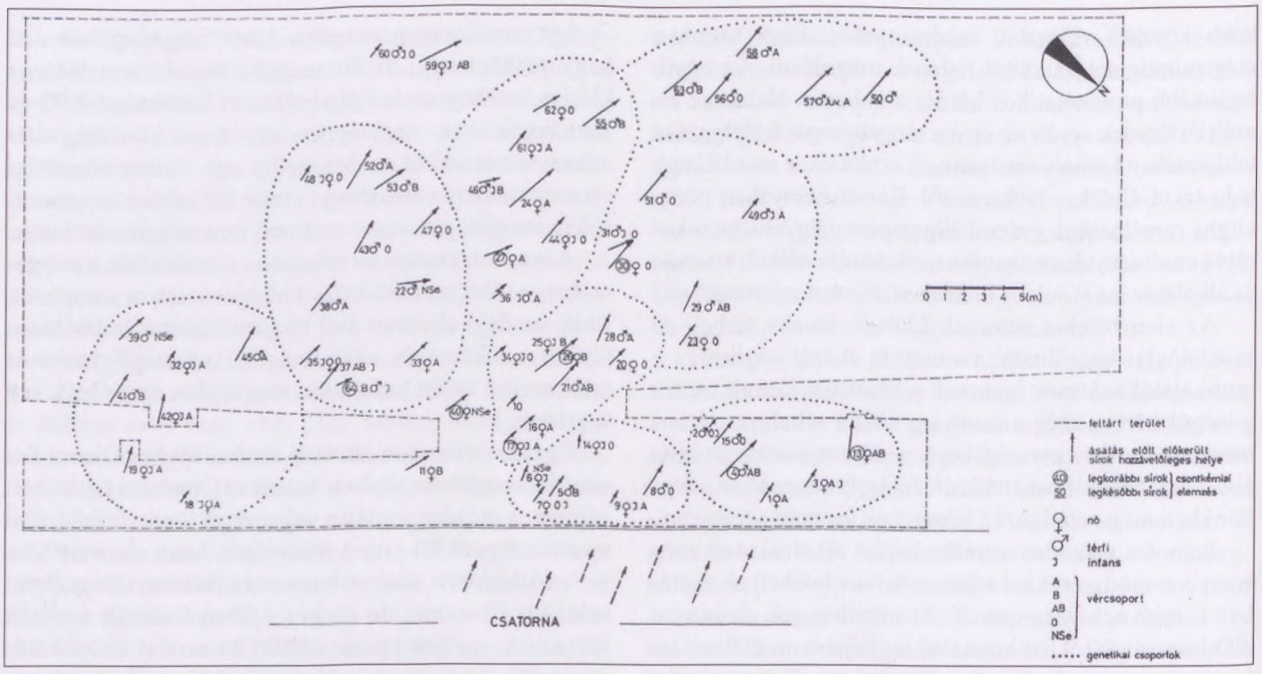

14. kép. Újlőrincfalva-Magyarad, a temető szerogenetikai csoportjai Lengyel Imre vizsgálatai alapján (Szabó 1980, 48–49. oldal közötti 10. ábra)

a tudományos közvélemény nagy része elsiklott. Így fordulhatott elő, hogy azokat továbbra is elemeikre szétbontva tárgyalták.[357] Újabban a nagyberuházásokhoz kapcsolódó, nagy felületre kiterjedő feltárások nyomán váltak ismertté sajátos szerkezetű lelőhelyek (Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh]:[358] 200, illetve 60 méter távolság van egy sír, egy 11 síros kis temető, majd ismét két sír között; Kiskundorozsma-Subasán[359] 150 méter választ el egymástól egy négysíros kis temetőt és egy magányos lovas íjászt [813. lh]). Úgy vélem, ezek az eredmények lassanként megvilágítják a korábban magányosnak tekintett vagy nehezen értelmezhető kis temetők (például a vizsgált térségnél maradva: Szeged-Bojárhalom [800. lh]) rejtélyét.[360]

Amennyire örvendetes volt az úgynevezett köznépi temetők új értelmezésének terén történt előrelépés, ugyanolyan mértékben megoldatlan volt ezek elemzésének a módszertana. A népes, olykor több száz sírt is magukba foglaló lelőhelyek leletanyaga szegényes, többnyire csak egyszerű kivitelű testékszereket tartalmaz, a temetkezések többsége pedig még azt sem. E tény jelentős mértékben megnehezítette a László Gyula által kidolgozott, de mindaddig csak gazdag leletanyaggal rendelkező temetők szerkezetének kutatására és értelmezésére alkalmazott módszer átültetését ezen lelőhelyek vizsgálatára. Amely esetben mégis megpróbálkoztak vele, a kísérlet látványos kudarcot eredményezett.[361] E kérdésben az 1970-es, 1980-as években a Lengyel Imre által végzett paleoszerológiai vizsgálatoktól remélték az előrelépést. Úgy vélték, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok hozzásegítenek a sírok, sírcsoportok relatív kronológiájának tisztázásához is. Az általa megvizsgált temetők esetében felmerült ugyanis, hogy a hagyományos, a sírsorokat családi és időrendi egységként kezelő régészeti elemzések nem tükrözik a hajdani valóságot *(14. kép)*.[362]

Az általam tárgyalt korszak kutatói közül Bakay Kornél és Szabó János Győző támaszkodott a legna-

[357] Bóna István egyenesen módszertani hibaként értékelte, hogy *„Révész ugyanis nem választotta el Kenézlő I-et és Karos III-at Kenézlő II-től és Karos II-től..."* (Bóna 1997, 1455). Nem számolt e temetőcsoportokkal összefüggő egységként Kovács László sem (Kovács 2013, 521–530).

[358] Lőrinczy–Türk 2011, 419–479.

[359] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 354, Nr. 14, *RégKutMagy* 2004, 286, No. 361. (Mészáros Patrícia – Paluch Tibor – Szalontai Csaba).

[360] Reizner 1891, 91–114. – Kovács László bizonyíthatatlannak véli az említett sírok és kis temetők egykorúságát, s ily módon egymáshoz való kapcsolatát (Kovács 2013, 514). Amennyiben (ez esetben véleményem szerint túlzó) óvatosságát el is fogadnánk, Kovács adós marad annak a magyarázatával, hogy e jelenség miért korlátozódik a Kárpát-medence bizonyos, jól körülhatárolható mikrorégióira?

[361] Mesterházy Károly a nádudvar-töröklaponyagi temetőrészlet [313. lh] elemzése során jutott el a matrilineáris nagycsalád feltételezéséig, eredményeit azonban a kutatás egyöntetűen elutasította (Mesterházy 1968, 131–156; vö. Bakay 1975, 23–24).

[362] Bakay 1975, 23–47.

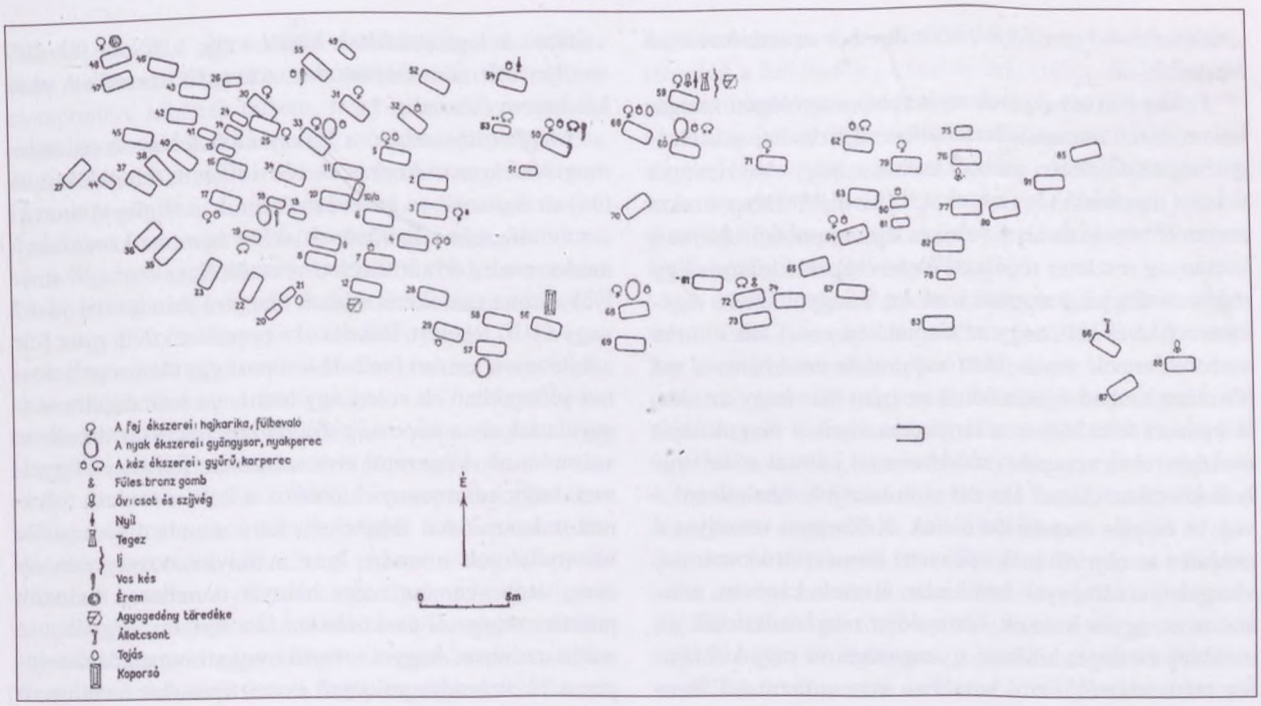

15. kép. Letkés-Téglaégető I. temető (BAKAY 1978, 64, 5. térkép)

gyobb mértékben Lengyel Imre paleoszerológiai kutatási eredményeire. Bakay az Ipoly menti temetők elemzése során használta fel ezt az új, komoly áttörés ígéretét sejtető módszert.[363] Az általa elemzett lelőhelyek közül a Letkés-Téglaégetőn feltárt I. temető [605. lh] példáján ismertetem az alábbiakban e metódus jellemzőit és nehézségeit *(15. kép)*.

Mindjárt kiindulásként problematikus a temető sírszáma, az első közlemény ugyanis 91, a monografikus feldolgozás pedig 94 temetkezéssel számol,[364] a temetőtérképen viszont csak 89 sírt tüntetett fel.[365] A bizonytalanság folytatódik a nem- és életkor meghatározás tekintetében, a morfológiai és a csontkémiai vizsgálatok összevetése során, a kettő közötti egyezés 44 esetben, eltérés viszont 25 esetben tapasztalható, erre Bakay is felhívta a figyelmet.[366] Rendkívül problematikus, hogy bizonytalan a gyermeksírok száma is (morfológiai: 32, csontkémiai: 21).[367] Lengyel Imre paleoszerológiai elemzése nyomán négy időrendi csoportot különített el, melyek közül az I. csoport 7, a II. csoport 11, a III. csoport 9, a IV. csoport pedig 5 családot foglalt magába. Ezek közül az I. és a II. csoport egykorú vagy közel egykorú, a III. náluk fiatalabb, a IV. pedig fiatalabb a III. csoportnál. Bakay ezt az időrendet elfogadhatónak tartja a régészeti leletanyag alapján, melynek részletes elemzését azonban nem végezte el. Kizárólag azt vizsgálta, hogy a sírokban talált tárgyak kronológiája megfeleltethető-e a Lengyel által elkülönített csoportok időrendjének?[368] Ennek alapján a temető nyitását a 960–980-as évekre, használatának befejezését pedig 1100 körülre tette.[369] A népesség paleodemográfiai rekonstrukciója során összesen 32 elkülöníthető családdal számolt, egy-egy generációban így átlagosan 20-21 fő élhetett. Ennek következtében a temetőt használó közösség települése egy időben 5-11 családnak adott otthont a Lengyel által megadott modell szerint.[370] E végkövetkeztetés problematikus voltát azonban az ásató maga is érezte, e számot aránytalanul magasnak ítélve, így véleménye szerint

[363] BAKAY 1975; BAKAY 1978.
[364] BAKAY 1975, 24; BAKAY 1978, 146–147.
[365] BAKAY 1975, 2. kép (a közlemény ábrái a 2. képpel kezdődnek!), BAKAY 1978, 64, 5. térkép.
[366] BAKAY 1975, 32–33.
[367] BAKAY 1975, 32–33, a későbbi feldolgozás során viszont már 33 gyermeksírral számolt: BAKAY 1978, 147.
[368] BAKAY 1975, 34; BAKAY 1978, 150–152.
[369] BAKAY 1975, 34; BAKAY 1978, 152.
[370] BAKAY 1975, 27–34.

„reálisabb 4-5 család feltételezése, bár ez valóban csak hipotézis".[371]

Bakay Kornél ezzel az egész paleoszerológiai vizsgálati módszert, annak felhasználhatóságát és létjogosultságát megkérdőjelezte, anélkül azonban, hogy ebből levonta volna a megfelelő tanulságokat.[372] Az alábbiakban ezeket szeretném áttekinteni. Az első és legfontosabb probléma a leletanyag részletes régészeti elemzésének a hiánya. Egy régészeti tárgyú szakmunkának ez, a hagyományos régészeti értékelés kell, hogy az alapját képezze. Csak miután a szerző ennek során jutott valamiféle eredményre, ezt követően szabad tájékozódnia az irányban, hogy az általa kutatott témakörben a társtudományok a maguk saját eszközeivel és vizsgálati módszereivel jutottak-e valamilyen következtetésre? Ha ezt elmulasztjuk, óhatatlanul a vegyes érvelés csapdájába esünk. Különösen veszélyes e módszer az objektív(nek tekintett) természettudományos vizsgálati eredmények kritikátlan átvétele kapcsán, amikor is az egyes kutatók könnyedén megfeledkeznek az utóbbiak esetleges hibáiról, gyengeségeiről vagy kiforratlan módszereiről. Erről korábban már szóltam a C14-es eredmények felhasználása kapcsán, s még szóba kerül e kérdés az archaeogenetikai vizsgálatok felhasználhatóságával kapcsolatban is. A régész számára, amikor saját vizsgálati módszereinek a korlátaival szembesül, természetesen módfelett csábító más tudományterületek nyújtotta, biztosabbnak vélt fogódzók megragadása.

A konkrét esetet szemlélve: a letkési temető [605. lh] keltezése csak igen tág határok között lehetséges. Ami a kezdetét illeti, az íjas-tegezes temetkezéseket a hagyományos kronológia alapján inkább a 10. századra, sőt annak is inkább az első kétharmadára szokás datálni, holott ma már több biztos, Árpád-házi uralkodók pénzeivel kísért hasonló temetkezés is ismert a 11. század közepéig terjedő időszakból.[373] Az utolsó sírok földbe kerülését az ásató egy I. (Szent) László király (1077–1095) által veretett érme alapján 1100 körülre tette. Ez esetben (is) problémát jelent azonban, hogy ez a temető egyetlen érméje. A hajdani letkési közösség tehát nem gyakorolta rendszeresen az obulus adásának szokását, így csak feltételezhetjük, hogy elhelyezkedése alapján (a kérdéses sír a temető északnyugati szélén feküdt) e temetkezés valóban a legfiatalabbak közül való, s földbe kerülése után már nem folytatódott a temető használata akár két-három évtizedig.

Megkérdőjelezhető a Bakay által felvázolt paleodemográfiai konstrukció is. A 120-140 évre feltételezett 91 (94) sír önmagában is kevésnek tűnik, s aligha tölthető ki ezt az időszakot. Különösen akkor nem, ha kézenfekvő módon csak a felnőtt sírokat vesszük figyelembe,[374] amelyek száma (az eltérő adatok alapján) mindössze 58-67 vagy 61-70 lehetett. Ráadásul e populáció több mint fele a feltevések szerint (az I–II. csoport egyidejűsége!) azonos időszakban élt volna, így nemhogy természetes szaporulattal, de a népesség drasztikus fogyásával kellene számolnunk. Végezetül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy valamennyi hipotézis a letkési temető folyamatos használatát feltételezi. Erre azonban semmiféle bizonyítékunk nincsen. Igaz, a folyamatosság néhány éves, vagy akár évtizedes hiányát is nehezen tudnánk pusztán régészeti eszközökkel bizonyítani. Figyelemre méltó azonban, hogy a temető nyugati harmadában éppen a 11. századra jellemző ékszertípusokat tartalmazó sírok sokkal sűrűbben helyezkednek el, mint a középső és a keleti részen. S éppen itt, a nyugati szegélyen kaptak helyet azok az elhunytak, akiknek sírjai a többiektől teljesen eltérő, ÉK–DNy-i tájolásúak (20–23., 27., 36., 47–48. és a távolabb fekvő 87. sír).[375] Aligha véletlen, hogy közülük mindössze egy tartalmazott mellékletet, mégpedig a fent említett érmét. Véleményem szerint legalább ezen, a többiektől temetkezési szokásaik tekintetében gyökeresen eltérő hagyományokkal rendelkező sírok esetében felvethető, hogy halottaik eltérő származásúak lehettek, s az sem zárható ki, hogy a temetőt korábban használó családok távozása után, akár évtizedekkel később leltek ott nyughelyet.

Ugyancsak az 1970-es években végezte hasonló módszerek alkalmazásával temetőelemzéseit Szabó János Győző. Munkásságára jellemző volt a kritikai szemléletmód, s a komplex vizsgálatokra való törekvés. A paleoszerológiai elemzéseket ő is elsőrangúan fontosnak tartotta, olykor még a régészeti leletanyag értékelését is háttérbe szorítva, illetve azok fényében értékelve. Eljárásának kritikájára az újlőrincfalva-magyaradi temető

[371] Bakay 1978, 149–150.

[372] *„Nem ritkán átvettünk – és átveszünk – nemcsak hipotéziseket, hanem kutatási szemléletmódot is anélkül, hogy elfogulatlan kritika alá vetnénk az adatokat és a következtetéseket. A magyar (s nem csak a magyar) régészetben ma már tucatszámra élnek olyan 'tételek', amelyeket mindenki tényként közöl és idéz, de hitelét nem vizsgáljuk meg vagy nem eléggé alaposan vizsgáljuk meg."* (Bakay 1978, 166). E mondatok valóságtartalmát (melyekhez alátámasztásként a László Gyula munkamódszerét és a nagycsaládi temetők bizonyítására felhasznált temetők forrásértékének a teljes joggal történő megkérdőjelezését tartalmazó, elhíresült 172. lábjegyzet tartozik), aligha lehet kétségbe vonni. Az már más lapra tartozik, hogy szerzőjük mindezt kevéssé alkalmazta saját végkövetkeztetései megfogalmazása során.

[373] Révész 1997a, 183–184; Kovács 2006, 237, 54. jegyzet. – A hivatkozott leletek közül a békés-povádzugi már 1960–1962 óta publikált (vö. Trogmayer 1960–1962, 9–38); erre hivatkozott is Bakay (Bakay 1978, 152, 142. jegyzet).

[374] Bóna 1997, 1458.

[375] Az ásató ezt a jelenséget a felszíni formák által támasztott kívánalmakkal magyarázza, azok mibenlétét azonban nem fejtette ki (Bakay 1978, 145).

[541. lh] kapcsán egy korábbi munkámban már részletesen kitértem,[376] így itt csak utalnék rá: módszertani szempontból hibának tartom, hogy a temető periodizációját nem saját tudományága, a régészet forrásbázisa alapján végezte, hanem e téren Lengyel Imre paleoszerológiai vizsgálatának eredményeihez keresett régészeti bizonyítékokat. A segítségül hívott társtudomány eredményeit vegyítve saját adataival, a kettőt szinkronba hozni törekedett egymással, nem pedig szembesíteni azokat.[377]

Lengyel Imre vizsgálati eredményeinek, illetve az azokat használó régészeti elemzéseknek az összefoglaló kritikáját Kovács László végezte el.[378] Megállapítása szerint a legalapvetőbb probléma abban rejlik, hogy Lengyel a vizsgálati módszereit pontosan soha nem írta le, így azok nem ellenőrizhetők, nem reprodukálhatók, s kidolgozójuk tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála után nem is folytathatók. A paleoszerológiai kutatások ezzel a tudománytörténet egy izgalmas, sokat ígérő, de lezárt fejezetének tekinthetők, melyek egyben rávilágítottak a magyar régészetnek a természettudományos vizsgálati módszerek iránti fogékonyságára, felfokozott várakozásaira, de az azzal együtt járó buktatókra is.

A nagy sírszámú soros temetők elemzésének módszertana terén az 1980-as évektől áttörést jelentettek a numizmatikai kutatások. E munkálatok azonban már egy évszázados előzményre vezethetők vissza. Korát messze megelőzve, elsőként Roska Márton alkalmazta a 11. századi érméket tartalmazó sírok temetőn belüli helyzetének meghatározását a várfalvi temető [5. lh] időrendi rétegeinek az elkülönítéséhez.[379] Hasonló módszert követett a halimbai temető időrendi csoportjainak elkülönítése során Török Gyula.[380] Az 1980-as évektől úgyszólván mindegyik, nagyobb számú érmét tartalmazó temető belső időrendjének meghatározásában meghatározó szerepet kapott a pénzmellékletes sírok feltérképezése. Ily módon derült fény arra, hogy a majsi temető egy korai, belső sírcsoporttól kifelé minden irányban egyre későbbi sírokat tartalmaz,[381] a pusztaszentlászlói esetében viszont a domb több pontján egyszerre nyitották meg a feltehetőleg családi sírkerteket, melyek a sírok számának gyarapodásával lassanként összeértek.[382] Gedai István már 12, többnyire részlegesen feltárt temetőt elemzett röviden, érdemleges új eredményt azonban nem ért el.[383] A módszert a magyarhomorogi temető [309a–b. lh] kapcsán Kovács László dolgozta ki teljes részletességében *(16. kép)*.[384]

A 10–11. századi temetők átfogó újraértelmezésére tett kísérlet Bóna István nevéhez fűződik.[385] A viszonylag kicsi (de mindenképpen 100 sírnál kevesebbet tartalmazó) temetők nagycsaládi voltát kategorikusan elutasította. A bennük megfigyelhető férfi többlet alapján úgy vélte, ezek *„Szervezetten, tervszerűen telepített katonai őrállomásoknak tarthatók tehát, amelyekből a lényegesen nagyobb és később telepített algyőit és budakeszit kivéve, egyik sem élte túl a 10. század közepét, néha az első harmadát sem, mivel nem volt rájuk szükség."*[386] Használati idejük rövid, egy-másfél generációra terjed csupán ki. E katonai temetők mellett elkülönítette a különböző méretű és élettartamú falvakhoz tartozó 10–11. századi falusi-köznépi temetőket. Ezek 30-80-100 sírosak, keletkezésük és megszűnésük idejét, valamint típusaikat véleménye szerint újra kell vizsgálni.[387] A további kutatásokra nézve alapvető fontosságú az a megfigyelése, mely szerint *„A nagy köznépi temetőkben 3-400 csecsemő-kisgyermek temetkezés is előfordulhat, s ezeket tulajdonképpen nem lenne szabad beleszámítani a felnőtt populációba, amely jóval kisebb volt az összsírszámból kiszámoltnál. Az 1130 síros majsi temetőbe pl. csak 525 felnőttet temettek el, ez pedig 150 év alatt 25 évnyi nemzedékkel számolva 88, 30 éves átlag életkorral számolva pedig 105 felnőttet jelentene egy időszakban... annyi bizvást elfogadható a számokból, hogy a történészek és a demográfusok 20. századi divatszavával emlegetett 'tömegek' sosem léteztek, hiszen jelenleg a majsi a Kárpát-medence legnagyobb 10–11. századi falusi temetője."*[388]

[376] Révész 2008, 330–334.
[377] Szabó 1980, 49–70.
[378] Kovács 2011a, 559–608.
[379] Roska 1914, 125–187.
[380] Török 1962, 35, 98–100, 114–115.
[381] Kiss 1983, 176–190, 89. ábra.
[382] Szőke–Vándor 1987, 78–79.
[383] Gedai 1986, 56–69; nézeteinek kritikájáról lásd: Kovács 1988b, 683–691; Kovács 1997a, 83–94.
[384] Kovács 1997, 379–383; Kovács 1997a; Kovács 2007, 187–212.
[385] Bóna 1997, 1451–1461.
[386] Bóna 1997, 1451–1456, az idézett mondat: 1456. Ide vonatkozó nézeteinek bírálatát lásd: Kovács 2013, 521–530. Ami a temetők gazdagságát illeti –*„Elképesztő mennyiségű ezüst, másfél kilónyi ezüsttel borított díszövek, két kilónyi ezüstből álló női ékszerkészletek, aranyveretes szablyák rejtőznek ezekben a temetőkben..."* (Bóna 1997, 1456–1457) –, Bóna megállapításai erősen túlzóak. A valós értékek általában ennek a tizedét sem érik el (vö. Révész 2001, 38–46).
[387] Bóna 1997, 1457.
[388] Bóna 1997, 1458. – Mindez tökéletesen összecseng Tomka Péter Árpás-Dombiföldön végzett néprajzi ásatásának eredményeivel: *„A 10 házas település 100 év alatt [...] kb. 550 sírt 'produkált'. A temető demográfiai vetülete tehát alig tér el attól, amit a 'nagy' késő avar temetőkben találunk (150 év alatt 800 sír)."* (Tomka 1992, 68–71).

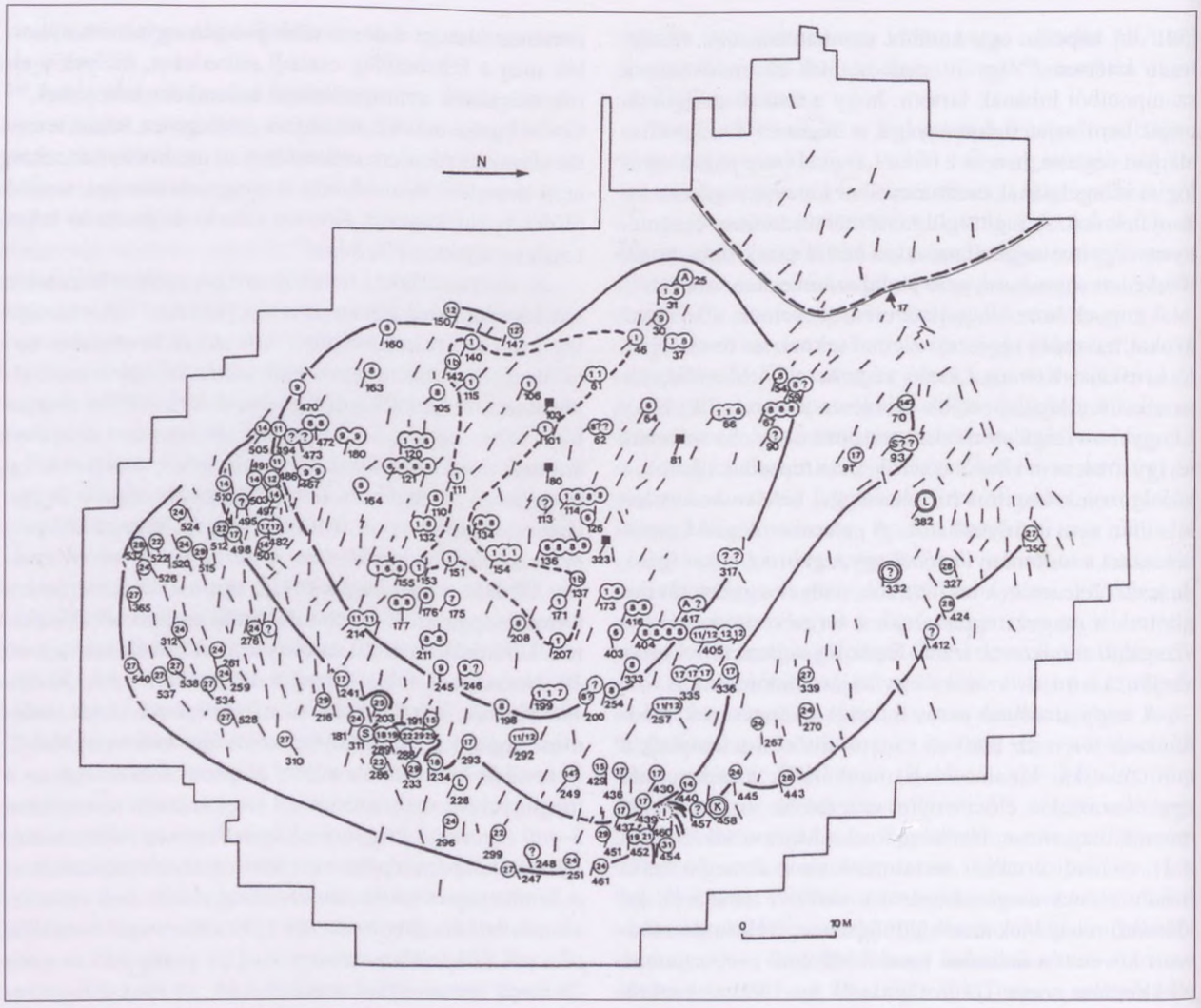

16. kép. A magyarhomorogi temető időrendi rétegei az érmét tartalmazó sírok alapján (Kovács 2007, 188, *Abb.* 1)

Bóna alapvető új szempontokat tartalmazó felvetéseit Kovács László fejlesztette tovább korszakos jelentőségű, bár általa szerényen csupán vázlatnak tekintett munkájában.[389] Tanulmányának bevezetőjében csak röviden érintette a kevés (legfeljebb 1-10 sírt tartalmazó) lelőhelyeket.[390] A magányos sírok létét régészetileg igazoltnak véli, ellentétben a páros sírok valószínűleg a régészek íróasztalán született konstrukciójával. Problematikusabbnak ítéli meg a kiscsaládi temetők létének a kérdését, melynek eldöntését csak a később elvégzendő DNS-vizsgálatoktól várhatjuk. Felvetése szerint ezek akár a (később tárgyalandó) szállási temetők kezdeményei is lehettek. A következő két kategória (szolgáival eltemetett előkelő férfi, illetve előkelő nő köré temetett férfiak) nagy valószínűséggel csonka feltárások eredményeként született meg, hiteles lelőhelyeiket nem ismerjük, így ezzel a formációval aligha kell számolnunk.

Az elmúlt évek nagy felületre kiterjedő mentőásatásai nyomán tisztázódni látszik viszont a temetőmag távoli sírokkal elnevezésű temetőtípus kérdése. Kovács László állásfoglalása szerint elképzelhető ugyan, hogy ez egy önálló temetőtípus, de amennyiben a majdani DNS vizsgálatok *„nem mutatnak ki rokonságot a közösség és a távoli egyén között, akkor az egyéneket elkülönítve, a közösségi temetők minden nehézség nélkül besorolhatók a [...] szállási vagy falusi temetők közé”*.[391] Magam úgy vélem, e kérdés árnyaltabb megközelítést igényel, s ez esetben is szükség lenne az egyes lelőhelyek külön-

[389] Kovács 2013, 511–604.
[390] Kovács 2013, 512–514.
[391] Kovács 2013, 514.

külön elvégzendő újabb értékelésére. Mivel e helyen erre nincs mód, ezúttal csak néhány szempontot szeretnék megfontolásra ajánlani. Az már első pillantásra is feltűnik, hogy a Kovács által együvé sorolt temetők valójában nem alkotnak közös kategóriát. Elsőként le kell választanunk azokat a lelőhelyeket, amelyek esetében a temető és annak tömbjétől távolabb fekvő magányos sír korban jelentős mértékben (több évtizednyi idővel) eltér egymástól. E kategóriába tartozhat vélhetőleg a nyíregyháza-felsősimai[392] lelőhely [399. lh], de mindenekelőtt az ártánd-nagyfarkasdombi temető [287a–b. lh].[393] Utóbbi lelőhely sajnos egy előzetes közleménytől eltekintve közöletlen, a szűkszavú leírásból azonban teljesen nyilvánvaló, hogy annak nincs 10. századi periódusa, a két rozettás lószerszámos női sírt a 11. századi temetőt évtizedekkel megelőzve, attól teljesen függetlenül temették a Nagyfarkasdombra.

Ezekkel ellentétben aligha férhet kétség a szegvár-szőlőkaljai temető [245. lh] és az attól 35 méterre fekvő ellentétes tájolású sír,[394] valamint a szegvár-oromdűlői temető és annak tömbjétől 30, illetve 42 méterre eltemetett öt sír[395] egykorúságához. Előbbi esetben felvethető, hogy a felnőtt férfit valamilyen ok miatt kizárták a közösségből, vagy távol akarták tudni annak nyughelyétől, az oromdűlői sírok pedig akár egy újonnan megnyitott, de valamilyen okból tovább nem használt sírcsoport/újabb temetőmag kezdeményei is lehettek. Ha az említett temetkezéseket leválasztanánk a temető egészéről, akkor a temetkezési helynek éppen azt a komplex egységét vetnénk el, amelyet Szabó János Győző a temetőárkok kapcsán felismert. Attól ugyanis, hogy a temetőket lehatároló árkokat, sövényeket, az áldozóhelyeket vagy szent fákat stb. régészeti módszerekkel többnyire nem tudjuk kimutatni, azok még létez(het)tek, s ezek együttese alkotta a temetkezési hely egészét. Ugyanilyen megfontolásból azonos temetkezési egységnek tekintem (a hagyományosan használt 'temető' kifejezés ez esetben nem adja vissza a jelenség lényegét) a szeged-kiskundorozsma-hosszúháti [812. lh], illetve a subasa-hegyi [813. lh], egymástól 60-15-200 méternyire fekvő sírokat és sírcsoportokat. Ezek egykorúságában (Kovács László szkepszisével szemben) magam nem kételkedem. A kérdés számomra inkább az, hogy ezek a temetkezési egységek önálló képződményeknek tekinthetők-e, avagy egy vagy több hajdani kisebb, illetve népesebb szállás azonos időhatárok között létesített, s valamilyen okból széttagolt (nem hagyományos temetőt alkotó) nyughelyeiként kezelendők? A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, ez a temetkezési forma meghatározott időszakra és területekre volt jellemző. A Szeged–Kiskundorozsma–Szatymaz–Bordány–Domaszék lelőhelyekkel jellemezhető jelenség a homokháton tovább folytatódik Kiskunhalas–Kalocsa irányába, míg töredékességükben is hasonló tendenciát jelezhetnek a Maros–Aranka köze lelőhelyei Nagyősz-Kleine Hügel [77. lh], Nagyteremia [79. lh], Óbesenyő [47–50. lh] és Óbesenyő-Bukovapuszta [38–43. lh] körzetében. Mindez azonban már a mikroregionális vizsgálatok irányába vezet tovább. Annyit szeretnék még e kérdéshez megjegyezni, hogy ennek fényében újra kell gondolnunk azon magányos sírok és kiscsaládi(nak tartott) temetők kérdését is, amelyek körzetében nem történtek olyan nagy felületre kiterjedő régészeti kutatások, mint Kiskundorozsma környékén.[396] A mikroregionális jellegzetességek (amelyek létével Kovács László nem számolt, ezért valójában össze nem illeszthető jelenségeket és lelőhelyeket vont egybe) tanulságai természetesen ez esetben sem terjeszthetők ki automatikusan a korabeli magyar szállásterület más részeire is. Sejthetőleg a Szeged környékihez hasonló, bár hosszabb ideig fennállt települési formák (Kovács terminológiája szerint: szállások) hagyatékai lehettek például a felső-Tiszavidéki, egymástól ugyancsak 150-200 méternyire létesített temetők is (például Kenézlő-Fazekaszug I–II. [419a–b. lh], Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Karos–Bodroghalom-temetőcsoport stb.).

Kovács László munkájának kulcsfontosságú, bár a lelőhelyek többnyire töredékes volta és a Kárpát-medencén belül egyenetlen eloszlása miatt kényszerűen csak vázlatos fejezete *„A honfoglalást is túlélt települések néhány temetőtípusa"*.[397] A három típusra tagolt lelőhelyek közül az elsőt *(„9–12. századi falusi temetők")* csak a morva fejedelemség Dunától északra fekvő térségéből tudta adatokkal alátámasztani (Csekely, Vágbori, Tornóc-Felsőjattó), a másodikat *(„9. században nyitott és a 10. században is használt templom körüli temetők")* részben ugyanonnan (Ducó, Pozsony-Vár), amelyeket kiegészített néhány Zalavár környéki és szombathelyi lelőhely is.

[392] Jakab 2009, 79–149. – A dolgozatról írott lektori véleményemben korábban arra hajlottam, hogy a temető legkorábbinak feltételezett sírcsoportja és az attól távolabb fekvő, lóval, trapéz alakú kengyelekkel és nyéltámaszos baltával eltemetett férfi egykorú lehet. Ezt ugyan ma sem lehet kizárni, de egzakt módon bizonyítani is nehéz (vö. Jakab 2009, 117–119, 72. jegyzet).

[393] Mesterházy 1990b, 50–57.

[394] Lőrinczy 1985, 141–162.

[395] Bende–Lőrinczy 1997, 201–285.

[396] Lőrinczy–Türk 2011, 431.

[397] Kovács 2013, 515–518.

A leginkább problematikus a *„9. század közepén megnyitott és a végén, illetőleg a 10. század elején felhagyott falusi temetők"* kérdése. Nem véletlen, hogy ezek zömét ugyancsak a Felvidék nyugati részéről ismerjük Anton Točík, illetve újabban Milan Hanuliak[398] munkái nyomán. A hasonlóan intenzíven kutatott zalavári települési agglomeráció ide sorolt temetőinek egy része esetében az ásatók a 940–950-es évekig tartó használattal számolnak.[399] Kovács joggal jegyezte meg, hogy legalább részben hasonló lehetett a helyzet a Dunától keletre (s tegyük hozzá: az általa nem említett Kelet-Dunántúlon és Erdélyben is!) részint az avar, részint pedig a különböző szláv csoportok hamvasztásos temetőnek esetében is. Meglátásával, mely szerint *„...a Dunától keletre a 9. századinak jelzett, többségében csupán temetőrészletek meglepően csekély száma valószínűleg a nem teljes feltártságú lelőhelyek keltezésében tükröződő bizonytalanságot mutatja..."*[400] teljes mértékben egyet lehet érteni.[401] A Kárpát-medence régészetének e temetők időrendjének a tisztázása az egyik legsürgetőbb feladata. E nélkül ugyanis a helyben talált és az újonnan érkezett népesség viszonya, létszáma, együttélésük formája nem tisztázható, s ez minden további érdemi vizsgálatot lehetetlenné tesz. Lehet ugyan továbbra is polemizálni a keleti típusú hagyaték és a helyben találtak, vagy ha úgy tetszik Hampel A és Hampel B, esetleg honfoglaló magyar és Bijelo Brdo-kultúra mibenlétéről, az ilyen típusú viták azonban ahelyett, hogy előrevinnék a kutatást, inkább visszavetik azt a nemzetállami szempontokat mindennél előbbre valónak tekintő 19. századi állapotra. A 10. századi magyar fejedelemség, majd az ezredfordulótól királyság (gyakorlatilag az egész Kárpát-medence) népességi viszonyait ugyanis kizárólag a maguk összetett voltában és teljességében szabad és érdemes vizsgálni. E téren jelent nagy előrelépést Kovács László új szemléletű munkája, melynek lényegét ő maga az alábbiakban foglalta össze:

„...a 10–12. századi temetőtípusok hagyományos besorolása, amelyet felváltottam az általam kidolgozott, a régészet lehetőségeit túl nem lépő, elsősorban kronológiai és sírmennyiségi alapú, a feltételezett településekhez kötődő rendszerezési kísérlettel. E szerint, a honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához az általában kisebb, 5/10-50/75 síros temetőket csatlakoztathatjuk. Az általam szállásinak nevezett temetők temetkezéseiben mutatkoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes temetkezési szokásai, maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmékkel a lehetőségek szerint legjobban keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 tájától kellett létesíteni, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ilyeneket nem tudunk szabatosan kimutatni a sok, részben teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek odébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, ami feltehetőleg a különféle okokból kikényszerített tartósabb letelepedésükkel járt együtt, és felhagyásuk korának vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denároknak a mellékleteik közül való teljes hiánya. A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett, s a legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895 tájától kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett legkorábbi temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőkkel miért – általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében vagy szubjektív okból – hagytak fel a fenntartóik 50-200 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (10. századi falusi temetők), illetőleg másokat miért használták tovább a 11. században is, időközben 500-1100 sírt is megásva, legkésőbb II. Béla (1131–1141) érméivel keltezett temetkezésekkel bizonyítottan a 12. század második harmadáig (10–12. századi falusi temetők). Annak a forrás-alátámasztás nélküli, bizonyítatlan feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetőkkel, vagy 10. századi falusi temetőkkel hagyhattak fel, más falusi temetők pedig ekkortájt keletkezhettek (11. századi falusi temetők), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosz-

[398] Hanuliak 2004.

[399] Szőke 2005, 26.

[400] Kovács 2013, 516–518.

[401] Módszertani szempontból szükségtelennek tartom viszont elkülöníteni e kategórián belül azokat a lelőhelyeket, amelyek területén 10–11. századi sírokat is feltártak (Balmazújváros, Alsógellér, Gyönk, Győr, Gyulavarsánd [123. lh], Kiszombor [51–56. lh], Perse, Pozsony, Szarvas, Visznek, Vörs) (Kovács 2013, 518). Ezek ugyanis részint egyedi vizsgálatot igényelnek, a biztosan 10–11. századi síroktól eltekintve viszont semmiben nem különböznek a többi 9. századi, s a honfoglaláskort is megéltnek gyanított temetőtől.

szabb életű, 10–12. századi falusi temetőkben mind régészetileg, mind embertanilag feltételezett népességcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalábbis egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századi falusi temetők megnyitása bizonyára már a 10. század utolsó harmadától kezdve bekövetkezhetett. A falusi temetők magyarnak sejthető változatának temetkezési szokásrendje és leletanyaga a szállásiakénak egyszerűbb formája, míg a helyben talált lakosság kizárólag falusi temetőkben mutatkozó hagyatéka mind a temetkezési szokásokban, mind a tárgyválasztékban a magyarokétól több eltérést, sajátosságot, másféle kapcsolatokat mutat."[402]

A Kovács László által kidolgozott új vizsgálati módszer munkahipotézisként teljes mértékben elfogadható. Előnyei közé sorolható, hogy gyökeresen szakított a korábbi kutatásokat minduntalan zsákutcába vezető etnikai, illetve társadalmi tagolódásra építő megközelítésekkel. Ezek ugyanis régészeti eszközökkel nehezen, nagy hibaszázalékkal vizsgálhatók, s semmiképpen nem alkothatják egy átfogó elemzés kiindulópontját. A helyzet valójában éppen fordított: a Kovács által ajánlott vizsgálatok elvégzése után, azok eredményeinek ismeretében lehet (nagyon óvatosan) megkockáztatni az egyes temetők (vagy inkább mikrorégiók) népességének származására és társadalmi tagolódására vonatkozó feltevéseket. Ahhoz, hogy e modell működőképes legyen, a korszak lelőhelyeinek hozzávetőleges (néhány évtizedes tűréshatárt tartalmazó) keltezéséhez szükséges ismeretanyag a rendelkezésünkre áll; annyi mindenképpen, hogy a tendenciákat nyomon követhessük. Az alábbiakban éppen ezért csak néhány kiegészítő megjegyzést fűzök a szállási és a falusi temetők kérdésköréhez.

Problematikusnak tartom a 10. századi szállási (IV. típus), valamint a 10. századi falusi (V. típus) temetők elkülönítését.[403] Kovács László szerint közös jellemzőjük az, hogy mindkettőt a 895-ben beköltözött magyar népesség hozta létre, s mindkettő használata megszűnik legfeljebb az ezredforduló időszakában, amit az is jelez, hogy mindkettőből hiányoznak a 11. századi magyar érmék.[404] Különbséget csak a használati idejük hossza, ebből következően az eltemetettek száma jelent köztük, valamint a szállási temetők gazdagabb leletanyaga. Valójában azonban felosztása szerint az 5/10-50/75 síros szállási temetők közül a népesebbek pontosan ugyanakkorák, mint az 50-200 sírosnak[405] meghatározott 10. századi falusi temetők közül a kisebbek. A két típus így „összecsúszik", s jelentős mértékben átfedi egymást. A különbségtételre a leletanyag gazdagsága (amely számos tényező függvénye lehet) nem alkalmas. Mindezek mellett Kovács László nem számol a korábban már többször említett temetőcsoportok létével sem, pedig az (ha egy település külön temetőivel számolunk) alapvetően módosíthatja az adott közösség létszámát (például Karos I–III. esetében: 13+X-73-19 = 105+X sírra módosul [422a–c. lh]). Ez viszont már létszámában nemcsak eléri, de meg is haladja a falusiként besorolt lelőhelyekét (például a teljesen feltártak közül: Kál-Legelő [548. lh]: 68, Sándorfalva-Eperjes [808. lh]: 105, Sárbogárd-Tringertanya: 100 sír). Lényegében tehát nem ragadható meg a különbség a hosszabb ideig használt vagy népesebb szállási, valamint a rövidebb ideig lakott vagy kisebb létszámú 10. századi falusi temetők között. Problémát okoz az is, hogy a régészet eszközeivel jelenleg nem lehet kimutatni olyan jelenségeket, amelyek meglétével nagyon is számolnunk kell e korszakban: nevezetesen azt, hogy adott esetben egy-egy közösség (falu vagy szállás) különböző családjai a település határában, egymáshoz közel egyidejűleg akár több kisebb, külön temetőt is nyithattak, más esetekben viszont a kisebb falvak vagy szállások lakói egyetlen közös temetőben is örök nyugalomra helyezhették halottaikat. Ebből a szempontból sem a temetők sírszáma, sem használati idejük hossza nem feltétlenül tükrözi az azokat használó közösségek (települések) lélekszámát.

Hasonló sírszámú temetők előzményeként ismertek az avar kor végi Kárpát-medencéből és a Karoling Pannónia területéről,[406] de a korabeli Nyugat-Európából is. A késő római időszaktól általánossá vált nagy sírszámú, soros temetőket *(Reichengräberfelder)* a kései Merovíng-kortól felváltották az önálló kis gazdaságok, udvarházak 20/30-150/200 síros temetői *(Ortsfriedhof)*.[407] Az általános gazdasági tendenciák tehát a 10. századi Kárpát-medencében is érvényesültek, részben a helyben talált népesség révén. Jóllehet a honfoglaló magyarok sok tekintetben ettől eltérő gazdasági szerkezettel rendelkeztek, a végeredmény azonban ugyanaz: a hosz-

[402] Kovács 2015, 989–1037.

[403] Kovács 2013, 519–532.

[404] Az újabb feltárások jelentős mértékben árnyalják e képet. Makó-Igási járandó 10 síros kis szállási temetője [112. lh] az egyik temetkezésben talált I. (Orseolo) Péter király (1038–1041, 1044–1046) által veretett denár, illetve a C14-es vizsgálatok alapján egyaránt a 11. század második harmadára keltezhető. E temetőtípus létével tehát számolnunk kell a 11. században is (Balogh 2016).

[405] 75-105 sírosnak (Kovács 2013, 520), másutt 57-100/105 sírosnak meghatározva (Kovács 2013, 530).

[406] Szőke 1994a, 251–252.

[407] Schwarz 1975, 343, 351; Schwarz 1984, 84–149.

szabb-rövidebb ideig lakott szállások és falvak viszonylag kis létszámú közösségeknek adtak otthont, s ezeknek számos változata létezhetett egymás mellett.[408] Azt kevéssé tartom valószínűnek, hogy e közösségek váltogatták volna a téli és nyári szálláshelyeiket. A temetők lelőhelyeinek megoszlása inkább arra utal, hogy közülük a főként nagyállattartással foglalkozó közösségek inkább az állandóan vagy időszakosan vízjárta területek (ártéri legelők) szélein telepedtek le.

Hasonló folyamatot mutatott be Fodor István is, a magyar gazdaság és a településformák 10. századi képét felvázolva.[409] Az eurázsiai sztyeppe természeti földrajzi viszonyai, valamint az utóbbiak által meghatározott gazdálkodási feltételek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság már levédiai és etelközi tartózkodása során áttért a letelepedő félben lévő, félnomád életformára, s ez a folyamat a honfoglalás után, a Kárpát-medence földrajzi adottságai következtében jelentős mértékben felgyorsult. Az egyszállású legeltetés állandó települések kialakulásához és a földművelés gyors fejlődéséhez vezetett: *„A korai, 10–11. századi települések valóban az árterek partján helyezkednek el, szerkezetük, építményeik, de használati tárgyaik (pl. itt is nagy számban kerülnek elő a keleten jól ismert cserépüstök) is igen közeli hasonlóságot mutatnak az említett Don-vidéki településekkel. A földbe ásott lakóházak egymástól távol álló csoportokban helyezkedtek el, köztük előkerültek az egykori karámok nyomai, amelyeket árkokkal vettek körül, s ahol télen az állatokat tartották. Számos esetben a föld felszínére épített sátor, vagy sátorszerű, könnyűszerkezetes építmény nyomát figyelték meg a régészek. Dobozon és Ménfőcsanakon előkerültek a földbe mélyített, Kelet-Európában általános sátornyomok is.'*[410] A Kovács László által a temetők, Fodor István által pedig a települések kutatására alapozott településtörténeti kép jelentős mértékben fedi egymást. Utóbbi érveit azonban jelentős mértékben gyengíti, hogy a hivatkozott, egyes részleteikben 10. századiként meghatározott települések (Ménfőcsanak-Szelesdomb, Doboz-Hajdúírtás, Hajdúdorog-Csárdadűlő) kivétel nélkül mind közöletlenek, legfeljebb résztanulmányok vagy előzetes jelentések készültek a feltárásukról, így a velük kapcsolatos felvetések nem ellenőrizhetők. Fokozottan igaz ez a kerek, jurta alakú építményekre (Ménfőcsanak, Doboz), melyekről így nem tudjuk, hogy valóban a telepek 10. századi részéhez tartoztak-e? De még ha el is fogadjuk azok ilyen korai keltezését, csekély számuk (amely nem gyarapodott az elmúlt évtizedek során végzett, nagy területekre kiterjedő Árpád-kori településásatások nyomán sem) aligha elegendő annak alátámasztására, hogy bennük a magyarországi, letelepedő félben lévő félnomád közösségek jellegzetes építményeit lássuk, melyek előképével a Don vidékén ismerkedtek volna meg eleink. Ami pedig a korongolt cserépüstöket illeti, azok 10. századi hiányára Wolf Mária hívta fel a figyelmet. Megalapozott érveinek figyelmen kívül hagyása az ellenvéleményen lévők részéről nem helyettesítheti azok módszeres cáfolatát.[411] Végeredményben a 10. századi telepekkel kapcsolatos nagy ívű hipotézisek, illetve az egyes településásatásokból kiragadott kis részletek bemutatása aligha helyettesítheti a feltárások teljességre törekvő, módszeres közzétételét. Mindaddig, amíg ez nem történik meg, a régészeti kutatás nem fog tudni továbblépni a Kristó Gyula által teljes joggal bírált állapotán.[412]

Arra, hogy a telepek és temetők felhagyásának melyek lehettek az okai, a mikroregionális kutatásoktól remélhetünk valamilyen mértékű választ, esetlegesen megragadható tendenciák kimutatása révén. Az egyes temetők ugyanis erről semmit nem árulnak el.

A temetők Kovács László által meghatározott további tagolása (*VI. típus: 10–11/12. századi falusi temetők, VII. típus: 11. századi falusi temetők, VIII. típus: a 11. században megnyitott magyarországi templom körüli temetők*)[413] módszertani szempontból következetes. Az ide sorolható lelőhelyek vizsgálata azonban, különösen a VI. és a VII. típus esetében, több okból is felettébb nagyfokú körültekintést kíván. Kováccsal egyetértve, magam is úgy vélem, hogy közülük átfogó elemzésre csak azok alkalmasak, amelyeket nagyobbrészt (legalább 70-80%-ban) vagy teljes egészükben feltártak. Ez két okból is alapvető fontosságú. Egyrészt a korábbi értékelések során számos esetben találkozhatunk olyan feltevésekkel, amelyek kellő adatok hiányában is számoltak a töredékes lelőhelyek egyébként hiányzó korai (10. századi) vagy kései (11. század második fele vagy 12. század eleje) szakaszával, a hiányt a lelőhely különböző okokból bekövetkezett roncsolásának vagy az ásatás hiányosságainak betudva. E bizonyíthatatlan, s éppen ezért megalapozatlan hipotézisek már sok alkalommal tévútra vitték a kutatást *(17. kép)*. Másrészt a folyamatos használatúnak feltételezett temetők között több esetben is felvetődött annak a lehetősége, hogy az azokat létesítő közösség belső népmozgások révén részben vagy

[408] Erre utalt Kovács László is (Kovács 2013, 520).
[409] Fodor 2006, 13–33.
[410] Fodor 2006, 28–29.
[411] Wolf 2013, 760–766, a kérkéskör irodalmának áttekintésével.
[412] Kristó 1995, 198–202.
[413] Kovács 2013, 532–543, a VIII. típusról külön tanulmányban: Kovács 2013a, 227–295.

17. kép. A csákberényi avar kori temető feltárt (a lilával jelzett terület közepén), valamint infravörös felvétellel felderített feltáratlan sírjai (sárga sírfoltokkal jelölve). Otto Braasch felvétele nyomán tervezte Szentpéteri József, rajzolta: Ősi Sándor

egészen kicserélődött.[414] Ez a folyamat azonban pusztán régészeti módszerekkel csak valószínűsíthető, de egyértelműen nem dönthető el. Alátámasztásához elkerülhetetlen az antropológiai, s újabban lehetőség szerint a DNS vizsgálatok tanulságainak figyelembe vétele. Arra azonban jelenleg egyik elemzési módszer sem elégséges, hogy a valószínűsített népességcsere esetén pontosan meghatározzuk a temető használatában esetlegesen fellépő időbeli hiátus néhány esztendős, vagy egy-két évtizedes hosszát. A későbbiek során a továbblépéshez ez megfelelő módszerek birtokában majd elkerülhetetlen lesz. A ma egységesnek kezelt kategória (VI. típus) temetőinek egy részét ugyanis ily módon remélhetőleg a valóságot jobban tükröző elemekre (IV. típusú, szállási? V. típusú, 10. századi falusi? + VII. típusú, 11. századi falusi?) lehet bontani.

Vitathatatlan, hogy ebben fokozatosan növekvő szerepe lesz a sokrétű természettudományos vizsgálatoknak, köztük az archeogenetikának.[415] E hazai földön alig két évtizedes múltra visszatekintő kutatási irányzat érthető módon még a kezdeti lépéseknél tart, s munkáját messzemenően helyeselhető módon saját kompetenciájának és korlátainak felmérésével kezdte meg. Az általam tárgyalt témakörök közül nyilvánvalóan fontos szerephez jut mind a temetőkön belüli rokonsági viszonyok tisztázásában, mind pedig a mikroregionális kutatások terén.[416] Ehhez azonban még további nagyszámú mintavétel szükséges, elsősorban teljesen feltárt temetők

[414] E lehetőségre elsőként Kiss Attila hívta fel a figyelmet (Kiss 1968, 255; később ugyanerről: Mesterházy 2002, 335–336). Paleodemográfiai és antropológiai megközelítésből Hüse Lajos a népességtörténeti törést mutató temetőket az „Ibrány típusú", a folyamatos, törésmentes népességfejlődésűeket pedig a „Püspökladány típusú" temető elnevezéssel illette (Hüse 2003, 400).

[415] Az eddig elért eredmények összefoglalását lásd: Genetika és (magyar) őstörténet: a közös kutatás kezdeténél. Vendégszerkesztő: Bálint Csanád. *Magyar Tudomány* 169/10 (2008), 1166–1219.

[416] *„Meggyőződésem, a mikroközösségek genetikai struktúrájának és időbeli változásainak kutatása az, ami hozzásegíthet regionális és/vagy etnikai sajátosságok, valamint az etnogenetikai folyamatok feltárásához, ám megbízhatóan az is mindig csak az egymást követő idősíkokban művelhető."* (Bálint 2008, 1181) *„Tanácsosnak látom a közeljövőben a rapszodikus mintavételek helyett az egyes közösségek, majd rájuk építve a régiók archaeogenetikai elemzéseire koncentrálni."* (Bálint 2008, 1184).

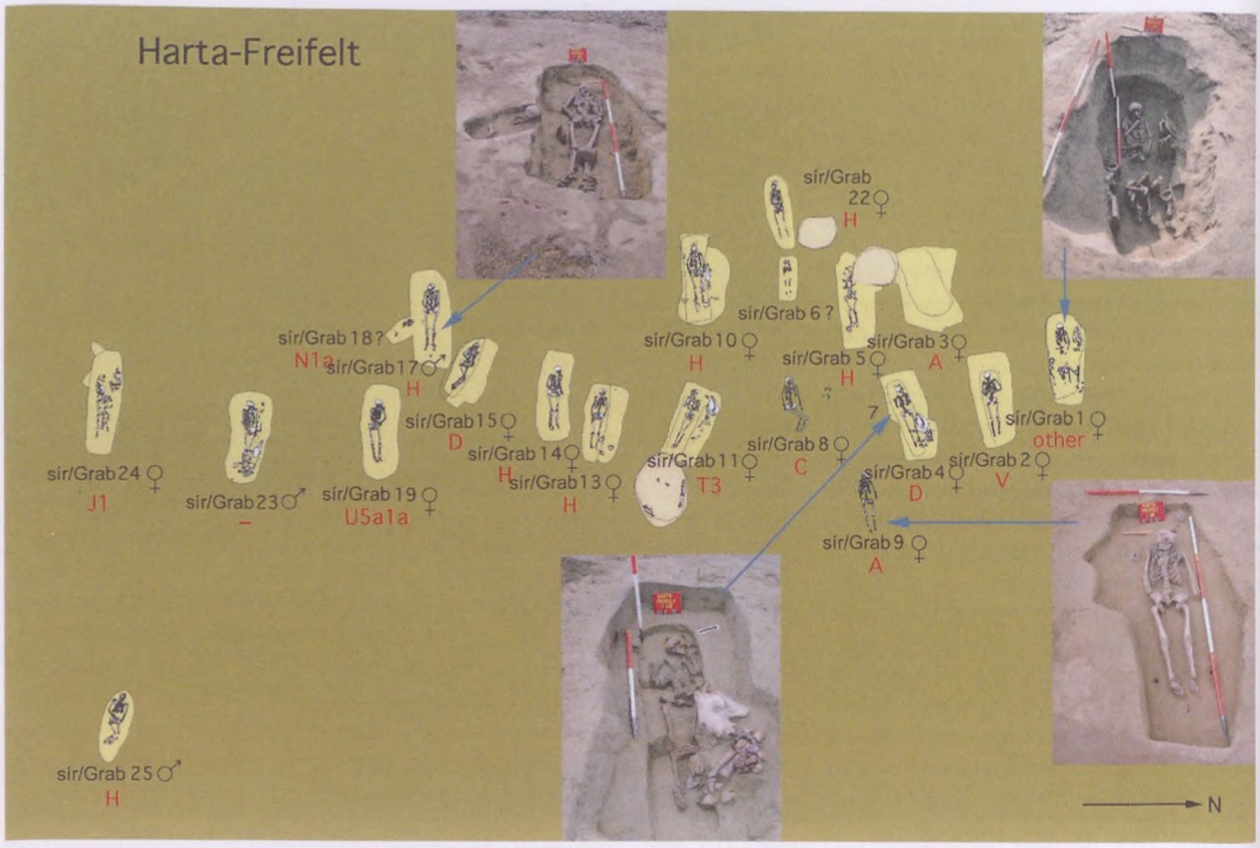

18. kép. Harta-Freifelt 10. századi temetője (Langó–Kustár–Csősz 2018, 248, 5/36)

minden arra alkalmas sírjának a vizsgálatával. Az első nyilvánosságra került részeredmények meghökkentőnek tűnnek: az elemzések szerint a 21 síros harta-freifelti [698. lh] 10. századi temető halottai közül senki nem állt rokonságban a többiekkel *(18. kép)*.[417] A vizsgálatot végző kutatók ebből – talán kissé elhamarkodottan – vonták le a korabeli, kiscsaládinak vélt temetők családi genealógiáját megkérdőjelező következtetést, mely szerint *„Vizsgálati eredményünk alapjaiban rendítette meg ezt a modellt."*[418] E modellt e vizsgálati eredmények aligha rendíthették meg, már csak a hartai temető [698. lh] átlagosnak semmiképpen nem tekinthető nemi összetétele (3 férfi, 15 nő, 3 *infans*) miatt sem. Természetes biológiai közösség (akár kiscsaládi temető) ez épp úgy nem lehetett, mint ahogy nem voltak azok a jelentős férfi többletet mutató temetők sem. Fenntartásainkat csak növeli az a több konferencián is hangoztatott nézet, mely szerint ugyanakkor genetikai kapcsolatok mutathatók ki Harta [698. lh] és több más, térben és időben részben távol eső lelőhely (Szeged-Öthalom [818. lh], Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh], Léva-Génye, sőt egyes késő avar és szaltovói temetők) között is.[419] Az értékelést végzőket el kell, hogy gondolkoztassa ez a jelenség: matematikailag vajon mennyi az esélye annak, hogy alig másfélszáz mintavétel nyomán ilyen szerteágazó genetikai kapcsolatok nyomára bukkanjanak? Módszertani szempontból a DNS vizsgálatok használhatóságát majd az fogja eldönteni, ha megtörténik néhány nagyobb, több száz síros, s lehetőleg legalább 100-150 évig használt temető (Magyarhomorog-Kónya-domb [309a–b. lh], Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh], Ibrány-Esbóhalom [367. lh] stb.) ilyen szempontú elemzése. A vitatott keletkezésű kis temetőkkel ellentétben utóbbiak népességében ugyanis kétségtelenül jelen kell lenniük több generációra kiterjedő családi kapcsolatoknak.

Mindezzel természetesen nem a DNS vizsgálatok szükségességét kívánom kétségbe vonni. Ellenkezőleg, meggyőződésem, hogy távlatokban az egyes lelőhelyek

[417] Bogácsi–Szabó et al. 2008, 1210–1211.

[418] Bogácsi–Szabó et al. 2008, 1210, némileg óvatosabb megfogalmazásban: Bálint–Langó 2008, 1217, 1. jegyzet.

[419] Csősz Aranka: *A Kárpát-medencéből származó 8–10. századi mitokondriális adatbázisok*. Elhangzott: MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport konferenciáján, 2014. 04. 25. A témakör legújabb összefoglalása: Csősz–Mende 2014, 173–177.

elemzésének egyik fontos eleméről van szó, amely más adatokkal (például a Magyarországon teljes mértékben hiányzó stronciumizotópos, valamint nyomelem-összetételt tartalmazó mérésekkel, C14-el stb.), s az ezektől függetlenül elvégzett önálló régészeti értelmezéssel együttesen, komoly kitörési lehetőséget jelenthetnek a korszak temetőinek értelmezése terén. Attól azonban (a korábban tapasztaltak alapján) óvnék, hogy egy új, részleteiben még kiforratlan módszert kritika és óvatosság nélkül átvegyünk, sőt ismételten e tudományág autonóm vizsgálati módszereit próbáljuk meg azzal helyettesíteni vagy ahhoz hozzáalakítani.[420] Kutatásunk ezt az utat már többször bejárta, s mindannyiszor tévútra jutott. E téren illendő és kívánatos lenne a leginkább illetékes genetikus szakember figyelmeztetését szem előtt tartanunk: *„...mindenkinek, aki régészeti genetikával foglalkozik, az erős szkepticizmust ajánljuk munkája értékelésekor".*[421] Az archeogenetika jelenleg az egyes egyedek közötti biológiai kapcsolat (rokonság) lehetőségének a valószínűsítésére, vagy éppen annak kizárására alkalmas. Mindezt azonban nem lehet egy az egyben lefordítani a régészet nyelvére.

I.5. A MIKROREGIONÁLIS KUTATÁSOK

Ahhoz, hogy e kérdésekben tisztábban lássunk, lassanként elkerülhetetlen lesz a Kárpát-medencei 10–11. századi leletanyag meghatározott periódusainak (megítélésem szerint egy-egy periódus kb. 50-60 évet fedhet le) horizontális vizsgálata. Ilyen típusú elemzés elvégzésére eleddig még csak alig történt kísérlet. Márpedig csak ezen a módon lehetne valamelyest a valóságot megközelítő képet nyerni arról, hogy egy-egy régió vagy akár a teljes korabeli magyar szállásterület temetői milyen rendszert alkottak egy-egy időszakban. Ily módon – még ha e módszernek kétségtelenül megvannak is a maga buktatói és korlátai – elkerülhetnénk azt az optikai csalódást, melyet az okoz, hogy példának okáért a kenézlői temetőket próbáljuk meg összevetni a teljes halimbaival, a letkésivel [605. lh], az ibrányival [367. lh] vagy a csekejivel.[422] Egészen más lesz azonban a kép, ha e lelőhelyeknek csak az azonos időszakban létező sírjait vagy sírcsoportjait vizsgáljuk. Arról nem is beszélve, hogy roppant izgalmas felfedezés lesz majd azt látnunk, hogy egyes térségekben miként alakul a temetők használati idejének a kérdése: megszűnnek-e azok a 10. század valamely periódusában, avagy használatban maradnak I. (Szent) István (997/1000–1038) vagy akár I. (Szent) László (1077–1095) és I. (Könyves) Kálmán (1095–1116) koráig? A folyamatosan használtakat ugyanazon népesség használja-e végig, avagy melléjük/helyettük új csoportok érkeznek? Hol és mikor nyitnak új temetőket? Egyáltalán melyik területre milyen időszakban milyen típusú temetők a jellemzőek?

Úgy vélem, hogy a továbblépést a mikro-, mezo- és makrorégiók kutatása és összehasonlító elemzése, értékelése adja. Joggal kérhetnék számon tőlem, hogy határozzam meg mindezek fogalmát és régészeti jellemzőit. Erre pillanatnyilag csak korlátozott lehetőség nyílik. A történeti-régészeti értelemben használt mikrorégió fogalma a szakirodalomban nem feltétlenül azonos a természeti földrajzi fogalmakkal,[423] a humán kutatók a mikrorégió elnevezés alatt gyakran valójában a földrajzi értelemben vett középtáj (mezorégió) vagy nagytáj (makrorégió), esetleg egy közigazgatási egység vizsgálatát végzik el. Ennek szem előtt tartásával használom a továbbiakban is a szakirodalomban már meggyökeresedett 'mikroregionális elemzés' fogalmát, az egyes konkrét esetekben utalva annak valódi földrajzi tartalmára.

Feltehetőleg egy mikrorégió azonos lesz majd egy, az ott található temetők mérete, használati ideje, szerke-

[420] A többször hivatkozott hartai temető sajnos napjainkig közöletlen. Ennek következtében a külső szemlélő számára az elhangzott vagy leírt állítások régészeti szempontból nem ellenőrizhetők.

[421] Raskó 2008, 1202.

[422] Török 1962; Bakay 1978; Rejholcová 1995; Rejholcová 1995a; Istvánovits 2003.

[423] A természeti földrajzi felosztás szerint:
*„**Kistáj (kistájcsoport vagy mikrorégió):** A legkisebb homogén tájak azonos genezisű és felépítésű térelemei, amelyeken: a vízellátottság, a növényborítottság és a talajtakaró teljesen azonos. A mikrorégiókban, illetve a kistájban aránylag kevés rokon, vagy azonos típusú tájrészek – régiómozaikok – kapcsolódnak egymásba.*
***Középtáj (mezorégió).** A mezorégiókat többféle típusú tájrészek megismétlődő kapcsolódása hozza létre. Az azonos domborzati típuson (hegységen, síkságon) belül meghatározott fejlődéstörténet és felépítésbeli adottság teszi önállósuló egységgé. Pl. a Pesti-síkság... és a Csepel-Mohácsi-síkság... bizonyos szempontból különböző; a helyi éghajlatot, talajvizet, növény- és talajtakarót tekintve. Szoros azonosságot mutatnak azonban kialakulásukban, felépítésükben és formakincsükben egyaránt. Ezért lehet ezeket a kistáj-csoportokat bizonyos víz- és talajföldrajzi különbségeik ellenére is egy középtáj: Dunamenti-síkság néven összefoglalni.*
***Nagytáj (makrorégió).** A nagytáj legfontosabb jellemvonása, hogy valamely domborzati típus (pl. síkság, dombság vagy hegység) egészére terjed ki. Pl. Észak-magyarországi hegyvidék; Dunántúli-középhegység; Dunántúli dombvidék, Kisalföld stb. Az egységes domborzat sokszor azonos mezoklimatikus jelleggel is párosul, amely az önálló nagytáji vonásokat még jobban kihangsúlyozza."* (Dömsödi 2010).

zete, összetétele alapján kirajzolódó lelőhelycsoporttal. A meghatározott természetföldrajzi környezet azonos vagy legalább nagy vonalakban hasonló gazdaságföldrajzi feltételeket kínál, melynek adottságait közel azonos módon tudják kihasználni az egy időben ott megszállt csoportok. A gazdálkodásmód hatással van társadalomszerkezetükre, s ez az, aminek régészeti visszatükröződését a temetőkben tanulmányozhatjuk. Végső soron azonban úgy vélem, a régészeti értelemben vett mikrorégiók határait nem a vizsgálatok előtt kell megadni, hanem azok majd éppen az elemzések révén fognak – azok befejezése után és eredményeképpen – kirajzolódni. Minden más megközelítés ugyanis prekoncepciók érvényesüléséhez vezetne. E módszerrel kapcsolatban azonban már most szeretnék óvatosságra inteni. Nagy valószínűséggel ugyanis már most kijelenthetjük, hogy az egyes mikrorégiókon belül tapasztalt időrend, temetőszerkezet, illetve szerkezetek, s a lelőhelyek egymáshoz való viszonya kevéssé vagy egyáltalán nem lesz érvényes más területek lelőhelyeire. Nem szabad tehát arra törekednünk, hogy felfedezéseinket általános érvényűnek, az egész korabeli szállásterületre jellemzőnek tüntessük fel. Egy-egy mikrorégió forrásanyaga – legalábbis a kutatás kezdeti fázisában – csak önmagával vethető össze. Éppen ezért felesleges azzal kísérleteznünk, hogy a különböző temetőtípusok számára egységes sémákat alkossunk. Ilyenek ugyanis a 10–11. században sem léteztek. Egyszerűen szólva: hagyjuk a leletanyagot egy kicsit szabadon érvényesülni, önmagáról beszélni, s ne akarjunk mindent azonnal sablonok közé szorítani és megmagyarázni. Ha a jelenségeket csak leírjuk (s nem előírjuk azoknak, hogy milyennek kellene szerintünk lenniük) lassanként ki fog bontakozni előttünk a 10–11. századi Magyarország vázlatos képe.

Mikrorégiók vizsgálatára irányuló törekvéseket már a kutatás kezdeti szakaszaiban is megfigyelhetünk a régészet területén. E munkák módszereiket, térbeli és időbeli kiterjedésüket, színvonalukat tekintve rendkívül vegyes képet mutatnak. Akár csupán vázlatos áttekintésük is szétfeszítené e fejezet kereteit, így csupán néhány kiválasztott példa alapján teszek kísérletet a főbb irányvonalak szemléltetésére.[424] Az első ilyen irányú kísérletek egyike Jósa András nevéhez fűződik, aki Bereg, Zemplén és Szabolcs megyék 10. századi emlékeinek felgyűjtése során már a régészeti statisztika módszerére is támaszkodott. Célja az volt, hogy a régészet eszközeivel cáfolja azon történészi vélekedést (Marczali Henrikét), mely szerint a honfoglalás útvonala Erdélyen keresztül vezetett volna, s igazolja az anonymusi hagyomány által megőrzött vereckei útirányt.[425] Jósa határozottan megfogalmazta a régészeti leletek önálló történeti forrásként való kezelésének igényét, szembehelyezkedve korának közfelfogásával, mely az előbbiekben csupán a történeti feltevések illusztrációit látta.[426] Hasonló indíttatásból kísérelte meg Erdély magyarok által történt benépesítésének térbeli és időbeli kereteit tisztázni a csekély régészeti nyomok felhasználásával Nagy Géza és Roska Márton.[427] E munkák azonban még alig tekinthetők többnek tágabban értelmezett lelőhelykataszereknél. E téren László Gyula lépett új szintre Erdély településtörténetének a megírása során.[428] A térségnek a paleolitikumtól a honfoglalás koráig terjedő időszakot felölelő településtörténeti elemzése során a régészeti lelőhelyek elhelyezkedése segítségével kutatta az emberek által lakott területek kiterjedésének változásait. E munka során felhasználta a természeti földrajzi tényezők (domborzat, folyók, erdők, hágók, ásványkincsek lelőhelyei stb.) tanulságait is. Az általa ajánlott módszer később a régészeti topográfiák munkálatai révén teljesedett ki.

A modern mikroregionális kutatások módszertanának kidolgozása és gyakorlatba történt átültetése kétség kívül Szőke Béla érdeme. A Kisalföld 9–10. századi régészeti leleteiről írott, napjainkra érdemtelenül elfeledett, s alig idézett dolgozata szinte minden olyan alapvető szempontot felvetett, amelyekre majd megjelenése után 40-50 év elteltével, azok ismételt felfedezésével újdonságként csodálkoznak rá a korszak kutatói.[429] A térség régészeti lelőhelyeinek vizsgálata nyomán Szőke cáfolta a korabeli csehszlovák kutatás azon tételét, mely szerint a kései avar településterület csak a Duna vonaláig nyúlt volna. Kimutatta, hogy a szlávok a 9–10. században csak a Galánta–Érsekújvár–Zseliz vonaltól északra alkottak zárt tömböt.[430] Az onnan délre található, a későbbi szlovák kutatás által kényszeredetten mégiscsak felismert kései avar temetők 'avaroszláv' meghatározása napjainkig is inkább a trianoni határok ezer évvel korábbra történő anakronisztikus visszavetítésének a terméke, semmint valós tudományos érvekkel alátámasztott elemzések eredménye. Szőke kimutatta, hogy a 9. században a Dunántúlon és Nyugat-Szlovákia területén egyaránt

[424] Az egyes konkrét területekre vonatkozó elemzéseket a későbbiekben, azok tárgyalása során fogom érinteni.

[425] Jósa 1901, 129–131, 161–164.

[426] *„...olyan korszak megírásánál, melyből csak a képzeletnek tág tért engedő fogyatékos írott okmányai vannak, az archeológiai kutatásoknak eredményeit figyelmen kívül hagyni nem lehet."* (Jósa 1901, 130).

[427] Nagy 1913, 268–275; Roska 1913, 189–190; Roska 1936, 162–173.

[428] László 1943a.

[429] Szőke 1954, 119–137.

[430] Szőke 1954, 119, 122.

csak a vezető réteg hagyatékában érzékelhető kultúraváltás (Blatnica), a köznép azonban továbbra is avar jellegű tárgyakat használt, tehát etnikumváltás nem történt, csak az anyagi kultúra változott.[431] (Kereken 40 évvel később hasonlóan fog majd érvelni Alexander Ruttkay is!)[432] A sztyeppei jellegű magyar hagyaték 10. század közepét követő eltűnéséről, a tovább élő kései avaroknak a magyarok megjelenése által bekövetkezett kultúraváltásáról, a mindezek helyébe lépő magyar és szláv gyökerű, de avar hagyományokat is őrző BBK-ról majd Jochen Giesler,[433] az 1970-es évektől szinte a teljes magyar kutatás,[434] a kulturális átalakulás folyamatáról általánosságban pedig Sebastian Brather[435] értekezik.

Szőke egyértelműen leszögezte, hogy a nagy kiterjedésű avar temetők a kutatókban téves képzeteket keltettek az avar kori népesség létszámáról és telepeik nagyságáról. Mindezt a fiad-kérpusztai 11. századi temető példájával illusztrálta, amelynek 400 sírját kb. 125 év alatt egy legfeljebb 80 főt számláló kis közösség hozta létre.[436] Lényegében erre a megállapításra jutott az 1990-es években Tomka Péter, Bóna István és Kovács László is.[437] Szőke Béla véleménye szerint a kis létszámú falvakban élő avar népesség a Kisalföldön megélte a magyar honfoglalást, erre utalnak azok az egyszerű drótékszerek (S-végű hajkarikák, spirálcsüngős fülbevalók stb.), amelyek később megjelentek a BBK ékszerei között is. A Csallóköz nagy része lakatlan mocsárvidék volt, a gyér avar népesség a Vág és a Garam alsó folyása mentén, valamint Győr megye területén mutatható ki. A honfoglaló magyarok kis temetői is e térségben sűrűsödnek, de Veszprém megye nagy részét, valamint Vas és Zala megyék vidékét nem szállták meg, az erdővel borított vidék nem volt alkalmas szállásterület a számukra[438] – e meglátását a későbbi kutatások messzemenően alátámasztották.[439] Módszertani szempontból alapvető fontosságú megállapítása volt a szállásterület és a befolyási övezet (uralmi terület) fogalmának tisztázása és egymástól történt elválasztása. Felfigyelt arra, hogy a Kisalföld északi és déli felének magyar temetői a leletanyaguk összetétele szempontjából eltérnek egymástól, előbbi területén lényegesen több a fegyveres sír. E temetők elkerülték az antik romokat, inkább vízparti teraszokon és dombokon helyezkedtek el, közelükben pedig cserépbográcsokkal jellemezhető telepnyomok találhatók.[440]

Azért időztem el hosszabban e dolgozat felidézésénél, mert Szőke Béla munkájában – jószerivel előzmények nélkül – a modern mikroregionális kutatások szinte teljes eszköztára színre lépett, beleértve az akkoriban széles körben elterjedt történeti hipotézisek kritikus szembesítését a régészeti leletanyaggal. Hasonló színvonalú elemzések majd csak két évtized múltán születnek. Dienes István mintaszerű alapossággal gyűjtötte fel és értelmezte a Szabolcs megyei,[441] majd az Orosháza környéki[442] 10–11. századi temetőket, munkája során azonban erőteljes mértékben támaszkodott Györffy György történeti hipotéziseire. A régészeti leletek és a történeti feltevések közötti feszítő ellentmondást érzékelve, a későbbiek során módosította álláspontját.[443] Szabó János Győző a sarudi-újlőrincfalvi telep és temető kapcsán lényegében a Mátraalja teljes 10–11. századi településtörténetét vette vizsgálat alá, a régészet mellett a történeti források, nyelvészet, embertan, paleoszerológia, történeti földrajz eredményeit felhasználva.[444] Hasonló részletességű Bálint Csanád Dél-Magyarország 10. századi leletanyagát aprólékos alapossággal felgyűjtő és értékelő, de a korabeli magyar szállásterület más területi egységeinek elkülönítésére is kísérletet tevő monográfiája, mely a vonatkozó történeti forrásokat és természetföldrajzi eredményeket is messzemenően felhasználta.[445] Bakay Kornél előbb a székesfehérvári fejedelmi központ kialakulásának kérdéséhez szolgáltatott értékes adatokat a város területén talált 10–11. századi temetőmaradványok közzétételével és kritikai értékelésével,[446] majd a paleodemográfia, paleoszociográfia és a paleoszerológia módszereinek a bevonásával elemezte a részben korábbi,

[431] Szőke 1954, 121.
[432] Ruttkay 1994, 109–118.
[433] Giesler 1981.
[434] Minderről összefoglalóan: Bálint 1976, 225–254.
[435] Brather 2004; Brather 2006, 23–72.
[436] Szőke 1954, 122.
[437] Tomka 1992, 68–71; Bóna 1997, 1458; Kovács 2013, 519–521.
[438] Szőke 1954, 133–135.
[439] Kiss 2000, 275–285; Vándor 2002, 101–104.
[440] Szőke 1954, 135–136.
[441] Dienes 1961.
[442] Dienes 1965.
[443] Dienes 1986, 92–114.
[444] Szabó 1974; Szabó 1975; Szabó 1976; Szabó 1980.
[445] Bálint 1991. – E munka egyes részletei korábban megjelentek: Bálint 1976, 225–254; Bálint 1980, 35–52. – Az értekezéssel kapcsolatos vita: Dienes–Kristó 1978, 107–129; Bálint 1978, 264–268.
[446] Bakay 1965–1966, 43–88; Bakay 1967–1968, 57–84.

részben saját ásatásai nyomán előkerült leletanyagot az Ipoly mente 10–11. századi településtörténeti képének megrajzolásánál.[447]

Kiss Attila Baranya megyei leletkorpusza[448] nyitotta a sorozat azon köteteinek sorát, amelyek változó módon egyetlen temető,[449] egy-egy megye[450] vagy tájegység,[451] esetleg országrésznyi terület[452] 10–11. századi temetőinek közzétételével és értékelésével igyekeztek megvilágítani az elemzett térség településtörténetét.

A regionális kutatások sorában külön fejezetet jelent Erdély 10–11. századi leletanyagának a feldolgozása. A nagyszabású monográfia előkészületeinek során Bóna István elszórt közleményekből, múzeumi kiállításokon látott tárgyakból, s a román kollégáktól származó szűkszavú (olykor ellentmondásos vagy félrevezető) információkból kényszerült megrajzolni a térség településtörténeti vázlatát, amely valójában nemcsak a történeti Erdély, hanem a Magyarországtól Romániához csatolt partiumi és bánsági területek általa megismerhetővé vált korabeli hagyatékát is magában foglalja.[453] Rövidesen elkészült e mű átdolgozott és kibővített (a térség történetét időben 1162-ig tárgyaló) változata is.[454] A végeredmény egy rendkívül szuggesztív stílusban megalkotott, nagyszabású színes tabló lett, amely nagy hatást gyakorolt nemcsak a magyarországi művelt közvéleményre, de a kutatók jó részére is. Részint ebben, a téma „érzékeny" voltában, részint pedig Bóna vitathatatlan szakmai tekintélyében gyökerezik annak az oka, hogy az elemzés nyilvánvaló hibáira, a töredékes adatokra épített nagyszabású következtetések ingatag voltára a magyar régészek közül senki nem hívta fel a figyelmet. Igaz, erre megalapozott lehetőséget csak Gáll Erwin széles körű anyaggyűjtésének megjelenése nyújtott.[455]

A számos, váltakozó színvonalú helytörténeti monográfiára, melyek zöme érintett 10–11. századi leleteket is, még utalás szintjén sincs mód e helyen hivatkozni. Közülük csupán a példamutató alapossággal elkészített Szeged története vonatkozó fejezetét (Kürti Béla és Szegfű László munkája)[456] emelem ki. Az annak megírásához végzett anyaggyűjtésből nőtt ki Kürti Bélának a Maros-torkolat környéki temetőket vizsgáló, szemléletében és módszertanában egyaránt új kutatási irányokat kijelölő vázlata, amelynek részletes kidolgozása azonban nem készült el.[457] Kürti az ott kidolgozott alapelvek szerint dolgozta fel később Kiszombor területének honfoglalás és államalapítás kori lelőhelyeit is [51–56. lh].[458] Az általa kutatott terület egy részének, a Duna–Tisza köze Maros-torkolattal szemközti szakaszának részletes elemzését végezte el munkatársaival Lőrinczy Gábor.[459] A nagy felületre kiterjedő megelőző feltárások leleteinek széles körű földrajzi-történeti-régészeti leletkörnyezetét széleskörűen vizsgálva igen fajsúlyos kérdéseket vetettek fel a térség településtörténetét illetően. E munkálatok folytatása, illetve térbeli kiterjesztése a mikroregionális kutatások módszertanának továbbfejlesztését ígérik. Végezetül korszakos jelentőségűek lehetnek Fodor István Hajdúdorog környéki kutatásai is.[460] A 10–12. századi temetőtípusok szinte minden változatát képviselő, zömében teljesen feltárt lelőhelyek mindannyiunk által várt közzététele és értékelése e kutatási irányzatnak akár módszertani fundamentumává is válhat.

Ahhoz tehát, hogy egy adott régió népességtörténetéről használható információkhoz juthassunk, illetve a temetők használatának időhatárait valamelyest pontosíthassuk, át kell tekintenünk azt, hogy a vizsgált temető vagy temetők miképpen illeszkednek a szűkebb vagy tágabb környezetükből ismert többi 10–11. századi lelőhelyhez, illetve meg kell vizsgálnunk, hogy lehetséges-e egyáltalán a lelőhely/lelőhelyek minél sokoldalúbb régészeti és természettudományos elemzése?

[447] Bakay 1978.
[448] Kiss 1983.
[449] Révész 1996.
[450] Kiss 2000; Révész 2008.
[451] Istvánovits 2003; Tóth 2014.
[452] Gáll 2013.
[453] Bóna 1986, 107–234.
[454] Bóna 1989, 61–131.
[455] Gáll 2013.
[456] Kürti–Szegfű 1983, 221–277.
[457] Kürti 1994, 369–386.
[458] Kürti 2008, 76–91.
[459] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 351–402; Lőrinczy–Türk 2011, 419–479; Bende–Lőrinczy–Türk 2013, 25–68.
[460] Fodor 1996, 226–231.

I.6. KÍSÉRLET A KÁRPÁT-MEDENCE 10–11. SZÁZADI SÍRLELETEINEK ÉS TEMETŐINEK REGIONÁLIS CSOPORTOSÍTÁSÁRA

(Az anyaggyűjtés és értékelés során követett szempontok)

Kérdésként nyomban felmerülhet, hogy e fejezet miért nem a kötet elején kapott helyet, eligazítva az Olvasót az anyaggyűjtés és a felgyűjtött adatok értelmezése kapcsán követett módszerekről és megfontolásokról? Tagadhatatlan, hogy e megoldás mellett számos érvet fel lehetne sorakoztatni. Azért döntöttem mégis másként, mert fontosnak tartottam kiinduló pontként a kutatás aktuális helyzetének (de hangsúlyozottan nem a teljes kutatástörténetnek!) a felvázolását. Reményeim szerint e helyzetelemzés önmagában is megáll, a magam számára elvégzendő feladatként felvállalt munka részletei pedig majd az alábbi fejezetekben következnek. Mielőtt azok ismertetésébe belefognék, néhány gondolat erejéig ki kell térnem azokra a nehézségekre, technikai és módszertani megfontolásokra, amelyekkel e kötet összeállítása során szembesültem.

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek régészeti kutatását rendkívüli módon megnehezíti a rendelkezésre álló forrásbázis csekély és töredékes volta. A történelmi Magyarország területéről megyénként átlagosan 40-60, ritkább esetekben 60-100 olyan lelőhelyről van tudomásunk, ahonnan 10–11. századi sírleletek kerültek elő. Ezek legalább egyharmada azonban szórványlelet, vagy sírokról, temetőrészletről szóló bizonytalan híradás. A fennmaradó 60-70% olyan lelőhely, ahonnan egy vagy több sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet figyeltek meg *(17. kép)*. Teljesen feltártnak ez utóbbiak közül megyénként csupán 1-5 lelőhelyet tekinthetünk. Ez az az adatbázis, amelyre támaszkodhatunk egy-egy megye vagy régió 10–11. századi temetőinek értékelése során. Úgy vélem, nem kell bizonygatnom, hogy ez az adatmennyiség – a térség korabeli népességének egyébként ismeretlen nagyságú, de nyilván több százszor nagyobb lélekszámához viszonyítva – még mintavételnek is elenyésző.

A témakör kutatója ezen a ponton két lehetőség között választhat: az egyik az lenne, hogy a helyzetet kilátástalannak nyilvánítja, s az elégtelen mennyiségű adatra hivatkozva kijelenti, hogy nincs meg a megfelelő alap a tudományos kritériumoknak megfelelő következtetések levonására.[461] A rendkívül csekély számú elemezhető lelőhely és a többi, arra alkalmatlan temetőmaradvány vizsgálata ugyanis óhatatlanul téves következtetésekhez vezet, amely nem a hajdani valóságot (pontosabban annak egy kis szeletét) tükrözi, hanem annak a minden hitelességet nélkülöző torzképét. Módszertani szempontból ez az álláspont aligha lenne támadható.

A másik lehetőség – amelyet magam is követni szándékozom – az, hogy jobb híján tudomásul vesszük: e rendkívül forrásszegény időszakból napjainkban enynyi adattal rendelkezünk, s ezek felhasználásával kell megkísérelnünk a térség 10–11. századi történelméből annyit kiderítenünk, amennyit csak lehetséges. Ily módon viszont aligha léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy a kutatott régió 10–11. századi történetét, vagy annak akár egy csekély részletét megírjuk. Jelen szituációban véleményem szerint egyetlen módszert követhetünk: a birtokunkban lévő régészeti leletek alapján egy modellt állíthatunk fel. E modellezéshez fel kell használnunk mindazt a tudást, amelyet 170 esztendő honfoglalás kori régészeti kutatása összegyűjtött. Ezen eredményekre támaszkodva (s ahol lehet és kell, azokat tovább finomítva) vázolhatjuk fel azt a képet, amelyet a kutatás jelen állása mellett az adott régió vagy éppen az egész ország 10–11. századi temetőiről, az azokat létrehozó népesség tárgyi hagyatékáról, hiedelmeiről, társadalmi tagozódásáról alkothatunk. A végeredményként kapott modell távolról sem azonos a hajdani valósággal, sőt, annak még halvány körvonalaival sem, pusztán a témakörről alkotott mai tudásunkat tükrözi. Az elkövetkező évtizedek során a forrásanyag további bővülésével e kép folyamatosan, akár alapjaiban is megváltozhat, sőt. bizonyosan meg is fog változni.

E módszer nem jelent újdonságot, hiszen a kutatás (s ugyanez érvényes más hasonló jellegű hazai és nemzetközi vizsgálatokra is) kimondva vagy kimondatlanul eddig is lényegében ezt az eljárást követte. Az már az egyes kutatók felkészültségén és habitusán múlott, hogy mennyiben számoltak e ténnyel, s így a skála a „termékeny bizonytalanságtól" a véglegesség igényével megfogalmazott kijelentésekig terjed. Jelen esetben magam egyetlen új szempontot javasolnék bevezetni: a modellalkotás sajátossága miatt a rendelkezésre álló adatokkal a maguk állapotában kell számolnunk, s nem bocsátkozhatunk találgatásokba a hiányzó részletek tekintetében. Konkrét példával élve: ha egy nagyjából felerészben vagy még csekélyebb töredékben ismert temető sírjait jelen tudásunk alapján a 10. század utolsó negyede és a 11. század közepe közötti időszakra tudjuk keltezni, akkor az egész lelőhellyel abból a periódusból

[461] Kovács 2013, 544.

származóként célszerű számolnunk, s nem bocsátkozhatunk feltételezésekbe a temető „esetleg megsemmisült" „korábbi" vagy „későbbi" részletével kapcsolatban, még akkor sem, ha valóban nem kizárt ilyenek léte. Adatokkal ugyanis csak az ismert részlet elemzését tudjuk alátámasztani, az ismeretlennel kapcsolatban csupán találgathatnánk *(19. kép)*. Ez látszólag egyértelmű dolog, de ha áttekintjük az elmúlt másfél évszázad régészeti kutatását, akkor nyilvánvaló, hogy a megalapozatlan találgatások sokszor igen tág teret kaptak, s a feltételezés rövidesen bizonyossággá magasztosulva, újabb hipotézisek kiindulópontjává vált. Természetesen el kell ismernem, hogy ez a módszer eleve magában hordozza a hibalehetőséget, hiszen nem azt tükrözi, hogy az adott lelőhely hajdan a maga valóságában milyen volt, hanem csak azt, hogy mit ismerünk mi belőle. Ezt a tényezőt azonban nem lehet kiküszöbölni. Az általam ajánlott módszer gyengéi közé tartozik az is, hogy a maradandó anyagból készült és a sírba be is tett tárgyak, valamint a megfigyelt rituális jelenségek alapján próbál meg kategorizálni. A hajdani valóság ennél nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul színesebb volt. A régészet azonban csak a leletekkel tud dolgozni, ebben rejlik erőssége, de ez jelenti a korlátait is.

Mindezek ellenére hiba lenne lemondanunk a mégoly csekély és töredékes régészeti források használatáról e rendkívül forrásszegény korszakban, amelynek kutatásához 10. századi belső írott forrásokkal nem rendelkezünk, külső források pedig csak nagyon hiányos (s olykor egyoldalú) információkat közvetítenek. Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a régészeti leletanyagot a saját kompetenciájának és lehetőségeinek megfelelően kell kezelnünk, mert e határok átlépése óhatatlanul megalapozatlan következtetésekhez vezethet. A régészetnek ugyanakkor (mint egyébként minden tudományágnak), meg kell őriznie szakmai autonómiáját. A társtudományok eredményeit ismernie és használnia kell, de nem igazíthatja vizsgálatait és következtetéseit valamely éppen aktuális történeti hipotézishez, attól várva saját problémája megoldását. Nyilvánvaló, hogy a különböző tudományágak zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek – vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek – alátámasztására felhasználni.

A régészeti leletanyag felgyűjtésének során folyamatosan szembesültem a földből előkerült hagyaték megismerhetőségének korlátaival. A mindeddig utolsó, ugyan számos hibát tartalmazó és hiányos, de mégis megkerülhetetlen 10–11. századi lelőhelykataszter[462] megjelenése óta már több mint fél évszázad eltelt, s többszöri kísérlet ellenére sem született meg annak aktualizált változata. Ez idő alatt ugyan számos részpublikáció készült, s a *„Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei"* című monográfiasorozat is szép eredményeket tud felmutatni,[463] mindez azonban nem helyettesíti a modern, aktualizált lelőhelykatasztert. A tájékozódást megnehezíti, hogy előbb a rövid ásatási összefoglalókat adó *Régészeti füzetek*, majd az annak helyébe lépő *Régészeti kutatások Magyarországon* periodikák is megszűntek (2012-ben), így az újabb feltárásokról csak esetlegesen értesülhetünk. Ezek a körülmények alapvetően befolyásolták munkám összeállítását. Célom az volt, hogy a teljes 10–11. századi magyar szállásterület temetőit és sírleleteit felgyűjtsem, s annak ismeretében fogalmazzam meg a következtetéseimet. Arra ugyan nem vállalkozhattam, hogy egymagam megalkossam a hiányzó modern lelőhelykatasztert, az azonban elkerülhetetlen volt, hogy az elérhető adatokat rendszerezzem, s röviden bemutassam, az alábbi szempontok szerint:

- Sír- vagy temetőmaradványként csak azokat a (gyakran szórvány) leleteket fogadtam el, amelyek esetében információ maradt meg arról, hogy a tárgyak embercsontokkal együtt kerültek elő. Ennek következtében a bizonytalan leletkörülmények közül származó leleteket nem vettem fel a lelőhelylistára.
- Fontosnak tartottam annak tisztázását, hogy milyen mértékű az adott lelőhely feltártsága, s az ásató becslése szerint mekkora lehet a feltáratlanul maradt, vagy elpusztított sírok száma?
- Lehetőség szerint megadtam a feltárt sírok nemi arányait és a gyermeksírok számát.
- Lelőhelyenként részletesen felgyűjtöttem a fegyvereket, rangjelző tárgyakat, fém ruhadíszeket, érméket, (s mindezek különféle változatait), lócsontokat vagy csupán lószerszámot tartalmazó temetkezéseket (nemek szerinti megoszlásban), valamint a korhatározó vagy más szempontból fontos ékszereket (utóbbiakat nem sírok szerinti bontásban, mert az teljesen szétfeszítette volna a dolgozat kereteit, de kronológiai tanulságaikat mindenütt szem előtt tartva).
- A lelőhelyek időbeli besorolását a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti (s ahol lehetőség volt arra, természettudományos) keltezési eredmények alapján végeztem. Amint a fentiekben kifejtettem, a temetőtöredékeket a felszínre került részleteik alapján datáltam, kerülve a hiányzó vagy elpusztult részeikre vonatkozó, konkrét adatokkal alá nem támasztható találgatásokat.

[462] FÉK 1962.
[463] Kovács 2015, 989–1037.

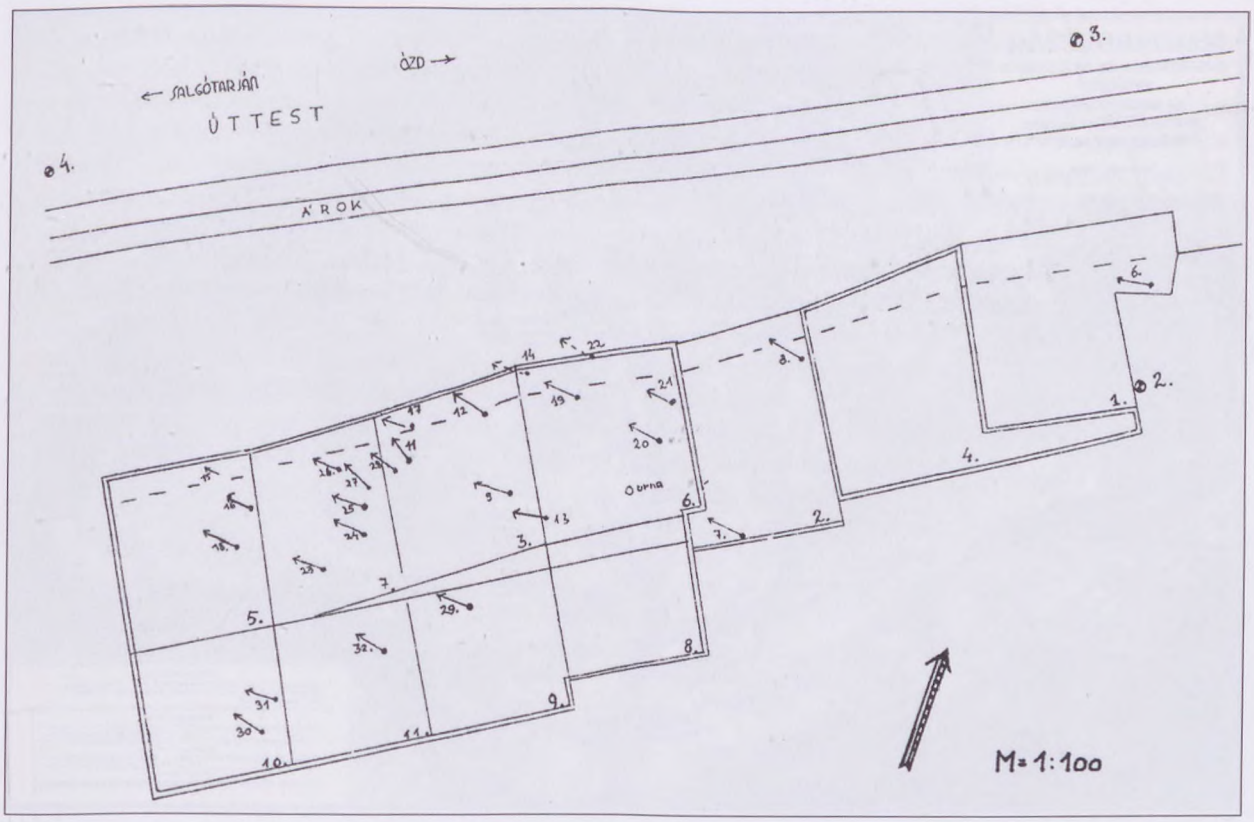

19. kép. Pétervására-Ivádi út, 11. századi temetőrészlet

Anyaggyűjtésemet a Keleti-Kárpátoktól, Erdélyből kiindulva kezdtem el, s jelen munkában a Duna és az Ipoly vonaláig jutottam. A végleges cél természetesen az egész Kárpát-medence leletanyagának felgyűjtése és elemzése lesz. Munkám folyamán azonban be kellett látnom, hogy célszerűbb e tevékenységet két részletben elvégeznem. Az adatok aprólékos felkutatása és ellenőrzése miatt ugyanis ellenkező esetben számomra beláthatatlan ideig elhúzódott volna a feldolgozás. Az elkészült részt annak reményében adom közre, hogy a szakmai közvéleménytől remélt kritikák és visszajelzések segítségével a későbbikben finomítani tudom mondandómat. Erre már csak azért is szükségem van, mert tudomásom szerint hasonló jellegű munka még nem született. A vizsgálati módszereket magamnak kellett kidolgoznom, gyakran menet közben módosítanom vagy finomítanom. A remélt építő jellegű kritikák e tevékenységet a továbbiakban jelentős mértékben megkönnyíthetik.

Az egyes lelőhelyeket egyedi azonosítószámmal láttam el, amelyet a szövegben szögletes zárójelben tüntettem fel az adott lelőhely említése során. A lelőhelyet ugyanezzel a számmal tüntettem fel az elterjedési térképeken is. A lelőhelyek számozott listáját a kötet végén közlöm, határon túli lelőhelyek esetében a mai elnevezéssel együtt. Ily módon a térképeken feltüntetett lelőhelyek könnyen visszakereshetők, s nem volt szükség arra, hogy minden térkép alatt terjedelmes lelőhelylistát közöljek. Ennek a módszernek azonban kétségtelenül jelentkeznek a hátrányai is. Bármennyire kívánatosnak tűnik, a lelőhelyeket nem tudtam ABC-sorrendbe rendezni, s azt is csak korlátozott mértékben tudtam megvalósítani, hogy egy-egy földrajzi vagy régészeti egység lelőhelyei minden esetben egymást követő számozást kapjanak. Ezt lehetetlenné tette a lista folyamatos bővülése, az anyaggyűjtés során valamilyen okból kihagyott, kifelejtett vagy újonnan előkerült lelőhelyek folyamatos felvétele. Alaptérképként a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete által 1938-ban összeállított, a Kárpát-medence vízrendezés előtti állandóan vagy időlegesen vízzel borított területeit, valamint vízmentes térségeit ábrázoló térképet használtam *(20. kép)*.[464] E térkép nyilvánvalóan nem feleltethető meg pontosan a 10–11. századi állapotoknak, de az azt ábrázoló térkép hiányában e munkát volt célszerű használnom. Véleményem szerint arra

[464] Az alaptérképet az MTA BTK Régészeti Intézete bocsátotta rendelkezésemre, Benkő Elek igazgató engedélyével, amelyet ezúton is szeretnék megköszönni!

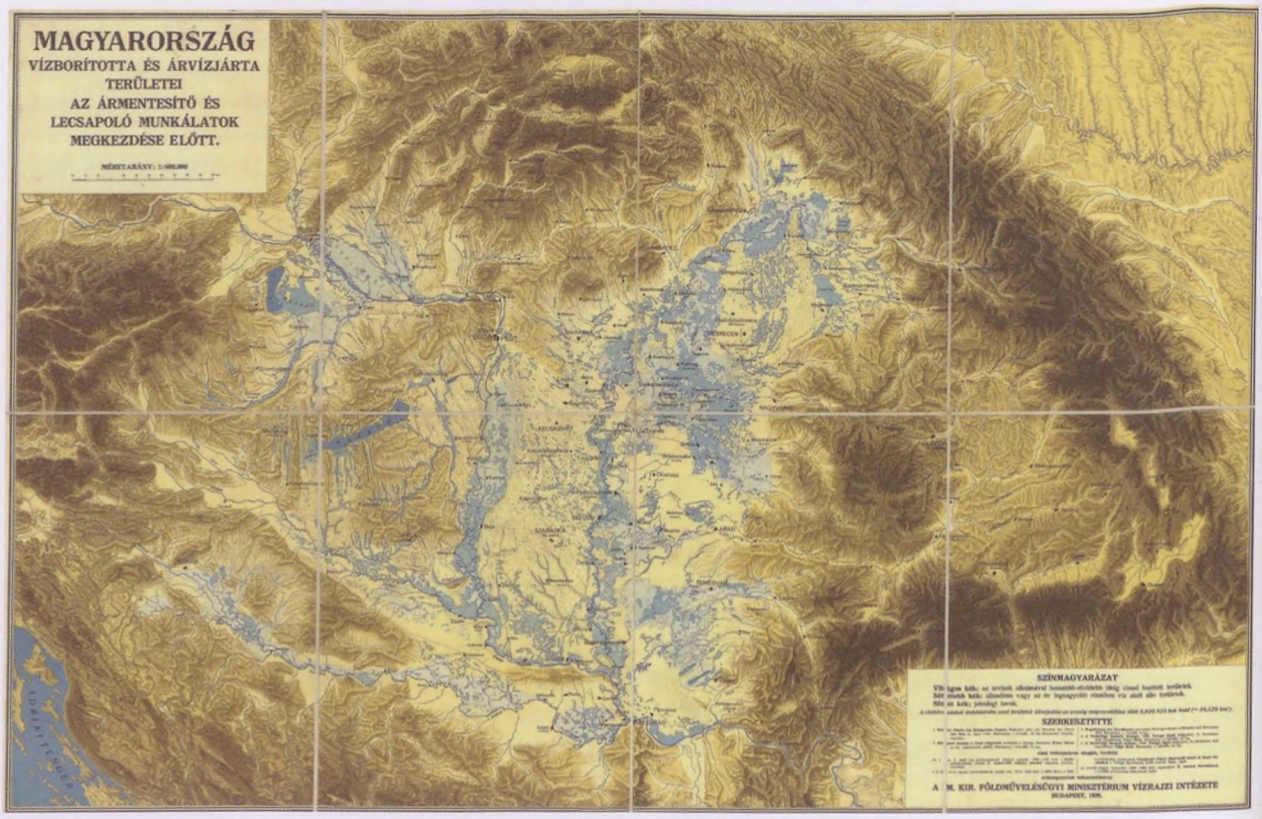

20. kép. A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete, Budapest 1938

ugyanis megfelel, hogy segítségével a temetők elhelyezkedésének főbb tendenciáit megfigyelhessük.

A lelőhelyek kategóriákba sorolásával kapcsolatos problémakört az I. fejezet ide vonatkozó részeiben részletesen kifejtettem. Ennek értelmében a temetőknek sem a Hampel József által javasolt etnikai,[465] sem a Szőke Béla által bevezetett társadalmi és időrendi kategóriák[466] mentén történő felosztását nem tartom alkalmasnak a korszak hagyatékának további vizsgálatára. Felfogásomhoz legközelebb a Kovács László által kidolgozott szisztéma áll,[467] amely a temetők sírszámának mennyiségét, illetve azok használati idejének hosszát tekinti a felosztás alapjának. Eredeti formájában azonban azt sem tudtam alkalmazni. Ennek oka (a korábban kifejtett problémákon túl) főként az volt, hogy Kovács módszere a teljesen, vagy nagyobb részletükben feltárt temetők értelmezésére alkalmas, márpedig a rendelkezésünkre álló lelőhelyek minimum 95%-a nem ilyen. Ennek okán magam jelen állapotukban négy időrendi kategóriába soroltam a lelőhelyeket:

Az I. csoportot azok alkotják, amelyek jelenlegi tudásunk alapján a 10. századra, s feltehetőleg annak is az első hét-nyolc évtizedére keltezhetők. Leletanyagukat az úgynevezett „klasszikus" honfoglalás kori tárgyak alkotják, s ezek sorában nem fordulnak elő az első ezredforduló évtizedeiben megjelenő változatok. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy a tárgyak közül jó néhány (nyitott hajkarikák, kerek átmetszetű huzalkarperecek, füles gombok, kis méretű csüngőtagos ruhadíszek, íjászfelszerelés, lószerszám stb.) jól adatolható módon még a 11. század közepén is felbukkannak,[468] de ez esetben (is) az ismert leletanyag egésze által kirajzolt képet vettem alapul. A II. csoportot azok a lelőhelyek alkotják, amelyeket leleteik alapján (trapéz alakú vállas kengyelek, kétélű kardok, nyéltámaszos balták és bárdok, szőlőfürtös fülbevalók, körte alakú, illetve pödrött végű hajkarikák, „korai" típusú S-végű hajkarikák, vékony sodrott nyak- és karperecek, állatfejes karperecek, spirálcsüngős fülbevalók, Köttlach II. típusú tárgyak)

[465] Hampel 1907.
[466] Szőke 1962.
[467] Kovács 2013.
[468] Révész 1997a, 183–184, 34. jegyzet.

a 10. század közepétől a 11. század első harmadának a végéig keltezhetők. Hiányoznak viszont az I. (Szent) István (997/1000–1038) követő uralkodók pénzei, a bordázott S-végű hajkarikák, a fóliázott, kockásra vagdalt felületű és a fluoritgyöngyök. A III. kategóriába azok a lelőhelyek kerültek, amelyekből a 10. századi és a 11. század végéig, 12. század elejéig használt tárgytípusok, s Árpád-házi uralkodóink pénzei egyaránt kimutathatók. Végezetül a IV. csoport temetőiből csak 11. századi leleteket ismerünk.

Néhány jellegzetes eset kivételével (ahol annak a lehetőségét felvetettem), tartózkodtam az etnikai minősítéstől, csakúgy, mint a társadalmi besorolástól. Néhány különösen gazdag sír esetében vetettem fel csupán óvatosan a törzsi-nemzetségi arisztokráciához tartozás lehetőségét, annak tudatában, hogy még e visszafogott utalások is támadhatóak.

Az egyes fejezetek felépítése során arra törekedtem, hogy mindenütt bemutassam a vizsgált térség főbb természeti földrajzi jellegzetességeit, nagy mértékben támaszkodva a földrajztudomány e téren elért eredményeire. Ezt követően kerítettem sort az egyes lelőhelyek rövid bemutatására, majd azok összefoglaló értékelésére, s ahol mód nyílt rá, regionális régészeti csoportokat különítettem el. Röviden kitértem a terület 9. századi leletanyagának jellemzésére, vagy regisztráltam annak a hiányát. Végezetül ahol mód és szükség volt rá, szembesítettem eredményeimet a térségre vonatkozó történeti forrásokkal, vagy gyakrabban pusztán a hipotézisekkel.

II. ERDÉLY A MAGYAR HONFOGLALÁS KORÁBAN

II.1. ERDÉLY FÖLDRAJZI VISZONYAI

Az Erdélyi-medencét a Keleti- és a Déli-Kárpátok, valamint a szigetként kiemelkedő, a Szamos völgyétől a Maros völgyéig húzódó Erdélyi-középhegység zárják közre, egyedül északnyugat felől határolja alacsonyabb dombvidék, a Szilágysági-dombság.[469] Az átjárást a Kárpát-medence irányából nyugaton a Maros-völgy, északon a Szamos-völgy tette lehetővé. A Kárpátok vonulatán csak a hágókon és völgyszorosokon lehetett átkelni. Az Erdélyi-medence középső területei két nagy földrajzi egységre (Mezőség, Küküllőközi-dombság) tagolódnak, s számos peremmedence veszi azt körbe. E peremmedencék a Keleti-Kárpátok hegyei közé ékelődő Gyergyói, Csíki és Háromszéki, valamint a Déli-Kárpátok előterében található Fogarasföld, a Szebeni-medence, valamint a Kenyérmező. A terület sóban és nemesfémekben gazdag. Legnagyobb folyói a Maros, az Olt és a Nagy- és Kis-Szamos. A térség a honfoglaló magyarok életmódja számára kevésbé volt megfelelő: ligetes sztyeppés foltok csak a Mezőségen fordultak elő, az alacsonyabb dombvidékek tölgyesei, a magasabb hegyek bükk- és fenyőerdői kevéssé csábították őket megtelepedésre. Korai temetőik Kolozsváron kívül a Kelet-Kárpátokból kilépő Maros kiszélesedő völgyében, annak főként nyugati felében sűrűsödnek, egészen Déváig.

II.2. TEMETŐRÉSZLETEK A 10–11. SZÁZADBÓL

A korai magyar krónikás hagyomány szerint a magyarok az etelközi szállásaikat ért besenyő támadást követően, 895 táján költöztek a Kárpát-medencébe. Abban azonban már nincs egyetértés, hogy a beköltözés milyen irányból történt? Anonymus északról, a Vereckei-hágón át vezeti be a honfoglalókat, a *Képes Krónika* szerint ellenben Erdélyen keresztül jutottak ki az Alföldre, Kézai pedig mindkét lehetőségre utalt.[470] Ezt a képet az elmúlt másfél évszázad nyelvészeti, régészeti és történeti kutatásai lényeges módon árnyalták. Mivel Erdélyben sajnálatos módon még az akkori Magyarország más részeihez képest is hat évtizedes késéssel, csak a 19. század utolsó évtizedében kezdődött el a korszak régészeti hagyatékának a kutatása,[471] nincs mit csodálkozni azon, hogy az első jelentős lépéseket a nyelvészet tette meg a térség korai történetének tisztázására vonatkozóan.[472] E kötetben nincs mód a kutatástörténet akár csak vázlatos bemutatására, így az újabb nyelvészeti kutatások rövid összefoglalását Benkő Loránd másfél évtizede megjelent munkája nyomán adom.[473] E szerint Erdélyben alapvetően két magyar nyelvjárás különíthető el: egy északi, amely felső-Tisza-vidéki gyökerekkel rendelkezik, s egy déli, mely igen erős szálakkal kötődik a dél-alföldi nyelvjárásokhoz. Mindez jelzi a térség magyar benépesülésnek irányait is. A legkorábbi helynévtípusok a Maros-völgyben, s az oda torkolló folyóvölgyekben mutathatók ki, de a magyarországiaktól egy vonásukban alapvetően eltérnek: Dél-Erdélyből teljesen hiányoznak a törzsnevekből képzett helynevek, s Észak-Erdélyből is alig néhány ilyen mutatható ki. A nyelvészet abban ugyan nem tud állást foglalni, hogy a korai helynevek mikor keletkeztek, de Benkő szerint nagy részük a 11–12. században már létezett.[474]

Úgy tűnik, hogy a régészeti leletek a nyelvészet által felvázolt képet alátámasztják. Mielőtt azonban ennek részleteit tárgyalnám, egy alapvető módszertani kérdést szeretnék tisztázni. A térség 10–11. századi temetőinek legutóbbi összefoglaló értékelését adó kutatók, Bóna István és Gáll Erwin egyértelműen állást foglaltak abban a tekintetben, hogy az Erdélyi-medence korabeli hagyatékának értékelését le kell választani (de nem elválasztani!) a Partium és a Bánság temetőitől és telepeitől, utóbbiak ugyanis már az alföldi magyar településterület részét alkotják, s azzal együtt tárgyalandók.[475] A térképre pillantva is egyértelmű, hogy a két tömböt 50-100 kilométeres leletmentes sáv választja el egymástól *(21. kép)*. Ez-

[469] Tövissi J.: *Erdély természetföldrajza.* [Főiskolai jegyzet.] Nyíregyháza 1993. A földrajzi viszonyok leírását e munka alapján végeztem el.
[470] HKÍF 296 (Veszprémy László), 352, 358 (Kristó Gyula); Veszprémy 1990, 1–12; Tóth 1998, 205.
[471] Bóna 1996, 4–8.
[472] A kutatástörténet jó összefoglalása: Kordé 1991, 5–58.
[473] Benkő 2001a, 7–68.
[474] Benkő 2001a, 42–43.
[475] Bóna 1989, 107, 124; Gáll 2013, 31–32. – A történeti Erdély fogalmáról némiképp eltérő megközelítéssel: Kristó 2002, 27–28.

21. kép. Erdély 10–11. századi temetői (A temetőket és azok csoportjait bemutató térképeken szereplő lelőhelyek sorszámának feloldása a X. fejezetben, a 473–481. oldalon olvasható)

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 11. században nyitott temető

zel a megközelítéssel a magam részéről maradéktalanul egyetértek. Az alábbiakban elemzéseim során az említett két kutató anyaggyűjtéseire támaszkodom.

Bóna és Gáll eredményei szerint, melyek összecsengenek a nyelvészeti és a történeti kutatásokkal, a magyarság betelepedése Erdély területére több irányból és több ütemben folyt.[476] Korai magyar hagyatékot főként a termékeny folyóvölgyeket követő teraszokon találunk. Noha a magyarok politikai és katonai tekintetben már a 10. századtól vitathatatlanul ellenőrzésük alatt tartották e térséget, a régészeti leletanyag csekély száma, s a teljességre törekvő modern ásatások hiánya miatt ma még csak óvatos következtetéseket fogalmazhatunk meg. A messzemenő óvatosságot az is indokolja, hogy egész Erdély területéről a mai napig nem ismerünk egyetlen teljesen feltárt és közzétett temetőt sem a 10–11. századból. A töredékesen feltárt, hiányosan megfigyelt és dokumentált lelőhelyek forrásértéke korlátozott, azokra messzemenő következtetéseket aligha építhetünk.[477]

A régészeti leletek alapján Észak-Erdélyben a magyarság egyik legfontosabb központja a mai Kolozsvár környékén volt. Az antik *Napoca* romjai közelében, a Szamos teraszain több jellegzetes temető koncentrálódott, melyek (számukra hozzáférhető) leletanyagát Gáll Erwin és Gergely Balázs tette közzé mintaszerű lelkiismeretességgel.[478] A jelentős férfi többletet mutató Zá-

[476] Bóna 1989, 102–127; Gáll 2013, 822.

[477] Gáll 2013.

[478] Gáll–Gergely 2009. – A térség kutatása szempontjából sokat mondó tény, hogy a honfoglalás kori temetők kutatásának magyarországi kezdete után 175, az első erdélyi 10. századi leletek felbukkanása után pedig 114 évnek kellett eltelnie, mire megszületett az első olyan önálló monográfia, amely egy erdélyi település korabeli leletanyagával foglalkozik. Az már legkevésbé sem a szerzők hibája, hogy e kötet is csonka, hiszen (nyilván az ásató hozzájárulásának hiányában) nem volt módjuk közzé tenni a Szántó utcai temető [3. lh] leletanyagát.

polya [2. lh] és Szántó utcai [3. lh] temetőrészletek 11, illetve 26 sírja egy szervezetten telepített, erősen felfegyverzett katonai közösségre utal. Talán hasonló lehetett a Kalevala utcából [4. lh] ismert két (talán azonos lelőhely részleteit jelző?) temetőtöredék 3+8 sírja is. E két vagy három, egymás közelében létesített temető által alkotott csoport szerkezetében, összetételében és leletanyagában is igen erősen emlékeztet a felső-Tisza-vidéki katonai jellegű temetőkre (Karos I–III. [422a–c. lh], Kenézlő I–II. [419a–b. lh], Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh]). Bóna István feltevése szerint e csoportok közvetlenül Etelközből telepedtek át Kolozsvár területére, s soha nem is jártak a Kárpát-medence nyugatabbi részein.[479] Más nézetek viszont (véleményem szerint joggal) a leletanyag erős felső-Tisza-vidéki kapcsolatait hangsúlyozzák, s egy északi irányból érkező migrációs hullámmal számolnak a 920-as évektől.[480] Feladatuk a környező sóbányák, valamint a Szamos menti kereskedelmi út ellenőrzése lehetett. Úgy tűnik, hogy e temetőket legkésőbb a 10. század második felében felhagyták, így e közösségek további sorsa ismeretlen.

A magam részéről a fentieket azzal egészíteném ki, hogy a jelek szerint a kolozsvári az észak-erdélyi térségnek nem csak a legjelentősebb, hanem (a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján) az egyetlen biztosan kimutatható magyar bázisa volt a 10. század első kétharmadában. Kolozsvártól É–ÉNy-ra ugyanis kizárólag településtörténeti szempontból értékelhetetlen szórványleletek állnak a rendelkezésünkre (Décs: kard ellenzője, Magyardécse: nyílhegy, Malomszeg: kétélű kard, Felsőnyárló: balta). Ebben az irányban a legközelebbi elemezhető lelőhely a zilahi 10. század végi – 11. századi temetőtöredék [269. lh],[481] amely azonban már a Meszesi-kapu alföldi, szilágysági kijáratánál fekszik. A régészeti leletek tehát semmiképpen nem támasztják alá azt a történeti hipotézist, mely szerint a Gyula törzs a 930-as években áttelepedett volna a korábbi pannoniai szállásáról a Szamos középső és felső folyásának vidékére, a későbbi Észak-Erdélybe.[482]

Hasonló képpel találkozunk Kolozsvártól délre, az Aranyos-folyó vonaláig, valamint a Maros felső folyásvidékéig. Két 11. század végi érmekincs (Magyarfráta és Torda – mindkettő záró veretei I. [Szent] László [1077–1095] érméi) mellett a Tordai-hasadékban lelt két szórvány nyílhegy és a 11. századi (torda-)várfalvi temetőrészlet [5. lh] alkotják a térség korabeli emlékanyagát.[483] Utóbbi lelőhely azért is érdemel komolyabb figyelmet, mert Bóna István e temetőtípusnak (szerinte ezek a Várfalva–Vajdahunyad típusú temetők) kiemelt szerepet szánt Erdély korai társadalomtörténetének rekonstrukciója során. Véleménye szerint *„Az Erdélyi-medencén belül két, időben részben párhuzamos, részben egymást követő társadalmi réteg bontakozik ki. Egy első, s egyben korábbi, amelyet legkésőbb a 11. század elején az államhatalom felszámolt (a 10. századi „középréteg" lovas-fegyveres „pogány" temetői), s egy második (Várfalva-Vajdahunyad típusú temetők), amelynek népe zökkenő nélkül tovább él falvaiban, s temetkezik temetőiben a keresztény királyság idején. Szükség lévén rá mint adózóra, hívőre és dolgozó népre. E második, önmagában is »kétlépcsős« köznépi kultúra temetői Erdély egész területén megtalálhatók. Korai, még 10. századi (»várfalvi«) szakaszát néhány temetőrészlet jelzi..."*[484]

Véleményem szerint az imént felvázolt képet a rendelkezésre álló leletanyag aprólékos vizsgálata után nemcsak árnyaltabban kell látnunk, hanem jelentős mértékben módosítanunk is szükséges. Elöljáróban szeretném leszögezni: Bóna Istvánt a legnagyobb elismerés illeti azért, mert aprólékos, keserves munkával összeállította a 10–11. századi erdélyi leleteknek azt az adattárát, amelyet a magyar, s a nemzetközi kutatás már régóta nélkülözött, s amely nélkül elképzelhetetlen volt a további tudományos vizsgálódás. Az adatok roppant foghíjas voltával ő maga is tisztában volt, jobb és több, használhatóbb lelet híján mégis ezekkel kellett dolgoznia. Az általa ennek eredményeként megalkotott történelmi tabló monumentális. Annak számos részlete azonban véleményem szerint megkérdőjelezhető, s így az összkép is vitatható *(22. kép)*.

A régészeti leletek esetében mindig különös óvatossággal kell eljárni, amennyiben azokat egy adott etnikumhoz kíséreljük meg hozzárendelni, illetve, ha időrendjüket a lehető legpontosabban meg akarjuk határozni. Még inkább érvényes mindez az amúgy is problematikus szórványleletekre. A Bóna által hivatkozott leletek közül a líra alakú csatok használata korántsem korlátozódott a 10. századra,[485] sőt éppen Erdélyben még a 12. század második felére keltezhető temetőből

[479] Bóna 1996, 8–9.
[480] Gáll–Gergely 2009, 93–108.
[481] Cosma 2001, 857–883, téves 9. század végi – 10. század eleji datálással.
[482] Kristó–Makk 2001, 174.
[483] Roska 1914, 125–187.
[484] Bóna 1986, 218. – E típushoz az alábbi lelőhelyeket sorolta: Magyarlapád [6. lh], Maroscsapó, Maroskarna-B [11. lh], Alvinc-Borberek, Torda-Tündérhegy, Marosnagylak [7. lh], Zeykfalva, valamint szórvány nyílhegyeket több lelőhelyről és egy líra alakú csatot Vecelről.
[485] Révész 1987, 257–285. – A szabolcsi lelet kapcsán később hasonlóan nyilatkozott Bóna István is: Bóna 1998, 97–98, 45. kép.

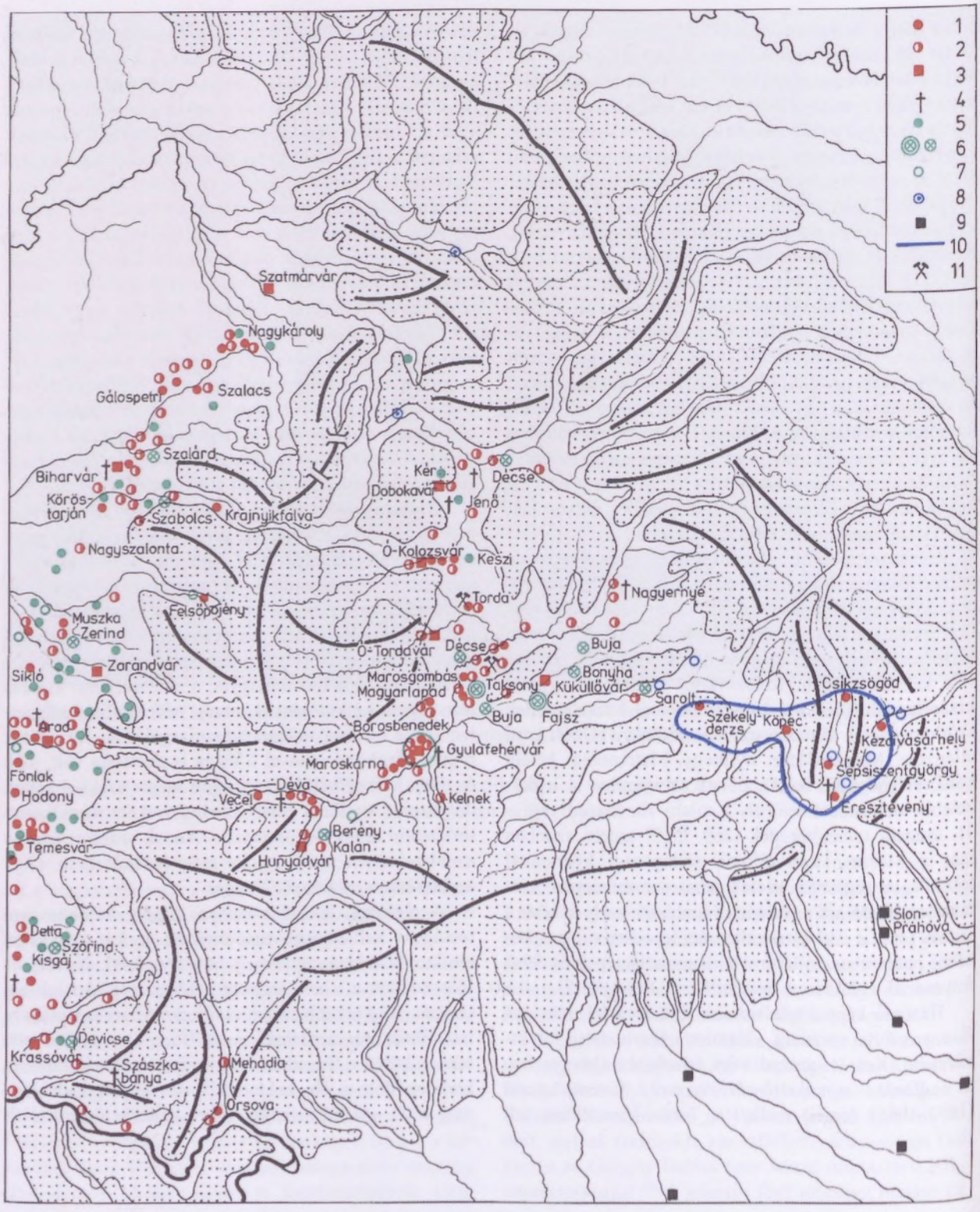

22. kép. Erdély és a Kelet-Alföld a magyar honfoglalás és államszervezés korában (Bóna 1986, 226, 19. térkép) Jelmagyarázat: 1. magyar fegyveresek 10. századi temetői és leletei, 2. magyar köznép 10–11. századi temetői és leletei, 3. magyar ispáni várak, 4. Karoling, viking és bizánci kardok, 5. honfoglaló magyar törzsek nevét viselő telepek, 6. magyar fejedelmi és vezéri szállások és birtokok a 10. században, 7. törzsnévi típusú helynevek, 8. a 10–11. században régészetileg igazolhatóan tovább élő szláv falvak, 9. bolgár várak a 10. század elejétől, 10. bolgárok elleni magyar határbiztosítás a 10. században, 11. korai sóbányák

(Zabola) is ismert e tárgytípus.[486] Ily módon felbukkanását aligha értelmezhetjük egy 10. századi temető kétségbevonhatatlan jeleként (Vecel). Fokozottan érvényes ez a rombusz alakú nyílhegyekre, melyeket ugyancsak Európa-szerte előszeretettel kapcsolnak magyar hadjáratokhoz, ostromokhoz vagy másféle magyar jelenléthez.[487] *„E semmivel össze nem téveszthető, gyakran mesterien kovácsolt nyílhegyek"*[488] szórványleletként valójában tökéletesen alkalmatlanok arra, hogy segítségükkel 10–11. századi magyar temetők és telepek láncolatát rajzoljuk meg. Használatuk ugyanis nemcsak a 11., hanem a 12. századból is kitűnően adatolható. Általános módszertani elvként megfogalmazható, hogy leletösszefüggés nélküli, szórvány tárgyakat település-, illetve társadalomtörténeti kép megrajzolásához felhasználni nem lehet, még egy ilyen forrásszegényes időszakban sem.[489]

Bóna hipotézise szerint a kevés régészeti lelet is elegendő annak megítélésére, hogy Erdély különböző pontjain a 9–10. század fordulójától egyszerre kezdődik el a honfoglaló magyarság különböző társadalmi rétegeinek megtelepülése, temetkezése *(22. kép)*.[490] Mint láttuk, Észak-Erdély esetében e tétel nem igazolható. A kolozsvári, katonai jellegű temetőkön kívül az egész térségből nem ismerünk egyetlen más 10. századi lelőhelyet sem. Tüzetesebben megvizsgálva a leletanyagot – véleményem szerint – árnyaltabban kell értékelnünk a dél-erdélyi magyar betelepülés folyamatát is. Mindennek megítéléséhez Bóna szerint *„Az egyik fontos alap az Aranyos-folyó völgye felett Várfalva-Váralján feltárt temetőrész – az első Tordavár várnépének korai temetője. Az észak-déli irányú sávban feltárt temető déli*[491] *felének korai mellékletei: ruhanyakat díszítő kéttagú csüngők, öntött ruhadíszek és pitykék, ezüst és bronz mentegombok, huzalból sodrott nyakperecek, lemezes és állatfejes karperecek jellegzetes 10. századi magyar viseletről tanúskodnak, a rombuszpengéjű nyílcsúcs, a bajelhárító vagy rangjelző célból sírba tett nyílvessző pedig 'a magyarok nyiláról', melytől az egész 10. századi Európa rettegett. A temető északi felére viszont már a szájba vagy kézbe helyezett sírobulusok jellemzők. I. István (5 sírból, ebből négyben obulusként), Péter és Sámuel kori 'mag' körül I. András pénzeivel keltezett (7 sírban 9 érem) sírok csoportja. A temetkezés megszűnésének idejére I. László pénze utal. A királyság korának kereszténységként eltemetett halottjaira a test előtt összekulcsolt kezek jellemzők, valamint a korai Árpád-kor egyszerű ékszerei: S alakban hajtogatott végű bronzkarikák, -gyűrűk, sima vagy huzalokból sodort karperecek, vastag, sima bronzhuzalból hajlított nyakperecek – ugyanakkor a pogány élelem, edények, fegyverek teljes hiánya."*[492]

A fenti nagy ívű, s az egész Erdélyi-medencére vonatkoztatott gondolatmenetet azonban néhány elemében finomítanunk szükséges. A várfalvi temető [5. lh] valóban a térség egyik kulcsfontosságú lelőhelye lenne – amennyiben feltárták volna *(23. kép)*. Az 57 megmentett sír azonban (a hasonló, teljesen kiásott temetők ismeretében) az itt eltemetettek alig 10-20%-át jelentheti. Szerencsés módon azonban Roska Márton ásatása a temetőről mintegy metszetet készített, így mégis megkockáztatható erre támaszkodva néhány feltevés.[493] A temető a feltárt részlet alapján azon típusba sorolható, amely egy központi magból kiindulva a szélei irányában mind fiatalabb sírokat tartalmaz. A részleges feltárás miatt azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy a központi magot a később megásott sírok gyűrűszerűen körbevették-e (magyarhomorogi típus[494]), avagy a temető legyezőszerű alakot öltött, melynek a keskenyebbik szélén helyezkedtek el a település (s a temető) alapítóinak sírhantjai (hasonló temető: Püspökladány-Eperjesvölgy[495] [280. lh])? A kulcskérdés azonban bármelyik esetben az, hogy erre mikor került sor, mikor kerülhettek földbe az első temetkezések? Bóna István erre határozott választ nem ad ugyan, de a kutatás ide vonatkozó korábbi (és kortárs) megállapításait egyértelműen elutasította.[496] A pejora-

[486] Székely 1994, 277–305.

[487] Minderről részletesen, a vonatkozón szakirodalom áttekintésével: Langó 2010, 579–597.

[488] Bóna 1986, 218.

[489] A Bóna által említett, „kétlépcsős" köznépi hagyaték 10. századi elemei között tárgyalt lelőhelyek egy része bizonyosan nem sorolható ide (Bóna 1986, 218). Vecelről már fentebb történt említés, Torda-Tündérhegy valójában bronzkori lelőhely. Zeykfalva: szórványlelet a Radu Popa vezette 1969–1970. évi templomásatáson: a későbbi sírok töltelékföldjében lelt I. (Szent) István (997/1000–1038) H1 (1) denára: Muzeul Judeţean Hunedoara (Bóna 1986, 218; köznépi temetőként: Popa 1988, 69; H1-nek meghatározva: Velter 2002, 350–351: Nr. LXII. 261). Az adatok pontosításáért Kovács László és Gáll Erwin kollégámnak tartozom köszönettel!

[490] Bóna 1986, 203.

[491] Bóna itt felcserélte az égtájakat, a temető korai fázisa valójában a feltárt sáv északi részén található (Bóna 1986, 217; vö. Roska 1914, 127, 2. ábra).

[492] Bóna 1986, 217–218.

[493] Roska 1914, 125–187.

[494] Kovács 1997, 363–384.

[495] Nepper 2002, 128–296.

[496] *„Az erdélyi és a kelet-alföldi úgynevezett »Bijelo Brdo I.« temetők vizsgálatában és keltezésében kiindulási alapként nem fogadható el a Szőke Béla, Kralovánszky Alán és Kiss Attila által használt, részben Giesler által is átvett, illetve kidolgozott kronológia. A konkrét keltező anyagok híján vagy helyett hipotetikus hajkarika-tipológiára alapozott kronológiai rendszerek szerint a »köznépi« temetőket csak 960/970 táján nyitnák.*

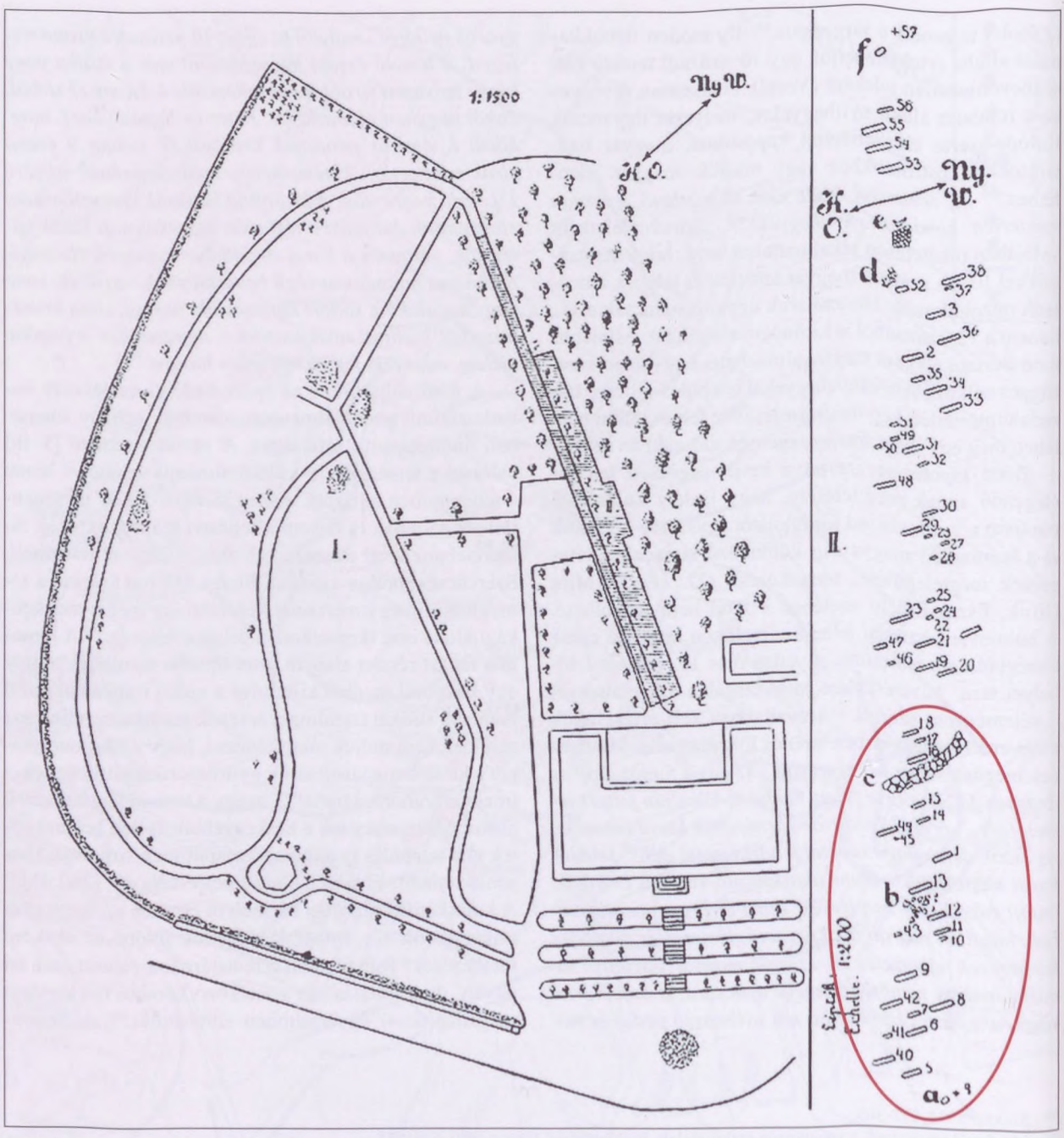

23. kép. A várfalvi temetőrészlet, bekarikázva a legkorábbi sírcsoport (ROSKA 1914, 127, 2. ábra)

tív módon emlegetett *„hajkarika-tipológia"* (valójában: a leletanyag részletesen kidolgozott tipokronológiája) helyett azonban értékelhető alternatívát nem nyújtott. Ha ugyanis a várfalvi temetőről írott nagyvonalú megállapításait tekintjük *„konkrét kronológiai adatoknak"*, akkor komoly problémákkal szembesülünk.

A Kárpát-medence azonban a 10. század első két harmadában sem volt lakatlan, illetve lakosaira nem csupán magyar lovassírok és szláv helynevek utalnak. A nemzedékeken át használt »köznépi« temetők fele vagy közel fele (Halimba, Majs, Szabolcs, Ellend I–II. stb.) 10. századi, és ma a számos kisebb temető és temetőrész mellett már 500 síros, csak a 10. században használt temetőt is ismerünk (Rácalmás-Göböljárás). Legkésőbb az államalapításig volt folyamatos temetkezés Mözs, Dunaújváros-Öreghegy, Nádudvar, Szob-Kiserdő és -Vendelin temetőiben. Erdély esetében tehát nem elméletekkel, hanem konkrét kronológiai adatokkal igyekeztem dolgozni." (BÓNA 1986, 576).

Bóna a temető legrégebbi, a 10. századra keltezhető leletei közé sorolta a bronz kéttagú csüngős vereteket, füles gombokat, sodrott nyakpereceket, huzal- és pántkarperecet, valamint egy nyílhegyet *(24–25. kép)*. Ezek reprezentálnák azt a köznépi réteget és annak anyagi kultúráját, mely Erdélyt már a 10. század elejétől benépesítette volna. A valós helyzet azonban egészen mást mutat. A Várfalván feltárt É–D-i irányú temetősáv [5. lh] sírjai közül legkorábbinak a sáv északi végén elhelyezkedő temetkezések tekinthetők (5–15., 40–45. sírok, ezek után ugyanis már a pénzmellékletes temetkezések sávja következik). E 17 sír közül 10 nem tartalmazott mellékletet (5–6., 8–10., 12., 14., 40., 44–45.). A maradék hét temetkezés közül a 7. (füles gomb) és a 11. sír (pántgyűrű, vaskés) leletei a 10–11. századon belül nem keltezhetők pontosabban, ezen időszak folyamatosan használt tárgytípusai közé tartoznak. A 13. sír dudoros és fejes gyűrűje, a 15. sír körte alakú hajkarikája és sodrott nyakperece semmiképpen nem keltezhető a 10. század utolsó harmadánál korábbra.[497] Ugyanez a helyzet a 41–42. sírok ovális átmetszetű, illetve sodrást utánzó gyűrűivel. A velük együtt talált pödrött végű, illetve S-végű karikaékszerekről éppen Gáll Erwin mutatta ki, hogy azok Erdélyben a 11. század elejénél korábban nem adatolhatók.[498] A vastag rombusz átmetszetű, valamint a sodrást utánzó zárt állatfejes (Kovács 3b típus) karperecforma használata ugyancsak az ezredforduló idejétől adatolható, egészen a 11. század végéig.[499] A Bóna által jellegzetes 10. századi magyar hagyatéknak értelmezett leletek közül tehát mindezeket nyugodtan kiiktathatjuk. Oda sorolhatnánk viszont a kiszélesedő, lekerekített végű pántkarperecet. E tárgyforma ezüstből készített változatai valóban a 10. század első kétharmadára keltezett temetők jellegzetes leletei közé tartoznak.[500] Mindez azonban nem mondható el a bronzból készített, pontkörös díszítésű példányokra (ezek közé tartozik a várfalvi 42. sír karperece is)! Ezt a változatot ugyanis a kutatás már régóta megbízhatóan besorolta a 10. század utolsó harmadára – a 11. század első felére datálható leletek közé,[501] amit esetünkben a kísérőleletek (S-, illetve pödrött végű karikaékszer, állatfejes karperec) kétségbevonhatatlanná tesznek.[502] A korai fázisba sorolt nyílhegy kérdéséről fentebb már szó esett, egyébként is sírhoz nem köthető szórványlelettel állunk szemben. Végezetül maradna a régi színpompás viseletet idéző csüngőtagos veretsor. Ennek valóban ismertek 10. századi formai párhuzamai a Maros és a Körösök közéről, az Alföldről. A gondosan összegyűjtött analógiák nyomán vetette fel Gáll Erwin, hogy a várfalvi közösség tagjai valahonnan arról a környékről húzódhattak az ezredforduló táján az Aranyos mellé.[503] E tárgytípus használata azonban (pénzzel keltezett leletek alapján) kimutatható még a 11. század közepén is.[504] Várfalván [5. lh] a kopott, hosszú ideje használt ruhadíszeket tartalmazó 25. sír semmiképpen nem tartozhatott a temető korai, 10. századi csoportjába, ugyanis a közvetlenül mellette fekvő 22. sírban I. András (1046–1060), a 23. és 24. sírban pedig I. (Szent) István (1000–1038) királyok érméit találták. Az eddigieket összegezve kijelenthetjük: a várfalvi temetőt a feltárt temetőrész leletei alapján a 10–11. század fordulóján nyitották, s mintegy száz évnyi használat után, a 11–12. század fordulóján hagyták fel.[505]

A feltételezések szerint Dél-Erdély benépesítése nyugati irányból, az Alföldről történt, a Maros völgyét követve.[506] A 10. századi lelőhelyek a Maros középső folyása mentén sűrűsödnek, Kenyérmező és Torockó-hegyalja területén, éppen ott, ahol a bolgár megszállással kapcsolatba hozott Csombord–Maroskarna-csoport emlékei is kimutathatók *(13. kép)*.[507] A Maros alföldi, alsó szakaszát kísérő sűrű 10–11. századi településtömb az Arad melletti Öthalom [28. lh] 11. századi temetőjénél megszakad, a Zarándi-hegység és az Erdőhát közé ékelődő szűk folyóvölgy nem kínált kedvező feltételeket a megtelepedéshez. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a Maros völgyén felfelé haladva a medencévé szélesedő völgy torkolatánál, Déván találjuk az első dél-erdélyi honfoglalás kori temetőt. Déva-Micro 15 lelőhelyen [9. lh] egy nagyobb temető hét sírját tárták fel, melyek közül az első négy fegyveres férfiakat rejtett (1–2. sír: nyilak, 3. sír:

[497] Tettamanti 1971, 219; Szőke–Vándor 1987, 53–54, 67–76.

[498] Gáll 2007, 239–251.

[499] Szabó 1980, 66; Giesler 1981, 120; Kovács 1994, 134–136.

[500] Révész 1996, 90.

[501] Szőke 1962, 95; az újabb leletek e keltezést megerősítik: Révész 1996, 90, 322. jegyzet.

[502] Pontosan ugyanilyen karperec került elő Gyulafehérvár-Brânduşei utca [18. lh] temetőjének 137. sírjából S-végű hajkarika, fonott gyűrű és 2 db I. (Szent) István (997/1000–1038) érme kíséretében: Gáll 2013, 137, 62. tábla 6.

[503] Gáll 2013, 532.

[504] Bálint 1991, 123–132; Révész 2008, 422–423. – Vö. még Tiszalúc-Sarkadpuszta 163. sír: biztosan 11. századi temetőből (Kovács 1986a, 220, 221, 2. kép).

[505] Hasonló keltezéssel: Gáll 2013, 535.

[506] Benkő 2001a, 42–43; Bóna 1989, 102–127; Gáll 2013, 822. – Román kutatók szerint a Maros-völgy nem tekinthető a magyarok elsődleges behatolási irányának a 10. század elejére keltezhető leletek hiánya miatt (Horedt 1986, 84; Pinter 1994, 240, 34. jegyzet).

[507] Bóna 1989, 117–125; Bóna 1996, 8–11.

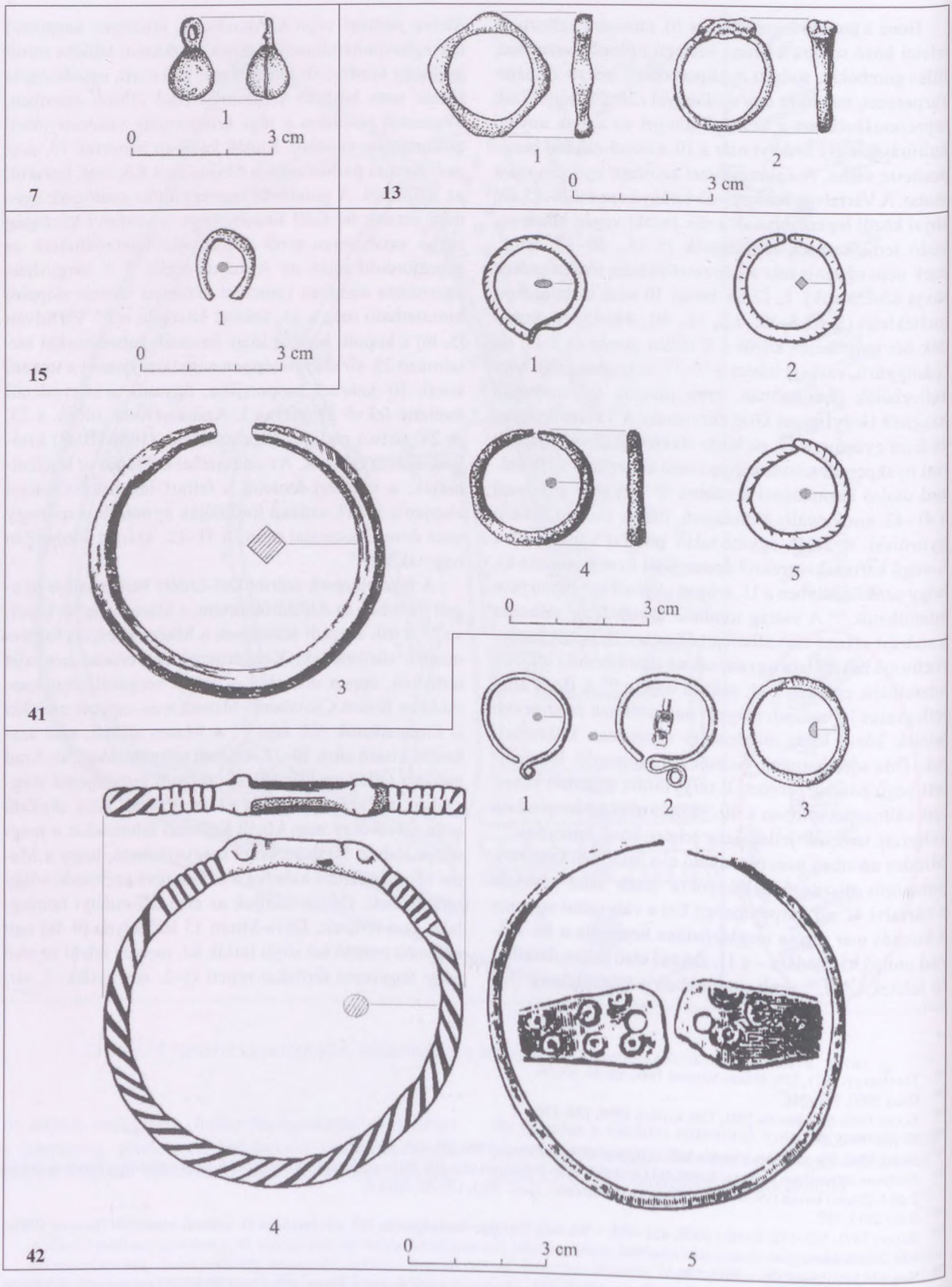

24. kép. A várfalvi temető legkorábbi sírjainak leletei

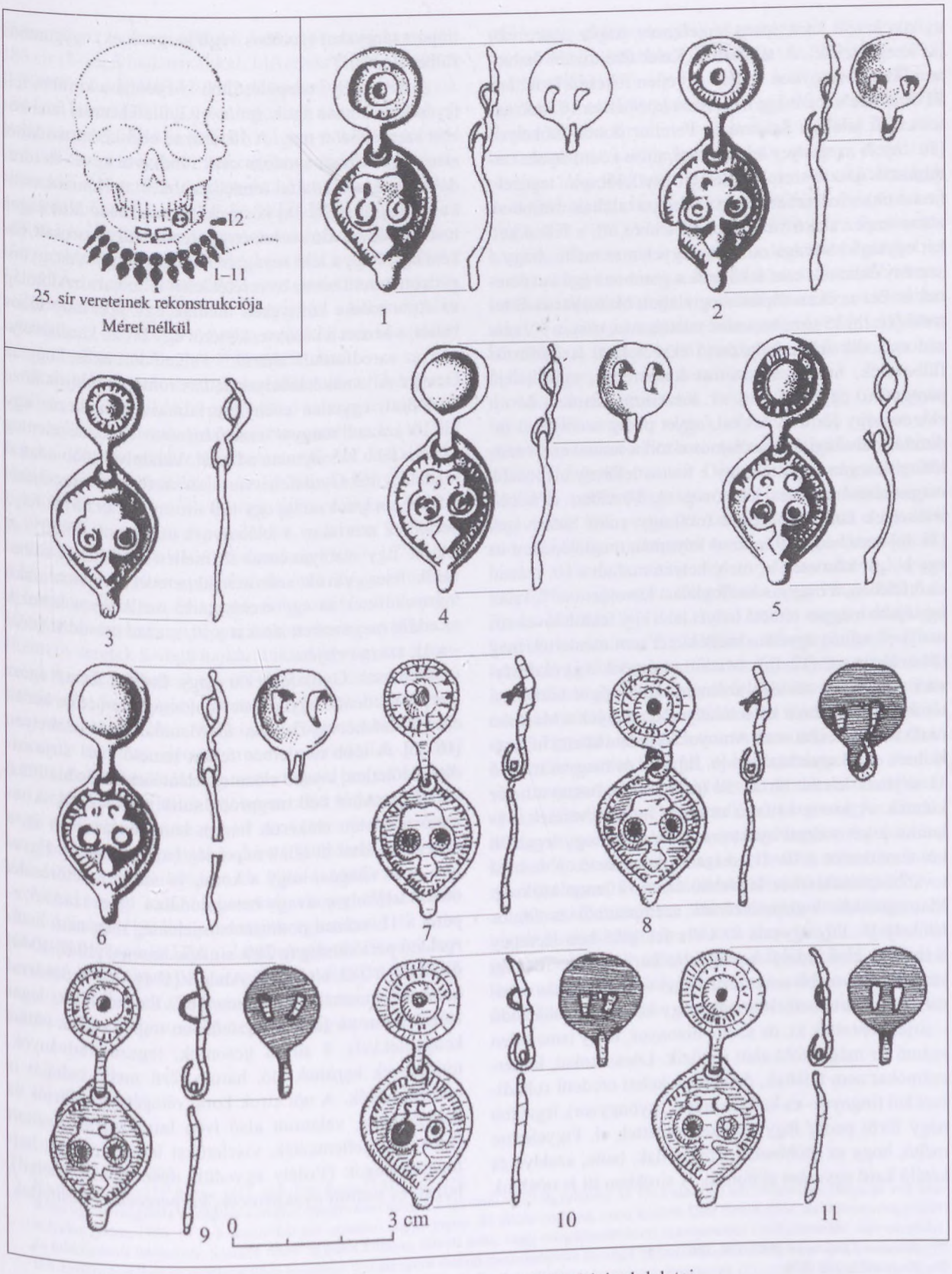

25. kép. A várfalvi temető legkorábbi sírjainak leletei

nyilak, kétélű kard, lovas temetkezés, trapéz alakú vállas kengyelekkel, 4. sír: balta). Kelet felé tovább haladva a Maros-völgyben Erdély egyetlen teljesen(?) feltárt, 71 síros, de napjainkig nagyrészt közöletlen 10. századi temetőjét találjuk Szászváros-Pemilor domb lelőhelyen [10. lh]. A szegényes leletanyagú sírok közül nyolc tartalmazta íjászfelszerelés elemeit (nyílcsúcsok, tegezek, íjcsontok), s hat sírban lószerszámokat találtak. Utóbbiak zöme trapéz alakú vállas kengyelekből áll, s felbukkan két egytagú szájvasú zabla is. Figyelemre méltó, hogy a szerény ékszerek közt feltűnnek a gombos végű karperecek is. Ezt az ékszertípust megtaláljuk Maroskarna-B temető [11. lh] 15 síros temetőrészletében is, más, a 10. század második felére keltezhető ékszerekkel (szőlőfürtös fülbevalók, huzal- és sodrott karperecek, spirálisfejű pántgyűrű) együtt. Lovas sír, lószerszám itt nem került elő, de négy férfit nyilakkal, egyet pedig szablyával indítottak túlvilági útjára. Sajnos a többi temetkezést szőlőültetés során feldúlták, így e fontos lelőhely alaposabb megismerésére nincs lehetőség. A közelben előkerült lelőhelyek tanúsága szerint (csakúgy, mint Szászváros [10. lh] esetében), a 9. század folyamán megtelepedett itt egy bolgár közösség is, mely helyén maradt a 10. század első felében, a magyar honfoglalást követően is.[508] Talán egy újabb magyar temető helyét jelzi egy feldúlt lovas sír, melynek sajnos egyetlen mellékletét sem mentették meg (Maroskarna-C [12. lh]). Mielőtt rátérnénk a gyulafehérvári temetőkre, röviden szólnunk kell még e települési tömb keleti szélének két lelőhelyéről, amelyek a Marosba ömlő Küküllő, illetve az Aranyos torkolata között helyezkednek el. Magyarlapádon [6. lh] avar és magyar temető 11 sírjának leleteit tárták fel (és keverték össze) amatőr kutatók. A bronz kéttagú csüngős ingnyakveretek, valamint a két sodrott nyakperec arra utal, hogy legalább két temetkezés a 10–11. századra keltezhető. A temető további értékeléséhez hitelesítő ásatásra lenne szükség. Marosgombás kutatástörténeti szempontból is fontos lelőhely [1. lh], ugyanis itt tárta fel 1895-ben Herepey Károly az első erdélyi honfoglalás kori sírokat. További két (több-kevesebb szakszerűséggel végzett) ásatás eredményeként a temető 14 – egy vagy két sorba rendeződő – sírját bontották ki, de szinte bizonyos, hogy ismeretlen számú sír még a föld alatt rejtőzik. Lócsontokat, lószerszámokat nem találtak, de két nőt keleti eredetű ruhadíszekkel (ingnyak- és kaftánveretek, gyöngysor), legalább négy férfit pedig fegyverekkel temettek el. Figyelemre méltó, hogy az utóbbiak között nyilak, balta, szablya és kétélű kard egyaránt előfordul. A sírokban itt is találunk import tárgyakat (gombos végű karperecek, egygömbös fülbevalópár).[509]

A dél-erdélyi településtömb központja a korábbi feltevések szerint az antik *Apulum* (Gyulafehérvár) falai között szerveződött meg. A 10. század első kétharmadából erre vonatkozóan azonban csak rendkívül kevés és töredékes régészeti adattal rendelkezünk.[510] A Római katolikus katedrális [20. lh] környékéről származó állítólagos lovas sírokra utaló közlemények rendkívül zavarosak, főként úgy, hogy a leletanyagból mindössze egyetlen, gyöngyözött keretű bronz övveretet lehet felmutatni. Állítólag az Apor-palota környékén találtak egy szórvány fokos baltát, s ismert a város területéről egy bronz kardhüvelyvég, az ezredforduló tájáról.[511] Felvetődött az is, hogy az Orange-Állomás lelőhelyen feltárt római kori sírok közé ékelődött, egyetlen edényt tartalmazó temetkezés egy kis 10. századi magyar temető hírnöke lenne, de jelenleg ez sem több bizonytalan adatnál. Valamivel több adattal rendelkezünk Gyulafehérvár-Császár forrása temetőjéről [15. lh], melynek eddig egy 129 síros részletét tárták fel, a becslések szerint ez a lelőhelynek mindössze 15-20%-át jelenti. Egy szablyás lovas sír mellett szőlőfürtös fülbevalók, fejes gyűrűk, sodrott nyakperecek, rombusz alakú ingnyakdíszek és egy ereklyetartó mellkereszt keltezik ez eddig megmentett sírokat a 10. század második felére – a 11. század elejére.

Nemcsak Gyulafehérvár vagy Erdély, de az egész Kárpát-medence egyik kulcsfontosságú temetője került elő Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás lelőhelyen [16. lh]. A több részletben feltárt temető 1261 sírja eddig közöletlen, kisebb előzetes jelentésekből és kiállítási katalógusokból kell megpróbálnunk tájékozódni. A temető területén előkerült három hamvasztásos sír is, a magyarok által itt talált népesség hagyatékaként. Egyelőre nem világos, hogy a korai, 78 síros temetőrészlet önálló lelőhely-e, avagy betagolódott a 10. század közepétől a 11. század pontosabban jelenleg meg nem határozható periódusáig (a 280. sír Aba Sámuel [1041–1044] denárral, a 282. sír 2 db I. András [1046–1060] denárral keltezett) használt újabb temetőbe? Ez utóbbihoz legalább 9 lovas sír tartozott (zömében trapéz alakú, vállas kengyelekkel), 9 sírból íjcsontok, tegezmaradványok, nyílhegyek kerültek elő, három férfi mellé baltáját is oda helyezték. A női sírok korai rétegét szőlőfürtös és négygömbös, valamint alsó ívén huroksorral díszített fülbevalók jellemezték, viseletüket lunulák, áttört hajfonatkorongok (Erdély egyedüli ilyen típusú leletei!), huzal- és sodrott nyakperecek, karperecek színesítették.

[508] Anghel–Ciugudean 1987, 179–196.

[509] Nagy 1913, 268–275.

[510] A gyulafehérvári lelőhelyekről összefoglalóan: Bóna 1986, 219–220; Bóna 1989, 124, 144–145; Bóna 2001, 77, 86–90; Ciugudean–Dragotă 2002; Ciugudean–Pinter–Rustoiu 2006; Gáll 2013, 114–206.

[511] Heitel 1995, 389–439; Gáll 2013, 194–199. – Az említett szórványleleteket önálló lelőhelyként nem szerepeltettem.

Felmerült az is, hogy a közeli Vadászok utcájában talált 186 sír (S-végű hajkarikákkal, I. András [1046–1060] és I. [Szent] László [1077–1095] pénzeivel) e temető egyik részlete lenne [17. lh]. Jelenleg tehát nem dönthető el, hogy három különálló lelőhelyről van-e szó (I.: a helyben talált népesség 9–10. századi temetője, II.: egy önálló temető a 10. század közepe és a 11. század eleje közti évtizedekből és III.: egy 11–12. századi temető), vagy az utóbbi két periódusban folyamatosan használták a temetőt, esetleg a harmadik variánsként már a 9. századtól a 12. század elejéig törés nélkül folytatódott a temetkezések sora, s az újonnan jöttek integrálták a helyben talált közösséget? Minderről azonban csak a leletek közzététele után tudhatunk meg további részleteket.

Hasonló szituációval számolhatunk a Brânduşei utcában és környékén, 7 különböző telken feltárt, összességében 229 síros temetőrészlet esetében is [18. lh]. A korai temetkezésekre a változatos (K–Ny, É–D, D–É) tájolás, az edénymelléklet és a kőpakolás jellemző. Ezt követik a nyitott és S-végű hajkarikákkal, sodrott gyűrűkkel, kar- és nyakperecekkel, valamint I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) Salamonig (1063–1074) terjedő érmékkel eltemetett férfiak, nők és gyermekek. A leletanyagban másodlagosan felhasználva feltűnnek a 10. századi eredetű, sztyeppei viselet elemei: nyakláncra fűzött övveretek S-végű hajkarikákkal és négyzet átmetszetű huzalkarpereccel együtt (129. sír), illetve kéttagú kaftánveret felső tagja I. (Szent) István (997/1000–1038) pénzének kíséretében (145. sír). Fegyvernek, lószerszámnak azonban nyoma sincs a mellékletek között. A töredékes adatokból még nem világos, hogy a 11. század elején újonnan jöttek a helyben talált népesség mellé, vagy azok helyére érkeztek-e? Az is növeli a bizonytalanságot, hogy a becslések szerint a földben rejtőző legalább 1000 sírnak mindössze kb. 20%-át tárták fel.

Végül meg kell említenünk, hogy Gyulafehérvár-Poklisáról [19. lh] is ismerjük egy temető 17 síros részletét, mely a leletanyag alapján (nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott gyűrűk, csörgők, I. András [1046–1060] érmei) a 11. századra keltezhető. Ugyanerre a periódusra tehető a dél-erdélyi temetőcsoport eddig ismert legkelebbi tagja (Marosnagylak-Vízpompa [7. lh], egy nagy temető 18 síros részlete I. [Szent] István [997/1000–1038] és I. András [1046–1060] királyok érméivel).[512] A Maros egyik déli mellékvölgyében egy nagyobb temető 57 sírját Roska Márton tárta fel Vajdahunyadon [8. lh].[513] A többi temetkezés szőlőtelepítés során részben elpusztult, részben még föld alatt nyugszik. A temető időhatárait az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) húzódó érmesorozat jelzi. Szerkezete hasonló lehetett a várfalvihoz, a legkorábbi sírokat ez esetben is gyűrű alakban fogták körbe a fiatalabb temetkezések. A jellegzetes 11. századi ékszertípusok mellett a keleti eredetű tárgyakat már csak egyetlen nyílcsúcs képviseli, a rítusok közül pedig egy trepanált koponya őrzi a régi gyógyító emberek keze nyomát.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a dél-erdélyi, a magyar fejedelmek, majd az első királyok telepítő tevékenységével kapcsolatba hozható temetők láncolata a Maros középső folyása mentén Dévától Marosnagylakig húzódik. A mellékvölgyekben, déli irányban Vajdahunyadig, észak felé pedig Várfalváig követhető e temetők sora. E kép semmiképpen nem tekinthető újdonságnak, hiszen a rendelkezésére álló töredékes adatok alapján lényegében ugyanezt állapíthatta meg Nagy Géza és Roska Márton 1913-ban, majd utóbbi negyedszázaddal később ismételten.[514] Az újabb összefoglalások, Bóna István és Gáll Erwin munkái az elmúl hét évtized során ismertté vált újabb lelőhelyek feltüntetésével lényegében csak árnyalták, de alapvetően nem módosították mindezt.[515] Egyedül északkeleti irányban terjeszthetnénk ki a településterület határait, ehhez azonban csak rendkívül bizonytalan szórványleletek állnak a rendelkezésünkre (Szelindek: 11. századi szórvány magyar érmék, Medgyes: szórvány bizánci érmék, Nagyernye: szórvány kard, Maroscsapó: állítólagos szórvány zabla, Nyírmező: állítólagos 10–11. századi nyílcsúcs) *(26. kép)*.[516]

A rendelkezésünkre álló leletanyag értékelését rendkívüli módon megnehezíti az a tény, hogy a modern régészeti kutatások időszakában néhány rövid periódust leszámítva[517] az erdélyi 10–11. századi temetők feltárása és közzététele soha nem tartozott (s ma sem tartozik)

[512] Gáll 2013, 339.

[513] Roska 1913, 166–225.

[514] Nagy 1913, 268–275; Roska 1913, 189–190; Roska 1936, 162–173.

[515] Bóna ugyan megrótta a magyar kutatást, amiért nem ismeri, s így nem veszi figyelembe az 1913 utáni bő hét évtizedben ismertté vált lelőhelyeket (Bóna 1986, 577), e szemrehányás azonban aligha jogos. Az általa említett, majd később Gáll Erwin által részletesen felgyűjtött és feldolgozott lelőhelyek tetemes része ugyanis hibásan felvett adat, vagy településtörténeti szempontból értékelhetetlen szórványlelet. Dél-Erdély esetében ez utóbbiak közé sorolható véleményem szerint Borosbenedek (S-végű hajkarikák, pántkarperec), Csáklya (nyílhegy), Nagyernye (kétélű kard), Hari (nyílhegy), Kellnek (edény, huzalkarperec, állatfejes karperec), Lámkerék (11. századi érmekincs), Vajasd (nyílhegy), Borberek (fejes gyűrű, sodrott nyakperec). A vonatkozó adatokat lásd: Gáll 2013 (lelőhelykatalógus).

[516] Gáll 2013 (lelőhelykatalógus). – E szórványleleteket nem vettem fel a lelőhelylistámra!

[517] A kutatástörténet kitűnő összefoglalása: Bóna 2001, 70–76.

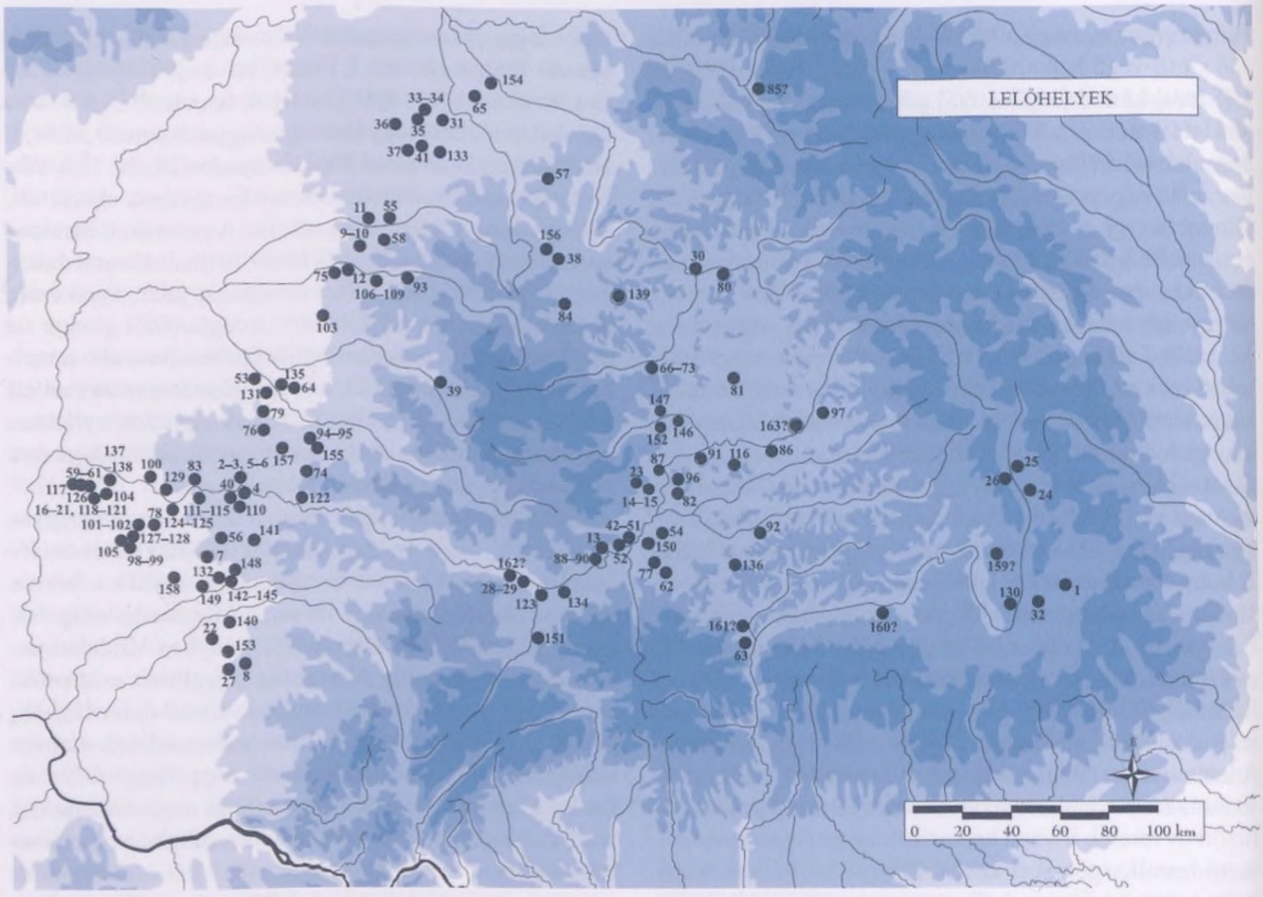

26. kép. Erdély, Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, a szórványleletek feltüntetésével (GÁLL 2013, belső borító)

a szakmai prioritások közé.[518] A korszak sírjai, temetői többnyire más korszakok ásatásainak „melléktermékeként" láttak napvilágot. Ennek következményeként (talán a szászvárosit leszámítva [10. lh]) egész Erdélyből nem ismerünk egyetlen teljesen feltárt temetőt sem, csak a lelőhelyek kisebb-nagyobb részleteit. Ez utóbbiak zöme nem megfelelően dokumentált, sírrajzok, fotók, sírleírások, temetőtérképek csak a legritkább esetben készültek, s ha igen, azok is közöletlenek. Sok minden más mellett ez szinte lehetetlenné teszi például a temetkezési szokások beható vizsgálatát, amely pedig kulcsfontosságú lenne egy adott közösség eredetének meghatározása szempontjából. E mostoha körülmények jelentős mértékben behatárolják a rendelkezésünkre álló leletanyag forrásértékét. Ha ismeretlen számunkra egy temető megnyitásának és felhagyásának időszaka, (a szerkezetéről, belső periodizációjáról nem is beszélve!), akkor azt a lelőhelyet településtörténeti szempontból majdnem lehetetlen értékelni. Mindezt szükségesnek tartottam előrebocsátani ahhoz, hogy jelezzem: az alábbiakban nem Erdély korai (10–11. századi) településtörténetét kívánom megrajzolni, hanem azt a képet, amely a jelenleg rendelkezésre álló régészeti adatok alapján felvázolható. Mondanom sem kell, a kettő bizonyosan nem (pontosabban: ma még számunkra ismeretlen mértékben) fedi egymást.

A Gyulafehérvár területén talált (Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh]), valamint a Maros középső folyása mentén előkerült nagyszámú 9. században induló lelőhely (Csombord, Maroskarna-A, Szászváros stb.) arra utal, hogy a honfoglaló magyarok által a 10. században helyben talált népesség évtizedekkel túlélte a magyar honfoglalást. Nem tisztázott azonban ennek a népességnek az etnikai összetétele. Habár a morva enklávét feltételező ötlettel szemben (például Csombord esetében)[519]

[518] Egy adott területen meghatározott korszak kutatására specializálódott szakember tevékenységének eredményét, illetve annak hiányát szemléltettem Heves megye tekintetében (RÉVÉSZ 2008, 391). Amit nem keresnek, az nem is kerül elő, vagy ha mégis, akkor nagy eséllyel nem kerül múzeumba. Dél-Erdélyben, Alsó-Fehér megye (Jud. Alba) területén tudomásom szerint soha egyetlen múzeumban nem dolgozott a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatására szakosodott magyar régész.

[519] HEITEL 1995, 408; CIUGUDEAN–PINTER–RUSTOIU 2006, 71.

a kutatók zöme a népesség bolgár eredete mellett foglalt állást, az már korántsem világos, hogy bolgár-török, vagy bolgár-szláv telepesek megjelenésével kell-e számolnunk? Ezt igen fontos lenne tudnunk, mert például a nyelvészeti kutatások az ómagyar nyelv keresztény terminológiája kialakításában a bolgár-szláv nyelvnek igen fontos szerepet tulajdonítottak! Márpedig, ha ez így volt, a két etnikum tömeges érintkezésére itt és ekkor kellett sor kerüljön – azért, mert mint később látni fogjuk, régészeti leletekkel a Kárpát-medence egyetlen más pontján sem igazolható a Maros-völgyihez hasonló létszámú bolgár lakosság jelenléte. A gyulafehérvári, maroskarnai lovas, edénymellékletes sírok inkább a bolgár-török elem dominanciájára utalhatnak. Az viszont feltűnő, hogy ennek a bolgár enklávénak (melynek feladata a kutatók szerint a környező só- és ércbányák kitermelését végző szláv lakosság felügyelete volt) a sírjaiból mindeddig egyetlen fegyver sem látott napvilágot! Igaz, e kijelentés élét valamelyest tompítja az a tény, hogy a fegyverleletek a dunai bolgár temetőkben is rendkívül ritkák.

Sajnos még kevesebbet tudunk Erdély kétségkívül jelentős számú szláv lakosságának 10–11. századi sorsáról és történetéről (Medgyes-csoport, Észak-Erdélyben és a Szilágyságban a Szilágynagyfalusi-csoport). S végezetül az imént elmondottak fokozottan érvényesek a késő avarokra. Az ő szállásterületük a korai avar településterülethez képest a 8. századra amúgy is jelentős mértékben összehúzódott, lényegében az Aranyostól délre és a Nagy-Küküllőtől nyugatra elterülő Maros-mellék síkságaira korlátozódott. Az viszont kérdéses, hogy mi történt e népességgel a 9. században, s azt követően? A régebbi és az újabb ásatások (Aranyosgyéres, Aranyoslóna) leletei alapján úgy tűnik, a kései avarok leszármazottai megélhették a magyarok bejövetelét.

A régészeti leletek arra utalnak, hogy 895 után az új hatalom kezdetben nem törekedett Erdély nagyobb léptékű benépesítésére. Legfeljebb kisebb létszámú közösségeket telepítettek ide a bolgár és szláv kolóniák ellenőrzésére, a 10. század első felében azokat is inkább Észak-Erdély területén, s csak szigetszerűen *(21. kép)*. Ezt jelzi a leletanyagában, összetételében, szerkezetében sok szállal a felső-Tisza-vidéki temetőkhöz kapcsolódó Kolozsvári-temetőcsoport. A töredékes régészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy Dél-Erdélybe, pontosabban a Maros középső szakasza mentére csak a 10. század közepétől telepedtek be az első magyar csoportok. A lelőhelyek elhelyezkedése arra utal, hogy az Aranyos-vidéki késő avar településtömböt kezdetben nem népesítették be a magyarok, Marosgombástól [1. lh] északabbra korai temetőket nem találunk. E térségben csak az ezredforduló idején bukkantak fel az új telepesek (Várfalva [5. lh]). Az, hogy a magyarok katonai-politikai fennhatósága kiterjedt-e Dél-Erdélyre a 10. század első felében is, régészeti adatok híján nem dönthető el. Az azonban bizonyos, hogy mai tudásunk alapján az ismert temetőrészletek egy jellegzetes, s főbb vonásaikban egységesnek tűnő lelethorizontot alkotnak (Gyulafehérvár-Császár forrása [15. lh], Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh], Marosgombás [1. lh], Maroskarna [11–12. lh], Magyarlapád [6. lh], Déva [9. lh], Szászváros [10. lh]).[520] A két szélső lelőhely alapján e temetőket a továbbiakban a Déva–Marosgombás-temetőhorizont megnevezéssel fogom illetni *(27. kép)*. E lelőhelyek nem keltezhetők közvetlenül a honfoglalás utáni évtizedekre, használatba vételük a 10. század középső harmadában, de annak is inkább a vége felé kezdődött, s az ezredforduló éveiben fejeződött be.[521] A temetőkben nyugvók számát legfeljebb hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni, a szászvárosi [10. lh] és a Közép-Duna-medencében talált hasonló lelőhelyek alapján (Sárbogárd-Tringer-tanya, Letkés-Téglaégető [605–606. lh]) legfeljebb 70-100-130 sírosak lehettek. Megítélésem szerint e hét temetőrészlet minden ismert vonásában rendkívül közel áll egymáshoz. A magyarlapádi [6. lh] kétsíros kis temetőmaradvány kivételével mindenütt felbukkannak a fegyveresek: többnyire íjászok (Szászváros [10. lh]), de Déván [9. lh] kétélű kard és balta, Marosgombáson [1. lh] szablya, kard és balta, Maroskarnán és Gyulafehérvár-Császár forrása lelőhelyen [15. lh] megint csak szablya is volt egy-egy sírban.[522] Ennél már jóval ritkábban kerülnek elő a részleges lovas temetkezésekre utaló lócsontok (Déva [9. lh] 3. sír, Maroskarna-C temető? [12. lh], Gyulafehérvár-Császár forrása [15. lh]?) vagy jelképes lovas temetkezésként csak a lószerszám elemei (Szászváros [10. lh] 6–7., 18., 26., 41., 43., 48. sír, Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh] ismeretlen számú sír). Keltezés szempontjából rendkívül figyelemre méltó, hogy a kengyelek zöme a 10. század közepétől fellépő trapéz alakú vállas kengyelek közé tartozik valamennyi lelőhelyen.

Egy regionális csoport tagjait nem csak az jellemzi, hogy a sírjai mit tartalmaznak, de az is, hogy mi hiányzik belőlük? Nos, a tárgyalt temetők férfisírjaiból teljes mértékben hiányoznak a méltóságjelvények. Veretes övnek, veretes vagy lemezzel díszített tarsolynak, készenléti íjtegeznek, arany- vagy ezüstszerelékes szablyának nyoma sincs. Ez közvetett módon alátámasztja a 10. szá-

[520] Az Ópiski határában, az épülő autópálya nyomvonalában előkerült 86 síros 10–11. századi temetőrészletről nincsenek további információink (vö. GÁLL 2013, 433).

[521] GÁLL 2010, 7–16.

[522] A fegyveres sírokról összefoglalóan lásd: GÁLL 2007a, 395–474.

27. kép. A Déva–Marosgombás-temetőcsoport lelőhelyei
Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 11. században nyitott temető

zad második felére történt keltezést, mert hasonló tendenciát tapasztalhatunk a Közép-Duna-medence leleteinek esetében is. A női viselet nemesfémben ugyancsak szegényes volt. Hiányoznak a lemezes, s egy kivétellel (Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh]) az öntött áttört hajfonatkorongok, a gömbsorcsüngős fülbevalók, préselt vagy öntött nagy méretű kaftánveretek, kiszélesedő végű pántkarperecek, hólyagos fejes gyűrűk, veretes csizmák, egy-egy lelettel képviseltetik magukat a rombusz alakú ingnyakdíszek (Gyulafehérvár-Császár forrása [15. lh]), valamint a pödrött végű pántkarperecek (Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh]). Teljességgel ismeretlenek egész Erdélyből a rozettás lószerszámveretek,[523] sőt a női sírokból még egyetlen lovas vagy akár csak lószerszámos temetkezést sem ismerünk! A nemesfém-díszes, keleti típusú női viseletet mindössze a magyarlapádi [6. lh] és marosgombási [1. lh] két-két sír csüngőtagos vagy úgynevezett bagolyfej alakú ingnyakdíszei, négyzetes kaftánveretei képviselik. Az ékszerkészletet vékony sodratú nyak- és karperecek, huzalkarperecek, nyitott hajkarikák és a szőlőfürt alakú fülbevalók jellemzik.

Egész Erdélyben hiányoznak a sírokból a nyugat-európai, arab és bizánci pénzek. E jelenségre többféle magyarázat is lehetséges. Kézenfekvő arra gondolni, hogy e közösségek nem vettek részt a kalandozó hadjáratokban, s így azok zsákmányából sem részesültek. Ez elsősorban a kolozsvári közösséget érinthette. A nyugati érmék hiánya mellett feltűnő a sírokban a nyugati típusú tárgyak hiánya is (karoling-normann kengyelek, csatok, csüngők stb.) amelyek, ha nem is nagy számban, de a Közép-Duna-medence területén feltárt sírokban fellelhetők

[523] Bóna Borosbenedekről említ rozettás lószerszámos sírt (Bóna 1986, 207). A leleteknek nincs nyomuk, feltehetőleg téves adattal állunk szemben (Gáll 2013, 65).

a kalandozások emlékeként.[524] A jelek szerint kikerülték e térséget a muszlim kereskedőkaravánok is. Fontos tanulságokat hordozhat a bizánci érmék hiánya is. A kalandozások utolsó szakaszában (955–971), amikor már kizárólag déli irányban indultak hadjáratok, az erdélyi közösségek vagy még nem laktak a Maros középső folyása mentén (amennyiben ez így történt, akkor betelepedésük időpontjának meghatározásához ez fontos kronológiai támpont lenne), vagy ha már itt laktak, nem voltak érintettek a hadmozdulatokban. E jelenség mindenesetre fokozott óvatosságra int bennünket abban a tekintetben is, hogy szórvány bizánci érméket vagy érmekincseket (Alsócsernáton, Csíkszépvíz, Medgyes) a magyarok erdélyi megtelepedésével kapcsolatba hozhatunk-e?[525]

A fentieket összegezve egy olyan közösség temetőcsoportja bontakozik ki előttünk, amely a 10. század közepén vagy második felében nyitotta meg temetőit a Maros középső folyásvidékén, s feltehetőleg I. (Szent) István (997/1000–1038) uralmának első egy-két évtizede folyamán hagyta fel azok használatát. E temetőkben az átlagosnál több fegyveres férfisír található, melyekben már feltűnnek a kétélű kardok is, lószerszámzatukat pedig a trapéz alakú vállas kengyelek jellemzik. A férfiak, s a nők túlnyomó többségének sírjaiból hiányzik a társadalmi reprezentáció minden kelléke, valamint annak nyoma is, hogy a kalandozó hadjáratokban érintettek lettek volna. Lényeges vonás, hogy e temetőkben még nem tűnnek fel a Kárpát-medencében az ezredforduló évtizedeiben elterjedő új típusú ékszerek (S-végű vagy pödrött végű hajkarikák, fonott vagy rombusz átmetszetű nyak- és karperecek, állatfejes karperecek stb.), s hiányoznak a 11. századi Árpád-házi uralkodók pénzei is.

S befejezésül szeretném felhívni a figyelmet egy, általam fontosnak tartott jelenségre. A Déva–Marosgombás-temetőcsoport sírjaiban, ha nem is tömegesen, de viszonylag nagy számban találhatók olyan tárgytípusok, amelyek a 10–11. századi magyar hagyatékban idegennek számítanak, s amelyek a magyarországi temetőkben előfordulnak ugyan, de csak ritkán és kivételes esetben.[526] Az alábbiakban ezeket szeretném röviden áttekinteni.

Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh] egyik sírjában olyan hosszú, háromszög átmetszetű íjvégcsontokat találtak, amelyeket az íjvégek elülső, a cél felé néző oldalára szereltek fel.[527] Hasonló szerkezetű íjat mindeddig két honfoglalás kori temetőből ismerünk, Hódmezővásárhely-Nagysziget 63. sírjából [229. lh],[528] valamint Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földjéről [790. lh].[529] A lószerszámok között feltűnnek az egytagú rúdzablák (Szászváros [10. lh] 6., 26. sír, Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh] 20/1981. sír és egy másik, csak említésből ismert példány). E tárgytípust korábban a besenyő hagyatékhoz sorolták,[530] etnikai megítélése azonban ma már árnyaltabb. Az kétségtelen, hogy a 10–11. századi magyar hagyatékban is felbukkan néhány példány (településen: Bajcs-Farkaspuszta, Edelény-Borsodi földvár, temetőben: Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh] 24. sír, Óbesenyő-Bukovapuszta IX. [Hunca Mare-] halom [43. lh]),[531] de az mindenesetre feltűnő, hogy az egész Kárpát-medencéből ismert 4 példány mellé újabb négy a Déva–Marosgombás-temetőcsoportból kerül elő. E zablatípus nagyobb számban a Kárpátoktól keletre, valamint délre, az Al-Duna vidékén fordul elő.[532]

A további idegen eredetű tárgyak az ékszerek közé sorolhatók (10. sír). A kis méretű csüngőtagos veretekkel, rozettákkal, gyöngyökkel, pántkarpereccel felruházott/felékszerezett nő halántéka mellett egy-egy aranyfóliával fedett felhúzott gömbös (más megnevezés szerint egygömbös) bronzfüggőt találtak. A ruhadíszek (valamint a szomszédos, 11. sír ruhadíszeinek) párhuzamait a Tiszántúlról gyűjtötte fel Gáll Erwin,[533] talán nem véletlen, hogy onnan származik a függőpár mindeddig egyetlen, honfoglalás kori temetőből előkerült analógiája is, Örménykút-52. topográfiai lelőhely (Veres tehén dombja) [259. lh] 18. sírjából.[534] E bizonyosan bizánci eredetű ékszer széles körben elterjedt a Balkánon, de megjelent a késő avar hagyatékban is, sőt a marosgombási lelet [1. lh] legközelebbi formai párhuzamai éppen onnan mutathatók ki.[535] Bizánci/balkáni eredetű az alsó ívén huroksorral díszített fülbevaló is, mely Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh] egyik sírjából látott napvilá-

[524] Kovács 1996, 109–127.

[525] Alsócsernáton: *tpq* 1042! (Kovács 2011, 171); Csíkszépvíz: VI. (Bölcs) Leó(n) (Kovács 2011, 164); Medgyes: *tpq* 976? (Kovács 2011, 166).

[526] Gáll 2007, 240–242.

[527] Ciugudean–Pinter–Rustoiu 2006, 32, No. 70–71.

[528] Nagy–Révész 1986, 123–134.

[529] FÉK 1962, 69, No. 954.

[530] Pletneva 1958, 155; Kirpičnikov 1973, 17–18.

[531] Petkes 2006, 107–108.

[532] Jotov 2004, 133–138; Ioniță 2005, 96–98.

[533] Gáll 2013, 326–327.

[534] Kovács–Vaday 2011, 587–637.

[535] A vonatkozó irodalom részletes áttekintését lásd: Kovács–Vaday 2011, 603–605; az avar kori példányokról: Kiss 1983a, 100–111. – A marosgombási leletre [1. lh] vonatkozóan a Kovács–Vaday szerzőpáros avar eredetet elutasító álláspontja mögött feltehetőleg a kései avar népesség (és műveltségi elemeinek) 9–10. századi tovább élésével nem számoló nézet húzódhat meg. A magam részéről ezt a lehetőséget nem zárnám ki kategorikusan.

got.[536] Több lelőhelyről ismertek a spirális fejű gyűrűk (Maroskarna-B [11. lh] 12. sír, Szászváros [10. lh] 2. sír, Gyulafehérvár-Brânduşei u. [18. lh]), melyek skandináv/baltikumi eredetűek, s a feltevések szerint Oroszország területéről kerültek a Kárpát-medencébe.[537]

A Köttlach-kultúra utolsó fázisához köthetők a jellegzetes gombos végű karikaékszerek. A kultúra törzsterületén, a Keleti-Alpok vidékén azonban bizonyosan nem karperecként szerepel e tárgytípus, ugyanis az ottani népesség ékszerkészletében elhanyagolható szerepet játszottak a karperecek. A gombos végű, nagy méretű karikaékszereket bizonyára hajkarikaként vagy fejfedő díszeként használták az említett térség lakói.[538] Tőlük vehették át a Kárpát-medence nyugati peremterületén élő, talán zömmel a 9. századi Karoling peremkultúra népességének leszármazottai. Megnövelt méretben és új funkcióban, karperecként azonban (egyetlen dunántúli leletet kivéve) az erdélyi közösségek kezdték el használni e tárgytípust.[539] A Déva–Maroskarna-temetőcsoport népessége már ebben a szerepben használta, s talán hozta magával a 10. század második felében új lakóhelyére a gombos végű karpereceket (Marosgombás 2. sír [1. lh], Maroskarna-B [11. lh] 11. sír, Szászváros [10. lh] 11. sír – minden alkalommal az alkaron kerültek elő, így viseleti módjuk egyértelműen meghatározható).

Az idegen eredetű tárgyak viszonylag nagyszámú előfordulása a középső Maros-völgy 10. század végi temetőiben felveti azt a kérdést, hogy ezek miért és honnan kerültek utolsó tulajdonosaikhoz? Kézenfekvő lenne felbukkanásukat kereskedelmi forgalommal magyarázni, vagy arra hivatkozni, hogy a helyben talált csoportoktól is átvehették azokat. Ez az indok a bizánci/balkáni eredetű ékszerek, valamint az Al-Duna vidékén gyakori rúdzablák esetében indokoltnak is tűnhet. Nem ad magyarázatot ugyanakkor a köttlachi eredetű ékszerek feltűnésére Erdélyben, s mint később látni fogjuk, a Partiumban és a Bánságban (Zilah [269. lh], Szalacs-Várhegy [267. lh], Detta [89. lh]). Ez utóbbiak ugyanis nem egyenletesen tűnnek fel a Kárpát-medencében, hanem egyes települési gócokban jelentkeznek (például Eger és Pétervására környéke, Majs, Halimba stb.). Ennek magyarázataként véleményem szerint megengedhető az a feltevés, mely szerint e tárgyakat a 10. század második felében lezajlott nagyarányú belső népmozgások, áttelepítések során eredeti lakóhelyükről kimozdított közösségek vitték magukkal új otthonaikba.

A már napvilágra került leletanyag közzétételére, s újabb jól dokumentált, teljességre törekvő ásatásokra lenne szükség annak eldöntéséhez, hogy a Déva–Marosgombás-temetőhorizont népességét vajon nem egy ilyen áttelepített közösség alkotta-e? Hagyatékukban az idegen eredetű tárgyak feltűnése mellett a sztyeppei elemek csekély száma, a csak nyomokban fellelhető keleties viselet talán erre utalhat. Ebbe az irányba mutathat a temetkezési szokásaik egyik eleme is: az, hogy lovas/lószerszámos temetkezést (éles ellentétben a magyarországi gyakorlattal!) csak a férfiak estében találunk, hasonlóan a késő avar korból ismert tendenciához. Mindent összevetve, nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a lelethorizont népességének egy része olyan idegen eredetű elemekből áll, amelynek tagjai 895–900 után (feltehetőleg nyugat-dunántúli szállásaikon) magyar fennhatóság alá kerültek, külső megjelenésükben, s bizonyos fokig temetkezési szokásaikban is idomultak új uraikhoz, de megtartották korábbi hiedelemvilágbeli és viseleti hagyományaik egy részét is. A tárgyalt temetőhorizont sztyeppei jellegű elemeinek kitűnő párhuzamai viszont a Tiszántúlról ismertek, a Maros alsó folyása és a Körösök vidékéről, utalva e népesség kapcsolatainak másik irányára. Mindezt azonban csak további kutatásokkal lehet alátámasztani vagy elvetni.

Az alföldi és az erdélyi leletanyag között fennálló jelentős különbségeket érzékelte Bóna István is. Ennek magyarázataként azonban a fentiektől gyökeresen eltérő véleményt fogalmazott meg: *„Határozottan különbözik viszont az alföldi régészeti tömbtől a két kolozsvári temető, a maroskarnai temető, s részben a marosgombási temető is, de haloványan érzékelhető a dobokai és kolozsmonostori telep- és sírleletek bizonyos eltérő jellege is. Ezek népe nem származhat az alföldi magyar tömbből, hanem a Keleti-Kárpátok szorosain át részben délről a Vöröstoronyi szoroson át... közvetlenül Etelközből költözött Erdélybe. Ugyanott találhatók ezek a temetők és telepek, ahol a valamennyi magyar nyelvjárástól különböző erdélyi – ennek aligha lehet más magyarázata, mint a IX. század végi ősfoglalás."*[540] Sajnos annak részletes kifejtésére

[536] Ezen ékszertípusról lásd: Giesler 1981, 127; Mesterházy 1990, 105–107.

[537] Mesterházy 1993, 458.

[538] A gombos végű hajkarikák lelőhelyeiről: Kiss 1983, 172; a Köttlach-kultúra tárgytípusainak Kárpát-medencei lelőhelyeit felgyűjtötte és értékelte: Horváth 2014, 357–412.

[539] A gombos végű karikaékszerek elterjedésének gócpontjai az alábbi területek: ÉNy-Dunántúl (Győr-Pósdomb, Mosonszentmiklós, Ikervár-Virág u., Halimba-Cseres), DK-Dunántúl (Majs-Udvari rétek, Mohács-Alsómező, Palotabozsok-Kirchegrund, Szárász-Szlavónia-dűlő, Ellend-Szilfa-dűlő). A Kárpát-medence más területein csak szórványosan jelentkezik (Vukovár [851. lh], Eger-Vár, Székesegyház [530. lh], Nádudvar-Mihályhalom [311. lh], Zilah [269. lh]), s úgy tűnik, a Maros középső szakaszán sűrűsödnek ismét a lelőhelyek (Horváth 2014, 87. kép). Általánosságban azonban feltűnő, hogy a Köttlach-kultúra tárgyai Magyarországon mindenütt a korai püspökségek (Győr, Veszprém, Pécs, Eger) körzetében sűrűsödnek. E kérdésre a későbbiekben még visszatérek.

[540] Bóna 2001, 82–83. – A nyelvészeti, zenetörténeti előzményekre lásd: Bóna 1989, 156–157.

nem kerített sort, hogy a maroskarnai és marosgombási temetőket miért kellene környezetükből kiszakítva a kolozsváriakkal együtt kezelni, pontosan melyek azok a sajátosságok, amelyek az (egyébként jelenleg még bizonytalan megítélésű) etelközi leletekkel rokonítanák azokat? Mint fentebb láttuk, e temetőket mai ismereteink szerint nem lehet a 9. század végére – a 10. század első felére keltezni. Doboka és Kolozsmonostor említése ebben az összefüggésben régészeti szempontból értelmezhetetlen: A két ispánsági központ keresztény népességének 11. századi (s nem is annak elejéről való!)[541] temetőit egyszerűen nem lehet 9. század végi etelközi ősfoglalók hagyatékának tekinteni. A megérzések és sejtetések a szabatos érvelést és bizonyítást ez esetben sem helyettesíthetik.

Maradéktalanul egyet kell értenünk viszont abban Bóna Istvánnal, hogy e gyér számú 10. századi magyar közösségek akkor sem lehettek volna a későbbi néptömegek alapjai, ha a temetők száma a jelenleginek akár a tízszerese lenne.[542] Megjegyzem: az eddig ismert régészeti leletek alapján az én szemem előtt mindeddig még nem bontakoztak ki annak a karakterisztikus hatalmi bázisnak a nyomai sem, amelyeknek a gyulák 10. századi erdélyi központját kellene reprezentálniuk. Azét a központét, amely – legalábbis a történeti hipotézisek szerint – 953 után a bizánci keresztény térítés talpköve lett volna, Hierotheosznak, *„Turkia püspökének"* a tevékenysége nyomán. Ehhez képest feltűnő, hogy éppen e térség 10. századi temetőiből szinte teljesen hiányzik minden Bizánc felé mutató tárgyi hagyaték és kereszténységre utaló nyom. E kérdésekben a nagy gyulafehérvári temetők közzététele után bizonyosan tisztábban fogunk látni.[543]

Az alapvető változások (csakúgy, mint a Kárpát-medence más területein) a 10–11. század fordulóján zajlottak le: akkortól tűnnek fel egyre nagyobb számban a köznépi falvak szegényesebb mellékletű sírjai is. Határozottan szeretném leszögezni: a vajdahunyadi [8. lh] és várfalvi [5. lh] temetők kezdeti periódusai mai ismereteink szerint nem keltezhetők az ezredforduló éveinél korábbra. *„Várfalvi típusú"* temetők pedig nem léteznek, s nem fémjelezhetik Erdély 10. századi (a kolozsvári katonai kísérettel, vagy akár később a Déva–Marosgombás-temetőhorizonttal egykorú) magyar köznépének a hagyatékát.[544] E lelőhelyek egy új telepítési hullám emlékei, s már szinte semmiben nem különböznek a 11. századi Magyar Királyság más területein feltárt temetőktől. Egyes közösségek néhol a 11. század végéig megőrizték etnikai különállásukat (Vajdahunyad [8. lh], Várfalva [5. lh]),[545] másutt viszont az újonnan jöttek feltehetőleg közös szállásokat és temetőket használtak a helyben találtakkal (Gyulafehérvár-Brânduşei u. [18. lh], Gyulafehérvár-Zalatnai út, Mentőállomás [16. lh]).[546] Ez utóbbi nagy sírszámú temetők mellett a város területének más, az ezredforduló táján nyitott temetői (Vadászok utcája [17. lh], Poklisa [19. lh]) most már egyértelműen jelzik azt, hogy a térség központjává Gyulafehérvár vált. A magyarok által betelepített középső-Maros-vidéki terület bővülését mutatja, hogy déli (Vajdahunyad [8. lh]), északkeleti (Marosnagylak [7. lh]) és északi irányban (Várfalva [5. lh]) egyaránt megjelentek az újonnan érkezett közösségek szállásait jelző temetők. A kereszténység felvétele, az egységesülő anyagi és szellemi kultúra a 11. század végére már eltünteti az etnikai eltérésekre utaló régészeti jellegzetességeket.

Hasonló folyamatot figyelhetünk meg Észak-Erdélyben is. A 11. század folyamán épültek ki az új megyerendszer központjaiként a kolozsmonostori, dobokai, ó-tordavári föld-favárak, s ekkor nyitották azok közelében vagy területén a szolgáltató népi temetőket is, mint például Kolozsmonostoron, Kolozsvár-Fő téren, Dobokán stb.[547] A Kis-Szamos völgyében azonban számolnunk kell a korábban a 7–9. századra keltezett hamvasztásos szláv temetők (Doboka, Kisbács, Kolozsvár, Nádasdaróc, Nemeszsúk, Szamosfalva, Apahida) népességének 10–11. századi tovább élésével is.[548]

[541] Gáll–Gergely 2009; Gáll 2011, 50–55.

[542] Bóna 1996, 10.

[543] Meg kell jegyeznünk, hogy Kristó Gyula szerint a gyulák az Alföldről csak 970–997 között kerültek Észak-Erdélybe, törzsi államuk pedig Doboka megye területe volt. Az erdélyi püspökség központját Dobokán sejti, s onnan csak I. (Szent) László (1077–1095) király uralma idején került át Gyulafehérvárra (Kristó 2002, 87–92, 110).

[544] Bóna 1986, 203, 217.

[545] Bóna 1996, 10–11.

[546] Ciugudean–Dragotă 2002, 3–21; Gáll 2010, 15.

[547] Nagy vonalakban hasonló, bár kissé talán túlbonyolított képet vázolt fel Gáll Erwin (Gáll 2010, 3–43). A jeles szerző e munkájában véleményem szerint erősen eltúlozta a szablyás sírok szerepét és társadalmi jelentőségét. Eljárása abból a szempontból persze érthető, hogy ha eltekintünk a szablyáktól, akkor a dél-erdélyi férfisírokban egyszerűen nem marad semmi attribútum, amely megkülönböztetné azokat kortársaiktól.

[548] Gáll–Laczkó 2015, 53–74.

II.3. SZEMPONTOK A SZÉKELYEK BETELEPEDÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A 10–11. századi magyar leletanyag külön csoportját alkotják a későbbi Székelyföld területén talált szórványos leletek. Bóna szerint ezek legkorábbi rétege a 930-as éveknél korábbra keltezhető, s inkább határbiztosító közösségek emlékei lehetnek, semmint a térség tömeges betelepítésének bizonyítékai *(22. kép)*.[549] E határvédő elemeket a 10. század első harmada után visszavonták, így Délkelet-Erdély sűrűbb benépesítésére és gazdasági hasznosítására csak a 11–12. században került sor. Alapos anyaggyűjtése révén hasonló következtetésekre jutott Gáll Erwin is, aki a leletek egy részét (Csíkszépvíz, Csíkzsögöd [14. lh]) a 10. század első felére keltezte, míg a továbbiakat (Sepsiszentgyörgy, Eresztevény [13. lh], Alsócsernáton) inkább a 10. század 2. feléből vagy még későbbről származtatta *(26. kép)*.[550] Kitűnő kollegáimmal ellentétben nekem az a véleményem, hogy a rendelkezésünkre álló leletanyagot – félretéve az érzelmi szempontokat – a forráskritika sokkal szigorúbb szabályai szerint kell megítélni. Már csak azért is, mert ellenkező esetben magunk is aligha várhatnánk el más oldalról e kérdés objektív megközelítését *(21. kép)*.

Háromszék és Csík területéről eddig mindössze hat olyan lelőhellyel rendelkezünk, amit valamiképpen kapcsolatba hoztak a 10. századi magyarsággal. Sajnálatos módon azonban a legtöbbjük teljesen alkalmatlan arra, hogy e területen a korai magyar jelenlétet igazolja. Ide sorolható elsőként a bizánci érmekincs (Alsócsernáton), illetve szórvány érmelelet (Csíkszépvíz, VI. Leó[n], bizánci császár átlukasztott, szórvány érméje), amelyeknek a magyarsággal való kapcsolatát semmi nem támasztja alá.[551] A forráskritika szabályai szerint törölnünk kell a listáról a csíkszentgyörgyi szórvány, ismeretlen korú, ráadásul elveszett zablát is. Fenntartásokkal kell kezelnünk a csíkzsögödi [14. lh], homokbányászás során talált körte alakú kengyelt és csikózablát is. Formailag hasonlók kétségtelenül szép számban kerültek elő a 10. századi magyar sírokból is – meg máshonnan is, így a dunai bolgár szállásterülettől az eurázsiai sztyeppéig mindenhonnan.[552] E tárgyaknak egészen egyszerűen nincs etnikumjelző szerepe. Még rosszabb a helyzet a Sepsiszentgyörgy-Eprestetőn, homokbányászás közben kiforgatott állítólagos lovas sírral: az onnan megmentett lándzsa és más vasdarabok elvesztek, a kard viszont egyértelműen bizánci fegyver.[553] Erős fantáziával bele lehet ugyan látni mindebbe a határvédő magyar lovas harcost,[554] szerencsésebb lenne azonban mégis az objektivitás talaján maradni. Egyedül az Eresztevény-Zádogostetőn [13. lh] feldúlt sírból származó, trapéz alakú vállas kengyel az a tárgytípus, amelynek a 10. század második felére – a 11. század első felére keltezhető párhuzamai mindeddig kizárólag magyar sírokból láttak napvilágot, sem a dunai bolgár, sem a keleti sztyeppei anyagból hasonlóak nem ismertek.[555] E tárgy előkerülése és használatának időrendje egyébként önmagában is idejétmúlttá teszi Bóna fent ismertetett koncepcióját, mely szerint a Háromszék területén talált magyar sírok mind a 10. század első harmadának határőreit rejtenék, majd az őrláncolat visszavonása után a terület bő egy évszázadig magyarok által lakatlan marad.

Sajnos ennyi és nem több a Székelyföld 10. századi magyar leletanyaga. Bóna István viszont további lelőhelyeket is említ.[556] Ezek közül azonban Réty-Teleken nincsen 10. századi temető, onnan egy 13. századi harci kés ismert. A Kézdivásárhelyen emlegetett lovas sír leletei között valóban volt zabla, edények is, de a 6–7. századból, szablyát viszont egyáltalán nem találtak, csak egy *„Kurzschwertet"*.[557] Köpec-Kőcsukk lovas sírjának hitelességét nem, hogy alátámasztaná az onnan előkerült patkó, melynek *„párját a faragott csontlemezzel díszített nyeregkápás soltszentimrei sírból ismerjük"*,[558] hanem kizárja a korszak leletei közül. Patkó ugyanis mindeddig nem került elő egyetlen 10–11. századi Kárpát-medencei lovas sírból sem! Természetesen Soltszentimréről sem, ahol a Blaskovich-kúria kertjében [706. lh] a 19–20. század fordulója táján több alkalommal is kerültek elő régiségek (az említetteken kívül rozettás lószerszámveret, csikózabla, körte alakú kengyelpár, de például egy ásóvasalás is!) A nyilvánvalóan több korszakból származó, összekeveredett régiségeket a tulajdonos csak több évtized elteltével, 1935-ben adta át a Magyar Nemzeti Múzeumnak, hitelesítő ásatás azonban a helyszínen azóta sem

[549] Bóna 1989, 122–123.
[550] Gáll 2013, 37–39, 89–90, 100–101, 442–443.
[551] Gáll 2013, 37–39, 89–90.
[552] Gáll 2013, 90.
[553] Gáll 2013, 442–443.
[554] Bóna 1989, 122–123; Bóna 1996, 10.
[555] Kovács 1986, 195–225.
[556] Bóna 1986, 205.
[557] Az adatokat Gáll Erwin szívességéből ismerem!
[558] Bóna 1986, 205.

történt.[559] A legenda- és leletképződés leglátványosabb példáját azonban a Székelyderzs-Új utcai állítólagos lovas sír szolgáltatja. Érdemes szó szerint idézni Benkő Elek ide vonatkozó sorait: *„Több lelőhelyet törölni kell a kora-Árpád-kori emlékek sorából. Ezek közül első helyre kívánkozik a Székelykeresztúrtól 16 km-re délkeletre fekvő Székelyderzs, ahonnan Ferenczi Sándor közlése nyomán vált ismertté egy részleges lovas temetkezés lókoponyával és lócsontokkal. 1980-ban Székelyderzsen Kiss Tihamér ny. ref. lelkész – a lelet felfedezője – újra elmesélte a lelőkörülményeket, melyek során a »lovas sír« hitelessége igen kétségessé vált. A lelőhely egy, az újkorban temetőnek használt suvadásos domb (Szék-hegy) oldalában Kiss Tihamér kertjében, a falu belterületének É-i peremén került elő pinceásás alkalmával. A honfoglalás kori temetkezés számára legalábbis szokatlan helyen, a pince gödrének különböző pontjain találtak rá – Kiss Tihamér szerint – azokra az emberi és állati csontokra, rozsdás vastárgyra, és az emberi csontoktól távolabb fekvő, középkori jellegű őrlőkő-párra, melyekből Ferenczi Sándor helyszínelés nélkül, az ott dolgozók elbeszélése alapján lovas sírt rekonstruált, mégpedig úgy, hogy a meg nem őrzött és csak elmondásból ismert vastárgyat kengyelnek határozta és rajzoltatta(!) meg. A megtaláló egyébként 1980-ban nem emlékezett lócsontokra, csak bizonytalan jellegű állatcsontokra, lókoponyáról pedig egyáltalán nem tudott."*[560]

Erre a sovány adatbázisra nem, hogy folyamatosan tovább élő székely/magyar népességet nem lehet ráépíteni, de még gyepüőrző közösségek laza láncolatát sem. Meg kell említenünk, hogy Kristó Gyula a fenti leletekről szólva vitatta mind azok keltezhetőségét, mind pedig etnikai (magyar) besorolását, azon az alapon, hogy *„...a 10. századi magyar nomádállamnak külön csatlakozott katonai segédnépi szervezete volt..."*, amely alatt a kabarok értendők. *„Mivel a jelzett időben a határvédelem központja még jóval nyugatabbra húzódott (pl. Biharban), így az Eresztevényben, Kézdivásárhelyen stb. nyomot hagyott harcias elemek felderítők, nagyon jelentős mértékben előretolt határőrök lehettek, etnikai hovatartozásukat illetően pedig az egységes kavar határvédő szervezetbe tartozó vagy onnan kivált csoportok (kálizok, alánok, székelyek) tagjainak tekinthetők. Lehet, hogy a keleti határvédelemben érdekelt székely csoportok (roppant kisszámú népességről lehet csak szó!) már a 10–11. században eljutottak a Háromszéki-medencébe, anélkül, hogy ott ekkor még szilárdan megtelepedtek volna."*[561] A kutatás jelen állapota szerint tényként kell elfogadnunk, hogy az említett lelőhelyektől nyugati irányban több mint 100 kilométerre egy leletmentes sáv van, s csak azt követően kezdenek feltünedezni a 11. századi szórványleletek, mint arra korábban már utaltam. A legközelebbi biztos lelőhely a marosnagylaki 11. századi temető [7. lh] *(21. kép)*! A Székelyföld benépesülésének kérdését tehát más irányból kell megközelítenünk.

Mielőtt azonban ennek tárgyalásába kezdenénk, érdemes ismét visszakanyarodnunk a nyelvészeti kutatások eredményeihez, melyek a korai magyar és a székely nyelvi rétegeket határozottan elkülönítik egymástól. Benkő Loránd szerint a nyelvjárásilag erősen tagolt Székelyföld három fő nyelvjárástípusra válik szét: 1. A marosszéki székelység, amely az Őrség/Őrvidék mellett Pozsony környéki magyar szórványokkal mutat rokonságot. 2. A telegdi székelyek a baranya-valkói magyar nyelvi részlegekkel, 3. a sepsi-orbói-csíki-kézdi székelyek megint az Őrséggel/Őrvidékkel állnak nyelvjárástörténeti és névtörténeti alapon világosan kimutatható kapcsolatban. Mindez egyértelműen utalna a különböző székely csoportok Kárpát-medencén belüli származási helyére *(28. kép)*.[562]

A történész Kristó Gyula szerint az eredetileg török nyelvű, még a 9. században a csatlakozott segédnépek közé besorolt székelyek elsősorban a magyar állam nyugati-délnyugati határvidékein teljesítettek őrszolgálatot legalább a 10. század második felétől. A 11. században már nyelvileg teljesen elmagyarosodtak, de megőrizték szervezeti különállásukat. Szabadságjogaikat féltve, a 11. század második felétől, 12. század elejétől indult meg tömeges keletre vándorlásuk.[563] A nyelvészet és a történelemtudomány legújabb eredményei tehát ezen a ponton összhangba kerültek, s a székelyek tekintélyes részének Kárpát-medencén belüli korai szálláshelyeként Nyugat-Délnyugat-Magyarországot jelölik meg. Benkő Loránd meggyőző érvekkel támasztotta alá, hogy a székelység tekintélyes részének első erdélyi szállásterülete a Királyföldön volt, többek között a székek nevét adó Sebes-, Kézd- és Orbó-folyók völgyében. Itteni lakóhelyeiket a szászoknak II. Géza (1141–1162) király által a Királyföldre történő betelepítése miatt kellett elhagyniuk a 12–13. században, ekkor költöztek Háromszék területére, s a székek nevein kívül magukkal vitték a dél-erdélyi magyar nyelvi környezetben átvett nyelvjárási sajátosságaikat is.[564]

[559] Katalógus 1996, 351.
[560] Benkő 1992, 22.
[561] Kristó 1996, 91–92.
[562] Benkő 1991, 58–60.
[563] Kristó 2002, 173–184.
[564] Benkő 2001a, 48–50.

28. kép. Székelyek a középkori Magyarországon (Benkő 2010, 232, 5. ábra)

Ezen a ponton kapcsolódik be ismét a régészet a székelység Háromszékbe telepítése kérdésének taglalásába. E térség két kulcsfontosságú lelőhelye a Zabolán és Petőfalván Székely Zoltán által feltárt két temető.[565] Pontos keltezésük, a bennük nyugvók etnikumának és társadalmi szerepének megítélése élénk vitákat váltott ki.[566] Székely Zoltán szerint a temetőkbe 30-40 családból álló közösség temetkezett mintegy 70-80 évig, II. Géza (1141–1162) király korától III. Béla (1172–1196) király idejéig. Etnikumukat tekintve magyarok voltak, feladatuk pedig a határ őrzése volt. A 12. század végétől e közösségek utódai a Kárpátok külső lejtőire telepedtek ki, helyüket pedig a Fehér megye nyugati részéből Háromszékbe költöző sebesi, kézdi és orbói székelyek vették át.[567]

Bóna István felfigyelt arra, hogy a Királyföldön, a szászok által a 12. század második felében, 13. században épített templomok alatt 11–12. századi templomok és temetők vannak. Ez utóbbiak népességét Bóna magyarnak, pontosabban székelynek tartotta, akik a 11–12. század fordulóján költöztek ide.[568] Templomaikat, temetőiket mintegy 50-150 évig használhatták,[569] majd a meginduló szász beköltözés miatt keletebbre húzódtak, Háromszék területére. Ottani hagyatékuk lenne a zabo-

565 Székely 1990, 87–110; Székely 1994, 277–305.

566 A két temetőben talált anonim denárok keltezéséről, illetve keltező értékéről, valamint a zabolai és petőfalvi közösségek paleodemográfiai vizsgálatáról lásd: Kovács 1997a, 294–309.

567 Székely 1994, 288–290.

568 Bóna István elfogadta a nyelvészeti kutatások azon megállapítását, mely szerint *„Az új határőrszervezet tehát különböző 'őrségek' keletre telepítésével keletkezett a 11–12. század folyamán."* (Bóna 1989, 156). Háromszék népessége pedig nyelvjárási sajátosságai alapján a nyugat-magyarországi Őrséggel mutat szoros kapcsolatot.

569 E korai templomok és a körülöttük fekvő temetők értékeléséről a legújabb leletek alapján: Benkő 2010, 223–226. – Bóna hipotézisét a földvári, homoródaróci és szászfehéregyházi korai templomok sírjaiban talált pénzek korai (II. Géza [1142–1162] előtti) voltáról nem látta igazolhatónak Kovács László. Az említett lelőhelyeken lényegében a zabolai és petőfalvi temetőkben találtakkal egykorú anonim denárok kerültek elő (Kovács 1997a, 299–300).

lai és petőfalvi temető,[570] melyek a korábbi soros temetők legkésőbbi tagjai lennének.

Bóna elképzeléseivel Kristó Gyula szállt vitába. Feltehetőleg joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a szászok betelepítése hosszú, a 12. század közepétől több évtizedig elhúzódó folyamat volt, s eleinte későbbi lakóterületüknek csak a déli részét szállták meg. Semmi sem indokolja tehát, hogy az onnan nyugatra és északra lakó sebesi, kézdi és orbói székelyek már ekkor keletebbre költözzenek. Erre az *Andreanum* szerint is csak valamikor 1224 után kerülhetett sor. Ennek következtében a zabolai és petőfalvi temetők népessége sem lehet székely, hanem inkább egy szláv alaplakosságra rátelepedett kevert etnikum hagyatéka.[571] Kristó később továbbfejlesztette a kérdéskörre vonatkozó hipotézisét.[572] E szerint a későbbi háromszéki székelyek ősei a 12. század második felében telepedtek volna a szászok által lazán megszállt terület északi peremére az Őrségből és az Őrvidékről, sőt a *Csík* víznevet egyenesen az Alpokaljáról vitték magukkal Erdélybe. Később a szász terjeszkedés miatt telepítette át őket innen II. András (1205–1235) király Háromszékbe.

A két vitatott megítélésű temetőt legutóbb egy kutatási program vezetőjeként Benkő Elek elemezte rendkívül alaposan, beleértve az embertani vizsgálatokat is.[573] Ez utóbbiak meglepő eredményre vezettek: kiderült, hogy a zabolai és petőfalvi népesség legközelebbi rokonai részint a 9. századi Karoling peremkultúra vegyes lakosságú népességében (Garabonc I., Alsórajk-Határi tábla, Zalaszabar-Borjúállás sziget, Sopronkőhida), részben morva (Mikulčice I., IV.), részben késő avar (Dunaradvány, Keszthely-Városi temető, Vörs-Papkert B), részben honfoglalás kori (Kál-Legelő [548. lh]), részben pedig 11–13. századi (Zalavár-Kápolna, Jászdózsa-Kápolnahalom [472. lh]) közösségekben keresendők. Benkő Elek szerint ebből az alábbi három következtetés vonható le: 1. A zabolai és petőfalvi népességnek nincsenek törökös vonásai. 2. Ebből következően nem támogatható a magyarsághoz a 9. században csatlakozott török eredetű székelység teóriája. 3. E két temető népessége nem erdélyi őslakos, hanem Nyugat-Magyarországról ide telepített székely.[574]

Ez az a pont, ahol a székely-kérdés kutatója egy alapvető módszertani problémával, sőt bátran mondhatjuk: hiányossággal szembesül. Mint láttuk, a nyelvészeti, történeti, s immár a régészeti és embertani kutatások is a székelység legalábbis egy jelentős részének korábbi Kárpát-medencén belüli lakóhelyeként Nyugat-Délnyugat-Magyarországot jelölték meg, kiemelten az Őrséget és az Őrvidéket. Elmaradt azonban annak az alapvető kérdésnek a vizsgálata, hogy a megnevezett térségben a jelzett időben létezett-e olyan magyarul beszélő népesség, amely az áttelepedés vagy áttelepítés etnikai alapját jelentette volna?

Először is ki kell emelnünk, hogy ez esetben is problémát okoznak az igen nagyvonalúan összeállított lelőhely elterjedési térképek. Az elmúlt évek során több olyan térképet közzétettek kollégáink, amelyek Nyugat-Magyarország 10–11. századi temetőit, illetve államalapítás kori várait ábrázolja.[575] Ezek általános hiányossága, hogy a 10–11. századi lelőhelyeket összemossák, s így nemcsak elfedik a lényeget (az időbeli finomabb rétegződést), hanem egyenesen megtévesztik a felületes szemlélőt. Márpedig csakis az egyes lelőhelyek időrendjének az alapos vizsgálatával juthatunk valós ismeretekhez egy-egy terület benépesülésének ütemére. Nyugat-Magyarország vonatkozásában e helyütt az alábbiakban csak a fontosabb csomópontokat tudjuk felvillantani.[576]

Zala megye esetében a régészeti leletek tanúsága szerint a magyar megtelepülés a 10. század első felében nem terjedt ki a Zala alsó folyásának vidékére. A Balatontól északra Zalaszántó, délre Vörs az eddig ismert legnyugatabbi temetkezések. A Zala völgyében majd csak az ezredforduló táján jelennek meg a magyar katonaelemek (Zalaszentgrót, Pakod), s ugyanakkor kerülnek földbe a későbbi nagy sírszámú, zömmel már a 11. században használt temetők (Keszthely, Zalavár-Községi temető, Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Balatonmagyaród-Kolon) első halottai, de még mindig csak a térség keleti részén.[577]

Vas megye magyar betelepülése hasonlóképpen a 10. század 2. felében indult meg (Ikervár, Celldömölk, Kemenesszentmárton, Vasasszonyfa). Sűrű településhálózat csak a 11. századtól alakult ki, az ekkor létesített temetőket a 11. század végéig (Szombathely-Kisfaludy u., Szakony-TSz-major) vagy a 12. század első harmadáig használják (Sorokpolány), némelyik korábbi soros te-

[570] Bóna 1989, 153–154; Bóna 1991, 1530–1531.
[571] Kristó 1996, 93–107.
[572] Kristó 2002, 173–189.
[573] Benkő 1998, 50–65; Benkő 2010, 221–254
[574] Benkő 2010, 231–232.
[575] Révész–Takács 2006, 22; Langó 2010, 580, *Abb.* 1; Gömöri 2002, 9., 11. kép.
[576] Horváth 2014.
[577] Vándor 2002, 101–104.

mető mellé templom is épült (Csepreg-Szentkirály).[578] A feltételezett korai székely településterületek közül egyedül a Fertő-tó környékén mutatható ki egyértelműen a 10. század első felére keltezhető (nem túl nagyszámú) temetőcsoport.[579]

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a marosszéki, valamint a sepsi-orbói-csíki-kézdi székelyek nyelvészeti alapon feltételezett, történészek által elfogadott és régészek által hallgatólagosan ugyancsak valószínűsített korábbi nyugat-délnyugat-dunántúli szállásterülete nem több, mint puszta fikció. Az Őrségben és az Őrvidéken, Göcsejben a 10. század első felében magyar etnikum nem lakott, sőt a terület túlnyomó részén még a 11. században sem. Nemcsak a korszak temetői hiányoznak e térségből, hanem a korai templomok is. Az utóbbiak közül néhányat Valter Ilona ugyan a 11. századra keltezett, a korai datálás mellett felvonultatott érvek (méret, alaprajz, falazási technika, S-végű hajkarikás sírok vannak mellette, a közelében 11. századi temető van, amelynek lakói a pogány temető felhagyása után már templom köré temetkeztek) nem állják ki a tételes bizonyítás próbáját.[580] Véleményem szerint tehát az Őrség/Őrvidék eredete nem vezethető vissza a 10. századra, abban a formában, ahogyan azt a nyelvészek és történészek feltételezik, bizonyosan nem. Ki kell mondanunk: régészetileg a leghalványabb nyoma sincsen annak, hogy a székelyek őseit 10. századi fejedelmeink vagy első királyaink a tárgyalt területre telepítették volna.[581] Elvileg feltételezhetnénk ugyan, hogy az ezredforduló táján induló, s a 11–12. század fordulóján megszűnő Vas és Zala megyei temetők népességét telepítették át a Királyföldre (de még mindig nem az Őrségből, Göcsejből, Őrvidékről, mert ott ilyenek még akkor sem voltak!), de akkor ebből két dolog következne (Bóna István és Benkő Loránd hipotézise alapján): 1. Királyföldön e közösségeknek alig fél évszázad alatt kellett volna a területet benépesíteniük, templomokat építeniük és nagy létszámban azok köré temetkezniük, s máris tovább kellett volna költözniük Háromszékbe. 2. Magyarázat nélkül maradna, hogy ez esetben kiktől származik a nyugati határvidék 12. század végi – 13. századi, már valóban sűrű magyar lakossága, akiknek nyelvjárása közeli rokonságot mutat a háromszékiekével. Ráadásul kizárja ezeket a spekulációkat Zala megye egyetlen olyan temetője is, amelyet a kutatás kapcsolatba hozott az őrökkel, lövőkkel, tehát a korai határőrszervezet tagjaival. A pusztaszentlászlói temetőről van szó, amely használatát az érmék (Salamon [1063–1074] pénzei) tanúsága szerint a 11. század közepén kezdték, s utolsó sírjait II. (Vak) Béla (1131–1141) denárai alapján a 12. század közepén hantolták el.[582] Ha köztük keresnénk a székelyek őseit, akkor a pusztaszentlászlóiak leszármazottait közvetlenül Háromszékbe kellene vezetnünk, kihagyva a Benkő Loránd, Bóna István, Kristó Gyula és Benkő Elek által is feltételezett királyföldi tartózkodást. Márpedig a pusztaszentlászlói, valamint a zabolai és petőfalvi temetők népessége között antropológiai hasonlóság (tudomásom szerint) nem merült fel. Felmerült azonban – mint azt korábban láttuk – más lelőhelyek népességével, s ez újabb kérdéseket nyit meg előttünk.

Ha Nyugat-Magyarországnak magyar lakossága nem is volt a 10. század első felében, más népcsoportok éltek itt. Éppen annak a Karoling peremkultúrának a vegyes (főként avar, szláv és frank eredetű) népessége, melynek temetőivel az embertani kutatások kapcsolatba hozták a zabolai és petőfalvi közösségeket.[583] E sokszínű alapokból építkező kulturális horizont éppen a 9. század második felére egységesült. A kutatások jelen állása szerint Zalavár környékén jó néhány temetőt legalább a 10. század közepéig tovább használtak, népességükről a magyar honfoglalást követően lekopott a vékony keresztény máz és *„visszapogányosodtak"*.[584] Másutt részint megőrizték, részint elhagyták keresztény vallásukat, mint azt kitűnően mutatja a szombathelyi Szent Márton templom 9–11. század között folyamatosan használt templom körüli temetője, valamint a tőle néhány száz méterre fekvő Kisfaludy utcai temető kettőse.[585] Északabbra, a Fertő-tó környékén a Sopronkőhida–Pitten-Pottenbrunn-csoport temetőinek felső időhatára még kérdéses, az azonban nem, hogy ismét nyugatabbra, az Alpokalján a Köttlach-kultúra hagyatéka legalább a 11. század közepéig jól nyomon követhető, utolsó fázisában már jól kimutatható magyar kulturális elemekkel.[586] S végül nem szabad megfeledkeznünk sem e térségben, sem másutt a késő avar teme-

[578] Kiss 2000, 275–285.
[579] Gömöri 2002, 25–35.
[580] Valter 2004, 45–54.
[581] Kiss Gábor már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a székelyek feltételezett őrségi, őrvidéki lakóhelyeire legfeljebb bizonytalan értelmezésű helynevek utalhatnak, régészeti hagyatékuk azonban teljességgel ismeretlen (Kiss 2000, 285). Figyelmeztetése azonban teljesen visszhangtalan maradt.
[582] Szőke–Vándor 1987, 80–85. – A temető sírjaiban talált leletekből egyébként semmi nem utal arra, hogy az ott eltemetetteknek bármi közük lett volna az őrszervezethez. Régészeti bizonyíték hiányában ez az ötlet nem tekinthető többnek puszta hipotézisnél.
[583] Benkő 2010, 230–232.
[584] Szőke 1998, 257–319.
[585] Kiss 2000, 275–276.
[586] Giesler 1980, 85–98.

tőkről. Habár a korábbi, főként Bóna István által emelt tilalomfák[587] lassan ledőlni látszanak, s a kutatók egy része már merészeli a temetők utolsó fázisát a 9. század második felére (Vasasszonyfa – Kiss Gábor)[588] vagy a végére (Tiszafüred – Garam Éva) keltezni, valljuk be, ez még mindig inkább megérzés, semmint tételes bizonyítás eredménye.[589] A 10. századig mindenesetre még nem merészkedett el a kutatás. Arra azonban senki nem tud választ adni, hogy a szegényes, nyitott vagy többszörös S-végű hajkarikás, vaskéses, csiholóacélos vagy éppen melléklet nélküli sírok sorának (különösen a Dunától keletre) ugyan miért kellene a 9. század elején, de legkésőbb 895-tel megszakadnia? Számomra teljes mértékben érthetetlen, hogy ha már eljutott a kutatás addig, hogy a Maros-völgyben a Csombord–Maroskarna-csoport bolgárjai, Nyugat-Magyarországon Zalavár, Szombathely térségének vegyes népessége, a Kárpát-medence északkeleti részének a szláv népessége a helyén maradhatott a magyar honfoglalás után is, sőt már szlovák kollégáink is lemondtak arról, hogy a Dunától északra élő morvákat az utolsó szálig legyilkoltassák a honfoglalókkal, miért éppen az avarokat kell minimum a 8–9. század, de legvégső esetben a 9–10. század fordulójától kiirtani, szomjan veszejteni, de legalább eltelepíteni (egyébként is: hova?)?

A kutatás e téren még gyermekcipőben jár. Néhány általános érvényű tendenciát azonban megfogalmazhatunk. Mindenekelőtt azt, hogy az újonnan jött és a helyben talált népességek kulturális egységesülése a történelem folyamán általában kb. egy évszázad alatt lezajlott a Kárpát-medencében. Így történt ez a 8. században, a griffes-indás lelethorizont kialakulásával, a 9. században a Karoling peremkultúra esetében, s a 10. század végére – 11. századra a korábban (helytelenül) BBK-nak nevezett, karikaékszerekkel jellemezhető horizont, a korai Magyar Királyság köznépi hagyatéka létrejöttével is. Utóbbinak a tekintetében több mint feltűnő, hogy akkor kezd elterjedni a 970-es éveket követően, amikor szemmel láthatóan nagy változások, átszervezések, áttelepítések veszik kezdetüket az országban. Egyrészt a korábban nyitott magyar temetők sorának használata megszakad, s ugyanebben az időben jelennek meg új, zömmel már magyar eredetű (a nyelvészeti adatok alapján pontosabban fogalmazva: magyarul beszélő) közösségek az addig csak lazán betelepített (Erdély), vagy mások által lakott területeken, mint például Nyugat-Magyarország. További alapos kutatásokat igényel, ezért csak óvatosan szeretnék utalni egy feltűnő jelenségre: időben egybeesik a karikaékszerekkel jellemezhető Karoling peremkultúrás temetők zömének felhagyása a magyar népesség ottani megjelenésével. Nem tartom lehetetlennek, hogy az új ékszerdivat néhány évtized alatt történő elterjedése szerte a magyar fejedelemség, majd királyság területén összefügghet e népesség, valamint a feltételezett, s ugyancsak karikaékszereket használó késő avar népesség szétszórásával. Feltűnő egyébként, hogy ez idő tájt jelennek meg (ha kis számban is) a Köttlach-kultúra jellemző ékszertípusai is a Kárpát-medence számos pontján, így a gombos végű huzalkarperecek Erdélyben, a Maros völgyében (Marosgombás [1. lh], Maroskarna [11. lh], Szászváros [10. lh]), valamint a köttlachi típusú fülbevalók a Partiumban (Szalacs-Várhegy [267. lh], Zilah [269. lh]).[590]

Visszakanyarodva eredeti problémánkhoz, a székelyek erdélyi megjelenése és esetleges korábbi nyugat-magyarországi szállásterülete kérdéséhez, az alábbi lehetőségeket vethetjük fel:

1. Amennyiben a székelyek 10. század végi – 11. század első felében bekövetkező, az említett területről való áttelepítésével számolunk, figyelembe véve az embertani eredményeket is, akkor elődeiket csakis a Karoling peremkultúra vegyes, bár zömmel avar eredetű etnikumában kell keresnünk. A Zala-folyótól nyugatra ugyanis a telepítés bázisát adó magyar népesség vagy nem létezett, vagy éppen csak akkoriban települt oda. Ez azt is jelentené, hogy az említett peremkultúrás népesség (akkorra már?) magyarul beszélt. Erre nézve azonban semmilyen adattal nem rendelkezünk.

2. Ha a székelyek nagy része mégis az Őrvidékről került Erdélybe, az nem történhetett korábban a 12. század második felénél, illetve a 13. századnál, ugyancsak a korábbi magyar etnikai bázis hiánya miatt. Megjegyzem, a jelzett térségből a Karoling peremkultúra leletanyaga is hiányzik, hiszen annak lelőhelyei jóval keletebbre találhatók. Ez esetben viszont nem számolhatunk korábbi királyföldi jelenlétükkel, s elesik mind Bóna, mind Benkő Loránd koncepciója.

3. Ha viszont az általánosan elfogadott nézetek szerint a 11–12. század fordulója körüli évtizedekre tesszük erdélyi megjelenésüket, s magyarázatot kívánunk találni az őrségi és a háromszéki nyelvjárások közötti hasonlóságokra, akkor egyetlen lehetőségünk marad: azt feltételezni, hogy a két említett vidék székely lakossága egy korábbi közös, de számunkra a Kárpát-medencén belül közelebbről ismeretlen területről rajzott ki a nyugati és a keleti határszélekre.[591] Magam ezt tartom a legvalószínűbb lehetőségnek.

[587] Bóna 1984, 372.
[588] Kiss 2000, 275–276.
[589] A vonatkozó nézetekről összefoglalóan: Madaras 1993, 11–32.
[590] Gáll 2007, 239–251.
[591] Ezt a lehetőséget felvetette, de egyben részletesebb indoklás nélkül el is utasította Bóna (Bóna 1991, 1535–1536).

III. A BÁNSÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

III.1. A BÁNSÁG FÖLDRAJZI VISZONYAI

A térség rövid történeti földrajzi jellemzését Kókai Sándor monográfiája[592] alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze: a Bánságot északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna határolják le, míg keleti határa a Vaskapu-szorost a Marossal összekötő merőleges vonal *(29. kép)*. A megsüllyedt és összetöredezett Torontál-temesi löszsíkon elhelyezkedő hordalékkúpok (például Maros, Béga, Temes, Berzava stb.) és medencék (például Alibunári-mocsár) sorozata, illetve a folyók keskenyebb-szélesebb völgytalpai és árterületei (például Marosszög, Pancsovai-rét, az Opáva és Dubovác közötti Temes–Duna-ártér) változatos formakincsükkel (morotvák, parti dűnék, övzátonyok, mocsarak, lápok) gazdagon tagolják a Bánság síksági jellegű mezo- és mikrotájait. A Bánság ártéri síkságait (Marosszög, Aranka-sík, Alibunári-sík, Karas-sík, Pancsovai-ártér) évszázadokon át mocsaras, lápos, időszakos és állandó vízborítású nádasok, gyékényesek, rétek és legelők alkották. E térszínből emelkedtek ki – olykor csak néhány méterrel – az ármentes térszínek (hordalékkúpok, löszteraszok szigetek, löszös hátak, homokpuszták), kedvező megtelepedési és életfeltételeket biztosítva az itt élőknek, változatos morfológiai formakincsükkel gazdagon tagolva a Bánság síksági jellegű tájait. Mindez kedvező agro-ökológiai hatásokkal párosul, így e térszíneken a szántógazdálkodás dominanciája érvényesül évszázadok óta.

A területet folyóvízi pleisztocén és holocén löszíszap, löszszerű üledék fedi. Uralkodó talaja a csernozjom különböző változatai: kilúgzott csernozjom, réti csernozjom, csernozjom jellegű réti talaj, a folyók mentén fekete réti talaj, öntéstalaj, szolonyeces talaj. A folyók és a Maros fattyúágai (például Aranka, Porgány-ér stb.) és a hordalékkúp-peremeken eredő vízfolyásai együttesen tagolt vízrajzi képet alakítottak ki, melyet tovább gazdagítottak a folyók mentén lévő állandó és időszakos vízborítású lápos-ingoványos területek és mocsarak. A Temes–Béga-völgy vízrendszeréhez tartozó folyók és patakok ingadozó vízjárásukkal, kis esésükkel a Bánság síksági területein szertekalandozva, a felismerhetetlenségig kuszált erekbe oszlottak szét, áradások alkalmával olyan rendkívüli víztömeget szállítottak, melyek elvezetésére a folyók medre elégtelennek bizonyult, így medrükből kiöntve több százezer holdat elöntöttek, és óriási kiterjedésű mocsarakat alkottak.

Ebbe a környezetbe helyezhetők el a térség 10–11. századi temetői és sírleletei. Utóbbiak elemzése és térképre vitele során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a vizsgálat alá vont térség határai régészeti értelemben a földrajzi határoknál tágabban értelmezendők. A lelőhelyek ugyanis nem egyenletesen szóródnak, hanem a folyók ártereiből kiemelkedő szárazulatokon, vagy az árterek szélei mentén csoportosulnak, mégpedig utóbbiak egymással szemközt, a folyók és árterek mindkét oldalán. Ez a jelenség a Maros, a Tisza és az Al-Duna mentén egyaránt jól nyomon követhető, nyilvánvalóvá téve azt, hogy a folyók nem elválasztó, hanem összekötő szerepet töltöttek be a térségben megszállt csoportok életében. Ugyanakkor viszont mind a később tárgyalandó Bácska, mind a Bánság középső területei (Temes-síkság, Deliblát) néhány elszórt temetőtől eltekintve gyakorlatilag leletmentesek, utóbbi területének csak a keleti szélén, a síkság és a hegyvidék találkozási sávjában mutatható ki a temetők kisebb csoportja.

A Bánság területén 1920 óta három állam osztozik, s ezt a tényt semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a térség 10–11. századi temetőinek értékelése során. Míg a terület északnyugati sarkán, a Magyarország birtokában maradt Tisza–Maros–Aranka közének egy kis darabkáján a területileg illetékes szegedi múzeum munkatársai folyamatos és intenzív kutatómunkát folytatnak, addig a Romániához és Jugoszláviához (majd utóbbi felbomlása után Szerbiához) csatolt területeken legfeljebb alkalmi leletmentések történtek, melyek eredményeképpen kisebb-nagyobb temetőtöredékek kerültek elő, teljesen feltárt és értékelhető lelőhelyeket azonban nagyon csekély számban ismerünk. Jellemző adat, hogy míg Kisléghi Nagy Gyula módszeres ásatásai nyomán Óbesenyő és Bukovapuszta határában pontosan egy tucatnyi lelőhely vált ismertté a 19–20. század fordulóján [38–43., 47–50. lh], az azóta eltelt száz esztendő során e honfoglalás kori temetőkben gazdag vidékről mindössze egyetlen újabb lelőhelyről (Óbesenyő-Dragomir halma) van tudomásunk [50. lh].[593] Különösen a Bánság déli területein előkerült tárgyak túlnyomó többsége szórvány, melyekről csak sejthetjük, hogy hajdan sírmellékletként kerülhettek a földbe. Példaként itt csak utalnék a Versec [92. lh] környékéről származó leletanyag megítélésének problematikus voltára, melyre a későbbiekben még részletesen visszaté-

[592] Kókai 2010, 13–36.
[593] Kisléghi 1904, 417–421; Kisléghi 2010.

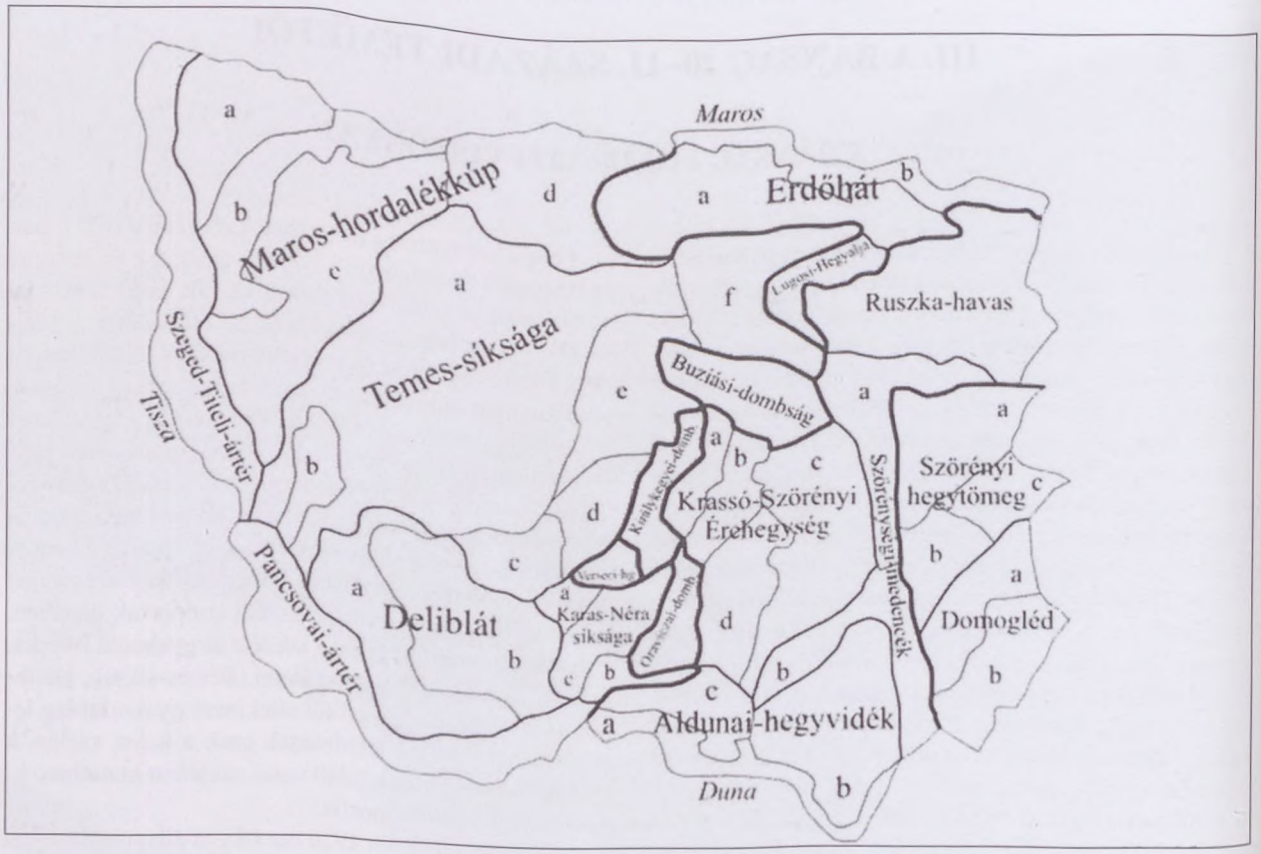

29. kép. A Bánság földrajzi viszonyai (Kókai 2010, 17, 2. ábra nyomán, forrás: *Pannon Enciklopédia*)

rek.[594] Mindezek a tényezők alapvetően meghatározzák a rendelkezésünkre álló régészeti hagyaték forrásértékét, s annak vizsgálatából levonható következtetések érvényét. A lelőhelyek szóródása a településterület kiterjedése szempontjából óvatos következtetések levonását teszi lehetővé, annak jellegére és sűrűségére nézve azonban alig rendelkezünk komolyabb támpontokkal. Az a tény pedig, hogy a Bánság területét a legújabb korban politikai határokkal szétszabdalták, azt is eredményezte, hogy annak a magyar honfoglalás és államalapítás kori régészeti leletanyagát a terület egészét figyelembe véve csak a legritkább esetben vizsgálták,[595] az elemzések többnyire a modern államhatárok által széttagolt egyes területekre korlátozódtak, s azokon csak ritkán tekintettek túl.

III.2. A BÁNSÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI ÉS SÍRLELETEI

Az Erdőhát területéről kilépve ér a Maros az Alföld területére, s Dévától nyugatra itt folytatódik a 10–11. századi temetők sora is *(30. kép)*. A lelőhelyek egyik jól körülhatárolható csoportja a folyó Öthalomtól [28. lh] Nagylakig [27. lh, 99. lh, 100. lh] terjedő szakaszán figyelhető meg.[596] Nagy valószínűséggel a 10. század első kétharmadára keltezhető lelőhelyet csak egyet ismerünk innen, a Németszentpéterről előkerült, s hitelesítő ásatással is megvizsgált magányos rozettás lószerszámos női sírt [29. lh]. Palmettadíszes bronz- és vörösréz szerelékes szablyája alapján ugyan ide sorolhatnánk az Arad-Csályán [23. lh] előkerült lovas férfisírt is, a ho-

[594] Bálint 1991, 221, 224, 260–261, 221, No. 84, 224, No. 104a, 320–323.

[595] Bálint 1991; Ota 2008; Takács 2013, 641–666.

[596] A tárgyalt lelőhelyekről legújabban (a rájuk vonatkozó korábbi irodalommal): Gáll 2013, 40–49, 313–316, 342–346, 352–365, 406–416, 434–435, 439–445, 550–555.

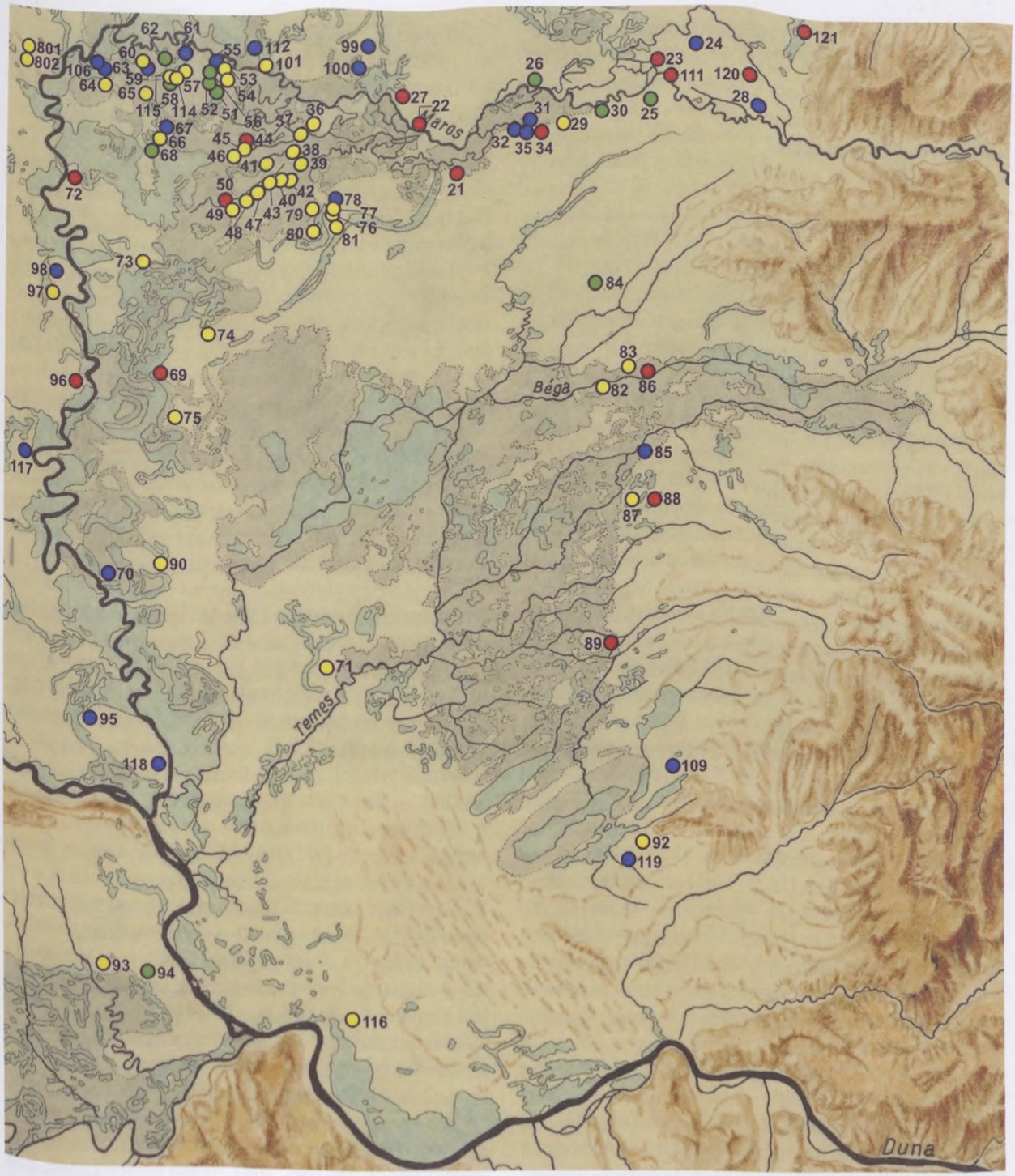

30. kép. A Bánság 10–11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

mokbányászással feldúlt kis(?) temető megmentett leletei között felbukkanó kétélű kard töredéke azonban óvatosságra int bennünket. Ugyanez mondható el a terepbejárás során Németság határában talált szórvány (feltehetőleg temetőt jelző) körte alakú kengyelpárról és vaskésről is. A 10. század közepétől azonban jelentős mértékben növekszik a temetők száma. A Maros és az abból kiszakadó Száraz-ér keleti szakasza által közrefogott területen a csályai sírokon kívül [23. lh] ide sorolható az Arad-Gáj határában megmentett temetkezés [111. lh] (bronz huzalkarperec, lunula, füles gomb, kés), a kovaszinci leletek [120. lh] (sodrott nyakperec, huzalkarperec, pántgyűrű, nyitott hajkarikák), valamint a Száraz-ér északi oldalán kissé távolabb, a világosi 11 síros, S-végű hajkarikákkal jellemezhető temetőrészlet [121. lh], s Muszka határában [110. lh], Nachtnébel Ödön és Gruber Hugó szőlőjében feldúlt két(?) temető is. A Nachtnébel birtokról megmentett pompás kivitelű, ezüstberakásos, trapéz alakú vállas kengyelek és zablák egy különösen tehetős közösség megtelepedéséről tanúskodnak. Arad környéke a 11. század folyamán sűrűn benépesült. Erre utalnak a feltehetőleg több száz síros, de nagyrészt feltáratlan vagy elpusztult temetők Újaradon [25. lh], a Maros déli partján, Zimándújfalu-Földvári pusztán [24. lh] (a korábbi szakirodalomban Arad-Pusztaföldvár néven jelent meg), valamint a tulajdonképpeni Árpád-kori Ó-Aradvár eddig ismert 242 sírja Öthalmon [28. lh]. Fontos települési gócpont mutatható ki Németszentpéter [29. lh, 31. lh, 32. lh, 34. lh, 35. lh] körzetében is. A már említett rozettás lószerszámos női síron kívül a 10. század második felében ide telepedett közösséget jelezhet egy szórvány trapéz alakú kengyel, s kisebb temetőrészlet (Római sáncok, 8 sír [35. lh]) és további szórványleletek (Homerák-adomány [31. lh], Marhák forrása [32. lh]) legalább egy vagy két 11. századi temetőre is utalnak. Hasonló lelőhelyet jeleznek Fönlak [30. lh] szórványleletei, a Maros északi partján pedig a 19. század végén dúlták fel Magyarpécska-Nagysánc [26. lh] nagy sírszámú 10–11. századi temetőjét.

A Maros mentén nyugati irányba haladva, kizárólag a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető lelőhelyek bukkannak fel. A folyó déli oldalán, Perjámos-Sánchalmon talált szórvány indás-virágos díszű aranyozott ezüst övveret ugyan ennél korábbi évtizedekre is datálható, de még az sem bizonyos, hogy e lelet sírból származik.[597] Temetőre utalhat viszont a Perjámos-Régi posta utcában [21. lh] talált trapéz alakú vállas kengyelpár és nyitott hajkarika. A Maros túlsó partján, Sajtényban [22. lh] egy félig elhordott homokdombon öt sírt mentettek meg, a földben maradt vagy elpusztított temetkezések száma ismeretlen. A mellékletek közül megmentett bronz pántgyűrű és lekerekített végű pántkarperec, valamint 7 db bronz övveret inkább a 10. század második felére keltezhető. S végezetül ugyanerre az időszakra tehető a Nagylakon feltárt temetőrészlet is [27. lh]. A 15 feltárt és további 8 feldúlt sírból a nyitott hajkarikák mellett pödrött és S-végű karikaékszer is ismert, a kardíszek között sodrott, fonott és huzalkarperec is van. Erre az időszakra utalnak a lunulák is. A temetőrészlet négy lovas és három lószerszámos sírt tartalmazott, az azokban talált kengyelek kivétel nélkül a kései, trapéz alakú változathoz tartoznak. A hajdan Nagylakon megtelepedett közösség jelentőségét jelzi, hogy a hat férfi közül ötöt lóval vagy lószerszámmal bocsátottak túlvilági útjára, s melléjük tették íjászfelszerelésüket is [27. lh]. Egy nőt aranyozott ezüstveretes ruházatban, kerek és csüngőtagos ingnyakveretekkel, kaftánveretekkel temettek el. A temető sírjainak a száma a publikálók szerint eredetileg elérhette a hatvanat is.

Nagylak északnyugati, már a mai Magyarország területére eső határából több 11. századi szórványlelet mellett [100. lh] egy ugyancsak a 11. századra keltezhető 27 síros temetőmaradvány került elő [99. lh].[598] A Maros északi partján tovább haladva, egészen Makóig [101., 112. lh] egy leletmentes sáv húzódik. A város határából szórványként 10. századi rozettás lószerszámvereteket ismerünk [11. lh], melyek leletkörnyezetéről nincsenek további információk.[599] Újabban Makó-Igási járandó I. lelőhelyen tártak fel egy 10 síros (6 férfi, 3 nő, 1 gyermek) kis temetőt [112. lh].[600] E lelőhely, szerény leletanyaga ellenére, rendkívül fontos időrendi kérdéseket vet fel, s rávilágít a korszak leletanyagának keltezési problémaira is.[601] A sírokban talált tárgyak (nyílhegy, vaskés, nyitott hajkarika, füles gombok, kétélű kard pengetöredéke) alapján a temetkezéseket rutinszerűen a 10. század utolsó harmada és a 11. század első harmada közötti időszakra keltezhetnénk. Mindezt alátámasztani látszik az ezredforduló évtizedei során feltűnt új ékszertípusok (S-végű karikaékszerek, sodrott és fonott gyűrűk, állatfejes karperecek stb.) teljes hiánya. A korai keltezést azonban lehetetlenné teszi a 4. sírban lelt érme, I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) erősen kopott, körbe nyírt denára, valamint a minden esetben 11. századi értékeket kimutató C14-es mérések sorozata. A kis sírszám miatt nem számolhatunk a temető 5-6 évtizedes, esetleg a 10. századba visszanyúló használatával sem.

[597] Révész 1996, 124. – Az övveret típus párhuzamairól: Révész 1996, 111–114.
[598] Bálint 1991, 241–241, No. 181–183.
[599] Bálint 1991, 238, No. 156–157.
[600] *RégKutMagy* 2009, 268, No. 316. (Fűköh Dániel).
[601] Balogh 2016.

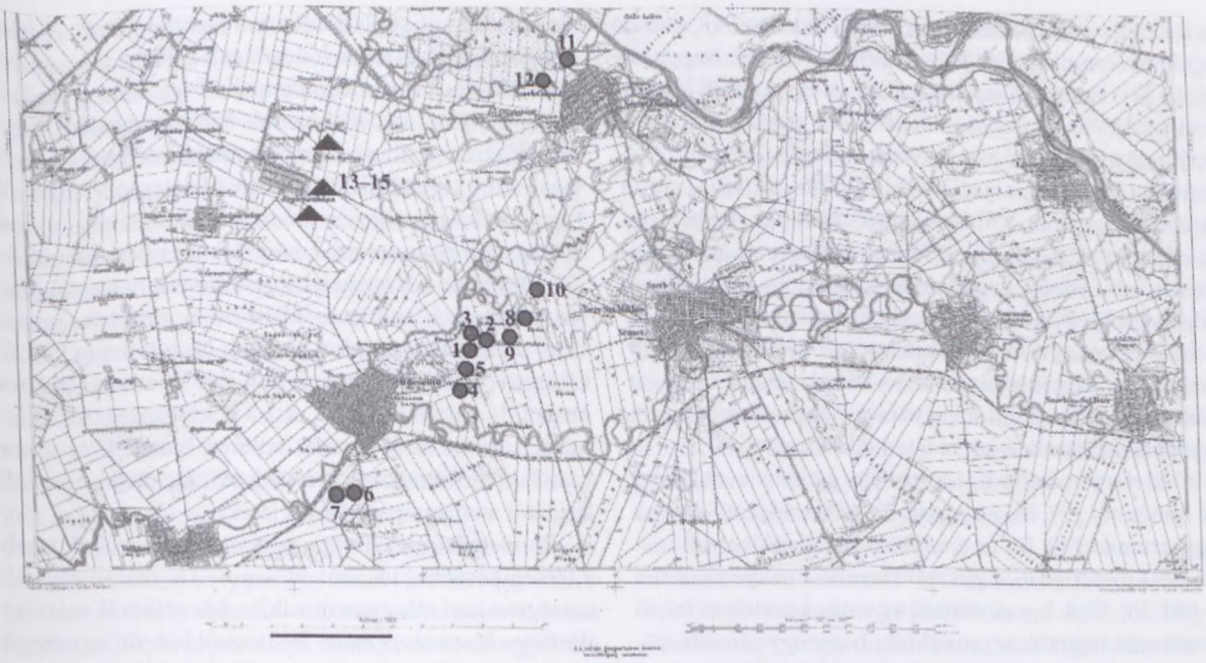

31. kép. Az Óbesenyő és Bukovapuszta környéki 10. századi lelőhelyek topográfiai helyzete (GÁLL 2013, 66, 5. kép nyomán) Jelmagyarázat: ● topográfiai szempontból azonosítható lelőhelyek, ▲ topográfiai szempontból azonosítatlan lelőhelyek. 1. Óbesenyő-I. halom, 2. Bukovapuszta-II. halom, 3. Bukovapuszta-III. halom, 4. Bukovapuszta-IV. halom, 5. Óbesenyő-V. halom, 6. Óbesenyő-VI. halom, 7. Óbesenyő-Dragomir halma, 8. Bukovapuszta-VIII. halom, 9. Bukovapuszta-IX. halom, 10. Bukovapuszta-V. halom, 11. Csanád, görögkeleti hitközség földje, 12. Csanád-Pojána III. dűlő, 13–15. Keglevichháza

Végezetül az időrendi problémákon túl az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Kovács László által 10. századi jellegzetességnek tartott kis sírszámú, úgynevezett szállási temetőkkel[602] a 11. században is számolnunk kell.

Makótól nyugatra, egészen a Maros torkolatáig a folyó északi partja és a Hód-tó között húzódó mocsárvilágból kiemelkedő kis szigeteken kerültek elő temetőmaradványok, sajnos valamennyi töredékesnek tekinthető. Közülük egyedül a Tápé-Malajdok-B [108. lh] (13 síros temetőrészlet) és Tápé-Lebő [107. lh] (lószerszám, köttlachi típusú fülbevaló) lelőhely legkorábbi sírjai keltezhetők a 10. század második felére vagy a 11. század elejére, az összes többi szórványlelet és temetőtöredék 11. századi (Maroslele-Kuzslic telek [102. lh], Maroslele-Bíró I. földje [103. lh], Maroslele-Temető [104. lh]).[603] E lelőhelyek azonban valójában a később bemutatásra kerülő hódmezővásárhelyi mikrorégió területéhez tartoznak.

A Bánság legsűrűbben betelepített része a Tisza–Maros–Aranka által határolt, nagyjából háromszög alakú terület. A mocsarakkal, időszakosan vízjárta rétekkel tagolt térségből kiemelkedő hordalékkúpokon számos 10–11. századi sír és temető került elő, melyek zömének feltárása Kisléghi Nagy Gyula nevéhez fűződik.[604] A jó szemű amatőr régész a 19–20. század fordulóján szisztematikusan átkutatta a környék természetes magaslatait és halomsírjait, s munkája eredményeként egy nagyon jellegzetes temetkezési rendszer körvonalai bontakoztak ki. A lelőhelyek három nagyobb csoportba rendeződnek. A terület keleti részén Nagyősz [77–78. lh] és Nagyteremia [79. lh] között sűrűsödnek a temetők.[605] Nagyősz-Kleine Hügel lelőhelyen [77. lh] kétsíros, teljesen feltárt temetőt talált. Mindkettőben voltak érmék, melyek elvesztek, típusukat sajnos nem ismerjük. Az egyik sírban lócsontok és finoman megmunkált aranyozott ezüst övveretek feküdtek. A nagyőszi téglagyár agyagbányájában,

[602] KOVÁCS 2013, 521–530, 544–545.

[603] Kürti Béka szerint Móra Ferenc és Párducz Mihály ásatásainak, valamint a szórványleleteknek a térképezése alapján sejthető, hogy Lebőn egy több száz síros, a 11. század végéig használt temető feküdt (KÜRTI–SZEGFŰ 1983, 252., 129. jegyzet [az idézett rész Kürti Béla munkája]). A FÉK-ben közölt leletek ugyanazon temető különböző időben feltárt részletei (FÉK 1962, 76–77, No. 1071–1074).

[604] KISLÉGHI 1904, 417–421; KISLÉGHI 2010.

[605] GÁLL 2013, 348–352, 366–369, 376–387, 437–438.

a település déli határában egy nagy sírszámú 11. századi temetőt semmisítettek meg 1910-ben [78. lh]. Nagykomlóson [81. lh] egy lovas, tegezes sír és egy további lókoponya került elő, a község területéről, ismeretlen lelőhelyről pedig egy bronz övkészlet került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Nagyteremián [79. lh] egy kicsiny, 10-12 méter átmérőjű dombon 1839-ben két sírt feldúltak, mellékleteik elkallódtak. Ugyanitt 1875-ben egy női sír került elő, gazdag aranyozott ezüst ruhadíszekkel és ékszerekkel. Végezetül Pusztavizesdia község határában [76. és 80. lh] is találtak két sírt (az egyikben sodrott nyakperec, huzalkarperecek és pántgyűrű volt, a másik feldúlt lovas sír maradványa), Kisléghi feljegyzései alapján azonban nem ugyanazon a dombon lelt rá a temetkezésekre.

Gáll Erwin helyszíni szemléje alapján a nagyőszi kis temetőtől [77. lh] egyaránt kb. 800 méterre feküdt a nagyteremiai [79. lh] és a németkomlósi lelőhely, s csupán 400 méternyire a pusztavizesdiai nyakpereces női sír [80. lh].[606] A kis sírszámú, egymás közelében fekvő 10. századi temetők arra utalnak, hogy egy jómódú közösség viszonylag rövid időre ütötte fel a szállását a környéken, talán valamikor a század középső harmadában.

Ehhez hasonló jelenséget figyelhetünk meg nyugatabbra, a Maros–Aranka köze középső területén is, Csanád–Bukovapuszta–Keglevichháza–Óbesenyő térségében, ugyancsak Kisléghi Nagy Gyula feltárásai nyomán [36–50. lh].[607] Az egymástól gyakran mindössze néhány száz méternyire fekvő, összesen 13 lelőhely egyértelműen azonos lelethorizonthoz tartozik, amelyet a 10. század első hét-nyolc évtizedén belül pontosabban nem tudunk keltezni *(31. kép)*. Az ásatások során általában egy-két sír került elő, a legtöbb temetkezés (öt) a teljesen feltártnak nyilvánított óbesenyő-bukovapusztai IV. halom területén látott napvilágot [40. lh]. A 13 lelőhelyen feltárt, összesen 20 sír mellett ismeretlen számú további feldúlt vagy feltáratlan temetkezéssel számolhatunk. Annak ellenére, hogy a sírok többsége (12) lovas vagy lószerszámos temetkezés volt, a leletanyag eléggé szegényes. A fegyverzetet az íjászfelszerelés darabjai (11 sír) képviselik. Övvereteket a bukovapusztai III. halom magányos férfisírjából [39. lh], valamint szórványként Keglevichháza-Fuchs-gyűjteményből [45. lh] ismerünk. A nők ékítményei közül kiemelkedik a bukovapusztai II. halomban talált öntött áttört bronz hajfonatkorongpár [38. lh], nemesfém ruhadíszeik nem voltak, ékszerkészletük gömbsorcsüngős fülbevalókból, nyitott hajkarikákból, gyöngyökből és lekerekített végű pántkarperecekből álltak. A leletanyagból egyértelműen hiányoznak a 10. század második felében felbukkanó tárgytípusok,[608] így azt a század első kétharmadára, legfeljebb első háromnegyedére keltezhetjük, ezen belül azonban finomabb időrendet nem tudunk adni. Úgy tűnik tehát, hogy e leletcsoport mind időben, mind a temetkezés módjában párhuzamba állítható a Nagyősz–Nagyteremia körzetéből ismert temetőkkel [77–79. lh]. A két lelőhelycsoportot az is összeköti, hogy kizárólag ezek területén található a sírokban agyagedény melléklet (Nagyősz [78. lh], Nagyteremia [79. lh], Óbesenyő-Dragomir halma [50. lh], Óbesenyő-Bukovapuszta, V. halom [41. lh] 2. sír), a kelet-bánsági részekhez tartozó temetőkből viszont teljesen hiányzik ez a szokás.[609] Mellékleteik közül azonban hiányoznak az utóbbi sírjaiból megismert gazdag leletek.

Rendelkezünk azonban néhány olyan lelettel, amely a térség későbbi, 10. század végi – 11. század eleji népességére utal. Nagyszentmiklós környékéről szórvány állatfejes karperec, Óbéba területéről [44. lh] ugyancsak szórvány sodrott nyakperec és 16 db csüngőtagos ruhaveret, Keglevichházáról pedig szórvány kétélű kard került elő.[610] Az egyetlen temető, amelyet erre a periódusra keltezhetünk, Óbesenyő-Dragomir halmáról [50. lh] ismert. Az eredetileg 50-70 sírosnak feltételezett temető nyolc sírját mentették meg, melyekből edények, balta és nyílcsúcs mellett sodrott nyakperec, pödrött végű hajkarika és kis méretű, vékony huzalú S-végű hajkarika is napvilágra került. Az egyik sírban egy körte és egy trapéz alakú kengyel alkotott egy párt.[611]

Az előzőekhez hasonló, nagyfokú lelőhely-koncentrációt tapasztalhatunk a vizsgált térség északnyugati részén, a Tisza–Maros szögben, főként Kiszombor [51–56. lh], Deszk [57–60., 114–115. lh] és Klárafalva [61–62. lh] határában. A lelőhelyek zömmel a 20. század első felében kerültek elő, többnyire Móra Ferenc ásatásai nyomán. Többségük nem teljesen feltárt, dokumentációjuk hiányos, temetőtérkép a legtöbb esetben nem készült róluk, valamennyi közöletlen, így átfogó értékelésük komoly nehézségekbe ütközik. Többször a pontos sírszám megállapítása is nehézségekbe ütközik, ugyanis a lelőhelyek egy részét a szarmaták, gepidák és avarok is temetkezőhelyként használták, így a melléklet nélküli sírok korszakba sorolása problematikus.

Kiszombor határából hat, korszakunkba tartozó temetőmaradványt ismerünk [51–56. lh], mindegyik a mai

606 Gáll 2013, 367.

607 Gáll 2013, 66–84, 238–243, 420–432, 474–476.

608 Egyedül a IX. halomban talált magányos(?) férfisír trapéz alakú vállas kengyelpárként meghatározott leletei utalnának a 10. század második felére, a töredékes, rossz megtartású tárgyak hajdani formája azonban ma már nem állapítható meg egyértelműen.

609 Gáll 2013, 631.

610 Gáll 2013, 241, 375, 418–419.

611 Gáll 2013, 427–431.

településtől délnyugatra helyezkedik el, egy kb. 1,5 kilométer sugarú körön belül.[612] Kiszombor-B temető [51. lh] területén több korszak nagyszámú sírját semmisítették meg 1915-ben, majd 1928-ban 426-ot tártak fel. Ezek közül 78 sír[613] (más vélemény szerint 220)[614] keltezhető a 10–11. századra. Kürti Béla véleménye szerint egy „középrétegbeli" fegyveres kiscsalád temetkezésével induló, 100-150 évig folyamatosan használt temető maradványait mentették meg. A legkorábbi horizontot lovas, íjászfelszereléssel rendelkező férfiak és rombusz alakú vagy kéttagú csüngős ruhadíszeket, aranyozott ezüst lemezes hajfonatkorongot, szőlőfürtös függőket viselő nők hagyatéka alkotja. Az egyik sírban II. Rómanosz – VII. Kónsztantinosz (945–959) hamisított, átfúrt aranyozott bronzból készült pénzét találták. A fiatalabb sírokra jellemzők a pödrött végű, az S-végű és a bordázott S-végű hajkarikák (egyaránt három-három sírból), a sodrott nyak- és karperecek, huzal- és rombusz átmetszetű karperecek, valamint a köves, pánt, pajzs alakúan kiszélesedő fejű, lépcsősfejű, sodrott és fonott gyűrűk. Az érmemellékletek I. András (1046–1060) és I. (Szent) László (1077–1095) denárai.

Kiszombor-C temetőben [52. lh] Móra Ferenc 15, majd Langó Péter és Türk Attila további három 10–11. századi sírt tárt fel.[615] A 10. századra keltezhető sírok közül három tartalmazott lószerszámot, négy pedig fegyvert: az íjászfelszerelés mellett a 2003-ban feltárt 37. objektumban balta és aranyozott ezüst markolatgombbal felszerelt szablya is volt. E sírt trapéz alakú vállas kengyelei a század második felére keltezik.[616] A 11. századi sírokat sodrott hurkos-kampós nyakperec, fonott és lépcsős fejű gyűrű, valamint négy temetkezésben I. (Szent) László (1077–1095) érméi jellemzik. A B temetőhöz hasonlóan ez esetben is egy nagyobb temető részlete került feltárásra.

Kiszombor-E lelőhely [53. lh] Móra Ferenc által feltárt 17, valamint a Langó Péter és Türk Attila által kibontott további három sír közül 13 tartalmazott lócsontokat és lószerszámot.[617] Az eddig ismert adatok szerint hét férfi mellett találtak íjászfelszerelést. A nők ékszerkészlete és ruhadíszei ezúttal is szerények voltak, mindösszesze egyikük viseletét ékesítették rombusz alakú veretek. Kürti Béla megfigyelései szerint Móra temetőtérképe azt jelzi, hogy a női sírok mintegy körülvették a középen nyugvó férfiakat.[618] A hitelesítő ásatással teljesen feltártnak minősített[619] 20 síros temetőből azonban hiányoznak a gyermekek temetkezései.[620] Kürti Béla szerint a temetkezések a honfoglaló „középréteg" tagjainak két-három generációját rejtik, s valamennyi sír a 10. században a földbe került.[621] Hasonlóképpen egy 10. századi, katonai szolgálatot teljesítő csoport hagyatékának véli a leleteket Langó Péter és Türk Attila is.[622] A keltezéssel, tehát azzal a megjegyzéssel, hogy a 39. sír lovas íjásza mellett talált lépcsős fejű gyűrű a század végére valószínűsíti e leletek földbe kerülését, egyetértek.[623]

Kiszombor-F lelőhelyen [54. lh] egy avar temető feltárása során lelt nyolc 10. századi sírt Móra Ferenc. A szűkszavú ismertetésekből[624] annyi derül ki, hogy a temetkezések közül kettő lovas íjász sírja volt, illetve, hogy a temető nem tekinthető teljesen feltártnak.[625] További két lelőhely (Kiszombor-Juhoshalom [55. lh], illetve Kiszombor-Téglavető [56. lh]) szórványleletei ismeretlen sírszámú, talán 11. századi temetőkre utalnak.[626]

A Deszk határában talált temetőrészletek közöletlenek, hitelesítő ásatásukra még nem került sor [57–60., 114–115. lh].[627] Deszk-Ambrus J. földjén (Újmajor) [57. lh] négy 10. századi sírt találtak, a mellékletek között íjcsontok, nyílcsúcsok, lószerszám, sodrást utánzó nyakperec és gömbsorcsüngős fülbevaló van. Deszk-D (Nádashalmi-dűlő) lelőhelyen [58. lh] 216 sírt tártak fel, leletanyaguk alapján (íjászfelszerelés, balta, lócsontok és lószerszám, nyitott, pödrött és S-végű hajkarikák, fonott, sodrott és rombusz átmetszetű gyűrűk, huzal-, rombusz átmetszetű és állatfejes karperecek) 10–11. századi temető egy részletét mentette meg Móra Ferenc. A sírokban I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) szinte valamennyi 11. századi ma-

[612] A kiszombori temetők napjainkig legrészletesebb áttekintése: Kürti 2008, 76–91.
[613] FÉK 1962, 48, No. 573; Bálint 1991, 234–236, No. 134.
[614] Kürti 2008, 87–91. – A lelőhely 220 sírját említi Csallány (Csallány 1961, 170).
[615] Langó–Türk 2004a, 203–206, a korábbi hivatkozások kritikai áttekintésével és az újabb eredmények ismertetésével.
[616] Langó–Türk 2004a, 206.
[617] Langó–Türk 2004a, 207–209, a korábbi hivatkozások kritikai áttekintésével és az újabb eredmények szűkszavú ismertetésével. Utóbbi nem tér ki a hitelesítő ásatás során talált leletanyag típusára és összetételére.
[618] Kürti 2008, 76–79.
[619] Langó–Türk 2004a, 209.
[620] Kürti 2008, 77.
[621] Kürti 2008, 79.
[622] Langó–Türk 2004a, 209.
[623] Kürti 2008, VIII. tábla 7.
[624] Kürti 1994, 379, 17. jegyzet.
[625] FÉK 1962, 49, No. 576; Bálint 1991, 236, No. 137; Kürti 2008, 79.
[626] FÉK 1962, 49, No. 577, No. 578; Bálint 1991, 236, No. 138–139.
[627] FÉK 1962, 31, No. 221–226; Bálint 1991, 218, No. 54–58.

gyar uralkodó pénzei megtalálhatók. Deszk-E/Tukakovics Gyorgye földjén elpusztított lelőhelyen [59. lh] négy sírt tártak fel „kora Árpád-kori" mellékletekkel. Deszk-I temető [114. lh] hat(?) sírjának a leletei talán 10. századiak, hasonlóképpen a Deszk-T temető [115. lh] két(?) sírjához.[628] Ugyanerre a periódusra keltezhető a Deszk-1. számú olajkút lelőhelyen [60. lh] feltárt magányos(?) sír is, amely pántgyűrűt, huzalkarperecet, csiholóacélt és asztragaloszcsontokat tartalmazott.

Közöletlenek a Klárafalván talált lelőhelyek is.[629] Klárafalva-B temető [61. lh] 23 sírját feltárták, több tucatnyit homokkitermelés során megsemmisítettek, a leletek 11. századinak tűnnek.[630] Klárafalva-Faragó-földön [62. lh] 12 sírt találtak, ebből kettő lovas íjász, a többi 11. századi mellékleteket tartalmazott.

10. századi lehet a Kübekháza-Bálint A. tanyán [65. lh] feltárt 12 közöletlen sír (lószerszámok, íjászfelszerelés),[631] csakúgy, mint az Ószentiván-Tiszaszigeten talált gazdag női temetkezés (csüngőtagos ingnyakdíszek és kaftánveretek, lószerszám) [64. lh], melynek közelében két melléklet nélküli sírt is találtak.[632]

Szőreg határában, a Homokbánya lelőhelyen [63. lh] Bálint Csanád tárta fel egy nagyobb 11. századi temető 44 sírját (az ásató feltevése szerint ez a sírszám a temetőnek kb. a 10%-át jelenti),[633] s ugyanerre az időszakra keltezhető a Péli-féle szélmalomdombon megmentett temetőrészlet is [106. lh].[634]

A Kiszombor–Szőreg térségében kimutatható lelőhelycsoporttól délre helyezkednek el Oroszlámos [68. lh] és Rábé [67. lh] temetői, melyeket 1879–1909 között földmunkák során nagyrészt megsemmisítettek. A megmentett leletanyag leletkörülményeinek tisztázását Kovács László végezte el.[635] Mintaszerű elemzésének végeredményét röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze: Rábé-Anka-szigeten [67. lh] egy 10. századi temető hét feldúlt sírjából kerültek leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumba. Az aranyozott ezüst ruhadíszek és a finoman kidolgozott öntött gömbsorcsüngős fülbevaló egy rangos közösség megtelepedésére utalnak. A majdáni vasúti őrház mellett talált rombusz átmetszetű karperecek, öntött rovátkolt bronzgyűrű és bronz csüngőtagos veretek egy vélhetően nagyobb sírszámú 11. századi temető megmaradt emlékei [66. lh]. Oroszlámos-Vasútállomás [68. lh] területén 10. és 11. századi tárgyak egyaránt előkerültek. Elképzelhető, hogy ez esetben egy 150-200 évig folyamatosan használt temetőről van szó. Nem zárható ki ugyanakkor az a lehetőség sem, hogy a 2-2,5 kilométeres dombvonulaton egy vagy több kisebb 10. századi, s egy önálló 11. századi temető sírjait semmisítették meg az intenzív földkitermelés során.[636]

A Tisza–Maros–Aranka köze déli felének területén az északitól eltérő módon jóval kisebb a 10–11. századi lelőhelyek száma.[637] Kérdéses, hogy ez a hajdani valós településtörténeti helyzetet tükrözi-e, avagy a tervszerű kutatások és leletmentések hiányának tudható be? Az eddig ismert leletek arra utalnak, hogy ez a vidék is a magyar szállásterület részét alkotta. Hódegyházán [73. lh] egy 10. századi közösség tíz sírját tárták fel, köztük lovas temetkezéssel (3. sír), négy nőt (5–6., 8–9. sírok) pedig gazdag aranyozott ezüst ruhadíszekkel és ékszerekkel indítottak utolsó útjára.[638] Hasonló temető sírjait dúlták fel Kikinda-Galád-dűlőn [74. lh], az egyetlen megmentett sírból ugyancsak aranyozott ezüst ruhadíszek őrződtek meg.[639] Bocsáron [69. lh] homokbányászás során 10-15 sírt semmisítettek meg, további nyolcat viszont feltártak. A leletanyag (nyílhegyek, csiholó, legyező alakú kengyel, szőlőfürtös fülbevalópár, mindkét végén spirálisan végződő sodrott karperec) a 10. század második felére keltezhető.[640] Ugyanennek a periódusnak az emlékei a kiforgatott sírokból származó törökkanizsai leletek [72. lh] a Tisza mentén (ónozott bronz lemezes hajfonatkorong, sodrott karperec, pödrött végű pántkarperec, szőlőfürtös függő).[641] A Tisza–Maros–Aranka köze déli részének egyik temetője Karlován került elő [75. lh]. A sírok egy része itt is elpusztult, a megmaradt temetkezések viszonylag szegényes, de jellegzetes 10. századi leleteket tartalmaztak (füles gombok, kauricsiga, gyöngy nyaklánc). Az egyik sírban legyező alakú kengyelpár feküdt. Törökbecse-Matéj-pusztán [90. lh] egy lovas íjász

628 Kürti 1994, 379–380. – Az előbbi lelőhelyet a 10., az utóbbit a 10–11. századiak között sorolja fel.
629 FÉK 1962, 49, No. 579–580; Bálint 1991, 236, No. 140–141.
630 Kürti Béla a 10–11. századi lelőhelyek közé sorolta (Kürti 1994, 380).
631 Bálint 1991, 238, No. 151.
632 Bálint 1991, 259, No. 309.
633 Bálint 1991, 75–97.
634 *RégFüz* 31 (1978), 89 (Galántha Márta).
635 Kovács 1993, 37–74.
636 Ez utóbbi lehetőséget a Kovács László dolgozatáról írott lektori véleményében Bóna István vetette fel (Kovács 1993, 57, 83a. jegyzet).
637 A Vajdaság területéről a FÉK 1962, valamint Bálint 1991 leletkataszterén kívül rendelkezésre áll Stanojev 1989 leletkataszter is, amely azonban sok hibát tartalmaz. Ez utóbbiról alapos kritikát írt Kovács László (Kovács 1991, 389–421).
638 Stanojev 1989, 46–51; Bálint 1991, 226–229.
639 Stanojev 1989, 53.
640 Stanojev 1989, 32–35.
641 Hampel 1907, 149–150.

sírja került elő,[642] Tiszatarroson [70. lh] pedig egy háromsíros temetőrészlet, S-végű hajkarikákkal.[643]

Földrajzilag nem tartozik ugyan a tárgyalt mikrorégióhoz, de mégis itt kell megemlítenünk a Zenta [98. lh] környéki lelőhelyeket. Ezek közvetlenül a Tisza mentén helyezkednek el, s tágabb környékükön a Bácskában semmilyen korabeli lelőhely nem található. Ugyanez érvényes a Tisza jobb parti sávjára is, egészen a folyó torkolatáig. A hajdan itt élt közösségek nyilván ugyancsak a Tisza–Aranka áradásos területeinek a szegélyén telepedtek meg, mint keletebbre költözött társaik, a szeszélyesen kanyargó folyó főmedre alig volt megkülönböztethető e mocsárvilágban. Zenta-Paphalom II. [98. lh] (az Árpád-kori templom körüli temető) közelében 18 sírt tártak fel, mellékleteik (11. századi érmék, S-végű hajkarikák) jelzik a temető korát.[644] A 10. századi megtelepedésre utalnak a Felsőhegyesen [97. lh] (nyilván egy temető hírmondóiként) megmentett sírok leletei (aranyozott ezüst kerek ingnyakveretek, ezüst köves gyűrű).[645] Szintén a 10. századra, talán annak a második felére keltezhető a Moholon [96. lh] talált sírlelet (sodrott és huzalkarperec, kéttagú csüngők).[646] A környék 11. századi lakosságának emlékét őrzik a péterrévei leletek [117. lh].[647] Erre az időszakra keltezhető a Tisza torkolatának közelében a mozsori temetőmaradvány [95. lh] és néhány titeli szórványlelet is [118. lh].[648]

Tovább haladva déli irányban, a Szerémség keleti, Dunához közeli sávjában két temetőrészletről rendelkezünk adatokkal, mindkettő közöletlen, csupán szűkszavú hivatkozásból tudunk a létezésükről.[649] Bálint Csanád anyaggyűjtése szerint Vajkán [93. lh] feldúlt sírokból rombusz alakú ingnyakveretek láttak napvilágot, egy 10. századi temető hírnökeként, Batajnicán [94. lh] pedig 100-200 sírt semmisítettek meg, 102 sírt viszont megmentettek. A bizonnyal 10–11. századi lelőhelyről legalább három lószerszámos temetkezés, valamint íjászfelszerelés darabjai, szőlőfürtös függők, S-végű hajkarikák, illetve I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) pénzei láttak napvilágot.[650]

Sajnos csak bizonytalan adatokkal rendelkezünk az Al-Duna menti lelőhelyekről Pancsovától Orsováig. Pancsova-Új téglaégető [116. lh] lelőhelyen Bálint Csanád anyaggyűjtése szerint az 1960-as években két ÉNy–DK-i tájolású lovas sír került elő zablával, öt nyílheggyel és övcsattal. A lelet közöletlen, így nem ellenőrizhető. Ha az adat helytálló, akkor ezek lennének a Kárpát-medence legdélebben fekvő 10. századi lovas sírjai. Ugyancsak Pancsováról említ Bálint Csanád szórvány hajkarikákat, sodrott állatfejes karperecet, öntött nyakperecet és kukoricacsüngős fülbevalót.[651] Valószínűleg utóbbi leletet Nebojsa Stanojev közölte leletkatalógusában, ez azonban egyrészt összetételében nem teljesen egyezik meg Bálint Csanád leírásával, másrészt 12–13. századinak tűnik.[652] Hertelendyfalváról ugyancsak Bálint Csanád lovas sírból származó S-végű hajkarikát, felhúzott lemezgömbös függőt, öntött rombuszfejű gyűrűt és poncolt lemezkarperecpárt, valamint sarlót gyűjtött fel.[653] E leletek valójában a 13–14. századból származnak, csakúgy, mint a Nebojsa Stanojev által közöltek.[654] Ugyancsak nem honfoglalás koriak a Palánk környékéről közölt leletek, s nem bizonyított az Orosova vidékéről származóként nyilvántartott aranyozott ezüst övveretek délvidéki származása sem.[655]

A Bánság középső területein a Béga, Temes és Berzava, valamint mellékfolyóik állandóan, illetve időszakosan vízzel borított térségeinek a peremén helyezkednek el a 10–11. századi temetők. A legészakibb temető Hodonyban került elő [84. lh], ahol egy neolitikus telltelep feltárása során találtak 18 sírt, amelyek egy nagyobb temető kis részletének tekinthetők.[656] A leletanyag – lószerszámos, illetve lovas sír, utóbbi trapéz alakú, vállas kengyelpárral, nyitott, pödrött, körte alakú és S-végű hajkarikák, sodrott

[642] Stanojev 1989, 63–65.
[643] Bálint 1991, 260, No. 310.
[644] Bálint 1991, 261, No. 327.
[645] Stanojev 1989, 115–116.
[646] FÉK 1962, 54, No. 683.
[647] FÉK 1962, 21, No. 28.
[648] Stanojev 1989, 59–60; Bálint 1991, 260, No. 311.
[649] Bálint 1991, 210–211, No. 11, No. 261, No. 324.
[650] A zimonyi és a Novi Banovciból származó szórványleleteket (övveretek, öntőminta, S-végű hajkarikák, lunulával kombinált kereszt alakú csüngő) nem tudjuk sírokhoz kötni: Bálint 1991, 243, No. 192, 261, No. 329–332.
[651] Bálint 1991, 246, No. 204–205.
[652] Stanojev 1989, 89–90.
[653] Bálint 1991, 222, No. 88a, *Abb.* 27.
[654] Stanojev 1989, 38–42.
[655] Bálint 1991, 199–201, 245–246, No. 203a. – Dienes István egy, az 1990-es évek elején folytatott beszélgetésünk során annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a MNM gyűjteményében tévesen orsovai lelőhelyűként nyilvántartott övveretek valójában Orosházáról származnak, miként arra egyik, utóbbi lelőhelyről előkerült, s az orosházi múzeum gyűjteményében őrzött hasonmás darabjuk tanúskodik (Dienes 1965, 153–154, XIII. tábla, az itt hivatkozott tanulmányban Dienes még orsovaiként tüntette fel az övdíszeket!).
[656] Gáll 2013, 228–235.

nyakperec, bronz csüngőtagos ruhadíszek, I. (Szent) István király (997/1000–1038) érméi – a sírokat a 10–11. századra keltezi. A további lelőhelyek Temesvár körzetében sűrűsödnek. Újszentes [83. lh] három sírból álló kis temetője – a nagy felületre kiterjedő ásatás nyomán – teljesen feltártnak tekinthető. A rendkívül szerény leletanyag (vaskés, nyitott hajkarika) alapján a sírok a 10. században kerülhettek a földbe.[657] Az Újvár-Gomilán feltárt temető [82. lh] közöletlen, csak azt tudjuk, hogy az egyik sírból I. Rómanosz Lekapénosz–VII. Kónsztantinosz (931–944) aranyból készült solidusa került elő.[658] Temesliget-Templomdombon [85. lh] 1870 körül bolygatták meg egy feltehetőleg nagyobb temető 25-30 sírját. A Magyar Nemzeti Múzeumba került tárgyak: sodrott gyűrű, kerek bronzveret, I. András (1046–1060) király érméje, 11. századi temetőt sejtetnek. A környékről előkerült szórványleletek (Temesmurány: nyílhegy, Nagyerenye: kétélű kard, Temesvár-Belváros: S-végű hajkarikák) csak arra elegendők, hogy további, még a földben rejtőző vagy elpusztított lelőhelyekre utaljanak.[659]

Temesvár-Csóka erdőn [86. lh] 41 sírt tártak fel, további öt-hat temetkezést feldúltak. A lelőhely nem minősül teljesen feltártnak, csak az északi szélét sikerült lehatárolni. A temetőből hat fegyveres (nyílhegyek, tegezek, fokos balta), s legalább három lószerszámos (körte alakú és trapéz alakú vállas kengyelek) sír került elő. A női ékszerek között gömbsorcsüngős és szőlőfürtös fülbevaló, huzal-, nyak-, és karperecek, rombusz átmetszetű és állatfejes karperecek vannak. A ruhadíszeket mindössze két csüngőtagos ingnyakdísz képviseli. Mindezek alapján a temetőrészletet a 10. század második felére – a 11. század első harmadára keltezhetjük.[660]

Temesvártól délre, Csák határában [87. lh] egy ismeretlen sírszámú temető két 10. századi sírját tárták fel (nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, nyílhegyek).[661] E lelőhelytől mintegy 3 kilométer távolságra, ugyancsak a csáki határban került elő az a hét sír, amelyet tévesen Vejtére lokalizáltak [88. lh].[662] A hét temetkezés legalább öt sorban fekszik, egy nagyobb temetőt sejtetvén. Két sírban találtak lószerszámot (az egyikben lócsontokat is), valamint íjászfelszerelést. A 4. sírban talált rombusz átmetszetű karperec és gyűrű arra utal, hogy a temetőrészlet a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető. Dettán a 19. század végén nyitott temető területén bolygattak meg a 10–11. század fordulójának évtizedeire keltezhető sírokat, a megmentett leletek között köttlachi típusú fülbevaló, övveret, csüngőtagos veretek, mellkereszt, valamint szőlőfürtös fülbevaló és S-végű hajkarika található.[663]

E temetőcsoporttól délre, az Alibunári-mocsár mentén már csak szórványleletek utalnak halványan a 10–11. századi népességre. Germán községben nyolc sír került elő [109. lh], melyekből fonott nyakperec, nyitott hajkarikák és ismeretlen típusú pénz került elő.[664] Versecen [92. lh] 10. századi sírból láttak napvilágot finom mívű aranyozott ezüst csüngős ingnyakveretek, egy másik lelőhelyről [119. lh] pedig állatfejes karperecet, kerek vereteket és övveretet említenek.[665] Nagykárolyfalván egy 11. századi temető néhány sírját mentették meg.[666]

A Temes–Béga–Berzava-mocsárvilág nyugati peremén, a Temes alsó folyása mentén, Ernőházán [71. lh] került elő egy gazdag 10. századi magyar női sír, aranyozott ezüst csüngőtagos kaftánveretekkel, ingnyakveretekkel és nyitott hajkarikákkal.[667]

III.3. A BÁNSÁG TEMETŐI A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

A jelenleg a kutatás rendelkezésére álló forrásbázis mennyisége és minősége messzemenően nem kielégítő. A vizsgált területről összesen 99 lelőhelyről ismerünk kisebb-nagyobb temetőrészleteket vagy legalább sír vagy sírok előkerülését jelző adatokat. Az adatbázis értékét jelentős mértékben csökkenti az a tény, hogy

[657] Gáll 2013, 502–504.
[658] Gáll 2013, 505.
[659] Gáll 2013, 347, 478–480, 498–499. – A lelőhelytérképen ezeket a szórványleleteket nem szerepeltettem!
[660] Gáll 2013, 481–497.
[661] Gáll 2013, 84–86.
[662] Gáll 2013, 537–541.
[663] Gáll 2013, 91–93.
[664] Bálint 1991, 221, No. 84.
[665] FÉK 1962, 84, No. 1215–1216. – Fodor István az ingnyakveretekkel azonos lelőhelyről származónak gondolt egy lapos korong alakú bronzöntvényt (véleménye szerint archaikus mintájú honfoglalás kori hajfonatkorongot), e tárgy azonban valójában egy 13. századi zablához tartozott (vö. Fodor 1980, 192–196).
[666] Živković 1997, 143–154.
[667] Stanojev 1989, 13.

mindössze hat olyan lelőhely áll a rendelkezésünkre, amelyet az ásatók vagy a leleteket feldolgozó szakemberek teljesen feltártnak minősítettek. Ezek közül azonban Óbesenyő-Bukovapuszta, IV. halom [40. lh] (5 sír), a németszentpéteri [29. lh] magányos (hitelesítő ásatással megvizsgált) és Nagyősz-Kleine Hügel [77. lh] (2 sír) nem szakember által végzett ásatás nyomán került elő, dokumentációjuk nincs vagy nem a mai kor kívánalmainak megfelelő. Kiszombor-E temető [53. lh] területén a Móra Ferenc által végzett feltárást Langó Péter és Türk Attila hitelesítő ásatással folytatta, az így ismertté vált összesen 20 sír azonban közöletlen. Egyedül az újszentesi [83. lh] három sírt tartalmazó, szerény leletanyagú kis temető teljes körű közlése és feldolgozása történt meg. Az összes többi lelőhely lényegében kisebb-nagyobb temetőrészlet, melyek dokumentációja (ha egyáltalán készült ilyen) változó minőségű. Ezek túlnyomó többsége is közöletlen, így többnyire pusztán a leletkataszterek szűkszavú leírásaira támaszkodhatunk.[668] Egyedül a térség Romániába eső lelőhelyeit (pontosabban azokat, amelyekhez hozzá tudott férni) dolgozta fel monografikus formában Gáll Erwin.[669] Az oroszlámosi [68. lh] és a rábéi [67. lh] leletanyag kritikai kiadását Kovács László végezte el.[670] A Tisza–Maros–Aranka háromszög magyarországi területén talált számos lelőhely közül egyedül a Szőreg-Homokbányában feltárt 11. századi temetőrészletet tette közzé Bálint Csanád [63. lh],[671] az összes többi még publikálásra vár. E hiányosságok jelentős mértékben korlátozzák, s megnehezítik ennek az adatbázisnak az értékelését. Éppen ezért az elemzés során levont következtetések ez esetben is pusztán hipotézisnek tekinthetők.

Elöljáróban azt is szeretném leszögezni, hogy messzemenő következtetéseket a lelőhelyek egyes területeken történő sűrűsödéséből sem lehet levonni. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy például Nagyősz és Óbesenyő körzetében Kisléghi Nagy Gyula, a Maros alsó (magyarországi) szakasza mentén pedig Móra Ferenc, majd később a szegedi múzeum munkatársainak szisztematikus kutató munkája, illetve a leletbejelentések nyomán elindított leletmentései eredményezték a jelenleg szembetűnő leletkoncentrációt. Kisebb mértékben ugyanezzel számolhatunk Arad és Temesvár körzetében is. E tény figyelmen kívül hagyása a hajdani településtörténeti kép torzulásához vezetne. Csak sejthetjük ugyanakkor, hogy ennek ellenkezője lehet igaz a hajdani jugoszláviai (ma Szerbia részét képező) Vajdaság területén, ahol 1920 után egyáltalán nem törekedtek a 10–11. századi temetők tervszerű kutatására, sőt a véletlenszerűen előkerült leletek megmentése is igencsak esetlegesnek tűnik.[672] Az onnan ismert szórványos adatok a hiátus kitöltését nem teszik lehetővé. Mindezek előrebocsátásával a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján az alábbiakban teszek kísérletet a 10–11. századi temetők által kirajzolt településtörténeti modell felvázolására.

* * *

A Bánság területén a 10. században szinte mindenütt kimutathatók temetők és sírleletek, még ha nem is ugyanazzal az intenzitással *(32. kép)*. A legsűrűbben lakott résznek egyértelműen a Maros mente, s főként a Tisza–Maros–Aranka háromszög északi része tekinthető. E térség 10. századi lelőhelyei jól láthatóan három tömböt alkotnak. A nyugati csoportba, amely Ószentiván-Tiszaszigettől [64. lh] Makóig [101, 112. lh], délen pedig Rábéig [67. lh] húzódik, 10 temető kapott helyet, ismert sírszámaikat az alábbi táblázatban foglaltam össze:

1. táblázat. A Maros–Aranka köz nyugati részén talált 10. századi temetők sírszámai

Lelőhely	Sírszám
Deszk-A	4
Deszk-I	6+X
Deszk-T	2+X
Deszk-1. számú olajkút	1+X
Kiszombor-E	20
Kiszombor-F	8
Kübekháza-Bálint A. tanya	12
Rábé-Anka-sziget	7+X
Ószentiván-Tiszasziget	3+X

E lelőhelyek kis sírszámú, rövid ideig használt temetők lehettek. Jellemző a lovas, lószerszámos sírok gyakorisága. A férfiak mellékletei között gyakran előfordulnak az íjászfelszerelés elemei, hiányoznak, vagy csak csekély számban fordulnak elő viszont a szablyák, balták, lándzsák, s nem utolsósorban a méltóságjelvények. A női viselet és ékszerkészlet kiemelkedő darabjait Ószentiván-Tiszaszigetről (csüngőtagos kaftán- és ingnyakveretek) [64. lh], valamint Rábé-Anka-szigetről [67. lh] láttak napvilágot. Összességében a leletanyag szegényesnek tekinthető.

[668] FÉK 1962; STANOJEV 1989; BÁLINT 1991.
[669] GÁLL 2013.
[670] KOVÁCS 1993, 37–74.
[671] BÁLINT 1991, 75–97.
[672] TAKÁCS 2013, 641–666, kitűnő kutatástörténeti áttekintést ad e terület leletanyagának megítéléséről és a tervszerű kutatások hiányának okairól.

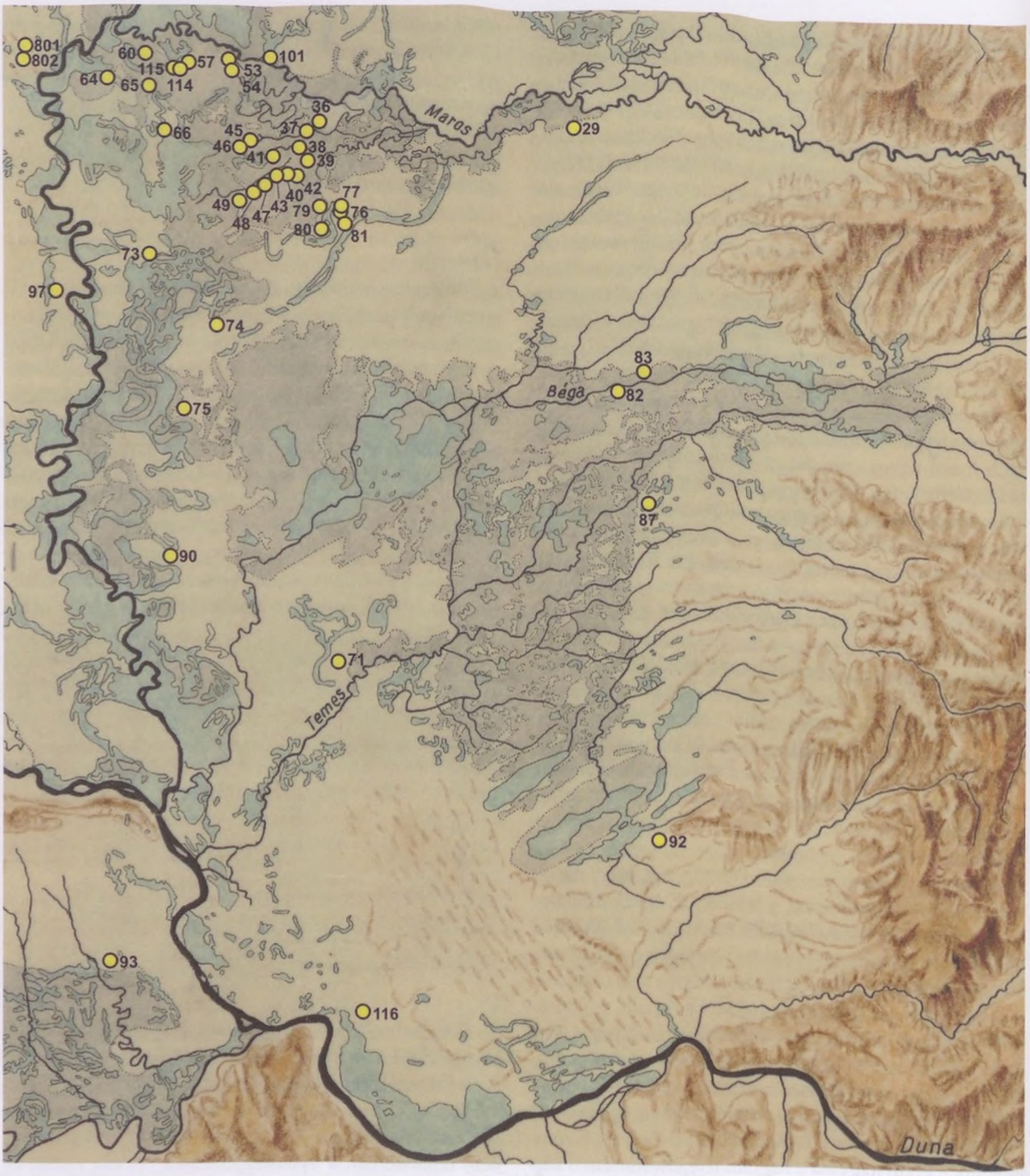

32. kép. A Bánság 10. századi temetői

A településtörténeti képet jelentős mértékben árnyalja, hogy a térség leletanyagát elemző kutatók némelyike szerint annak régészeti arculatát a 10–11. században folyamatosan használt temetők jellemzik *(34. kép)*. Kovács László az egész Tisza–Maros–Aranka háromszögre vonatkozó megfigyelése szerint néhány kisebb 10. századi középrétegbeli temető mellett[673] a lelőhelyek zömét a 10–11. században folyamatosan használták, s e jelen-

[673] Kovács középrétegbeli 10. századinak tartja az alábbi lelőhelyeket: Hódegyháza [73. lh], Óbesenyő-Bukovapuszta (Kovács 1993, 66).

ség történeti összefüggéseire is utalt: *„Az kétségtelen, hogy az Ajtony–Csanád hatalomváltozást a települések lakói különösebb megrázkódtatás nélkül élték át, hiszen temetőiket folyamatosan tovább használták. Jóllehet Gellért csanádi püspök (1030–1046) kezdettől fogva sikeresen térített, [...] a régészeti leletek hiányos bizonyítékai szerint utódainak csak az országos folyamatnak megfelelően, inkább I. László és Kálmán uralkodása alatt sikerült a faluközösségeket pogány indítású temetőik felhagyására, s temetkezéseiknek a felépült templomok cintermeiben való folytatására kényszeríteni."*[674] Vele csaknem egy időben ugyanerre a következtetésre jutott Kürti Béla is: *„...úgy tűnik, hogy a Marostól délre eső terület temetői a viszonylag kis felületű szárazulatok intenzív lakottságáról, a 10–11. század folyamán töretlenül folyt folyamatos betelepüléséről tanúskodnak".*[675] Kürti később, a Kiszombor-B temető [51. lh] kapcsán részletesebben is kitért e lelőhelyek jellemzőire, miszerint azok egy középrétegbeli fegyveres kiscsalád temetkezésével induló, 100-150 évig folyamatosan használt temetők voltak. Legkorábbi horizontjukat a lovas, fegyveres férfiak, aranyozott ezüstveretes díszruhában és ékszerekkel eltemetett nők jellemzik. A középrétegbeli temetkezések lezárultak a 11. század első harmadában, a köznépi temetkezések viszont folyamatosak a 11. század végéig. Véleménye szerint ez a hatalomváltás (Ajtony uralmának felszámolása) tipikus régészeti vetülete.[676]

A régészeti leletanyagnak az ilyesfajta, a történeti eseményekkel látszólag szinkronba hozott értelmezése azonban valójában korántsem ennyire problémamentes. Oroszlámos-Vasútállomás [68. lh] Kovács László által 10–11. századinak feltételezett, s ez esetben 150-200 évig folyamatosan használt temetője kapcsán vetette fel Bóna István, hogy nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a dombvonulaton egy vagy több kisebb 10. századi, s egy önálló 11. századi temető sírjait semmisítették meg az intenzív földkitermelés során.[677] Úgy vélem, hasonló jelenséggel számolhatunk más lelőhelyek esetében is. A Kárpát-medence korabeli leletanyagában egyre több jel utal arra, hogy a korábban egységesnek és folyamatosan ugyanazon népesség által használtnak tekintett temetők korai szakaszai nem hozhatók kapcsolatba az ugyanazon dombon talált későbbi, 11. századi sírokkal. E jelenség egyik legjellegzetesebb példája a Magyarhomorog-Kónya-dombon[678] feltárt temető [309a–b. lh], de nem kizárt, hogy hasonlóval számolhatunk az embertani kutatások szerint az ezredforduló táján népességcserén átesett Ibrány-Esbóhalom [367. lh] esetében is.[679] A Tisza–Maros–Aranka háromszögben ebbe a kategóriába tartozhat Kiszombor-B és -C temető [51–52. lh], Kiszombor-Téglavető [56. lh], Deszk-D [58. lh] és a Klárafalva-Faragóék földjén feltárt lelőhely [62. lh], a Maros túlpartján pedig Tápé-Malajdok-B [108. lh] és Tápé-Lebő [107. lh]. Különösen Kiszombor-C temető [52. lh] tűnik gyanúsnak ebből a szempontból, ugyanis a 10. századra jellemző leletanyagot legalább hat-hét évtized választja el a kizárólag I. (Szent) László király (1077–1095) érméivel keltezett 11. század végi lelethorizonttól.[680] További megfontolásra érdemes szempont az is, hogy a csak 10. századi leletanyagot tartalmazó temetők mellett e területen olyanokat is ismerünk, amelyekből viszont kizárólag a 11. századra keltezhető tárgyak kerültek elő (Szőreg-Homokbánya [63. lh], Szőreg-Péli-féle szélmalomdomb [106. lh], Kiszombor-Juhoshalom [55. lh], Deszk-E [59. lh], Klárafalva-B [61. lh], illetve a Maroslele határából ismert valamennyi lelőhely [102–104. lh]). Ez tehát egy újabb temetőtípus lenne. E kérdésben a végső választ ma még aligha mondhatjuk ki. Részlegesen feltárt, gyengén dokumentált, ráadásul közöletlen temetőkről lévén szó, e téren továbblépni részben a leletanyag publikálásával, részben teljességre törekvő újabb ásatások segítségével lehetne. Azt azonban mindenképpen fel kell vetnünk, hogy érdemes lenne újragondolni azt az eddigi kutatások nyomán megrajzolt képet, mely szerint az Ajtony bukását követő uralomváltás csupán a „fegyveres középréteg" tagjait tüntette el, a „köznép" viszont háborítatlanul élte tovább az életét.

Különösen akkor szembetűnő az újabb vizsgálatok szükségessége, ha azokkal nem állunk meg az 1920-ban mesterségesen meghúzott államhatároknál, hanem azon mikrorégió egészét tekintjük át, amely a korabeli népesség

[674] Kovács 1993, 66–67, az érintett lelőhelyek listájával.

[675] Kürti 1994, 369–386. – Az idézett hely: Kürti 1994, 377; a periodizált lelőhelylisták: Kürti 1994, 379–381.

[676] Kürti 2008, 87–91.

[677] Kovács 1993, 57. – Bóna István lektori véleményére történő utalás: Kovács 1993, 83a. jegyzet.

[678] Kovács 1997, 368–384.

[679] Istvánovits Eszter elveti a népességcsere lehetőségét (Istvánovits 2003, 383), Hüse Lajos viszont a temető paleodemográfiai elemzése során egyértelműen népességcserét feltételez (Istvánovits 2003, 400–402).

[680] Igaz ez akkor is, ha a hitelesítő ásatás során feltárt aranyozott ezüst markolatgombbal díszített szablyás lovas íjász harcos sírjában trapéz alakú vállas kengyeleket találtak (Langó–Türk 2004b, 206). Bizonyítottan a 11. századra keltezhető lovas sírt ugyanis mindeddig nem találtak, a tévesen arra az időszakra keltezett temetkezésekről ugyanott (Langó–Türk 2004b, 206).

lehetséges életteréül szolgált.[681] Teljesen egyértelmű ugyanis, hogy a Csanád–Bukovapuszta–Óbesenyő térségében talált 13, összesen 20 sírt tartalmazó lelőhely mindegyike a 10. századra keltezhető [36–50. lh], csupán további kettő esetében (Óbesenyő-Dragomir halma [50. lh], illetve Óbéba [44. lh]) vethető fel az, hogy használatuk átnyúlt a 11. század első harmadára is. Ugyanezt tapasztaljuk keletebbre, a Nagykomlós–Nagyősz–Nagyteremia–Pusztavizesdia-csoport esetében is. Itt már ismerünk Nagyősz déli határrészéből egy olyan lelőhelyet is, amely viszont csak 11. századi tárgyakat tartalmaz [78. lh]. Végezetül hasonló a helyzet a Tisza–Maros–Aranka háromszög déli felén is. Hódegyháza [73. lh], Kikinda [74. lh], Karlova [75. lh], Törökbecse [90. lh], sőt a Tisza jobb partján Felsőhegyes [97. lh] ezüst ruhadíszes női és lovas íjász férfisírjai az eddig megismerthez hasonló képet sejtetnek.

Az eddigieket összefoglalva úgy vélem, hogy a Tisza–Maros–Aranka által határolt területen a 10. században kis létszámú, mozgékony, az ártéri legelőket és az időszakosan vízjárta térségek adottságait kihasználó csoportok telepedtek meg. Az eddigi kutatásokkal ellentétben a csoportok közé sorolom az Ószentiván-Tiszaszigetet–Kiszombor közötti 10. századi temetőket, feltételesen beleértve azokat is, amelyek területéről ismerünk 11. századi leletanyagot is. További kutatások tárgyát képezi, hogy e területsávban (s a vizsgált térségen belül csakis itt!) a népesség tovább élt-e településein a 11. század végéig, avagy az ezredforduló évtizedeiben új betelepülők folytatták elődeik temetőjét?

A 10. században az egyes családok vagy önálló, viszonylag rövid ideig (néhány évig vagy legfeljebb egy-két évtizedig) fennálló szállásokon éltek, vagy ha népesebb településeket alapítottak, akkor családonként vagy háznépenként külön, de egymás közelében fekvő, önálló temetőket nyitottak.[682] Arra sajnos nincs elegendő adatunk, hogy a különböző lelőhelyek 10. századon belüli finomabb kronológiáját megalkossuk, használatuk egyidejűségét vagy egymást követő ütemeit meghatározzuk. Márpedig nyilvánvaló, hogy ez az együttesen is alig 100 sír nem elegendő arra, hogy velük az egész 10. századot, vagy akár annak csak hét-nyolc évtizedét kitöltsük. Ha e kis temetőket hátrahagyó közösségek egyidejűleg éltek a Tisza–Maros–Aranka közén, akkor itt tartózkodásuk igen rövid idejű lehetett, s a térség településtörténetének sem a megérkezésük előtti, sem a távozásuk utáni évtizedeiről nem tudunk semmit. Elképzelhető persze az is, hogy ugyanaz a néhány család vagy háznép e területen belül időnként új szállásra költözött, s ott új temetőt is nyitott, akkor viszont a terület lakossága jóval kisebb létszámú lehetett, mint amire a sűrű temetőhálózat alapján gondolhatnánk. Amennyiben csupán mechanikusan a térség korabeli lelőhelyeit ábrázoló térképből indulunk ki, az önmagában igen félrevezető lehet itt is, s a Kárpát-medencében mindenütt másutt is, egyszerűen azért, mert egy évszázad (hajdan időben bizonyára széthúzódó) hagyatékát összemossa, akaratlanul is egyidejűnek tüntetve fel olyan lelőhelyeket, amelyeket a valóságban évtizedek választottak el egymástól. E kérdések megoldásához a régészet eszközei önmagukban nem elegendők, előrelépést a jövőben a természettudományos vizsgálati módszerek fokozott bevonásától várhatunk.

Ehhez kapcsolódóan ide kívánkozik még egy gondolat a Kiszombor környéki temetők [51–56. lh] 10–11. századi folyamatosságának kérdéséhez: ha elfogadnánk is ezt a lehetőséget, e kis létszámú 10. századi közösségek önmagukban még akkor sem alkothatták a 11. századi temetőrészek több száz síros népességének a bázisát. További problémát jelent, hogy Kürti Béla a folyamatosan használtnak feltételezett temetők fegyveres középréteghez tartozó sírjainak eltűnésével (mint az uralomváltás régészeti bizonyítékával) Ajtony bukásától számol. Gondot okoz viszont, hogy nem tudjuk, ténylegesen mikor következett be e hatalomváltás! Az írott források erről nem tájékoztatnak egyértelműen. Ajtony leverésének dátuma vitatott, a kutatói hipotézisek az 1003., 1004., 1008., 1014., 1028., 1030. esztendőkkel számolnak. Abban az esetben, ha a lehetséges időpontok közül a későbbieket valós lehetőségként kezeljük, akkor e temetők lovas sírjainak legalább egy részét is a 11. század első harmadára kellene kelteznünk. Mindeddig azonban a Kárpát-medencéből egyetlen olyan lovas sírt sem ismerünk, amelyről kétségbevonhatatlanul bebizonyosodott volna, hogy a 11. század első harmadában került a földbe.

A leletanyag összetétele alapján kirajzolódni látszik az is, hogy e családok igen eltérő anyagi helyzetűek lehettek. A gazdagabbak közülük lányaikat, asszonyaikat aranyozott ezüstveretes ruhába öltöztették, zömük azonban csak szerény bronz ékszereket viselt. Óvnék attól, hogy pusztán ez alapján mélyreható társadalmi különbségeket feltételezzünk közöttük, főként oly módon, hogy az idejétmúlt, s pontosan soha nem definiált „köznép"/„középréteg" kategóriák mentén különítsük el az egyes lelőhelyeket. Ezzel összefüggésben le kell számolnunk

[681] Nem állja meg a helyét Kürti Béla azon megállapítása, mely szerint a Tisza–Maros–Aranka közének keleti határa Kiszombornál húzódna (vö. Kürti 1994, 369–370). Az általa leírt terület valójában a Marosszög, amely csak egy részét képezi a Tisza–Maros–Aranka köznek, mely utóbbi keleti végpontja Perjámos térségében található. Geomorfológiai szempontból pedig e térséget Maros-hordalékkúpként határozták meg (Kókai 2010, 13–36). A Tisza–Maros–Aranka köze helyes földrajzi értelmezését lásd: Kovács 1993, 65, 15. kép 7.

[682] Ez utóbbi eshetőséget valószínűsítette a kiszombori temetők kapcsán Kürti Béla (Kürti 1994, 377).

azzal a korábbi elképzeléssel is, mely szerint a néhány síros, vagy kis sírszámú temetők minden esetben a törzsi-nemzetségi arisztokrácia vagy az úgynevezett „középréteg" nyughelyeit jeleznék. A Bánság területén ezt félreérthetetlenül jelzi a rendkívül szegényes újszentesi temető [83. lh],[683] a Maros északi partján pedig Makó-Igási járandó 10 sírja [112. lh]. E két lelőhely egyúttal rávilágít arra is, hogy Kisléghi Nagy Gyula számos, egy-öt sírt eredményező feltárása az esetek többségében aligha tekinthető csonkának, s nem kell azzal számolnunk, hogy azokon jelentős számú temetkezés maradt volna feltáratlanul.

Napjaink régészeti kutatásai arra utalnak, hogy a Tisza–Maros–Aranka köz nem áll egyedül e sajátságos kis sírszámú temetők láncolatával. Véleményem szerint ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a modern módszerekkel feltárt és dokumentált lelőhelyek esetében a Maros-torkolattal szemközt, Kiskundorozsma–Öthalom–Szatymaz térségében,[684] sőt a Duna–Tisza közi homokhátságnak egészen Kiskunhalas–Kalocsa környékéig terjedő részén is. Ez utóbbiak elemzésére majd a későbbiek során fogok kitérni, s a lelőhelycsoport új elnevezésére vonatkozó javaslatomat is akkor fogom előterjeszteni. Amennyiben viszont az általam felvetett szempontok helytállónak bizonyulnak, ez egyben azt is jelenti, hogy – legalább is a 10. század tekintetében – eltűnnek azok a különbségek, amelyekre alapozva Kürti Béla a Maros-torok környékének Duna–Tisza közi, illetve Tiszántúli, Marostól délre eső területei között markáns eltéréseket feltételezett.

Elemzésem leginkább vitatható elemét a 10. század második fele és a 11. század első harmada közé keltezett lelőhelyek alkotják *(33. kép)*. Töredékeikben ismert temetőkről lévén szó, az esetek egy részében nem zárható ki azok korábban történt indítása sem. Ami azonban mégis elválasztja ezt a csoportot a másik háromtól, az az említett időszakban feltűnő tárgytípusok jelenléte, illetve a 11. század második felére jellemzők hiánya. Ezért tartottam célszerűnek – az elismert bizonytalanságok ellenére is – e kategória alkalmazását, amely talán lehetőséget nyújt a lelőhelyek, s így a településtörténet finomabb korszakolására.

A Tisza–Maros–Aranka közének nyugati részén Törökkanizsa [72. lh], délen Bocsár [69. lh] és a Tisza jobb partján Mohol [96. lh] leletei utalnak erre a korszakra. A térség középső harmadában már említettük Óbesenyő-Dragomir halma [50. lh] és Óbéba [44. lh] sírjait. Északon, a Maros mentén Nagylak-Téglaégető [27. lh], Sajtény [22. lh] és Perjámos-Régi posta u. [21. lh] lelőhelyek sorolhatók a 10. század második felébe.

Az eddigiektől teljesen eltérő képet mutatnak Arad tágabb környékének Maros menti temetői. A 10. század első kétharmadára keltezhetőnek kizárólag a németszentpéteri rozettás lószerszámos női sír [29. lh] tekinthető. A 10. század második felére – a 11. század elejére valószínűsíthetők Arad-Gáj [111. lh], Arad-Csálya [23. lh] és Muszka feldúlt sírjainak leletei [110. lh]. 10. és 11. századi tárgyak egyaránt előkerültek Újaradról [25. lh], Magyarpécska-Nagysáncról [26. lh], Fönlakról [30. lh] és Németszentpéter [29. lh, 31–32. lh, 34–35. lh] több lelőhelyéről. Semmilyen támponttal nem rendelkezünk annak megítéléséhez, hogy ezek a két évszázad során folyamatosan használt temetők voltak-e, vagy szűkebb időhatárok közé szorítható több kisebb temető hírmondói? A térség legkésőbbi, nagy sírszámú temetői Zimándújfalu-Földvári pusztán [24. lh] és a hajdani Ó-Aradvár területén, Öthalmon [28. lh] kerültek elő. Előbbi első sírjait legkorábban az ezredforduló táján áshatták, utóbbi 242 feltárt sírja még későbbről, a 11. század közepétől kezdődően datálható. 10. századi kis sírszámú temetőknek tehát e mikrorégióban nincs nyoma, bizonyosan számolhatunk azonban nagyobb, huzamosan megtelepedett közösségekkel *(30. kép)*. E lelőhelyeket a továbbiakban az Arad–Muszka-temetőcsoport elnevezéssel fogom jelöli *(35. kép)*.

A Marostól és az Arankától (középkori nevén Harangod) délre kiterjedt leletmentes sáv rajzolódik ki. A Bánság középső területein Hodonytól [84. lh] Versecig [92. és 119. lh] található a 10. és 11. századi temetők láncolata, azon a területen, amely a Béga, Temes és Berzava, valamint mellékfolyóik alkotta vízi világ és a Krassó-Szörényi-érchegység között húzódik. A hodonyi 18 sír [84. lh] az ásatások alapján szinte bizonyosan egy nagyobb 10–11. századi temető részletének tekinthető. Hasonló lehetett a temesvár-Csóka erdei [86. lh] és a dettai temető [89. lh] is, bár elképzelhető, hogy ezek szűkebb időhatárok közé (10. század második fele – a 11. század eleje) keltezhetők. Temesliget-Templomdombon [85. lh] talán ugyancsak egy népesebb, de inkább 11. századi temetőt semmisítettek meg a 19. században. Az újvári [82. lh], újszentesi [83. lh] és talán a csáki, valamint vejtei lelőhelyek [87–88. lh] viszont arra utalnak, hogy e térségben is fellelhetők a kis sírszámú 10. századi temetők. E térséget a Hodony–Vejte-temetőcsoport névvel jelölöm *(35. kép)*.

Innen délre, az Alibunári-mocsár környékén már nagyon bizonytalanná válnak az adataink, többnyire sírokat sem ismerünk, csak szórványleleteket. A verseci [92. lh], finoman megmunkált aranyozott ezüst

[683] Erre már felhívta a figyelmet Gáll Erwin (Gáll 2013, 502–504).
[684] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 351–402; Lőrinczy–Türk 2011, 419–479.

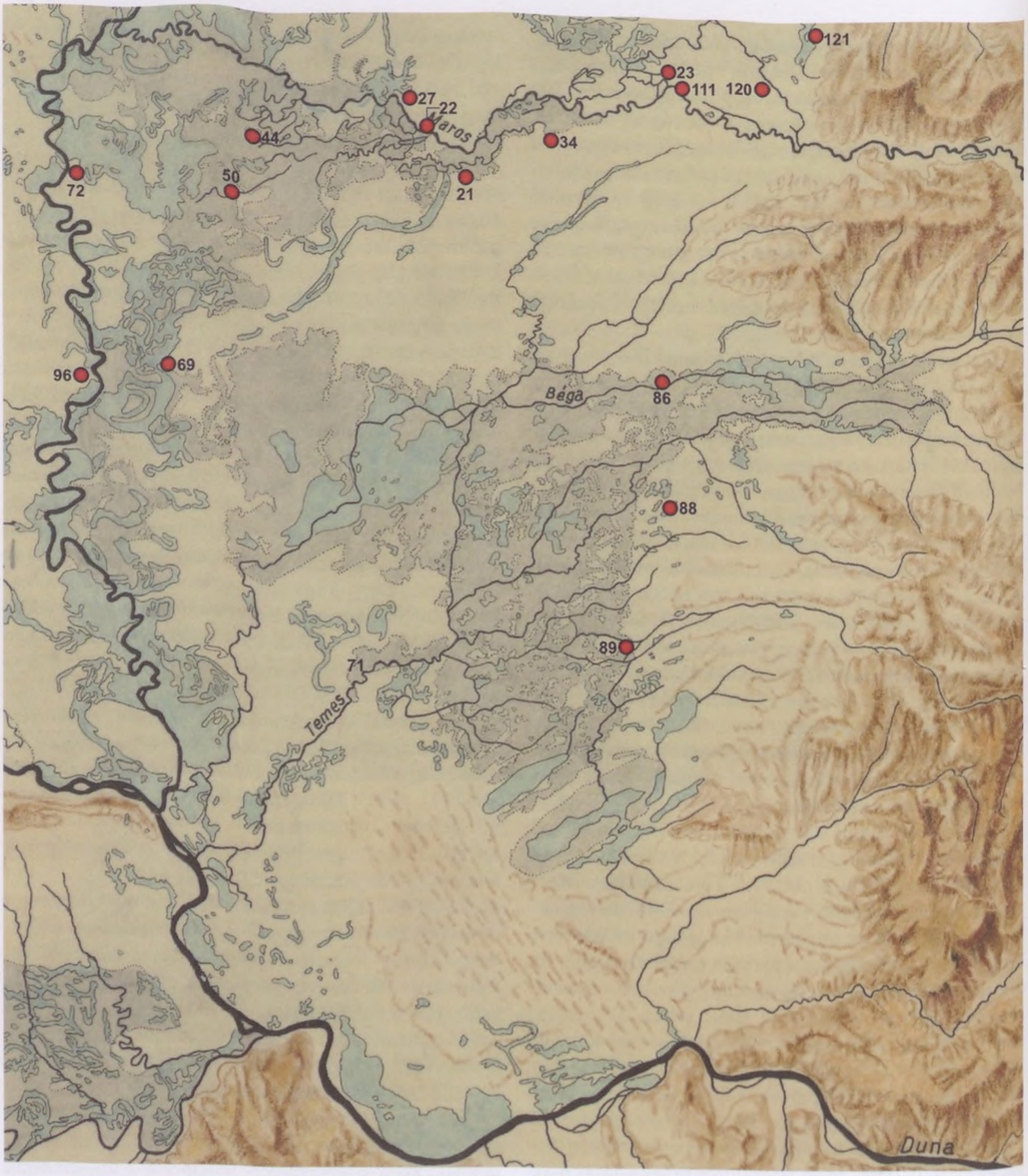

33. kép. A 10. század második fele – 11. század első harmada között használt temetők a Bánságban

csüngőtagos veretek talán egy 10. századi sírra utalnak. Az ugyancsak Versec [119. lh] környékén, valamint Germán [109. lh] és Nagykárolyfalva területén talált leletek feltehetőleg 11. századi temetők hírnökei.

A Bánság teljes középső részéről egyetlen leletet ismerünk: az ernőházi gazdag női sírt a Temes alsó folyása mentéről [71. lh]. Ettől eltekintve nincsen nyoma e térségben sem 10., sem 11. századi temetőnek, s ez aligha írható csak a kutatottság hiányának a számlájára. A Delibláti (középkori nevén Maxond)-homokpuszta lakatlan volt, a Pancsovai-ártér mellékéről pedig részint csak bizonytalan és nem ellenőrizhető adatokat ismerünk (Pancsova-Új téglaégető [116. lh] – két lovas sír?), részint a korábban korszakunkba sorolt leletek valójában

34. kép. 10–11. századi folyamatosan használtnak feltételezett temetők a Bánságban

13–14. századiak (Pancsova-szórvány, Hertelendyfalva, Palánk). Az Orsova környékéről származó szórványleletek magyarokhoz kötése és lelőhelye bizonytalan, településtörténeti szempontból nem számolhatunk velük. Végeredményben kijelenthetjük, hogy a Bánság területén a Törökbecse [90. lh]–Ernőháza [71. lh]–Vejte [88. lh] vonaltól délre jelenleg egyetlen hitelesen feltárt 10–11. századi sírt sem ismerünk.

Ennek következtében régészeti módszerekkel semmiképpen nem támasztható alá Györffy György azon elképzelése, amely e vidéken, a későbbi Krassó és Keve megyék területén egy Tarhos herceg vezette, kabarok vagy fekete magyarok által lakott dukátust feltétele-

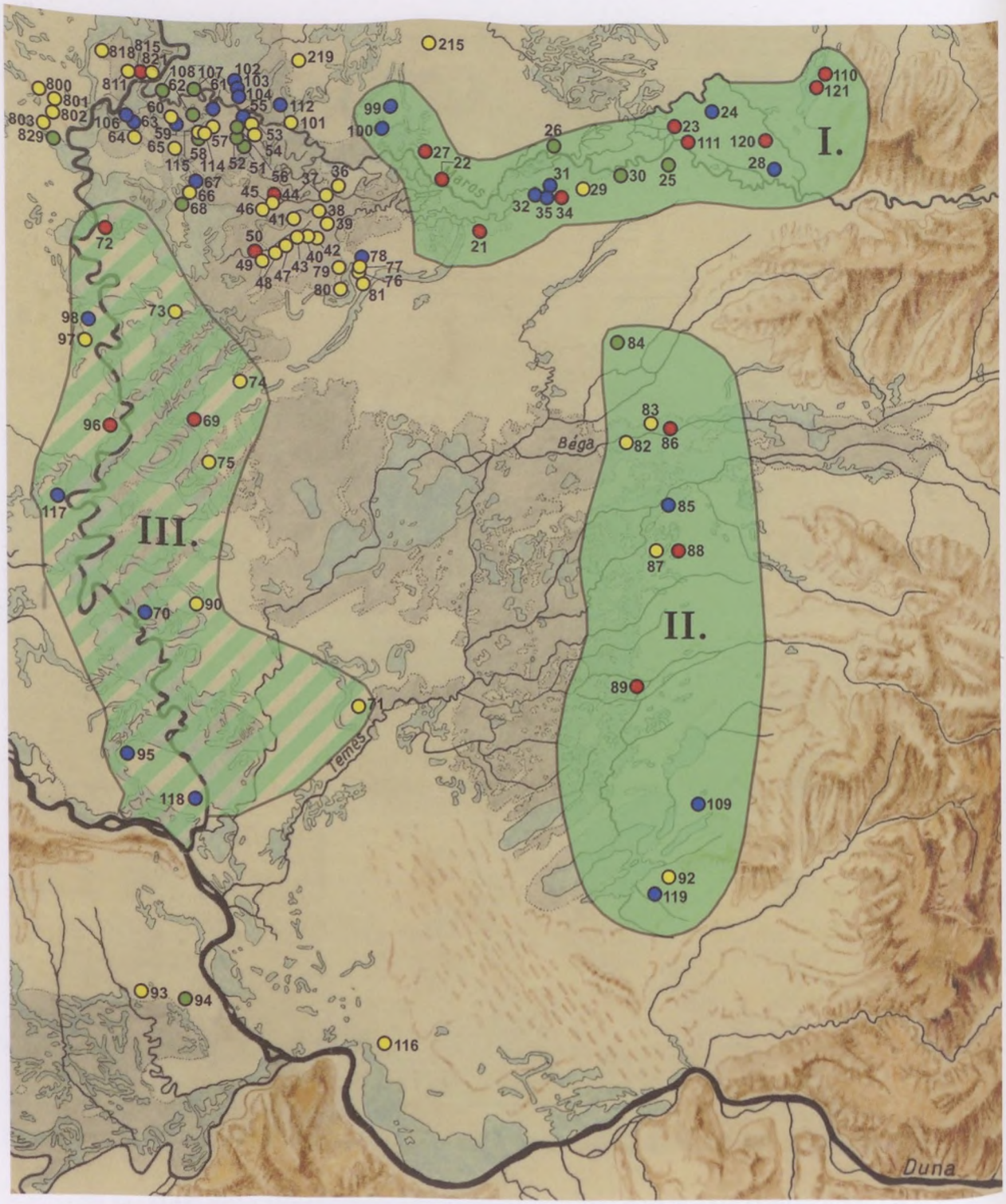

35. kép. A Bánság 10–11. századi temetőcsoportjai: I. Arad–Muszka-temetőcsoport; II. Hodony–Vejte-temetőcsoport; III. A Maros–Aranka köze és Bánság Tisza-melléki temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

zett.[685] Hagyatékuknak semmi nyoma, így Querfurti Brunó is aligha téríthetett közöttük 1003-ban a Dunán lehajózva. Ugyancsak semmi nyoma a bizonytalan keletkezési idejű helynevek alapján a 10. század derekától ide lokalizált Jenő, Nyék és Tarján törzsbéli katonai telepeknek.[686]

A Bánság területén a 10–11. században tehát három markánsan elkülönülő temetőcsoport (települési tömb) rajzolódik ki *(35. kép)*. A Tisza–Maros–Aranka által határolt térségre a 10. század első kétharmadában a kis létszámú temetők/szállások a jellemzőek, peremterületein feltűnnek a század közepétől I. (Szent) István koráig (997/1000–1038) használt, talán népesebb (60-80-100 síros?) nagyobb temetők is. Népesebb közösségek/falvak a 11. század elejétől mutathatók ki. A Hodony–Vejte-csoport területén kisebb számban ugyancsak jelen vannak a 10. századi kis temetők [84. lh, 88. lh], de velük azonos arányban az ezredforduló évtizedeinek nagyobb közösségei is. Utalnak jelek a 10–11. században folyamatosan használt temetőkre, s népes 11. századi közösségekre is. A Maros Németkomlóstól Arad környékéig terjedő szakasza mentén (Arad–Muszka-temetőcsoport) a korai kis temetők nem mutathatók ki, a mindkét évszázadban feltehetőleg folyamatosan használt, valamint népes 11. századi lelőhelyek azonban igen. A népesség itt a 950-es évektől gyarapodhatott jelentős mértékben.

Bálint Csanád részletesen vizsgálta a természetföldrajzi tényezőknek a honfoglaló magyarok megtelepedésében játszott szerepét.[687] Arra a következtetésre jutott, hogy míg a homokon nőtt sztyepperéteken a Hampel A (tehát gazdag, „középrétegbeli") csoportba sorolható közösségek szálltak meg, a vályogos, löszös területeket a Hampel B („köznépi") népesség részesítette előnyben. Előbbiek elsősorban pásztorkodó, katonáskodó életmódot folytattak, amely kiegészült némi földműveléssel is, utóbbiak az állattartás mellett jelentős mértékben földműveléssel is foglalkoztak. Mivel korábban már részletesen kitértem e kérdésre, e helyütt most nem szükséges tárgyalnom azt, hogy a 10–11. századi temetőknek ez a fajta felosztása sem társadalmi, sem időrendi tagolódásuk miatt nem felel meg a valóságnak. Ennek következtében bármiféle elemzés kiindulópontjaként sem használható ez a (ma már bátran mondhatjuk) pusztán tudománytörténeti érdekességnek számító kategorizálás. A Bánság területén ráadásul ez nem is működik, mert ott a vályogos, löszös térségeken egyformán előkerül valamennyi temetőtípus, az egyetlen homokhátság (Deliblát) viszont, mint láttuk, leletmentes.

Mivel a vizsgált térség kétségkívül a magyar szállásterület déli határán helyezkedik el, nem kerülhető meg a történészek által feltételezett gyepű, illetve határvédő népesség kérdése sem. Ami a gyepűt illeti, úgy tűnik, az a Bánság középső és déli részén húzódott, a Béga–Temes–Berzava-folyók, illetve az Illancsi- és Alibunári-mocsár területén. A szórványos leletek alapján ez a vidék része volt a magyar szállásterületnek, de nem a magyar településterületnek. A települések összefüggő láncolata ugyanis innen északra húzódik. Fegyveres közösségeket is csak ott találunk, ezeket azonban meglátásom szerint hiba lenne határvédő telepeknek tekinteni. E temetők ugyanis semmiben nem térnek el a Kárpát-medence belső területeinek hasonló korú lelőhelyeitől. A legdélebben talált magyar sírok éppenséggel nem fegyveres férfiak, hanem díszruhás gazdag nők temetkezései (Ernőháza [71. lh], Versec [92. lh])! Kabar, székely vagy bármilyen más segédnépek hagyatékának nincs nyoma.[688] E tekintetben tehát egyet kell értenem Kristó Gyula azon megállapításával, mely szerint *„amennyire a korábbiakban [...] történészi feladatnak látszott a honfoglaló magyarok megtelepedésének kérdésében való állásfoglalás, az ezzel való foglalkozás (részint a krónikák, részint a helynevek elemzése révén), oly mértékben kell ezt a jövőben átvennie a régészetnek és az embertannak. A szorosan vett történettudomány lehetőségei a kútfők vonatkozásában – úgy tűnik – kimerültek, hiszen az eddig felhasznált történeti források a vizsgált téma megoldásához érdemben nem járultak hozzá. Annak a kérdésnek az eddigieknél még pontosabb, még részletesebb megválaszolását, hogy hol szálltak meg a honfoglalók (a magyarok és a velük jött nem magyarok), csakis a föld alól felszínre jövő tárgyaktól, tehát a régészeti jellegű tudományoktól remélhetjük."*[689] Egyetértésem azonban nem terjed ki Kristó azon felfogására, amely a magyarokat (mint kizárólag rideg állattartással foglalkozó nomádokat) a Kárpát-medence legszárazabb homokpusztáin kívánta elhelyezni, elkerülve az ártereket, galériaerdőket, mocsarakat és lápokat.[690] Azon túl, hogy éppenséggel a nomád állattartáshoz is nagy mennyiségű vízre van szükség, az általunk vizsgált terület lelőhelyeinek elhelyezkedése is ellene mond e feltevésnek. Ha ezt a logikát követnénk, a Bánságban a magyarok számára

[685] Györffy 1970, 234–235; Györffy 1987, 308.
[686] Györffy 1987, 471.
[687] Bálint 1991, 194–205.
[688] A Temes–Béga vidékén helynévi adatok alapján 10–11. századi székely határőr közösségeket feltételezett Bóna (Bóna 1991, 1529–1536).
[689] Kristó 1996a, 216–217.
[690] Kristó 1996a, 214.

a legkívánatosabb szállásterület a Delibláti-homokpuszta lett volna.

Nem ért egyet Kristó Gyula fent idézett álláspontjával Makk Ferenc, aki Bíborbanszületett Kónsztantinosz bizánci császárnak a magyarok lakóhelyéről írott feljegyzéseit vette tüzetes vizsgálat alá.[691] Minket ebből most az a rész érint, amely szerint *„...ahol Turkia egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyó folyók nevéről nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tútisz* [= Bega?], *harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza.''*[692] A császár tehát kiemelten foglalkozott az általam vizsgált térséggel. Makk Ferenc e forrásra támaszkodva a Vaskapu–Belgrád–Szávaszentdemeter vonalon (az Al-Duna és a Száva mentén) húzta meg a magyarok által lakott terület déli határát, s ettől északra terült el *Turkia* földje.[693] E feltevést azzal a megjegyzéssel el tudom fogadni, hogy ez a magyar uralmi terület (fennhatóság) déli határa volt, ritka lakossággal, nem pedig a településterületé, amely a régészeti adatok szerint innen északabbra húzódik. A településterületet illető további megjegyzései az általam most vizsgált területet nem érintik, így azokra a későbbiekben térek majd ki. Csupán egyetlen felvetésre szeretnék itt röviden reagálni, mégpedig arra, hogy Makk Ferenc szerint a *DAI*-ban a keleti folyók ismerete elsőrendűen azzal magyarázható, hogy az e folyók által meghatározott területen éltek a vezéri törzsek.[694] Egy későbbi munkájában a 10. század első felében a Körösök és a Maros közé lokalizálta a karha törzsét, azzal a megjegyzéssel, hogy központja a Tisza–Maros szögben lehetett. A Maros és az Al-Duna közti területen, tehát a Bánságban feltételezte az Ajtony-törzs (Ajtony elődje) szállásterületét. E törzs foglalta volna el (Taksony fejedelemmel [955 körül – 972 körül] szövetségben) 955 után a karha törzsének korábbi területét, központjává pedig Marosvárt tette.[695]

A Bánságban a régészeti leletek alapján a 10. század első felében legfeljebb a Maros alsó folyásának mentén sejthetünk valamiféle hatalmi központot, a Temes és Béga környékéről ismert gyér adatok azonban további hasonlók feltételezését régészeti szempontból nem teszik lehetővé. Az pedig már messze túllép a régészeti kutatások kompetenciáján, hogy állást foglaljon a tekintetben, hogy ezen esetleges központok mely személyekhez vagy méltóságokhoz (Gyula? Ajtony valamelyik elődje? Egy Árpád-házi herceg?) köthetők. Ha itt élt is a 10. század első felében az Ajtony-törzs, annak főnöke bizony igen ritkás népesség felett gyakorolhatta hatalmát.

A Bánság temetőiben talált jelentős számú bizánci, illetve balkáni eredetű tárgy felbukkanását a történészek és régészek egyaránt Ajtony, illetve a gyulák kiterjedt déli irányú kapcsolataival magyarázzák.[696] Bálint Csanád a honfoglalás kori leletanyag regionális elkülönítése során e jelenséget, mint a dél-magyarországi temetők egyik legfőbb sajátosságaként jelölte meg.[697] A kétségkívül jelentős számú déli eredetű tárgy ilyesfajta, történeti adatokhoz, illetve hipotézisekhez történő hozzákapcsolása azonban nem problémamentes. A gyulák szállásterületének lokalizálása nem megoldott, Ajtony regnálásának az időtartamáról pedig nincs információnk. A régészeti leletanyag ilyen módon történő értelmezése akkor válna lehetővé, ha el tudnánk végezni a vizsgált terület temetőinek finomabb korszakolását. Annak nyomán ugyanis már világosabban látszana, hogy e déli eredetű tárgybőség az egész 10–11. századra jellemző volt-e, avagy valóban csak egy szűkebb periódusra, amely ténylegesen kapcsolatba hozható e történeti eseményekkel? Amíg erre nem kerül sor, addig a bizánci/balkáni tárgyak bősége és történeti folyamatok összekapcsolása terén indokoltnak látszik óvatosan eljárni. Már csak azért is, mert e terület temetőiben nemcsak déli, hanem nyugati (köttlachi) eredetű tárgyak is találhatók (Detta [89. lh], Tápé-Lebő [107. lh]).[698]

Nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy a betelepülő magyarok milyen népességet találtak a Bánságban? E tekintetben avar, bolgár és szláv etnikum jöhet számításba. A késő avar kori temetők elhelyezkedését megvizsgálva azt találjuk, hogy nagy vonalakban ugyanazon területeket népesítették be (s ugyanazokat hagyták szabadon), mint a 10–11. századi lelőhelyek.[699] A két etnikum egymáshoz való viszonya azonban itt is (mint a Kárpát-medence más területein) tisztázatlan. Előfordulnak ugyan olyan lelőhelyek, ahol késő avar kori és 10–11. századi sírok együtt kerültek elő,[700] az azonban

[691] Makk 2003, 3–24, a kérdésre vonatkozó részletes további irodalommal.
[692] HKÍF 130.
[693] Makk 2003, 7.
[694] Makk 2003, 13.
[695] Makk 2005, 230–231.
[696] Bálint 1991, 98–120.
[697] Bálint 1991, 121–158.
[698] Gáll 2013, 91–93, Kürti–Szegfű 1983, 236, 252.
[699] ADAM 2002, *Karte* 4.
[700] Kovács 2013, 518.

nem bizonyított, hogy ezek legalább részben egykorúak lennének.[701] Jóllehet a történeti és a régészeti szakirodalom tényként kezeli, hogy a 9. században a Maros-völgy és az attól délre elterülő térség bolgár fennhatóság alatt állott,[702] ennek alátámasztására semmiféle régészeti leletanyag nem áll a rendelkezésre.[703] A Kárpát-medencének csupán egyetlen régiójából ismerünk ténylegesen a dunai bolgárokhoz köthető temetőket: az előző fejezetben már tárgyalt Gyulafehérvárról és környékéről, a Csombord–Maroskarna-horizont lelőhelyeiről. Az ahhoz hasonló lelőhelyek a Maros-völgy alföldi szakasza mentén és a Bánságban teljes mértékben ismeretlenek. Ugyanez mondható el a tárgyalt régió szláv temetőiről is. Történeti hipotézisek számolnak ugyan az abodritok 9. századi betelepedésével,[704] régészeti nyomaikat azonban nem leljük.[705]

[701] Deszk-T [115. lh]: ADAM 2002 I, No. 112 (07/1–08/2), Kiszombor-F [54. lh]: Kürti 1994, No. 47, Klárafalva-B [61. lh]: Bálint 1991, 336, No. 140, Tápé-Malajdok-B [108. lh]: Bálint 1991, 258, No. 305.

[702] Györffy 1996, 46, 53; Bóna 1989, 95, 98. – Nyelvészeti szempontból e kérdés összefoglalása: H. Tóth 1993, 197–206, további kutatástörténeti áttekintéssel. A vegyes érvelés jellegzetes példájaként, miután a szlavista kutatók (Kniezsa István, Melich János, H. Tóth Imre) tisztán nyelvészeti bizonyítékokkal nem tudják alátámasztani hipotézisüket a mai Budapesttől a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk-hegységek vonaláig, s az ettől délre húzódó bolgár-szláv településtömb tekintetében, megerősítésül a szórványos és – e tekintetben igencsak bizonytalan! – régészeti leletek „tanúbizonyságához" folyamodnak (vö. H. Tóth 1993, 200–204).

[703] Szeged tágabb térségére vonatkozóan e kérdést kitűnően összefoglalta: Kürti–Szegfű 1983, 232–238.

[704] Szőke 1996, 32–33.

[705] Kristó Gyula felvetette ugyan annak lehetőségét, miszerint területünkön olyan szláv népcsoporttal kell számolnunk, amelynek régészeti hagyatéka merőben eltérő az általunk ismert morva, karantán, horvát, bolgár-szláv emlékektől, s így meghatározásához azok tanúbizonyságát éppen ezért nem használhatjuk fel. Ez az ötlet azonban módszertani szempontból teljes mértékben elfogadhatatlan, ezen az alapon ugyanis bárhol bármilyen népesség jelenlétét valószínűsíteni lehetne anélkül, hogy arra a legcsekélyebb régészeti adatok utalnának (Dienes–Kristó 1978, 129). Lényegében – a szerző minden ellenkező irányú erőfeszítése ellenére – ezt támasztja alá: Janković 1990, 27–41. A Nyugat-Bánság szerb kutatók által szlávnak tekintett lelőhelyeinek kritikai áttekintéséhez: Berta 2018, 9–60.

IV. A MAROS–KÖRÖS KÖZE 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

IV.1. A MAROS–KÖRÖS KÖZE FÖLDRAJZI VISZONYAI

E tájegység határait pontosan kijelölik az azt övező folyók: déli irányban a Maros, nyugaton a Tisza, északon a Hármas-Körös, keleten a Fehér- és a Fekete-Körös.[706]

A mai térszín kialakulásában jelentős szerepet játszott a pliocén kor végén a Pannon-tó feltöltődése. Területébe a földtörténeti negyedkorban belevágódtak a Duna, a Tisza, a Maros és a Körösök medrei, létrehozva alacsony hordalékkúpjaikat. A folyóknak állandó medrei nem alakultak ki, hordalékukat lerakva bekalandozták a síkságot, amelynek emlékét számtalan fattyúág őrzi. A Maros egy-egy hajdani mederszakaszát jelzik a Veker és a Kórógy erek, valamint a Száraz-ér. Jellemző módon a Maros még a magyar honfoglalás idején is valódi meder nélkül ömlött a Tiszába. A folyók széles árterei mentén alakultak ki azok a térségek, amelyek a letelepedésre leginkább alkalmassá váltak. Szeged környékére az Ős-Duna Tiszai-ártérbe nyúló löszhátai voltak a jellemzők, Hódmezővásárhely vidékének földrajzi képe pedig a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán, egy hajdani Tisza-meder partján formálódott ki. Szentes és Szarvas környéke (Körös-szög) az Alföld legalacsonyabban fekvő területe, átlagos tengerszint feletti magassága 80-90 méter között váltakozik. Ennek következtében a Tisza és a Körös folyása jelentős mértékben lelassult, mindkettő számos kanyart írt le, melyek között a holtágak, erek, tavak és lefolyástalan mocsarak, valamint az azokból kiemelkedő szigetek és folyóhátak szabták meg a táj arculatát. A szárazulatok közét az évenként többszöri áradás elöntötte, s iszappal lassanként feltöltötte. Hasonló képet kapunk e térség keleti részén is. A Fehér-, a Fekete- és a Sebes-Körös folyása a síkságra kiérve lelassult, hordalékukból szigeteket építettek, s ezek között szétterülve hatalmas területeket mocsarasítottak el. A Körösök jobb partján, Gyulától egészen Sarkadig egybefüggő hatalmas erdőségeket említenek már a 11. századi írott források is.

A Tisza, Maros, a Hármas-, Fekete- és a Fehér-Körös által közrefogott terület a folyók által kialakított, tökéletes síksággá feltöltött két kistáj: a Békés–Csanádi-hát, valamint a Békés–Csongrádi-sík, mindkettő a Maros pleisztocén kori löszös hordalékkúpja. Előbbi domborzattípusát tekintve alacsony ármentes síkság, amely enyhén dél-délnyugatnak lejt. A felszíneken a partidűne-vonulatok és az északnyugat-délkeleti tengelyű egykori folyóágak, fattyúágak gazdag forma együttest alkotnak. A nagyobb dűnék közötti részek, illetve a mélyebb fekvésű, kiterjedtebb laposok rossz lefolyásúak. A felszínt – a nyugati rész elgátolt laposainak kivételével – mindenütt infúziós lösz, homokos lösz fedi. A Békés–Csongrádi-sík enyhén a Tisza-völgy irányába lejtő, a marosi hordalékkúphoz kapcsolódó, tökéletes síkság. Domborzattípusát tekintve alacsony ármentes síkság, amelyet rossz lefolyású mélyedések tagolnak. A marosi hordalékkúp nyugati zónája a Tisza és Maros áradásai által kialakított holocén felszín. A felszíni formák egyveretűek, változatosságot a lösziszapos felszín szikes agyaggal kitöltött erodált mélyedései és a Száraz-érhez kapcsolódó, különböző feltöltöttségi állapotban levő morotvák, morotvaroncsok jelentenek. Az agyagos, iszapos felszín közeli üledékeket keletről nyugatra egyre vastagodó infúziós (ártéri) lösztakaró fedi.

Míg a folyók árterei mentén füzesekből, nyárfákból, szilből, kőrisből és kocsányos tölgyből álló galériaerdők húzódtak, a belső területeket a ligetes sztyeppe képe jellemezte. Megtelepedés szempontjából egyértelműen kedvezőbb feltételeket biztosított a folyók melletti úgynevezett Rétség, illetve az abból kiemelkedő szárazulatok, mint az azoktól távolabb elterülő szárazabb Mezőség. Utóbbi területén szigetszerűen jelentkeztek a „kertnek" nevezett, téli takarmány gyűjtésére kiválóan alkalmas foltok. Nyilván nem véletlen, hogy az Árpád-korból ismert települések túlnyomó része az árterületek mentén helyezkedett el, s a belső részeken még a késő középkorban sem alakultak ki mezővárosok, hiába állt rendelkezésre kitűnő csernozjom talaj.

[706] A vizsgált térség történeti földrajzáról összefoglalóan: Bulla–Mendöl 1947; Blazovich 1985; Borsy 1996, 5–16; Blazovich 2000, 351–364. – A Körösök vidékének középkori vízrajzához: Jankovich 1996, 305–349.

IV.2. A MAROS–KÖRÖS KÖZE 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A Tisza–Maros–Körös által határolt terület a Kárpát-medence régészetileg legintenzívebben kutatott térségei közé tartozik. Ebben komoly szerepe van annak a ténynek, hogy a nagyobb városokban már a 19. század végén, illetve a 20. század első felében megalakultak azok a múzeumi egyesületek, a mai múzeumok elődei, amelyek munkatársai többnyire a múlt emlékei iránt lelkesedő tanárok és köztisztviselők voltak. Békéscsabán Krammer Nándor és Banner Benedek, Gyulán Domonkos János és Implom József, Szarvason Krecsmarik Endre és Palov József, Orosházán Nagy Gyula, Szentesen Csallány Gábor nevéhez számos honfoglalás kori emlék megmentése fűződik. Szeged körzetében a helyi múzeum régészei végeztek kiterjedt ásatásokat, feltáró munkájuk azonban átnyúlt a képzett szakemberek hiányával küzdő békési területekre is. Ugyanez mondható el a szegedi egyetem régészeti tanszékéről is, amelynek munkatársai főként Hódmezővásárhely határában tártak fel számos 10–11. századi temetőt. A korszak emlékeinek megmentésében komoly részt vállaltak a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint az MTA Régészeti Intézetének a munkatársai is. Utóbbiak munkájának eredményeként jelentek meg azok a régészeti topográfia kötetek, amelyek ma már minden szakember számára nélkülözhetetlenek a térség régészeti emlékeinek a feldolgozása során.[707] Mindez azt eredményezte, hogy e viszonylag kis, mindössze 5150 km² kiterjedésű területről 142 sírt, temetőrészletet, vagy ritkábban teljesen feltárt temetőt magába foglaló lelőhelyet ismerünk. E szám még közel egyharmaddal bővíthető lenne, de anyaggyűjtésem során nem vettem figyelembe a 10–11. században belül nem keltezhető, illetve pontos lelőhely nélküli szórványleleteket. A korszak kutatásának esetlegességét és a vizsgálatok korlátait mi sem bizonyítja nyilvánvalóbban, mint az a tény, hogy a Maros–Körös közével „szomszédos", ma Romániához tartozó 103.093 km² kiterjedésű erdélyi, partiumi és bánsági területekről a bizonytalan, illetve szórványleleteket is beleszámítva, összesen 163 lelőhelyről van tudomásunk![708]

Némiképp meglepő, hogy e zárt, világosan körülhatárolható földrajzi egység 10–11. századi leletanyagának egységes szempontokat követő feldolgozása nem történt meg. Ennek oka nagyrészt abban kereshető, hogy a régészeti kutatások megindulása óta közigazgatási határok (Arad, Békés, Csanád, Csongrád megyék), majd országhatár szabdalta azt részekre. Részletes feldolgozások az egyes mikrorégiókról sem készültek, csupán azok leletanyagának vázlatos áttekintése történt meg Hódmezővásárhely, Szentes, Szarvas, Orosháza és Békéscsaba környékén. Tágabb, regionális összefüggésben egyetlen munka tekintette át a Maros–Körös közét is magába foglaló vidék emlékanyagát. Dél-Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori leleteit legutóbb Bálint Csanád gyűjtötte össze, munkája azonban értelemszerűen a Maros–Körös közénél jóval nagyobb területet vizsgált.[709] Eredményei szerint a dél-magyarországi leletek jól körülhatárolható etnokulturális egységet alkotnak. E terület népességére (főként a női viseletre) leginkább a csüngős kaftánveretek, rombusz alakú ingnyakdíszek, négyszögletes övveretek és rozettás lószerszámdíszek használata jellemző. Gyakoriak a bizánci/balkáni eredetű tárgyak a sírokban. Kis számban jelentkeznek viszont a hajfonatkorongok és hiányoznak a tarsolylemezek.[710] Árnyaltabb eredményre jutott Kürti Béla, aki módszertanilag más utat követett, a Maros-torkolat környékén előkerült temetők időrendjét és társadalmi besorolását vetette össze egymással.[711] E munka eredményeként az a kép rajzolódott ki, mely szerint határozott különbség figyelhető meg a Maros-torkolat környékének Duna–Tisza közé eső sávja, valamint a tiszántúli rész között. Míg az előbbi területen a 10. században gazdag magányos sírok és kis temetők figyelhetők meg, melyek használata a 10. században befejeződött, s a 11. században itt új köznépi temetők létesültek, addig az utóbbi területen folyamatos a temetők használata a 10–11. században. A hatalmi-politikai változások a Maros-torokkal szemközti szállások lakóit erőteljesebben érintették, míg a másik oldalon (beleértve Hódmezővásárhely környékét is), legfeljebb a vezető réteget számolták fel, a köznép folyamatosan szállásain maradt.

Szentes környékének számos 10–11. századi temetőjét tette közzé Csallány Gábor és Széll Márta,[712] több szegvári lelőhelyet pedig Lőrinczy Gábor dolgozott fel.[713] Szentes településtörténetét összefoglalóan Kovalovszki

[707] MRT 6 (1982), MRT 8 (1989), MRT 10 (1998).
[708] Gáll 2013.
[709] Bálint 1991, 206–262.
[710] Bálint 1991, 155.
[711] Kürti 1994, 369–386.
[712] Csallány 1933–1934, 235–241; Csallány 1941, 182–192; Széll 1941, 231–265; Széll 1942, 128–134; Széll 1943, 176–182.
[713] Lőrinczy 1985, 141–162; Bende–Lőrinczy 1997, 201–285; Lőrinczy 2000, 51–88.

Júlia tekintette át.[714] A kutatás akkori álláspontját tükröző megállapítása szerint a honfoglalást követően egy ideig még elkülönültek egymástól a magyar (Hampel A) és a helyben talált szláv népesség (Hampel B) temetői, később azonban megindult a két nép keveredése, s ez közösen használt temetők formájában tükröződik vissza.[715] Más megfogalmazással ugyan, de a lényegét tekintve magam is hasonló megállapításra jutottam a szentes-borbásföldi temető [246. lh] feldolgozása kapcsán. Eszerint 10. századi kis sírszámú temetők kimutathatók Szentes körzetében is. Ezek mellett azonban a népesség – vagy legalább annak egy része – 10–11. századi folyamatos tovább élésével kell számolnunk. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia családjainak tetemes része nem létesített különálló temetőket, hanem szolgáltató népükkel azonos helyre temetkezhetett. A régészeti adatok tanúsága szerint hasonló helyzettel kell számolnunk e csoporttól keletre, Gádoros és Orosháza körzetében is.[716] E korábbi, ebben a formában ma már aligha követhető nézetem csak annyiban különbözött Kovalovszkiétól, hogy az etnikai elkülönítés helyett a különböző temetőtípusokban eltérő társadalmi rétegek hagyatékát láttam. Napjainkra azonban már mindkét kiindulópont meghaladottnak tekinthető. A Szegvár, illetve Mindszent lelőhelyeit áttekintő kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy néhány, a 10. század első felére keltezhető temető kivételével a megtelepedés a század második felétől válik intenzívebbé és folyamatossá.[717] Lőrinczy Gábor a természetföldrajzi viszonyok és a lelőhelyek elhelyezkedésének összevetése alapján arra következtetett, hogy utóbbiak szorosan kapcsolódnak a Tisza bal partján futó, Hódmezővásárhely felől a Böldi-révhez vezető úthoz.[718]

Szarvas tágabb körzetének, lényegében a Békésszentandrástól Gyomáig terjedő területsávnak a 10–11. századi sírleleteit a területet feldolgozó topográfiakötet[719] lelőhelyei alapján T. Juhász Irén ismertette, értékelésükre azonban nem vállalkozott.[720] E munkát Langó Péter végezte el, akinek véleménye szerint e területen a temetők nagy részének a használata a 10. században kezdődött, s a 11. században is folytatódott. Néhány díszruhában eltemetett női sírt leszámítva kiemelkedően gazdag temetkezést nem ismerünk a térségből.[721]

A Mezőberénytől Siklóig terjedő területsáv 10–11. századi leletanyagát egy korábbi dolgozatomban magam értékeltem.[722] Megfigyelésem szerint a Mezőberény–Békéscsaba közötti térség lelőhelyei arra utalnak, hogy az ott megtelepedett népesség élete folyamatos volt a 10–11. században. A pogány szokások a temetkezésekben jól nyomon követhetők a 11. század közepéig, s jelentős számú, a 11. században beköltöző, a helyben találtaktól viseletében és temetkezési szokásaiban eltérő csoport megjelenése a régészeti leletek segítségével nem mutatható ki. Eltérő a helyzet Békéscsabától délre, ahol a temetők a 10. század utolsó harmadában lezárultak, arra utalva, hogy az ottani közösségeket az államszervezés korának eseményei érzékenyebben érintették. Fenti megállapításaimat az újabb adatok segítségével árnyalta, de alapvetően helytállónak találta a saját kutatásai nyomán Medgyesi Pál.[723]

A középső, mezőségi területekről Orosháza környékének 10–11. századi lelőhelyeit dolgozta fel példamutató alapossággal Dienes István.[724] A leletkörülmények tisztázásával és az általa végzett hitelesítő ásatások közzétételével a vizsgált tájegység legjobban értékelhető mikrorégiójává tette e térséget.

A Tisza–Maros–Körös közének lelőhelytérképét vizsgálva nyomban szembe tűnik, hogy a 10–11. századi temetők túlnyomó többsége e nagyobb folyók ártereinek mentén, vagy az árterekből kiemelkedő szigeteken helyezkedik el *(36. kép)*. Eloszlásuk azonban ott sem egyenletes, kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak, lényegében a kutatástörténeti áttekintésben megismert helyzet szerint. A Mezőség hatalmas területei ellenben nagy foltokban leletmentesek, legfeljebb a Maros fattyúágai mentén mutathatók ki kisebb temetőcsoportok, elsősorban Orosháza tágabb körzetében. Az alábbiakban először e földrajzilag is elkülönülő csoportok sajátosságait vesszük szemügyre.

[714] Kovalovszki 1957, 23–34.
[715] Kovalovszki 1957, 27.
[716] Révész 1997a, 180–181.
[717] Lőrinczy 2000, 62–71; Langó–Türk 2004, 403–405.
[718] Lőrinczy 2000, 65–66, 20. jegyzet.
[719] MRT 6.
[720] Juhász 1996, 157–173.
[721] Langó 2000a, 316–320.
[722] Révész 1997a, 180–185.
[723] Medgyesi 2013, 667–680.
[724] Dienes 1965, 136–174.

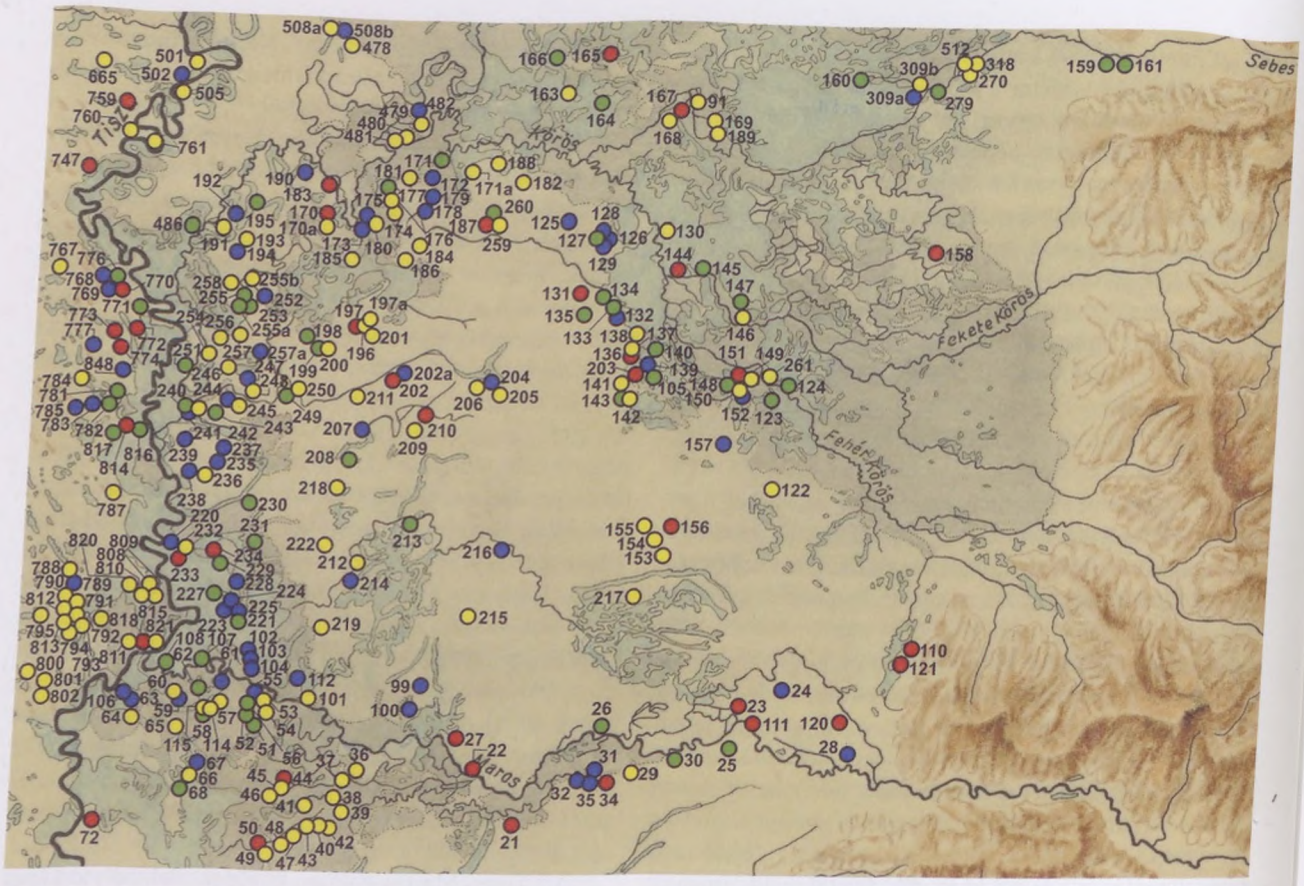

36. kép. A Maros–Körös köze 10–11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

IV.3. A MEZŐBERÉNY–GYULA TÉRSÉG LELŐHELYEI

A Maros északi parti sávjában található, viszonylag csekély számú lelőhelyet a Bánság elemzése során már tárgyaltam, így itt csak röviden utalnék az ott levont következtetésekre. A 10. század második felére – a 11. század elejére valószínűsíthetők Arad-Gáj [111. lh], Arad-Csálya [23. lh] feldúlt sírjainak leletei. 10. és 11. századi tárgyak egyaránt előkerültek Magyarpécska-Nagysáncról [26. lh], s inkább a 10. század második felére keltezhetők a sajtényi sírok [22. lh]. Semmilyen támponttal nem rendelkezünk annak megítéléséhez, hogy ezek a két évszázad során folyamatosan használt, megtelepedett közösségek temetői voltak-e, vagy szűkebb időhatárok közé szorítható több kisebb temető hírmondói? A térség legkésőbbi, nagy sírszámú temetőjének maradványa Zimándújfalu-Földvári pusztán került elő [24. lh]. 10. századi kis sírszámú temetőknek tehát e mikrorégióban nincs határozott nyoma (legfeljebb a sajtényi [22. lh] lehetett ilyen), bizonyosan számolhatunk azonban nagyobb, huzamosan megtelepedett közösségekkel.

Innen északi irányba haladva földrajzilag világosan elkülöníthető a Mezőberénytől és Csárdaszállástól Szabadkígyós határáig húzódó területsáv leletanyaga *(36–37. kép)*. Jóllehet e lelőhelyek értékelését korábban már elvégeztem,[725] az újabban ismertté vált adatok, illet-

[725] Révész 1997a, 180–185.

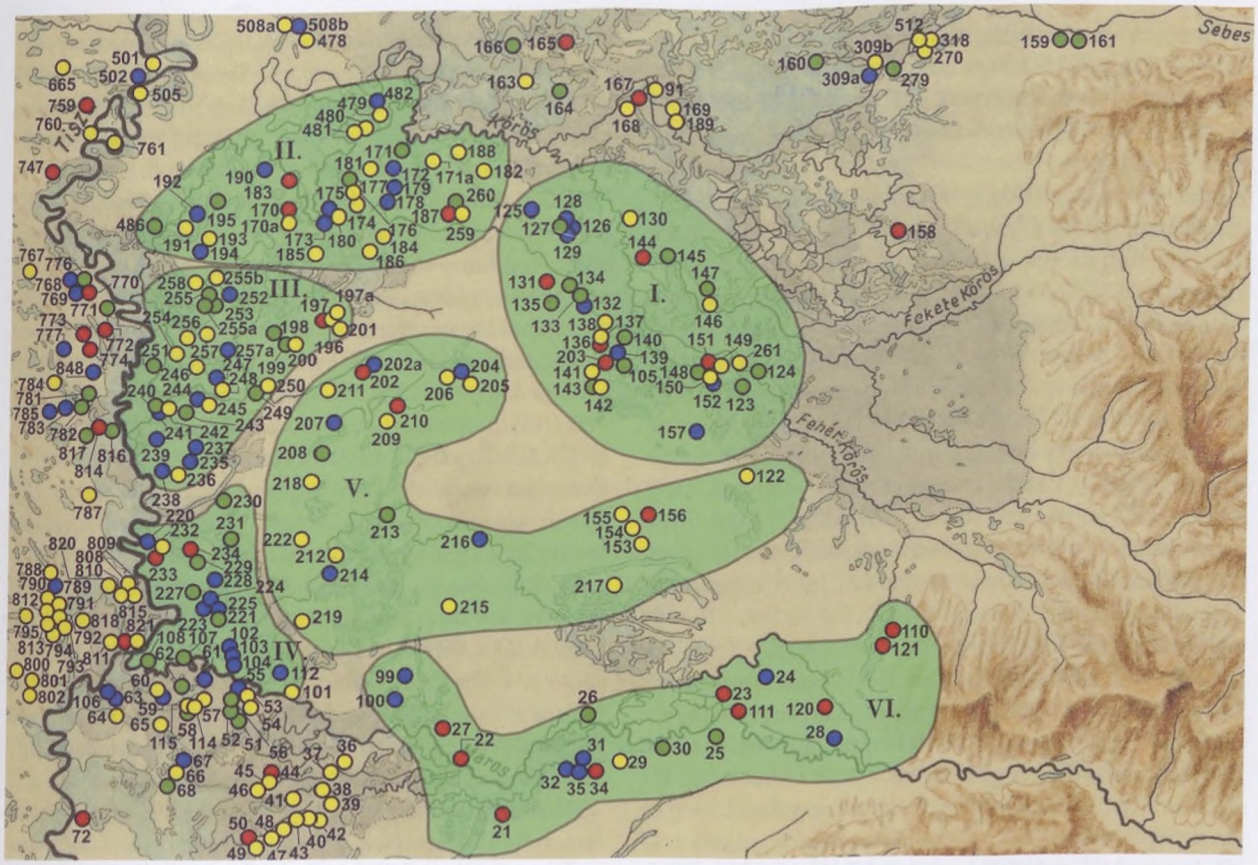

37. kép. A Maros–Körös köze temetőinek regionális csoportjai: I. Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-temetőcsoport; II. Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-temetőcsoport; III. Szentes–Szegvár–Gádoros-temetőcsoport; IV. Hódmezővásárhely-temetőcsoport; V. Orosháza–Kunágota–Sikló-temetőcsoport; VI. Arad–Muszka-temetőcsoport

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

ve Medgyesi Pál kiegészítései[726] indokolttá teszik azok ismételt áttekintését. E temetőcsoport legészakibb leletei Csárdaszálláson és Mezőberény határában kerültek elő. Csárdaszállás-Hanzély-tanya avar kori temetőjének feltárása során Medgyesi Pál három, szerény leletanyagot (vaskés, S-végű hajkarika) tartalmazó 11. századi sírt is talált [125. lh].[727] Mezőberény határából több lelőhely is ismert. A Mezőberény-Bodzás-halmon fekvő templom körüli temetőnek [126. lh] valószínűleg volt egy, a 11. század elején induló, soros temetőként értelmezhető előzménye is.[728] A Körös-híd melletti gátőrháznál feltárt három sír és az ugyanonnan származó szórványleletek 11. századi temetőt sejtetnek [128. lh].[729] Hasonló korú lehetett a Békési úton, a körgát mellett talált lelőhely is [129. lh].[730] A Kér-halomban feltárt 86 sír leletei között újcsontok is voltak, az elhunytak mellé tett érmék sorozata II. (Vak) Béla (1131–1141) veretével zárult [127. lh]. A jelek szerint itt egy a 10. századtól a 12. század első harmadának a végéig használt temetővel számolhatunk.[731]

Dél felé haladva, Békés körzetéből több 10. századi lelőhellyel is rendelkezünk [130–135. lh]. A Békés-Tarhos, Városerdő-dűlőben [130. lh] feltárt 10 sír leletei

[726] Medgyesi 2013, 667–680.
[727] MRT 10, 385, 4/21. lh.
[728] MRT 10, 552, 9/18. lh.
[729] MRT 10, 595–596, 9/129. lh; Kürti 1973, 67.
[730] MRT 10, 597, 9/136. lh.
[731] MRT 10, 602, 9/137 lh; Kürti 1973, 61.

(nyílhegyek, lándzsahegy, gyűrű, egyszerű nyitott hajkarika) 10. századi kis sírszámú temetőre utalnak,[732] csakúgy, mint a Békés-Völgyparton [131. lh] talált, fokossal és trapéz alakú, vállas kengyelpárral eltemetett férfi sírja.[733] A Békés-Hidasháton[734] (ezüst nyaklánc csüngőkkel, bronz tegezfül, S-végű hajkarikák), Békés-Soványháton[735] (füles gomb, fonott gyűrű, S-végű hajkarikák [135. lh]) és Békés-Rosszerdő laposán[736] (gerezdelt ezüstgyűrű) előkerült sírok [134. lh] egy-egy nagyobb, talán a 10–11. században folyamatosan használt temető hírmondói lehetnek. Povádzugon egy, a 11. század első harmadától a 12. század első harmadáig használt temető 151 sírját tárta fel Trogmayer Ottó [132. lh].[737] Noha az eltemetettek között lószerszámmal, íjászfelszereléssel elhantolt férfiak is voltak, az ásató azon felvetésével, mely szerint ezek a 10. századra keltezendők,[738] nem értek egyet. Az 58. sírból ugyanis az íjcsontok társaságában meghatározhatatlan Árpád-kori érme látott napvilágot, az említetteken kívül pedig más, bizonyosan a 10. századra keltezhető tárgy nem volt a temetőben.

Békéstől délre, a ma már Békéscsabához tartozó Mezőmegyer határában, Kerepeczki-tanyán [138. lh] rozettás lószerszámmal, lóval eltemetett női sírt találtak, melynek ékszerei közül csak két félkör átmetszetű, kiszélesedő és lekerekített végű karperec maradt meg.[739] Állítólag e lelőhelytől 2,5 kilométer távolságra egy másik lovas sírt is találtak, ennek a leletei azonban elkallódtak, így a lelőhelylistára ezt az adatot nem vettem fel.

Békéscsaba területén még egy, biztosan a 10. századra keltezhető lelőhely van, a Báthori utcában (Erzsébethely [137. lh]) talált, áttört hajfonatkorongokkal és rozettás, valamint övveret alakú bronz lószerszámdíszekkel elhantolt magányos(?) női sír.[740] Két további lelőhely a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető leleteket tartalmazott. A Mezőgazdasági Szakiskola kertjében[741] nagyobb temető nyomaira bukkantak [136. lh]: 1944 szeptemberében nyílhegyekkel, pontkörös díszítésű íjcsontokkal és lóval elhantolt férfi sírja került elő, az itt feltárt további csontvázak mellett állatfejes karperec is volt. Sajnos a leletek még abban az évben, bombázás következtében elpusztultak. 1963-ban ugyanott pödrött végű pántkarperec, kengyel, nyílhegy, kétélű kard és lókoponya bukkant elő. A Kender u. 46. szám alatt talált magányos(?) férfisír [203. lh] mellett nyéltámaszos vasbalta és egy vasból készült nyíl feküdt.[742] Ismeretlen sírszámú temető 18 sírját tárta fel Medgyesi Pál a Gyógyszertári központ területén [139. lh]. A mellékletek (rombusz átmetszetű karperec, bordázott S-végű hajkarikák, sodrott gyűrű, I. [Szent] László [1077–1095] érméje) a 11. századra keltezhetők. Békéscsaba-Mokri/Gorka-tanyán [105. lh] Liska András 2004–2005-ben S-végű hajkarikákkal és számos ezüstpénzzel jellemzett 10–11. századi, 124 síros, közöletlen temetőrészletet tárt fel.[743] Sajnos a többi békéscsabai lelet csupán nehezen értelmezhető szórványként kezelhető. Talán egy 10–11. századi nagyobb temető hírnöke lehet az a néhány tárgy (gyöngysor, bronzkarika töredéke, csiholóacél, Salamon király [1063–1074] érméje), amely ajándékként került a Magyar Nemzeti Múzeumba.[744] Nem vettem fel a listába azokat a bizonytalan, lovas sírokról szóló adatokat (Szabadság tér, Postapalota, Jókai u. 10., Hold u. [újabban Schweidel u.], Homokbánya), amelyek leletei elvesztek, s nem dönthető el egyértelműen, hogy avar vagy honfoglalás kori temetkezések voltak-e?[745] Valószínű azonban, hogy e lelőhelyekről (vagy azok valamelyikéről) kerültek a gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményébe a békéscsabai leletekként nyilvántartott állatfejes karperecek, szőlőfürttel és két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevaló, gyöngyök, köves gyűrű.

Békéscsabától délre a korszak emlékeinek a következő csoportját Szabadkígyós határában figyelhetjük meg. A Tangazdaság homokbányája egy 90-140 sírosra becsült temető 40-45 sírját pusztíthatta el, 27 temetkezést Pálóczi Horváth András tárt fel [142. lh].[746] Mivel az ásatás során előkerült sírok a temető különböző pontjain helyezkednek el, mintegy keresztmetszetet adva a lelőhelyről, az ásató keltezését elfogadhatónak tartom. E szerint 900–930 és 970–990 között használták a temetőt. A férfiak mellett alig fordul elő fegyver (két nyílcsúcs és egy tegezfüggesztő karika sorolható ide),

[732] MRT 10, 641–645, 11/1. lh.
[733] Banner 1939, 22. – A lelőhely újabb megnevezése: Kamut-Kósa-tanyák (MRT 10, 488, 6/137. lh).
[734] MRT 10, 74. 1/66. lh; Banner 1956, 24.
[735] Újabb elnevezés szerint: Murony-Sovány hát: MRT 10, 639, 10/V. lh.
[736] MRT 10, 113, 1/174. lh.
[737] Trogmayer 1962, 9–38.
[738] Trogmayer 1962, 34.
[739] Banner 1943, 172–174.
[740] Révész 1997a, 169–180.
[741] MRT 10, 203, 2/171. lh; Banner 1956, 10; Kovács 1994, 120; Kovács 1995, 156.
[742] Békéscsaba-Kender u. 46 [203. lh]: *RégKutMagy* 2007, 170, No. 36. (Bóka Gergely–Medgyesi Pál).
[743] *RégKutMagy* 2004, 177, No. 42. (Liska András); *RégKutMagy* 2005, 185–186, No. 39. (Liska András).
[744] Banner 1956, 10; MRT 10, 302, 2/VII. lh.
[745] Medgyesi 2013, 672, No. 17–20, 23–24.
[746] Pálóczi-Horváth 1971, 7–46.

a lovas temetkezések különböző változatait viszont öt sírban is megfigyelték. A női viselet legszebb darabjait a préselt ruhadíszek alkotják. A feltárt sírok 80%-át kirabolták, az ásató szerint egyszerre, a temetőt használó közösség elköltözése után. Ugyancsak Szabadkígyós határában, a Pál ligetben egy 19 síros, 950–970 közé keltezett temetőt tárt fel Bálint Csanád [141. lh].[747] Az eredetileg 25 sírosra becsült lelőhely csaknem teljesen feltártnak tekinthető, az ásató szerint néhány temetkezést (főként gyermeksírokat) semmisíthetett meg a szántás. Az itt nyugvók egy árnyalattal gazdagabbak lehettek a közelben temetkező társaiknál, erre utal a fegyverek nagyobb száma (szablya, kettős fokos, több sírban íjászfelszerelés), az övdíszek felbukkanása, s a női viselet díszesebb volta. A Pál ligeti temetőnek csak a középső három sírját rabolták ki, Bálint Csanád szerint a tettesek az államszervezést kísérő áttelepítések következtében felhagyott temető közelében újonnan megtelepedett közösség tagjai lehettek. Dienes István felvetése nyomán a két lelőhely népességét *aul*-viszonyok között élő közösségek emlékeként határozta meg.[748] A 6 nő és 12 férfi sírját tartalmazó Pál ligeti lelőhelyet Bóna István a katonai temetők,[749] Kovács László a 10. századi szállási temetők közé sorolta.[750] Újkígyós-Skoperda-tanyán [143. lh] egy 43 síros temetőrészlet került elő.[751] A temetőtérkép szerint[752] az ásatás a temetőnek talán csak az északi szélét tisztázta, a többi irányban folytatódhat a sírok sora, így annak még hozzávetőleges kiterjedése sem becsülhető meg. Az előkerült leletek között két lovas sír is volt, ezek egyikében a korhatározó leletek (trapéz alakú, vállas kengyelpár, lépcsős fejű gyűrű) a 10. század végére, 11. század elejére utalnak,[753] s ugyanezt az időszakot jelzi a találók által megbolygatott „A" sírban lelt állítólagos kétélű kard. A három íjász sír egyikében kettéhajtott, meghatározhatatlan, valószínűleg 11. századi érme is előkerült.[754] Érmét a temető hét sírjában találtak, valamennyi I. (Szent) István (997/1000–1038) és Salamon (1063–1074) királyok veretei. Ezek alapján joggal feltételezi az ásató, hogy a temetőrészlet első sírjait az ezredforduló környékén áshatták meg, míg az utolsók a 11. század utolsó harmadában kerülhettek a földbe.[755]

A honfoglalás és államalapítás kori temetők következő csoportját Gyula körzetében, a Körös mocsaraiból kiemelkedő hajdani szigeteken találjuk. Gyulavarsánd-Laposhalomról [123. lh] egy legalább 300-400 síros, a 10. századtól a 12. század elejéig használt temető különböző időszakokban és ásatók által feltárt 70 sírját ismerjük. Mivel a lovas, fegyveres, hajfonatkorongos temetkezések a domb különböző pontjairól láttak napvilágot, megalapozottnak tűnik az a nézet, hogy itt egy folyamatosan használt temetőről van szó, nem pedig egy korai gazdag és az ő helyükbe lépő 11. századi közösség külön temetőjéről.[756] Hasonlóképpen értelmezhetjük a már hosszú ideje közlésre váró gyula-téglagyári [148. lh], kb. 170 sírosra becsült temetőt is.[757] A Gyula körzetében (Kálvária-domb [149. lh], Nagy Szabados J. tanyája [150. lh], Vármegyeháza udvara [151. lh], valamint Gyulavári-Uradalmi szőlők [261. lh])[758] lelőhelyeken talált lószerszámos, fegyveres sírok arról tanúskodnak, hogy a 10. században a magyarság sűrűn megszállta e vidéket. A leletek töredékes és közöletlen volta miatt azonban részletes elemzésre nincsen lehetőség. A Fehér-Körös bal oldali partvidékén, Gyulától délre, Elek-Téglagyár [157. lh] területén egy 11. századi temető 45 sírját ásták ki, I. Béla (1060–1063) és Salamon (1063–1074) királyok pénzeivel keltezve.[759]

A Körös jobb partján nem mutatható ki a lelőhelyek olyan sűrű, összefüggő láncolata, mint azt az átellenes parton megfigyelhettük. A Gyula és Sarkad közötti, hajdan összefüggő erdőségek területéről honfoglalás kori temetőket nem ismerünk. Egyedül Sarkad és Doboz körzetében kerültek elő e korszakba sorolható emlékek. Sarkad-Peckesváron [146. lh] a 20. század második évtizedében hajfonatkorongos, rozettás lószerszámos női sír maradványait mentették meg.[760] A lelőhelyen később Medgyesi Pál egy másik sírban bronz karperecet talált, a leletmentő ásatás újabb sírt nem eredményezett.[761] Az azonban bizonyossá vált, hogy nem magányos sírról

[747] Bálint 1971, 49–88.
[748] Bálint 1971, 81.
[749] Bóna 1997, 1451–1461.
[750] Kovács 2013, 521–530.
[751] Medgyesi 2002, 145–217.
[752] Medgyesi 2002, 178, 6. kép.
[753] Medgyesi 2002, 151.
[754] Medgyesi 2002, 147. – A 3. sír leletei: nyitott hajkarika, íjcsontok, tegez, nyílhegy, átfúrt, félbevágott érme.
[755] Medgyesi 2002, 163.
[756] Medgyesi 1995, 98–118.
[757] Bakay 1978, 174–180.
[758] Medgyesi 2013, 673–674. – A Gyula-Neszűrjhegyen és -Sándorhegyen talált leletek leletkörülményei nem ismertek, ezért nem vettem fel azokat a lelőhelylistára.
[759] Medgyesi 1996a, 197–206.
[760] Fettich 1931, 73.
[761] Medgyesi 1996, 138.

volt szó, a homokbányászás egy kisebb 10. századi temetőt pusztíthatott el. Sarkadkeresztúr-Csapháti legelőn [147. lh] Medgyesi Pál tárta fel egy, az ezredforduló tájától a 11. század végéig használt temető 132 sírját, a lelőhely ezzel teljesen feltártnak minősül.[762] Noha három sírban is volt íjászfelszerelés és lószerszám, mégsem keltezhetjük azokat a 10. század utolsó harmadánál korábbra. Egyikük mellett ugyanis S-végű hajkarika is előkerült, s a kengyelek is a kései, trapéz alakú vállas típusok közé tartoznak. A sírok egynegyedében, több mint 30 temetkezés mellett találták meg az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) terjedő uralkodók érméit.[763] A temető teljes közzététele után így annak szerkezete, benépesülésének rendje kitűnően elemezhető lesz. Doboz-Faluhelyen [144. lh] lovas sírban találtak egy kengyelt és egy kardot, a Katonai tábor nevű lelőhelyen [145. lh] elpusztult sírokból nyitott hajkarikát és lunulát mentettek meg.[764] E néhány sarkadi [146. lh], dobozi és gyulai lelőhely kivételével a Sebes- és a Fekete-Körös között húzódó Kis-Sárrét területéről 10–11. századi temetőket nem ismerünk. Hasonló lelőhelyekre legközelebb északon, Körösladány határában bukkanhatunk. Úgy tűnik, a magyarság nem szállta meg az Alföld és a hegyvidék találkozásának területsávját sem. E tájról ugyanis mindeddig egyetlen lelőhelyet ismerünk: Nagyszalonta-Halom dombról [158. lh] két sírt mentettek meg.[765] Leleteik (1. sír: sodrott nyak- és karperec, körte alakú hajkarikák, lemezes hajfonatkorongpár, kisszíjvégek, préselt kerek ruhadíszek, 2. sír: nyitott hajkarikák, vasalt tegez nyilakkal, körte alakú kengyelpár, lócsontok) a 10. században használt kis temetőt sejtetnek.

* * *

A fent röviden bemutatott temetők túlnyomó többsége sajnos töredékes, alig találunk közöttük teljesen (vagy közel teljesen) feltárt, jól elemezhető és közzétett lelőhelyet: a két magányosnak tekintett rozettás lószerszámos női sírt (Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya [138. lh] és Békéscsaba-Erzsébethely [137. lh]) leszámítva, csak Szabadkígyós-Pál liget [141. lh] és Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő [147. lh] sorolható e körbe. Ez természetesen igen erősen csökkenti a forrásértéküket, így a vizsgálatukból levont következtetések a későbbiekben jelentős mértékben módosulhatnak. Tanulságaik azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen e terület népességének 10. századi viszonyairól, az ott hatalmat gyakorló törzs- vagy nemzetségfőkről az írott források szinte semmit nem árulnak el.[766] Valamivel jobb a helyzet a 11. század tekintetében, ugyanis a Maros–Körösök vidéke kiemelt szerepet játszott Ajtony és a békési(?) Vata, majd Vata fia János pogánylázadása (1046, 1061) során egyaránt. Így sem született azonban egyértelmű válasz még arra az alapvető kérdésre sem, hogy Békés megye I. (Szent) István (997/1000–1038), vagy csak utódai, I. András (1046–1060) vagy akár I. (Szent) László (1077–1095) uralma idején szerveződött meg, s milyen viszonyban állt a terület a 11. századi dukátussal?[767] A szűkös források alapján feltételezhető, hogy a terület ősfoglaló nemzetsége a Csolt nem, amely egyik tagjának, Vatának a lázadása után is jelentős birtokok ura maradt. A történeti források tehát, ha nagyon halványan is, de arra engednek következtetni, hogy az államszervezéssel járó népmozgások, áttelepítések kevéssé érintették nemcsak a szolgáltató népet, hanem az előkelő nemzetségeket is. Ezen túlmenően, mivel a pogánylázadások fő fészke éppen a békési terület volt, a kutatók a pogány hagyományok szívós fennmaradásával számolnak.[768] Mindezek fényében leginkább Békés körzetében várhatnánk a 10. századi temetők sűrűsödését. Ezzel szemben még Vata forrásokban említett várának a nyomára sem bukkant mindeddig a régészeti kutatás, arra nézve pedig semmiféle adattal nem rendelkezünk, hogy ez az erősség már a 10. században létezett és törzsfői vagy nemzetségfői központként funkcionált volna.[769] Hiányoznak a környékről azok a temetők is, amelyek a katonai kíséretre utalnának, beleértve a méltóságjelvényeket viselő férfiakat is.

A terület északi felén, a Mezőberény és Békéscsaba közötti területsávban a kutatás jelenlegi állása alapján egyedül a rozettás lószerszámos, olykor hajfonatkorongokat is tartalmazó női sírok (Mezőmegyer, Békéscsaba, Sarkad) keltezhetők nagy valószínűséggel a 10. század első kétharmadára *(38. kép)*.[770] Ezeken kívül egyedül a békés-tarhosi [130. lh] 10 sír sejtet 10. századi kis sírszámú temetőt. E lelőhelyek szóródása azonban olyan nagy, hogy azok alapján aligha következtethetünk egy

[762] Medgyesi 1993, 487–511.
[763] Medgyesi 1993, 490.
[764] Medgyesi 2013, 673.
[765] Gáll 2013, 103.
[766] Kristó 1981, 7–22.
[767] Györffy 1963, 493–515; Kristó 1988, 479–482; KMTL 89–90. – A vonatkozó címszó Almási Tibor munkája.
[768] Dienes 1962, 95–109.
[769] KMTL 89. – A vonatkozó címszó Jankovich B. Dénes munkája (vő. Bóna 1995, 41–45).
[770] E lelőhelyek alapján egy előkelő nemzetség itteni szálláshelyét feltételezi Mesterházy Károly (Mesterházy 1980, 125–126).

38. kép. A Maros–Körös köze 10. századi temetői

Békés város területére lokalizálható 10. századi központra, hacsak nem a 11. század közepére vonatkozó feljegyzésnek *(„Vatha de castro Selus")*[771] az előző századra történő – véleményem szerint módszertani szempontból megengedhetetlen – visszavetítésével próbálkozunk. A többi, töredékes lelőhely a 10. századtól a 11. század végéig (némely esetben a 12. század első harmadáig) használt népesebb temetőkre utal (Mezőberény-Kér-halom [127. lh], Békés-Hidashát [133. lh], Békés-Soványhát [135. lh], Békés-Rosszerdő laposa [134. lh], Békéscsaba-Gyógyszertári központ [139. lh], Békéscsaba-Mokri/Gorka-tanya [105. lh]) *(39. kép)*. Arról végképpen semmit nem tudunk, hogy használatba vételükre a 10. század melyik szakaszában került sor, néhány lelőhely azonban (Békés-Völgypart [131. lh], Békéscsaba-Mezőgazdasági Szakiskola [136. lh], Békéscsaba-Kender u. 46. [203. lh], Doboz-Faluhely [144. lh]) kifejezetten az ezredforduló évtizedeire keltezhető leletanyaggal jellemezhető *(36. kép)*. Tanulságos a jelentős részében (Békés-Povádzug [132. lh]) vagy teljes egészében (Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő [147. lh]) feltárt temetők elemzése. Mindkettőben előfordulnak ugyan a hagyományos keltezés szerint inkább a 10. századra datálható tárgyak (íjcsontok, nyílhegyek, tegez, lószerszám), de mindkettőben Árpád-kori érmék (meghatározhatatlan, illetve I. András [1046–1060] király veretei) és S-végű hajkarikák kíséretében. Használatba vételük így aligha történhetett a 10. század végénél, vagy a 11. század elejénél korábban. E két lelőhely további tanulságokkal is szolgál: 151, illetve 132 sírjukat a feltételezett 100-130 éves használati idővel összevetve, kicsiny, maximum 3-5 családból álló települések használhatták azokat. Hasonló méretűeknek sejthetjük a töredékes lelőhelyeket is, sok száz síros, vagy ezret meghaladó sírszámú temetőknek a térségben nincs határozott nyoma.

A Gyula környéki temetőkről töredékes voltuk miatt és közzétételük híján még kevesebbet tudunk. A város területén (Kálvária-domb [149. lh], Nagy Szabados J. tanyája [150. lh], Vármegyeháza udvara [151. lh], valamint Gyulavári-Uradalmi szőlők [261. lh]) ugyanakkor a lovas, fegyveres sírok csoportosulása egy, a békésinél jóval markánsabban kirajzolódó 10. századi központot

[771] KMTL 721. – A vonatkozó címszó Szegfű László munkája.

sejtet. Gyulavarsánd-Laposhalom [123. lh], illetve Gyula-Téglagyár [148. lh] 70, illetve 170 sírja azonban egy-egy népesebb, 300-400 síros vagy annál is nagyobb, a 10. századtól a 12. század elejéig folyamatosan használt népesebb temető maradványát jelzi.

Összegezve az eddig elmondottakat, a Mezőberény és Békéscsaba közötti területsáv leletei nem utalnak egyetlen, meghatározott helyen levő 10. századi hatalmi központra. Az azonban valószínűsíthető, hogy a népesség jelentős része szállásain maradt a 10. századtól a 12. század elejéig, sőt alkalmanként új szállásokat és temetőket is nyitott. Az írott forrásokkal összhangban van az a régészeti adatsor, amely a pogány hagyományok és temetkezési mód 11. század közepéig történt tovább élését tanúsítja. Jelentős számú 11. században beköltöző, a helyben találtaktól viseletében és temetkezési szokásaiban eltérő csoport megjelenése a régészeti leletek segítségével nem mutatható ki. Hasonló a helyzet Gyula körzetében is, azzal a különbséggel, hogy itt markánsabban kirajzolódik egy korai hatalmi központ képe, szállásai, s így temetői pedig népesebbek voltak északabbra fekvő kortársaiknál. E jellemzők alapján a továbbiakban a tárgyalt térség temetőire a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-csoport elnevezést használom.

Teljesen más kép rajzolódik elénk a Békéscsabától délre fekvő területen. E lelőhelyek már a mezőségi leletcsoportba tartoznak, s összefoglaló értékelésükre is annak keretei között kerül sor. Itt csak annyit szeretnék jelezni, hogy a kisebb-nagyobb, legfeljebb néhány évtizedet felölelő temetők használata a 10. század végére befejeződött, sőt sírjaik tetemes részét még ki is rabolták. A térségben megszállt közösségek gazdagsága a sírleletek tanúsága alapján bizonyos mértékben eltérhetett egymástól: a siklói [122. lh], kunágotai [153. lh] és bánkúti [156. lh] közösségek aranyozott ezüstveretes övet, ezüstveretes díszruhát hordó női és férfisírjai kiemelkednek környezetükből, bár országos összevetésben nem számítanak különösebben gazdagnak. A szabadkígyós-Pál ligeti népesség mellékletei az előzőeknél valamivel szerényebbek [141. lh], a skála alján pedig a Szabadkígyós-Tangazdaság [142. lh], Medgyesegyháza-Uhrin A. földje [154. lh], Medgyesegyháza-Kétegyházi út [155. lh] temetőit használó közösségek állnak. A különbségek azonban nem szembeszökően nagyok. Valamennyi lelőhelyre jellemző a lovas vagy lószerszámos, valamint a fegyveres sírok jelenléte. A teljesen, vagy közel teljesen feltárt temetők sírszámai (Szabadkígyós-Pál liget [141. lh]: 19 feltárt sír, de 25 sírosra becsült, Medgyesegyháza-Kétegyházi út [155. lh]: 31 sír) és nemi arányai (12 férfi, 6 nő, illetve 12 férfi, 10 nő, 3 gyermek) tipikus 10. századi kisebb temetőkre utalnak, kisebb-nagyobb férfi többlettel. Feltűnő a gyermeksírok hiánya, illetve alacsony száma, ez azonban véleményem szerint objektív okokkal (sekély sírok, melyeket elpusztított az intenzív mezőgazdasági művelés) magyarázható. Az itt tárgyalt temetőket a hagyományos besorolás szerint a Hampel A típusúak vagy a „középrétegbeliek" közé sorolhatnánk, ha lenne értelme ezen kategóriák alkalmazásának. Mivel egy teljes temetőt aligha azonosíthatunk egyetlen társadalmi réteg hagyatékával, célszerűbb lenne az újabban meghonosított,[772] s a hajdani valóságot jobban tükröző szállási temető fogalmát használni. Az itt érintett lelőhelyek e kategória tipikus képviselőinek tekinthetők, hasonlókkal Kárpát-medence-szerte mindenütt találkozhatunk.

E temetők környezetében 10–11. századi, folyamatosan használt lelőhelyeket nem ismerünk. Az Eleken [157. lh] talált sírok 11. századiak, azon népesség hagyatékát jelezhetik, akik a 10. század végén a térségből eltávozott vagy eltávolított közösségek helyébe telepedtek. Különösen tanulságosak számunkra a sajnos csak részleteiben ismert újkígyós-Skoperda-tanyai leletek [143. lh]. E temető hét sírjában is találtak 11. századi érméket, az tehát vitathatatlan, hogy használata legalább a század utolsó harmadáig nyúlt. Kezdeti fázisát viszont a két lovas, valamint a fegyveres sírok (egy balta, öt elhunyt mellett nyílhegyek, olykor íjcsontok és vasalt tegez kíséretében) alapján akár a 10. századra is tehetnénk. E „korai típusú" temetkezések mellett azonban olyan tárgyak is felbukkannak (3. sír: nyitott hajkarikák, íjcsontok, nyilak és tegez kíséretében meghatározhatatlan, de valószínűleg 11. századi érme, 39. sír: nyitott hajkarikák és huzalkarperecek, nyilak, lócsontok mellett trapéz alakú vállas kengyelek és lépcsős fejű gyűrű), amelyek lehetetlenné teszik azoknak az ezredforduló éveinél korábbra történő keltezését. Tanulságos számunkra, hogy e temető a jelek szerint pontosan ugyanolyan típusú leletanyaggal kezdődik, mint amilyennel a szabadkígyósiak használata végződik. A Tangazdaságban [142. lh] (15. sír: sodrott nyakperec, nyitott huzalkarperec, pasztagyöngyök, préselt ezüst kaftánveretek társaságában zárt állatfejes karperec), valamint a Pál ligetben [141. lh] (7. sír: bronzpityke, kettős fokos, kés, valamint pödrött végű hajkarikák) néhány tárgy képében már feltűnnek azok az ékszertípusok, melyek használata nagy tömegben csak a későbbi évtizedek során terjedt el. Mindez azt jelzi, hogy a két népesség viszonylag rövid idő (akár néhány év, vagy egy-két évtized elteltével) követhette egymást. Ily módon nem indokolt az újkígyósi temetőt

[772] Kovács 2013.

[143. lh] a korábban megfigyelt rendszerbe nem illeszkedő kivételként kezelnünk.[773]

Az elmúlt több mint másfél évtized újabb leleteinek ismeretében sem szükséges tehát korábbi megfigyeléseimet alapjában módosítani.[774] Míg a Körös mente Mezőberény–Békéscsaba–Gyula közötti sávjában a 10–11. századi temetők (s nyilván telepek) folyamatos használata figyelhető meg, addig e térségtől délnyugatra, a Mezőség Szabadkígyóstól Dombegyházáig [217. lh] követhető területén a kis méretű temetőket a 10. század utolsó harmadában felhagyták, azok sírjaiban az akkortájt elterjedt ékszertípusok csak kis számban mutathatók ki, Árpád-házi uralkodóink érméi pedig teljességgel hiányoznak. Helyüket az ezredfordulón oda telepedett újabb közösségek vették át. Azt, hogy mi lehetett e jelenség történeti oka, csak találgatni tudjuk. Kézenfekvő lenne elfogadnunk azt a magyarázatot, mely szerint mindez Ajtony bukásával magyarázható: az általa uralt területen a nagyúr hatalmának felszámolása után az új hatalmi berendezkedés alapvető átrendezést hajtott végre, s ennek régészeti vetületét jelzik a megszűnt temetők, máshova telepített szállások. Ajtony kései időre (1028) feltételezett bukása azonban nem egyeztethető össze a régészeti időrenddel, a változásokra annál évtizedekkel korábban sor került. Felvethető az is, hogy e régészeti jelenségek határa egybeesik a későbbi, Árpád-kori megyehatárokkal. A Mezőberénytől Békéscsabáig elterülő sáv a középkori Békés megye része volt, attól délre viszont, pontosan Szabadkígyós határától már Zaránd megye következett. Amennyiben a vármegyék valóban a korábbi nemzetségi szállásbirtokokból alakultak ki,[775] akkor elképzelhető, hogy míg a Békés területén birtokló nemzetség elfogadta az új rendet, addig a későbbi Zaránd területét uralók ellenszegültek talán már Géza fejedelem (972 körül – 997) törekvéseinek, s a küzdelemben alulmaradva, területükre az uralkodó kiterjesztette hatalmát, ami egyben népességcserével is járt. A régészeti forrásokból azonban csak az utóbbi olvasható ki, így következtetéseinkkel meg kell állnunk ezen a ponton. Egy dolog azonban közös a vizsgálat alá vett teljes térség leletanyagában: egyre gyarapszik azon temetők száma, amelyekben a 11. század közepéig kimutathatók a más területeken addigra már évtizedek óta eltűnt fegyveres, lószerszámos mellékletadás nyomai (Újkígyós-Skoperda-tanya [143. lh], Békés-Povádzug [132. lh], Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő [147. lh]), sőt ezek sora a részletesen majd később tárgyalandó dél-bihari részekre is átnyúlik (Magyarhomorog-Kónya-domb 25. sír [309a–b. lh], íjászfelszerelés I. András [1046–1060] denárja kíséretében). Mindez a pogány hagyományok szívós tovább élésével, illetve a kereszténység térnyerésének lassúságával magyarázható.

IV.4. A GYOMA–KUNSZENTMÁRTON TÉRSÉG LELŐHELYEI

A 10–11. századi temetők következő csoportja a Hármas-Körös déli partja mentén található, keleten Gyoma térségétől (az eddig ismert legkeletebbre fekvő lelőhely Gyoma-Kádár-tanya [182. lh]), nyugatra egészen Öcsöd, illetve Kunszentmárton határáig *(36–37. kép)*. A mikrorégió nyugati irányú előzetes lehatárolása a lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése alapján nem teljesen egyértelmű. A Kunszentmárton határában talált temetőcsoportot az öcsödi, illetve a szentesi lelőhelyektől egyaránt kb. 15-20 kilométeres leletmentes sáv választja el, így az lényegében bármelyikhez hozzákapcsolható lenne, illetve felmerül az a lehetőség is, hogy a Gyomától egészen Mindszentig terjedő terület temetőit egy egységként kezeljük. Technikai okokból (a könnyebb áttekinthetőség miatt) a határt ezúttal önkényesen mégis Kunszentmártonnál húztam meg. A mikroregionális elemzés szempontjából azonban ez nem perdöntő, annak eredményeiből ugyanis egyértelművé válik, hogy régészeti szempontból összefüggő, azonos jelenségeket mutató térségről van-e szó, avagy sem?[776]

Gyoma-Kádár-tanyán [182. lh] egy női sírban préselt kerek kaftánvereteket és díszítetlen pödrött végű pántkarperecet találtak. A leletmentő ásatás során további 10 kora Árpád-korinak minősített, melléklet nélküli temetkezés került elő – a szituáció tehát nagyon hasonlít a bánkúti [156. lh] női sír leletkörnyezetére.[777] A leletek a 10. századra keltezhetők. Nem vettem fel a listára a Gyoma területén, közelebbről nem ismert lelőhelyen talált sodrott nyakperecet, illetve az Őzed-halmon feltárt, zömmel melléklet nélküli 9 sírt, mivel az onnan származó két hajkarika elveszett, típusuk nem ismert.[778] Újabb 10. századi temetőt jelezhet viszont a Gyomaend-

[773] Medgyesi 2002, 165.
[774] Révész 1997a, 180–185. – Hasonló eredményre jutott: Medgyesi 2013, 675–676.
[775] Györffy 1959.
[776] Langó Péter a lelőhelycsoport határait Gyoma és Öcsöd térségében húzta meg: Langó 2000a, 316–320.
[777] MRT 8, 222–223, 4/122. lh.
[778] Langó 2000, 319–320.

rőd-Ugari-tanyák lelőhelyen [188. lh], vízvezeték ásása során talált, kést és nyitott hajkarikát tartalmazó sír.[779] Endrőd-Öregszőlők lelőhelyen [171a. lh] egy neolit telep feltárása során egy csaknem teljesen feltárt temető 8 sírja került elő.[780] A sírok három csoportban helyezkedtek el, egymástól 24-28 méter távolságra. Melléklet csupán a középen fekvő 12. sírban volt (lócsontok, csikózabla, ismeretlen típusú kengyelpár), ezen kívül mindössze egyetlen vasból készült csatot találtak az egyik elhunyt mellett. A szegényes sírok a lovas temetkezés alapján a 10. századra keltezhetők.[781] Endrőd-Szujókereszten [171. lh] egy 10–11. századi temető 149 síros részlete került elő. Öt sírban tárták fel részleges lovas temetkezés nyomait, a további leletanyagot sodrott nyakperecek, kéttagú csüngők, S-végű hajkarikák, valamint 11. századi érmék: I. András (1046–1060), Salamon (1063–1074) és I. (Szent) László (1077–1095) pénzei jellemzik.[782] A feltárt részen a 10. századi sírok három csoportban helyezkednek el, ezek közül kettő a 11. századi sírsorok területére esik, a harmadik tőlük északnyugatra található. Pontosabb adatok és a temetőtérkép ismeretének hiányában nem dönthető el, hogy folyamatosan használt (esetleg több korai temetőmagból álló) népesebb temetőről van-e szó, vagy a 11. században beköltöző új telepesek a korai temetőről mit sem tudva ásták ugyanarra a dombra a sírjaikat? E kérdés felvetése azért indokolt, mert a szomszédos Örménykút határában, a Maczonkai-dombon talált lelőhely [260. lh] esetében hasonló problémát vetett fel Liska András.[783] Itt két, a 10–11. század fordulójára keltezett lovas, illetve trapéz alakú vállas kengyelekkel jellemezhető lószerszámos sír mellett további 83 temetkezés a 11. század második és harmadik harmadára datálható, többek között a bennük talált Salamon (1063–1074) és I. (Szent) László (1077–1095) érmék alapján, a két sírcsoport között Liska joggal tételezett fel 40-50 éves hiátust.[784] Ennél jóval nagyobb időbeli távolság lehetett az Örménykút-Telek-halom területén [187. lh] feltárt két tegezes, lovas, trapéz alakú kengyelekkel elhantolt férfi sírja és a később ugyanoda települt Décse falu templom körüli temetkezései között.[785] Hasonló időszakra, a 10. század második felére keltezte Kovács László az Örménykút-Veres tehén dombján[786] feltárt 18 síros temetőrészletet [259. lh]. A szegényesnek ítélt mellékleteket három lovas és négy íjász sír jellemzi.[787] Az Örménykút-Szilai-halmon [172. lh] feltárt 18, illetve a becslések szerint további 25 elpusztult sírt egyetlen leletük, egy bordázott S-végű hajkarika a 11. század második felére helyezi.[788]

A vizsgált térség legnagyobb lelőhely-koncentrációja kétség kívül Szarvas területén található. Szappanoson 11. századi temetőrészletet jelez a három sír egyikében talált S-végű hajkarika [173. lh].[789] Hasonló korúak a Tomasovszki-tanya mellett több alkalommal talált sírok (fonott gyűrű, S-végű hajkarikák) is [175. lh].[790] A környék jelenleg ismert leggazdagabb mellékleteket szolgáltató temetője Szarvas-Tessedik Sámuel utcában került elő [180. lh].[791] A több alkalommal végzett leletmentő ásatások 11 sírt hoztak napvilágra, melyek közül a férfiakat – egy kivétellel – lóval, illetve lószerszámmal, fegyverekkel (íjászfelszerelések, egy szablya) hantolták el, egyikük aranyozott ezüstveretes övet viselt. A női és gyermeksírok szerényebb mellékletűek, lovas temetkezés nincs közöttük, viseletükre az aranyozott ezüstveretes díszruha nem volt jellemző. A jelenleg egyetlen sorból álló temető nem minősül teljesen feltártnak, a sírsor mindkét végén rejtőzhetnek további temetkezések a földben. Ugyancsak 10. századi temető pusztult el majdnem teljesen Szarvas-Egyházföldön [186. lh], a megmentett három sír

779 *RégKutMagy* 1998, 148, No. 86. (Gyucha Attila–Liska András–Medgyesi Pál).

780 Jankovich–Szatmári 2013, 414–415.

781 *„A lelőhelynek csaknem az egész területére kiterjedő feltárás során kétséget kizáróan bizonyítani lehetett az egy-két földbe ásott házból, szabadban lévő kemencéből és árkokból álló kistelepek létét. [...] feltárásának további jelentős eredménye az Árpád-kor szempontjából, hogy hasonló méretű kistemetőkkel is számolnunk kell, valószínűleg éppen azokon a helyeken, ahol az ilyen kistelepek is előfordulnak."* (Jankovich–Szatmári 2013, 415).

782 MRT 8, 143–147, 3/39. lh.

783 Liska 1996, 175–208. – Langó Péter tévesen két különböző lelőhelyként tárgyalta a Maczonkai út mellett Krecsmarik Endre által 1911-ben leletmentett, s az 1989-ben a Maczonkai-dombon feltárt sírokat (Langó 2000a, 319), holott Liska András közleménye egyértelműen tartalmazta, hogy *„A feltárás során sikerült megtalálni az 1911. évi ásatás nyomait, így azzal bizonyíthatóan azonos temetőről van szó."* (Liska 1996, 175). A Langó által említett, II. (Vak) Béla király (1131–1141) érmével keltezett sír nem a tárgyalt lelőhelyen került elő, hanem a középkori Bercsényegyházával azonosított település templom körüli temetőjéből (vö. Liska 1996, 193, valamint *RégFüz* 46 [1994], 74 [Szatmári Imre]).

784 Liska 1996, 191–193.

785 Szatmári 1996, 162–186.

786 MRT 8, 352, 7/52. lh.

787 Kovács–Vaday 2011, 587–637.

788 MRT 8, 338–340, 7/6. lh.

789 MRT 8, 383, 8/8. lh; Juhász 1996, 159.

790 MRT 8, 411, 8/31. lh; Juhász 1996, 160.

791 MRT 8, 447–448, 8/117. lh; Juhász 1996, 161–162; Langó 2000a, 287–347.

egyike tartalmazott mellékleteket (lócsontok, kés, csiholó, zabla).[792] A településtől keletre húzódó hosszú, hajdan vizek által ölelt homokháton (Ószőlők) három temető nyomai találták meg. A Filyó-halmon [174. lh] feldúlt 8(?) sírból szablya ellenzőjét, nyílhegyeket, zablát, kerek átmetszetű huzalkarpereceket, spirális fejű gyűrűt mentettek meg, egy 10. századi temető hírnökeként.[793] Ugyancsak a 10. századra, annak talán a második felére utalnak a Lómer-halmon [176. lh] talált kilenc sírból származó leletek (sodrott karperecek, füles gombok, ezüst ruhaveret).[794] Az Ószőlők harmadik temetője a Velki-halmon feküdt [177. lh]. A több alkalommal végzett leletmentő ásatás a temető különböző részeiről összesen 18 sírt hozott a napvilágra. Ritka leletnek számítanak az aranyból préselt rombusz alakú ingnyakdíszek, de felbukkannak a kis méretű csüngőtagos veretek is. Egy lovas sírból trapéz alakú vállas kengyelek kerültek elő, a fegyverzetet íjcsontok és nyílhegyek képviselik. A 10. században nyitott temetőt legalább a 11. század közepéig használták (fonott karperec, bordázott S-végű hajkarika).[795] A Padani-tanyánál [178. lh] egy 11. századi temető hétsíros részletét ismerjük (S-végű hajkarika, I. [Szent] László [1077–1095] érméje),[796] nem tisztázott, hogy a lelőhely szomszédságában fekvő Décsi-halom [179. lh] elpusztított sírjai ugyanezen temető részei voltak-e?[797] A megmentett tárgyak alapján (sodrott karperecek, préselt ezüst ruhadísz, kauricsiga, szemesgyöngy) a 10. század második feléből származnak a Szarvas-Rózsás, Molnár-földeken elpusztult sírok [181. lh].[798] A szarvasi határtól délkeletre, Csabacsüd-Szabadság utcában [184. lh] tárták fel egy magányosan(?), díszruhájában (rombusz alakú ingnyakdíszek, füles gombok, gömbsorcsüngős fülbevaló) eltemetett nő lovas sírját.[799] A szarvasi határ honfoglalás és államalapítás kori emlékeinek ismertetése során meg kell említenünk két sokat vitatott leletet is. Kákapusztán [185. lh] egy 9. századra keltezett, rendkívül szerény leletanyagú temető sírjai között előkerült két olyan temetkezés is, melyeket kengyeleik és egyikük rozettás lószerszámverete alapján teljes bizonyossággal a 10. századra keltezhetünk. Habár a honfoglaló magyarok által helyben talált népesség 10. századi tovább élése nem zárható ki, más megfontolás szerint a két nép temetkezési helyének azonossága pusztán véletlen egybeesés.[800] A környék legkiemelkedőbb lelete az az aranyozott ezüst pántkarperec, melynek előkerülési helye és ideje ismeretlen.[801] A finom ötvösmunkával készített, mitikus állatalakokat ábrázoló ékszer minden bizonnyal egy előkelő nemzetség valamely tagjának a tulajdonában lehetett.

Békésszentandrás határából két, nagyrészt elpusztult lelőhelyet ismerünk, melyeket a megmaradt tárgyak alapján a 10. század második felére vagy a 11. század elejére keltezhetünk. A Pálinkás-ér mentén [170. lh] földkitermelés során ismeretlen számú sírt feldúltak, további tizet sikerült Krecsmarik Endrének megfigyelnie.[802] Legalább egy lovas temetkezés volt a lelőhelyen (csikózabla, trapéz alakú kengyelpár), a női viseletre rombusz alakú és csüngőtagos ruhaveretek, valamint pödrött végű pántkarperec utalnak, a legkésőbbi lelet egy vékony S-végű hajkarika. Nem tisztázott pontosan, hogy a lelőhely közvetlen közelében található Szőlők mellye területén feltárt négy sír (pántgyűrű, préselt ezüstrozetta) új temetőt jelez-e, avagy az előző részét képezi?[803] Kissé távolabb, a határ északnyugati részén fekvő Mogyorós-halomban [183. lh] Csallány Gábor tárt fel egy kétélű karddal, nyílheggyel, huzalgyűrűvel, állatfejes karpereccel, trapéz alakú kengyelpárral és lóval eltemetett férfisírt.[804] Az M44-es autópálya nyomvonalán, a 30. számú lelőhelyen, Békésszentandrás-Homokos határrészen [170a. lh] egy feltehetőleg magányosan eltemetett, szablyával és késsel elhantolt férfi lovas sírja került elő.[805]

Öcsöd határából egyetlen biztos lelőhellyel rendelkezünk. A Kováshalmon [190. lh] egy neolit telep feltárása során került elő 91 sír, melyek egy, a 11. században nyitott és a 12. század első feléig használt temetőhöz tartoz-

[792] MRT 8, 392, 8/23. lh; Juhász 1996, 159.
[793] MRT 8, 410–411, 8/30. lh; Juhász 1996, 159.
[794] MRT 8, 417, 8/41. lh; Juhász 1996, 160.
[795] MRT 8, 418–419, 8/42. lh; Juhász 1996, 160–161; Langó 2000a, 287–347.
[796] MRT 8, 435, 8/87. lh; Juhász 1996, 161.
[797] Az MRT 8, 435–436, 8/87–88. lh külön lelőhelyként kezeli, Langó viszont ugyanazon nagy sírszámú lelőhely részeiként értelmezi (Langó 2000, 318).
[798] MRT 8, 470, 8/200. lh; Juhász 1996, 162.
[799] MRT 8, 103, 2/2. lh; Juhász 1996, 158.
[800] Szalontai 1987–1989, 309–347; Madaras 1993, 11–32.
[801] Kovalovszki 1960, 173–182.
[802] MRT 8, 88–89, 1/62. lh; Juhász 1996, 157.
[803] MRT 8, 79, 1/31. lh. – Külön lelőhelyként kezeli: Juhász 1996, 157; Langó 2000a, 317. – A MRT adatait elfogadva, listámon egy lelőhelyként (Békésszentandrás-Pálinkás-ér [170. lh]) szerepeltetem.
[804] MRT 8, 59, 1/1. lh; Juhász 1996, 157.
[805] A sírtól három irányban (Ny, É, K) a lehumuszolt több száz négyzetméternyi felületen nem került elő újabb temetkezés, esetleg ettől délre rejtőzhet még néhány sír a földben. A közöletlen lelet 2017-ben került elő az SZTE Régészeti Tanszék ásatásán.

tak.[806] A leletanyag közöletlen, ami azért is sajnálatos, mert ez a vizsgált mikrorégió egyetlen, nagyobb részében feltárt temetője. Öcsöd területéről több szórványlelet is közgyűjteményekbe jutott (többek között 15 db virágmintával osztott indás övveret), ezek lelőhelyei és leletkörülményei ismeretlenek, így a további elemzésekhez azokat nem tudom felhasználni.[807]

Kunszentmárton határában a Jaksor-ér mentén sorakoznak a temetők. Kökényzug, Jaksor 1. lelőhelyen [191. lh], Molnár I. tanyája mellett 27 sírt tártak fel, melyek közül kettő lószerszámot és vasalt tegezbe rejtett nyilakat is tartalmazott, a többi szegényes leletanyagát nyitott és pödrött végű hajkarikák, fejes gyűrűk és pödrött végű pántkarperecek jellemzik, ezek alapján a temetkezések a 10. század végéig keltezhetők.[808] Nem dönthető el, hogy a Jaksor-Kettőshalmon talált leletek (pödrött végű hajkarikák, vésett díszű gyűrű, lapos öntött gyűrű) e temetőhöz tartoznak-e, vagy új lelőhelyet jeleznek?[809] Ugyancsak a Kökényzugban, a tűzkövesi őrház mellett talált sírban 3 db S-végű hajkarika volt [192. lh].[810] A Köttön-dűlő [193. lh] különböző részein (Nagy I. tanya, ugyanott a szomszédos tanya mellett, valamint a halmon lévő homokbányában) három lovas sír is előkerült, egyik gazdag női temetkezés volt gömbsorcsüngős fülbevalóval, csüngődíszes ezüst nyaklánccal és veretes csizmával.[811] E temetkezések feltehetőleg egy gazdag 10. századi temető emlékét őrzik. 11. századi sírt forgattak ki Pajor L. földjén (nyitott és S-végű hajkarikák) [194. lh],[812] míg a Péterszögön talált 19 sír leletei (pödrött és S-végű hajkarikák) egy, talán a 10. század végétől a 11. század valamely szakaszáig használt nagyobb temető részei lehettek [195. lh].[813] Sajnálatos módon a kunszentmártoni lelőhelyek leletanyagának nagy része közöletlen, topográfiai viszonyaik nem tisztázottak, így átfogó elemzésre csak nagyon korlátozott mértékben használhatók fel.

A térség utolsóként említhető lelőhelye, Szelevény-Menyasszonypart a Hármas-Körös jobb partján fekszik, s földrajzilag már a Tiszazughoz tartozik [486. lh]. Régészeti szempontból ennek ellenére a Gyoma–Kunszentmárton-csoporthoz sorolható, ugyanis ettől északra és nyugatra széles lelőhelymentes sáv húzódik. A több korszak emlékeit rejtő dombon a 19. század végén a Tiszazugi Régészeti Magántársaság végzett ásatásokat. E munkálatok során egy 10–11. századi temető részlete került elő.[814] A Magyar Nemzeti Múzeumba jutott leletek között állatfejes karperec töredéke, csüngős ruhadísz alsó tagja, valamint 2 db S-végű hajkarika látható. A hajdani ásatók zavaros leírásából azonban nem egyértelmű, hogy az 1883-ban talált sír szétmállott leletei valóban szablyát, kengyeleket, nyerget jeleznek-e, az állatcsontok pedig valóban lovas temetkezésekre utaltak, s ha igen, a 10–11. századra keltezhető-e ez a „lovas sír"?[815] Az sem bizonyos, hogy a Szelevényről néhány évvel később a szentesi múzeumba került 14 db csüngős ruhadísz a Menyasszonyparton került elő [486. lh].[816]

A Gyoma és Kunszentmárton közötti területen 28 lelőhelyet vettem figyelembe az értékelés során. A temetők száma ennél magasabb is lehetett, a bizonytalan megítélésű szórványleletek azonban teljesen alkalmatlanok bármilyen következtetés levonására. Sajnálatos módon az említett 28 lelőhely közül egyet sem tártak fel teljesen. A helyzet annak ellenére alakult így, hogy a területen a múzeumi gyűjtés, a földmunkák során előkerült leletek megmentése már a 19. század végén megindult, majd a régészeti gyűjtőkörrel is rendelkező múzeumok (főként a szarvasi, kisebb mértékben a szentesi) megalakulásával e tevékenység még intenzívebbé vált. A kezdetben tevékenységüket más hivatásuk mellett végző lelkes autodidakták, majd hivatásos muzeológusok által végzett leletmentések azonban csak arra voltak elegendők, hogy a már megbolygatott lelőhelyeknek legalább egy részét megóvják a pusztulástól. Érdemben nem változtatott a helyzeten az MTA Régészeti Intézete által indított topográfiai program sem, annak ugyanis nem volt (nem is lehetett) a célja teljességre törekvő feltárások indítása, legfeljebb a pusztuló lelőhelyek egy részének a megmentésére vállalkozhatott. Végső soron a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a térség múzeumaiban soha nem dolgozott e korszak kutatására specializálódott szakember, aki célul tűzte volna ki maga elé egy vagy több lelőhely teljességre törekvő, tudományos igényű feltárását. A végeredmény a 10–11. századi temetők pusztulása, illetve azok néhány, vagy pár tucat sírjának megmentését eredményező temetőrészletek sorozata lett. Mindezek

[806] Raczky 1987, 61–83; Langó 2000a, 316.
[807] FÉK 1962, 60, No. 790; Bálint 1991, 245, No. 202, *Taf.* LXII. 14–16.
[808] FÉK 1962, 50, No. 605; Bálint 1991, 237, No. 146.
[809] FÉK 1962, 50, No. 604. – Önálló lelőhelyként nem szerepeltettem!
[810] FÉK 1962, 50, No. 606.
[811] FÉK 1962, 51, No. 600; Bálint 1991, No. 145, 148.
[812] FÉK 1962, 51, No. 609; Bálint 1991, No. 150.
[813] FÉK 1962, 51, No. 610–611; Bálint 1991, No. 149.
[814] A Tiszazugi Régészeti Magántársaság iratait feldolgozó Prohászka Péter 19 sírt említ, az általa közölt térképen azonban 26 temetkezés látható (vö. Prohászka 2013, 231–232, 10. kép).
[815] V. Kovács Albert: A tiszazughi lovas sírokról. *ArchÉrt* 13 (1893), 354–356.
[816] Hampel 1907, 206–207.

a tények alapvetően befolyásolják azok forrásértékét, s rendkívüli módon megnehezítik a térség 10–11. századi településtörténetének a felvázolását. Egyéb lehetőség híján a rendelkezésre álló töredékes adatokat az adott lelőhely egészére érvényesnek tekintve kísérlem meg modellezni a mikrorégió temetőinek tanulságait. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy megállapításaim nem nyugszanak szilárd alapokon, s a későbbiek során, remélhetőleg a majdani teljes feltárások ismeretében azok akár alapvetően is módosulhatnak.

Ami bizonyosnak tekinthető, hogy a temetők sora a Hármas-Köröst délről kísérő teraszon, illetve az ott magasodó dombhátakon, igen gyakran korábbi halomsírokba beleásva került elő. Észak felé széles leletmentes sáv zárja el azokat a Sárrét időszakosan, illetve állandóan víz alatt álló területeivel a Szeghalom–Túrkeve térségében húzódó, később tárgyalandó lelőhelyektől. Déli irányban részben a Mezőség akkoriban lakatlan pusztái, részben a Kórógy mocsárvilága választotta el más temetőcsoportoktól a Körös mentén megtelepedett népességet.

A kizárólag 10. századi jellegű leletanyagot tartalmazó lelőhelyek száma 13, tehát a mikrorégió temetőinek csaknem a fele ide sorolható. Eloszlásuk azonban nem egyenletes, döntő többségük a középső területeken (Szarvas térségében), s attól keletre található, a nyugati sávban csak Kunszentmárton-Köttön-dűlő [193. lh], illetve Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1. [191. lh] képviseli ezt a periódust. A leletekben leggazdagabb lelőhelynek a Szarvas-Tessedik Sámuel utcában talált temetőrészlet bizonyult [180. lh], egyben itt került elő a mikrorégió egyetlen méltóságjelvényt, veretes övet tartalmazó férfisírja (az öcsödi övveretek lelőhelye és leletkörülményei nem ismertek). Ugyanott találták az egyik szablyát. E fegyver további példányai Békésszentandrás-Homokoson [170a. lh], továbbá a bizonytalan adatok alapján Szarvas-Filyó-halmon [174. lh], valamint Szelevény-Menyasszonyparton kerülhettek elő [486. lh]. Harci balta, lándzsa nem ismert a sírokból, az íjászfelszerelés darabjai viszont több helyütt előfordulnak. Ami a női sírokat illeti, kiemelkedő gazdagságú temetkezés alig található a területen. Nem találunk hajfonatkorongot, csüngőtagos kaftánvereteket, s hiányoznak a rozettás lószerszámot használó nők sírjai is (utóbbi verettípus egyetlen darabja másodlagos felhasználásban az egyik szarvas-kákapusztai sírból [185. lh] került elő). Ruházatukra a préselt rozetták és a rombusz alakú ingnyakdíszek használata a jellemző (Gyoma-Kádár-tanya [182. lh], Örménykút-Veres tehén dombja [259. lh], Csabacsüd-Szabadság utca [184. lh], Kunszentmárton-Köttön-dűlő [193. lh]), ritkán előfordul veretes lábbeli. Ékszerkészletüket inkább az egyszerű huzalkarperecek, illetve a pödrött végű pántkarperecek, ritkán gömbsorcsüngős fülbevalók alkotják, de nem találjuk a hólyagos fejű, illetve köves gyűrűket, a kiszélesedő, lekerekített végű karpereceket. A 10. századra keltezhető temetők összességükben szegényes leletanyagot szolgáltattak, az összképre jellemző Gyoma-Kádár-tanya [182. lh] esete, ahol az egyetlen (országos viszonylatban semmiképpen sem kiemelkedő gazdagságú) díszruhás nőt melléklet nélküli temetkezések kísérik. E temetők hajdani teljes sírszámát nem ismerjük, a legtöbb temetkezést tartalmazó lelőhelyek (Gyoma-Kádár-tanya [182. lh]: 11, Örménykút-Veres tehén dombja [259. lh]: 18, Szarvas-Tessedik Sámuel utca [180. lh]: 11, Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1. [191. lh]: 27 sír) alapján azonban feltételezhetjük, hogy a sírok száma átlagosan legfeljebb 20-50 között mozoghatott. Ez rövid ideig használt, kis méretű temetőkre utalhat. Egy részük a felhagyásának időszakára a 10. század második felétől fellépő tárgytípusok (trapéz alakú, vállas kengyel, vékony sodratú kar-, illetve nyakperec, pödrött végű hajkarika) utalnak. Figyelemre méltó jelenség, hogy e mikrorégió sírjaiból mindeddig egyetlen 10. századi érme sem került elő.

Az előző csoport utolsó periódusától nehéz elválasztani a 10. század végére, 11. század elejére keltezett lelőhelyeket. A két békésszentandrási temető esetében az ezredforduló időszakára jellemző, illetve akkoriban megjelent tárgytípusok indokolták azt, hogy e temetőket az előző időrendi csoport utolsó harmadára, vagy annál kissé későbbre keltezzem (Mogyorós-halom [183. lh]: kétélű kard, trapéz alakú kengyelpár, állatfejes karperec, Pálinkás-ér [170. lh]: trapéz alakú kengyelek, vékony huzalú S-végű hajkarika), az Örménykút-Telek-halomban [187. lh] feltárt két sírt viszont kizárólag trapéz alakú kengyelei miatt soroltam e fázisba. E kengyeltípus az országos átlagnál jóval gyakoribb a Maros–Körösök vidékén, s mint korábban láttuk, kísérőleleteikként 11. századi érmék is előfordulnak. E speciális helyzet miatt nem lehetünk azonban bizonyosak abban, hogy országos áttekintésben kidolgozott kronológiájuk[817] minden területre egyformán érvényes, a dél-magyarországi leleteket e szempontból a későbbiek során érdemes lenne külön megvizsgálni. Számottevő különbségek még egymással szomszédos mikrorégiók leletanyagának időrendjében is előfordulhatnak. Jellemző módon ugyanis a Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-csoport temetőiben nyomát sem találjuk annak a jelenségnek, mely szerint fegyverek (íjászfelszerelés darabjai) és lószerszámok 11. századi érmék vagy ékszertípusok kíséretében bukkannának fel, miként azt a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-csoport több temetőjében dokumentálni lehetett, a pogány hagyományok szívós tovább élésének jeleként.

[817] Kovács 1986, 195–225.

39. kép. A Maros–Körös köze 10–11. századi, folyamatos használatúnak feltételezett temetői

Visszatérve a most vizsgált mikrorégió leleteihez, kérdéses az is, hogy ott találunk-e a 10–11. században folyamatosan használt temetőket? E lehetőség elvileg öt lelőhely esetében merülhet fel *(39. kép)*. A Szarvas-Ószőlők, Velki-halmon [177. lh] talált 18 síros, ismeretlen nagyságú temetőhöz tartozó temetőrészlet erre utalhat. A temetkezések egy része bizonyosan a 10. században került a földbe, a ritkaságnak számító rombusz alakú arany ingnyakveretek pedig egy különösen jómódú család hagyatékát jelzik. Velük szemben a fonott karperec, a bordázott S-végű hajkarika arra utal, hogy a temetkezések sora legalább a 11. század közepéig folytatódott. Halványan hasonló jelenségre utal Kunszentmárton-Péterszög [195. lh] pödrött végű és S-végű hajkarikákat tartalmazó 19 sírja is, bár ott más 10. századi lelet nem ismert, így elképzelhető, hogy a temetőt csak az ezredforduló éveiben nyitották. Kulcsfontosságú lenne a kérdés megítélése szempontjából az Örménykút-Maczonkai-dombon talált temetőrészlet [260. lh] feltárásának folytatása. Liska András ugyanis joggal vetette fel, hogy a két, az ezredforduló tájára keltezhető lovas, illetve lószerszámos sír leletanyagát legalább 30-40 év választja el, a Salamon (1063–1074), illetve I. (Szent) László (1077–1095) királyok által veretett érmékkel keltezett többi temetkezéstől.[818] Hasonló jelenséggel számolhatunk az Endrőd-Szujókereszten talált temető [171. lh] három 10. századi sírcsoportja, és a többi temetkezés viszonylatában is, az érmés sírok sorozata itt I. András király (1046–1060) vereteivel kezdődik. Könnyen elképzelhető tehát, hogy mindkét esetben egy-egy 10. századi kis sírszámú temetőre telepedett rá (annak sírjairól mit sem tudva) a 11. század közepén egy népesebb közösség temetője. A hiányos adatok miatt teljesen bizonytalan a Szelevény-Menyasszonyparton talált temetőrészlet időrendje [486. lh]. Egyelőre nincs tehát kétségbevonhatatlan bizonyítékunk arra nézve, hogy e mikrorégióban léteztek volna a 10–11. századok során folyamatosan használt temetők.

Vannak viszont olyan lelőhelyek, melyek területéről csak 11. századi sírok ismertek *(40. kép)*. Leletanyaguk rendkívül szegényes, többnyire néhány nyitott, illetve S-végű hajkarikából áll, a sírok zöme azonban melléklet nélküli (Örménykút-Szilai-halom [172. lh],

[818] Liska 1996, 191–193.

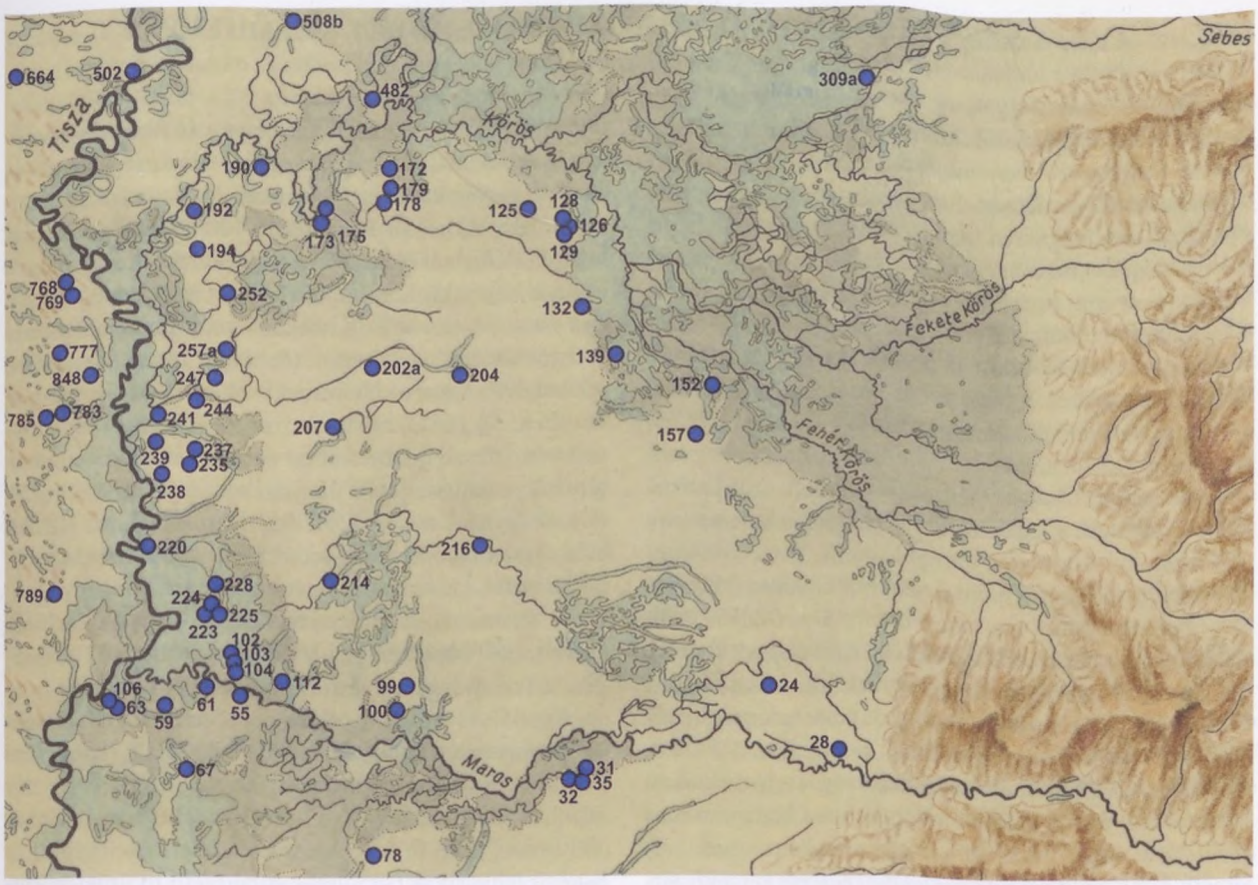

40. kép. A Maros–Körös köze 11. századi temetői

Szarvas-Szappanos [173. lh], Szarvas-Tomasovszki-tanya [175. lh], Szarvas-Padani-tanya [178. lh], Öcsöd-Kováshalom [190. lh], Kunszentmárton-Kökényzug, tűzkövesi őrház [192. lh], Kunszentmárton-Pajor L. földje [194. lh]. E temetők hajdani sírszámát, használatuk időtartamát még megbecsülni sem lehet, némi viszonyítási alapként csak az öcsödi 91 sír szolgál.

Az eddig elmondottakat összegezve úgy tűnik, hogy a Gyoma és Kunszentmárton közötti területen a 10. században kis létszámú, rövid ideig használt szállásokon telepedtek meg a honfoglaló magyarok. A népesség a sírokban talált mellékletek alapján viszonylag szerény anyagi körülmények között élt, kiemelkedő minőségű ötvöstárgyak nem kerültek elő sírjaikból (a legjelentősebb lelet, a szarvasi karperec leletkörülményeit nem ismerjük). Temetőik mindenütt a Körösök állandóan, illetve időszakosan vízzel borított árterei mentén helyezkedtek el. Úgy tűnik, e mozgékony népesség a 10. század végéig, alkalmanként az ezredforduló első éveiig e területet lakta. Nincs határozott nyoma sem nagyobb lélekszámú 10. századi, sem a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig folyamatosan használt temetőknek. Azt a hiányos adatok miatt nem tudom megítélni, hogy a 11. században nyitott temetőkben a korábban itt élt népesség utódai, vagy máshonnan ide telepített közösségek tagjai nyugodtak-e? Langó Péter korábbi véleményével ellentétben nem látom igazolhatónak azt a feltevést, mely szerint *„...ezen a területen is – hasonlóan a Mezőberény és a Békéscsaba között fellelt sírmezőkhöz – a temetők nagy részének használata a 10. században kezdődött, de a 11. században is folytatódott. Az egyhelyben lakó népesség nem egy esetben még a 12. században is kétszáz évvel korábban megnyitott temetőkben helyezte örök nyugalomra halottait."*[819] A töredékes adatok véleményem szerint ennek pontosan az ellenkezőjére utalnak.

[819] Langó 2000, 320.

IV.5. A SZENTES–MINDSZENT KÖZÖTTI TERÜLET LELŐHELYEI

A 10–11. századi temetők következő csoportja a Tisza, Kurca, Veker és Kórógy vízjárta területeiből kiemelkedő magaslatokon található Szentes északi határától, Magyartéstől délen egészen Mindszentig. Keleti irányban a Kórógy hajdani mocsárvilágának peremén elhelyezkedő fábiánsebestyéni, eperjesi és gádorosi lelőhelyek zárják e települési tömböt, melyet északkelet felől az említett vízjárta terület választott el a Szarvas környéki temetőktől, kelet és délkelet felé pedig a Mezőségnek egészen a Nagyszénás–Orosháza–Székkutas vonalig húzódó leletmentes sávja található. Mindszenttől délre ugyancsak tetemes távolságra, Hódmezővásárhely-Solt-Palénál [232. lh] találjuk a legközelebbi honfoglalás kori temetőt *(36. kép)*.

A lelőhelyek sorát északi irányból követve, Magyartés-Zalotán, a Magosparton, Németh Gy. földjén talált sírokból nyitott huzalkarperecek és vékony sodratú nyakperec töredéke jelzik egy 10. századi temető helyét [258. lh].[820] A Szentes-Nagytőke, Jámborhalom környékén talált lelőhelyeket (Csallány Gábor itt 1899-ben, 1902-ben, 1929-ben és 1932-ben végzett ásatásokat) Langó Péter és Türk Attila kísérelte meg beazonosítani [255–255a. lh].[821] Munkájuk eredményeként valószínűsíthető, hogy egymástól néhány száz méterre két nagy sírszámú 10–12. századi temető helyezkedett el. 1902-ben a Jámbor-halom nevű kurgán mellett kb. 30 sírt megbolygattak, hatot Csallány tárt fel, míg 1929-ben és 1932-ben onnan 350-400 méterre 24 sírt bontott ki.[822] A hitelesítő ásatás utóbbi helyszínen temetőárkot és további négy sírt eredményezett 2002-ben. Egy harmadik, ezektől külön álló lelőhelyen került elő 1899-ben egy 10. századi rozettás lószerszámos női sír (Szentes-Kunszentmártoni út [255b. lh]).[823] Szentes határában több olyan lelőhely is ismert, amelyeket feltehetőleg folyamatosan használtak a 10–11. század során. Egy nagyobb kiterjedésű, de rendkívül szegényes leletanyagú temető 15 sírját tárták fel több kisebb leletmentés során 1933–1961 között Szentes-Szentilonán (kovakő, vascsat, S-végű hajkarikák) [251. lh].[824] A Szentes-Nagytőke, Jámborhalmi lelőhely [255–255a. lh] közelében van Szentes-Kistőke, Libahalom [253. lh] 6 megmentett sírja (nyitott és S-végű hajkarikák, huzalkarperec, nyílcsúcsok, íjcsontok, I. [Szent] István érméje [997/1000–1038]), valamint Kistőke-Kürthy-földje (S-végű hajkarika, csüngőtagos ingnyakveretek), a két lelőhely egymáshoz való viszonya nem tisztázott.[825] Kistőkéről még további hasonló szórványleletek is ismertek (Székhát, illetve ismeretlen lelőhely).[826] Szentes határának számos további pontján kerültek elő 10–11. századi, avagy 11. századi temetőkre utaló leletek, jobb esetben néhány sír, ezek azonban témánk szempontjából lényegében nem értékelhetők (Derekegyházi iskola [247. lh], Hármashalom, Hékéd, Bőd, Tetemhalom).[827] Egyedül a Szentes-Kajánon talált 24 síros 10–11. századi temetőrészlet [252. lh] (nyílcsúcsok, íjcsontok, huzalkarperecek, S-végű hajkarikák, I. András [1046–1060] és I. [Szent] László [1077–1095] pénzei) nyújtanak valamivel biztosabb fogódzót.[828]

Rendkívül érdekes problémákat vetnek fel a Szentes-Szentlászlón talált temetők,[829] amelyek topográfiai helyzetét Kovalovszki Júlia tisztázta.[830] A Kórógyhoz közel, Kánvási S. földjén 13 sírt tárt fel Csallány Gábor 1930-ban [257a. lh], melyeket leleteik alapján (nyitott és S-végű hajkarikák, szögletes átmetszetű gyűrűk és karperecek, állatfejes karperec) a 11. századra keltezhetünk. A következő években az előző lelőhelytől északnyugatra 2,5 kilométer távolságra, a Veker árterének a szélén, Tárkány-Szűcs Imre tanyája közelében két szomszédos kisebb halmon összesen 109 sírt találtak, melyek két csoportba rendeződtek [257. lh]. A két csoport legszélső sírjait (88. és 55. sírok) a temetőtérkép, illetve az azon található lépték alapján kb. 5 méter választotta el egymástól *(12. kép)*. Ez azonban aligha tekinthető hiteles adatnak, ugyanis ha a feltüntetett léptéket elfogadjuk, akkor a sírok hossza átlagosan 1 méter lenne, ami aligha tükrözi a valóságot. Ebből kiindulva a sírcsoportok közötti távolság inkább 10 méter körüli lehetett. Az a közleményből nem derül ki, hogy a két csoport közötti üres területet átkutatták-e, s az sem, hogy a temető teljesen vagy rész-

820 Széll 1942, 132.

821 Langó–Türk 2004a, 193–195, a lelőhelyekre vonatkozó további szakirodalom felsorolásával.

822 A két temető elhelyezkedését és az általa feltárt sírok leletanyagát Csallány Gábor részletesen leírta egy Bálint Alajoshoz címzett levelében, amelyet utóbbi egyik tanulmányában le is közölt (Bálint 1932, 260–261, 3. jegyzet).

823 Langó–Türk 2004a, 2. jegyzet.

824 Paszternák 2000, 410–416, a lelőhelyre vonatkozó további irodalommal.

825 FÉK 1962, 73, No. 1012–1013.

826 FÉK 1962, 73, No. 1014–1015.

827 Széll 1942, 128–134; FÉK 1962, 73–75.

828 FÉK 1962, 73, No. 1009.

829 Széll 1941, 233–245; FÉK 1962, 74–75, No. 1027–1028; Bálint 1991, 257, No. 293–294.

830 Kovalovszki 1957, III. térkép.

legesen (s az utóbbi esetben kb. hány százalékában) feltárt-e? A szakirodalom az első közlés óta egységesen egy lelőhelyként kezeli a két sírcsoportot.[831] Az előkerült leletanyag alapján (3 lovas, továbbá 5 lószerszámos sír, szablyamarkolatú kard, 7 sírban íjászfelszerelés, 3 balta, nyitott hajkarikák, lefele szélesedő spirálcsüngős fülbevaló, bizánci és balkáni eredetű fülbevalók, mellkereszt, kerek öntött ruhadíszek, füles gombok, sodrott nyak- és karperecek, lekerekített végű, valamint pödrött végű pántkarperecek, sodrott, pánt- és pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrűk) a temetőt egyértelműen a 10. századra keltezhetjük. Nem mond ellent e datálásnak a temető egyetlen sírjában (54. sír) talált vékony, kis méretű S-végű hajkarika sem. A problémát a 12. sír egyetlen lelete, az elhunyt szájában talált Salamon- (1063–1074) denár okozza, amely hat-hét évtizeddel megnyújtaná a temető – egyéb tárgyai alapján nem indokolt – használatát, egészen a 11. század utolsó harmadáig. Erre az ellentmondásra már Szőke Béla is felfigyelt, az általa felvetett magyarázatnál, mely szerint az említett sír kései odatemetkezést jelez,[832] magam sem tudok jobbat ajánlani. E temetőnek kutatástörténeti jelentősége is van. Az elsők közé tartozik ugyanis, amelyet a feldolgozást elvégző Széll Márta jelkulcsokkal ellátott, értelmező temetőtérkép kíséretében tett közzé, még ha mindezt nem követte is részletes, a térkép tanulságait felhasználó elemzés.[833] E térkép László Gyula útmutatása és felkérése alapján született meg,[834] eredményeit azonban mégsem használta fel akkoriban készülő, a honfoglaló magyarság családi és társadalomszerkezetét felvázoló könyvében.[835] Szentes-Szentlászló temetőjét – annak ellenére, hogy akkoriban az egyik legteljesebben kutatott lelőhelynek számított – az idézett munka egyetlen szóval sem említette, az ugyanis aligha lett volna beilleszthető a vélelmezett nagycsaládi temetkezési rendbe.

Nem kevésbé problematikus a Szentes-Nagyhegyen különböző parcellákban 1888–1939 között előkerült leletanyag értelmezése [256. lh]. A 9(?) különböző helyen előkerült leletek zöme közöletlen, a kutatók csak a leletkataszterek szűkszavú leírásaiból tudnak tájékozódni.[836] Mivel ezek a leletek mintegy sűrítve tartalmazzák mindazon nehézségeket, amelyekkel értékelésük során meg kell küzdenünk, indokoltnak látom kissé részletesebb bemutatásukat. Nagyhegy ma Szentes város belterületén, annak északkeleti részén helyezkedik el, hajdan a Veker-ér déli partjáig húzódó, a vízjárta területből kiemelkedő dombsor volt. A magaslat északi részén, a Veker partján 1888-ban több lovas sírt dúltak fel, a megmentett leletek: trapéz alakú, vállas kengyelpár, csikózabla, hevedercsat, nyílhegy, csüngőtagos veretek.[837] Még a 19. század végén kerültek elő a Nagyhegy közelebbről meg nem jelölt részén egy női sír rozettás lószerszámveretei.[838] Gyarmati Sándor földjén 1899-ben egy lovas sírt tárt fel Csallány Gábor (csikózabla, balta), ugyanitt, az előző sírtól három méternyire egy másik lovas sírt is talált 1904-ben (gyöngyök, csikózabla), majd 1905–1906-ban több kiforgatott sír leleteit mentette meg (nyitott és pödrött végű hajkarikák, fejes gyűrű, nyilak, tegezvasalások, pödrött végű pántkarperecek, nyitott huzalkarperecek, kerek aranyozott ezüst ruhaveretek, préselt aranyozott ezüstrozetták, zablák, kengyelek).[839] A Nagyhegy ismeretlen részéről 1900-ban két csüngőtagos ingnyakveret került elő.[840] Hosszabb szünet után, 1931-ben Barta János szőlőjében két sír látott napvilágot, egyikben préselt, a másikban rombusz alakú ruhadíszek feküdtek.[841] 1937–1939 között került sor az egyetlen nagyobb felületre kiterjedő ásatásra, akkor Berényi Lajos földjén 30 sírt tárt fel Csallány. Ezek közül 17 melléklet nélkülinek bizonyult. Jelentős leletanyagot két sír (a 2. és a 29.) tartalmazott (kéttagú csüngős ingnyakveretek, kerek veretek), a többi temetkezés mellett szerény mellékletek voltak (gyöngyök, nyitott hajkarikák, füles gombok, hegyesedő végű nyitott huzalkarperecek, sodrott nyakperec, fejes gyűrű, nyílhegyek).[842] Ugyanekkor Bogyó Jánosné telkén egy teljes bronz övkészlet és két

[831] Széll 1941, 233–244; Kovalovszki 1957, 70, No. 28; FÉK 1962, 74–75, No. 1028; Bálint 1991, 257, No. 293; Kovács 2013, 569.

[832] *„A Tárkány-Szűcs-féle földeken levőhöz hasonló temetőkben sohasem találunk Árpád-kori pénzeket, tehát az említett temető 12. sz. sírjában talált Salamon-denár körül valami nincs rendben. Lehetséges, hogy e sír késői odatemetkezést jelez."* (Szőke 1962, 28–29).

[833] Széll 1941, 235, 2. kép. – A Csongrád megyei 10–11. századi temetők és sírleletek korszerű közzététele terén Széll Márta hatalmas munkát végzett, bizonyos értelemben tevékenysége a leletkorpuszok előfutárának is tekinthető. Habár leletközlő tanulmányait széles körben idézik, munkásságát és személyét méltatlanul elfeledték: sem a *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*, sem más, hasonló jellegű munkák egyetlen sorral sem emlékeznek meg róla. További sorsáról annyit sikerült csak kideríteni, hogy a II. világháború során, 1944 végén a közeledő front elől nyugatra menekült, ahol nyoma veszett, bizonytalan hírek alapján Kanadában vagy az Egyesült Államokban telepedett le. Az információkat a néhai Trogmayer Ottótól kaptam.

[834] László 1941, 265–266.

[835] László 1944.

[836] FÉK 1962, 74, No. 1017–1025; Bálint 1991, 255–257, No. 280–288.

[837] Hampel 1900, 701–703; FÉK 1962, 74, No. 1022.

[838] Hampel 1907, 143–144.

[839] Hampel 1907, 144; FÉK 1962, 74, No. 1020.

[840] Hampel 1907, 207; FÉK 1962, 74, No. 1023.

[841] FÉK 1962, 74, No. 1017.

[842] FÉK 1962, 47, No. 1018.

pántkarperec látott napvilágot egy feldúlt sírból.[843] 1931-ben leltározták be a Musa János földjén talált ezüst csüngős fülbevalótöredéket.[844] Végezetül a Nagyhegyen ismeretlen helyen és időben került elő több szórványlelet (nyitott huzalkarperecek, mindkét végén spirálissal kitöltött sodrott karperec, bronz fülbevaló).[845]

A fent leírtakból nyilvánvaló, hogy Szentes-Nagyhegyen több mint fél évszázad alatt rendkívül fontos lelőhely(ek) pusztult(ak) el. Az nyilvánvaló, hogy az ismertetett leletek mind a 10. századra keltezhetők. Azt azonban nem tudom eldönteni, hogy egyetlen nagyobb, az egész század folyamán használt temető, vagy több kisebb temető helyezkedett-e el a magaslaton? E kérdés megoldásában a régi kataszteri térképek átnézése segíthetne, e munkára azonban az elmúlt száz év során senki sem kerített sort. Mindaddig, amíg Nagyhegy, s a hasonló töredékes lelőhelyek esetében e topográfiai munkák nem készülnek el, csak sötétben tapogatózunk. Hiába a lelőhelyekkel sűrűn telerótt térkép, azok régészeti értékelése szinte lehetetlen, a történeti (településtörténeti) folyamatok felvázolása pedig nagyon is esetleges marad. A Berényi-földön feltárt temetőrészletből kiindulva csak annyit sejthetünk, hogy a területen volt legalább egy nagyobb, akár 80-100 síros temető is, amely nem volt túl gazdag, de néhány kiemelkedő sírt is tartalmazott. Jellegében leginkább a Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs Imre földjén [257. lh], az Örménykút-Veres tehén dombján [259. lh], vagy a Szabadkígyós-Tangazdaság [142. lh] lelőhelyeken feltárt temetőrészletekhez hasonlít.

Déli irányban tovább haladva Szentes területén, illetve a város határában újabb 10. századi temetőrészleteket találunk. A város belterületén, a Kossuth Lajos utcában házépítés során 8 sír került elő [254. lh], közülük kettő lószerszámos temetkezés.[846] A szegényes leletanyag (edény, nyitott hajkarikák, gyöngyök, az egyik lószerszámos sírban vasalt tegez nyilakkal) a 10. századra keltezhető, a temető sírjainak a számát nem lehet megbecsülni. Teljesen feltárták viszont a határ déli részén található két kis sírszámú gazdag, feltehetőleg rövid ideig használt 10. századi temetőt. Szentes-Borbásföldön 20 sír került elő Szabó János Győző ásatása nyomán [246. lh].[847] Közülük nyolcat már a 10. vagy a 11. században kiraboltak. A 9 férfi-, 7 női és 3 gyermektemetkezés jellemző ékszerei a nyitott hajkarikák, gömbsorcsüngős fülbevaló, huzal-, pödrött végű, illetve lekerekített végű pántkarperecek. Két nőt aranyozott ezüstveretes díszruhában temettek el (rombusz alakú ingnyakdíszek és préselt kerek veretek, illetve csüngőtagos ingnyakveretek), mindkettő veretes lábbelit hordott. Hét férfi mellett megtalálták az íjászfelszerelés darabjait, egyikük ezüstveretes övet is hordott. A sírok felében lócsontokat is találtak, további kettő csak lószerszámot tartalmazott. A zömmel körte alakú kengyelek mellett egy sírban felbukkant a trapéz alakú, vállas kengyeltípus is. A lelőhely feldolgozása során a sírok csoportosulásából és a leletanyag megoszlásából arra következtettem, hogy a temetőben három család nyugodott, e kérdést azonban végleg csak az archeogenetikai vizsgálatok dönthetnék el. A leletanyag – trapéz alakú kengyelek, valamint VII. Kónsztantinosz és II. Rómanosz társcsászárok (948–959) bronzból öntött, aranyfóliával bevont érméje – alapján a temetőt a 950–980/90 közötti időszakban létesíthették.

Borbásföldtől délkeletre, a Derekegyházi oldalban, Berényi Benjámin földjén talált négy gazdag sírt 1940-ben Csallány Gábor,[848] majd 2002-ben a lelőhely hitelesítő ásatása során újabb négyet Langó Péter és Türk Attila.[849] A kis temetőben 5 nő és 3 férfi nyugodott. Két nőt különösen gazdag díszruhában, csüngőtagos ingnyakveretekkel, illetve csüngős kaftánveretekkel temettek el, egyikük viseletét préselt aranyozott ezüst hajfonatkorong is ékesítette. A nők ékszerkészletére a gömbsorcsüngős fülbevalók, valamint pánt- és huzalkarperecek voltak jellemzőek. A férfisírokban méltóságjelvény nem volt, fegyverzetüket íjászfelszerelés alkotta. A korabeli sírrablás nyomait e lelőhelyen is több esetben lehetett dokumentálni. A 10. századra keltezhető kis temető részletes feldolgozása még nem készült el.

A keletebbre, Nagymágocs-Mágocs-érnél megmentett 11 sír [249. lh], melyek egyike lovas, tegezes temetkezés indás-virágos övveretekkel, de ugyanitt S-végű hajkarikák és I. (Szent) László (1077–1095) érméje jelzik a lelőhely 10. század első felétől a 11. század végéig, 12. század elejéig nyúló használatát.[850] Ugyancsak Nagymágocs határában 10. századi temetőt jelez egy szablyával, íjászfelszereléssel, veretes övvel és lóval elhantolt férfisír [250. lh].[851]

A vizsgált mikrorégió keleti részén, a Kórógy hajdani vízjárta területének déli peremén, a Szentes határából már

[843] FÉK 1962, 47, No. 1019; Bálint 1991, *Taf.* LXIV, 1–50.
[844] FÉK 1962, 74, No. 1021.
[845] FÉK 1962, 74, No. 1025.
[846] FÉK 1962, 73–74, No. 1016.
[847] Révész 1996b, 299–336.
[848] Csallány 1941, 182–186.
[849] Langó–Türk 2003, 1–20; Langó–Türk 2004a, 196–198.
[850] FÉK 1962, 56, No. 721; az övveretek fotója: Bálint 1991, *Taf.* LIX. A. 1–8.
[851] FÉK 1962, 56, No. 722; a sírban talált állatfejes övveret: Bálint 1991, *Abb.* 55.

megismert temetőtípusok kerültek elő. A kis sírszámú, rövid ideig használt 10. századi temetők közül kettőt teljesen feltártak, illetve Bálint Csanád révén hitelesítő ásatással is ellenőriztek. Gádoros-Bocskai utcában [201. lh] Csallány Gábor egy négysíros (férfi, nő, fiatal férfi, fiatal nő) temetőt talált, valamennyi halottal a lovát is eltemették.[852] A férfi mellé aranyozott ezüstveretes övet, íjászfelszerelést, szablyát tettek, a fiatal férfi íjászfelszerelést és fokost kapott, mindkettőjük ruházatát arany- és ezüstlemezek ékesítették. A nő arany gömbsorcsüngős fülbevalót, gyöngysort, köves gyűrűt és ezüst pántkarpereceket viselt, lószerszámzatát rozettás, valamint övveret alakú veretek díszítették. A leány ugyancsak arany gömbsorcsüngős fülbevalót, ezüst pántkarperecet és gyűrűt, lábperecet, valamint veretes lábbelit viselt. Lószerszámát ezüstlemezek és szív alakú csüngő ékesítette, nyergére finoman faragott palmettás csontlemezeket szereltek. Eperjes-Takács-táblán 1944-ben három sírt (közülük kettőben lócsontok is voltak) forgattak ki [197a. lh], a megmentett leletek között rozettás lószerszámveretek, palmettamintás préselt ezüst hajfonatkorong, lekerekített végű pántkarperec volt. A vastárgyak elkallódtak, így nem tudjuk, volt-e esetleg fegyveres férfisír közöttük? Az 1969-ben végzett hitelesítő ásatás négy újabb sírt eredményezett, közülük egyikben csüngőtagos, másikban rombusz alakú ingnyakdíszekkel ékesített ruhában eltemetett nők[853] nyugodtak, az előző lószerszámos, a másik lovas temetkezés volt. A további két sírban 4 év körüli gyermek, illetve 50 év körüli férfi nyugodott, melléklet nélkül. A közelben további hasonló temetők lappanghatnak, néhány kilométerrel nyugatabbra ugyanis Fábiánsebestyén-Mikecz-földön [200. lh] négyzet alakú, öntött aranyozott ezüst öv- vagy kaftánvereteket és lekerekített végű pántkarperecet találtak, Fábiánsebestyén-Kántorhalmon gömbsorcsüngős fülbevaló csüngőjét, Fábiánsebestyén-vasút mellett pedig körte alakú kengyelt találtak.[854] Már a 10. század végére – a 11. század elejére utal az Eperjes-Nagykirályságon talált lovas sír [197. lh], melyben egy S-végű és egy nyitott hajkarika feküdt, a mellette fekvő temetkezés rovátkolt gyűrűt és S-végű hajkarikát tartalmazott.[855] További két fábiánsebestyéni lelőhely (Csárdahalom [198. lh]): nyitott és S-végű hajkarikák, aranyozott ezüst négyzet alakú ruhaveretek, I. [Szent] László [1077–1095] érméje, valamint Molnár F. tanyája [199. lh]: 15 feltárt sírból pödrött és S-végű hajkarikák, sodrott nyakperec, I. András [1046–1060] érméje) 10–11. századi, folyamatosan használt temetőkre utal.[856]

A mikrorégió lelőhelyeit délen Szegvár és Mindszent temetői zárják. Az értékelést ezúttal megkönnyíti, hogy e települések határából rendelkezünk teljesen feltárt és közzétett temetőkkel, Szegvár határából mindjárt kettővel is *(41. kép)*. Mindkét lelőhely a Kórógynak a tiszai, illetve kontra-tavi torkolata előtti szakaszától délkeletre húzódó 4-6 méter magas, 60-70 méter széles homokvonulaton, parti dűnén helyezkedik el. E dombsor északkeleti szélén került elő Szegvár-Szőlőkalja 62 síros (de 63 temetkezést tartalmazó) 10. századi temetője [245. lh].[857] A *juvenis*eket is ide számítva, a temetőben 23 férfi, 21 nő és 19 gyermek nyugodott. Egy K–Ny-i tájolású férfi csontvázát a sírok tömbjétől 35 méterre északkeletre találták. A rendkívül szegényes leletanyag (nyitott hajkarikák, gyöngyök, huzalkarperecek, füles gombok, kések) legkésőbbre keltezhető darabja egy úgynevezett Alföldi típusú pödrött végű hajkarika.[858] A temetőből hiányoznak a lovas sírok, a lószerszámot egy fél zabla szájvas, a fegyverzetet pedig egyetlen sír nyílcsúcsai képviselik. Lőrinczy Gábor elemzése szerint a sírok egy temetőmagot és további három, az előbbitől és egymástól is üres sávokkal elválasztott sírcsoport alkotnak. Az antropológiai szempontból sokszínű népesség az első sírokat 900–930 között áshatta, míg az utolsó halottai 960–990 körül kerülhettek a földbe.[859]

A fent említett dombsor, az Oromdűlő közepe táján tárt fel Lőrinczy Gábor egy 372 síros 10–11. századi temetőt [242. lh].[860] Mivel a legkorábbi temetőmag egy részét a Puskin TSz homokbányája elpusztította, a magasabban fekvő gyermeksírok közül jónéhányat pedig a szántás semmisíthetett meg, Lőrinczy 75-85 sír hiányával számol, eszerint a temetőben eredetileg az eltemetettek száma 450-460 lehetett. A 114 nő, 110 férfi, 119 gyermek, valamint további 29 meghatározhatatlan nemű *juvenis* közül csak 127 mellett találtak mellékletet (34,1%), zömmel testékszereket (nyitott, pödrött végű, sima, illetve bordázott S-végű karikákat, lefelé szélesedő spirálcsüngős karikát, huzalnyakperecet, két rombusz átmetszetű és egy állatfejes karperecet, valamint sodrott, fonott, négyzetes átmet-

[852] Fettich 1937, 102–104; Bálint 1991, 37–51.

[853] Az 5. sírban nyugvó csontvázat valószínűleg tévesen 55-60 éves férfiként határozták meg, ezt azonban mellékletei erősen kétségessé teszik (vö. Bálint 1991, 60).

[854] FÉK 1962, 36, No. 307, 309; Bálint 1991, 219, No. 69–70, 72. – A kántorhalmi és a vasút melletti leletek előkerülési körülményei nem ismertek, ezért listámon temetőmaradványként nem szerepeltettem azokat.

[855] Széll 1942, 130.

[856] FÉK 1962, 35–36, No. 306, 308.

[857] Lőrinczy 1985, 141–162.

[858] Lőrinczy 1985, 157.

[859] Lőrinczy 1985, 159.

[860] Bende–Lőrinczy 1997, 201–285.

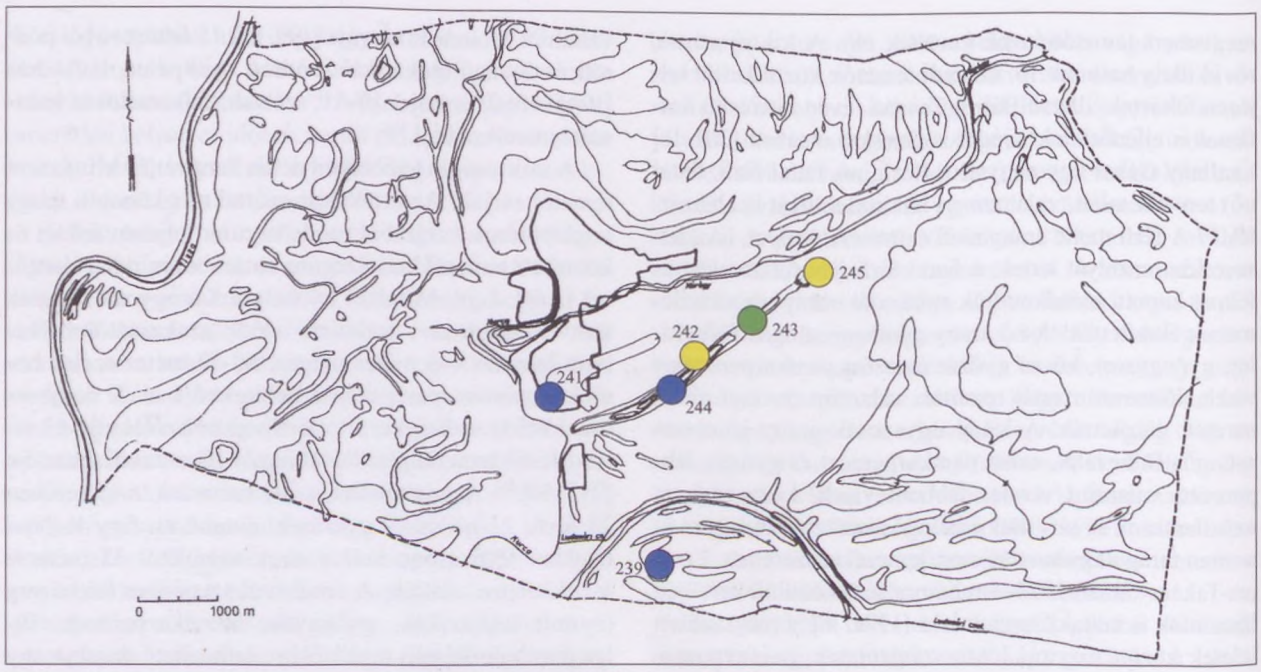

41. kép. Szegvár 10–11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

szetű és pántgyűrűket). A ruhadíszeket egyetlen sír kúpos formájú, kerek, ónozott bronz veretsora képviseli. A használati eszközöket mindössze 6 kés és 3 csiholó jelzi. A temetőből öt érme került elő, három I. András (1046–1060), kettő Salamon (1063–1074) denára. A temető használati idejét a feldolgozást végző szerzők a 10. század második harmada és I. (Szent) László (1077–1095) uralkodásának kezdeti évei közé helyezték. A legkorábbi sírok közül jónéhányat kiraboltak. A temető a központi magból kifele haladva, sugár irányban népesedett be. A 10–11. század fordulóján a korábbiak mellé új telepesek is érkezhettek, megjelenésüket részint új, korábban nem alkalmazott sírformák (padkás és padmalyos temetkezések) használata, a jelképes trepanáció gyakorlása, valamint a mongolid/mongoloid embertani típusok felbukkanása jelzi. A temető délkeleti szélén elkülönülő sírcsoport tájolásában is eltért a többi temetkezéstől. Figyelemre méltó jelenség, hogy a temető tömbjétől északra és északkeletre 30, illetve 42 méterre további öt sír került elő, de a déli szegélyen is (ha csekélyebb távolságban is) előfordul néhány, a sírok tömbjétől távolabb fekvő temetkezés. Véleményem szerint ezek egy újonnan megnyitott, de valamilyen okból tovább nem használt sírcsoport vagy újabb temetőmag kezdeményei lehettek, pozíciójuk a temető felhagyása miatt alakult ily módon.[861] Bende Lívia és Lőrinczy Gábor szerint 28 éves átlagéletkorral számolva, a temetőt 5-6 generáció használhatta. Ha nemzedékenként 5-8 fős családokat feltételezünk, akkor a temetőhöz tartozó faluban 9-18 család élhetett egy időben.[862]

Az imént röviden ismertetett két szegvári temető azért is fontos számunkra, mert a 10. század folyamán legalább 40-50 évig azonos időben használta azokat a két, egymás közelében megtelepedett közösség, s így mód nyílik leletanyaguk összehasonlítására. Ráadásul az Oromdűlőről még további, igaz, töredékes lelőhelyek is ismertek. Közülük a legjelentősebb az ugyancsak 10. századi, Hevesi V., illetve a későbbi Purger-tanya területén talált temető [244. lh]. 1906-ban 6 sír került elő, az elsőben kengyel, a másodikban íjászfelszerelés volt, a 3–6. sírokban csüngőtagos veretekkel eltemetett nők nyugodtak.[863] Később Csallány Dezső ugyanitt 31, szerény mellékletű temetkezést tárt fel, majd ajándékként került a lelőhelyről a szentesi múzeumba egy bizonytalan meghatározású bizánci érme, legnagyobb valószínűséggel II. Niképhorosz Phókasz és II. Baszileiosz (963–969) aranyozott réz subaureatusa.[864] 1986-ban

[861] E kérdéskör más irányú megközelítése: Kovács 2013, 514.
[862] Bende–Lőrinczy 1997, 239.
[863] Szélt 1943, 180–181.
[864] Kovács 1989, 61–62.

egy, a bányafalból leomlott lovas férfisírból szablya, tőr, szalu, kengyelpár, zabla és ezüst nyeregdíszek láttak napvilágot. A helyszínelést végző Lőrinczy Gábornak a tanyatulajdonos elmondta, hogy korábban homokkitermelés során számos sír megsemmisült. A temető egy része még feltárásra vár.[865] Ezen adatok alapján feltételezhetjük, hogy a területen egy nagyobb, akár 100 sírt is meghaladó nagyságú temető feküdt, mely jellegében a Szentes-Szentlászlón [257–257a. lh], illetve talán a Nagyhegyen [256. lh] található lelőhelyekhez hasonlított. Mivel a Puskin TSz homokbányája által bolygatott temető 10. századi részét eredetileg mintegy 140 sírosra becsülték (2-3 generáció, nemzedékenként 7-11 családdal),[866] ez azt jelenti, hogy az Oromdűlőn egymás közelében, részben ugyanabban az időben egy kis, 4-6 családból álló (Szőlőkalja), valamint két közepes méretű település létezett. Közülük a leggazdagabb leletanyag (lovas, fegyveres sírok, díszruhás nők) a Hevesi/Puger-tanya mellett került elő néhány temetkezésből, Lőrinczy Gábor joggal sejti itt a környék vezető családjának nyughelyét.[867] Környezetük szegényes mellékletű sírjai viszont semmiben nem tértek el a szomszédos falu (Szőlőkalja) hasonló jellegű sírjaitól. Jóllehet utóbbi tagjaiban egy mellkereszt és az *orans* pózzal kapcsolatba hozott kéztartások alapján bizánci kereszténységet sejt a kutatók egy része,[868] véleményem szerint e nézetek nem támaszthatók alá. A Puskin TSz homokbányája mellett talált 10. századi sírok számos részletükben eltérnek az előző két lelőhelyen megismertektől. A mellékletek közül teljesen hiányoznak a fegyverek, lószerszámok, valamint a keleti viselet elemei – nemcsak a ruhadíszek,[869] de még a füles gombok is. Halottaikat a test mellett kinyújtott karral helyezték a sírba, s a másik kettővel szemben padmalyos sírok, jelképes trepanáció is csak a 11. századi, új bevándorlókhoz kötött temetőrészen figyelhető meg. Mindez arra utal, hogy itt az előzőektől eltérő jellegű népességgel számolhatunk. Azt, hogy ez az eltérés etnikai, kulturális vagy más gyökerű volt-e, nem tudjuk, ennek megválaszolásához antropológiai, illetve genetikai vizsgálatokra lenne szükség. Figyelemre méltó jelenség ugyanakkor, hogy az említett sajátosságok egy része a homokbánya melletti temető kései, 11. századi részében jelenik meg, akkor, amikor a másik két temető használata megszűnt. Azt, hogy ez az utóbbiak népességének átköltözése miatt történt-e így, ugyancsak az említett vizsgálatok dönthetnék el. Arra mindenesetre rámutat e néhány adat, hogy ha egy kisebb területről legalább néhány, akár csak részben feltárt temetővel rendelkezünk, a településtörténetnek máris korábban nem sejtett részletei bontakoznak ki.

Sajnos a 11. század tekintetében már nem vagyunk ilyen szerencsések, értékelhető összehasonlító anyag ugyanis nem áll rendelkezésre. Ugyancsak az Oromdűlőn, a Boros-féle homokbányában, az 1950-es években száznál több sírt pusztítottak el, a megmaradt néhány S-végű hajkarika a 11. századra keltezhető [243. lh].[870] Szegvár-Kórógyszentgyörgyön 18 sírt tártak fel [241. lh], az egyetlen lelet egy (azóta elkallódott) hajkarika,[871] a Szegvár-Cickazugban talált 12 sír a leletek alapján (sodrott ezüst nyakperec, rombusz átmetszetű karperecek) ugyancsak 11. századi [239. lh].[872] A Szegvár-Erdei F. utcában talált két sír leletei (gyöngyök, bronz fejesgyűrű, bronzcsüngő, nyakperec ráhúzott bronzkarikákkal) 10. vagy 11. századi is lehet [240. lh].[873] E töredékes leletanyag csak arra elegendő, hogy a térségnek az adott korszakban történt viszonylag sűrű betelepítettségét regisztráljuk. Ennek magyarázata abban kereshető, hogy itt futott a Tisza bal partját követő, a Böldi-révhez vezető útvonal.[874] Ezen útvonal délebbi szakaszához kapcsolódhattak a Mindszent határában előkerült temetők is.

Mindszenten csak egyetlen 10. századi lelőhelyet ismerünk, a Koszorús-dűlőn feltárt háromsíros kis teme-

[865] Lőrinczy 2000, 62–63, 78–81.

[866] Bende–Lőrinczy 1997, 239.

[867] Lőrinczy 2000, 62–63.

[868] Szabó 1980, 88–89; Lőrinczy 1985, 156–159. – Csallány feljegyzései alapján legalább egy sírban a Hevesi/Purger tanyánál is előfordult a mellkason összekulcsolt kéztartás (Lőrinczy 2000, 79).

[869] A 426. sírt, amely egyedüliként tartalmazott ruhadíszeket, mellékletei (S-végű hajkarika) és temetőn belüli helyzete alapján a 10–11. század fordulójára keltezték, s valószínűleg az újonnan érkezett telepesek közé tartozott (Bende–Lőrinczy 1997, 230–232).

[870] Kovalovszki 1957, 67.

[871] Lőrinczy 2000, 78.

[872] Széll 1943, 181. – Lőrinczy Gábor a leleteket tévesen 10. századinak határozta meg (Lőrinczy 2000, 63).

[873] FÉK 1962, 70, No. 964.

[874] *„A szentesi és a vásárhelyi határ között csak itt lehetett közlekedni, ez volt az egyetlen lehetséges és a legrövidebb út. A Tiszára és az útra merőlegesen folyó erek itt szűkültek össze annyira, hogy át lehetett kelni rajtuk. E vízfolyások felső szakasza mocsaras volt. Ez főleg a Ludas-ér esetében igaz, mert vízgyűjtő területe egy hatalmas, lefolyástalan terület – a Kék-tó –, amely a mai Hódmezővásárhely–Derekegyháza–Szegvár–Mindszent közös határában volt. Ha valaki Vásárhely felől a böldi réven akart átkelni, csak a Tisza árterét szegélyező magasparton közlekedhetett. Ennek útvonalát jelzik – délről északra haladva – a mindszenti határból ismert Koszorús-dűlő, Ludas-oldal, majd Szegvár-Cickazug, Hevesi-föld, Oromdűlő és Szőlőkalja 10. századi temetkezései. E temetők vonala mintha a késő középkorban is meglévő és a korabeli térképekről is ismert Hódmezővásárhely–Szegvár–Szentest összekötő dűlőút használatának a folyamatosságát jelezné. Észak felé eddig igen nagy a települési hiátus, mivel [...] a Szentes-szentilonai ill. a Kossuth utcai 10–11. századi temetkezések távolsága többszöröse a szegvári temetők/telepek egymás közötti átlagos távolságának"* (Lőrinczy 2000, 65–66).

tőt [236. lh]. Az egyetlen íjas-tegezes, lovas férfi mellett két gyermeksírt találtak, a többszöri hitelesítő ásatások sem eredményezték újabb temetkezések előkerülését.[875] Az ásatások melletti tanyaépület építése során azonban kerültek elő sírok, így feltehetőleg a környék hasonló kis sírszámú temetőinek (Gádoros [201. lh], Eperjes-Takács-tábla [197a. lh], Szentes-Derekegyháza [248. lh]) sorába illeszkedik e lelőhely is.[876] A 3. sírban talált érmék, Provence-i Hugo (926–931) és II. Lothar (945–950) egy-egy milánói verete a sírok földbe kerülését a 10. század harmadik negyedére valószínűsíti. A további lelőhelyek 11. századinak tűnnek: a ludasoldali határrészben, Korom E. földjén 6 sírt tártak fel (S-végű hajkarikák, lunula, rombusz átmetszetű karperecek) [235. lh],[877] a Gyovai T. és Gyovai I. földjén talált sírok az előzővel talán azonos temető különböző részeiből kerültek elő, ezért önálló lelőhelyként nem szerepeltettem azokat. Újabb 11. századi temetőt jelezhetnek a falu határából ismert szórványleletek (Wimmer J. földje [238. lh], valamint a közelében fekvő, ezért vele azonos lelőhelyként kezelt Könnyű J. földje [238. lh]).[878]

A vizsgált mikrorégió területéről 33 olyan lelőhely áll a rendelkezésünkre, amely valamilyen mértékben értékelésre alkalmas *(36. kép)*. Pozitívum, hogy ezek közül kilenc olyan, amelyek teljesen feltártnak tekinthetők, hitelesítő ásatással megkutatottak, jóllehet többük esetében a sírok egy részének a megsemmisülésével kell számolnunk. E kilenc lelőhely keltezés szerinti megoszlása azonban korántsem egyenletes: közülük nyolc a 10. századra datálható, egy 10–11. századi folyamatosan használt, olyan azonban nincs közöttük, amely tisztán 11. századi lenne, az utóbbi periódusra keltezett lelőhelyek kivétel nélkül erősen hiányosak.

A 10. századi temetők a terület északi és középső harmadában sűrűsödnek, délen viszont csak egyetlen lelőhely (Mindszent-Koszorús-dűlő [236. lh]) mutatható ki *(38. kép)*. E temetők között a leletanyag összetételét és a sírok számát tekintve jelentős különbségek figyelhetők meg. Nagyon jól elkülöníthetők a gazdag leletanyagot (nagyszámú lovas sír, a férfiaknál gyakran szablya, veretes öv, a nőknél aranyozott ezüstveretes díszruha, préselt lemezes hajfonatkorongok, keleti típusú gömbsorcsüngős fülbevalók, rozettás lószerszámdíszek) tartalmazó, de kis sírszámú (1-20 síros), rövid ideig használt temetők. Ezek közé sorolható Szentes-Borbásföld (20 sír) [246. lh], Szentes-Derekegyházi oldal, Berényi B. földje (8 sír) [248. lh], Gádoros-Bocskai u. (4 sír) [201. lh], Eperjes-Takács-tábla (7 sír) [197a. lh], valamint Mindszent-Koszorús-dűlő (3 sír) [236. lh]. A hiányos adatok miatt csak feltételesen köthetők ide további lelőhelyek (Szentes-Kunszentmártoni út [255b. lh], Nagymágocs-Homokbánya [250. lh], valamint a három fábiánsebestyéni lelőhely: Kántorhalom-Mikecz-föld [200. lh] és a vasút mellett talált kengyelek). E temetőket azonban a 10. századon belül nem azonos időben használták. Néhány inkább a század első felére keltezhető (Gádoros, Eperjes és talán Szentes-Derekegyházi oldal [248. lh]), mások sírjait viszont bizonyosan a század második felében ásták meg (Szentes-Borbásföld [246. lh], Mindszent-Koszorús-dűlő [236. lh]), s nyilván hasonlóképpen szóródnak a hiányos lelőhelyek is. A sírrablás nyomai Gádoros kivételével mindenütt megfigyelhetők.

A 10. századi temetők következő csoportját azok a lelőhelyek alkotják, melyek az előzőeknél népesebb, s hosszabb időre megtelepedett közösségek hagyatékára utalnak. Leletanyaguk összetétele az előzőeknél jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüstveretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók (Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs Imre földje [257. lh], Szentes-Nagyhegy [256. lh], Szentes-Kossuth u. [254. lh], Szegvár-Hevesi/Purger-föld [244. lh]), a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy teljesen melléklet nélküli volt (Magyartés-Zalota [258. lh], Szegvár-Szőlőkalja [245. lh]). A mikrorégió jellemzői közé tartozik a 10. századi érmék kisszámú előfordulása. Az arab dirhemek teljesen hiányoznak, a nyugat-európai érméket egyetlen lelőhely két verete képviseli,[879] további három temetőből bizánci érmék kerültek elő.[880] A zárópénzek alapján valamennyi érmés sír a 10. század második felében kerülhetett a földbe.

A leletanyag összetételét tekintve, a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak azok a nagyobb temetők is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak. Folyamatosságukat többnyire csak feltételezhetjük, ennek igazolására viszont csak teljes feltárásuk esetén lenne mód. E feltételnek jelenleg csupán egyetlen lelőhely (Szegvár-Oromdűlő, Puskin TSz homokbányá-

[875] Csallány 1941, 186–189; Langó–Türk 2004, 365–457.
[876] Langó–Türk 2004, 404.
[877] Szélt 1942, 130.
[878] Langó–Türk 2004, 403–404.
[879] Mindszent-Koszorús-dűlő [236. lh]: Provence-i Hugo (926–931), valamint II. Lothar (945–950) egy-egy verete (Kovács 1989, 45).
[880] Szegvár-Oromdűlő, Hevesi/Purger-föld [244. lh]: bizonytalan meghatározású érme, VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (948–959) vagy II. Niképhorosz Phókasz – II. Baszileiosz (963–969) vagy II. Baszileiosz – VIII. Kónsztantinosz (976–1025) verete; Szentes-Borbásföld: VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (948–959) érméje; Szentes-Nagyhegy: Ióannész Tzimiszkész (969–976) érméje; egy további bizonytalan adat Eperjes-Takács-tábla [197a. lh] egyik sírjából „aranypénz" előkerülését említi (Kovács 1989, 27, 61–62).

ja [242. lh]) felel meg, az embertani és régészeti adatok azonban az ezredforduló táján ott is új népesség megjelenésére (esetleg a korábbi lakosok mellé történt betelepülésre) utalnak. A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjászfelszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg (Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II. [255–255a. lh], Szentes-Kistőke, Libahalom [253. lh], Fábiánsebestyén-Csárdahalom [198. lh]), sőt a Nagymágocs-Mágocsérnél feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvereteket is találtak [249. lh]. Figyelemre méltó az az adat, mely szerint Eperjes-Nagykirályságon egy lovas sírban S-végű hajkarika feküdt [197. lh], ehhez hasonló jelenséget csak a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula mikrorégió néhány temetőjében sikerült megfigyelni.[881] A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes, vagy melléklet nélküli sírok jellemzik (Szentes-Szentilona [251. lh], Szentes-Kaján [252. lh], Szegvár-Oromdűlő [242. lh], Szegvár-Erdei F. u. [240. lh]), s ez a tendencia folytatódik egységesen a 11. század folyamán is, kiegészülve első királyaink érméivel.

A mikrorégió fennmaradó hat lelőhelyéről csak a 11. századra keltezhető sírokat ismerünk (Szentes-Szentlászló, Kánvási S. földje [257a. lh], Szegvár-Boros-féle homokbánya [243. lh], Szegvár-Kórógyszentgyörgy [241. lh], Szegvár-Cickazug [239. lh], Mindszent-Ludas-oldal [237. lh], Mindszent-Wimmer- és Könnyű-féle föld [238. lh]). E temetők kivétel nélkül töredékesek, megmaradt 12-18 síros részleteikből messzemenő következtetések nem vonhatók le. E bizonytalan adatok halványan arra utalnak, hogy nem kell a térségben az ezredforduló környékén nagyobb számú népesség betelepítésével számolnunk.

Az eddigieket összefoglalva úgy vélem, a térségben egyértelműen kirajzolódik a rövid ideig használt, kicsiny 10. századi temetők, valamint a 10. és 10–11. századi népesebb temetők láncolata *(36–37. kép)*. A méltóságjelvényeket kizárólag a veretes övek képviselik, az azokat tartalmazó sírok többségét azonban nem régész tárta fel (Nagymágocs-Homokbánya [250. lh], Nagymágocs-Mágocs-ér 1. sír [249. lh], Szentes-Nagyhegy [256. lh]), hiteles ásatásból csupán két lelet származik (Gádoros-Bocskai u. 1. sír [201. lh], Szentes-Borbásföld 15. sír [246. lh]). Utóbbi kettő biztosan kis sírszámú temető volt, a többiek megítélése a leletkörülmények miatt bizonytalan. A gazdag nők mindkét fő viseleti csoportjának tagjai jelen vannak a területen. A rozettás lószerszámot használók zöme kis temetőben nyugodott (Eperjes-Takács-tábla [197a. lh], Gádoros-Bocskai u. [201. lh], Szentes-Kunszentmártoni út), míg a szentes-nagyhegyi lelőhely [256. lh] megítélése bizonytalan. Nagy méretű csüngőtagos kaftánvereteket csak két sírban találtak, egyik biztosan kis temető (Szentes-Derekegyházi oldal [248. lh]), a másik egy 10–11. századi népesebb temető korábbi részéből származhat (Szentes-Nagytőke, Jámborhalom [255–255a. lh]). Végezetül a térség két préselt lemezes hajfonatkorongja (Szentes-Derekegyházi oldal [248. lh], Eperjes-Takács-tábla [197a. lh] ugyancsak a kicsiny temetők sírjait gazdagította. Mindezek alapján óvatosan, ugyan, de felvethető az a lehetőség, hogy a vizsgált mikrorégió területén a 10. század folyamán a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjainak egy része külön néhány sírt számláló kis temetőkben helyezte örök nyugalomra a halottait, más részük viszont a népesebb, tartósan megtelepedett falvak lakóival azonos helyre temetkezett. A rövid ideig használt kis temetők (s nyilván a hozzájuk tartozó szállások) egyike sem élte túl a 10. századot, csakúgy, mint az egymástól (régészeti leleteik alapján) jelentős mértékben eltérő gazdagságú népesebb közösségek egy része sem. Utóbbiak többsége azonban fennmaradt a 11. század folyamán is. Halvány jelek arra is utalnak, hogy egyes, akár évtizedekkel korábban felhagyott temetőkben előfordulhatnak utántemetkezések is (Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs I. tanyája, 12. sír), ami arra utalhat, hogy a temetőt korábban használt népesség utódai a közelben maradtak.

A Szentes környéki lelőhelyek közös vonása a bizánci/balkáni eredetű tárgyak (ékszerek, mellkeresztek, csatok, érmék) jelentős mennyiségben történő előfordulása.[882] Miután zömmel bronzból készült tárgyakról van szó, amelyek egyszerű kereskedelmi tucatáruk lehettek, azok aligha a kalandozások zsákmányaként, sokkal inkább kereskedelem révén kerülhettek a Körös torkolatának vidékére. Ugyanezen térségre jellemző a pödrött végű hajkarikák Kárpát-medencei viszonylatban is jelentős számú koncentrációja, különösen az úgynevezett Alföldi típusú változatok gyakori felbukkanása.[883] E jelenségek magyarázatát a későbbiekben a mikrorégió leletanyagának alaposabb, részletekbe menő vizsgálatától remélhetjük. Az ismertetett jellegzetességeik alapján e környezetüktől jól elkülöníthető térség lelőhelyeit a Szentes–Szegvár–Gádoros-csoport elnevezéssel fogom jelölni *(37. kép)*.

[881] Szélt 1942, 129–130.
[882] Bálint 1991, 98–120; Mesterházy 1990, 87–119; Mesterházy 1991, 145–177; Langó–Türk 2004, 377–405.
[883] Lőrinczy 1985, 157.

IV.6. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY TÉRSÉGÉNEK 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

A Maros alsó szakasza és a Tisza által határolt térség, Hódmezővásárhely vidékének földrajzi képe a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán, egy hajdani Tisza-meder partján formálódott ki. A keleti irányból ide futó erek (Száraz-ér, Fekete-ér, Katra-ér, Kakasszék-ér, Kenyere-ér stb.) számos kisebb-nagyobb szigetre szabdalták a magasabban fekvő dombhátakat, melyeket állandóan, illetve időszakosan víz alatt lévő lapályok határoltak. Az említett erek által táplált legnagyobb vízfelület a Hód-tó volt, de azon kívül még számos kisebb-nagyobb tó kialakult a térségben. A 10–11. századi temetők e magaslatokon helyezkedtek el, a vízivilágtól körülvéve. Érdekes módon, a löszsíkság peremén nem találunk lelőhelyeket, azok sora csak jóval keletebbre, a Földeák–Békéssámson–Csomorkány vonalon, s attól északra folytatódik, egészen Orosháza határáig, azon a területen, ahol az említett erek szétterülő vizei, illetve az azokból lefűződött morotvák szintén kiterjedt vízjárta területeket alakítottak ki. A két térség régészeti lelőhelyeinek jellege azonban olyannyira eltér egymástól, hogy indokoltnak tűnik a szétválasztásuk *(36–37. kép)*.

Hódmezővásárhely környéke régészeti szempontból intenzíven kutatott terület, s ez igaz a 10–11. század tekintetében is. E tény főként annak köszönhető, hogy a helyi önkormányzattal együttműködve a szegedi egyetem régészeti tanszékének munkatársai az 1920-as évektől rendkívül kiterjedt ásatási tevékenységet végeztek a város határában. Ennek következtében viszonylagos biztonsággal fel tudjuk vázolni a térség településtörténetét. A „viszonylagos" kifejezést azonban hangsúlyoznom kell, mert a bíztató kezdeteket 1945 után (egyetlen kivételtől eltekintve), nem követte hasonlóan intenzív folytatás, így elmaradtak a mai kor követelményeinek megfelelő, jól dokumentált, teljességre törekvő ásatások.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján e mikrorégió 10–11. századi régészeti képe sok tekintetben eltér az előző alfejezetben tárgyalt Szentes környékének korabeli viszonyaitól. A legfontosabb különbségnek az tekinthető, hogy teljességgel hiányoznak a kis sírszámú, gazdag leletanyagot szolgáltató 10. századi temetők. Olyan lelőhelyünk is alig akad, amelyet kizárólag erre az időszakra keltezhetnénk, ami mégis van, azok leletanyaga inkább a 10. század második felére datálható, akár az ezredforduló éveibe nyúlóan is. Ez utóbbiak sorába tartozhat Hódmezővásárhely-Szőlőhalom [234. lh], ahonnan egy lándzsacsúcsot, két nagy méretű aranyozott ezüst kaftánveretet, valamint trapéz alakú, vállas kengyelpárt mentettek meg, a temető jellegéről azonban semmit nem tudunk.[884] Ugyancsak a vásárhelyi határ északi részén, Solt-Palén [232. lh] találtak három sírt, a leletek (préselt kerek ezüstveretek, nyitott hajkarikák, füles gombok, vasár) 10. századi temetőrészletre utalnak. Hódmezővásárhely-Szakálháton [233. lh] Bálint Alajos tárt fel 48 sírt (19 férfi, 15 nő, 12 gyermek, 2 nem meghatározható). A két lovas, illetve két lószerszámos temetkezés trapéz alakú kengyelei a 10. század második felére keltezhetők. Hat sír tartalmazott íjászfelszerelést, két nőt rombusz alakú ingnyakdíszekkel temettek el. Az egyszerű ékszerek (nyitott hajkarikák, kerek átmetszetű, valamint sodrott karperecek, pántgyűrűk) szerény anyagi helyzetű közösségről tanúskodnak, amelynek hagyatékából azonban a század második felére jellemző ékszertípusok hiányoznak. 27 sír melléklet nélküli volt. Ezek alapján úgy vélem, a teljesen feltártnak tekinthető temetőt legkésőbb az ezredforduló elején felhagyták.[885]

A szakirodalomban sokat vitatott, s napjainkig tisztázatlan a Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szenti-tanyán [227. lh] részlegesen feltárt lelőhely értékelése. Párducz Mihály az egykori Gyúló-ér medrét kísérő magasparton 1931-ben öt szerény mellékletű sírt tárt fel, melyek korát az egyik váz szájüregében talált két, Salamon király (1063–1074) által veretett denár jelzi.[886] Az ásatást 1943-ban folytatták, amikor két csoportba rendeződve újabb 50 sírt bontottak ki.[887] A temetőtérkép alapján a két csoportot kb. 10 méter széles üres sáv választotta el egymástól,[888] s leletanyaguk is alapvetően eltérő jellegű volt. A keleti rész 27 sírja ÉNy–DK-i tájolású volt, a temetkezések nyújtott ellipszis alakban, szórtan helyezkedtek el. Nyolc elhunyt mellett találtak lószerszámot, kengyeleik a körte alakú és a vállába kovácsolt fülű típusok közül kerültek ki. Íjászfelszerelés darabjai mindössze két férfi sírjában feküdtek, egy-egy nő ruházatát pedig aranyozott ezüst rombusz alakú ingnyakveretek, illetve csüngőtagos fejfedő díszek ékesítették. A 13. sírban nyugvó kisgyermek nyaktáján VII. Kónsztantinosz és II. Rómanosz (945–959) átfúrt aranyozott réz subaureatusát

[884] HAMPEL 1907, 118; BÁLINT 1937, 181; FÉK 1962, 41, No. 410.

[885] BÁLINT 1936, 205–221. – A leletek között tévesen említ S-végű hajkarikákat Bálint Csanád (BÁLINT 1991, 223–224). Monográfiájában felcserélte a Hódmezővásárhely-Kopáncsról [227. lh] és a Hódmezővásárhely-Szakálhátról [233. lh] származó leletek képaláírását (BÁLINT 1991, *Taf.* LVIII. a–b).

[886] PÁRDUCZ 1942, 154–155.

[887] PÁRDUCZ 1943, 183–194.

[888] A közlemény kifejezetten utal arra, hogy a két sírcsoport közötti üres területet is átkutatták (PÁRDUCZ 1943, 191).

találták.[889] A leletanyag összességében igen szerénynek mondható. E csoporttól nyugatra 23 szegényes temetkezést tártak fel. Ezek viszonylag sűrűn egymás mellett feküdtek, zömmel DNy–ÉK-i irányításúak, többségük melléklet nélküli. Négy sírban S-végű hajkarika volt, egy gyermek mellett I. (Szent) István király (997/1000–1038) érmét találták. Párducz közleményében, illetve temetőtérképén nem szerepeltette az 1931-ben feltárt öt sírt, így csak sejthetjük, hogy azok a nyugati sírcsoporthoz tartozhattak. A lelőhelyen 1944-ben további ásatás folyt, melynek dokumentációjáról és leletanyagáról úgy vélte a korábbi kutatás, hogy az a II. világháború alatt megsemmisült.[890] Annyit lehetett csupán tudni, hogy akkor egy igen gazdag mellékletű, rombusz alakú ingnyakdíszekkel, csüngőtagos kaftánveretekkel és négyzet alakú övveretekkel díszített ruházatban eltemetett női sír is előkerült, s e mellékletek összsúlyának alaposan eltúlzott értékelése a szakirodalomban is gyökeret vert.[891] Valójában az 1944-ben végzett, 97 sírig (23 férfi, 19 nő, 30 gyermek, 7 bizonytalan) jutó feltárás temetőtérképe a MNM Régészeti Adattárában, az ásatási napló és a leletanyag nagy része a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban ma is megtalálható.[892] A két temetőrész viszonyát már Párducz úgy magyarázta, hogy *„E tényeknek okát a kor társadalmi viszonyaiban kereshetjük. A hódoltató honfoglalók (első csoport) és a behódolt népek önálló temetőit (második csoport) kell itt látnunk."*[893] Lényegében ezt az álláspontot vette át Fehér Géza is, aki a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség együttélésének emlékeit négy fejlődési szakaszra bontotta. A kopáncsi temetőt a harmadik fázisba sorolta, amelyben a magyarok és a szlávok ugyanazon temetők üres térséggel elválasztott külön csoportjaiba temetkeztek.[894] A korábbiakhoz képest gyökeresen új szemléletű munkájában Szőke Béla a kopáncsi lelőhelyet a magyar köznép 10. századi emlékei közé illesztette, az általa kidolgozott kategóriák második csoportjába sorolva azt.[895] Szőke e csoport lelőhelyeinek időrendjét a 10. század elejétől a század utolsó harmadáig, esetenként a 11. század elejéig tartó periódusban helyezte el. Kopáncs esetében azonban figyelmen kívül hagyta a Salamon-érmék (1063–1074) előfordulását. A fenti osztályozások egyértelműen etnikai alapokon nyugszanak, a társadalmi státusz különbözőségére is utalva (hódítók/meghódoltak, magyarok/szlávok, magyar köznép). Jóllehet kétségtelen tény, hogy a lelőhely korábban hiányzó dokumentumai nagymértékben akadályozták annak értelmezését, a két sírcsoport elkülönülésében magam elsősorban időrendi okokat sejtek. A keleti, 10. századi sírok mellékletei közül teljes mértékben hiányoznak a század második felére keltezhető tárgyak, míg a teljesen eltérő jellegű nyugati sírcsoport legkorábbi ismert temetkezései (amennyiben helyes a 38. sír érmének Párducz által is bizonytalan módon I. [Szent] István [997/1000–1038] vereteként történő meghatározása), legkorábban az ezredforduló éveiben kerülhettek a földbe. Ily módon a két csoportot akár 30-40 esztendő is elválaszthatta egymástól – ez esetben viszont két önálló, egymástól független temetővel kell számolnunk. A kérdést azonban a teljes feldolgozás elkészültéig nyitva kell hagynunk.

A 10–11. századi folyamatos használat tekintetében egyértelműbb a helyzet a 134 sírral teljesen feltárt hódmezővásárhely-nagyszigeti temető [229. lh] esetében *(42. kép)*.[896] A hajdani Hód-tó partján elhelyezkedő lelőhely sírjai sorokba rendeződtek. A 10. századi temetkezések a temető nyugati és déli részét foglalták el, a széles, lekerekített sarkú sírgödörbe fektetett halottak karját legtöbb esetben a derékhoz vagy a vállakhoz hajlították. A legtöbb sírsorban található egy-egy íjas-tegezes, lovas (két esetben) vagy lószerszámos férfi. A 63. sírban egyedi szerkezetű íj volt, az íjkarok átlagosnál hosszabb, háromszög átmetszetű csontlemezeit a fegyver elülső, cél felé néző oldalára szerelték.[897] Az ékszereket nyitott hajkarikák, sodrott és huzal nyak- és karperecek jellemzik, egy sírból csüngőtagos ingnyakveretek kerültek elő *(43. kép)*. A 10. századi temetőrészen gya-

[889] Az ásató által tévesen római pénznek vélt érme helyes meghatározásához lásd: Kovács 1989, 32; Kovács 2011, 160.

[890] Bálint 1991, 223, No. 94.

[891] A sír 1:1 arányú részletrajzát Kürti Béla fedezte fel az MNM Régészeti Adattárában, majd László Gyula közölte (László 1984, 21. ábra). A nemesfémveretek súlyával kapcsolatos félreértéseket Kürti Béla tisztázta: a *„...Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szenti tanyai [227. lh] előkelő nő [...] eltűnt, 2,5-3,5 kg-ra becsült ezüstleletei régészetünk nagy legendái közé tartoznak. A Szeged bombázása idején történt sírbontásból sem a leletanyag, sem feljegyzés nem maradt ránk, kivéve egyetlen, a váz felsőtestét ábrázoló, a MNM Adattárában megőrzött részletrajzot. E rajz alapján a medencétől a koponyáig elhelyezkedő tárgyak az általam ismert legmagasabb szorzószámmal is csak 23 dkg-ra becsülhetők. Ha a rajzon fel nem tüntetett tárgyakat is feltételeznénk (lábbeli- és övveretek, fülbevaló, karperec, lószerszám jöhet szóba), és magasabb szorzószámmal számolnánk, akkor sem hinném, hogy fél kg-nál magasabb érték jönne ki; ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy a kopáncsi sír pusztán egyike az algyői típusú középrétegbeli temetők nagyasszonyainak."* (Kürti 1994a, 166–167).

[892] A kopáncsi temető teljes feldolgozását egy külön tanulmányban végzem el. Az adattári anyag fellelésében Szende László (MNM) és Tóth Katalin (TJM) volt a segítségemre, önzetlen támogatásukat ezúton is köszönöm!

[893] Párducz 1943, 192.

[894] Fehér 1957, 300.

[895] Szőke 1962, 31.

[896] B. Nagy Katalin és Révész László közöletlen ásatása.

[897] Nagy–Révész 1986, 123–134.

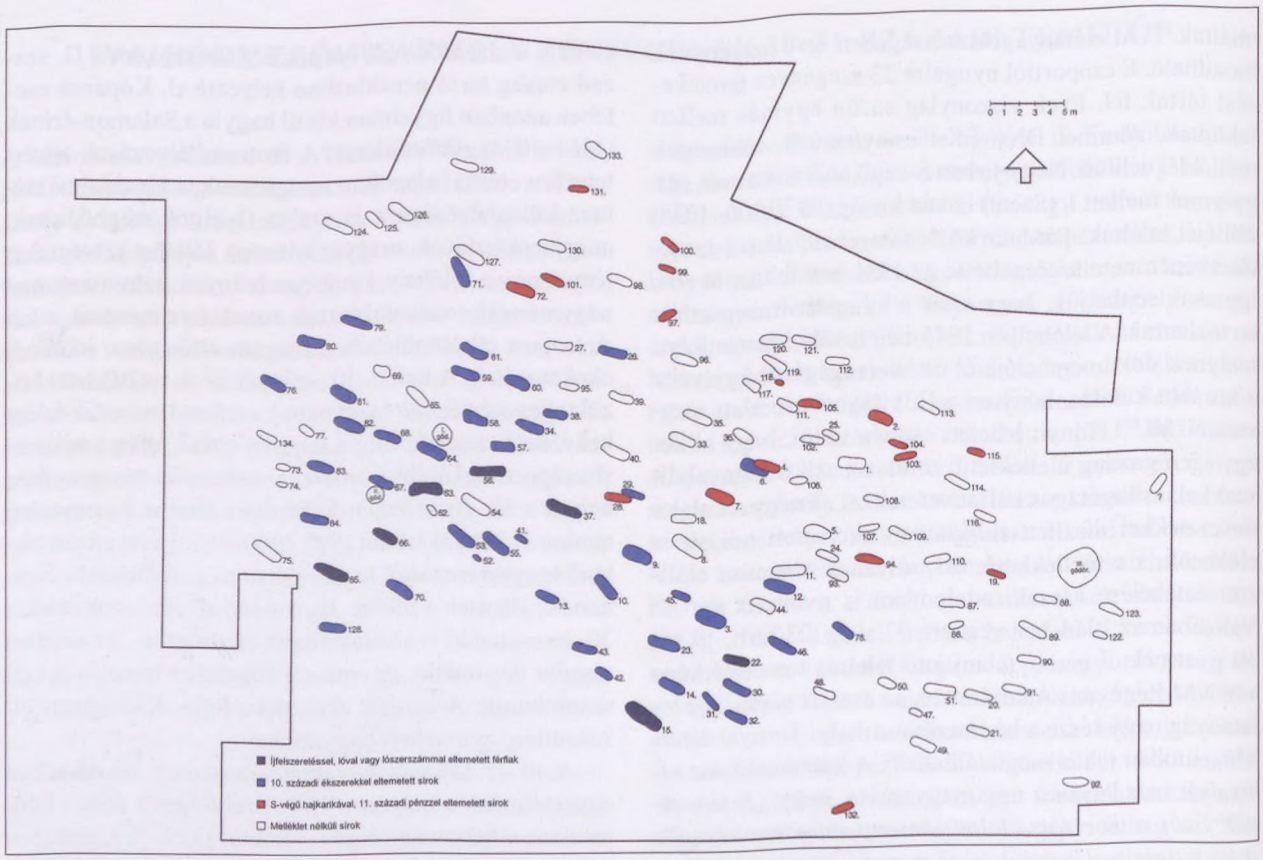

42. kép. Hódmezővásárhely-Nagysziget 10. századi és 11. századi sírjai

kori volt a sírrablás. Az északi és a keleti részen fekvő 11. századi sírokat szűk gödrök, a test mellett kinyújtott végtagok jellemzik. Szerény mellékleteiket S-végű hajkarikák, sodrott, fonott és rombusz átmetszetű gyűrűk, fluoritgyöngyök reprezentálják. E temetőrészben néhány sírban arany és elektron S-végű hajkarikák és -gyűrűk kerültek elő. Két sírban volt érme, egyik meghatározhatatlan, a másik I. (Szent) László király (1077–1095) verete. Egymásra temetkezés csak két esetben fordult elő, a 10. és a 11. századi temetőrészek érintkezési sávjában. Azt csak természettudományos vizsgálatokkal lehet majd eldönteni, hogy a temetőt ugyanazon közösség használta-e folyamatosan, vagy az ezredforduló táján újonnan érkező családok egy elhagyott temető mellé ásták meg elhunyt hozzátartozóik sírjait? Az érme alapján egyértelmű, hogy a temetőt legalább a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig használták. Kérdéses azonban, hogy az első temetkezések a 10. század melyik periódusában kerülhettek a földbe? A korai sírok egyszerű kivitelű, hosszú ideig használatban lévő tárgytípusai e kérdésre nem adnak választ. Az eltemetettek csekély száma (134) inkább arra utalhat, hogy erre a század közepén vagy második felében kerülhetett sor. E sírmennyiség ugyanis nem elegendő arra, hogy 200 évet kitöltsön, még akkor sem, ha a temetőhöz tartozó településen egyidejűleg kevés számú, 2-4 család lakott.

A város határából további, vélhetően 10–11. századi temetőrészletek is ismertek *(36. kép)*. Ezek közé sorolhatók a Hódmezővásárhely-Sarkalyon [231. lh] csatornaépítés közben megbolygatott, majd leletmentő ásatás során napvilágra került sírok leletei (aranyozott ezüst csüngőtagos ingnyakveretek, agyagedény, S-végű hajkarika), e temető még feltárásra vár.[898] Ráróson egy temető 34 síros részletét tárták fel (pödrött és S-végű hajkarikák, nyakperecek, I. András [1046–1060] denára),[899] az ugyanott talált kard azonban nem 10. századi, hanem kora avar kori [230. lh].[900] A batidai majorban talált sír két kerek átmetszetű, nyitott huzalkarperece 10. vagy

[898] A néhai B. Nagy Katalin közöletlen ásatása, akinek ezúton is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a lelőhelyre!

[899] FÉK 1962, 41, No. 405. – A Rárós-Vereshalmon talált templom körüli temető sírjait nem vettem figyelembe, nem kizárt azonban, hogy a korai temetkezések között 11. századiak is vannak (FÉK 1962, 41, No. 404).

[900] Kovács 1995, 164.

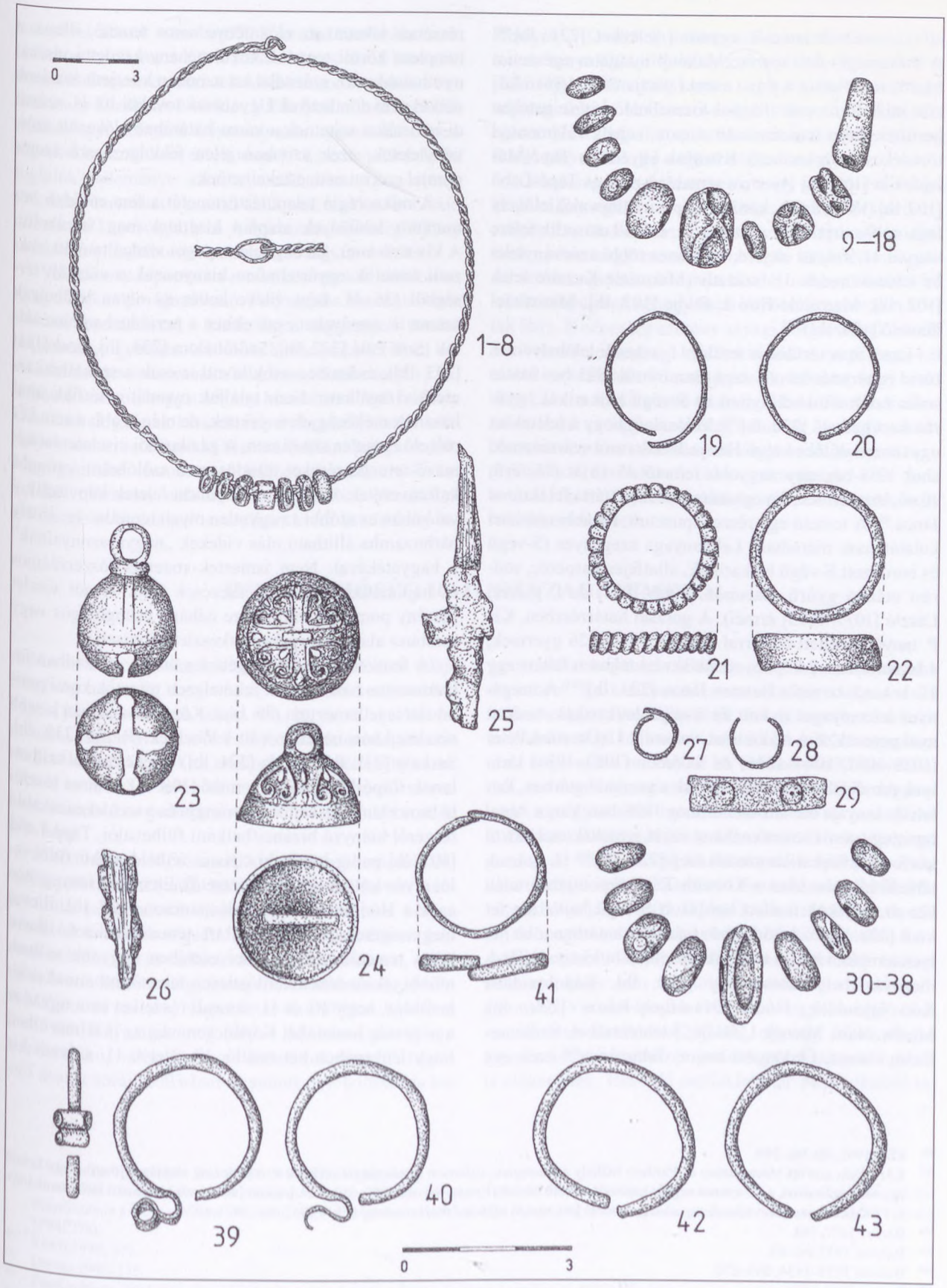

43. kép. Válogatás a hódmezővásárhely-nagyszigeti temető leletanyagából

10–11. századi temetőt egyaránt jelezhet [221. lh].[901] A mikrorégió déli részén, Makótól nyugatra egészen a Maros torkolatáig a folyó északi partja és a Hód-tó között húzódó mocsárvilágból kiemelkedő kis szigeteken kerültek elő a temetőmaradványok, sajnos valamennyi töredékesnek tekinthető. Közülük egyedül a Tápé-Malajdok-B [108. lh] (13 síros temetőrészlet) és Tápé-Lebő [107. lh] (lószerszám, köttlachi típusú fülbevaló) lelőhely legkorábbi sírjai keltezhetők a 10. század második felére vagy a 11. század elejére, az összes többi szórványlelet és temetőtöredék 11. századi (Maroslele-Kuzslic telek [102. lh], Maroslele-Bíró I. földje [103. lh], Maroslele-Temető [104. lh]).[902]

Ezzel át is tértünk a terület 11. századi lelőhelyeinek rövid ismertetésére *(40. kép)*. Barcirétről 1895-ben ásatás során talált sírokból nyitott és S-végű hajkarikák, gyűrűk kerültek elő [220. lh].[903] Valószínű, hogy a leletek az ugyanezen dűlőben lévő Hunyadi-halomról származnak, ahol 1935-ben egy nagyobb temető 45 sírját (14 férfi, 10 nő, 16 gyermek, 5 meghatározhatatlan) tárta fel Banner János.[904] A temető egy része elpusztult, további részletei kutatatlanok maradtak. Leletanyaga szegényes (S-végű és bordázott S-végű hajkarikák, állatfejes karperec, sodrást utánzó gyűrű, Salamon [1063–1074] és I. [Szent] László [1077–1095] érméi). A gorzsai határrészben, Kis P. tanyája mellett 65 sírral (28 férfi, 8 nő, 26 gyermek, 1 bizonytalan, 2 koponyatemetkezés) teljesen feltárt egy 11. századi temetőt Banner János [223. lh].[905] A szegényes leletanyagot nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott nyakperecek, líra alakú csat, valamint I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) és Salamon (1063–1074) királyok érméi jellemzik. Ugyancsak a gorzsai határban, Keleti A. tanyája mellett találta meg 1896-ban Varga Antal tanár egy soros temető néhány sírját, a mellékletek közül két S-végű hajkarika maradt meg [224. lh].[906] 11. századi temető hírnöke lehet a Kossuth TSz központjában talált két sír, egyikük mellett bordázott S-végű hajkarika feküdt [228. lh].[907] A hódmezővásárhelyi határban több helyen templom körüli temetők nyomaira bukkantak (Hódmezővásárhely-Csomorkány [222. lh], Kápolna-dűlő, Kútvölgyi-dűlő, Hódmezővásárhely-Rárós [230. lh], Mezőszőllős, Muzsik I. földje, Szenterzsébet, Szikáncs-Csányi-tanya, Ördöngősi major, Tatársánc),[908] ezek egy részének lehetett az előzménye soros temető, illetve a templom körüli temetők közül néhány kezdetei visszanyúlhatnak a 11. századba, ez azonban kiterjedt ásatások nélkül nem dönthető el. Ugyancsak további 10–11. századi temetőket sejtetnek a város határában előkerült szórványleletek, ezek azonban jelen feldolgozásom szempontjai szerint nem értékelhetőek.

A mikrorégió településtörténetét a fent röviden bemutatott lelőhelyek alapján kísérlem meg felvázolni. A kis sírszámú, gazdag leletanyagot szolgáltató 10. századi temetők egyértelműen hiányoznak a vizsgált térségből *(36–38. kép)*. Eleve kevés az olyan lelőhelyek száma is, amelyeket csak ebben a periódusban használtak (Solt-Palé [232. lh], Szőlőhalom [234. lh], Szakálhát [233. lh]), érdemben azok közül is csak a szakálháti temető vizsgálható. Nem találjuk nyomát a férfiak által használt méltóságjelvényeknek, de még szablya sem került elő egyetlen sírból sem. A gazdag női viseletet tartalmazó temetkezéseket mindössze a szőlőhalmi csüngős kaftánveretek, valamint a kopáncsi leletek képviselik – valójában ez utóbbi az egyetlen olyan temetkezés, amely párhuzamba állítható más vidékek „nagyasszonyainak" a hagyatékával. Nem ismertek rozettás lószerszámos és hajfonatkorongos temetkezések sem. A női viselet szerény pompáját mindössze néhány csüngőtagos vagy rombusz alakú ingnyakveretkészlet képviseli.

A fenti sorokkal lényegében a 10–11. században folyamatosan használtnak feltételezett temetők korai periódusát is jellemeztem *(39. kép)*. Közülük a csupán kisebb részleteikben ismertté vált lelőhelyek (Rárós [230. lh], Sarkaly [231. lh], Batida [221. lh]) értékelésre alkalmatlanok. Tápé-Malajdok-B temető [108. lh] 13 síros részlete bronz lemezes hajfonatkorongja és a terület északabbi részéről hiányzó bizánci/balkáni fülbevalói, Tápé-Lebő [107. lh] pedig köttlachi típusú, félhold alakú fülbevalói révén különül el környezetétől. Elemezni lényegében csak a Hódmezővásárhely-Kopáncson [227. lh], illetve Nagyszigeten [229. lh] feltárt temetőrészletet, illetve teljes temetőt lehet. Előbbi esetében nagyobb súllyal, utóbbi tekintetében kérdőjelesen felvetődött annak a lehetősége, hogy 10. és 11. századi részeiket nem ugyanaz a népesség használta, Kopáncson még az is felmerülhet, hogy lényegében két önálló, 10. illetve 11. századi kis

[901] FÉK 1962, 40, No. 389.

[902] Kürti Béla szerint Móra Ferenc és Párducz Mihály ásatásainak, valamint a szórványleleteknek a térképezése alapján sejthető, hogy Lebőn egy több száz síros, a 11. század végéig használt temető feküdt (Kürti–Szegfű 1983, 252, 129. jegyzet [az idézett rész Kürti Béla munkája]). A FÉK-ben bemutatott leletek ugyanazon temető különböző időben feltárt részletei (FÉK 1962, No. 1071–1074).

[903] Bálint 1937, 182.

[904] Banner 1937, 66–69.

[905] Banner 1933–1934, 265–270.

[906] Bálint 1937, 183.

[907] FÉK 1962, 40, No. 398.

[908] Bálint 1937, 182–184; FÉK 1962, 40–41.

temetővel állunk szemben.[909] E kérdés tisztázása azért is fontos lenne, mert Kürti Béla a Maros-torok környéki temetők rendszerezésére tett kísérlete során a Maros és a Száraz-ér között lévő terület lelőhelyeit mindkét évszázadban egyértelműen folyamatosan, ugyanazon népesség által használtként értelmezte.[910] Az e helyütt szállást foglalók véleménye szerint eredendően az „Ajtony-törzshöz" tartozhattak, amit alátámasztanak erős bizánci/balkáni kapcsolataik is. A közrendű népesség Ajtony bukása után is háborítatlanul tovább folytatta életét.[911]

Valójában e hipotézis a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján nem igazolható. Folyamatos használatúnak – némi fenntartással – kizárólag a nagyszigeti temető tekinthető, a gyanúba vett többi lelőhelyrészlet ilyen következtetés levonására nem alkalmas. Határozottan kijelenthető viszont, hogy a néhány Maroshoz közeli lelőhely kisszámú tárgyának kivételével, a vásárhelyi határ lelőhelyein nem mutatható ki bizánci/balkáni lelethorizont. Megfigyelhető viszont azon lelőhelyek sora, amelyeket korábbi előzmény nélkül, a 11. században létesítettek *(40. kép)*. A töredékes temetőkön kívül (maroslelei lelőhelyek [102–104. lh], Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya [224. lh], Hódmezővásárhely-Kossuth TSz [228. lh]) ezt támasztják alá a nagyobb részükben, vagy teljesen feltárt Hódmezővásárhely-Barcirét, Hunyadihalom [220. lh], illetve a Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya [223. lh] mellett talált sírmezők.

Összességében kijelenthető, hogy a hódmezővásárhelyi mikrorégió (a továbbiakban: Hódmezővásárhely-csoport) területén sem a 10., sem a 11. században nincsen nyoma nagy méretű, több száz síros temetőknek. Az ártéri szigeteken létesített kisebb, néhány család által lakott települések néhány tucat sírból álló temetőket hoztak létre. E népesség szerény anyagi körülmények között élt, a törzsi-nemzetségi arisztokráciához csupán egy-két család tartozhatott. Nincs nyoma annak sem, hogy részt vettek volna a kalandozó hadjáratokban. Nemcsak a karakterisztikus fegyveres réteg hiányzik, de hagyatékukban nincs nyoma zsákmányolt tárgyaknak, nyugati vagy (a kopáncsi kivételével) bizánci érmeknek, s az azok beolvasztásából nyert számottevő ékszeranyagnak vagy ruhadíszeknek sem.

IV.7. A MEZŐSÉG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

A Maros–Körös közének középső része, a löszös talajú Mezőség az eddig megismert, folyóparti területekhez képest jóval gyérebben lakott volt. 10. és 11. századi temetőket csak a Mágocs-ér és a Száraz-ér azon szakasza mellett találunk, ahol az említett erek szétterülő vizei, illetve az azokból lefűződött morotvák és morotvaroncsok szintén kiterjedt vízjárta területeket alakítottak ki *(36. kép)*.

E területen a 10. századi, kis sírszámú temetők túlsúlya jellemző. Zömük lelőhelyét Dienes István azonosította példamutató alapossággal, s számos helyen hitelesítő ásatást is végzett. Ennek következtében a hajdani orosházi járás területe a legjobban kutatott, s ennek következtében a legjobban elemezhető térséggé vált. A Mágocs-ér partján, Nagyszénás-Svábföldön 1949-ben lovas sírt bolygattak meg [202a. lh], leletei közül egy trapéz alakú, vállas kengyelt mentettek meg.[912] Hitelesítő ásatás során 2003-ban ugyanott egy felnőtt- és két gyermeksírt találtak, a lelőhely ezzel teljesen feltártnak tekinthető. Az 1. sírban lovas temetkezést, trapéz alakú vállas kengyelt, vasból készült tőrt, íjcsontokat, csiholót és pödrött végű hajkarikát találtak.[913] A leletanyag arra utal, hogy a kis temetőt a 10. század utolsó harmadában, esetleg a 11. század legelején létesítették. Ugyancsak a nagyszénási határból került elő szórványként 2015-ben két rozettás lószerszámveret, feltehetőleg egy gazdag sír vagy temető hírnökeként. A lelőhelyen még nem történt hitelesítő ásatás.[914] Gerendáson a Petőfi TSz homokbányájában [205. lh] két lovas sírt romboltak szét (1. sír megmentett leletei: csikózabla, körte alakú kengyelpár, íjcsontok, juhcsont), Dienes hitelesítő ásatása tisztázta, hogy nem volt több temetkezés a dombon.[915] Gerendás-Vízvári-tanyán 1971-ben egy temető ötsíros részletét tárták fel [206. lh], egy-egy lovas, illetve lószerszámos temetkezés mellett íjászfelszerelés részei is előkerültek. Hasonló mellékletű sír pusztulásáról ta-

[909] E lehetőségről korábban lásd: Kürti 1994, 375, 11. jegyzet.

[910] *„...a bizonyíthatóan folyamatos tiszántúli megtelepedésben lényeges változás ebben az időszakban nem történt... A tiszántúli temetők betelepítésének folyamatossága arra utal, hogy az azon a területen élt népcsoport még a 10. században telepedett meg azon a tájon."* (Kürti 1994, 378).

[911] Kürti 1994, 379.

[912] Dienes 1965, 155.

[913] *RégKutMagy* 2004, 252, No. 267 (Lichtenstein László – Rózsa Zoltán); Langó et al. 2017, 531–544.

[914] A leletekre Rózsa Zoltán kollégám hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton is köszönöm!

[915] Dienes 1965, 157–158.

núskodnak a szórványleletek. További két sír melléklet nélküli volt, egy pedig gyöngysort tartalmazott.[916]

Orosháza-Pusztaszentetornyán [211. lh] egy lovas férfisírt dúltak szét, a mellékletek közül a hazai leletanyagban egyedülálló aranyozott ezüstből öntött ellenzővel felszerelt szablyatöredék, kengyeltöredékek és két nyugat-európai érme maradt meg, utóbbiak Vastag Károly (884–888) és I. Berengar *rex* (888–915) veretei.[917] Még ennyit sem tudunk annak az aranyozott ezüst övveretnek a lelőhelyéről, amely állítólag a Kristó-téglagyár területéről származik, onnan azonban más 10. századi leletek nem ismertek, csak egy templom körüli temető maradványai. Dienes azonban nem zárta ki, hogy e helyen egy honfoglalás kori sírt, vagy kisebb temetőt is elpusztíthattak.[918] Feltehetőleg ugyaninnen kerültek elő a tévesen orsovai lelőhelyűként nyilvántartott, a MNM honfoglalás kori gyűjteményében őrzött hasonmás övdíszek is. Orosháza-Nagy A. tanya [209. lh] lelőhelyen hat sírral (4 férfi, 2 nő) teljesen feltárt és részletesen ismertetett egy kis temetőt Dienes István.[919] Lószerszámot valamennyi elhunyt mellé temettek, három sírban lócsontok is feküdtek. A 2. sírban nyugvó, íjászfelszereléssel elhantolt férfi mellett Provence-i Hugo és II. Lothar (931–947) átlukasztott érmèjét találták. E lelőhelytől mindössze 200 méterre feküdt a Görbics-tanya mellett egy homokbányával megbolygatott kisebb temető három megmaradt sírja.[920] Egy lovas íjász férfi és egy díszruhában eltemetett nő (rombusz alakú ingnyakveretek, préselt kerek aranyozott ezüstveretetes fejfedő és kaftán) temetkezése mellett a 3. sírban fonott karperec és II. Baszileiosz – VIII. Kónsztantinosz (976–1025) átfúrt aranyból készült solidusa feküdt, arra utalva, hogy a temetőt a 10. század végén, vagy a 11. század elején használhatták.[921] Ezt a keltezést erősíti meg, hogy az elpusztult sírokból megmentett szórványleletek között (préselt és öntött kerek ruhadíszek, rombusz alakú ingnyakveret, négyzet alakú női övveret) fonott ezüstgyűrű is előkerült. Orosháza-Rákóczi-telepen [208. lh] sietős leletmentéssel tárták fel a hajdani Gellértegyháza falu templom körüli temetőjét. A sírok közül azonban több lócsontokat, lószerszámot és más, a 10. századra jellemző leleteket tartalmazott, így felvetődött annak a lehetősége, hogy a templomot és annak temetőjét egy korábbi, pogány temető helyére építették. Az, hogy a két temető használata között volt-e folyamatosság, vagy egymástól független lelőhelyekként kell-e azokat kezelni, ma még vitatott kérdés.[922]

Délebbre haladva, Székkutas-Juhász-tanyánál [218. lh] került elő négy sír, egyikük lovas temetkezés volt. Székkutas-Öthalmon egy gazdag sír hírmondójaként maradt meg egy ezüstberakásos körte alakú kengyelpár.[923] A hódmezővásárhelyi határ északkeleti részén, a csomorkányi templomrom közelében a híradások szerint ugyancsak egy 10. századi lovas sírt találtak [222. lh].[924] Békéssámson területén, Posztós J. telkén [212. lh] ugyancsak előkerült egy lovas sír, gyöngyökkel és füles gombokkal, valamint ezüstberakásos kengyelpárral. A leletmentő ásatás újabb temetkezéseket nem eredményezett, így valószínűleg ezúttal is magányos sírral, vagy kis sírszámú temetővel számolhatunk.[925] Ugyancsak Békéssámson határában, a Szárazérparton [213. lh] 1951-ben 15 sírt találtak, a leletek (kengyeltöredék, nyitott és S-végű hajkarikák, gyöngyök) feltehetőleg 10–11. századi temetőre utalnak.[926] Földeák-Mártírok útján [219. lh] egy gazdag mellékletű lovas férfisírt találtak (veretes öv, szablya, íjászfelszerelés, madárfejes csont botvég, lószerszám, nyeregveretek), amelynek leletkörnyezete azonban nem ismert.[927] A 10. századi leletek sorát délen a Mezőhegyesen talált lovas férfisírral zárjuk [215. lh], melynek mellékletei között aranyozott ezüst övveretek is voltak.[928]

A Mezőség keleti részén, Siklón feltárt 12 síros temetőmaradvány [122. lh] hét sírja már az ásatások előtt elpusztult, további ismeretlen számú sír pedig feltáratlanul maradt. A megmentett leletek között (4 férfi, 4 nő, 2 gyermek és 2 meghatározhatatlan) szablyával, íjászfelszereléssel elhantolt harcosok, préselt kaftánveretekkel és rombusz alakú ingnyakdíszekkel ékes ruhákat viselő nők hagyatékát találjuk. Az egyik sírban rozettás lószerszámveretek is voltak, de a megmentett temetkezések közül nyolcban kimutatható volt a lovas temetkezés

916 Bakay–Kiszely 1972, 103–122.
917 Dienes 1972, 79, *Abb.* 26; Kovács 1989, 51.
918 Dienes 1965, 153–154.
919 Dienes 1965, 139–142.
920 Dienes 1965, 142–151.
921 A 3. sír C14-es vizsgálata két sigma 1 eredményt produkált: 27,4%-os valószínűséggel 895–925 között, 40,8%-os valószínűséggel 935–985 között került sor az eltemetésére (Révész 2006c, 419–420).
922 Dienes 1965, 158–160.
923 FÉK 1962, 72, No. 985, 988; Bálint 1991, 253, No. 257–258.
924 Bálint 1991, 223, No. 91.
925 Dienes 1965, 154–155.
926 Dienes 1965, 160.
927 Bálint 1991, 221, No. 75.
928 Hampel 1900, 652–653.

valamely változata. A temető a szabadkígyós-Pál ligeti [141. lh] leletekkel mutat közeli rokonságot. A módos közösség a 10. század első kétharmadának folyamán létesítette kis sírszámú temetőjét.[929]

Az előzőekben elemzett temetőcsoportot délkeleten öt lelőhellyel zárhatjuk le. Ezek már a Köröstől távolabb, a Mezőség löszpusztáin helyezkednek el, a folyóvizektől és áradásoktól nem érintett területen. Csak feltételezhetjük, hogy hajdan ott úgynevezett „kertek", dús füvű legelők csábították rövid idejű megtelepedésre a kis létszámú szállások lakóit. Kunágotán egy hat síros, az ásató Móra Ferenc szerint teljesen feltárt temető került elő [153. lh].[930] Egy bizánci eredetű, ritkaságnak számító kard mellett aranyozott ezüst övgarnitúra, íjászfelszerelések darabjai kerültek elő a lovas sírokból, melyek keltezését két bizánci érme (I. Rómanosz és VII. Kónsztantinosz, Sztephanosz és Kónsztantinosz [931–944]) segíti. A sírok a 10. század második harmadában kerülhettek a földbe. Ennél szerényebb leletanyagot (nyitott hajkarikák, huzal-, illetve sodrott karperecek, kés, nyílcsúcsok, csikózabla) tartalmazott a Medgyesegyháza-Uhrin A. földjén feltárt 12 sír, egy 10. századi temető részlete [154. lh].[931] Hasonlóképpen szegényes a leletanyaga a Medgyesegyháza-Kétegyházi úton [155. lh] megmentett 31 síros temetőnek.[932] A 12 férfi-, 10 női, 3 gyermek- és két meghatározhatatlan nemű sírt rejtő lelőhely csaknem teljesen feltárt, legfeljebb a nyugati részén rejtőzhet még néhány sír a földben. A temető szerkezetének érdekessége, hogy az északi részen zömmel melléklet nélküli sírokat találtak, a mellékleteket tartalmazók annak déli sávjában kaptak helyet. A temetkezések közül 4 lovas és 2 lószerszámos volt, 4 sírba tettek nyilakat, kettőbe vasalt tegezt is. Az egyik, homokbányászás során feldúlt sírból aranyozott ezüst övveret került elő, de azt nem tudjuk, hogy a készlet többi darabja elkallódott, vagy nem is került az elhunyt mellé?[933] A női viselet nemesfémből készült díszeit mindössze a 17. sír aranyozott ezüst rombusz alakú ruhadíszei képviselik. Mivel az egyik sírban már felbukkannak a trapéz alakú vállas kengyelek, a rövid ideig használt temetőt – az ásatókkal egyetértésben – a 10. század középső harmadára keltezhetjük.[934] A térség egyik kiemelkedő leletének számít a Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajorban [156. lh] talált női sír, melynek halottját finom mívű csüngőtagos aranyozott ezüstveretekkel, pántkarperecekkel temették el. A szomszédságában két melléklet nélküli sírt találtak.[935] Végezetül e lelőhelycsoport legdélibb tagját jelezhetik a Dombegyházán [217. lh], sírból előkerült leletek (fazék, nyitott bronz hajkarikák és karperecek), egy 10. századi temető emlékei.[936]

A Maros–Körös közi Mezőség területéről összesen 19, a 10. századra korhatározható lelőhely került elő. Kijelenthető tehát, hogy e térséget a honfoglaló magyarok rendkívül ritkán szállták meg, hiszen e lelőhelyek többsége is a Nagyszénás–Földeák, valamint a Sikló–Kunágota közötti, viszonylag szűk területsávra koncentrálódik *(36–37. kép)*. Hatalmas leletmentes sáv húzódik ellenben északon Nagyszénás és Örménykút között, keleten a Gerendás–Mezőhegyes vonaltól a Békéscsaba–Medgyesegyháza vonalig, délen a Mezőhegyes–Földeák vonaltól egészen a Marosig, míg nyugaton betelepítetlen terület maradt a Mezőföld löszplatójának a Tisza menti állandóan, illetve időszakosan vízjárta térségeivel érintkező szakasza. A sírok száma lelőhelyenként 1–6 között váltakozik, s a hitelesítő ásatások, valamint a néhány, teljesnek tekinthető feltárás (Nagyszénás-Svábföld [202a. lh], Gerendás-Petőfi TSz [205. lh], Orosháza-Nagy A. tanya [209. lh], Kunágota [153. lh]) arra utal, hogy az esetek többségében nem számolhatunk ennél lényegesen nagyobb, akár csak 20-30 síros temetőkkel sem. Ez alól csak a Mezőség keleti részént talált siklói [122. lh] és medgyesegyházi temetők [154–156. lh] jelenthetnek kivételt. E tény kisebb közösségek, lényegében egy-két család rövid ideig használt szállásaira utal. Nyilvánvalóan ezek sem azonos időben állottak fenn, hanem a 10. század teljes időtartamán belül szóródnak. Érméik alapján némelyik a század első felére keltezhető (Orosháza-Pusztaszentetornya [211. lh]), mások annak a középső évtizedeire (Orosháza-Nagy A. tanya [209. lh], Kunágota [153. lh]), de vannak olyanok is, amelyek leletanyaguk, érméjük, illetve C14-es vizsgálati eredményük alapján bizonyosan a 10. század második felében, vagy az ezredforduló táján kerülhettek sírba (Nagyszénás-Svábföld [202a. lh]: lovas sírban trapéz alakú kengyelek és pödrött végű hajkarika, Orosháza-Pusztai I. tanya [210. lh]: C14 és bizánci solidus, Medgyesegyháza-Kétegyházi út [155. lh]: trapéz alakú, vállas kengyelek). E közösségek hagyatéka nem kiemelkedő gazdagságú. A férfiak

[929] Rusu–Dörner 1962, 705–711; Gáll 2013, 444–457.
[930] Móra 1926, 123–135.
[931] Bálint 1941, 27.
[932] Liska–Medgyesi 2002, 409–447.
[933] Párhuzamai Kunágotán, a kenézlői II. temető 42. sírjából és Tuzsér-Boszorkányhegy 6. sírjából ismertek (Révész 1996, 115; Liska–Medgyesi 2002, 416).
[934] Liska–Medgyesi 2002, 419.
[935] Bálint 1932, 259–262.
[936] FÉK 32, No. 241; Bálint 1991, 219, No. 61.

méltóságjelvényei közül kis számban feltűnik ugyan a veretes öv (Mezőhegyes [215. lh], Földeák [219. lh], Orosháza-Kristó-téglagyár [207. lh], Kunágota [153. lh]), sejthetően a század első kétharmadában, a nők viselete azonban meglehetősen szerény. A siklói [122. lh] és bánkúti temetőktől eltekintve nyoma sincs rozettás lószerszámnak, hajfonatkorongnak, csüngőtagos kaftánvereteknek. Viseletüket legfeljebb rombusz alakú ingnyakdíszek és vékony préselt ezüstrozetták ékesítették, a legkiemelkedőbb leletegyüttesnek e téren az Orosháza-Pusztai I. tanyán [210. lh] feltárt 2. sír tekinthető. A fent jellemzett temetőkre a továbbiakban az Orosháza–Kunágota–Sikló-csoport elnevezést fogom használni.

A 10–11. század során folyamatosan használt temetők hiányoznak, csupán az Orosháza-Rákóczi-telep [208. lh] és a Békéssámson-Szárazérpart [213. lh] lelőhelyek esetében vethető fel ennek a lehetősége.

Csekély számban ismerünk olyan temetőket, melyek használata vélhetőleg a 11. században kezdődött. Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen az 1930-as években számos temetkezést elpusztítottak, 1950-ben pedig öt szegényes mellékletű sírt feltártak, egyikük koponyájánál S-végű hajkarikával [202. lh].[937] Gerendás-Grjecshalmon [204. lh] 1879-ben 30 sírt találtak (nyitott hajkarikák, sodrott nyakperec, rombusz átmetszetű karperecek, I. [Szent] István [997/1000–1038], I. [Orseolo] Péter [1038–1041, 1044–1046] és I. András [1046–1060] királyok érméi), a leletek között érdekes módon nincsenek S-végű hajkarikák.[938] Békéssámson-Újosztáson [214. lh] három 11. századi sírt tártak fel (S-végű hajkarikák, bronzgyűrű, lunula).[939] Végezetül Mezőkovácsházáról [216. lh] egy hét síros temetőrészletet ismerünk (sodrott nyakperec, gyűrűk, gyöngyök).[940] E lelőhelyek kivétel nélkül mind töredékesek, hajdani sírszámukról még hozzávetőleges adataink sincsenek, így azt sem tudjuk, mekkora közösségek létesíthették azokat. Azt azonban feltétlenül jelzik, hogy a térség benépesítése ebben az időszakban még a 10. századinál is gyérebb volt.

IV.8. A MAROS–KÖRÖS KÖZÉNEK TEMETŐI A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

A Maros–Körös köze leletanyagának áttekintése során 133 olyan lelőhelyet tudtam figyelembe venni, melyekről valamiféle információ áll a rendelkezésünkre *(36. kép)*. A temetők többsége töredékes, a megmentett részletek nagysága az egy-két sírtól a több tucat temetkezésig terjed. Összesen 19 olyan lelőhellyel számolhatunk, amelyek jelenlegi tudásunk alapján teljesen, vagy majdnem teljesen feltártnak tekinthető. A lelőhely feltártsága azonban nem azonos az adott temető feltártságával. A kettő közötti különbséget a Szegvár-Oromdűlőn előkerült temető példájával illusztrálhatjuk [242. lh]: e lelőhely a nagy, összefüggő felületre kiterjedt ásatás révén még akkor is teljesen feltártnak tekinthető, ha maga a temető nyilvánvalóan nem az, hiszen több tucat sírját homokbányászás során megsemmisítették. A rendelkezésünkre álló adatok azonban így is elegendőek ahhoz, hogy a temető jellegéről (szerkezet, kiterjedés, időrend stb.) a mikrorégión belüli értékeléshez elégséges információval rendelkezzünk. A lelőhelyek többsége esetében azonban ez a helyzet nem áll fenn, az azokról felhasználható információk mennyiségüket és minőségüket tekintve is tág határok között szóródnak. Mindez nagymértékben beszűkíti az átfogó értékelés lehetőségeit. E tényezőket szem előtt tartva, az alábbiakban csak egy rendkívül vázlatos kép felrajzolására van módom.

Miként arra a fentiekben már többször is utaltam, a 10. század elejétől a 12. század első harmadának a végéig a vizsgált területet a legkevésbé sem egyenletes módon telepítették be annak lakói. A temetők túlnyomó többsége kisebb-nagyobb csoportokat alkotva a Tisza, a Maros és a Körösök árterét alkotó Rétség területén található, a belső, mezőségi térségen azonban jóval ritkásabban szálltak meg *(36–37. kép)*.

A 10. század folyamán az egyes mikrorégiók temetői, illetve leletanyaguk összetétele is jelentős mértékben eltért egymástól *(37. kép)*. Szembetűnő, hogy a Mezőség területén, ide számítva az annak peremén fekvő Nagymágocs, Gádoros és Eperjes környékének lelőhelyeit is, a kis sírszámú, 1–6 síros temetők a jellemzőek. A rövid ideig használt, egy-két család által létesített kis temetőket csekély távolság, néhány száz méter vagy egy-két kilométer választotta el egymástól. Használati idejük a századon belül változik, jelentős részüket azonban a 10. század második felében vagy utolsó harmadában létesíthették. Leletanyaguk a Kárpát-medence viszonylatában nem feltűnő gazdagságú, de még így is

[937] Dienes 1965, 155–157. – Dienes helyszíni szemléje során tisztázta, hogy e lelőhely nem azonos az 500 méterre távolabb fekvő sváb-földi temetővel, ahol hitelesítő ásatást is végzett.

[938] Dienes 1965, 158.

[939] Dienes 1965, 160–161.

[940] Bakay–Kiszely 1972, 103–122.

kiemelkednek a Maros–Körös közének temetői közül. A térség veretes övet tartalmazó sírjainak java része a Szentestől Kunágotáig terjedő sávban található (Szentes-Nagyhegy [256. lh], Szentes-Borbásföld [246. lh], Nagymágocs-Homokbánya [250. lh], Nagymágocs-Mágocs-ér [249. lh], Gádoros [201. lh], Orosháza-Kristótéglagyár [207. lh], Földeák-Mártírok útja [219. lh], Mezőhegyes [215. lh], a Maros mentén kissé távolabb Sajtény [22. lh]). Egyedül a Szarvas-Tessedik Sámuel utcai lelet [180. lh] és az öcsödi szórvány övkészlet nem illeszthető be e sorba. Az övveretektől eltekintve a Mezőség férfisírjai nem tűnnek ki gazdagságukkal, mellékleteik sorában többnyire csak íjászfelszerelés, lószerszám és ritkábban lócsontok szerepelnek. Egy kisebb csoport mellett (Sarkad-Peckesvár [146. lh], Mezőmegyer, Békéscsaba-Erzsébethely [137. lh]) e térségben (annak északnyugati és délkeleti végpontján) csoportosulnak a rozettás lószerszámot használó nők temetkezései is (Sikló [122. lh], Szentes-Kunszentmártoni út [255b. lh], Szentes-Nagyhegy [256. lh], Gádoros [201. lh], Eperjes [197a. lh]. Ritkán ugyan, de ugyanott kerültek elő a préselt, lemezes hajfonatkorongok (Szentes-Derekegyháza [248. lh], Eperjes [197a. lh], a Fehér-Körös mentén Gyula-Téglagyár [148. lh], Gyulavarsánd-Laposhalom [123. lh]), míg ezen ékszertípus öntött, áttört változatai a Fehér-, illetve a Fekete-Körös alsó folyása mentén talált rozettás lószerszámos sírokra jellemzőek (Sarkad-Peckesvár [146. lh], Békéscsaba-Erzsébethely [137. lh]). A nők ruházatának nemesfém díszeire a Maros–Körös közén egyaránt jellemző volt a rombusz alakú és a csüngőtagos ingnyakveretek, valamint a préselt kaftánveretek használata. Jóval ritkábbak viszont a nagy méretű, csüngőtagos kaftánveretek, melyek főként a Tisza mentén mutathatók ki (Szentes-Derekegyház [248. lh], Szentes-Nagytőke [255–255a. lh], Jámborhalom, Hódmezővásárhely-Szőlőhalom [234. lh], Hódmezővásárhely-Kopáncs [227. lh]), attól távolabb egyedül Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajorban [156. lh] fordulnak el.

A Maros–Körös közén feltárt sírokban viszonylag kevés 10. századi érmét találtak. Muszlim dirhem egyáltalán nem került elő, s csekély a nyugat-európai veretek száma is. Mindössze Mindszent-Koszorús-dűlőn [236. lh] (Provence-i Hugo [926–931] és II. Lothar [945–950]), valamint két orosházi lelőhelyen (Nagy A. tanya: Provence-i Hugo és II. Lothar [931–945], Pusztaszentetornya: Kövér Károly [884–888] és I. Berengar *rex* [888–915]) került elő néhány denár. Ennél valamivel magasabb a bizánci érmék száma: Szentes-Borbásföld [246. lh]: VII. Kónsztantinosz és II. Rómanosz (948–959), Szentes-Nagyhegy [256. lh]: Ióannész Tzimiszkész (969–976), Kunágota [153. lh]: I. Rómanosz Lekapénosz – VII. Kónsztantinosz–Kónsztasz–Sztephanosz (924–944), Orosháza-Pusztai I. tanya [210. lh]: II. Baszileiosz – VIII. Kónsztantinosz (976–1025), Hódmezővásárhely-Kopáncs [227. lh]: VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (948–959) verete, ezeken kívül még egy bizonytalan meghatározású bizánci érme (Szegvár-Hevesi/Purger-föld [244. lh]) és egy elveszett, aranyból készült solidus (Eperjes) ismert e régióból. A nyugat-európai pénzek kizárólag kis sírszámú temetőkből kerültek elő, de azok is csak a Tisza mellett és a Mezőségen. A Körös menti régiók lelőhelyeiről egyetlen 10. századi pénz sem került elő.

E rövid összefoglalás alapján egyértelműen kitűnik, hogy a Kovács László által 10. századi szállási temetőnek nevezett temetőtípus (Kovács IV. típus) lelőhelyei a Maros–Körös közén belül legnagyobb számban két csoportban: a Mindszenttől és Szentes déli részétől Gádoros és Orosháza környékéig, valamint a Kunágotától Siklóig terjedő területsávból kerültek elő. Többnyire szerény leletanyaggal, de megtalálhatók a Körös mentén Szentes északi határától Szarvason át egészen Békéscsaba környékéig. Ismeretlenek viszont Hódmezővásárhely határából. A leggazdagabb leletanyagot szolgáltató temetők északnyugaton Gádoros [201. lh], Eperjes [196–197a. lh], Szentes-Borbásföld [246. lh], Szentes-Derekegyház [248. lh] és talán a nagymágocsi lelőhelyek sorolhatók ide, míg délkeleten Kunágota [153. lh], Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor [156. lh] és Sikló [122. lh] térségében koncentrálódnak. E két lelőhelycsoport aranyozott ezüstveretes övet hordó férfi-, illetve nemesfém-díszes ruházatban, rozettás lószerszámmal eltemetett női sírjai feltehetőleg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjait rejtették, s itteni szállásaikat sejtetik. A két csoport időrendi helyzete azonban bizonyos vonásaiban különbözik egymástól. A Mezőség középső és keleti részén e temetők legkésőbb az ezredforduló táján lezárultak. Folyamatosan, a 11. század végéig használt nagyobb sírszámú lelőhelyeket e térségből (néhány bizonytalanul megítélhető temetőrészlettől eltekintve) nem ismerünk *(39. kép)*. Némiképpen eltérő a helyzet Szentes, Szegvár és Nagymágocs körzetében, ahol a 10. századi temetők egyik csoportját az előzőeknél népesebb, s hosszabb időre megtelepedett közösségek hagyatéka alkotja (Kovács V. típus). Leletanyaguk összetétele az előzőeknél jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüstveretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók (Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs I. tanyája [257. lh], Szentes-Nagyhegy [256. lh], Szentes-Kossuth Lajos utca [254. lh], Szegvár-Hevesi/Purger-föld [244. lh]), a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy melléklet nélküli volt (Magyartés-Zalota [258. lh], Szegvár-Szőlőkalja [245. lh]). A leletanyag összetételét tekintve a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak ugyanitt azok a nagyobb sírszámú temetők is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak (Kovács VI. típus). A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjász-

felszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg (Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II. [225–255a. lh], Szentes-Kistőke, Libahalom [253. lh], Fábiánsebestyén-Csárdahalom [198. lh]), sőt a Nagymágocs-Mágocs-érnél [249. lh] feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvereteket is találtak. A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes, vagy melléklet nélküli sírok jellemzik (Szentes-Szentilona [251. lh], Szentes-Kaján [252. lh], Szegvár-Oromdűlő [242. lh], Szegvár-Erdei F. u. [240. lh]), s ez a tendencia folytatódik a 11. század folyamán is, kiegészülve első királyaink érméivel.

A Gyula környéki töredékes és közöletlen temetők lovas, fegyveres sírjainak csoportosulása ugyancsak egy 10. századi központra utal. Gyulavarsánd-Laposhalom [123. lh], illetve Gyula-Téglagyár [148. lh] 70, illetve 170 sírja azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy népesebb, 300-400 síros vagy annál is nagyobb temetőiket a 10. századtól a 12. század elejéig folyamatosan használták.

Lényegében a Szentes–Szegvár–Gádoros-csoport népesebb, de szegényesebb leletanyagú temetőihez hasonló 10. századi lelőhelyek sorát ismerjük kisebb számban a Hódmezővásárhely-csoport, valamint Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-csoport, és nagyobb mennyiségben a Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-csoport területéről. A férfiak mellett legfeljebb íjászfelszerelést és lószerszámot, ritkábban lócsontokat találunk, a nők szerény ékszerkészletét néhány esetben vékony préselt ruhadíszek egészítik ki. Egyedül Békéscsaba, Mezőmegyer és Sarkad rozettás lószerszámos sírjai utalnak e térség egy kisebb régiójában egy rangosabb közösség jelenlétére. Néhány vitatott, illetve bizonytalan megítélésű lelőhelytől eltekintve, a Hódmezővásárhely-csoport és a Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-csoport térségére nem jellemzőek a 10–11. századi, folyamatosan használt temetők *(37. kép)*. A Maros–Körös közéről a már említett szentesi mellett egyedül a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula mikrorégió területén találunk ilyen jellegű temetőket.

Az ezredforduló táján nyitott új lelőhelyek láncolata a Maros torkolatvidékétől a Tisza, valamint a Hármas-Körös mentén mutatható ki, egészen Mezőberény területéig *(40. kép)*. A Mezőség a jelek szerint a 11. században is gyéren lakott volt. Egészen sajátos jelenséggel találkozhatunk ellenben a vizsgált térség keleti részén, a Békéstől Újkígyósig terjedő területsávban. Egyre gyarapszik azon temetők száma, amelyekben a 11. század közepéig kimutathatók a más területeken addigra már évtizedek óta eltűnt fegyveres, lószerszámos mellékletadás nyomai (Újkígyós-Skoperda-tanya [143. lh], Békés-Povádzug [132. lh], Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő [147. lh]), sőt ezek sora a dél-bihari részekre is átnyúlik (Magyarhomorog-Kónya-domb 25. sír [309a–b. lh], íjászfelszerelés I. András [1046–1060] denárja kíséretében). Mindez a pogány hagyományok szívós tovább élésével, illetve a kereszténység térnyerésének lassúságával magyarázható. E temetők használata a 10. század végén vagy a 11. század elején ugyanolyan típusú leletanyaggal kezdődött, mint amilyennel a közelben talált szabadkígyósiak használata végződött. Szabadkígyós-Tangazdaságban [142. lh] (15. sír: zárt állatfejes karperec), valamint Szabadkígyós-Pál ligeten [141. lh] (7. sír: pödrött végű hajkarikák) már feltűnnek azok az ékszertípusok, melyek használata nagy mennyiségben csak a későbbi évtizedek során terjedt el. Mindez azt jelzi, hogy a két népesség viszonylag rövid idő (akár néhány év, vagy egy-két évtized) elteltével követhette egymást. Hasonló jelenséget ezeken kívül csak a Mezőség északnyugati peremén figyelhetünk meg: Nagyszénás-Svábföldön [202a. lh], valamint Eperjes-Nagykirályságon [197. lh] lovas íjász sírokban pödrött végű és S-végű hajkarikákat találtak.

További tanulságokkal szolgál a teljesen, vagy közel teljesen feltárt temetők sírszáma, melyet a mellékelt táblázatban tekinthetünk át:[941]

[941] A magányos sírok, illetve a kis sírszámú temetők közül csak azokat vettem figyelembe, melyek helyszínén történt régészeti megfigyelés vagy hitelesítő ásatás, amely tisztázta, hogy nem számolhatunk ott további temetkezésekkel.

2. táblázat. Maros–Körös köz teljesen feltárt temetői

Lelőhely	Feltárt sírok száma	Elpusztult sírok becsült száma	Temető használati ideje (év)
Békéscsaba-Erzsébethely	1	–	?
Eperjes-Takács-tábla	7	–	?
Gádoros-Bocskai u.	4	–	?
Gerendás-Petőfi TSz	2	–	?
Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya	65	–	50-60
Hódmezővásárhely-Nagysziget	134	–	150-170
Hódmezővásárhely-Szakálhát	48	–	40-50
Kunágota-Boldog A. földje	6	–	?
Medgyesegyháza-Kétegyházi út	31	1-5?	30-40
Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya	1	„–	?
Mindszent-Koszorús-dűlő	3	3-4?	?
Nagyszénás-Svábföld	4	–	?
Orosháza-Nagy A. tanya	6	–	?
Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő	132	–	80-100
Szabadkígyós-Pál liget	19	5-6?	20-30
Szegvár-Oromdűlő, Puskin TSz homokbányája	372	75-85	120-150
Szegvár-Szőlőkalja	62(63)	–	60-70
Szentes-Borbásföld	20	–	20-30
Szentes-Derekegyházi oldal, Berényi B. földje	8	–	?

Az adatokból egyértelmű, hogy a térség lelőhelyei zömmel kis létszámú közösségek hagyatékainak tekinthetők. A jelenleg rendelkezésre álló keltezési módszerekkel sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy a kis sírszámú, 2–20 síros temetőket milyen hosszú ideig (néhány évig, vagy egy-két évtizedig) használták-e? További problémát jelent, hogy a feltárások, illetve a hitelesítő ásatások objektív okokból csak az adott lelőhely szűk környékére korlátozódtak. Ennek következtében jelenleg eldönthetetlen az a kérdés, hogy azok valóban magukban álltak, avagy olyan temetkezési egységek részét képezték, mint a nagyfelületű ásatások során megfigyelt Kiskundorozsma környéki lelőhelyek? Ennek a lehetőségét felvetik ugyan az Orosháza határában feltárt, egymás közelében fekvő kis temetők (Nagy A. tanya, Pusztai I. tanya [209–210. lh]), a numizmatikai és régészeti adatok ellenben arra utalnak, hogy azok használata között akár több évtizedes különbség is lehet. Ugyancsak a jövő természettudományos vizsgálataitól remélhetünk választ arra, hogy e sírok és temetők halottai ugyanazon, egymással rokon családok tagjai, esetleg azok egymást követő generációi voltak, avagy csupán a véletlennek köszönhetően választottak egymás közelében lévő nyughelyet? A közepes méretű (31–65 síros), valamint a nagyobb (132–372 síros) temetők sem jeleznek népesebb falvakat. A feltételezett 30-60, illetve 80-170 éves használati idővel összevetve, kicsiny, maximum 3-6 családból álló települések használhatták azokat. Hasonló méretűeknek sejthetjük a töredékes lelőhelyeket is (Mezőberény-Kérhalom [127. lh]: 86+X, Békés-Povádzug [132. lh]: 144+X, Gyula-Téglagyár [148. lh]: 170+X, Gyulavarsánd-Laposhalom [123. lh]: 70+X sír). Félezret vagy ezret meghaladó sírszámú temetőknek a térségben nincs határozott nyoma. Az eddig elmondottakat összegezve úgy tűnik, hogy a Maros–Körös közötti területen a 10. században kis létszámú, rövid ideig használt szállásokon telepedtek meg a honfoglaló magyarok.

A népesség túlnyomó része a sírokban talált mellékletek alapján viszonylag szerény anyagi körülmények között élt, kiemelkedő minőségű ötvöstárgyak ritkán kerültek elő sírjaikból. Nincs határozott nyoma annak sem, hogy számottevő szerepet játszottak volna a kalandozó hadjáratokban. Nemcsak a karakterisztikus fegyveres réteg hiányzik, de hagyatékukban csekély a mennyisége a zsákmányolt tárgyaknak, nyugati vagy bizánci érméknek, s az azok beolvasztásából nyert számottevő ékszeranyagnak vagy ruhadíszeknek. A vizsgált terület leletanyagának összetétele mikrorégiónként eltér egymástól. A mellékletekben gazdag sírokat és temetőket a fentiekben már érintettem. Ezen felül a Szentes környéki lelőhelyek közös vonása a bizánci/balkáni eredetű tárgyak (ékszerek, mellkeresztek, csatok, érmék) jelentős mennyiségben történő előfordulása. Ugyanezen térségre jellemző a pödrött végű hajkarikák Kárpát-medencei viszonylatban is jelentős számú koncentrációja, különösen az úgynevezett Alföldi típusú változatok gyakori fel-

bukkanása. E lelettípus kisebb számban előfordul ugyan a terület más temetőiben is, a Szentes-környékihez hasonló gyakoriságuk azonban másutt nem jellemző. Azt a hiányos adatok miatt nem tudom megítélni, hogy a 11. században nyitott temetőkben a korábban itt élt népesség utódai, vagy máshonnan ide telepített közösségek tagjai nyugodtak-e?

A vizsgálati eredményeket egy mondatban összefoglalva, mind a temetők sírszáma, mind azok használati idejének hossza (tehát a településtörténet alakulása), valamint leletanyaguk összetétele alapján markáns különbségek figyelhetők meg a Maros–Körös köze mikroregionális csoportjai között. E megállapítás súlya akkor válik különösen szembetűnővé, ha összevetjük azt a térség 10–11. századi településtörténetére vonatkozó történeti hipotézisekkel.

Mielőtt azokra rátérnénk, érdemes ismét szembesíteni a Maros–Körös köze régészeti leletek alapján kibontakozó települési képét Kristó Gyulának a honfoglaló magyarok életmódjára vonatkozó megállapításaival: *„A honfoglalók csakis az alföldi, síkvidéki területeket szállták meg... Ez részint homokpusztákat, részint löszhátakat foglalt magában: steppék, illetve ligetes, valamint erdős steppék voltak. Bizonyosra vehető azonban, hogy még az alföldi jellegű terület egésze sem jöhet számításba a honfoglalók szálláshelyéül. A térséget szabdaló folyókat nagy kiterjedésű árterek, galériaerdők kísérték, a legeltetésre alkalmas, partosabb részeket gyakran szakították meg mocsarak és lápok. Síkvidéki jellegük ellenére, vízjárta voltuk miatt kevéssé bizonyultak megszállásra alkalmasnak... ugyanis a nedves, vizenyős talaj nem kedvezett a lótartásnak."*[942] *(44. kép)* A mikroregionális elemzés eredményének ismeretében bátran kijelenthetjük: Kristó megállapításait a legcsekélyebb mértékben sem támasztja alá a 10–11. századi temetők elhelyezkedése.

A Maros–Körös köze 10. századi településterületére vonatkozó hipotéziseit a helynevekre alapozva fogalmazta meg Györffy György. Kiindulópontja az volt, hogy az állattartó életmóddal szükségszerűen együtt járt a legelőváltás, mely a főemberek esetében egy-egy nagyobb folyó mentén zajlott, útvonalát pedig megrajzolhatjuk e vezetők puszta személynevéből képzett helynevek alapján, melyek a téli és a nyári szállások emlékét őrzik.[943] Erre alapozva úgy vélte, hogy a Fehér-, majd a Hármas-Körös déli partja mentén az Anonymus által is említett Ond vezér leszármazottai, a Bor-Kalán nemzetség tagjai nomadizáltak, Hunyad megyei nyári (1453: *Baar*, 1387: *Kalanteluk*) és Szentes közelében fekvő téli (*Kaján*) szállásaik között.[944] Részben ugyanerre a területre, a Hármas-Körös, majd a Sebes-Körös déli partjára rekonstruálta Gyalu nemzetségfő útvonalát is (téli szállásként a Körös torkolata előtt, a jobb parton található *Gyalu pusztát* megjelölve), magyarázat nélkül hagyva viszont azt, hogy miként fért meg a két előkelő nemzetség ugyanazon a területen.[945] Régészeti források alapján e rekonstruált birtoklástörténethez csak óvatos megjegyzéseket tudok hozzáfűzni.[946] Egyrészt nyilvánvaló, hogy a Körösök mentén a kiterjedt lápos, mocsaras, időszakosan vagy állandóan vízzel borított területek miatt sem nagyszámú állatállomány folyamatos terelgetésére nem volt lehetőség (tegyük hozzá: szükség sem), másrészt a hipotézis olyan mikrorégiókat kapcsol össze, melyek régészeti jellemzői jelentős mértékben eltérnek egymástól.

Györffy a Gellért-legenda alapján elfogadta azt, hogy Ajtony vezér országának északi határa a Körösig terjedt. Az általunk tárgyalt területen szálláspárt viszont csak a Maros északi partjára rekonstruált, Marosvártól Ajtonymonostorán át addig a pontig, ahol a folyó a hegyekből kilép. Itt Ajtony egyik ősének, Gládnak a nevét viselte volna *Kladova/Galadva* falu.[947] Ezt látszólag alátámaszthatják a régészeti kutatások is. Kürti Béla a Maros és a Száraz-ér között lévő terület (lényegében a Györffy által feltételezett útvonal) lelőhelyeit a 10–11. században egyértelműen folyamatosan, ugyanazon népesség által használtként értelmezte.[948] Az e helyütt szállást foglalók véleménye szerint eredendően az „Ajtony-törzshöz" tartozhattak, amit alátámasztanak erős bizánci/balkáni kapcsolataik is. A terület közrendű népessége Ajtony bukása után is háborítatlanul tovább folytatta életét.[949] Valójában e hipotézis a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján nem igazolható. Az eleve gyéren betelepített vidékre főként a 10. század második felében nyitott, s a 11. század elején felhagyott temetők jellemzőek (Nagylak-Téglaégető [27. lh], Sajtény [22. lh], Arad-Csálya [23. lh], Arad-Gáj [111. lh], Kovaszinc [120. lh]), számosat pedig a 11. században nyitottak (Makó-Igási járandó [112. lh], Nagylak-Csanádpalotai határ [99. lh], Germán [109. lh], Zimándújfalu-Földvári puszta [24. lh],

[942] Kristó 1996a, 214–215.
[943] Györffy 1970, 191–242.
[944] Györffy 1970, 237–239.
[945] Györffy 1970, 232.
[946] A történeti földrajz részéről Györffy feltevéseit határozott és megalapozott kritika érte: Kristó–Makk-Szegfű 1973–1974.
[947] Györffy 1970, 234.
[948] Kürti 1994, 378.
[949] Kürti 1994, 379.

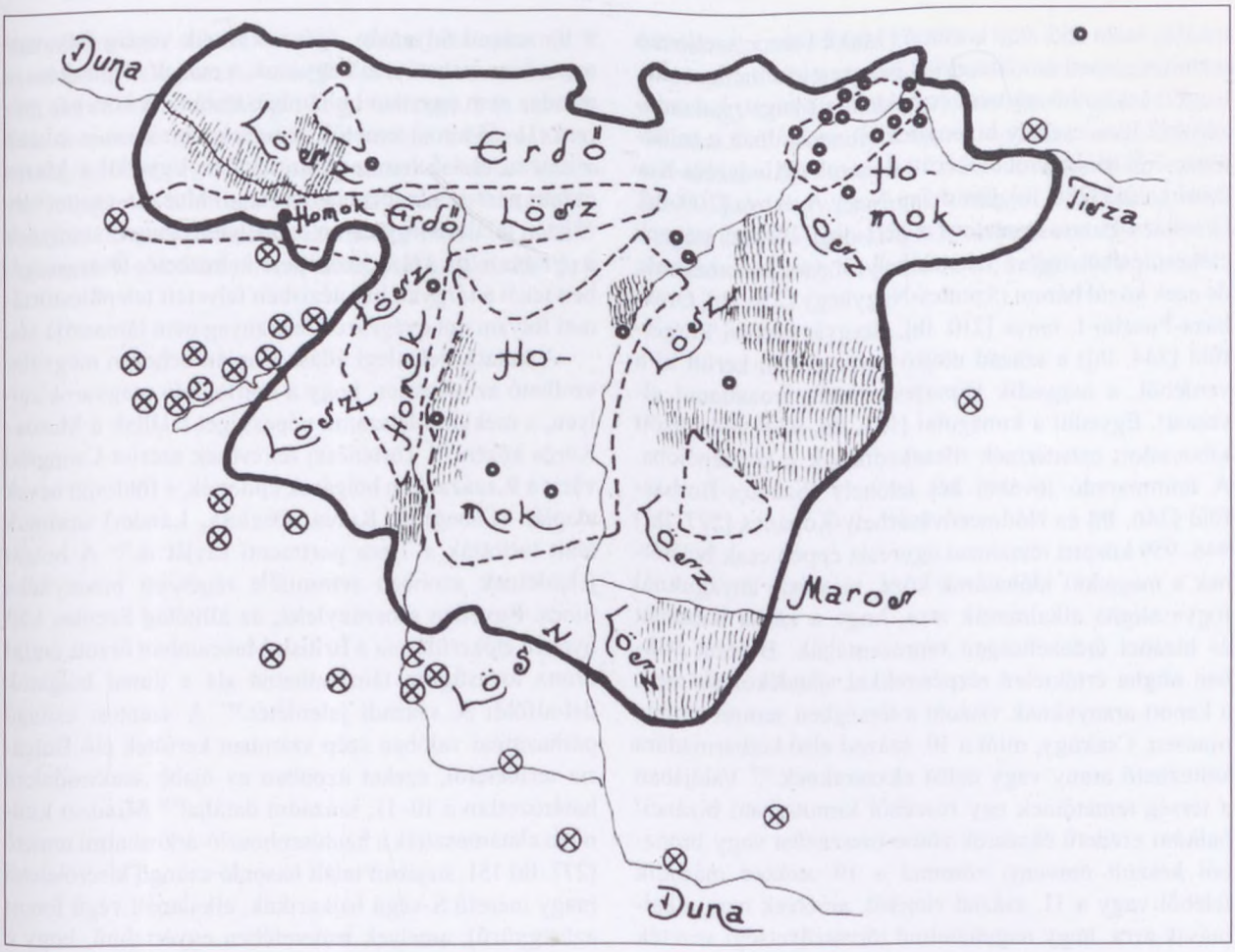

44. kép. A honfoglaló magyarok településterülete Kristó Gyula szerint (KRISTÓ 1996a, 2019, 19. ábra)

Jelmagyarázat: GYÖRFFY–ZÓLYOMI alapján: ~ szárazsághatár (csapadék 500 mm alatt), ● tarsolylemez lelőhelye ÉRY alapján, ⌒ a honfoglalók embertani csoportjainak határai; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY alapján: vizenyős vagy vízzel borított terület; BÁLINT alapján: ⊗ honfoglalók leletei a szárazsághatáron kívül

Öthalom [28. lh] *[25. kép]*). Folyamatos használatúnak – némi fenntartással – kizárólag Magyarpécska-Nagysánc temetője [26. lh] tekinthető, a gyanúba vett többi lelőhelyrészlet ilyen következtetés levonására nem alkalmas. északnyugaton, Hódmezővásárhely déli határrészében is megfigyelhető azon lelőhelyek sora, amelyeket korábbi előzmény nélkül, a 11. században létesítettek. A töredékes temetőkön kívül (maroslelei lelőhelyek [102–104. lh], Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya [224. lh], Hódmezővásárhely-Kossuth TSz [228. lh]) ezt támasztják alá a nagyobb részükben, vagy teljesen feltárt Hódmezővásárhely-Barcirét, Hunyadi-halom [220. lh], illetve a Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya [223. lh] mellett talált sírmezők.

A Maros–Körös köze 10. századi településtörténetéhez újabban Makk Ferenc fűzött figyelemre méltó megjegyzéseket.[950] Feltevése szerint a 10. század első felében e területen a harmadik számú törzsszövetségi méltóság, a karha törzse telepedett meg.[951] A karha innen vezette déli és nyugati irányú kalandozó hadjáratait, amelyek bizonyságául a bizánci pénzek és más bizánci tárgyak szolgálnak. A 940-es, 950-es években a tisztséget Bulcsú töltötte be, akinek hatalma vetekedett a nagyfejedelemével. Halála után az új nagyfejedelem, Taksony (955 körül – 972 körül) felszámolta a karha hatalmát, törzsét vagy annak egy részét áttelepítette a Dunántúlra, a Balatontól északra, területüket pedig az Árpádokkal szövetséges „Ajtony-törzs", Ajtony ismeretlen nevű elődje vette bir-

[950] MAKK 2003, 3–15; MAKK 2005, 227–232.
[951] MAKK 2005, 230.

tokába, talán 955–958 között.[952] Makk Ferenc szellemes ötletét régészeti módszerekkel nehezen lehetne igazolni. Legkevésbé a hivatkozott érmékkel: a nyugati kalandozásokra igen csekély bizonyítékkal szolgálnak a mindössze 3(!) lelőhelyről előkerült denárok (Mindszent-Koszorús-dűlő [236. lh], Orosháza-Nagy A. tanya [209. lh], Orosháza-Pusztaszentetornya [211. lh]). Bizánci pénzek előkerüléséről ugyan hét lelőhelyről van tudomásunk, de ezek közül három (Szentes-Nagyhegy [256. lh], Orosháza-Pusztai I. tanya [210. lh], Szegvár-Hevesi/Purgerföld [244. lh]) a század utolsó harmadában került ki a verdéből, a negyedik (Eperjes) meghatározatlanul elveszett. Egyedül a kunágotai [153. lh], 924–944 között kibocsátott ezüstérmék illeszkednének e koncepcióba. A fennmaradó további két lelőhely (Szentes-Borbásföld [246. lh] és Hódmezővásárhely-Kopáncs [227. lh]) 948–959 közötti rézpénzei egyrészt éppen csak beleférnek a megadott időhatárok közé, másrészt anyaguknál fogva aligha alkalmasak arra, hogy a karha hatalmát és bizánci érdekeltségeit reprezentálják. Bulcsút 948-ban aligha értéktelen rézpénzekkel ajándékozták meg, a kapott aranyaknak viszont a térségben semmi nyoma nincsen. Csakúgy, mint a 10. század első kétharmadára keltezhető arany vagy ezüst ékszereknek.[953] Valójában a térség temetőinek egy részéből kimutatható bizánci/balkáni eredetű ékszerek zöme rosszezüst vagy bronzból készült öntvény, zömmel a 10. század második feléből vagy a 11. század elejéről, amelyek nem alkalmasak arra, hogy nagyhatalmú törzsszövetségi vezetők diplomáciai ajándékait, vagy akár csak hadizsákmányát reprezentálják. A bizánci eredetű ezüst ékszerek jelentős koncentrációja Gyula-Téglagyár [148. lh] közöletlen, s ezért részleteiben nem ismert temetőjéből mutatható ki, ennek alapján többen itt sejtik a gyulák központját.[954] A Makk Ferenc által feltételezett folyamatok szerint a 950-es évek végén nemcsak a karhát és családját, de népe egy részét is áttelepítették a Dunántúlra. Ez olyan jelentős népmozgást eredményezett volna, amelynek nyomát temetők sorának megszűnésével, illetve újak nyitásával régészeti módszerekkel is észlelnünk kellene. Két mikrorégióban (Szentes–Szegvár–Gádoros-csoport, illetve a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-csoport területe) ez bizonyosan nem mutatható ki. A fennmaradó térségekben a kis méretű (2–20 síros) temetőket eleve rövid ideig használták, de annyi azért látható, hogy a 10. század folyamán, egészen annak végéig folyamatosan kimutatható a felhagyásuk, s mások megnyitása, s mindez nem egyetlen hullámban történt. A közepes méretű (31–65 síros) temetők zömének a lezárása is inkább a század utolsó harmadában történt. Egyedül a Maros északi partvonala mentén, az Arad–Muszka-csoport területén találunk egy olyan lelőhelyhorizontot, amelynek a nyitása a 10. század közepére keltezhető. Összességében tehát a tárgyalt hipotézisben felvetett településtörténeti folyamatot a régészeti leletanyag nem támasztja alá.

A kutatás jelenlegi állása alapján nehezen megválaszolható az a kérdés, hogy a honfoglaló magyarok milyen, s mekkora létszámú népességet találtak a Maros–Körös közén?[955] Történészi feltevések szerint Csongrád várát a 9. században bolgárok építették, s földrajzi nevek alapján (Csongrád, Kurca, Osztora, Lándor) uralmuk alatt tartották a Tisza partmenti sávját is.[956] A bolgár jelenlétnek azonban semmiféle régészeti bizonyítéka nincs. Egyetlen szórványlelet, az állítólag Szentes környékén előkerült, ma a British Museumban őrzött öntött bronz lovasfigura támaszthatná alá a dunai bolgárok dél-alföldi 9. századi jelenlétét.[957] A szentesi csüngő párhuzamai valóban szép számban kerültek elő Bulgária területéről, ezeket azonban az újabb szakirodalom határozottan a 10–11. századra datálja![958] Mindezt kitűnően alátámasztják a hajdúszoboszló-árkoshalmi temető [277. lh] 151. sírjában talált hasonló csüngő kísérőleletei (nagy méretű S-végű hajkarikák, elkalapált végű fonott ezüstgyűrű), amelyek ismeretében egyértelmű, hogy e sír mindenképpen a 11. században került földbe, s feltehetőleg nem is annak a legelején. Mindez azt jelenti, hogy a Szentes környéki lovas csüngőt egyértelműen törölhetjük a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott. Az említett tárgy nagy valószínűséggel a környék valamelyik 10. vagy 11. századi köznépi temetőjéből kerülhetett elő.

Egyértelműen a szlávokhoz köthető temető vagy sírlelet a Maros–Körös közéről mindeddig nem került elő.

A kutatók körében vitatott, hogy az avarok leszármazottai megélték-e e területen a magyar honfoglalást?[959] Az szembetűnő, hogy a kései avar temetők elterjedési területe részben eltér a honfoglaló magyarokétól. Míg a Tisza és a Körös partmenti sávját mindkét népesség megszállta, a Mezőség központi területeit a magyarok-

[952] Makk 2005, 230–231.
[953] Mesterházy 1990, 87–115; Mesterházy 1991, 145–177.
[954] Bóna 1986, 211; Mesterházy 1993, 455.
[955] E kérdésről összefoglalóan, további irodalommal lásd: Szőke 1993, 33–43.
[956] Györffy 1963, 882; Bóna 1984, 372.
[957] Bóna 1984, 372; Szalontai 1996, 29; Paszternák 2000a, 71–72.
[958] Rašev 2008, 169–170, *Tabl.* LXXXIX–XC.
[959] Szőke 1993, 33–43.

kal ellentétben a kései avarok sűrűn betelepítették.[960] A szarvas-kákapusztai temető [185. lh] esetében merült fel annak a lehetősége, hogy nemcsak a 9. században, hanem a 10. századba átnyúlóan is használta az elszegényedett avar közösség, melynek sírjai között két jellegzetes honfoglalás kori tárgyakkal (kengyelek, rozettás lószerszámveret) eltemetett halott is volt.[961] A temető 9. századra történő keltezését megkérdőjelezte Madaras László.[962] Más kutatók a késő avar temetők szélső sávjának kései típusú vereteiből, illetve a szegényes sírok nagy számából következtettek azok 9. századi használatára.[963] E szórványos adatok egyelőre nem elégségesek ahhoz – bármennyire valószínűnek tartható egyébként –, hogy nagy létszámú, a magyar honfoglalás idejét megélő avar kori népességet ki tudjunk mutatni. E kérdés tisztázása a közeljövő kutatásának kulcsfeladata lesz.[964]

[960] ADAM 2002, *Karte* 4.

[961] SZALONTAI 1987–1989, 309–347.

[962] MADARAS 1993, 11–32.

[963] RICZ 1993, 171–186; JUHÁSZ 1993, 137–150.

[964] Szőke Béla Miklós megfogalmazása szerint: *„Egyetlen dologra azonban mégiscsak esélyünk van. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a 9. századi Alföldet lényegében változatlan összetételben a korábbi századok lakossága népesítette be, kísérletet tegyünk arra, hogy az avar kori emlékanyag módszeres rendbetételével meghatározzuk, melyik az az emlékcsoportja, mely az avar történelem írásos forrásokban már nyomon nem követhető kései időszakából származik."* (SZŐKE 1993, 40–41). A régió településeinek kerámiaanyagára vonatkozóan: SZŐKE 1980, 181–203.

V. A TISZÁNTÚL 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

V.1. A TISZÁNTÚL FÖLDRAJZI VISZONYAI

A Kárpát-medencét elfoglaló Pannon-tenger a miocén végén beltóvá zsugorodott. Az alföldi medence feltöltődésében a hordalékkúpok játszottak döntő szerepet, melyek kialakulása a pleisztocénhez köthető. Az Alföld felszíni formáit elsősorban a folyóvizek, valamint a szél eróziós és akkumulációs munkája alakította.[965] A Nyírség hordalékkúpját északon az É–D-i irányú Laborc-, Ondava-, Tapoly- és Ung-folyók formálták, a maguk után hagyott úgynevezett nyírvízlaposok megőrződtek a felszínen. E modell szerint a Nyírség vastag hordalékkúpját e folyók emelték, s ez a hatás a pleisztocén végéig tartott. A Tisza a Szatmár–Beregi-síkság süllyedése miatt 20-22 ezer éve hagyta el az Érmelléket, s ekkor a Szatmár–Beregi-síkság–Bodrogköz–Rétköz süllyedékrendszeren át alakította ki új folyásirányát, lezárva egyben a Bodrogot összetevő folyók nyírségi átfolyását. A negyedidőszak nagy részében azonban a Tisza, a Szamos és a Kraszna még az Érmelléken keresztül érte el a körösi üledékgyűjtő medencét, hordalékukkal a Nyírség déli részét is építve *(45. kép)*.[966]

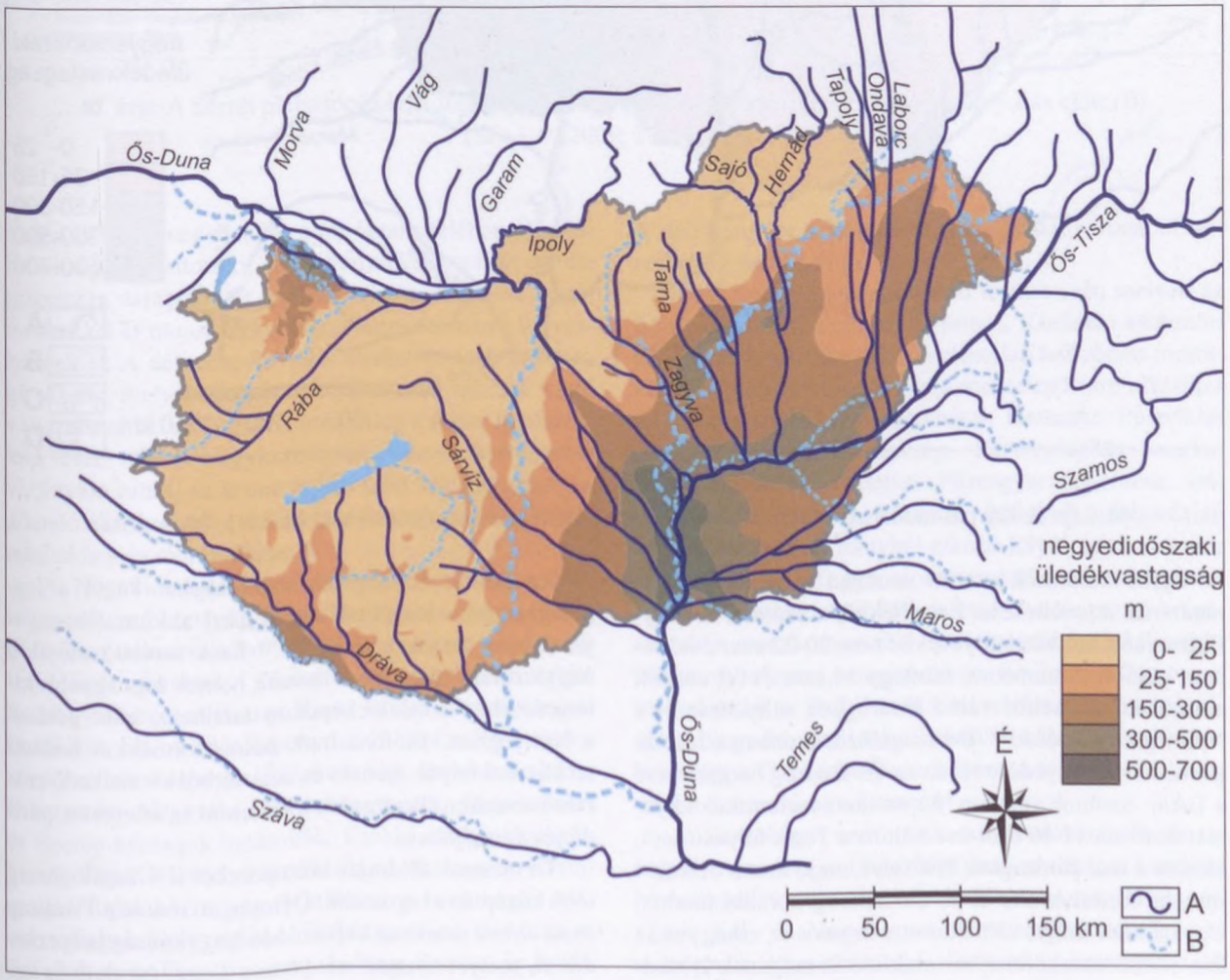

45. kép. A Kárpát-medence vízhálózata a negyedidőszak elején és közepén. A: vízhálózat a negyedidőszak elején, B: jelenkori futásirány (Mezősi 2011, 18, 3. ábra nyomán)

[965] Mezősi 2011, 15–25.
[966] Borsy 1989, 211–224.

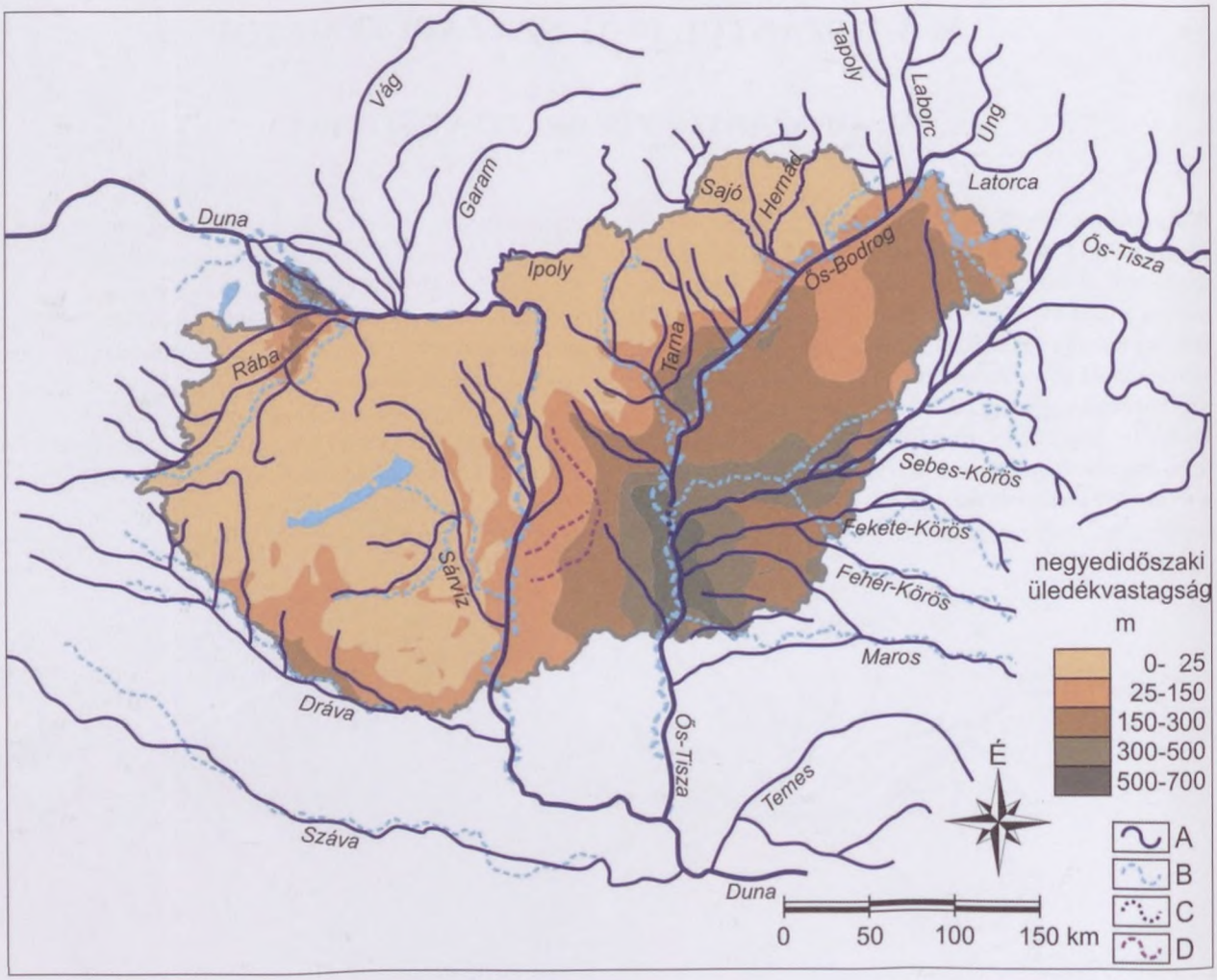

46. kép. A Kárpát-medence egykori folyóhálózata a késő pleisztocénben (Mezősi 2011, 20, 4. ábra)

Újabb kutatások szerint azonban azonban a Tisza medrének áttevődése az Érmellékből a Szatmár–Bereg–Bodrogköz–Rétköz süllyedékbe nem 20-22 ezer éve, hanem később történhetett, mintegy 14 ezer évvel ezelőtt, amikor erőteljesebbé vált a Bodrogköz süllyedése és a Nyírség emelkedése.[967] Ezt megelőzte azonban a Jászsági-medence süllyedése révén az Ős-Bodrog megjelenése a Tokaj–Szolnok vonalon. Az említett szeizmikus folyamatok révén 14-16 ezer éve váltott a Tisza folyásirányt, először a mai Bodrogköz felé folyt, majd innen délkeleti irányba fordulva érte el az Ős-Bodrog korábbi medrét. Ugyanekkor irányt változtatott a Szamos is, elhagyva az Érmelléket északi irányban alakított ki magának új medret. A legújabb kutatási eredmények azt mutatják, hogy a mai folyók jelenlegi folyásirányukat mintegy tízezer éve foglalták el a tárgyalt régióban *(46. kép)*.

Az Alföld felszínének alkotóelemei közül a legjellegzetesebb löszfajtát a szél által akkumulált anyagú típusos löszök képviselik.[968] Ezek sorába tartozik a nagykunsági lösz. A szélhordta homok legnagyobb kiterjedésében hordalékkúpokon található, mint például a Nyírségben. Előfordulnak homokformákkal borított területek a folyók mentén is, az ártérből kiemelkedő eróziós halmokon (Bodrogköz), valamint az ártereken, parti dűnék formájában.

Természeti földrajzi szempontból a vizsgált térség több középtájra tagozódik. Délnyugati részén a Tiszazug és az ahhoz szorosan kapcsolódó Nagykunság helyezkedik el, melyet nyugati irányban a Tisza, északon és keleten az Egyek–Nagyiván–Hortobágyi-főcsatorna, délen a Hármas-Körös határol. Pleisztocén hordalékkúpjait a Sajó, Eger, Tarna és Zagyva alakította ki. A Holocén

[967] Mezősi 2011, 19–20, a kérdésre vonatkozó további irodalommal.
[968] Mezősi 2011, 21–23.

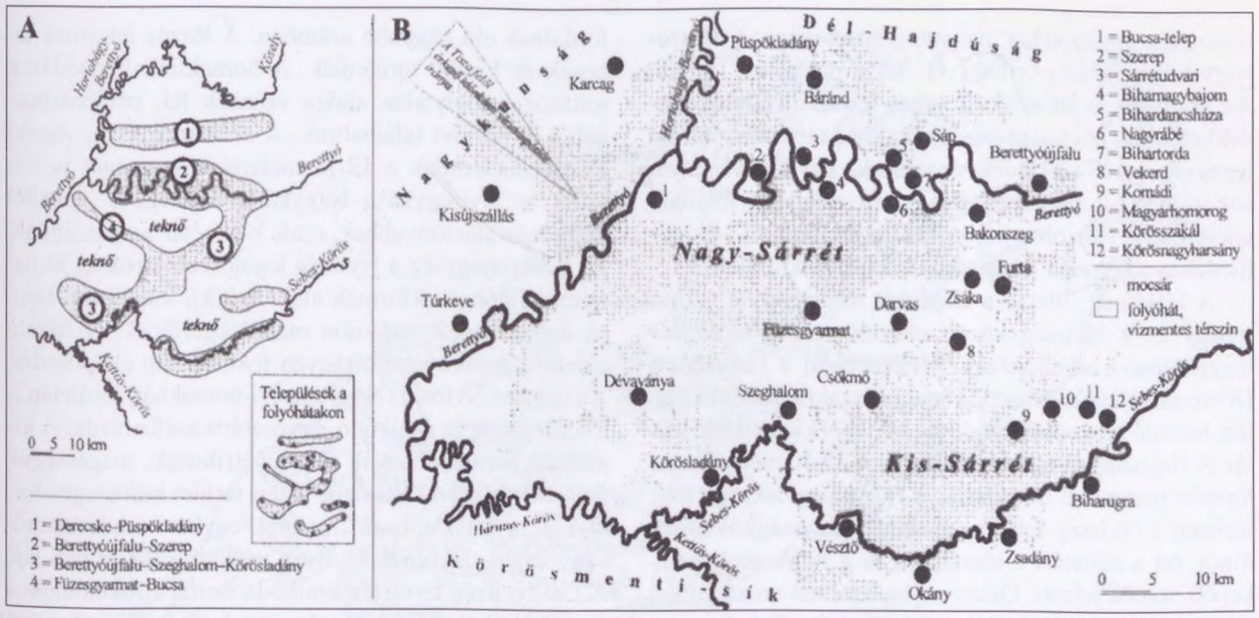

47. kép. A Sárrét pleisztocén kori főbb folyóhátai (A) és vízjárta területei a folyószabályozás előtt (B) (SZILÁGYI 2009, 120, 1. ábra)

idején a Tisza megjelenése a táj északi felében alluviális síkságot alakított ki, a futóhomokkal borított terület szigetekre darabolódott, melyek között elhagyott folyómedrekkel és morotvákkal tagolt lapos felszínek helyezkednek el. A déli rész fluviális lösszel borított egyhangú síkság, melyet elhagyott folyómedrek tesznek kissé változatosabbá. A Tiszazug eredetileg a dunai hordalékkúp része volt. A Nagykunságnak állandó természetes vízfolyása nincs, az ármentesítés előtt sok időszakos és állandó állóvize volt a szikes laposokban, hajdani folyómedrekben és morotvákban.

A Nagykunságot keleti irányból határolja a Sárrét, amely a Berettyó (Nagy-Sárrét) és a Sebes-Körös (Kis-Sárrét) mocsaraiból áll.[969] E területet az Árpád-kori írott források Szerep-mocsárként említették. A Nagy-Sárrét mocsaras-lápos világa Bakonszegnél kezdődött, ott, ahol a Berettyó a 18. századot megelőzően medrét vesztette. Északon Sáp, Bihardancsháza, Bihartorda, Nagyrábé, Biharnagybajom, Sárrétudvari és Szerep községek határolták. Északi és északnyugati kiszögellését Báránd, Püspökladány, Karcag és Kisújszállás fogta közre, ott érintkezett a hortobágyi mocsárvilággal. Délnyugaton Túrkeve, délen Dévaványa, Szeghalom és Füzesgyarmat, keleten Darvas és Zsáka övezte. A Kis-Sárrét Körösszakáll, Körösnagyharsány határában kezdődött. Északról Magyarhomorog és Komádi szegélyezte, illetve a Füzesgyarmat–Darvas–Szeghalom vonal, míg nyugatról Körösladány határolta. A déli peremet a Vésztő–Okány–Zsadány vonallal rajzolhatjuk fel *(47. kép)*.

E táj folyamatosan süllyedő terület volt, melyen az ősfolyók (Tisza, Szamos, Berettyó, Körösök) többszöri irányváltása következtében számtalan lefűződött morotva, elhagyott folyómeder és a megtelepülésre alkalmas folyóhát alakult ki. E folyóhátak Derecske–Püspökladány, Berettyóújfalu–Szerep, Berettyóújfalu–Szeghalom–Körösladány, illetve Füzesgyarmat–Bucsa irányában húzódnak. A közöttük kialakult lefolyástalan teknőkben a keleti irányból érkező folyók lelassuló vize szétterülve összefüggő mocsaras területet alakított ki. A legmagasabb folyóhátak is csak 3-4 méterrel magasodtak a mocsárszint fölé, szélességük 5-13 kilométer között váltakozott, meglehetősen kevés teret hagyva a megtelepülésre. Ez behatárolta a terület eltartó képességét is. Nagyobb áradások alkalmával a Hortobágy-folyón keresztül a Tisza árhulláma is elérte a térséget, csakúgy, mint a Szamosé és a Krasznáé.

A Hortobágy nem pontosan körülhatárolható tájegység, északon a Tisza felső kanyarulatánál kezdődő homokbuckák, törmelékkúpok (Hajdúnánás, Balmazújváros, Kis- és Nagyhegyes, Hajdúszoboszló), keleten a Körösök törmelékkúpja (Derecske, Berettyóújfalu, Dévaványa, Gyoma határokkal), nyugaton a Duna–Tisza közéről felhalmozott homokbucka-sorozat határolja a pusztát, délen a Sárrét mocsaras lerakódásai zárják le. A Hortobágy területét bekalandozó Tisza elhagyott

[969] SZILÁGYI 2009, 120–123.

medreket, morotvákat hagyott hátra, maga a Hortobágy-folyó is egy elhagyott Tisza-mederben folyik. Az áradások a pleisztocén végén kialakult löszös üledékkel fedett buckákat letarolták, így a terület az Alföld legegyhangúbb sík vidékévé vált. Az egykori vízfolyások irányát 1-2 méter magasságban kiemelkedő folyóhátak jelzik. A Hortobágy felszínét borító iszapos, agyagos üledéken a holocén folyamán szikesek alakultak ki.[970]

A Hajdúság, illetve a Hajdúhát megnevezést a Hortobágy és a Nyírség között elterülő löszös területsáv megjelölésére alkalmazzák.[971] Ezen belül a Hajdúhát a Debrecen–Hajdúszoboszló vonaltól északra, Rakamaz tájáig húzódó keskeny, a Hajdúság sávjából kiemelkedő kistáj. A Hajdúság nyugati részén olykor 20-30 méter magas lépcsős peremmel magasodik a Hortobágy síksága fölé. Keleten a Nyírség felé észrevehető magasságkülönbség nincs, ott a tájhatárt a lösztakaró és a futóhomok érintkezési vonala jelenti. Délen enyhe lejtéssel ereszkedik a Berettyó–Körös-vidék (Nagy-Sárrét) irányába. Az egyhangú síkság képét csupán a Hajdúhátról déli és nyugati irányba induló eróziós völgyek törik meg (Vidi-ér, Brassó-ér, Pece-ér, Vér-völgy, Ebesi-völgy, Ondódi-völgy, Tócó).

A Nyírség környezetétől szigetszerűen elkülönülő terület, északról a Bodrogköz és a Rétköz, keletről a Szatmár–Beregi-sík, délről az Érmellék és a Berettyó síkja, nyugatról a Hajdúság és a Hajdúhát határolja.[972] A nyírségi hordalékkúp kialakításában a pleisztocén közepén a Tisza, valamint a Tapoly-, Ondava-, Latorca-, Túr- és a Szamos-folyók vettek részt. 14-16 ezer éve a Bodrogköz és a Rétköz lesüllyedésével a Tisza folyásiránya megváltozott, s elvágta korábbi folyóvizeitől a Nyírséget *(45–46. kép)*. A félig kötött homokterületek a würm eljegesedés után alakultak ki, a Nyírség északi részén a szélbarázdák, deflációs mélyedések, garmadák, maradékgerincek, a délebbi területeken pedig a parabolabuckák jellemzőek. A felszínt napjainkban lösz és futóhomok fedi, lerakódásukhoz eltérő éghajlat és növényzeti fedettség volt szükséges. A lecsapolás előtt a domborzati viszonyok sajátosságai miatt a Nyírség legnagyobb része lefolyástalan volt. A csapadékos időkben a homokdombok közötti mélyedésekben összegyűlt víz a terület nagy részén lehetetlenné tette a földek művelését. A Nyírség felszíni talajtakarója közel sem olyan egységes, mint ahogyan az a köztudatban elterjedt. Egyes területek között a felepítés, formakincs, talajviszonyok alapján számottevő különbségek vannak. Ezek alapján e középtáj öt kistájra tagolódik. A Közép-Nyírség területén futóhomokformák fordulnak elő nagyobb számban. A löszös felszínek laposak és kisebb területűek. A homokfelhalmozódások sokszor szabálytalan alakot vesznek fel, parabolabuckából is keveset találhatunk. A szélbarázdák az északi részeken elérhetik a 12-16 méteres magasságot is, viszont a Nyíregyháza–Nagykálló–Máriapócs vonaltól délre már alacsonyabbak, csak 3-8 méter magasságúak. Ez a résztájegység a Nyírség legidősebb területe, itt hatalmas futóhomokformák alakultak ki, különböző típusú szélbarázdák, valamint maradékgerincek. A felszín nyugati, északnyugati irányba fokozatosan ellaposodik. A Délkelet-Nyírség (Nagykárolyi-homokhát) területén is a futóhomok az uralkodó, kevesebb a szélbarázda. A kialakuló parabolabuckák aszimmetrikusak, magasságuk 2-15 méter között változik. Ezen terület különleges formái a „nyírvízlaposok", melyek egykori medermaradványokban alakulnak ki, ilyen például a Bátorligeti-láp. A Dél-Nyírség területén uralkodó forma a futóhomok, a szegélybuckák 2 kilométer hosszúak és akár 15-18 méter magasak is lehetnek. Különlegessége, hogy a Dél-Nyírség területének közel 30%-át erdő borítja. A Nyugat-Nyírség (Löszös-Nyírség, nyíri Mezőség) a Kótajt Újfehértóval összekötő vonal és a Hajdúság között terül el. Jellemző, hogy felszínét szinte csak lösz borítja, futóhomokot nem találhatunk. Megfigyelhető a folyóvölgyek hiánya is, a jellemző formák a szélbarázdák, garmadák, maradékgerincek.

Az Érmellék völgyében található hatalmas meandereket, illetve a 4-5 kilométer széles völgyfeneket biztosan nem alakíthatta ki az Ér.[973] A pleisztocén kezdetén a kárpáti hegységkeretből kilépő Tisza a Nagykárolynál kiemelkedő hátságtól nyugatra talált utat magának az Ér síksága felé, ahol egyesült a Szamossal. Az érmelléki árokrendszerben haladt a Körösök süllyedéke felé. Már a pleisztocén végén megindult az ártéri síkságokon a folyómedret kísérő, a környezetüknél 2-3 méterrel magasabb folyóhátak kialakulása, azonban a többségük a holocén időszakában keletkezett. A folyóhátak által elgátolva több helyen vizenyős, lápos, mocsaras terület alakult ki (Ecsedi-láp). Az Ecsedi-láp keleti peremterületén, a Szamos elhagyott medreit kísérő folyóhátai között megrekedtek a folyók áradásai, így egy lápos terület jött létre. Az Ecsedi-láp feltöltődésével egy időben, a süllyedék keleti részén, a mai Homoród mentén a Szamos, valamint a Szekeres-patak közelében pedig a Kraszna nagyobb áradásai ismét átcsaptak az Ér völgyébe és elmocsarasították azt. Ez minden évben megismétlődött az Ecsedi-láp lecsapolásáig, s a Kraszna vízrendezéséig.

[970] Lóki 2002, 23.
[971] Lóki 2002, 23.
[972] Borsy 1989, 214–224; Borsy 1996, 5–16; Lóki 2002, 23–24.
[973] Borsy 1987, 5–42.

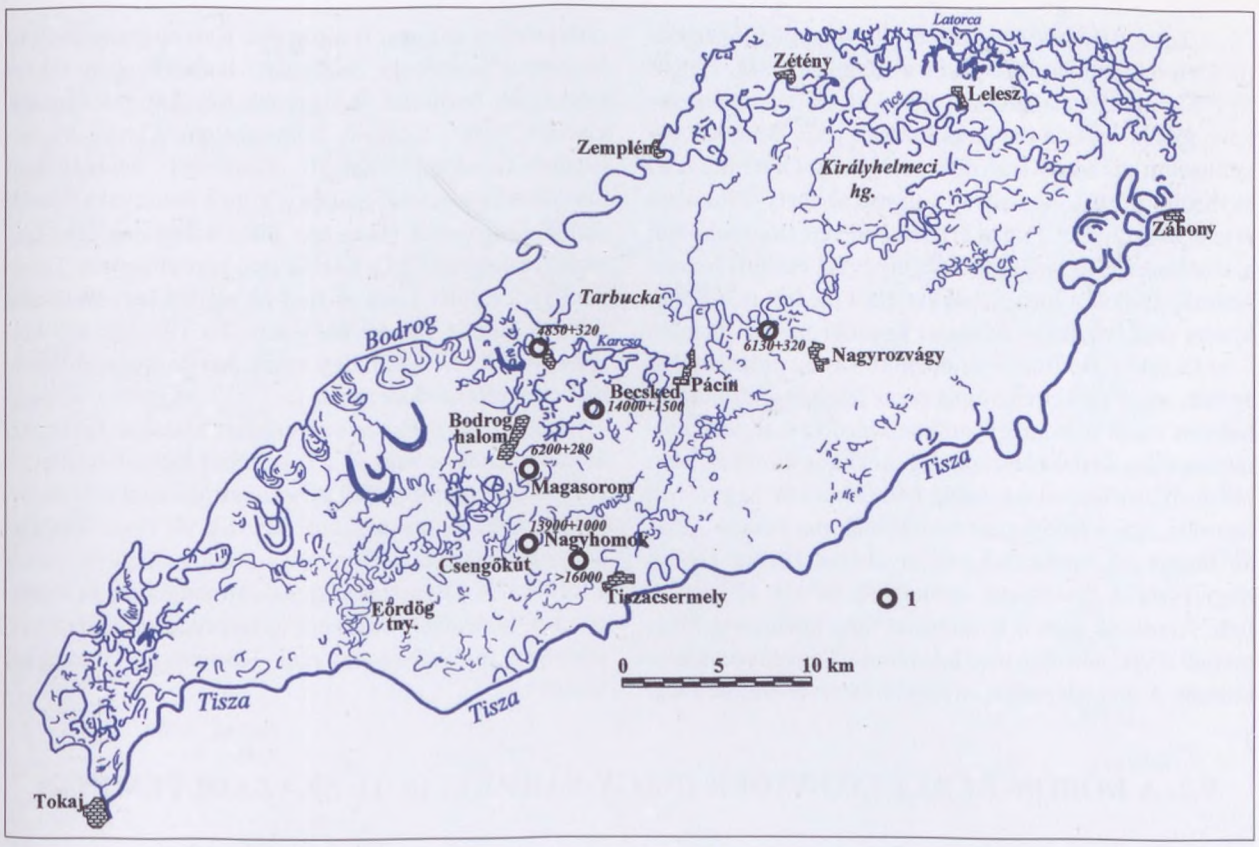

48. kép. Elhagyott folyómedrek a Bodrogközben (BORSY–FÉLEGYHÁZI–LÓKI 1988, 8, 4. ábra)

A Felső-Tisza-vidék természeti földrajzi szempontból három kistájra (Szatmár–Beregi-sík, Rétköz, Bodrogköz) tagolódik, s jóval kisebb területet foglal magába, mint, amelyet a történelemtudomány, illetve a régészet kutatói értenek e fogalom alatt. A Szatmár–Beregi-sík peremsüllyedékét északról és keletről a harmadidőszakban kialakult kárpáti vulkánok koszorúja, délről a Szilágysági-dombvidék és a Bükk, nyugat és délnyugat felől pedig a Nyírség nagyrészt pleisztocén kori hordalékkúpja határolja.[974] A Kárpátokból érkező folyók által épített hordalékkúp keleti része a Nyírség mai peremének törésvonala mentén, a pleisztocén-holocén időszak között lesüllyedt, ez a lassú süllyedési folyamat jelenleg is tart. A megsüllyedt területen a folyóvízi erózió átformálta és fiatalabb öntésüledékkel takarta be a korábbi hordalékkúp felszínét. A terület igen nagy részét síkra egyengetett agyagos öntések borítják, amelyek a környező domb- és hegyvidékekről lehordott löszös üledékek révén keletkeztek. A táj legidősebb képződményei a harmadidőszaki (pliocén) képződésű, szigetszerű, apró *„romvulkánok"* (Barabás község közelében a Kaszonyi-hegy, valamint a Tarpai-Nagyhegy [410. lh]), mindkettőt lösztakaró borítja. A terület legnagyobb folyója a Tisza, mely Tiszabecs felettig számtalan mellékággal, zátonnyal rendelkezik, innentől válik kanyargós, síkvidéki folyóvá. A terület jelentősebb folyói közé tartozik még a Szamos, valamint a Kraszna, mely egykor az Ecsedi-lápot táplálta. A Szatmár–Beregi-síkságot egykor behálózó kisebb vízfolyások, mint a Batár, Gőgő, Tapolnok, Palád, Szenke, Csomota, Csaronda, Szipa mára már nagyrészt belvízgyűjtő csatornákká váltak.

A Rétköz északi határát a Tisza alkotja, a többi oldalon a Nyírség kiemelkedő platójával határos.[975] Jellegét tekintve alacsony ártéri táj, a Tisza árterének bal parti része, a vízszabályozás előtt a terület fele mocsaras, ingoványos volt. Megtelepedésre csak az ártérből kiemelkedő szigetek, valamint a Nyírséggel határos magasabb peremterület volt alkalmas. A Tisza mellett fő vízfolyása az a nagy ér volt, amely Zsurknál ágazott ki a Tiszából, és Tiszabercelnél érte el azt ismét.

[974] KORMÁNY 2006, 3–16.
[975] RÉFI OSZKÓ 1986, 221–261; RÉFI OSZKÓ 1997, 12–23; ISTVÁNOVITS 2003, 245–248.

A Tisza, a Bodrog és a Latorca által határolt Bodrogköz minden tekintetben hasonlatos a Rétközhöz *(48. kép)*.[976] A Bodrogközben látható sok elhagyott meder, mederszakasz főként a Tisza mederváltozásait jelzi. 9-10.000 évvel ezelőtt a Tisza Királyhelmectől délre folyt, Becsked és Karos között áthaladva, s Tiszacsermely határában érte el mai medrét. A mai értelemben vett Bodrogközről a szubboreális fázistól (5000-2500 évvel ezelőtt) beszélhetünk, amikor a folyó elhagyta ezt a medrét is, s kialakította mai, végleges folyását. Korábbi medrei mentén – akárcsak a Bodrog – mindenütt vastag folyóhátakat épített, majd ezeket elhagyva rossz lefolyású területeket hagyott maga után, nagyban hozzájárulva a terjedelmes mocsárvilág kialakulásához. Ugyanakkor mindkét folyó oldalazó eróziójával a korábbi homokbuckák nagyrészét letarolta, így a Bodrogköz felszínének ma csupán 10%-án fordul elő futóhomok. A folyóhátak közötti terület nagyrészét, a Bodrogköz területének 56%-át réti agyag fedi. Áradások után e területeken még hónapokig megmaradt a víz, lehetővé téve üde mocsári növényzet kialakulását. A megtelepedés, növénytermesztés számára legkedvezőbbek a Tisza, Bodrog és a Karcsa-patak melletti folyóhátak voltak. A Bodrogköz homokbuckáit főként tölgyerdők borították, a nagyobb folyókat galériaerdők kísérték. A Kenézlő–Bodroghalom–Karcsa–Ricse–Cigánd–Tiszakarád közötti Hosszúrét lefolyástalan, mocsaras terület volt, csakúgy, mint a morotváktól szabdalt Bodrogzug. A Hosszúrét fölött számtalan ágra szakadozva kanyargott a Karcsa (hajdani elhagyott Tiszameder), a terület Tisza és Bodrog mellett legjelentősebb folyója. Valaha Tárkánynál lépett ki a Tiszából, s Tokajnál egyesült vele újból. Egy másik ága Bodrogszerdahely mellett ömlött a Bodrogba.

Az utolsó, e fejezetben érintett kistáj a Taktaköz, amely a Tisza, a Sajó és a Takta által határolt terület.[977] Hidrológiai szempontból a Tiszának Tokajtól a Sajó-torkolatig terjedő szakaszához tartozik. A Takta Tiszaladánynál ágazik ki a Tiszából, s Tiszaluc alatt tér vissza a folyóba. A Tisza áradásai, valamint a Taktából kiágazó erek e területet csaknem összefüggő mocsárrá változtatták, melyen átkelni csak Tokajnál és Tiszalucnál lehetett.

V.2. A KÖRÖS–BERETTYÓ-VIDÉK (NAGY-SÁRRÉT) 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

A Nagy-Sárrét és a Kis-Sárrét temetőit a számtalan lefűződött morotva, elhagyott folyómeder által övezett, megtelepülésre alkalmas folyóhátakon találjuk, Derecske–Püspökladány, Berettyóújfalu–Szerep, Berettyóújfalu–Szeghalom–Körösladány, illetve Füzesgyarmat–Bucsa sávjaiban.

A lelőhelyek elhelyezkedését szemlélve nyilvánvaló, hogy a 10–11. században még az arra alkalmas területeket sem telepítették be egyenletesen. Mint az előző fejezetben láttuk, a Kis-Sárrétnek csak a déli-délkeleti sávjában találhatók meg a korszak temetői Sarkad–Sarkadkeresztúr–Doboz–Békés vonalában. Földrajzi helyzetük és régészeti jellegzetességeik alapján úgy ítéltem meg, hogy ezek hajdan a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-csoport területén megtelepedett népességhez tartozhattak, így leletanyagukat azzal együtt tárgyaltam, csakúgy, mint a Kis-Sárrét keleti szegélyének mindeddig ismert egyetlen lelőhelyét, Nagyszalontát. A Sarkad–Gyula–Sikló–Világos–Nagyszalonta által közrefogott, nagyjából háromszög alakú térségből napjainkig egyetlen 10. vagy 11. századi temetőt sem ismerünk. Eleink tehát nem, vagy csak nagyon ritkán telepedtek meg az Alföld és a hegyvidék találkozási sávjának a Zarándi-hegységtől a Királyerdőig terjedő szakaszán.

Annál inkább kedvelték a Nagy-Sárrét szárazulatait *(49. kép)*. Az alábbiakban a folyóhátakon, illetve a Nagy-Sárrét peremterületein feltárt lelőhelyeket tekintem át, déli irányból haladva elsőként a Berettyóújfalu–Szeghalom–Körösladány közötti folyóhát temetőit. Berettyóújfalu határában több sárréti folyóhát találkozik, így aligha meglepő, hogy e helyen megtelepedtek a honfoglaló magyarok is. A Földes felé vezető műút építése során nyitott alkalmi homokbányában 1938-ban került elő egy lovával eltemetett férfi sírja, amelynek mellékletei közül két aranyozott ezüst, finoman kidolgozott palmettamintás övveretet, két lekerekített végű ezüst pántkarperecet és egy kerek pitykét szolgáltattak be a múzeumba [288. lh].[978] Hitelesítő ásatásra nem került sor, így a temető kiterjedéséről nincsenek adataink. A megmentett leletek a 10. század első kétharmadára keltezhetők. A folyóhát délnyugati irányba húzódó hosszú szakasza leletmentes, legközelebb Szeghalom határában kerültek elő a korszakunkba sorolható leletek. Szeghalom-Dondorogon [168. lh] öt sírral teljes egészében feltártak egy őskori halomsírba utólagosan beásott kis 10. századi

[976] Borsy–Félegyházi–Lóki 1988, 1–92.
[977] Borsy 1969, 76–78, 97–141.
[978] FÉK 1962, No. 81, 24; Katalógus 1996, 215. – A szócikk M. Nepper Ibolya munkája.

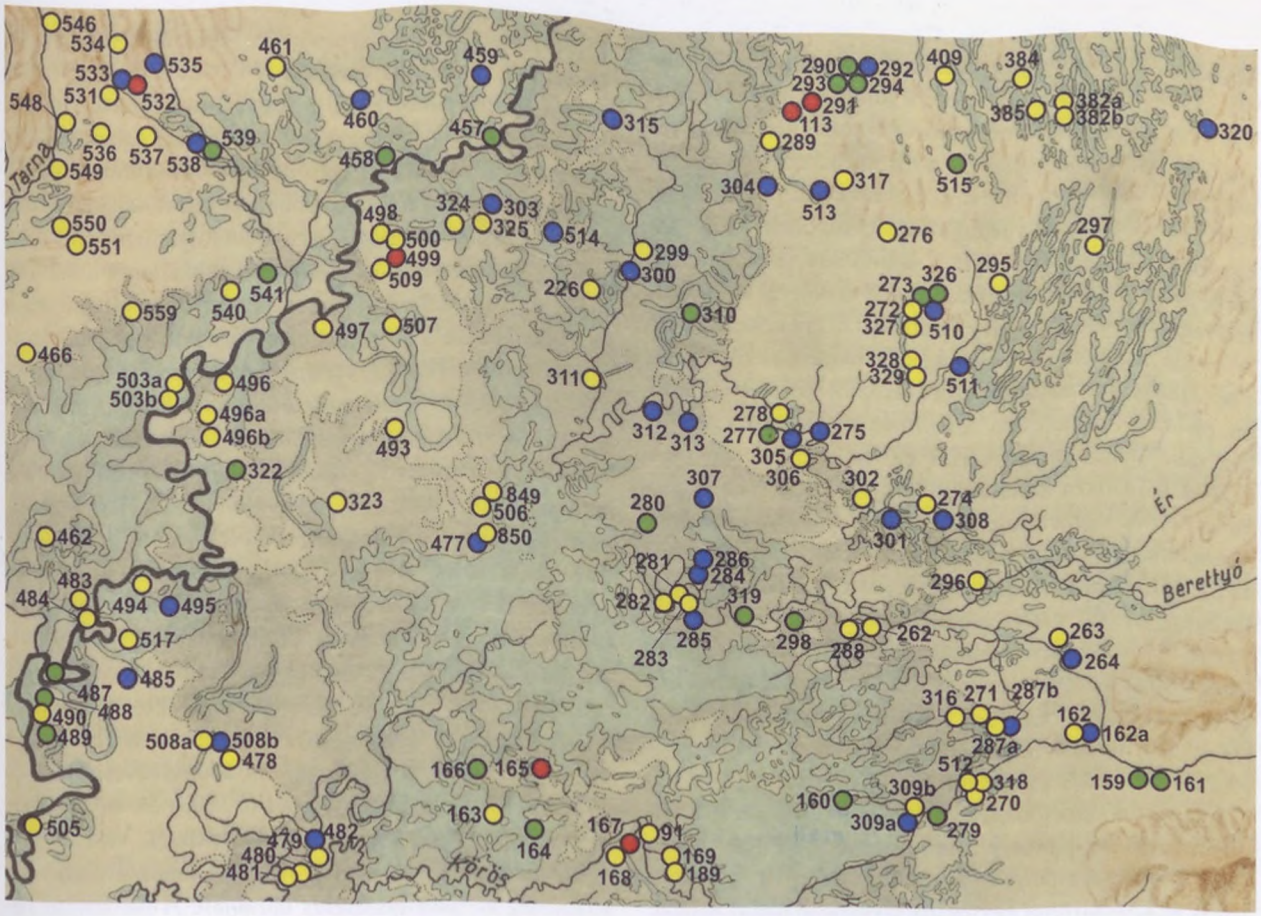

49. kép. A Hortobágy, a Nagy-Sárrét és a Hajdúság 10–11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

temetőt.[979] A sírok közül három melléklet nélküli, egy nő ujjára üvegbetétes fejes gyűrűt húztak, egy férfi mellett nyúzott lovas temetkezést, csikózablát, ismeretlen típusú kengyelt, nyitott hajkarikát és madárfej alakú csont botvéget találtak. Szeghalom-Kovács-halmon [167. lh] a 20. század elején többszörösen megbolygattak egy temetőt, melynek hét(?) feltárt sírja a leletanyag alapján (kétélű kard, nyílcsúcsok, balta, lándzsa, trapéz alakú vállas kengyel, agancs oldalpálcás zabla) a 10. század második felében vagy a 11. század elején kerülhetett a földbe.[980] Szeghalom-Korhány lelőhelyen egy őskori kurgán elhordása során két sírt feldúltak, további kettőt feltártak [91. lh]. A kis méretű (10 alatti sírszámúra becsült) temető egyik sírjában aranyozott ezüst övveretek voltak.[981] Vésztő-Kót-pusztán [169. lh] Kovalovszki Júlia tárta fel egy ismeretlen nagyságú temető 14 sírját.[982] A három sorba rendezett 8 felnőtt- és 6 gyermeksírból préselt ruhadíszek, lábbeliveretek, huzal-, sodrott és pántkarperecek, övveretek, vas nyakperecek, valamint egy meghatározatlan ezüstpénz került elő, egy férfi mellett zablát és kengyelt találtak. A közöletlen leletanyag alapján a temetőrészlet a 10. századra keltezhető. Vésztő-Bikerin [189. lh] egy rézkori telep feltárása során került elő egy 10. századi magányos férfi lovas sírja (nyitott hajkarika, ezüstlemezkék, sodrott, hurkos-kampós záródású karperec, körte alakú kengyelpár, csikózabla).[983] Dévaványa-Sártón a földtulajdonos, Tímár Frigyes [163. lh] egy kisebb halom elhordása során egy ismeretlen sírszámú temető leglább 30-40 sírját megsemmisítette, melyek között lovas temetkezések (a visszaemlékezések szerin 6-8)

[979] MRT 6, 155–156, 11/82 lh.
[980] MRT 6, 149–151, 11/50 lh.
[981] MRT 6, 153, 11/72 lh; Juhász 1996, 164. – Az övvereteket közölte: Mesterházy 1990a, 241, 11. kép.
[982] MRT 6, 266, 12/148 lh.
[983] Lichtenstein 2003, 87–97.

is voltak.[984] A leletanyag elkallódott, a temető vélhetőleg 10. századi volt. Hasonló sorsra jutott a Dévaványa-Sima-szigeten feldúlt temető [164. lh], melynek leletanyagából S-végű hajkarikát és huzalkarperecet mentettek meg.[985] A lelőhely a 10–11. században belül pontosabban nem keltezhető. Dévaványa-Fudéri-dűlőben [165. lh] egy bányagödörrel ismeretlen számú sírt semmisítettek meg, az ott talált trapéz alakú vállas kengyel a 10. század második felére – a 11. század első felére keltezhető.[986] A térség legjelentősebb lelete, egy hajdan ékkőberakásos, aranyozott ezüstlemezből készült palmettamintás tarsolylemez ismeretlen körülmények között, gátépítési munkálatok során került elő az 1930-as években Ecsegfalva-Bokroshalmon [166. lh]. A lelőhelyen Szabó János Győző végzett hitelesítő ásatást 1960-ban, de csak 8 melléklet nélküli sírt talált, egy további feldúlt sírból pedig nyílcsúcs és fonott ezüstgyűrű látott napvilágot. Madaras László újabb próbálkozása sem hozott eredményt.[987] Ma már nem dönthető el, hogy a tarsolylemezes sír egy folyamatosan használt 10–11. századi temetőből került-e elő, avagy egy-egy egymástól elkülönülő 10. és 11. századi temető pusztult el az 1,5 méter magas, 35-40 méter átmérőjű halomban?

A korszak temetőinek következő csoportja az előzőtől keletre, a Sebes-Körös mentén húzódó folyóháton található Berekböszörmény és Komádi között. Ez egyben a Nagy- és Kis-Sárrétet egymástól elválasztó határt is jelzi. Berekböszörmény területéről három 10. századi lelőhelyet ismerünk. A református templom alatt egy szerény mellékletű, edényt, vaskést és vascsatot tartalmazó sírt találtak [270. lh].[988] A Páldombon homokbányászás során lovas sírt bolygattak meg, leletei közül lószerszámot, nyílcsúcsot, füles gombokat, karperecet és gyöngyöket mentettek meg [318. lh].[989] A leletanyag közöletlen, csakúgy, mint a Budai-dombon talált, Mesterházy Károly által 10. századra keltezett temetőrészlet [512. lh].[990] Körösszegapáti-Pállapályon homokbányászás során a feltételezések szerint száznál is több sírt semmisítettek meg, 38 temetkezést egy helyi tanár tárt fel [279. lh]. A megmaradt leletek között nyílhegyek, tegezvasalások, gömbsorcsüngős fülbevaló, tausírozott tarpéz alakú vállas kengyel, nyitott, pödrött és S-végű hajkarikák, fonott és sodrott gyűrűk, nyakperecek, pánt-, huzal-, négyzet átmetszetű, fonott, sodrott és állatfejes karperecek találhatók, valamint Béla *dux* (1048–1060) és I. András király (1046–1060) érméi.[991] A temetőt a 10. és a 11. században is használták, azt azonban nem tudhatjuk, hogy használata folyamatos volt-e?

Magyarhomorog-Kónya-dombon Dienes István, majd Kovács László teljesen feltárt egy 540 síros, a 10. század és a 12. század első harmada közé keltezett temetőt [309a–b. lh] *(16. kép)*.[992] Erősen kérdéses, hogy folyamatosan használt temetőről van-e szó, ugyanis az annak északnyugati részét alkotó, de önállónak tűnő sírcsoport Kovács László véleménye szerint lehetett különálló 10. századi szállási temető is, mely teljesen független az akár évtizedekkel később ugyanarra a dombra ásott 11–12. századi síroktól.[993] Rendkívül érdekes a két temető(rész) összetétele a nemek aránya, a lovas/lószerszámos sírok, valamint a fegyvert, illetve a fémdíszes ruházatot tartalmazó temetkezések szempontjából.[994] A 10. századba teljes bizonyossággal 17 sír sorolható, igen jelentős férfi többlettel (11 férfi, 3 nő, 3 gyerek). A férfiak szinte mindegyikével temettek lovat (4 sír) vagy lószerszámot (5 sír), nők és gyermekek nem kaptak ilyen jellegű mellékletet. Valamennyi férfi, továbbá egy gyermek sírja tartalmazott fegyvert, kizárólag az íjászfelszerelés darabjait. A nemesfém ruhadíszek alkalmazása nem volt jellemző, mindössze a 14. (női) sírban találtak 1-1 db rombusz alakú ruhaveretet, illetve préselt rozettát. Ezzel szemben az 523 síros 11–12. századi temetőben a más lelőhelyeken is megszokott nemi és életkori arányok érvényesültek (127 férfi, 173 nő, 36 *juvenis*, 187 gyerek). A nagyszámú érmének köszönhetően világosan kirajzolódik a temető szerkezete: a központi magból kinövő, szélei felé egyenletesen fiatalodó lelőhelyek közé sorolható. Az I. (Szent) István király (997/1000–1038) pénzeivel jellemezhető temetősávban egy *juvenis* mellett lócsontokat és lószerszámot, az I. András (1046–1060) kori sávban egy férfi mellett lószerszámot találtak. Fegyver (íjászfelszerelés elemei)

[984] MRT 6, 37–38, 3/6 lh.
[985] MRT 6, 49–50, 3/63 lh.
[986] MRT 6, 54–55, 3/92 lh.
[987] Szabó 1980, 271–294; Madaras 1996, 74; MRT 6, 78, 4/13 lh.
[988] Nepper 2002, 25–26.
[989] *RégFüz* 21 (1968), 47 (Mesterházy Károly).
[990] Mesterházy 1980, 11.
[991] Nepper 2002, 122–127.
[992] Kovács 1997, 363–384; Kovács 2006, 215–248; Kovács 2007, 187–212; Kovács 2019.
[993] Kovács 1997, 380–381; Kovács 2013, 566; Kovács 2019.
[994] A kéziratom összeállítása idején még feldolgozás alatt álló temetőre vonatkozó adatokat kérésemre Kovács László állította össze, önzetlen baráti segítségét ezúton is szeretném megköszönni!

14 férfi, 1 nő és 2 gyermek mellett kerültek elő.[995] Ruházat fémvereteit 4 sírban találták.[996]

Ugyancsak teljesen feltárt, de közöletlen a Komádi-Közös ligetben talált 83 síros 10–11. századi temető [160. lh].[997] A szűkszavú előzetes jelentés szerint 2 lovas és 4 lószerszámos sír, bronz övkészlet, íjászfelszerelések és fém ruhadíszek jellemzik, A 11. századi részen 31 érmét találtak, az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) uralkodó királyok vereteit.

A Nagy-Sárrét Füzesgyarmattól Bucsáig húzódó folyóhátján 10–11. századi temetők eddig nem kerültek elő. Sűrűn megtelepedtek viszont a Berettyó medrét követő, Berettyóújfalu és Szerep között húzódó földháton. Bakonszeg-Kovácsi-pusztán, a Nadányi-tanya mellett 1897-ben egy ismeretlen nagyságú temető 14-16 sírját dúlták fel [298. lh] (nyitott és S-végű hajkarikák, rombusz átmetszetű, állatfejes és pontkörös díszítésű pántkarperec, csüngőtagos veretek). Feltehetőleg ugyanezen temető további két sírját 1937-ben találták meg, az egyik melléklet nélküli volt, a másikban sodrott nyakperec, S-végű hajkarika, két rombusz átmetszetű karperec, csüngős veretek és állítólag lócsontok feküdtek.[998] A leletanyag alapján a temetőt a 10–11. században használhatták. Bihardancsháza-Halomszerdombon egy homokbánya által elpusztított temető 10 sírját mentette meg Patay Pál [319. lh].[999] A közöletlen leletek között íjászfelszerelést tartalmazó sír is volt, a lelőhelyet Mesterházy Károly a 10–11. századra keltezte.[1000]

A lelőhelyek nagyon intenzíven csoportosulnak Sárrétudvari határában, ahol napjainkra már hat temetőt ismerünk. A Kárpát-medence 10. századi temetőinek sorában méretét tekintve mindeddig egyedülálló a 262 sírral teljesen feltárt sárrétudvari-hízóföldi temető [281. lh].[1001] A felnőttek között a férfiak jelentős túlsúlya mutatkozik (88 férfi, 67 nő, 93 gyerek és *juvenis*, további 11 felnőtt nemét és 3 csontváz nemét és életkorát nem tudták meghatározni). A sírok közel egynegyede (62 temetkezés) nem tartalmazott maradandó anyagból készült mellékletet. A közölt sárréti lelőhelyek közül itt a legjelentősebb, bár arányaiban még így is csekély számú a csontos húsétellel (9 sír) vagy edénnyel (2 sír) eltemetett halottak száma. Az ékszereket a 10. századra jellemző típusok alkotják, kis számban azonban feltűnnek a század második felére, illetve utolsó harmadára keltezhető tárgytípusok is: nyitott (105 sírban), pödrött végű (4 sírban) és lefele szélesedő spirálcsüngős (1 sírban) hajkarikák, huzal (1), sodrott (3) és vas (5) nyakperecek, huzal- (19), pánt- (2), pödrött végű (4), sodrott (2) fonott (3) és állatfejes (1) karperecek. Feltűnő a fülbevalók csekély száma: 1-1 sírban feküdt gömbsorcsüngős, szőlőfürtös, valamint alsó ívén huroksorral díszített fülbevaló. Ezek sorából kiemelkedik egy granulációval díszített, finoman megmunkált bizánci arany függőpár. 3-3 sírban találtak préselt lemezes, illetve öntött áttört hajfonatkorongokat. A viselet nemesfém díszeit 25 sírban lelték meg (4 rombusz alakú, 9 kerek pitykékből álló, 7 préselt lemezes, 5 csüngőtagos veretkészlet). Egyetlen darab másodlagosan felhasznált csüngőtagos kaftánverettől eltekintve ezen díszítménytípus alkalmazása nem volt jellemző, s hiányoznak a lábbeliveretek is. Nemesfém díszítményekben kiemelkedően gazdag női sír nem volt a temetőben. A lelőhely sajátosságai közé tartozik az a jelenség is, hogy a férfiak pontosan felét (44 sír), továbbá 7 gyermeket, illetve *juvenis*t fegyverrel, többnyire íjászfelszereléssel temettek el. Egy sírban nyéltámaszos baltát, kettőben szablyát is találtak. Feltűnő, hogy ezzel szemben nyoma sincs méltóságjelvényeknek. A lovas temetkezés valamely változata 25 sírban fordult elő, s ezek közül csupán egy bizonyult női sírnak. A kengyelek zöme a trapéz alakú, vállas, kései típusba sorolható. A feltárás során két sírban összesen három ezüstérmét találtak, valamennyi VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz – II. Rómanosz (948–959) verete. A leletanyag temetőn belüli megoszlása alapján úgy tűnik, hogy annak megnyitása idején egyszerre több ponton kezdtek temetkezni, s a sírcsoportok a sírok gyarapodásával egy idő után összeértek. Az ásató M. Nepper Ibolya az első temetkezések földbe kerülését a 10. század elejé-

[995] Férfiak: 25. sír I. András (1046–1060) érmével, 65. sír I. András (1046–1060) kori részben, pénz nélkül, 80. sír ua., 81. sír ua., 99. sír I. (Szent) István (997/1000–1038) kori részben, pénz nélkül, 103. sír ua., 119. sír I. András (1046–1060) kori részben pénz nélkül, 120. sír I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) érmével, 137. sír I. (Szent) István (997/1000–1038) érmével, 138. sír I. (Szent) István (997/1000–1038) kori részben pénz nélkül, 173. sír I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) érmével, 321. sír I. András (1046–1060) kori részben pénz nélkül, 323. sír ua, 370. sír ua; 1 nő: 209. sír ua, 2 gyermek: 46. sír I. (Szent) István (997/1000–1038) érmével, 97. sír I. (Szent) István (997/1000–1038) kori részben, pénz nélkül.

[996] 95. sír: 10 bronz kerek ingnyakveret I. András (1046–1060) kori részben, pénz nélkül; 107. sír: 6 aranyozott ezüst ingnyakdísz, 1 ezüst kerek ingnyakdísz, 1 ezüst kerek ruhadísz I. András (1046–1060) kori részben, pénz nélkül; 322. sír: 1 aranyozott ezüst kerek veret, 1 aranyozott ezüstveret I. András (1046–1060) kori részben, pénz nélkül; 400. sír: 1 aranyozott ezüst csüngős veret csüngőtagja I. András (1046–1060) kori részben, pénz nélkül.

[997] *RégKutMagy* 2010, 262–263. No. 251. (Kolozsi Barbara).

[998] A lelőhely különböző neveken (Bakonszeg-Kovácsi-puszta, Nadányi-tanya [298. lh], Berettyóújfalu-Pusztakovácsi, Nadányi Gy. földje, Bakonszeg-Kovácsi) szerepel a szakirodalomban, lásd: Hampel 1900, 590–591; FÉK 1962, No. 35, No. 82, 21, 24; Mesterházy 1980, 11; Nepper 2002, 11.

[999] *RégFüz* 15 (1963), 56.

[1000] Mesterházy 1980, 11.

[1001] Nepper 2002, 296–389.

re, a temető felhagyását pedig a 970-es évekre teszi.[1002] Véleményem szerint a kései típusú tárgyak viszonylag nagy száma miatt elképzelhető, hogy annak használata hozzávetőleg három generáción át legalább 80-100 évet ölel fel, s a 10. század végéig tartott. A temetőhöz tartozó település (már amennyiben csak egy település lakói használták azt) a kor viszonyai között népesnek számított 80-100 fős lakosságával (ebből generációnként 50-60 felnőtt lehetett).

Sárrétudvari-Őrhalmon egy őskori kurgánba ásott kis sírszámú temető ismeretlen számú sírját pusztították el földmunkák során [282. lh], a leletmentő ásatás 5 temetkezés maradványait tárta fel.[1003] A munkagépek ez utóbbiakat is megrongálták, kettő közülük korabeli sírrablásnak is áldozatul esett. Két férfi mellett lócsontokat, lószerszámot, íjászfelszerelés darabjait találták, egyikük sírjába szablyát is helyeztek. Az egyik férfi mellett néhány övveret, a másik koponyája alatt egy préselt arany ruhadíszítő veret feküdt. A lelőhely hajdan gazdag 10. századi közösség kisebb temetője lehetett.

Sárrétudvari-Poroshalmon egy bronzkori tellbe beásott ismeretlen sírszámú temető 17 sírját mentette meg M. Nepper Ibolya [283. lh].[1004] Az 1. és a 2. sírok a temető (s egyben az egész Sárköz) leggazdagabb mellékletű férfitemetkezései voltak aranyozott ezüstveretes övvel, íjászfelszereléssel, szablyával (1.), veretes lószerszámmal (2.). A sírok tetemes része kirabolt (5 sír), mezőgazdasági munkálatok során bolygatott, s ennek következtében melléklet nélküli vagy csak kevés tárgyat tartalmazott (6 sírból: pántgyűrű, nyitott hajkarikák, füles gombok, ezüst ruhadíszítő pántok, 2 db csüngős kaftánveret felső tagja). Összesen négy sír tartalmazott fegyvert, a szablyán kívül íjászfelszerelés részeit. Ugyancsak négy sírban találtak lócsontokat, egy további temetkezés mellett pedig lószerszámot. A lelőhely a mikrorégió leggazdagabb 10. századi temetői közé sorolható.

A település határában további három temetőmaradvány is előkerült, valamennyi a 11. századra keltezhető.[1005] Sárrétudvari-Iskolák udvarán egy nagyobb temető 73-74 sírját tárták fel [284. lh], Ferendekhalmon 5 sírt mentettek meg [285. lh], Balázshalmon egy elhordott kurgánból ugyancsak 11. századi temető leletei kerültek elő [28. lh]. E lelőhelyek részletes elemzésre nem alkalmasak.

A Nagy-Sárrét legészakibb folyóhátja Derecske és Püspökladány között húzódott. Derecske határa több tájegység (Sárrét, Hajdúhát, Dél-Nyírség, Érmellék) találkozásánál helyezkedik el, ez által érthetővé válik, hogy területén több 10. és 11. századi temető került elő. Sajnos a lelőhelyek többségéről csak szórványleletekkel rendelkezünk, így a temetők jellegéről nem tudunk közelebbit. Derecske-Nagymező-dűlő lelőhelyen [274. lh] 2016-ban az M35 autópálya építését megelőző feltárása során egy nagy kiterjedésű, több korszakú lelőhelyen három honfoglalás kori sír került elő.[1006] Az egyik női sírból öntött gömbsorcsüngős fülbevaló, aranyozott, kerek és rombusz alakú ruhaveretek, lábbeliveretek, négyzetes övveretek és sodrott huzalkarperec, valamint fülesgombok kerültek elő. Derecske-Földesi úton, Váradi Gerzson tanyája mellett [302. lh] egy kiforgatott 10. századi sírból palmettamintás, aranyozott ezüst préselt lemezes hajfonatkorongpárt, mindkét végén spirálissal kitöltött hurokban végződő sodrott karperecet és nyitott hajkarikát mentettek meg, a lelőhelyen hitelesítő ásatás nem történt.[1007] Derecske-Konyári út mellett, Balogh J. tanyája közelében egy dombon ismeretlen számú sírt dúltak fel [301. lh], a temető leletei közül egy sodrott és egy fonott gyűrű maradt meg, melyek a 11. századra keltezhetők.[1008] Hasonló korú lehetett az a temető is, melyet az előző lelőhelytől délkeletre, Konyár-Vénkerten bolygattak meg (4 db sodrott nyakperec, 2 db rombusz átmetszetű karperec és egy ugyanilyen gyűrű) [308. lh].[1009] A folyóhát nyugatabbi részén, Kaba területén szintén 11. századi sírokat bolygattak meg 1897-ben, házalapozás közben [307. lh] (sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperec, pontkörrel díszített pántkarperec, rombusz átmetszetű karperec, csüngőtagos ruhadíszek, S-végű hajkarika).[1010]

Az eddigiekkel szemben teljesen feltárt a 637 síros (641 egyén csontvázát tartalmazó), Püspökladány-Eperjesvölgyben talált temető [280. lh].[1011] M. Nepper Ibolya ásatása nyomán 191 férfi, 163 nő, 256 gyerek, illetve *juvenis* temetkezése került elő, 30 egyén nemét és életkorát nem tudták meghatározni. Az antropológiai vizsgálatok egyértelműen arra utalnak, hogy a temető használata folyamatos volt, annak során nem következett be népességcsere.[1012] E megfigyelést teljes mértékben alátámasztják a régészeti adatok *(50. kép)*. A korai típusú, 10.

[1002] Nepper 2002, 358.
[1003] Nepper 2002, 389–393.
[1004] Nepper 2002, 394–403.
[1005] Mesterházy 1978, 29–44; Nepper 1991, 13–61.
[1006] Berta et al. 2018, 10–17.
[1007] Csalány 1959, 302–304.
[1008] FÉK 1962, 31, No. 219.
[1009] FÉK 1962, 49, No. 585.
[1010] Hampel 1900, 628–629.
[1011] Nepper 2002, 128–295.
[1012] Hüse–Szathmáry 2002, 407–408.

századra keltezhető leletanyag a temető középső és nyugati tömbjében található. Az ékszerek közül ott kerültek elő a nyitott hajkarikák, a vékony sodrott nyakperecek, az egyszerű huzalgyűrűk, valamint egy préselt lemezes hajfonatkorongot tartalmazó sír. A viseleti elemek közül e tömbre jellemzők a füles gombok, valamint a fém ruhadíszek (1 sírban rombusz alakú ruhaveretek, 7 sírban kerek pitykék, 8 sírban csüngőtagos veretek). Kizárólag férfiak mellékleteként bukkant fel a nyúzott lovas (3 esetben), valamint a lószerszámos temetkezés (21 esetben), utóbbiakra a csikózablák kizárólagos használata jellemző. A 7 sírban talált trapéz alakú vállas kengyelpár arra utal, hogy hajdani tulajdonosaikat a 10. század második felében temették el. Fegyvereket 31 sírban találtak, zömmel az íjászfelszerelés alkotó elemeit, de előbukkant három balta és két szablya is. Kitűnően megfigyelhető, hogy a használati eszközök (kések, csiholók, fenőkövek, tűtartó, sarló) sírba tétele ugyancsak a 10. századra jellemző, csakúgy, mint a csontos húsételnek (12 sírban) az elhunyt mellé helyezése. A 10. századi tömböt ÉK–K–DK-i irányban övezi a 11. századi síroknak a temető szélei felé egyre fiatalodó sávja. E folyamatot szemléletesen kirajzolja a 41 sírból előkerült, I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) terjedő uralkodók által veretett érmék elhelyezkedése. Az érmék megjelenése pontosan egybeesik az S-végű hajkarikák feltűnésével, beleérteve a későbbi, bordázott végű változat 11. század közepére tehető felbukkanását is. A temetőben kiemelkedő leletgazdagságú sír nem volt, s hiányoznak a férfiak méltóságjelvényei is. Az ásató a 10. század eleje és a 11. század vége közé helyezte a sírok földbe kerülésének időszakát, s keltezését nincs okom kétségbe vonni.[1013] Ez az antropológusok által megállapított 29-30 éves átlagéletkort alapul véve[1014] 6-7 generációt jelent, generációnként 91-106 személlyel (ebből 54-64 volt felnőtt).

A Sárrét leletanyagának bemutatását e mocsárvilág peremterületein előkerült temetők áttekintésével zárhatjuk le. Délnyugaton a terület határát egyértelműen a Hármas-Körös alkotja, annak déli partvidékén a Gyomaendrőd–Szarvas–Kunszentmárton között található temetők elemzését az előző fejezetben már elvégeztem. Kérdéses lehet a Hortobágy-Berettyó torkolatvidékén, Mezőtúr határában fekvő lelőhelyek hovatartozása. Földrajzi szempontból e térség egyértelműen a Nagykunsághoz tartozik, de annak egyéb lelőhelyeitől e temetőket viszonylag széles leletmentes sáv választja el, ugyanakkor egyértelműen e két tájegység határán helyezkednek el. Mezőtúr-alsórévai határban [479. lh] ismeretlen körülmények között került elő egy gazdag mellékletű nő temetkezése (egy-egy ezüst pánt-, illetve huzalkarperec, kéttagú csüngős kaftánveretek).[1015] Ennél is gazdagabb lehetett az a női sír, melyet helyi tanárok ástak ki 1896-ban a Dohányosgerincen [480. lh].[1016] Az elhunyt ékszerei közé huzalkarperec, hólyagos fejű aranygyűrű, préselt lemezes hajfonatkorongpár, gyöngyök, nyitott hajkarikák tartoztak, ruházatát rombusz alakú ingnyakdíszek és csüngős kaftánveretek díszítették. Több kisebb ezüstveret rendeltetése nem állapítható meg, de elképzelhető, hogy csizmaveretek voltak. A lócsontok mellett csikózablát, körte alakú kengyelpárt és ezüstlemezekkel díszített nyerget találtak. Az előző kettőhöz hasonlóan 10. századi temető nyomát jelzi a Mezőtúr-Vizek köze területén [481. lh] előkerült két lovas sír is, a leletek között huzal- és pödrött végű pántkarperecek, nyílcsúcsok és nyíltartó tegez faragott csontlemezei találhatók.[1017] Végezetül Mezőtúr-Kettőshalmon egy 11. századi temetőre utal az a sír, melyből S-végű hajkarika, gyöngyök, két huzalgyűrű és kés került elő [482. lh].[1018] A jelentős leletanyag ellenére egyik lelőhelyen sem történt hitelesítő ásatás. Mezőtúrtól északkelet felé haladva egészen Karcag határáig nem került elő korszakunkba tartozó temető a Sárrét peremén. Az említett település határából (Tilalmas [506. lh]) egy bizonytalan adatunk van Kaposvári Gyula leletmentéséből egy honfoglalás korinak meghatározott lovas sírról.[1019] Karcag-Tarattyólaposon ismeretlen körülmények között 4 sír került elő, az egyikből felemás legyező alakú kengyelpárt mentettek meg [849. lh]. Karcag-Május 1. TSz területén egy női sírt találtak, melyből kerek pitykék, csüngős ingnyakveretek, préselt kerek ruhaveretek, gyöngysor, nyitott hajkarika, valamint egy lunula látott napvilágot [850. lh].[1020]

A Sárrét északi, a Hortobággyal érintkező határát a Kösély-ér torkolatvidéke jelzi, melynek környékén, Nádudvar határában több lelőhely is előkerült. Nádudvar-Mihályhalmon egy kurgánba másodlagosan beleásott gazdag női lovas sírt találtak [311. lh], préselt lemezes aranyozott ezüst hajfonatkorongpárral, hólyagos fejű aranygyűrűvel, ruházatát rombusz alakú ingnyakdíszek ékesítették. A sírban Provence-i Hugo (926–931)

[1013] Nepper 2002, 220.
[1014] Hüse–Szathmáry 2002, 407.
[1015] FÉK 1962, 53, No. 660. – A leletek közöletlenek.
[1016] Supka 1909, 263–267.
[1017] FÉK 1962, 53, No. 663. – A leletek közöletlenek.
[1018] FÉK 1962, 53, No. 661.
[1019] *ArchÉrt.* 82 (1955), 100 (Kaposvári Gyula).
[1020] A két karcagi leletre (Tarattyólapos és Május 1. TSz) Fodor István hívta fel a figyelmet, akinek a segítségét ezúton is köszönöm!

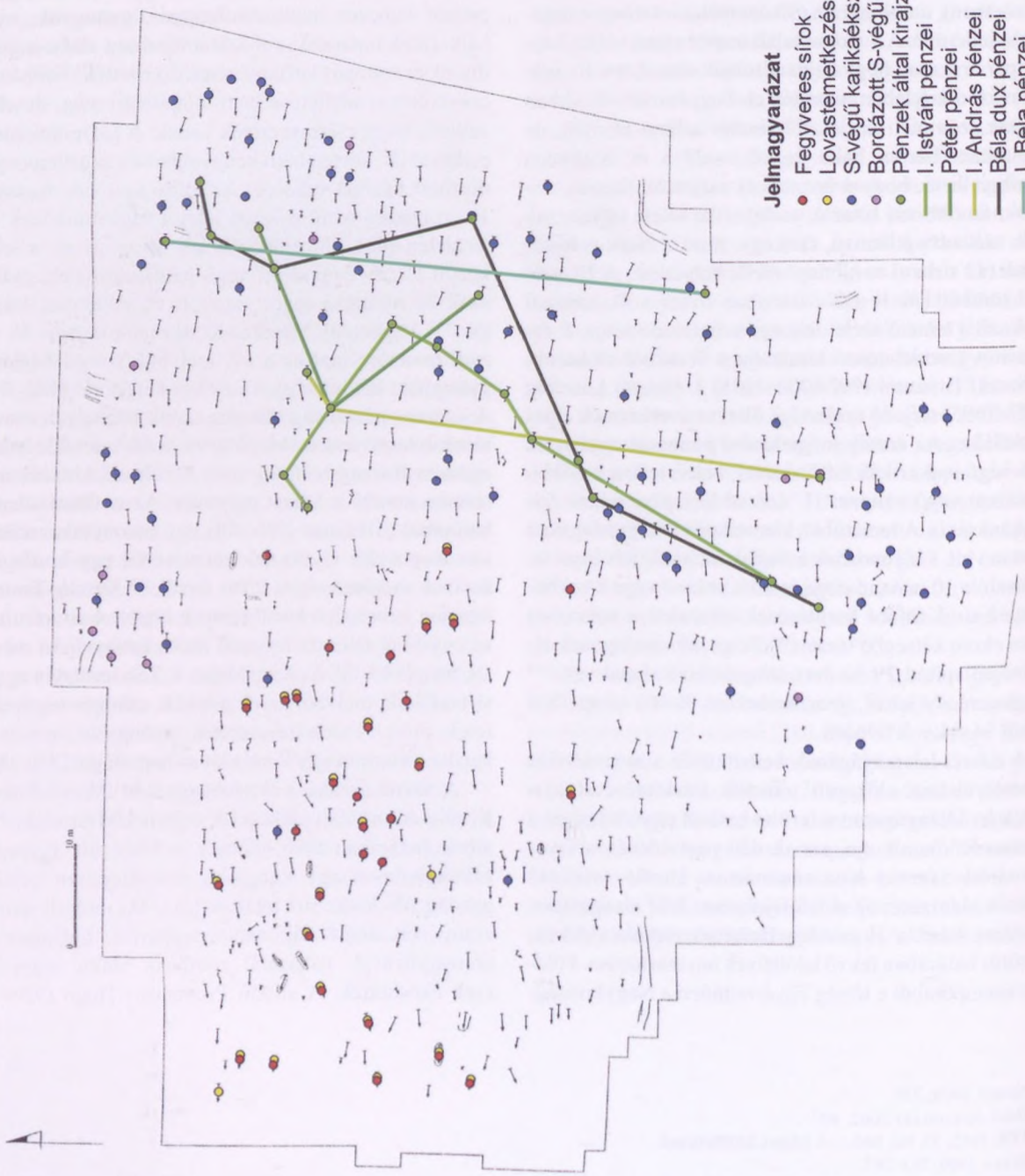
Jelmagyarázat
Fegyveres sírok
Lovastemetkezések és lószerszámos sírok
S-végű karikaékszeres sírok
Bordázott S-végű karikaékszeresek sírok
Pénzek által kirajzolt korai sírok
I. István pénzei
Péter pénzei
I. András pénzei
Béla dux pénzei
I. Béla pénzei
0
10 m

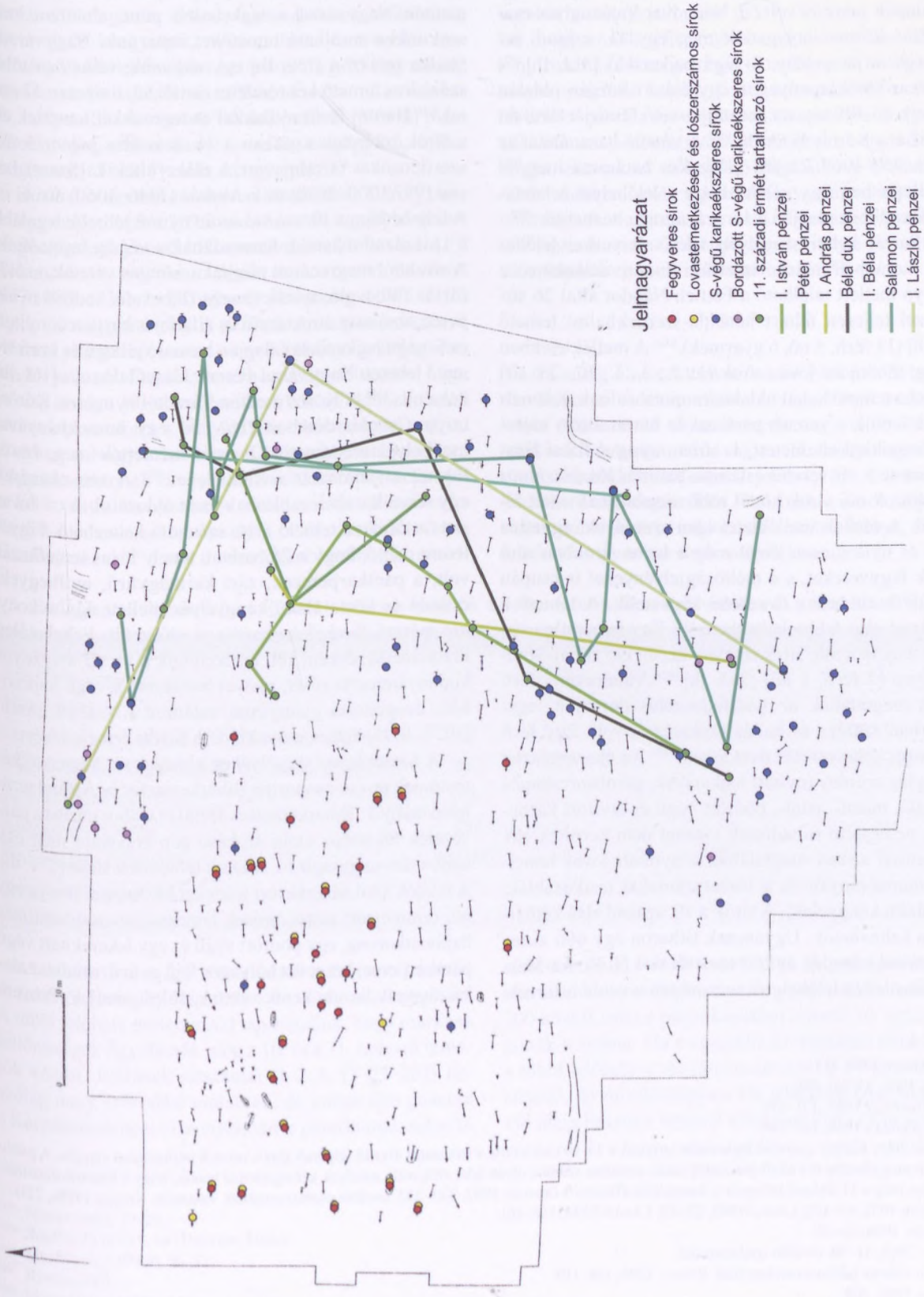

50. kép. Püspökladány-Eperjesvölgy, a leletanyag alapján elkülönített 10. és 11. századi temetőrészek (Bodri 2018, 291–293, 1–4. térkép nyomán)

és II. Lothar (945–950) egy-egy érméje, továbbá egy szétkalapált pénz is volt.[1021] Nádudvar-Vajózugban csatornaásás közben bolygatták meg egy 11. századi temető egy sírját (edény, S-végű hajkarika) [312. lh].[1022] Nádudvar-Töröklaponyagon egy őskori kurgán oldalán létesített, 80-100 sírosra becsült temető 50 sírját tárta fel Mesterházy Károly [313. lh].[1023] A temető használatát az ásató a 970–1060 közötti időszakra határozta meg,[1024] vele ellentétben úgy vélem, hogy a lelőhelyet a leletanyag összetétele alapján a 11. századra keltezhetjük.[1025]

A Sárrét keleti szegélyén fekvő derecskei lelőhelyeket korábban már érintettük. Innen délkeletre, a Berettyó mellett található a Fettich Nándor által 26 sírral közel teljesen feltárt hencida-szerdekhalmi temető [296. lh] (13 férfi, 5 nő, 6 gyermek).[1026] A mellékletekben gazdag, többnyire lovas sírok (1., 2., 3., 5., 10., 25. sír) zömmel a temető keleti oldalán csoportosulnak. Kiemelkedik közülük a veretes pártával és öntött áttört hajfonatkorongokkal eltemetett, 1. sírban nyugvó fiatal lány, valamint az 5. sír veretes csizmás, rozettás lószerszámos asszonya. A női sírok közül több sírrablásnak esett áldozatul. A férfiak mellékletei igen szerények, egyetlen baltán és nyílcsúcson kívül még a lovas sírokban sem találtak fegyvereket, s a méltóságjelvényeket is csupán a feldúlt 3. sír bronz övveretei képviselik. A temető a 10. század első felére keltezhető.[1027] Egy ismeretlen sírszámú temető nyolc síros részlete került elő Bihar-Somlyóhegyen (7 férfi, 1 nő) [263. lh].[1028] Valamennyi férfi mellett megtalálták az íjászfelszerelés darabjait, egy-egy sírban szablya és baltás szekerce is volt. Egy férfi aranyozott ezüstveretes övet viselt.[1029] Az ékszerkészlet viszonylag szerény (nyitott hajkarikák, gömbsorcsüngős fülbevaló, huzal-, pánt-, pödrött végű és sodrott karperecek), nemesfém ruhadíszek viszont nem kerültek elő. Valamennyi sírban megtalálták a nyúzott lovas temetkezés maradványait és a lószerszámokat (csikózablák, körte alakú kengyelek). A sírok a 10. század első kétharmadára keltezhetők. Ugyancsak Biharon egy 606 síros, a 11. század közepén nyitott temetőt tárt fel Roska Márton, a közöletlen lelőhelyről semmilyen további információ nem áll rendelkezésre [264. lh].[1030] A Sebes-Körös mentén Nagyvárad a legkeletibb pont, ahonnan korszakunkba sorolható temetőket ismerünk. Nagyvárad-Szálka teraszon [159. lh] egy nagyobb, vélhetően több száz síros temető két részletét tárták fel, összesen 32 sírral.[1031] Három férfit nyilakkal és tegezekkel temettek el, a sírok többsége azonban a 11. századra jellemző ékszertípusokat tartalmazott, s előkerültek I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. András (1046–1060) érméi is. A feltehetőleg a 10. század során nyitott temetőt legalább a 11. század második harmadának a végéig használták. A sírokból megmentett tárgyak (csüngős veretek, szőlőfürtös fülbevaló, spirálcsüngős fülbevaló, sodrott nyakperec, rombusz átmetszetű és állatfejes karperec, nyitott és S-végű hajkarikák) alapján hasonló jellegű és korú temető lehetett Nagyvárad-Ferenc József laktanya [161. lh] helyén is.[1032] A Körös mentén Váradtól nyugatra, Köröstarján-Csordás-dombon [162. lh] egy homokbányával megbolygatott temető 23 sírját mentették meg, közülük 12 tartalmazott mellékleteket.[1033] A temetkezések egy része korabeli rablásnak esett áldozatul. Az 5 lovas sírt tartalmazó temető a 10. századra keltezhető. Figyelemre méltó, hogy a 28. sírban, amely lovas temetkezés volt, a pántkarperecek, zárt karikagyűrű, nyílhegyek, csiholó és körte alakú kengyelpár mellett egy vékony, kis méretű S-végű hajkarika is előkerült. Feltehetőleg utántemetkezésként kell értékelnünk a 11. sír magányos koponyatemetkezését, melyet bordázott S-végű hajkarikák, üvegpaszta gyöngysor, valamint I. (Szent) László (1077–1095) átfúrt, a nyakláncra fűzött érméje kísért.

A Sárrét keleti szegélyéhez visszatérve, a korszak temetőinek utolsó csoportját Biharkeresztes és Ártánd területén találjuk. Biharkeresztes-Bethlen Gábor utcában gázvezeték fektetése során árokásó gép bolygatta meg egy ismeretlen nagyságú 10. századi temető két sírját [271. lh]. A találók által összekevert leleteket M. Nepper Ibolya egy női (aranyozott ezüst, préselt lemezes, szvasztikamintás hajfonatkorong, egy pödrött végű és egy lekerekített végű pántkarperec, két ezüst hólyagos fejű gyűrű, rombusz alakú ingnyakdíszek, kerek veretek, füles gombok, Proven-

[1021] Csallány 1959, 315.
[1022] FÉK 1962, 55, No. 696.
[1023] Mesterházy 1968, 131–178.
[1024] Mesterházy 1968, 143–149.
[1025] Mesterházy Károly a temető legkorábbi sírjának a 16. sírt tekintette a ruházatát díszítő félgömb alakú veretek párhuzamai alapján. A publikáció megjelenése óta eltelt évtizedek során azonban számos olyan lelet előkerült, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a hasonló díszítményeket még a 11. század közepén is használták (Bende–Lőrinczy 1997, 230–232, további párhuzamokkal, valamint: Kovács 1986a, 221).
[1026] Fettich 1937, 95–101; László 1943, 22–32; László 1944, 158–161.
[1027] Révész 1996, 66–67.
[1028] Gáll 2013, 51–59, további irodalommal.
[1029] Az övveretek párhuzamaihoz lásd: Révész 1996, 118–119.
[1030] Bóna 1986, 209.
[1031] Gáll 2013, 387–400.
[1032] Gáll 2013, 401–403.
[1033] Gáll 2013, 295–303.

ce-i Hugo és II. Lothar [931–945] érméje), valamint egy férfisír (füles gomb, íjcsont, tegezvasalások, csikózabla, körte alakú kengyelpár, nyúzott lovas temetkezés maradványai) mellékleteiként határozta meg.[1034] Egy másik, ugyancsak 10. századi temetőhöz tartozhatott az a lovas sír, melyet Biharkeresztes-Vasútállomáson [316. lh] mentettek meg (szablya, íjászfelszerelés, ezüstgyűrű, I. Berengar *rex* [888–915] zabla, kengyelpár).[1035]

Ártánd-Nagyfarkasdombon Mesterházy Károly tárta fel egy eredetileg kb. 200 sírosra becsült, homokbányával megbolygatott temető 152 temetkezését [287a–b. lh].[1036] A temető 48 sírjában találták az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Könyves) Kálmánig (1095–1116) uralkodó magyar királyok pénzeit. A csupán szűkszavú előzetes jelentésből ismert temető leletanyaga jellegzetesen 11. századi. Ennek ellenére az ásató felvetette, hogy az első sírok a 10. században kerültek a földbe, de azok zömét elpusztította a bányagödör. Véleményem szerint azonban a Nagyfarkasdombra valamikor a 10. század folyamán temettek el egymástól néhány tucat méternyire két rozettás lószerszámos nőt (hasonló szituációval a Kárpát-medence számos pontján találkozunk: Koroncó, Jászfényszaru),[1037] majd évtizedekkel később, az ezredforduló táján ugyanott nyitottak egy soros temetőt, a korábbi sírokról mit sem tudva. Teljesen véletlen tehát, hogy annak sírjai felülrétegezték az előzőeket, sőt a 6. (rozettás lószerszámos) temetkezéssel azok egyike szuperpozícióba került. E sír környezetében zömmel melléklet nélküli temetkezések nyugodtak, melyek közül sem az *„erőteljes testalkatú férfi"*, sem a többiek aligha lehettek az előkelő nő férje, illetve családtagjai. Akár ezekben, akár a homokbányászással elpusztított temetőrészben sejteni a temető 10. századi részét nem több igazolhatatlan feltételezésnél, melyet semmi (még szórványleletek sem) támasztanak alá.[1038]

* * *

Az eddig elmondottakat összefoglalva, a Sebes-Körös–Berettyó vidéken, illetve a Nagy-Sárrét peremterületein összesen 48 olyan temetőt vagy temetőrészletet találtunk, melyeket a 10. vagy a 11. századra keltezhetünk. Közülük mindössze 7 lelőhely (de 9 temető!)[1039] tekinthető teljes egészében feltártnak, s rendkívül tanulságos utóbbiak sírjainak nemek szerinti aránya, illetve a felnőtt és a gyermeksírok megoszlása:

3. táblázat. Teljesen feltárt 10. és 11. századi temetők a Sebes-Körös–Berettyó-vidéken és a Sárrét területén

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Szeghalom-Dondorog	5	1+X	1+X	?	3
Vésztő-Bikeri	1	1			
Magyarhomorog-Kónya-domb I. (10. századi temetőrész)	17	11	3	3	
Magyarhomorog-Kónya-domb II. (11. századi temetőrész)	523	127	173	187	36 *juvenis*
Komádi-Közös liget	83	?	?	?	
Sárrétudvari-Hízóföld	262	88	67	93	14
Püspökladány-Eperjesvölgy	637 (641)	191	163	256	30
Hencida-Szerdekhalom	27	13	5	6	3
Ártánd-Nagyfarkasdomb I. (10. századi temetőrész)	2		2		

A közöletlen, s így részleteiben nem ismert komádi temetőt [160. lh] nem tudjuk bevonni az elemzésbe. A többi lelőhely esetében azt tapasztaljuk, hogy markáns különbségek figyelhetők meg a 10. és a 11. századi temetők között. Előbbiek sírszámai (1–2–5–17–27–262) látszólag nagy szóródást mutatnak, de ennek oka pusztán a Kárpát-medencei viszonylatban is páratlannak számító sárrétudvari-hízóföldi temető [281. lh] szerepeltetésében keresendő. A hízóföldinél valamennyivel kevesebb, 100–200 között lehet a püspökladányi temető 10. századi sírjainak a száma. Ha e speciális kivételektől eltekintünk, a többi lelőhely a magányos síroktól a 27 temetkezésig terjedő, de mindenképpen kis létszámú közösségek rövid ideig használt temetői közé sorolható (Kovács Lász-

[1034] Nepper 2002, 27–29.
[1035] *RégFüz* 13 (1960), 80 (Horváth Attila).
[1036] Mesterházy 1990b, 50–57.
[1037] Révész 2001.
[1038] Mesterházy 1990b, 54.
[1039] Magyarhomorog-Kónya-dombon [309a–b. lh] és Ártánd-Nagyfarkasdombon [287a–b. lh] egy lelőhelyként, de külön temetőként számoltam a 10. és a 11. századi temetőkkel, Ártándon a 11. századi temető sírszámát és nemi/életkor szerinti megoszlását annak bolygatottsága miatt nem lehet meghatározni.

ló terminológiájával: 10. századi szállási temetők). Úgy tűnik, ezt a képet támasztják alá a töredékesen ismert lelőhelyek is: ezek területén a megmentett sírok száma 1–22 között mozog.[1040] A magányosnak tekintett temetkezéseket leszámítva, a három elemezhető 10. századi temető nemi összetétele jelentős férfi többséget mutat. A részlegesen ismert lelőhelyek közül Bihar-Somlyóhegy [263. lh] is hasonló képre utal a maga 7:1 férfi/nő arányával. A férfitöbblet kimutatható az egyetlen elemezhető 10–11. századi temetőben is (Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh]). A Kárpát-medence más, hasonló korú temetőire jellemző nemi és életkori arány egyedül a magyarhomorogi 11. századi temetőben [309a–b. lh] jelentkezik. Ez utóbbi már a sírok számának tekintetében is jelentős mértékben meghaladja a 10. századi előzményeket. Más, töredékes lelőhelyek adatai is arra utalnak, hogy a 10–11. században folyamatosan használtnak tekintett (Kovács VI. típus) és a 11. században nyitott temetők (Kovács VII. típus) között száz sírt meghaladó, vagy akár több száz sírt tartalmazó lelőhelyek is lehetnek[1041] Összességében a 10. századra keltezett lelőhelyek hozzávetőleg 755, a 11. századiak 1123 temetkezést tartalmaznak.[1042] Mindebből azonban hiba lenne azt a következtetést levonni, hogy a 11. században a vizsgált terület népességének a száma ugrásszerűen megnőtt. Az összevetés során ugyanis többnyire rövid ideig (akár csak néhány évig, vagy egy-két évtizedig), ismeretlen létszámú közösségek által használt 10. századi temetőket állítottunk szembe 100-150-200 évig használt, ugyancsak ismeretlen létszámú, de legfeljebb 4-15 család által alkotott falvak temetőivel.[1043]

A lelőhelyek szóródásából egyértelműen kitűnik, hogy az itt élt népesség mind a 10., mind a 11. században mozaikszerűen, kisebb-nagyobb tömbökben települt meg *(49. kép)*. A rendelkezésükre álló, arra alkalmas területeket nem népesítették be egyenletesen, sem a mocsarakból kiemelkedő folyóhátakon, sem a Sárrét peremén, a lelőhelycsoportok között olykor tetemes leletmentes távolságok voltak. Ez a kép újabb temetők felfedezésével akár jelentős mértékben módosulhat ugyan, mégis úgy vélem, 180 év régészeti kutatásai és adatgyűjtései a főbb tendenciákat már megbízhatóan kirajzolják.[1044] A temetők elhelyezkedéséből levonható következtetések nem támasztják alá Mesterházy Károly azon, főként régészeti terepbejárásokra alapozott korábbi feltevését, mely szerint a szárazulatokon a 10–11. században igen sűrűn, egymástól 1,5-4 kilométer távolságban települtek meg a falvak.[1045] A régészeti adatok szerint sem a Sebes-Körös mentén Nagyváradtól keletre, sem a Berettyó Hencidától keleti irányba eső szakaszán, sem pedig az Ér-mellék nagy részén, egészen Nagykároly környékéig, nem számolhatunk jelentős népességgel. A rendelkezésünkre álló szórványleletek (Biharfélegyháza: állatfejes karperec és sodrott nyakperec; Jankafalva: mellkereszt és edény)[1046] az ismert kutatási nehézségek ellenére sem elégségesek ahhoz, hogy a 10. századi településterület határait a fent vázoltnál jelentős mértékben keletebbre húzzuk meg.[1047]

Az ismert 48 temető, illetve temetőmaradvány jelentős része, 26 lelőhely jelenlegi ismereteink szerint a 10. századra keltezhető. További két, sajnos nagyon töredékes lelőhely esetében (Dévaványa-Fudéri-dűlő [165. lh]: trapéz alakú, vállas kengyel; Szeghalom-Kovács-halom [167. lh]: kétélű kard) felvetődik annak lehetősége, hogy használatuk átnyúlt a 11. század első harmadába is. A 10. századi temetők több település határában egymáshoz viszonylag közel csoportosulnak: Mezőtúr határában három [479–481. lh], Szeghalom és Vésztő határában öt, Berekböszörményen három, Biharkeresztesen a vele határos Ártándot is ide számítva

[1040] A legnagyobb sírszámok: Sárrétudvari-Poroshalom [283. lh]: 17, Köröstarján-Csordás-domb [162. lh]: 22, Dévaványa-Sártó: állítólag 30-40 megsemmisített temetkezés.

[1041] Körösszegapáti-Pállapály [279. lh]: 38 feltárt + száznál több megsemmisített sír; Nagyvárad-Szálka terasz: 32 feltárt, de több száz sírosnak feltételezett; Nagyvárad-Ferenc József laktanya [161. lh]: több száz sírosnak feltételezett; Sárrétudvari-Iskolák udvara [284. lh]: 73-74 feltárt + ismeretlen számú feltáratlanul maradt temetkezés; Nádudvar-Töröklaponyag [313. lh]: 50 feltárt sír, de 80-100 sírosnak feltételezett temető; Bihar-Téglagyár [264. lh]: 606 síros temetőrészlet; Ártánd-Nagyfarkasdomb [287a–b. lh]: 152 feltárt sír, a temető kb. 200 sírosra becsült nagyságú.

[1042] A számítás során a püspökladányi temető [280. lh] sírjait megfeleztem, s egyenlő arányban adtam mindkét évszázad népességéhez. A többi, 10–11. században egyaránt használtnak vélt temető adatait hiányos voltuk miatt nem használtam, csakúgy, mint a bihar-téglagyári 606 sírt sem vontam be a számításba, nem tudjuk ugyanis, hogy utóbbiak közül mennyi sorolható a 11. századba?

[1043] Kovács 2013, 511–604; valamint Bollók 2013, 25–70.

[1044] Kéziratom lezárása után értesültem két újabb magányos 10. századi lovas sír előkerüléséről. Egyiket Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlőn találták (férfi, mellékletei ezüst szíjvég és csat, íjcsontok, nyílhegyek, függesztő veret, szarvasfog, csontos húsétel maradványa, kés, lószerszám), a másik Szentpéterszeg-Körtvélyesen került elő (Lőrinczy–Szelekovszky 2018, 255–290). Az újabb lelőhelyek pontosan illeszkednek a korábban megismert lelőhelystruktúrába.

[1045] Mesterházy 1980, 7–35.

[1046] Gáll 2013, 61, 237.

[1047] A Bóna István által felvázolt, Délkelet-Bihart és Érmelléket sűrűn betelepített térségként ábrázoló képet a régészeti leletek nem támasztják alá. Hivatkozott lelőhelyei többnyire értékelhetetlen szórványok, a „Krajnikfalvára telepített lovasok" hagyatékának nem jutottam a nyomára (Bóna 1986, 207–210). A Krajnikfalváról származó állítólagos karoling-normann kengyelekről szóló híradás Erdélyi István forrásmegjelölés nélküli adatán alapul (FÉK 1962, 45, No. 517). Ezt az ellenőrizhetetlen adatot vette át: Kovács 1985, 135–136, 7. jegyzet.

újabb három, Derecskén két temető nyomai kerültek eddig elő. Sajnos ez esetben is megválaszolhatatlanok azok a kérdések, hogy a 10. századon belül e temetőket azonos időben használták, avagy akár több évtizedes eltérés is lehet-e közöttük, illetve, hogy ugyanazon közösség különböző családjainak egyidejű, vagy egymást követő, esetleg más-más települések lakói által létesített temetkezési helyek voltak-e? Különös súllyal jelentkezik e probléma a három sárrétudvari 10. századi temető esetében. Annak ismeretében, hogy a Hízóföldön feltárt nagy sírszámú lelőhely [281. lh] időrendje felöleli a teljes 10. századot, aligha kétséges, hogy annak használata legalább is bizonyos ideig párhuzamos volt az őrhalmi [282. lh], valamint a poroshalmi [283. lh] temetőkével. Mivel mindhárom lelőhely jellegzetességei közé tartozik a fegyveres férfiak túlsúlya, az utóbbi kettő területén pedig veretes övvel elhantolt férfiak is találhatók (az 1. és a 2. poroshalmi sírok a térség leggazdagabb mellékletű férfitemetkezései közé tartoznak), arra gondolhatnánk, hogy a két kis temetőben a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjai nyugodtak, elkülönülve háznépüktől és katonai kíséretüktől. Néhány jelenség azonban óvatosságra int bennünket. Az őrhalmi és a poroshalmi temetők csak részlegesen feltártak, sem szűkebben vett használati idejüket, sem egymáshoz való viszonyukat nem ismerjük. Ráadásul a megmaradt sírok közül számos részben korabeli sírrablásnak, részben újkori bolygatásnak esett áldozatául. Azt sem állíthatjuk, hogy valamennyi temetkezésük azonos társadalmi réteghez köthető: a 17 poroshalmi sír közül csak 9 tartalmazott maradandó anyagból készített mellékletet, 6 pedig kifejezetten szegényes vagy melléklet nélküli volt. A három lelőhely egymáshoz való viszonyának tisztázását a jövőben elvégzendő archeogenetikai vizsgálatok segíthetik elő. Míg erre sor nem kerül, legfeljebb hipotézisként vethető fel a népességeik közt feltételezett alá-fölé rendeltségi viszony. Azt a feltevést azonban máris kizárhatjuk, hogy e közösségeknek bármilyen szerepe lett volna az akkoriban egyébként még nem is létező bihari földvár őrzésében.[1048]

Ami a térség 10. századi temetőiből előkerült régészeti leletanyag összetételét illeti, néhány tendencia az adatok töredékessége ellenére is kirajzolódik. A méltóságjelvények közül tarsolylemez csupán a Sárrét nyugati széléről került elő, az ecsegfalvi példány leletkörnyezete azonban nem ismert.[1049] Megformálása az erősen domborított, plasztikus, központos díszítésű, ékkőberakásos vagy azt imitáló, nyúlánk formájú, ívelt felső szélű közép-magyarországi darabokkal (Szolnok-Strázsahalom [492. lh], Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh]) kapcsolja össze.[1050] A fegyveröv egyéb tartozékai (veretes tarsolyok, nemesfém szerelékes szablyák, veretes készenléti íjtegezek) mindeddig nem kerültek elő a térség temetőiből. Viszonylag csekély a veretes övek száma. A 9 lelet közül Sárrétudvarin 3 (Poroshalmon [283. lh] 2, Őrhalmon [282. lh] 1) található, a további lelőhelyek a Sárrét keleti (Berettyóújfalu-Földesi út [288. lh], Hencida-Szerdekhalom [296. lh], Bihar-Somlyóhegy [263. lh]) és déli (Vésztő-Kót-puszta [169. lh], Komádi-Közös liget [160. lh], Szeghalom-Korhány [91. lh]) peremvidékén helyezkednek el.[1051]

A térség fegyveres sírjainak főbb adatait az alábbi táblázat foglalja össze:

4. táblázat. A Sebes-Körös–Berettyó-vidék és a Sárrét fegyveres sírjai

Lelőhely	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjászfelszerelés elemei
Berekböszörmény-Páldomb					1
Bihar-Somlyóhegy	1		1		7
Bihardancsháza-Halomszerdomb					1
Biharkeresztes-Bethlen G. u.					1
Biharkeresztes-Vasútállomás	1				1
Hencida-Szerdekhalom			1		1
Komádi-Közös liget					ismeretlen számú
Körösszegapáti-Pállapály					ismeretlen számú
Köröstarján-Csordás-domb					1
Magyarhomorog-Kónya-domb I.					12

[1048] Nepper 2002, 359.

[1049] A Bárándon, egy ház bontása közben talált tarsolylemez valódi lelőhelye nem ismert, még az sem bizonyos, hogy egyáltalán Hajdú-Bihar megye területéről származik (lehetséges lelőhelyként Tiszadob-Tiszadada környéke merült fel), így a térség leletanyagának elemzése során e tárggyal nem számolhatunk (vö. Nepper 2002, 405–406).

[1050] Szabó 1980a, 271–294; Révész 1996, 148.

[1051] Párhuzamaik feldolgozásához lásd: Révész 1996, 123.

Lelőhely	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjászfelszerelés elemei
Magyarhomorog-Kónya-domb II.					17
Mezőtúr-Vizek köze					2
Nagyvárad-Szálka terasz					3
Püspökladány-Eperjesvölgy	2		3		31
Sárrétudvari-Hízóföld	2		1		51
Sárrétudvari-Őrhalom	1				2
Sárrétudvari-Poroshalom	1				4
Szeghalom-Kovács-halom		1	1	1	ismeretlen számú

Mint a fenti összegzésből kiderül, relatíve magas a szablyák száma, a 8 fegyver közül azonban 6 a térség északi részén, Sárrétudvari és Püspökladány lelőhelyein összpontosul. Rendkívül ritkán bukkan fel viszont a kétélű kard, ezek száma még akkor is elenyésző marad, ha ide számítanánk a bihari várban ismeretlen körülmények között előkerült fegyvert is [264. lh]. Csupán egyszer került sírba lándzsa, s alacsony a különböző típusú balták száma is. Utóbbiak közük egy példány képviseli a baltás szekercéket Bihar-Somlyóhegyről [263. lh], s ugyancsak egyetlen kései típusú nyéltámaszos balta ismert Sárrétudvari-Hízóföldről [281. lh]. Nem meglepő módon legmagasabb az íjászfelszerelés elemeinek gyakorisága, még akkor is, ha egy-egy nyíl rituális okokból került nők vagy gyermekek mellé. Néhány lelőhelyen a fegyveres sírok aránya a férfisírok számához képest igen magas: Bihar-Somlyóhegy [263. lh]: 7/7, Magyarhomorog-Kónya-domb I. [309a. lh]: 11/11, Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh]: 191/31 (itt a 191 férfisírból kb. 60-70 keltezhető a 10. századra!), Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh]: 88/44. A fegyvermellékletek magas aránya azonban nem jellemző általánosan minden 10. századi temetőre, erre figyelmeztetnek bennünket Hencida-Szerdekhalom [296. lh] leletei. Figyelemre méltó adat, hogy Magyarhomorogon [309a–b. lh] az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. Andrásig (1046–1060) uralkodó királyok pénzeivel keltezett temetősávban viszonylag gyakran felbukkannak az íjászfelszerelés darabjai – később ugyanezt fogjuk tapasztalni a lószerszámok, illetve a fémveretes ruhák tekintetében is. Nyilakat tartalmazó lovas sír viszonylag kései földbe kerülésére utal Köröstarján-Csordás-dombon [162. lh] a 28. sírba temetett férfi mellett talált S-végű hajkarika.

A fegyverek sírba tétele mellett a 10. századi temetők jellegzetességei közé tartoznak a lovas temetkezések különböző formái is, melyekről összesen 26 lelőhely 110 sírjában rendelkezünk adatokkal. Ezek közül 44 esetben csak lószerszám került a sírokba, a többi temetkezés mellett a lócsontokat is megtalálták. A lelőhelyek többsége csonka, csupán egy-két sírt tartalmaz, így ott a lovas temetkezések arányát nem lehet vizsgálni. A teljesen vagy nagyrészt feltártak esetében kibontakozó kép azonban már tanulságos: Szeghalom-Dondorogon [168. lh] 5 sírból 1 lovas; Magyarhomorog I. [309a. lh]: 17 sírból 4 lovas, 5 lószerszámos; Komádi [160. lh]: 83 sírból 2 lovas, 4 lószerszámos; Sárrétudvari-Hízóföldön [281. lh] 262 sírból 16 lovas, 8 lószerszámos; Sárrétudvari-Őrhalmon 5 sírból 2 lovas; Sárrétudvari-Poroshalmon [283. lh] 17 sírból 4 lovas, 1 lószerszámos; Püspökladány-Eperjesvölgyön [280. lh] 641 sírból 3 lovas, 21 lószerszámos; Hencida-Szerdekhalmon [296. lh] 27 sírból 4 lovas, 1 lószerszámos, Bihar-Somlyóhegyen [263. lh] 8 sírból 8 lovas. Ugyancsak lovas temetkezéssel jelemezhetők a magányos sírok is (Vésztő-Bikeri [189. lh], Ártánd-Nagyfarkasdomb [287a–b. lh]). E temetők egy részének látszólagos „gazdagságát" éppen a lovas (valamint a fegyveres) temetkezések magas, 25-50%-os aránya adja, s a korábbi feldolgozások során éppen ezek alapján sorolták azokat a Hampel A, vagy „gazdag középréteg" temetői közé, jóllehet az említetteken kívül számottevő leletanyag nem került elő a sírokból. Ez a jelenség ismételten arra figyelmeztet bennünket, hogy bizonyos, önkényesen kiragadott lelettípusok alapján nem szabad kategorizálni a lelőhelyeket, s különösen kockázatos azok egészét valamely meghatározott társadalmi csoporttal azonosítani. Rendkívül szembetűnő, hogy a vizsgált 110 lovas, illetve lószerszámos sír közül mindössze 8(!) bizonyult női temetkezésnek. Utóbbiak közül három mellett rozettás lószerszámvereteket is találtak (Hencida [296. lh], Ártánd [287a–b. lh]), ezek alkotják a vizsgált térség egyedüli ilyen jellegű leletcsoportját. További két nő viseletét hajfonatkorongokkal, aranyozott ezüst ruhadíszekkel ékesítették (Mezőtúr-Dohányosgerinc [480. lh], Nádudvar-Mihályhalom [311. lh]) és a Sárrétudvari-Hízóföldön [281. lh] feltárt 103. sír mellékletei (arany hajkarikák, préselt arany ruhadíszek, ezüst nyeregveretek) is arra utalnak, hogy hajdani tulajdonosuk családja nem tartozott a szegény közrendűek közé. Egyedül a Bakonszeg-Kovácsi-puszta, Nadányi-tanyán [298. lh] és a Bihar-Somlyóhegyen [263. lh] a 3. sírban nyugvó nők viselete és ékszerkészlete nevezhető viszonylag szerénynek. A bakonszegi sír [298. lh] abból a szempontból is érdekes, hogy az egyik legkésőbbi lovas temetkezést jelzi, ékszerei alapján (sodrott nyakperec, rombusz átmetszetű karperec, S-végű hajkarika) az ezredforduló táján kerülhetett a földbe, csakúgy, mint a magyarhomorogi II. temető [309b. lh]

I. (Szent) István (997/1000–1038) pénzeivel jellemzett sávjában nyugvó *juvenis*. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Köröstarján-Csordás-dombon [162. lh] is (lovas, fegyveres sírban S-végű hajkarika). Magyarhomorogon [309b. lh] egyébként még I. András (1046–1060) idejében is került lószerszám a sírba, a térség legkésőbbi ilyen jellegű temetkezéseként.

A Körös–Berettyó-vidék jellemző tárgytípusai közé tartoznak a hajfonatkorongok. A nők ékszerkészletének e kiemelkedő darabjai 8 temető 12 sírjából láttak napvilágot.[1052] A lelőhelyek közül ezúttal is kiemelkedik Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh] a maga öt hajfonatkorongot tartalmazó sírjával. A lelőhelyek a térség északi és keleti részén sűrűsödnek. A korongok legnagyobb számban a préselt lemezes változatok közé tartoznak, többségük viszonylag egyszerű megformálású: bemélyedő, aranyozott árkolással, vagy négy irányba szétágazó csepp alakú mintával díszítettek, de akadnak közöttük művészi kivitelű, palmettamintás példányok is (Derecske, Biharkeresztes). Öntött áttört hajfonatkorongok csak Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh] két sírjában, valamint Hencidán kerültek elő. Ez utóbbiak mitikus állatalakokat vagy lovas figurát ábrázolnak, a hencidai példányok [296. lh] pontos párhuzama a hozzájuk viszonylag közeli Sarkad-Peckesvárról [146. lh] került elő, mindkét lelőhelyen rozettás lószerszámos sírból.

A női viselet látványos elemei, a különböző fajta fém ruhadíszek 14 lelőhely 57 sírjában bukkantak fel. Leggyakoribbak a kerek, bemélyített közepű pitykék voltak (21 sírban), de viszonylag elterjedt volt a kis méretű csüngőtagos veretek használata is. Mindkét verettípus használata kimutatható a 11. század közepéig (Magyarhomorogon [309a–b. lh] I. András [1046–1060] érméinek sávjában, de Konyáron [308. lh], Bakonszegen [298. lh] és Nádudvar-Töröklaponyagon [313. lh] is kései ékszertípusok társaságában). Jóval ritkábbak voltak a préselt, valamint a rombusz alakú ruhadíszek (9, illetve 8 sírban). A veretes lábbelik mindössze 3 lelőhelye azt mutatja, hogy azok nem terjedtek el széleskörűen a vizsgált térségben. Fokozottan érvényes ugyanez a nagy méretű, csüngőtagos aranyozott ezüst kaftánveretekre. Két mezőtúri lelőhelyük a Sárrét délnyugati sarkában található, a terület más részein (néhány másodlagosan felhasznált, hiányos példányt leszámítva) ismeretlenek. A nemesfém ruhadíszek alkalmazása a férfiak viseletén nem volt jellemző. Fémveretes ruházatban eltemetett nők sírjai legnagyobb számban Sárrétudvari-Hízóföldön [281. lh] fordulnak elő (25), de gyakoriak voltak a püspökladányi temető 10. századi részén is (16). Magyarhomorogon [309a–b. lh] érdekes módon nem a 10., hanem a 11. századi sírokra volt jellemző e veretek használata (4).

A 10. századi érmék sírba helyezése ritkaságnak számított a Sárrét vidékén. Erre vonatkozó adataink mindössze 5 lelőhely 6 sírjából vannak. Bizánci pénzt csak Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh] két sírjában találtak, mindkettő VII. Kónsztantinosz és II. Rómanosz társcsászárok 948–959. között vert ezüstérméje. Vésztő-Kótpusztán [169. lh] egy ismeretlen típusú 10. századi érmét leltek, további három temetőben itáliai denárokra bukkantak: Nádudvar-Mihályhalmon [311. lh] Provence-i Hugo (926–931) és II. Lothar (945–950) egy-egy érméje, Biharkeresztes-Bethlen Gábor utcában [271. lh] Provence-i Hugo és II. Lothar (931–945) közösen kibocsátott verete, Biharkeresztes-Vasútállomáson [316. lh] I. Berengar *rex* (888–915) denára került elő. Arab dirhemet a vizsgált területen mindeddig nem találtak.

A 11. századi magyar uralkodók érméi 9 temetőből kerültek elő, többször nagy számban. Az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. Andrásig (1046–1060) (Nagyvárad-Szálka terasz [159. lh]), I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) (Komádi [160. lh], Püspökladány [280. lh]), I. (Könyves) Kálmánig (1095–1116) (Ártánd [287a–b. lh]), és II. Istvánig (1116–1131) (Magyarhomorog II. [309b. lh]) egymást követő uralkodók veretei e temetők folyamatos 11. századi, sőt olykor a 12. század első harmadába átnyúló használatáról tanúskodnak. Ezen időszakban azonban nem minden közösségre volt jellemző a halotti obulus sírba tétele. Körösszegapáti-Pállapályon [279. lh] csak I. András (1046–1060) és Béla *dux* (1048–1060), Köröstarján-Csordás-dombon [162. lh] csak I. (Szent) László (1077–1095), Nádudvar-Töröklaponyagon [313. lh] pedig mindössze két meghatározhatatlan 11. századi érmét találtak. Más lelőhelyeken (Sárrétudvari-Iskolák udvara [284. lh], Sárrétudvari-Ferendek-halom [285. lh], Mezőtúr-Kettőshalom [482. lh], Nádudvar-Vajózug [312. lh]) egyáltalán nem került elő pénz. A 11. századi temetők vagy temetőrészek más szempontból is elkülönülnek egymástól. Míg némelyek leletanyagában egyértelműen kimutathatók a 10. századi jellegű tárgyak (fegyverek, lószerszám, ruhadíszek: Magyarhomorog II. [309b. lh], Püspökladány [280. lh]), másoknál csak jelzésszerűen, egy-egy ékszer vagy ruhadísz formájában vannak jelen (Ártánd [287a–b. lh], Nádudvar-Töröklaponyag [313. lh]), s akadnak olyanok is, amelyekben semmi nem utal a korábbi gyökerekre (Sárrétudvari-Iskolák udvara [284. lh], Sárrétudvari-Ferendekhalom [285. lh]). E jelenség hátterének felderítése további kutatásokat (s teljesen feltárt

[1052] A lelőhelyek: Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca [271. lh], Derecske-Földesi út, Hencida-Szerdekhalom [296. lh], Magyarhomorog-Kónya-domb [309a–b. lh], Mezőtúr-Dohányosgerinc [480. lh], Nádudvar-Mihályhalom [311. lh], Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh], Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh].

temetőket) igényel. Így csak hipotézisként vethető fel, hogy utóbbi lelőhelyek talán egy, a magyaroktól eltérő eredetű helyi, vagy máshonnan oda telepített népesség emlékeit rejthették.

Külön kell tárgyalni az általam a vizsgálható leletanyag összetétele alapján 10–11. századiként meghatározott lelőhelyek folyamatos vagy megszakított használatának kérdését. A kilenc e körbe tartozó lelőhely túlnyomó része (Körösszegapáti-Pállapály [279. lh], Bakonszeg-Kovácsi-puszta, Nadányi-tanya [298. lh], Bihardancsháza-Halomszerdomb [319. lh], Nagyvárad-Szálka terasz [159. lh], Nagyvárad-Ferenc József laktanya [161. lh], Ecsegfalva-Bokroshalom [166. lh], Dévaványa-Sima-sziget [164. lh]) annyira töredékes, hogy ilyen szempontú elemzésre nem alkalmas *(35. kép)*. A komádi temető [160. lh] közöletlen, feldolgozása a későbbiek során remélhetőleg hozzájárul e kérdés tisztázásához. A fennmaradó egyetlen lelőhely Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh], amelynek népessége a régészeti és az antropológiai vizsgálatok egybehangzó eredménye alapján legalább 150-200 évig folyamatosan használta a temetőt. E lelőhely tanulságait azonban hiba lenne automatikusan kivetíteni a többi, töredékes temetőre. Fokozott óvatosságra int ugyanis Magyarhomorog példája [309a–b. lh], ahol az éppen most folyó vizsgálatok egyre nyilvánvalóbbá teszik, hogy lényegében külön egységként kell kezelnünk a 10. és a 11–12. századi sírok két tömbjét.[1053] Ártándon [287a–b. lh], mint láttuk, nagy valószínűséggel ugyancsak egymás mellé/fölé telepítették a két 10. századi sírt, s a 11. századi temetőt. Hasonló jelenségekkel azonban más, korábban feldolgozott területek néhány temetőjénél is találkoztunk (Hódmezővásárhely-Kopáncs [227. lh], Örménykút-Maczonkai-domb [260. lh], Endrőd-Szujókereszt [171. lh], esetleg Szarvas-Ószőlők, Velki-halom [177. lh], s e jelenség vitathatatlan példája lesz a későbbiekben tárgyalandó Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta lelőhelye [508a–b. lh]. Jelenleg tehát csupán annyit jelenthetünk ki, hogy a Körös–Berettyó vidékén a 10–11. századi temetők folyamatos, valamint megszakított használatára egyaránt van adatunk.

A Körös–Berettyó-vidéken a 10. és a 11. században a temetők elhelyezkedése (mint láttuk) mozaikszerű, nem egyenletes, azok kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak, s a megtelepedésre alkalmas területeket sem népesítették be egyenletesen. E két évszázad során a lelőhelyek szóródása alapvetően nem változott, a településterületek súlypontjának áthelyeződése nem mutatható ki *(49. kép)*. Időbeli megoszlásuk és számbeli arányuk (26 keltezhető a 10. századra, 13 a 11. századra, 9 a 10–11. századra, további 2 a 10. század végére – a 11. század elejére) azt jelzi, hogy a honfoglalást követő évszázadban több kis létszámú, néhány évig vagy egy-két évtizedig használt temetőt és szállást nyitottak. Néhány helyen azonban (Sárrétudvari, Püspökladány [280. lh]) hosszabb életű, az előzőeknél népesebb településeket alapítottak. Egyetlen biztos kivételtől (Püspökladány [280. lh]) eltekintve azonban e temetők használata a 10. század végén megszakadt. Az említett Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] mellett mindösszesze további 8 töredékes lelőhely esetében merülhet fel a 10–11. századi folyamatos használat lehetősége, főként a Sebes-Körös völgyének Nagyvárad és Komádi közti szakaszán, Dévaványa és Túrkeve környékén, valamint talán Bihardancsháza és Bakonszeg szűkebb körzetében. Ezek azonban bizonytalan adatok. Más vidékekkel ellentétben e térségre egyáltalán nem jellemző az átmeneti jellegű, az ezredfordulót megelőző és azt követő néhány évtizedre keltezhető temetők létesítése. A 11. században a jelek szerint kisebb számú, de a korábbinál népesebb és hosszabb ideig használt falvakba tömörült a népesség. Arra a kérdésre azonban a kutatás jelenlegi helyzetében nem lehet választ adni, hogy ezen újonnan létesített temetők a korábban itt élt népesség leszármazottainak a hagyatékát jelzik-e, avagy a Kárpát-medence más területeiről telepedtek vagy telepítettek ide új lakosságot? A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy a legtöbb körzetben (Nádudvar, Sárrétudvari, Derecske, Biharkeresztes–Ártánd–Berekböszörmény, Szeghalom–Vésztő, Mezőtúr) éles váltás következett be a 10. és a 11. század között a korábbi temetők használatának lezárása és újabbak nyitása tekintetében. Az ott élt korábbi népesség vagy elköltözött, vagy valamilyen okból új temetőket nyitott, esetleg újabb közösségek költöztek e területekre.

V.3. A HORTOBÁGY ÉS A HAJDÚSÁG 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

A Nagykunság temetői zömmel a Tisza mentén helyezkednek el, a lefolyástalan belső térségeken csak nagyon ritkán fordulnak elő. Mivel a Közép-Tisza-vidék ártéri peremterületének temetői a folyó mindkét partján megtalálhatók, így átfogó értékelésüket egy későbbi fejezetben (Közép-Tisza-vidék) fogom elvégezni. A Nagykunsághoz északkelet felől csatlakozó Hortobágy nem pontosan körülhatárolható tájegység, északon a Tisza

[1053] Kovács 2019.

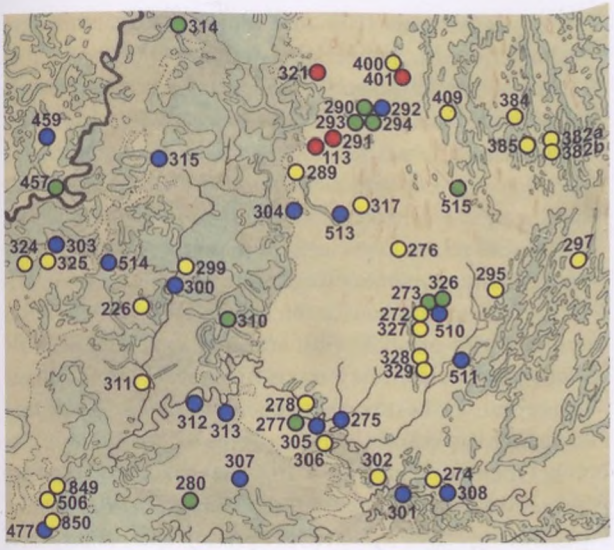

51. kép. A Hortobágy és a Hajdúság 10. és 11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

felső kanyarulatánál kezdődő homokbuckák, törmelékkúpok (Hajdúnánás, Balmazújváros, Kis- és Nagyhegyes, Hajdúszoboszló), keleten a Körösök törmelékkúpja, nyugaton a Duna–Tisza közéről felhalmozott homokbucka-sorozat határolja a pusztát, délen a Sárrét mocsaras lerakódásai zárják le. A területét bekalandozó Tisza itt is elhagyott medreket, morotvákat hagyott hátra, a folyó áradásai révén a terület az Alföld legegyhangúbb sík vidékévé vált. Az egykori vízfolyások irányát 1-2 méter magasságban kiemelkedő folyóhátak jelzik, a felszínét iszapos, agyagos üledék borítja. A Hajdúság a Hortobágy és a Nyírség között elterülő löszös területsáv, mely nyugati részén olykor 20-30 méter magas lépcsős peremmel magasodik a Hortobágy síksága fölé. Keleten észrevehető magasságkülönbség nincs, ott a Nyírséggel érintkező tájhatárt a lösztakaró és a futóhomok érintkezési vonala jelenti *(51. kép)*.

A Nagy-Sárrét és a Hortobágy határán elhelyezkedő nádudvari lelőhelyektől északra Debrecen-Hortobágy, Bajnok-halom [299. lh] területén, őskori kurgánba másodlagosan beásott 10. századi lovas sírt találtak íjászfelszereléssel, füles gombokkal, körte alakú kengyelpárral és csikózablával.[1054] Hasonlóképpen halomsírba ásták azt az ismeretlen sírszámú 11. századi temetőt is Debrecen-Hortobágy, Köveshalmon [300. lh], melynek feldúlt sírjaiból 1909-ben mentettek meg néhány S-végű hajkarikát, gyöngyöt és pántgyűrűt.[1055] Nagyhegyes-Elep, Mikelaposon halastó építése során dúlták fel egy 10–11. századi temető 11 sírját, további 31 temetkezést feltártak [310. lh]. A nagyrészt közöletlen leletanyagból ezüst préselt lemezes hajfonatkorongpárt, füles gombokat, nyitott és S-végű hajkarikákat, valamint 11. századi érméket említenek a szűkszavú beszámolók.[1056] A puszta említésen kívül semmit nem lehet tudni a Hortobágy-Gyökérkút-Bojárhalomról [514. lh] előkerült, Mesterházy Károly által 11. századinak tartott temetőről.[1057] Ugyanez a helyzet az Egyek-Ohat, Telekházi iskolánál talált lelőhellyel [303. lh], amelyet M. Nepper Ibolya az ezredforduló táján indított temetőként, Mesterházy Károly viszont 12. századi lelőhelyként értelmezett.[1058] Újszentmargita-Koponyahalmon próbaásatás során egy sorban fekvő három nyugat-keleti tájolású sírt tárt fel Csallány Dezső [315. lh], az egyikben S-végű hajkarika feküdt, egy 11. századi temető hírnökeként.[1059] Végezetül Polgár-Tikos-tanyánál egy feldúlt temető sírjaiból mentettek meg nyitott, pödrött és S-végű hajkarikákat, huzalkarperecet, valamint egy huzal nyakperecet [314. lh].[1060] A leletek talán egy 10–11. századi temetőre utalnak.

A Hajdúság csernozjom talajú löszpusztájának a területén előkerült temetők több kisebb csoportot alkotnak. A tájegység középső és déli részén a Tócó-ér mentén helyezkednek el a lelőhelyek, majd a Tócó és a Kondoros összefolyásából kialakult Kösély-ér mentén találjuk azokat. Délről északi irányba haladva az első lelőhelyünk Hajdúszoboszló-Bercsényi utca, ahol meszes gödör ásása közben egy 10. századi lovas férfisír került elő [278. lh], mellékletei közül kést, zablakarikát és fokos bárdot sikerült megmenteni.[1061] Hitelesítő ásatás hiányában a temető sírszámáról nem áll rendelkezésre további információ. Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh] lelőhelyen egy 10–11. századi temető 246 sírját

[1054] FÉK 1962, 30, No. 206.
[1055] FÉK 1962, 30, No. 209.
[1056] FÉK 1962, 55, No. 705; Csallány 1959, 304.
[1057] Mesterházy 1980, 11. – A temetőt két külön lelőhelyként (Egyek-Bojárhalom és Egyek-Gyökérkút) említi M. Nepper Ibolya (Nepper 2002, 15).
[1058] Nepper 1994, 159; Mesterházy 1980, 11.
[1059] FÉK 1962, 81, No. 1170.
[1060] FÉK 1962, 62, No. 828.
[1061] Nepper 2002, 122.

tárták fel.[1062] Ismeretlen számú temetkezést megsemmisített a temető északkeleti részén létesített 12. századi téglaégető kemence, így a lelőhely nemi összetétele (83 férfi, 61 nő, 97 gyermek, illetve *juvenis*) csak tájékoztató jellegű adatnak tekinthető. A 10. század során nyitott temetőt feltehetőleg folyamatosan használták a 11. század végéig *(52. kép)*.[1063] A korai sírok (132 egyén) a temető északnyugati és középső tömbjében találhatók, ehhez csatlakozik a 11. századi, I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) uralkodó királyok érméivel, valamint S-végű hajkarikákkal, s más 11. századi ékszerekkel jellemezhető délkeleti sírcsoport (109 egyén). A 10. századi férfiak közel háromnegyedét fegyverrel, jellemzően íjászfelszereléssel temették el, ötük mellett balta, fokos balta vagy nyéltámaszos bárdot is találtak. Méltóságjelvény a temetőből nem ismert. 20 férfi mellé lószerszámot is helyeztek, női sírban ez a mellékletadási szokás nem fordult elő. A női sírok az egyszerű ékszereket leszámítva szegényesek voltak, mindössze 12 sírban találtak néhány kerek vagy csüngőtagos ruhaveretet, melyek a 11. századi részben is felbukkantak (40., 77., 78. sírok). A temető délkeleti szélén, a Salamon (1073–1074) király által veretett pénzeket tartalmazó sírok sávjában egy temetkezés mellől lovas alakú csüngődísz került elő, fonott gyűrű és S-végű hajkarika társaságában *(10. kép)*. Úgy tűnik, a közösség még a 11. században is megőrizte a korábbi viselet és ékszerkészlet egyes elemeit. A környék egy újabb 10. századi temetőjére utal a Hajdúszovát-Kösélyparton, a Hegyeshatári halmon feldúlt lovas sír [306. lh].[1064] Ismeretlen méretű 11. századi temetők emlékét őrzi két további lelőhely Hajdúszoboszló-Laponyaghalmon (2 sír, rombusz átmetszetű karpereccel, tömör fejű gyűrűvel és nyílheggyel) [305. lh], valamint Ebes-Templom-dűlőn (5 sír, sodrott gyűrűvel, kerek átmetszetű és sodrott S-végű hajkarikákkal) [275. lh].[1065]

A Kösély mentéről egyéb lelőhelyeket nem ismerünk, a további temetők a Tócó-ér folyóhátjain helyezkednek el. Sajnálatos módon Debrecen határából egyetlen teljesen feltárt temetőt, de még csak nagyobb temetőrészletet sem ismerünk. A Mesterházy Károly által összegyűjtött adatok csak arra elegendők, hogy a terület lakottságát bizonyítsák, az alábbi csekély információkat az ő anyaggyűjtése nyomán foglalom össze, melyeket kiegészítettem M. Nepper Ibolya újabb feltárásaival.[1066] A város déli határrészéből, Szepesről egy 10. századi sír került elő, melynek leletanyaga közöletlen [329. lh]. A belterületen fekvő Vincellér utcából és Szabolcs utcából egy-egy edénymellékletes 10. századi sír látott napvilágot, utóbbiban huzalkarperec is volt [328. lh és 327. lh]. Debrecen-Józsa területéről néhány nagyon szerény leletanyagú temetőtöredéket ismerünk. A Clara Zetkin utcában egy ismeretlen sírszámú temető 23 síros részlete került elő [272. lh], zömmel melléklet nélküli temetkezésekkel, néhány nyitott hajkarikával és huzalkarpereccel, vaskéssel, agyagedénnyel.[1067] A Klastromparton egy hasonlóképpen szegényes 42 síros temetőtöredéket mentettek meg [273. lh], a leletek között S-végű hajkarikákkal.[1068] Itt a korai soros temető fölé a későbbiekben templomot építettek. Az Alsójózsán talált sírok közöletlenek [326. lh], Mesterházy Károly a 11., másutt a 10–11. századra keltezte azokat.[1069] Debrecen keleti határában, Átkosföldön is kerültek elő sírok S-végű hajkarikákkal, melyek elkallódtak, a leletek egy 11. századi temetőre utalhatnak [511. lh].[1070] Téglás-Telek-dűlőből egy közöletlen 10–11. századi temetőt említ Mesterházy Károly, melynek leletei közt Salamon (1063–1074) denára is előkerült [515. lh].[1071]

A Tócó partját észak felé követve, az újabb lelőhelyek csoportját Hajdúböszörmény határában találjuk [113., 276., 289., 304., 317., 513. lh]. Bodaszőlő-Büdöskúton egy korábban építkezésekkel megrongált 10. századi temető 21 sírját tárták fel [276. lh] (két esetben csak a nyúzott lovas temetkezés maradt meg, az emberi csontvázat már eldózerolták).[1072] A sírok két sort alkottak, a temető északi irányban még folytatódhat. A férfiak közül négy kapott fegyvereket, többnyire íjászfelszerelést, egyikük sírjában fokos bárdot találtak. A szórványleletek között övveretek is vannak. A nők közül egyet aranyozott ezüstveretekkel díszített viseletben temettek el (csüngős veretek, négyzet alakú öv- vagy kaftánveretek, ezüst huzal kar- és lábperecek). A temetőben négy lovas, továbbá hét lószerszámos sír volt, egyetlen kivétellel valamennyien férfiak. Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanyán [289. lh] egyetlen lovas férfisírt találtak, a lelőhelyen azonban nem történt kiterjedt kutatás, Sőregi János mindössze

[1062] Nepper 2002, 58–121.
[1063] Hüse–Szathmáry 2002, 407–408.
[1064] FÉK 1962, 39, No. 376.
[1065] FÉK 1962, 39, No. 375; Nepper 2002, 43–46.
[1066] Mesterházy 1984a, 69–98; Nepper 2002, 29–41.
[1067] Nepper 2002, 29–33.
[1068] Nepper 2002, 36–44.
[1069] Mesterházy 1975, 223; Mesterházy 1980, 11.
[1070] Mesterházy 1984a, 84.
[1071] Mesterházy 1984a, 84.
[1072] Nepper 2002, 47–56.

egy kutatóárkot húzott.[1073] A férfi szemfedőjére aranylemezeket és ezüstveretet erősítettek, melléje fektették szablyáját és íjászfelszerelését, vasból készült szaluját és két ismeretlen rendeltetésű négyzet alakú veretet. Hajdúböszörmény határának közelebbről nem ismert pontján 1901-ben találtak ismeretlen számú gazdag mellékletű sírt [317. lh] (övveretek, pántkarperec, gyöngysorcsüngős fülbevaló, nyeregveretek, körte alakú kengyelpár, oldalpálcás zabla).[1074] A város északnyugati határában fekvő Pródi-halmon [304. lh] több alkalommal folyt ásatás (1883, 1925), a 11. századi sírokból S-végű hajkarikák kerültek elő.[1075] Hasonló korúak lehettek a Gazdapusztai Gyula leletmentő ásatása során a Kis-Bene-tanya mellett egy őskori halomba ásott, S-végű hajkarikákat tartalmazó sírok is [513. lh].[1076]

A Kálmánháza–Debrecen vonaltól keletre fekvő lelőhelyek földrajzi szempontból már a Nyírséghez tartoznak, régészeti (településtörténeti) összefüggéseik alapján azonban úgy vélem, szerves egységet alkotnak a Hajdúböszörmény környéki leletanyaggal. Hajdúsámson-Majorsági földeken [295. lh] valószínűleg egy kisebb temetőt bolygattak meg 1906–1907-ben. Az elsőként talált sírban bordásnyakú edény, nyílhegyek, gyöngyök, köves ezüstgyűrű, bronz szíjvég és „pitykék" mellett lócsontokat, csikózablát és körte alakú kengyelpárt találtak. A következő évben ugyanezen lelőhelyről zabla, 4 db körte alakú kengyel, csiholó, füles gomb, nyitott hajkarikák, gömbsorcsüngős fülbevalópár, valamint I. Rómanosz–Chrisztophorosz (921–927) átfúrt aranyból készült solidusa került be a debreceni múzeumba.[1077] A kengyelek száma alapján legalább három sírra következtethetünk, melyekek a 10. század első felében kerülhettek a földbe. Zoltai Lajos eredménytelen hitelesítő ásatása arra utal, hogy a sírok száma csekély, 10 alatt lehetett. Ismeretlen számú sírt pusztítottak el Nyíracsád-Szentirmay-földön szőlőtelepítés során 1936-ban [297. lh].[1078] A megmaradt leletek (önött, áttört hajfonatkorongpár, nyílcsúcsok, tegezvasalások, líra alakú csat, küllős szíjelosztó karika, csüngős veret, pajzs alakú kis veretek, zabla, körte alakú kengyelek) alapján a temetőt a 10. századra keltezhetjük. Balkány határából több alkalommal is kerültek be honfoglalás kori leletek a nyíregyházi múzeumba, ezek pontos lelőhelyeit azonban nem lehetett azonosítani [382a–b. lh].[1079] Elképzelhető, hogy két 10. századi temető is elpusztult ott, vagy azok sírjai még a földben rejtőznek. A Verébsár-dűlőből [382b. lh] egy aranyozott ezüstberakásos körte alakú kengyelt ismerünk, a Gencsy-birtokról pedig feltehetőleg egy gazdag női sír mellékletei (rombusz alakú ruhadíszek, lábbeliveretek) kerültek elő. A balkányi leletek fontosságát az is kiemeli, hogy a közelükben került elő az egyik leggazdagabb 10. századi férfisír Geszteréd-Kecskelátó-dűlőn [385. lh].[1080] A sertéskonda által kitúrt sírban nyugvó férfi rangjára aranyszerelékes szablya, aranyozott ezüstveretekkel díszített öv, lószerszám és nyereg, arany karperec, füles gombok és gömbsorcsüngős fülbevaló utal. A megmaradt 107 tárgy csak töredéke annak, ami hajdan a sírba kerülhetett. A hitelesítő ásatás újabb temetkezést nem talált, így a leletet magányos sírnak kell tekintenünk. Mellékletei alapján a geszterédi sír [385. lh] beleillik abba a vezéri körbe, melyet a tarcali [437. lh], rakamazi [403. lh], zempléni [428. lh], karosi II/52. [422b. lh] és III/11. [422c. lh] sírban nyugvó férfiak reprezentálnak, jóllehet nyughelye azoktól távolabb található. Érpatakon (Hugyaj) Jósa András egy szegényes 10. századi temető 8-10 sírját tárta fel, a leletek közül egy nyitott hajkarika és egy négyzetes veret maradt meg [384. lh].[1081] Újfehértó-Micskepusztán [409. lh], a Tálas-dűlőben egy 10. századi temető 5 sírját feldúlták, további 16 temetkezést Jósa András tárt fel. A legkiemelkedőbb lelet az egyik sírban talált veretes tarsoly.[1082] Szablya egy sírban került elő, 6 férfi mellett találtak nyílhegyeket, illetve tegezvasalásoklat. A női ékszerek szegényesek, a ruhadíszeket mindössze egyetlen sír sérült, eredetileg csüngőtagos veretkészlete alkotja. Lószerszámot 5 sírban leltek.[1083]

A lelőhelyek következő csoportja már a Hajdúság északi részén található, Hajdúnánás és Hajdúdorog határában. Hajdúdorog térségében Fodor István 1977 óta folytat nagy jelentőségű mikroregionális kutatásokat, melyek célja elsősorban a honfoglalás kori és kora Árpád-kori temetők és települések vizsgálata. E munka eredményeként teljes egészében feltárt egy 10. századi, egy 10–12. századi és egy templom körüli temetőt, s kutatásokat végzett további két 10–11. századi, valamint

[1073] Kovács 1981, 81–103.
[1074] Hampel 1907, 117–118.
[1075] FÉK 1962, 39, No. 368.
[1076] Mesterházy 1966, 32.
[1077] Hampel 1907, 111–112; FÉK 1962, 39, No. 372; Katalógus 1996, 232–233 (Mesterházy Károly).
[1078] Katalógus 1996, 244–245 (Mesterházy Károly).
[1079] Hampel 1900, 588–589; Jósa 1914, 174; Dienes 1996, 337–339; Katalógus 1996, 129–130 (Fodor István).
[1080] Kiss 1938; Fettich 1937, 75–76; Katalógus 1996, 77–81 (Révész László).
[1081] Hampel 1900, 626; Jósa 1914, 180.
[1082] Dienes 1964.
[1083] Jósa András ezúttal eléggé zavaros közleményét a sírok leletanyagáról Németh Péter és Istvánovits Eszter revideálta (Németh 2000, 160–167; Istvánovits et al. 2000, 76–82). A leletekkel együtt emlegetett kard valójában kelta kori.

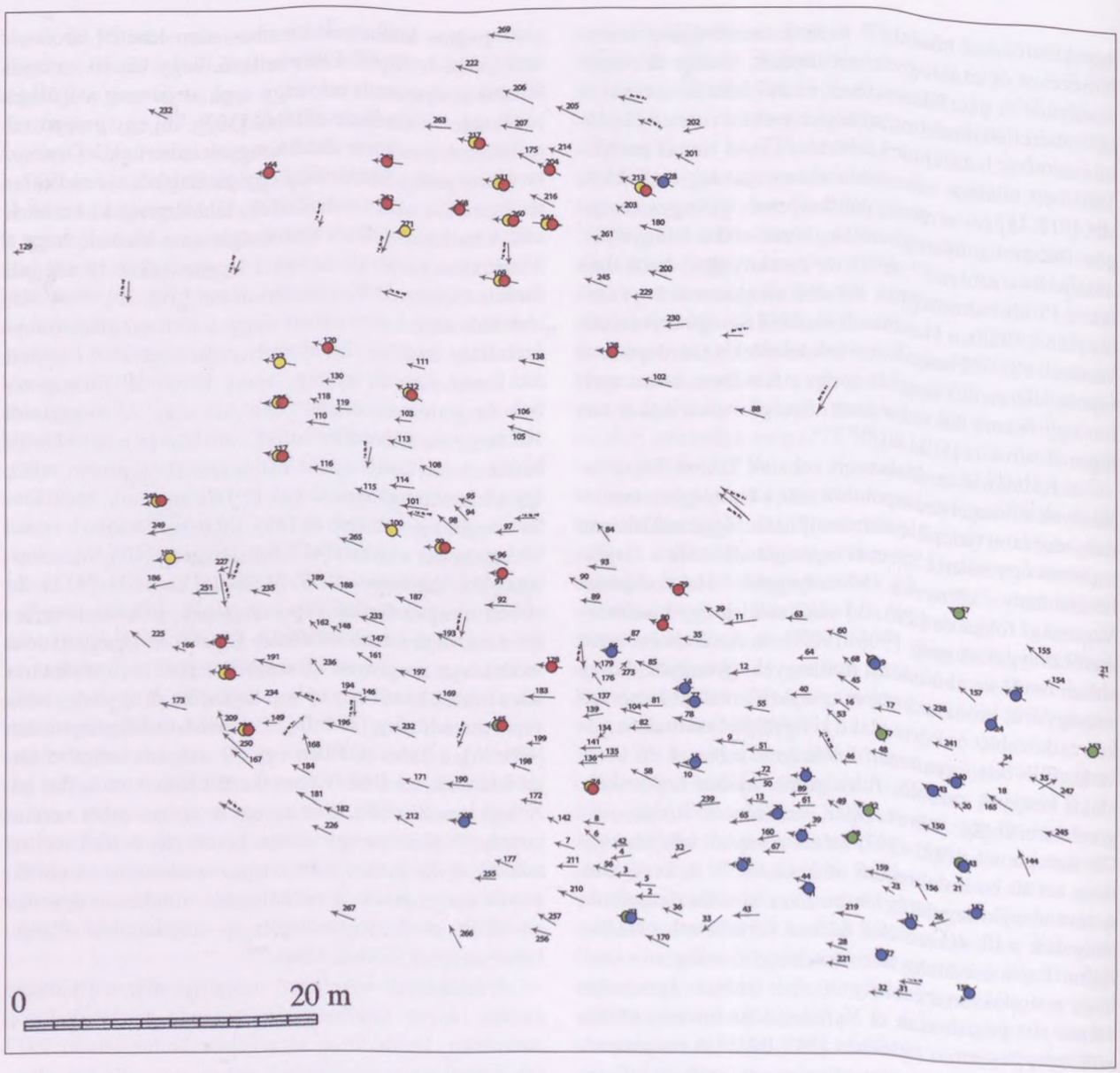

52a. kép. Hajdúszoboszló-Árkoshalom 10–11. századi temetője

Jelmagyarázat: ● fegyveres sírok, ● lószerszámos sírok, ● S-végű karikaékszeres sírok, ● 11. századi érmét tartalmazó sírok

egy 11. századi lelőhelyen. Részletes elemzésekre majd a későbbiek során, a lelőhelyek közzététele és értékelése után nyílik lehetőség, addig csupán az előzetes jelentésekből és ásatási beszámolókból tájékozódhatunk.[1084] Hajdúdorog-Gyúláson egy 63 síros temető teljes feltárása történt meg [291. lh].[1085] A temetkezések többsége melléklet nélküli vagy szegényes, a sírok 40%-a gyermeket rejtett. Négy férfi mellé lószerszámot, ötük mellé íjászfelszerelést helyeztek. A női viseletet rombusz alakú ingnyakdíszek és préselt lemezek díszítették, egy leány aranyozott ezüstveretes pártát hordott. Az ékszerek között azonban feltűnik az egyszerű mellkereszt, valamint az S-végű hajkarikák, amelyek arra utalnak, hogy a lelőhely a 10. század második felére keltezhető. Hajdúdorog-Temetőhegy lelőhelyét többször megbolygatták [290. lh], a temetőben Fodor István 702 sírt

[1084] Katalógus 1996, 226–231 (a vonatkozó címszavak Fodor István munkái); Fodor 2005, 197–212; Fodor 2014, 613–626.
[1085] Katalógus 1996, 229–231 (Fodor István).

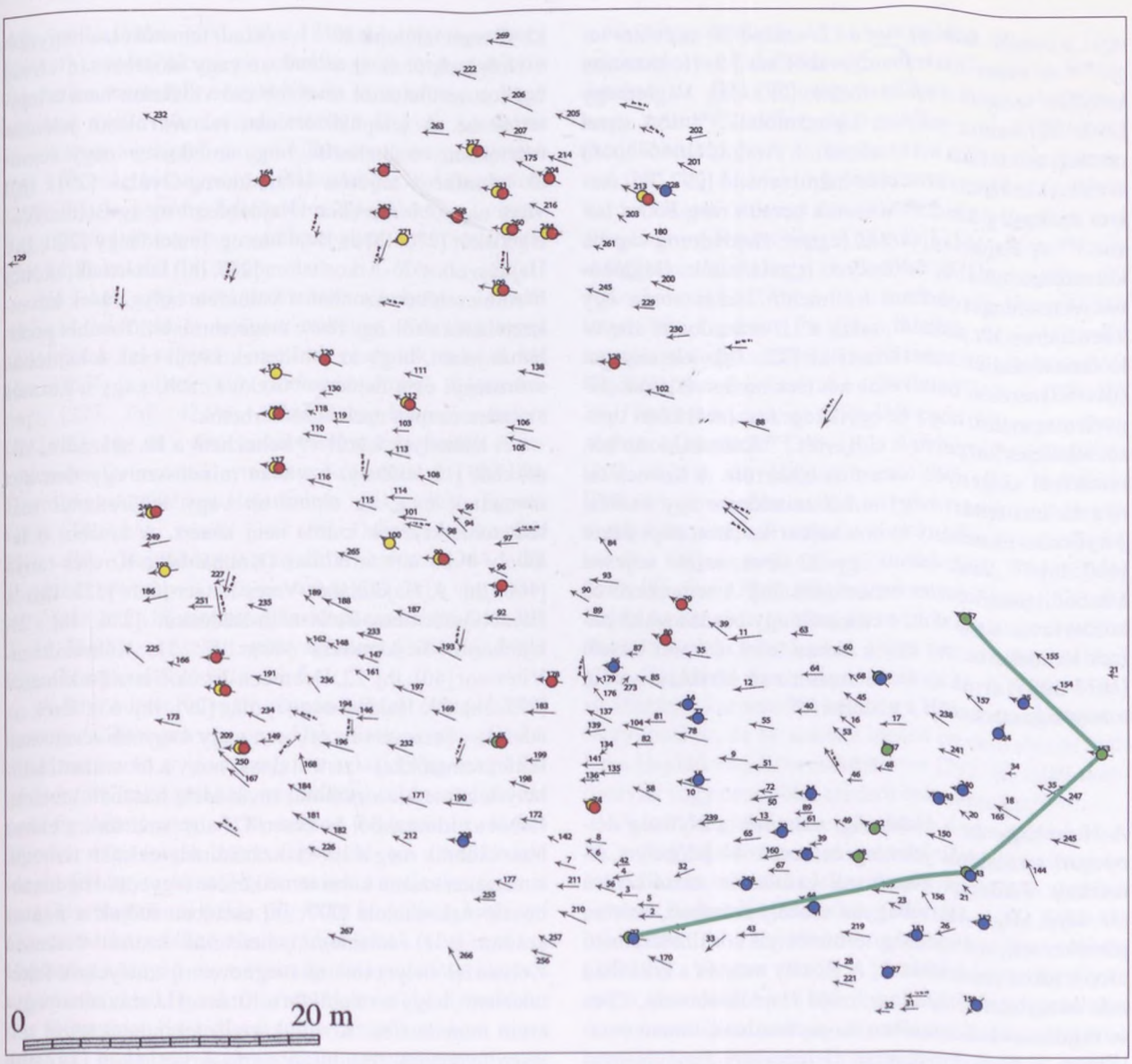

52b. kép. Hajdúszoboszló-Árkoshalom 10–11. századi temetője

Jelmagyarázat: ● fegyveres sírok, ● lószerszámos sírok, ● S-végű karikaékszeres sírok, ● 11. századi érmét tartalmazó sírok, — Salamon pénzei

tárt fel, becslése szerint azonban egykor a sírok száma akár 800-900 is lehetett.[1086] A temető legkorábbi részén kétélű kardot, íjászfelszerelést tartalmazó férfisír, valamint rozettás lószerszámos női temetkezés is előkerült, a szórványleletek között ismeretlen típusú arab dirhem, bagolyfejet ábrázoló csont botvég található.[1087] Részletesebb adatok, valamint a temetőtérkép ismerete híján nem lehet eldönteni, hogy az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) II. Béláig (1131–1141) egymást követő uralkodók érméivel jellemzett kései temetőrész szerves folytatása-e a korai temetőmagnak? Fodor István az első temetkezések földbe kerülésének idejét 970 körül

[1086] Katalógus 1996, 226–228 (Fodor István).

[1087] A 2. sírban található rozettás lószerszámveretekre a kutatás mindeddig nem figyelt fel, azok a korábbi adatgyűjtésekből (beleértve saját régebbi munkáimat is) kimaradtak. E leletekről lásd: Sőregi 1938, 46–48.

sejti, a temető felhagyását a 12. század 30-as éveire teszi.[1088] A város határában további két 10–11. századra keltezett temetőt (Szállásföldek [293. lh], Vágotthegy [294. lh]) szinte teljesen elpusztítottak.[1089] 164 sírral részlegesen feltárt a 11. századi, I. András (1046–1060) érméivel keltezett kövecses-halmi temető [292. lh], melyet eredetileg kb. 250 sírosnak becsült meg Fodor István.[1090] A Hajdúság északi részén, Hajdúdorog tágabb körzetében további lelőhelyek is találhatók. Hajdúnánás-Veres-tenger-járáson leletmentő ásatás során egy kilenc síros 10. századi, talán a 11. századba is átnyúló temetőrészlet bontakozott ki [321. lh], leletanyagot (íjászfelszerelés, balta) csak két férfi mellett találtak. Figyelemre méltó, hogy az egyik tegezes sírból kései típusú, állatfejes karperec is előkerült.[1091] Kálmánházán két, rendkívül szegényes temető is előkerült. A Kovács-tanya mellett feltárt négy sírból mindössze egy vaskés, 3 nyílcsúcs és néhány nyitott hajkarika látott napvilágot [400. lh].[1092] Vitéz-soron egy 22 síros, szinte teljesen kirabolt temetőrészlet ismert [401. lh]. A temetkezések között lovas sír is volt, s előkerült egy bordásnyakú palack töredéke is. Az egyik sírban lelt I. (Szent) László (1077–1095) érme az ásató szerint a sír kirablása során, másodlagosan került a gödörbe.[1093]

* * *

A Hortobágy és a Hajdúság, valamint a Nyírség délnyugati területéről jelenleg összesen 44 lelőhelyet ismerünk. Földrajzi eloszlásuk ezúttal is mozaikszerű *(51. kép)*. Míg a Hortobágyon csekély számban, szórtan jelentkeznek, a Hajdúság területén jól körülhatárolható csoportokba rendeződnek. A Kösély mentén a korábban már ismertetett Nádudvar, majd Hajdúszoboszló, Ebes és Hajdúszovát körzetében csoportosulnak, onnan északabbra, a Tócó folyóhátján Debrecentől Hajdúböszörmény északnyugati határáig, lényegében a Hajdúság és a Hortobágy találkozási sávjáig, valamint a Nyírség délnyugati részéig követhetők. A Hajdúság északi harmadában Hajdúnánás, Hajdúdorog és Kálmánháza körzetében találhatók, a Hortobágy keleti szegélyétől a Nyírség nyugati határáig tartó hosszanti irányú területsávban. Az egyébként jó termőtalajnak számító Hajdúság és Hajdúhát tágas lösztérségein az említetteken kívül nem találunk 10–11. századi temetőket, a nagyobb vízfolyásoktól és az állandóan vagy időszakosan vízzel borított területektől távolabb eső vidékeket nem telepítették be. A településtörténeti rekonstrukciót jelentős mértékben megnehezíti, hogy mindössze négy temető tekinthető teljesen (Hajdúdorog-Gyúlás [291. lh]) vagy nagyobb részében (Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút [276. lh] és Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh], Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh]) feltártnak, utóbbi három esetében azonban a különféle bolygatások következtében a sírok egy része megsemmisült. További problémát jelent, hogy az említettek közül csak a hajdúböszörményi és a hajdúszoboszlói közölt, s így a kutatás számára csupán ezek hozzáférhetők.

A lelőhelyek közül 19 keltezhető a 10. századra, zömükből (10 lelőhely) azonban mindössze egyetlen sírt mentettek meg, az elpusztult vagy feltáratlanul maradt temetkezések száma nem ismert. A további 6 lelőhely 4–63 sírt tartalmaz (Kálmánháza-Kovács-tanya [400. lh]: 4, Hajdúnánás-Veres-tenger-járás [321. lh]: 9, Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút [276. lh]: 21, Újfehértó-Micskepuszta [409. lh]: 21, Kálmánháza-Vitéz-sor [401. lh]: 22, Debrecen-Józsa, Clara Zetkin utca [272. lh]: 23, Hajdúdorog-Gyúlás [291. lh]: 63). Ezek az adatok – összevetve a teljesen vagy nagyobb részükben feltárt temetőkkel – arra utalnak, hogy a 10. századi lelőhelyek zöme kis sírszámú, rövid ideig használt lehetett. Ebből az időszakból összesen 171 sírt ismerünk, s ehhez hozzáadódik még a 10–11. századinak tekintett temetők ismeretlen számú korai temetkezése (egyedül Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh] esetében tudjuk a pontos számot: 132). Jelenlegi ismereteink szerint összesen 7 olyan lelőhelyet tudunk megnevezni, amelyekről feltételezhető, hogy területükön a 10. és a 11. században egyaránt temetkeztek. Közülük kettő tekinthető közel teljesen feltártnak (Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh]: 246 sír, Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh]: 702 sír), előbbi esetében a régészeti és az embertani vizsgálatok folyamatos használatról tanúskodnak, utóbbi közöletlen volta miatt e kérdés jelenleg nem vizsgálható, csakúgy, mint a többi öt temetőrészlet esetében sem. Nagyhegyes-Elep, Mikelapos lelőhelyéről legalább azt tudjuk, hogy ott 42 sírt mentettek meg [310. lh], Polgár-Tikos-tanya [314. lh], Debrecen-Alsójózsa [326. lh], Hajdúdo-

[1088] Katalógus 1996, 227 (Fodor István).
[1089] Katalógus 1996, 226 (Fodor István).
[1090] Fodor 2014, 623–626.
[1091] *RégKutMagy* 2002, 216–217. No. 119. (Dani János–Fodor István). – Kéziratom lezárása után értesültem arról, hogy Hajdúnánás-Dombszegi legelőn egy őskori kurgánba másodlagosan beásott két 10. századi férfisírt tártak fel. Mindkettő lovas, lószerszámos temetkezés volt, egyik mellett íjászfelszerelést és ezüst levél alakú ruhadíszeket, a másikban halotti szemfedő ezüstből készült lemezeit találták. A leletek közöletlenek, a róluk megjelent rövid híradás: *Hajdúnánási Újság* 2018. szeptember 6., 2. oldal. A lelőhelyre Bacskai István volt szíves felhívni a figyelmemet.
[1092] *RégFüz* 47 (1996), 66 (Istvánovits Eszter); Istvánovits et al. 2000, 69–710.
[1093] *RégKutMagy* 2007, 233–234. No. 187. (Jakab Attila).

rog-Szállásföldek [293. lh] és Hajdúdorog-Vágotthegy [294. lh] eredeti sírszámát azonban még megbecsülni is lehetetlen, némelyik esetében még az is kétséges, hogy valóban volt-e 10. századi részük? E gyér adatbázis birtokában legfeljebb annyit állíthatunk, hogy legalább egy közösség bizonyosan (Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh]), egy pedig feltehetőleg (Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh]) folyamatosan használta temetőjét a vizsgált két évszázad folyamán.

Ha lehet, még ennél is rosszabb a helyzet a 11. századinak tekintett 11 lelőhely esetében. Közülük egyet sem tártak fel teljesen, nagyobb részletek is csak két temetőből kerültek elő (Debrecen-Józsa, Klastrompart [273. lh]: 42 sír, Hajdúdorog-Kövecses-halom [292. lh]: 164 sír), a többi közöletlen, sírszámaik ismeretlenek (Debrecen-Hortobágy, Köveshalom [300. lh], Hortobágy-Gyökérkút-Bojárhalom [514. lh], Egyek-Ohat, Telekházi iskola [303. lh], Debrecen-Átkosföld [511. lh], Hajdúböszörmény-Pródi-halom [304. lh], Hajdúböszörmény-Kis-Bene-tanya [513. lh]), vagy csekély számúak (Újszentmargita-Koponyahalom [315. lh]: 3 sír, Hajdúszoboszló-Laponyaghalom [305. lh]: 2 sír, Ebes-Templom-dűlő [275. lh]: 5 sír).

A fenti adatsor alapján csupán néhány óvatos következtetés fogalmazható meg. Úgy tűnik, a vizsgált két évszázad során a Hortobágy és a Hajdúság települési gócpontjai változatlanok maradtak, súlyponteltolódás nem figyelhető meg. A 10. század folyamán itt megtelepedett közösségek zöme legkésőbb az ezredforduló idején felhagyta temetőit, de ennek az ellenkezőjére is van (kisebb számú) példa. Egyedül Hajdúböszörmény–Geszteréd körzetében tűnik radikálisnak a változás, a Hajdúság középső és a Nyírség délnyugati területéről ugyanis mindeddig nem ismerünk másfél-két évszázados folyamatos használatra utaló temetőket. Arra nincs adatunk, hogy mi történt a korai népességgel, illetve, hogy a 11. század folyamán érkeztek-e nagyobb számban új betelepülők? Egyedül a Hajdúdorog környéki mikroregionális kutatások kapcsán merült fel annak a lehetősége, hogy a temetőhegyi soros temető [290. lh] népessége annak felhagyása után (II. [Vak] Béla uralma idején [1131–1141]) az újonnan alapított templom körüli temetőbe temette halottait (Szállásföldek [293. lh], II. Géza [1141–1162] nyitó érméjével), s ugyanez a folyamat játszódhatott le a Kövecses-halmon talált soros temető [292. lh], s az ugyanazon dűlőben előkerült templom körüli temető viszonylatában is.[1094]

Tovább árnyalja a képet a temetők leletanyagából leszűrhető tanulságok vizsgálata. A Hortobágy és a Hajdúság területén 45 sírban találtak fegyvert, leggyakrabban az íjászfelszerelés elemeit. Feltűnő a balták, fokosok és ezek különböző változatainak viszonylag nagy száma (5 lelőhelyről 9 példány), szablyát három (Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanya [289. lh], Geszteréd [385. lh], Újfehértó-Micskepuszta [409. lh]), kétélű kardot viszont csak egy temetkezés mellett figyeltek meg (Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh]). Figyelemre méltó a fegyveres sírok nagy koncentrációja Hajdúszoboszló-Árkoshalmon [277. lh]: a 10. században eltemetett férfiak közel 70%-a mellett, 29 sírban találták meg az íjászfelszerelés elemeit és baltát. Kisebb mértékű leletsűrűsödés Hajdúböszörmény határában (Bodaszőlő: 4 sír [276. lh], Vid, Erdős-tanya: 1 sír [289. lh]) és a délnyugati Nyírségben (Geszteréd [385. lh], Újfehértó-Micskepuszta [409. lh]: 6 sír, Hajdúsámson [295. lh], Nyíracsád [297. lh]: ismeretlen számú sír) is kimutatható. Hajdúdorog környékén az intenzív kutatás ellenére viszonylag kevés a fegyveres (Gyúlás [291. lh]: 5 sír, Temetőhegy [290. lh]: 2 sír, Hajdúnánás-Veres-tenger-járás [321. lh]: 2 sír). Az azonban érdekes jelenség, hogy itt az ezredforduló környékén jelentkeznek a fegyveresek (Temetőhegy [290. lh]: kétélű kard, Hajdúnánás [321. lh]: íjas, baltás sír állatfejes karpereccel keltezve). Nem tartozik ugyan e tárgytípushoz, de 11. századi idegen eredetű elemre utalhat a Hajdúdorog-Kövecses-halmon [292. lh] talált skandináviai vagy oroszföldi eredetű balta amulett.[1095]

A méltóságjelvényeket főként az övveretek képviselik, e tárgytípus viszont szinte kizárólag a hajdúböszörményi határ archaikus leletanyagot rejtő korai sírjaiból ismert (Bodaszőlő-Büdöskút [276. lh], Vid, Erdős-tanya [289. lh], Hajdúböszörmény-ismeretlen lelőhely [317. lh]). Veretes tarsoly Újfehértón [409. lh] került elő, a geszterédi sírt [385. lh] pedig méltóságjelvényei (aranyszerelékes szablya, veretes öv és lószerszám) a korszak legjelentősebb férfitemetkezései közé emelik. Sajnos nem ismerjük a Debrecen környéki lelőhelyűként számon tartott arany övveret előkerülési helyét, e tárgy sejthetőleg egy kimagasló rangú férfi sírjából származhat.[1096] E szórványtól eltekintve azonban kiemelkedő gazdagságú férfisír nem került elő a vizsgált régióban.

Lényegében ugyanez mondható el a női temetkezések leletanyagáról is. A két hajfonatkorong egyike Nagyhegyes-Elep, Mikelaposról ismert [310. lh], az árkolással díszített préselt lemezes aranyozott ezüst ékszer azonban távolról sem tartozik a honfoglalás kori ötvösművészet kiemelkedő alkotásai közé. Hasonló a helyzet a nyíracsádi szórvány öntött korongokkal is. A női viselet sem bővelkedett fémdíszekben. Hajdúszoboszló-Árkoshal-

[1094] Fodor 2005, 200; Fodor 2014, 616.
[1095] Fodor 2014, 614–616.
[1096] Katalógus 1996, 218 (M. Nepper Ibolya).

mon [277. lh] ugyan 12 sírban találtak kis méretű kerek vagy csüngőtagos díszítményeket, többnyire azonban csak két-három veretet. Az előzetes jelentés szerint Hajdúdorog-Gyúláson [291. lh] is voltak néhány sírban rombusz alakú ingnyakdíszek vagy préselt veretek, egy fiatal nő pártáját pedig aranyozott ezüstveretek ékesítették. A leggazdagabban a Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút [276. lh] 9. sírjában nyugvó nő viseletét dekorálták, csüngőtagos ingnyakveretei és négyzetes kaftán-, valamint övdíszei kiemelik ugyan a vizsgált régió leletei közül, de még így is messze elmaradnak más mikrorégiók női díszruhái mögött. Feltehetőleg az egyik szétdúlt balkányi sír [382a–b. lh] is e körbe illeszkedik. E négy lelőhelyen kívül másutt mindeddig nem találták nyomát a lelettípusnak. Nagy méretű csüngős kaftánveretek egyáltalán nem találhatók e térségben, csakúgy, mint (talán Balkány kivételével) veretes csizmák sem. A Hajdúdorog-Temetőhegyen [290. lh] 1938-ban megbolygatott 2. sír leletei között említett lábbelidíszek ugyanis valójában rozettás lószerszámveretek voltak, egyben a Hajdúság és a Hortobágy egyetlen ilyen típusú tárgyegyüttesét jelezve.[1097]

Lovas, vagy csupán lószerszámot tartalmazó sír 14 lelőhelyen került elő, 13 sírban lócsontokat is találtak, 28 esetben csak zabla és kengyelpár feküdt az elhunyt mellett. A Körös–Berettyó-vidékhez hasonlóan ez a temetkezési forma e régióban is a férfiak temetkezésére jellemző: a 39 elhunyt közül csak kettő volt nő (Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút [276. lh] 9. sír, Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh] 2. sír). Nem meglepő módon, a fegyverekhez hasonlóan a lovas, lószerszámos sírok legnagyobb számban Hajdúszoboszló-Árkoshalmon [277. lh] (20 lószerszámos) és Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskúton [276. lh] (4 lovas, 7 lószerszámos), valamint e lelőhelyek szűkebb környezetében (Hajdúszoboszló-Bercsényi utca [278. lh], Hajdúszovát [306. lh], valamint Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanya [289. lh], Hajdúböszörmény-ismeretlen lelőhely [317. lh]) fordulnak elő. A Hortobágyon csak egy eset dokumentálható (Debrecen-Hortobágy, Bajnokhalom [299. lh]), Debrecen körzetében egyetlen egy sem. A lovas sírok viszonylag ritkák Hajdúdorog környékén is (Gyúlás [291. lh]: 4 lószerszámos sír, Temetőhegy [290. lh]: 2 lovas, 1 lószerszámos sír, Kálmánháza-Vitéz-sor [401. lh]: 1 lovas sír).

A vizsgált térségben a 10. századi érmék ritkaságnak számítanak. Mindössze Hajdúszoboszló-Árkoshalmon [277. lh] került elő egy bizánci solidus közepének a kivágata, Hajdúsámsonban [295. lh] egy átfúrt solidus, Hajdúdorog-Temetőhegyen [290. lh] pedig egy szórvány arab dirhem. Nyugati denárt e régióban eddig még nem találtak. A halotti obulusok használata a 11–12. században is csupán néhány közösségre korlátozódott. A Nagyhegyes-Elep, Mikelaposon [310. lh] talált érmék közöletlenek, Hajdúszoboszló-Árkoshalmon [277. lh] viszont az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) egymást követő uralkodók veretei átfogják az egész 11. századot. Úgy tűnik, a mellékletadás e formáját Hajdúdorog környékén gyakorolták szélesebb körben: Temetőhegyen [290. lh] az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) II. Béláig uralkodó királyok érmesorozata, Kövecses-halmon [292. lh] I. András (1046–1060) pénzei, Szállásföldeken [293. lh] I. (Szent) László (1077–1095) denára látott napvilágot. A Kálmánháza-Vitéz-soron talált I. (Szent) László-érme (1077–1095) az ásató szerint másodlagosan került a sírgödörbe, annak kirablása során [401. lh].

A leletanyag alapján úgy tűnik, a Hajdúság területén Hajdúböszörmény és attól keletebbre Geszteréd, Újfehértó, Balkány, Nyíracsád, Hajdúsámson körzetében számolhatunk a 10. század első felében egy gazdag nemzetség megjelenésével, melyet a továbbiakban Geszteréd–Hajdúböszörmény-csoport néven említek. E csoport nyugati irányban nyitott, jelenleg pedig nem dönthető el, hogy a Hortobágyon talált magányos sírok ide sorolhatók-e *(53. kép)*. Kis sírszámú temetőik viszonylag rövid ideig lehettek használatban. Leletanyaguk összetétele szoros szálakkal kapcsolja ezeket a Felső-Tisza-vidék egykorú lelőhelyeihez (lásd a később tárgyalandó Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoportot!) Tüzetesebb vizsgálatukat azonban a temetők töredékes állapota lehetetlenné teszi. A század második felére nyomuk veszik, új temetőket e térségben csak az ezredforduló évtizedeiben nyitnak.

A fegyveres sírok csoportosulása alapján jelentős szerepe lehetett Hajdúszoboszló, Hajdúszovát környékének is. Az előzőhöz hasonló gazdagságú férfiak és nők nyughelyei ugyan nem ismertek innen, a lakosság egy része viszont helyben maradt, s tovább használta temetőit a 11. század végéig, s az ezredfordulón ezek mellett újabbakat is nyitottak. A Tócó alsó folyásának környéke, Debrecen körzete nem volt jelentős hely a 10. században. A töredékes adatok az egész vizsgált régió legszerényebb leletanyagú temetőit jelzik e vidéken.

A Hajdúság északi része, Hajdúnánás, Hajdúdorog és Kálmánháza körzete a jelek szerint a 10. század második felében települt be, a korábbi évtizedekre utaló nyomok mindeddig hiányoznak. Lelőhelyei összekapcsolhatók a Nyíregyháza–Dél-Rétköz és a Tisza-könyök körzetének korabeli emlékanyagával, melyek tárgyalása kapcsán

[1097] A Debrecen-Újföld, Kondorosról a Déri Múzeumba beszolgáltatott egyetlen szórványrozetta leletkörnyezetéről semmit nem tudunk, még azt sem, hogy sírból került-e elő? (FÉK 1962, 30, No. 211).

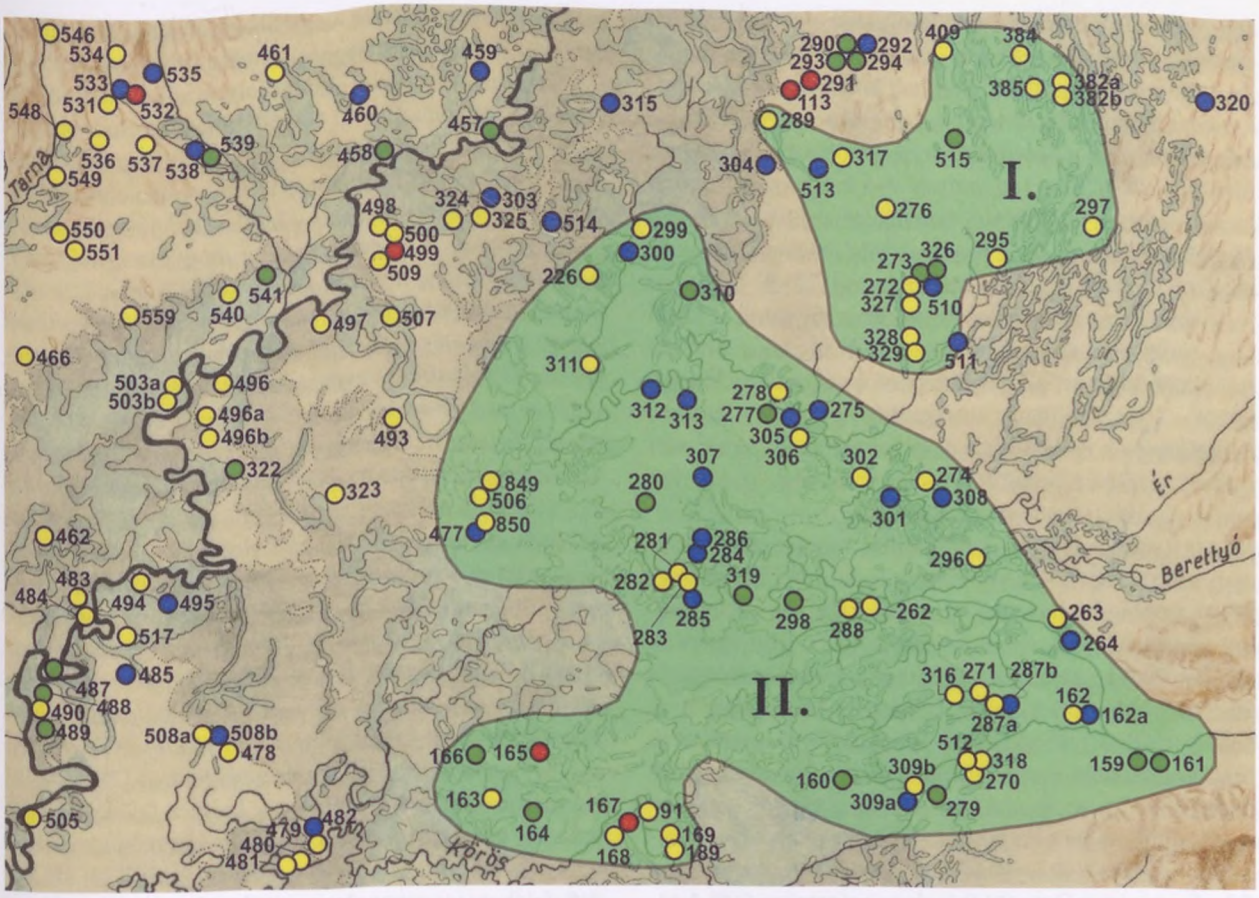

53. kép. I. A Geszteréd–Hajdúböszörmény-temetőcsoport
II. A Magyarhomorog–Sárrétudvari–Hajdúszoboszló-temetőcsoport

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

még visszatérek az értékelésükre. Ezen időszak temetői viszonylag szerény, néhány sírt leszámítva szegényes leletanyaggal jellemezhetőek. Úgy tűnik, a népesség zöme helyben maradt, sőt a 11. században újabb temetőket is nyitottak.

A Tiszántúl fentiekben vizsgált területeinek 10–11. századi települési viszonyairól (Sebes-Körös–Berettyó vidéke, Hortobágy, Hajdúság) több összefoglaló régészeti és történeti értékelés is született.[1098] Ezek a munkák azonban többnyire csak a megye közigazgatási határain belül található lelőhelyeket érintették, s ily módon próbálták azokat különböző szempontok alapján csoportosítani. A korábbi eredményeket röviden ismertetve, az alábbiakban összevetem azokat az általam megfigyelt jelenségekkel. M. Nepper Ibolya áttekintette a Hajdú-Bihar megye területén talált sírok és temetők kutatástörténetét, ezzel egyben egy lelőhelylistát is készített. Utóbbi használatát azonban jelentősen nehezíti az, hogy hiányoznak a szakirodalmi hivatkozások. A lelőhelyek felosztása során vegyesen alkalmazta az időrendi szempontokat (1. honfoglalás kori temetők – ez alatt kimondatlanul ugyan, de a 10. századi lelőhelyeket értette; 2. 10–11. században folyamatosan használt temetők; 3. 10. század végén–11. század elején újonnan induló temetők) és a társadalmi kategóriákat (a honfoglalás kori temetőkön belül: a, rangos sír; b, középrétegbeli temetők; c, köznépi temetők). Ezzel lényegében követte a Szőke Béla által megalkotott, s e kötet bevezető

[1098] Mesterházy 1975, 211–266; Mesterházy 1980, 10–31; Nepper 1994, 151–160; Bárány 2004, 5–39.

fejezetében részletesen bemutatott kategóriákat, melyek ismérveinek a tisztázására ezúttal sem került sor.[1099] Pusztán a lelőhelyek földrajzi helyzetét alapul véve azokat két központ köré rendeli: *„Az egyiknek a bihari vár a központja, ahol a Sebes-Körös és mellékfolyóinak vonalára vannak felfűzve egymástól 4-6 km-es távolságban szabályosan a honfoglaló temetők. A másik központ a Hajdúböszörmény és Debrecen között található Zelemér melletti földvár és tágabb környezete."*[1100] E túlzottan leegyszerűsítő, s számos szempontot figyelmen kívül hagyó álláspont véleményem szerint már csak azért sem fogadható el, mert a korai központoknak vélt erősségek közül a 10. században valószínűleg egyik sem létezett. Bihar várának építési ideje nem tisztázott,[1101] a zeleméri földvár területén pedig még soha nem folyt ásatás, így annak régészeti korát sem ismerjük.

Mesterházy Károly Hajdú-Bihar megye 10–11. századi településtörténeti képét vázolta fel 150 régészeti lelőhely (többnyire terepbejárásokból, ritkábban ásatásokból ismert telepek, valamint temetők) és írott források alapján.[1102] Vizsgálatainak eredményeként 114 település anyagából kb. 50 lelőhelyet keltezett a 10. századra, az általa felállított kritériumok alapján.[1103] E merésznek tűnő kombináció eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy *„...az Árpád-korban sokkal sűrűbb volt a településhálózat, mint a későbbi időkben. 1,5-4 km távolságban sorakoztak egymás mellé a különböző nagyságú falvak a víz nem járta földhátakon, szigeteken."*[1104] A továbbiakban kísérletet tett a nemzetségi szállásföldek körülhatárolására a rozettás lószerszámos sírok lelőhelyei alapján. Véleménye szerint Biharban az Ártánd–Hencida–Nagyvárad vonalra eső ÉNy–DK-i terület tekinthető ilyennek, mintegy 30 kilométer hosszúságban és 6-10 kilométer szélességben, Ártánd és Hencida pedig a nemzetség valamely ágának vagy alcsoportjának a nyughelye lehet.[1105] A nemzetségi birtokokon kívül Mesterházy Károly szerint fejedelmi udvarhelyek is kimutathatók a vizsgált térségben, főként Nádudvar és Sárrétudvari körzetében.[1106] Ezekből alakultak ki a királyi *curiák*, *curtisok*. *„A feudális rend megszervezése a fejedelmi-királyi magánbirtok szervezetének kiépítésével vette kezdetét. Ez az időszak a fokozott méretű telepítések időszaka, melyet új és apró temetők megnyílása, vagy a nagy temetőkben az újabb csoportok megjelenése, betelepítések jeleznek. Ebben az időszakban történik meg a nemzetségi tömbök népeinek szétosztása, és a szolgáltató népek új 10-es és 100-as keretekbe való besorolása. Ezeknek a temetőknek a népei még részben szabadok, de szabadságuk már csak részleges. A viszonylagos szabadságot az a régészeti jelenség is támogatja, hogy a kis, családi közösségekre épülő temetők népe nem olyan szegényes, mint a későbbi korban. A nők nagy részének még van szegényes ékszere. A nagycsaládfők asszonyainak 1-2 karperece, nyakperece, fülbevalója, gyűrűje, összesen 5-10 db ékszere is van, de egy-két ékszer minden női sírban található. A XI. századi szolgálónépi falvak temetőiben ezzel szemben öt-hat melléklet nélküli sírra esik egy mellékletes."*[1107] Az ártándi temető [287a–b. lh] véleménye szerint azt példázza, hogy a fejedelmi kézre került nemzetségi birtokok lakossága még megőrizte bizonyos fokú szabadságát, a sírok ugyanis a 11. század első felében is ugyanolyan gazdagok, mint korábban, elszegényedésük csak a század utolsó évtizedeiben következett be.[1108]

A történeti irodalom Bihar területének korai történetét a szegényes és csekély mennyiségű írott források, a zömmel e későbbi időkből (12–14. század) származó birtoklástörténet, valamint a helynévi anyag alapján kísérel-

[1099] E módszer következetlenségét kitűnően illusztrálja, hogy például Körösszegapáti-Pállapály [279. lh] és Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] az l.c. és a 2. kategóriában egyaránt helyet kapott, de például Magyarhomorog-Kónya-domb [309a–b. lh] csak az elsőben. Nem világos az sem, hogy e köznépiként meghatározott lelőhelyek 10. századi részét mi különbözteti meg például a középrétegbelinek gondolt Hajdúszoboszló-Bercsényi utca [278. lh], Hencida-Szerdekhalom [296. lh] vagy Biharkeresztes-Vasútállomás [316. lh] sírjaitól? (vö. Nepper 1994, 153–159, 1–2. kép).

[1100] Nepper 1994, 159.

[1101] Bóna 1995, 29–31.

[1102] Mesterházy 1975, 211–266; Mesterházy 1980, 10–24.

[1103] Mesterházy 1980, 12–13. – Mivel jelen dolgozatnak a telepanyag értékelése nem célja, ezért csak röviden szeretnék utalni arra, hogy a Mesterházy által a telepek 10. századi keltezéséhez használt szempontok közül több erősen problematikus. A „korai" cserépüstök 10. századi datálásával kapcsolatban rendkívül megalapozott kételyek merültek fel (vö. Wolf 2013, 755–797). Ugyancsak kockázatos összekapcsolni az egymás közelében előkerült 10–11. századi temetőket és településmaradványokat, valamint a területre vonatkozó, de gyakran több száz évvel később keletkezett írott forrásokat, s ezekből történeti és településtörténeti következtetéseket levonni (vö. Bálint 1978, 264–265).

[1104] Mesterházy 1980, 23–24.

[1105] Mesterházy 1980, 119.

[1106] Mesterházy 1980, 162–163.

[1107] Mesterházy 1980, 163. – Véleményem szerint nem lehet az elhunyt jogállására következtetni a 11. századi sírokban talált szerény ékszerekből, vagy azok hiányából. Megfigyeléseim szerint általános tendencia, hogy a 11. század második felére, kiváltképp utolsó harmadára a korábbi ékszertípusok java (nyakperecek, karperecek, fülbevalók, ruhadíszek) eltűnnek a mellékletek közül, s ez aligha magyarázható a népesség lesüllyedésével és elszegényedésével. A megmaradt ékszerek (hajkarikák, gyűrűk) ugyanis a korábbiakkal ellentétben már nem bronzból vagy rosszezüstből készültek, hanem többnyire vaskos, finom ezüstből alkotott példányok!

[1108] Mesterházy 1980, 164.

te meg felvázolni, az érvelésbe olykor a régészeti adatokat is bevonva.[1109] Jakó Zsigmond a térséget Ond törzsfő és utódai, valamint a velük szoros kapcsolatban álló ősfoglaló nemzetségek (köztük az Ákos és a Káta nem) birtokának tartotta, s úgy vélte, hogy az Érmelléket és a cserháti dombos tájakat, valamint a Fekete-Körös mentét betelepítetlenül hagyták.[1110] Vele ellentétben Györffy György az általa korai (10. századi) eredetűnek tartott nyíri–bihari dukátus területén nem számolt ősfoglaló nemzetségekkel.[1111] Az Ákos nem 10. századi bihari feltűnését elfogadja ugyan, de csak mint a hercegek katonai kíséretének török-kabar eredetű nemzetségét. A 11. század folyamán is csupán adománybirtokként jutottak egyes úri nemzetségek területekhez (Aba, Gutkeled, Hont-Pázmány nem). Véleménye szerint már a 10. század elején kialakult a trónvárományos herceg bihari szállásbirtoka, amelynek a területén megszervezték a foglalkozásnévvel jelzett szolgáltatónépi településeket.[1112] Györffy a nyíri–bihari dukátus megszervezőjének Szabolcs herceget tartotta.[1113] Szabolcs hercegi szállásváltó útvonalát a téli szállásnak vélt Tisza menti erősségtől (Szabolcs) a Hajdúság peremén folyó Kadarcs-, Kösély-, délebbre Jószás-erek mentén feltételezte, egészen a Sebes-Körös völgyében fekvő, Nagyvárad mellett található nyári szállásig, Mezőszabolcsig.[1114] Kristó Gyula ugyancsak valamely magyar törzs szállásterületének súlypontjaként tekintett Biharvárra,[1115] s hasonló álláspontot képvisel Zsoldos Attila is.[1116] A bihari Somlyóhegyen feltárt 8 síros temetőrészlet [263. lh] alapján katonai központot lokalizált e területre Gáll Erwin.[1117]

Bárány Attila, erőteljesen támaszkodva a régészeti leletekre, úgy vélte, hogy Bihar magyarok által történt megszállása nemzetségek szerint történt: *„...az eredeti nemzetségi birtoklás a X. század folyamán, legkésőbben a X. század utolsó harmadában átalakul. Az eredeti szállásföldeket a fejedelem kisajátítja – konkrét példa Nádudvar, Ártánd, Hencida, Böszörmény és Hajdúsámson környéke. Hogy a nemzetségek rangos tagjaival mi történt, nem tudjuk, valószínűleg a királyi várispánságok rendszerében némelyik águk felemelkedett."*[1118] E véleménye kialakítása során nagymértékben támaszkodott Mesterházy Károly fent ismertetett megállapításaira. A nádudvar-töröklaponyagi temetőre [313. lh] utalva amellett érvelt, hogy a törzsi-nemzetségi terület felbomlása már a 10. század hetvenes éveiben megkezdődött az uralkodó dinasztia által történt kisajátítások nyomán, s e folyamat új népelemek megjelenését, s áttelepítéseket vont maga után.[1119]

E rövid kutatástörténeti áttekintés kapcsán nem tévesztheti szem elől azt, hogy a fent ismertetett megállapítások többsége inkább hipotézis, semmint forrásokkal alaposan alátámasztott történelmi tény. A régészeti leletanyag természetesen nem alkalmas arra, hogy valamennyi felvetődött kérdésben azonos súllyal állást tudjunk foglalni. Így például azt sem lehet ez alapján eldönteni, hogy a 10. században a Berettyó–Körös-vidéken, a Hortobágyon és a Hajdúság területén a honfoglalók megtelepedése nemzetségek szerint történt-e, s ha igen, akkor melyek voltak az ősfoglaló nemzetségek, vagy esetleg valóban a trónvárományos herceg(ek) territóriumaként szolgált e terület? Azt pedig végképp lehetetlenség lenne meghatározni, hogy a hercegek téli és nyári szállásai közötti vándorlás valóban a Györffy György által vélelmezett szállásváltó útvonalon zajlott-e? A rendelkezésünkre álló leletanyag ahhoz azonban elegendő, hogy e feltevésekkel kapcsolatban néhány szempontot felvethessünk.

Ami Szabolcs herceg feltételezett nyári szállását illeti, a Nagyváradtól keletre fekvő Mezőszabolcsról és tágabb környékéről egyetlen 10. századi temetőt sem ismerünk, s természetesen az udvarhelynek sincsen semmilyen régészeti nyoma. Ha mégis ott lett volna a szálláshely, akkor az a korabeli magyar településterület legszélén helyezkedett el, olyan térségben, ahol legfeljebb a helyben talált népesség (melynek egyébként ugyancsak nem ismeretesek a régészeti emlékei) szolgálataira számíthatott volna a herceg és kísérete.[1120] A Jószás-ér (a Berettyóba ömlő Kis-Körös) torkolatvidékén már valóban vannak 10. századi lelőhelyek (Berettyóújfalu), csakúgy, mint a Kösély mentén (Derecske és Hajdúszoboszló környéki temetők). Györffy onnan a Hortobágy és a Hajdúság találkozásánál szeszélyesen kanyargó, lényegében követhetetlen, gyakran mocsárba vesző Kadarcs-ér mentén, rendkívül gyéren lakott területen vezeti tovább észak felé az útvonalat. E területről

[1109] E kérdésről összefoglalóan lásd: Bárány 2004, 5–39.
[1110] Jakó 1940, 32.
[1111] Györffy 1959, 36–41.
[1112] Györffy 1959, 38.
[1113] Györffy 1970, 211.
[1114] Györffy 1970, 212, 6. kép.
[1115] Kristó 1980, 458–459, 465, 467 (térkép).
[1116] Zsoldos 2014, 177.
[1117] Gáll 2013, 834–835.
[1118] Bárány 2004, 27.
[1119] Bárány 2004, 27.
[1120] Bóna 1989, 84–93.

mindössze két lelőhelyet ismerünk: Nagyhegyes-Elep, Mikelapos 10–11. századi temetőjét (azt viszont nem tudjuk, hogy annak használatba vétele a század első felében megtörtént-e) [310. lh], valamint egy magányos sírt Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanyáról [289. lh]. Ettől északra újabb hosszú leletmentes szakasz következik (Hajdúnánás-Veres-tenger-járás kis temetőjét [321. lh] a leletanyaga alapján a század második felében használták), egészen a nyíri Mezőség sűrűn lakott vidékéig. A feltételezett 10. századi dukátus területének leletanyaga változatos, összetételükben, szerkezetükben és használati idejük szempontjából egymástól jelentős mértékben eltérő kis csoportok mozaikjából áll össze. Olyan egyedi vonásokat, amelyek egy itt feltételezett kabar lakosságnak a magyarokétól eltérő vonásait hordoznák, nem találunk. E temetők bármelyike előkerülhetett volna a Kárpát-medence bármely más pontján is. Fegyveres sírok számottevő csoportosulása a Nagy-Sárrét északi részén és északkeleti peremének közelében mutatható ki (Sárrétudvari, Püspökladány, Hajdúszoboszló temetői), valamint egy-egy kisebb helyi gócban (Bihar-Somlyóhegy [263. lh], Magyarhomorog-Kónya-domb I. [309a. lh]). Ez utóbbiak azonban aligha elegendőek valamely törzs- vagy nemzetségfői központ lokalizálásához. Kiváltképpen érvényes ez az előbbi lelőhely esetében, melyet a történeti és régészeti kutatás minden alap nélkül kapcsol össze a közelben fekvő, de ismeretlen időben (feltehetőleg az ezredforduló táján) épített bihari várral, visszavetítve annak Árpád-kori jelentőségét a 10. század első felére. Aligha hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy a Somlyóhegyen talált temetőrészleten kívül az erősség szűkebb körzetéből egyetlen honfoglalás kori temető sem került elő. Különösen nehéz lenne azt is megmagyarázni, hogy a trónvárományos által vezetett katonai kíséret (amely nyilván a kalandozó hadjáratok aktív résztvevője volt), temetőiből miért csak ilyen csekély számban ismerünk bizánci és nyugat-európai érméket, arab dirhemet pedig (egy szórványleleten kívül) egyet sem? A dukátus szervezetének 10. századi fennállása azt jelentené, hogy a fejedelem, illetve a trónvárományos által megszervezett és irányított népesség zömét más területek lakosságánál kevésbé érintették volna az ezredforduló évtizedeiben a királyi várbirtokok, vármegyék megszervezésével együtt járó telepítések, népmozgások. Joggal várhatnánk, hogy a területen a 10. század elejétől, középső harmadától a 11. század végéig folyamatosan használt temetők sorozatával találkozunk (Kovács VI. típus), de a lelőhelyek elemzése mégsem ezt mutatja. A töretlenül használt temetkező helyek száma csekély, s az maradna akkor is, ha valamennyi bizonytalan, töredékes, nehezen megítélhető jellegű lelőhelyet e kategóriába sorolnánk. Véleményem szerint az elmondottak alapján nehéz lenne a 10. századi Biharban valamiféle egységes szervező elv alapján létrehozott dukátust látnunk, vagy ha az mégis létezett, akkor annak nyomai régészeti eszközökkel nem ragadhatók meg (sőt, ezen az alapon a 10. századi magyarság által lakott bármelyik területet kinevezhetnénk dukátusnak).

A Györffy György által javasolt megoldást elvetve marad a történészek (Jakó Zsigmond, Bárány Attila) és a régészek (így Mesterházy Károly) által elfogadott, nemzetségek és nemzetségi ágak, alcsoportok szerinti megtelepülés feltételezése. Az ennek igazolására tett régészeti kísérlet azonban számos részletében vitatható. A Mesterházy Károly által klasszikus nemzetségi temetőként értelmezett ártánd-nagyfarkasdombi lelőhely [287a–b. lh] megítélése csakúgy kérdéses, mint a Nagyvárad–Ártánd–Hencida közötti lelőhelyeknek egy konkrét (meg nem nevezett) nemzetség szállásterületeként történő meghatározása. E csoportot lényegében két jellegzetesség köti össze: a rozettás lószerszámos sírok, valamint a temetők „köznépi" jellege.[1121] Ami Ártándot illeti, Mesterházy ezt egy, a 10. század elejétől I. (Könyves) Kálmán király (1095–1116) koráig folyamatosan használt lelőhelyként értelmezte.[1122] A temető rövid jellemzése során a korábbiakban már utaltam rá, hogy e megállapítást többszörös nehézség terheli. A pusztán előzetes jelentésből ismert, de részleteiben közöletlen temető egy része (kb. egynegyede) elpusztult, s nem történt meg a feltárt sírok embertani vizsgálata sem. A két, rozettás lószerszámot rejtő temetkezésen kívül semmi nem utal arra, hogy a lelőhelyet a 10. századtól (sőt annak elejétől!) folyamatosan használták volna. A két gazdag női sír nagy valószínűséggel teljes mértékben független a szegényes 11. századi (legfeljebb a 10. század utolsó negyedében nyitott!) temetőtől, amely egyszerűen felülrétegezte az akkorra már feledésbe merült korai temetkezéseket. A két évszázadon át tartó folyamatos használat tehát teljességgel igazolhatatlan. A 10. század első felére keltezhető hencidai lelőhely [296. lh] látszólagos „szegénységét" annak kirablott volta okozza[1123] (e tényt Mesterházy Károly figyelmen kívül hagyta), s azt egyetlen vonás sem köti össze a 11. századi ártándi temetővel [287a–b. lh]. Nem világos az sem, hogy miként kapcsolódik e kettőhöz a két töredékes, elemezhetetlen nagyváradi lelőhely? Az természetesen kétségtelen tény, hogy a rozettás ló-

[1121] Mesterházy 1980, 119.

[1122] *„Az ártándi temetőt egy közösség mintegy 200 éven át használta. A sírok egyharmadában pénzmellékletet találunk, a legkésőbbiek Kálmán pénzei."* (Mesterházy 1980, 114).

[1123] Révész 1996, 66–67.

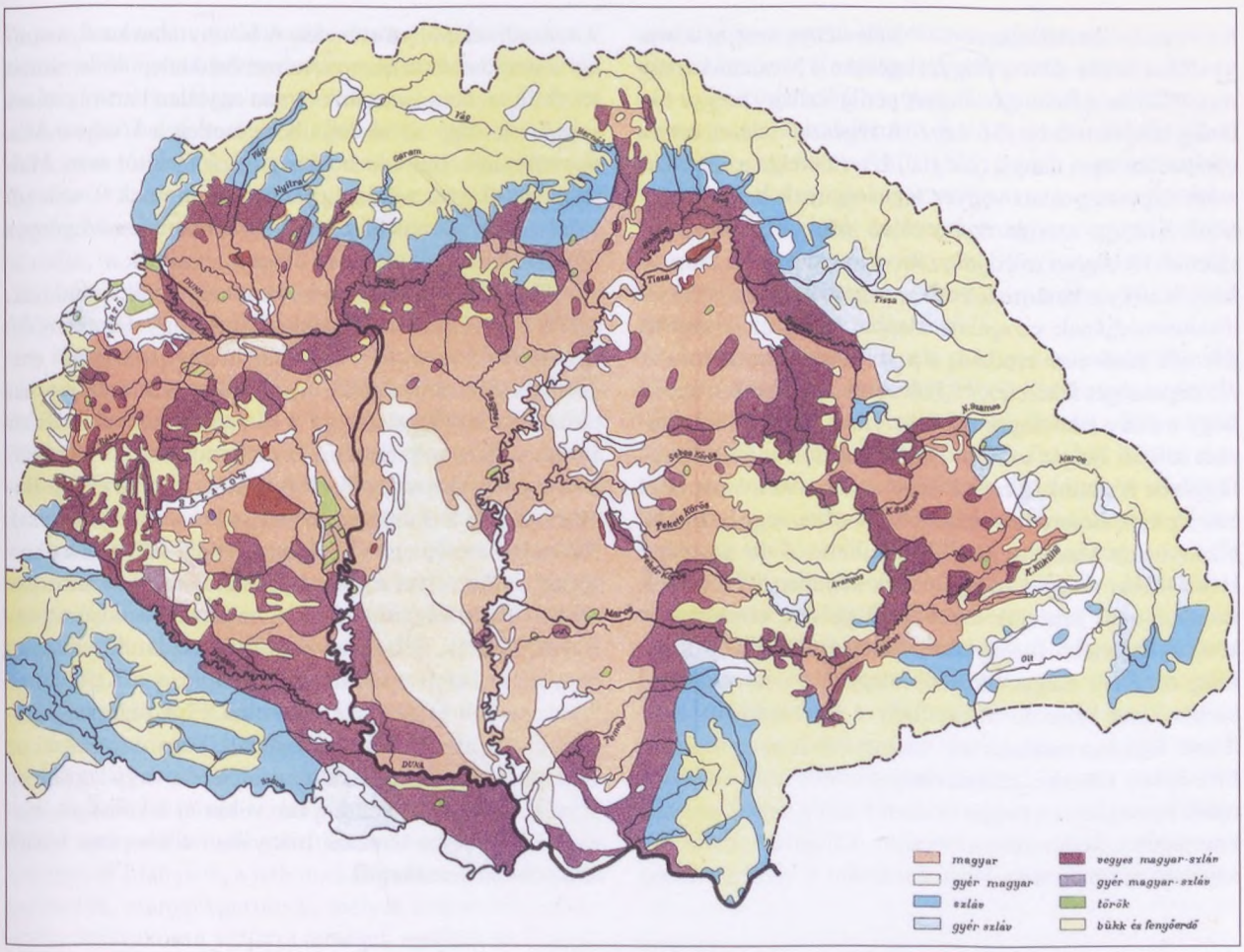

54. kép. Magyarország népei a 11. században (KNIEZSA 19399, 164–165. oldal közötti térkép)

szerszámveretek alkalmazása összekapcsolja a két ártándi sírt [287a–b. lh] és a hencidai temetőt [296. lh], hiszen hasonló jelegű leletek csoportjai csak nagy távolságokra bukkannak fel ismét (délnyugaton: Békéscsaba–Mezőmegyer–Sarkad, északkeleten: Csenger–Csengersima, északon: a bodrogközi lelőhelycsoport). Úgy vélem, közelebb járunk a hajdani valósághoz, hogy ha e lelőhelyek térben és időben közelebbi szomszédait vesszük szemügyre (Berettyóújfalu-Földesi út [288. lh], Biharkeresztes-Vasútállomás [316. lh], Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca [271. lh], Köröstarján-Csordás-domb [162. lh], Bihar-Somlyóhegy [263. lh]).

Csábító lehetőségként kínálkozna, hogy más mikrorégiók hasonló vonások alapján csoportosítható lelőhelyeit megkíséreljük azonosítani egy-egy nemzetség szállásterületének hagyatékával. Ilyen lehetne például Mezőtúr–Ecsegfalva–Szeghalom–Vésztő környéke (csüngős kaftánveretes gazdag nők, tarsolylemez, kis temetők), Püspökladány–Sárrétudvari–Berettyóújfalu vidéke (fegyveres sírok koncentrációja, övveretes, gazdag férfisírok, hajfonatkorongos nők), vagy éppen Hajdúböszörmény és Geszteréd körzete (magányos sírok vagy kis sírszámú temetők gazdag fegyveres, veretes öves férfiakkal, szolgáltató népként akár a Debrecen környéki szegényes temetőkkel). Elégséges adatok híján magam azonban nem vállalkoznék arra, hogy ezek segítségével – akár csak hozzávetőlegesen is – megrajzoljam egy nemzetség lehetséges szállásterületét. Azt majd a későbbi kutatások fogják eldönteni, hogy az általam vázolt mikroregionális csoportok leletanyagának értelmezése ebbe az irányba fog-e tovább haladni? Ha igen, az csak a jelenleginél jóval bővebb, jobban dokumentált és széles körű természettudományos vizsgálatokkal kibővített adatbázis alapján történhet meg. Ez az oka annak, hogy a tárgyalt térség temetőit a rendelkezésre álló töredékes adatok alapján nem láttam indokoltnak kisebb egységekre bontani (kivétel ez alól a Geszteréd–Hajdúböszörmény-csoport), így azokat a továbbiakban összefoglalóan a Magyarhomorog–Sárrétudvari–Hajdúszoboszló-csoport elnevezéssel jelölöm.

A vizsgált térség 10–11. századi etnikai viszonyainak tisztázására főként nyelvészeti források bevonásával

Kniezsa István vállalkozott.[1124] Véleménye szerint a magyarok a Sebes-Körös völgyét egészen a Meszesi-kapuig megszállták, a Berettyó völgyét pedig Szilágy megye határáig telepítették be *(54. kép)*. (A régészeti leletek ezt az elképzelést nem támasztják alá.) E területeket az itt talált szláv népesség miatt vegyes lakosságúnak kell tekintenünk Kniezsa szerint. Számottevő szláv szórványokkal számolt Debrecen és Hajdúszoboszló vidékén is. Mesterházy Károly a kerámialeletek anyagának, formájának és díszítésmódjának vizsgálata alapján az egész térségben jelentős késő avar eredetű, s a 10. században is tovább élő népességet feltételez.[1125] Felvetette ugyanakkor azt is, hogy a szláv lakosságra utaló helynévi anyagot a 9. századi alföldi bolgár uralom telepítő akcióival kell összefüggésbe hoznunk, s csak kisebb részben az avarok által betelepített, ismeretlen eredetű szláv népességgel. Ennek bizonyítékát kísérelte meg felvonultatni 4 db szórvány Hajdú-Bihar megyei edénytöredék képében.[1126] Ezeknek azonban nem ismerjük leletösszefüggéseit, etnikumhoz kötésük felettébb bizonytalan, keltezésüket pedig kizárólag történeti meggondolások alapján, s nem régészeti eszközökkel helyezte Mesterházy a 9. század második felére. Eljárása módszertani szempontból nem védhető. Erre épített következtetését, mely szerint e négy edénytöredék bizonyítaná a bolgár uralom Tiszáig való 9. századi kiterjedését, nem tudom elfogadni. Valójában adatok hiányában ma még nem lehet felvázolni a vizsgált térség 9. századi településtörténetét. A bizonytalan korú, s etnikai szempontból nehezen értelmezhető településkerámiát leszámítva, nem ismerünk onnan egyetlen hamvasztásos szláv sírt, vagy az al-dunaihoz, esetleg a középső Maros-völgyihez hasonló bolgár jellegű temetőt sem. Hiányoznak az avar népesség leszármazottainak 9. századi sírjai is, hacsak a debreceni vagy kálmánházi szegényes temetőket nem tekintjük az ő hagyatékuknak.

Visszatérve a dukátus kérdéséhez, azok vonatkozásában a közelmúltban Zsoldos Attila figyelemre méltó új hipotézist vetett fel.[1127] Az intézmény 10. századi eredetét illetően nem foglalt ugyan állást, azt azonban határozottan leszögezte, hogy a 11. század folyamán Bihar annak a része volt. Számos érvet sorakoztatott fel amellett, hogy Salamon király (1063–1074) uralma elején Baranya megye is a dukátushoz tartozott, s e területet csak 1064 után cserélhette el Salamon (1063–1074) Géza herceggel és öccseivel a nyitrai térségre. Zsoldos feltevése szerint ekkor telepíthették át a baranyai (valkói) székelyeket Biharba, Telegd környékére. Feladatuk a hercegi országrész keleti területeinek védelme, s a Királyhágó felé vezető út felügyelete lett volna.[1128] A régészet oldaláról ehhez annyit lehet hozzáfűzni, hogy ez esetben az áttelepített csoportok korábban néptelen, vagy legfeljebb gyéren lakott területen kaptak volna új lakóhelyet. Hagyatékukat soros temetők hiányában a templom körüli temetőkben kereshetjük.

V.4. A FELSŐ-TISZA-VIDÉK 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

V.4.1. A NYÍRI MEZŐSÉG, RÉTKÖZ, BODROGKÖZ ÉS A TAKTAKÖZ LELŐHELYEI

A Felső-Tisza-vidék 10–11. századi temetőinek feldolgozása kapcsán joggal merülhet fel az a kérdés, hogy az alcímben említett, földrajzilag jól elkülöníthető mikrorégiók leletanyagát miért nem választottam el egymástól, együttes elemzésüknek mi lehet az indoka? Valamiféle mesterséges határvonalat természetesen meg lehetett volna húzni, mint ahogyan az megtörtént a pusztán földrajzi szempontokat követő, az elmúlt évek során megjelent anyagközlő monográfiák esetében.[1129] Éppen e feldolgozások világítottak azonban rá arra a problémára, hogy a földrajzi szempontok kizárólagos érvényesítése szervesen összekapcsolódó lelőhelycsoportokat darabol fel mesterséges konstrukciókká. A lelőhelyek elterjedési térképére pillantva nyomban nyilvánvalóvá válik, hogy azok a nyíri Mezőség délnyugati szegélyétől indulva, a folyótól kisebb-nagyobb távolságra folyamatosan követik a Tisza és a Tiszai-ártér vonalát, majd Tokaj tágabb térségében három irányba elágaznak: a folyót átlépve egy viszonylag rövid sávjuk a Taktaköz keleti és északi szegélyére nyúlik át, egy másik sávjuk pedig Paszab–Buj környékén ismét kettéágazik *(55. kép)*. Részint a Rétköz középső vonalában (a Nagy-ér mentén) találhatók, valamint annak déli peremét követik, s Tiszabercel, Tuzsér körzetében kanyarodnak vissza a folyóhoz. Itt érintkeznek azzal a lelőhelycsoporttal, amely Szabolccsal átellenben lépi át a Tiszát, s a Bodrogköz vízjárta térségeit szegélyezik Zalkodtól és Kenézlőtől kezdve Zemplénig és Szinyérig, majd Zemplénagárdnál, Ágcsernyőnél és

[1124] Kniezsa 1938, 386–387, 414–415.
[1125] Mesterházy 1975, 211–228.
[1126] Mesterházy 1977, 157–170.
[1127] Zsoldos 2014, 185–188.
[1128] Zsoldos 2014, 188.
[1129] Istvánovits 2003; Tóth 2014; valamint Kovács 2015.

Tiszasalamonnál csatlakoznak ismét a Tiszához. A temetők tehát szinte körbeveszik a Taktaköz, Rétköz és Bodrogköz állandóan vagy időlegesen vízzel borított leletmentes belső területeit. Bármiféle előzetes tagolási kísérlet részekre bontaná e szervesen összetartozó egységet, ráadásul értelmetlen torzókat létrehozva: míg a nyíri Mezőség földrajzi határa Tiszaeszlártól keletre húzódik, a Rétköz nyugati peremét Buj–Tiszabercel–Gávavencsellő területe alkotja, így viszont a „senki földjén" maradnának Rakamaz, Tímár, Szabolcs lelőhelyei. (Mint ahogy ki is maradtak mind a nyíri Mezőség, mind a Rétköz temetőit feldolgozó korpusz kötetekből.) Hasonló helyzet állna elő a Tisza-könyöknél is: Tuzsér [380. lh] és Tiszabezdéd [379. lh] még a Rétköz részét alkotja, Eperjeske [383. lh] és Mándok [386. lh] azonban már kívül maradna, holott aligha vitatható régészeti szempontból az összetartozásuk. Úgy vélem, a fent elmondottak elegendő indokot szolgáltatnak ahhoz, hogy miért tárgyalom az alábbiakban együtt a bemutatott térség temetőit. E területtől viszonylag jól elválaszthatók a Nyírség középső részén, valamint a Szatmár–Beregisíkságon található lelőhelyek.

A nyíri Mezőség a felszíni talajtakaróját tekintve közelebb áll a tőle délre elterülő Hajdúsághoz, mint a Nyírséghez. Felszínét szinte csak lösz borítja, futóhomokot nem találhatunk a területén. Megfigyelhető a folyóvölgyek hiánya is, a jellemző formák a szélbarázdák, garmadák, maradékgerincek, melyek között állandóan, illetve időszakosan vízjárta térségek terültek el. E megtelepedés szempontjából kitűnő természeti földrajzi adottságokkal rendelkező vidék a 10. és a 11. században a Kárpát-medence legsűrűbben betelepített területei közé tartozott *(55. kép)*. A lelőhelyeket, valamint az azokra vonatkozó kutatástörténeti adatokat legutóbb Tóth Anikó gyűjtötte össze, a korábbi szakirodalom mellett alábbi összegzésemet az ő munkájára támaszkodva végeztem el.[1130]

A nyíri Mezőség legnyugatabbra fekvő temetője Újtikos-Demeteri gödrök lelőhelyen került elő [355. lh].[1131] A 20. század eljén ismeretlen számú sírt megsemmisítettek földhordás során, majd 1960-ban 17 temetkezést feltártak ugyanitt. A feltárt sírokban talált, valamint a szórványleletek (nyitott és S-végű hajkarikák, öntött szőlőfürtös fülbevaló, nyakperecek, huzalkarperecek, rombusz átmetszetű karperecek) egy nagy, feltehetőleg több száz síros 11. századi (esetleg még 10. század végén nyitott) temetőre utalnak. Tiszadob-Sós-széken egy ismeretlen sírszámú temető öt sírját (4 nő, 1 bizonytalan) mentette meg Jakab Attila [356. lh].[1132] A töredékeiben is gazdag leletanyag (két aranyozott ezüst, préselt lemezes, palemettamintás hajfonatkorongpár, rombusz alakú és csüngőtagos ruhaveretek, gömbsorcsüngős fülbevaló, pödrött végű, valamint sodrott karperec) a 10. század második harmadára keltezhető.

A korszak lelőhelyeinek gazdag sorozata került elő Tiszalök hosszan elnyúló határából. Kisfás tanyán útépítés során találtak hat sírt [342. lh], ásatás a helyszínen nem történt, a megmentett leletek (nyilak, tegezvasalások, íjcsontok, edény) 10. századi lelőhelyre utalnak. Legalább egy sírban nyúzott lovas temetkezés és lószerszám (csikózabla, körte alakú kengyelpár) is volt.[1133] Tiszalök-Vajasdombon Kiss Lajos és Rohács József ásatása nyomán egy 90 sírral teljesen feltárt temető került elő [347. lh].[1134] A szegényes lelőhely sírjainak 32%-a tartalmazott mellékletet, főként szegényes ékszereket (nyitott hajkarikák, szőlőfürtös fülbevaló, öntött bronz hajfonatkorong, huzal- és sodrott karperecek, huzal- és pántgyűrűk), használati eszközöket (kések, csiholók) és ruhadíszeket (2 sírban csüngőtagos, 1-1 temetkezés mellett pedig kerek, illetve rombusz alakú ruhadíszek feküdtek) és füles gombokat. Csontos húsételt egy halott mellé helyeztek, egyedüli fegyverként nyílhegyeket négy sírban (közülük egy női temetkezés) találtak. A temető a 10. századra keltezhető, használatának utolsó fázisában egy sírban jelent meg az S-végű hajkarika. A tiszalöki határ további temetői a 11. században voltak használatosak. Fészekalja-dűlőn Kiss Lajos egy ismeretlen sírszámú temető 73 síros részletét tárta fel [338. lh].[1135] A szerény leletanyag (nyitott és S-végű hajkarikák, fóliás gyöngyök, sodrott nyakperec, I. [Szent] István [997/1000–1038] érméje) a 11. századra jellemző. Ugyanerre az időszakra utalnak az egymás közelében fekvő Halmi-birtoktest (1 sír S-végű hajkarikákkal) [339. lh], Halmi-domb (16 sír fóliás gyöngyökkel, I. András [1046–1060] pénzével) [340. lh], Halmi-part (feldúlt sírokból I. [Szent] László [1077–1095] érméje) megmentett leletei [341. lh], ismeretlen sírszámú temetők tanúiként.[1136] Tiszalök-Kövesteleken egy 300 síros

[1130] Tóth 2014, az egyes lelőhelyek ismertetésénél az azokra vonatkozó teljes korábbi szakirodalom feltüntetésével.
[1131] Tóth 2014, 165–169.
[1132] Jakab 2014, 277–298.
[1133] Tóth 2014, 78–79.
[1134] Tóth 2014, 124–133. – A csontvázakról embertani feldolgozás nem készült, így csak annyit tudhatunk, hogy az eltemetettek közül 15 gyermek volt. Ennek alapján Tóth Anikó úgy véli, a lelőhely eredetileg 120-130 sírt tartalmazhatott (Tóth 2014, 130).
[1135] Tóth 2014, 65–72.
[1136] Tóth 2014, 74–77.

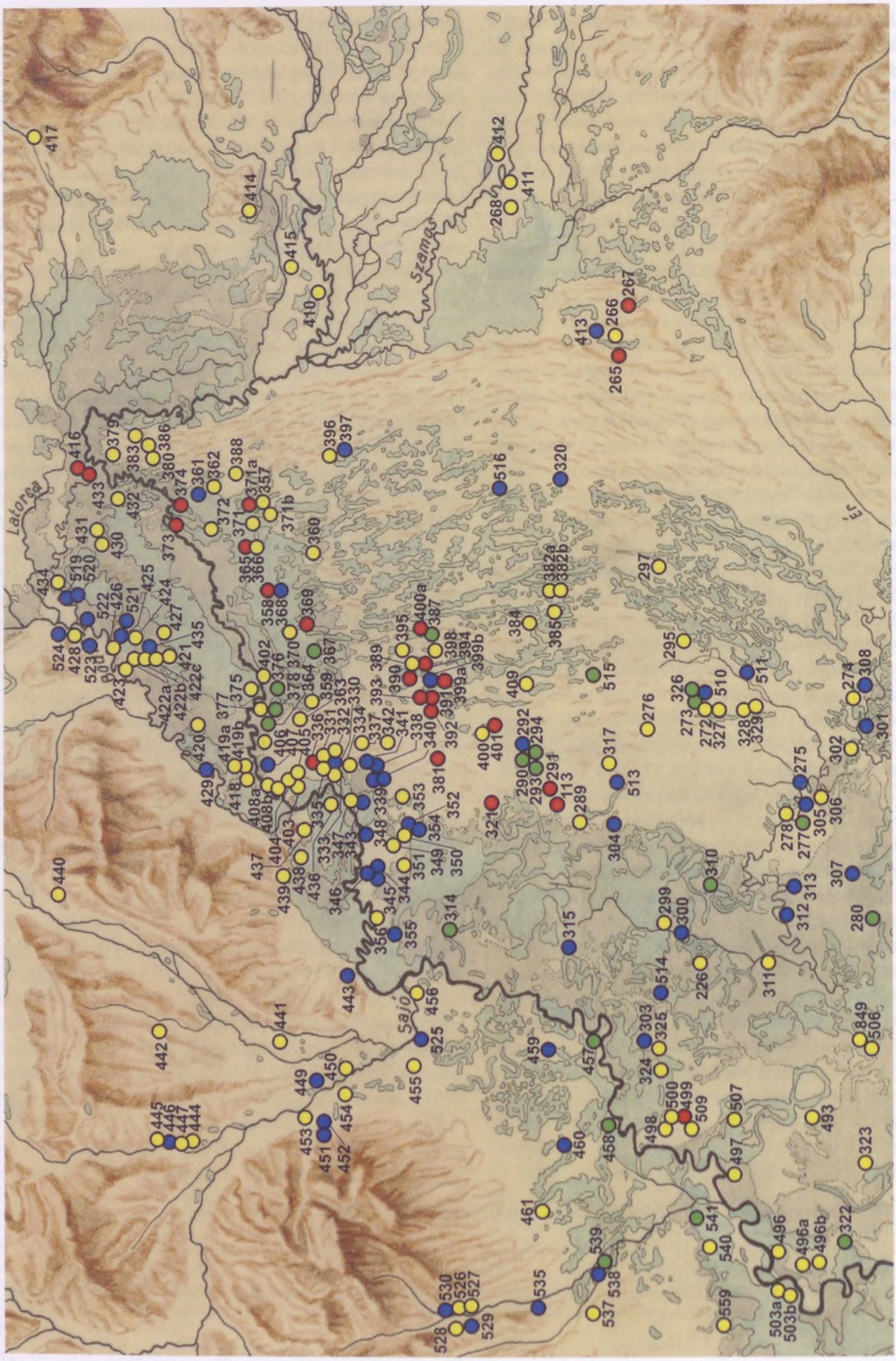

55. *kép.* A Felső-Tisza-vidék 10. és 11. századi temetői. Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

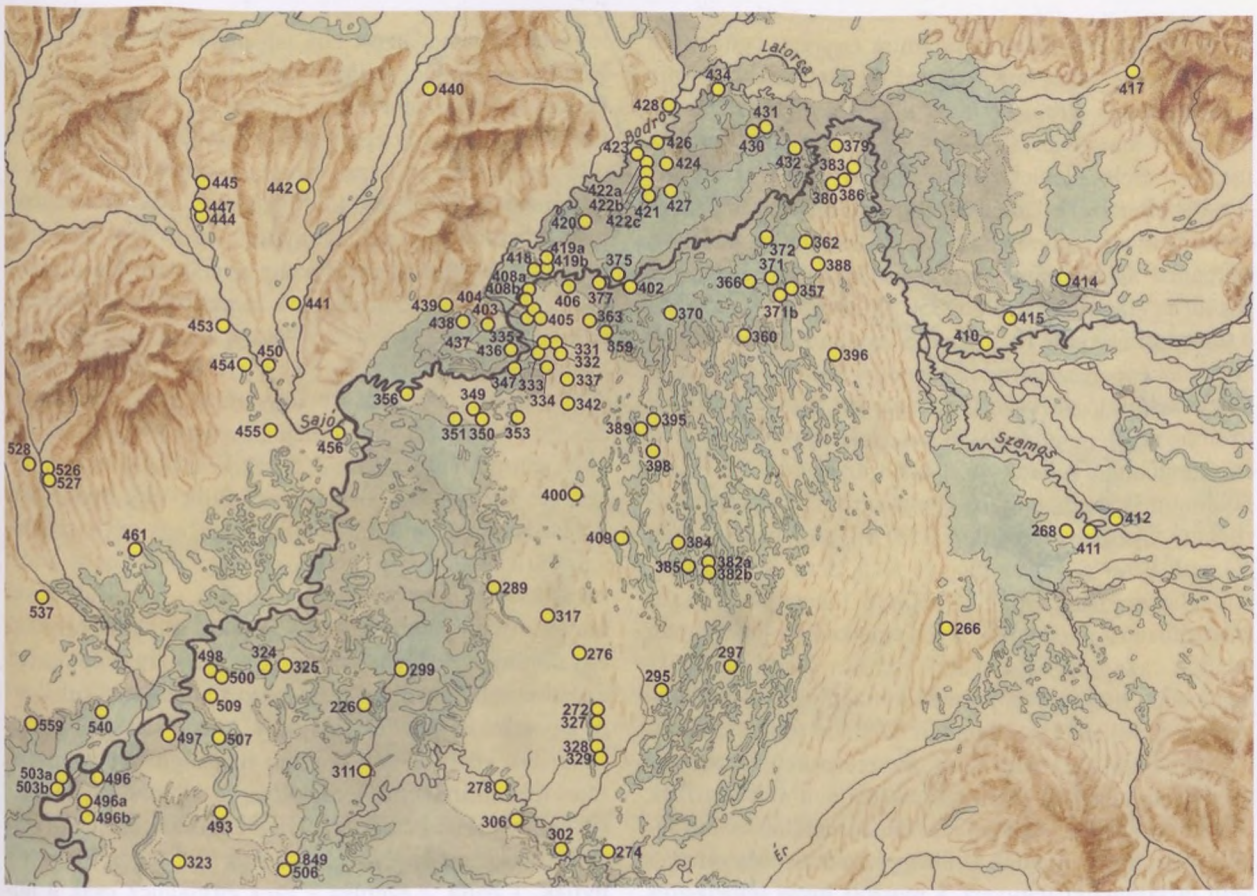

56. kép. A Felső-Tisza-vidék 10. századi temetői

temetőrészletet mentett meg Rohács József, majd Lőrinczy Gábor [343. lh].[1137] A szerény leletanyag, néhány halotti obulus (II. Géza [1141–1162] érméje, valamint egy anonim denár) és a két-három rétegben egymásra temetett sírok arra utalnak, hogy a 11. század közepén nyitott, s a 12. század végén záruló lelőhely templom körüli temető lehetett, bár utóbbinak nem találták nyomát. A tiszalöki temetők sorát az egymást 250 méterre, illetve 500 méterre követő Rázompuszta I–III. lelőhelyek zárják [344–346. lh].[1138] Az I. temető több száz sírját a 19. század végétől különböző földmunkák során megsemmisítették, a vízi erőmű építkezése kapcsán csupán 140 temetkezést mentettek meg, a mellékletek között I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) terjedő uralkodók érméivel [344. lh]. Hasonló korú lehetett a II. temető is (26 feltárt sír, I. Béla [1060–1063] denára) [345. lh]. A III. temető 43 feldúlt sírja a munkálatokat figyelemmel kísérő Rohács József szerint úgyszólván melléklet nélküli volt [346. lh]. A 11. századi temetők sorozatát a Vay-kastély kertjében felfedezett 10 síros, ismeretlen sírszámú temetőrészlet zárja [348. lh].[1139]

Tiszalöktől délre, Tiszavasvári határában folytatódik a lelőhelyek sora, melyek zöme az előzőekkel ellentétben a 10. századra keltezhető. Tiszavasvári-Aranykerti táblán Dienes István 20 sírral (7 férfi, 8 nő, 3 gyermek, 2 meghatározhatatlan) teljesen feltárt egy honfoglalás kori temetőt [349. lh].[1140] A női sírok viszonylag gazdag ékszerkészletet rejtettek (gömbsorcsüngős, valamint szőlőfürtös fülbevalók, préselt lemezes hajfonatkorongpár, valószínűleg ugyancsak hajfonatkorongokból kivágott palmettás levél alakú csüngők, huzal-, pánt- és sodrott karperecek). A női viseletet két sírban aranyozott ezüst ruhadíszek ékesítették (kerek, illetve csüngőtagos ruhaveretek, az egyik nő lábára ezüstveretes csizmát húztak). A hét férfi közül ötöt fegyverrel temettek el

[1137] Tóth 2014, 80–107.
[1138] Tóth 2014, 108–123.
[1139] Tóth 2014, 134.
[1140] Révész 2005, 161–213; Tóth 2014, 135–144.

(3 sírban íjászfelszerelés, valamint egy-egy baltás szekerce, illetve ezüst tausírozással díszített szablya volt). Övveretek két sírból kerültek elő. A nyúzott lovas temetkezés maradványait 5 férfi és 2 nő mellett találták meg. Az ételmelléklet maradványait 6 sírban tárták fel. Az aranykertivel ellentétben alig tartalmazott mellékletet az az öt sír, melyet Tiszavasvári-Deákhalmon, őskori kurgánba ástak, mindössze egyetlen nyitott hajkarika feküdt az elhunytak mellett [350. lh]. A C14-es vizsgálat e temetkezéseket a 10. századra datálta (935±30 év).[1141] Hasonlóképpen szegényes az a négy, Dienes István által Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkosparton feltárt, valamint további négy megfigyelt sír, melyek egyikében kerek és csüngőtagos ruhadíszeket talált az ásató [351. lh].[1142] Földmunkák során nagyrészt elpusztították Tiszavasvári-Nagy Gyepáros temetőjét [353. lh], melynek 18 sírját Németh Péter mentette meg (4 férfi, 5 nő, 8 gyermek, 1 meghatározhatatlan).[1143] A lelőhely főként a fémdíszes ruházatban eltemetett nők révén emelkedik ki: két sírban találtak csüngőtagos és kerek ruhavereteket, egyikükben e tájon ritkaságnak számító kéttagú csüngős kaftánveretek is voltak. Egy harmadik társukat rombusz alakú ingnyakdíszekkel, négyzetes övveretekkel és veretes csizmával hantolták el. Ékszereikre a nyitott hajkarikák és sodrott karperecek a jellemzők. A temető(részlet) sajátossága, hogy egyetlen nyílhegy kivételével egyáltalán nem tartalmazott fegyvert, s nyúzott lovas temetkezés is mindössze egy fiúgyermek mellett volt. Egy másik fiú sírjába bronz veretes tarsolyt helyeztek. A tiszavasvári határ néhány további temetőjének használata már a 11. században kezdődött. Kincsesparton [352. lh] homokkitermelés során teljesen elpusztítottak egy lelőhelyet (huzalkarperec, nyitott hajkarika, fonott gyűrű),[1144] a Nyíregyházi úti tanyák mellett pedig Rohács József bontott ki kb. 70 sírt [354. lh], melyek korát a Béla *dux* (1048–1060) és II. (Vak) Béla (1131–1141) között uralkodó királyok érméi jelzik.[1145]

A térség leggazdagabb leletanyagot szolgáltató honfoglalás kori temetői Tiszaeszlár és Rakamaz határából kerültek elő *(57–58. kép)*. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestáblán egymástól 200 méternyire fekszik egy-egy kiemelkedő fontosságú lelőhely [331–332. lh]. Az I. temető első sírját vagy sírjait 1919-ben román katonák találták lövészárok ásása közben, a magukkal vitt leletekről semmit nem tudunk. 1945-ben Rohács József cipészmester további 22 temetkezést tárt fel, majd 1948-ban Fettich Nándor és Párducz Mihály megtalálta, 1958-ban pedig Dienes István bontotta ki az utolsó két sírt.[1146] A 24 feltárt temetkezés egy egész és két csonka sorba rendeződik, Dienes István László Gyula nyomán egy-egy férfi és női szárnyat vélt elkülöníthetőnek.[1147] Ebben azonban nem lehetünk teljesen bizonyosak, mert nem ismerjük sem a temető egészét, sem pedig az átkutatott terület határait, így abban sem lehetünk bizonyosak, nem rejtőznek-e újabb temetkezések a föld alatt? Annyi bizonyos csupán, hogy a 9 férfi, 5 nő és 6 gyermek (további négy csontváz meghatározása bizonytalan) közül az utóbbiak egy kivétellel a temető déli szárnyán nyugodtak, női sírok környezetében. A nők ékszerkészlete nem kiemelkedően gazdag: egyetlen bizánci fülbevaló, gyöngyök, két hullámosra hajlított huzalkarperec, egy egyszerű huzalgyűrű mellett egy ugyancsak egyszerű öntött áttört ötkarikás hajfonatkorongpárt találtak. A ruhadíszeket három sírban rombusz alakú veretek, préselt rozetták, egy elhunyt viseletében pedig veretes csizma képviselte, ezüstlemezből kivágott szalagokat a női és férfi ruházatra egyaránt erősítettek, csakúgy, mint füles gombokat. A férfiak közül ketten hordtak méltságjelvényként veretes övet (mindkettőt lecsatoltva, az elhunyt mellé terítették), egyikük pedig tarsolylemezt is kapott. Fegyvert 7 férfi sírjában találtak (1 csontos íj, 5 tegez, 7 sírban nyilak, 1 balta, 2 szablya – ezek egyikének csak a hüvelyét tehették a sírba, mert csak a függesztő fül került elő). Nyúzott lovas temetkezés maradványait 5 férfi és 5 nő mellett figyelték meg, további 1 elhunyt nemét nem lehetett megállapítani, ezen kívül egy újabb férfi mellé csak a lószerszámot helyezték el a temetés során. Összességében elmondható, hogy maradandó anyagból készült melléklet nélkül csak néhány gyermek és két, erősen bolygatott felnőtt sírja maradt. Jellemző, hogy olyan temetkezés is akad, amelynek egyedüli mellékleteit a lócsontok és a lószerszám alkotják. Érmék egy sírban kerültek elő, Jámbor Lajos (814–840), Odo (888–898) és II. Lothar (945–950) veretei.

A II. bashalmi temető első öt sírját ugyancsak Rohács József tárta fel, majd Fettich Nándor és Párducz Mihály kutatásai után 1958-ban Dienes István fejezte be újabb 8 sírral az ásatást [332. lh].[1148] A nemi arányok itt kiegyensúlyozottabbak, 5 férfi mellett 4 nő és 3 gyermek nyugodott, 1 sír pedig jelképes temetkezésnek bi-

[1141] Tóth 2014, 146–148.
[1142] Tóth 2014, 151–152.
[1143] Tóth 2014, 159–164.
[1144] Tóth 2014, 153.
[1145] Tóth 2014, 159–162.
[1146] Dienes 1956, 245–277; Dienes 1957, 24–37; Tóth 2014, 25–33.
[1147] Dienes 1956, 245–277; Dienes 1957, 24–37.
[1148] Katalógus 1996, 187–190 (Fodor István); Tóth 2014, 34–45.

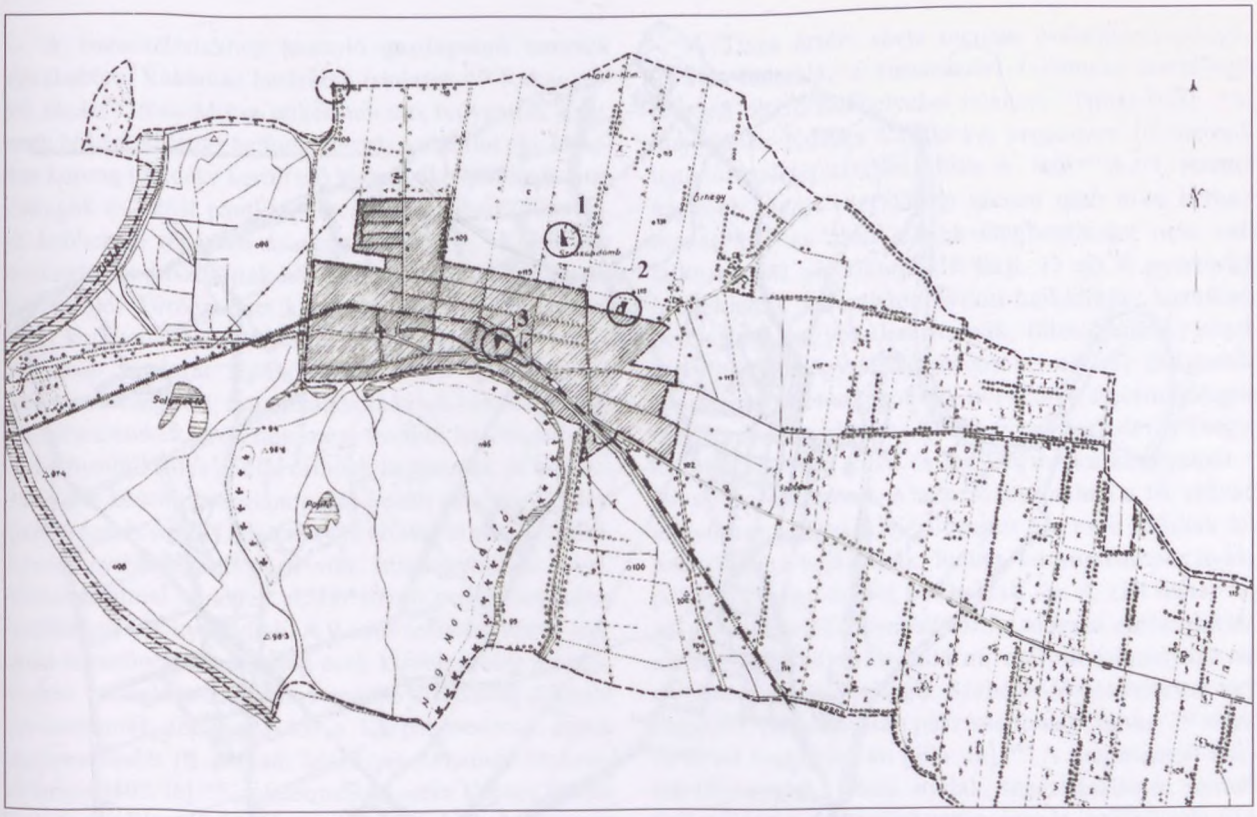

57. kép. A rakamazi 10. századi temetők: 1. Strázsadomb, 2. Gyepiföld, 3. Fő utca

zonyult, amely embercsontokat nem tartalmazott, csak régészeti leleteket. A sírok egyetlen sort alkottak, s a férfi-, női és gyermektemetkezések ezen belül nem különültek el egymástól. Egy igazán gazdag női sír került elő (12. sír), öntött áttört hajfonatkorongokkal, rombusz alakú ingnyakdíszekkel, bizánci karpereccel. A férfi és a női viseletet viszonylag gyakran ékesítették ezüst- vagy aranyszalagokkal. A férfiak közül hárman viseltek veretes övet, egy sírban veretes tarsoly is feküdt. Fegyvereiket három szablya jelzi, csontos íjat két, nyílcsúcsokat egy sírban találtak. Négy férfit, két nőt és egy nem meghatározható nemű egyént lovával temették el, s egy további női sírban csak lószerszámot találtak. Pénzt két sírba helyeztek: egy gyermek mellé Provence-i Hugo (926–931) és II. Lothar (945–950) két-két veretét, egy fiatal férfi pedig Theophilosz – II. Mikhaél – Kónsztantinosz (832–839) átfúrt aranyból készült solidusát viselte a nyakláncán. Melléklet nélküli sír a temetőben nem volt.

Tiszaeszlár-Dióskerti táblán [333. lh] egy homokbányával megbolygatott területen 27 sírt tárt fel Németh Péter, Dienes István és Kovács László.[1149] A bányában legalább 15-20 sír elpusztulhatott, a temető északkeleti részét nem lehetett átkutatni. A lelőhely kb. 50-60 sírt tartalmazhatott, a megmaradt temetkezések négy sorba rendeződnek (4 férfi, 5 nő, 9 gyermek, további 9 sír nemét nem határozták meg). A leletanyag viszonylag szegényes, egy tegezvasalás kivételével sem fegyveres, sem lovas sír nem volt a temetőben, s hiányoznak a rangjelző tárgyak is. A feltárt temetkezések közül 14 semmilyen mellékletet nem tartalmazott. Fémdíszes viseletben négy nőt temettek el. Egyikük sírjában lemezes bronz hajfonatkorongokat és övveret alakú vereteket találtak, a további három gömbsorcsüngős fülbevalókat, valamint csüngőtagos és kerek vereteket, levél alakú nyakláncdíszeket (A sír), préselt rozettákat, valamint kerek ruhavereteket (7. sír) és téglalap alakú ruhavereteket tartalmazott (14. sír). A temetőben egyetlen pénz került elő, II. Nikephorosz és II. Baszileiosz (963–969) ezüstverete. A lelőhely a 10. század második és harmadik harmadára, vagy a második felére keltezhető. Tiszaeszlár-Hegyeshatáron [334. lh] földhordással teljesen megsemmisítettek egy 10. századi temetőt, melynek korára csak az onnan előkerült szórványleletek (kengyel, kés, tegezvasalás, íjcsont, nyitott hajkarika) utalnak.[1150] Tiszaeszlár-Újtelepen egy négy sírból álló temetőrészlet került elő [337. lh], régész által végzett hitelesítő ásatás

[1149] Tóth 2014, 46–53.
[1150] Tóth 2014, 54.

58. kép. Tiszaeszlár 10. és 11. századi temetői: 1. Bashalom I., 2. Bashalom II., 3. Dióskerti tábla, 4. Hegyeshatár, 5. Újtelep, 6. Vörösmarty utca, 7. Sinkahegy, 8. Csengőspart

nem történt a helyszínen.[1151] Két sírban íjászfelszerelés részeit találták, köztük a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására szolgáló íjtegez csontborítását. Egy férfi derekára aranyozott ezüstveretes övet csatoltak. Egy nő sírjába kétfülű bordásnyakú edényt helyeztek. Lócsontok három sírból láttak napvilágot. Tiszaeszlár-Vörösmarty utcában egymástól kb. 140 méterre két 10. századi temető is lehetett. Az első temető megbolygatott sírjaira csak a helyiek elbeszélése, valamint szórvány nyílhegy és lábbeliveret utal.[1152] A második temetőből három gazdag női sírt tártak fel [335. lh].[1153] Mindhárom veretes lábbelit viselt, hajfonatdíszként gyöngyházkorongot, lemezes ezüst korongpárt vagy lemezes levél alakú csüngőt hordtak. Ruházatukat rombusz alakú, illetve csüngőtagos veretek ékesítették, karpereceik változatosak voltak (lekerekített végű pántkarperec, pödrött végű pántkarperec, sodrott karperec), ujjukra ezüst kőbetétes fejes gyűrűt húztak. Mindhárom sírban megtalálták a nyúzott lovas temetkezés maradványait. E lelőhely sejthetőleg legalább a bashalmiakkal [331–332. lh] azonos gazdagságú és jelentőségű lehetett.

Tiszaeszlár határából biztosan 11. századi temetőt csak egyet ismerünk. Bashalom-Csengősparton [330. lh], a fenyvestáblai gazdag temetők közelében került elő egy 48 síros temetőrészlet, mely leletanyaga és a sírokban talált pénzek (I. [Szent] László [1077–1095] és I. [Könyves] Kálmán [1095–1116] veretei) alapján a 11. század utolsó harmadára keltezhető.[1154] Ezen kívül Sinkahegyről van tudomásunk egy olyan lelőhelyről, melynek 50-60 sírját megsemmisítették, a leletek közül egy ereklyetartó mellkereszt maradt meg, mely a 10. század második felére vagy a 11. századra keltezhető [336. lh].[1155]

[1151] Tóth 2014, 57–60.
[1152] Dienes 1996, 311–312.
[1153] Tóth 2014, 61–64.
[1154] Tóth 2014, 18–24. – A különböző időkben Dienes István, Kovalovszki Júlia, Kovács László és Istvánovits Eszter által kutatott temető térképrészletei nem illeszthetők össze.
[1155] Tóth 2014, 55–56.

A tiszaeszláriakhoz hasonló gazdagságú temetők északabbra, Rakamaz határából ismertek.[1156] Rakamaz-Fő utcán, Grósz Miksa telkén női sírt bolygattak meg, melyből öntött áttört hajfonatkorong, valamint egy lemezes korong töredéke került elő gyöngyök, spirális bronzcsüngők és ezüst pántkarperec társaságában [404. lh]. A lelőhelyen régészeti ásatás nem folyt.[1157] Közel egy évtizeden át pusztították homokbányászással Rakamaz-Gyepiföld, Túróczi-part kivételes jelentőségű honfoglalás kori temetőjét [405. lh].[1158] Egy gazdag női sírból ragadozó madarat ábrázoló aranyozott ezüstlemezes hajfonatkorongpárt, csüngőtagos és kerek ruhavereteket, lábbelivereteket mentettek meg, további három sír maradványaiból füles gomb, csiholó, késtöredék és bizánci bronzból készült oroszlános csat került elő. Végül leletmentő ásatás során Dienes István tárt fel öt sírt. Közülük három nyilas-tegezes férfi volt, mindegyiküket lóval, lószerszámmal temették el, két sírban pedig szegényes mellékletű nők nyugodtak. A 9 síros temetőrészlet a hajdani temetőnek feltehetőleg csak kisebb részét alkotja. Ehhez hasonlóan sajnálatos módon majdnem teljesen elpusztították földgyalukkal a Kárpát-medence egyik legjelentősebb 10. századi lelőhelyét Rakamaz-Strázsa-dombon [403. lh].[1159] A leletmentés során Dienes István és Németh Péter 10 feldúlt temetkezés helyét rögzítette, s megkísérelték összegyűjteni az azokból széthordott leleteket. Ezek közül a legjelentősebb egy díszes szablya volt arany markolatgombbal, hüvelydíszekkel és aranyozott ezüstkoptatóval, továbbá palmettamintás tarsolylemez, halotti szemfedő arany szem- és szájlemezei, aranyozott ezüst övveretek, négyzet alakú veretek („köntösveretek"), arany hajkarika, arany ruhadíszítő szalagok, aranyozott ezüstberakásos kengyel (a feltevések szerint ezek mind ugyanazon sírból kerültek elő). A többi kiforgatott sírból lábbeliveretek, gyöngyök, szablyamarkolatú kard, sodrott karperec, tegezvasalások, nyílhegyek, lószerszámok maradtak meg. A további 9 feltárt sírból bronz övveretek (6. sír), íjászfelszerelés darabjai (1., 3., 9. sír), lószerszámok (3., 9. sír) láttak napvilágot. A helyszíni megfigyelések alapján a földmunkák során a temető déli és középső szárnyát semmisítették meg, a feltárt sírok az északi részen helyezkedhettek el.

A Tisza ártéri sávja mentén északkeleti irányba tovább haladva, a tiszaeszlári–rakamazi temetőktől teljesen eltérő lelőhelyeket találunk. Tímár-Béke TSz majorjában Kovács László két szegényes 10. századi temetőrészletet tárt fel [408a–b. lh].[1160] Az I. temető nagyobb részét (becslésem szerint több mint kétharmadát, bár az ásató ennek megbecslésére nem vállalkozott) 41 sír alkotja (16 férfi, 17 nő, 8 gyermek). Mellékleteik jellemzően nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, gyöngyök, kauricsigák, füles gombok, kések és csiholók, négy sírban edény is volt. Az átlagosnál gazdagabb leletanyagot egy női (kerek és csüngőtagos ruhaveretek, nyaklánc – 8. sír) és egy férfisír (nyílhegy, kés, két vascsat, kova és legyező alakú kengyelpár – 20. sír) tartalmazott. A temető használata a 10. század utolsó harmadában fejeződhetett be, ezen időszak leletei (S-végű hajkarikák, lunula, hurkos-kampós nyakperec) egy-egy sírban bukkantak fel. A 130 méter távolságra fekvő II. temetőt szinte teljesen eldózerolták, csak 6 sírját sikerült feltárni, melyek leletanyaga az előzőhöz hasonló jellegű. Szabolcs-Vontatóparton egy nagyobb, folyamatosan pusztuló temető utolsó 29 sírját tárta fel Fodor István [406. lh].[1161] A megmentett leletek (kengyelek, fokos, nyilak, tegezvasalások, nyitott hajkarikák, sodrott nyakperec, lunula, szőlőfürtös fülbevaló, állatfejes karperec) arra utalnak, hogy az utolsó sírok legkésőbb az ezredforduló éveiben a földbe kerülhettek. Ugyanebben az időszakban nyitották viszont a Szabolcs-Petőfi utcában talált nagy temetőt, melynek csak részben összefüggő több felületén Kovács László 401 sírt tárt fel (127 férfi, 130 nő) [407. lh].[1162] Használatával a 12. század elején hagytak fel.[1163]

Szabolcstól keletre, Balsa határából mindeddig nem került elő korszakunkba sorolható temető.[1164] Gávánál (ma: Gávavencsellő) már a Rétköz kistája kezdődik, mely a Tisza árterének bal parti része. A vízszabályozás előtt a terület fele mocsaras, ingoványos volt, megtelepedésre csak az ártérből kiemelkedő szigetek, valamint délen a Nyírséggel határos magasabb peremterület volt alkalmas. A Tisza mellett fő vízfolyása az a nagy ér volt (egy hajdani Tisza-meder), amely Zsurknál ágazott ki a Tiszából, és Tiszabercelnél érte el azt ismét. A térség leletanyagát Ist-

[1156] A két település között elhelyezkedő Tiszanagyfalu-Telekhátról szórványként kerültek elő 10. századi leletek (füles gomb, nyitott hajkarika, nyílhegy) (FÉK 1962, 80, No. 1138–1139; Dienes 1996, 319.

[1157] Csallány 1959, 284, 297; Katalógus 1996, 161–162 (Fodor István).

[1158] Csallány 1959, 310–325; Dienes 1972, 17; Katalógus 1996, 162–167 (Fodor István).

[1159] *RégFüz* 29 (1975), 88–89 (Dienes István); Katalógus 1996, 110–119 (Fodor István).

[1160] Kovács 1988, 125–158.

[1161] Katalógus 1996, 174 (Fodor István).

[1162] A temető csontvázainak nem- és életkormeghatározási problémáiról a kraniológiai és a paleoszerológiai vizsgálatok tükrében lásd: Kovács 2011a, 565–568.

[1163] Kovács 1994.

[1164] A FÉK-ben Balsáról említett kétélű kard (FÉK 1962, 22, No. 53) Kovács László szerint nem sorolható a korszak leletanyagába, lásd: Kovács 1995, 156.

ványovits Eszter dolgozta fel mintaszerű módon, az alábbi összegzést az ő munkája alapján adom.[1165]

Gáva-Szincsedombon egy női lovas sírt mentett meg Kiss Lajos, melynek átkutatta a környezetét is, de újabb temetkezést nem talált [363. lh].[1166] Az elhunyt ékszerkészletét gyöngykoszorús fülbevaló, gyöngysor és sodrott karperec alkotta, ruházatának ékessége egy aranyozott ezüstveretes csizma volt. Ezek alapján a sír a 10. század második felére keltezhető. Gáva-Vásártéren egy részben elpusztult temető 33 sírját (15 férfi, 8 nő, 10 gyerek) mentette meg Kalicz Nándor [364. lh].[1167] A leletek közül kiemelkedik az 1. sírba temetett idős férfi sírja bronz övveretekkel, íjászfelszereléssel, lócsontokkal és lószerszámmal. Ez volt a temetőrészlet egyetlen lovas sírja, s íjas, tegezes férfisír is csak még egy került elő. A nők ékszerkészlete viszonylag szerény, egyikük emelkedik ki gömbsorcsüngős fülbevalójával, pántkarperecével, valamint rombusz alakú ruhadíszeivel. A többi elhunyt mellett nyitott és S-végű hajkarikákat, gyöngyöket, csiholókat, késeket találtak. A 10. században nyitott temető használata átnyúlt a 11. századba is, miként azt I. András (1046–1060) és Béla *dux* (1048–1060) érméi jelzik.

Tiszabercel-Ráctemető területén Kalicz Nándor egy ismeretlen sírszámú temető nyugati részének 30 sírját tárta fel (9 férfi, 15 nő, 3 gyermek, 3 meghatározhatatlan) [377. lh].[1168] A temetkezések közül csak 8 nem tartalmazott maradandó anyagból készített tárgyat, zömük azonban viszonylag szegényes volt. Gazdag leleteivel kiemelkedik a 4. sír (palmettadíszes lemezes hajfonatkorongok, csüngős ruhaveretek, préselt rozetták, pödrött végű pántkarperec, huzalkarperec), rajta kívül még két nőt temettek ezüst ruhaveretekkel. Íjászfelszerelést két férfi sírjában találtak, egyikük mellé baltát is helyeztek, s utóbbi volt a temető egyetlen lovas sírja (az ásatáson még egy szórvány zabla is előkerült). A sírok közül három fordított tájolású volt. A temető megnyitásának ideje kérdéses, legkésőbbi leletei (spirálcsüngős fülbevaló, szőlőfürtös fülbevaló) alapján felhagyására a 10. század második felében került sor. Hasonló korú lehetett a Diófa-laposon található, ismeretlen sírszámú temető is, melynek két sírját Kiss Lajos tárta fel [375. lh].[1169] Egyikük melléklet nélküli, a másik mellett lószerszámot, nyitott hajkarikát és pásztorkészséget talált. Tiszabercel-Újsoron 48-50 sírt elpusztítottak, 38 temetkezést Kiss Lajos tárt fel [378. lh].[1170] A temetőben 10 férfi mellett találtak nyílhegyeket, kettő mellett tegezt is. Hat sírban lószerszámot tártak fel, a kengyelek részint a legyező alakú, részint a trapéz alakú vállas típusba tartoznak. A 2. számú, nyilas, tegezes, lószerszámos sírban szíjvéget, övvereteket bontottak ki S-végű hajkarika társaságában. Csüngős ruhadíszeket két esetben figyeltek meg. Az ékszereket nyitott és S-végű hajkarikák (volt köztük bordázott is), pödrött végű karperec, spirális fejű gyűrű és pántgyűrűk jellemezték. Pénz nem került elő az elhunytak mellől, kettejüket viszont fordított tájolással hantolták el. A leletanyag alapján a temetőt a 10. századtól (talán annak közepétől) a 11. század második feléig használhatták. Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola kertjében leletmentő ásatással Németh Péter 20 sírt (5 férfi, 10 nő, 3 gyerek, 2 meghatározhatatlan) tárt fel, egy ismeretlen sírszámú temető déli részét [376. lh].[1171] A leletanyagot S-végű hajkarikák, fonott gyűrűk, I. András (1046–1060) és Salamon (1063–1074) érméi jellemzik, két sírban kerek, illetve csüngős ruhadíszek is voltak. Egy férfit nyílhegyekkel, tegezzel temettek el. A temetőt talán még a 10. század második felében vagy utolsó harmadában vették használatba, s a 11. század utolsó harmadáig temetkeztek a területére.

Buj-Gyepteleken, egy kurgánba másodlagosan beásva került elő a Rétköz töredékeiben is leggazdagabb női sírja [359. lh].[1172] A találók a váz felső testét szétdobálták, így ruhadíszei közül sok minden elveszhetett. A megmaradt leletek között aranyozott hajkarika, aranylemezből préselt, rombusz alakú ingnyakdíszek, aranylemezes kerek rozetta, valamint nagy méretű öntött aranyozott ezüst csüngőtagos kaftánveretek találhatók. Az érintetlenül hagyott lábcsontokon 126 db aranyozott ezüst lábbeliveret feküdt. Egy későbbiekben végzett hitelesítő ásatás során Németh Péter újabb sírokat nem talált, csak azt állapíthatta meg a begyűjtött csontmaradványok alapján, hogy egy 3-6 tagú kiscsalád temetkező helye lehetett (minimum 2 férfi, 1 nő, maximum 3 férfi, 2 nő és egy meghatározhatatlan nemű felnőtt).[1173] A Rétköz nyugati szegélyének utolsó lelőhelye Paszab-Belterületen, Horváth Istvánné kertjéből került elő [402. lh].[1174] Itt mezőgazdasági munkák során emberi és lócsontokat találtak, valamint fokos baltát, nyílhegyeket, tegezvasalásokat,

[1165] Istványovits 2003, az egyes lelőhelyeknél az azokra vonatkozó korábbi szakirodalom feltüntetésével.
[1166] Istványovits 2003, 55–57.
[1167] Istványovits 2003, 57–61, 363–365.
[1168] Istványovits 2003, 190–196, 427–428.
[1169] Istványovits 2003, 186.
[1170] Istványovits 2003, 199–203, 429–430.
[1171] Istványovits 2003, 187–189, 425–426.
[1172] Istványovits 2003, 32–33.
[1173] *RégFüz* 35 (1982), 66 (Németh Péter).
[1174] Istványovits 2003, 158–159.

csiholót, ezüst huzalkarperecet, valamint két körte alakú kengyelt. Hitelesítő ásatás a helyszínen nem történt.

A Rétköz egyetlen teljesen feltárt temetője Ibrány-Esbóhalmon található [367. lh]. Istvánovits Eszter ásatása nyomán 269 sírban 274 egyén csontváza került elő.[1175] A temetőben a régészeti és az embertani leletanyag alapján jól elkülöníthető a 10. és a 11. századi rész, előbbi területén 53 férfi, 39 nő, 41 gyermek és 11 fiatal (13-20 éves) került elő, míg az utóbbi 45 férfit, 43 nőt, 33 gyereket és 9 fiatalkorút rejtett *(13. kép)*. Istvánovits szerint a temetőt a 940-es években nyitották a nyugati részen fekvő sírsorral, melyhez 21 vagy 22 egyén tartozott (9 férfi, 5 vagy 6 nő, 3 gyerek és 4 fiatal). Ott található a lelőhely egyetlen dirheme, egyetlen lovas sírja, valamint a temető legkiemelkedőbb leleteként egy mitikus állatalakot ábrázoló aranyozott ezüstlemezes hajfonatkorongpár. Az ásató közleményében azt nem fejtette ki világosan, hogy véleménye szerint e sírsornak szerves folytatása-e a temető többi 10. századi sírja, vagy van közöttük valamennyi időbeli hiátus? Valójában a nyugati sírsorban lévő sírok (az említett két temetkezést leszámítva) éppen olyan szegényesek, mint a többi 10. századi temetkezés. Ami a férfiakat illeti, jellemzően vaskést, csiholóacélt helyeztek melléjük, s jóllehet 7 esetben nyilak is előkerültek, de egy kivétellel (258. sír: 2 db) mindig csak egy, így abban sem lehetünk biztosak, hogy a fegyverzetet jelképezték, vagy védő/bajelhárító céllal kerültek az elhunyt mellé? Utóbbira utalhat, hogy a nyilas temetkezések egyikében (171. sír) nő nyugodott. Ezen kívül két férfi mellé tettek egy-egy fokos baltát, illetve nyéltámaszos baltát. Ami a női viseletet illeti, csak két sírban találtak csüngős ruhavereteket, a már említett hajfonatkorongos sírban pedig lemezes, illetve öntött csüngőket. Geometrikus díszű lemezes hajfonatkorong előkerült egy másik sírból is. Két pánt és egy fonott példány kivételével karpereceik egyszerű, elhegyesedő végű huzalból készültek, egy-egy elhunyt mellett pedig szőlőfürtös, illetve alsó ívén csúcsba futó huzallal díszített fülbevalót találtak. A temetőben 11 fordított (K–Ny-i) tájolású elhunytat is találtak, közülük 6 egy csoportban nyugodott. Ezek részben leletanyagukban is eltértek a többi sírtól: csak itt figyeltek meg torques-diadémot, két edényt egy sírban, edényt a sír betöltésében, valamint az említett szőlőfürtös függőt és granulált díszű ezüstgyöngyöt. Istvánovits Eszterrel egyetértve feltételezhetjük, hogy esetükben egy idegen, a többségétől eltérő eredetű csoporttal kell számolnunk.[1176] A 11. századi sírok leletanyagát az S-végű hajkarikák (bordázott példányok is), gyöngyök és a korszak általánosan használt gyűrűtípusai jellemzik.

Mindezek alapján Istvánovits Eszter a folyamatosan használtnak feltételezett temető megnyitását 940 körülre tette, felhagyását pedig nagy valószínűséggel egy történeti eseményhez kötötte, Salamon király (1063–1074) Géza és László hercegek elleni harcához (1074), amelynek következtében a temetőt használó közösség elpusztult vagy elköltözött. A temetőt tehát 134 évig használták volna, s erre alapozva komoly népességtörténeti következtetéseket vont le.[1177] Ez az érvelés azonban véleményem szerint több ponton is igen ingatag alapokon nyugszik. A lelőhely felső időhatárát egyetlen kulcsleletre alapozta: egy a 10. században (legyünk nagyvonalúak: annak első kétharmadán) belül pontosabban nem keltezhető dirhemutánzat ruhadíszként felvarrt töredékére. Nem világos a számomra, hogy ebből hogyan következtethető ki a 940 körüli dátum, hiszen leleteik alapján az első sírokat megáshatták már a 10. század elején, de akár a 960–970-es években is. Más leletek ugyanis inkább az utóbbi periódusra utalnak: a legkorábbinak tekintett sírsor lovas sírjában talált nyéltámaszos balta a 10. század második felére jellemző,[1178] de ugyanezen sor hajfonatkorongos női sírja egyszerű mellkeresztjének párhuzamai is azt a periódust valószínűsítik,[1179] a 194. sír fonott karperecével együtt.[1180] Problémás a temető lezárása is. A két Salamon (1063–1074) érme kétségkívül *terminus post quem*et képez, de ez csak azt jelzi, hogy az 1060-as években még használták a temetőt. A sírokból ugyanis mindössze 4 db 11. századi érme látott napvilágot (I. [Szent] István [997/1000–1038] és Salamon [1063–1074] két-két verete), nem pedig az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) Salamonig (1063–1074) uralkodó királyok érméinek a sorozata. Az ibrányi közösség halottas szokásaiban tehát az obulus adásának szokása nem volt meghatározó jelentőségű, ez egy pénzekben kifejezetten szegény temető. Ilyen formán a Salamon-pénzek (1063–1074) sem jelezhetik egyértelműen a temető zárását. Megtörténhetett az I. (Szent) László (1077–1095), vagy akár I. (Könyves) Kálmán (1095–1196) korában is, anélkül hogy ezen uralkodók érméi jelen lennének a lelőhelyen. Az elmondottak szerint tehát az ibrányi temetőt használhatták ugyan az Istvánovits által feltételezett 134 évig, de éppúgy használhatták csak 100 esztendeig (960 körül – 1065 körül) vagy akár 200 évig (900 körül – 1100 körül) is.

[1175] Istvánovits 2003, 71–112, 365–384.
[1176] Istvánovits 2003, 378.
[1177] Istvánovits 2003, 373.
[1178] Kovács 1986b, 101–110.
[1179] Langó–Türk 2004, 388–390.
[1180] Langó 2000, 42–45.

Különösen tanulságosak lehetnek e tekintetben a kraniológiai és a paleodemográfiai vizsgálatok eredményei.[1181] Előbbiek szerint a temetőn belül a 10. és a 11. századi néprész elkülönül, s a Felső-Tisza-vidék késő avar kori leleteinek jellemvonásai sem mutathatók ki a temető népességének egyik időrendi szakaszában sem. A lelőhely két évszázadának népessége nem egy tőről fakad.[1182] Hasonló eredményt hoztak a paleodemográfiai vizsgálatok is: *„...az Ibrány-Esbó-halom temetőjét használó népesség fejlődésében törés mutatható ki. Feltételezhető, hogy a temetőt két, időben egymást követő, eltérő gyökerű népesség használta."*[1183] Véleményem szerint ezzel a lehetőséggel reálisan számolnunk kell. Istvánovits Eszter ellenérve, mely szerint érthetetlen lenne, hogy népességcsere esetén az új jövevények miért temetik ugyanabba a temetőbe halottaikat, mint az előttük ott lakók,[1184] hasonló jelenséget felmutató más lelőhelyek (Hódmezővásárhely-Kopáncs [227. lh], Magyarhomorog-Kónya-domb [309a–b. lh], Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta [508a–b. lh] stb.) ismeretében nem tekinthető relevánsnak.

Nagyhalász-Homoktanyáról többször kerültek elő embercsontok mellől régészeti leletek (lándzsa, két fokos balta, nyéltámaszos bárd, edény, háromágú veret, trapéz alakú vállas kengyelpár), de ásatás soha nem történt a vélhetőleg 10. század második felére vagy 11. század elejére keltezhető lelőhelyen [369. lh].[1185] Homokhordás során Nagyhalász-Zomborhegyen egy 10. századi temető legalább 15 sírját megsemmisítették, további 24-et Jósa András, hatot Kovács László tárt fel [370. lh].[1186] A 45 temetkezés közül csak 20 tartalmazott szegényes mellékleteket (nyitott hajkarikák, gyöngyök, kések, edények), a leletek közül megemlíthető egy baltás szekerce, egy pödrött végű pántkarperec és egy hólyagos fejű gyűrű. Beszterec-Gyalap-tanyán földmunkák során lovas sír bukkant elő [358. lh], mellékletei közül két arany hajkarika, nyílcsúcsok, kétélű kard és hüvelyének bronzból készült koptatója, valamint csikózabla és trapéz alakú kengyelpár került a múzeumba.[1187] 1927-ben állítólag két újabb lovas sírt találtak, az egyik mellett ugyancsak kétélű kard feküdt. Langó Péter hitelesítő ásatása 2003-ban újabb 27 sírt eredményezett, ezek azonban közöletlenek.[1188] A jelenleg ismert leletek a 10. század második felére vagy a 11. század elejére keltezhetők. Semmit nem tudunk a Beszterec határából előkerült öntött arany övveret pontos lelőhelyéről és leletkörnyezetéről.[1189] Csak sejthetjük, hogy a korszak egy igen gazdag mellékletű férfisírjának a tartozéka lehetett. A szomszédos Kék-Telek-dűlőn [368. lh] egy 11. századi temető 11 síros részlete került elő bordázott S-végű hajkarikákkal, I. András (1046–1060) és Salamon királyok (1063–1074) érméivel.[1190] Demecser-Borzsova-pusztán rigolírozás során forgattak ki sírokat, állítólag egymástól 100 lépésnyire, talán két szomszédos temető emlékeiként [360. lh].[1191] A múzeumba került két szablya, baltás szekerce, huzalkarperec és füles gomb 10. századi temető vagy temetők hírnöke lehet.

Szinte bizonyosan nem sírlelet volt a Gégény-Monok-dombon talált tárgyegyüttes (ezüstcsésze, 7 kerek, valamint három levél alakú lószerszámdísz), melynek lelőhelyén Jósa András leletmentő ásatása sem bukkant temetkezésekre utaló nyomokra.[1192] A szakirodalom a tárgyak áldozati ajándékként történő elrejtése mellett foglalt állást.[1193] A község határából azonban kerültek elő temetőkre utaló sírok. A Vasúti őrház mellett 10. századi magányos lovas sírt találtak (körte alakú kengyelpár, csikózabla, pántkarperec), melynek környezetében Jósa hitelesítő ásatása újabb temetkezést nem eredményezett [366. lh].[1194] Ugyancsak lovas sírt forgattak ki a Vasútállomás melletti szőlőben, melyet leletei (kétélű kard, trapéz alakú, vállas kengyelpár) az előzőnél későbbre, a 10. század végére vagy a 11. század elejére kelteznek. Hitelesítő ásatás e lelőhelyen nem történt [365. lh].[1195] Csak bizonytalan lelőhelyeket ismerünk Pátroháról.[1196] A Bajor-hegyen [371a. lh] feltehetőleg sírból került elő egy kétélű kard, a Kuklás-dombon [371b. lh] kiszántott sírban két kihegyesedő végű huzalkarperecet találtak,

[1181] Szathmáry 2003, 385–389; Hüse 2003, 400–412.
[1182] Szathmáry 2003, 385.
[1183] Hüse 2003, 401–402.
[1184] Istvánovits 2003, 383.
[1185] Istvánovits 2003, 145–146.
[1186] Istvánovits 2003, 146–148.
[1187] Istvánovits 2003, 26–27.
[1188] *RégKutMagy* 2003, 163–164, No. 37. (Langó Péter). A közöletlen leletanyagra vonatkozó adatokat Langó Péter szíves szóbeli közléséből ismerem, amelyet ezúton is szeretnék megköszönni!
[1189] Katalógus 1996, 71 (Mesterházy Károly).
[1190] Istvánovits 2003, 123–126.
[1191] Istvánovits 2003, 36–37.
[1192] Istvánovits 2003, 65–66.
[1193] Katalógus 1996, 144 (Fodor István).
[1194] Istvánovits 2003, 67.
[1195] Istvánovits 2003, 66–67.
[1196] Istvánovits 2003, 170–175.

a Szőlőskerten [371. lh] rigolírozás során kiforgatott sírban körte alakú kengyelpár feküdt. Anarcson, a Czóbel-birtokon [357. lh] mezőgazdasági munkák során valószínűleg gazdag mellékletű sírok semmisültek meg (aranyozott ezüstcsat és övveretek, csillagcsüngős fülbevaló, palmettamintás lemezes hajfonatkorong, körte alakú kengyelpár).[1197] Földrajzilag ugyan már nem a Rétközhöz tartozik a nyíri plató peremén található Pap-Balázshegyi tábla [388. lh], valójában azonban régészetileg nem választható el a rétközi temetők tömbjétől. A lelőhelyen homokhordás során 20-30 sírt semmisítettek meg, hetet feltártak (1 férfi, 1 nő, 5 gyerek). A szegényes leletanyag (csüngős ruhaveretek, nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, fonott karperec) a 10. század közepére keltezik a sírokat, s ezt megerősíti az egyik temetkezés mellett talált arab dirhem, II. Iszmail ibn Ahmad H290 = 902/903 számánida emír érméje.[1198] Hasonló leletek kerültek elő északabbra, Döge-Kishegyen (nyitott hajkarikák, szőlőfürtös fülbevaló, huzal- és sodrott karperecek, füles gomb), a temető 12 sírját Németh Péter leletmentette [362. lh].[1199] Döge-Kertek alján [361. lh] egy ismeretlen nagyságú 11. századi temető 7 síros részletét mentették meg (S-végű hajkarikák, pántgyűrű, I. [Szent] László [1077–1095] denára).[1200]

Szabolcsveresmart-Szelérd-dombon a szőlőtelepítés során nagyrészt elpusztított temetőnek sem a kiterjedését, sem a pontosabb használati idejét nem lehet megállapítani [373. lh]. A megmentett 8 sír legalább két sorba rendeződött. Mivel az egyes sírok között tetemes, olykor 6-8 méternyi távolság volt, s az ásató, Dienes István több helyen is megfigyelt szórványos emberi és lócsontokat, arra gondolhatunk, hogy a lelőhely eredetileg több tucat sírt tartalmazott. A megmentett sírok csekély mélysége is arra utal, hogy számos temetkezés a mezőgazdasági munkáknak esett áldozatul. A szegényes leletanyagból az 1. sír (lócsontok, kétélű kard) és az 5. sír (szablya, tegez, kés, csiholó) emelkedett ki. A kard, valamint egy sodrott hurkos-kampós záródású karperec arra utal, hogy a temetőt a 10. század második felében, vagy az ezredforduló éveiben is használták.[1201] Ugyancsak Szabolcsveresmarton, a Tiszapart omlásából, feltehetőleg sírból vagy sírokból került elő egy bronz baltaamulett, egy líra alakú csat, valamint két bronzgyűrű, talán egy, az ezredforduló évtizedeiben használt temető hírnökeként [374. lh].[1202] Rétközberencs-Paromdombon homokhordás során több tucat sírt semmisítettek meg [372. lh]. Kalicz Nándor két íjas, tegezes, szablyás lovas sírt tárt fel, egyikben Berengar *rex* (888–915) denárával, a másikban egy aranyozott ezüstveretes övvel. Később újabb két sír maradványai kerültek elő, egyikben egy aranyozott bronzlemezből domborított, bőségszaru mintával díszített tarsolylemez töredékeként meghatározott tárggyal.[1203] Újabban Bollók Ádám kizárta annak lehetőségét, hogy ez – a véleménye szerint kései karoling, nyugat-európai eredetű – tárgy tarsolylemez lehetett volna.[1204] Megmaradt leletei alapján a rétközberencsi lelőhely a Rétköz egyik legjelentősebb, feltehetőleg a 10. század első felére keltezhető temetője lehetett.

A következő négy temető részint a Rétköz északkeleti peremén helyezkedik el, feltehetőleg valamennyi a 10. század első kétharmadára keltezhető. Az egyik legtöbbet idézett, immár klasszikusnak számító lelőhelyet Tiszabezdéd-Harangláb-dűlőn 1896-ban tárta fel Jósa András útmutatásai alapján a helyi főjegyző és gyógyszerész (maga Jósa a saját feljegyzése szerint csak az utolsó három sír kibontásánál volt jelen) [379. lh].[1205] A 18 sír egyetlen, félkör alakú sorba rendeződött, melynek közepén a közösség tarsolylemezzel eltemetett vezetője nyugodott. László Gyula rekonstrukciója szerint tőle jobbra temették el meghatározott rangsor szerint a nőket (5 biztos, 1 bizonytalan női sír), balra a férfiakat (9 biztos, 2 bizonytalan férfisír). Ez az elrendezés véleménye szerint a jurta ülésrendjének pontosan a tükörképét adja.[1206] Kizárólag a mellékletekre alapozva azonban ennél csak jóval bizonytalanabbul ítélhető meg az elhunytak neme. Ezek szerint 7 férfi-, 5 női temetkezést valószínűsíthetünk, 6 elhunyt neme nem állapítható meg.[1207] A nők ékszerkészletét nyitott hajkarikák, pánt-, pödrött végű és sodrott karperecek, hólyagos, valamint pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrűk alkotják. A ruházatra varrt vékony ezüstlemezek mellett mindössze egyetlen nő viseletét ékesítették kerek, valamint csüngőtagos ruhaveretek. A férfiakat íjászfelszerelésük (6 vagy 7 sírban), hármójukat szablyája, egyiküket pikája is elkísérte a túlvilági útra. A méltóságjelvényeket a 3. sír veretes öve és a 8. sír tarsolylemeze képviseli. Lócsontokat és lószerszámot 12 sírban (7 férfi, 2 nő és 3 bizonytalan) találtak. László Gyula a honfoglaló magyaroknál

[1197] István ovits 2003, 16–17.
[1198] Kralovánszky 1963, 27–38; Kovács 2011, 179.
[1199] István ovits 2003, 47–48.
[1200] István ovits 2003, 47.
[1201] István ovits 2003, 181–184. – A lelőhely leírása Révész László munkája.
[1202] István ovits 2003, 184.
[1203] István ovits 2003, 176–178.
[1204] Bollók 2015, 138, 863. jegyzet.
[1205] Jósa 1896, 385–412.
[1206] László 1944, 128–134.
[1207] Révész 1984–85, 615–640; Révész 2003, 432–441, a bezdédi temető értékelésének problematikus voltáról.

általa általánosnak tartott nagycsaládi rendszert olvasta ki a sírok elrendezéséből.[1208] Az újabb kutatások azonban nem támasztják alá feltevéseit. Az elmúlt évtizedek során nyilvánvalóvá vált, hogy a bezdédihez hasonló szerkezetű temetők csak ritkán fordulnak elő a 10. századi magyar emlékanyagban. A gazdag temetők csoportokat alkotva, kettesével-hármasával helyezkednek el egymás közvetlen közelében, együttes sírszámuk a százat is jóval meghaladhatja.[1209] Mivel a bezdédi temető csontanyagát antropológus nem vizsgálta, az elhunytak nemét sem lehet ma már minden esetben egyértelműen megállapítani csupán a mellékletekre támaszkodva. Így a nagycsaládot alkotó, a jobb és a bal szárnyon elhelyezkedő, azonos rangúnak vélt férfi- és női sírok házaspárokként való értelmezése is erősen vitatható.[1210] A bezdédi sírok a 10. század második harmadában kerülhettek a földbe. A temetőtől kb. 500 méterre lévő homokbányában talált körte alakú kengyel egy hasonló korú lelőhelyre utalhat.[1211]

Tuzsér-Boszorkányhegyen[1212] Jósa András 6 sírt tárt fel [380. lh].[1213] A lelőhelyen 1998-ban Németh Péter és Révész László hitelesítő ásatással megtalálta részben a Jósa által feltárt és visszatemetett csontvázak egy részét, s újabb temetkezésekre is rábukkantak.[1214] E munkálatok révén megrajzolhattuk az immár teljesen feltártnak minősíthető temető térképét: a 11 sír (7 férfi, 2 nő, 1 gyermek, 1 nem meghatározható) egyetlen ívelt sorban helyezkedett el. A leletanyag szegényes, a temetőben egyetlen lovas sír sem volt. Négy férfi sírjában találtak íjászfelszerelést, egyikük rangját tarsolylemez és aranyozott ezüstveretes öv jelezte. Eperjeskén az első sírra homokhordás során találtak rá, majd a helyi földbirtokosok tárták fel a 2–5. sírokat. Kiss Lajos leletmentő ásatása újabb három sírt hozott napvilágra (6–8. sír), de a teljesen átkutatottnak vélt területen néhány év múlva ismét egy lovas sírra bukkantak [383. lh].[1215] Feltehetőleg nagyobb sírszámú temető hírnökei lehetnek a megmentett leletek. Erre utal az is, hogy a 9 síros temetőrészletben egyetlen bizonyosan női, valamint gyermeksír sincs.[1216] A megmentett sírok három sorba rendeződtek. A 2. és a 3. sírban nyugvó férfiak rangját tarsolylemez, aranyozott ezüstveretes készenléti íjtartó tegez jelezte, mindkettő lovas temetkezés volt. Lovat ezen kívül csak az 5. sírban nyugvó férfi mellé helyeztek, az 1. és a 9. sírból lószerszám került elő. A többi sír csak szerény mellékleteket (nyitott hajkarikák, pántkarperecek) tartalmazott. A sírok a 10. század első felére keltezhetők. A negyedik lelőhelyen, Mándok-Tetenkén szőlőrigolírozás során került elő legalább két sír, erre utalnak a két különböző oldalpálcás zabla töredékei [386. lh]. Az egyik sírban lovasfigurát ábrázoló áttört öntött hajfonatkorongok és rozettás lószerszámveretek voltak, egy övveret alakú díszítmény pedig a férfi- és a női sírhoz egyaránt tartozhatott.[1217]

A 10. és 11. századi temetők láncolata Tiszasalamonnál lép át a Bodrogköz területére. E temetősorozat legkeletebbi tagja vasútépítés során került elő Tiszasalamon határában, a megmentett leletek (nyílhegyek, küllős szíjelosztó karika, csikózabla, bronzból készült zabla oldalpálca, 4 körte alakú kengyel, kések, kétélű kard) alapján a temetőt az ezredforduló évtizedeiben még használhatták [416. lh].[1218] Ágcsernyő-Nagyréti dombon egy hasonló korú temető legalább 15 sírját pusztították el, melyek között a földön heverő lócsontok alapján lovas temetkezések is voltak [433. lh]. A megmentett leletek között szablya, kétélű kard, nyilak, zabla, tausírozott kengyel és bordázott nyakú edény található.[1219] Mivel az ágcsernyői lelőhely a falu határának keleti, a vele szomszédos tiszasalamoni pedig annak nyugati részén található, Kobály József felvetette annak lehetőségét, hogy mindkét leletegyüttes azonos, vagy egymás közelében fekvő temetőből került elő.[1220] Zemplénagárd-Terebesi homokon mezőgazdasági munkák során forgattak ki néhány sírt (szablya, gyöngyök, huzalkarperecek, oldalpálcás zabla, körte alakú kengyelpár) [432. lh].[1221] A lelőhelyen hitelesítő ásatást végeztem, melynek során kiderült, hogy egymástól alig 100 méterre két szomszédos homokdombon egy-egy honfoglalás kori temetőt pusztítottak el a szántás során. Hasonló sorsra jutott a Bélyben talált temető, melynek

[1208] László 1944, 128–134.
[1209] Révész 1996.
[1210] Révész 2003, 440.
[1211] Istvánovits 2003, 215.
[1212] A lelőhely ma Komoró határába esik.
[1213] Jósa 1900, 214–224.
[1214] Révész 2000, 7–32.
[1215] Kiss 1920–22, 42–55; Kiss 1933–34, 218; Katalógus 1996, 72–76 (Révész László).
[1216] A László Gyula által feltételesen nőként meghatározott temetkezések közül az 1. sírban csak lószerszám maradt meg, a 4. melléklet nélküli, a 7. mellett egy nyitott hajkarikát találtak (László 1944, 134–138).
[1217] Jósa 1897, 361–363; Katalógus 1996, 158–159 (Révész László).
[1218] Kobály 2001, 213.
[1219] Pastor 1952, 485–487; Nevizánsky 2012, 75–88.
[1220] Kobály 2001, 213.
[1221] Hampel 1907, 100.

sírjaiból mindössze egy bordásnyakú edény maradt meg hírmondónak [431. lh].[1222] E lelőhelytől alig 500 méterre nyugatra esik Kisdobra-Ligahomok [430. lh], melynek homokbányászással tönkretett temetőjéből mindössze 8 sír maradt meg.[1223] A temetőrészlet közepén veretes övvel, tegezzel, lóval elhantolt férfi nyugodott. Tőle nyugatra három szerényebb mellékletű, ló nélküli sír látott napvilágot (3 férfi, 1 nő), keletre egy szablyás, baltás lovas férfi, egy hajkarikás, huzalkarpereces nő csüngőtagos veretekkel és arab dirhemekkel[1224] díszített ruházatban, valamint egy magányos koponya edénnyel és sodrott nyakpereccel. További elpusztult sírokról szórvány kengyelpár és szablyatöredék tanúskodik.

A Bodrog és a Karcsa közötti homokhátakon, a Bodrogköz középső részén található temetőcsoport legkeletebbi lelőhelye Szinyér, ahol rigolírozás során egy rozettás lószerszámos női lovas sírt forgattak ki, a lelőhelyen nem történt ásatás [434. lh].[1225] A Bodrog mentén, késő vaskori halomsírba másodlagosan beásva találták egy magányosan eltemetett gazdag férfi sírját Zemplén-Szélmalomdombon [428. lh].[1226] A 10. századi sír leletei révén (aranyozott ezüstveretes öv és lószerszám, aranylemezzel díszített szablya, arany hajkarikák, nyak- és lábperecek, aranyozott ezüst díszkorongok, palmettamintás ezüstcsésze, ezüstveretekkel díszített ruházat, nyílhegyek, vasalt favödör, lócsontok, kengyelpár és zabla) a korszak leggazdagabb férfisírjai közé sorolható. Sajnos a sírról nem készült részletes dokumentáció. Részben ez az oka, hogy az ásatónak Fettich Nándorral közösen írt, s több vitatható feltételezést tartalmazó könyve komoly szakmai vitát keltett. Bodrogvécs gazdag temetőjét szőlőtelepítés során teljesen feldúlták [426. lh].[1227] A megmentett lószerszámok (10 zabla, 18 kengyel, nyereg ezüst díszlemezei) legalább 10 lovas sír pusztulását jelzik. A veretek közül két övkészlet biztosan elkülöníthető, egy további veretsor viszont egyaránt szolgálhatott öv- és lószerszámdíszként. A rangjelző tárgyak közé tartozik egy aranyozott ezüst palmettamintás tarsolylemez is. A fegyvereket 4 szablya, egy balta és néhány nyílcsúcs képviseli. Az ékszerek közül gyöngyök, huzal- és pántkarperecek, hólyagos fejű gyűrűk maradtak ránk. Mivel tudjuk, hogy a földmunkák 1897-ben és 1898-ban a domb más-más részein folytak, feltételezhetjük, hogy a lelőhely több tucat sírt tartalmazott. A szórványleletek között van egy arab dirhem, Ahmad ibn Iszmail verete 911–912-ből, ezen kívül azonban az egyik szablya hüvelyét is 8 db szétkalapált dirhem díszítette.[1228] A bodrogvécsihez hasonlóan szőlőtelepítés során pusztult el egy 10. századi temető Nagykövesd-Szőlőshomokon is, a kiforgatott emberi és lócsontok közül csak 5 kengyelt, szablya(?) és verettöredékeket gyűjtöttek össze [424. lh].[1229] Bodrogszerdahely-Bálványdombon több alkalommal találtak sírokat: 1926-ban műkedvelők két sírt tártak fel, a lovas férfiak egyike mellett nyilakat és tegezt, a másik mellett fokos bárdot találtak [423. lh]. 1937-ben erődépítési munkák során legalább egy női (rombusz alakú ruhadíszek) és egy igen gazdag férfisírt (aranyozott ezüst öv-, készenléti íjtegez és lószerszámveretek, elkalapált arab dirhemek) bolygattak meg, végül 1941-ben Fettich Nándor, László Gyula és Méri István 9 temetkezést tárt fel (3 férfi, 2 nő, 4 gyerek).[1230] A férfiak közül egy lovas íjász (2. sír), egy veretes tarsollyal, szablyával, íjászfelszereléssel elhantolt harcos (3. sír) és egy szerény mellékletű egyén (8. sír) volt, a két nő közül az egyiket kerek és csüngőtagos veretekkel ékesített ruhában hantolták el (4. sír), a másik melléklet nélküli volt (9. sír). A gyermekek mellett gyöngyöket, edényt és egy kis méretű baltát találtak. A temető eredeti sírszámát nem lehet megbecsülni, az ismert 13 síron kívül akár több tucatnyi is rejtőzhet a föld alatt. A leletanyag a 10. század első kétharmadára keltezhető.

Karos-Eperjesszögön, egy észak-déli irányú dombvonulat kiemelkedésein került elő egymástól 150-200 méterre a Kárpát-medence eddig ismert leggazdagabb leletanyagú temetőcsoportja [422a–c. lh] *(59. kép)*.[1231] A legészakibb dombon fekvő I. temető sírjait mezőgazdasági munkák során többször megbolygatták, legalább 40-50 sírt megsemmisítve. Leletmentő ásatással Horváth Tibor 13 temetkezést tárt fel 1936-ban (7 férfi, 4 nő, 1 gyermek, 1 nem meghatározható). Hitelesítő ásatás segítségével a korábban megbolygatott temetkezések közül nyolcnak a maradványait Révész László találta meg 2001-ben. Az ásatások tanulságait, valamint a szórványleleteket összegezve annyi elmondható, hogy a temetőben legalább 31 lovas vagy lószerszámos sír lehetett. Előkerült 4 szablya vagy annak töredéke, az íjászfelszerelés

[1222] Katalógus 1996, 136 (Mesterházy Károly – Takács Miklós).
[1223] Dókus 1900, 52–60; Révész 1984–85, 624.
[1224] 1 db Ahmad I. al-Mutadid-billah 892–902; 4 db Iszmail ibn Ahmad 901–902, 902–903, 904–905; 3 db Ahmad ibn Iszmail 907–908; 907–912; 1 db Naszr ibn Ahmad 914–943 (Kovács 1989, 38).
[1225] Hampel 1907, 144–145.
[1226] Budinský-Krička–Fettich 1973.
[1227] Dókus 1900, 50–52.
[1228] Kovács 1989, 21.
[1229] Dókus 1900, 50–52.
[1230] László 1944, 436; Erdélyi 1964, 17–30; Katalógus 1996, 136–139 (Fodor István); Nevizánszky 2010, 9–29.
[1231] Dókus 1900, 47–50; Fettich 1937, 134–136; Révész 1996; Révész 2003b, 259–276.

59. kép. A karos–bodroghalmi-temetőcsoport: 1–3. Karos-Eperjesszög I–III. temető, 4. Bodroghalom-Eresztvényhomok

számos darabja, 2 veretes tarsoly, legalább 3 övgarnitúrához tartozó veretek, valamint két vagy három rozettás lószerszámos sír. A szórványérmék al-Musztaín-billah H249 = 863/864-ben, illetve Iszmail ibn Ahmad H293 = 905/906-ban kibocsátott dirhemei.[1232] A lelőhely veszendőbe ment értékeit a tőle délre fekvő, 1986–1990 között Révész László által teljesen feltárt II. temető világítja meg valamelyest.

A II. temető 73 sírja (26 férfi, 20 nő, 24 gyerek, 3 nem meghatározható) sorokba és csoportokba rendeződik, de az egyes tömböket olykor 15-20 méteres üres sávok választották el egymástól. A 26 férfi közül 22-nek a sírjában találtuk meg az íjászfelszerelés elemeit, hármójuk mellé helyeztek baltát, nyolc sírban leltünk szablyát, közülük hármat aranyozott ezüstszerelékekkel láttak el. Utóbbiak mellett a rangjelző tárgyak közé sorolható 8 övkészlet (a kilencedik darabjai szórványként kerültek elő a szántásból), 3 veretes és 2 lemezzel díszített tarsoly. A férfiak nemesfém ruhadíszeket nem viseltek, ékszereket (arany, ezüst és bronz nyitott hajkarika, pántkarperec, hólyagos fejű ékkőbetétes aranygyűrű) viszont igen. Kiemelkedő a II/52. sír mellékleteinek gazdagsága (arany hajkarika, ezüst huzalkarperec, arab dirhemek és a kaftánra varrott 12 db Gyermek Lajos által veretett érme [900–911], aranygyűrű, aranyozott ezüstveretes öv, szablya, készenléti íjtegez és nyílvesszőtartó tegez, tarsolylemez, ezüstlemezekkel díszített nyereg, aranyozott ezüst lószerszámveretek). A nők ékszerkészletét a férfiaknál már említetteken kívül gömbsorcsüngős fülbevalók, gyöngyök, lemezes és öntött áttört hajfonatkorongok (2, illetve 1 sírban) jellemzik. Viszonylag ritkák a nemesfém ruhadíszek. Rombusz alakú veretek 3, nagy méretű lemezes korongok egy sírban fordulnak elő, jellemzőek az ezüstlemezek és a kis méretű préselt veretek, 4 sírban veretes lábbeli is előkerült. Rozettás lószerszámveretek 4 sírban feküdtek, az ötödik néhány darabja szórvány-

[1232] Kovács 2011, 181.

ként került elő, további 2 női és 2 férfisírban övveret alakú lószerszámdíszek kerültek elő. A II. temető 73 sírja közül 37-ben kerültek elő lovas, lószerszámos temetkezés emlékei. Ezen belül 32 alkalommal (21 férfi, 9 nő, 1 fiúgyermek és 2 nem meghatározható) lócsontok is voltak a sírban, 4 nő és 1 férfi esetében csak a lószerszámot temették el. A sírokban 11 arab dirhem (Naszr ibn Ahmad 914–915-ben, 915–916-ban, 922–923-ban, Iszmail ibn Ahmad 893–894-ben, 898–899-ben, 900–901-ben, 904–905-ben, Ahmad ibn Iszmail 911/912–913/914-ben, Tahir ibn Muhammad ibn Amr 906–907-ben vert érméi, valamint szétkalapált, meghatározhatatlan példányok) és 33 nyugat-európai veret (Gyermek Lajos 900–911 között, I. Berengar *rex* 888–915 között és I. Berengar *imperator* 915–924 között vert érméi) voltak.[1233]

A III. temető 19 sírja (11 férfi, 5 nő, 3 gyerek) egyetlen sorba rendeződött. A sor északi harmadában eltemetett gazdag mellékletű férfit (III/11. sír) csaknem ugyanolyan jellegű méltóságjelvényekkel (veretes öv és készenléti íjtegez, ezüstszerelékes szablya, veretes lószerszám) temették el, mint a II. temetőben nyugvó kortársát. Rajta kívül veretes övet csak egy harcos viselt, s szablyája is csak a vezérnek volt. Íjászfelszerelés elemeit 5 sírban találtuk, további két férfi mellett fokos balta feküdt. A férfisírok egy részét a szántás erősen roncsolta, mellékleteik nagy részét az eke széthurcolta. A nők ékszerkészlete és viselete hasonló volt a II. temetőben megismerthez. Kiemelkedik ezek sorából egy lemezes hajfonatkorongpár, a viselet darabjai közül pedig egy négyzetes övveretsor és két veretes lábbeli. A temető 19 halottja közül tizenkettőt temettek lóval (7 férfit) vagy lószerszámmal (3 nő, 2 férfi). Egy további, rozettás lószerszámos női sír pusztulására egy szórványként lelt rozettás szíjvég utal. Érme nem került elő a temetőből.

A három karosi temető leletanyaga nagyon szoros szálakkal kapcsolódik egymáshoz. Feltehetőleg valamennyit azonos időszakban, a 9–10. század fordulójától a 10. század második harmadának a végéig használták. Leletgazdagsága kimagaslik a korszak lelőhelyei közül: 2 tarsolylemeze (az eddig ismert 26-ból), 5 veretes tarsolya (az eddigi 11-ből), 14 övkészlete (a kb. 180 övveretet tartalmazó sírból), 12 szablyája (kb. 150 leletből), 8 rozettás lószerszámos női sírja (a kb. 80 eddig előkerült temetkezésből) egyaránt olyan leletkoncentrációra utal, amely páratlan a honfoglalás kori temetők sorában.

A karosi temetők szűkebb környezetében a korszak újabb lelőhelyeinek előkerülése várható. A III. temetőtől délre, Bodroghalom határában gazdag lelőhelyet sejtet Richwin strassburgi érsek (913–933) átfúrt denára, melyet egy sírban találtak csőszkunyhó ásása során.[1234] Bodroghalom-Eresztvényhomokon Hellebrandt Magdolna, majd Révész László tárta fel egy szerény leletanyagú (gyöngyök, huzalkarperecek, sodrott nyakperec, edények, csiholók, kések) temető 28 sírját *(59. kép)* [421. lh].[1235] Karcsa-Téglaskán szintén homokhordás közben találtak nyílhegy mellékletes sírt, a lelőhelyen végzett hitelesítő ásatás azonban eredménytelen maradt [427. lh]. Talán onnan származik a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményében őrzött, Karcsán talált csikózabla is.[1236]

Sárospatak-Baksahomokon homokbányászással nagyrészt elpusztították egy gazdag leletanyagú temető nagy részét [420. lh]. A lelőhelyen 1956-ban Kalicz Nándor 4, 1957-ben Bartha Antal 6 sírt tárt fel, utóbbi ásatás dokumentációja azonban nem lelhető fel, így a két sírcsoport egymáshoz való viszonya sem ismert.[1237] A megmentett 10 sír közül 6 férfi, 2 nő, 2 nem meghatározható. Valamennyi férfi sírjában voltak fegyverek: kettőben szablya (a harmadik szablya a feldúlt sírok valamelyikéből szórványként maradt meg), ötben az íjászfelszerelés darabjai. A két nő közül az egyik mellett csak pántkarperecet találtak, a másik azonban öntött áttört aranyozott ezüst hajfonatkorongokat, gömbsorcsüngős fülbevalókat, gyöngysort, valamint ugyancsak pántkarperecet viselt. A temető gazdagságát az is jelzi, hogy minden sírban találtak lovat vagy lószerszámot. Lócsontok biztosan 3 sírból kerültek elő, de azt nem tudjuk, hogy a Bartha által feltárt sírok esetében melyiknél gyakorolták ezt a temetkezési szokást? Két szórvány zabla és 5 kengyel, valamint egy rozettás díszű veretkészlet további lovas sírok pusztulásáról tanúskodik. A sírokban talált összesen 19 dirhem 901 és 919 között került kibocsátásra. A baksahomoki sírok egy a 10. század első felében használt, a karosiakhoz mérhető gazdagságú temető hírmondói lehetnek. Ugyancsak Sárospatak határában, Apróhomok ma már pontosan nem meghatározható részén szórványként találtak két övveretet és egy rozettás veretet.[1238]

A Bodrogköz harmadik temetőcsoportja a Tisza–Bodrogzug–Hosszúrét mocsarai, ártéri legelői által körülvett szigeten található. A korszak legjelentősebb lelőhelyei közé tartozik a Kenézlő-Fazekaszugban talált

[1233] Kovács 2011, 176, 181–182.
[1234] Kovács 1989, 20.
[1235] Közöletlen. A temető középső részét homokbányászás során feldúlták.
[1236] Valter 1974, 36.
[1237] Katalógus 1996, 168–171 (Fodor István).
[1238] Hampel 1907, 136.

két temető is [419a–b. lh]. Az I. temető 3 sírját kiszántották, 22 temetkezést Jósa András tárt fel.[1239] Az elhunytak közül 8 fegyveres férfi volt, biztosan női sírként viszont mellékleteik alapján csak 3 temetkezés fogadható el (7. sír: gömbsorcsüngős fülbevaló, pántkarperecek; 19. sír: gyöngysor, veretes csizma; 23. sír: gömbsorcsüngős fülbevaló, veretes csizma). További 9 sír melléklet nélküli volt, 5 sírban pedig csak néhány, férfi- és női temetkezésekre egyaránt jellemző tárgy volt (lószerszám, kés, ezüstlemezkék). Ez utóbbiakat László Gyula kivétel nélkül bizonytalan női sírokként értékelte.[1240] Valójában embertani meghatározás nélkül nemüket nem lehet megállapítani, így az esetleges nagycsaládi rendszerre vonatkozó feltevések is komoly bizonyíték híján állnak. A női és férfi viselet az említetteken kívül nemesfémben viszonylag szegény volt. Az ezüstlemezekből kivágott szalagok kivételével a ruhára varrott díszítmények szinte teljesen hiányoznak. Íjászfelszerelés minden férfisírban volt, s előkerült a temetőből 4 szablya és 2 fokos balta is. Feltehetőleg gazdag mellékletű férfi nyugodott a kiszántott 3. sírban (aranyozott ezüst övveretek, készenléti íjtegez függesztő verete és középső korongja, tarsolylemez, szablya). Veretes öv 5, tarsolylemez 2 sírból került elő. Magas a lovas sírok aránya is (8 sír), egy bizonytalan nemű csontvázon kívül ilyet csak férfisírok esetében figyeltek meg. A két, csak lószerszámot tartalmazó sír közül az egyik nő volt, a másikat szántással feldúlták. A temető két sírjában találtak érméket, I. Berengar *rex* (888–915), Burgundi Rudolf (922–926), Provence-i Hugo (929–931), Provence-i Hugo és II. Lothar (931–945) denárait, valamint Iszmail ibn Ahmad 892–975 között, 903–904-ben, valamint Naszr ibn Ahmad 916–917-ben kibocsátott dirhemeit.[1241] Kiss Lajos 1915-ben végzett újabb ásatása során nem talált további sírokat, ellenben a terület birtokosa, Szalay Géza 1925-ben legalább 8 sírt kibontott, az egyik közülük lovas temetkezés volt *(4. kép)*.[1242]

E temetőtől északra mintegy 150 méterre Fettich Nándor megtalálta a II. temető 26 sírját, melyeket ő a Jósa által feltárt temetőrészlet folytatásának vélt, s ezért folyamatosan tovább számozta azokat.[1243] Az 1990-ben Kovács László és Révész László által végzett hitelesítő ásatás, melynek során sikerült megtalálni és a benne hagyott lócsontok és leletek alapján beazonosítani a II. temető 5 sírját (26., 28., 44., 45., 46. sír), tisztázta, hogy két különálló temetőről van szó. A II. temetőben 12 férfi, 9 nő, 3 gyermek nyugodott, 2 csontváz nemét nem tudták meghatározni. Íjászfelszerelést 8 sírban találtak, s előkerült 1 szablya is. A rangjelző tárgyakat 1 tarsolylemez és 6 veretes öv képviseli. A női viselet az I. temetőhöz hasonlóan kevés nemesfém ékszert és ruhadíszt tartalmazott. Jellemzőek a kerek átmetszetű, kihegyesedő végű huzalkarperecek, s 3 női sírban veretes lábbelit találtak. Magas a lovas sírok száma (9 férfi, 5 nő, 1 gyermek), egy-egy férfi- és női sírban pedig csak lószerszám került elő. A temetőből két érme látott napvilágot: Burgundi Rudolf (922–926) denára és Ahmad ibn Iszmail 907/908–911/912 között kibocsátott dirheme.[1244] A két temető a 10. század első kétharmadára keltezhető, s mindkettőt azonos időben használták. A fegyveres és méltóságjelvényekkel felszerelt férfisírok aránya mindkettőben magas. Feltűnő viszont, hogy az I. temető 14 melléklet nélküli vagy szerény mellékletekkel rendelkező sírjával szemben a II. temetőben csak 5 hasonló található.

Évtizedeken keresztül mosták ki a Tisza áradásai a Zalkod-Szegfarkán lévő honfoglalás kori temető sírjait [418. lh]. Az összegyűjtött leletek (emberi és lócsontok, rozettás lószerszámveretek, nyeregveretek, övveretek, lábbeliveretek, pántkarperec, lószerszám) gazdag honfoglalás kori temetőről vallanak.[1245] A térségben hasonló korú temetőket sejtet több szórványlelet (Kenézlő: oldalpálcás zabla a község határából, Zalkod-Heiszman K. telke).[1246]

A fent ismertetett valamennyi bodrogközi lelőhely a 10. századra keltezhető. Napjainkig mindössze tíz olyan temetőt ismerünk, amelyek sírjait a 11. században ásták meg. Rád-Cselédhomokon egy hajdan legalább 80-100 síros temető 13 feltárt sírjában (5 férfi, 3 nő, 1 gyerek, 4 nem meghatározható) S-végű hajkarikákat, edényeket, kést és egy baltát találtak, az egyik sírban I. (Szent) László (1077–1095) érméje feküdt [519. lh].[1247] E lelőhelytől mintegy 750 méterre, Rád-Vereshomokon hasonló korú, S-végű hajkarikákkal jellemezhető temető 20 sírja került elő [520. lh]. A környék egyéb lelőhelyein (Garány [518. lh], Örös-Külsőlegelő [521. lh], Bodrogszentmária-Papdomb [522. lh], Zemplén-Kertalja [523. lh], Zemplén-Várhegy [524. lh]) hasonló korú teme-

[1239] Jósa 1914, 303–340.
[1240] László 1944, 138–149.
[1241] Kovács 1989, 35–37.
[1242] Katalógus 1996, 150–152 (Révész László).
[1243] Fettich 1931, 48–112. – E véleményét osztotta László Gyula is (László 1944, 138–139).
[1244] Kovács 1989, 37–38.
[1245] Hampel 1900, 732–733; Jósa 1914, 177–178; Kiss 1933–1934, 217–218. – A zalkodi lelőhely [418. lh] kutatását jelenleg nem teszi lehetővé, hogy felette található a község felhagyott zsidó temetője, valamint a református temető, s a helyi lakosok a területet szemétlerakó helyként is hasznosítják.
[1246] FÉK 1962, 47, No. 549; Valter 1974, 35.
[1247] Miroššayová 1982, 36–44.

tőket sejtetnek az elpusztult sírokból származó S-végű karikaékszerek, valamint Zemplén-Kertalján I. Béla király (1060–1063) denára.[1248] Szomotor-Hegyilegelőn egy ismeretlen nagyságú temető 35 sírját mentették meg (S-végű hajkarikák, fonott gyűrűk, fejes gyűrű, lunula, kockásra vagdalt felületű gyöngyök, Salamon [1063–1074] és I. [Szent] László [1077–1095] királyok érméi) [425. lh].[1249] Hasonló időszakban, a 11. század második felében használták a 107 sírral teljesen feltárt temetőt Karcsa-Kormoskán (S-végű hajkarikák, fluoritgyöngyök, sodrott, fonott és rombusz átmetszetű gyűrűk, Béla *dux* [1048–1060], I. [Szent] László [1077–1095] és I. [Könyves] Kálmán [1095–1116] érméi) [435. lh].[1250] A felnőttek aránya kiegyensúlyozott, 36 férfi, 35 nő, 7 *juvenis*, 11 *infans* I–II nyugodott a temetőben, 18 egyén nemét nem lehetett meghatározni. Sárazsadányon Kalicz Nándor tárta fel egy 11. századi temető részletét [429. lh].[1251]

A Taktaközt a Tisza áradásai, valamint a Taktából kiágazó erek csaknem összefüggő mocsárrá változtatták, melyen átkelni csak Tokajnál és Tiszalucnál lehetett. A Tisza árterét délről a nyíri Mezőség, északról a Taktaköz lelőhelyei veszik körbe. Tiszatardoson több alkalommal (1936, 1941) összesen 13 sírt figyeltek meg [436. lh].[1252] A megmentett leletek (kengyelek, gyöngyök, füles gomb, nyakperec, edény, kés, lócsontok) egy szerény leletanyagú 10. századi temetőre utalnak. Tarcalon 1894-ben szőlőtelepítés során került elő 4 sír [437. lh]. A találók elmondása szerint közülük három melléklet nélküli volt, a negyedik viszont (annak ellenére, hogy a mellette fekvő tárgyak nagyrésze elkallódott) a korszak leggazdagabb mellékletű férfisírjai közé tartozott.[1253] Aranyozott ezüstveretekkel díszített méltóságjelvényei (öv, szablya, tarsolylemez, készenléti íjtegez) mellett több veret egykori elhelyezkedése ma már nem állapítható meg. Egy részük a lószerszámhoz tartozhatott (a sírból lócsontok, kengyelpár és tausírozott oldalpálcás zabla is előkerült), mások talán a ruházatot díszítették, mint a finoman kidolgozott nagy méretű, ötszög alakú veretek.[1254] A lelőhelyen hitelesítő ásatást nem végeztek. Mezőzombor-Bálvány-dombon homokhordás során ismeretlen számú sírt megsemmisítettek, Megay Géza 3 temetkezés helyét rögzíteni tudta, további hármat pedig feltárt [438. lh].[1255] A feldúlt sírokból nyitott hajkarikák, lekerekített és pödrött végű pántkarperecek, edények kerültek elő. A feltárt temetkezések közül kettő melléklet nélküli, a 4. sír női halottját csüngős ingnyakveretekkel, csüngős kaftánveretekkel, veretes csizmával temették el. Rozettás végű, felületén poncolt, aranyozott háttérből kiemelkedő indákkal díszített karperece a korszak legmívesebb ékszerei közé tartozik. A lelőhelyen további ásatás nem történt, pedig későbbi szemléje során Dienes István újabb kengyeleket és zablákat talált a kidobott földben. Ily módon a temető kiterjedését és a sírok számát még hozzávetőlegesen sem lehet megbecsülni. Valószínűleg legalább 10-15 sírt megsemmisítettek, köztük legalább három lovas, vagy lószerszámos temetkezést.[1256] Az ismert temetőrészlet a 10. század második-harmadik harmadára keltezhető. Szerencs-Kácsatetőn egy út szélesítése során 2 sírt találtak [439. lh]. Az egyiket teljesen megsemmisítették, a másikban állítólag lócsontok és vastárgyak is voltak, de a leletek közül csak a 18 darabból álló indásvirágos díszű, aranyozott ezüst övkészletet mentették meg.[1257] A lelőhelyen hitelesítő ásatás nem történt. Tiszaluc-Sarkadpusztán Kovács László 252 sírral teljesen feltárt egy 11. századi temetőt, melyben 42 férfi, 52 nő, 146 gyermek nyugodott, 8 *juvenis* és 5 felnőtt esetében nem határozták meg az elhunyt nemét [443. lh].[1258] A két temetőmagból induló temetkezések 32%-a tartalmazott szerény leletanyagot: nyitott, körte alakú és S-végű hajkarikákat, fluorit, fóliás és kockásra vagdalt felületű gyöngyöket, változatos típusú gyűrűket. Mindössze egyetlen sírban került elő sodrott nyakperec és huzalkarperec, egy másikban pedig a koponyán kerek, a nyak tájékán csüngőtagos ruhadíszek. Érmét 31 sír tartalmazott, az Aba Sámuel (1041–1044) és I. (Szent) László (1077–1095) uralkodása közötti fél évszázadból. A temető megnyitására az ásató szerint az 1040-es évek táján került sor, felhagyása a 11–12. század fordulóján történhetett.

A Taktaköz területéről további lelőhelyek nem ismertek. Előkerült ugyan egy körte alakú kengyelpár „Tokaj környéke" megjelöléssel, de közelebbről ismeretlen helyről. Ugyancsak kétséges az úgynevezett „Tokaji kincsként" számon tartott, s legalább három időrendi réteget képviselő tárgyegyüttes származási helye. A kincs 10. századi részének a zalkodi temetőből [418. lh] való származását feltételező hipotézist nem lehet alátámasztani.[1259]

[1248] Nevizánsky–Košta 2009, 327–329.
[1249] Pastor 1955, 276–285.
[1250] Révész 2011, 529–558.
[1251] Kalicz 1958, 129–132.
[1252] FÉK 1962, 80, No. 1143–1145; Kovács 2015b, 221–225.
[1253] Jósa 1895, 75–76; Fettich 1937, 73–75; Kovács 2015b, 49–90.
[1254] Katalógus 1996, 120–123 (Révész László).
[1255] Megay 1963, 37–53; Kovács 2015b, 19–32.
[1256] Katalógus 1996, 159–160 (Révész László).
[1257] Dienes 1973, 213–214; Kovács 2015b, 34–41.
[1258] Kovács 1986a, 218–223; Kovács 2015b, 91–220.
[1259] Németh 1969, 189–199; Mesterházy 1994, 193–239; Kovács 2015b, 226–247.

V.4.2. A FELSŐ-TISZA-VIDÉK 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK LELETANYAGA

A nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és Taktaköz területéről a vizsgált időszakból összesen 92 lelőhelyről van tudomásunk *(55. kép)*. Ezek forrásértéke jelen esetben is széles skálán mozog, a teljesen szétrombolt, csak szórványleletekkel jellemezhető temetőmaradványoktól a teljesen, vagy nagyobbrészt feltárt temetőkig. Utóbbiak száma mindössze 12, tehát alig a lelőhelyek 11,04%-a. A lelőhelyek eloszlása a 10–11. században térben és időben nem egyenletes. A legsűrűbben lakott térség a nyíri Mezőség volt, melyet széles leletmentes sáv választ el mind a Hortobágy, mind a Hajdúság (Hajdúnánás, Hajdúdorog, Kálmánháza környéke), mind a Nyírségnek Nyíregyháza térségében sűrűsödő más lelőhelyeitől. (Tiszavasvári és Nyíregyháza határa között egyedül Nagycserkeszről van tudomásunk egy lelőhelyről [381. lh].) Az állandóan vízjárta árterek természetesen itt is lakatlanok maradtak, ez az oka annak, hogy a térség nyugati részén, a Tiszadada–Tiszadob–Tiszavasvári–Újtikos által közrezárt háromszögön belül egyetlen lelőhelyünk sincsen.[1260] Északkelet felé tovább haladva, a temetők a Tiszai-ártér és a Nyíri-plató szűk találkozási sávjában koncentrálódnak Tiszaeszlár, Rakamaz, Tímár, Szabolcs térségében egészen Gáváig és Tiszabercelig, ahonnan már szélesebb térségekben követik a Rétköz keleti szegélyének vízi világát, délen egészen Buj határáig. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy e települési íven belül, a Nyíri-platón egészen Nyíregyháza határáig ismét csak terjedelmes lelőhelymentes terület található. Tovább haladva kelet felé, a temetők zöme a Rétköz déli szegélye és a Nyíri-plató találkozási sávjában, valamint a Rétköz belsejében futó nagy eret követő folyóhát kiemelkedésein helyezkedik el, mintegy körülölelve az állandóan, illetve időszakosan vízjárta területeket, hogy azután Szabolcsveresmart és Rétközberencs térségében kanyarodjanak vissza a Tiszához.[1261] A Rétköztől délre, a Nyírség hatalmas, Napkor–Érpatak–Balkány–Piricse–Nyírgyulaj–Nyírkarász által határolt nyírvizes, nagyobb vízfolyás nélküli térségein belül napjainkig egyetlen 10–11. századi temető sem került elő! A Rétköz északkeleti végében és a Tiszahát északi peremén a Tuzsér [380. lh], Tiszabezdéd [379. lh], Eperjeske [383. lh], Mándok [386. lh] lelőhelyei által alkotott temetőcsoport zárja le a Tisza bal parti lelőhelyek sorát.

A temetők innentől a folyó jobb partjától indulva, Zemplénagárd, Tiszasalamon, Ágcsernyő [433. lh], Bély [431. lh] és Kisdobra [430. lh] területén csoportosulnak. Hosszabb leletmentes sáv után a lelőhelyek következő csoportja Szinyér és Bodroghalom között helyezkedik el, jobbára a Karcsa medrét követő dombokon. Az egyetlen zempléni sírt [428. lh] kivéve nem lépik át a Bodrogot, s nem találhatók temetők (de még csak szórványleletek sem) a Latorca, Laborc, Ondava és Tapoly völgyében sem. A 10–11. századi településterület határa tehát itt húzódott, az említett folyók völgyeit legfeljebb nyári legelőterületként hasznosították, de tartós szállásokat ott nem létesítettek. Az említett temetőcsoportot a Hosszúrét mocsarai választották el a Sziget-homokhátságtól, amelyen a zalkodi és kenézlői közösségek ütötték fel szállásaikat, immár visszakanyarodva a Tiszához. A folyón történő átkelést a Balsa és Kenézlő közötti gázló, illetve rév biztosította. A Tisza medrét északról és délről követő magaspartot nem szállták meg, a Bodrogközben Zemplénagárdtól Kenézlőig, a Rétközben Rétközberencstől Paszabig egyetlen temető sincs. Ennek következtében a Rétköz északi, valamint a Bodrogköz déli sávja betelepítetlen maradt.

A Taktaköz mocsárvilágának csak az északi és keleti peremét telepítették be a Tiszatardostól Szerencsig húzódó félkörben, mintegy a nyíri Mezőség temetőinek folytatásaként. Szerencstől nyugatra, a síkság és a hegyvidék találkozásánál ismét hiányoznak a lelőhelyek, a tiszai átkelő környékén létesített tiszaluci temető [443. lh] kivételével.

Az elmondottakat összegezve, a vizsgált terület temetői jól körülhatárolható, s más temetőcsoportoktól tetemes, olykor több tucat kilométeres üres sávokkal elválasztott tömböt alkotnak. Egyedül délnyugati irányban helyezkednek el viszonylag közel Nyíregyháza, valamint Hajdúdorog–Hajdúnánás–Kálmánháza lelőhelycsoportjai. Az említett tömbön belül is megfigyelhetők azonban egymástól leletmentes területekkel elváló kisebb csoportok, e jelenségnek részint vízrajzi, részint talajtani okai voltak, ezen túl azonban elkülönülésüknek nyilván egyéb indokai is lehettek. Ennek megfejtéséhez a temetők jellegének és időrendjének megfejtése vihet közelebb bennünket.

A nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és Taktaköz területéről előkerült 92 temető és temetőmaradvány közül 59 keltezhető a 10. századra, 8 a 10. század második felére – a 11. század elejére, 4 a 10–11. századra, további 21 pedig a 11. századra, esetleg a 12. század elejére is átnyúlva. Az alábbiakban e négy időrendi csoport lelőhelyeit fogom megvizsgálni, természetesen figyelembe véve az esetleges párhuzamosságokat is, tehát például a 10. századra keltezett lelőhelyek értékelésénél számolni fogok a 10–11. századinak tekintett temetők korai szakaszával is.

A 10. században használt temetők *(56. kép)* jellegzetességeinek vizsgálatához első lépésként tekintsük át azok sírszámait és az eltemetettek nemi arányait. E mun-

[1260] Tóth 2014, 251.
[1261] Istvánovits 2003, 245–248.

ka során természetesen nem téveszthetjük szem elől azt a tényt, hogy az ide sorolt lelőhelyek közül csak 9+1 tekinthető teljesen, vagy nagyobbrészt (legalább 70-75%-ban) feltártnak.[1262]

5. táblázat. Felső-Tisza-vidék 10. századi temetői

Lelőhely[1263]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Tiszadob-Sós-szék	5+X		4		1
Tiszalök-Kisfás tanya	6+X	?	?	?	
Tiszalök-Vajasdomb*	90	3	9	15	63
Tiszavasvári-Aranykerti tábla*	20	7	8	3	2
Tiszavasvári-Deákhalom	5+X	2	1		2
Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart	8+X	1	1	2	4
Tiszavasvári-Nagy Gyepáros	18+X	4	5	8	1
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.*	24	9	5	6	4
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.*	13	5	4	3	1
Tiszaeszlár-Dióskerti tábla	27+X	4	5	9	9
Tiszaeszlár-Hegyeshatár	?				
Tiszaeszlár-Újtelep	4+X	3	1		
Tiszaeszlár-Vörösmarty utca	3+X		3		
Rakamaz-Fő u.	1+X		1		
Rakamaz-Gyepiföld	9+X	3	3		3
Rakamaz-Strázsadomb	19+X	7	2		10
Tímár-Béke TSz I.	41+X	16	17	8	
Tímár-Béke TSz II.	6+X	?	?	?	
Szabolcs-Vontatópart	29+X	?	?	?	
Gáva-Szincsedomb	1+X		1		
Gáva-Vásártér, 10. századi rész	8+X	3?	5?	?	?
Tiszabercel-Ráctemető	30+X	9	15	3	3
Tiszabercel-Diófa-lapos	2+X	?	?	?	
Tiszabercel-Újsor	38+50?	10?	?	?	?
Buj-Gyeptelek	4-6	2-3 (min. 2, max. 3)	1-2		1
Paszab-Belterület, Horváth I. kertje	1+X	1			
Ibrány-Esbóhalom, 10. század*	144	55	39	41	11
Nagyhalász-Zomborhegy	45+X				
Demecser-Borzsova-puszta	2+X	2			
Beszterec-ismeretlen lh	?				
Gégény-Vasúti őrház	1+X				
Anarcs-Czóbel-birtok	?				
Pap-Balázshegyi tábla	7 + 20-30?	1	1	5	
Döge-Kishegy	12+X		2	1	9
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb	8+X	4	3		1
Rétközberencs-Paromdomb	4 + 50-60?	2	1		1
Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő*	18	9 (9 biztos, 2 bizonytalan)	5		4

[1262] Tiszalök-Vajasdomb [347. lh], Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Tiszaeszlár-Bashalom I–II. temető [331–332. lh], Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő [379. lh], Tuzsér-Boszorkányhegy [380. lh], Karos-Eperjesszög II–III. temető [422b-c. lh], Kenézlő-Fazekaszug II. temető [419b. lh], továbbá ide számít Ibrány-Esbóhalom [367. lh] 10. századi periódusa is. A táblázatban e lelőhelyeket *-gal jelölöm.

[1263] A táblázatban a lelőhelyek nem ábécé szerint követik egymást, hanem a mikrorégiók fent alkalmazott leírását követve, DNy-ról ÉK felé haladva, majd a Tisza vonalát átlépve keletről nyugati irányba tartva sorolom fel azokat, ily módon is megtartva az alapvető földrajzi tagolást.

Lelőhely[1263]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Tuzsér-Boszorkányhegy*	11	7	2	1	1
Eperjeske	9+X	3			6
Mándok-Tetenke	2+X		1		1
Zemplénagárd-Terebesi homok	1+X	1			
Bély	?				
Kisdobra-Ligahomok	8+X	5	2		1
Szinyér	1+X		1		
Zemplén-Szélmalomdomb	1		1		
Bodrogvécs	10+X				
Nagykövesd-Szőlőshomok	?				
Bodrogszerdahely-Bálványdomb	13+X	6	3	4	
Karos-Eperjesszög I.	13+40-50?	7	4	1	1
Karos-Eperjesszög II.*	73	26	20	24	3
Karos-Eperjesszög III.*	19	11	5	3	
Bodroghalom-Eresztvényhomok	28+X				
Karcsa-Tégláska	1+X				
Sárospatak-Baksahomok	10+X	6	2		2
Kenézlő-Fazekaszug I.	25+X	8	3		14
Kenézlő-Fazekaszug II.*	26	12	9	3	2
Zalkod-Szegfarka	?				
Tarcal-Vinnai-dűlő	4+X	1			3
Mezőzombor-Bálvány-domb	6+X		1		5
Szerencs-Kácsatető	2+X	1			1
Tiszatardos-Nagydűlő	13+X	1	3	6	3

A sírok száma: a temető jellege szempontjából elsőként érdemes a teljesen feltárt lelőhelyeket figyelembe venni, a töredékeikben ismerteket pedig ezekkel összevetni. A 10 teljesen, vagy nagyobb részt feltárt temető sírszáma 11–144 között mozog, tehát viszonylag nagy szóródást mutat. Zömük azonban 11–26 síros, tehát a viszonylag kicsi, rövid ideig használt 10. századi temetők közé sorolható. Az eltemetettek nemi arányai ezekben egy kivétellel (Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh]) mindenütt enyhe (Tiszaeszlár-Bashalom II. [332. lh], Tiszabezdéd [379. lh], Kenézlő-Fazekaszug II. [419b. lh]) vagy jelentős férfi többletet mutatnak (Tiszaeszlár-Bashalom I. [331. lh], Tuzsér [380. lh], Karos-Eperjesszög III. [422c. lh]). Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy különösen a régi feltárások esetében nagy a bizonytalan, nem meghatározható csontvázak száma. Úgy tűnik, a töredékes lelőhelyek zöme is ebbe a kategóriába sorolható, bár ezek megítélése során az előzőeknél is jóval több bizonytalansági tényezővel számolhatunk.[1264] Az utóbbiak feltárt sírjainak férfi–nő aránya is hasonló, beleértve a többször is kimutatható jelentős férfi többletet (Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh], Rakamaz-Strázsadomb [403. lh], Eperjeske [383. lh], Kisdobra-Ligahomok [430. lh], Bodrogszerdahely-Bálványdomb [423. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh]). Igaz, olyan lelőhelyek is vannak, ahonnan nagyrészt inkább női sírok ismertek (Tiszadob-Sós-szék, Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh], Rakamaz-Fő u. [404. lh], Gáva-Szincsedomb [363. lh], Buj-Gyeptelek [359. lh]), ezek azonban kivétel nélkül csak temetőrészletek.

A teljesen vagy nagyrészt feltárt temetők következő csoportja már népesebb, 73–90–144 síros (Karos-Eperjesszög II. [422b. lh], Tiszalök-Vajasdomb [347. lh],

[1264] Tiszadob-Sós-szék, Tiszalök-Kisfás tanya [342. lh], Tiszavasvári-Deákhalom [350. lh], Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart [351. lh], Tiszaeszlár-Hegyeshatár [334. lh], Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh], Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh], Rakamaz-Fő u. [404. lh], Rakamaz-Gyepiföld [405. lh], Rakamaz-Strázsadomb [403. lh], Tiszabercel-Diófa-lapos [375. lh], Buj-Gyeptelek [359. lh], Paszab-Belterület [402. lh], Demecser-Borzsovapuszta, Gégény-Vasúti őrház [366. lh], Pátroha-Kuklás-domb [371b. lh], Pap-Balázshegyi tábla [388. lh], Döge-Kishegy [362. lh], Szabolcsveresmart-Szelérd-domb [373. lh], Rétközberencs-Paromdomb [372. lh], Eperjeske [383. lh], Mándok-Tetenke [386. lh], Zemplénagárd, Kisdobra-Ligahomok, Szinyér [434. lh], Bodrogvécs [426. lh], Nagykövesd-Szőlőshomok [424. lh], Bodrogszerdahely-Bálványdomb [423. lh], Karcsa-Tégláska [427. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh], Tarcal-Vinnai-dűlő [437. lh], Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh], Szerencs-Kácsatető [439. lh].

Ibrány-Esbóhalom 10. századi része [367. lh]). Karos és Ibrány esetében itt is jelentkezik a férfi többség, a tiszalök-vajasdombi temetőről [347. lh] azonban annyira csekély adatok állnak rendelkezésünkre, hogy e tekintetben azt nem tudjuk megítélni. Úgy tűnik, a töredékes lelőhelyek tekintélyes számú fennmaradó része is e típusba sorolható.[1265] Az ismert sírok nemi arányai itt már jóval kiegyensúlyozottabbak, többnyire a női temetkezések enyhe többségével, s az előzőeknél magasabb a gyermeksírok száma és aránya is. Ez alól csak két, férfi többséget mutató temető kivétel: Karos-Eperjesszög I. [422a. lh] és Kenézlő-Fazekaszug I. [419a. lh].

Az elemzett területről csupán egyetlen olyan sírt ismerünk, melynek környezetét megkutatták, s így nagy valószínűséggel magányos temetkezésnek tartható, ez Zemplén-Szélmalomdombon került elő [428. lh].

A temetők értékelése során további fontos szempont az azonos időszakban, ugyanolyan jellegű közösségek által használt, egymástól csupán néhány száz méterre elhelyezkedő lelőhelyek megítélése. A vizsgált területen több ilyen is található: a már régebb óta ismert Kenézlő-Fazekaszug I–II. [419a–b. lh] mellett Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Karos-Eperjesszög I–III. [422c. lh], de felvethető néhány további tiszaeszlári (Vörösmarty utca [335. lh], Újtelep [337. lh], Hegyeshatár [334. lh], esetleg Dióskerti tábla [333. lh]), rakamazi (Strázsadomb [403. lh], Gyepiföld [405. lh], esetleg Fő u. [404. lh]), tiszabezdédi (Harangláb-dűlő [379. lh], Homokbánya), valamint az egymástól 500 méterre fekvő bélyi [431. lh] és kisdobrai [430. lh] lelőhelyek kapcsolata is *(57–59. kép)*. Hasonló jellegű lehetett a két szomszédos, de teljesen megsemmisített zemplénagárdi temető is. A három karosi temető leletanyagának összefüggéseit korábban már részletesen elemeztem, rávilágítva arra is, hogy maga a karosi II. temető [422b. lh] is két, egymástól jól elkülöníthető sírcsoportra osztható.[1266] Ebben a megvilágításban már kérdésessé válik az is, hogy ezeket az egymáshoz közeli lelőhelyeket indokolt-e külön, önálló temetőkként kezelnünk? Véleményem szerint helyesebb, ha azokkal, mint sajátos temetkezési egységekkel számolunk. E kérdésben továbblépni pusztán régészeti eszközökkel nem tudunk. Kiterjedt természettudományos (főként archeogenetikai) vizsgálatok adhatnak csak választ arra, hogy az ugyanazon dombon, vagy egymás közelében elhantolt egyének (vagy egy részük) rokonságban állt-e egymással? Ez utóbbi kutatások első eredményei azt mutatják, hogy a három karosi temető népessége egymástól markánsan elkülönül, az egyes temetőkön belül vannak ugyan rokonok, de a temetők közötti kapcsolatot csupán egyetlen adat bizonyítja: a II/52. és a III/11. sírokban nyugvó vezérek testvérek voltak.[1267] Ezek az elsődleges eredmények további ellenőrzésre, s más hasonló temetkezési egységek vizsgálataival történő kiegészítésre és összevetésre várnak. A korabeli hatalmi struktúra felépítése szempontjából azonban hallatlanul fontos az az adat, mely szerint a temetkezési egység két temetőjében nyugvó vezérek apai és anyai ágon egyaránt testvérek voltak.

Az is megfejtésre vár, hogy egyesek miért választottak közös temetkezési helyet, más csoportok viszont miért különültek el némileg a többiektől? S azt sem tudjuk természetesen, hogy adott esetben egyetlen település különböző közösségei (családjai, háznépei) választottak közös, illetve egymással szomszédos nyughelyeket, vagy különböző szállások halottait temették-e együvé? A további vizsgálatokat egyelőre az is gátolja, hogy (talán a két tiszaeszlár-bashalmi temetőt [331–332. lh] leszámítva) jelenleg nem áll rendelkezésünkre egyetlen, minden tagjában, illetve részletében feltárt teljes temetkezési egység sem. Az azonban már most is világos, hogy a hagyományos „temető" fogalmán túllépő temetkezési egységek összesített sírszáma jóval nagyobb, mint ahogyan azt elkülönítve kezelt részleteik sugallnák: Tiszaeszlár-Bashalmon [331–332. lh] így 24+13 = 37, Kenézlő-Fazekaszugban [419a–b. lh] 25+X (véleményem szerint még legalább 30-40) +26 = 51+X (összesen talán 80-100), Karos-Eperjesszögön [422a–c. lh] 13+X (legalább 40-50) +73+19 = 105+X (összesen kb. 150-160) sírral számolhatunk. A többi, ide sorolható temetkezési egység minden tagja annyira töredékes, hogy esetükben még hozzávetőleges becslésre sem vállalkozhatom.

A térség 10. századi temetőinek további értékeléséhez a leletanyag összetételét kell szemügyre vennünk. E tekintetben főként a fegyvereket, méltóságjelvényeket, fém ruhadíszeket, valamint ékszereket és a lovas temetkezéseket vizsgálom, de természetesen figyelemmel leszek a többi tárgytípusra is. Elsőként a fegyvert tartalmazó sírokat tekintem át.[1268]

[1265] Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh], Tiszaeszlár-Dióskerti tábla [333. lh], Tímár-Béke TSz I–II. [408a–b. lh], Szabolcs-Vontatópart [406. lh], Tiszabercel-Ráctemető [377. lh], Nagyhalász-Zomborhegy [370. lh], Karos-Eperjesszög I. [422a. lh], Bodroghalom-Ereszvényhomok [421. lh], Kenézlő-Fazekaszug I. [419a. lh], Tiszatardos-Nagydűlő [436. lh].

[1266] Révész 1996, 193–206.

[1267] Neparáczki E.: Honfoglalók származásának és rokonsági viszonyainak vizsgálata archaeogenetikai módszerekkel. [PhD dolgozat tézisfüzete] Szeged 2017. [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3794/15/Neparaczki%20Endre-magyar%20tezisfuzet.pdf]

[1268] Az egyes oszlopokban a temetőnek az adott fegyvertípust tartalmazó sírjainak a számát adom meg.

6. táblázat. A Felső-Tisza-vidék fegyveres sírjai

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Szablya	Balta	Lándzsa	Íjászfelszerelés
Tiszalök-Kisfás tanya	6+X	?	–	–	–	1
Tiszalök-Vajasdomb*	90	3+X	–	–	–	3
Tiszavasvári-Aranykerti tábla*	20	7	1	1	–	3
Tiszavasvári-Nagy Gyepáros	18+X	4	–	–	–	1
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.*	24	9	2	1	–	7
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.*	13	5	3	–	–	3
Tiszaeszlár-Dióskerti tábla	27+X	4	–	–	–	1
Tiszaeszlár-Hegyeshatár	?	?	–	–	–	1
Tiszaeszlár-Újtelep	4+X	3	–	–	–	2
Rakamaz-Gyepiföld	9+X	3	–	–	–	3
Rakamaz-Strázsadomb	19+X	7	2	–	–	3+X
Tímár-Béke TSz I.	41+X	16	–	–	–	1
Szabolcs-Vontatópart	29+X	?	–	1	–	1+X
Gáva-Vásártér (10. századi rész)	8+X	3+X	–	–	–	2
Tiszabercel-Ráctemető	30+X	9	–	1	–	4
Tiszabercel-Újsor	38+50?	?	–	–	–	12
Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola	20+X	?				1
Paszab-Belterület, Horváth I. kertje	1+X	1	–	1	–	1
Ibrány-Esbóhalom, 10. század*	144	55	–	2	–	7
Nagyhalász-Zomborhegy	45+X	?	–	1	–	2[?]
Nagyhalász-Homoktanya	?	?	–	3	1	–
Kisvárda-Csabamező	?	?	–	1	–	–
Demecser-Borzsova-puszta	2+X	2	2	1	–	–
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb	8+X	4	1	–	–	1
Rétközberencs-Paromdomb	4 + 50-60?	2	1	–	–	2
Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő*	18	9	3?	–	1	7
Tuzsér-Boszorkányhegy*	11	7	–	–	–	4
Eperjeske	9+X	3	–	–	–	3
Zemplénagárd-Terebesi homok	1+X	1	1	–	–	–
Kisdobra-Ligahomok	8+X	5	2	1	–	1
Zemplén-Szélmalomdomb	1	1	1	–	–	1
Bodrogvécs	10+X		4	1	–	X
Nagykövesd-Szőlőshomok	?		1	–	–	–
Bodrogszerdahely-Bálványdomb	13+X	6	1	2	–	4
Karos-Eperjesszög I.	13+40-50?	7+X	4	–	–	X
Karos-Eperjesszög II.*	73	26	8	3	–	22
Karos-Eperjesszög III.*	19	11	1	2	–	5
Bodroghalom-Eresztvényhomok	28+X		–	–	–	–
Karcsa-Tégláska	1+X		–	–	–	1
Sárospatak-Baksahomok	10+X	6	3	–	–	5
Kenézlő-Fazekaszug I.	25+X	8	4	2		8
Kenézlő-Fazekaszug II.*	26	12	1	–	–	8
Tarcal-Vinnai-dűlő	4+X	1	1	–	–	1

A leletkörülmények következtében többnyire ugyan csak hozzávetőleges adatsorral rendelkezünk, a fegyvereket tartalmazó sírokra vonatkozó számok azonban így is tanulságosak. A nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és Taktaköz területéről a 10. századból minimálisan 241 férfisír került elő. E temetkezések mellékleteként, illetve a sírokat magába fogadó temetők szórványleleteként a közelharc fegyvereiként összesen 47 szablya, 21 balta[1269] és 2 lándzsa[1270] került elő. E fegyverekről utoljára közel 30 éve született összegző áttekintés, így Kovács László számszerű adatait ma már csak tájékoztató jellegű, de az arányokat tekintve elégséges viszonyítási alapként szolgáló kiindulópontnak tekinthetjük.[1271]

Kovács László 129 ismert lelőhelyű szablyáról tudott, ezek száma napjainkban hozzávetőleg 150 lehet. E mennyiség nagyjából egyharmada, 47 szablya a vizsgált térségben került elő. Megoszlásuk azonban korántsem egyenletes. A nyíri Mezőségből (ide számítva az annak peremén fekvő Rakamaz-Strázsadombot is [403. lh]) 4 lelőhelyről e fegyver 7 példánya ismert, nyolcadikként ide soroltam a rakamazi szablyamarkolatú kardot is. Kizárólag gazdag leletanyagú temetőkben fordul elő, s a szablyák egy része különleges kidolgozású volt: Tiszavasvári-Aranykerti táblán [349. lh] az ellenző és a függesztők ezüst- és vörösréz huzalokkal tausírozottak, a rakamazi vezéri sír szablyáján pedig arany- és aranyozott ezüstszerelékek találhatók [403. lh]. A két tiszaeszlár-bashalmi temető [331–332. lh] más szempontból érdekes: az I. temető 9 férfisírjából 2, a II. temető 5 férfija közül viszont 3 mellé helyezték el e fegyvert. További érdekesség, hogy két esetben a szablyamelléklet csak jelképes volt, Tiszaeszlár-Bashalom I. C sírjában csak a függesztőfület [331. lh], Tiszaeszlár-Bashalom II. 1. sírjában pedig a keresztvasat találták meg [332. lh].

Részben hasonló adatokkal találkozunk a Rétköz esetében is, melynek ugyancsak 4 lelőhelyéről 7 szablyát ismerünk. Ezek közül gazdag leletanyagot a rétközberencsi temetőmaradvány szolgáltatott [372. lh], a tiszabezdédi inkább csak néhány méltóságjelvényével és a lovas, fegyveres sírok nagy számával emelkedik az átlag fölé. Hasonló jellegű lehetett a szabolcsveresmart-szelérd-dombi temető is [373. lh]. A bezdédi lelőhelyet kiemeli az is, hogy a biztosan férfiként meghatározható 7 sír közül legalább 3 tartalmazta e fegyvertípust. Demecser-Borzsova-puszta [360. lh] esetében a két szablyás sírt egymástól 100 lépésnyire találták, így valószínű, hogy azok nem egy temetőből valók, hanem két, egymáshoz közeli lelőhely által alkotott, a bashalmiakhoz, kenézlőiekhez [419a–b. lh] hasonló temető által alkotott temetkezési egységből. Nemesfém díszes fegyver nincs a Rétközben.

Az eddigiektől teljességgel eltérő képet mutat a Bodrogköz, melynek 12 lelőhelyéről 31 szablya került elő.[1272] Kettő vagy annál több szablyát 6 temetőben találtak. Ezek közül a bodrogvécsi [426. lh] és a karosi I. temető [422a. lh] a 4-4 szablya ellenére részleteiben nem értékelhető, a férfiak és a szablyás sírok aránya azonban Kisdobrán [430. lh] 5:2, Karos-Eperjesszög II. [422b. lh] esetében 26:8, Sárospatak-Baksahomokon [420. lh] 6:3, Kenézlő I. [419a. lh] esetében pedig 8:4. A szablyák koncentrációja még inkább szembetűnő, ha az egymás közelében fekvő karosi és kenézlői temetőket egy-egy temetkezési egységként fogjuk fel (Karos [422a–c. lh]: 13, Kenézlő [419a–b. lh]: 5 szablya). Számban, arányokban e lelőhelyek csak a tiszaeszlár-bashalmi temetőkkel vethetők össze (5 szablya). Nemesfém szerelékes szablyák Zemplén-Szélmalomdombról [428. lh], valamint a karosi II/11., 50., 52. [422b. lh] és a III/11. sírból [422c. lh] kerültek elő, de a korabeli beszámolók szétkalapált dirhemekkel borított hüvelyt említenek Bodrogvécsről is [426. lh]. Ez utóbbi fegyverről felmerült annak lehetősége, hogy valójában szablyamarkolatú kard lenne, a térség második ilyen jellegű fegyvereként.[1273]

A Taktaközből mindeddig egyetlen szablya ismert, igaz, az egy míves, aranyozott ezüstszerelékekkel ellátott példány Tarcal-Vinnai-dűlőből [437. lh].

Az elmondottak rövid összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és a Taktaköz a szablyák páratlan koncentrációjával kiemelkedik a Kárpát-medence más régiói közül. Másutt hasonló leletsűrűséget akár a mikrorégiók, akár a temetők szintjén csak ritkán tapasztalhatunk (sárrétudvari temetők, Csongrád-Vendelhalom [772. lh], kolozsvári temetők).[1274] A leletsűrűsödés szempontjából korábban egy egységként kezeltem az egész Felső-Tisza-vidéket (beleértve a Szatmár–Beregi-síkságot és a Nyírség itt nem vizsgált részét is).[1275] A részvizsgálatok elvégzése után azon-

[1269] E szám nem tartalmazza a bizonyítottan kései típusú (a 10. század második felére vagy a 11. század elejére) keltezett nyéltámaszos baltákat és bárdokat, azokra a későbbiek során térek ki.

[1270] A Nagyhalász-Homoktanyán [369. lh] talált szórvány lándzsáról nem dönthető el egyértelműen, hogy korszakunkba tartozik-e (Istvánovits 2003, 340).

[1271] Kovács 1980; Kovács 1986c, 216–313; Kovács 1990, 39–49.

[1272] E szám tovább növelhető, ha ide számoljuk az Ágcsernyő-Nagyréti dombon [433. lh] talált szablyát. A lelőhely megítélése azonban problematikus, az ugyanott talált kétélű kard arra utal, hogy a temetkezések legalább egy része az ezredforduló körül került a földbe, nem tudjuk viszont, hogy a temetőnek volt-e korai (a 10. század első kétharmadára keltezhető) periódusa?

[1273] Dókus 1900, 39–47; Budinský-Krička–Fettich 1973, *Abb.* 64. 5; Révész 1996, 149.

[1274] A karosi leletkoncentrációhoz egyedül a három kolozsvári temető mérhető összesen 10 szablyájával, lásd: Gáll 2013, 736–741.

[1275] Révész 1996, 185.

ban korábbi álláspontomat részben módosítanom kell. A szablyák koncentrálódása a nyíri Mezőség és a Rétköz esetében csak egy-egy lelőhelyre vagy temetkezési egységre jellemző (Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Tiszabezdéd [379. lh], s talán Rakamaz-Strázsadomb [403. lh]), egyéb tekintetben azonban e mikrorégiók kevéssé térnek el a korabeli magyar szállásterület más tájegységeitől. Valójában a Bodrogköz emelkedik ki e téren páratlan leletkoncentrációjával mikrorégióként is, s egyes lelőhelyei révén is (Bodrogvécs [426. lh], Karos I–III. [422a–c. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh], Kenézlő I–II. [419a–b. lh]). Különös sajátosságnak tekinthető az a jelenség is, hogy a temetési szertartás részeként többször (a hitelesen feltárt vezéri sírokban pedig kivétel nélkül) megfordították, s hegyével az elhunyt koponyája felé fektették a sírba a szablyát.[1276]

A közelharc fegyverei közül Kovács László 1986-ban 48 baltás temetkezésről tudott.[1277] A balták, szekercék, fokosok, bárdok fele (24 példány) a vizsgált régió temetőiből került elő, s valamennyi formai változat képviselteti ott magát. Eloszlásuk azonban ezúttal sem egyenletes, a Taktaközből ugyanis még nem került elő ilyen fegyver, s a nyíri Mezőség temetőiből is csak két példány ismert. A Rétközből 8 lelőhelyről 11 db látott napvilágot, s hasonló számokkal találkozunk a Bodrogközben is (6 lelőhelyen 11 db). A balták tekintetében tehát nem figyelhető meg e két utóbbi mikrorégió leletanyagában a szablyákhoz hasonló aránytalanság. Temetőnként általában csak egy-egy sírban találnak baltát, ritkábban előfordul, hogy két-két temetkezés is tartalmazott ilyen típusú mellékletet (Ibrány [367. lh], Bodrogszerdahely [423. lh], Karos III. [422c. lh], Kenézlő I. [419a. lh]). Kivételesnek számít a karosi II. temető [422b. lh] 3 baltás sírjával. Sajnos szórványként gyűjtöttek be ugyancsak 3 baltát Nagyhalász-Homoktanyán [369. lh] a hitelesítő ásatással soha meg nem vallatott lelőhelyen, amelynek jellegéről így semmit nem tudunk. A balták nem minden esetben fegyverként kerülhettek a sírokba. Éles vastárgyként a védő/bajelhárító szerep dominálhatott például Karos-Eperjesszög II. temető 69. sírjának [422b. lh] a sír földjébe vágott fokos baltája esetében, vagy az egyik bodrogszerdahelyi gyermeksír [423. lh] kis méretű, szinte gyermekjátéknak tekinthető baltájának a sírba tétele során. Többnyire azonban más fegyverekkel, főként íjászfelszereléssel, ritkábban szablyával együtt alkotják az elhunyt mellékleteit, s többször előfordul veretes öv vagy veretes tarsoly kíséretében is.

A lándzsák az egész Kárpát-medencében ritkaságnak számítanak a honfoglalás kori sírokban.[1278] A vizsgált területen talált két fegyver, a tiszabezdédi [379. lh] pika és a nagyhalász-homoktanyai [369. lh] szórványlándzsa további következtetések levonására nem alkalmas.

Nem meglepő módon a temetőkben az íjászfelszerelés elemei (nyílcsúcsok, nyíltartó tegez alkatrészek, íjcsontok, íjtegezek csontlemezei) a leggyakoribbak, a 241 10. századi férfisír közül 133 tartalmazott ilyeneket. Területi eloszlásuk viszonylag egyenletes, egyedül a kevés lelőhelyet számláló Taktaközben ritkák, ott lényegében az egyetlen tarcali gazdag sírra [437. lh] szorítkoznak. Néhány esetben valószínűleg nem fegyverként, hanem bajelhárító céllal fektettek egy-egy nyilat az elhunyt mellé. Tiszalök-Vajasdomb [347. lh] nyilat tartalmazó szegényes sírjai között még egy női temetkezés is akad, de ugyanez a helyzet Ibrány-Esbóhalom [367. lh] 7 nyilas sírja közül hatban, és Tiszabercel-Újsor [378. lh] 11 sírja közül legalább 8 esetben. Közös jellemzőjük, hogy az 1-2 nyílcsúcson kívül e temetkezésekben sem íj, sem tegezmaradványok nem voltak.

A nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és Taktaköz 10. századi férfisírjainak közel 60%-a tartalmazott fegyvert. Ez az arány azonban ennél is magasabb lehetett, a temetkezések jelentős része ugyanis bolygatott, s leleteik közül sok minden elveszett. A lelőhelyek tetemes része esetében a fegyveres férfisírok aránya elérte vagy meghaladta az 50%-ot.[1279] Éppen ennyire lényeges azonban, hogy a temetők egy másik csoportja nem, vagy csak kis számban tartalmazott fegyveres sírokat.[1280] Természetesen ez esetben sem téveszthetjük szem elől, hogy sok esetben a leletmentés esetlegessége vagy korlátozott volta alapvető aránybeli torzulásokat is okozhatott: míg például Tiszadob-Sós-székről [356. lh] vagy Tiszaeszlár-Vörösmarty utcából [335. lh] kizárólag gazdag női sírokat ismerünk, más esetekben nyilván ennek a fordítottja következett be. A vizsgálható 59 lelőhely azonban elég magas szám ahhoz, hogy elemzésük visszatükrö-

[1276] Zemplén-Szélmalomdomb, Tiszabezdéd 10. sír [379. lh], Karos-Eperjesszög I. temető 1936/2. sír [422a. lh], II. temető 6., 52. sír, III. temető 11. sír (Révész 1996, 184). Ezen kívül hasonló rítust csak Vágtornócról, a 183. sírból ismerek (Točík 1971, 151, *Abb.* 11).

[1277] Kovács 1986c, 224.

[1278] Kovács 1970, 104–106.

[1279] Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh], Rakamaz-Gyepiföld [405. lh], Rakamaz-Strázsadomb [403. lh], Rétközberencs-Paromdomb [372. lh], Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő [379. lh], Tuzsér-Boszorkányhegy [380. lh], Eperjeske [383. lh], Bodrogszerdahely-Bálványdomb [423. lh], Karos-Eperjesszög II–III. [422b-c. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh], Kenézlő-Fazekaszug I–II. [419a–b. lh]

[1280] Tiszalök-Vajasdomb [347. lh]; Tiszavasvári-Deákhalom [350. lh], Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart [351. lh], Tiszavasvári-Nagy Gyepáros, Tiszaeszlár-Dióskerti tábla [333. lh], Tímár-Béke TSz I–II. [408a–b. lh], Ibrány-Esbóhalom [367. lh], Nagyhalász-Zomborhegy [370. lh], Pap-Balázshegy, Döge-Kishegy [362. lh], Tiszatardos-Nagydűlő [436. lh], Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh].

zzön bizonyos tendenciákat. Megfigyeléseinket alátámaszthatják más tárgytípusok elemzései is.

A fegyverekhez szorosan kapcsolódnak a 10. századi férfisírokban talált rangjelző tárgyak (övveretek, veretes és lemezzel díszített tarsolyok, készenléti íjtegezek, nemesfém szerelékes szablyák). Az alábbiakban az e lelettípusok előfordulásából leszűrhető tanulságokat tekintem át.[1281]

7. táblázat. A Felső-Tisza-vidék temetőiben talált rangjelző tárgyak

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Övveret	Veretes tarsoly	Tarsolylemez	Veretes készenléti íjtegez	Veretes szablya
Tiszavasvári-Aranykerti tábla*	20	7	2	–	–	–	1
Tiszavasvári-Nagy Gyepáros	18+X	4	–	1	–	–	–
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.*	24	9	2	–	1	–	–
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.*	13	5	3	1	–	–	–
Tiszaeszlár-Újtelep	4+X	3	1	–	–	–	–
Rakamaz-Strázsadomb	19+X	7	2	–	1		1
Gáva-Vásártér, 10. századi rész	8+X	3+X	1	–	–	–	–
Tiszabercel-Újsor	38+50	10?	1	–	–	–	–
Anarcs-Czóbel-birtok	?		1	–	–	–	–
Rétközberencs-Paromdomb	4 + 50-60?	2	1	–	–	–	–
Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő*	18	7	1	–	1	–	–
Tuzsér-Boszorkányhegy*	11	7	1	–	1	–	–
Eperjeske	9+X	3	–	–	2	2	–
Mándok-Tetenke	2+X		1?	–	–	–	–
Kisdobra-Ligahomok	8+X	5	1	–	–	–	–
Zemplén-Szélmalomdomb	1	1	1	–	–	–	1
Bodrogvécs	10+X		3?	–	1	–	1?
Bodrogszerdahely-Bálványdomb	13+X	4	1	1	–	1	–
Karos-Eperjesszög I.	13+40-50?	7	3	2	–	–	–
Karos-Eperjesszög II.*	73	26	9	3	2	1	3
Karos-Eperjesszög III.*	19	11	2	–	–	1	1
Kenézlő-Fazekaszug I.	25+X	8	5	–	2	1?	–
Kenézlő-Fazekaszug II.*	26	12	6	–	1	–	–
Zalkod-Szegfarka	?		1?				
Tarcal-Vinnai-dűlő	4+X	1	1	–	1	1	1
Szerencs-Kácsatető	2+X	1	1	–	–	–	–

A rangjelző tárgyak közül leggyakrabban az övveretek fordulnak elő, a vizsgált térség 27 lelőhelyének 55 sírjából, illetve sírra utaló szórványleletéből.[1282] Ez a Kárpát-medence övveretes sírjainak hozzávetőleg több mint 30%-át jelenti. Az egyes mikrorégiók közötti megoszlás azonban ez esetben sem egyenletes. A Taktaköz mindössze két lelőhellyel képviselteti magát (Tarcal [437. lh], Szerencs [439. lh]), melyet a nyíri Mezőség követ 5 lelőhely 10 sírjával. Ez utóbbiak közül azonban Tiszavasvári-Aranykerti tábláról [349. lh] csak egy hiányos öv ismert, a tárgytípus számos példányát a két tiszaeszlár-bashalmi temető (2+4 sír) [331–332. lh], valamint a tiszaeszlár-újtelepi lelet [337. lh], s az önkényesen a mikrorégióhoz számított rakamaz-strázsadombi két

[1281] A tárgytípusoknál szereplő számok azt jelzik, hogy az adott lelőhely hány sírjában fordult elő a tárgytípus.

[1282] Korábbi anyaggyűjtésem során a Kárpát-medence 143 lelőhelyének 184 veretes övet vagy övveretet tartalmazó sírját tekintettem át (Révész 1996, 103–133). Az anyaggyűjtésem lezárása óta eltelt időszakban a leletanyag mennyisége növekedett ugyan, de pontos számot ma sem ismerünk. Bollók Ádám számos új szempontot felvető, s a veretek mintázatára vonatkozó sok korábbi megnevezést korrigáló anyaggyűjtése 247 tételt tartalmaz, amely azonban a szerző véleménye szerint biztosan nem 247 övveretes sírt jelent (Bollók 2013a, 423–446). A veretes övet tartalmazó sírok száma becslésem szerint kb. 200, a lelőhelyeké kb. 160 lehet. Viszonyítási alapként a továbbiakban e számokkal dolgozom.

sír jelzi [403. lh]. A tárgytípus gazdag sorozatát sejteti a Rétköz 9 lelőhelyének 9 sírja, a kép azonban valójában árnyaltabb. A leletek tekintélyes része értékelhetetlen szórvány (Anarcs [357. lh], Nagyhalász-ismeretlen lelőhely, Beszterec, Mándok-Tetenke [386. lh]), s különösen nagy veszteség, hogy nem ismerjük a besztereci arany övveret kísérőleleteit. A lovas, tegezes tiszabercel-újsori 2. sírban talált S-végű hajkarika a temetkezést a 10. század utolsó harmadára datálja [378. lh], s nagy valószínűséggel hasonló korú lehet a gáva-vásártéri övveretes 1. sír is [364. lh]. A század első kétharmadára így bizonyosan csak a rétközberencsi [372. lh], tuzséri [380. lh], bezdédi [379. lh] leletek keltezhetők. Ez egyben világosan jelzi azt is, hogy a veretes övek használóinak sírjai nem egyenletesen oszlottak el a Rétköz területén, hanem annak északkeleti harmadában csoportosultak, s e képen nem változtatna a szórványleletek bevonása sem. A nyíri Mezőséghez hasonlóan tehát a Rétköz esetében is jól látszik a 10. század első felében, kétharmadában az egy-egy kisebb területre jellemző leletkoncentráció. Az eddigiektől teljesen eltérő képet mutat a Bodrogköz 11 lelőhelyének 34 övveretes sírjával. A leletanyag eloszlása egyenletes, bár inkább a lakott térség középső és délnyugati részén sűrűsödnek a lelőhelyek. Karos I–III. [422a–c. lh] a maga 14, Kenézlő I–II. [419a–b. lh] pedig 11 veretes övet tartalmazó sírjával az egész vizsgált terület leletanyagának a felét adja, s ez az arány még magasabb, ha ide számítjuk a bodrogvécsi temető [426. lh] szórvány, de legalább 3 övveretes sírját is, valamennyit a század első 5-6 évtizedéből.

Az egyes verettípusok formai összefüggéseit, kapcsolatait, párhuzamait korábban már részletesen áttekintettem, az azóta eltelt két évtized során nem merültek fel olyan újabb adatok, melyek alapján korábbi megfigyeléseimet módosítanom kellene.[1283] E problémakör területén nagy sorozatokat érintő archeometriai vizsgálatok segítségével lehetne továbblépni.

A veretes tarsolyok a honfoglaló magyarság legritkább méltóságjelvényei közé tartoznak, s lelőhelyeik két kivétellel (Budapest-Farkasrét, Przemyśl) a Felső-Tiszavidéken találhatók.[1284] Elterjedésük az utóbbi térségben is korlátozott, a Taktaköz és a Rétköz temetőiből napjainkig egyetlen példány sem ismert.[1285] A nyíri Mezőség két lelőhelyének egyike a gazdag tiszaeszlár-bashalmi II. temető [332. lh], valamint a szegényes Tiszavasvári-Nagy Gyepáros lelőhelyen egy fiatal fiú sírja [353. lh]. A veretes tarsolyok gazdag sorozatát a karosi I. [422a. lh] és II. temető [422b. lh] 5 sírjából ismerjük, csaknem annyit, mint az egész Kárpát-medence egyéb területeiről összesen. A Karostól néhány kilométerre fekvő Bodrogszerdahelyen [423. lh] találták a tárgytípus újabb bodrogközi példányát. A veretes tarsolyok tehát két jól körülrajzolható, kisebb térség temetőiből láttak napvilágot.

Hasonlóképpen, már az övveretéknél megismert módon csoportosulnak a tarsolylemezek is. A nyíri Mezőség, valamint a Taktaköz keleti peremén, a Tisza tokaji átkelőhelyének közelében fekszik Tiszaeszlár-Bashalom I. [331. lh], Rakamaz-Strázsadomb [403. lh] és Tarcal [437. lh] gazdag, egymástól el nem választható temetőcsoportja. Hosszú leletmentes sáv után a Rétköz keleti szegélyén találjuk a következő, tarsolylemezeket tartalmazó temetőcsoportot Tiszabezdéden [379. lh], Eperjeskén [383. lh] (két tarsolylemezzel) és Tuzsér-Boszorkányhegyen [380. lh]. A Bodrogköz középső települési tömbjében Bodrogvécs [426. lh] és Karos II. [422b. lh] (két tarsolylemez) alkotják a következő csoportot, majd e mikrorégió délnyugati részén a két kenézlői temető [419a–b. lh] három tarsolylemezes sírja zárja a sort. A korábbi, s az újabb kutatások egyaránt rámutattak arra, hogy a finoman kidolgozott, magas szintű ötvöstudással megalkotott tárgyak egy része (Tarcal [437. lh], Rakamaz [403. lh], Karos II. 29. sír [422b. lh]) egymással szoros kapcsolatot mutat.[1286] A Kárpát-medencében talált 26 tarsolylemeznek pontosan a fele a vizsgált térségből ismert, s csakis ott fordul elő, hogy egy-egy lelőhelyről több példány is előkerült (Eperjeske [383. lh], Karos [422a–c. lh] 2-2 db, Kenézlő [419a–b. lh] 3 db).

Lényegében az imént felsorolt leletkoncentrációk területén találták a nemesfém szerelékes vagy tausírozott szablyákat is. A nyíri Mezőségen a Tiszavasvári-Aranykerti táblán [349. lh] (tausírozott), a Rakamaz-Strázsadombon (arany markolat- és hüvelydíszek, aranyozott ezüstkoptató) [403. lh], valamint a Tiszai-ártér taktaközi oldalán, Tarcalon [437. lh] (aranyozott ezüstszerelékek) lelt díszfegyverek sorolhatók e körbe. A Rétközből mindeddig nem ismerünk ilyen fegyvert, 4 lelőhelyről 6 példány látott napvilágot viszont a Bodrogköz középső területén (Zemplén-Szélmalomdomb [428. lh]: aranyból készült szerelékek; Karos-Eperjesszög II/11., 50., 52 sír [422b. lh], III/11. sír [422c. lh]: valamennyi aranyozott ezüstszerelékkel; a leírások szerint dirhemekből kikalapált ezüstlemezekkel borították az egyik bodrogvécsi

[1283] Révész 1996, 105–122.

[1284] Kutatástörténetükről és értékelésükről lásd: Révész 1996, 133–144; az I. temető hitelesítő ásatásán előkerült újabb leletről lásd: Révész 2003b, 259–276.

[1285] A tiszabezdédi bőrtarsoly újabb vizsgálatai során valószínűsíthető, hogy annak felületét eredetileg, még a tarsolylemez felszerelése előtt, veretekkel ékesítették (Kisné Bendefy 2014, 117–118).

[1286] Fettich 1937, 85–94; László 1944, 355, 357, 361; Csallány 1959, 316–325; Dienes 1975, 104; Révész 1996, 144–153; Bollók 2015, 280–313.

szablya hüvelyét is [426. lh]).[1287] E 9 leleten kívül hasonlókat csak elvétve ismerünk a Kárpát-medence más területeiről, kettő azok közül is a Felső-Tisza-vidékhez kapcsolható (Geszteréd [385. lh], Beregszász [414. lh]), a többi példány szórtan helyezkedik el (Tiszasüly [503a–b. lh], Kiszombor [51–56. lh], Arad [23. lh], Gnadendorf).

Az aranyozott ezüstveretekkel díszített készenléti íjtegezek előfordulása mindeddig kizárólag a vizsgált térségre korlátozódik. Ott kerültek elő biztosan e körbe tartozó (Karos II/52. [422b. lh], III/11. sír [422c. lh], Eperjeske 2. és 33. sír [383. lh]), valamint nagy valószínűséggel oda sorolható (Bodrogszerdahely 1937/2. sír [423. lh], Kenézlő I/3. sír [419a. lh], Tarcal [437. lh]) leletek, a korszak leggazdagabb mellékletekkel felszerelt férfisírjaiban.[1288] Koncentrálódásuk megegyezik a többi rangjelző tárgynál tapasztaltakkal. Nem a méltóságjelvények, hanem a luxuscikkek közé tartoznak ugyan az aranyozott ezüstcsészék, e Magyarországon ritkaságnak számító tárgyak, melyek három ismert példánya közül kettő (Gégény-Monokdomb, Zemplén-Szélmalomdomb [428. lh]) ugyancsak a tárgyalt térség leletanyagát gazdagítja.

A melléklet adás tekintetében a fegyverekkel és a méltóságjelvényekkel szorosan összekapcsolódnak a lovas temetkezések. Ez indokolja, hogy mielőtt az egyéb leletanyagot (ékszereket, ruhadíszeket stb.) vizsgálnánk, ezek áttekintésére kerítünk sort.[1289]

8. táblázat. A Felső-Tisza-vidék lovas és lószerszámos temetkezései

Lelőhely[1290]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Tiszadob-Sós-szék	5+X				
Tiszalök-Kisfás tanya	6+X	**1**			
Tiszalök-Vajasdomb*	90				
Tiszavasvári-Aranykerti tábla*	20	**5**	**2**		1
Tiszavasvári-Deákhalom	5+X				1
Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart	8+X				1?
Tiszavasvári-Nagy Gyepáros	18+X			1	1?
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.*	24	**5**+*1*	**5**		1
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.*	13	**4**	**2**+*1*		1
Tiszaeszlár-Dióskerti tábla	27+X				
Tiszaeszlár-Hegyeshatár	?				*1?*
Tiszaeszlár-Újtelep	4+X	**2**	**1**		
Tiszaeszlár-Vörösmarty utca	3+X		3		
Rakamaz-Fő u.	1+X				
Rakamaz-Gyepiföld	9+X	**3**			
Rakamaz-Strázsadomb	19+X	**2**			
Tímár-Béke TSz I.	41+X	*1*			
Tímár-Béke TSz II.	6+X				
Szabolcs-Vontatópart	29+X				*1?*
Gáva-Szincsedomb	1+X		1		
Gáva-Vásártér (10. századi rész)	8+X	**1**			
Tiszabercel-Ráctemető	30+X	**1**+*1*			
Tiszabercel-Diófa-lapos	2+X				*1*
Tiszabercel-Újsor	38+50				*6*
Buj-Gyeptelek	4-6				
Paszab-Belterület, Horváth I. kertje	1+X	**1**			

[1287] Bollók Ádám a rakamazi [403. lh], tarcali [437. lh] és karosi II/52. sír [422b. lh] szablyáinak szerelékeit a korszak legmagasabb szintű ötvösmunkái közé sorolta (Bollók 2015, 294–302).

[1288] Révész 1996, 157–168.

[1289] Vörös 2001, 569–601.

[1290] A táblázatban **bold**dal a lócsontokat és lószerszámot, *kurzív*val a csak lószerszámot tartalmazó sírok számát jelöltem az adott lelőhelyen.

Lelőhely[1290]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Ibrány-Esbóhalom (10. század)*	144	**1**			
Nagyhalász-Zomborhegy	45+X				
Nagyhalász-Homoktanya	?				*1?*
Demecser-Borzsova-puszta	2+X				
Beszterec-Gyalap-tanya	30+X	**2**			
Gégény-Vasúti őrház	1+X				*1*
Gégény-Vasútállomás	1+X	*1*			
Anarcs-Czóbel-birtok	?				*1?*
Pátroha-Szőlőskert	?				*1?*
Pap-Balázshegyi tábla	7+20-30?				
Döge-Kishegy	12+X				
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb	8+X	**1**			
Rétközberencs-Paromdomb	4+50-60?	**2**			
Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő*	18	**7**	**2**		3
Tuzsér-Boszorkányhegy*	11				
Eperjeske	9+X	**3**			*2*
Mándok-Tetenke	2+X		*1*		
Tiszasalamon	?				2+X
Ágcsernyő-Nagyréti domb	15+X				1+X
Zemplénagárd-Terebesi homok	1+X	**1**			
Bély	?				
Kisdobra-Ligahomok	8+X	**2**			
Szinyér	1+X		1		
Zemplén-Szélmalomdomb	1	**1**			
Bodrogvécs	10+X				10+X
Nagykövesd-Szőlőshomok	?				3+X
Bodrogszerdahely-Bálványdomb	13+X	**4**			
Karos-Eperjesszög I.	13+40-50?	**1**+*3*	1		31+X
Karos-Eperjesszög II.*	73	**21**+*1*	**9**+*4*	**1**+*4*	2
Karos-Eperjesszög III.*	19	**7**+*2*	*3*+*1*		
Bodroghalom-Eresztvényhomok	28+X				
Karcsa-Tégláska	1+X				
Sárospatak-Baksahomok	10+X				10+X
Kenézlő-Fazekaszug I.	25+X	**7**+*1*	*1*		1+*1*
Kenézlő-Fazekaszug II.*	26	**9**+*1*	**5**+*1*	**1**	
Zalkod-Szegfarka	?				1+X
Tarcal-Vinnai-dűlő	4+X	**1**			
Mezőzombor-Bálvány-domb	6+X				3+X
Szerencs-Kácsatető	2+X				
Tiszatardos-Nagydűlő	13+X				1+*1*

A térség teljes egészében vagy egy részletében 10. századra keltezhető lelőhelyei közül 51 tartalmazta a lovas temetkezés valamely változatát, ami a korabeli magyar szállásterület viszonylatában kiemelkedően magas számnak számít. Mindössze 17 temetőből hiányzott a melléklet adás ezen formája. Utóbbiak közül azonban csak Tiszalök-Vajasdomb [347. lh] és Tuzsér-Boszorkányhegy [380. lh] tekinthető teljesen, valamint Tiszaeszlár-Dióskerti tábla [333. lh] és Bodroghalom-Eresztvényhomok nagyobb részletében feltártnak [421. lh],

a többi csak néhány megmentett sírból álló töredék. Az 51 temető területén összesen minimálisan 208 lócsontokat, vagy pusztán lószerszámot tartalmazó sír mutatható ki, a valós szám azonban a hiányos adatok miatt ennél bizonyosan magasabb volt. A lovas, lószerszámos sírokkal jellemezhető temetők száma az egyébként is kevés lelőhelyet számláló Taktaköz kivételével arányosan oszlik meg az egyes mikrorégiók között, ugyanez azonban nem mondható el a sírok temetőnkénti szóródásáról.

A nyíri Mezőség 13 lelőhelyén összesen 46 lovas vagy lószerszámos sírt találtak. Lócsontokat 21 férfi, 13 nő és 6 meghatározhatatlan nemű elhunyt sírjában tártak fel, csak lószerszámot mindössze 2 férfi, 1 nő és 2 meghatározhatatlan nemű egyén sírjába tettek. Az országos átlaghoz képest az ezen melléklettípussal jellemezhető nők aránya tehát viszonylag magas. A lelőhelyek egy részénél a feltárt sírok és a lovas/lószerszámos sírok aránya igen magas, 40-100% között mozog.[1291] Másutt azonban csak ritkán éri el a 25%-ot, de ez az érték jelentősen kisebb is lehet.[1292] Öt lelőhelyen nem volt nyoma lovas vagy lószerszámos temetkezésnek.

Első pillantásra az előzőhöz hasonlónak tűnik a Rétköz is, 18 lovas/lószerszámos temetőjének 40 sírjával. Utóbbiak közül lócsontokat 29 férfi, 3 nő és 3 nem meghatározható temetkezés rejtett, pusztán lószerszámot 2 férfi mellé tettek, ezek sorában női sír nem akadt, 12 lelet pedig szórvány, vagy nem meghatározható nemű. Itt már ritkaságnak számítanak a női lovas sírok, 7 lelőhelyről pedig teljességgel hiányoznak e rítus nyomai. A leletek megoszlása a Rétközben nagyon aránytalan. A 18 temető kétharmadában többnyire csak 1-1, ritkábban két lovas/lószerszámos sírt találtak, a feltárt sírokhoz viszonyított arányuk tehát elenyésző. Különösen feltűnő ez a nagy sírszámú, teljesen vagy nagyobb részletében feltárt temetők esetében (Ibrány-Esbóhalom [367. lh]: 144:1, Tiszabercel-Ráctemető [377. lh]: 30:2). Kizárólag a Rétköz északkeleti peremén mutatható ki néhány lelőhelyen 50%-os, vagy e fölötti arány (Rétközberencs-Paromdomb [372. lh]: 4:2, Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő [379. lh]: 18:12, Eperjeske [383. lh]: 9:5).

A Bodrogköz 18 lovas/lószerszámos sírt felvonultató lelőhelyével nem, 104 ilyen jellegű sírjával azonban rendkívüli mértékben elkülönül az eddigiektől. E mikrorégiónak mindössze három 10. századi temetőjéből hiányoznak e rítus nyomai. A lócsontokat tartalmazó sírok közül 53 férfi, 15 nő, 1 gyermek temetkezésének bizonyult, 4 csontváz nemét nem lehetett meghatározni. Pusztán lószerszámot 8 férfi, 10 nő, 4 gyermek és egy meghatározhatatlan nemű egyén kapott. Más régiókhoz képest tehát nagyon magas a lóval/lószerszámmal eltemetett nők száma. Szinte mindenütt kiemelkedően magas a temetőnkénti lovas sírok aránya. Ha azt a három lelőhelyet nem is számítjuk, amelyekből csak egy-egy temetkezést ismerünk (Szinyér [434. lh], Zemplénagárd-Terebesi-homok [432. lh], Zemplén-Szélmalomdomb [428. lh]), a fennmaradók túlnyomó többségében ez a szám jóval 40% feletti.[1293] Ugyanilyen jellegű temetőket jeleznek Bodrogvécs és Kisdobra teljesen feldúlt temetőinek szórványleletei. Egyedül Kisdobra-Ligahomok [430. lh] (8:2) és Bodrogszerdahely-Bálványdomb [423. lh] (13:4) esetében tapasztalunk szerényebb számokat, de ott is csak bodrogközi viszonylatban.

A taktaközi három lelőhely egy (Tarcal [437. lh]), kettő (Tiszatardos [436. lh]), illetve három (Mezőzombor [438. lh]) lovas sírja a térség viszonyaira vonatkozó további következtetések levonására nem alkalmas.[1294]

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a térségen belül a lovas/lószerszámos sírok sűrűsödése ugyanazon temetőkre jellemző, amelyekből korábban a fegyverek és a méltóságjelvények koncentrálódását is kimutattuk. A lelőhelyek sorában egyre határozottabb körvonalakkal kezdenek kibontakozni azon temetőcsoportok, amelyek leletanyaguk gazdagságával és egyéb jellegzetességeikkel messze kiemelkednek környezetükből. Ilyenek Tiszaeszlár–Rakamaz–Tarcal területén, a Rétköz keleti peremén (Rétközberencs [372. lh], Beszterec [358. lh], Tiszabezdéd [379. lh], Eperjeske [383. lh], Mándok [386. lh], Tuzsér [380. lh]), valamint a Bodrogköz középső és délnyugati részein rajzolódnak ki. A lószerszámok tekintetében azonban jelentős különbségek is felfedezhetők. Míg a Bodrogközben a rozettás lószerszámos sírok gazdag sorozatát ismerjük (Kenézlő-Fazekaszug II. [419b. lh], Zalkod [418. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh], Sárospatak-Apróhomok, Szinyér [434. lh], Karos-Eperjesszög I–III. [422a–c. lh]), összesen 13 sírból,

[1291] Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh]: 20:8; Tiszaeszlár-Bashalom I. [331. lh]: 24:12; Tiszaeszlár-Bashalom II. [332. lh]: 13:8; Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh]: 4:3; Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh]: 3:3. Természetesen a töredékes lelőhelyek esetében ezúttal sem téveszthetjük szem elől a feltárás esetleges voltából adódó torzulást.

[1292] Tiszalök-Kisfás tanya [342. lh]: 6:1; Tiszavasvári-Deákhalom [350. lh]: 5:1; Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh]: 18:2; Tímár-Béke TSz I. [408a. lh].: 41:1; Szabolcs-Vontatópart [406. lh]: 29:1.

[1293] Karos-Eperjesszög I. [422a. lh]: 13:5 (valamint további legalább 31 sírra utaló szórványleletek); Karos-Eperjesszög II. [422b. lh]: 73:42; Karos-Eperjesszög III. [422c. lh]: 19:12; Kenézlő-Fazekaszug I. [419a. lh]: 25:14; Kenézlő-Fazekaszug II. [419b. lh]: 26:17; Sárospatak-Baksahomok [420. lh]: 10:10.

[1294] További hasonló temetőket jelezhetnek a Szerencs-ismeretlen lelőhelyről származó zabla, valamint a „Tokaj környéke" megnevezéssel nyilvántartott kengyelpár.

addig a Tiszától délre fekvő térséget már több mint 100 esztendeje egyedül a mándoki lelet [386. lh] képviseli.[1295]

Feltűnő a karoling-normann kengyelek különböző változatainak gyakorisága a Bodrogközben (Ágcsernyő [433. lh], Kisdobra [430. lh], Bodrogvécs [426. lh], Karos II. temető [422b. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh]), melyek viszont (egy szerencsi szórványlelet kivételével) teljesen hiányoznak a többi területről. E tárgyak feltehetőleg a kalandozó hadjáratok zsákmányaként kerültek utolsó tulajdonosaikhoz.[1296] Az imént elemzett lovas/lószerszámos sírok zöme jelenlegi ismereteink szerint a 10. század első kétharmadából származik. Finomabb keltezésre csak a trapéz alakú vállas kengyelek alkalmasak, melyek a század második felére, illetve a 11. századra datálhatók.[1297] E típus azonban az elemzett területen ritkaságnak számít. A nyíri Mezőség temetőiből csak a Tiszavasvári-Józsefházáról származó szórványlelet, valamint Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh] egyik sírjának kengyele sorolható e típusba. Ide tartozik a Szabolcs-Vontatóparton [406. lh] talált kengyelpár is. A Rétközben Tiszabercel-Újsorról [378. lh], Beszterec-Gyalap-tanyáról, Nagyhalász-Homoktanyáról [369. lh] és Gégény-Vasúti őrház lelőhelyről ismerünk ilyeneket [366. lh]. A Bodrogközből mindeddig nem került elő e kengyeltípus. Az említett temetők a lelőhelyek egy újabb, az imént említettekkel átfedésben nem lévő csoportját alkotják, s részben időrendjük, részben egyéb leleteik tekintetében is elkülönülnek azoktól. Értékelésükre a későbbiekben fogok visszatérni. Van azonban néhány olyan tárgycsoport, amely bizonyos mértékig összekapcsolja e lelőhelyeket: bizonyos ékszertípusok és ruhadíszek. Az alábbiakban ezekkel foglalkozom.

9. táblázat. Fém ruhadíszek a Felső-Tisza-vidék temetőiben

Lelőhely	Csüngős veretek	Csüngős kaftánveretek	Rombusz alakú ruhadíszek	Kerek veretek	Préselt ruhadíszek	Veretes csizma	Hajfonat-korongok
Tiszadob-Sós-szék	1		2		1		*2*
Tiszalök-Vajasdomb*	3	1	1	3			*1*
Tiszavasvári-Aranykerti tábla*	1			2	1	1	*1*
Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart	1			1			
Tiszavasvári-Nagy Gyepáros	2	1	1	2		1	
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.*			3			1	*1*
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.*	2		1		1		*1*
Tiszaeszlár-Dióskerti tábla	1			2	1		*1*
Tiszaeszlár-Újtelep					1		
Tiszaeszlár-Vörösmarty utca	1		1			3	*3*
Rakamaz-Fő u.							*1*
Rakamaz-Gyepiföld	1			1		1	*1*
Rakamaz-Strázsadomb			1			1	
Tímár-Béke TSz I.	1			1			
Gáva-Szincsedomb						1	
Gáva-Vásártér (10. századi rész)			1				
Tiszabercel-Ráctemető	3			2	1		*1*
Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola	1			2			
Tiszabercel-Újsor	3			2			
Buj-Gyeptelek		1	1		1	1	
Ibrány-Esbóhalom (10. század)*	2	1 (másodlagos helyzetű)		2			*2*
Nagyhalász-Zomborhegy						1	
Anarcs-Czóbel-birtok							*1*
Pap-Balázshegyi tábla	1						

[1295] Révész 1993, 351–416.
[1296] Kovács 1986, 195–204.
[1297] Kovács 1986, 204–223.

Lelőhely	Csüngős veretek	Csüngős kaftánveretek	Rombusz alakú ruhadíszek	Kerek veretek	Préselt ruhadíszek	Veretes csizma	Hajfonat-korongok
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb					1		
Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő*	1			1			
Kisdobra-Ligahomok	1						
Zemplén-Szélmalomdomb				1			*1*
Bodrogszerdahely-Bálványdomb	1		1				
Karos-Eperjesszög I.			1				
Karos-Eperjesszög II.*			3		3	4	*3*
Karos-Eperjesszög III.*						2	*1*
Sárospatak-Baksahomok							*1*
Kenézlő-Fazekaszug I.			1			2	
Kenézlő-Fazekaszug II.*			"			3	
Mezőzombor-Bálvány-domb	1	1				1	
Tiszatardos-Nagydűlő						1	

Fémdíszes ruházat a nyíri Mezőség 10. századi temetői közül 12 lelőhely 26 sírjából került elő, kizárólag nők, illetve gyermekek mellékleteként. Mindössze 6 olyan temetőrészletről tudunk, ahol nem volt, vagy nem maradt meg ilyen jellegű tárgy.[1298] A leletmentések esetlegességeivel természetesen ezúttal is számolni kell, bizonyos tendenciák azonban így is jól kirajzolódnak. A legkedveltebbek a kéttagú csüngős veretek, melyeket gyakran a felső részükhöz hasonló kerek díszítményekkel kombináltak. E típus összesen 10 lelőhely 14 sírjából ismert. Lelőhelyenként 1-2 sírban fordul elő, mindössze Tiszalök-Vajasdombról került elő három veretegyüttes [347. lh]. Hasonló gyakoriságúak a rombusz alakú ruhadíszek is (8 lelőhely 11 sírjából), melyek általában ugyanazon temetőkben fordulnak elő, mint a csüngőtagos változatok. A kimondottan szegényes temetőkből azonban a rombusz alakú díszítmények hiányoznak, csakúgy, mint a különböző formájú vékony préselt ruhadíszek (5 lelőhely, 5 sír). Az ezüstszegecsekkel vagy -veretekkel felékesített lábbelik (6 lelőhely 8 sírjában) egyetlen kivétellel (Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh]) csak gazdag leletanyagot, nagyszámú lovas, fegyveres, méltóságjelvényt tartalmazó temetőkben nyugvó nők viseletének elemeiként tűnnek fel. Nem tekinthetők ellenben a térség jellemző viseleti tárgyai közé a nagy méretű csüngős kaftánveretek. Használatuk mindössze két szegényes temetőben, Tiszalök-Vajasdombon [347. lh] és Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh] mutatható ki, a 10. századi lelethorizont kései, a század második felére keltezhető időszakában. A nyíri Mezőség női ékszerkészletében meglepően magas számban képviseltetik magukat a hajfonatkorongok (9 lelőhely 12 sírjában). Öntött és lemezes változataik egyaránt előkerültek, megmunkálásuk az egyszerű daraboktól a művészi ötvösmunkával elkészített példányokig terjed.[1299] Használatuk az egész 10. században jellemző volt, gazdag és szegényes leletanyagú temetőkben egyaránt. Összességében elmondhatjuk, hogy a fém ruhadíszek eloszlása a nyíri Mezőség temetői között jóval egyenletesebb, mint a korábban vizsgált három tárgycsoporté. Kiugró szélsőségek nem fordulnak elő, az ezüstveretes ruházat temetőnként legfeljebb 1-4 sír esetében fordul el, s egyetlen olyan temetkezés sem található, amelyik viseletének és ékszerkészletének gazdagságával jelentős mértékben kiemelkedne környezetéből. Azok a temetőrészletek, ahol a nemesfém veretekkel, hajfonatkorongokkal jellemezhető sírok aránya magas (Tiszadob-Sós-szék [356. lh]: 5:2, Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh]: 3:3) valószínűleg inkább a véletlennek köszönhetők, mintsem valós tendenciát jeleznének. Ezt alátámasztják a teljesen feltárt temetőkben tapasztalható arányok.[1300] Még a fegyverek, méltóságjelvények, lovas sírok koncentrációjával kiemelkedő temetőkben nyugvó nők maradandó anyagból készített viseleti elemei és ékszerkészlete sem tűnt ki jelentős mértékben kortársai közül. Esetükben egyedül a veretes lábbelik gyakoribb előfordulása figyelhető meg. Ékszereik között elvétve találhatók ritkaságok vagy művészi módon megmunkált példányok (Tiszaeszlár-Bashalom II. [332. lh] 12. sír bizánci karperece és hajfonatkorongjai, Rakamaz-Gyepiföld [405. lh] raga-

[1298] Tiszalök-Kisfás tanya [342. lh], Tiszavasvári-Deákhalom [350. lh], Tiszaeszlár-Hegyeshatár [334. lh], Rakamaz-Fő u. [404. lh], Tímár-Béke TSz II. [408b. lh], Szabolcs-Vontatópart [406. lh].

[1299] A térség hajfonatkorong leleteinek kitűnő összefoglalását lásd: Tóth 2014, 190–200.

[1300] Tiszalök-Vajasdomb [347. lh]: 90:4; Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh]: 20:2; Tiszaeszlár-Bashalom I. [331. lh]: 24:3; Tiszaeszlár-Bashalom II. [332. lh]: 13:1.

dozó madaras hajfonatkorongjai. Négygömbös fejű, kőbetétes gyűrűk egyedül a Tiszaeszlár-Vörösmarty utcai sírokban fordultak elő [335. lh], de ott is csak ezüstből, s nem aranyból. Végezetül megemlítem, hogy a vitatott szerepű[1301] arany- és ezüstlemezkék, -szalagok e területnek is főként a gazdag temetőire jellemzők, a szegényes mellékletűekben alig mutathatók ki.[1302]

A Rétköz temetői a többi vizsgált lelettípushoz hasonlóan a fém ruhadíszek tekintetében is viszonylag szegényesek, mindössze 11 lelőhely 16 sírja tartalmazott vereteket. Általában temetőnként csak egy-egy sírban fordul elő fémveretes ruházat. Kivételt a tiszabercseli lelőhelyek jelentenek: a Ráctemetőben [377. lh] 4, a Mezőgazdasági Szakiskola [376. lh] és az Újsor [378. lh] területén fekvő temetőkben két-két nőt temettek el veretekkel ékesített viseletben. Ezen kívül csak Ibrány-Esbóhalmon [367. lh] tárták fel két sírban hasonló díszítésű ruházat nyomait. Leggyakoribbak a csüngőtagos ruhadíszek, melyek 5 lelőhely 10 sírjából kerültek elő. Szinte minden esetben a felső tagjukhoz hasonló kerek veretekkel kombinálva állították össze a készleteket, bár utóbbiak néha önállóan is előfordulnak. A rombusz alakú ruhadíszek nem jellemzőek a rétközi sírokra (2 lelőhely, 2 sírjában), s ugyanez mondható el a préselt veretekről is (3 lelőhely, 3 sír). Ugyancsak ritkaságnak számítanak a veretes lábbelik (3 lelőhely, 3 sír). Hajfonatkorongot négy lelőhelyről ismerünk, egy öntött, áttört (Mándok [386. lh]), a többi aranyozott ezüst, lemezes kialakítású. A szórvány anarcsi korong elsőrendű ötvösmunka, de leletkörnyezetéről semmit sem tudunk. Az ibrányi temető két korongpárjának egyike egyszerű geometrikus mintájú, a másik viszont ugyancsak élvonalbeli alkotás, mitikus állatalak ábrázolásával, szegényes sírok környezetéből. Az ibrányihoz hasonló jellegű lelőhely Tiszabercel-Ráctemető, melynek hajfonatkorongos sírja a Rétköz egyik leggazdagabb ruházatú asszonyát rejtette (csüngőtagos ingnyakdíszek, kerek és négyzet alakú préselt kaftánveretek) [377. lh]. A térség női sírjai közül rombusz alakú arany ingnyakveretei, aranylemezből préselt kerek rozettái, aranyozott ezüst csüngőtagos kaftánveretei és veretes csizmája révén magasan kiemelkedik a Buj-Gyepteleken [359. lh] talált temetkezés, annak ellenére is, hogy a sír egy részét megbolygatták, s a leletek közül több is elkallódott. A Rétközben viseleti helyzetben egyedül ott találtak csüngős kaftánvereteket, az ibrányi példány ugyanis másodlagos helyzetben, a Gáva-Vasúti híd lelőhelyről származó példány pedig ajándékként került múzeumba.

A térség temetőinek áttekintése során már korábban kitűnt, hogy a férfisírok túlsúlya, a fegyverek, méltóságjelvények és a lovas temetkezések koncentrációja tekintetében elkülönülnek a Rétköz északkeleti peremének a lelőhelyei. Fordított módon ugyan, de ugyanez elmondható a ruhadíszekről is, ugyanis e temetőkben azoknak szinte teljes hiányával szembesülünk. Egyedül a tiszabezdédi temető egyetlen sírja tartalmaz csüngőtagos és kerek ruhadíszeket [379. lh], s Mándokról ismerünk egy öntött, áttört, egyszerű kivitelű hajfonatkorongpárt [386. lh]. Mindez már előre vetíti az ezen lelőhelyekhez szoros szálakkal kapcsolódó bodrogközi temetők jellegzetességeit.

A Bodrogköz területén a fémveretekkel díszített ruházatban eltemetett nők sírja a nyíri Mezőséghez és a Rétközhöz viszonyítva nagyon alacsony. Mindössze 8 lelőhely 20 sírjából ismerünk ilyen típusú leleteket, temetőnként általában 1-3 sírból (kivétel Karos II. temető [422b. lh] 7 sírral). Kis méretű csüngőtagos veretek mindössze Kisdobra [430. lh] és Bodrogszerdahely [423. lh] egy-egy sírjában fordultak elő, de hasonló értékeket mutatnak a rombusz alakú ruhadíszek (4 lelőhely 6 sírjából), valamint a préselt ruhadíszek is (1 lelőhely 3 sírjából). A veretes lábbelik sem fordulnak elő el nagyobb számban (4 lelőhely 6 sírjában). Női és férfisírokban viszonylag gyakran megfigyelhetők arany- vagy ezüstlemezből kivágott szabálytalan formájú szalagok és lemezkék, amelyeket ruhadíszként, szemfedőre illesztve vagy lószerszám szíjazatára szerelve egyaránt használtak. Szinte kizárólag gazdag temetőkben fordulnak elő a Bodrogközben is (Karos II–III. temető [422b-c. lh], Bodrogszerdahely [423. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh], Kenézlő I–II. temető [419a–b. lh]) és a Rétközben (Tiszabezdéd [379. lh], Tuzsér [380. lh]), valamint a nyíri Mezőség területén (Tiszaeszlár-Bashalom I–II. temető [331–332. lh]).[1303] A Felső-Tisza-vidéken másutt is ritka nagy méretű csüngős kaftánveretek a Bodrogközből egyáltalán nem kerültek elő. A hajfonatkorongot viselő nők száma (3 lelőhely 5 sírja) meg sem közelíti a nyíri Mezőség mutatóit, s azonos szinten áll a Rétköz leletanyagával. Az ékszerek közül jellemzőek a gömbsorcsüngős fülbevalók, valamint a hólyagos fejű, kőbetétes arany- vagy ezüstgyűrűk. Egyetlen szórványlelet (Bodrogvécs [426. lh]) kivételével azonban teljesen hiányoznak a nyíri Mezőség és a Rétköz területéről ismert szőlőfürtös fülbevalók. Kiemelkedően gazdag ruházatú női sírt a térségből nem ismerünk, egyedül a karosi II. temető 47. sírja [422b. lh] (lemezes hajfonatkorongok veretes függesztő szíjjal, rombusz alakú ruhadíszek,

[1301] RÉVÉSZ 1996, 96–97.

[1302] Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh], Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Rakamaz-Strázsadomb [403. lh]. A szerény leletanyagú lelőhelyek közül csak Tiszalök-Vajasdomb [347. lh] két sírjában fordult elő.

[1303] RÉVÉSZ 1996, 96–97, 393. jegyzet.

préselt kerek kaftánveretek) emelkedik ki árnyalatnyival kortársai közül.

Kuriózumnak számít viszont a korszak leletanyagában a zempléni sírban [428. lh] nyugvó férfi gazdag ékszereivel (öt lemezes hajfonatkorong, arany nyak-, kar- és lábperecek), valamint díszes ruházatával, melyet kerek aranyozott ezüstveretek sokaságával ékesítettek.[1304] E vonásai bizonyos mértékig el is különítik a térség más jelentős leletanyagot szolgáltató férfisírjaitól, melyek leletgazdagságát kizárólag veretes övük, tarsolyuk, íjtegezük, szablyájuk és lószerszámuk jelzi, ruházatuk azonban maradandó anyagból készült díszítményeket nem tartalmazott, s többnyire ékszereket sem temettek velük. Egyedül a karosi II. temető 52. sírjában [422b. lh] nyugvó férfi ruházatára varrtak tucatnyi érmét, a tarcali [437. lh] és a rakamaz-strázsadombi [403. lh] temetők gazdag sírjaiban talált úgynevezett „köntösveretek" szerepe nem tisztázott, illetve felmerült annak lehetősége, hogy a készenléti íjtegez díszítményei közé tartoznak.[1305]

A Taktaköz 10. századi gazdag ruházatú női temetkezéseit egyedül a Mezőzombor-Bálvány-dombon talált sír képviseli [438. lh]. Kis méretű csüngőtagos ingnyakdíszei és veretes csizmája beleillik a térség leletanyagába, nagy méretű csüngős kaftánveretei azonban idegenek attól.

A vizsgált térség 10. századi lakói ruházatuk vagy lószerszámuk díszítésére több alkalommal is használtak nyugat-európai, bizánci vagy muszlim érméket, amelyek ezen túl fontos időrendi tanulságokat is jeleznek. Ezt az információforrást korábban több kutató is megkísérelte kihasználni a honfoglalás kori leletanyag időrendjének pontosítására, s ezzel összefüggésben a magyarság Kárpát-medencében történt megjelenésének, valamint szállásterületük birtokba vétele ütemének régészeti leletanyagon alapuló tisztázására.[1306] Noha e kísérletek nem hoztak minden részletükben elfogadható eredményeket, e lelettípus áttekintése egy mikroregionális elemzés során elengedhetetlen.[1307]

10. táblázat. A Felső-Tisza-vidék 10. századi, érméket tartalmazó sírjai

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.* 13. sír	– Jámbor Lajos (814–840) – Odo (888–898) – II. Lothar (947–950)		
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.* 2. sír	– P. Hugo (926–931) 3 db – II. Lothar (947–950)		
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II. 7. sír		– Theophilosz – II. Mikhaél – Kónsztantinosz (832–839)	
Tiszaeszlár-Dióskerti tábla		– II. Niképhorosz Phókasz – II. Baszileiosz (963–969)	
Tiszaeszlár-Újtelep 2. sír	– Jámbor Lajos (814–840) 2 db – Kopasz Károly (840–877) 2 db		
Ibrány-Esbóhalom, 10. század* 197/b. sír			szétkalapált dirhem töredéke
Pap-Balázshegyi tábla 7. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H290 = 902/903
Rétközberencs-Paromdomb 1. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) 2 db		

[1304] Hasonló veretek díszítették a tiszabezdédi temető [379. lh] 16. sírjában nyugvó nő ruházatát is (Jósa 1896, 385–412).

[1305] Révész 1996, 166.

[1306] Schulze-Dörrlamm 1988, 373–440; Mesterházy 1990a, 235–274.

[1307] Elemzésem során csak a sírokban talált, illetve a temetők területén szórványként előkerült érméket veszem figyelembe. Kovács László korábbi anyaggyűjtését (Kovács 1989) főként a muszlim dirhemek volgai bolgár utánzatainak meghatározása tekintetében módosította (Kovács 2011).

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Kisdobra-Ligahomok 2. sír			– al-Mutadid-billah: – H280 = 893/894 – Iszmail ibn Ahmad: – H286 = 899/900 – H287 = 900 – H290 = 902/903 – H292 = 904-905 – Ahmad ibn Iszmail: – H295 = 907/908 – H297 = 909/910 – H298 = 910/911 – Naszr ibn Ahmad: – H316 = 928/929
Bodrogvécs			– Szétkalapált dirhemek szablya hüvelyének díszeként – Ahmad ibn Iszmail: – H299 = 911/912 dirhemének volgai bolgár utánzata
Karos-Eperjesszög I. szórványleletek			– al-Musztaín-billah: – H249 = 863/864 – Iszmail ibn Ahmad: – H293 = 905/906 – szétkalapált dirhem
Karos-Eperjesszög II.* 1. sír			– szétkalapált dirhem
Karos-Eperjesszög II.* 2. sír			– meghatározhatatlan eredetű dirhem H290–310 = 902/923 közötti utánverete
Karos-Eperjesszög II.* 7. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H285 = 898/899 – volgai bolgár dirhemutánzat – Naszr ibn Ahmad: – H303 = 915/916 és H310 = 922/923
Karos-Eperjesszög II.* 15. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) – Berengar *imp.* (915–924) 20 db		
Karos-Eperjesszög II.* 51. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H288 = 900/901 – Tahir ibn Muhammad: – H294 = 906/907 – Ahmad ibn Iszmail: – H298 = 910/911
Karos-Eperjesszög II.* 52. sír	– IV. (Gyermek) Lajos 900–911 (12 db)		– Iszmail ibn Ahmad: – H292 = 904/905 2 db
Karos-Eperjesszög II.* szórvány			– Ahmad ibn Iszmail: – H299–301 = 911/912–913/914 dirhemének negyede – Naszr ibn Ahmad: – H302 = 914/915
Sárospatak-Baksahomok 1. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H288 = 900/901 – H295 = 907/908 – Ahmad ibn Iszmail: – H298 = 910/911 – H299 = 911/912 (2 db) – H300 = 912/913 – Naszr ibn Ahmad: – H302 = 914/915 (2 db) – H306 = 918/919 (2db)

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Sárospatak-Baksahomok 2. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H283–284 = 896/897 – Ahmad ibn Iszmail: – H299 = 911/912 – H300 = 912/913 (2 db) – Naszr ibn Ahmad: – H304 = 916/917 – H306 = 918/919
Sárospatak-Baksahomok 4. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H290 = 902/903 – Naszr ibn Ahmad: – H304 = 916/917
Kenézlő-Fazekaszug I. 11. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) (4 db) – Burgundi Rudolf (922–926) (2 db) – P. Hugo (926–931) (7 db) – P. Hugo–II. Lothar (931–947) (3 db)		
Kenézlő-Fazekaszug I. 14. sír			– Iszmail ibn Ahmad: – H290 = 902/903 – H291 = 903/904 – Naszr ibn Ahmad: – H309 = 921/922 – volgai bolgár dirhemutánzat: – H320–330 = 932/941–942 – volgai bolgár dirhemutánzat
Kenézlő-Fazekaszug I. 18. sír			– szétkalapált dirhem
Kenézlő-Fazekaszug II.* 37. sír	– Burgundi Rudolf (922–926)		
Kenézlő-Fazekaszug II. 46. sír			– Ahmad ibn Iszmail: – H295–299 = 907/908–911/912 érmének volgai bolgár utánzata

A vizsgált térségben az érmét tartalmazó sírok eloszlása mind a pénzek mennyisége, mind származási helyük tekintetében rendkívül egyenetlen. A nyíri Mezőség területén kizárólag a Tiszaeszlár határában feltárt temetők (Bashalom I–II. [331–332. lh], Dióskerti tábla [333. lh], Újtelep [337. lh]) sírjaiból került elő viszonylag csekély számú (13 db) érme. Meglepő módon közülük több 9. századi franciaországi veret, melyeket néhány itáliai és két bizánci pénz egészít ki, muszlim dirhemet ott még nem találtak. A 9. századi érmék felbukkanása nyomán Mechtild Schulze-Dörrlamm még óvatosan foglalt állást, s a magyar csoportok korai beköltözésére vonatkozó feltevését egyéb régészeti leletekkel igyekezett alátámasztani.[1308] Mesterházy Károly viszont már bevonta azokat a bizonyítékok sorába, s úgy vélekedett, hogy a Felső-Tiszavidéken akár évtizedekkel 895 előtt megtelepedhettek egyes magyar csoportok.[1309] E hipotéziseket Kovács László megalapozott bírálatokkal illette, rámutatva, hogy például a tiszaeszlár-bashalmi I. temető [331. lh] 13. sírjában Jámbor Lajos (814–840) és Odo (888–898) érméi II. Lothar (947–950) pénzével együtt kerültek elő.[1310] Nézete szerint *„...a 9. században vert itáliai, német és francia pénzek sem a honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencébe települt, s azonnal portyázni indult harcosokra utalnak, hanem az ottani pénzforgalomban való hosszú jelenlétük tanúi"*.[1311] A mindössze 24, illetve 13 sírt magába fogadó bashalmi I. és II. temető [331–332. lh] esetében aligha számolhatunk azzal, hogy használatuk a 100 évet átfogó érmesorozatokkal akár csak megközelítőleg is azonos hosszúságú lett volna. E temetők legkésőbbi érméi II. Lothar (947–950) veretei, melyek fontos adatot jelentenek lezárásuk *terminus post quem* időszaka tekintetében. A tiszaeszlár-dióskerti [333. lh], jellegében a bashalmiaktól és az újtelepitől eltérő temető bizánci érméje (II. Niképhorosz

[1308] Schulze-Dörrlamm 1988, 440; bírálata: Kovács 1988a, 168–172.
[1309] Mesterházy 1990a, 245.
[1310] Kovács 1988, 168–172; Kovács 2011, 55–56.
[1311] Kovács 1994a, 191.

Phókasz – II. Baszileiosz [963–969]) a 10. századi lelethorizontnak későbbi, a század utolsó harmadára keltezhető szakaszát jelzi.

A Rétköz érmés sírjainak a száma elenyésző, a papi leletet is ideszámítva mindössze 3 lelőhely 3 sírjából előkerült 4 db-ot számlál. Az ibrányi meghatározhatatlan dirhem mellett Pap-Balázshegyen Iszmail ibn Ahmad 902/903-ban kibocsátott dirhemét találták [388. lh], Rétközberencsen pedig a mikrorégió egyetlen nyugati érmeleleteként I. Berengar *rex* (888–915) két denára került elő [372. lh]. E korai, a honfoglalást követő két évtizeden belül kibocsátott pénzeken kívül más területről származó, például bizánci érméket nem találtak.

Az eddigiekhez képest merőben más képet mutatnak érmészeti szempontból a Bodrogköz temetői, ahol 6 lelőhely 15 sírjából 47 muszlim dirhem, valamint 50 nyugat-európai denár került elő, további 6 dirhem temetőből származó szórványként ismert, melyekhez még ismeretlen számú szétkalapált, az egyik bodrogvécsi szablya hüvelydíszeként felhasznált dirhem csatlakozik [426. lh]. Régóta közismert tény, hogy a Kárpát-medence 10. századi lakott területén előkerült dirhemek közel 80%-a a Bodrogközből került elő, e mikrorégión kívül mindössze 12 lelőhely 12 sírjában 13 dirhemet találtak![1312] Ehhez hasonló példátlan leletkoncentráció a korszak tárgytípusainak sorában alig fordul elő. Kivételesnek számít az is, hogy muszlim dirhem más típusú (nyugat-európai) érmével együtt egyedül a karosi II. temető 52. sírjából ismert [422b. lh]. A dirhemeket tartalmazó bodrogközi sírok jellegzetessége az is, hogy általában 3-10 db érmét találunk azokban, az 1-2 érmés sírok ritkábbak. A 11, dirhemet tartalmazó sírral szemben csupán 3 temető 4 sírjában voltak nyugat-európai érmék, igaz, ott többnyire nagy számban (21–12–16–1 db). Jellemzően itáliai denárok kerültek elő, néhány burgundi érme és egy német pénzsorozat mellett. A Bodrogközben sírmellékletként bizánci pénzt még nem találtak. A viszonylag nagyszámú pénzből álló sorozatok ismeretében, az érmék keltező értékének óvatos megítélését szem előtt tartva is tanulságosnak vélem az egyes temetők záró vereteinek áttekintését. Ez a periódus Kisdobrán [430. lh] 928/929, Karos II. temető [422b. lh] esetében 915–924, Sárospatak-Baksahomokon [420. lh] 918/919, Kenézlő I. temetőnél [419a. lh] 931–947, Kenézlő II. temető [419b. lh] esetében pedig 922–926. Ezek az értékek egyetlen esetben (Kenézlő-Fazekaszug I. temető) lépik át a 10. század első harmadának a végét. A numizmatikai adatok alapján véleményem szerint még akkor is reálisan számolhatunk e temetőknek a 10. század második harmadának a végéig történt felhagyásával, ha nem tévesztjük szem elől Kovács Lászlónak a pénzleletek korlátozott keltezési felhasználhatóságára vonatkozó, óvatosságra intő véleményét.[1313]

A Taktaköz területén mindeddig nem került elő 10. századi érmét tartalmazó sír.

A fentiekben részletesen ismertetett adatokat összegezve szembetűnő, hogy a korábbi kutatások során kialakított, viszonylag egységes képpel ellentétben, a nyíri Mezőség, a Rétköz, Bodrogköz és Taktaköz temetői szerkezetüket, időrendjüket és leletanyaguk összetételét tekintve a feltételezettnél jóval sokszínűbbek voltak. Az elmúlt fél évszázad során született elemzések a Felső-Tisza-vidéket jóval tágabb keretek között vizsgálták, beleértve abba a Kárpátalja, a Szatmár–Beregi-síkság és a teljes Nyírség területét is. E térségnek a Kárpát-medence egyéb területeinek emlékanyagától való eltérését először Dienes István mutatta ki alapos elemzésében,[1314] s véleményéhez egyöntetűen csatlakozott az egész magyar régészeti és történeti kutatás. E nézőpontot legplasztikusabban Mesterházy Károly képviselte, szembe állítván egymással az alig 30 szegényes köznépi és hozzávetőleg 100 gazdag középréteghez sorolható felső-Tisza-vidéki lelőhelyet a Dél-Dunántúl 110 köznépi és 5-6 vezető- és középrétegbeli temetőjével.[1315] A karosi temetők [422b. lh] feldolgozása során magam is arra az eredményre jutottam, hogy a Felső-Tisza-vidéket régészeti szempontból egységes területként kezelhetjük, annak ellenére, hogy bizonyos tárgytípusok (hajfonatkorongok, rozettás lószerszámveretek, dirhemek) előfordulási aránya jelentősen eltér a Bodrogköz és a Tisza jobb parti lelőhelyek tekintetében.[1316] E korábbi álláspontomat azonban módosítanom kell. A tuzséri temető [380. lh] feldolgozása során már felfigyeltem arra, hogy a térség 10. századi temetői leletanyagának összetétele eltér egymástól, ezt a jelenséget azonban akkor még társadalmi különbségekkel magyaráztam.[1317] Az is egyre szembetűnőbbé vált, hogy a Felső-Tisza-vidék nem minden mikrorégiójára jellemző az úgynevezett középréteghez tartozó lelőhelyek túlsúlya a köznépiekkel szemben.[1318] Az alapos mikroregionális kutatások hiánya azonban elfedte azokat a jelentős különbségeket, melyek a nyíri Mezőség, Rétköz, Bodrogköz és Taktaköz temetői között fennállnak.

[1312] Kovács 2011, 80–90.
[1313] Kovács 2011, 90–98.
[1314] Dienes 1961, 95–196, különösen 133.
[1315] Mesterházy 1980, 36–41; hasonlóképpen: Bálint 1991, 201.
[1316] Révész 1996, 198–199.
[1317] Révész 2000, 20–21.
[1318] Révész 2005, 189–191.

A vizsgált térségben a honfoglalás kori korpusz köteteinek elkészülte jelentette az előrelépést. A Rétköz tekintetében Istvánovits Eszter a temetők társadalmi besorolása (középréteg-köznép) és időrendje vonatkozásában mutatott rá alapvető értelmezési problémákra.[1319] Ennél tovább ment Tóth Anikó, aki a nyíri Mezőség temetőit a karosi elemzés fényében is megvizsgálta.[1320] Arra a következtetésre jutott, hogy a 10. századra keltezhető lelőhelyek a térség keleti, északkeleti részén csoportosulnak, míg a 11. század elején a településterület átrendeződött: az ezredforduló táján nyitott temetők zöme északnyugaton található. A 10. században jelentős gócpont véleménye szerint nem mutatható ki, környezetükből azonban kiemelkednek gazdagságukkal a tiszaeszlári lelőhelyek. Ez utóbbiak sem sorolhatók azonban a katonai kíséret hagyatékába, jelentős férfi többlet ugyanis csupán a tiszaeszlár-bashalmi II. temetőben [332. lh] mutatható ki. Lényeges szempont, hogy a nyíri Mezőség területén a rangos temetők megszűnése nem a 10. század közepén, hanem annak második felében következett be. Ennek értelmében a térség lelőhelyei Tóth véleménye szerint nem sorolhatók be abba a körbe, melybe a karosi [422a–c. lh], kenézlői [419a–b. lh] és más, általam ide tartozónak vélt temetők sorolhatók. Mindkét elemzés előrevetítette azt, hogy a Felső-Tisza-vidék 10. század első felére datált, s a katonai kíséret hagyatékának gondolt, egységesnek vélt lelethorizontot részleteiben újra meg kell vizsgálni. Az újabb értékelés e felvetések nagy részét igazolta.

V.4.3. A FELSŐ-TISZA-VIDÉK TEMETŐINEK TERÜLETI ÉS IDŐRENDI CSOPORTJAI

A hiányos, töredékes forrásbázis miatt indokolt óvatosság szem előtt tartásával úgy látom, hogy a Bodrogköz 10. századi lelőhelyei (az ágcsernyői [433. lh] és a tiszasalamoni [416. lh] temetők kivételével) továbbra is egy csoportba sorolhatók. E mikrorégió lelőhelyei azonban nem korlátozódnak pusztán a Bodrogköz területére. Északkeleten átlépik a Tiszát, s soruk a mándoki [386. lh], eperjeskei [383. lh], tuzséri [380. lh] és tiszabezdédi [379. lh] lelőhelyekkel folytatódik. Elterjedési sávjuk végpontja e térségben csak bizonytalanul rajzolódik ki, feltehetőleg a Rétközberencs–Pap vonalnál jelölhető ki. Délnyugaton ugyancsak a Tisza bal parti árteréből kiemelkedő, vagy azt követő szárazulatokon találhatók Rakamaz (Strázsadomb [403. lh], Gyepiföld [405. lh], Fő u. [404. lh]) és Tiszaeszlár (Bashalom I–II. [331–332. lh], Vörösmarty utca [335. lh], Újtelep [337. lh]) temetői, s e csoporthoz sorolható Tarcal-Vinnai-dűlő [437. lh], s talán a Szerencs-Kácsatetőn [439. lh] felfedezett temetőmaradvány is. Munkahipotézisként a továbbiakban e mikrorégió lelőhelyeit a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport elnevezéssel fogom jelölni (*60. kép*). E csoport lelőhelyeit számos közös vonás fűzi össze. A temetők szerkezetét és összetételét tekintve ezek közé sorolható a férfisírok mindenütt kimutatható enyhébb vagy jelentős túlsúlya, valamint az egymás közvetlen közelében található két-három temető által alkotott temetkezési egységek rendszere. Ez utóbbiak egyes tagjai eltérő sírszámúak voltak: némelyik 10–25 temetkezésből állott (például Tuzsér [380. lh], Tiszabezdéd [379. lh], Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Kenézlő II. [419b. lh], Karos III. [422c. lh]), mások több tucat sírt is magukba fogadtak (Karos II. [422b. lh] egyetlen teljesen feltárt lelőhelyként, de hasonló lehetett Kenézlő I. [419a. lh], Karos I. [422a. lh] is). Ez utóbbiak területén belül egyébként ugyancsak elkülönültek egymástól bizonyos mértékig az egyetlen sorból, vagy kisebb csoportokból álló temetőrészek, melyek önmagukban ugyanolyanok, mint az előbbi kisebb temetők.

E temetőket (az időnként óhatatlanul megjelenő kivételek mellett) összeköti a temetkezési rítus számos eleme is. Ezek közé sorolhatók a megfordított, hegyükkel a koponya felé irányított szablyák, a vállhoz hajlított végű vagy lecsatolt övek, az ételmellékletek magas száma és a lovas vagy pusztán lószerszámos temetkezések magas aránya.

Végül, de nem utolsósorban összeköti e lelőhelyeket leletanyaguk összetétele is. Szinte kizárólag e csoport tagjaként kerültek elő a Kárpát-medence mindeddig leggazdagabb mellékletű férfisírjai („vezéri sírok": Rakamaz-Strázsadomb [403. lh], Tarcal-Vinnai-dűlő [437. lh], Kenézlő-Fazekaszug I. temető feldúlt 1–3. sírjainak valamelyike [419a. lh], Karos-Eperjesszög II. temető 50., 52. [422b. lh], III. temető 11. sírja [422c. lh], Bodrogszerdahely-Bálványdomb [423. lh] katonai objektum építése során talált sírja, Zemplén-Szélmalomdomb [428. lh], Eperjeske 2. és 3. sír [383. lh]).[1321] Figyelemre méltó tény, hogy a Kárpát-medencében talált, kiemelkedő művészi színvonalúnak ítélt ötvösmunkák zöme zöme e sírokból, temetőkből látott napvilágot. Tanulságaikat a térség 10. századi ornamentikájával foglalkozó monográfiájában

[1319] Istvánovits 2003, 442–449.

[1320] Tóth 2014, 244–251.

[1321] A tárgyalt mikrorégiótól távolabb talált geszteréd sírt és leletkörnyezetét a korábbiakban már bemutattam, lásd Geszteréd–Hajdúböszörmény-csoport [385. lh].

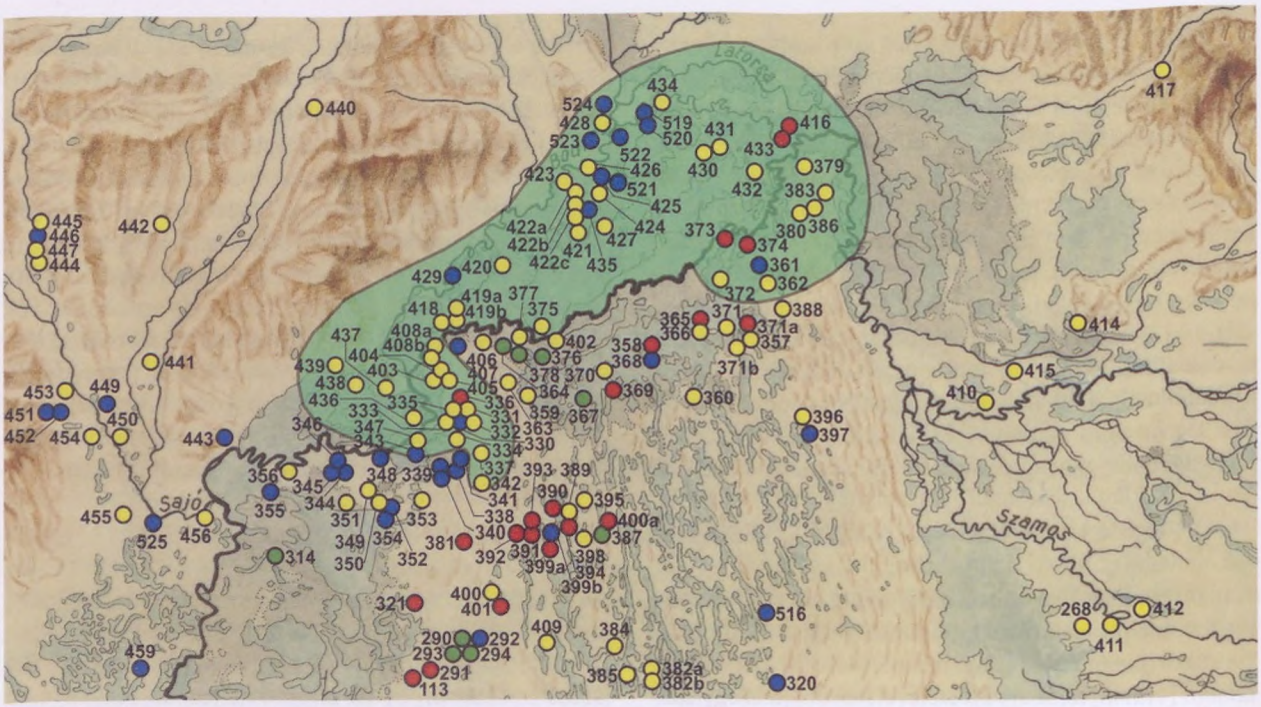

60. kép. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport lelőhelyei a 10. században a Felső-Tisza-vidéken

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

Bollók Ádám foglalta össze:[1322] *„A másik megfigyelés a kiemelkedő minőségű 10. századi tárgyakkal kapcsolatos. Az egyes emlékek vizsgálata nyomán láthatjuk, hogy az e körbe sorolható tárgyak többsége a kor férfitemetkezéseiből látott napvilágot és nem egyszer a fegyverek közül került ki. Példaként utalok itt a karosi II/52. sír ezüstszerelékes, illetve a geszterédi és a rakamazi A sír aranyszerelékes szablyáira, továbbá a rakamazi és a tarcali nagy levél alakú veretekre, a rakamazi [...] és az ismeretlen lelőhelyű (»bárándi«) tarsolylemezekre. Ritka ugyanakkor a kiemelkedő minőségű emlékek egyetlen leletegyüttesben való koncentrálódása: így a rakamazi A sírban a szablya, a tarsolylemez és a ruha/készenléti íjtegez veretei vagy a tarcali sírban ugyancsak a tarsolylemez és a ruha/készenléti íjtegez veretei. A legtöbb sírból azonban csak egy-egy ilyen tárgy látott napvilágot: így az említett karosi II/52. és a geszterédi sírok szablyái mellett [...] a bashalmi I/10. sír csatja. Ez a jelenség talán arra utal, hogy az említett tárgyak – egy részük, esetleg többségük(?) – a fejedelem vagy az annak környezetében működő egyik, kortársai által jelentősen kiemelkedő előkelő által fenntartott műhelyek (esetleg egy-egy, állandó jelleggel foglalkoztatott ötvös) termékei lehetnek, s a 10. századi társadalmon belül működő ajándékcsere keretei között juthattak az azokkal eltemetettekhez. Ez a lehetőség pedig újabb adalékkal szolgálhat a rakamazi, tarcali, geszterédi, karosi halottak egykori státuszáról szóló vitához, még ha annak eldöntését nem is teszik lehetővé."*

A méltóságjelvények (veretes övek, készenléti íjtegezek, tarsolylemezek, arany- vagy ezüstszerelékes szablyák) azonban nemcsak e vezérek hagyatékában fordulnak elő, hanem a környezetükben eltemetett férfiak sírjaiban is gyakori leletnek számítanak. Formai összefüggéseiket, kapcsolatrendszerüket korábban már részletesen elemeztem, így erre hivatkozva most szükségtelen e kérdéskörre részletesen visszatérnem.[1323] Kiegészítve e tárgytípusokat a fegyverekkel és a lovas temetkezésekkel, szembetűnő, hogy mindezeknek az aránya mennyire magas a nyíri Mezőség és a Rétköz fennmaradó területeinek egyéb 10. századi temetőihez

[1322] Bollók 2015, 571–572. – A férfitemetkezések idézett tárgyai mellett Bollók Ádám a kiemelkedő minőségű tárgyak közé sorolta a sárospatak-baksahomoki [420. lh] 3. sír hajfonatkorongját, valamint a Rakamaz-Gyepiföldön [405. lh] talált hajfonatkorongot is (vö. Bollók 2015, 204–207, 502–543).

[1323] Révész 1996, 103–153, 198–206.

képest. A méltóságjelvények tekintetében a veretes övek aránya 50:4, a veretes tarsolyoké 7:1, a nemesfém szerelékes szablyáké 8:1. Tarsolylemez (13 db) és veretekkel díszített készenléti íjtegez (7 db) kizárólag a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport lelőhelyein fordul elő. Hasonló arányokat tapasztalunk a szablyák (44:3) és az íjászfelszerelés elemeinek felbukkanása (90:42) tekintetében is; utóbbi azonban a leletanyag töredékessége következtében csak tájékoztató jellegű adat. Egyedül a sírokba helyezett balták (13:11) száma kiegyensúlyozott. A gyakran kétes leletkörülmények miatt ugyan csak tájékoztató jellegűek a lovas temetkezések különböző típusainak előfordulását jelző számok, azok egymáshoz viszonyított aránya (171:37) azonban jelzés értékű.

A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport temetői leletanyaguk tekintetében a méltóságjelvények, fegyverek és lovas sírok magas számával tűnnek ki környezetükből, főként e jellemzőik alkotják szembetűnő leletgazdagságukat. Ugyanez nem mondható el viszont a női viseletről, melynek nemesfém díszítményei egyáltalán nem különböznek jelentős mértékben a Felső-Tisza-vidék más lelőhelyeitől. Éppen ellenkezőleg, az e temetőkben nyugvó lányok, asszonyok nagy részét viszonylag szerény ékszeranyaggal és ruhadíszekkel temették el. Egyes területeken (például Tiszabezdéd [379. lh], Tuzsér [380. lh] és Eperjeske [383. lh] környékén vagy a kenézlői temetőkben [419a–b. lh]) az ilyen jellegű leletanyag kifejezetten szegényesnek mondható. Néhány vonásuk azonban mégis elválasztja őket környezetüktől. Ezek egyike a rozettás lószerszámveretek gazdag sorozata a Bodrogközben (e tárgytípus viszont Tiszaeszlár és Rakamaz körzetéből mindeddig ismeretlen), valamint a csüngőtagos kaftánveretek teljes hiánya. Az időrend szempontjából is fontos adat lehet, hogy a szőlőfürtös fülbevalók a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport lelőhelyeiről teljesen hiányoznak. E 10. század második felében feltűnő ékszertípus (talán a csüngős kaftánveretekkel együtt) az akkoriban nyitott temetők jellemzője lehetett.

E csoport különállását támasztják alá a vizsgált térség pénzmellékletes sírjai is. A későbbi időrendi horizontba tartozó tiszaeszlár-dióskerti lelet [333. lh] (II. Niképhorosz Phókasz – II. Baszileiosz [963–969] érméje) és a szétkalapált, meghatározhatatlan ibrányi dirhem kivételével kizárólag a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-lelőhelycsoport temetői tartalmaztak érméket, igaz, ezek sem egyenletes eloszlásban. Délnyugaton, Tiszaeszlár környékén csak nyugat-európai és bizánci érmék láttak napvilágot, muszlim dirhemet innen mindeddig nem ismerünk. A bodrogközi temetőkre a dirhemek túlsúlya jellemző, ezek mellett még nyugati érmék fordulnak elő, bizánci pénzeket viszont e temetőkből nem ismerünk. Hasonló a helyzet e csoport keleti temetői esetében is (Pap-Balázshegy [388. lh], Rétközberencs-Paromdomb [372. lh]), azzal a megjegyzéssel, hogy a Rétköz északkeleti pereme környékén talált temetők (Tuzsér [380. lh], Eperjeske [383. lh], Mándok [386. lh], Tiszabezdéd [379. lh]) sírjaiban egyáltalán nem voltak érmék. A különböző temetőkben előkerült pénzek zömét a 10. század első harmadában bocsátották ki. A legkésőbbi záró veretek a kenézlői I. temetőből [419a. lh] (Provence-i Hugo – II. Lothar [931–947]), valamint a tiszaeszlár-bashalmi I. és II. temetőből [331–332. lh] láttak napvilágot, utóbbiak II. Lothar (947–950) érméi. Amennyiben a magyarok hadizsákmányként jutottak hozzájuk, megszerzésük utolsó lehetséges időpontja 954-ben volt, a Bulcsú karha által vezetett hadak ugyanis Franciaországból hazaindulva ekkor érintették utoljára Észak-Itáliát.[1324]

Leletanyaguk összetétele, minősége és mennyisége tekintetében a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport temetői között is jelentős különbségek mutatkoznak. Szembetűnő az északkeleti lelőhelyek némelyikének lovas/lószerszámos sírokban való szegénysége vagy azok teljes hiánya (Tuzsér-Boszorkányhegy [380. lh]), s ugyanott a női viselet nemesfém díszeinek gyér előfordulása. A legszerényebb leletanyag Pap-Balázshegyen és Bodroghalom-Eresztvényhomokon került elő [421. lh], már amennyiben e temetők az említett csoporthoz tartoztak. Pap esetében a bizonytalanságot a lelőhelycsoport északkeleti kiterjedésének határa okozza, a bodroghalmi temető [421. lh] későbbi (a 10. század második felére történő) keltezésének lehetőségét pedig a C14-es vizsgálatok vetették fel.[1325] Mivel mindkét utóbbi lelőhelyről teljes mértékben hiányoznak a lovas, fegyveres, méltóságjelvényekkel eltemetett sírok, nyilvánvaló, hogy azok még azonos idejű használatuk esetén sem lehettek tagjai a katonai kíséret tagjait rejtő temetőcsoportnak.[1326] Sejthetőleg ez utóbbiak szolgálatára rendelt családok nyughelyei lehettek, melyekhez hasonlóak akár még tucatszámra rejtőzhetnek a föld alatt. Hasonló modellel már Dienes István is számolt Tiszaeszlár területén a bashalmi [331–332. lh] és a csengősparti [330. lh] temetők viszonylatában,[1327] ez

[1324] Kristó 1986, 40.

[1325] A temető 24. sírjának csontvázából vett minta C14-es vizsgálata két sigma 1 értéket adott: az első szerint (10,2% valószínűséggel) 900–920 között, a második szerint (58,0%) 970–1020 között temették el a sírban nyugvó egyént. A sigma 2 érték (95,4%) 890–1030 között történt földbe kerülést jelez. A sír egyetlen lelete, egy agyagedény alapján a megadott időhatárokat nincs módom pontosítani (vö. Révész 2006c, 414–415); a C14-es datálás bizonytalanságairól: Révész 2006c, 420–422.

[1326] A katonai kíséretről lásd: Révész 1991, 87–97; Révész 1994a, 139–150; Révész 1996, 193–206.

[1327] Dienes 1970, 120; Dienes 1972, 18.

utóbbiak kapcsolata azonban időrendi okokból kizárható.[1328] A mellékletekben való gazdagság alapján felállított skála másik végpontját jelen pillanatban a karosi [422a-c lh] és a Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestáblán feltárt temetők [331–332. lh] jelzik, a köztes tartományban azonban számtalan változat kimutatható. A pontosabb értékelést sajnos lehetetlenné teszi a lelőhelyek részleges feltártsága, erősen töredékes volta.

Ugyanezen tényező miatt nehézségekbe ütközik a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport időrendi kereteinek a pontosítása is. A legkorábbi temetők megnyitásának alsó időhatárát látszólag gond nélkül a magyar honfoglalás (895) körüli évekre tehetjük. Szakirodalmunkban azonban már korábban felemerült annak a lehetősége, hogy az első magyar csoportok már évtizedekkel korábban, a 860-as évek elejétől megtelepedtek a Felső-Tisza-vidéken.[1329] A felsorakoztatott érvek egy része numizmatikai, illetve tipokronológiai jellegű. Mechtild Schulze-Dörlamm a térség sírjaiban talált muszlim és nyugat-európai pénzek, valamint az általa kiválasztott 27 tárgytípus eurázsiai párhuzamainak gyűjtése alapján igyekezett kimutatni a legkorábbi magyar hagyatékot a 9. század utolsó harmadától.[1330] A tipokronológián és a sírokban talált pénzek keltező értékének felhasználásán alapuló lelethorizontok kimutatására és értelmezésére törekvő munkájának részletei számos hibát tartalmaznak, s összességében elfogadhatatlanok.[1331] Hazai kutatásunk ez utóbbiakra (például az érmék keltező értékének túlértékelése, a hibás tipológiai besorolások, egyes tárgytípusok szűkebb és tágabb leletkörnyezetükből történő kiszakítása, az elfogadhatatlan keresztértelések stb.) felhívta a figyelmet.[1332] Mesterházy Károly a 9. századi érméket és a közvetlen keleti párhuzamokkal rendelkező öv- és lószerszámvereteket tartalmazó sírok alapján számolt a 895 előtti beköltözés lehetőségével, igaz, csak korlátozott mértékben: véleménye szerint a Felső-Tisza-vidéket Árpád magyarjainak megérkezése előtt már birtokukba vették (mintegy elővéd szerepet betöltve) a kabarok.[1333] Hipotézisét azonban mind a tipokronológia,[1334] mind a numizmatika irányából bírálatok érték.[1335] Újabban Szőke Béla Miklós foglalt állást a magyarok egy részének 862 körüli megjelenése mellett.[1336] Érvelése lényegében két fő elemből áll. Egyik a távolság kérdése,[1337] a másik a legkorábbi magyar lelethorizont problematikája.[1338] Szőke felvetései viszonylag könnyen cáfolhatók. Ami a távolságot illeti, a Dnyeper–Ingul–Kodyma-folyók vidékével azonosított Etelköz semmivel sem feküdt távolabb a Kárpát-medencétől, mint Lerida környéke, az Atlanti-óceán partja vagy Dánia határvidéke, amelyeket 10. századi hadjárataik során könnyedén elértek. Az sem példa nélkül való, hogy mire az eredeti célterületre érkeztek, a hatalmi-politikai viszonyok alapvetően megváltoztak (924, 942, 954), ennek ellenére könnyedén feltalálták magukat, új célpontokat keresve.[1339] E logikát követve éppen az lenne érthetetlen számunkra, hogy a Felső-Tisza-vidéken élve, a frank–morva viszálykodás által kínált számtalan alkalmat miért csak néhány esetben (862, 881, 892, 894) használták

[1328] Révész 1996, 203, 907. jegyzet.

[1329] Bálint 1968, 74–76; Kristó 1980, 156–157, 166–171, 204, 216; Györffy 1984, 590–591; Dienes 1986, 99–101; Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478, Mesterházy 1990a, 245–247; Szőke 2014, 106–110.

[1330] Schulze-Dörrlamm 1988, 373–478.

[1331] Mechtild Schulze-Dörrlamm munkájának átfogó értékeléséről, hazai és nemzetközi fogadtatásának áttekintéséről: Langó 2007, 227–238.

[1332] Kovács 1988a, 168–172; Révész 1998, 523; Révész 1999, 281.

[1333] Mesterházy 1990a, 245–247.

[1334] Révész 1996, 131–132.

[1335] Kovács 2011, 90–98.

[1336] Szőke 2014, 106–110.

[1337] *„Szokás a magyarok feltűnésének erre a korai adatára* [862– Révész László] *úgy tekinteni, hogy az a Kárpátoktól keletre élő magyaroknak valamiféle korai kalandozása [...] Márpedig ha ez a hadjárat a kalandozások nyitánya, vajon miért nem követik – a rabló hadjáratok természetrajza szerint – hamarosan újabb támadások; s miért várnak két évtizedet arra, hogy újra a Duna völgyére támadjanak? [...] S vajon a magyaroknak megérte-e vállalni a hosszú utat az Alpok előteréig, kockáztatva, hogy amikorra ideérnek, okafogyottá válik a megbízás? Ezekre a kérdésekre csak akkor kapunk logikus választ, ha feltételezzük, hogy ezek a magyarok 862-ben már a Kárpátok koszorúján belül élnek – a gyakran változó erőviszonyok és hadiszerencse miatt máskülönben ugyanis nem tudtak volna megfelelő időben és hatásosan bekapcsolódni a küzdelmekbe, s olyan jól kiismerik már magukat a helyi hatalmi-politikai viszonyokban, hogy nem riadnak vissza alkalmi katonai megbízások vállalásától sem."* (Szőke 2014, 108).

[1338] *„Annak ugyanis, hogy a 9. század második felében, utolsó harmadában a magyar jelenlét régészetileg nehezen mutatható ki, nemcsak az lehet az oka, hogy a régészek a 895–896 körüli honfoglalás dátumát máig axiómaként kezelik, hanem az ún. »honfoglalók első nemzedéke« jelenség, nevezetesen, hogy a keletről újonnan megjelenő népek első nemzedéke régészetileg kimutathatatlan. Így van ez a szarmata vagy az avar honfoglalók »első nemzedékének« ismeretlen régészeti emlékanyagával, akiknél a történeti források szerinti első megjelenés és a gyakran pénzzel keltezett régészeti leletanyag között rendre egy nemzedéknyi hiátus mutatható ki [...] Márpedig ha ez a hiátus törvényszerű, akkor a honfoglaló magyar régészeti leletekre is érvényesnek kell lennie. Mivel pedig a magyar honfoglalók régészeti leletanyagának keltezésében nincs ilyen hiátus, azaz vannak olyan sírleletek, amelyeket már 895 tájától kelteznek, akkor vagy ez a keltezés helytelen, vagy a magyar honfoglalóknak is korábban, az első írásos forrásoknak megfelelően már a 9. század második harmadának elejétől jelen kell lenniük a Tiszántúlon."* (Szőke 2014, 110).

[1339] Kovács 2013, 522, 65. jegyzet.

ki? Azt pedig távolról sem állíthatjuk, hogy 862 a kalandozások nyitánya: Közép-Európában csakugyan akkor jelentek meg először, de a korabeli muszlim források arról is tudósítanak, hogy meg-megrohanják a szlávokat és az oroszokat, s e tényekedésüket aligha értelmezhetjük másként, mint rabló hadjáratokként.[1340] Ami a honfoglaló első generáció régészeti hagyatékát illeti, maga Szőke Béla Miklós is elismeri, hogy az kimutatható. Pusztán a szarmata vagy az avar analógiára hivatkozva mégis megkísérelni hiátust generálni nem több, mint puszta „az a gyanús, ami nem gyanús" típusú elméleti kísérlet.

A kutatások jelen állása mellett tehát azt mondhatjuk, hogy egyes magyar csoportok 895 előtti beköltözése elméletileg nem zárható ugyan ki,[1341] de a rendelkezésre álló leletanyag alapján ez egyelőre régészeti érvekkel nem támasztható alá. Főképpen azért nem, mert nem ismerjük a magyarság etelközi temetőit (legfeljebb e térség egyes „magyar gyanús", zömében szórványleleteit), s így nincs mihez viszonyítanunk a Kárpát-medence legkorábbinak vélt magyar lelethorizontját.[1342] A kérdés azonban ennél összetettebb. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport használatát hozzávetőleg 50-60 éves időtartamban határozhatjuk meg.[1343] A (nagyrészt hiányos) adatok alapján úgy tűnik, hogy ez idő alatt 13–24–18–11–73–19–25–26 síros temetőket létesítettek (lásd a sírszámokat bemutató 5. táblázatot!), de még az egymás mellett lévő temetőket temetkezési egységként kezelve is legfeljebb 37–150/160 síros lelőhelyekkel számolhatunk. Ezek zöme aligha volt végig használatban az említett öt-hat évtized során, inkább azt feltételezhetjük, hogy az azokat benépesítő közösségek legfeljebb egy-három évtizedig temetkeztek oda. Ebből következően sem megnyitásuk, sem felhagyásuk nem egyszerre történt. Egyeseket e periódus elején kezdtek használni, de a 10. század harmincas-ötvenes évei között valamikor valószínűleg felhagytak (Karos I–III. [422a–c. lh], Kisdobra [430. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh]), mások megnyitása és felhagyása is néhány évvel, évtizeddel később történhetett (Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Kenézlő-Fazekaszug I–II. [419a–b. lh] az érmék alapján, Bodrogvécs [426. lh] és Rakamaz-Strázsadomb [403. lh] a szablyamarkolatú kard feltűnése okán). Mindebből az következik, hogy az általunk ismert temető- és sírmennyiséggel még az említett 5-6 évtizedet is nehezen tudjuk lefedni, ezen időtartam további, legalább négy évtizeddel való megnyújtása pedig egyenesen lehetetlennek tűnik.

A fentieket röviden összefoglalva, jellegzetességeik alapján nagy valószínűséggel 24 temető sorolható a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoportba.[1344] Többségük nagymértékű pusztulása, részleges feltártsága nyilvánvalóan fokozza a bizonytalanságot, a kutatás és a forrásbázis jelenlegi szintjén azonban ezt a tényezőt nem lehet kiküszöbölni. E lelőhelyekről minimálisan 130 férfi-, 70 női, 51 gyermektemetkezést ismerünk, további 51 sír nemének és életkorának meghatározása nem lehetséges. Ahhoz azonban ez az adatsor (kiegészítve a mellékletek jellegzetességeivel) elegendőnek tűnik, hogy a szerepüket illető hipotézist felvázolhassuk. Nagy valószínűséggel e körhöz sorolhatók egyéb lelőhelyek is (Anarcs-Czóbel-birtok [357. lh], Bély [431. lh], Mándok-Tetenke [386. lh], Szinyér [434. lh], Karcsa-Téglaska [427. lh], Pátroha-Szőlőskert [371. lh], Pátroha-Kuklásdomb [371b. lh], Rakamaz-Fő u. [404. lh], Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh]), amelyekről vagy az előbbieknél is kevesebb információval rendelkezünk, vagy a véletlen folytán csak női sírjaikat ismerjük. Végezetül többször utaltam már rá, hogy Bodroghalom-Eresztvényhomok [421. lh] és Pap-Balázshegy [388. lh] e csoporthoz történő sorolása vitatható: leletanyaguk szegényessége (méltóságjelvények, fegyverek, lovas temetkezések teljes hiánya) ezt nem támogatja, földrajzi helyzetük és időrendjük alapján viszont a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoporttal egykorúak lehettek.

Ez utóbbi két temető már a vizsgált térség 10. századi emlékeinek következő csoportjához vezet el bennünket. Lelőhelyeik a nyíri Mezőség nyugati szélétől, Tiszadobtól a Rétköz középső részéig, nagyjából Szabolcsveresmartig húzódnak, majd Tiszasalamonnál érnek véget. A továbbiakban e csoportot a Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász elnevezéssel jelölöm *(61. kép)*. Az ide sorolható 35 temető, illetve temetőrészlet[1345] minden

[1340] HKÍF 33–34, 38, 45, 47–48.

[1341] Révész 1996, 204.

[1342] A 9. századi magyarsággal kapcsolatba hozott leletanyag legutóbbi összefoglalása: Türk 2010, 261–306.

[1343] Révész 1996, 204–206.

[1344] Bodrogszerdahely-Bálványdomb [423. lh], Bodrogvécs [426. lh], Eperjeske [383. lh], Karos-Eperjesszög I–III. temető [422a–c. lh], Kenézlő-Fazekaszug I–II. temető [419a–b. lh], Nagykövesd-Szőlőshomok [424. lh], Rakamaz-Gyepiföld [405. lh], Rakamaz-Strázsadomb [403. lh], Rétközberencs-Paromdomb [372. lh], Sárospatak-Baksahomok [420. lh], Szinyér [434. lh], Tarcal-Vinnai-dűlő [437. lh], Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő [379. lh], Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I–II. temető [331–332. lh], Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh], Tuzsér-Boszorkányhegy [380. lh], Zalkod-Szegfarka [418. lh], Zemplén-Szélmalomdomb, Zemplénagárd-Terebesi homok.

[1345] Tiszadob-Sós-szék [356. lh], Tiszalök-Kisfás tanya [342. lh], Tiszalök-Vajasdomb [347. lh], Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Tiszavasvári-Deákhalom [350. lh], Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart [351. lh], Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh], Tiszaeszlár-Diószkerti tábla [333. lh], Tímár-Béke TSz I–II. [408a–b. lh], Szabolcs-Vontatópart [406. lh], Gáva-Szincsedomb [363. lh], Gáva-Vásártér [364. lh], Tiszabercel-Ráctemető [377. lh], Tiszabercel-Diófa-lapos [375. lh], Tiszabercel-Újsor [378. lh], Tiszabercel-Mezőgazdasági Szak-

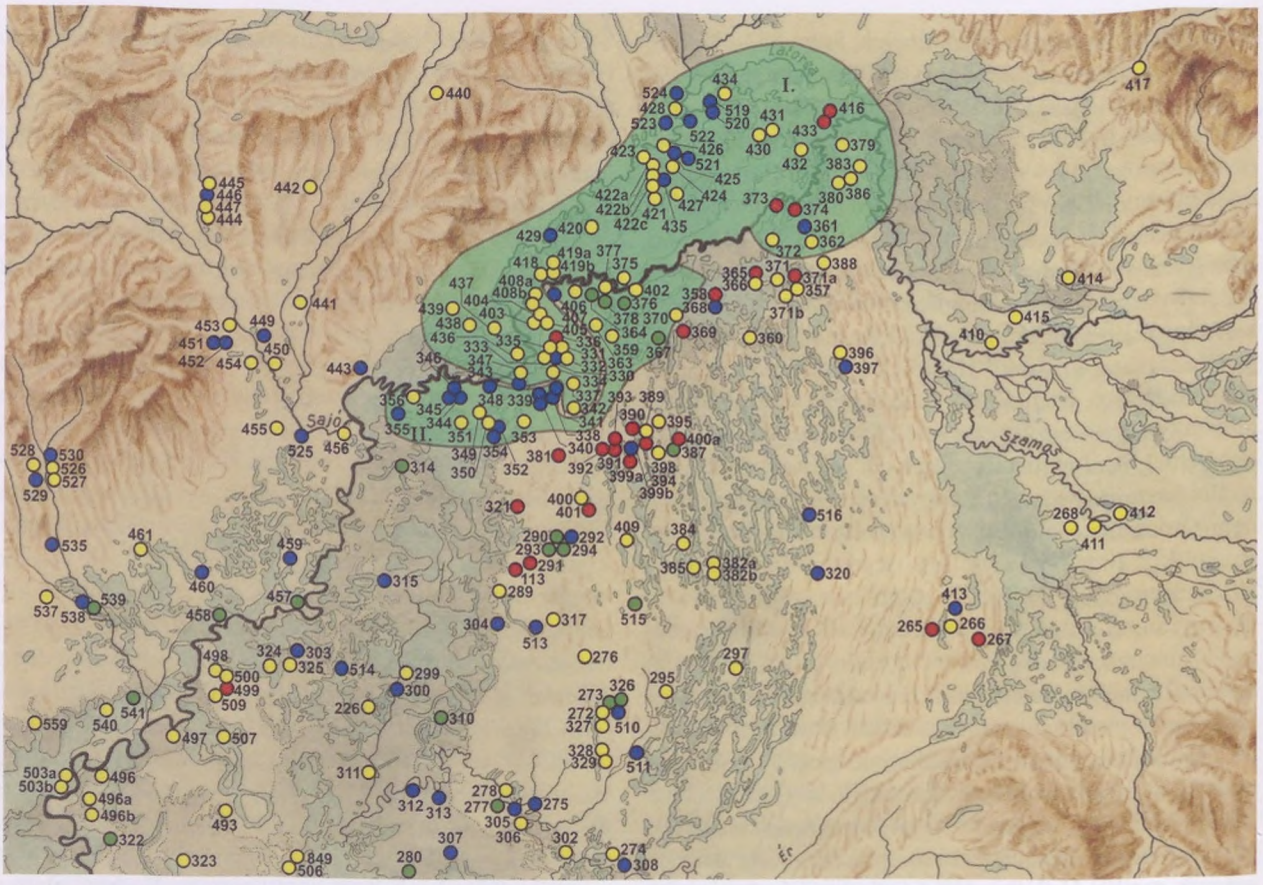

61. kép. I. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport; II. A Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-temetőcsoport

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

jellemzőjében tökéletes ellentéte a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoportnak *(60–61. kép)*. E temetők megnyitására valamikor a 10. században, többnyire annak pontosabban nem meghatározható, különböző periódusaiban került sor. Népességük egy része tehát a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport népességével azonos időben élhetett lakóhelyén. Míg az utóbbiak azonban temetőik használatával felhagytak a 10. század második harmadának a végére, a Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-csoport népessége helyben maradt: egyesek a század második feléig, mások a 11. század elejéig, ismét mások pedig a 11. század második feléig használták temetőiket *(62–63. kép)*. (Nagy vonalakban ez megfelel a Kovács V. és VI. típus temetőinek.)[1346] E lelőhelyeknek már a 10. századi része is népesebb az előzőnél, elérik a 90–144 sírt is. Az erre az időszakra keltezhető temetkezések mellékleteiként szinte mindenütt megjelennek a 10. század második felében feltűnő tárgytípusok: szőlőfürtös fülbevalók (Tiszalök-Vajasdomb [347. lh], Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Szabolcs-Vontatópart [406. lh], Gáva-Szincsedomb [363. lh], Döge-Kishegy [362. lh]), spirálcsüngős fülbevaló (Tiszabercel-Ráctemető [377. lh]), állatfejes karperec (Szabolcs-Vontatópart [406. lh]), S-végű hajkarikák egy-két példánya (Tiszalök-Vajasdomb [347. lh], Tímár-Béke TSz I. [408a. lh]), valamint egyetlen érmeként (a meghatározhatatlan ibrányi dirhem mellett) II. Niképhorosz Phókasz – II. Baszileiosz (963–969) verete Tiszaeszlár-Dióskerti táblából

iskola [376. lh], Buj-Gyeptelek [359. lh], Paszab-Belterület [402. lh], Ibrány-Esbóhalom [367. lh], Nagyhalász-Homoktanya [369. lh], Nagyhalász-Zomborhegy [370. lh], Beszterec-Gyalaptanya [358. lh], Demecser-Borzsovapuszta [360. lh], Gégény-Vasúti őrház [366. lh], Gégény-Vasútállomás [365. lh], Pátroha-Bajor-hegy [371a. lh], Pátroha-Kuklás-domb [371b. lh], Pátroha-Szőlőskert [371. lh], Döge-Kishegy [362. lh], Szabolcsveresmart-Szelérd-domb [373. lh], Szabolcsveresmart-Tisza-part [374. lh], Tiszasalamon [416. lh], Ágcsernyő-Nagyréti domb [433. lh], Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh], Tiszatardos-Nagydűlő [436. lh].

[1346] Kovács 2013, 530–542.

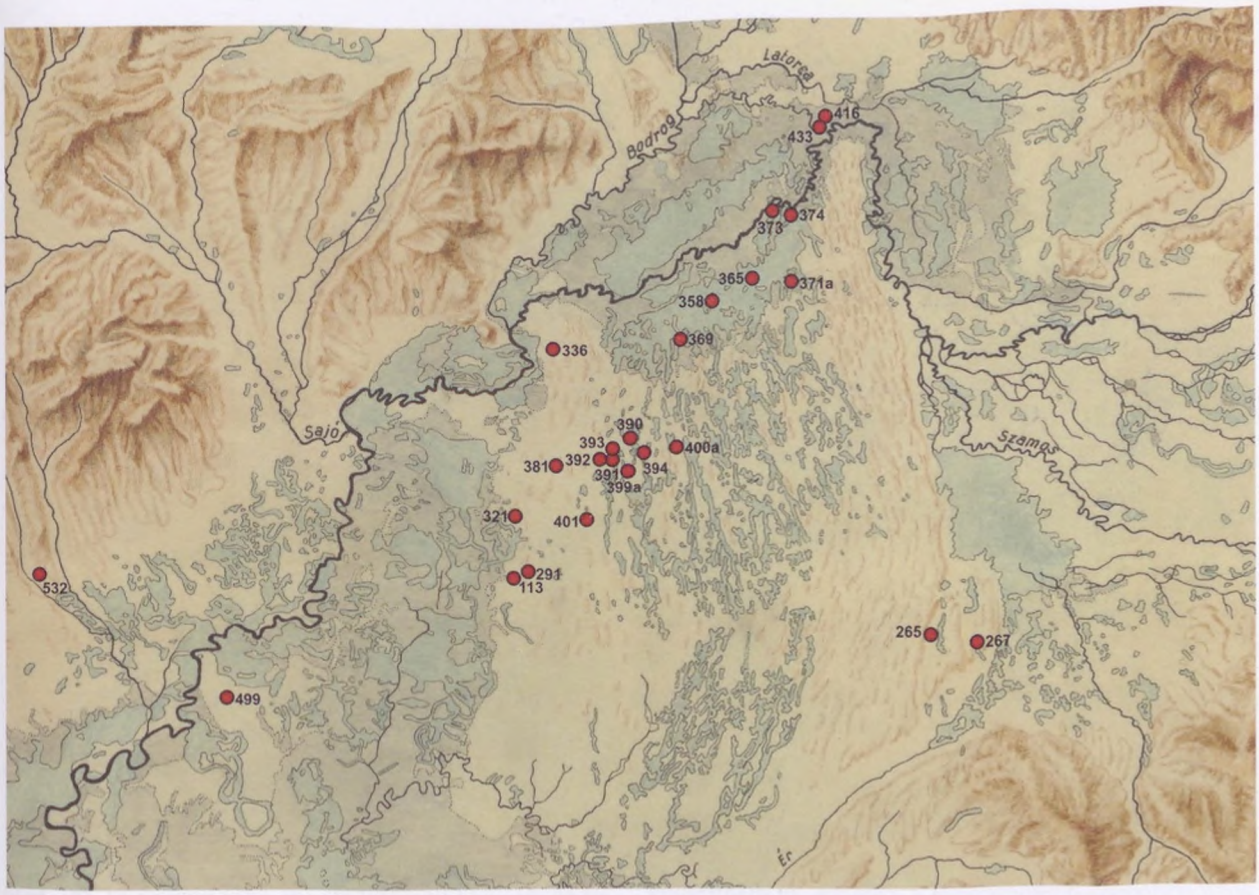

62. kép. A Felső-Tisza-vidék 10. század második fele és a 11. század első harmada között használt temetői

[333. lh]. Az új típusú lovasfelszerelést a trapéz alakú vállas kengyelek (Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Nagyhalász-Homoktanya [369. lh], Beszterec-Gyalaptanya, Gégény-Vasútállomás [365. lh], Tiszabercel-Újsor [378. lh], Szabolcs-Vontatópart [406. lh], Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart [351. lh]) jelzik. Ugyancsak a 10. század közepe után jelennek meg, s a ma érvényes felfogás szerint a 11. század huszas-harmincas éveiig kerülnek sírba a kétélű kardok.[1347] Területünkön ezek a Rétközben (Beszterec-Gyalap-tanya [358. lh], Gégény-Vasútállomás [365. lh], Pátroha-Bajor-hegy [371a. lh], Szabolcsveresmart-Szelérd-domb [373. lh], Dombrád), valamint a Bodrogköz keleti szélén (Tiszasalamon [416. lh], Ágcsernyő [433. lh]) csoportosulnak. Sajnos e lelőhelyek egyike sem teljes, így további értékelésükre nincsen mód. Ez már csak azért is sajnálatos, mert két lelőhelyen e fegyver szablyával együtt került elő. Feltehetőleg e lelethorizontba tartozik az a lelőhely is Szabolcsveresmartról [374. lh], ahonnan a baltikumi/skandináviai típusú baltaamulettet mentették meg.

Mindezek a tárgytípusok teljes mértékben hiányoznak az előző, Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs típusú temetők hagyatékából. További eltérést jeleznek a leletanyag egyéb jellemzői is. A Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász típusú temetőkben elvétve kerül elő fegyver, az imént felsorolt kardokon kívül mindössze temetőnként néhány férfi mellett találták meg az íjászfelszerelés egyes elemeit, s előkerültek a balták különböző változatai is. Hasonló jelenséget tapasztalunk a méltóságjelvények tekintetében is: néhány övveret (Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Nagyhalász-ismeretlen lelőhely) és egy övkészlet (Gáva-Vásártér) mellett mindössze egyetlen veretes tarsolyt ismerünk Tiszavasvári-Nagy Gyepárosról [353. lh]. A lovas vagy lószerszámos temetkezések száma csekély: néha teljesen hiányoznak a temetőkből, a legtöbb esetben lelőhelyenként mindössze egy-két alkalommal bukkanunk e rítus nyomaira. Kivételes esetnek számít, ha a lovas temetkezések száma 3-5 között mozog (Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh], Tiszabercel-Újsor [378. lh], Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh]).

[1347] Kovács 1995, 153.

63. kép. A Felső-Tisza-vidék 10–11. századi temetői

Általánosnak mondható, hogy temetőnként a sírok többsége, akár 50-60%-a melléklet nélküli, vagy csak kisszámú maradandó anyagból készült tárgyat tartalmazott. E csoport jellemzői közé tartozik viszont az is, hogy temetőnként felbukkan 1-4 nemesfém ruhadíszekkel és ékszerekkel felszerelt női sír. A ruhadíszek közül ki kell emelnünk a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport lelőhelyeiről teljességgel hiányzó nagy méretű, csüngőtagos kaftánvereteket (Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh], Tiszalök-Vajasdomb [347. lh], Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh], Buj-Gyeptelek [359. lh], másodlagos felhasználásban: Ibrány-Esbóhalom [367. lh], szórványként: Gáva-Vasúti híd). Nem bizonyítható, de az újabb kutatások is valószínűnek tartják az úgynevezett „tokaji kincs" 10. századi tárgyainak, köztük a csüngős kaftánvereteknek e tájról való származását.[1348] A ruhadíszek közül kedvelték a kis méretű csüngőtagos vereteket is. Ezeknek egy formai variánsa, melynek felső tagját rombusz alakú veret alkotja, főként a Bodrog torkolatának környékére jellemző a Taktaközben (Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh]), a nyíri Mezőségen (Tiszadob-Sós-szék [356. lh], Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh]), valamint a Rétközben (Buj-Gyeptelek [359. lh], Tiszabercel-Ráctemető [377. lh]).[1349] Távolabb mindössze egy lelőhelyét ismerem, Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskútról [276. lh].[1350] A lelőhelyek csoportosulása alapján Kovács László joggal utalt arra a lehetőségre, hogy az ingnyakdíszek ezen formája Északkelet-Magyarországra jellemző, s talán ott is készültek.[1351] Ezzel összefüggésben ugyanakkor felvethető a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoporttal csak kérdőjelesen összefüggésbe hozott Tiszaeszlár-Vörösmarty utcai temetőrészlet [335. lh] kapcsolata a Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-csoport temetőivel,

[1348] A „tokaji kincs" kutatástörténetének legújabb összefoglalását lásd: Kovács 2015b, 227–249.
[1349] Bálint 1991, 130, *Taf.* XLI. 1–3; Kovács 2015b, 28.
[1350] Nepper 2002, I: 49, II: 24, 18. tábla 1–8.
[1351] Kovács 2015b, 28, 32.

illetve utóbbi korai horizontjával. A csüngőtagos kaftánveretek 10. századon belüli finomabb időrendje még tisztázásra vár. Szőke Béla kapcsolatba hozta ugyan az e tárgytípussal jellemezhető női sírokat (a 10. századi vezető- és középréteg II. viseleti csoportjaként meghatározva azokat) a kétélű karddal eltemetett férfiakkal, e hipotézise még további vizsgálatokat igényel, főként annak az időrendet érintő részletei miatt.[1352] Felvetését elfogadva ugyanis e viseleti csoport tagjainak eltemetését a 10. század közepe és a 11. század első harmada közötti időszakra kellene helyeznünk. Noha az újabb kutatások ezt megerősíteni látszanak,[1353] a végleges eredmény kimondásától még távol állunk. A vizsgált régióban mindenesetre a csüngőtagos kaftánveretek és a kétélű kardok lelőhelyei nem fedik egymást.

A fent érintett leletek rávilágítanak arra is, hogy a Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-csoport általánosságban szegényesnek tartott leletanyagából azért kiemelkedik néhány finom mívű ékszerekkel és nemesfém veretes ruházatban eltemetett nő sírja. A hiányosan múzeumba jutott mellékletek ellenére is ezek közé sorolhatók a csüngős kaftánveretekkel felékesített nők, az ugyancsak csüngős, kis méretű ruhadíszekkel felszerelt kortársaik egy része, de például a Gáva-Szincsedombon megmentett sírmaradvány is [363. lh]. Ékszereik olykor elsőrendű ötvösmunkák, mint például a mezőzombori karperec [438. lh], az ibrányi [367. lh], tiszaberceli [377. lh] és tiszadobi [356. lh] hajfonatkorongok. Feltűnő ugyanakkor, hogy a méltóságjelvények alapján „melléjük rendelhető" (vagy annak gondolt) férfisírok hiányoznak a környezetükből – a nyíri Mezőség, nyugati és középső Rétköz, valamint a Taktaköz e tekintetben ugyanolyan képet mutat, mint a Kárpát-medence egyéb területeinek korabeli emlékanyaga. A lelőhelyek között csupán néhány olyan akad, amely a maradandó anyagból készült, s a sírba be is tett tárgyak viszonylag nagy számával („gazdagságával") kiemelkedik kortársai közül. Legtöbbjük sajnos csak temetőmaradvány (Tiszadob-Sós-szék [356. lh], Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh]), így részleteiben nem értékelhető. Egyedül a Tiszavasvári-Aranykerti táblán [349. lh] közel teljesen feltártnak minősíthető lelőhelyről alkothatunk teljesebb képet. Ez több jellemzőjében (fegyveres, lovas sírok magas aránya, alacsony sírszám, a női viselet és ékszerkészlet összetétele) közel áll a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs típusú lelőhelyekhez. A nemek arányának kiegyenlített volta, a 10. század második felére jellemző tárgytípusok (trapéz alakú, vállas kengyel, szőlőfürtös fülbevaló) azonban arra utal, hogy felhagyására azoknál később, a 10. század 3. harmadában került sor. Egyik vagy másik leletcsoportba történő besorolása mellett jelenleg nem tudok határozottan állást foglalni.[1354]

A lelőhelyek zöme azonban, mint már említettem, kifejezetten szegényes. Ennek lehetnek időrendi, társadalmi, szociális okai egyaránt. Az azonban egyre kevésbé válik számomra érthetővé, hogy ezek ismeretében a korábbi, a temetőket társadalmi alapon vezető- és középréteghez, illetve köznéphez tartozóként besoroló kutatás miért nem bukkant rá ezekben a Felső-Tisza-vidékről (s általában a 10. századból) olyannyira hiányolt „köznépi" temetőkre? Ennek oka az lehetett, hogy a mechanikusan készített lelőhelylisták összeállítása során néhány lószerszám, egy-két nemesfém ruhadíszes, hajfonatkorongos női sír elegendő volt ahhoz, hogy az egész lelőhelyet a Hampel A, vagy Szőke Béla szerinti vezető- és középréteg temetői közé sorolják.[1355] Összességében e lelőhelyek – ellentétben a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoporttal – semmiben sem különböznek a Kárpát-medence más részein feltárt szegényes 10. századi temetőktől. Időrend szempontjából három rétegük különíthető el. Az első, s legszámosabb csoportba azok tartoznak, melyeket a 10. században nyitottak, s használatuk be is fejeződik az ezredfordulóra. Lelőhelyeik az egész vizsgált régióban kimutathatók *(56. kép)*. A második csoportba azokat soroltam, amelyek területéről csak a 10. század második felére – 11. század első harmadára keltezhető leletek kerültek elő *(62. kép)*.[1356] Értékelésük azért problematikus, mert valamennyi lelőhely pusztán kisebb-nagyobb temetőtöredéknek tekinthető, így sem megnyitásuk, sem lezárásuk ideje nem határozható meg. Lelőhelyeik a Rétköz középső harmadában sűrűsödnek, s mint később látni fogjuk, nagyon szoros kapcsolatot mutatnak a Nyíregyháza környéki temetőkkel. A harmadik időrendi csoportba azok tartoznak, amelyek használata még a 10. században (zömmel annak második vagy harmadik harmadában) kezdődött, lezárásukra pedig a 11. század második felében vagy végén kerülhetett sor *(63. kép)*. Ezek közül egy teljesen feltárt (Ibrány-Esbó-

[1352] Szőke 1962, 22–27.

[1353] Bálint Csanád többször is hangsúlyozta a kéttagú csüngők és kaftánveretek Kátpátoktól keletre észlelhető hiányát, valamint azt, hogy ebből következően Kárpát-medencei kialakulásukkal kell számolnunk (Bálint 1994, 45; Bálint 1996, 944).

[1354] Révész 2005, 183–191.

[1355] Lásd erre területünkről az A csoportba sorolt lelőhelyeket (Bálint 1991, 266–267): Ágcsernyő, Döge, Gáva, Gégény, Nagyhalász, Pátroha, Szabolcsveresmart, Tiszabercel, Tiszalök, Tiszatardos (a lelőhely pontosabb megjelölése nélkül).

[1356] Tiszaeszlár-Sinkahegy [336. lh], Beszterec-Gyalap-tanya [358. lh], Gégény-Vasútállomás [365. lh], Nagyhalász-Homoktanya [369. lh], Pátroha-Bajor-hegy [371a. lh], Szabolcsveresmart-Tisza-part [374. lh], Szabolcsveresmart-Szelérd-domb(?) [373. lh], Tiszasalamon [416. lh], Ágcsernyő-Nagyréti-domb [433. lh].

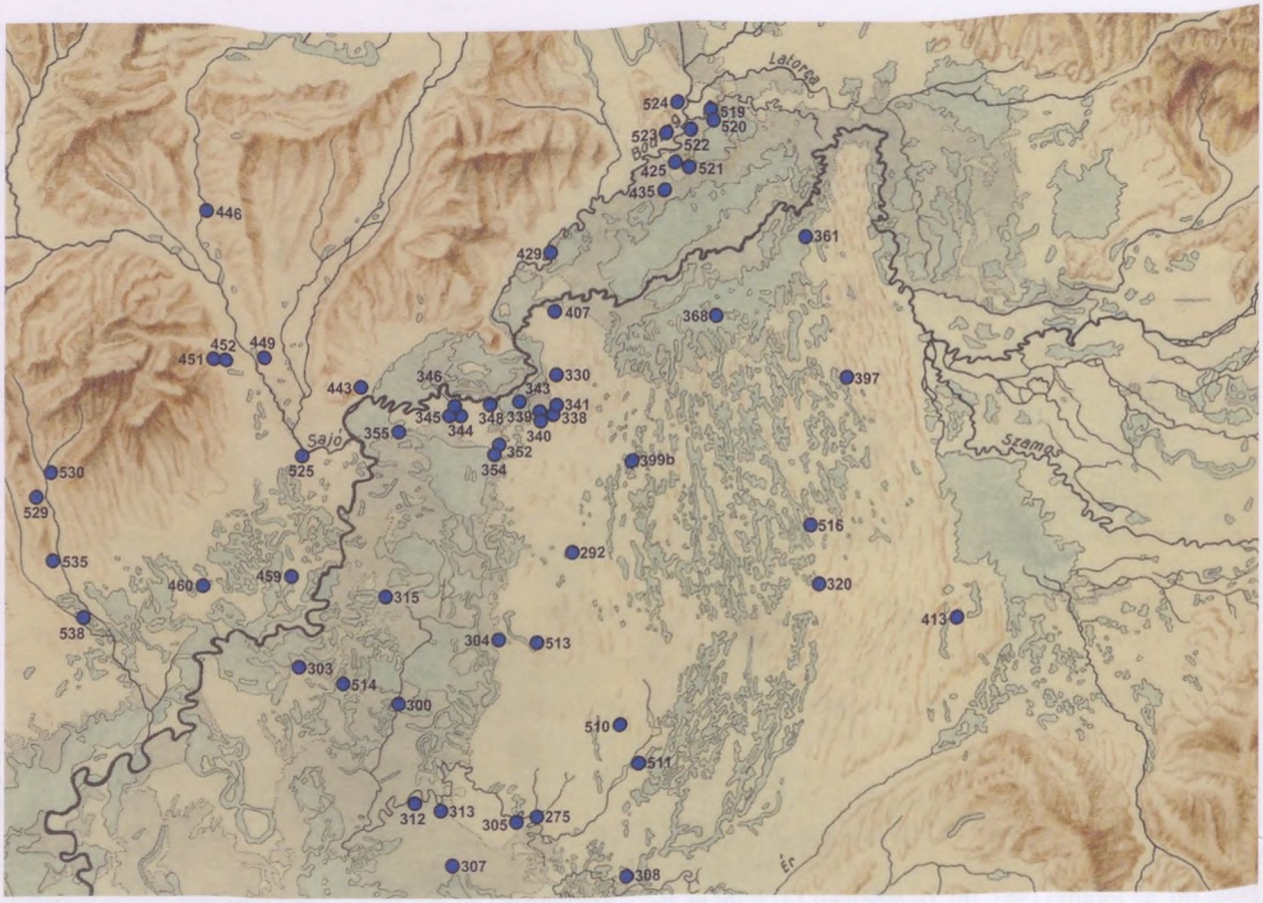

64. kép. A Felső-Tisza-vidék 11. századi temetői

halom [367. lh], 274 sír), további három viszont csupán 20–33–38 síros temetőrészlet (Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola [376. lh], Gáva-Vásártér [364. lh], Tiszabercel-Újsor [378. lh]).[1357] Korai szakaszukat íjászfelszereléssel, baltával, ritkán bronz övveretekkel (Ibrány [367. lh], Tiszabercel-Újsor [378. lh]), lóval vagy lószerszámmal eltemetett férfiak (Tiszabercel-Újsoron S-végű hajkarika kíséretében!), csüngőtagos ruhaveretekkel vagy kerek pitykékkel díszített ruházatú nők hagyatéka jellemzi, kései periódusukra pedig I. András (1046–1060) és Salamon (1063–1074) királyok érméi, valamint bordázott S-végű hajkarikák utalnak. Az e csoportba sorolható lelőhelyek száma a vizsgált régióban nagyon csekély, s területileg kizárólag a Rétköz nyugati részére jellemzőek, ahol egy kisebb tömböt alkotnak. Korábban már többször utaltam arra, hogy a teljesen feltárt ibrányi temető esetében annak folyamatos használatával szemben kételyek fogalmazódtak meg, illetve felmerült a 10. századi lakosság mellé vagy helyébe telepített új csoportok megjelenésének a lehetősége is. Ennek fényében jelenleg nem dönthető el egyértelműen, hogy valóban ugyanazon népesség folyamatosan használt temetőjével állunk szemben, vagy egy folyamatosnak tűnő, de valójában megszakított használatú lelőhellyel van dolgunk? A töredékes lelőhelyek esetében e kérdés nem vizsgálható.

Az elemzett területen 25 olyan temető, illetve temetőmaradvány került elő, amelyek megnyitására a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján a 11. század folyamán (némelyikük esetében talán már a 10. század végén) került sor *(64. kép)*. Ezekkel azonos időszakban használták a 10–11. századi, folyamatos használatúnak feltételezett temetők kései szakaszát is. Közülük mindössze kettő tekinthető teljesen feltártnak. Karcsa-Kormoskán [435. lh] a temető kezdetének, illetve felhagyásának pontosabb megállapításához a sírokból előkerült pénzek nem nyújtanak elegendő támpontot.[1358] Az ide temetkező családok körében az obulus adásának szokása nem volt sem folyamatos, sem általános, a legkorábbi, Béla

[1357] Istvánovits Eszter 12 rétközi lelőhelyet sorolt e kategóriába (Istvánovits 2003, 442).
[1358] Révész 2011, 529–551.

dux érmével jelzett periódust (1048–1060) minimálisan 27 éves (de inkább hosszabb) szünet követi I. (Szent) László (1077–1095) érméinek megjelenéséig. Ennek következtében azt sem tudjuk, hogy a későbbi I. Béla király (1060–1063) még hercegként veretett érméje kibocsátása után hány évvel kerülhetett a földbe? Arról nem is beszélve, hogy egyáltalán nem szükségszerű, hogy az ezt az érmét tartalmazó sír az újonnan nyitott temető elsőként megásott temetkezései közé tartozzon. Ugyanez a helyzet a temető felhagyásának időpontjával is: az megtörténhetett a legfiatalabb érme kibocsátásának periódusában, I. (Könyves) Kálmán király uralma idején (1095–1116), de akár évtizedekkel később is. A régészeti leletek tehát önmagukban nem teszik lehetővé a temető használati idejének pontos meghatározását. A két szélső értéket tekintve ezt a periódust helyezhetjük az 1030/40-es évektől 1120/30 tájáig, tehát 80-100 éves időtartamra, de az 1050/60–1110/20 közötti rövidebb, 50-60 éves időszakra is. A leletanyag összképe és a sírok száma alapján magam az utóbbi lehetőséget érzem valószínűbbnek. Az azonban teljesen nyilvánvaló, hogy a karcsai temető [435. lh] időrendjét tekintve nem sorolható be a Szőke Béla által meghatározott hármas időrendi csoportosításon alapuló rendszerbe.[1359] Azon, egyre gyarapodó számú lelőhelyek közé tartozik (Pusztaszentlászló, Tiszaluc [443. lh] stb.), amelyeket a 11. század közepén nyitottak, s a 12. század elején hagytak fel. A temetőt használó kis faluközösség legfeljebb négy családból állhatott. Évente két halottal számolva, e családok 50-60 év alatt népesíthették be a temetőt.

Hasonló keltezési nehézségekre utalt Kovács László is a Tiszaluc-Sarkadpusztán [443. lh] 252 sírral teljesen feltárt temető esetében.[1360] Az Aba Sámueltől (1041–1044) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) egymást követő uralkodók veretei alapján e temetőt is 60-70 évig használhatták, az 1030-as évektől a 11–12. század fordulójáig. A töredékes adatokból is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy e két, viszonylag kis létszámú közösségek által létesített település mellett létezhettek a vizsgált régióban népesebb falvak is. Tiszalök-Kövesteleken [343. lh] 300, Szabolcs-Petőfi u. [407. lh] esetében 401 sírt mentettek meg, de több tucat további temetkezés feltáratlanságával és pusztulásával számolhatunk, s hasonló a helyzet a Tiszalök-Rázompuszta I. [344. lh] és az újtikos-demeteri gödrök lelőhelyek [355. lh] esetében is. E temetők eredeti sírszáma elérhette vagy akár jelentős mértékben meg is haladhatta az ötszázat, gyarapítva a korszakban egyébként ritkaságnak számító nagy sírszámú temetők számát. A lelőhelyek többsége esetében azonban felbecsülni sem tudjuk a földben maradt, illetve elpusztult sírok számát. E hiányos adatokból is kirajzolódik azonban az a tendencia, mely szerint a lelőhelyek száma a megelőző évszázadhoz képest kevesebb ugyan, de a tartósabb, hosszabb idejű megtelepedés következtében nagyobb lélekszámú települések is létrejöttek. A sírokból (néhány nyílcsúcsot leszámítva) már teljes mértékben eltűntek a fegyverek, méltóságjelvények, lószerszámok, s a korábbi keleti viseletre is csak elvétve utal néhány ruhadísz (Szabolcs-Petőfi u. [407. lh], Tiszaluc-Sarkadpuszta [443. lh]). Helyüket átveszik a korszak jellegzetes karikaékszerei, gyöngytípusai, valamint az Árpád-házi uralkodók érméi. A temetők tekintélyes részében egyetlen tárgytípus sem utal a megelőző évszázad emlékanyagára (például Karcsa-Kormoska [435. lh]).

A 10–11. századi temetők elhelyezkedését áttekintve úgy tűnik, hogy a vizsgált régióban a településterület (s talán az igazgatási központok) súlypontja többször is megváltozott. A 10. század első kétharmada folyamán egyértelműen kitűnik, hogy a lelőhelyek két gócpont körül sűrűsödnek: részint a Bodrog torkolatának körzetében, Tiszaeszlár–Rakamaz–Tarcal–Kenézlő környékén, valamint a Bodrogköz középső sávjában, Zemplén és Karos között. Elszórtan természetesen másutt is jelen vannak, de e két térség foglalja magában a temetők zömét, köztük a leggazdagabb leletanyagúakat is. E jelenségre már Dienes István is felfigyelt[1361], aki Györffy György hipotézise nyomán[1362] a 10. század elejinek feltételezett építésű szabolcsi, zempléni és kisvárdai földvárak körzetébe helyezte az uralmi gócpontokat. Noha az eltelt időszakban már bebizonyosodott, hogy a zempléni és szabolcsi föld-fa várak a keresztény magyar királyság megszervezésének idején létesültek, Kisvárdán pedig nincs régészeti nyoma hasonló erősségnek,[1363] előbbi kettő térségében véleményem szerint valóban kiemelkedő rangú vezetők (akár fejedelmek) udvarhelyeit kereshetjük. A 10. század második felében a helyzet gyökeresen megváltozott. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport temetőit felhagyták, s a települési gócpont átkerült a Rétköz déli sávjába és a Tisza-könyök vidékére. Itt, s csakis itt jelennek meg a kétélű kardokkal, nyéltámaszos baltákkal, trapéz alakú vállas kengyelekkel felszerelt férfiak temetkezései, amelyek Nagyhalásztól Tiszasalamonig oszlanak el. Szeretném hangsúlyozni, hogy e lelőhelyeknek szemlátomást nincsen köze azokhoz a földvárakhoz, melyek létesítésére csak az említett lelőhelyek felhagyása után került sor.

[1359] Szőke 1962, 28–35.
[1360] Kovács 2015b, 218–220.
[1361] Dienes 1961, 120, 130–132.
[1362] Györffy 1959, 16–36, 119–128.
[1363] Bóna 1998, 38–39. – Szabolcs esetében 10. század eleji építést valószínűsít: Németh 1988, 33.

Akkor, amikor az ezredfordulót követően ismét csak átalakul a településszerkezet.

A 11. században ismét komoly változások következtek be a településterület súlypontjainak terén. A korszak temetői az egész vizsgált térségben fellelhetők ugyan, sűrűsödésük azonban egyértelműen két térségre korlátozódik. Az egyik ismét a középső Bodrogköz, Zemplén környéke. Ennek részletesebb vizsgálata jelenleg nem lehetséges, ugyanis a karcsai [435. lh] kivételével mindössze 5–13–20 síros temetőtöredékeket ismerünk Szomotor [425. lh], Rád [519–520. lh], Örös [521. lh], Bodrogszentmária [522. lh] és Zemplén [428. lh] területéről. A legsűrűbben lakott vidék azonban a nyíri Mezőség nyugati és középső sávja volt, Tiszalök és Tiszavasvári körzete.[1364] Keleten ezekhez csatlakozik azon lelőhelyek tömbje a Rétköz nyugati részén, amelyek használata a 10–11. században folyamatos lehetett (Ibrány [367. lh], Gáva-Vásártér [364. lh], Tiszabercel-Újsor [378. lh] és Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola [376. lh]). Mindezek a temetők a Tiszára támaszkodó félkörben övezik a szabolcsi föld-favárat, amely a 11. században már bizonyosan ispánsági központként funkcionált. Úgy tűnik, e tekintetben mind Szabolcs, mind Zemplén esetében igazolható Bóna István megfigyelése, mely szerint: *„Mivel a vár létezésének legfontosabb tanúja a várnép, elfogadhatatlanok-védhetetlenek mindazon vár-keltezések, melyek sok évvel megelőzik a várnép temetőjének a megnyitását."*[1365]

Végezetül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a vizsgált régió a 10–11. századi magyar településterület északkeleti peremét alkotta. Egyetlen lelőhely (Garány [518. lh]) kivételével nem találjuk a korabeli emlékanyag nyomát a Laborc-, Ondava-, Tapoly- vagy Ronyva-folyók völgyében, s a garányi sírból megmentett bordázott S-végű hajkarikák is legkorábban a 11. század második feléből származhatnak. A hegyek közé benyúló folyóvölgyeket e korai időszakban legfeljebb nyári legelőterületként hasznosították, huzamosabb ideig fennálló településeket azonban ekkor még nem létesítettek ott.

V.4.4. NYÍREGYHÁZA KÖRNYÉKÉNEK TEMETŐI

A rétközi és a nyíri Mezőségen található temetőktől mintegy 20 kilométer széles leletmentes sáv választja el a Nyíregyháza környékén található lelőhelyeket *(55. kép)*. A Nyírség legnagyobb részéről hiányzik a korszak emlékanyaga, ezért is feltűnő azok Nyíregyháza környéki csoportjának jelentkezése. Ennek okát a terület talajtani viszonyaiban találta meg Németh Péter: *„A Tiszára merőlegesen két sávban találunk egy-egy lelőhelyekkel teletűzdelt vonalat: az első Anarcs-Nyírkarász, a második pedig Buj–Nyíregyháza–Érpatak–Geszteréd. Ez utóbbi sávra a kéz ujjainak megfelelően támaszkodik a Nyíregyháza–Apagy, a Nyíregyháza–Nagykálló és a Micskepuszta–Balkány vonalon a lelőhelyek sora. Míg a Tisza menti lelőhelyek fekvését természetes lenne az Alföld legnagyobb vízfolyásának természeti-gazdaságföldrajzi adottságaival magyarázni, addig csak a folyóvíz szerepével meddő kísérlet az utóbbi különös alakzatot értelmezni [...] a Nyírség talajai közül a Kisvárda–Nyírkarász vonaltól nyugatra megtalálható mezőségi talaj, valamint az ettől keletre a rozsdabarna erdőtalaj területi kiterjedése hasonló X–XI. századi lelőhelyeinkéhez! [...] a -5 km széles, 15-20 km hosszú, a futóhomok tömbjébe ujjszerűen benyúló mezőségi talajsávokon rögzíthettük honfoglalás kori lelőhelyeinket; ugyanakkor sem a laza futóhomokon, sem ennek más talajjal kevert változatán egyetlen lelőhelyet nem találunk!"*[1366] Az idézett megfigyelés pontosságát alátámasztja, hogy a közzététele óta eltelt évtizedek során sem módosult a lelőhelyek elhelyezkedésének a rendszere, a Nyírség keleti, kb. 30×50 kilométeres területéről azóta sem kerültek elő honfoglalás vagy államalapítás kori temetők. Annyiban azonban pontosítanom kell a fentieket, hogy az említett jó termőtalajjal rendelkező területsáv korántsem volt egyenletesen betelepített: Buj és Nyíregyháza határa, valamint Nyíregyháza és Újfehértó között mintegy 20-20 kilométer hosszú területről hiányoznak a korszak temetői. Többek között ez is indokolja külön csoportként történt kezelésüket.

A lelőhelycsoport legnyugatabbra fekvő tagja némiképp elkülönül a többitől: Nagycserkesz-Nádasdi-bokor ugyanis egyenlő távolságra fekszik Tiszavasváritól és Nyíregyházától [381. lh]. A földhordással megbolygatott temető északi és déli részén legalább egy-egy sírsor elpusztult, a maradék 29 temetkezés (11 férfi, 6 nő, 12 gyerek) igen szegényes, csupán 9 sírban voltak mellékletek. Az ékszereket nyitott és vékony S-végű hajkarikák, huzal- és fonott gyűrű képviseli. Egy férfi mellett találtak íjászfelszerelést (tegez, íjmarkolatcsont), egy másiknak a sírjába a szablya leszerelt markolatgombját, koptatóját és függesztőfülét tették, ugyanott lószerszám (csikózabla, trapéz alakú vállas kengyel) is feküdt. A temetőt feltehetőleg a 10. század utolsó és a 11. század első harmada közé lehet keltezni.[1367] Hasonló korú lehetett az a temető

[1364] Tóth 2014, 250–251.
[1365] Bóna 1998, 18–19.
[1366] Németh 1988, 9.
[1367] Jakab 2016, 461–480.

is Nyíregyháza-Jánosbokorban [392. lh], amelynek egyik, rigolírozással feldúlt sírjából csikózablát, valamint ezüstberakásos trapéz alakú vállas kengyelt mentettek meg.[1368] Nyíregyháza-Vajdabokorban legalább száz sírt kiforgattak a földből [391. lh], csak néhány nyílhegyet és két kengyelt juttattak a múzeumba. A leletek között állítólag lócsontok és kardok is voltak. Kiss Lajos hitelesítő ásatása csupán melléklet nélküli sírokat eredményezett.[1369] A bizonytalan adatok alapján a 10–11. századon belül pontosabban nem lehet keltezni a lelőhelyet. Az eddigiekhez hasonló módon pusztult el Nyíregyháza-Polyákbokor nagyobb temetője is, amelyet a megmentett leletek (szablya és kétélű kard) alapján a 10–11. században használhattak [393. lh].[1370] Nyíregyháza-Felsősimán 106 sírral csaknem teljesen feltárt egy temetőt Jakab Attila, a lelőhely északi részét azonban a sírok kb. 30-40%-ával egy bevágódó dűlőút elpusztította [399b. lh].[1371] A szegényes leletanyag (S-végű hajkarikák, nyakperec, rombusz átmetszetű karperec, sodrott és fonott gyűrűk, fóliás gyöngyök), valamint az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) uralkodó magyar királyok érméi a temetőt a 10–11. század fordulója és a 11. század vége közé keltezik. Kérdéses a temető és az annak déli szélétől 25 méter távolságra előkerülő 136. sír viszonya, amely leletanyaga (nyéltámaszos balta, nyilak, csiholó, trapéz alakú vállas kengyelpár, lócsontok) a 10. század második felében vagy a 11. század elején kerülhetett a földbe. Egyelőre hipotetikusan külön lelőhelyként kezelem a magányos (?) temetkezést [399a. lh]. Nyíregyháza-Felsőpázsit lelőhelyen 1897-ben, majd 1930-ban az eddigiekhez hasonló módon, szőlőtalaj rigolírozása alkalmával találtak a munkások legalább három sírra [390. lh].[1372] Egyikben kétélű kard, a másikban csüngőtagos ruhadíszek voltak. Kérdéses, hogy az egyéb leletek (nyitott hajkarika, sodrott karperec, szívég, fonott gyűrű) melyik temetkezés mellől kerültek elő? A vélhetően nagyobb temető kiterjedéséről nincs információnk, a leletek a 10. század második fele – 11. század első harmada közötti időszakra keltezhetők. Ugyanebben az időszakban kerülhettek a földbe a Nyíregyháza-Kállai utcában [394. lh], a Betegsegélyező pénztár építése során talált öt-hat sír leletei is (kihegyesedő végű huzalkarperecek, fokos balta, szőlőfürtös fülbevaló, tegez, nyilak, valamint trapéz alakú, vállas kengyelpár.[1373] Talán valamivel korábbról, a 10. század első kétharmadából származik az a felemás körte alakú kengyelpár, amelyik Nyíregyháza-Sóstófürdőn [389. lh] került elő lovas sírból.[1374] Az előkerülés tényén kívül semmit nem tudunk a Nyíregyháza-Kemecsei úti homokbányában talált sírról (lócsontok, kengyelpár) [395. lh].[1375] Napkor [387. lh] lelőhelyen útépítés során ismeretlen számú sírt megsemmisítettek, s 6 temetkezésnek a helyét figyelte meg Korek József 1950-ben. A leletek közül kengyelt, zablát, szablyát és kétélű kardot mentettek meg. 1977-ben és 1982-ben leletmentő ásatás során Fodor István és Németh Péter összesen 29 sírt tárt fel (fóliás gyöngyök, gyűrűk, füles gombok, I. [Szent] László [1077–1095] 3 db denára).[1376] Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a lelőhelyen egy nagyobb, 10–11. században használt temetőt találtak. Dienes István és Németh Péter szerint feltehetőleg ugyanazt a lelőhelyet bolygatták meg több alkalommal Oros-Nagykerti szőlőben (1896: csikózabla, 4 db körte alakú kengyel, egyiken lemezes tausírozás; 1927: nyílcsúcsok, zabla, körte alakú kengyel), amely így a 10. századra keltezhető.[1377] Azt azonban nem sikerült kideríteni, hogy a község határából származó 6 db karperec (egyikük állatfejes) e lelőhelyről származik-e?[1378] Nyíregyháza-Oros-Kónya-hegyen Jakab Attila 100 sírral teljesen feltárt egy, a 10. század második felére – 11. század elejére keltezhető temetőt [400a. lh].[1379] A leletanyagban 11. századi pénzek nincsenek, előkerült viszont egy mellkereszt és egy lefelé szélesedő spirálcsüngős fülbevaló. A temető tömbjétől távolabb egy övveretes sír feküdt.

A Nyíregyháza körzetében kibontakozó temetőcsoport napjainkig 12 (ha a felsősimai, a temetőtől [399b. lh] elkülönülő sírt önálló egységként számoljuk, 13) lelőhelyet számlál. A temetők területéről általában 1–106 sírt figyeltek meg, hajdani méreteik azonban nagyobbak lehettek. A 29 síros nagycserkeszi lelőhely [381. lh] a feltételezett 2-3 sírsor pusztulása előtt kb. 40-50 temetkezést számlálhatott, a Nyíregyháza-Felsősimán feltárt 106 sírhoz az ásató által feltételezett 30-40%-os pusztulás következtében megsemmisült te-

[1368] Dienes 1996, 308; Katalógus 1996, 160 (Fodor István).
[1369] Dienes 1996, 306–308.
[1370] Dienes 1996, 308–309, 356–358.
[1371] Jakab 2009, 79–149.
[1372] Dienes 1996, 342–343, 354–356.
[1373] Kiss 1933–1934, 218–219; Dienes 1996, 302–303.
[1374] Hampel 1900, 676–677 (Nyírpazony néven!); Hampel 1902, 299–300 (Kótaj lelőhellyel); a pontos lelőhelyet Dienes István és Németh Péter azonosította: Dienes 1996, 340–341.
[1375] FÉK 1962, 59, No. 758; Dienes 1996, 303.
[1376] *RégFüz* 31 (1978), 76 (Fodor István); *RégFüz* 36 (1983), 73 (Fodor István–Németh Péter); Dienes 1996, 355–356.
[1377] Jósa 1914, 174; Katalógus 1996, 160–161 (Fodor István); Dienes 1996, 326.
[1378] FÉK 1962, 60, No. 780; Dienes 1996, 326.
[1379] A közöletlen ásatás adatait Jakab Attila szóbeli közléséből ismerem, baráti szívességét ezúton is szeretném megköszönni!

metkezéshez hozzáadva három-négy tucat temetkezést, végeredményben egy 130-150 síros temetőt kapunk. Hasonlók lehettek azon lelőhelyek is, amelyek esetében 100 körülire becsülték a szétdúlt sírok számát (Napkor [387. lh], Nyíregyháza-Vajdabokor [391. lh]). A leletanyagot áttekintve, meglepően egységes lelethorizont képe bontakozik ki előttünk. Olyan lelőhelyet, melyet bizonyosan csak a 10. század első felében használtak, lényegében nem ismerünk a területről. A három nyíregyházi temetőrészletet (Sóstófürdő [389. lh], Kemecsei út [395. lh], Oros-Nagyszőlő [398. lh]) azért jelöltem 10. századiként, mert szórványleleteik között csupán körte alakú kengyelek lelhetők fel, s a későbbi tárgytípusok hiányoznak. Teljességgel hiányoznak azonban (egy kivétellel: Nyíregyháza-Oros-Kónya-hegy [400a. lh]) a méltóságjelvények, a nemesfém-díszes női ruházat elemei, a hajfonatkorongok, kiszélesedő végű pántkarperecek, hólyagos fejű gyűrűk, rozettás lószerszámveretek. Nem ismerünk a sírokból 10. századi érméket sem.

Úgy tűnik, a terület intenzív betelepítésére a 10. század második felétől került sor *(62–63. kép)*. Az akkoriban elterjedt tárgytípusok (mellkereszt, spirálcsüngős fülbevaló, korai S-végű hajkarikák, szőlőfürtös fülbevaló, sodrott és állatfejes karperecek) mellett feltűnő a kétélű kardok magas száma (Nyíregyháza-Vajdabokor [391. lh], Nyíregyháza-Polyákbokor [393. lh], Nyíregyháza-Felsőpázsit [390. lh], Napkor [387. lh]: 2 db), összesen 4 lelőhelyről 5 db. Figyelemre méltó, hogy ezek közül két lelőhelyről (Nyíregyháza-Polyákbokor [393. lh], Napkor [387. lh]) szablya is előkerült, a harmadik fegyvernek pedig csak a szerelékeit helyezték az elhunyt mellé Nagycserkeszen [381. lh]. Ugyanebbe a lelethorizontba tartozik a Nyíregyháza-Felsősimán talált nyéltámaszos balta [399a. lh], valamint a trapéz alakú vállas kengyelek is (Nagycserkesz [381. lh], Nyíregyháza-Jánosbokor [392. lh], Nyíregyháza-Felsősima [399a. lh] és Kállai u. [394. lh]). A nemesfém veretekben gazdag ruházatú nők temetkezései e periódusból is hiányoznak, egyedül Nyíregyháza-Felsőpázsiton szórványként talált kis méretű csüngős veretek utalnak a viselet díszítésére [390. lh]. Figyelemre méltó a Szőke Béla által a kétélű kardos férfiakhoz sorolt nagy méretű, csüngős kaftánveretekkel eltemetett nők leletanyagának a teljes hiánya.[1380] A leletek alapján a temetők zömét felhagyták a 11. század első harmadában, csak néhányat használhattak folyamatosan a bennük talált érmék alapján a 11. század végéig (Napkor [387. lh], Nyíregyháza-Felsősima [399b. lh]). Utóbbi az egyetlen, amelyet az ezredforduló időszakában vehettek használatba *(64. kép)*.

A lelőhelyek áttekintése alapján úgy tűnik, hogy Hajdúnánás, Hajdúdorog körzetétől Nyíregyházán át a Rétköz déli részéig és Tiszasalamonig egyre határozottabb vonalakkal kezd kibontakozni egy olyan temetőcsoport, melynek megnyitására a 10. század második felében, vagy legkésőbb az ezredforduló táján került sor *(65. kép)*. A temetők zömét a 11. század első harmadában felhagyták, némelyiket azonban tovább használtak a 11. század végéig vagy a 12. század 30-as éveiig. A csoporton belül a lelőhelyek szóródása nem egyenletes, azok kisebb körzetekben csoportosulnak, aminek főként természeti földrajzi okai lehettek. Némi eltérés a fegyveres sírok számában is mutatkozik: míg Hajdúdorog–Hajdúnánás körzetében ezek száma kevés, addig Nyíregyháza, a Dél-Rétköz és a Tisza-könyök környékén sorra kerülnek elő a kétélű kardos temetkezések, valamint a trapéz alakú, vállas kengyelek. E jellegzetes, a környezetétől élesen elütő lelőhelyhorizontot a továbbiakban Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon-csoportnak nevezem.

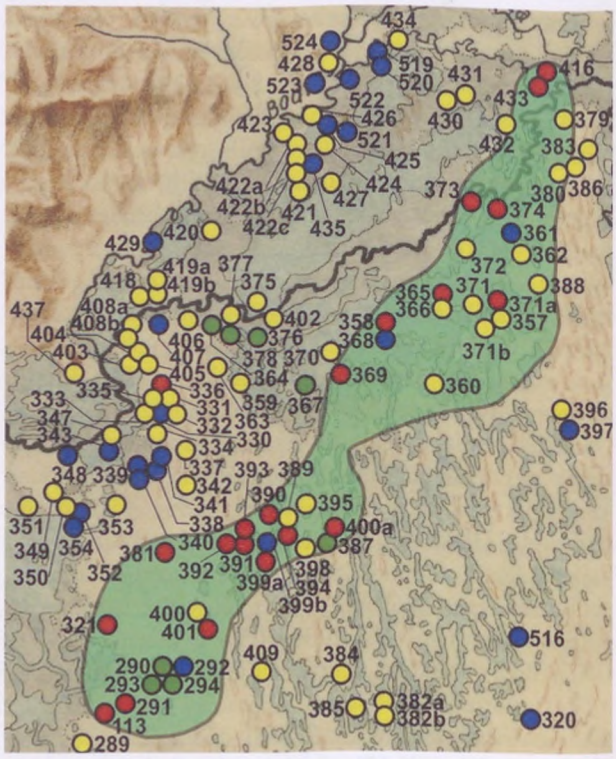

65. kép. A 10. század második felétől nyitott temetők csoportja Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon körzetében

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

[1380] Szőke 1962, 22–27.

V.4.5. A SZATMÁR–BEREGI-SÍKSÁG 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

A Felső-Tisza-vidék középtáj részét alkotó Szatmár–Beregi-síkság kistáját északról és keletről a fiatal, harmadidőszakban kialakult kárpáti vulkánok koszorúja, délről a Szilágysági-dombvidék és a Bükk, nyugat és délnyugat felől pedig a Nyírség nagyrészt pleisztocén kori hordalékkúpja határolja. A kisebb-nagyobb folyókkal (Tisza, Szamos, Túr, Kraszna, Latorca és mellékfolyóik), valamint mocsarakkal (legnagyobbak az Ecsedi-láp és a Szernye-mocsár) tagolt területet a magyarok a 10–11. században csak nagyon ritkásan szállták meg, temetőiket stratégiai fontosságú útvonalak mentén, valamint a síkságból kiemelkedő szigethegyeken találjuk meg *(66. kép)*. Ilyen stratégiai jelentőségű pont volt a Vereckei-hágót az Alföld északkeleti részével összekötő ősi útvonal mentén Szolyva, melynek határában, a Latorca völgyéből kiemelkedő magaslat (Keresztes halom) északi részén tárta fel 1870-ben Lehoczky Tivadar egy gazdag mellékletű (tarsolylemez, ezüst pántkarperec, szablya, nyílcsúcsok és tegezvasalások, vaskés, csikózabla, körte alakú kengyelpár) férfi 10. századi lovas sírját [417. lh].[1381] A halom déli felében két félből álló gerezdelt bronz füles gomb került elő, mely egy újabb sír nyomát jelezheti.[1382] A halom feltehetőleg egy néhány sírból álló kisebb temetőt rejtett. Hasonló lelőhely nyomára bukkantak egy kőbánya munkásai 1900-ban[1383] Beregszász-Kishegyen, majd az előző sírtól kb. 30 méter távolságra 1933-ban [414. lh]. Mindkét temetkezés férfiak lovas sírját rejtette. Az elsőként előkerült csontváz mellett aranyozott ezüst süvegcsúcsot, veretes övet, szablyát (ezüst és vörösréz drótfonattal díszített markolattal, arany hüvelyborító lemezekkel), nyílcsúcsokat és tegezvasalásokat, valamint ezüstberakásos oldalpálcás zablát és kengyelpárt találtak.[1384] A 2. sírból övvereteket, szablyát, kést, nyílcsúcsokat, tegezmaradványokat, csikózablát és ezüstberakásos kengyelpárt mentettek meg.[1385] Mivel mindkét temetkezést feldúlták a munkások, a begyűjtött leletek a hajdani mellékleteknek csak egy részét alkotják. Az 1. sírban nyugvó férfi gazdagságát az is jelzi, hogy egyedi, finoman kidolgozott tárgyakat birtokolt: süvegcsúcsa, szablyája és kengyelei feltehetőleg egy Kijev környéki műhelyből, a viking díszítőművészetben járatos mester keze alól kerültek ki.[1386] E műhely minden bizonnyal a korabeli nemzetközi arisztokrácia számára készített egyedi, a megrendelő ízlésének megfelelő luxustárgyakat. Az egymástól 30 méterre található sírok kapcsán Fodor István felvetette annak lehetőségét, hogy Beregszász-Kishegyen [414. lh] nagyobb kiterjedésű temető húzódott meg a domb déli lejtőjén, de a többi temetkezés a kőfejtés során észrevétlen maradt, esetleg a munkások nem jelentették be a leleteket, vagy az első világháború után Csehszlovákiához került terület hivatalnokai nem jelentették be azokat a múzeumnak.[1387] Kizárni ugyan nem lehet ezen lehetőségeket, magam mégis kevéssé tartom azokat valószínűnek. Az utóbbi indokot cáfolja az 1933. évi lelet megmentése (ennél gondosabban sajnos 1900-ban sem járt el az akkor még magyar közigazgatás), másrészt a két sír aligha a temető két szélén volt. Ez esetben viszont több tucatnyi, akár közel százsíros temetővel kellene számolnunk, márpedig ilyeneknek a 10. század első feléből a szatmár-beregi területeken alig van nyoma. Nem hozható fel ez esetben párhuzamként a teljesen más jellegű tiszacsomai temető sem [415. lh]. A csupán előzetes jelentésekből[1388] és előadásokból[1389] vázlatosan ismert lelőhelyről annyit tudunk, hogy a Szipaháton több alkalommal végzett ásatások során 108 sír került elő, s a leletanyag gerincét a fegyveres, lovas sírok alkotják. Legalább 10 férfi mellett találtak nyílcsúcsokat, némelyik mellett tegezvasalásokat is, de előkerült baltás szekerce, fokos balta, 3 szablya és egy szablyamarkolatú kard is. Legalább 6 sírban feküdtek lócsontok, további 6 elhunyt mellé csak lószerszámot helyeztek. A rangjelző tárgyakat a 3. sír veretes tarsolya képviseli. A női viselet nemesfémekben szegényes, az ékszereket szőlőfürtös fülbevalók, huzalés sodrott karperecek, nyitott hajkarikák jellemzik. Több alkalommal bordásnyakú edényben tették a halott mellé a túlvilági útravalót. A veretes tarsolyt tartalmazó 3. sírban I. Manszúr ibn Núh számánida emír (H350–365 = 961–976) dirhemét találták, mely a Kárpát-medence legkésőbbi 10. századi muszlim érméje.[1390] E tény, valamint egyéb leletek (szőlőfürtös fülbevalók, szablyamarkolatú kard) arra utalnak, hogy a temetőt még a 10. század utolsó harmadában is használták.

[1381] Lehoczky 1870, 201–206; Hampel 1900, 704–711; Fettich 1937, 77–78; Katalógus 1996, 175–179 (Fodor István); Kobály 2001, 213–219.
[1382] Kobály 2001, 218.
[1383] Fodor István szerint a sír előkerülésére 1890-ben került sor, lásd: Katalógus 1996, 130 (Fodor István). A helyes, 1900. évi dátum tisztázása: Kobály 2001, 201.
[1384] Lehoczky 1900, 398–402; Hampel 1907, 102–104; Fettich 1937, 84–85; Katalógus 1996, 130–135; Kobály 2001, 201–207.
[1385] Kobály 2001, 205–207.
[1386] Kovács 2003, 205–241.
[1387] Katalógus 1996, 131 (Fodor István).
[1388] Prohnenko 2010, 30–43.
[1389] Igor A. Prohnenko előadása, MTA BTK Régészeti Intézet, 2013. február 14.
[1390] Kovács 2011, 180–181.

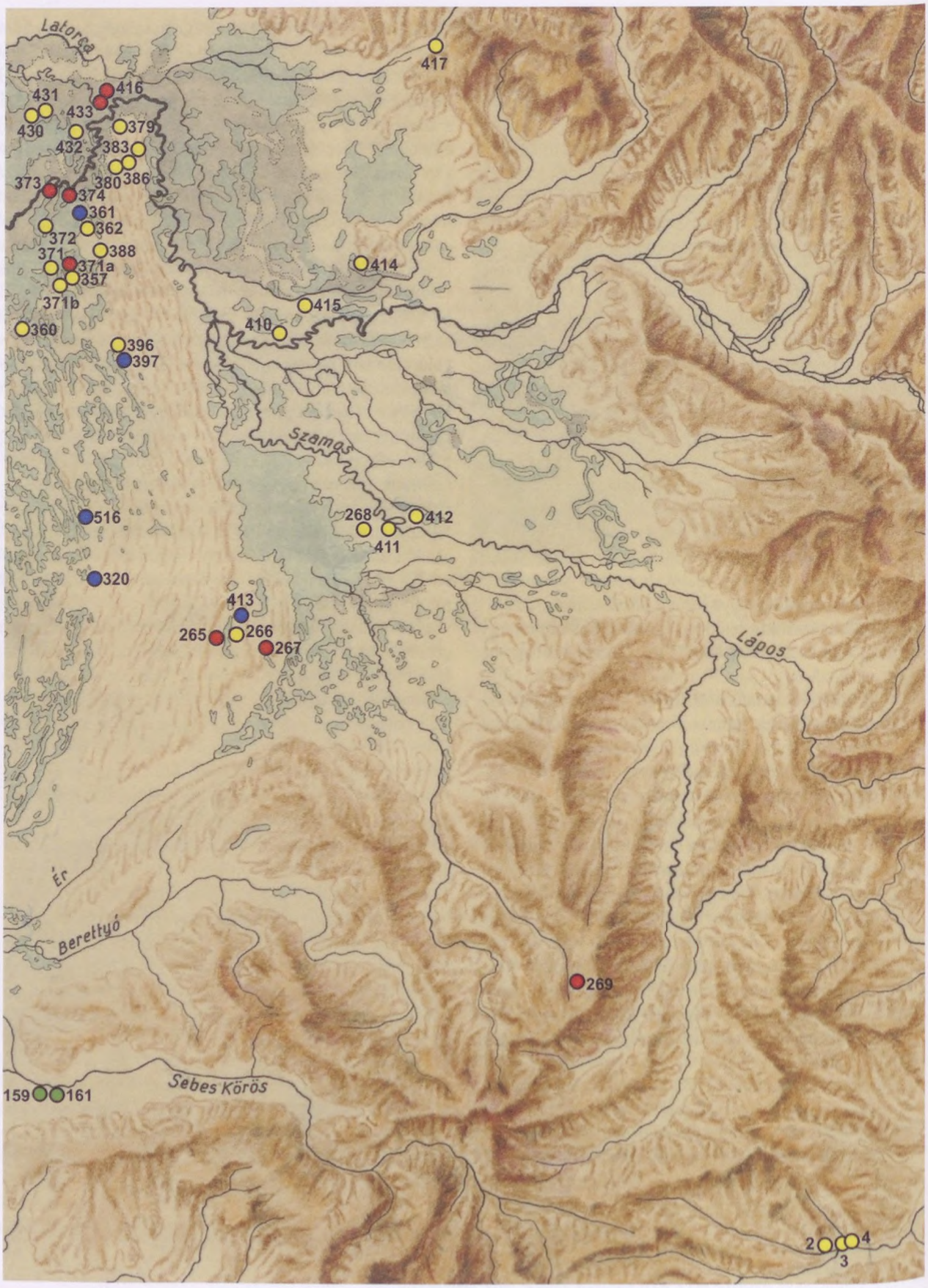
Latorca
417
431
416
433
430
379
432
383
386
373
380
374
361
362
372
388
371
371a
357
371b
414
415
410
360
396
397
Szamos
516
268
412
411
320
413
265
266
267
Lápos
Ér
Berettyó
269
159
161
Sebes Körös
2
4
3

Tarpa-Nagyhegyen egy 5 sírból álló temetőt sikerült csaknem teljes egészében feltárnia Jakab Attilának, legfeljebb a temető déli végén rejtőzhet még egy-két sír a földben [410. lh].[1391] Az egyetlen női sír (nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, díszgomb, karneolgyöngyök, veretes lábbeli, bordásnyakú edény, lócsontok és lószerszám) mellett 4 férfi nyugodott. Valamennyiük sírjában fellelhetők voltak az íjászfelszerelés egyes darabjai, egyikük mellé szablyát és sarlót is helyeztek. Kettejük veretes övet viselt, s egyikük ezüstveretes kaftánt, ezüst huzalkarperecet és finom mívű ezüstgyűrűket hordott. Az öt sír közül négy mellett találtak lócsontokat, az ötödik mellé csak lószerszámot tettek. A jelentős férfi többletű, erősen felfegyverzett, rangjelző tárgyakat és díszruhát viselő férfiak sírjaival jellemezhető temető szempontot kínál arra nézve, hogy milyen lehetett hajdan a szolyvai [417. lh] és a beregszászi [414. lh] lelőhely. Hasonló jellegű temetők a közelben másutt is lehettek, további lelőhelyeik egy csoportját a Szamos mentéről ismerjük. Csengerről [411. lh] egy gazdag női sír maradványaként kerültek elő rozettás lószerszámveretek, körte alakú kengyelpár és oldalpálcás zabla, Csengersimáról [412. lh] pedig egy zablát és egy vállába kovácsolt fülű kengyelt mentettek meg.[1392] Kismajtény-Messzelátó dombon egy ismeretlen nagyságú temető 13 síros részletét tárta fel Németi János [268. lh].[1393] A rendkívül szegényes leletanyag (nyitott hajkarikák, gyöngyök, füles gomb, sodrott karperec) mellett a sírok eltérő tájolása (zömmel É–D, három Ny–K, egy K–Ny) alapján felvetődött, hogy a lelőhely a magyarok által helyben talált népesség 10. századi (talán a század második felére keltezhető) hagyatékát rejti.[1394]

Az Ecsedi-láp délnyugati széle mellett, az Érmelléken, Nagykároly körzetében találhatók a további szatmári lelőhelyek. Gálospetri-Malomoldalon egy ismeretlen méretű 10. századi temető 4 sírját bolygatták meg [266. lh], leleteket azonban csak az egyik mellől gyűjtöttek be (öntött áttört hajfonatkorongpár, pödrött végű pántkarperec, füles gombok, edény).[1395] Értarcsa-Siralomhegyen két sírt találtak [265. lh]. Egyiküket csüngőtagos ruhadíszekkel, füles gombokkal, és kisszíjvéggel ékes ruhában temették el, a másik mellett nyitott hajkarikát, szőlőfürtös fülbevalót és rombusz átmetszetű karpereceket találtak. A leletanyag a 10. század második felére – 11. század elejére keltezhető.[1396] Szalacs-Várhegyen [267. lh] egy nagyobb temető 17 szegényes sírját tárták fel. A mellékleteket néhány nyitott és S-végű hajkarika, valamint a Köttlach-kultúra II. fázisába sorolható zománcozott berakású fülbevaló alkotja. Az egyik sír koponyáján trepanáció nyomát figyelték meg. A temetőrészlet a 10. század második fele – 11. század első harmada között került a földbe.[1397] A terület későbbi népességét jelzi a 11. század második felében használt, Mezőfényen talált 32 síros temetőtöredék [413. lh].[1398] Zömmel hasonló korúak azok a lelőhelyek is, amelyek a Nyírség keleti része és a Szatmári-síkság találkozási sávjában helyezkednek el. Piricsén feldúlt sírok egyikéből S-végű hajkarikát mentettek meg [320. lh],[1399] csakúgy, mint Nyírgyulajon [516. lh].[1400] Nyírkarász-Vecsekúton több sírt feldúltak, s további ötöt tártak fel, leleteik (egyszerű mellkereszt, állatfejes karperec, rombusz átmetszetű karperec, I. [Szent] István [997/1000–1038], I. [Orseolo] Péter [1038–1041, 1044–1046] és I. [Szent] László [1077–1095] denárai) 11. századiak [397. lh].[1401] A területsáv egyetlen 10. századi lelőhelye Nyírkarász-Garahalmon került elő, egy halomsírba utólag beásott temet-

[1391] Jakab 2014a, 82–88.
[1392] Németh 1996, 25, 56. jegyzet; Németh 2011, 4–20, a leletek rajzaival.
[1393] Gáll 2013, 246–250.
[1394] Gáll 2013, 250.
[1395] Gáll 2013, 112–113.
[1396] Gáll 2013, 106–107.
[1397] Tévesen a 9. századra keltezte a temetőmaradványt: Cosma 2001, 528.
[1398] Németi 2001, 225–238.
[1399] *RégFüz* 10 (1958) 58 (Kalicz Nándor).
[1400] *RégFüz* 36 (1983) 73 (Németh Péter).
[1401] FÉK 1962, 59, No. 764; Dienes 1996, 291–292.

66. kép. A Szatmár–Beregi-síkság lelőhelyei, valamint a zilahi és kolozsvári temetők

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

kezés mellől fokos, kerek pitykék, ezüst pántkarperec, lószerszám és lócsontok láttak napvilágot [396. lh].[1402]

Nem tartozik ugyan a Szatmár–Beregi-síksághoz, de itt tárgyalom a zilahi leleteket. Ennek oka az, hogy a tárgyalt időszakban Északkelet-Magyarországról egyedül a Meszesi kapun át lehetett megközelíteni a Szamos és a Kraszna völgyén át Észak-Erdélyt, s ezen átjáró közelében található a Zilah-Pálváron feltárt temető [269. lh].[1403] Az eredetileg 50-70 sírosnak tartott lelőhelyen 12 temetkezést tártak fel. A szerény leletanyag (nyitott, pödrött és S-végű hajkarikák, granulált fejű gyűrű, edény, köttlachi típusú fülbevaló és gombos végű karperecek) alapján a sírok a 10. század második felében, 11. század elején kerülhettek a földbe. Felmerült ugyan 9. századi keltezésük is, ennek azonban a leletanyag teljességgel ellentmond.[1404] Azt azonban elképzelhetőnek tartom, hogy a 10. század második felében a Kárpát-medence nyugati részéből telepítettek ide egy nem magyar eredetű csoportot.

Az eddigieket összefoglalva azt tapasztaljuk, hogy a Szatmár–Beregi-síkságot és a Szilágyságot a Felső-Tisza-vidék más részeinél jóval ritkásabban, csupán foltszerűen telepítették be a magyarok a 10–11. században *(66. kép)*. A 10. század első felében egy-egy stratégiailag fontos ponton kifejezetten gazdag leletanyagú, s erőteljesen felfegyverzett kis, néhány síros (1–5 feltárt temetkezéssel) temetőket hátrahagyó közösségeik tűnnek fel a területen. A Szolyván [417. lh], Beregszászon [414. lh], Tarpán [410. lh], feltehetőleg Csengeren [411. lh] és Csengersimán [412. lh], valamint Nyírkarász-Garahalmon [396. lh] talált leletek ugyanazon lelethorizonthoz tartoznak, s úgy vélem, ide kapcsolhatók a kolozsvári temetők [2–4. lh] korai szakaszai is. 10. századi érme mindeddig nem ismert e lelethorizont sírjaiból, s hiányoznak a nemesfém ruhadíszekkel felékesített nők temetkezései is. E közösségek feladata azon fontos kereskedelmi utak és a környékükön lakó népesség felügyelete lehetett, amelyek a Felső-Tisza-vidékről részben a Vereckei-hágón át Kijev felé, részben pedig a Szamos és a Kraszna völgyében Kolozsvár, s az észak-erdélyi bányavidékek felé vezettek. E vidék nem volt lakatlan. Nyelvészeti adatok alapján már Kniezsa István is ott húzta meg a 11. századi magyar nyelvterület északkeleti határát, vegyes szláv-magyar lakosságot feltételezvén a területen *(54. kép)*.[1405] A legújabb nyelvészeti eredmények szerint az itteni lakosság keleti, déli és nyugati szláv elemeket tartalmazó keveréknyelvet beszélt, ami szervezett telepítésre utal.[1406] Ezt a megállapítást a régészeti leletek is alátámasztják.

A térség legkorábbi szláv emlékeit a 6. század második felére és a 7. századra keltezik a kutatók. E korai szláv horizont, a Lázári–Piskolt-csoport régészeti hagyatékát legutóbb Ioan Stanciu tekintette át.[1407] Stanciu úgy véli, a korai szláv telepek és temetők a Hernád-völgytől (Szepescsütörtök, Illésfalva, Alsómisle, Hernádzsadány) Ungvár, Munkács környékén (Ungvár-Galágó, Beregszász-Vérke, Munkács, Cserlenő, Ignéc, Draginya, Gálocs-Fehérmező) és a beregi Tisza mentén (Beregdéda-Tóvár, Beregszász-Mórinc Láz, Beregdaróc) az Alsó-Szamosig (Lázári-Lubi-tag, Nagypeleske, Nagykolcs), valamint a Kraszna-völgy környékéig (Piskolt-Homokdombsor, Bádon, Zilah), tehát a Meszesi kapuig terjednek. E csoport lelőhelyei újabban Magyarországon is előkerültek. Kisvárda határában Istvánovits Eszter telepnyomokat,[1408] Pácin-Szennatanyán a telepjelenségek mellett 16, ugyancsak 6–7. századra keltezhető hamvasztásos sírt is talált Wolf Mária.[1409] A sírok kivétel nélkül hamvasztásosak (főként szórt hamvasak, ritkábban urnás temetkezések), s alacsony halmok alatt fekszenek. A halmokban fából készült sírépítményeknek nincs nyoma. A feltárás során szabályos, 60-70 cm átmérőjű kerek foltként jelentkeznek, melyek kibontásuk után sekély gödrökben égett csontokat, kerámiatöredékeket, és köveket tartalmaztak. A mellékletek között a fémlelet rendkívül ritka, legfeljebb néhány vaskés és vasból készült csat kerül elő.

A Felső-Tisza-vidék korai szláv emlékanyagát a kisvárdai leletek kapcsán Istvánovits Eszter tekintette át a közelmúltban.[1410] Egyetértett Bóna Istvánnal abban, hogy a vidéken a szlávok megtelepedésével csak az avarok megjelenése után számolhatunk *(9. kép)*. Betelepítésük az avarokhoz köthető, akik a számukra hasznavehetetlen, így általuk soha meg nem szállt erdős-mocsaras területeken jelölték ki a nekik alávetett szláv csoportok lakóhelyét.[1411] A korai szláv megtelepedés a Felső-Tisza-vidéken nem volt nagymértékű, csak szórványosan számolhatunk a 6. század végén és a 7. század elején megjelenő csoportjaikkal. Szembetűnő, hogy az avar

[1402] Hampel 1900, 629–631.
[1403] Gáll 2013, 545–549.
[1404] Cosma 1994, 323–329; cáfolatára lásd: Benkő 2001, 141; Gáll 2013, 666–668.
[1405] Kniezsa 1938, 383–386.
[1406] Kálnási 1996, 81.
[1407] Stanciu 2013, 323–370, a lelőhelyek katalógusával és az azokra vonatkozó irodalommal.
[1408] Istvánovits 2001, 165–183.
[1409] Közöletlen, az ásatásról származó információkat Wolf Máriának köszönöm!
[1410] Istvánovits 2001, 165–183.
[1411] Bóna 1986a, 76.

szállásterület szomszédságában, egy üres sáv kihagyásával jöttek létre nem túl nagy számban a szláv telepek. Mind a temetőkből, mind a telepekről származó leletek alapján ítélve ez a népesség meglehetősen szerény anyagi kultúrával rendelkezett, lakóhelye távol esett a korszak nagy birodalmainak pezsgő életétől, kereskedelmi központjaitól.

Nem tisztázott e korai fázis viszonya a későbbi, 8–9. századra datált telepekkel és temetőkkel. A Bodrogköz szlovákiai részébe eső lelőhelyeket legutóbb Milan Hanuliak tárgyalta összefoglaló művében,[1412] korábban a zemplénagárdi ásatás kapcsán Wolf Mária tekintette át a térség leletanyagát.[1413] A legismertebb lelőhely Királyhelmec-Erőserdőn került elő, ahol négy csoportban mintegy 70 halmot figyeltek meg.[1414] Átmérőjük 8 és 21 méter, magasságuk 25 és 170 cm között változott. Különféle időpontokban összesen 33 halmot vizsgáltak át. Megállapították, hogy a halmokban kő vagy fa sírépítmény nem található, többnyire a bolygatatlan altalajra emelték azokat. Elszórtan kerültek elő belőlük a nagyrészt kerámiatöredékekből álló leletek és hamvak. Ritka kivételként urnába helyezett hamvakat is megfigyeltek. A halmokban faszénmaradványokat, állatcsonttöredékeket, obszidián- és kovaszilánkokat is leltek. A sírokból kevés fémtárgy, kés töredék, vödör fémből készült fogantyúja, nyílhegy, övcsat, egy öntött bronz avar kisszíjvég, valamint egy félhold alakú csillagdíszes fülbevaló látott napvilágot. A királyhelmeci temető halmainak nagy többségét a 8–9. századra keltezte az ásatója, Vojtech Budinský-Krička. Néhány esetben elképzelhetőnek tartotta, hogy a 9. század végén, a 10. század elején emelték a halmot. Az előzőhöz hasonló, 34 kisebb halomból álló temetőt találtak Topolókán is.[1415] A halmok átmérője 4–6 m, magassága pedig 25–70 cm között változott. Közülük tízet tártak fel. A halmokból itt is elszórtan kerültek elő leletek: kerámiatöredékek, faszén maradványok, hamvak, valamint obszidián- és kovatöredékek. Itt még az előzőeknél is kevesebb fémleletet, mindössze egy vaskést találtak. A temetőt a 10. századra keltezte az ásató, úgy vélve, hogy még a 11. században is használatban volt. Két nagy méretű halomsírt ismerünk Bodrogszerdahely határából is. Átmérőjük 8–11 méter, magasságuk 50–60 cm volt. Ezekben az ásatás során csak kőkonstrukció nyomait tudták megfigyelni. Nagy méretű, 13 méter átmérőjű, 1 méter magas halomsírról van adatunk Kisgéresről is.

A Munkács környéki (Cserlenő, Igléc, Draginya) halomsírcsoportok egy részét szintén a 8–9. századra keltezték.[1416] A halmok átmérője az előzőekhez hasonlóan 3–13 méter között változott, magasságuk nem haladta meg a 70 cm-t. A halmokban itt sem találtak sírépítményt, a leletek és a hamvak szintén szórtan kerültek elő. A sírokban faszén maradványokat és néhány vastárgyat, -késeket, vasból készült csatokat is találtak.

A hasonló jellegű halmokat a Bodrogköz magyarországi részén a szántás elpusztította, az ásatások során legfeljebb a hamvak számára bemélyített sekély gödröket lehetett megfigyelni Zemplénagárdon, Karcsa-Somos-dűlőn. A karosi II. temető [422b. lh] feltárása során még azt sem, ott a humuszos rétegben találtunk három prágai típusú urnát.[1417]

Míg a korai szláv megtelepedésnek a Felső-Tisza-vidéken kevés emlékét ismerjük, addig a 8–9. században a lelőhelyek száma megnövekedett. Ez azonban így is csupán szigetszerűen megtelepedett gyér lakosságot jelez a Bodrogközben, valamint a Szatmár–Beregi-síkon. Nem kellően kutatott e népesség viszonya a Szilágynagyfalusi-csoport vele egykorú lakosságával. Jóllehet mindkettő halmok alá, hamvasztásos rítus szerint temette a halottait, utóbbiak azonban ácsolt sírépítményeket vagy koporsókat is készítettek, halomsírjaik zöme pedig jóval nagyobb méretű volt. A Szilágynagyfalusi-csoport hagyatékát a Szilágyságtól a Szamos és a Kraszna völgyén át egészen Dobokáig és Kolozsvár határáig megtaláljuk.[1418]

A fentiekben vázlatosan bemutatott, kisebb-nagyobb, de nem összefüggő települési foltokban megtelepedett szláv népesség volt az, amely mellé több hullámban betelepedtek a 10. és a 11. században az új jövevények *(67. kép)*. Úgy tűnik, elsőként, a 10. század első felében Szolyvától Kolozsvárig viszonylag kis létszámú, de kifejezetten erősen felfegyverzett, méltóságjelvényekkel gazdagon ellátott magyar csoportok tűnnek fel (az említetteken kívül ide sorolom Beregszász [414. lh], Tarpa [410. lh], Csenger [411. lh], talán Csengersima [412. lh], Nyírkarász-Garahalom [396. lh] leleteit is). E temetők használata zömmel a század közepére befejeződött. Kivételt talán a kolozsvári lelőhelyek képeztek, melyekbe feltehetőleg még a 10. század második felében is temetkeztek. Helyettük a 10. század második harmadától, közepétől újabb csoportok érkeztek. Ezek egy része továbbra is erősen felfegyverzett (a kolozsvá-

[1412] Hanuliak 2004, 9–27.
[1413] Wolf 1994, 119–128.
[1414] Budinský-Krička 1980.
[1415] Budinský-Krička 1958, 138–188.
[1416] Penjak 1968, 594–604.
[1417] Révész–Wolf 1993, 101–124; Wolf 1994, 119–128.
[1418] Gáll–Laczkó 2015, 53–74.

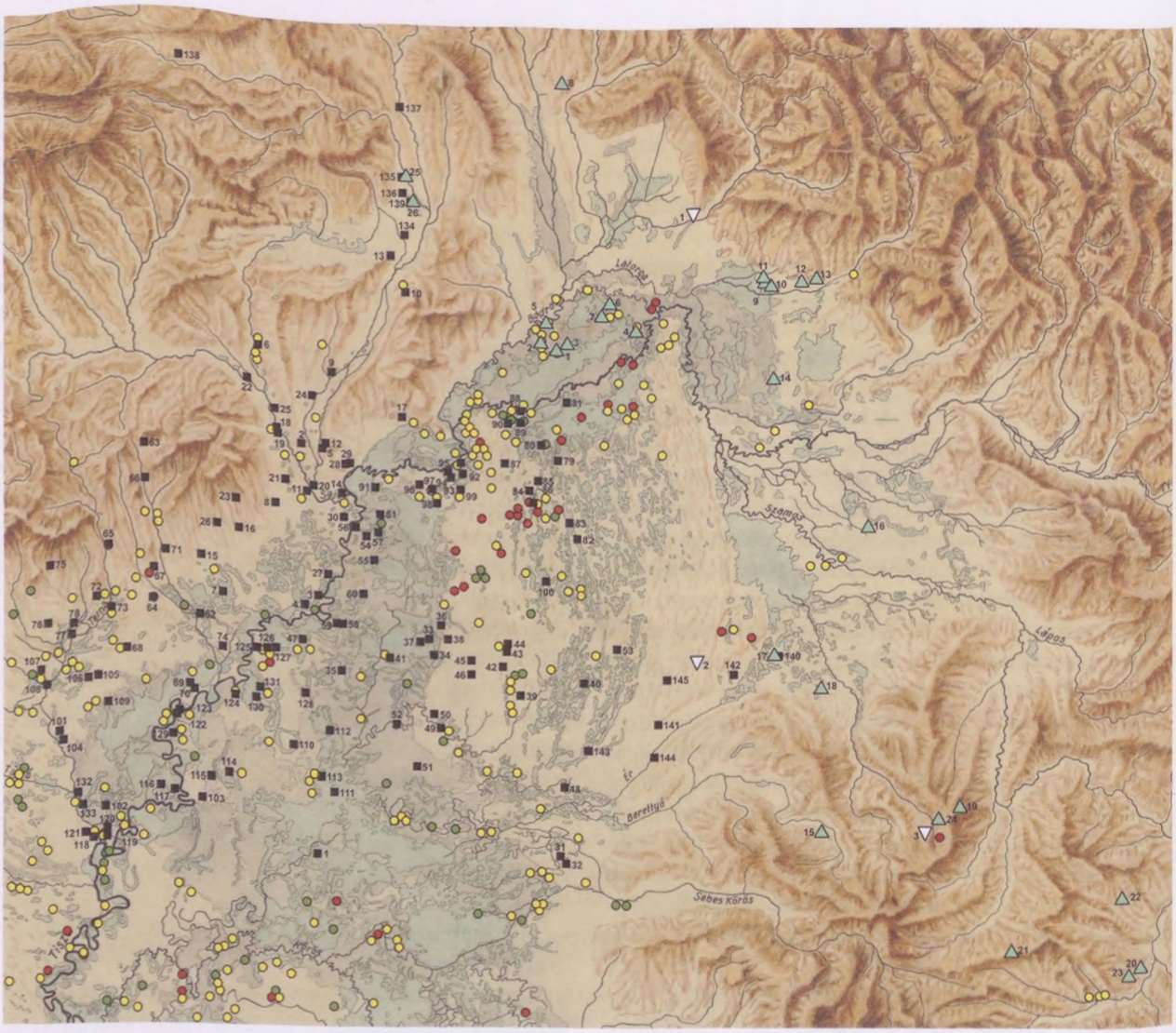

67. kép. A Kárpát-medence ÉK-i területein talált késő avar és 8–9. (10.?) századi hamvasztásos szláv temetők, valamint a 10–11. századi temetők elhelyezkedése (TAKÁCS 2018, 97, 4. térkép és ADAM 2002, *Karte* 4 alapján). Korai szláv temető: 1. Ужгород/Ungvár-Galágó, 2. Pişcolt/Michelsdorf/Pischkolt/Piskolt-Nišiparie/Homokosdomb, 3. Zalău/Zillenmarkt/Zilah-Dromet S.A. 2, Zalău/Zillenmarkt/Zilah-Dealul Lupului/Farkasdomb. 8–9. századi hamvasztásos temetők: 1. Karcsa, 2. Karos, 3. Pácin-Szenna-domb, 4. Zemplénagárd, 5. Streda nad Bodrogom/Bodrogszerdahely, 6. Kráľovský Chlmec/Királyhelmec, 7. Malý Horeš/Kisgéres, 8. Topoľovka/Topolóka, 9. Червеневе/Cserlenő, 10. Домбоки/Dombokpuszta, 11. Зняцьово/Зняцеве/Ignéc, 12. Іванівка/Iványi, 13. Лавки/Lóka, 14. Велика Бігань/Nagybégány, 15. Nuşfalău/Szilágynagyfalu, 16. Lazuri/Lázári, 17. Căuaş/Érkávás, 18. Săcăseni/Érszakácsi (Szakácsi), 19. Mojgrád, 20. Apahida, 21. Dorolţu/Nádasdaróc, 22. Dăbâca/Dobeschdorf/Doboka, 23. Someşeni/Mikelsdorf/Szamosfalva, 24. Zalău/Zillenmarkt/Zilah, 25. Košice/Kaschau/Kassa-Barca/Bárca, 26. Valaliky/Kassamindszent. Késő avar temető: 1. Ecsegfalva-Belterület, Dévaványa-Pusztaecseg, MRT 6. 4/27., 2. Alsózsolca-Tósor, Petőfi u. 18., 3. Ároktő-Református templom mellett, 4. Ároktő-Tiszadorogma (a két település között), 5. Bőcs-Sárgaföldes part (Sárgaföld), 6. Edelény, 7. Egerlövő, 8. Emőd-Borbála u. 5., 9. Halmaj-Széchenyi u., 10. Hejce, 11. Hejőkeresztúr-Muhi (a települések között), 12. Hernádnémeti, 13. Hidasnémeti, 14. Kesznyéten-Szérűskert, 15. Mezőkövesd-MGTSz szervíztelep, 16. Mezőnyárád, 17. Mezőzombor-Nyilas A. földje, 18. Miskolc-Vezér u. 8., 19. Miskolc-Tiszai pályaudvar, fűtőház, 20. Muhi-Odelschalchi-birtok, 21. Nyékládháza-Mezőnyék, vasútállomás, 22. Sajószentpéter-Homokbánya, 23. Sály-Vízoldal, 24. Szikszó-Vadász-patak partja (?), 25. Szirmabesenyő-Környék (?), 26. Tard-Homokbánya, 27. Tiszakeszi-Gátőrház, 28. Tiszalúc, 29. Tiszalúc-Vasúti aluljáró, 30. Tiszaszederkény-Tisza-part, 31. Ártánd-F/142. határkő, 32. Ártánd-Kapitány-dűlő, Róth-tanya, 33. Balmazújváros-Daruföld, Kadarcs-part,

34. Balmazújváros környéke, 35. Balmazújváros-Hortobágy-Árkus, 36. Balmazújváros-Keleti-főcsatorna, 37. Balmazújváros-Hortobágy-Árkus, Sóshát, Hortobágy-Halastó, 38. Balmazújváros-TSz tanyaközpont, 39. Debrecen-Bellegelő, Kaposi J. tanyája, 40. Debrecen-Haláp, Gajdos J. kaszálója, 41. Debrecen-Hortobágy-Nagyborsós, 42. Debrecen-Alsójózsa, Rózsás-dűlő, 43. Debrecen-Haláp, Magyar J. kaszálója, 44. Debrecen-Józsa-Aljózsa, Kiskert u. 686. Alsójózsa, 45. Debrecen-Nagymacs, 46. Debrecen-Ondód-Gáll-föld, Molnár K. tanyája, 47. Egyek-Erzsébet-kert, 48. Esztár, 49. Hajdúszoboszló-Csordaföld, 50. Hajdúszoboszló-Halstó, 51. Kaba-Bitózug, Kaba-Dögös, 52. Nádudvar-Nyárzug, pecsenyebáránytelep, 53. Nyíracsád-Nyírlugosi út, 54. Polgár-Szolgáltatóház, 55. Polgár-Folyás, 56. Polgár-Tisza-part, 57. Polgár-(Nagy-)Csőszhalom, 58. Tiszacsege-Nagykecskés puszta, Hortobágy, 59. Tiszacsege-Sóskás határrész, 60. Újszentmargita-Szentmargita puszta, 61. Újtikos, 62. Besenyőtelek-Tepélypuszta, Borsos-halom, 63. Bélapátfalva-Kerekgyümölcs, Kakucskóhegy, 64. Dormánd-Hanyipuszta, homokbánya, 65. Feldebrő-Msinakert, Lukács I. u. 12., 66. Felnémet-Berva, 67. Füzesabony-Pusztaszikszó, 68. Heves-Régi vásártéri cédulaház, 69. Kisköre-Halastó, 70. Kisköre-Hevesi út, Pap-tanya, 71. Maklár-Tanácsháza, 72. Nagyút-Göbölyös, 73. Tarnabod, 74. Újlőrincfalva-Magyarad, Kis-Tisza gát, 75. Visonta-Attila u., 76. Visznek-Kecskehegy, Kecskedomb, 77. Zaránk-Erki halom, 78. Zaránk-Tag-dűlő, 79. Kemecse-Sarvay J. birtoka, 80. Nagyhalász-Homoktanya, 267. sz. telek, 81. Nagyhalász-Telektanya, Hajóhomokdomb, 82. Nagykálló-Vár, 83. Nyíregyháza-Oros, 84. Nyíregyháza-Rákóczi út és vasút kereszteződése, 85. Nyíregyháza-Sóstó, Lóczi-domb, Múzeumfalu, 86. Nyíregyháza-Vasúti Újtemető közelében, 87. Nyírtelek-Kancajárás, 88. Paszab, 89. Paszab-Övedpart, Horvátth L. kertje, 90. Tiszabercel-Nagyrét, 91. Tiszadob-Urkom-dűlő, gr. Andrássy Gy. uradalma, 92. Tiszaeszlár (?), 93. Tiszaeszlár-Kunsírpart, Kunsír-dűlő, 94. Tiszalök-Hajnalos, 95. Tiszalök-Kisvajasdomb/Nagyvajasdomb, 96. Tiszavasvári-Büdi kenderföld, 97. Tiszavasvári-Petőfi u. 49., 98. Tiszavasvári-Téglagyár, 99. Tiszavasvári-Zöld Mező TSz telepe, 100. Újfehértó-Micskepuszta, Tálashegy, Tálasdűlő, 101. Alattyán-Tulát, 102. Besenyszög-Szentiván, Fokoru, Palotásszentiván, 103. Fegyvernek-Kenderpart, téglagyár, 104. Jánoshida-Tótkérpuszta, Berkó J. tanya, 105. Jászapáti-Nagyállás út, 106. Jászapáti-Gulyás-tanya, 107. Jászberény-Négyszállás, Jászdózsa-Négyszállás, 108. Jászjákóhalma-Tarna-árok, artézi kút, 109. Jászkisér-Kossuth TSz homokbányája, 110. Karcag-Berekfürdő, Béke (100-as) major, 111. Karcag-Apavára, Csillagút-dűlő, 112. Karcag-Ecsegzug, 113. Karcag-Kövestelek, 114. Kenderes, Szolnok, Bánhalma-Cebepuszta, 115. Kenderes-Telekhalom, halastó, 116. Nagykörű-Hidashát, 117. Nagykörű-Belterület, 118. Szolnok-Gépjavító Vállalat, 119. Szolnok-Zagyvapart, 120. Szolnok-Alcsi gépállomás, 121. Szolnok-Tisza A. TSz, 122. Tiszabura-Védőgát, Pótgát, 123. Tiszabura, 124. Tiszaderzs-Szentimrei út, 125. Tiszafüred-Morotvapart, 126. Tiszafüred-Belterület, 127. Tiszafüred-Majoroshalom, 128. Tiszaörs-Kilenceshalom, homokbánya, 129. Tiszaroff-Katolikus templom, temető, 130. Tiszaszentimre-Református templom, 131. Tiszaszentimre, 132. Zagyvarékas, 133. Zagyvarékas-Szolnoki távvezeték, 335. oszlop, 134. Kechnec/Kenyhec-Štrkovisko, 135. Košice/Kaschau/Kassa-Barca/Bárca, Gazdinská škola, 136. Košice/Kaschau/Kassa-Šebastovce/Zsebes, I. Lapiše I., 137. Lemešany/Lemes, 1 38. Spišské Tomášovce/Tomsdorf/Szepestamásfalva-Pod hradiskom, 139. Valaliky/Kassamindszent, Koscelne, 140. Căuaş/Érkávás-Kovács I. telke, 141. Cheşereu/Érkeserű-Forrásdomb, 142. Dinešti/Érdengeleg-Latura brazilor, 143. Nagyléta-Faluszéle, 144. Săcueni/Zickelhid/Székelyhíd-Veresdomb, 145. Valea lui Mihai/Érmihályfalva-Kalányi A. földje

Jelmagyarázat: ▽ korai szláv temető, ▲ 8–9. századi hamvasztásos temető, ■ késő avar temető, ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető

ri temetők mellett Tiszacsoma [415. lh] sorolható ide), de zömüknél már nem a katonai jelleg dominál (Gálospetri [266. lh], Értarcsa [265. lh]), sőt az is felvethető, hogy egy részüket a Kárpát-medence más részéből, talán a nyugati határvidékről telepítették ide, s nem magyar eredetű népességet rejtettek (Kismajtény [268. lh], Szalacs-Várhegy [267. lh], Zilah [269. lh]). Lelőhelyeik közül egyik sem teljesen feltárt, az ismert temetőrészletek 2–108 sírt tartalmaznak. Ennek alapján úgy tűnik, a legkorábbi csoport temetőinél lényegesen hosszabb ideig használtak, s ennek következtében népesebbek lehettek. Ezek a sószállító utak mellé telepített közösségek a 11. század első harmadáig követhetők nyomon. Végül a 11. század közepétől ismét újabb telepes hullámmal számolhatunk, a korszak általánosan használt ékszertípusaival jellemezhető hagyatékkal (Mezőfény [413. lh], Piricse [320. lh], Nyírgyulaj [516. lh], Nyírkarász-Vecsekút [397. lh], valamint a kolozsmonostori, Kolozsvár-Fő téri és dobokai templom körüli temetők.[1419]

A tárgyalt térség lelőhelyeit önálló horizontnak vélem, s a továbbiakban a Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-csoportként fogom említeni *(68. kép)*. Úgy tűnik, a 8–9. század folyamán a szláv csoportokat széles, lakatlan sáv választotta el a legkeletebbi, a Hernád-völgyig és a Csörsz-árok vonaláig nyomon követhető avar közösségektől, melyek temetőinek a Taktaközben, a Bodrogközben és a Nyírség középső és keleti területein nincsen nyoma *(67. kép)*. Utóbbi területét a 9. század végén érkező magyarok sem szállták meg. A 10. század első felében kicsiny, erősen felfegyverzett, gazdag leletanyagú csoportjaik a szállásterület peremén élő szláv népesség közé telepedtek, ellátva annak felügyeletét. Elszórt szállásaik viszonylag távol voltak a korabeli magyar településterület tömbjétől. E közösségek a század második felében átadták helyüket azoknak a népesebb, vegyes összetételű csoportoknak, melyek az akkoriban lezajlott áttelepítések nyomán kerültek új szállásaikra. Végül a harmadik, legnépesebb telepeshullám a 11. század folyamán költözött e területre, feltehetőleg a keresztény Magyar Királyság megszervezésével kapcsolatos folyamatok eredményeként.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a rendelkezésre álló leletanyag nagyon töredékes. A mindössze 16 kisebb-nagyobb temetőrészlet összesen 207 sírjából rendelkezésünkre álló leletanyag alapján részletesebb kép nem vázolható fel, sőt már az eddig elmondottak is további bizonyításra szorulnának. Ennek következtében felvetéseimet magam is pusztán munkahipotézisnek tekintem. S mindezek mellett továbbra sem megoldott a helyben talált szláv népesség tovább élésének kérdése, viszonyuk az újonnan jött magyar és más eredetű csoportokhoz. E szláv temetők és telepek keltezésében ugyanis komoly segítséget jelent (s egyben jelzi kapcsolataikat is) a hagyatékukban fellelhető avar tárgyak sorozata. Magyar jellegű leletek azonban mindeddig nem kerültek elő sírjaikból és településeikről. Mindez nem egyeztethető össze azzal a nyelvészet által feltételezett folyamattal, amely a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai, illetve a szláv eredetű földrajzi nevek átadójaként számol e közösségekkel. Ezt az ellentmondást jól elemezhető régészeti leletek hiányában nem tudom feloldani.

[1419] Észak-Erdély és a Szilágyság tekintetében hasonló folyamatot vázolt fel Gáll Erwin is (Gáll 2013, 821–837).

68. kép. A Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-temetőcsoport lelőhelyei

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

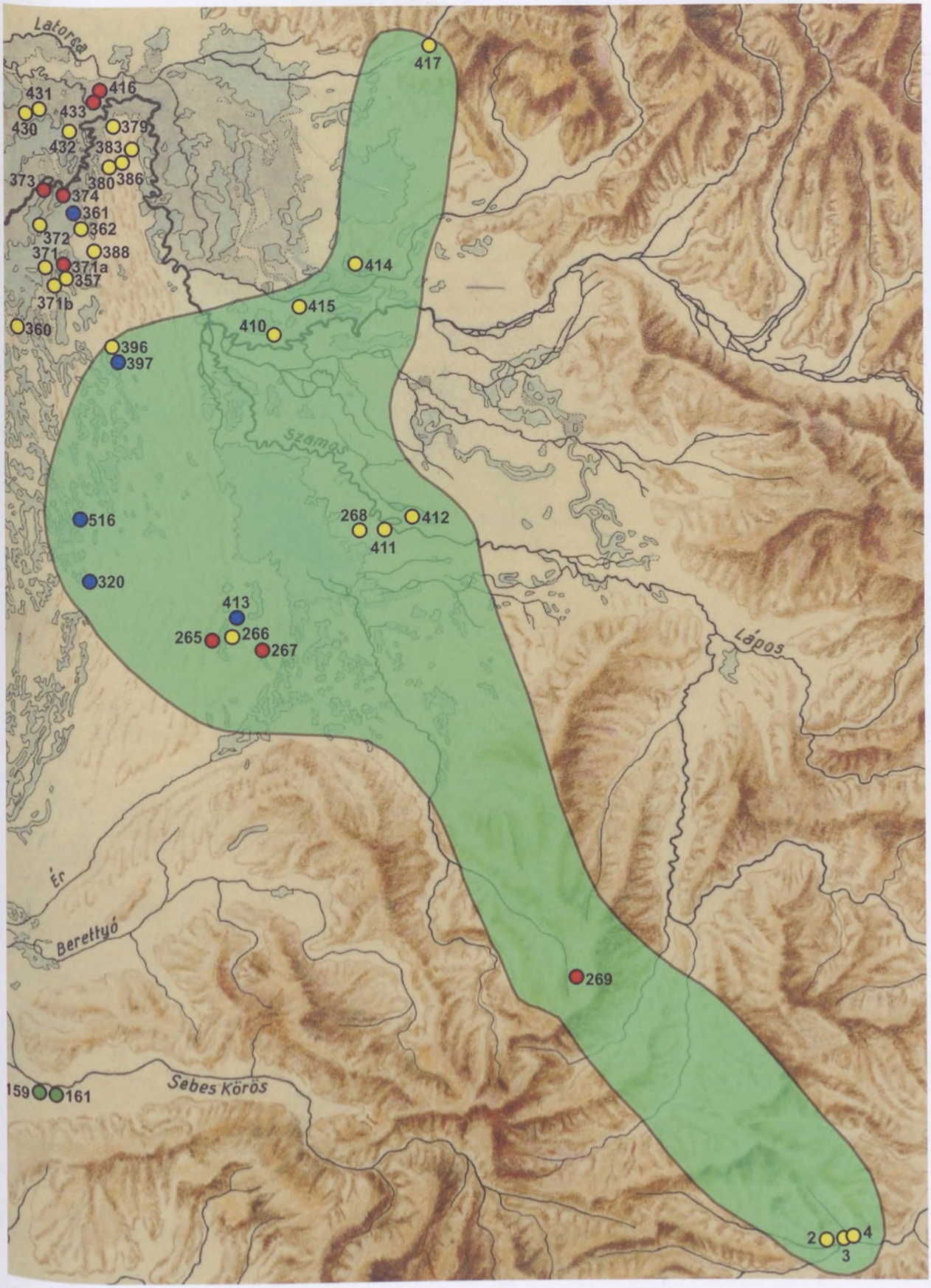
Latorca
417
431
416
433
430
379
432
383
373
380
386
374
361
362
372
371
388
371a
357
371b
360
414
415
410
396
397
Szamos
516
268
412
411
320
413
265
266
267
Lápos
Ér
Berettyó
269
159
161
Sebes Körös
2
4
3

VI. ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

VI.1. ÉSZAK-MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZI VISZONYAI

Az észak-magyarországi nagytáj földrajzi jellemzőit Somogyi Sándor e tárgykörben írott dolgozata alapján foglalom össze.[1420] E nagytáj szerkezeti lehatárolása szerint a Dunakanyar völgyétől mintegy 200 kilométer hosszan és 30-40 kilométer szélességben fut a Bodrog völgyéig. Ettől azonban a földrajztudomány alaktani szempontból némileg eltérő módon határozza meg a kiterjedését az Északi-középhegység és az Alföld határsávján belül. Helyenként ugyanis az Alföld öblözetei nyúlnak be a peremi hegyvonulatok közé, főként a különböző szélességű folyóvölgyek kapuiban, máshol a hegyvidék felől nyúlik előre a félszigetszerű dombvonulat az Alföld síkjába. Az öblözetekben a folyókat kísérő eróziós-akkumulációs teraszok rendszerint már a szerkezeti határon kívül adják át helyüket a feltöltéses síkságnak. Ilyen süllyedt völgykapu található a Zagyva, a Sajó, a Hernád és a Bodrog Alföldre torkolásánál, amelyeknél sorrendben Jobbágyinál, Sajóecsegnél és Szikszónál jelölhetjük ki a hegyvidék kezdetét. A Bodrog mentén viszont az Alföld a Ronyva mellett még tovább ki is öblösödik. Egyes völgykapukban azonban nem süllyedék, hanem egyenetlen felszínű eróziós dombság vagy síkság alakult ki, rajta a korábbi hordalékkúp- és terasz-maradványokkal. Erre jellemző a Duna völgykapujában a Pesti-síkság háromszög alakú öblözete Pest–Vác–Cinkota között. Hasonló a helyzet a Mátra és a Bükk közén, ahol a Tarnától az Eger-patak völgykapujáig terjedő területet ugyancsak denudációs síkságí jellegű peremvidék tölti ki. A középhegység déli határát itt a Verpelét–Eger közötti vonalon húzhatjuk meg, ami egybeesik a tökéletlen síkságokra jellemző 200 m/km^2-es szintkülönbségek határvonalával is. Ugyanerre az átmenetre emlékeztet a Hernád–Szerencs-patak közötti Északi-középhegység–Alföld határrészlet is. Ott azonban a Hernád völgykapujától keletre a Szerencs köze felszínét borító löszös takaró az éles tájhatárt elleplezi a délebbre fekvő akkumulációs alföldi területek felé. A Szerencs-patak bevágódott völgye azonban jelzi, hogy már inkább középhegységi, mint alföldi térszínen járunk. Az egyéb tájmeghatározó tényezők – mint az éghajlat, a növényzet és a talajviszonyok – alapján itt a Szikszó–Megyaszó–Szerencs–Tarcal közötti vonallal határolhatjuk el egymástól a két nagytájat. Az Északi-középhegység jelentősebb kiterjedéssel csupán a Pesti-síkságtól keletre, Gödöllő–Albertirsa–Aszód háromszögében ékelődik ki az Alföld felé. Itt a Gödöllő–Monori-dombság felsőmiocén agyaggal, keresztrétegzett homokkal és löszös takaróval fedett kiemelt térszínének már a szintkülönbségei is eléggé jelentősek.[1421] Északról az Északi-középhegységet neogén üledékekkel kitöltött, teraszos völgyekkel tagolt eróziós-deráziós dombságok határolják.[1422]

A hegyvidéki jellegű tájakon kulcsszerepük van az átjáróknak. Az Északi-középhegység esetében ezek közül az egyik legfontosabb az Alföldet a Kisalfölddel összekötő Visegrádi-szoros, melynek két kapuja Vác és Esztergom területén található, így nem véletlen a két jelentős korai város kialakulása sem. A Börzsöny és a Nógrádi-medence között nincs jó átjáró, csak a medencének van az Ipoly mentén természetes központja Balassagyarmaton, ahol az némi átkelőhely jelleget is ölt. A Cserhát és a Mátra közötti Zagyva-völgy már annál jobban kirajzolt útvonal, amelynek bejárata északon Salgótarján, kijárata délen Hatvan térségében található. A Mátra és a Bükk között nincs igazi, széles folyóvölgy és ezért nincs is megfelelően fejlett forgalmi központ, nem válhatott azzá Eger sem. Miskolcnak viszont kiváló a földrajzi helyzete a Sajó–Bódva és Hernád hármas völgykapujában.[1423]

[1420] Somogyi 1998, 305–315.

[1421] Somogyi 1998, 306.

[1422] Somogyi 1998, 307–308. – Somogyi Sándor szerint *„Míg az Alföld felé többé-kevésbé szembeötlő a tájhatár, nem találunk ilyet a Dunántúli-középhegységtől elkülönítő délnyugati oldalon. Korábban itt a Duna áttörési völgyét választották tájhatárul, ami alaktanilag megfelelő is lenne. Azonban így a szerkezettani és geomorfológiai szempontokból szervesen az Északi-középhegységhez tartozó, vulkáni eredetű Visegrádi-hegység átkerülne az uralkodóan mészkövekből és dolomitokból felépült Dunántúli-középhegységhez. Továbbá a felszín-fejlődése szerint egységes dunai áttöréses völgy is éppen a tájhatárra kerülne. E meggondolásból az újabb tájbeosztásban a Visegrádi-hegységet is az Északi-középhegységhez számítjuk és a tájhatárt a Szentendre–Pomáz–Kétbükkfa-nyereg–Esztergom közötti vonalon húzzuk meg."* (Somogyi 1998, 307).

[1423] Somogyi 1998, 309–310.

VI.2. ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

A földrajzi adottságok alapján nem véletlen, hogy e régióban a lelőhelyek túlnyomó többsége a folyóvölgyekben, azoknak is főként az alsó, síkvidéki szakaszán helyezkedik el, zömmel a hegyek előterében. Célszerűnek látszik tehát keletről nyugati irányba, a Hernád-völgytől a Dunakanyarig és az Ipolyig haladva áttekinteni a rendelkezésünkre álló leletanyagot, majd ezt követően megfogalmazni az annak elemzéséből levonható tanulságokat *(69. kép)*.

A Hernád-völgyből, tágabban értelmezve a hajdani Abaúj megye területéről rendkívül szegényes adatokkal rendelkezünk. A csekély számú 10. századi emlék közül csak Jósa András említéséből tudunk az Aszaló területén talált szablyáról,[1424] s nem ismerjük a Hejcéről [440. lh] előkerült vörösréz-berakásos körte alakú kengyelpár leletkörnyezetét sem.[1425] Monajon őskori halomba másodlagosan beásott lovas sírból szablya, tegez és nyílhegyek, valamint lószerszám került elő [442. lh].[1426] Szikszón a Vadász-patak partján Wolf Mária tárt fel két, homokbányászás során megbolygatott sírt, az egyikben szablya, lószerszám és lócsontok feküdtek, a másik oldalpálcás zablát és karoling-normann villásszárú kengyelpárt tartalmazott [441. lh]. A sírok környezetének átkutatása újabb temetkezést nem eredményezett.[1427] A Hernád-völgyből és környékéről, Hejcétől északra nem ismerünk 10. századi leletanyagot. Az állítólag Kassa környékén talált ezüstszerelékes szablya pontos lelőhelye, előkerülésének ideje és körülményei nem ismertek.[1428] A leghalványabb jel sem utal arra, hogy a 10. században az abaújvári földvár körzetében katonáskodó elemek laktak volna. Ez közvetve megerősíti az erősség 11. század elejére történt keltezését (a várnépet már templom körüli temetőben hantolták el), illetve valószínűsíti, hogy a 10. század folyamán, mint hatalmi központ nem funkcionált.[1429] A 11. századból a Hernád-völgyből csak szórványleletekkel rendelkezünk: Alsódobszóról két S-végű hajkarika,[1430] Hernádkércsről egy fonott nyakperec került elő.[1431] Abaszéplakon homokbányászás során találtak 2 db kétélű kardot, az egyik elveszett, a másik ezüst és bronz lemezrátéttel díszített. Leletkörnyezetük nem ismert, így azt sem tudjuk, temetőből kerültek-e elő?[1432] Legészakabbra Kassa mellől, Bárcáról van tudomásunk egy ötsíros 11. századi temetőrészletről (S-végű hajkarikák, gyöngyök) [614. lh].[1433]

A fentieknél némileg több lelőhelyet ismerünk a Sajó-völgyből és a Sajóba ömlő Bódva völgyéből. A temetők zöme e két folyó alsó folyásának a körzetében került elő. Tiszaszederkényen a vegyi kombinát építése során csaknem teljesen megsemmisítettek egy ismeretlen sírszámú temetőt [456. lh].[1434] A megmentett négy sír mindegyikében találtak lószerszámot, kettőben lócsontokat is. Kiemelkedőek a 2. sír leletei (arany hajkarikák, aranyozott ezüstveretes öv, szablya, íjászfelszerelés, ezüstlemezekkel díszített nyereg). A leletek a 10. század első felére keltezhetők. 10. századi lehetett az a lelőhely is, amelynek egy részét, kb. 25-30 sírt homokbányászás során pusztítottak el Szakáld-Mulatódombon [455. lh].[1435] A megmentett tárgyak (íjtegez függesztő verete, övveret, hólyagos fejű gyűrűk, lábbeliveretek, nyílcsúcsok, pontosabban nem meghatározott átfúrt itáliai denárok,[1436] 6 db körte alakú kengyel, 2 db csikózabla) 10. századi temetőre utalnak. A szakáldihoz hasonló lehetett a kistokaj-gerenda-dűlői homokbányában részben megsemmisített temető, melynek 79 sírját tárták fel többszöri leletmentések során, a lelőhelyen hozzávetőleg ugyanennyi temetkezés pusztulásával számolhatunk [454. lh].[1437] A női sírok ékszerei nyitott hajkarikákból, gömbsorcsüngős-, szőlőfürtös és kukoricacsüngős fülbevalókból, sodrott, pánt- és többnyire díszített pödrött végű karperecekből állnak, egy sírban öntött áttört hajfonatkorongokat találtak. A nők ruházatát négy sírban rombusz alakú ruhadíszek és préselt korongok ékesítették. Feltűnően csekély a fegyverek száma: egy-egy

[1424] Jósa 1914, 172. – A tárgy elveszett vagy azonosíthatatlan.
[1425] Katalógus 1996, 391 (Révész László).
[1426] Hampel 1900, 654–657. A FÉK-ben 1962, 64, No. 854. alatt említett rásonysápberencsi lelőhely azonos az ugyanott 54, No. 686. alatt említett monaji [442. lh] lelőhellyel.
[1427] Wolf 1993, 545–546.
[1428] Katalógus 1996, 396–397 (Révész László).
[1429] Gádor–Nováki 1976, 425–434; Gádor–Nováki 1980, 43–77.
[1430] FÉK 1962, 20, No. 17.
[1431] Végh 1970, 80.
[1432] Ruttkay 1975, 152; Ruttkay 1976, 250; Kovács 1995, 175–176.
[1433] Eisner 1936, 64–91. – A leletre Nevizánszky Gábor hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm!
[1434] Végh 1970, 86–87; Végh 1992, 62–67.
[1435] Végh 1970, 87.
[1436] Kovács 1989, 60.
[1437] Végh 1993, 53–103. – A közel 30 éven át pusztulni hagyott temető megmentett részleteinek térképei nem illeszthetők össze.

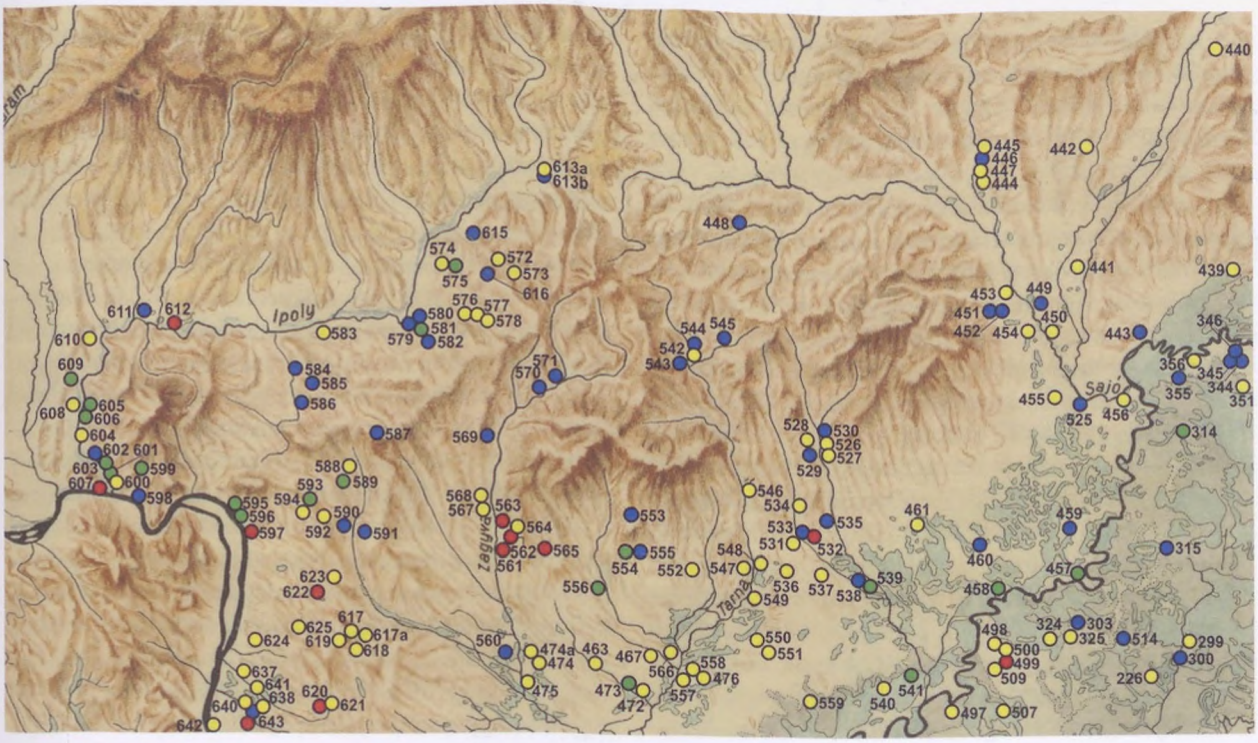

69. kép. Észak-Magyarország 10–11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

szablya és lándzsa mellett összesen négy sírban leltek nyílcsúcsokat. Mindössze egy sírban voltak lócsontok, néhány további szórvány lószerszám jelképes lovas temetkezésekre utal. Egy gyermek sírjában Iszmail ibn Ahmad számánida emír (H279–295 = 892–907) sási, a H294 = 906/907. évben vert dirheme került elő.[1438] A temetőt feltehetőleg az egész 10. század folyamán használták. Sajóládon egy temető egyetlen 10. századi sírját mentették meg (préselt rozetta, pödrött végű pántkarperec) [450. lh].[1439] A kistokajihoz [454. lh] hasonlóan több évtized alatt pusztult el a Miskolc-Repülőtéren [453. lh] található temető.[1440] A feltárt 25 sír esetében nem dönthető el, hogy egyetlen nagyobb, vagy több egymás közelében fekvő kisebb temetőhöz tartoztak-e? A leletek (nyitott hajkarikák, egyetlen S-végű hajkarika, huzal-, pödrött végű és állatfejes karperec, köves gyűrű, füles gombok, övveret, szablya, kétélű kard, három sírban nyílcsúcsok és tegezmaradványok, 8 edény, közte egy bordásnyakú palack, vasalt favödör, ereklyetartó mellkereszt, egy-egy lovas és lószerszámos sír) arra utalnak, hogy a 10. század közelebbről nem meghatározható periódusában nyitott temetőt az ezredforduló időszakáig használták.

A Sajó alsó folyása mentén talált további temetőrészletek már 11. századiak. Miskolc-Diósgyőrön a Lankás utcában [451. lh] (huzalkarperecek, S-végű hajkarikák, edény) és a Vörös utcában (10 db vastag huzalú S-végű hajkarika, vastag huzalkarperec) talált egy-egy sír alig 100 méterre található egymástól, s feltehetőleg Diósgyőr egy nagy vagy két kisebb 11. századi temetőjének emlékét őrzi a két leletegyüttes.[1441] Ugyanebből az időszakból származik az Avastetőn a Mélyvölgy utcában talált két sír, mindkettő mellett I. (Szent) László (1077–1095) denára feküdt [452. lh].[1442] Felsőzsolcáról egy 11. századi temetőből S-végű hajkarikát [449. lh], ezüstlemezes lunulákat, gyöngyöket és állatfejes karperecet mentettek

[1438] Kovács 2011, 179.
[1439] Közöletlen, Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
[1440] Révész 1992, 98–107. – A lelőhelyet más neveken is említik: Miskolc-Városi téglagyár, Miskolc-Szentpéteri kapu, Szirmabesenyő-Homokbánya, Szirmabesenyő-szórványleletek.
[1441] Révész 1992, 107–108.
[1442] Révész 1992, 108.

meg.[1443] Végezetül Sajószöged-Geodéziai torony lelőhelyen 24 sírt tártak fel, a csontvázak mellett talált S-végű hajkarikák, rombusz átmetszetű karperec, I. (Szent) László (1077–1095) denára e lelőhelyet is a 11. századra keltezi [525. lh].[1444]

A lelőhelyek következő csoportja a Bódva alsó folyásának medencéjében található. Edelény-Finkén lovas férfisírban nyílcsúcsot, körte alakú kengyelpárt és csikózablát találtak, a lelőhelyről egyebet nem tudunk, a leletek a 10. századra keltezhetők [444. lh].[1445] Feltehetőleg ugyanabban az időszakban temették el az Edelény-Borsod, Derékegyházán feltárt gyermeksírt (füles gomb, dudoros üveggyöngyök) [445. lh].[1446] A 11. századra keltezhető az a sír, melyből bordázott S-végű hajkarikák és sodrott gyűrű került elő Edelény-Borsod, Fő utcában, egy nagyobb temető hírnökeként [446. lh].[1447] Edelény-Semmelweis utcában 8 sírt tártak fel, a leletek (nyitott hajkarikák, szőlőfürtös fülbevaló) a 10. század második felére utalnak [447. lh].[1448] Mivel a két utóbbi lelőhelyet több száz méter választja el egymástól, a sírok bizonyosan nem ugyanazon temető részeiként kerültek elő.

A Sajóba ömlő Hangony-patak mentén, Ózd-Szentsimon területén házépítés során találták egy ismeretlen nagyságú temető 4 sírját, melyek mellékletei (állatfejes karperecek, S-végű hajkarikák, pántgyűrű, I. (Szent) István (997/1000–1038) denára) a 11. századra keltezhetők [448. lh].[1449] Hasonló korú lelőhelyet jelezhet a Sajókaza-Ormospusztán előkerült fonott nyakperec is, annak azonban nem ismerjük az előkerülési körülményeit.[1450]

A térség további lelőhelyei a Bükkalján, nagyrészt a Tisza hajdani árteréből kiemelkedő szárazulatokon találhatók. Tiszakeszi-Szódadombon Gálffy Ignác tanár, a Borsod-Miskolci Múzeumi Egyesület egyik alapítója végzett ásatásokat, melyek során ismeretlen számú sírt tárt fel [457. lh].[1451] A leletek között S-végű hajkarika, sodrott pánt- és négyszögletes átmetszetű huzalkarperecek, pántgyűrű, nyílcsúcsok, egyszerű mellkereszt, valamint csont oldalpálcás zabla található. A temetőt még a 10. században nyithatták meg, használata átnyúlhatott a 11. századba is. Tiszakeszin további hasonló korú temetők is lehettek: a Kenderföldeken talált sírokból huzal- és fonott karperecek, a Fáy-kertből S-végű hajkarika került elő. E tárgyak mára már elvesztek.[1452] Ároktő-Dongó-halmon Megay Géza, majd K. Végh Katalin tárta fel egy ismeretlen kiterjedésű temető 33 sírját, melyek többsége melléklet nélküli volt [458. lh].[1453] Egy-egy nőt csüngőtagos veretekkel, illetve préselt rozettákkal díszített ruhában temettek el. A további leletek (nyitott, valamint bordázott S-végű hajkarikák, huzal- és állatfejes karperecek, füles gombok, nyílcsúcsok) arra utalnak, hogy a temetőt a 10. és a 11. században is használták. Mezőcsát-Bernáth-dűlőben Leszih Andor tárt fel hét sírt, szegényes leletanyaggal (elkalapált végű, valamint bordázott S-végű hajkarikák, fonott gyűrű) a 11. századból [459. lh].[1454] Ugyanebből az időszakból származik az a néhány sír is, melyet egy vályogvető gödörben találtak Mezőkeresztes-Kiserdőn [460. lh]. Az egyik csontváz mellett két huzalkarperecet találtak.[1455] Végezetül meg kell még említenem, hogy Szentistván-Községi temetőben egy feldúlt 10. századi (?) sírból két öntött áttört hajfonatkorong került a Herman Ottó Múzeumba [461. lh]. Egyik az úgynevezett „életfa előtt álló mitikus állatfigurát" ábrázol, a másik valójában egy lovas alakos csüngő, függesztőfüllel.[1456]

A lelőhelyeket nyugati irányban tovább követve, azok következő csoportja az Eger- és a Laskó-patakok teraszain, illetve vízgyűjtő területén található. Egyik legészakibb gócpontjuk Eger városa területén figyelhető meg. 1904-ben Eger mellett, az Almagyar nevű szőlőhegy déli lejtőjén rigolírozás során 10. századi sírokat forgattak ki a földből, a leírás szerint az ember- és lócsontok, lószerszám- és fegyvermaradványok nagy számban hevertek a felszínen [526. lh].[1457] Egy egri gimnazista, Gallasy Lajos értesült véletlenül az esetről, de a helyszínre érkezvén már csak néhány, felszínen heverő tárgyat tudott begyűjteni (körte alakú kengyelpár, 3 nyílhegy, 1 csikózabla), mivel a munka befejeztével a többi leletet visszatemették. A tulajdonos nem egyezett bele a további kutatásba, az elásott leletek feltárásába. Gallasy Lajos jelentése szerint egy volgai bolgár

[1443] FÉK 1962, 36, No. 317.
[1444] Szörényi 2008, 255–263.
[1445] Végh 1970, 79.
[1446] Végh 1970, 79–80.
[1447] Végh 1970, 80.
[1448] Wolf 2008, 5–6.
[1449] Végh 1970, 79.
[1450] FÉK 1962, 65, No. 866.
[1451] Végh 1970, 85–86.
[1452] Végh 1970, 86.
[1453] Megay 1956, 15; Végh 1970, 82–85.
[1454] Végh 1970, 85.
[1455] Végh 1970, 82.
[1456] Révész 2014, 401–420.
[1457] Révész 2008, 98–99.

dirhemutánzat (H289 = 901–902) is előkerült. A megmentett néhány lelet egy olyan elpusztított honfoglalás kori temető hírnöke, amelynek sem a sírszámáról, sem használatának időhatárairól nem rendelkezünk további információval. A korai dirhem arra utalhat, hogy a temetőt már a honfoglalás utáni években megnyitották. A néhány szórványlelet azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy a temető jellegéről bármiféle további feltevést megkockáztathassunk. Az azonban tény, hogy egymástól néhány száz méterre itt két, a jelek szerint egy időben használt temető volt, lévén hogy az almagyaritól délre, Répástetőn is megmentettek két, rigolírozással megbolygatott sírmaradványt, melyek egyikéből ugyancsak dirhem került elő, az érme azonban restaurálás során meghatározatlanul megsemmisült [527. lh].[1458] Mindkét férfit lovával és lószerszámával együtt helyezték a sírba, s egyikük eltemetése során egy babonás szokás nyomára is ráakadtak. Az 1. sírban nyugvó trepanált koponyájú férfi mellkasának bal oldalába egy vaskést szúrtak, feltehetőleg az élő közösség védelmében, a halott „visszajárásának" megakadályozása céljából.[1459] Ugyanebben a sírban két lekerekített végű ezüst pántkarperec, valamint szablya is feküdt. A másik temetkezés mellől előkerültek egy vasveretes tegez maradványai és két nyílcsúcs. A lószerszámok közül mindkét sírból előkerült egy-egy kétkarikás, vékony, csuklós szájvasú csikózabla, az 1. sírból körte alakú kengyelpár, valamint nyeregkápa vasból készült veretei kerültek a múzeumba. A leletanyag összetétele a 10. század első kétharmadára jellemző. Ezt a datálást támaszthatja alá az 1. sírban lelt arab dirhem jelenléte is. Elképzelhető, hogy a 10. század első kétharmadában egymás tőszomszédságában nyitotta meg kis temetőit az Eger környékét birtokba vevő rangos közösség. A temetők használatba vételének kezdetéről, illetve az utolsó sírok földbe kerülésének idejéről, valamint a hajdani sírszámról azonban – bármilyen fontos lenne ez az adat a térség története szempontjából – a töredékes leletanyag többet nem árul el.

Az Eger-Szépasszonyvölgyben (Hajdú-hegy) talált temető értékelését komoly mértékben megnehezíti, forrásértékét pedig jelentősen csökkenti a megfigyelések és a dokumentáció erősen hiányos volta [528. lh].[1460] A szőlőtelepítések során megbolygatott és kiforgatott, de valamilyen szinten mégis megfigyelt sírok száma 33. További 41 sírt különböző időpontokban végzett ásatások hoztak napvilágra. A temető déli és nyugati szélét az ismételt leletmentő ásatások során nagy valószínűséggel sikerült lehatárolni, míg északi és keleti kiterjedésének kérdése továbbra is nyitott marad, így közel 80 sír előkerüléséről rendelkezünk valamilyen mértékű információval. Óvatos becslés szerint ez a temető hajdani össz-sírszámának talán a kétharmada vagy háromnegyede lehet, így a teljes sírszámot hozzávetőleg 100-120 sírra becsülhetjük. Sírszámok említése nélkül utalt az ásató, Bartalos Gyula arra, hogy az ételadomány nyomaira *„egyes állati csontok [...] emlékeztetnek"*.[1461] E csontok közül egyet sem őriztek meg. Ugyancsak túlvilági útravalót tartalmazhatott a leletek között megőrzött 5 db agyagedény. A temető leletanyaga meglepően egyhangú, változatosságot csupán néhány egyedi tárgytípus jelent. Csekély mennyiségben (4 sírból) kerültek elő hajkarikák, valamennyi a nyitott, kerek átmetszetű típusba sorolható. A nyakdíszeket kauricsigákból fűzött nyaklánc, s néhány üvegpaszta gyöngyszem képviseli. A temető területéről összesen 8 db karperec ismert, 7 lekerekített végű, díszítetlen pántkarperec, valamint egy pödrött végű, bronz pántkarperec. A gyűrűket egy karneolkővel ékesített hólyagos arany fejesgyűrű képviseli. Az ékszerek közül az életfa előtt álló mitikus állatalakot ábrázoló öntött, áttört, ezüstözött bronz hajfonatkorong a temető legpompásabb, s egyik legismertebb lelete. A szépasszonyvölgyi temető [528. lh] leletanyagából két füles gomb kivételével semmiféle ruhadíszt vagy a ruházathoz köthető, maradandó anyagból készített ékítményt nem ismerünk. Méltóságjelvényt az A sírba hantolt, lovával és tegezével temetett férfi viselhetett, akinek dereka körül a leírás szerint réz- (valójában inkább bronz- vagy rosszezüst) vereteket és szíjvéget találtak, alighanem egy veretes öv darabjait. Sajnos sem a tárgyak, sem ábrázolásuk nem maradt fenn, így közelebbit nem tudhatunk meg róluk. Hasonlóképpen csekély a fegyverek száma is. Szablyát egy sírban leltek, nyílcsúcsokat összesen 4 sírban találtak. A temető egyik legnevezetesebb tárgya kétség kívül a csuklós szerkezetű, pávasárkány motívummal díszített piperekanál. A sírokban mindössze egyetlen érmét találtak, I. Rómanosz Lekapénosz – Chrisztophorosz – VII. Kónsztantinosz valószínűleg 927–931 között kibocsátott pénzének az átlyukasztott, félbe vágott darabját.[1462]

Adataink vannak 5 lovas és 2 lószerszámos temetkezésről, s további 6 olyan sírról, amelyben lócsontok vagy csupán lószerszámok voltak. A kengyelek mind a korszak leggyakoribb tárgytípusa, a körte alakú kengyelek közé tartoznak. A temető területéről összesen 6 db zabla előkerüléséről tájékoztatnak az ásatási be-

[1458] Szabó 1964, 105–139.
[1459] A visszajáró halott elleni védekezés különböző módozatairól, széles körű szakirodalmi áttekintéssel: Szabó 1964, 119–129.
[1460] Bartalos 1899, 129–130, 353–360; Hampel 1900, 572–580; Hampel 1905, II, 494–502; Révész 2008, 109–123.
[1461] Bartalos 1899, 357.
[1462] Kovács 1989, 26.

számolók, valamennyi példány a kétkarikás csikózablák közé sorolható.

A temetőből előkerült tárgyak együttesét szemügyre véve, azok zöme (az egy-másfél évszázadig használt tárgytípusoktól eltekintve) jelenlegi ismereteink alapján a 10. század első kétharmadra keltezhető. Az első sírok tehát akár már a század első éveiben a földbe kerülhettek. A mellékletek közül viszont következetesen hiányoznak a század utolsó harmadában feltűnő, majd tömegesen elterjedő tárgytípusok. E tény megadja a temető használatának felső időhatárát is, ami aligha terjedhetett túl a 960–970-es éveken.

A további egri lelőhelyek már a 11. századra keltezhetők. Eger-Gépállomáson egy ismeretlen kiterjedésű temető 12 sírját tárták fel, a leletek (S-végű hajkarikák, fóliás gyöngyök) a 11. századra keltezhetők [529. lh].[1463] A Gépállomástól alig egy kilométerre került elő a Kiskanda-dűlőben egy kétélű kard, melynek leletkörülményei ismeretlenek.[1464] Végül megemlítem, hogy az egri várban a korai alapítású székesegyház mellett feltárták egy, talán már az ezredforduló óta használt templom körüli temető több száz sírját, melyek leletei között köttlachi típusú tárgyak is vannak [530. lh].[1465]

Egertől délre, Novajról és Demjénről csak bizonytalan, így e dolgozat szempontjából nem értékelhető szórványleletekről szóló adatokkal rendelkezünk.[1466] A maklári lelőhelyről azonban legalább annyit tudunk, hogy a kavicsbánya által elpusztított temető leletei közül néhányat Bartalos Gyula megmentett (körte alakú kengyelpár, sodrott karperec, ismeretlen típusú arany fülbevaló, aranylemez), melyek a 10. századra keltezhetők [534. lh].[1467] Szihalomról S-végű hajkarikákat tartalmazó 11. századi sírok kerültek elő [535. lh].[1468] Nyugati irányba tovább haladva elérjük a Laskó-patak vízgyűjtő területét, ahol főként Füzesabony környékén, valamint attól délre sűrűsödnek a lelőhelyek. Füzesabony-Kettőshalmon Szabó János Győző egy feldúlt sír helyéről csak a homokbányászás során kimozdított körte alakú kengyelt és nyílcsúcsot tudta megmenteni [531. lh].[1469] A leleteket a 10. századra keltezhetjük. Mivel a több alkalommal folytatott leletmentő ásatások során sem találtak további honfoglalás kori sírokat, vagy magányos temetkezésről, vagy kis sírszámú temetőről lehet szó, melynek további sírjait a leletmentés megindulása előtt a homokbányászással nyomtalanul elpusztították. A Szihalom és Füzesabony között, Szihalomtól délnyugatra lévő Réthy-tanya közelében, a Nagy-Koszpérium-dombon őskori halom feltárása közben 10. századi kislánysírt talált Foltiny János [532. lh]. A lelőhely a két település határán helyezkedik el, ma már közigazgatásilag Szihalomhoz tartozik. A mellékletek (bronz mellkereszt, agyagedény) alapján a sír a 10. század második felében, vagy a 11. század elején kerülhetett a földbe. Füzesabony-Kastély-dűlőn egy ismeretlen kiterjedésű temető 40 sírját tárta fel Szabó János József [533. lh]. A leletek nyitott, pödrött végű és S-végű hajkarikákból, sodrott és fonott gyűrűkből, fóliás gyöngyökből, valamint I. András (1046–1060) érméiből állnak, a temetőrészlet a 11. századra keltezhető.[1470]

Dormánd-Hanyipusztán egy eredetileg 18-20 síros temető 10 sírból álló részletét tárta fel Szabó János Győző [536. lh].[1471] A nemek aránya egyenletes: három-három női, férfi- és gyermeksír került elő, egy feldúlt váz nemét nem lehetett megállapítani. Viszonylag magas a lovas (3 sír), illetve a csak lószerszámot (2 sír) tartalmazó sírok száma, melyek az összes temetkezés 50%-át alkotják. Közülük csak egy volt bizonyosan női sír. Túlvilági útravalóként szolgáló ételmellékletre utaló állatcsontot (kizárólag juh/kecskecsontokat a sírok közel felében találtak, férfiak és nők mellett egyaránt. Az ételt minden esetben a koponya mellé helyezték. Egy-egy nő, illetve gyermek számára edényben tették a sírba az ételáldozatot. A hajkarikák közül kizárólag a kerek átmetszetű, nyitott hajkarikák bukkantak fel, a feldúlt sírokból származó tárgyak között felbukkan egy gömbsorcsüngős fülbevaló töredéke is. Hullámosra hajlított huzalkarperecek az 1. és a 2. sírból kerültek elő, ezüstlemezből kivágott kar- és lábperecek a 6. és a 15. sírból láttak napvilágot. A feldúlt sírokból származó, szórványként megmentett leletek között egy díszítetlen, pödrött végű pántkarperec is található. A dormándi temető leletanyagának kétségkívül leglátványosabb darabja az 1. sírból előkerült préselt lemezes hajfonatkorongpár, melyet négyágú palmettás szalagfonat díszített. Füles gombokon kívül a férfiak semmilyen maradandó anyagból készített díszítményt nem hordtak a ruhájukon, annál ékesebb volt ellenben a női viselet. Mindhárom feltárt női sírban találtak rombusz alakú ruhavereteket, egyik-

[1463] Révész 2008, 100–101.
[1464] Kovács 1995, 161.
[1465] Kozák 1978–79, 157–169; Kozák 1980–1981, 5–46; Kozák 1986, 5–34.
[1466] Révész 2008, 73; 252.
[1467] Bartalos 1899, 360–368.
[1468] Végh 1970, 79.
[1469] Révész 2008, 180.
[1470] Szabó 1991–1992, 157–180.
[1471] Szabó 1963, 95–117; Révész 2008, 74–95.

ben préselt rozettákat, s kéregöntéssel készült, részben eredetileg csüngőtagos vereteket viselt az egyik feldúlt sírba temetett asszony is. A férfisírokban csak igen szerény fegyverzetet találtak. E lelettípust a 4. sírban talált 2 db, s a 15. sírból előkerült töredékes, feltehetőleg 4 db nyílcsúcs képviseli. A lószerszámokat csikózablák, körte alakú és vállába kovácsolt fülű kengyelek, valamint szórvány nyeregveretek alkotják. A temető használatát a 10. század első kétharmadára helyezhetjük. Alátámasztja ezt a feldúlt sírokból származó pénz, Provence-i Hugo (926–931) érméje is.

A további három lelőhely Besenyőtelek határában található. A szőrhát-dűlői homokbányában 1960-ban nyugat–keleti tájolású sírokat találtak a munkások [537. lh].[1472] Az egyik férfisírban a trepanált koponyájú váz mellett lócsontok is voltak. A találók elmondása szerint a sírban hullámvonaldíszes agyagedény volt a koponya mellett, a váz derekánál pedig egy tarsolylemez és aranyozott ezüstveretek kerültek elő. A veretek feltehetőleg a tarsoly függesztőszíjának veretei lehettek. Hitelesítő ásatás nem volt a helyszínen, a lelőhely a 10. századra keltezhető. Tepély-puszta I. lelőhelyen egy homokbánya ismeretlen számú sírt pusztított el [538. lh].[1473] A feltárt, illetve a többé-kevésbé megfigyelt 21 sír által alkotott temetőtöredék területén a nemek megoszlása egyenletes: 5 férfi és 5 nő mellett 8 gyermek sírja található, 3 váz nemét az ásató nem tudta megállapítani. A sírok egyharmadában voltak leletek: nyitott és S-végű hajkarikák, rombusz átmetszetű karperecek, gyöngyök, gyűrűk, egy esetben ételmelléklet. A temető déli és keleti irányban azonban tovább folytatódik, s a feltárás nem volt olyan mértékű, hogy a lelőhely kiterjedését, a sírok számát akár csak hozzávetőlegesen is megbecsülhetnénk. A feltárt leletek a 11. századra keltezhetők. A tepély-pusztai II. temető az előző lelőhelytől északkeletre 200 méterre található [539. lh].[1474] Az alacsony dombon a földgyaluk által elpusztított területen a csaknem teljesen megsemmisített temető északkeleti részén 14 sírt mentettek meg. A temetőt hajdan árok vette körül, amely az északkeleti oldalán szegletesen zárult. A temető hajdani kiterjedéséről, az elpusztított sírok számáról semmit sem tudunk, erre vonatkozó becslés az ásatási dokumentációban sem található. A megmentett 14 sír a temetkezéseknek bizonyosan csak egy töredékét alkotja. Ez utóbbiak közül 4 nő, 5 férfi és egy gyermek *(juvenis)* sírjának bizonyult, 4 váz nemét az ásató nem tudta meghatározni. A mellékletek közül ételmelléklet maradványait két sírban találták meg, nyúzott lovas temetkezés maradványaira egy női és két férfisírban bukkantak, s egy további férfisírban feküdt lószerszám. A temetkezéseknek tehát viszonylag nagy hányada, közel egyharmada tartalmazta a jelképes lovas temetkezés valamely változatának nyomait. A nagyfokú bolygatottság ellenére is mindössze három olyan sírról van tudomásunk, amely semmiféle mellékletet nem tartalmazott. A sírokban talált ékszerkészlet meglepően változatos. A hajkarikák közül felbukkan a kis méretű, körte alakú típus, a nyitott huzalkarika, valamint a korai típusú, S-végű hajkarika. A nyakdíszeket egy hurkos-kampós végű, sodrott nyakperec képviseli, s minden bizonnyal e körbe kell sorolnunk a 12. sírban talált nyaklánc darabjait is, melyek egy levél alakú csüngő töredékét is megőrizték. Az 1. sírban lelt ólomkereszt már feltehetőleg a feltárás során megsemmisült, típusáról nem rendelkezünk információval. A temetőből két karperec került elő, egy sodratmintás állatfejes, valamint szórványként egy huzalkarperec töredéke. Kéregöntéssel készült rombusz alakú ruhaszegélydíszek az 1. és a 8. sírban nyugvó nők viseletét díszítették. Fegyverekkel és lószerszámokkal jól felszerelte a közösség a túlvilágra induló férfiakat, az öt sírból négyben ezek valamelyikét találták meg, vagy akár mindkét tárgytípust. A fegyverzetet kizárólag az íjászfelszerelés darabjai alkotják. Az íj szarvait, illetve markolatát fedő csontlemezek töredékei két sírból kerültek elő, négy temetkezés mellett talált vasalt, illetve csontlemezekkel felszerelt nyíltartó tegezeket. A lószerszámokat vas csikózablák és legyező alakú, valamint körte alakú kengyelek képviselik. A besenyőtelek-tepélypusztai II. temetőt [539. lh] valamikor a 10. században (de ezen belül ismeretlen időszakban) nyitották, s legalább a 11. század közepéig (esetleg még tovább) használták. Mivel nem ismerjük a különböző melléklettípusokat tartalmazó sírok egymáshoz viszonyított elhelyezkedését, így azt sem tudjuk, hogy a leletmentés egy teljes keresztmetszetet adott-e a temető használatának különböző periódusairól. Az azonban bizonyos, hogy a közelében feltárt I. temetővel legalább néhány évtizedig párhuzamosan, egyidőben használatban volt. A két lelőhely sírjaiból megmentett leletanyag minden töredékessége ellenére ahhoz ugyanis elegendő információt nyújt, hogy leszögezhessük: semmi esetre sem egy korai, 10. századi és egy későbbi, 11. századi temetőt használó közösségek váltották egymást a mai Tepélypuszta határában. Ennek ismeretében a veszteség még fájdalmasabb: a pusztítások miatt egyedülálló lehetőség veszett oda arra nézvést, hogy reálisabb képet kaphassunk a Mátraalja 10–11. századi temetőtí-

[1472] Szabó 1969, 55; Révész 2008, 52–53.
[1473] Révész 2008, 54–62.
[1474] Révész 2008, 63–70.

pusainak, azok egymáshoz való viszonyának megismerése és az ott felbukkanó tárgytípusok időrendje finomításának tekintetében.

A Mátraalja délkeleti, Tiszáig nyúló részén egy széles, leletmentes sáv található. További temetők csak a Tisza árteréből kiemelkedő szárazulatokon találhatók. Tiszanána-Cseh-tanyán leletmentő ásatások során 32 sírban 33 csontvázat tárt fel Dienes István [540. lh].[1475] A homokbánya azonban legalább 8-10 további temetkezést is megsemmisíthetett. A sírok nemek szerinti megoszlása viszonylag egyenletes: 10 férfi mellett 8 nő és 14 gyermek nyugodott, egy csontváz nemét nem lehetett megállapítani. Az ékszereket nyitott és pödrött végű hajkarikák, gömbsorcsüngős fülbevaló, vas nyakperec, egyetlen lekerekített végű pántkarperec képviseli. Nemesfém ruhadíszek csak jelzésszerűen fordulnak elő, egy-egy kerek pityke, préselt rozetta és rombusz alakú ruhadísz került elő. Egy sírban veretes lábbelit találtak. Feltűnő, hogy a temetőben pénzeket kizárólag igen fiatal, 3-5 éves gyermekek sírjába tettek.[1476] A nyilván véletlenül talált római kisbronzot leszámítva a maradék 12 érme kibocsátási idejét tekintve közel egy évszázados időintervallumot fog át: Kopasz Károly (840–875) nyugati frank uralkodó négy verete mellett I. Berengar (888–915) ugyancsak négy denára és Provence-i Hugo (926–931) itáliai király három érméje látott napvilágot, egy milánói töredékes denár pontosabb verési idejét nem lehetett meghatározni. Provence-i Hugo egyik denára kivételével (21. sír) valamennyi a 4. sírból került elő, így mindkét sír záróverete az említett uralkodó nevéhez fűződik. A leletek közül a fegyvereket kizárólag az íjászfelszerelés darabjai képviselik. Két sírban az íjcsontok, a nyíltartó tegez vasalásai és a nyílcsúcsok egyaránt előkerültek, míg egy további temetkezésben talált egyetlen vas nyílcsúcs vagy csak jelzésszerűen utal a fegyverzetre, vagy védő/bajelhárító szándékkal került az elhunyt mellé. A túlvilági útravalót csak egy esetben tették edénybe. A 4. sírban talált kis méretű fazék a korszak általánosan elterjedt edényformája volt. Ételmellékletre utaló állatcsontot hat sírban figyeltek meg. A leletek között megfigyelhető egyetlen méltóságjelvény az 1. sírban lelt szokatlanul kis méretű tarsolylemez volt. A lovas és lószerszámos sírok száma viszonylag magas: lócsontokat három sírban találtak, további négy esetben pedig a lószerszám utalt a jelképes lovas temetkezésre. A megmentett lovas temetkezések közül három férfi, kettő nő és egy gyermek sírja volt, az elpusztított 6. sírból csak a lószerszám maradt meg, így az elhunyt nemét nem lehetett meghatározni. Két sírban ezüstveretes nyereg, egyikben rozettás lószerszám került elő. A temetőt a 10. század első harmadában nyitották, s véleményem szerint két emberöltőn át használták. Felhagyására a 10. század utolsó évtizedeiben kerülhetett sor: a leletanyagban az akkortájt fellépő új ékszertípusok közül csupán a pödrött végű hajkarikák fordulnak elő egyetlen sírban.

Újlőrincfalva-Magyaradon a Szabó János Győző által megmentett 63 temetkezés a hajdan legfeljebb 80 síros temetőnek több mint háromnegyed részét jelenti [541. lh].[1477] A temetőben talált csontanyag kémiai vizsgálatát Lengyel Imre, morfológiai vizsgálatát pedig Kiss Péterné végezte, mindkettőjük eredményeit Szabó János Győző dolgozatában találjuk meg *(14. kép)*.[1478] A mindkét metodikával párhuzamosan vizsgálható esetek összehasonlítása: kémiailag: férfi 28, nő 33, bizonytalan 1 eset; morfológiailag: férfi 19, nő 16, bizonytalan 27 eset. A temető régészeti leletekben igen szegény. A feltárt 62 sír közül mindössze 15-ben volt tárgyi leletanyag (24,43%). Az útravalóul adott érméket leszámítva kizárólag ékszereket találunk a sírokban. Leggyakoribbak a hajkarikák, mégpedig nyitott és S-végű változatban. Üveggyöngyöket négy gyermek sírjában leltek. Öt temetkezés tartalmazott ellenben nyakperecet, mégpedig annak három változatát: egy szál vastag bronzhuzalból készített, hurkos-kampós záródású nyakperecet, kettéhajtott vastag bronzhuzalból szembecsavart, hurkos-kampós záródású, valamint négy szálból láncosan fonott, s ugyancsak hurkos-kampós záródású nyakperecet. A karperecek ovális, illetve kerek átmetszetű bronzhuzalból készültek, három karperec rombusz átmetszetű volt. Gyűrűt a temető hat sírjában tártak fel. Előfordul zárt fejesgyűrű, félkör átmetszetű, zárt, bronz karikagyűrű, nyitott, bronz pántgyűrű, rovátkolt díszű, öntött, zárt karikagyűrű, rombusz átmetszetű, zárt és nyitott gyűrű. Ruhadíszek két kislány sírjából kerültek elő, mindkét esetben kéttagú csüngős bronzveretek. A temető érmékben viszonylag szegény, mindössze három sírból kerültek elő I. (Szent) István (997/1000–1038) veretei, valamint Aba Sámuel király (1041–1044) egyetlen pénze. A leletanyag összképe alapján megalapozottnak tűnik Szabó János Győző keltezése, mely szerint a temetőt hozzávetőleg 980–1060 között használták.[1479] A Tiszai-ártér mentén, Pély község határában is számolhatunk egy honfoglalás kori temetővel [559. lh]. Onnan jutott a győri ben-

[1475] Révész 2008, 283–308.
[1476] Kovács 1989, 71.
[1477] Szabó 1974, 21–73; Szabó 1975, 19–68; Szabó 1976, 17–89; Szabó 1980, 45–136; Révész 2008, 310–334.
[1478] Szabó 1980, 45–49.
[1479] Szabó 1980, 68.

cés gimnázium gyűjteményébe feltehetőleg az 1930-as években 9 db ruha-, illetve lábbeliveret.[1480]

Elhagyva az Eger- és a Laskó-patak völgyét, a 10–11. századi lelőhelyek következő csoportját a Tarna mentén, valamint annak vízgyűjtő területén találjuk. A Tarna felső folyása mentén a temetők a Pétervásári-dombság lankáin helyezkednek el. A legkorábbi, 10. századi leletek Pétervására-Laktanya területén kerültek elő, lőtér építése során [542. lh].[1481] A sír környezetét északi és nyugati irányban átkutatták, így biztosra vehetjük, hogy kiterjedt, nagyobb sírszámú temető nem volt a lelőhelyen. A felékszerezett (gömbsorcsüngős fülbevaló, dudoros üveggyöngyök, lekerekített végű pántkarperec, hólyagos fejű aranygyűrű), díszruhájában (rombusz alakú ruhaveretek) eltemetett nő magányosan (illetve esetleg egy csecsemő társaságában) nyugodhatott, vagy legfeljebb egy néhány sírból álló családi temető hírmondójaként kerülhetett napvilágra a hagyatéka. A Pétervására-Ivádra vezető út mentén egy 60-80 sírosnak feltételezett temető 28 sírját tárták fel [543. lh] *(19. kép)*.[1482] A 28 temetkezésnek csaknem a fele, 13 sír tartalmazott mellékletet, mégpedig a pénzeken kívül kizárólag ékszereket. A hajkarikák közül a nyitott és az S-végű változatok bukkantak fel, utóbbiak közül azonban hiányoztak a bordázott végűek. Sodrott, hurkos-kampós záródású, bronz nyakperecet egyetlen sírban találtak. Ritka voltak a gyöngy is, a 10. sírból mindössze egyetlen szem került elő, a 21. sírban nyugvó kislány nyaklánca ellenben 19 szemes: egy- és kéttagú, apró kásagyöngyökből és ezüstfóliával díszített gyöngyökből fűzték össze. Utóbbi sírban feküdtek egy gömbsorcsüngős fülbevaló darabjai is. Az ásatási dokumentáció alapján ma már nem dönthető el, hogy ezen ékszert fülbevalóként hordta az *infans* I. életkorú gyermek, avagy törött, megrongálódott darabját másodlagosan felhasználva a nyakláncára akasztották, amint azt az ásató Galván Károly felvetette. A négy sírból is előkerült karperecek három változatot képviselnek: kettő közülük nyitott, rombusz átmetszetű, egy nyitott, ovális átmetszetű huzalból készült, egy pedig zárt, állatfejes, rovátkolt díszű. Végezetül a sírokban talált három gyűrű a pántgyűrűk különféle változatait képviseli: zárt, félkör átmetszetű, zárt, profilált felületű, nyitott, félkör átmetszetű, rácsmintás. A temető területén öt sírból 9 db érme került elő: I. (Szent) István (997/1000–1038) 3 db érméje I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) 1 db denára kíséretében, I. András (1046–1060) 2 db denára, valamint Béla *dux* (1048–1060), Salamon (1063–1074) és I. (Szent) László (1077–1095) egy-egy denára. A pénzek meglehetős biztonsággal kijelölik a temető használatának időhatárait, s ennek nem mondanak ellent a régészeti leletek sem: első sírjait az ezredforduló éveiben (vagy legkorábban a 980–990-es években) áshatták meg, s az utolsók is a földbe kerültek a 11. század végén vagy a 12. század elején. Pétervására-Vár lelőhelyen már feltehetőleg templom körüli temetőben 12 sírban figyelt meg az ásató olyan leletanyagot (hajkarika, fülbevaló, gyűrű és pasztagyöngy), amelyek a 11. századra datálhatók [544. lh].[1483] Szórványként, a mai templomtól délkeletre lévő út közelében előkerült egy köttlachi típusú zománcberakásos bronzfüggő is. A környék negyedik lelőhelye Tarnalelesz-Berekfarán került elő, mélyszántással megbolygatott női sírban találták az alábbi leleteket: háromszálas, bronz nyakperec, bronz karperecpár, három szem gyöngy, vasár [545. lh].[1484] A helyszínelést végző Nagy Árpád megállapította, hogy a mélyszántás során több sír nem került elő, de a temetkezés egy soros temető része lehet. Sem a leletanyagnak, sem a helyszínelés dokumentációjának (a helyszíni szemléről készített jelentés kivételével) nem sikerült nyomára bukkannom, így a lelőhely jellegét, s a tárgyak időrendjét közelebbről nem lehet meghatározni.

Aldebrő-Mocsáros a Tarna azon szakasza mentén helyezkedik el, ahol a folyó kilép a hegyek közül a síkságra. Az ásató, Szabó János Győző szerint az általa feltárt 34 sírral a temető keleti felét (legfeljebb kétharmadát) sikerült megmenteni [546. lh].[1485] A megmentett temetőrészlet területén feltárt sírok nemek szerinti megoszlása egyenletes: 12 férfi mellett 10 nőt és ugyancsak 10 gyermeket hantoltak el, két esetben az elhunytak nemét nem lehetett egyértelműen megállapítani. A sírok csaknem felében, összesen 16 csontváz mellett semmiféle ruhadíszt vagy mellékletet nem találtak, de a többiek zömében is mindössze egy-két tárgy került elő. Az ékszereket nyitott hajkarikák (egyetlen sírban 7 db S-végű hajkarika került elő!), pödrött végű pánt-, huzal- és sodrott karperecek, félkör és kerek átmetszetű huzalgyűrűk, egy-egy sírban öntött áttört, illetve préselt lemezes hajfonatkorongok alkotják, utóbbiak mitikus állatalakokat ábrázolnak. Ruhadíszek mindössze két gyermek- és két női sírból kerültek elő. Valamennyien vékony ezüstlemezből préselt, aranyozott rozettákkal ékesítették ruhájukat, de az egyik nő csüngőtagos ingnyakdíszeket is viselt. Érme a temető két sírjából került elő, mindkettő Provence-i Hugo itáliai király (926–931) Milánóban ki-

[1480] Révész 2008, 254.
[1481] Révész 2008, 262–264.
[1482] Révész 2008, 255–261.
[1483] Révész 2008, 265 (a szócikk Fodor László munkája).
[1484] Révész 2008, 274.
[1485] Révész 2008, 18–51.

bocsájtott ezüstdenára. Csekély a fegyveres sírok száma is, mindössze négy férfi mellett találtak nyílcsúcsokat, kettő mellett vasveretes tegezt is. A fegyveres sírokhoz hasonlóan csekély a lószerszámmal eltemetettek száma is, mindössze egy férfi és egy nő mellé tették oda a nyergét, illetve kantárát (csikózablák, körte alakú kengyelek). Nyúzott lovas temetkezés maradványai egyáltalán nem kerültek elő. A leleteket feltáró Szabó János Győző véleménye szerint a temetőt a 10. század második negyedétől a 980-as évekig használták.[1486]

Kompolt-Krumpliföldön burgonyaprizmák létesítése során honfoglalás kori részleges lovas temetkezésre bukkantak 1970-ben [547. lh].[1487] A leletmentő ásatást Nagy Árpád végezte, ennek során további hat, szegényes mellékletekkel temetett sírt tárt fel. Az ásatásról semmilyen dokumentációt nem találtunk. A leletek közül négyzet alakú női övveret vagy kaftándísz, két nyitott hajkarika és körte alakú kengyelpár maradt meg, ami ahhoz elégséges, hogy 10. századi temetőként regisztráljuk a lelőhelyet. Kál-Legelőn Szabó János Győző 68 sírral csaknem teljesen feltárt egy árokkal körülvett temetőt, az ásató az elpusztított sírok számát 5-15% körülinek becsülte [548. lh].[1488] A káli temető területén feltárt 68 sír (16 férfi, 23 nő, 21 gyerek, 8 nem meghatározható) közül 33-ban, a temetkezések közel 50%-ában semmiféle maradandó anyagból készült tárgyat nem találtak. Az ékszerek közül leggyakoribbak a nyitott hajkarikák, egy-egy sírban gömbsorcsüngős fülbevaló és négygömbös fülbevaló is előkerült, a karperecek a lekerekített végű pánt-, a pödrött végű pánt-, valamint a sodrott változatok közé tartoznak. A sírokban (a füles gombokat leszámítva) fém ruhadíszek nem voltak. A temető szegényes leletanyagához képest meglepő a fegyverek viszonylag magas száma. Különösen feltűnő, hogy két szablya is előkerült, hiszen Heves megye korabeli temetőiben nagyon ritka e fegyvertípus, s még a kálinál jóval gazdagabb lelőhelyekről is hiányzik. A szablyától eltekintve egyébként mindkét sír szegényes leletanyagú, sőt a 2. sírnak e fegyver az egyetlen melléklete. A távolsági támadó fegyverek közül csontlemez borítású íjat egyetlen temetkezés mellett tártak fel. Nyílhegyek ellenben hét sírban kerültek elő. Vasalt tegez ugyanakkor csak két sírba került (26., 58.), utóbbi felfüggesztéséhez három vaskos, öntött bronz függesztőkarikát alkalmaztak. Lószerszám (csikózabla, körte alakú kengyelpár) mindössze két sírban volt. Egyetlen sírban találtak pénzt, Berengar *rex* (888–915) érmét. A temetőben talált tárgytípusok összetétele alapján – beleértve a Kárpát-medencében a 10. század utolsó harmadában megjelenő és elterjedő tárgytípusok hiányát is – a hajdan Kál határában élt közösség a 900–980-as évek között használhatta e temetkezési helyet. Ezen belül azonban sem azt nem tudjuk megállapítani mai tudásunk alapján, hogy pontosabban mikor nyitották meg, sem azt, hogy mikor ásták meg az utolsó sírokat.

Erdőtelek-Bernáthegyen katonai építmény alapozása során két lovas sír került elő, s a közelükben egy újabb lókoponya utalt a 3. sírra [549. lh]. Mindkét sírban találtak kengyelt és nyílcsúcsot, valamint az egyikben övvereteket, a másikban szablyatöredéket és „apróbb leleteket".[1489] A jelenleg rendelkezésünkre álló leletek alapján az erdőtelki sírokat a 10. század első felére keltezhetjük. A temető egészének jellegére, használatának időhatáraira vonatkozó további megállapításokat azonban – egyéb adatok híján – nem kockáztathatunk meg. A következő három lelőhely Heves város területén található. A Hevesből Boconád felé vezető út oldalán lévő homokbányában 1959-ben honfoglalás kori temető sírjait pusztították el [550. lh]. A lelőhelyen Bóna István 1958 augusztusában feltárt egy, a bányafalból kilógó, bolygatott sírt. A bányaművelés során kidobált lókoponyák közül az egyikkel lószerszám és fegyverzet részei is előkerültek (kengyel, nyíltegez vasveretei, lószerszám vascsatjai). További ásatás nem történt a területen. A csekély számú információ 10. századi lelőhelyre utal. Heves-Kapitányhegy nevű dűlőjében 1936 februárjában gazdag női sír került elő szőlő alá fordítás során [551. lh].[1490] A leletek (aranyfóliával bevont, almandinkövekkel díszített bronz pántkarperec, díszgomb, lábbeliveretek, aranyozott ezüst rozettás lószerszámveretek, kengyelpár, zabla, nyúzott lovas temetkezés) alapján a térség egyik leggazdagabb női sírja került elő. Hitelesítő ásatás híján nem dönthető el, hogy magányos sír volt, vagy egy kisebb 10. századi temető része?

A Tarna mellékvizei, a Bene-patak, a Borhy-patak és a Gyöngyös-patak mentén kerültek elő a további lelőhelyek. Magányos(?) lovas férfisírt találtak Ludas-Varjúdűlőn (oldalpálcás zabla, nyílcsúcs) [552. lh].[1491] Abasár-Bolt-tetőn egy 11. századi templom körüli temető részlete látott napvilágot [553. lh],[1492] míg a szomszédos Visontáról két lelőhely is ismert. Visonta-Felsőréten a Nagy Árpád és Horváth Béla ásatása során 76 feltárt sír

[1486] Szabó 1980, 96, 220. jegyzet.
[1487] Révész 2008, 242–243.
[1488] Szabó 1970; Révész 2008, 198–240.
[1489] FÉK 1962, 45, No. 523: Kál-Erdőtelke; *ArchÉrt* 1954, 81 (Csalog József); Révész 2008, 162–164.
[1490] Pataki 1939, 200–203; Révész 2008, 194–195.
[1491] Révész 2008, 247–249.
[1492] Révész 2008, 15–16.

közül 25-ben nyugodott gyermek [554. lh].[1493] Az ásatók öt sírt határoztak meg férfiként, kilencet pedig nőként, a temetkezések felének (38 sír) nemi hovatartozásáról semmit nem tudunk. A temető teljesen feltártnak tekinthető. A sírok majdnem kétharmadában, 48 temetkezés mellett semmilyen maradandó anyagból készült tárgyat nem találtak. Az ékszerek közül legnagyobb számban a hajkarikák kerültek elő három változatban: kerek átmetszetű, nyitott hajkarikák, S-végű hajkarikák, valamit egy sírban pödrött végű hajkarika feküdt. Fülbevalók három sírból láttak napvilágot, közülük kettő a gömbsorcsüngős fülbevalók közé tartozik, egy sírban öntött, szőlőfürttel, s egy pár gyöngykoszorúval díszített függő került elő. A nyakdíszeket dudoros gyöngyök, kalcedongyöngy, kauricsiga és egy átfúrt állatfog (kutya/*caninus*) amulett, lunula és ereklyetartó mellkereszt töredéke díszítette. A kardíszek kihegyesedő végű huzalkarperecek, pödrött végű pántkarperecek, valamint sodrott ezüstgyűrűk, rombusz átmetszetű, nyitott, elhegyesedő végű gyűrű, kerek vagy ovális átmetszetű, nyitott huzalgyűrűk és a szegélyükön rovátkolással díszített, illetve díszítetlen zárt karikagyűrűk. Két sírban találtak rombusz alakú ruhadíszeket, egyikben préselt korongok is előkerültek. A használati eszközök közül említést érdemel egy edénymelléklet, s egy vasból készült sarló. Érme, fegyver, lószerszám nem volt a sírokban. A temetőt a 10. század második harmada és a 11. század közepe között használhatták. Visonta-Petőfi utcában Nagy Árpád folytatott ásatást [555. lh].[1494] A feltárás során 11. századi temető maradványa került elő, melyet kb. egy nemzedéknyi ideig használtak. Az ásató kiemelte jelentésében a 16. sírt, melyben füles gombok, gyűrű és hajkarika volt. Sem a leletanyagnak, sem az ásatás dokumentációjának nem akadtam a nyomára, így a lelőhely megítélése kérdéses. Vámosgyörk-Motorhajtóanyag-tároló telepen egy 35 síros temetőrészletet tárt fel Farkas Csilla [556. lh].[1495] Az ásatás során 8 férfisír mellett 14 női és 13 gyermeksírt találtak. A 35 feltárt sír közül 12-ben találtak mellékletet (22%), egy kivétellel kizárólag ékszereket (nyitott és S-végű hajkarikák, karika- és pántgyűrűk). Egy férfi sírjában nyílcsúcsokat és kést tártak fel. A sírok az ezredforduló időszakától a 11. század közepéig keltezhetők. Visznek-Kecskehegyen [566. lh] több alkalommal végzett ásatások során avar és 10–11. századi sírok kerültek elő.[1496] Két lószerszámos, tegezes sír bizonyosan a 10., egy állatfejes karperecet tartalmazó temetkezés pedig a 11. századra keltezhető. Stratigráfiai megfontolások alapján azonban még további, hozzávetőleg 20 sír is ezen időszakban kerülhetett a földbe, ezek azonban zömmel melléklet nélküliek, vagy keltezésre alkalmatlan leleteket (vaskés, vascsat, nyitott hajkarika) tartalmaznak. Jelenleg nem dönthető el, hogy a kései avar népesség leszármazottai megérték-e a magyar honfoglalást?

A további lelőhelyek a Tarna alsó folyása mentén kerültek elő. Tarnaörs-Szentandrási határ lelőhelyen rigolírozás, majd leletmentő ásatás révén összesen 11 sír került napvilágra [557. lh].[1497] A sírok egyetlen ívelt sorba rendeződtek, melynek déli felét az ásató Dienes István kutatóárkokkal átvizsgálta. Néhány sír esetleg a kutatás által nem érintett északi részen rejtőzhet még a földben, számuk azonban aligha lehet magas. A jelek szerint a lelőhely egy gazdag temető egyetlen sírsorát rejtette. A temető jellegére utal, hogy a múzeumba került tárgyak között négy zabla (köztük egy oldalpálcás) és nyolc kengyel (kettő tausírozott) található, tehát legalább négy lovas, illetve lószerszámos temetkezéssel számolhatuk. A megmaradt tárgyak, különösen a míves lószerszámok alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy a sírokban lévő tárgyak döntő többsége a találók kezén elkallódott. Így jelenleg csak sejthetjük, hogy a lelőhelyen alighanem Heves megye egyik leggazdagabb temetője ment veszendőbe. A temetőt jellege (egyetlen sírsorból áll) és a megmaradt leletek alapján a 10. század első felére keltezhetjük. Tarnaörs-Rajnaparton leletmentő ásatás során egy fiatal fiú valószínűleg magányos lovas sírja került elő [558. lh]. Az elhunyt aranyszalagokkal díszített ruházata, valamint a lábai fölé helyezett nyereg és az ezüstlemezekkel ékesített lószerszám az ifjú előkelő voltáról nem hagynak kétséget, bizonyos, hogy a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjai közé tartozott.[1498] A 10. század első felére keltezhető sír aligha választható el a tőle keletre mintegy 1800 méterre, a Tarnaörs-Szentandrási határban [557. lh] előkerült, hasonló korú gazdag temetőtől.

A Tarnaörstől nyugatra, délre és keletre fekvő lelőhelyek a Tarna-folyó Zagyvába ömlő torkolatáig már a Jászság területére esnek, de régészeti szempontból nem választhatók el az előző csoporttól, így azokat is itt tárgyalom. Jászárokszállás-Legény B. tanyája mellett 1906-ban 10. századi sírokat forgattak ki a munkások, a leletek közül aranyozott ezüst csüngőtagos ruhavere-

[1493] Révész 2008, 349–377.
[1494] *RégFüz* 23 (1970), 59 (Nagy Árpád).
[1495] Pap 2001, 31–61; Révész 2008, 335–348.
[1496] László 1944, 67–68; Szabó 1969, 55, 57; Révész 2008, 380–386.
[1497] Révész 2008, 275–280.
[1498] A 10-14 éves, olykor méltóságjelvényekkel elhantolt ifjak sírjairól részletesen lásd: Révész 2006, 119–158.

teket mentettek meg [467. lh].[1499] Jászszentandrás-Járástanyán egy ismeretlen sírszámú 10. századi temető 6 sírját mentette meg Kaposvári Gyula [476. lh]. A közöletlen leletek között lószerszámok, tegezvasalások és övveretek vannak.[1500] Jászapáti mellett egy homokbányában ismeretlen számú honfoglalás kori sírt semmisítettek meg, egy lovas férfisírt feltártak (arany hajkarika, aranylemezek, íjcsontok, füles gombok) [465. lh].[1501] A közelben volt egy másik, hasonló korú temető is, Jászapáti és Jászivány között, melyből egy íjközépcsontot mentettek meg [466. lh].[1502] Ismeretlen körülmények között került elő Jászdózsa-Kápolnahalomról egy nyugalmi helyzetben lévő íjat rejtő íjtegez csontborítása, így csak feltételezhetjük, hogy a tárgy egy 10. századi temető hírnöke [472. lh].[1503] A Jászdózsa-Négyszállási iskola mellett ismeretlen számú, szegényes leletanyagot (közte agyagedényt) tartalmazó sírok kerültek elő, a közöletlen, töredékes lelőhelyet a 10–11. században belül nem lehet pontosabban keltezni [473. lh].[1504] Jászjákóhalmáról ismeretlen körülmények között került elő egy szablya.[1505] Jászágón egy rókakotorékban találtak feltehetően 10. századi sírból származó aranyozott ezüst csüngőtagos vereteket, a temető feltárása céljából indított hitelesítő ásatás eredménytelen maradt [463. lh].[1506] Jászfényszaru határából napjainkig három rozettás lószerszámos női sír is előkerült. Az első, még a 20. század elején talált lelet pontos lelőhelye ismeretlen, a rozettákon kívül hólyagos fejű gyűrű és két kengyelpár került a Magyar Nemzeti Múzeumba [474. lh].[1507] Jászfényszaru-Kóréstanyák lelőhelyen egy mélyszántás szinte teljesen feldúlt egy hasonló sírt (rozettás lószerszám, aranyozott bronz díszgombok, gyöngyök, csizmaveretek), a Révész László és Langó Péter által végzett leletmentő ásatás során újabb sír nem került elő, így magányos temetkezésnek tarthatjuk [475. lh].[1508] 2016-ban a város határában, a Nagy Agyagos-dűlőben szintén előkerült egy rozettás lószerszámos sír [474a. lh].[1509] Jászberény határában két, feltehetőleg 10. századi temető sírjait forgatták ki, mindkettő közöletlen. Jászberény-Alsómuszájon 3 kengyel, zabla sodrott nyakperec és pödrött végű karperec került elő [468. lh],[1510] Csegelaposon a homokbányából 11 db kerek aranyozott ezüstveretet mentettek meg [469. lh].[1511] A térség további lelőhelyei már 11. századiak. Jászalsószentgyörgy-Telek-dűlőben 10 sírt dúltak fel, a csontvázak mellől négyszög átmetszetű karperecek, bordázott S-végű hajkarikák, sodrott gyűrű került elő [464. lh].[1512] Több, feltehetőleg hasonló jellegű, elpusztult lelőhelyet (Jászfényszaru-Borjújárás, Jászfényszaru-Szegek, Szentlőrinckáta-Pusztamonostor) csak említésből ismerünk.[1513] A leletek alapján néhány templom körüli temetőnek is lehetett 11. századi előzménye (Jászberény-Necsőegyháza [471. lh], Jászberény-Szent Pál halom [470. lh]). Szomorú tényként állapíthatjuk meg, hogy a 10. és 11. századi temetőkben egyébként gazdag Jászságnak egyetlen teljesen feltárt temetője, de még értékelhető temetőtöredéke sincs. Ami véletlenül megmaradt, az többnyire közöletlen, úgy tűnik, a területtel foglalkozó szakemberek figyelmét e leletek nem igazán keltették fel. Jellemző, hogy még a 2000-es évek elején is akadt olyan temető, amely a szabályszerű leletbejelentés ellenére az illetékes régészeti szervek asszisztálásával teljesen megsemmisült (Szentlőrinckáta).

A temetők láncolatát követve, Jászberény és Jászfényszaru lelőhelyeivel már elértük a Zagyva mentét. Észak felé haladva a következő lelőhely Boldog-Téglaházpart, ahol Parádi Nándor 1958-ban a falu délkeleti határrészében nyitott agyagbányában sírokat figyelt meg [560. lh]. A megbolygatott sírokban sodrott nyakperecet, pántkarperecet, bronz karpereceket és préselt ezüst- vagy bronzkorongot találtak, a leletek a 11. századra keltezhetők. Lőrinci-Selypi-pusztán a cukorgyár építése során egy vélhetőleg nagyobb temető ismeretlen számú sírját feldúlták, 4 temetkezést megmentettek [561. lh].[1514] A leletanyag (zárt karikagyűrűk, huzal- és állatfejes karperecek, edények, két sírban nyílcsúcsok, lócsontok, valamint trapéz alakú vállas kengyelek) alapján a temetőrészlet a 10. század 2. felére, 11. század elejére keltezhető. Rózsaszentmárton-

[1499] Stanczik 1975, 159–160.
[1500] Kaposvári 1955, 39–41.
[1501] Katalógus 1996, 236 (Madaras László).
[1502] Langó 2006, 77.
[1503] Hampel 1900, 740–741.
[1504] FÉK 1962, 45, No. 509.
[1505] Langó 2006, 80.
[1506] Fodor 1984a, 161.
[1507] Fettich 1931, 72–73.
[1508] Közöletlen.
[1509] A közöletlen leletről a hitelesítő ásatást végző Langó Pétertől szereztem tudomást, baráti segítségét ezúton is köszönöm!
[1510] FÉK 1962, 44, No. 505.
[1511] FÉK 1962, 44, No. 506.
[1512] FÉK 1962, 44, No. 503.
[1513] Langó 2006, 81.
[1514] Hampel 1900, 678–683; Révész 2008, 244–248.

Felsőcseren egy rigolírozással feldúlt temető leletmentése során Szabó János Győző 7 sírt tárt fel, a lelőhelyet hozzávetőleg 50 sírosra becsülte [562. lh].[1515] Ételmellékletet két sírban (szárnyascsontok, agyagedény) találtak. A szerény tárgyi hagyaték fennmaradó részét néhány ékszer és ruhadísz alkotja. Az ékszerek közül az egyik egy nyitott, bronz hajkarika, a másik pedig egy lefelé szélesedő kúpos-spirálcsüngős fülbevaló. A viselet részei voltak a két sírból előkerült füles gombok, s az egyik feldúlt temetkezés mellékletei közül megmentett négy préselt ezüst- és egy gyöngyház rozetta. A temetőt a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a 950–1050 közötti időszakra keltezzük. Gyöngyöspata-Kecskekőn mezőgazdasági munkák során kb. 50 sírt elpusztítottak, 6 temetkezést Szabó János Győző tárt fel [563. lh].[1516] A szerény leletanyagban nyitott és S-végű hajkarikák, félkör átmetszetű pántgyűrű volt. A temetőmaradvány mellékletekben leggazdagabb temetkezése kétségkívül a korabeli bolygatásnak áldozatul esett 3. sír volt. Az elhunyt mellett feküdt lovának koponyája; de a ló lábszárcsontjai és a lószerszám valószínűleg a sírdúlás következtében hiányzott. Ékszerkészlete viszonylag gazdag volt: elveszett, ismeretlen típusú lábperecekből, bizánci solidusokból kalapált aranylemezekből és egy hurkos-kapcsos záródású huzalnyakperecből állott. Az elhunyt fegyverzetéhez csontlemezzel borított íj, vaspálcákkal megerősített nyíltartó tegez és kétélű kard is tartozott. A kétélű kardot már eredetileg is megrongálva, markolata nélkül tették a sírba, így típusba sorolása, illetve finomabb keltezése nem lehetséges. Tegez töredékeit egy másik sírban is feltárták, de nyílcsúcsok (feltehetőleg a bolygatás miatt) egyik sírból sem kerültek elő. A töredékes adatok, illetve a leletek összetétele alapján a megmentett temetőmaradványt a 10. század második felére, legfeljebb a 11. század elejére keltezhetjük. Gyöngyöspata-Csákbereg-pusztán közelebbről nem ismert lelőhelyen kiszántott sírból kengyelpár és szablya került előbb egy magángyűjteménybe, majd az egri múzeumba [564. lh]. Ma már csak a szablya van meg, a kengyelpár – melynek típusát nem ismerjük – elveszett.[1517] Ecséden 1904-ben szőlő alá forgatás közben kb. 50 sírra bukkantak [565. lh]. A leleteket (kétélű kard, sodrott bronz karperec, négygömbös fülbevaló, füles gomb) a 10. század második felére, 11. század elejére keltezhetjük.[1518] Egy 11. századi temetőre utalhat a Gyöngyöstarján-Templomdombon megmentett két, S-végű hajkarikákat tartalmazó sír.[1519]

A Zagyva völgyét északi irányban tovább követve a Nógrádi-dombvidékre érkezünk, ahol a 10–11. századi temetők szinte kizárólag a folyók, patakok völgyében helyezkednek el. A térség lelőhelyeinek első alapos összefoglalását, valamint több lelet közzétételét Patay Pálnak köszönhetjük.[1520] Újabban Horváth Ciprián gyűjtötte össze a Nógrád megyei leleteket.[1521]

A Zagyva mentén található Jobbágyi három lelőhelye. Hermann Károly szőlőjében 1904-ben állítólag száznál is több sírt kiforgattak, a megmaradt leletek (nyitott hajkarikák, huzal- és pántgyűrűk, huzalkarperec) feltehetőleg 10. századiak [567. lh].[1522] A Zagyva teraszán létesített kavicsbányában az 1980-as években Soós Virág négy honfoglalás kori sírt tárt fel, amelyek leletanyaga és dokumentációja eltűnt, így csak bizonytalan adatként használható.[1523] Ugyancsak Jobbágyiban, a Mátra utcában építkezés során 6 sírt bolygattak meg, a leletanyag (edények, csiholó) alapján a temetőrészlet 10. századi lehet [568. lh].[1524] Bizonytalan a lelőhelye a Szurdokpüspökiben vagy környékén talált két csikózablának és körte alakú kengyelpárnak.[1525] Ugyanez mondható el a Pásztón vagy környékén előkerült ékszerek (sodrott nyakperec, S-végű hajkarika, állatfejes karperec),[1526] valamint a Kozárd vidékén talált, bordázott S-végű hajkarikák esetében is.[1527] Egyik adat sem elégséges ahhoz, hogy lelőhelyként regisztráljuk. Legalább a lelőhelyét ismerjük annak az 5 sírnak, melyeket Salamon Ágnes leletmentett Alsótold-Kereszti-táblában, a mellékletek (nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott gyűrű) 11. századi temetőrészletre utalnak [569. lh].[1528] Bátonyterenye-Hársashegyen rablóásatással bolygattak meg egy 11. századi sírt, a leletek közül nyitott hajkarika és egy lunula került múzeumba [570. lh].[1529] Kis-

[1515] *RégFüz* 17 (1964), 66 (Szabó János Győző); Révész 2008, 267–271.
[1516] Révész 2008, 184–188.
[1517] Hampel 1907, 134; Révész 2008, 182–183.
[1518] Hampel 1907, 163; Révész 2008, 96–97.
[1519] Révész 2008, 190.
[1520] Patay 1957, 58–65.
[1521] Horváth 2019.
[1522] Hampel 1907, 172–173.
[1523] Horváth 2019, 39.
[1524] Horváth 2019, 39–40.
[1525] Patay 1957, 60.
[1526] Hampel 1900, 676.
[1527] FÉK 1962, 50, No. 597.
[1528] Horváth 2019, 19–20.
[1529] Horváth 2019, 22–23.

terenye-Bányakapitányság lelőhelyen kiszántott sírban gyöngyöket és rombusz átmetszetű huzalkarperecet találtak egy 11. századi temető hírnökeként [571. lh].[1530]

A további lelőhelyek az Ipoly bal oldali mellékfolyóinak völgyeiben kerültek elő. A Dobroda-patak völgyében helyezkedik el a térség legismertebb lelőhelyeinek egyike, Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő, ahol egy gazdag család négysíros kis temetőjét találták [572. lh]. Egy férfi mellett két nő és egy gyermek sírját mentették meg, mellékleteik alapján az itt eltemetettek a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjai lehettek. A négy sír leletei sajnos összekeveredtek, s egy részük feltehetően nem is került múzeumba (hiányoznak például a lószerszámok). A férfisírban nagy méretű, négyzet alakú veretekből álló övkészletet találtak, s onnan származhat egy háromosztatú szíjelosztó karika is. A leletek között van még egy-egy kerek átmetszetű, egy négyzet átmetszetű huzalból hajlított és egy pödrött végű pántkarperec. Fettich Nándor hitelesítő ásatása során nem talált újabb sírt. A temető a 10. századra keltezhető.[1531] Karancsalja-Lapostetőn ugyancsak egy gazdag mellékletű 10. századi sírt szántottak ki, melynek leletei közül 26 db övveret, csikózabla és körte alakú kengyel került elő, a sír, a leletek többi része azonban a földben maradt [573. lh]. Dienes István két évtizeddel később végzett hitelesítő ásatása eredménytelen maradt.[1532] Egyházasgerge-Sirmányon egy nagyobb temető 16-17 sírját tárták fel [615. lh]. A leletanyagot nyitott és S-végű hajkarikák, huzalkarperecek, állatfejes karperecek, fonott, pánt- és huzalgyűrűk alkották. Három sírban találtak érméket, I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. András (1046–1060) denárait. A sírok a 11. századra keltezhetők.[1533]

A Ménes-patak (s az abba ömlő Piliny-patak) völgyében találta Nógrád első honfoglalás kori temetőjét Piliny-Leshegyen báró Nyáry Jenő 1872-ben [574. lh].[1534] Az öt sírból álló temető gazdag leletei arra utalnak, hogy egy előkelő család temetkezési helyét hozta felszínre az ásatás. A sírok pontos fekvését temetőtérkép nem rögzítette ugyan, de a leírásból úgy tűnik, hogy azok egy sorba rendeződtek. Egy lovas, íjjal és tegezzel felfegyverzett harcos méltóságát finom művű aranyozott ezüstveretes öve is jelezte, a mellette fekvő nő pedig gazdag ékszerei (filigránnal díszített arany fülbevaló, üveg- és ezüstgyöngyök, görög feliratos csüngő, hólyagos fejű ezüstgyűrű), veretes csizmája mellett aranyozott ezüstveretes rozettás lószerszámával és lovas temetkezésével tűnt ki. Rajtuk kívül még egy szerényebb mellékletű, de lovával eltemetett nő és két lovas íjász sírja került elő. A 2. sírban Provence-i Hugo itáliai király (926–931), a 3. sírban I. Berengar *imperator* (915–924) 2-2 db átfúrt érmét találták. A feltehetőleg hiányosan feltárt temető a 10. század második harmadára keltezhető, az itt nyugvók minden bizonnyal az Ipoly-folyó felső szakasza mentén megtelepedett rangos nemzetség tagjai lehettek. Piliny-Sirmányhegyen egy vélhetőleg több száz síros temető 169 síros részletét tárta fel Nyáry Albert [575. lh].[1535] A sírokból 31 érme került elő, egy meghatározatlanul elveszett bizánci pénz kivételével valamennyi az I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. (Szent) László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denár. Az ékszerek között nyitott és S-végű hajkarikákat, gömbsorcsüngős fülbevalókat, alsó ívén huroksorral díszített fülbevalót, szőlőfürtös fülbevalókat, lunulákat, vas és sodrott bronz, valamint ezüst nyakpereceket, pödrött végű pántkarpereceket, huzal-, rombusz átmetszetű, sodrott és állatfejes karpereceket, s a korszak valamennyi gyűrűtípusát megtaláljuk. Préselt rozettás ruhadíszeket három sírban leltek. Íjászfelszerelés elemeit három férfival temették el. Nyúzott lovas temetkezést két férfi sírjában fedeztek fel. A temetőt feltehetőleg a 10. század közepétől a 11. század végéig használták. Szalmatercs-Fehérló-dűlőben szántással megbolygatott sírból került elő egy lunula, egy rombusz átmetszetű karperec és egy hasonló kialakítású gyűrű [616. lh]. A leletek egy ásatással még nem kutatott 11. századi temetőt jeleznek.[1536] A Ménes-patak völgyének további lelőhelyei Sóshartyán határából ismertek. A Murahegyen rigolírozás során 4 sírt kiforgattak, egy továbbit Horváth Tibor és Zichy István leletmentő ásatása hozott felszínre [576. lh].[1537] Az 1. (női) sírból gömbsorcsüngős fülbevaló és lekerekített végű pántkarperec maradt meg, a 2. sír melléklet nélküli volt. A 3. sírban mázas amforát, csikózablát és körte alakú kengyelpárt találtak. A 4. (férfi) sírban nyílcsúcsok, tegezvasalások, készenléti íjtegez függesztő verete, talán e tegezhez tartozó kerek ezüstveretek, csikózabla és kengyelpár nyugodott. Az 5. sírban az előzőben találtakkal azonos két kerek veret feküdt. A sírok többi lelete elkallódott, Fodor István 1972-ben végzett hitelesítő ásatása újabb temetkezést nem eredményezett a 10. századi lelőhelyen. Sóshartyán-Hosszútetőn egy kiszántott lovas sír

[1530] Horváth 2019, 45–46.
[1531] Dienes 1964, 18–40.
[1532] Dienes 1964, 37–39.
[1533] Hampel 1907, 174–175; Patay 1957, 64.
[1534] Nyáry 1873, 16–23; Hampel 1900, 515–528.
[1535] Nyáry 1902, 210–241; Nyáry 1904, 50–70.
[1536] FÉK 1962, 68, No. 933; Patay 1957, 60.
[1537] Patay 1957, 65; Katalógus 1996, 406 (Fodor István).

nyomán indított leletmentő ásatást Fodor István, melynek során további 45 temetkezést tárt fel [577. lh].[1538] A részleteiben közöletlen temetőről készült összefoglalás szerint a kiszántott lovas sír mellett két lószerszámos temetkezés is előkerült. A fegyverzet elemei közül csak nyílcsúcsokat találtak, 6 sírban. Az ékszerek közül három sírban gömbsorcsüngős fülbevalók feküdtek, 6 temetkezés mellett pánt-, huzal-, illetve állatfejes karperecek bukkantak fel. Egy lovas férfisírban vékony sodrott nyakperecet találtak. A hajkarikák közül a nyitott változat jellemző, S-végűt mindössze egyetlen temetkezés tartalmazott. A leggazdagabb temetkezés a 30. (női) sír volt, amely lemezes hajfonatkorongpárt, gömbsorcsüngős fülbevalót, levél alakú csüngőkkel díszített ezüstláncot, sodrott karperecet és pödrött végű pántkarperecet tartalmazott. Onnan került elő a temető egyetlen érméje, Jámbor Lajos (814–840) frank uralkodó denára. A fentiekben röviden bemutatott szegényes leletanyag a temető északi sírcsoportjában került elő, a déli sírcsoport temetkezései zömmel melléklet nélküliek voltak, s ott nyugodott az S-végű hajkarikás sír is. Az ásató szerint a 45 feltárt sír a hajdani temetőnek csak egy részlete, a teljes sírszámot 100 körülire becsülte. A temetkezések egy részét a talajerózió elpusztította, más részük feltáratlan maradt. Erre utal, hogy 1970-ben a feltárt rész közelében újabb sírt szántottak ki, melynek mellékletei között I. (Szent) István (997/1000–1038) pénze került elő. Fodor István szerint a temetőt a 10. század közepétől a 11. század elejéig használták.[1539] E keltezés a jelenleg ismert leletanyag alapján elfogadható, a temető kiterjedéséről és használatának időhatárairól azonban a részletek ismerete nélkül nem alkothatunk véleményt.[1540] Sóshartyán-Zúdótetőn leletmentő ásatással 14 sírt mentett meg Gádor Judit, a lelőhely azonban nincs teljesen feltárva [578. lh].[1541] A sírok közül 10 melléklet nélküli volt. A szegényes ékszerkészletet nyitott hajkarika, huzal-, pánt- és sodrott karperecek, valamint pánt- és karikagyűrűk alkotják. Fegyvert három sírban találtak: egy férfi mellett csontlemezes íj, tegez és nyílcsúcsok, egy másik mellett tegez és nyílcsúcsok, a harmadik mellett csak nyílcsúcsok feküdtek. Az íjász sírból egy érme is előkerült, I. Berengar *rex* (888–915) verete.[1542] A jelenleg ismert sírok a 10. századra keltezhetők.

A temetők újabb csoportja a Darázsdó-patak völgyében, Szécsény körül figyelhető meg. Szécsény-Apátipusztán 1886-ban szántás során több sírt megbolygattak, hármat feltártak [579. lh].[1543] A gyöngyök, S-végű hajkarikák, valamint I. András (1046–1060) érmei 11. századi temetőrészletre utalnak. Szécsény-Kerekdombon feltehetőleg egy templom körüli temető 18-20 sírját tárták fel, de elképzelhető, hogy a templom építése előtt soros temető is volt a helyszínen [580. lh]. A 11–12. századra jellemző ékszerek és I. András (1046–1060), valamint II. (Vak) Béla (1131–1141) pénzei keltezik a lelőhelyet.[1544] Hasonló korúak lehettek a Szécsény-Öreghegyen talált sírok is, melyek leletei elvesztek.[1545] Sejthetőleg 10–11. századi temető nyomait őrzi az a néhány tárgy (I. [Szent] István [997/1000–1038] érméje, sodrott karperec, rovátkolt karikagyűrű, líra alakú csat, küllős bronz szíjelosztó karika), amelyek Szécsény-Pórpástpusztáról kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba [581. lh].[1546] Nem ismerjük a pontos lelőhelyét a Szécsény környékéről származó, Petersen U-típusú kétélű kardnak sem.[1547] Rimóc-Templomdombon 1885-ben szőlőültetés során szaggattak fel sírokat, a mellékletek között S-végű hajkarikák és állatfejes karperec maradt ránk, talán egy 11. századi temető hírnökeként [582. lh].[1548]

Az Ipolyba ömlő Fekete-víz völgyéből több temető is előkerült. Valahol a patak torkolatvidékén lehetett az a sír, melyből balassagyarmati, közelebbről ismeretlen lelőhelyűként került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy körte alakú kengyelpár, valamint egy agyagedény.[1549] A Csesztvéről és Szügyről említett, agyagedényeket és drótékszereket tartalmazó, publikálatlan sírok leletanyaga elveszett, így a korszak lelőhelyei között nem számolhatunk velük.[1550] Mohora-Madách utcában építkezés során két sírt feldúltak (állítólag edény volt mellettük), egyet feltártak (S-végű hajkarikák, fóliás gyöngyök), egy 11. századi temető maradványaként [584. lh].[1551] A Cserháthalápon talált leletek (állatfejes karperec, hu-

[1538] Fodor 1973, 32–41; Katalógus 1996, 406–408 (Fodor István).
[1539] Katalógus 1996, 407 (Fodor István).
[1540] A közölt temetőtérkép bizonyos szempontból félrevezető, mert nem jelzi a feltárt terület határait, lásd: Katalógus 1996, 20. térkép (Fodor István).
[1541] *RégFüz* 22 (1969), 51–52 (Gádor Judit).
[1542] Kovács 1989, 59–60.
[1543] Patay 1957, 64.
[1544] Patay 1957, 64; FÉK 1962, 69, No. 944; Kovács 2013a, 267.
[1545] FÉK 1962, 69, No. 945.
[1546] Hampel 1907, 195; Patay 1957, 64.
[1547] Kovács 1995, 175.
[1548] Patay 1957, 64.
[1549] Patay 1957, 60.
[1550] FÉK 1962, 28, No. 177; Horváth 2019, 30, 117–118.
[1551] Horváth 2019, 49–51.

zalkarperec, pántgyűrűk) előkerülési körülményeit nem ismerjük, így lelőhelyként sem számolok vele.[1552] A Cserhátsurány-Halmokon megbolygatott sírból S-végű hajkarika és sodrott nyakperec került elő a 11. századból [585. lh].[1553] Délebbre, a Cserhát völgyeiben még két lelőhelyünk van. Szanda-Bokák-dűlő területén gépi planírozás során egy több sírsorból álló temető ismeretlen számú sírját pusztították el 1992-ben [586. lh]. A helyszíni szemle során összegyűjtött leletek (gyöngyök, rombusz átmetszetű karperec, pántgyűrű, csiholó) egy 11. századi temető pusztulására utalnak.[1554] Bér-TSz-major területén épület alapozása során bukkantak egy sírra (2 S-végű hajkarika, 2 nyitott hajkarika, félkör átmetszetű gyűrű), néhány továbbit megsemmisítettek [587. lh].[1555] Az ismeretlen kiterjedésű temető megmaradt leletei a 11. századra keltezhetők.

A térség további lelőhelyei már a Galga mentéről, illetve vízgyűjtő területéről kerültek elő, a továbbiakban azokat veszem sorra. Nógrádkövesd-Vasútállomás melletti dombon építkezés során honfoglalás kori sírokat bolygattak meg, Patay Pál leletmentése során négy e korszakba tartozó temetkezés került elő [588. lh].[1556] Lehetséges, hogy a lelőhelyen feltáratlan maradt még néhány sír, de azok száma nem lehetett magas. Egy sírban lócsontokat és lószerszámot (körte alakú kengyelpár, láncos zabla), egy másikban csak lószerszámot találtak. Ugyanezen temetkezések mellett nyílcsúcsokat és tegezt is feltártak. A szerény ékszeranyagot nyitott hajkarika és huzalgyűrű képviseli, a ruházatot ezüstlemezek és -pántok ékesítették. A lelőhely a 10. századra keltezhető. Nógrádsáp-Tatárkán leletmentő ásatás során egy nagyobb temető részeként 20 sír került elő [589. lh].[1557] A leggazdagabb a találók által megbolygatott 1. sír volt (aranyozott ezüst övveretek, nyílcsúcsok, lócsontok, zabla), a többi sírból nyílcsúcsok, tegezvasalások, nyeregveretek, nyitott és S-végű hajkarikák, huzalgyűrűk, fonott nyak- és karperec, csüngőtagos ingnyakdísz, valamint Salamon király (1063–1074) denára látott napvilágot. A temetőt a 10. századtól a 11. század utolsó harmadáig használhatták. Acsa-Homokbányában több sírt megsemmisítettek, az egyetlen *in situ* temetkezésből egy huzalgyűrű került elő, ez alapján a lelőhely nem keltezhető, korszakunkba tartozása kérdéses.[1558] Püspökhatvan-TSz-tanyán silógödör ásása közben dúltak fel egy, a megmaradt tárgyak (S-végű hajkarika, huzalkarperec, állatfejes karperec, pántgyűrű) alapján 11. századi temetőrészletet [590. lh].[1559] Hasonló korú lehetett a Galgagyörk-Meleg-völgyben feltárt temetőrészlet is [591. lh]. A 12 sírból S-végű hajkarikák, gyöngyök, sodrott karperec látott napvilágot.[1560] A Galga-völgyben a folyó középső és alsó folyása mentén nem találunk korszakunkba tartozó lelőhelyet.

Nyugati irányba fordulva a Cserhátalján követhetjük a temetők láncolatát. Penc-Tuszkolán lelőhelyen rigolírozás közben több tucat sírt feldúltak, Gallus Sándor 18 temetkezést (melyek többsége melléklet nélküli volt) feltárt [592. lh]. A leletanyagban nyitott hajkarikák, gyöngyök, két sírban nyílcsúcsok voltak, feltehetőleg egy szegényes 10. századi temetőt jelezve.[1561] Rád-Kishegyen legkevesebb 51 sír került elő Gallus Sándor, Patay Pál és Jakus Lajos helyi tanár leletmentő ásatásai során [593. lh].[1562] Öt férfit íjászfelszereléssel temettek el, kettő mellé lovát, másik kettő mellé csak lószerszámát tették a sírba. A ruhadíszek hiányoznak a temetőből, csak füles gombok kerültek elő. Az ékszereket nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott és rombusz átmetszetű nyakperecek, huzal-, állatfejes és pödrött végű pántkarperecek, pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrű, valamint gyöngyök képviselik. Egy csecsemő sírjában Kopasz Károly francia király (840–877) denára feküdt.[1563] A kengyelek között két sírban is felbukkantak a trapéz alakú, vállas típusok. A lelőhely nem teljesen feltárt, az ismert leletanyag a 10–11. századra keltezhető. Rád-Újhegyről 1911-ben, Márton Lajos leletmentésén került elő egy övveretekkel, lekerekített végű ezüst pántkarpereccel, lóval, lószerszámmal eltemetett 10. századi férfisír [594. lh].[1564] Rádtól nyugat felé tovább haladva, Vácnál elérjük a Dunát. A város területéről több lelőhely is ismert. Vác-Derecskén egy ismeretlen nagyságú temető több sírját feldúlták, Patay Pál leletmentő ásatása

[1552] Horváth 2019, 27.
[1553] Patay 1957, 64.
[1554] Horváth 2019, 108–109.
[1555] Horváth 2019, 25–26.
[1556] Patay 1957, 58–59.
[1557] Katalógus 1996, 400–402 (Fodor István).
[1558] MRT 11, 55, 1/29. lh.
[1559] MRT 11, 429, 20/22. lh.
[1560] FÉK 1962, 37, No. 326.
[1561] Patay 1957, 63; MRT 9, 265–266, 22/12. lh.
[1562] Patay 1957, 60–63; MRT 9, 302–303, 25/5. lh.
[1563] Kovács 1989, 56.
[1564] MRT 9, 313, 25/51. lh; Patay Pál tévesen a kishegyi temetőhöz tartozóként tárgyalta e sírt (Patay 1957, 60).

5 sírt hozott napvilágra [595. lh].[1565] A leletanyag (agyagedény, kések, S-végű hajkarikák, huzal- és pántgyűrűk, huzalkarperec) a 10–11. században belül nem keltezhető. Vác-Hétkápolnánál [596. lh], az előző lelőhelytől néhány száz méterrel 48 sírt tárt fel 1884-ben Varázséji Gusztáv.[1566] A nyitott és S-végű hajkarikák, szőlőfürtös fülbevalók, sodrott nyakperecek, lunulák, sodrott karperecek, huzal-, pánt- és kőbetétes gyűrűk egy, a 10–11. század során folyamatosan(?) használt temetőre utalnak. Bizonytalan a Vác-Hattyú utcában talált 4 síros temetőrészlet (edény, kés) korszakunkba sorolása, ezért nem vettem fel a lelőhelylistára.[1567] Vác-Csörögi-pusztán 1889-ben szőlő alá forgatás során feldúlt sírból került elő egy arany és vörösréz tausírozással díszített kétélű kard, amely a 10. század második felében, vagy a 11. század elején kerülhetett a földbe [597. lh]. A lelőhelyen nem volt hitelesítő ásatás.[1568]

Váctól a Duna partját követve egészen Zebegényig nem ismerünk további lelőhelyet. Zebegény-Új-völgyben agyagbánya létesítése során pusztítottak el egy temetőt, melynek egyetlen, S-végű hajkarikákat tartalmazó 11. századi sírját tárták fel [598. lh].[1569] Beljebb a Börzsönyben, Kóspallagon egy 4 síros temetőrészletet mentett meg Langó Péter [599. lh].[1570] A sírok leletei (S-végű hajkarikák, pántgyűrűk, üveg-, karneol- és hegyikristály gyöngyök, edény, kés) mellett korábban szórványként előkerült innen VII. Kónsztantinosz és II. Rómanosz bizánci császárok (945–959) aranyból készült solidusa is. A lelőhely így a 10–11. századra datálható.

Szobnál megérkezünk az Ipoly torkolatához, melynek környéke gazdag 10–11. századi lelőhelyekben, köszönhetően Horváth Adolf János nagymarosi tanár leletmentéseinek, valamint Bakay Kornél hitelesítő ásatásainak.[1571] Szob-Ipolyparton homokhordás és más földmunkák során ismeretlen számú sírt megsemmisítettek, feltárni 17 temetkezést sikerült, melyek közül hétnek volt melléklete [600. lh].[1572] A 13. sírban aranyozott ezüstlemezes hajfonatkorongokat, kauricsigákból és gyöngyökből álló nyakláncot, sodrott, valamint zeg-zugmintákkal díszített pántkarperecet és kerek pitykékből, valamint csüngőtagos veretekből álló ruhadíszeket találtak. Egyéb leletek: edények, nyitott hajkarikák, öntött fejes gyűrű. A temetőrészlet a 10. századra keltezhető. Szob-Kiserdőn Horváth, majd Bakay 82 sírral teljesen feltárta a temetőt (27 férfi, 38 nő, 17 gyermek) [601. lh].[1573] Feltűnően magas (7) az edénymellékletek száma, egy további elhunyt mellett vaspántos favödör került elő. Két sírban Provence-i Hugo (926–931) denára,[1574] egy gyermek mellől VII. Kónsztantinosz és II. Rómanosz (945–959) bizánci császárok aranyozott bronz hamis solidusa látott napvilágot. Fegyverek 6 sírban feküdtek: 5 férfi mellett nyílcsúcsokat, kettejüknél vasmerevítős tegezt, egyikük mellett íjat borító csontlemezeket találtak. Az íjászfelszerelésen kívül a 21. sírban kétélű kard és nyéltámaszos balta is napvilágot látott, a másik kardot tartalmazó sírban egyéb fegyver nem volt. Nemesfém ruhadíszek három nő viseletét ékesítették: mindháromban préselt rozetták, kettőben rombusz alakú ingnyakdíszek is előkerültek, egyikük veretes lábbelit hordott, s ékszerként lemezes hajfonatkorongokat használt. Az ékszerek közül leggyakoribbak a nyitott, valamint az S-végű hajkarikák, s találtak egy granulált gömbdíszes elektron fülbevalót is. A nyakláncok között akadnak fóliás gyöngyökkel díszítettek, s különösen érdekes a 60. sír nyaklánca, amely a gyöngyök, a bizánci érme, vaddisznóagyar és fűrész alakú csüngő mellett egyszerű mellkeresztet is tartalmazott. A nyakperecek sodrottak voltak, a karperecek közül a huzal-, sodrott, valamint a pödrött végű változatok kerültek elő. A temetőben egy férfi mellett találtak lószerszámot (csikózabla, körte alakú kengyelpár). Bakay Kornél feltevése szerint a temetőt 5 generációnyi idő alatt átlagosan 24 felnőttből, 4,4 fős családokból álló közösség használta, 910/930–1050/1060 között.[1575] Ezzel szemben Kovács László felvetette, hogy a Lengyel Imre paleodemográfiai rekonstrukcióján alapuló keltezés felülvizsgálatra szorul, s a temető felhagyására már az ezredforduló környékén sor kerülhetett.[1576] Tekintve, hogy a teljesen feltárt temetőben mindössze 65 felnőtt nyugodott, mellékleteik között a kései típusú ékszerek (szélesre kalapált, de nem bordázott S-végű hajkarikák, fóliás gyöngyök) csak kis számban fordulnak elő, a 11. századi érmék, s az arra az időszakra keltezhető más tárgytípusok hiányoznak.

[1565] MRT 9, 471–472, 31/20. lh.
[1566] Hampel 1900, 730; MRT 9, 469–471, 31/19. lh.
[1567] MRT 9, 487, 31/81. lh.
[1568] Hampel 1907, 219; Fettich 1937, 52; MRT 9, 489–490, 31/98 lh.
[1569] MRT 9, 566, 38/2. lh.
[1570] Langó 2004, 81–116.
[1571] Bakay 1978.
[1572] Bakay 1978, 53–55, 141–142.
[1573] Bakay 1978, 6–52, 128–141.
[1574] A korábbi téves meghatározást helyesbítette: Kovács 2011, 146.
[1575] Bakay 1978, 134–141.
[1576] Kovács 2013, 559.

Magam Kovács László érvelésével értek egyet, azzal a megszorítással, hogy a temető használatba vételének kezdetét a 10. század második harmadában, annak is inkább a második felében, felhagyását pedig I. (Szent) István (997/1000–1038) uralmának végén sejtem.

Szob-Kolibán egy eredetileg hozzávetőleg 200 sírosnak sejtett temető 73 sírját tárta fel Horváth Adolf János [602. lh].[1577] A temetőről térkép nem készült. A sírokban fegyvert, méltóságjelvényt, lovas temetkezést nem találtak. A ruhadíszeket néhány bronz csüngőtagos, valamint kerek, domború veret képviselte. Az ékszerek a 11. században megszokott típusok, utalva a temető használati idejére. Egy sírban találtak érmét, Aba Sámuel király (1041–1044) ezüstdenárát. A földművelés során többször megbolygatott szob-vendelini temető 142 sírját (103 felnőtt, 39 gyermek) Horváth Adolf János tárta fel, térképe alapján azonban a temető nyugati széle és keleti fele feltáratlan maradt, így e lelőhely 250-300 síros lehetett [603. lh].[1578] 12 csontváz mellett találtak edényt, további három mellett pedig vasabroncsos favödröt. Fegyverek 6 férfi mellett feküdtek: két sírban íjászfelszerelés elemei, egy-egy halottal pedig kétélű kardot, szablyát, nyéltámaszos baltát, szárnyas lándzsát adtak. A lovas temetkezés nyomai hiányzanak. A viselet szerény díszítményeit (kerek pitykék, csüngőtagos veretek) három sírban figyelték meg. A hajkarikák nyitott, pödrött végű és S-végű (közte szélesre kalapált végű) változatait találták meg, de a bordázott S-végű hajkarikák hiányoznak. A fülbevalók között granulált gömbdíszes, valamint öntött szőlőfürtös példányok fordulnak elő. Ritka lelet egy csontfésű és két agyagcsörgő. A nyakdíszeket sodrott nyakperecek, üveg- és karneolgyöngyök, cypraea csigák, medvefog amulett és ereklyetartó mellkereszt hátlapja képviseli. Egyetlen sírban feküdt pénz, I. András király (1046–1060) denára. A temető használatát az ásatást ismertető Török Gyula a 10. század közepétől a 11. század közepéig terjedő időszakra helyezte.[1579] Az edények, vödrök, fegyverek, fülbevalók zöme a temető északi, kisebb részben a középső harmadában található, míg a szélesre kalapált S-végű hajkarikák, illetve az érmét tartalmazó sírok a déli részen kerültek elő. Úgy tűnik, a temető az utóbbi irányba fiatalodik, ott ásták meg az utolsó periódus sírjait.

A további lelőhelyek Letkés és Ipolytölgyes határából ismertek. Letkés-Iskola területéről K. Éry Kinga, majd Bakay Kornél ásatása nyomán egy 44 síros temetőrészlet (30 felnőtt, 14 gyerek) került elő [604. lh].[1580] A fegyverzetet nyílcsúcsok képviselik, melyek 3 sírból kerültek elő. Lószerszámos temetkezést (csikózabla, legyező alakú kengyelpár) egy alkalommal regisztráltak. Az ékszereket nyitott hajkarikák, egyetlen pödrött végű hajkarika, huzal- és pántgyűrűk, huzal- és sodrott karperecek képviselik. Az ásató az S-végű hajkarikák hiányára hivatkozva a temetőrészlet használatát 930–970 közé helyezi.[1581]

A szakirodalomban Letkés-Téglaégető I–II. néven ismertté vált lelőhelyek[1582] valójában Ipolytölgyes területén helyezkednek el [605–606. lh].[1583] Az I. temetőt *(10. kép)* 91 sírral (de 94 egyén csontvázával, melyek közül 25 férfi, 36 nő, 33 gyermek)[1584] teljesen feltárta Bakay Kornél [605. lh].[1585] A fegyveres sírok nem jellemzőek, mindössze két férfival temettek nyílcsúcsokat, egyikükkel tegezét és csontos íját is a sírba helyezték. A lócsontokat vagy lószerszámot tartalmazó sírok teljesen hiányoznak a temetőből. Fém ruhadíszeket nem találtak. Legnagyobb számban karikaékszerek kerültek elő (nyitott, pödrött végű és S-végű hajkarikák, sodrott torquez, huzal-, pánt-, lépcsős fejű és fonott gyűrűk, huzalkarperecek. A gyöngyök között feltűnnek a fóliával borított változatok is. A temetőben egyetlen érme került elő, I. (Szent) László király (1077–1095) denára. Az ásató a temető használatát 960–1100 közé helyezte.[1586] Véleményem szerint azonban a 61 felnőtt sírja aligha fedhetett le 140 esztendőt. Úgy tűnik, a temető nyugati, délnyugati szélén egy eltérő (ÉNy–DK) tájolással, melléklet nélkül temetkező csoport lelt nyughelyet valamikor a 11. század végén, ezt jelezheti e csoport egyetlen mellékletes, viszont az I. (Szent) László (1077–1095) érmét tartalmazó sírja. A korábban a környéken lakó közösség akkoriban talán már évtizedek óta nem használta a nyughelyet. Véleményem szerint ők az első sírokat valamikor a 10. század utolsó harmadában áshatták, s utolsó halottaikat is eltemethették a 11. század közepéig.

Az előző lelőhelytől nyugatra 60 méterre találta Bakay Kornél a nagyobb részében feltárt 91 síros II. temetőt, a két lelőhely azonban az ásató szerint bizonyosan

[1577] Mikes 1956, 115–127.
[1578] Török 1956, 129–136; Bakay 1978, 56–59.
[1579] Török 1956, 134.
[1580] Bakay 1978, 121–127, 162–165.
[1581] Bakay 1978, 164–165.
[1582] Bakay 1978.
[1583] MRT 9, 59–121, 10/17. lh.
[1584] A sírszámokkal, valamint a paleoszerológiai vizsgálatokra alapozott paleodemográfiai rekonstrukció és a temető időrendjének problematikus megítéléséről lásd az I. fejezet ide vonatkozó részeit!
[1585] Bakay 1975, 24–32; Bakay 1978, 59–91, 144–152.
[1586] Bakay 1978, 150–152.

nem ért össze. Az eltemetettek között 24 férfi, 36 nő, 20 gyermek volt, 11 csontváz nemét nem lehetett meghatározni [606. lh]. Nyílcsúcsok 4 férfi sírjában voltak, két esetben vasalt tegezben, egyikük mellé csontos íját is odafektették. Három sírban voltak lószerszámok (csikózabla, körte alakú kengyelpár). Fém ruhadíszek (kerek vagy szív alakú veretek) 5 női sírban voltak, egyikük veretes lábbelit is hordott. A karikaékszereket legnagyobb számban ezúttal is a nyitott végű, pödrött és S-végű hajkarikák képviselik, de találtak egy gömbös végű karikát is. Az egyik nő koponyája mellett gömbsorcsüngős fülbevaló feküdt. A nyakperecek sodrottak, a karperecek sodrottak, fonottak, pödrött végű pántkarperecek, huzal- és rombusz átmetszetű változatok. A gyűrűk között vannak huzal-, pánt-, sodrott és lépcsős fejű változatok. A gyöngyök között feltűnnek a nemesfém fóliával borított típusok is. A temetőben egyetlen pénz volt, I. Géza király (1074–1077) denára.[1587] Az ásató szerint a temetőt 930/40–1100 között használták. A korai típusú leletek (fegyverek, lószerszámok, ruhadíszek) a temető keleti harmadában találhatók, a sírok nyugati irányban egyre későbbiek, nem véletlenül ott tűnnek fel a fóliás gyöngyök, szélesre kalapált S-végű hajkarikák és az érme. Utóbbi keltezésének korrigálása megszüntette azt a kényszert, mely alapján az utolsó temetkezéseket a 11. század végére kellett volna helyezni. Magam a temető korai megnyitását is kérdésesnek tartom, a sírszám alapján reálisabbnak vélem a 10. század utolsó harmadától az 1070/1080-as évek közé történő keltezést.

Letkés után az Ipoly bal partján egészen Balassagyarmat környékéig nem találunk újabb lelőhelyeket. A folyó jobb partja közelében található, ma Szlovákia területére eső temetőket Nevizánszky Gábor gyűjtötte össze.[1588] Helemba-Parlagok-dűlőn egy ismeretlen sírszámú temető 5 sírját mentették meg, az egyik csontváz mellett S-végű hajkarikát, egy másik mellett 6 db nyitott hajkarikát, füles gombokat, lefelé szélesedő spirálcsüngős fülbevalót, valamint díszített bronz pödrött végű karperecet találtak [607. lh]. A leletek a 10. század második felére, 11. század első felére keltezhetők.[1589] Ipolyszalka határában 1937-ben betonerődítmény építése során három honfoglalás kori sírt forgattak ki. Az egyikben arany rombusz alakú ruhadíszeket, négyzet alakú aranyozott ezüstvereteket, kengyelpárt találtak, a leletek a pozsonyi múzeumban megsemmisültek. Feltehetőleg egy kis sírszámú gazdag 10. századi temetőhöz tartoztak.[1590] Kiskeszi-Felső-Kenderesekben Milan Hanuliak 436 sírral (109 férfi, 136 nő, 162 gyerek, 27 nem meghatározható) csaknem teljesen feltárt egy, a 10. század eleje és a 11. század utolsó harmada közé keltezett temetőt [609. lh].[1591] A lelőhely nyugati szélén néhány temetkezést elpusztított az agyagbánya, északi szélén pedig néhány sír feltáratlan maradhatott. Az elhunytak 47,4%-a mellé helyeztek maradandó anyagból készült mellékleteket. Méltóságjelvényként aranyozott ezüstveretes övet egy férfi és egy 6-14 éves gyerek sírjában találtak. A fegyverzetet kizárólag az íjászfelszerelés elemei képviselik. Teljes íjászfelszerelést (csontos íj, nyilak, tegez) csak két elhunyt sírjába helyeztek, további 6 sírban csupán 1–3 nyílcsúcsot találtak, így azok fegyveres sírként való értelmezése vitatható. A temetőben 4 lovas, valamint 2 pusztán lószerszámot tartalmazó sírt találtak, valamennyi férfiakat rejtett. Kettejük kantárát ezüstlemezek, illetve veretek ékesítették. A női sírokban csupán másodlagosan, többnyire nyakláncra fűzve találtak csüngőtagos, illetve kerek vereteket, hajdani ruhadíszeket. Két sírban lemezes hajfonatkorong feküdt, de fém ruhaveretek azokban sem fordulnak elő, s viszonylag szerény az ékszerkészletük is (pödrött végű karperec, nyitott hajkarika, huzalgyűrű, illetve gyöngysor, sodrott karperec). Az ékszereket nyitott, pödrött és S-végű hajkarikák, néhány szőlőfürtös fülbevaló, huzal-, sodrott és pödrött végű pántkarperecek jelzik. A túlvilági útravalóra utaló juh- és tyúkcsontok, valamint agyagedények legnagyobb számban a temető legkorábbi periódusából kerültek elő. Két sírban Odo francia király (887–898) érméjét találták, az Árpád-házi uralkodók közül I. (Szent) István király (997/1000–1038), Béla *dux* (1048–1060), valamint Salamon király (1063–1074) denárai fordulnak elő. A temető használatát Milan Hanuliak a leletanyag szeriációs vizsgálata alapján a 10. század 20-as éveitől a 11. század 80-as évei által meghatározott periódusra keltezte. Keltezését helytállónak tartom, bár elképzelhető, hogy az első sírokat a feltételezettnél valamivel később, a 10. század 2. negyedében ásták meg. Kevéssé tudom követni a lelőhely belső periodizációjával kapcsolatos elképzelését, mely szerint alapvetően három időrendi periódust elkülönítve, a temető benépesülését lényegében több centrumból képzeli el. E tekintetben nagyon hiányoznak a főbb tárgytípusok elterjedését mutató elemző térképek. Jelen dolgozatban ennek pótlására nem vállalkozhatom, így csak arra szorítkoztam, hogy a fent említett tárgytípusok közül néhánynak megvizsgáljam a temetőn belüli elhelyezkedé-

[1587] Kovács 2013, 566, 413. jegyzet. – Az érmét Bakay korábban tévesen I. (Szent) László (1077–1095) érméjeként határozta meg, s ez alapján keltezte a temető utolsó fázisát.
[1588] Nevizánszky 2006, 9–24.
[1589] Nevizánszky 2006, 10.
[1590] FÉK 1962, 65, No. 868; Nevizánszky 2006, 10.
[1591] Hanuliak 1994.

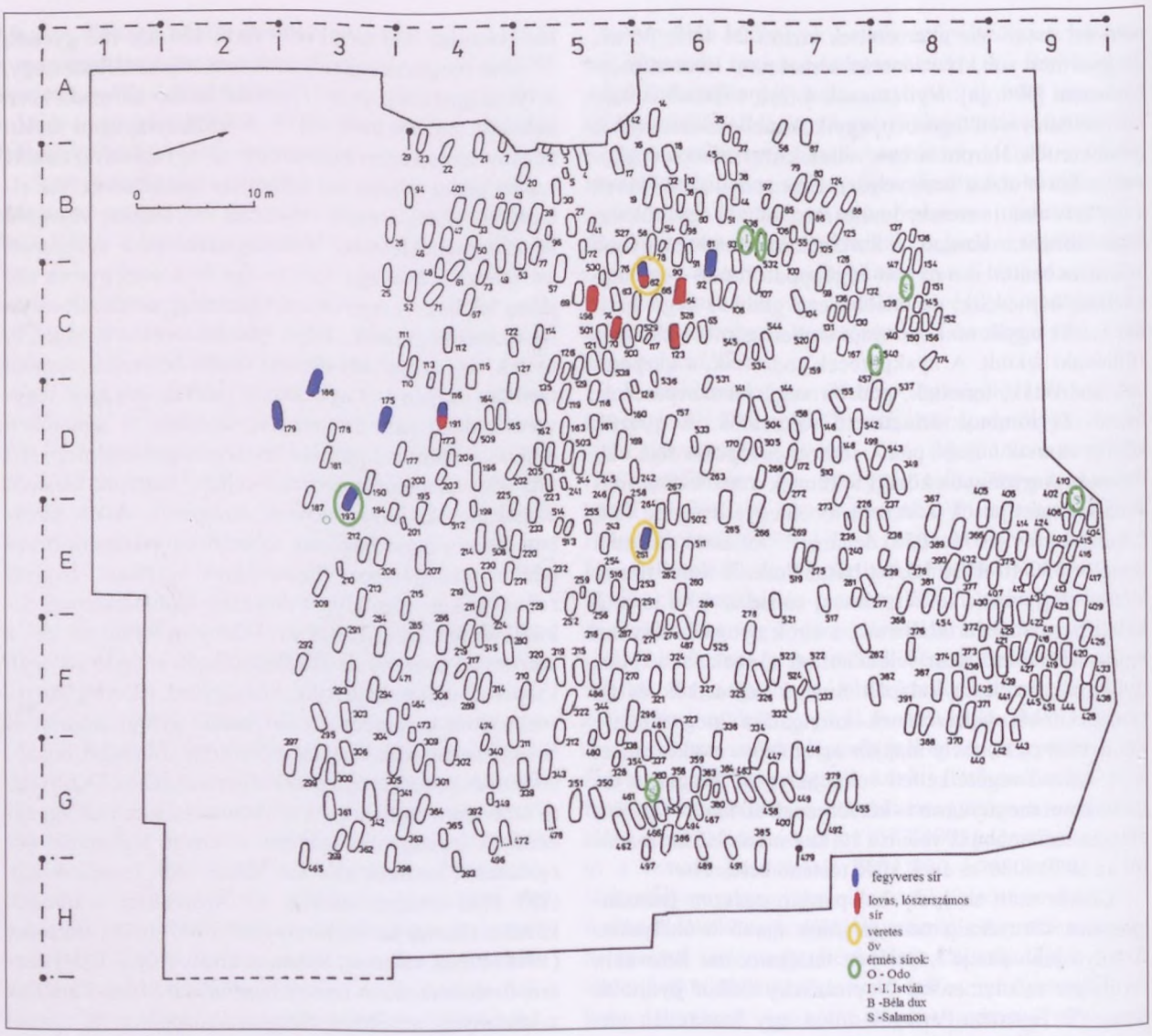

70. kép. Kiskeszi-Felső-Kenderesek, 10–11. századi temető (HANULIAK 1994, *Obr.* 66 térképének felhasználásával)

sét *(70. kép)*. E munka eredményeként szembetűnő, hogy a fegyvereket, méltóságjelvényeket, lovas/lószerszámos sírokat, hajfonatkorongokat, valamint Odo király érméit) a temető középső, É–D-i tengelyében találjuk. A lovas, lószerszámos, s a teljes íjászfelszerelést tartalmazó sírok, valamint az egyik hajfonatkorongos temetkezés jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Itt kapott helyet a temető leggazdagabb, veretes övvel és lószerszámmal, teljes íjászfelszereléssel, lóval elhantolt férfi sírja is. E csoport északi szomszédságában helyezkednek el az I. (Szent) István (997/1000–1038) érméit tartalmazó temetkezések. A nyílcsúcsokat, az egyik lovas temetkezést, valamint a két 9. századi érmét tartalmazó temetkezések a temető középtengelyének a déli végén alkotnak újabb csoportot. E két csoport lehetett a temető magva. Ettől közvetlenül nyugatra és keletre egyszerű mellékletű vagy melléklet nélküli 10. századi sírok helyezkednek el. A Béla *dux* (1048–1060), illetve Salamon király (1063–1074) érméivel keltezett temetkezések a temető északi és keleti szélén találhatók, a temető legkésőbbi periódusát jelezve. Összességében megállapíthatjuk, hogy a temetőt a 10. századi magyarság zömmel feltehetőleg közrendű, szerény ékszereket használó közössége nyitotta, melynek élén egy vagy két tehetősebb, de közel sem kiemelkedő rangú vagy gazdagságú család állhatott. Utódaik folyamatosan, törés nélkül használhatták 13-150 éven keresztül e temetkezési helyet. A kiskeszi temető [609. lh] az imént vázlatosan bemutatott jellemzőivel szervesen illeszkedik az Ipoly mente korabeli lelőhelyeinek a sorába.

Tovább követve a lelőhelyek sorát, 10. századi temetőből származhat az Ipolypásztón talált kengyel-

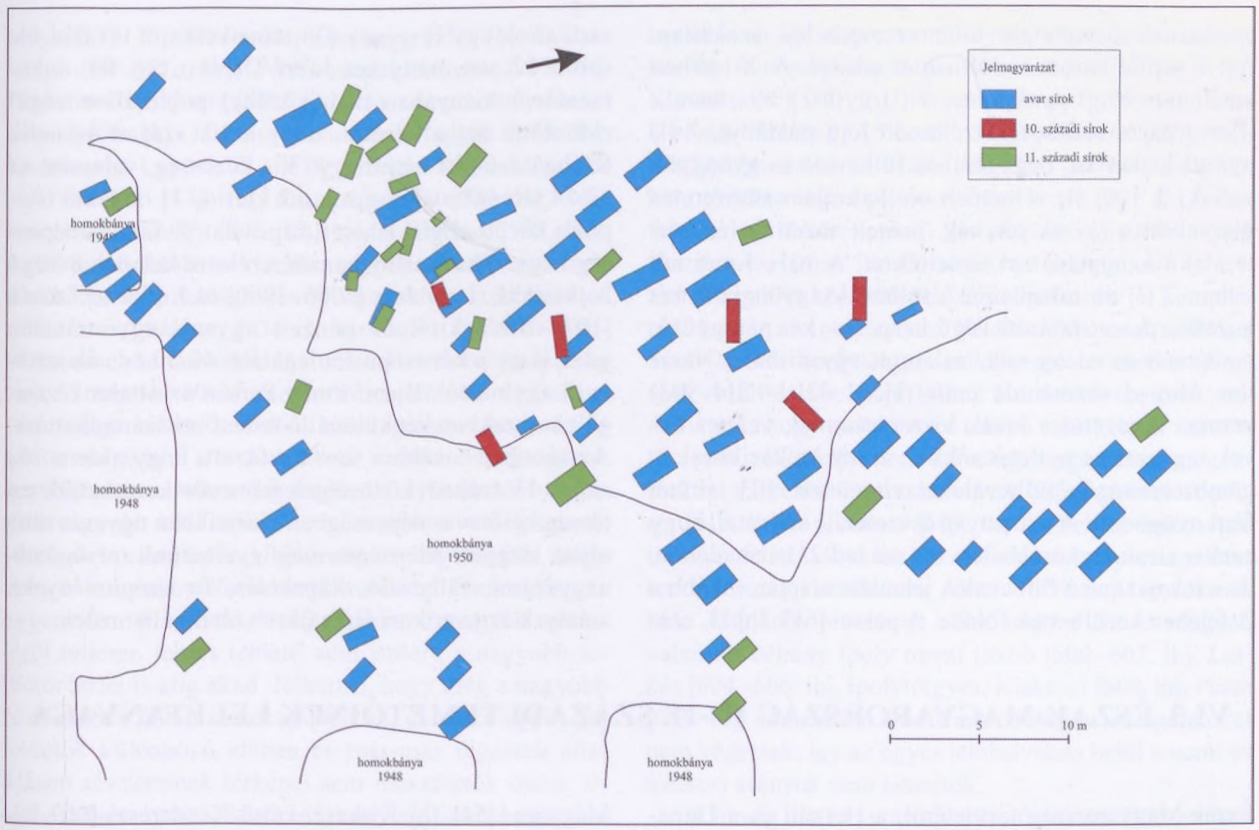

71. kép. A persei temető avar, 10. századi és 11. századi sírjai (Točík 1963, 122. *obr.* 2. térképének felhasználásával)

pár, a temető pontos lelőhelyét nem ismerjük [610. lh]. Gyerken építkezés során dúlták fel egy, a vastag huzalú S-végű hajkarika alapján 11. századi temető egy részét [611. lh].[1592] Ipolybalog-Gárétje-dűlőben kavicsbányászat során 5-6 sírt dúltak fel [612. lh].[1593] A begyűjtött leletek (sodrott nyakperec, huzalkarperec, pántgyűrűk, lépcsősfejű gyűrű) a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető.

Az Ipoly felső folyása mentén egyetlen lelőhelyet ismerünk. Perse-Bérc-Bórszegen [612. lh] Anton Točík 8 germán, 75 7–9. századi avar, valamint 10. és 11. századi sírokat tárt fel *(71. kép)*.[1594] Utóbbiak értékelése több okból problematikus. Az ásató valamennyi, a lelőhelyet érintő közleményében elválasztotta egymástól 7–9., a 10. és a 11. századi sírokat.[1595] A honfoglalás koriak száma is kérdéses, ugyanis első közleményeiben összesen 6 temetkezéssel számolt a 10. századból, s ennyit ábrázolt a temetőtérképen is,[1596] későbbi összefoglaló munkájában azonban már csupán 5 sírt sorolt e periódusba, s azok leletanyagát közölte.[1597] A különböző korszakokba sorolt temetkezések közzététele külön publikációkban történt. Az avar temető feldolgozásából[1598] Točík kihagyta az (akkor még) általa is 10. századinak tartott 42. sírt, melyet viszont nem vett be a szlovákiai honfoglalás kori leleteket bemutató könyvébe sem,[1599] ellenben később azt 11. századiként határozta meg.[1600] Bóna István sem adta indokát a 10. századi sírszám csökkentésének, így azt sem tudjuk, melyik két temetkezést törölte a listáról? Az viszont bizonyos, hogy az ezen periódusból ismert 5 temetkezés lelet-

[1592] Nevizánszky 2006, 9.
[1593] Nevizánszky 2006, 10.
[1594] Točík–Drenko 1950, 159–174.
[1595] Točík–Drenko 1950, 159–174; Točík 1963, 122; Točik 1968, 38–40.
[1596] E korszakba sorolta a 42–43., 76., 100., a 101. és a 103. sírokat: Točík 1963, 122, *obr.* 2.
[1597] Točík 1968, 38–40. – E munkájában (indoklás nélkül) a 42. sírt már nem számolta a 10. századi temetkezések közé. E jelenségre korábban már felhívta a figyelmet Bálint Csanád is (Bálint 1976, 242, 127. jegyzet).
[1598] Točík 1963.
[1599] Točík 1968, 38–40.
[1600] Točík 1992, 171.

anyagának összetétele több szempontból szokatlan. Az öt sírból három tartalmazott edényt. A 76. sírban emellett sodrott nyakperec, 4 (!) gyűrű (2-2 huzal-, illetve pajzs alakúan kiszélesedő fejű példány), 7 (!) nyitott hajkarika, négygömbös fülbevaló és gyöngyök voltak. A 100. sír vélhetően női halottját ezüstveretes díszruhában (kerek pitykék, préselt rozetták) és körte alakú kengyelpárral temették el. A 101., ismét női sírban 7 (!) db tokaji típusú fülbevaló, gyöngyök, két huzalkarperec, pödrött végű karperec, két pántgyűrű, orsógomb és edény volt, valamint egy dirhem, Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331 = 914–943) verete. Végezetül a lóval, lószerszámmal, veretes övvel, tegezzel és nyílcsúcsokkal, arany hajkarikával és gömbsorcsüngős fülbevalóval eltemetett 103. sírban férfi nyugodott. A leletanyag összetétele arra utal, hogy ezek a sírok legkorábban a 10. század 2. harmadában, de a tokaji típusú fülbevalók jelenléte alapján inkább a 2. felében kerülhettek földbe. A persei [613. lh] 11. századi sírok egy részének (30 temetkezés; a további ide sorolt 22 sírt, melyeket Jozef Drenko tárt fel, dokumentáció hiányában nem közölte) publikálása végül eldöntötte azt a kérdést, hogy a 10. század második felében 4-6 sírt hátrahagyó kis közösség, valamint az 52-54 sírt számláló ugyancsak kicsiny 11. századi település között aligha lehetett kapcsolat.[1601] Utóbbi népesség hagyatéka (vastag huzalú, szélesre kalapált S-végű hajkarikák, I. András [1046–1060] és I. [Szent] László [1077–1095] királyok pénzei) ugyanis egyértelműen jelzi, hogy a két csoportot legalább 40-50 év választotta el egymástól. Ilyenformán Persén az általunk vizsgált korszakban két különálló temetővel számolhatunk. Az azonban továbbra sem tisztázott, hogy akár a 10., akár a 11. századi közösségek felmenőit kereshetjük-e a térség késő avar népességben? Sírjaikban ugyanis több olyan tárgyat, jelenséget megfigyelhetünk (orsógomb, nagyszámú fülbevaló, kőpakolás, fa sírépítmények), amelyek az avar kori temetőkre voltak jellemzőek.

VI.3. ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK LELETANYAGA

Észak-Magyarország területéről, a Hernád és a Dunakanyar, valamint az Ipoly közti térségből 144 olyan lelőhelyről van tudomásunk, ahonnan sírleletek kerültek elő *(69. kép)*.[1602] Ezek közül 45 azonban szórványlelet, vagy sírokról, temetőrészletről szóló bizonytalan híradás, egy vagy néhány megmaradt tárggyal.[1603] E lelőhelyekről legfeljebb benyomásaink lehetnek, értékelésükhöz, megítélésükhöz azonban hiányoznak a részletesebb információk. Összesen 99 olyan lelőhelyet ismerünk, ahonnan egy vagy több sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet megfigyeltek. Teljesen feltártnak csupán négy lelőhelyet (Visonta-Felsőrét, Szob-Kiserdő [601. lh], Letkés-Téglaégető I. [605. lh], Perse-Bérc-Bórszeg [613. lh]) tekinthetünk. További öt olyan lelőhely áll a rendelkezésünkre, ahonnan az ásatók becslése szerint a sírok legalább 75-80%-át megmentették (Kál-Legelő [548. lh], Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh], Újlőrincfalva-Magyarad [541. lh], Kiskeszi-Felső-Kenderesek [609. lh], Letkés-Téglaégető II. [606. lh]). Tizenhat lelőhelyen a temetőnek kb. a fele vált ismertté (Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya [454. lh], Aldebrő-Mocsáros [546. lh], Dormánd-Hanyipuszta [536. lh], Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Pétervására-Ivádi út [543. lh], Tarnaörs-Szentandrási határ [557. lh], Vámosgyörk [556. lh], Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő [572. lh], Piliny-Leshegy [574. lh], Sóshartyán-Murahegy [576. lh], Sóshartyán-Hosszútető [577. lh], Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh], Szob-Ipolypart [600. lh], Szob-Koliba [602. lh], Szob-Vendelin [603. lh], Letkés-Iskola [604. lh]). Feltehetőleg ide sorolhatók azok a magányos sírok vagy kisebb temetők is, amelyek környékét több tíz méteres körzetben átkutatták, de nem akadtak újabb temetkezésekre (14 lelőhely: Szikszó-Vadász-patak partja [441. lh], Füzesabony-Kettőshalom [531. lh], Füzesabony-Réthy-

[1601] Točík 1992, 168–177.

[1602] A vizsgált terület déli határát – némiképp önkényesen – a Vác–Jászberény–Jászapáti vonalnál húztam meg, így abba belevettem a Mátraalja és a Bükkalja térségét is. Ez a vonal a későbbi vizsgálatok során, a Közép-Tisza-vidék és a Duna–Tisza köze leleteinek elemzése révén még módosulhat.

[1603] Aszaló, Hejce [440. lh], Szakáld-Mulatódomb [455. lh], Sajólád [450. lh], Alsódobsza, Hernádkércs, Abaszéplak, Sajókaza-Ormospuszta, Tiszakeszi-Szódadomb [457. lh], Tiszakeszi-Fáy-kert, Tiszakeszi-Kenderföldek, Mezőkeresztes-Kiserdő [460. lh], Szentistván-Községi temető, Jászárokszállás-Legény B. tanyája [467. lh], Jászapáti-Jászivány közötti homokbánya [466. lh], Jászjákóhalma, Jászágó [463. lh], Jászfényszaru-ismeretlen lelőhely [474. lh], Jászberény-Alsómuszáj [468. lh], Jászberény-Csegelapos [469. lh], Boldog-Téglaházpart [560. lh], Demjén, Ecséd [565. lh], Eger-Kiskanda, Eger-Almagyar [526. lh], Füzesabony [531. lh], Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh], Heves-Boconádi út [550. lh], Heves-Szőlők, Kál-Legelő [548. lh], Maklár-Kavicsbánya [534. lh], Novaj, Pásztó, Pély [559. lh], Szihalom-358. ház udvara [535. lh], Visonta-Petőfi u. [555. lh], Jobbágyi-Hermann K. szőlője [567. lh], Szécsény-Pórpástpuszta [581. lh], Rimóc-Templomdomb [582. lh], Balassagyarmat környéke [583. lh], Szanda-Bokák-dűlő [586. lh], Püspökhatvan-TSz-tanya [590. lh], Vác-Csörögi-puszta [597. lh], Gyerk [611. lh], Ipolybalog-Gárétje [612. lh].

tanya [532. lh], Heves-Kapitányhegy [551. lh], Ludas-Varjú-dűlő [552. lh], Pétervására-Laktanya [542. lh], Tarnaörs-Rajnapart [558. lh], Jászszentandrás-Járástanya [476. lh], Jászfényszaru-Kórés-tanyák [475. lh], Karancsalja-Lapostető [573. lh], Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő [572. lh], Piliny-Leshegy [574. lh], Sóshartyán-Murahegy [576. lh], Nógrádkövesd [588. lh]). A többi 60 lelőhely kisebb-nagyobb temetőrészletnek tekinthető. E mindösszesen 99 temető, temetőrészlet területén minimálisan 2434 sírt tártak fel. Ez az az adatbázis, amelyre támaszkodhatunk a Hernádtól az Ipolyig terjedő terület 10–11. századi temetőinek értékelése során. Úgy vélem, nem kell bizonygatnom, hogy ez az adatmennyiség – a terület 10–11. századi népességének egyébként ismeretlen nagyságú, de nyilván több százszor nagyobb lélekszámához viszonyítva – még mintavételnek is elenyésző. A helyzetet tovább nehezíti, hogy még e szegényes forrásbázis minőségi megoszlása is egyenetlen. A hajdani Abaúj és Borsod megyék területéről teljesen feltárt temető nem ismert, s nagyobb temetőrészlet is alig akad. Jellemző, hogy még a nagyobb részleteiben feltárt kistokaji [454. lh] és ároktői [458. lh] temetők különböző időben és más-más régészek által kiásott részleteinek térképei sem illeszthetők össze, illetve néha még az is kérdéses, hogy egyáltalán egyetlen temetőhöz tartoznak-e a megmentett sírok (például Miskolc-Repülőtér [453. lh])? Valamivel jobb a helyzet Heves megyében, főként Szabó János Győző lelkiismeretes munkásságának köszönhetően. A Jászságból nemhogy teljesen feltárt lelőhely, de még értékelhető temetőtöredék sem áll a rendelkezésünkre. Nógrád megyében főként a kis sírszámú 10. századi lelőhelyek egy részének kutatása eléggé alapos volt, tekintve a helyszínen történt későbbi hitelesítő ásatásokat (Karancslapujtő [572. lh], Karancsalja [573. lh], Piliny-Leshegy [574. lh], Sóshartyán-Murahegy [576. lh], Nógrádkövesd [588. lh]). A nagyobb sírszámú lelőhelyek teljes feltárása azonban nem történt meg: a piliny-sirmányhegyi [575. lh], talán felerészben feltárt temető két részlete nem illeszthető össze, a biztatóan induló sóshartyáni kutatások is félbemaradtak és közöletlenek. Ezzel szemben jól kutatottnak számít az Ipoly mente. Példásan alaposak voltak a Szob–Letkés–Ipolytölgyes-mikrorégió feltárásai Horváth Adolf János, majd Bakay Kornél révén, csak sajnálhatjuk, hogy utóbbi más irányú munkálatai miatt a tervezett célkitűzést nem tudta teljes egészében megvalósítani a hitelesítő és tervásatások befejezésével. A persei [613. lh] és kiskeszi [609. lh] lelőhelyek teljességre törekvő feltárásával és közzétételével nagy szolgálatot tett a korszak kutatásának Anton Točík és Milan Hanuliak. Általános problémát okoz, hogy a Heves megyei, valamint néhány Ipoly menti (Szob [600–603. lh], Letkés [604–606. lh], Ipolytölgyes, Kiskeszi [609. lh], Perse [613. lh]) temetőkön kívül antropológiai vizsgálatokat nem végeztek, így az egyes lelőhelyeken belül a nemi és életkori arányok nem ismertek.

A térség 10–11. századi temetőinek további értékeléséhez más régiókhoz hasonlóan ezúttal is a leletanyag összetételét kell szemügyre vennünk. E tekintetben most is főként a fegyvereket, méltóságjelvényeket, érméket, fém ruhadíszeket, valamint ékszereket és a lovas temetkezéseket vizsgálom, de természetesen figyelemmel leszek a többi tárgytípusra is. Elsőként a fegyvert tartalmazó sírokat tekintem át.[1604]

11. táblázat. Fegyveres sírok Észak-Magyarországon

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjászfelszerelés
Monaj	1+X	1	1		–	–	1
Szikszó-Vadász-patak partja	2+X	1+X	1		–	–	–
Tiszaszederkény-Vegyi Kombinát	4+X	1+X	1	–	–	–	1
Szakáld-Mulatódomb (szórvány)	?	?	–	–	–	–	1+X
Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya	79+X	?	1	–	–	1	4
Miskolc-Repülőtér	25+X	?	1	1	–	–	3
Edelény-Finke	1+X	1	–	–	–	–	1
Tiszakeszi-Szódadomb	?	?	–	–	–	–	1+X
Ároktő-Dongó-halom	33+X	?	–	–	–	–	1
Aldebrő-Mocsáros	34+X	12	–	–	–	–	4
Besenyőtelek-Szőrhát (szórvány)	1+X	1+X	–	–	–	–	1+X
Besenyőtelek-Tepély-puszta II.	14+X	5+X	–	–	–	–	4

[1604] Az egyes oszlopokban a temetőnek az adott fegyvertípust tartalmazó sírjainak a számát adom meg.

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjászfelszerelés
Dormánd-Hanyipuszta	10+X	3+X	–	–	–	–	2
Ecséd-ismeretlen lh (szórvány)	kb. 50	?	–	1	–	–	–
Eger-Almagyar (szórvány)	?	?	–	–	–	–	1
Eger-Répástető	2+X	2	1	–	–	–	1
Eger-Szépasszonyvölgy	80+X	?	2(?)	–	–	–	4
Erdőtelek-Bernáthegy	3+X	2+X	1	–	–	–	1
Füzesabony-Kettőshalom	1	1	–	–	–	–	1
Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta (szórvány)	1+X	1	1	–	–	–	–
Gyöngyöspata-Kecskekő	6+X	2+X	–	1	–	–	2
Heves-Boconádi út (szórvány)	?	?	–	–	–	–	1
Kál-Legelő	68+X	16+X	2	–	–	–	7
Lőrinci-Selypi-puszta	4+X	2+X	–	–	–	–	2
Ludas-Varjú-dűlő	1	1	–	–	–	–	1
Pétervására-Ivádi út	28+X	4+X	–	–	–	–	1 (szórvány)
Tiszanána-Cseh-tanya	32+X	10+X	–	–	–	–	3
Vámosgyörk-M.H.T. telep	35+X	8+X	–	–	–	–	1
Visznek-Kecskehegy	4+X	2+X	1(?)	–	–	–	2
Jászszentandrás-Járás-tanya	6+X	?	–	–	–	–	1
Jászapáti-Homokbánya	1+X	?	–	–	–	–	1
Jászapáti-Jászivány közötti homokbánya (szórvány)	1+X	?	–	–	–	–	1
Jászdózsa-Kápolnahalom (szórvány)	?	?	–	–	–	–	1 (íjtegez csont borítása)
Jászjákóhalma (szórvány)	?	?	1	–	–	–	
Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő	4+X	1+X	–	–	–	–	1
Piliny-Leshegy	5+X	3	–	–	–	–	3
Piliny-Sirmányhegy	169+X	?	–	–	–	–	3
Sóshartyán-Murahegy	5	?	–	–	–	–	1
Sóshartyán-Hosszútető	46+X	?	–	–	–	–	6
Sóshartyán-Zúdótető	14+X	?	–	–	–	–	3
Szécsény-Pórpástpuszta (szórvány)	?	?	–	–	–	–	1
Nógrádkövesd-Vasútállomás	4	2	–	–	–	–	2
Nógrádsáp-Tatárka	20+X	?	–	–	–	–	1+X
Penc-Tuszkolán	18+X	?	–	–	–	–	2
Rád-Kishegy	51+X	?	–	–	–	–	5
Vác-Csörögi puszta (szórvány)	?	?	–	1	–	–	–
Szob-Kiserdő	82	27	–	2	1 (nyéltá-maszos)	–	5
Szob-Vendelin	142+X	?	1	1	1 (nyéltá-maszos)	1 (szárnyas)	2
Letkés-Iskola	44+X	?	–	–	–	–	3
Letkés-Téglaégető I.	91(94)	25	–	–	–	–	2
Letkés-Téglaégető II.	91+X	24	–	–	–	–	4
Kiskeszi-Felső-Kenderesek	436+X	109	–	–	–	–	8 [2 teljes, további 6]
Perse-Bérc-Bórszeg	6+54	?	–	–	–	–	1

Fegyverek a térség 58 lelőhelyéről, 99 sírból kerültek elő. A lelőhelyek közül hét temetőn belüli, konkrét sírhoz nem köthető szórvány, további 13 fegyverlelet leletkörnyezetéről semmit nem tudunk.[1605] Általánosnak tekinthető jelenség, hogy az embertani szempontból feldolgozott lelőhelyeken fegyvert túlnyomórészt *adultus/maturus* korú, tehát fegyverforgatásra érett, javakorabeli férfiak mellé helyeztek. Elvétve fordulnak elő *juvenis*ek mellékleteként (Kál 9. sír [548. lh], Tiszanána 28. sír [540. lh]), valamint 50 évnél idősebb férfiak hagyatékában (Kál 26. sír [548. lh], Tiszanána 5. sír [540. lh]). E megfigyelés érvényét azonban korlátozza az a tény, hogy a 99 fegyvermellékletes csontváz közül csupán 37-nek ismerjük az életkorát.

A fegyverek közül a leggyakoribbak – csakúgy, mint a korabeli magyar szállásterület más részein – az íjászfelszerelés alkotóelemei, 94 sírban figyelték meg e tárgytípust. A nyilak síronkénti számát sajnos többnyire csak tájékoztató jellegű adatnak tekinthetjük a temetkezések bolygatottsága miatt, így ebből meszszemenő következtetést aligha vonhatunk le. Sem az esetleges rangjelző szerepük,[1606] sem hitvilágbeli jelentésük[1607] nem elemezhető. Az azonban kétségtelen, hogy nyilakkal teli tegezt egyetlen sírba sem tettek. Legfeljebb 4-7 nyíl feküdt az elhunytak mellett, annyi is csak ritkán. Többnyire azonban csupán 1-3 db-ot temettek el a halottal, valószínűleg csak jelzésszerűen. Érmékkel keltezetten vagy érmés sírok tömbjében a különböző (főként dél-alföldi) lelőhelyeken e távolsági támadófegyverek még a 11. század közepén, harmadik negyedében is felbukkannak.[1608] Kétségtelen ugyan, hogy az észak-magyarországi lelőhelyek túlnyomó többsége 10. századi, de ezek között már akadnak olyan temetőtöredékek, amelyek ismert részlete a 10. század végére vagy a 11. század első negyedére keltezhető (Besenyőtelek-Tepély-puszta II. [539. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh], Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh], Visznek-Kecskehegy [566. lh], Letkés-Téglaégető I–II [605–606. lh]). Néhány nyílhegyet tartalmazó sír (Vámosgyörk [556. lh]) vagy temetőn belüli szórványként talált nyílcsúcs (Pétervására-Ivádi út [543. lh]) viszont egyértelműen 11. századi környezetben került elő. A szórványleletek vagy erőteljesen megbolygatott, jelen formájukban magányos sírok időrendi szempontból nem értékelhetők. E térségből olyan egyértelmű adattal azonban nem rendelkezünk, amely az íjászfelszerelés elemeinek a sírba helyezését a 11. század első negyede utáni időszakra keltezné.

Szablya előkerüléséről 12 biztos és 4 bizonytalan, nem ellenőrizhető (Aszaló, Monaj [442. lh], Eger-Szépasszonyvölgy A sír [528. lh], Visznek-Kecskehegy 35. sír [566. lh]) adattal rendelkezünk. A jelenleg tanulmányozható szablyák harmadának (a Mátraaljáról előkerült fegyvereknek) az ellenzője bronzból készült, a gyöngyöspatai lelet [564. lh] vasból készült ellenzőjének pedig a gömbös végeit készítették bronzból. A bronzból öntött ellenzők használata Kovács László kutatásai szerint főként a Tiszától nyugatra fekvő területekre volt jellemző.[1609] Az erdőtelki [549. lh] és a gyöngyöspatai [564. lh] fegyverek különösen míves kidolgozásúak. Előbbi ellenzőjén vésett, szív alakú motívumok láthatók, az erőteles restaurálás következtében ma már csak nyomokban, így azt sem tudjuk, volt-e bennük tausírozás vagy aranyozás. A gyöngyöspatai szablya keresztvasát ezüstberakás ékesítette. Sajnos mindkét fegyver földmunkák során került elő, így nem tudjuk, voltak-e a markolatukon vagy a hüvelyükön nemesfém szerelékek. Előkerülési körülményeikről annyi ismert, hogy lovas sírokból láttak napvilágot. Azt azonban nem tudjuk, hogy milyen egyéb kísérőleleteik voltak. Az átlagosnál gondosabban kidolgozott volt a Szob-Vendelinen [603. lh] feltárt csontmarkolatú szablya is. A szablyás sírok zömének egyéb leletei nem voltak kiemelkedő gazdagságúak, általában nyúzott lovas temetkezés maradványait és lószerszámot, valamint tegezt és nyilakat tartalmaztak (Szikszó [441. lh], Tiszaszederkény [456. lh], Miskolc-Repülőtér 5. sír [453. lh], Eger-Répástető 1. sír [527. lh], bizonytalan adatként Monaj [442. lh], Eger-Szépasszonyvölgy A sír [528. lh], Visznek-Kecskehegy 35. sír [566. lh]), vagy csupán lovat és lószerszámot (Eger-Szépasszonyvölgy 18. sír [528. lh]). A káli [548. lh] sírokba már sem ló, sem lószerszám nem került, nyíl és tegez is csupán az 58. sírba, a 2. sír egyetlen melléklete pedig a szablya volt. Az értékelhető szablyás sírok túlnyomó többsége sem méltóságjelvényekkel nem rendelkezett (a bizonytalan erdőtelki [549. lh] és szépasszonyvölgyi [528. lh] övvereteket leszámítva), sem más kiemelkedő lelet nem került elő belőlük, nehéz lenne kijelentenünk, hogy e férfiak közösségük vezetői lettek volna. Az egyetlen tárgy ugyanis, ami megkülönböztette őket a többi ismert észak-magyarországi lovas, fegyveres férfisírtól, éppen a szablya volt. Ez alól egye-

[1605] Aszaló, Abaszéplak, Miskolc-repülőtéri(?) kard [453. lh], Ecséd [565. lh], Eger-Kiskanda, Eger környéke, Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh], Jászapáti-Jászivány közötti homokbánya [466. lh], Jászdózsa-Kápolnahalom [472. lh], Szécsény-Pórpástpuszta [581. lh], Szécsény környéke, Vác-Csörögi-puszta [597. lh].

[1606] László 1944, 132.

[1607] Dienes 1957, 29–31; Dienes 1975, 96.

[1608] Révész 1997a, 183–184; Kovács 2006, 237, 54. jegyzet.

[1609] Ruttkay 1976, 288; Kovács 1980, 66.

dül a veretes övvel, arany hajkarikákkal elhantolt tiszaszederkényi sír [456. lh] jelent kivételt.

A szablyás temetkezések Abaúj déli részén, valamint a Bükk- és Mátraalján egyenletesen oszlanak el. Temetőnként egynél több példány csak Kálon [548. lh] és talán Eger-Szépasszonyvölgyben [528. lh] fordult elő (2-2 db). A szob-vendelini leletet [603. lh] leszámítva, feltűnő a Börzsöny- és Cserhát-környéki, valamint Ipoly menti hiányuk. A bizonytalan adatokból úgy tűnik, egy részük kis sírszámú 10. századi temetőkből látott napvilágot (Szikszó [441. lh], Monaj [442. lh], Tiszaszederkény [456. lh], Erdőtelek [549. lh], Eger-Répástető [527. lh]), mások ugyancsak 10. századi népesebb közösségek hagyatékából ismertek (Kistokaj [454. lh], Miskolc-Repülőtér [453. lh], Kál [548. lh], Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Szob-Vendelin [603. lh]).

Kovács László anyaggyűjtése szerint a pénzmellékletet tartalmazó szablyás sírok a 970/80-as évekig a földbe kerülhettek.[1610] A 12 pénzmellékletes sír közül kettő Észak-Magyarországról került elő (Eger-Répástető 1. sír [527. lh], Eger-Szépasszonyvölgy A sír [528. lh]), sajnos mindkét érme elveszett. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e fegyverfajtát tovább nem forgatták, de kétségtelen, hogy sem a 10. század második felében kibocsájtott külföldi, sem pedig első királyaink által veretett magyar érmével együtt szablyalelet még nem került elő, s ugyanez mondható el a kísérőleletek tekintetében a 10. század utolsó harmadától megjelenő új ékszertípusokkal kapcsolatban is.

Úgy tűnik, a szablyáknál és az íjászfelszerelésnél jóval szűkebb időhatárok közé helyezhetjük a kétélű kardok sírba kerülését. A kutatás jelenleg széles körben elfogadott álláspontja szerint e fegyvertípus az augsburgi csatavesztés (955) után jelent meg nagyobb számban a magyar harcosok felszerelésében, s 1020/30 tájáig adatolható a sírba tételük. Sem magyar, sem külföldi érmével keltezett, nyugati típusú kétélű kardos sír mindeddig nem került elő.[1611] Ily módon sem azok a korábbi nézetek nem támaszthatók alá, amelyek kizárólag Géza fejedelem (972 körül–997) uralmának idejére korlátozták volna a kardok felbukkanását, sem azok a feltevések, amelyek szerint lelőhelyeik kirajzolnák az ő ellenőrzése alatt álló területeket, illetve meghatároznák azokat az ellenőrzési pontokat, ahova a fejedelmi hatalom a vele szemben álló törzsfők elszigetelése céljából telepítette volna újjászervezett haderejét.[1612] A pogány rítus szerint, gyakran lovukkal együtt eltemetett kétélű kardos harcosok sírjairól joggal jegyezte meg Kristó Gyula: *„...nehezen hihető, hogy a feltételezett államrendet és a vele összefonódott kereszténységet csupa pogány katona terjesztette volna fegyveresen a Kárpát-medence igen nagy részén".*[1613]

Észak-Magyarországról összesen 12 db kétélű kardot ismerünk. Sajnálatos módon azonban ezek közül 6 db szórvány (Abaszéplak 2 db, Eger-Kiskanda, Eger környéke, Szécsény környéke, Vác-Csörögi-puszta [597. lh]), leletkörnyezetükről semmit sem tudunk. További kettő temetőn belüli szórvány: a Miskolc-repülőtéri temetőhöz [453. lh] csak feltételesen sorolható a város egyik téglagyárában talált kard, a legalább 50 síros, teljesen tönkretett ecsédi temető [565. lh] megmaradt leletei az ezredforduló környékére keltezhetők. Mindössze négy kard származik régészetileg megfigyelt sírból. A Gyöngyöspata-Kecskekőn [563. lh] talált kétélű kard egy lovas íjász harcos mellett feküdt, Szob-Kiserdő [601. lh] 21. sírjában pedig nyilak, tegez, nyéltámaszos balta, nyitott hajkarikák, pántgyűrűk, huzalkarperecek és csikózabla, valamint körte alakú kengyelpár alkották a kísérőleleteket. Szob-Kiserdő [601. lh] 18. sírjának, valamint Szob-Vendelin [603. lh] 2. sírjának egyetlen fegyverlelete a kard volt, utóbbiban S-végű hajkarikák, huzalkarperecek és köves gyűrűk társaságában. A 12 fegyver közül öt azonos típusú (Petersen X: Ecséd [565. lh], Eger-Kiskanda, Szob-Kiserdő [601. lh] 18. sír, Szob-Vendelin [603. lh], Eger környéke), a gyöngyöspatai lelet [563. lh] besorolása nem végezhető el, ugyanis már eleve sérülten, a markolata nélkül került a sírba. Petersen S típusú kard került elő Vác-Csörögi-pusztán [597. lh], Szob-Kiserdő [601. lh] 21. sírjában. A kétélű kardok lelőhelyei az ezredforduló táján létesített központok szűkebb környezetében helyezkednek el: Abaújvár (Abaszéplak), Diósgyőr (Miskolc-Repülőtér [453. lh]), Gyöngyöspata (Ecséd [565. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh]) és Eger (Eger-Kiskanda és talán az ismeretlen lelőhelyű példány is) területén, illetve szomszédságában. A gyér és sokszor bizonytalan adatok azonban nem alkalmasak arra, hogy a 11. századi központok és a kétélű kardot tartalmazó temetkezések között szoros kapcsolatot mutathatnánk ki. Különösen feltűnő az Ipoly mentén kibontakozó csoportjuk, főként, ha figyelembe vesszük a kardokkal azonos időszakban megjelenő új fegyvertípusok, a nyéltámaszos balták (Szob-Kiserdő [601. lh], Szob-Vendelin [603. lh]), valamint a szárnyas lándzsa (Szob-Vendelin) felbukkanását is. Jellemző egyébként, hogy az egész észak-magyarországi régióból az említ-

[1610] Kovács 1990, 39–41.
[1611] Kovács 1990, 42–47, a korábbi nézetek áttekintésével és megalapozott helyreigazításával.
[1612] László 1939, 231–233; Bakay 1965, 27–29.
[1613] Kristó 1988, 29.

tetteken kívül más balta lelet nem került elő, s lándzsa is csupán egy, Kistokajból [454. lh].

A fegyveres sírokat tartalmazó temetők nagyobb méretű koncentrálódásáról Észak-Magyarország területén nem igazán beszélhetünk. Úgy tűnik, az ezredforduló évtizedeiben ez a kép módosult. A fegyveres sírok súlypontja Gyöngyöspata tágabb körzetében (Vámosgyörk [556. lh], Ecséd [565. lh], Lőrinci [561. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh]), valamint az Ipoly mentén mutatható ki. Mindezek azonban annyira halvány és bizonytalan adatok, hogy hiba lenne rájuk messzemenő következtetéseket építeni.

Úgy tűnik, Észak-Magyarország területén amúgy sem számolhatunk egy markáns fegyveres réteg jelenlétével. Erre utal a fegyveres sírok csekély számaránya is azokon a lelőhelyeken, amelyeknek legalább számottevő részletét ismerjük: A Bükkalján Kistokajban [454. lh] 79 sírból 6 tartalmazott fegyvert, ez az arány Miskolc-Repülőtéren [451. lh] 25:4, Ároktő-Dongó-halmon [458. lh] 33:1. A Mátraalján Aldebrőn [546. lh] a 34 sírból 12-ben nyugodott férfi, de csupán kettejük mellett találtak nyilakat, illetve tegezt. Hasonló a helyzet Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh] esetében, ahol sajnos a sírok nemek szerinti megoszlásáról semmit sem tudunk, de a 39 ismert temetkezés közül csak 3 tartalmazott fegyvert. Tiszanánán [540. lh] a 32 sírból tízben nyugodott férfi, de csupán kettejük mellé tettek fegyvert, a harmadik sír egyetlen nyílcsúcsa nem biztos, hogy fegyverként került a 16-17 éves fiú mellé. Némiképpen mások az arányok az alábbi lelőhelyeken: Besenyőtelek-Tepély-puszta II. temetőjében [539. lh] a feltárt 14 sírból 4 bizonyosan férfié volt, s mindannyian íjászfelszerelésükkel indultak a túlvilágra. Dormándon a 10 sírból 3 férfi volt, kettőt fegyverrel temettek [536. lh]. Gyöngyöspata-Kecskekőn [563. lh] a 6 feltárt sírból 2 fegyveres férfié volt, Lőrinciben [561. lh] pedig négyből kettőé. Kálon [548. lh] az arány a következő: 68 sír, 22 férfi, közülük 8 fegyveres. Sajnos azokkal a lelőhelyekkel, ahonnan csupán egy-két sírt ismerünk, csak jelzésszerűen számolhatunk, még akkor is, ha találtak bennük fegyvert (Eger-Répástető [527. lh], Erdőtelek-Bernáthegy [549. lh], Füzesabony-Kettőshalom [531. lh], Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh], Ludas-Varjú-dűlő [552. lh]), s ez fokozottan igaz a teljesen elpusztult temetők szórványleleteire (Ecséd [565. lh], Eger-Almagyar [526. lh], Eger-Kiskanda, Heves-Boconádi út [550. lh]). E tekintetben jellemzőnek tartom a tarnaörs-szentandrási határban feldúlt temető [557. lh] példáját: az egyetlen sorból álló, lovas sírokban és mívesen kidolgozott lószerszámokban gazdag lelőhely széthordott tárgyai közül még csak egy nyílhegy sem maradt ránk, pedig a korszak más lelőhelyeinek ismeretében szinte bizonyos, hogy e jelentős rangú közösség a harci eszközöket is eltemette halottaival. Találgatásokra azonban hipotéziseket nem építhetünk. A Jászság töredékes adatai e szempontból használhatatlanok. A vizsgálható börzsönyi és cserháti lelőhelyek a fentiekhez hasonló képet mutatnak. A fegyveres sírok aránya főként a kis sírszámú temetőkben viszonylag magas. Piliny-Leshegy 5 sírjából [574. lh] 3 fegyveres, a további lelőhelyek arányszámai a következők: Sóshartyán-Murahegy [576. lh]: 5:1, Sóshartyán-Hosszútető [577. lh]: 46:6, Sóshartyán-Zúdótető [578. lh]: 14:3, Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh]: 4:2, Penc-Tuszkolán [592. lh]:18:2, Rád-Kishegy [593. lh]: 51:5, Perse-Bérc [613. lh]: 6:1. Látható tehát, hogy a fegyveres sírok aránya főként a kis, 10 alatti sírszámú temetők némelyikében tekinthető magasnak, a több tucat sírt tartalmazó lelőhelyeken azonban csak néhány ilyen jellegű temetkezés fordul elő: Piliny-Sirmányhegy [575. lh]: 169:3, Szob-Kiserdő [601. lh]: 82:6, Szob-Vendelin [603. lh]: 142:6, Letkés-Iskola [604. lh]: 44:3, Letkés-Téglaégető I. [605. lh] és II. [606. lh].: 91:2 és 91:4, Kiskeszi [609. lh]: 436:9. Különösen feltűnő, hogy az új típusú fegyvereket (kétélű kard, szárnyas lándzsa, nyéltámaszos balta) is tartalmazó lelőhelyeken ugyanolyan alacsony a fegyveres sírok aránya, mint más, hasonlóan népesebb temetőkben. Ezek tehát semmiképpen nem tekinthetők a 10. század második felében újjászervezett katonai kíséret katonai jellegű temetőinek, olyannak végképp nem, mint amilyeneket a század első feléből például a Felső-Tisza-vidékről ismerünk.

A fegyvermellékletekhez szorosan kapcsolódnak a 10. századi férfisírokban talált rangjelző tárgyak (övveretek, veretes és lemezzel díszített tarsolyok, készenléti íjtegezek, nemesfém szerelékes szablyák). Az alábbiakban az e lelettípusok előfordulásából leszűrhető tanulságokat tekintem át.[1614]

[1614] A tárgytípusoknál szereplő számok azt jelzik, hogy az adott lelőhely hány sírjában fordult elő a tárgytípus.

12. táblázat. Rangjelző tárgyak Észak-Magyarországon

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Övveret	Tarsolylemez
Tiszaszederkény-Vegyi Kombinát	4+X	1+X	1	–
Szakáld-Mulatódomb (szórvány)	?	?	1	–
Miskolc-Repülőtér	25+X	?	1	
Besenyőtelek-Szőrhát (szórvány)	1+X	1+X	–	1
Eger-Szépasszonyvölgy	80+X	?	1(?)	–
Tiszanána-Cseh-tanya	32+X	10+X	–	1
Jászszentandrás-Járás-tanya	6+X	?	1	–
Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő	4+X	?	1	–
Karancsalja-Lapostető	1+X	?	1	–
Piliny-Leshegy	5+X	3	1	–
Nógrádsáp-Tatárka	20+X	?	1	–
Rád-Újhegy	1+X	1	1	–
Kiskeszi-Felső-Kenderesek	436	109	2 [férfi+gyermek]	–
Perse-Bérc-Bórszeg	6+54	?	1	–

A fenti rövid lista felületes áttekintéséből is azonnal kitűnik, hogy a rangjelző tárgyak közül jónéhány (veretes tarsolyok, veretekkel díszített készenléti íjtartó tegezek, nemesfémszerelékes szablyák) teljesen hiányzik Észak-Magyarország területéről. E lelettípust mindösszesze a veretes övek és a tarsolylemezek képviselik, azok is csekély mennyiségben, 14 lelőhely 14 sírjából. Nem találunk példát e két lelettípus kombinációjára sem, s ha ritkán előkerülnek is, akkor is temetőnként csupán egy-egy sírban fordul elő méltóságjelvény.

A Dunakanyartól, illetve az Ipoly-völgytől egészen a hajdani Zemplén megye nyugati határvonaláig ritkák a veretes övet tartalmazó sírok.[1615] Az Ipoly alsó folyása mentén, Kiskeszi 10–11. századi [609. lh] temetőjében karéjos övdíszek kerültek elő,[1616] melyek párhuzamai a régióból Erdőtelek-Bernáthegyről [549. lh] ismertek (lásd alább). A Cserhát területén csak Nógrádsápról [589. lh] (10–11. századi temető) és Rád-Újhegyről [594. lh] (feltehetőleg magányos temetkezés) ismerünk egy-egy övveretes sírt. A nógrádsápi veretek az archaikus indás-virágos díszítésűek közé sorolhatók,[1617] a rádiak párhuzama a Komárom környékéről származó szórvány övveretek között található.[1618] A következő csoport az Ipoly felső folyását kísérő nógrádi dombvidéken található (Karancsalja [573. lh], Karancslapujtő [572. lh], Piliny-Leshegy [574. lh] és Perse [613. lh]), a lelőhelyek a törzsi-nemzetségi arisztokrácia néhány síros családi temetői lehettek.[1619]

Kelet felé ezeket a Heves megyei leletek követik. Szabó János Győzőnek a Heves megyei 10. századi leletanyag áttekintése során tett azon megállapítása, mely szerint a veretes övek teljességgel hiányoznak a megye leletanyagából, közel járt ugyan a valósághoz, de teljesen mégsem fedte azt.[1620] E tárgytípus – igaz, csekély számú – jelenlétére ugyanis vannak adataink. Eger-Szépasszonyvölgyben az egyik elsőként feltárt temetkezés, a Turcsányi-szőlőben nyugvó lovas, fegyveres „A" sír medencéje körül a feljegyzések szerint csat, szíjvég és „bimbó alakú rézveretek" feküdtek [528. lh].[1621] Sajnos sem a tárgyak, sem ábrázolásuk nem maradt fenn, így közelebbit nem tudhatunk meg e leletről, csak valószínűsíthetjük, hogy az elhunyt derekára bronz- vagy rosszezüst veretekkel díszített övet csatoltak. Erdőtelek-Bernáthegyen [549. lh] katonai építkezés során ugyancsak lovas, fegyveres sírokat bolygattak meg, melyek mellékletei közül 3 db aranyozott ezüst és egy kisebb, bronz övveret látott napvilágot. Azt nem tudjuk, hogy valamennyi ugyanabból a sírból került-e elő, vagy két külön temetkezéshez tartoztak? A Jászszentandrás-Járás-tanyán talált, feltehetőleg kis sírszámú 10. századi temető övveretei közöletlenek. Az elmondottakat összefoglalva, a Mátraalja

[1615] Révész 1996, 130, további irodalommal, valamint ugyanott 64. kép.
[1616] Párhuzamaikat lásd: Révész 1996, 118–119, további irodalommal.
[1617] Révész 1996, 111–115.
[1618] Točík 1968, 32.
[1619] Az övkészletek elemeinek párhuzamairól részletesen lásd: Révész 1996, 130.
[1620] Szabó 1980, 114, 129. jegyzet.
[1621] Bartalos 1899, 129–130.

területéről tehát 1-3 veretes öves sír előkerüléséről vannak adataink. Közülük kettő 10. századi kis temetőből, a bizonytalan eger-szépasszonyvölgyi leletek [528. lh] talán 10. századi népesebb temetőből láttak napvilágot.

Az erdőtelki [549. lh] övverettípus párhuzamaival és kísérőleleteikkel az elmúlt évtizedek során több tanulmány is foglalkozott.[1622] A feldolgozások eredményei szerint e verettípus lelőhelyei főként a Felső-Tiszavidéken és a Duna–Tisza közén találhatók, a Dunántúlon egy, a Kisalföld északi részén két lelőhelyüket ismerjük, s ritkán fordulnak elő Dél-Magyarországon is. Használóik lovas, fegyveres, nem ritkán szablyával, sőt Kajárpécen a 10. század első harmadára datálható norvégiai eredetű egyélű karddal is felszerelt harcosok voltak, bár egy esetben, a karosi III/6. sírban [422c. lh] női lószerszámdíszként is előfordultak. Használatuk a 10. század első felére keltezhető, de a rendelkezésünkre álló adatok arra nem nyújtanak lehetőséget, hogy ezen időszakon belül finomabb időrendet is megállapíthassunk. Ennek hangsúlyozását azért tartom fontosnak, mert a verettípusról keleti párhuzamai (Krjukovo-Kuzsnoje 256. és 370. sír, Tabajevka) alapján felvetődött, hogy a keletről jött első, honfoglaló generáció hagyatékát, illetve friss keleti kapcsolatait jeleznék.[1623] Ezzel kapcsolatban azonban Kovács László jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a szóba jöhető leletanyag nagyobb számú magyarországi felbukkanása alapján a szálak inkább a honfoglaló magyaroktól mutatnak az ősmordvinok felé. Nem zárható ki azonban az sem, hogy ugyanabból az egyelőre még ismeretlen helyen dolgozó műhelyből kereskedelmi úton terjedt el e verettípus a magyaroknál és Kelet-Európában egyaránt.[1624]

A veretes övet tartalmazó sírok egy kisebb csoportja figyelhető meg a Sajó alsó folyása mentén (Tiszaszederkény [456. lh], Szakáld [455. lh], Miskolc-Repülőtér [453. lh]). A miskolci lelőhelyen azonban csak egy másodlagosan felhasznált övveret került elő, a szakáldi lelet pedig szórvány.[1625] Tiszaszederkényen [456. lh] egy kis sírszámú temetőt semmisíthettek meg, a 2. sír övvereteinek párhuzamai Vereben és a tiszabezdédi [379. lh] 3. sírban kerültek elő.[1626] A hajdani Abaúj megye területén egyetlen övveretes sír sincs.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az észak-magyarországi övveretes sírok lelőhelyei kisebb csoportokat alkotnak a Sajó alsó folyása mentén (Tiszaszederkény [456. lh], Szakáld [455. lh]), a Tarna alsó folyásánál (Erdőtelek [549. lh], Jászszentandrás), valamint az Ipoly medencéjének középső részén és az ahhoz kapcsolódó mellékfolyók völgyében (Karancsalja [573. lh], Karancslapujtő [572. lh], Piliny-Leshegy [574. lh], Perse [613. lh]). E lelőhelyekről töredékes voltuk ellenére is sejthető, hogy a törzsi-nemzetségi arisztokrácia kis sírszámú 10. századi temetői közé sorolhatók (Kovács IV. temetőtípus). A lelőhelyek e laza láncolatát kiegészítik az övveretes sírokat tartalmazó nagyobb sírszámú 10. vagy 10–11. századi temetők (Miskolc-Repülőtér [453. lh], Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Nógrádsáp-Tatárka [589. lh], Kiskeszi, Kovács V–VI. típus [609. lh]). E lelőhelycsoportok vagy lelőhelyek egymástól viszonylag nagy távolságra helyezkednek el, szoros kapcsolat nem mutatható ki közöttük.

Az övveretek csekély számával összhangban a vizsgált térségből mindössze két tarsolylemez került elő (Besenyőtelek-Szőrhát [537. lh], Tiszanána-Cseh-tanya 1. sír [540. lh]). Igaz, ehhez hozzá kell tennem, hogy másutt országrésznyi területekről teljességgel hiányoznak a hasonló leletek. A 10. századi magyarság egyik legfontosabb méltóságjelvényének, a tarsolylemeznek a felbukkanása önmagában is rendkívül fontos jelenség.[1627] Az eddig ismert 26 példány zöme a Felső-Tisza-vidéken került elő, de egy kisebb, egyelőre négy lelőhelyből (Besenyőtelek [539. lh], Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh], Szolnok-Strázsahalom [492. lh], Ecsegfalva-Bokroshalom [166. lh]) álló csoport a Közép-Tisza-vidéken is kibontakozik.

A tiszanánai [540. lh] és a besenyőtelki [539. lh] lemezek a díszítetlenek közé tartoznak (az eddig ismert leletek közül összesen 10 db sorolható ebbe a körbe). A besenyőtelki lemez szegélyén látható kettős szegeccsel rögzített levél alakú veret díszítőelemként felbukkan a kenézlői I. temető [419a. lh] 3. sírjában talált tarsolylemez közepén is, a közeli párhuzam jeleként. Ugyanez a díszítés látható a palmettamintás szolyvai tarsolylemez szegélyén [417. lh], s egyenes oldalának bojtokat imitáló díszítményei között is. E minta feltehetőleg a veretes tarsolyok szegélydíszeit idézi.

Sajnos a besenyőtelki [539. lh] és a tiszanánai sírt [540. lh] egyaránt feldúlták a találók a homokkitermelés

[1622] Kovács 1992, 159–164; Révész 1996, 118–119.

[1623] Mesterházy 1990a, 238, 28. jegyzet, további irodalommal.

[1624] Kovács 1992, 164. – A honfoglaló magyarokat és az ősmordvinokat egyaránt övveretekkel ellátó ismeretlen helyű ötvöscentrumról a tiszakécskei és a krjukovo-kuzsnojei övek összevetése kapcsán: Erdélyi 1977, 69. Vele szemben Bálint Csanád ugyanezen kérdésben arra a megállapításra jutott, hogy a hazai példányok magyarországi készítésűek, keleti párhuzamaik viszont nem a Kárpát-medencéből kerültek oda, hanem helyi fejlődés eredményeként alakultak ki (Bálint 1989, 138).

[1625] Párhuzamaikat lásd: Révész 1996, 57–58, 109–110.

[1626] Révész 1996, 130.

[1627] A tarsolylemezek értékeléséről összefoglalóan, a korábbi szakirodalmat és kutatástörténetet is áttekintve: Révész 1996, 144–153.

során. A tiszanánai temetkezés egy 12-14 éves legényke lovas sírja volt, tarsolylemezén kívül csak lószerszáma (ezüstlemezes nyereggel) maradt ránk, egyéb leleteiről nem tudunk. A besenyőtelki sír leletkörülményeiről csupán annyit lehetett kideríteni, hogy az elhunyt koponyáját trepanálták, s a mellékletek között lócsontok, agyagedény, nyílhegyek, s a tarsoly zárószíjának a veretei voltak. Ezen kívül még több Ny–K-i tájolású sír is előkerült, azok mellékletei azonban az utolsó szálig elkallódtak.[1628] E csekély adatok alapján nem kizárt, hogy Besenyőtelken egy, a tiszanánaihoz [540. lh] hasonló temető pusztult el. Aligha véletlen, hogy mindkét lelőhely a Mátraalján, a Laskó-patak, a Hajas-ér és a Hanyi-ér térségében került elő. E körzet más temetői és sírleletei (Besenyőtelek-Tepély-puszta II. [539. lh], Füzesabony [531–533. lh], Dormánd-Hanyipuszta [536. lh], Heves [551. lh], Pély [559. lh]) egy módos 10. századi közösség itteni megtelepedésére utalnak.

Az eddigiekből kiderült, hogy fegyverek és méltóságjelvények viszonylag kis számban fordulnak elő az észak-magyarországi 10. századi temetőkben, még azokban is, amelyek sejthetőleg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia nyughelyei lehettek. E képet tovább árnyalja a fémből készült ruhadíszek elterjedésének a vizsgálata.

13. táblázat. Fém ruhadíszek Észak-Magyarországon

Lelőhely	Csüngős veretek	Öntött, négyzet alakú veret	Rombusz alakú ruhadíszek	Öntött, kerek veretek	Préselt ruhadíszek	Veretes csizma	Hajfonatkorongok
Szakáld-Mulatódomb	–	–	–	–	–	1 (?) szórvány	–
Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya	–	–	4	–	4	–	1
Szentistván-Községi temető	–	–	–	–	–	–	1 (szórvány)
Ároktő-Dongó-halom	1	–	–	–	1	–	–
Eger-Szépasszonyvölgy	–	–	–	–	–	–	1
Aldebrő-Mocsáros	1	–	–	–	4	–	2
Besenyőtelek-Tepély-puszta II.	–	–	2	–	–	–	–
Dormánd-Hanyipuszta	1	–	3	–	2	–	1
Gyöngyöspata-Kecskekő	–	–	–	–	1	–	–
Heves-Kapitányhegy	–	–	–	–	–	1	–
Kompolt-Krumpliföld	–	1	–	–	–	–	–
Pély-ism. lh	–	–	–	–	–	1 (?) szórvány	–
Pétervására-Laktanya	–	–	1	–	–	–	–
Rózsaszentmárton-Felsőcser	–	–	–	–	1 (szórvány)	–	–
Tarnaörs-Szentandrási határ	–	1 (szórvány)	–	1	–	–	–
Tiszanána-Cseh-tanya	–	–	1	1	–	1	–
Újlőrincfalva-Magyarad	2	–	–	–	–	–	–
Visonta-Felsőrét	–	–	2	–	1	–	–
Jászárokszállás-Legény B. tanyája	1 (szórvány)	–	–	–	–	–	–
Jászágó	1 (szórvány)	–	–	–	–	–	–
Jászfényszaru-Kórés-tanyák	–	–	–	–	–	1	–
Jászberény-Csegelapos	–	–	–	1 (szórvány)	–	–	–
Piliny-Leshegy	–	–	–	–	–	1	–
Piliny-Sirmányhegy	–	–	–	–	3	–	–
Szob-Ipolypart	1	–	–	1	–	–	1
Szob-Kiserdő	–	–	2	–	3	1	1
Szob-Koliba	1	–	–	–	–	–	–
Szob-Vendelin	3	–	–	3	–	–	–
Letkés-Téglaégető II.	–	–	–	5	–	1	–
Ipolyszalka	–	1	1	–	–	–	–
Kiskeszi-Felső-Kenderesek	–	–	–	–	–	–	2
Perse-Bérc-Bórszeg	–	–	–	1	1	–	–
Sóshartyán-Hosszútető							1
Nógrádsáp-Tatárka	1						

[1628] Szabó 1969, 55.

Ruhadíszeket Észak-Magyarország 31 lelőhelyének 48 sírjából ismerünk, további 8 lelet szórványként került elő. A korszak leletanyagával összhangban a díszítmények túlnyomó többsége felnőtt nők, ritkábban leánygyermekek sírjából látott napvilágot. Férfiak csak elvétve ékesítették a viseletüket nemesfémből készült veretekkel: Gyöngyöspata-Kecskekőn [563. lh] két kerek aranylemez, Kálon [548. lh] préselt ezüstből készült „splitterek", Tarnaörsön pedig egyetlen kerek pityke feküdt férfisírban, s egyikről sem bizonyos, hogy valamely ruhadarabra illesztették azokat [557. lh]. A lelőhelyek túlnyomó többsége a 10. századra keltezhető. Néhány olyan temető, vagy temetőrészlet ismert, amely az ezredforduló időszakára – a 10. század utolsó, illetve a 11. század első negyedére – datálható, vagy használata a 10. században indult, s átnyúlt a 11. századba is (Ároktő-Dongó-halom [458. lh], Besenyőtelek-Tepély-puszta II. [539. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh], Rózsaszentmárton-Felsőcser [562. lh], Visonta-Felsőrét [554. lh], Piliny-Sirmányhegy [575. lh], Szob-Koliba [602. lh], Szob-Vendelin [603. lh], Letkés-Téglaégető II. [606. lh]). Ezek elemzése során azonban arra az eredménye jutottam, hogy az érintett sírok zöme még a 10. század végéig a földbe került. Mindössze egyetlen olyan lelőhelyünk van, amelynek két, ruhadíszeket tartalmazó sírja – érmékkel keltezetten is – bizonyosan a 11. század második negyedére keltezhető (Újlőrincfalva 35., 37. sír [541. lh]). Mindez összhangban van a korszak más lelőhelyein tapasztalt jelenségekkel. I. (Szent) István (997/1000–1038) uralmának a végére a hajdani pompás, nemesfémekben gazdag keleti viselet lassan elenyészett, helyét az anyagi kultúrájában is egységesülő magyar fejedelemség, majd királyság területén élő népek uniformizált ékszeranyaga vette át. Az új viseletről – éppen a fémdíszek hiányában – alig tudunk valamit. A szórványos adatok azonban arra utalnak, hogy a hagyományos öltözék, vagy annak egyes darabjai – legalábbis helyenként – még legalább a 11. század harmadik negyedéig fennmaradt, jellemző módon főként a kislányok ruházatában.

A kérdés csupán az, hogy Észak-Magyarország területén a csüngőtagos veretekkel ékesített ruházat tekinthető-e a honfoglalás kori viselet szerves folytatásának. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy éppen e régióban a 10. században a nagy méretű csüngőtagos kaftánveretek hiányoznak, a Szőke Béla által behatárolt második viseleti csoport emlékei legfeljebb jelzésszerűen mutathatók ki! Gyakorlatilag hasonló a helyzet a kis méretű, csüngőtagos ruhadíszekkel is, melyek szerény jelenlétére a Bükkalján mindössze az ároktői lelet [458. lh], a Mátraalján és a Jászságban a dormándi szórványlelet [536. lh] és az aldebrői [546. lh] (sajnos kirabolt és így viseleti szempontból nem elemezhető) 20. sír négy verete, valamint a szórvány jászárokszállási [467. lh] és jászágói [463. lh] lelet utal. Kisebb mértékű sűrűsödésük mindössze Szob környékén (Ipolypart [600. lh], Koliba [602. lh], Vendelin [603. lh]) mutatható ki. E verettípus használata országos szinten a 10. század elejétől a 11. század közepéig, második harmadának végéig keltezhető, s bronzból öntött, gyakran ónozással ezüst benyomását keltő sorozatai előfordulnak a hagyományos terminológia szerint „köznépinek" nevezett temetőkben is.[1629]

A régió területén az előzőnél jóval kedveltebb ruhadísznek a préselt ezüstrozetták számítanak. Összesen 9 lelőhely 19 sírjából ismert az előfordulásuk. E díszítmények az egész 10. századi magyar településterületen használatosak voltak, sőt kimutathatók a 11. század első évtizedeiben is. Tömegesen a 10. század második harmadában jelentek meg, s a század második felében volt leggyakoribb a használatuk.[1630] Főként a gazdag nők viseletét ékesítették, de ritkábban előfordulnak szerényebb leletanyagú temetők sírjaiban is. Az észak-magyarországi leletek ezen összképbe beleillenek. Kísérőleleteik alapján valamennyi említett sírt a 10. században ásták meg. A tárgytípus elterjedése a Kárpát-medencén belül korántsem egyenletes, lelőhelyeik főként Dél-Magyarországon sűrűsödnek a Körösöktől az Aranka-folyó vidékéig, valamint a Duna–Tisza közének ezzel szomszédos keleti sávjában.[1631]

A préselt rozettákat több esetben rombusz alakú ruhadíszekkel együtt találták (Kistokaj-Gerendadűlő, Homokbánya [454. lh], Dormánd 1–2. sír [536. lh], Visonta-Felsőrét 22. sír [554. lh], Szob-Kiserdő [601. lh]), de az utóbbiak felbukkannak egyedüli ruhadíszként is (Ároktő-Dongó-halom [458. lh], Besenyőtelek-Tepély-puszta II. 1., 8. sír [539. lh], Dormánd 6. sír [536. lh], Pétervására-Laktanya [542. lh], Tiszanána-Cseh-tanya 23. sír [540. lh], Visonta-Felsőrét 46. sír [554. lh], Piliny-Sirmányhegy [575. lh], Szob-Kiserdő [601. lh], Perse-Bérc [613. lh]). Területünkön e verettípus volt a leggyakrabban alkalmazott díszítmény. A rombusz alakú ruhadíszeket országos szinten túlnyomórészt a társadalom vagyonosabb rétegeibe tartozó nők viselték a 10. század első kétharmadában, bár előfordulásuk az ezredforduló tájáig kimutatható. A csüngőtagos veretekkel ellentétben sohasem váltak

[1629] Bálint 1991, 123–132.

[1630] Révész 2001, 16–32, további részletes irodalommal.

[1631] Kiss 1987, 131–134; Bálint 1991, 263, *Taf.* XLIV. 5. – Anyaggyűjtésüket kiegészítette, s ennek nyomán az elterjedési területet módosította: Révész 2001, 29.

a szerényebb anyagi helyzetű nők viseleti tárgyává, bronzból készült változataik nincsenek. Kiemelkednek viszont e csoportból az ipolyszalkai, aranyból készült rombusz alakú ruhadíszek [608. lh]. Legtöbb lelőhelyük a Maros–Körös–Tisza vidékén, s a Duna–Tisza közén található.[1632] Észak-Magyarországon a rombusz alakú ruhadíszek kétségtelenül az adott temetők mellékletekben leggazdagabb női sírjaiból kerültek elő. Úgy tűnik, a veretek számának a megoszlása valamiféle rendszert követett. 16 db található a pétervásári 1. [542. lh] és 14-18 db a visontai [554. lh] 22. sírban. A következő csoportba a 7-8 veretet számláló leletegyüttesek tartoznak (Besenyőtelek-Tepély-puszta II. 1. sír [539. lh], Dormánd 1–2. sír [536. lh], Visonta 46. sír [554. lh]), majd ezeket követik a mindössze 3 db ruhadíszből álló készletek (Besenyőtelek-Tepély-puszta II. 8. sír [539. lh], Dormánd 6. sír [536. lh]). A kirabolt, s mindössze egyetlen rombusz alakú veretet tartalmazó tiszanánai 23. sír [540. lh] ebből a szempontból nem értékelhető. Elképzelhető, hogy a veretkészletek ezen eltérő számú csoportjai más-más díszítőfunkciót jeleznek az eddigi, véleményem szerint túlzottan leegyszerűsítő „ingnyakveret" kategóriával szemben. E jelenségnek a jövőben érdemes lesz komolyabb figyelmet szentelni.

Meglepő viszont, hogy a korabeli magyar szállásterület más részein oly gyakori, s többféle díszítő funkcióban is felhasználható, kéregöntéssel készített kerek, aranyozott közepű ezüstpitykék a régió lelőhelyeiről szinte teljesen hiányoznak. A Mátraalján mindössze Tarnaörs-Szentandrási határ 1. sírjából [557. lh], valamint a tiszanánai 13. sírból [540. lh] került elő egy-egy példányuk, s egy szórványsorozatot ismerünk Jászberény-Csegelaposról [469. lh]. Mindössze az Ipoly mentén tekinthetők viszonylag gyakorinak, többnyire csüngőtagos vereteket is tartalmazó sírok mellékleteiként (Szob-Ipolypart [600. lh], Szob-Vendelin 3 sír [603. lh], Letkés-Téglaégető II. 5 sír [606. lh], Perse [613. lh]).

Ugyanennyire csekély a veretes lábbelik száma is. Jellemző módon főként rozettás lószerszámos sírokban (Heves-Kapitányhegy [551. lh], Tiszanána 2. sír [540. lh], Jászfényszaru-Kórés-tanyák [475. lh], Piliny-Leshegy [574. lh]) nyugvó nők – egyébként semmiféle más nemesfém ruhadíszt nem tartalmazó – viseletéhez tartoztak ezüstveretes csizmák. A szórványként előkerült szakáldi [455. lh] és pélyi [559. lh] veretek csizmaveretként való szerepeltetését csak fenntartással fogadhatjuk el, valójában azok több funkcióban is elképzelhetők. Veretes lábbelit találtak még Szob-Kiserdőn [601. lh] és Letkés-Téglaégető II. [606. lh] temetőben.

A kompolti 1. sír [547. lh] négyzet alakú öntött, aranyozott ezüstverete (női övveret?), valamint a hasonló, Tarnaörs-Szentandrási határban feldúlt sírok [557. lh] egyikéből való díszítmény lehetett kantárdísz vagy tarsolyveret is. Egyedül az ipolyszalkai [608. lh] veretet tarthatjuk nagyobb valószínűséggel ruhadísznek.

Mindezzel együtt az Észak-Magyarországról eddig ismert 10. századi nemesfém díszes női viselet meglepően egységesnek tekinthető. E körön belül a préselt rozetták és a rombusz alakú ruhadíszek domináns szerepet játszanak, minden más ékítmény csak a szabályt erősítő kivételként jelenik meg, vagy éppen teljesen hiányzik. Ez utóbbiak hiánya vagy csekély száma azonban éppoly fontos jelenség, mint az előbbiek viszonylagos gyakorisága. Természetesen az egyes 10. századi közösségek jelentős módon eltértek egymástól abban a tekintetben is, hogy módosabb nőtagjaik alkalmaztak-e egyáltalán nemesfém ruhavereteket. Míg ugyanis a kistokaji [454. lh], aldebrői [546. lh], dormándi [536. lh], pétervására-laktanyai [542. lh], s kisebb mértékben a 10. századi periódusukban a besenyőtelki (II. temető) [539. lh], visontai [554. lh], szob-kiserdei [601. lh], szob-vendelini [603. lh] és a letkési II. [606. lh] temetőt létesítő népességre ez jellemző volt, ugyanakkor a Bükkalján megtelepedett, valamint az eger-szépasszonyvölgyi [528. lh], káli [548. lh], tiszanánai [540. lh], pilinyi [574. lh], sóshartyáni [576–578. lh] és kiskeszi [609. lh] közösségek viseletében csak nyomokban jelentkezett, vagy teljességgel hiányzott. Kiemelkedően gazdag nemesfém viselettel eltemetett női sírt az egész régióban nem találunk. Egyedül az ipolyszalkai arany rombusz alakú ruhadíszekkel, négyzet alakú öv- vagy kaftánveretekkel elhantolt nő hagyatéka emelkedik ki valamelyest e szegényes lelethorizontból [608. lh].

Észak-Magyarország 9 lelőhelyének 11 sírjából kerültek elő hajfonatkorongok. Közülük 4 lelet öntött áttört, a további 7 préselt lemezes kialakítású. A régió területéről ismert rendkívül csekély számú elsőrangú ötvösmunkának tekinthető honfoglalás kori műalkotások közé sorolhatók a hajfonatkorongok, s közülük is az élre kívánkozik az aldebrői 20. sírban talált [546. lh], mitikus állatalakot ábrázoló, préselt lemezes, aranyozott ezüst korongpár, melynek legközelebbi párhuzamait a karosi II/47. [422b. lh] és a III/5. sírokból [422c. lh] ismerjük.[1633] Hasonló korongpár került elő Balatonújlak-Erdő-dűlőn egy 17 síros, a 10. század közepére – második harmadára keltezhető temető 15. sírjából is.[1634] Jóllehet apró eltérések kimutathatóak a négy lelet mitikus állatalakjainak ábrázolásaiban, készítésük azonos műhelyhagyomá-

[1632] Szőke 1962, 26, 76–77; Bálint 1991, 136; Révész 1996, 94.
[1633] Révész 1996, 82–87.
[1634] Siklósi 2004, 31–34.

nyokra vezethető vissza. A kissé távolabb eső párhuzamok közé tartozik a Szatymaz-Jánosszállás, katonaparti [791. lh] temető 2. sírjából napvilágot látott hajfonatkorong, amelynek esetében a griffszerű állatalak testét az aldebrőiekhez hasonlóan három mezőre osztották.[1635] E mitikus lényekhez nagyon hasonlítanak a szórványként Szarvas környékén lelt karperecen ábrázolt állatalakok is.[1636] A hajfonatdíszek e csoportja ugyan viszonylag kevés számú leletből áll, de magas művészi színvonalon készített ékítményeket tartalmaz. Lelőhelyeik (Balatonújlak kivételével) Észak-, Északkelet-Magyarországon csoportosulnak, s kísérőleleteik alapján a 10. század második harmada előtt aligha kerülhettek földbe. Ismertek öntött változataik is, zömmel az Alföld keleti és déli sávjából: Sarkadról, Hencidáról, Gyuláról, Madarasról, Gálospetriből és Tardoskeddről, valamint Sárrétudvariból, nem utolsósorban pedig az aldebrői temető 13. sírjából.

A dormándi 1. sírból [536. lh] előkerült hajfonatkorongpárt négyágú palmettás szalagfonattal díszítették, pontos párhuzamát a 10–11. századi leletanyagból nem ismerjük, csak az ábrázolás egyes részleteinek analógiáit. E motívum hordozói a lemezes hajfonatkorongok egyik legtöbb darabból álló csoportját alkotják, melyek között az egyszerű kivitelű, központi kör alakból kiágazó négyágú levélmintát formázó példányok éppúgy megtalálhatók, mint a finoman kidolgozott változatok.[1637] A négyágú díszeket Dienes István napamulettként értelmezte,[1638] s e nézetet továbbfejlesztve Szabó János Győző arra az eredményre jutott, hogy e korongokon a középső rombusz, illetve kör alak, s az abból kiágazó négyágú díszítés a Földet, a négy égtájat és a világmindenséget jelképezte.[1639] Öntött, áttört változatai csak csekély számban ismertek (Gödöllő [619. lh], Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Szivattyútelep [626. lh]). A dormándi [536. lh] korongpár peremét díszítő, ívesen visszahajló félpalmetták legközelebbi párhuzamai a törökkanizsai [72. lh][1640] és a Szolnok-Beke Pál halma I. temetőben előkerült [489. lh][1641] hajfonatkorongokon figyelhetők meg, jelentős eltérés viszont, hogy az utóbbi két lelet a négyágú mintás korongok egyik sajátos alcsoportjához, a szvasztikamintás példányokhoz sorolható. Az e csoportba tartozó lemezes hajfonatkorongok ellenben a Kárpát-medence szinte minden térségében felbukkannak, s használatuk még a 11. század első harmadából is kimutatható.[1642] A dormándi temető [536. lh] azonban jelenlegi tudásunk alapján a 10. század első felére keltezhető. A négyágú díszítményekkel ellátott hajfonatkorongok legegyszerűbb kivitelű, s egyben leginkább elterjedt változatai közé sorolhatók a Szob-Kiserdőn [601. lh] és Szob-Ipolyparton [600. lh] talált példányok. Az egyedi mintázatú sóshartyáni korongpárban [577. lh] Fodor István az iráni mitológia hatását vélte felfedezni.[1643]

Az egri, kistokaji [454. lh] és szentistváni [461. lh], életfa előtt álló mitikus állatalakot ábrázoló, öntött, áttört, ezüstözött bronz hajfonatkorongokon lévő ábrázolás eredetét, lehetséges gondolati hátterét legutóbb Fodor István és e sorok írója vizsgálta.[1644] E hajfonatkorongok szinte az egész Kárpát-medencében feltűnnek.[1645] Legnagyobb számban Észak- és Kelet-Magyarországon,[1646] de ismerünk kettőt a Duna–Tisza közéről és a Dunántúlról, s egyet a Kisalföld északi részéről is. Egyszerűbb kidolgozású, kevéssé míves változataik (Békéscsaba [137. lh], Óbesenyő-Bukovapuszta [38. lh], Gálospetri [266. lh], valamint Mándok [386. lh] és Rakamaz [405. lh]) az Alföld keleti és déli sávjában lakó népesség körében voltak kedveltek.[1647] A leleteknek csupán kis része származik teljesen feltárt temetőből, többségük szórványként vagy néhány síros temetőtöredékből látott napvilágot. Így is feltételezhető azonban, hogy viselőik zömmel a törzsi-nemzetségi arisztokrácia sorába tartozhattak, hármat közülük (Békéscsaba, Óbesenyő-Bukovapuszta, Mándok) rozettás lószerszámveretek kíséretében hantol-

[1635] Bálint 1991, 37.
[1636] Kovalovszki 1960, 173–182.
[1637] Dunaszekcső, Dunaalmás, Sárbogárd-Tringer-tanya 24. sír, Solt-Tételhegy, Tiszaeszlár-Dióskerti tábla [333. lh] 1. sír, Tápé-Malajdok-B [108. lh] 17. sír, Szőreg-Homokbánya [63. lh] „A" sír, Nagyrév [505. lh], Törökkanizsa [72. lh], Nemeskosút, Tiszabő [494. lh], Eperjes, Szolnok-Szanda.
[1638] Dienes 1972, 84, 41. kép; hasonlóképpen: Fodor 1980, 210.
[1639] Szabó 1980a, 284–288; Szabó 1983, 40–49.
[1640] Katalógus 1996, 355–356 (Fodor István).
[1641] Madaras 2003, 277–282.
[1642] Bálint 1991, 93–96.
[1643] Fodor 1973, 32–41.
[1644] Fodor 1980, 189–219; Révész 2014, 401–420.
[1645] Nyíracsád-Szentirmay-föld [297. lh], Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya [454. lh], Békéscsaba-Erzsébethely [137. lh], Kecel környéke, Dunamocs, Tiszaeszlár-Bashalom II. temető [332. lh], Óbesenyő-Bukovapuszta [38. lh], Gálospetri [266. lh], Kunpeszér [691. lh], Vörs-Majori-dűlő 208. sír, Győr-Malomszéki-dűlő, Gyulafehérvár-Mentőállomás [16. lh], valamint egy, a lausanne-i múzeumban őrzött ismeretlen lelőhelyű, de feltehetőleg Magyarországról származó korong. Feltehetőleg e körbe tartoznak a Mándok-Tetenkén [386. lh] és Rakamaz-Fő utcán [404. lh] talált hajfonatkorongok is, mint e típus egyszerű, szinte már puritán kialakítású darabjai.
[1646] Az ábrázolásmód egyetlen préselt, lemezes változata a zempléni sírból ismeretes: Budinský-Krička–Fettich 1973, 45. kép
[1647] Révész 1997a, 173–174.

tak el. Viszonylag szerény gazdagságú leletkörnyezetből az egri és a kistokaji, valamint a vörsi korong került elő. Az életfa előtt álló állatalakos hajfonatkorongokat tartalmazó sírokat kísérőleleteik alapján a 10. század első kétharmadára keltezhetjük,[1648] bár néhány darab feltűnhetett még a század utolsó éveiben is. Az egyes példányok megmunkálásában, kidolgozottságában mutatkozó különbségek semmiképpen sem jelentenek valamiféle kronológiai vagy fejlődési sort, hiszen a különböző változatok egy időben, egymás mellett voltak forgalomban. E jelenségek inkább az eltérő hagyományok – vagy megrendelői ízlés – alapján dolgozó műhelyeket jelezhetik.

A Szentistvánban [461. lh] talált korongpár lovas figurát ábrázoló csüngőjének egyetlen párhuzama ismert a Kárpát-medencéből: a Sárrétudvari-Hízóföldön [281. lh] feltárt temető 83. sírjából, egy *infans* I. gyermek állcsúcsa alatt . A sárrétudvari temető használatát a 10. századra helyezhetjük. Ezen belül azonban a korongot tartalmazó sírt pontosabban nem tudjuk datálni.[1649] A szentistváni és sárrétudvari lovas csüngők mérete és kidolgozása olyan tökéletes egyezést mutat, hogy akár azonos öntőmintából kikerült daraboknak is gyaníthatjuk azokat. E feltevést azonban csak anyagvizsgálattal lehetne beigazolni.

A hajfonatkorongokat tartalmazó lelőhelyek közül a dormándi [536. lh] kétségkívül a leggazdagabbak közül való (Kovács IV. temetőtípus). Ugyanez korántsem mondható el az összes többiről. Nem csak a melléklet nélküli sírok nagy száma miatt: ha bármelyiknek a leletei közül kivesszük a hajfonatkorongokat, a maradék igencsak szerény tárgyi hagyatékról tanúskodik. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy ezek az alkalmanként elsőrangú ötvösmunkák kissé idegenként hatnak ebben a környezetben. Dormánd kivételével valamennyi temető a 10. vagy 10–11. századi népesebb temetők közé sorolható (Kovács V. és VI. temetőtípus).

A melléklet adás tekintetében a fegyverekkel és a méltóságjelvényekkel szorosan összekapcsolódnak a lovas temetkezések. Az alábbi táblázatban és annak kiértékelésében ezek tanulságait tekintem át.

14. táblázat. Lovas és lószerszámos temetkezések Észak-Magyarországon

Lelőhely[1650]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Hejce	?				szórvány: 2 db kengyel
Monaj	1+X	1			
Szikszó-Vadász-patak partja	2+X	1			*1*
Tiszaszederkény-Vegyi Kombinát	4+X	1			1+*2*
Szakáld-Mulatódomb	?				szórvány: 6 db kengyel, 2 db zabla
Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya	79+X	1			szórvány: 1 db kengyel, 3 db zabla
Miskolc-Repülőtér	25+X	1+*1*			
Edelény-Finke	1+X	1			
Tiszakeszi-Szódadomb	?				szórvány: 1 db zabla
Aldebrő-Mocsáros		*1*	*1*		
Besenyőtelek-Szőrhát	1+X	1			
Besenyőtelek-Tepély-puszta II.	14+X	1+*1*	1		
Dormánd-Hanyipuszta	10+X	2+*1*	1		szórvány: 1 db kengyel, 1 db zabla
Eger-Almagyar	?				szórvány: lócsontok, 2 db kengyel 1 db zabla
Eger-Répástető	2+X	2			
Eger-Szépasszonyvölgy	80+X	2+*1*			5+*1*
Füzesabony-Kettőshalom	1	*1*			
Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta	1+X	*1*			
Gyöngyöspata-Kecskekő	6+X	1			
Heves-Boconádi út	?				szórvány: lócsontok, 1 db kengyel

[1648] Hasonló eredményre jutott az áttört korongokat tartalmazó temetők pénzleleteinek vizsgálata alapján: Nagy 1968, 84–85.

[1649] Nepper 2002, 310, 251. tábla 12.

[1650] A táblázatban **bold**dal a lócsontokat és lószerszámot, *kurzív*val a csak lószerszámot tartalmazó sírok számát jelöltem az adott lelőhelyen.

Lelőhely[1650]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Heves-Kapitányhegy	1		1		
Kál-Legelő	68+X	*2*			
Kompolt-Krumpliföld	7+X				1
Lőrinci-Selypi-puszta	4+X	2			
Ludas-Varjú-dűlő	1	1		(egy magányos férfi)	
Maklár-Kavicsbánya	?				szórvány: 1 db kengyel
Tarnaörs-Rajnapart	1			1	
Tarnaörs-Szentandrási határ	11+X				szórvány: 4 sírban lócsontok, 8 db kengyel, 4 db zabla
Tiszanána-Cseh-tanya	32+X	1+*1*	1+*1*	1+*1*	*1*
Visznek-Kecskehegy	4+X	*2*			
Jászszentandrás-Járás-tanya	6+X				„lószerszámok"
Jászapáti-Homokbánya	1+X	1			
Jászfényszaru-ismeretlen lh	?		*1*		
Jászfényszaru-Kórés-tanyák	1		*1*		
Jászfényszaru-Nagy-Agyagos	1		*1*		
Jászberény-Alsómuszáj	?				szórvány: 3 db kengyel, zabla
Piliny-Leshegy	5+X	3	2		
Piliny-Sirmányhegy	169+X	2			
Sóshartyán-Murahegy	5+X	*1*			*1*
Sóshartyán-Hosszútető	46+X	1			*2*
Balassagyarmat környéke	?				szórvány: 2 db kengyel, 1 db zabla
Nógrádkövesd-Vasútállomás	4+X	1+*1*			
Rád-Kishegy	51+X	2+*2*			
Rád-Újhegy	1+X	1			
Szob-Kiserdő	82	*1*			
Letkés-Iskola	44+X	*1*			
Letkés-Téglaégető II.	91+X	*3*			
Ipolyszalka	3+X		*1*		
Ipolypásztó	?				szórvány: 2 db kengyel
Perse-Bérc-Bórszeg	6	1	*1*		
Kiskeszi-Felső-Kenderesek	436	4+*2*			
Erdőtelek-Bernáthegy	3+X	*2*			
Karancsalja-Lapostető					
Nógrádsáp-Tatárka	20+X	1			1+X (nyeregvasalás)

Észak-Magyarország területéről 54 lelőhelyről ismerjük a lovas temetkezés valamelyik változatát. Több temetőt azonban részlegesen vagy teljesen feldúltak, így az említettek közül 9 lelőhely esetében csak a lócsontok vagy lószerszám előkerüléséről maradt fenn híradás (Szakáld-Mulatódomb [455. lh], Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya [454. lh], Tiszakeszi-Szódadomb [457. lh], Besenyőtelek-Szőrhát [537. lh], Eger-Almagyar [526. lh], Heves-Boconádi út [550. lh], Dormánd-Hanyipuszta [536. lh], Tarnaörs-Szentandrási határ [557. lh], Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh]). További 7 esetben a lelőhely egyedüli emlékei a lószerszámok vagy lócsontok, melyek előkerülési körülményeiről semmit sem tudunk (Hejce [440. lh], Bogács-Pazsagpuszta, Maklár [534. lh], Novaj, Jászberény-Alsómuszáj [468. lh], Szurdokpüspöki, Balassagyarmat környéke). A lovas/lószerszámos temetkezések számát e szórványleletek minimálisan 24 sírral emelik. Lócsontokat 27 temető 51 sírjában találtak. Utóbbiak közül 35 férfi, 6 nő, 3 fiatalkorú csontjait rejtette, 7 sír nemét vagy életkorát nem ismerjük. Ezen kívül 39 olyan temetkezésről is tudunk, amelyekben csak lószerszámok voltak, 23 férfi, 7 nő,

1 gyermek és 7 meghatározhatatlan nemű vagy életkorú egyén sírjában.

A vizsgált melléklettípust tartalmazó temetők területi megoszlása – kis eltérésekkel – megegyezik azzal, ahogyan a fegyveres sírok lelőhelyei szóródnak. Ezt természetesnek is vehetjük, hiszen a két leletcsoport nagyrészt fedi egymást. Ily módon a lovas, lószerszámos sírok zöme is a Hernád és a Sajó alsó folyása mentén, Eger szűkebb környékén, illetve a Mátraalján, a Visznektől Füzesabonyig terjedő sávban, valamint a Jászságban található. Ettől nyugatra csupán a három Gyöngyös környéki lelőhely mutatható ki. Kisebb csoportjaik az Ipoly és annak mellékfolyói mentén fedezhetők fel. Az nyilvánvaló, hogy a hegyvidéki területekre a 10. századi közösségek csak ritkán, a folyóvölgyekben húzódtak fel.

A lovas, illetve lószerszámos temetkezési szokás megjelenésének gyakorisága ez esetben is közösségenként változó volt. Néhány helyen az arány kifejezetten magas: Szikszón [441. lh] mind a 2, Tiszaszederkényben [456. lh] mind a 4, Piliny-Leshegyen [574. lh] mind az 5 temetkezés tartalmazta a lovas temetkezés valamely változatát, Besenyőtelek-Tepély-puszta II. temető [539. lh] esetében a feltárt 14 sírból 4 sorolható ide. Ugyanez a mutató más lelőhelyeken a következőképpen alakul: Dormánd [536. lh]: 10:5, Eger-Répástető [527. lh]: 2:2, Eger-Szépasszonyvölgy (csak a feltárt sírokat számolva) [528. lh]: 38:8, Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh]: 4:2, Tarnaörs-Szentandrási határ [557. lh]: 9:4, Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh]: 32:7, Sóshartyán-Murahegy [576. lh]: 5:2, Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh]: 4:2, Perse [613. lh]: 6:2. Kifejezetten kicsi viszont ezen sírok aránya Kistokajban [454. lh]: 79:1, Miskolc-Repülőtéren [453. lh]: 25:2, Aldebrőn [546. lh]: 34:2, Kálon [548. lh]: 68:2, Piliny-Sirmányhegyen [575. lh]: 169:2, Sóshartyán-Hosszútetőn [577. lh]: 46:3, Nógrádsáp-Tatárkán [589. lh]: 20:1, Rád-Kishegyen [593. lh]: 51:4, Szob-Kiserdőn [601. lh]: 82:1, Letkés-Iskola lelőhelyen [604. lh]: 44:1, Letkés-Téglaégető II. területén [606. lh]: 91:3, valamint Kiskeszin [609. lh]: 436:6. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt a tényt, hogy a temetők zömének csak kisebb-nagyobb részlete ismert. A Nógrád megyei, valamint Ipoly menti lelőhelyek zömét pedig a 11. században is használták, amikor ez a temetkezési forma már nem fordul elő, így a valós arányokhoz ezen temetőknek csak a 10. századi sírjait szabad figyelembe vennünk. A valamelyest értékelhető korai (10. századi) lelőhelyek közül azonban csupán néhány olyan akad, amelyekből teljesen hiányzik a lovas temetkezés (Pétervására-Laktanya [542. lh], Rózsaszentmárton-Felsőcser [562. lh], Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő [572. lh], Sóshartyán-Zúdótető [578. lh]). Jól látható, hogy a lovas temetkezések a legmagasabb arányban azokban a kis sírszámú, viszonylag rövid ideig használt temetőkben mutathatók ki, melyek egyéb jellegzetességeikkel (fegyveres, méltóságjelvényt tartalmazó, díszruhás nőket rejtő temetkezések magas száma) is kitűnnek kortársaik közül (Kovács IV. temetőtípus). Noha ezek használata az egész 10. század folyamán kimutatható, többségüket véleményem szerint a század első kétharmada folyamán létesítették. E csoport számát növelhetik azok a jelen állapotukban magányos sírok is (többségük valószínűleg ugyancsak kis sírszámú temető maradványa), amelyeket az iménti összevetésnél kihagytam a felsorolásból (Monaj [442. lh], Edelény-Finke [444. lh], Jászfényszaru 3 rozettás lószerszámos sírja, Tarnaörs-Rajnapart [558. lh], Heves-Kapitányhegy [551. lh], Ludas-Varjú-dűlő [552. lh], Füzesabony-Kettőshalom [531. lh], Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [563. lh], Rád-Újhegy [594. lh]). A huzamosabb ideig használt 10. vagy 10–11. századi temetők (Kovács V. és VI. típus) népessége nemcsak a fegyvereket, rangjelző tárgyakat és nemesfém veretes ruhákat helyezte ritkábban az elhunytak sírjába, hanem a lovas temetkezés rítusát is jóval kisebb mértékben gyakorolták. Nyomon követhetők bizonyos területi sajátosságok is. Míg például a Sajó és a Hernád völgyében túlnyomó többségben a nyúzott lovas temetkezést alkalmazták, s a lószerszámos temetkezés ritkaságnak számít, a két változat aránya a Mátraalján és a Cserhát völgyeiben viszonylag kiegyensúlyozott, Szob és Letkés temetőiben viszont kizárólag a lószerszámok sírba tétele fordul elő.

A vizsgált temetkezési szokást túlnyomórészt férfiak esetében gyakorolták: a 90 sírból 58-ban férfi nyugodott. Nők jóval ritkábban kaptak a sírjukba lovat (6 sír) vagy lószerszámot (7 sír). E nők zöme egyéb mellékletei (veretes díszruha, ékszerek) alapján is az adott közösség gazdag családjának tagja lehetett. A Hernád és a Sajó vízgyűjtő területéről, a Bükkaljáról mindeddig egyetlen lovas vagy lószerszámos női temetkezést sem ismerünk, s az Ipoly mentén is mindössze kettő fordul elő (Kiskeszi [609. lh] és Perse [613. lh] egy-egy sírjában). A Mátraalján a lovas temetkezések tekintetében már kiegyensúlyozottabb a nemek aránya. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a lovas, lószerszámos temetési rítus követése – valamely általunk nem ismert indok következtében – nem volt következetes, még ugyanazon közösségek esetében sem. Az imént említettekhez hasonló, sőt olykor gazdagabb ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők mellől hiányoznak e mellékletek például a besenyőtelek-tepélyi II. temető 1. [539. lh], illetve a dormándi 1. és 2. sírokból [536. lh], vagy éppen a Pétervására-Laktanya lelőhelyen [542. lh] feltárt temetkezésből. E jelenség is arra figyelmeztet, hogy nem szabad sémákban gondolkoznunk. A hajdani valóság megismerése során ugyanis számos olyan korlátba ütközünk, amelyeket sem megkerülni, sem létüket megmagyarázni nem tudjuk. Lovas, lószerszámos

temetkezés a gyermekek sírjaiban csak elvétve fordul elő, mindössze 4 esetben. Közülük a tarnaörsi [557. lh] 13-14 éves ifjú aranyszalagos díszruhája, a tiszanánai [540. lh] fiatalember pedig tarsolylemeze révén emelkedik ki a korszak férfi- (illetve ifjú) sírjai közül, utalva előkelő származásukra. Elképzelhető, hogy hasonló okból helyeztek oldalpálcás zablát a tiszanánai [540. lh] 21. sírba hantolt 4-5 éves gyermek mellé is.

A lovas, lószerszámos sírokat tartalmazó temetők túlnyomó többsége a 10. századra keltezhető a leletanyag összképe és az egyes sírok mellékletei alapján egyaránt. Mindössze néhány olyan temetkezést találunk, amelyekről valószínűsíthető, hogy a 10. század második fele és az 1010/20-as évek között kerülhettek a földbe: Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh], valamint Rád-Kishegy [593. lh] esetében a trapéz alakú, vállas kengyelek, Gyöngyöspata-Kecskekő 3. sírjában [563. lh] a kétélű kard, Szob-Kiserdő 21. sírjában [601. lh] pedig szintén kétélű kard és nyéltámaszos balta utal erre a periódusra. Hasonló datálás nem zárható ki a besenyőtelek-tepélyi II. temető [539. lh] esetében sem, ezúttal nem a lovas sírok kísérőleletei, hanem a temető összképe alapján. A 10. század folyamán (de annak pontosabban meg nem határozható periódusában) nyitott, s a 11. század második negyede(?) során felhagyott temető a részleges feltártság és az erősen hiányos dokumentáció következtében alaposabban nem vizsgálható. A lovas sírok léte azonban önmagában nem feltétlenül keltezi a lehetséges korábbi periódusra a lelőhelyet. Erre utalnak azok az egyre gyarapodó számú lószerszámos temetkezések, amelyek az ország különböző pontjain bizonyosan 11. századi lelőhelyeken láttak napvilágot.[1651]

A régióban talált kengyelek nagyrészt azonos típusú, a körte alakú változatok közé tartoznak. Rendkívül ritkák az archaikus formát őrző, vállába kovácsolt fülű kegyelek, s hasonlóan csekély számban találtak legyező alakú fülű kengyeleket is. A karoling-normann villásszárú kengyeltípus mindössze egyetlen lelőhelyen (Szikszó [441. lh]) látott napvilágot. A lovas, illetve lószerszámos sírok esetében időrendi jelentősége van annak a ténynek, hogy a térség mindössze két lelőhelyének (Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh], Rád-Kishegy [593. lh]) négy sírjából kerültek elő trapéz alakú, vállas kengyelek, melyekhez még a bogács-pazsagpusztai szórványlelet csatlakozik. Míg ugyanis az előzőeknek a 10. századon belül nincs jobban leszűkíthető keltező értéke, addig az utóbbiak a század második felében váltak gyakorivá a korszak leletanyagában, s még a 11. század eleji sírokban is felbukkannak. Általában fegyveres harcosok sírjaiból kerülnek elő (miként a lőrinci [561. lh] és rádi [593. lh] példányok is), s kísérőleleteik között feltűnnek a kétélű, illetve szablyamarkolatú kardok, s ritkák a szablyák.[1652] Megjelenésük a 10. század második felében lezajlott fegyverváltáshoz kapcsolható. Úgy tűnik tehát, hogy Észak-Magyarországon a trapéz alakú vállas kengyelek nem váltak jellemzővé, még azokban az Ipoly menti temetőkben sem, ahol a velük azonos időszakban megjelenő fegyvertípusok (kétélű kardok, szárnyas lándzsa, nyéltámaszos balák) megjelentek.

A lószerszám díszítése ritkaságnak számít. A kengyelek között a lemezes (Tarnaörs-Szentandrási határ [557. lh]), illetve huzallal történő tausírozás (Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh], Bogács-Pazsagpuszta) csak néhány lelet esetében mutatható ki. Alkalmanként az is megfigyelhető, hogy a díszítés gondos kovácsmunkával történt (Heves-Kapitányhegy [551. lh], Füzesabony-Kettőshalom [531. lh]), s ily módon alakították ki az egyik tarnaörsi [557. lh] zabla oldalpálcáját is. A többi lelet azonban szinte uniformizáltan egyszerű és egyforma, még aszimmetrikus kengyelpárok is ritkán fordulnak elő.

A nyerget igen ritkán díszítették maradandó anyaggal. Mindössze a dormándi szórványleletek [536. lh] között fordul elő öntött bronz lyukvédő veret. A nyeregkápát is csak néhány lelet esetében díszítették: Eger-Répástetőn [527. lh] vaslemezzel, a tiszaszederkényi 2. [456. lh], valamint a tiszanánai 1. és 2. sírokban ezüstlemezekkel [540. lh]. Utóbbiak az átlagostól gazdagabb, tarsolylemezes, illetve rozettás lószerszámos férfi-, illetve női temetkezést rejtettek. Ugyanilyen ritka a lószerszám szíjazatának felékesítése is. A Tarnaörs-Rajnaparton [558. lh] magányosan(?) eltemetett ifjú lószerszámát ezüstlemezből kivágott, szabálytalan alakú lemezkékkel díszítették. Rozettás lószerszámot az említett tiszanánai 2. síron kívül még Heves-Kapitányhegyen [551. lh], Jászfényszarun (3 lelőhely) és Piliny-Leshegyen [574. lh] találtak. A tiszanánai [540. lh] és a hevesi lelőhely feltehetőleg annak a leletcsoportnak volt a része, amelyet rajtuk kívül a jászfényszarui [474–475. lh], szolnoki és tápiószelei [655. lh] rozettás lószerszámos női sírok fémjeleznek, talán egy gazdag 10. századi nemzetség szállásterületére utalva a Zagyva–Tarna–Tisza által közrezárt térségben.[1653] E csoporttól viszonylag távol koncentrálódnak újabb területeken a rozettás lószerszámos temetkezések: keleti irányban a Bodrogközben, nyugatra egy magányos leletet (Piliny) leszámítva a Kisalföld déli részén, míg déli irányban már kisebb távolságra, Törtel–Nyárlőrinc–Ócsa térségében.

[1651] Kovács 1985a, 380–382.
[1652] Kovács 1986, 204–223.
[1653] A rozettás lószerszámos sírokról részletesen lásd: Révész 2001, 58–69.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az 54 lelőhelyről származó 51 lovas, illetve 39 lószerszámos sír (s ezen felül a bizonytalan leletek) országos viszonylatban sem nevezhetők csekély számúnak. Egyáltalán nem beszélhetünk tehát arról, hogy Észak-Magyarországon az ország más, síkvidéki területeihez képest szembetűnően kevesebb lenne a lovas vagy lószerszámos sírok száma.

A leletanyag jellegének megfelelő módon Észak-Magyarország temetőiben csekély a 10. századi érmék száma.

15. táblázat. Érmét tartalmazó 10. századi sírok Észak-Magyarországról

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Szakáld-Mulatódomb, szórvány	– 2 db meghatározatlan itáliai érme		
Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya 53. sír			– Iszmail ibn Ahmad: H294 = 906/907 H279–295=892–907
Aldebrő-Mocsáros 8. sír	– P. Hugo (926–931)		
Aldebrő-Mocsáros 20. sír	– P. Hugo (926–931)		
Eger-Répástető 1. sír			– meghatározatlan dirhem
Eger-Szépasszonyvölgy „A" sír		– I. Rómanosz Lekapénosz – Chrisztophorosz – VII. Kónsztantinosz (927–932)	
Kál-Legelő 81. sír	– I. Berengar *rex* (888–915)		
Tiszanána-Cseh-tanya 4. sír	– Kopasz Károly (840–875) (4 db) – I. Berengar *rex* (888–915) 4 db – P. Hugo (926–931) (2 db) – milánói denár meghatározhatatlan negyede		
Tiszanána-Cseh-tanya 21. sír	– P. Hugo (926–931)		
Dormánd-Hanyipuszta, szórvány	– P. Hugo (926–931)		
Eger-Almagyar			– Iszmail ibn Ahmad veretének volgai bolgár dirhemutánzata H279–295 = 892–907
Piliny-Leshegy 2. sír	– P. Hugo (926–931) 2 db		
Piliny-Leshegy 3. sír	– I. Berengar *imperator* (915–924) 2 db		
Sóshartyán-Hosszútető 30. sír	– Jámbor Lajos (814–840)		
Sóshartyán-Zúdótető 1. sír	– I. Berengar *rex* (888–915)		
Rád-Kishegy 15/1956. sír	– Kopasz Károly (840–877)		
Kóspallag, szórvány		– VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (945–959)	
Szob-Kiserdő 10. sír	– P. Hugo (926–931)		
Szob-Kiserdő 35. sír	– P. Hugo (926–931)		
Szob-Kiserdő 60. sír		– VII. Kónsztantinosz–II. Rómanosz (945–959)	
Kiskeszi-Felső-Kenderesek 193. sír	– Odo (888–898)		
Kiskeszi-Felső-Kenderesek 200. sír	– Odo (888–898)		
Perse-Bérc-Bórszeg 101. sír			– Naszr ibn Ahmad: H301–331 = 914–943

Mindössze 13 lelőhely 19 sírjában találtak 10. századi érmét, továbbá négy temetőn belüli szórványleletet, összesen 36 db-ot. Az érmék legtöbbje itáliai vagy francia veret (11 lelőhely 15 sírjából 26 db érme, amihez hozzáadódik további 3 db temetőn belüli szórványlelet). Ehhez járul 3 lelőhely 3 db bizánci pénze, valamint 4 lelőhely 4 db muszlim dirheme. Mindez megfelel a Kárpát-medence más tájain tapasztaltaknak (a Felső-Tisza-vidéket és Erdélyt leszámítva – mindkettő sajátosságait korábban tárgyaltam). Az érméket tartalmazó sírok nemek szerinti megoszlása egyenletes: 6 férfi (egy kivétellel fegyveresek), 5 nő, 8 gyerek. A *terminus post quem* muszlim dirhemek esetében 914, a bizánci érméknél 945, míg a nyugat-európai denároknál 926. Utóbbiak között meglepően magas a 9. században kibocsátott érmék száma. Meglepő, hogy a 10. századi kis sírszámú, rövid ideig használt temetők egyebekben gazdag leletanyaguk ellenére is csak ritkán tartalmaztak pénzt (Piliny-Leshegy [574. lh], Perse-Bérc [613. lh], Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh], s talán Dormánd-Hanyipuszta [536. lh]), az érmék túlnyomó többsége a hosszabb ideig használt népesebb temetőkből származik. Temetőnként többnyire egy, de maximum három sírban találtak pénzt, zömmel egy, esetleg két példányt. Tiszanána-Cseh-tanya 11 érmés gyermeksírja a területen extrém kivételnek számít. Különböző eredetű érmetípusok egy síron belül nem, de egy temetőn belül is csak ritkán fordulnak elő.

Ha az érméknek a vizsgált területen belüli szóródását vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az nem egyenletes. A Bükkalja mindössze két lelőhellyel képviselteti magát. Közülük az egyik gyermek sírja (Kistokaj [454. lh]), a másik temetőn belüli szórvány (Szakáld [455. lh]). A Mátraalja lelőhelyei kivétel nélkül a térség keleti részén találhatók. Ezen belül külön is figyelemre méltó, hogy Eger környékének valamennyi ismert 10. századi temetője tartalmazott érméket, de azok között nyugatiak nem voltak, csakis bizánci és arab veretek (ezek viszont a Mátraalja területén másutt mindeddig nem bukkantak elő). A három egri sír közül kettőben lovas, fegyveres (nyílhegyek, szablya) férfiak nyugodtak, de a harmadik (Almagyar [526. lh]) területén is lócsontok, nyílhegyek és tegezmaradványok kerültek elő. Ezzel szöges ellentétben a nyugati veretek túlnyomó többsége 1-5 éves gyermekek sírjából látott napvilágot (Aldebrő 8. sír [546. lh], Kál 81. sír, Tiszanána [540. lh] 4. és 21. sír – az utóbbi lelőhelyen a 11. sírban nyugvó 3-4 éves gyermek mellett is találtak egy római érmét). Egyedül az aldebrői 20. sírba elhantolt 20-30 éves nő nem illeszkedik e sorba, egyébként a térség egyetlen 10. századi érmés női sírjaként. A dormándi [536. lh] Provence-i Hugo-denár a feldúlt sírok leletei közt maradt meg, így leletösszefüggéseit nem ismerjük. Az egriekkel ellentétben e sírok között lovas temetkezés már egyáltalán nem akad, s lószerszámos is csak kettő (Aldebrő 20. sír [546. lh], Tiszanána 21. sír [540. lh]). A többi temetkezés vagy egyáltalán nem tartalmazott a pénzen kívül más mellékletet (Aldebrő 8. sír [546. lh], Kál 81. sír), vagy – a hajfonatkorongos, díszruhás aldebrői 20. síron kívül – csak ételmellékletet (Tiszanána 4., 21. sír [540. lh], utóbbi mellett még egy szerény bronz fülbevalót is találtak). Nyugatabbra az érmés sírok két kisebb csoportosulása figyelhető meg. Az Ipoly középső folyása mentén, illetve az abba ömlő patakok völgyében főként gazdag mellékletű női sírokban (Perse [613. lh], Piliny-Leshegy 2. és 3. sír [574. lh], Sóshartyán-Hosszútető 30. sír [577. lh]) találunk érméket, az egyetlen kivétel Sóshartyán-Zúdótető 1. sírjának lovas íjásza [578. lh]. A persei dirhem [613. lh] kivételével valamennyi nyugat-európai denár. Ezzel ellentétben az Ipoly alsó folyásának környékén kizárólag fegyveres, olykor lószerszámos férfiak (Szob-Kiserdő 10., 35. sír [601. lh], Kiskeszi 193. sír [609. lh]) és gyermekek (Kiskeszi 200. sír [609. lh], Szob-Kiserdő 60. sír [601. lh]) mellett találtak nyugat-európai, egy alkalommal pedig bizánci érmét. A kóspallagi [599. lh] szórvány, aranyból vert solidus leletkörülményeit nem ismerjük.

A csekély esetszám miatt az egyes érmetípusok szóródása érdemben nem vizsgálható. Mindössze annyit érdemes megjegyeznünk, hogy a muszlim dirhemek a vizsgált térség keleti részéről ismertek, a Kistokaj–Eger–Perse területsávból, míg a bizánciak éppen ellenkezőleg, a Szob–Kóspallag–Eger lelőhelyekkel jelzett területről. A nyugati érmék viszont Szakáldtól Kiskesziig mindenütt felbukkannak. Figyelemre méltó, hogy a terület középső részének, a Zagyva vízgyűjtő területének egészen a Jászságig terjedő részéről egyetlen pénzmellékletes sírt sem ismerünk.

A jelek szerint Észak-Magyarország 11. századi temetőiben sem volt általános gyakorlat az obulus adásának szokása. A Bükk-hegység körzetéből mindössze három lelőhelyet tudunk felsorakoztatni (Sajószöged [525. lh], Miskolc-Diósgyőr, Mélyvölgy u. [452. lh], Ózd-Szentsimon [448. lh]). A csekély sírszám miatt e temetőtöredékek további elemzésre nem alkalmasak.

A 11. századi pénzeket tartalmazó temetők száma a Mátra-vidéken még a 10. századiaknál is kisebb: összesen négy lelőhely (Eger-Vár, Székesegyház [530. lh], Füzesabony-Kastély-dűlő [533. lh], Pétervására-Ivádi út [543. lh], Újlőrincfalva-Magyarad [541. lh]) 15 sírjából 21 érme került elő. E lelőhelyek közül három ugyancsak a térség keleti, egy pedig az északi részén található, a Tarnától nyugatra lévő terület ezúttal is leletmentes sávként jelentkezik. Sajnos a temetők egyike sem teljesen feltárt, de még így is tanulságos azokon belül az érmés sírok aránya: Eger-Vár temetőjének 165 feltárt sírja közül mindössze kettő tartalmazott pénzt, ugyanez az arány Füzesabony esetében 40/5, Pétervásárán [542. lh] 28/5, Újlőrincfalván [541. lh] pedig 63/3. A halotti obulus adásának szokása a jelek szerint közösségenként más

és más volt. Füzesabonyban csak *infans* II. korú gyermekek és férfiak kaptak pénzt, Pétervására három nő mellett csupán egyetlen férfi (egy csontváz nemét nem lehetett meghatározni), Újlőrincfalván [541. lh] viszont kizárólag gyermekek (3, 5 és 12-13 évesek) mellett kerültek elő érmék. Ugyanakkor viszont nagyobb temetőrészletek (Besenyőtelek-Tepély-puszta I. [538. lh], Eger-Gépállomás [529. lh], Vámosgyörk [556. lh]), sőt teljesen feltárt temető (Visonta-Felsőrét [554. lh]) sírjaiból egyetlen pénzt sem ismerünk. Utóbbi eset azért különösen érdekes, mert ugyancsak Visonta területéről ismerünk egy I. (Szent) István- (997/1000–1038), I. (Orseolo) Péter- (1038–1041, 1044–1046) és Aba Sámuel-érméket (1041–1044) tartalmazó, tehát a temető fiatalabb sírjaival egykorú kincsleletet. Nyilvánvaló tehát, hogy az érméknek a sírokban jelentkező hiánya nem jelenti egyben a pénzforgalom hiányát is, az okokat bizonyára a halottas szokások eltérő voltában kell keresni.

Az érméket tartalmazó temetők között csak egy olyan van, amelynek pénzei I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) tartó sorozattal lefedik az egész 11. századot (Pétervására-Ivádi út [543. lh]). Újlőrincfalván [541. lh] a 4 db I. (Szent) István- (997/1000–1038) és az egyetlen Aba Sámuel-veret (1041–1044) a 11. század első felére keltezhető sírokra utal, míg Füzesabonyban a három meghatározható érme mindegyikének kibocsájtója I. András (1046–1060), s ez a temetőrészletet a 11. század közepére – harmadik negyedére helyezi.[1654] Mindez összhangban van az érmés sírokban talált egyéb leletekkel is. Már ahol találtak ilyen leleteket, az érmés sírok zöme ugyanis a pénzen kívül semmilyen más tárgyat nem tartalmazott. Kizárólag az újlőrincfalvi három temetkezés [541. lh], valamint a pétervásári 2. sír [542. lh] értékelhető ebből a szempontból. E négy sír I. (Szent) István (997/1000–1038), I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) és Aba Sámuel (1041–1044) vereteit tartalmazta, tehát a század első felére keltezhető. Mellékleteikre a nyitott, illetve S-végű hajkarikák, hurkos-kampós sodrott nyakperec, rombusz átmetszetű karperecek, zárt karikagyűrűk, kéttagú csüngős ruhadíszek a jellemzők. A Mátra-vidéki leletek az e tárgytípusok időrendjéről eddig elért kutatási eredményeket megerősítették, de új szempontot nem tettek hozzájuk. Lényeges momentum ellenben, hogy a jelek szerint a 11. századi érmék kibocsájtásuk után jóval hamarabb kerültek a sírokba, mint azt a 10. századi pénzek esetében feltételezik. Ahhoz azonban, hogy egy adott temető egészének időrendje tekintetében milyen szerepet játszanak, minden esetben gondosan mérlegelni kell a lelőhely összképe által nyújtott tanulságokat, különben könnyen félrevezető következtetésekhez juthatunk.

A Mátra-vidék esetében az mindenképpen figyelemre méltó jelenség, hogy a sírokban talált 11. századi érmék túlnyomó többsége a század első kétharmadában kibocsájtott veret. A század utolsó kétharmadát mindössze egy-egy Salamon- (1063–1074), illetve I. (Szent) László-érme (1077–1095) képviseli (mindkettő a pétervásári temetőből [542. lh]), I. (Könyves) Kálmánnak (1095–1116) pedig csak az Eger-Vár, székesegyházbeli temetőből [530. lh] került elő egyetlen denára. Az éremkincsek e tendenciának éppen az ellenkezőjét mutatják: míg a visontai leletben [554. lh] – mint láttuk – első királyaink pénzeit találták, a horti és az andornaktályai kincsek I. (Szent) László (1077–1095) 110 db, illetve I. (Könyves) Kálmán (1095–1116) 143 db érméjét tartalmazták. Olyan lelőhelyet e régió területéről nem ismerünk, ahol 10. és 11. századi érme egyazon temetőn belül került volna elő.

Észak-Magyarország nyugati területein, a Börzsöny és a Cserhát térségében az eddig vázoltaktól sok tekintetben eltérő kép tárul elénk. Legalább egy olyan temetőt ismerünk, amely érmékben kifejezetten gazdag volt: Piliny-Sirmányhegyen [575. lh] a 169 feltárt sír közül 31 tartalmazott pénzt, az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) uralkodó magyar királyok pénzeinek sorozatát. E lelőhely abban is eltér a Bükk- és Mátra-vidék más temetőitől, hogy használata a 10–11. században folyamatosnak tűnik. Hasonló 10–11. századi temetőnek (Kovács VI. típus) határozhatók meg más, érmékben szegény lelőhelyek is: Nógrádsáp-Tatárka [589. lh] (20 sírból 1 db Salamon [1063–1074] érme), Szob-Vendelin [603. lh] (140 sírból 1 db I. András [1046–1060] érme), Letkés-Téglaégető I. [605. lh] (91 sírból 1 db I. [Szent] László [1077–1095] érme), Letkés-Téglaégető II. [606. lh] (91 sírból 1 db I. Géza [1074–1077] érme), Kiskeszi [609. lh] (436 sírból 8 db I. [Szent] István [997/1000–1038], Béla *dux* [1048–1060] és Salamon [1063–1074] érme), valamint feltételesen Sóshartyán-Hosszútető [577. lh] (46 sírból 1 db I. [Szent] István [997/1000–1038] érme). Kiskeszi [609. lh] és Sóshartyán-Hosszútető abban az értelemben is rendhagyó, hogy e temetők területén 10. és 11. századi pénzek egyaránt előkerültek. Érmékben viszonylag szegények a jelenleg ismert részleteik alapján 11. századinak meghatározott temetők is (Kovács VII. típus): Egyházasgerge-Sirmány [615. lh] (16 sírból 3 db

[1654] Kovács László szerint I. (Szent) István (997/1000–1038) érméi legkésőbb I. András (1046–1060) pénzeivel fordulnak elő egy síron belül, Aba Sámuel (1041–1044) érméi csak I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046) érméivel jelentkeznek együtt, I. András (1046–1060) pénzei pedig ugyancsak elődei vereteivel együtt, legfeljebb I. Béla (1060–1063) érméjével közösen került a sírokba (Kovács 1997a, 83–94, 98, 104). Mindez természetesen nem érvényes a kincsleletekre, azokban ugyanis e pénzek évtizedekkel tovább előfordulnak.

I. [Szent] István [997/1000–1038] és I. [Szent] László érme [1077–1095]), Szob-Koliba [602. lh] (73 sírból 1 db Aba Sámuel [1041–1044] érme), Perse-Bérc [613. lh] (54 sírból 7 db I. András [1046–1060] és I. [Szent] László [1077–1095] érme). A további, pénzeket tartalmazó lelőhelyek töredékes voltuk, valamint a minimális dokumentáció hiánya miatt nem értékelhetők.[1655] Általánosságban elmondható, hogy az obolus adás szokása egyetlen temető kivételével a Börzsöny és a Cserhát környéki temetőkben sem volt általános, lelőhelyenként 1-3 sírra korlátozódott, vagy még nagyobb sírszámú temetőrészleteknél is teljesen hiányzott (például Vác-Hétkápolna 48 sír, érme nélkül [596. lh]). A Mátra-vidékkel ellentétben viszont itt többségben vannak a 11. század második felére keltezhető pénzek.

VI.4. ÉSZAK-MAGYARORSZÁG TEMETŐI A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

Az eddigiek során az Észak-Magyarországon talált sírokat és temetőket az azokban talált, általam kiválasztott tárgytípusok tipokronológiai és statisztikai elemzésével, illetve az esetlegesen előforduló érmék segítségével kíséreltem meg keltezni. Ez a munka azonban csak részeredményeket hozott. A 10. és a 11. században felbukkanó tárgytípusok jelentős hányadának teljes felgyűjtése és részletekbe menő értékelése még mindig nem történt meg. Ennek következtében sok esetben inkább csak tendenciaszerűen ismerjük a használatukra jellemző időszakot (a tárgytípus feltűnése – nagyszámú előfordulása – a sírokból/temetőkből való eltűnése), s annak mind az elejét, mind a végét csak néhány évtizedes tűréshatárral vagyunk képesek megadni. E kényszerhelyzetben a kívánatosnál sokkal gyakrabban vagyunk kénytelenek a „negatív bizonyítékok" felhasználásához folyamodni, s az „ezredforduló táján feltűnő ékszertípusok hiányára" vagy éppen a „korábbi, 10. században általános tárgytípusok hiányára" alapozni egy-egy temető megnyitásának az időszakát vagy használatának a felső időhatárát. Ez azt jelenti, hogy egy-egy temetőről hozzávetőlegesen ugyan meg tudjuk azt mondani, hogy például a 10. század középső harmadában már használták, de, hogy egy-két évtizedes pontossággal mikor nyitották, illetve mikor hagyták fel, arra már gyakran nem tudunk szabatos választ adni. Márpedig sem településtörténeti, sem demográfiai szempontból nem mindegy, hogy például a káli temető 68 sírja 40-50 év alatt (920/930–960/980 között) avagy 70-90 esztendő során (900/920–970/990 között) került-e földbe? Részben a lelőhelyek túlnyomó többségének hiányos volta, részben pedig az említett időrendi bizonytalanságok miatt magam nem látok lehetőséget arra, hogy érdemben próbálkozzunk a paleodemográfiai rekonstrukcióval.

Mindezen keltezési nehézségek miatt a régió területéről eddig ismert temetők, illetve temetőrészletek (144 lelőhely, ebből 99 kisebb-nagyobb temetőmaradvány) használatának időhatárait is csak nagy vonalakban lehet megadni *(69. kép)*. Még problematikusabb a helyzet a szórványleletek esetében (45 lelőhely), hiszen az azokat rejtő temetőkről alig lehet valamit tudni. Ezért e tárgyakkal – azok jellegétől függően – mint 10. századi vagy 11. századi temetőre utaló jelzéssel foglalkozom csupán. Hiba lenne azonban ezekre támaszkodva valamely meghatározott temetőtípust, vagy még inkább társadalmi csoportot (illetve az utóbbiak valamelyikébe történő besorolást) feltételezni előkerülésük nyomán. A nagy többségükben töredékes lelőhelyek kategóriákba sorolása ugyanis teljes mértékben önkényes. Az e kötet módszertani bevezetőjében kifejtettek alapján tehát a lelőhelyek keltezése és az abból levonható következtetések összegzéseként inkább csak egy modell felvázolására van lehetőségem az alábbiakban:

A Hernád és a Sajó, valamint mellékfolyóik völgyében és a Bükkalján ismert 29 lelőhely közül jelen állapotában a 10. századra keltezhető 9 temetőtöredék (Hejce [440. lh], Szakáld, Szikszó [441. lh], Tiszaszederkény [456. lh], Kistokaj [454. lh], Sajólád [450. lh], Edelény-Borsod, Derékegyháza [445. lh], Edelény-Semmelweis u. [447. lh], Edelény-Finke [444. lh]), valamint további 3 szórványlelet (Aszaló, Monaj [442. lh], Szentistván [461. lh]). Ezek alapján úgy tűnik, a Hernád-völgy körzetét a 10. században csak szórványosan telepítették be a magyarok, a töredékes adatok kis sírszámú, lovas sírokkal, íjászfelszereléssel és szablyával ellátott harcosokat rejtő temetőket jeleznek (Monaj [442. lh], Hejce [440. lh], Szikszó [441. lh], Aszaló), népesebb közösségekre utaló adataink nincsenek. A Sajó és a Bódva mentén ugyancsak felbukkannak a hasonló lelőhelyek (Tiszaszederkény [456. lh], s talán Edelény-Finke [444. lh]), de ott már gyakoribbak lehettek a népesebb, a század folyamán hosszabb ideig lakott falvak is (Kisto-

[1655] Szécsény-Apáti-puszta (3 sír, I. András [1046–1060] érmei) [579. lh], Szécsény-Kerekdomb (18-20 sír, I. András [1046–1060] és II. [Vak] Béla [1131–1141] érmei) [580. lh], Szécsény-Pórpástpuszta (szórványleletek között I. [Szent] István [997/1000–1038] érméje) [581. lh].

kaj [454. lh], Szakáld [455. lh], Edelény-Semmelweis u. [447. lh], Edelény-Borsod, Derékegyháza [445. lh]). Ez utóbbiak lakói temetőik tanúsága szerint viszonylag szerényebb anyagi helyzetűek lehettek: a sírok egy része melléklet nélküli vagy csak néhány ékszert, használati eszközt tartalmazott, a lovas, fegyveres temetkezések ritkák, csakúgy, mint a nemesfém díszítményekkel felszerelt díszruhában eltemetett nők sírjai. E temetők közül legalább egy (Miskolc-Repülőtér [453. lh]) használata megérte az ezredforduló éveit is, a többit azonban addigra már felhagyták. A Hernád és a Sajó vidékén 10–11. századi nagy sírszámú, folyamatosan használt temetőknek nincs nyoma. Vagy a 10. századi népesség leszármazottai, vagy a helyükre érkező újabb telepesek a 11. században új temetőket nyitottak. A Hernád-völgyben ennek csak szórványos nyomai vannak (Alsódobsza, Hernádkércs), legészakabbra Kassa környékéig (Bárca) hatoltak [614. lh]. Jellemző módon a 11. században épített abaújvári föld-favár népességének is csak a templom körüli temetőjét ismerjük,[1656] a környező falvak temetőinek emlékei közül mindeddig semmit nem tudunk felmutatni. Mindez ismételten figyelmeztet a temetők elterjedésének vizsgálatából levonható következtetések korlátaira is. Némileg jobb a helyzet az edelény-borsodi földvár esetében. A Bódva fölé emelkedő platón az erősség építését megelőzően létesített 10. századi települést ismerjük,[1657] annak kapcsolata azonban a közelében talált 10. századi temetőrészletekkel utóbbiak töredékes állapota miatt nem tisztázható. A vár közelében előkerült egy 11. századi soros temető részlete (Edelény-Borsod, Fő u. [446. lh]) csakúgy, mint egy 11. században induló templom körüli temető (Edelény-Borsod, Református templom). Edelénytől északra nem ismerek 10. vagy 11. századra keltezhető temetőkre utaló nyomokat. A Sajó felső folyásának mellékvizei mentén is csak szórványos 11. századi leleteket (Sajókaza-Ormospuszta) vagy néhány síros temetőrészletet (Ózd-Szentsimon [448. lh]) tudunk kimutatni. A 11. század emlékei csak délebbre, Miskolc környékén jelentkeznek (Miskolc-Diósgyőr, Lankás u. [451. lh] és Vörös u. közötti terület, Miskolc-Diósgyőr, Mélyvölgy u. [452. lh], Felsőzsolca [449. lh]). A folyó alsó szakaszán egyedül a sajószögedi lelőhely [525. lh] 24 sírja ismert.

A Bükkalján a jelek szerint nem számolhatunk sűrű betelepedéssel. A borsodi Mezőségen a Tisza széles árterületéből kiemelkedő magaslatok némelyike adott otthont néhány, e területen megtelepedett közösségnek. A 10. századra mindössze a két szórványos szentistváni [461. lh] hajfonatkorongot keltezhetjük. Még abban a században indult az ároktő-dongó-halmi [458. lh] és a tiszakeszi-szódadombi [457. lh] temetők használata, mely a leletanyag szerint jócskán átnyúlt a 11. századra is. A többi tiszakeszi lelet (Fáy kert, Kenderföldek) csak újabb temetők regisztrálására elegendő. Jelenleg ismert részleteikben a 11. századra keltezhetők a Mezőcsát-Bernáth-dűlőből [459. lh] és a Mezőkeresztes-Kiserdőből [460. lh] előkerült temetőtöredékek. Eddigi adataink szerint a Bükk-hegységből eredő kisebb patakok (Csincse, Lator, Hor, Kánya) mentén teljesen hiányoznak a 10. és 11. századi temetőkre vonatkozó adatok. Úgy tűnik, az említett patakvölgyek nem voltak annyira szélesek, hogy alkalmassá váltak volna a huzamos megtelepedésre. Jellemző módon a sályi Örsúr-vár körzetéből egyetlen 10–11. századi sírleletet sem ismerünk.

Nyugati irányban tovább haladva, a Mátra-vidéki temetők tekintélyes részét a 10. század elején vagy első harmadában nyitották, s használatuk be is fejeződik legkésőbb a század utolsó harmadának folyamán.[1658] Viszonylag szép számban rendelkezünk 10. századra utaló szórványleletekkel is.[1659] A lelőhelyek zöme a Mátra-alján, síkvidéki vagy legfeljebb dombos-buckás területeken helyezkedik el, a Tarna és az Eger-patak között. Különösen Heves városától Füzesabony környékéig figyelhető meg a sűrűsödésük. E csoport keleti irányból a hasonló jellegű, a Sajó–Hernád–Tisza összefolyásának vidékétől a Bükkalján át a Tarna és a Zagyva völgyéig terjedő területsáv lelőhelyeivel alkot egy lelőhely-horizontot.[1660] A Heves–Besenyőtelek vonaltól délre azonban úgyszólván leletmentes sávot találunk, csupán a tiszanánai temető [540. lh] és a pélyi feldúlt női sír [559. lh] utal szórványos megtelepedésre. Úgy tűnik, a honfoglalók a Cserőközt és az attól délnyugatra lévő Tisza menti mocsaras, időszakosan vízjárta területeket itt is ritkásabban szállták meg, s egyik jelentősebb csoportjuk attól északabbra, a Besenyőtelek–Dormánd–Erdőtelek–Heves–Kál–Aldebrő térségben ütötte fel szál-

[1656] Gádor–Nováki 1976, 425–434; Gádor–Nováki 1980, 43–77.

[1657] Wolf 2008; Wolf 2013, 755–797.

[1658] Aldebrő [546. lh], Dormánd [536. lh], Eger-Répástető [527. lh], Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Erdőtelek-Bernáthegy [549. lh], Heves-Kapitányhegy [551. lh], Kál-Legelő [548. lh], Ludas-Varjú-dűlő [552. lh], Pétervására-Laktanya [542. lh], Rózsaszentmárton-Felsőcser [562. lh], Tarnaörs-Szentandrási határ [557. lh], Tarnaörs-Rajnapart [558. lh], Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh], Jászszentandrás-Járás-tanya [476. lh], valamint a három jászfényszarui rozettás lószerszámos sír [474. lh, 474a. lh, 475. lh].

[1659] Besenyőtelek-Szőrhát [537. lh], Demjén, Eger-Almagyar [526. lh], Füzesabony-Kettőshalom [531. lh], Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh], Heves-Boconádi út [550. lh], Kompolt-Krumpliföld [547. lh], Maklár [534. lh], Novaj, Pély [559. lh], Jászárokszállás-Legény B. tanyája [467. lh], Jászapáti-Homokbánya [465. lh], Jászapáti-Jászivány közötti homokbánya [466. lh], Jászdózsa-Kápolnahalom [468. lh], Jászjákóhalma, Jászágó [463. lh], Jászberény-Alsómuszáj [468. lh], Jászberény-Csegelapos [469. lh].

[1660] Révész 1992, 95.

lásait. Kérdéses, hogy a tiszanánai [540. lh] és a pélyi [559. lh] lelőhelyeket e csoporthoz sorolhatjuk-e, avagy azok már egy másik szálláscsoport részét alkották. Úgy tűnik ugyanis, hogy a Tisza bal partján, a ma Szolnok megyéhez tartozó részeken is hasonló a helyzet, a lazán elhelyezkedő 10. századi lelőhelyek (Tiszafüred–Tiszaderzs–Tiszabura, s esetleg a jobb parti Tiszasüly) talán inkább a fentebb említett két jobb parti temetőhöz tartozó szállásokkal alkottak egy települési egységet.[1661] E kérdésre a Közép-Tisza-vidék lelőhelyeinek összefoglalása során még vissza fogok térni. Mindenesetre egy vagy két gazdag nemzetség megtelepülésére utal, hogy e lelőhelyekről került elő a Mátraalja mindkét tarsolylemeze (Besenyőtelek-Szőrhát [537. lh], Tiszanána [540. lh]), két biztos övveretes temetkezése (Erdőtelek-Bernáthegy [549. lh], Jászszentandrás-Járás-tanya [476. lh]), s mind az öt rozettás lószerszámos női sírja (Heves-Kapitányhegy [551. lh], Tiszanána [540. lh], Jászfényszaru 3 lelőhely). Ugyancsak innen ismerjük a két lemezes, s az egyik öntött, áttört hajfonatkorongos temetkezést is (Aldebrő [546. lh], Dormánd [536. lh]). Végezetül figyelemre méltó az a jelenség is, hogy nyugat-európai érmék szintén kizárólag e térség lelőhelyeiről láttak napvilágot.

A vizsgált térség temetői közül (amennyiben a tiszanánait [540. lh] is ide soroljuk) mindössze négy olyan lelőhely akad, amelyet legalább felerészben vagy még nagyobb arányban sikerült megmenteni: az említett tiszanánain kívül Aldebrő [546. lh], Dormánd [536. lh] és Kál sorolható ide. E lelőhelyek sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz, bár az egyes közösségek temetkezési, illetve mellékletadási szokásaiban figyelemre méltó eltérések is megfigyelhetők. A sírok száma egyik helyen sem érte el a százat, s Dormánd [536. lh] kivételével mindenütt jelentős (20-30%-os) a melléklet nélküli vagy igen szerény mellékletekkel rendelkező temetkezések aránya. Míg Dormándon [536. lh] és Tiszanánán [540. lh] viszonylag nagy a lovas, illetve lószerszámos sírok száma, ugyanez Aldebrőn [546. lh] és Kálon [548. lh] elenyésző. Aldebrőn és Dormándon [536. lh] határozottan kimutatható a míves ékszereket és nemesfém ruhadíszeket használó nők rétege, míg Kálon [548. lh] és Tiszanánán [540. lh] a ruhadíszek szinte teljesen hiányoztak, s az ékszeranyag is szegényesebb. A térség, sőt az egész megye messze leggazdagabb női sírja azonban egyértelműen Heves-Kapitányhegyen került elő, magányos(?) temetkezésként [551. lh]. A fegyveres férfiak aránya egyértelműen Kálon [548. lh] a legmagasabb, a másik három temetőben csupán két-három sírban leltek íjászfelszerelésre utaló leleteket. Komoly eltérések figyelhetők meg az ételmelléklet sírba tétele tekintetében is. Míg Dormándon [536. lh] edényeket és csontos húsétel maradványait a sírok felében találtunk, Tiszanánán [540. lh] utóbbi már csupán az elhunytak alig több mint egynegyede mellett fordult elő, s edényt csak egy alkalommal tettek az elhunyt mellé. Ez az esetszám még csekélyebb Aldebrőn [546. lh], és teljességgel hiányoztak az ételmellékletek Kálon [548. lh]. E temetők abban azonban egységesek, hogy – néhány kiemelkedő jelentőségű tárgyat (hajfonatkorongok, tarsolylemez) leszámítva – nem igazán tekinthetők mellékletekben gazdagnak. E téren talán a dormándi lelőhely [536. lh] emelkedik egy árnyalatnyival a többiek fölé. Első sírjaikat a 10. század első harmada folyamán áshatták meg, Dormánd [536. lh], Kál és Tiszanána [540. lh] esetében talán már e periódus elején, Aldebrőn [546. lh] inkább annak vége felé. Felhagyásukra a század második felében kerülhetett sor, legkorábban feltehetőleg Dormándon, s a 970–980-as évek során a másik három esetében is.

A nagyrészt elpusztított lelőhelyek értékelésére sajnos elegendő adat híján nincs mód. Csak sejthetjük, hogy Besenyőtelek-Szőrháton [537. lh], Füzesabony-Kettőshalmon [531. lh], Heves-Boconádi útnál [550. lh], Kompolt-Krumpliföldön [547. lh], Maklár [534. lh] és Novaj határában az előzőekhez hasonló jellegű temetőket semmisítettek meg. A rendelkezésünkre álló csekély ismeretek alapján viszont felvethető, hogy Erdőtelek-Bernáthegyen [549. lh] a törzsi-nemzetségi arisztokrácia egy kisebb, gazdag családi temetőjének nyomaira bukkantak: erre utal, hogy az ismert három sírmaradvány mindegyike lovas temetkezés volt, s veretes övvel, szablyával, íjászfelszereléssel elhantolt férfiakat rejtett. E jelenségek, valamint a földrajzi közelség alapján felvethető kapcsolatuk a heves-kapitányhegyi gazdag női sírral [551. lh]. Mindezen halvány jelek arra utalnak, hogy az imént bemutatott térség központja, a vezető nemzetség szálláshelye valahol a mai Heves város körzetében lehetett.[1662] Az imént tárgyalt 10. századi lelőhelyek közül rövid ideig használt temetőként (Kovács IV. típus) legfejebb az erdőtelek-bernáthegyi [549. lh] és talán a dormándi [536. lh], valamint a heves-kapitányhegyi [551. lh] rozettás lószerszámos sír értékelhető, a többi a hosszabb használatú, népesebb temetők sorát gyarapítja (Kovács V. típus).[1663]

A csekély adatbázis miatt nem tudjuk, hogy a fent bemutatott közösségeknek, illetve leszármazottaiknak mi lett a sorsa a 10. század utolsó harmadában, miért

[1661] Madaras 1996, 73–76.

[1662] Egyértelművé szeretném azonban tenni azt, hogy e hipotézis felvetésével nem a mindeddig hiába keresett, valószínűleg soha nem létezett korai Hevesvár fantomját kívánom ismét felélesztení (vö. Bóna 1998, 52). Hevesvárral mint létező korai erősséggel számolt: Györffy 1987, 48–49, 101.

[1663] Kovács László szállási temetőként számolt Aldebrő-Mocsárossal: Kovács 2013, 585, 3. táblázat.

hagyták fel addigi temetőiket, máshová telepítették-e őket, avagy a közelben újabb szállásokat (s temetőket) nyitottak-e. Az új típusú fegyverzet (kétélű kardok) és lovasfelszerelés (trapéz alakú, vállas kengyelek) hiánya arra utal, hogy Heves környéke nemhogy város hellyé épült volna ki, hanem inkább veszített korábbi jelentőségéből. Egy olyan adattal azonban rendelkezünk, amely arra utal, hogy a 10. század folyamán nyitott, a fent említettekhez hasonló lovas síros jellegű temetőt legalább a 11. század első harmadának a végéig használtak (Besenyőtelek-Tepély-puszta II. [539. lh]), s az oda temetkező közösség asszonyai még az ezredforduló idején is viselték keleti típusú, nemesfém díszes ruházatukat. E közösség tagjainak hagyatékában feltűnik ugyan a kétségkívül keresztény szimbólumnak tekinthető mellkereszt, de annak viselője nagy valószínűséggel még pogány volt. Csakúgy, mint a közeli Füzesabony-Réthytanya mellett ugyanezen időszakban kereszttel és pogány ételáldozattal elhantolt kislány [532. lh]. Az említett besenyőtelki temető közvetlen szomszédságában azonban az ezredfordulón egy újabb, szegényes ékszeranyagú másik temetőt is nyitottak (Besenyőtelek-Tepély-puszta I. [538. lh]), amelynek népessége még a 11. század közepén is gyakorolta a pogány ételáldozat szokását. Ugyancsak őrizték a régi keleti viselet egyes elemeit az Újlőrincfalva-Magyaradon [541. lh] csaknem teljesen feltárt, 980/990–1060 között használt szegényes temető halottai, főként kislányok ruházataként. A kéttagú csüngőkkel ékesített viselet azonban nem vezethető le Heves megye korábbi, honfoglalás kori leletanyagából, így azt sem tudjuk, hogy e közösség tagjai a korábban e tájon élt népesség leszármazottai-e, vagy máshonnan telepítették ide őket. Kimutathatók azonban azok a 11. században létesített temetkezési helyek is, amelyek leletanyagában már egyetlen tárgy sem utal a korábbi évtizedekre (Kovács VII. típus). Használóik kizárólag az újonnan elterjedt ékszertípusokat viselték (Füzesabony-Kastély-dűlő [533. lh], Heves-Szőlők, Szihalom-358. számú ház udvara [535. lh]). Töredékes vagy szórvány voltuk azonban részletesebb értékelést nem tesz lehetővé.

A Tarna mentén Aldebrőtől északra jókora leletmentes sáv található. Egyedül a Pétervásárán felfedezett lelőhelyek [542–544. lh] utalnak a korabeli megtelepedésre. A laktanya területén talált, díszruhájában elhantolt asszony, s a közelében feltárt, melléklet nélküli gyermeksír feltehetőleg egy rangos család itteni szállását jelzik. Nem tudjuk, hogy e közösség leszármazottai, avagy újonnan betelepítettek létesítették-e az ezredfordulón az ivádi út mellett talált temetőt. Halványan az előbbi lehetőség mellett szólhat az az érv, mely szerint az egyik kislány nyakláncára fűzve egy megrongálódott gömbsorcsüngős fülbevaló töredékét fűzték, hasonlót ahhoz, mint amelyet a laktanya területén nyugvó gazdag nő viselt. E momentum kétségkívül jelzi ugyan a korábbi pompás viselet felé vezető szálakat, bizonyítékként azonban rendkívül csekély ahhoz, hogy a két temető (s az azokban nyugvók) között kapcsolatot keressünk. Az viszont aligha lehet kétséges, hogy Pétervására a 11. század közepén idegen eredetű telepesek érkeztek, akik halottaikat már a templom körül temették el (Pétervására-Vár [544. lh]), s akik magukkal hozták sajátos ékszereiket is (köttlachi típusú fülbevaló). A rendelkezésünkre álló adatok Tarnalelesz-Berekfarán [545. lh] is egy 11. századi temetőre utalnak. Úgy tűnik, hogy a Bükk, a Mátra és a Heves–Borsodi-dombság által közrefogott területen, a Tarna-folyó kiszélesedő medencéjében a 11. század folyamán népes, vegyes etnikai összetételű közösségek telepedtek meg.

A lelőhelyek következő csoportosulása Eger szűkebb körzetében figyelhető meg. Sajnos más korai, 10–11. századi központokhoz (Miskolc-Diósgyőr, Edelény-Borsod, Székesfehérvár, Esztergom, Győr stb.) hasonlóan az egri temetők zöme is elpusztult, legtöbbjükből csupán hírmondóként maradt meg néhány sír vagy csak egy-két lelet. A Répástetőn megmentett sírok [527. lh] feltehetőleg egykorúak voltak a tőlük néhány száz méternyire feldúlt, hasonló leletanyagot szolgáltató almagyari temetkezésekkel [526. lh]. Mindkettőre a lovas, fegyveres férfisírok jellemzőek, s korai voltukra utal, hogy mindkettő sírjaiban találtak arab dirhemet. A megye területén ilyen érmét másutt mindeddig még nem leltek. Elképzelhető, hogy a 10. század első kétharmadában egymás tőszomszédságában nyitotta meg kis temetőit az Eger környékét birtokba vevő rangos közösség (Kovács IV. típus). A temetők használatba vételének kezdetéről, illetve az utolsó sírok földbe kerülésének idejéről, valamint a hajdani sírszámról azonban – bármily fontos lenne ez az adat a térség története szempontjából – a töredékes leletanyag többet nem árul el. Úgy tűnik, népesebb közösség létesítette (vagy csak az előbbieknél néhány évtizeddel hosszabb ideig, a 10. század utolsó negyedéig használta) a százat meghaladó sírszámú szépasszonyvölgyi temetőt [528. lh], amelynek jellemzői azonosak az Aldebrő–Dormánd–Kál–Tiszanána régió területéről ismert lelőhelyekével: néhány viszonylag gazdag női sír mellett szép számmal nyugodtak ott lovas/lószerszámos, fegyveres férfiak, de igen nagy volt a melléklet nélküli, vagy csupán szerény tárgyi anyaggal elhantolt sírok száma is. Innen került elő a megye egyetlen 10. századi bizánci érméje. A méltóságjelvények azonban – egy bizonytalan, veretes övről szóló híradáson kívül – mindhárom 10. századi egri temetőből hiányoztak. Olyan adattal nem rendelkezünk, amely a város határában a 10–11. században folyamatosan használt temetőre utalna. Nem tudjuk tehát, hogy temetkezési helyeik felhagyása után mi lett az ott megtelepedett honfoglalás kori közösségek, illetve utódaik sorsa. A két, szórványként talált kétélű kard (Kiskanda, illetve Eger

környéke) azonban arra utal, hogy az ezredforduló évtizedeiben új típusú fegyverekkel felszerelt közösség(ek) ütötték fel szállásaikat a környéken. A 11. század első harmadának a vége felé nyithatták az Eger-Gépállomás területén csekély részletében feltárt temetőt, aminek kiterjedéséről sajnos nincsenek információink [529. lh]. Néhány évtizeddel korábban létesíthették ellenben a várdombon, a székesegyház körül megásott temetkezési helyet [530. lh]. Ennek leletanyaga (köttlachi típusú ékszerek) világosan alátámasztja azt az írott forrásokból is ismert tényt, mely szerint I. András király (1046–1060) idejében idegen, latin eredetű népességet telepítettek a környékre.[1664] E pontnál azonban szeretném egy fontos jelenségre felhívni a figyelmet. Azt ugyanis, hogy Eger 1009 körül fontos egyházi központ, püspöki székhely lett, amelynek közelébe a század közepén hospeseket telepítettek, írott forrásokból tudjuk.[1665] Ezek hiányában, önmagukban a fent röviden jellemzett töredékes leletek segítségével aligha következtethetnénk arra, hogy a mai város területe akár a 10., akár a 11. században kiemelkedő szerepet töltött be. Különösen a korai évtizedek problematikusak e szempontból. Helyi szinten ugyanis bármily jelentősek e leletek, semmilyen tekintetben nem emelkednek ki a Kárpát-medence számos más régiójának leletanyagából. Kiemelt szerepet így nem önmagukban, hanem az írott forrásokból nyert információk révén, azokra utólag rávetítve kaptak. Ily módon egy történeti hipotézis szerint *„ezek arról tanúskodnak, hogy itt egy kalandozás kori főember szállott meg katonai kíséretével együtt"*.[1666] E feltételezett főember ugyancsak feltételezett vezéri szállását sajátította volna ki I. (Szent) István (997/1000–1038) a megalapítandó püspökség székhelye számára, melyet földvárral is megerősítettek.[1667] Mindennek azonban valójában semmi nyoma. A kétségtelenül létező 10. századi temetőtöredékek nem nyújtanak elégséges indokot egy itteni vezéri szállás feltételezésére, aminek egyébként – a földvárral együtt – semmiféle nyoma nincs. Valójában sejtelmünk sincs arról, hogy miért éppen Egerben, a korabeli településterület szélén alapították meg a püspökséget. Egy olyan völgyben, ami elkülönül Heves megye többi részétől, s földrajzilag inkább Borsodhoz tartozik: az Eger-völgy ugyanis a Bükk nyugati végéből nyílik, a szilvásváradi völgyhöz kapcsolódik, majd a Borsodi-síksághoz vezet. Igen nagy a veszélye annak, ha 11. századi vagy még későbbi egyházi vagy világi központok korai eredetét úgy próbáljuk meg igazolni, hogy a környékükön fellelhető 10. századi régészeti leleteket ötletszerűen hozzájuk kötjük, függetlenül az utóbbiak tényleges jelentőségétől. Innen ugyanis már egyenes út vezet a kalandozások kori törzsfői vagy nemzetségfői központ megkonstruálásához, a helység későbbi, akkor már valóban létező jelentős voltának a visszavetítésével. S a későbbi központ ugyan mi másból alakulhatott volna ki, mint a korábban ugyanott fennállott pogány udvarházból és szállásból? Hiszen most már nyilvánvaló, hogy a helység fontos szereppel bírt már a honfoglalás korában is! Íme, az önmagával való bizonyítás iskolapéldája. Mindez figyelmeztető kell, hogy legyen számunkra a régészeti leletek történeti interpretációja, értelmezési problémái és felhasználhatóságuk korlátai tekintetében is.

A 10. századi lelőhelyek következő, az előzőekkel szorosan összefüggő csoportja a Tarna és a Zagyva összefolyásának környékén található. Tarnaörs határában bizonnyal rangos közösség szállt meg: erre utal a Rajna-parton magányosan, lovával együtt, aranyszalagos ruhában eltemetett ifjú [558. lh]. Sírjától nem messze sejthetőleg a térség egyik leggazdagabb, egyetlen sírsorból álló temetőjét pusztították el a szentandrási határban, Kerek L. földjén [557. lh]. A temető jellege, a lovas sírok magas száma, s a mutatóba megmaradt míves zablák, ezüstlemez berakásos kengyelek kevés kétséget hagynak afelől, hogy itt a törzsi-nemzetségi elit egyik nyughelye ment veszendőbe. A számos ponton problematikus visznek-kecskehegyi temető [566. lh] értékelésére a későbbiek során még visszatérek, itt most csak arra utalnék, hogy két lószerszámos íjász sírja bizonyosan 10. századi, egy kígyófejes karperecet tartalmazó temetkezése pedig 10. század végi vagy 11. századi. Hogy a 10–11. század során folyamatosan, avagy megszakítással használt temetőről van-e szó, az sajnos a rendelkezésre álló adatok alapján eldönthetetlen. E csoport többi, sajnos csak jelzésszerűen ismert, s így elemzésre alkalmatlan temetője (Jászszentandrás-Járás-tanya, Jászárokszállás-Legény B. tanyája [467. lh], Jászberény-Alsómuszáj [468. lh], Jászberény-Csegelapos [469. lh], Jászdózsa-Kápolnahalom [472. lh], Jászfényszaru [475. lh]) már a Jászság északi részén helyezkedik el. A töredékes adatok Jászdózsa-Négyszállási iskola lelőhelyen [473. lh] talán folyamatosan használt 10–11. századi temetőre utalnak, a mikrorégió területén egyedüli ilyen jellegű lelőhelyként. A szinte teljesen elpusztult, esetenként feltehetőleg több száz síros lelőhelyek (Jászfényszaru-Borjújárás, Jászfényszaru-Szegek, Szentlőrinckáta-Pusztamonostor) hasonló temetőkre utalnak. Kérdéses, hogy Jászberény-Necsőegyházán

[1664] Györffy 1987, 60, 84–89.
[1665] Kristó 1988, 395.
[1666] Ezen értelmezési mód szembetűnő példája: Györffy 1987, 44–46.
[1667] Györffy 1987, 50.

[471. lh] és Jászberény-Szent Pál halmon [470. lh] megelőzte-e 11. századi soros temető a templom körüli temető létesítését? Végezetül ugyancsak 11. századi temetőrészletet találtak a Zagyva és a Galga összefolyásánál, Boldog-Téglaházparton [560. lh].

Az eddigieket összefoglalva úgy látom, hogy a Mátra vidékén a 10. században Eger környékétől Jászberény, Jászfényszaru térségéig rajzolódik ki a temetők láncolata, kisebb-nagyobb csoportokat alkotva. Ritkaságnak számítanak közöttük a kis sírszámú, rövid ideig használt temetők, utóbbiak létét inkább csak sejthetjük az egri (Répástető [527. lh], Almagyar [526. lh]), a dormándi [536. lh], tarnaörsi [557. lh], erdőtelki [549. lh], jászszentandrási (Járás-tanya [476. lh]), s talán a besenyőtelki (Szőrhát [537. lh]), kivétel nélkül töredékes lelőhelyek kapcsán. Méltóságjelvény (tarsolylemez, veretes öv) csak ezekben fordul elő, de a jellegzetes fegyveres réteg sem ott, sem a népesebb temetőkben nem mutatható ki jelentős számban. Többnyire hiányoznak a gazdag mellékletű női sírok is, kivéve a rozettás lószerszámot használók körét Hevesen és a jászfényszarui gócban. A szegényes leletanyagú népesebb temetők sírjainak 20-30%-a melléklet nélküli. A 10–11. században folyamatosan használt temetőtípusra (Kovács VI. típus) csupán néhány bizonytalan adatunk van, e temetőtípus nem volt jellemző a térségre. Úgy tűnik, a temetők többségét a 10. század végéig felhagyták, s ekkor, vagy a 11. század elején új temetkezőhelyeket létesítettek. Az Eger–Jászfényszaru közötti terület temetői jellegükben nagyon hasonlóak a Hernád, Sajó és Bódva völgyéből megismert lelőhelyekkel, azoktól el nem választhatók. A Hernádtól keletre (mint korábban láttuk) más jellegű temetőket találunk. A terület (s egyben a korabeli településterület) északi határát a nagyobb folyók völgyében Hejce–Monaj–Edelény–Miskolc–Eger lelőhelyei jelzik, ettől északabbra legfeljebb egy-egy kisebb medencében (Pétervására) telepedtek meg. A csoport déli, délnyugati lehatárolása problematikus. Az jól látszik, hogy a Tisza jobb partját követő árterekből, valamint az időszakosan vízzel borított területekből kiemelkedő földhátakat csak gyéren telepítették be, s az ott talált lelőhelyek e csoporthoz történő hozzárendelése sem áll vitán felül. Egyértelműen úgy látszik, hogy inkább a hegyekből kilépő nagyobb folyókat kísérő magaspartokat, teraszokat részesítették előnyben. Fent kifejtett jellegzetességei alapján a Hernádtól a Tarnáig és a Jászságig húzódó területsáv lelőhelyeit a Heves–Eger–Kistokaj-csoportként különítem el *(72. kép)*.

Nyugaton a Galga mentén Boldog-Téglaházparttól egészen Galgagyörkig egy széles leletmentes sáv húzódik, a Zagyva középső folyása mentén, Gyöngyöspata és keletebbre Gyöngyös körzetében pedig egy, az eddigiektől eltérő jellegű lelőhelycsoport körvonalai bontakoznak ki, melyek jellegzetességeit az alábbiakban foglalom össze. A Mátra déli és délkeleti nyúlványai mentén található csoport tagjai részint Gyöngyös körzetében, részint a Zagyvának a Mátra és a Cserhát közé ékelődő medenceszakaszán találhatók. Ezek kutatottsága egy kivétellel még az előzőeknél is gyengébb, úgyszólván csak jelzésszerű adatokkal rendelkezünk. A kivétel a 10. század közepe és a 11. század második negyede között használt visonta-felsőréti [554. lh], 77 sírral teljesen feltárt szegényes 10–11. századi temető. A Visonta-Petőfi utcában talált 11 síros temetőrészletet [555. lh] ásatója a 11. századra keltezte, állítása a leletanyag és a dokumentáció hiányában nem ellenőrizhető. A Vámosgyörkön talált 25 síros temetőrészlet [556. lh] a visonta-felsőrétihez [554. lh] hasonló jellegű, s azzal egykorú lehetett. Lovas sírt egyik sem tartalmazott, a fegyverzetre is csak jelzésszerűen utal egy-egy nyílcsúcs. Bizonyosan 11. századi templom körüli temető sírjait találták viszont Abasár-Kultúrotthon és Gyöngyöspata-Póctető lelőhelyeken.

Tisztán 10. századi lelőhely alig akad: ezüstberakásos ellenzőjű szablyája alapján feltehetőleg rangos férfi nyugodott a gyöngyöspata-csákberegi lovas sírban [564. lh], hogy magányosan, avagy temetőben, azt nem tudjuk. E lelet révén csábító lenne ugyan arra a következtetésre jutni, hogy a környéken már a 10. században is jelentős nemzetség szállása lehetett, ez a nyom azonban annyira halvány, hogy nem kockáztathatunk meg egy ilyesfajta feltevést. A temetők zömét bizonyosan a 10. században (feltehetően annak második felében) nyitották, s használatuk – ellentétben a térség eddig vizsgált más lelőhelyeivel – átnyúlik legalább a 11. század első harmadába vagy közepére is (Rózsaszentmárton-Felsőcser [562. lh], Visonta-Felsőrét [554. lh], Ecséd [565. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh], Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh], Vámosgyörk [556. lh]). A szegényes adatok miatt csak sejthetjük, hogy hasonló jellegűek lehettek a Jobbágyi területén fekvő temetők (Hermann K. szőlője [567. lh], Kavicsbánya, Mátra u. [568. lh]), s a 10. századra utalhat a szórvány szurdokpüspöki lószerszám is. E területen tehát nem mutathatók ki (talán Csákbereg kivételével) a 10. század első kétharmadára keltezhető lelethorizont lelőhelyei, s a kis sírszámú temetők sem. Az intenzív megtelepedés a 10. század második felétől adatolható. A pásztói szórványleletek, s a gyöngyöstarjáni néhány sír a 11. századra keltezhetők. Az új típusú fegyvereket, illetve lovasfelszerelést használó harcosok nyomai mutathatók ki a kétélű kardok (Ecséd [565. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh]) és a trapéz alakú, vállas kengyelek (Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh]) előfordulása révén Gyöngyöspata körzetében. Ezt a környezetétől szigetszerűen elkülönülő lelőhelyhorizontot a továbbiakban Visonta–Gyöngyöspata–Lőrinci-csoportként említem *(72. kép)*.

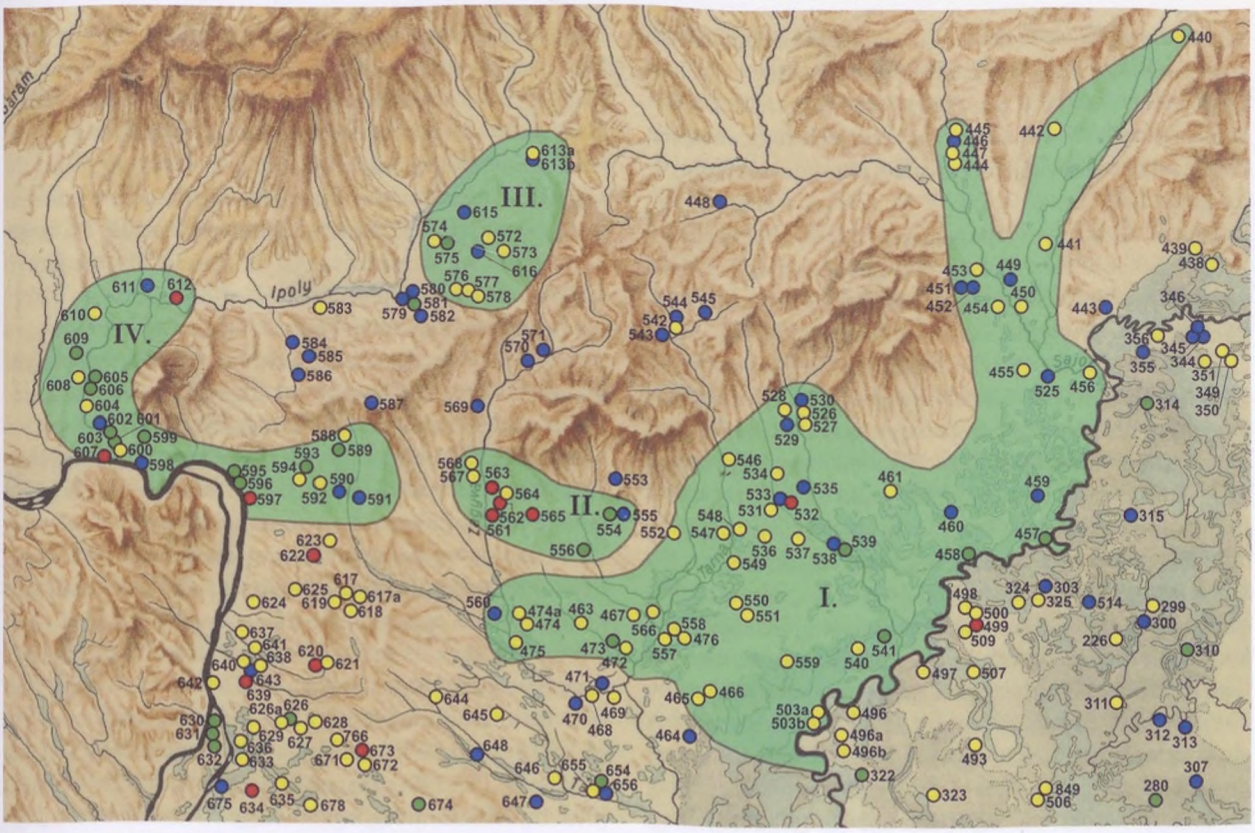

72. kép. Észak-Magyarország lelőhelyhorizontjai: I. Heves–Eger–Kistokaj-temetőcsoport; II. Visonta–Lőrinci–Gyöngyöspata-temetőcsoport; III. Piliny–Sóshartyán–Perse-temetőcsoport; IV. Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-temetőcsoport

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

A Zagyva-völgy felső szakaszáról csupán néhány, a 11. századra utaló 1-5 síros temetőtöredéket ismerünk, amelyekből további következtetéseket nem lehet levonni (Alsótold-Kereszti-tábla [569. lh], Bátonyterenye-Hársashegy [570. lh], Kisterenye-Bányakapitányság [571. lh]).

Az eddigiektől jelentős mértékben eltérő temetőcsoporttal találkozunk az Ipoly középső szakaszába torkolló kis mellékvizek völgyeiben (Dobroda, Ménes-patak, Piliny-patak). A lelőhelyek többsége jelenlegi ismereteink szerint a kis sírszámú (jelenleg ismert formájukban 1-6 síros), rövid ideig használt 10. századi temetők közé tartozott (Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő [572. lh], Karancsalja-Lapostető [573. lh], Perse-Bérc [613. lh], Piliny-Leshegy [574. lh], Sóshartyán-Murahegy [576. lh]). Jellemzőik közé tartozik a méltóságjelvények (veretes öv) jelenléte, a fegyveres és lovas temetkezések magas aránya, a keleties jellegű, nemesfémdíszes női viselet és ékszerkészlet, a rozettás lószerszám, valamint az érmék viszonylag magas száma. E temetők közelében olyan lelőhelyek találhatók, melyek korai szakasza velük egykorú, de használatuk megérte az ezredforduló időszakát (Sóshartyán-Hosszútető [577. lh], Sóshartyán-Zúdótető [578. lh]), sőt a 11. században is tovább folytatódott (Piliny-Sirmányhegy [575. lh]). Utóbbiak sírszáma már a százhoz közelít (14–46–169 feltárt temetkezés), sőt a sirmányhegyi azt többszörösen meg is haladhatja. Ezek a lelőhelyek azonban már egyáltalán nem rendelkeznek a gazdag kis sírszámú temetők leletanyagának jellemzőivel. A férfiak mellett veretes övet már nem találunk, fegyvert és lovas temetkezést is csak ritkán. Kisebb számban ugyan, de előfordulnak viszont az azokra jellemző női ékszerek és ruhadíszek, sőt még a nyugati érmék is. Az ezredfordulóig befejeződik valamennyi kisebb temető, s a legtöbb népesebb temető használata is. A 11. században viszont újabb temetőket létesítenek egy teljesen feltárt (Perse-Bérc legkésőbbi temetője, 54 sír), s két töredékes lelőhely alapján (Egyházasgerge-Sirmány [615. lh],

Szalmatercs-Fehérló-dűlő [616. lh]). E lelőhelyek alkotják a Piliny–Sóshartyán–Perse-csoportot.

Sajnálatos módon a Szécsény körül, valamint a Balassagyarmattól délre előkerült temetők annyira töredékesek, hogy további elemzésre nem alkalmasak. Túlnyomó többségük ismert leletei a 11. századra keltezhetők. Egyedül Szécsény-Pórpástpuszta [581. lh] esetében vethető fel a 10–11. századi keltezés lehetősége, s talán a Balassagyarmat környékéről származó szórvány kengyelpár és zabla utalhat 10. századi sírra [583. lh].

A lelőhelyek következő csoportja a Galga felső folyásától hatalmas félkör alakban öleli körül délről a Cserhát nyugati nyúlványait és a Börzsönyt, majd Vácnál elérve a Dunát tovább követhető az Ipoly torkolatáig, hogy onnan a folyó medencéjét követve előbb északnak, majd keletnek forduljon, egészen Ipolybalogig. Értékelésüket megkönnyíti, hogy közülük néhány teljesen vagy közel teljesen feltárt (Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh], Szob-Kiserdő [601. lh], Letkés-Téglaégető I–II. [605–606. lh], Kiskeszi-Felső-Kenderesek [609. lh]), másoknak pedig 17–18–44–48–51–73–142 síros részleteit ismerjük. Ezek mellett természetesen itt is előfordulnak néhány síros temetőtöredékek. A rövid ideig használt 10. századi temetőtípus nem jellemző erre a térségre. Feltehetőleg mindössze három lelőhely (Rád-Újhegy [594. lh], Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh], Ipolyszalka) sorolható ebbe a körbe 1, 4, illetve 3 ismert sírral. Mellékleteik között felbukkannak a veretes övek (Rád [594. lh]), a fegyverek (Rád [593. lh], Nógrádkövesd [588. lh]), a lovas vagy lószerszámos sírok (Rád [593. lh], Nógrádkövesd [588. lh]), az ezüst, sőt arany ruhadíszek (Nógrádkövesd [588. lh], Ipolyszalka [608. lh]), tehát mindazok a mellékletípusok, amelyek Észak-Magyarország hasonló jellegű lelőhelyein is előfordulnak. Ugyancsak csekély számban mutathatók ki olyan nagyobb sírszámú temetők is, amelyek használata a 10. századra korlátozódik (Penc-Tuszkolán [592. lh], Szob-Ipolypart [600. lh], Letkés-Iskola [604. lh]) 18–17–44 síros részleteivel. Miután ezek egyike sem minősíthető akár csak nagyobb részletében feltártnak sem, a földben maradt vagy elpusztult sírok száma akár többszöröse is lehet a megmentett temetkezéseknek. Természetesen nem lehetetlen, hogy utóbbi temetkezések között akár fiatalabbak (11. századiak) is voltak, adatok híján azonban az általam eddig követett módszertan szerint ezekkel nem számol(hat)tam. Ennek alapján – s az alábbiakban ismertetendő 10–11. századi lelőhelyek tanúsága szerint – ezen, jelen formájukban 10. századi, az előzőeknél népesebb temetők sírszáma aligha haladta meg a százat. Leletanyaguk viszonylag szegényes. A sírok 30-50%-a melléklet nélküli. A rangjelző tárgyak teljesen hiányoznak, s csekély (2–0–3) a fegyveres, ezúttal kizárólag az íjászfelszerelés elemeit tartalmazó sírok száma. Ugyanez mondható el a lószerszámos temetkezésekről (0–0–1), 10. századi érmét pedig egyáltalán nem találtak a sírokban. Végezetül hiányoznak a nemesfém ruhadíszek is: mindössze egyetlen, Szob-Ipolyparton [600. lh] eltemetett nő viseletén fordultak elő kerek és csüngős ingnyakveretek, valamint egy aranyozott ezüst hajfonatkorongpár. Az ékszerkészletet túlnyomó többségükben egyszerű karikaékszerek alkották.

A mikrorégió temetőinek többségét (12 lelőhely) a más térségekben ritkának számító 10–11. századi, folyamatosan használt sírmezők alkották. Ezek sírszáma, leletanyaguk összetétele, valamint használati idejük periodizációja rendkívül változatos. A teljesen vagy legalább 75-80%-ban feltárt lelőhelyek sírszáma 82–91–94–436, tehát a nagy sírszámú temető itt is ritkaságnak számít. Úgy tűnik, még a viszonylag hosszú, 80-160 éves használati idő mellett is többnyire kicsiny, 3-5 családból álló közösségekkel számolhatunk a temetőket létrehozó falvak esetében. A 10. századi népesebb temetőktől ezek lényegében csak időrendjükben különböznek. A népesebb falvak ritkaságnak számítottak: utóbbiak közé sorolható Kiskeszi [609. lh], valamint 142 ismert temetkezése alapján a 250-300 sírosnak feltételezett Szob-Vendelin [603. lh]. Valószínűleg legalább egy esetben (Letkés-Téglaégető I. [605. lh]) számolnunk kell a temető megszakított használatával, 11. század végi utántemetkezésekkel. A leletanyag összetétele hasonló a 10. századi népesebb temetőkben tapasztaltakkal, természetesen azzal a kiegészítéssel, hogy a 11. századra jellemző karikaékszerek már nagyobb számban feltűnnek, s előfordulnak a magyar királyok pénzei is. Rangjelző tárgyat azonban csupán két temetőben találtak (Nógrádsáp [589. lh] és Kiskeszi [609. lh], veretes öv). Fegyverek (többnyire az íjászfelszerelés elemei) lelőhelyenként 2-9 sírban fordulnak elő, a fegyveres férfiak aránya az adott lelőhely valamennyi férfisírjához viszonyítva sehol nem haladja meg a 20%-ot. A közelharc fegyverei közül a 10. századra jellemző típusok közé mindössze egyetlen szablya sorolható (Szob-Vendelin [603. lh]), s nem akad egyetlen balta vagy lándzsa sem. A mikrorégió sajátosságai közé tartozik viszont, hogy relatíve magas a 10. század második felétől feltűnő fegyvertípusok száma: 4 kétélű kard, 2 nyéltámaszos balta, 1 szárnyas lándzsa. Ezek többsége azonban egyedüli fegyverként található az elhunytak mellett, egyetlen kardos-íjász-lószerszámos síron kívül nem figyelhetők meg leletkombinációk. Ha valaki egy kisléptékű térképen feltünteti e hét leletet, első pillantásra az Ipoly alsó folyásának környékén a nyugati típusú fegyverek jelentős mértékű koncentrációjára gondolhat.[1668] Valójában mindössze három lelőhelyről van

[1668] Bakay 1965, 58.

szó, melyek közül az egyik szórvány (Vác-Csörögipuszta [597. lh]), a másik kettő (Szob-Kiserdő [601. lh], Szob-Vendelin [603. lh]) pedig rendkívül kevés ahhoz, hogy abból az új típusú fegyverzettel felszerelt harcosok sírjainak koncentrációjára gondolhassunk, még akkor is, ha számukat kiegészítenénk a mindösszesen 31 íjász sírral.[1669] Az erre épített hipotézisekkel pedig felettébb óvatosan kell bánni.[1670]

A mikrorégió 10–11. századi temetőiben mindösszesen 6 lovas és 8 lószerszámos temetkezés mutatható ki, valamennyi férfisírból. Figyelemre méltó, hogy az Ipoly mentén, Kiskeszit leszámítva [609. lh], kizárólag lószerszámos temetkezések találhatók. Még ennél is érdekesebb az a jelenség, hogy e területről teljességgel hiányoznak a trapéz alakú vállas kengyelek, melyek a Kárpát-medence más területein a kétélű kardos, nyéltámaszos baltával felszerelt férfiak jellegzetes kísérőleletei. Térségünkben e kengyeltípus csak egyetlen lelőhelyen, Rád-Kishegyen került elő [593. lh].

A 10–11. századi temetőkben nem volt jellemző a nemesfémdíszekkel felszerelt női ruházat sem. E tekintetben a más leletekben is „gazdagabb" szob-kiserdei [601. lh], valamint Letkés-Téglaégető II. temető [606. lh] jelent kivételt (rombusz alakú ingnyakdíszek, kerek pitykék, veretes csizma felbukkanása), s mindössze két lelőhely három sírjában találtak lemezes hajfonatkorongokat (az öntött változat teljesen hiányzik a környékről).

A vizsgált területről ismerünk néhány olyan lelőhelyet is, ahonnan jelenleg csak 11. századi leletanyag áll a rendelkezésünkre (Püspökhatvan [590. lh], Galgagyörk [591. lh], Zebegény [598. lh], Szob-Koliba [602. lh], Gyerk [611. lh]). Ezeknek azonban csak annyira töredékes részletei tanulmányozhatók, hogy abból komolyabb következtetéseket nem lehet levonni. Egyedül a szobkolibai 73 síros (de 130 sírosnak vélt) temetőrészlet alapján gondolhatunk arra, hogy e vidéken számolhatunk a 11. század folyamán nyitott temetőkkel is.

A Nógrádkövesd–Szob–Ipolybalog térségben 25 temető minimálisan 1159 sírját ismerjük a 10–11. századból. E sírmennyiség zöme teljesen vagy nagyobbrészt feltárt lelőhelyekről származik, s elegendő kiindulópontot ad bizonyos településtörténeti tendenciák felvázolásához. A régészeti leletek alapján a temetők zöme (19 lelőhely) a 10. század folyamán létesült. Egy részüket (7 lelőhely) felhagyták még e században, többségüket azonban folyamatosan (bizonyos esetekben talán megszakítással) tovább használták a 11. század különböző periódusaiig. Minderről szemléletes képet nyújt a teljesen feltárt vagy nagyobb részletében ismert temetők keltezése:

- Szob-Kiserdő [601. lh]: 950 körül–1030 körül
- Szob-Vendelin [603. lh]: 950 körül–1060 körül (záró érme: I. András [1046–1060])
- Letkés-Iskola [604. lh]: 930 körül–970 körül
- Letkés-Téglaégető I. [605. lh]: 960 körül–1060 körül (megszakítással a 11. század végéig, záró érme: I. [Szent] László [1077–1095])
- Letkés-Téglaégető II. [604. lh]: 970 körül–1080 körül (záró érme: I. Géza [1074–1077])
- Kiskeszi [609. lh]: 920 körül–1080 körül (záró érme: Salamon [1063–1074])

A keltezés a régészeti leletanyag tipokronológiai jellegzetességein alapul. Sajnos az érmék e téren kevés segítséget nyújtanak, mert Kiskeszi kivételével temetőnként legfeljebb egy-egy sírból kerültek elő, de az adott lelőhely felhagyása szempontjából *terminus post quem* tanulságaik így is fontosak. Úgy tűnik, a temetők keletkezése és megszűnése sem a 10., sem a 11. században nem szűkíthető le egy-egy rövidebb időszakra, hanem elnyújtott, hosszú folyamat volt. Mindez véleményem szerint arra utal, hogy a térség népességét kevéssé érték erőszakos külső behatások. A temetők (s nyilván a hozzájuk tartozó települések) létesítése a terület lakóinak belső dinamikájából fakadt, a soros temetők (de nem a telepek!) felhagyása pedig a 11. században a kereszténység lassú térnyerésével magyarázható. Ez utóbbi maga is egy több évtizedre elhúzódó folyamat lehetett. Nagyon tanulságos, hogy még itt, a magyarországi keresztény egyházszervezet központjának, Esztergomnak a tőszomszédságában sem láthatjuk nyomát annak, hogy a lakosságot gyors és erőszakos módon arra kötelezték volna, hogy halottait a templom megszentelt földjébe temesse. E folyamat valamikor 1030–1080 között zajlott le, valamivel korábban, mint másutt, ahol a hasonló temetők használata I. (Szent) László (1077–1095), I. (Könyves) Kálmán (1095–1116), sőt II. (Vak) Béla (1131–1141) koráig nyomon követhető. Jellegzetességeik alapján a tárgyalt terület temetőt a továbbiakban Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-csoportnak nevezem *(72. kép)*.

[1669] Utóbbiak közé beszámítottam a 10. századon belül nem keltezhető penci [592. lh] és Letkés-Iskola [604. lh] területén található 5 sírt is, továbbá a kiskeszi temető mind a 9 íjászfelszerelést tartalmazó temetkezését! Természetesen erősen kérdéses (s jelenleg megválaszolhatatlan), hogy közülük mennyien voltak ténylegesen kortársai a kétélű karddal stb. felszerelteknek.

[1670] Bakay 1965, 21–29; Györffy 1984, 740–745.

VI.5. ADATOK ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK ETNIKAI ÖSSZETÉTELÉHEZ

Az Ipoly menti temetők leletanyagának összetétele több figyelemre méltó jellegzetességet mutat. A 10. század közepe után fellépő új tárgytípusok közül a már említett trapéz alakú vállas kengyeleken kívül csaknem teljesen hiányoznak a más térségek temetőiben oly gyakori állatfejes karperecek, valamint a bordázott S-végű hajkarikák (csupán két példányukat ismerem Kiskeszi 130. és 542. sírjából [609. lh]), utóbbiaknak csak szélesre kalapált változatai tűnnek fel a sírokban. Kimutathatók ugyanakkor olyan tárgyak és jelenségek, amelyek a magyarok által helyben talált népességre utalnak, vagy importként jelennek meg. A kiskeszi temető 202. sírjában egy jellegzetes kiszélesedő végű, késő avar típusú huzalkarperecet tárt fel az ásató.[1671] Több lelőhelyen szerepel a mellékletek között favödör vasalása (Szob-Kiserdő [601. lh], Szob-Vendelin [603. lh], a Tarna torkoltavidékénél Visznek-Kecskehegy [566. lh], a Sajó mentén Miskolc-Repülőtér [453. lh]), amely a magyar honfoglalást megelőzően mind az avar, mind a szláv temetőkben jellemző.

Különösen a Dunakanyar és az Ipoly mente egyes temetői (Vác-Hétkápolna [596. lh], Szob-Vendelin [603. lh], Szob-Koliba [602. lh], Szob-Kiserdő [601. lh]) bővelkednek olyan tárgyakban, ékszerekben, amelyek részben bizánci/balkáni eredetűek, részben nyugati szláv vagy baltikumi területekről származhatnak. Ennek eredményeként korábban ezen lelőhelyeket szláv hagyatékként értelmezték.[1672] Az Ipoly völgyének egykori népességét a nyelvész Kniezsa István is vegyes, magyar és szláv etnikumúként határozta meg *(54. kép)*.[1673] A szobi és letkési temetőket részletesen elemző Bakay Kornél e kérdésben nem foglalt egyértelműen állást.[1674] Az említett tárgyak azonban Mesterházy Károly kutatásai nyomán inkább kereskedelem révén kerülhettek a Dunakanyar, valamint az Ipoly mente lakóihoz.[1675] Ezek sorába tartoznak a bizánci vagy balkáni eredetű, alsó ívükön huroksorral ellátott fülbevalók (Kiskeszi [609. lh], Piliny-Sirmányhegy [575. lh]), a granulációval díszített fejű gyűrűk (Letkés [605. lh], Szob-Koliba [602. lh]), egyszerű mellkereszt (Szob-Kiserdő [601. lh]), északi vagy oroszországi eredetű a Szob-Vendelinen [603. lh] talált csontfésű, a szőlőfürtös fülbevalók számos változata (Letkés II. [606. lh] temető, Szob-Vendelin [603. lh], Szob-Kiserdő [601. lh], Vác-Hétkápolna [596. lh]). E tárgytípusok itteni sűrűsödése nem véletlen: ide futott be keleti irányból a Vereckei-hágón át Kijev felé vezető út, Vác és Párkány, valamint Esztergom között lehetett áthaladni az Alföldről a Kisalföldre, s ugyanide csatlakozott be északi irányból a radanita út egyik leágazása is.[1676] Az idegen eredetű tárgyak jelenléte a régészeti hagyatékban tehát nem feltétlenül jelenti idegen etnikum jelenlétét, különösen a fent felsorolt kereskedelmi tucatáruk esetében. Az azonban már megfontolandó, ha ezek az ékszerek olyan jellegű viseletre utalnak, amely alapvetően eltér az adott régészeti horizont más sírjaiban tapasztalt formáktól. Erre szemléletes példa lehet a persei [613. lh] 10. századi temető két női sírjának a leletösszetétele.

A persei 76. sírban [613. lh] a koponya bal oldalán 7 db nyitott hajkarikát tártak fel, ez a szám messze meghaladja a más sírokban előforduló 1-2 hasonló ékszer darabszámát. Ilyen számban és viseleti helyzetben S-végű hajkarikák szoktak előkerülni. Ugyanezen temetkezésben magas volt a gyűrűk száma is (3 db), melyek közül kettő bizánci/balkáni eredetű, pajzs alakúan kiszélesedő fejű csillagdíszes gyűrű volt. Ugyanezen temető 101. sírjában az előzőhöz hasonló fejfedő viseletet figyeltek meg, csak itt a koponya két oldalán már nem hajkarikákat, hanem szőlőfürtös fülbevalókat találtak, a karokat pedig két gyűrű mellett három karperec díszítette. Mindkét elhunyt mellett megtalálták a honfoglalás kori sírokban nem túl gyakori edénymellékletet is. A jelenség az észak-magyarországi régióban nem egyedülálló. A Bükkalján, Kistokaj-Gerenda-dűlő 4. sírjában a koponya körül 6 db, a 18 sírban ugyancsak a koponya körül 4 db szőlőfürtös fülbevaló, valamint utóbbi temetkezésben még ugyanott 2 db nyitott hajkarika is előkerült [454. lh].[1677] A Mátra-vidék 10. századi temetői közül Eger-Vár, Székesegyház területén [530. lh] és Aldebrőn [546. lh] figyeltek meg olyan jelenséget, amely nagy valószínűséggel utal arra, hogy egy elhunyt esetleg más etnikumhoz tartozhatott, de legalábbis más viseletet hordott, mint a közösség ugyanoda temetkezett más tagjai. Az egri székesegyház temetőjének 278. sírjában

[1671] Hanuliak 1994, *Tab.* XLIII. B 1.
[1672] Mikes 1956, 124–126; Török 1956, 134–135.
[1673] Kniezsa 1938, 379, 406.
[1674] Bakay 1978, 166–190.
[1675] Mesterházy 1993, 456.
[1676] Mesterházy 1993, 450–468.
[1677] Végh 1993, 54–55, 61.

nyugvó nő koponyájának jobb és bal oldalán egy-egy nyitott hajkarika, félhold alakú (köttlachi típusú) fülbevaló, valamint alsó ívén félhold alakban áttört fülbevaló feküdt.[1678] Aldebrőn a 15. sírba [546. lh] elhantolt nő embertani jellemzői eltértek a többi váz esetében megfigyeltektől.[1679] Fejfedőjén (talán textilpántra erősítve) 7 db S-végű hajkarikát viselt, hasonló ékszer ott más sírból nem került elő. Temetése során pedig – ugyancsak egyedüliként a temetőben – agyagedényben tették mellé a túlvilági útravalót. Ezek alapján joggal vethető fel, hogy a bemutatott esetekben a feltárás során idegenből hozott asszonyok sírjaira akadt az ásató. Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy a mellettük talált tárgyak között egyetlen olyan sincs, amely ne fordulna elő a Kárpát-medence más, korabeli temetőiben. Az ékszerek viseleti formája és az edénymelléklet tehát csupán persei [613. lh], kistokaji [454. lh], egri [530. lh] és aldebrői [546. lh] viszonylatban számítanak idegennek, országos áttekintésben azonban már nem.

A persei lelőhely [613. lh] fontosságát a magyarországi kutatás már korábban felismerte, hiszen sajátos összetétele és stratigráfiája alapján kitűnő vizsgálati lehetőséget kínál akár az avar tovább élés, akár az úgynevezett Bijelo-Brdo-kultúra megjelenése és annak a keleti típusú magyarországi emlékanyaggal való kapcsolata szempontjából *(71. kép)*. Elsőként Bálint Csanád foglalkozott részletekbe menően a temető tanulságaival.[1680] Az avar tovább éléssel kapcsolatban teljesen más véleményt képviselt Bóna István, aki viszont már csupán 4 olyan sírral számolt, melyek a 10. századi réteghez tartoztak.[1681] Az eddigi állásfoglalásokból nyilvánvaló, hogy további, átfogó vizsgálatokat igényel mind a késő avar és a 10., valamint a 11. századi sírok, mind az utóbbiak egymáshoz való kapcsolatának (vagy a kapcsolat hiányának) tisztázása. E munka pusztán a szakirodalomra támaszkodva nem végezhető el. Az viszont már most is nyilvánvaló, hogy a gazdag magyar kiscsalád hagyatékának tartott

[1678] Révész 2008, 132–133 (a hivatkozott lelőhely leírása Fodor László munkája).

[1679] Révész 2008, 24–25, 450.

[1680] *„A BBK megjelenési időpontja, etnikai összetevője vizsgálatához ismerünk egy páratlanul szerencsés összetételű temetőt. Perse-Bórszegen [...] a bennünket most nem érdeklő germán temetkezések (9 sír) mellett egy – a közlemény kifejezését használva – »szláv-avar« temetőt (73? sír), 6 »ómagyar« sírt és egy XI. századi »soros temetőt« (54 sír) tártak fel. A relatív időrend egyértelmű: a magyar sírok két esetben metszik az avarkoriakat, a soros temetkezések szintén az avarkoriak fölött vannak, s a bennük talált I. András és I. László pénzek alapján természetesen fiatalabbak az »ómagyar« síroknál is. Az avarkorból és a XI. századból származó leletek időrendi szempontból nem jelentenek semmilyen meglepetést, más azonban a helyzet a magyar sírok esetében. Az A. Točík által adott etnikai meghatározásuk helytálló: a Ny–K-i tájolás, a lószerszámos temetkezés, a ruhadíszek típusa, a gömbsorcsüngős fülbevaló, a dirhem átlukasztva való viselete – együttesen félreérthetetlen etnikumjelző. Ezek után különösen lényeges, hogy a felsoroltaktól eltekintve ennek a 6 sírnak anyaga egyáltalán nem tér el attól a leletcsoporttól sem, melyet korábban egyértelműen a BBK-ba volt szokás sorolni: szőlőfürt alakú öntött fülbevalók, sodrott nyak- és karperecek, összetett gyöngyök, edény jelenléte a sírban. A szóbanforgó temetkezéseknél a tisztán magyar jellegű anyag alapján nehéz pontos időmeghatározást adni, mert valamennyi tárgy előfordul az egész X. sz. folyamán, sőt, a lószerszám eltemetése és némely ruhadísz használata még a XI. sz. első felében is kimutatható. Ugyanakkor a BBK jellegzetes tárgyait eddig legkorábban a X. sz. közepére volt szokás keltezni. A persei magyar temető 2 férfi, 3 nő és 1 gyermek(?) nyughelyéből áll. A közölt térkép alapján kétségtelen, hogy több, velük egykorú sír e helyen nem volt. Az eltemetetteknek egymáshoz való rokonsági viszonyát csak kémiai-embertani vizsgálat tisztázhatná. Hasonlóképpen kérdéses az is, hogy itt egy megkezdett, s valamilyen (családi vagy történelmi) okból nem befejezett temetővel van-e dolgunk, vagy pedig az eredetileg is ilyen létszámúnak indult? Tény, hogy a BBK temetői sohasem szoktak ilyen alacsony sírszámúak lenni (a kiscsaládi keretekben való temetkezés a magyar társadalom felső rétegeire volt jellemző), s bennük – az egy papi kivételével – nem fordul elő dirhem. Munkahipotézisként felvethető, hogy itt elszegényedő szabad család temetőjével van dolgunk. – A persei »soros« temető leleteit nem ismerve is bizonyosra vehető, hogy az a XI. sz. 40-es éveiben használatban volt (lásd: I. András pénze). Aligha valószínű, hogy az anyag az azidőben általános BBK-étól lényegesen különbözött volna. A csontvázak tájolása viszont (D–É vagy É–D) élesen eltér a XI. szban szokásostól (Ny–K). E vonatkozásban nemcsak megegyeznek a helyben feltárt avarkori sírokkal, hanem több esetben határozottan kimutathatóan azok rendjébe beilleszkednek, a sírsorokat folytatják, (pl. a 60. sír a 92, 28. sírok között, a 119. sír a 122, 105. sír között stb.). A fentiekből az alábbi gondolatokat lehet leszűrni: a persei X. századi magyar és a korabeli, más lelőhelyeken feltárt XI. sz-i sírok tájolásától való különbségük, valamint az ugyanezen helyen kibontott avarkori sírokhoz való viszonyuk (tájolás, területi kapcsolódás) alapján igen valószínűnek látszik, hogy ez esetben az avarkori népesség XI. sz-i továbbélését értük tetten. (E kérdés történeti-régészeti tisztázására-különösen a XI. sz-i anyag ismerete hiányában-itt nem vállalkozhatunk.) Az etnikai folyamatosság valószínűsége azt is feltételezi, hogy a) az avar és az Árpád-kori temetők használata között jelentős időbeli hiátus nem lehetett, b) az avar temető használatát a magyar honfoglalás szakította meg. (A. Točík az avarkori sírok kerámiáját a VIII–IX. sz-ra keltezi.) Ez – az Ipoly felső völgyében feltárt leletek alapján – a X. sz. első felében következhetett be, így a persei magyar sírokat is a X. sz. közepére keltezhetjük (megerősíti ezt a az előkerült II. Naszr ibn Ahmed [913–944] dirhem.) A BBK etnikuma szempontjából pedig az a következtetés adódik, hogy anyaga Persén már a X. sz közepe előtt is tisztán magyar környezetben jelen volt."* (Bálint 1976, 242–243).

[1681] *„Talán legközérthetőbben a szlovák nógrádi Perse (Prša)-Bércdűlő nevű kis dombjának története magyarázza meg a régészetben egyáltalán nem ritka hasonló »véletleneket«. A dombon először az 5. század közepén nyitott mindössze 9 temetkezésig eljutó sírkertet egy átmenetileg itt megszálló germán (szvéb) csoport. Kereken 200 évvel később, a 7. század vége felé, a germánok rég nem látszó sírjaira merőleges irányban avarok kezdenek temetkezni, s a 8. század második feléig 80-90 síros »klasszikus« griffes-indás temetővel borítják be a domb közepét. Ezután ismét hosszú szünet következik. 150 évvel később, a 10. század közepén egy gazdag honfoglaló magyar család négy tagjának sírját ásták rá merőlegesen a már biztosan nem látszó avar sírokra. A meglepetést a befejezés okozza, az egykori avar temetőt újabb 100 évvel később részben felülrétegző, részben látszólag »folytató«, az avarokkal azonos tájolással temetkező magyar falusi lakosság kis temetője az I. Andrástól I. Lászlóig terjedő évtizedekből. Velük ér véget a Bércdűlő »története«."* (Bóna 1996a, 39–40).

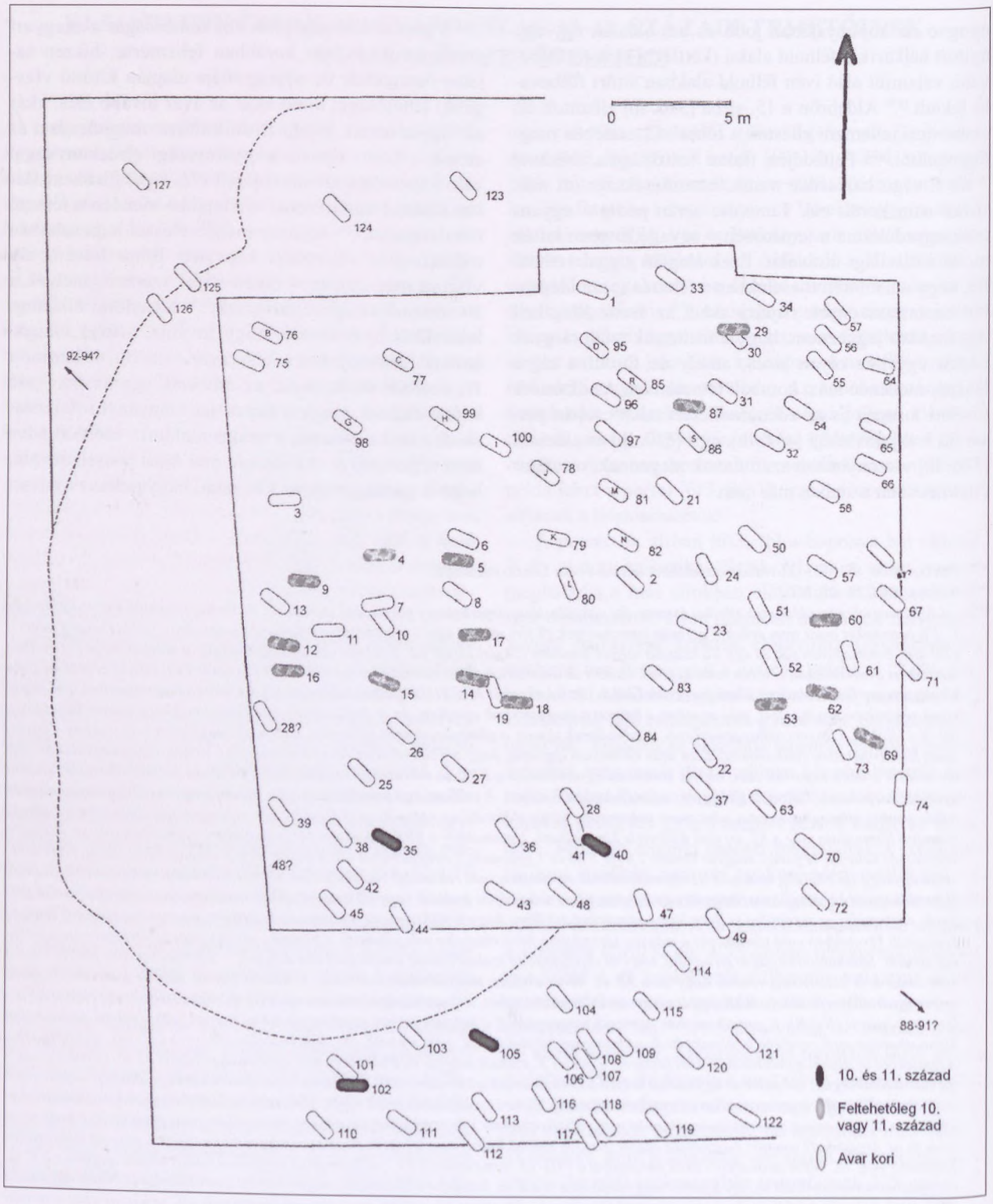

73. kép. Visznek-Kecskehegy, avar kori és 10., valamint 11. századi sírok (Török 1975, 342, *Fig.* 13. térképének felhasználásával)

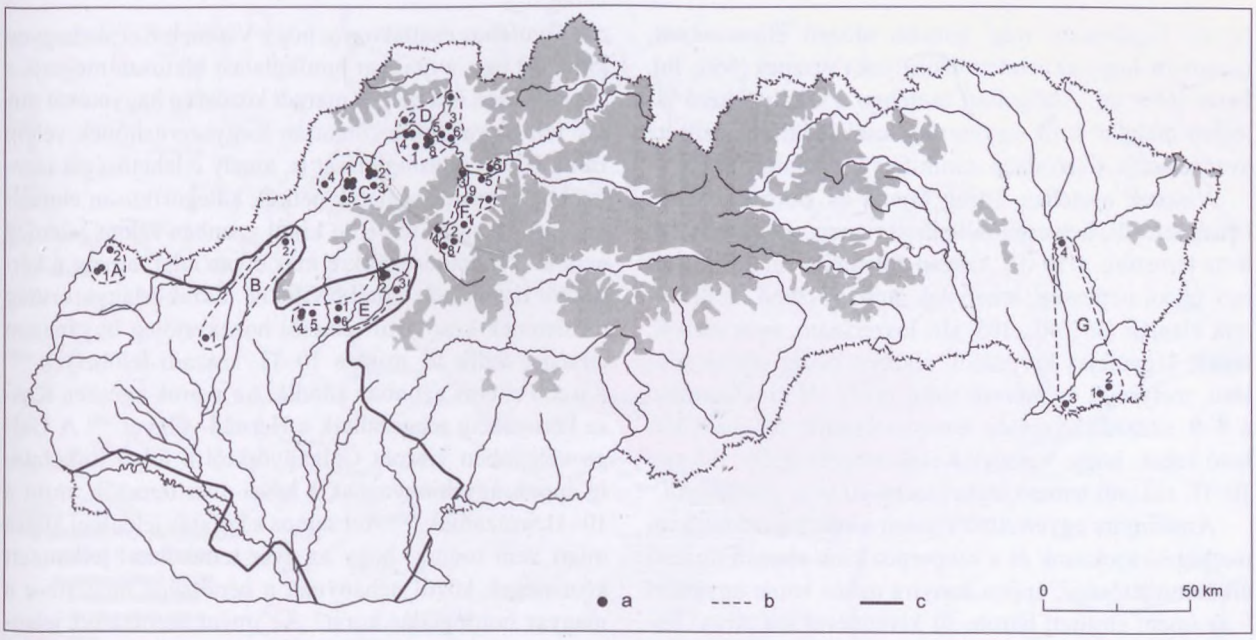

74. kép. 9–10. századi halomsíros temetők csoportjai a mai Szlovákia területén (HANULIAK 2004, 10, *Obr.* 1 nyomán)

temető női sírjait a magyarokétól idegen fejfedőviseletben hantolták el.

Ugyancsak felvetődött a honfoglalás idején helyben talált népesség tovább élésének, a magyar fejedelemség, majd királyság szervezeti keretei közé történt beilleszkedésének problematikája a viszneki temető [566. lh] esetében is *(73. kép)*. A régészet azonban a maga sajátos forrásanyagával e kérdéskörhöz csak korlátozott mértékben tud hozzászólni. Visznek-Kecskehegyen [566. lh] László Gyula a két 10. századi fegyveres, lószerszámos sír avar temetőben történt előkerülését a magyar honfoglalást megért kései avar népesség létének egyik bizonyítékaként értékelte. A későbbiekben a „kettős honfoglalás" hipotézisének kimunkálása során kidolgozott véleménye szerint az Árpád népének bejövetelét megérő avar és az újonnan jött népesség szállásterülete nem fedte egymást. Visznek épp a két szállásterület határán lévén, hipotézise szerint *„a magyarság a helyben talált avarok között csak egy-egy kisebb, jelképes csapattal képviseltette magát, s ismertette el uralmát"*.[1682] László Gyula szerint *„eddig két magyar lovassírt találtunk itt az avar temetőbe ágyazva"*.[1683] Visznek esetében a temető ásatói között sem volt egyetértés e kérdésben. A lelőhely másik feltárója, Bottyán Árpád felfigyelt arra, hogy az ÉNy–DK-i tájolású avar sírok szemmel láthatóan eltérnek mind tájolásuk, mind mélységük tekintetében az általa feltárt sekély, keskeny sírgödörbe temetett 92. sírtól, ami felülrétegezi az alatta lévő avar temetkezést, s ennek következtében más korszakba kell, hogy tartozzon.[1684] Az ásatást több évtizeddel később folytató Török Gyula pontosan ugyanezt figyelte meg a 101–102. síroknál. A leletek feldolgozása során megállapította, hogy a lelőhelyen ugyanilyen szuperpozíció számos más sír esetében is előfordult.[1685] E csoportot Török az avar temetkezések és a 10. század közepe közötti időszakra keltezte. Véleménye szerint a magyar honfoglalás után is helyben maradó népesség egy betelepülő, s ugyanide temetkező magyar család fennhatósága alá került.[1686] Lényegében tehát a késő avar temető 10. század közepéig történt folyamatos használatát állapította meg.

A lelőhely még a közelmúltban is szerepelt azon a listán, amelyek esetében felvethető, hogy a kései avar kortól a magyar honfoglalást követő évtizedekig folyamatosan használatban voltak.[1687] E nézetekkel szemben Bóna

[1682] LÁSZLÓ 1944, 67–68.
[1683] LÁSZLÓ 1944, 68.
[1684] Bottyán Árpád ásatási dokumentációjának fellelhető része: MNM Rég. Adattár 4658/1941. Megfigyeléseit idézi: TÖRÖK 1975, 338; TÖRÖK 1982, 54.
[1685] TÖRÖK 1975, 338; TÖRÖK 1982, 54.
[1686] TÖRÖK 1975, 341–343; TÖRÖK 1982, 54–55.
[1687] KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996, 223–240; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 119–134.

István fogalmazta meg fentebb idézett ellenvetéseit, mondván, hogy az érintett lelőhelyek (Visznek [566. lh], Perse [613. lh], Alsógellér) esetében a sekély, eltérő tájolású magyar sírok egyszerűen csak felülrétegezik az avar temetőt, s szó sincs semmiféle kontinuitásról.[1688]

Visznek esetében Török Gyula és Bottyán Árpád kétségtelenül helyesen állapította meg, hogy a késő avar temetőre a 10–11. század folyamán rátemetkezett egy olyan népesség, amelynek sírjai részben mellékleteik alapján (35., 40., 105. sír: lószerszám, nyílcsúcsok, tegez, kígyófejes karperec), részben pedig eltérő tájolású, mélységű és méretű sírjai révén jól elválasztható a 8–9. századi közösség temetkezéseitől. Aligha vitatható tehát, hogy Visznek-Kecskehegyen [566. lh] egy 10–11. századi temető legkevesebb 20 sírja is előkerült.

Amennyire egyértelmű viszont a két csoportnak a temetkezési szokások és a szuperpozíciók alapján történő elkülöníthetősége, éppen annyira nehéz lenne ugyanazt – az imént említett három sír kivételével – a tárgyi hagyaték vizsgálata nyomán megtenni. Ez alól nem kivételek a szuperpozícióban lévő sírok sem. Mellékleteik ugyanis (egyszerű, nyitott hajkarikák, vaskések, vascsatok) nem tekinthetők önmagukban sem kor-, sem etnikumjelzőnek. Ráadásul az érintett temetkezések többségében semmilyen maradandó anyagból készült tárgyat nem találtak. Ugyanilyen egyszerű drótékszerek, kések és csatok viszont a temető 8–9. századi sírjaiban is szép számban felbukkannak, mégpedig más, arra az időszakra jellemző tipikus leletek kíséretében.[1689] Valójában a 35., 40. és 105. sír kivételével a régészeti leletanyag nem elégséges ahhoz, hogy a 8–9. századi, valamint a 10–11. századi temetkezéseket elválasszuk egymástól. De még az említett három sírban is vannak olyan tárgyak (bikónikus orsógombok, vasalt favödör, ácsolt fakoporsó), amelyek jellemzőek ugyanezen temető avar kori temetkezéseire is. Az ásatási dokumentáció hiányosságai miatt, természettudományos, illetve embertani vizsgálatok híján aligha remélhetjük, hogy a probléma vizsgálata terén továbblépnünk. Ennek következtében a rendelkezésre álló adatok alapján az alapkérdésben nem tudok határozottan állást foglalni. Aligha jelenthetjük ugyan ki határozottan, László Gyulához és Török Gyulához csatlakozva, hogy Visznek-Kecskehegyen [566. lh] egy, a magyar honfoglalást biztosan megérő, s azt követően is a helyén maradt közösség hagyatékát tárták fel. Ugyanakkor túlzottan leegyszerűsítőnek vélem Bóna István állásfoglalását is, amely e lehetőséget részletekbe menő vizsgálatok nélkül, kategorikusan elutasította. A viszneki temetőn kívül azonban sajnos jelenleg nem áll rendelkezésünkre más olyan adat, amely e kérdéskör tisztázását előrébb vihetné. Észak-Magyarország területének késő avar temetői hozzávetőleg ugyanazon térséget fedik le, mint a 10–11. századi lelőhelyek.[1690] Kisebb eltérés azonban adódik: az avarok egészen Kassa környékéig megszállták a Hernád-völgyet.[1691] A Galga völgyében viszont Galgagyörktől a folyó torkolatáig éppen úgy hiányoznak a kései avar temetők, mint a 10–11. századiak.[1692] Azt sajnos a kutatás jelenlegi állása miatt nem tudjuk, hogy az avar temetőkkel jellemzett közösségek közül néhánynak a népessége megérte-e a magyar honfoglalás korát? Az imént bemutatott jelenségek, valamint például a kiskeszi temető [609. lh] avar karpereces sírja e tendenciát valószínűsíti. Az azonban tény, hogy a térségből mindeddig egyetlen temetőt kelteztek a 9. századra (Bélapátfalva-Kakucskó).[1693]

A régészeti, történeti és nyelvészeti hipotézisek az általunk vizsgált területen a magyar honfoglalás előestéjén jelentős szláv népességgel számolnak, sőt (mint az alábbiakban részletesen kifejtem), a Cserhát–Börzsöny–Mátra–Bükk vidékét a Morva Fejedelemség részének tekintik legalább Szvatopluk, de néhány kutató már Rasztiszláv uralma óta. Mindezek alapján szláv sírok és temetők sokaságát várhatnánk a térségben. A valós helyzet azonban ennek pontosan az ellenkezője. A szláv halomsíros csoportok területünkön nem mutathatók ki, sőt azok mesze esnek a Cserhát–Bükk vidékétől *(74. kép)*.[1694] Hamvasztásos temetkezést is csupán néhány lelőhelyről ismerünk: Ipolypásztón egyetlen urnasírt találtak [610. lh],[1695] Kassa-Bárcán egy avar temetőrészlet tartalmazott egyetlen urnasírt [614. lh],[1696] Kassamindszenten egy 204 síros avar temető területén feküdt három urnás és négy szórthamvas sír,[1697] Miskolc-Szirma-Sóskáson császárkori és Árpád-kori telep feltárása során találtak egy prágai típusú urnát (de azt nem tudjuk, tartalma-

[1688] Bóna 1996a, 37–40.
[1689] Török 1975, 340.
[1690] ADAM 2002, *Karte* 4.
[1691] Zábojník 1995, 205–283.
[1692] MRT 11 (2012), 7. térkép.
[1693] Szabó 1987, 83–99.
[1694] Hanuliak 2004, 9–27, *Obr.* 1.
[1695] Bialeková 1962, 146.
[1696] Zábojník 1995, 223.
[1697] Wolf 1994, 120.

75. kép. Morávia területi gyarapodása 830–895 között J. Dekan szerint (DEKAN 1980, 50–51)

zott-e hamvakat?),[1698] Zsély 873 síros avar temetőjében három hamvasztásos sírt tártak fel.[1699] A vizsgált területről tehát napjainkig mindössze 13 hamvasztásos sírt tudunk kimutatni. Időrendjüket tekintve azonban ezek is megoszlanak a 7–9. századok között, így nem tekinthetők maradéktalanul a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző vagy azzal egyidős közösségek hagyatékának. Több hamvasztásos temetkezést a térségből nem ismerünk, s véleményem szerint módszertani szempontból az is kifogásolható eljárás, hogy a hamvasztásos rítust eleve és kizárólag a szlávokkal azonosítják. A szláv régészetben még csak fel sem merült, hogy a beköltöző szláv csoportok nyilván nem teljesen üres területre költöztek, az előttük ott lakott germán népek (kvádok, vandálok) nyilván nem költöztek el az utolsó szálig Hispánia területére vagy Karthágó környékére. Szerepük és részvételük a szláv etnogenezisben jóformán még a kérdésfelvetésig sem jutott el. A bélapátfalvi, bizonyosan a 9. századra keltezhető csontvázas rítusú kis temetőn kívül hasonló, e korból származó lelőhelyet ugyancsak nem ismerünk. Az az eljárás viszont, hogy a kései avar temetőket (azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a hiátust kitöltsék) „szláv-avarnak" vagy „avaroszlávnak" minősítik, módszertani szempontból erőteljesen megkérdőjelezhető. Ennek ellenére a térség etnikai és politikai hovatartozását felettébb magabiztosan határozzák meg a szlovák kutatók.

Napjainkra már közhelynek számít az a kijelentés, hogy a 9. század a Kárpát-medence forrásokban egyik legszegényebb időszaka. Különösen érvényes mindez a Dunától keletre eső, legfőképpen pedig az északkeleti területekre. Nem csodálkozhatunk ezért, ha a különböző kutatók a csekély és ellentmondásos, sőt olykor kifejezetten kétes értékű írott forrásokra, a nyelvészeti kutatások gyakran tág értelmezést megengedő hipotéziseire, s a régészeti leletek ugyancsak nagyon óvatosan kezelendő tanulságaira építkezve, gyakran igencsak vitatható eredményekre jutnak.

[1698] WOLF 1994, 126.
[1699] ČILINSKÁ 1973, 9.

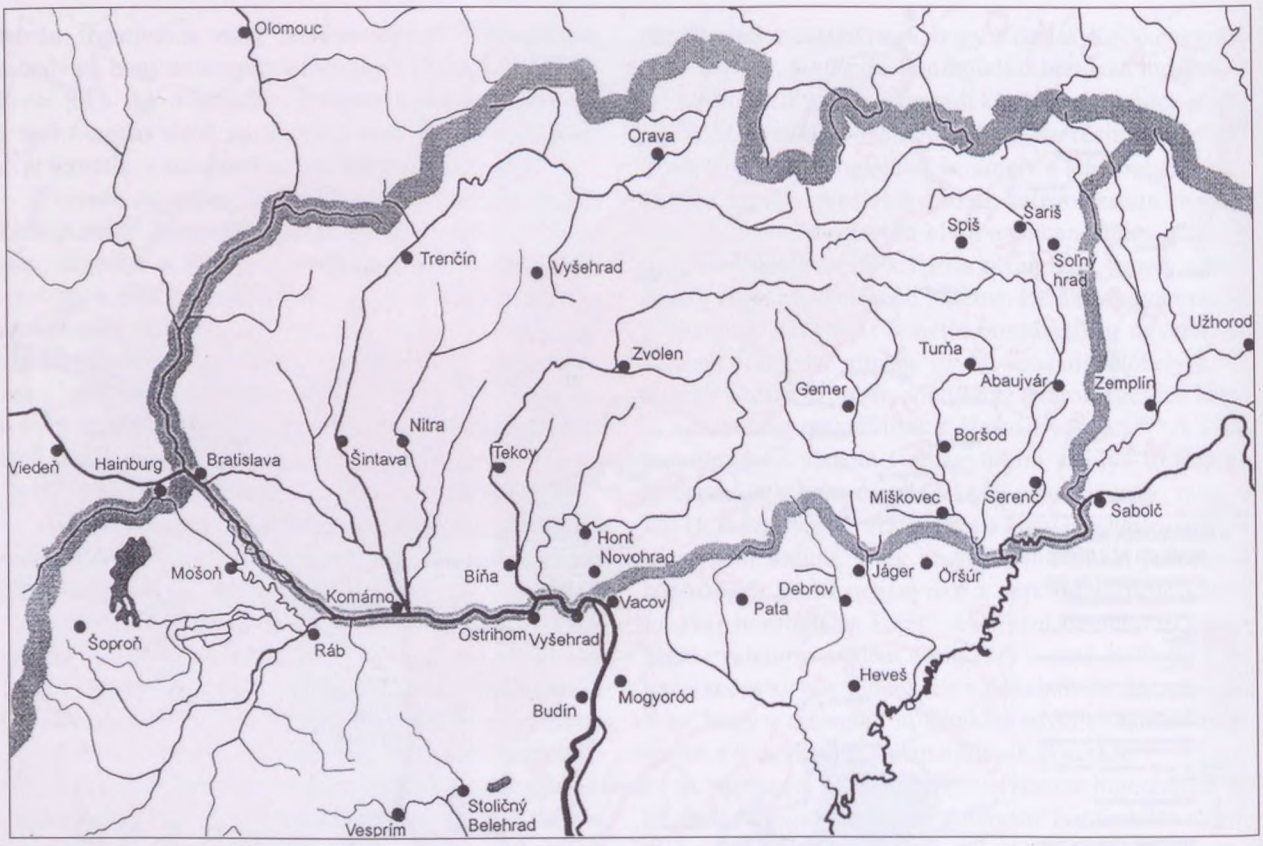

76. kép. A nyitrai hercegség a 11. században J. Steinhübel szerint (STEINHÜBEL 2000, 312, *Abb.* 221. nyomán)

Ami Moráviát illeti, e képződmény keletkezését, etnikai összetételét és területi kiterjedését illetően számos kérdés vár még tisztázásra. Dušan Třeštík ezzel kapcsolatban így nyilatkozott: *„Nagymorávia természetesen nem volt állam, s nem is volt elődje a mai közép-európai nemzeteknek. Utódállama nem volt, de öröksége kitörölhetetlenül megmaradt."*[1700] Třeštík Morávia területi kiterjedéséről nem foglalt ugyan állást, de tanulmányának illusztrációjaként Jan Dekan igen merészen megkomponált térképét használta fel *(75. kép)*.[1701] Ezt a térképet, mely Morávia területi fejlődését, az általa birtokba vett térségek kiterjedését ábrázolja, napjaink modern szlovák és morva kutatása is kiindulási alapként kezeli.[1702] Ezen a helyen nem foglalkozhatom a morva kori régészet számos neuralgikus pontjával, csakis Morávia keleti határainak kérdését érintem. Márpedig ez a határ számos kutató feltevése szerint a Felső-Tisza-vidékig nyúlt, így szemügyre kell vennünk az eme kijelentést megalapozó érveket.

Előljáróban arra szeretnék utalni, hogy az általános történeti felfogás szerint Morávia eleve két uralmi központ egyesítésével jött létre. Ezek egyike a Morva-folyó mentén húzódott Mikulčice, majd a Veligráddal azonosított Staré Město–Uherské Hradiště központtal, a másik pedig Nyitra körül szerveződött meg. Az előbbi ura, Mojmír elűzte Nyitráról annak urát, Pribinát, s a két fejedelemséget egyetlen állammá kovácsolta.[1703] A két fejedelemség közül azonban a nyitrai lett volna az ősibb, s a történeti problémák éppen e téren jelentkeznek kiáltó módon. Alexander Ruttkay, valamint Jan Steinhübel egyaránt Samo frank fegyverkereskedő „birodalmának" maradványaként tekint a nyitrai hercegségre.[1704] Samo „állama" 623–658 között állott fenn, de Közép-Európán belül az elhelyezkedése nem ismert, Karintiától Délkelet-Lengyelországig számos területre lokalizál-

[1700] TREŠTIK 2000, 185.
[1701] DEKAN 1980 („A Nagymorva Birodalom területi fejlődése" felirattal, számozás és oldalszám nélkül).
[1702] GREAT MORAVIA 2014, 12–13.
[1703] RUTTKAY 2000, 202–204.
[1704] RUTTKAY 1994, 109–118; STEINHÜBEL 2000, 190–191.

ták, mindeddig elfogadható bizonyítékok nélkül.[1705] Ez a nyitrai hercegséggel azonosított uralmi körzet a cseh, morva és szlovák kutatók szerint az „avar iga" alatt is megőrizte „valamiképpen"(?) a területi integritását, majd a függőséget lerázva a 9. században az említett módon a Morva Fejedelemség része lett *(75–76. kép)*. E hercegség déli és keleti határa a Duna, majd Esztergomtól kiindulva a Cserhát–Mátra–Bükk déli nyúlványai egészen a Tiszáig. Onnan északra kanyarodva, a Tapoly-folyó, Eperjes és Sóvár irányában érte el a lengyel határokat. Minderre pedig a legkomolyabb bizonyítékként a valótlan adatok sokaságát felvonultató lengyel–magyar vegyes krónika szolgálna.[1706] E krónika a feltevések szerint a Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem, majd király (992–1025) által a 11. század elején állítólagosan elfoglalt magyarországi területek leírásában megőrizte volna a nyitrai hercegség kiterjedésének emlékét *(76. kép)*. Az említett krónika forrásértékéről már Pauler Gyula is úgy nyilatkozott, hogy *„a legzagyvább compilatio, amelyet az elég zagyva lengyel források között találunk"*,[1707] s a magyar történészek véleménye 100 év múltán sem változott: *„a középkori történetírás legzavarosabb alkotása"* (Györffy György).[1708] A magyar történészek közül Karácsonyi Béla,[1709] Tóth Péter,[1710] legújabban pedig Csákó Judit is hasonlóképpen vélekedett.[1711] Valójában semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy Vitéz Boleszláv 1003–1018 között gyakorlatilag egész Felső-Magyarországot elfoglalta volna. A kétes hitelű, 1220 között keletkezett krónika leírását tényként kezelő kutatóknak nem tűnt fel sem az, hogy a lengyel hódítás határa lényegében az esztergomi királyi palota ablaka alatt húzódott volna, sem az, hogy az állítólag megszállt területen I. (Szent) István (997/1000–1038) 1009 körül megalapította az egri püspökséget. A 11. században Steinhübel, Ruttkay és Richard Marsina szerint ez a képződmény a nyitrai dukátus formájában élt tovább egészen addig, amíg I. (Könyves) Kálmán (1095–1116) király Álmos herceg sorozatos lázadásai után fel nem számolta.[1712] A szlovák és cseh kutatók saját érveik alátámasztására használták fel Györffy György azon (egyébként igazolhatatlan) hipotézisét, mely szerint a ténylegesen a 11. század derekán (1048 körül) megszervezett dukátusi rendszernek a 10. századi Magyarországon is megvoltak az előzményei.[1713] Azt egyébként Györffy sem állította, hogy a nyitrai, valamint a bihari dukátusok területileg összekapcsolódtak volna. A végeredmény egy feltevések sorozatát egymásra építő konstrukció lett, amelynek sem egyes elemei, sem azok összessége nem igazolható, s nélkülözi a forráskritika legelemibb feltételeit is. Ezek ismeretében némiképp meglepő, hogy a magyar történeti kutatás (véleményem szerint helytelenül) legfeljebb hallgatással reagált a fentiekre, valójában azonban a kellő részletességgel egyáltalán nem foglalkozott e kérdéssel.

Ami a régészeti megközelítést illeti, Morávia határainak ily mértékű keleti irányú kiterjesztése ugyancsak igazolhatatlan. Rendkívül tanulságosak Milan Hanuliak 2004-ben megjelent áttekintésének adatai: a mai Szlovákia területén a 9–10. századból 49 halomsíros, hamvasztásos temető mindössze 614 sírját tudta kimutatni.[1714] E szám akkor sem emelkedik nagyságrendekkel, ha ehhez hozzáadjuk a 9–10. századra keltezett csontvázas temetkezéseket (275 lelőhely, 3410 sír). Közép- és Kelet-Felvidék a 8–9. századi hamvasztásos, halomsíros temetők elterjedési térképén – néhány bodrogközi és attól északra lévő temetőt leszámítva – üres foltként jelentkezik, s lényegében hasonló a helyzet a csontvázas sírok esetében is. Majdnem ugyanaz a helyzet Peter Šalkovsky 9. századi telepeket ábrázoló térképén is *(74. kép)*.[1715] Komoly módszertani probléma, hogy a korai, szlávnak minősített telepek etnikai meghatározása sematikusan és rutinszerűen történik, főként a kerámialeletek alapján. Ezek felhasználásával egyetlen meghatározott etnikumhoz kötni a települési objektumokat finoman szólva is megkérdőjelezhető eljárás. Nem tisztázott az sem, hogy milyen arányban keveredett a helyben talált népesség a betelepedő szlávokkal, s ráadásul e telepek mellől hiányoznak a korai, 6–7. századi temetők. A morva előkelők hagyatékának tartott két kulturális horizont (Blatnica-Mikulčice-horizont, Veligrádi-horizont) leletanyaga a Garam folyótól keletre teljességgel hiányzik. Az, hogy a Felvidék középső és keleti részének foltszerűen elhelyezkedő te-

[1705] Ruttkay 1994, 110–111.
[1706] Ruttkay 1994, 113; Steinhübel 2000, 190–191; Ruttkay 2000, 202–204. – Morávia keleti kiterjedéséről lásd még: Čaplovič 1997, 41–46; Steinhübel 1997, 207–211; Uličný 1997, 229–233.
[1707] Pauler 1899, I. 382.
[1708] Györffy 1977, 282.
[1709] Karácsonyi 1964, 3–5.
[1710] Tóth 2004, 223–242.
[1711] Csákó 2014, 287–334.
[1712] Ruttkay 1994, 113; Čaplovič 1997, 41–46; Steinhübel 1997, 207–211; Uličný 1997, 229–233; Steinhübel 2000, 190–191; Ruttkay 2000, 202–204.
[1713] Györffy 1959, 36–76.
[1714] Hanuliak 2004, 9–66.
[1715] Šalkovsky 1984, 209–215.

lepüléstömbjei milyen kapcsolatban állottak (vagy egyáltalán kapcsolatban álltak-e?) a Morva Fejedelemséggel, az további alapos kutatásokat igényel. A szlovák és cseh kutatók e térséget, mint láttuk, Nagymorávia részének tekintik. Vita csak olyan részletkérdésekben van közöttük, hogy például Zemplén vára Moráviához tartozott-e (Alexander Ruttkay), avagy sem (Ján Steinhübel)? E polémia különösen annak ismeretében tűnik érdekesnek, hogy a kelta előzményekre épült 11. század eleji föld-favárnak semmilyen régészetileg megfogható 9. századi rétege nem áll rendelkezésünkre.[1716] A Cserhát-, Mátra- és Bükkaljáról pedig teljességgel hiányoznak a 8–9. századi hamvasztásos temetők.

A magyar kutatás ellenben soha nem foglalkozott kellő elmélyültséggel e kérdéssel. Bóna Istvánnak a *Magyarország története* monográfia számára írt szövege nem, csak az általa szerkesztett térkép tájékoztat arról, hogy Morávia keleti határának a Garam folyót tartja *(9. kép).*[1717] Hasonló a helyzet a 9. század legfrissebb monografikus feldolgozásában is.[1718]

Általános és megmagyarázhatatlan módszertani hiba, hogy a szlovák kutatók szinte kizárólag csak a jelenlegi államhatárok közötti területekkel foglalkoznak nemcsak a 8–9., hanem a 10–11. századok tekintetében is. Ily módon lényegében mesterségesen szakítanak el egymástól olyan régészeti horizontokat, amelyek egyébként szervesen összetartoznak. Ha nem így járnának el, akkor feltűnne ugyanis, hogy a bodrogközi, kárpátaljai, szatmári-beregi szegényes leletanyagú szláv tömb nem a Vág és a Nyitra völgyével, hanem a Szilágynagyfalusi-csoport népességével mutat szoros kapcsolatokat. Összegzésként tehát kijelenthetjük: sem történeti, sem pedig régészeti források nem támasztják alá azt a vélekedést, mely szerint Morávia határai a Garam–Ipoly vidékétől keletre is kiterjedtek volna. Módszertani szempontból az a tanulság, hogy a forráskritika mellőzésével, a hipotézist hipotézisre építő kutatói ténykedéssel valós eredmények nem érhetők el. A rendkívül bizonytalan nyelvészeti adatok önmagukban történeti, illetve politikatörténeti kérdések megoldásához nem elegendőek, ha pedig azok hiányosságait az ugyanilyen minőségű történeti és régészeti forrásokkal kívánják enyhíteni, akkor a végeredmény a vegyes érvelés módszertani zsákutcája lesz. E hibát az elmúlt évtizedek során Morávia esetében a cseh, szlovák és osztrák, az azzal határosnak vélt alföldi bolgár szállásterület rekonstruálása során pedig a magyar kutatók jelentős része elkövette.

Észak-Magyarország területén, különösen a Mátraalja és a Bükkalja 10–11. századi temetőinek esetében egyes hipotézisek számolnak a kabarok jelenlétével, a történeti források pedig bizonyossá teszik a délkeleti részeken a besenyők korai (10. század végi) megtelepedését. A térség 10. századi történetéről, birtokosairól és népeiről Anonymus által felvázolt kép napjainkig alapvetően befolyásolja az e térség korai históriájával foglalkozó kutatók munkásságát.[1719] E forrásszegény időszakra vonatkozóan máig megkerülhetetlenek a Névtelen által ránk hagyományozott információk, mellette vagy ellene történő állásfoglalásra késztetve Észak-Magyarország honfoglalás és államalapítás kori történetét kibogozni igyekvő történészeket, régészeket, nyelvészeket vagy néprajzkutatókat. Anonymus kunjait már régóta megbízhatóan azonosította a kabarokkal a kutatás, s több kísérlet történt e magyarokhoz csatlakozott népcsoport hagyatékának meghatározására. Elválaszthatatlan e kérdéskörtől vezető nemzetségüknek, az Abáknak a szerepe és birtoklástörténete is. Az összképet tovább színesíti, hogy a déli, már nagyobbrészt

[1716] Benadík 1964, 151–160; Bóna 1998, 99.

[1717] Bóna 1984, 365–369, 26. térkép.

[1718] Szőke 2014.

[1719] *„Amikor a kunok említett vezérei, vagyis Ed, Edömén, Et, Bors apja Böngér, Örsúr apja Ocsád, Vajta, akitől a Baracska nemzetség származik és Alaptolma apja Ketel, látták Álmos fejedelem kegyességét az oroszok iránt, lábai elé borultak és önként meghódoltak neki, imígyen szólván: »Téged választunk meg a mai naptól kezdve, hogy urunk és parancsolónk légy nekünk és utódainknak, ahova sorsod vezet, mi követünk téged.« Amit szóval tudtára adtak, pogány módra tett hűségeskü vel is megerősítették, miként Álmos fejedelem és előkelői is hasonlóképpen hűségeskü vel kötelezték el magukat. Akkor a kunok hét vezére feleségeikkel, fiaikkal és nagy sokasággal a Pannóniába indulás mellett döntött [...] És ugyanott a Takta mellett és az Erdők alján Árpád fejedelem különböző helyeken nagy területeket adományozott lakosaikkal együtt Ednek és Edöménnek, amelyek birtoklására utódaik az isteni kegyelem segítségével mind a mai napig érdemesek... Innen Árpád fejedelem az övéivel az Eger folyóig vonult tovább, ahol kunyhókat építve több napig időztek. A hegyet, amelyen levelekből színt emeltek a fejedelemnek, Színhalomnak nevezték el, táborhelyük pedig az Ostoros vize és Poroszló vára között terült el. Innen elindulva a Zagyva folyóig jutottak. A Zagyva partján a Tiszától a Mátra erdejéig táboroztak, és a földet a Köröstől a Zagyva folyóig és a szepesi erdőig minden lakosával együtt uralmuk alá vették. Akkor Árpád fejedelem nagy földet juttatott a Mátra erdejében Ednek és Edöménnek, ahol később unokájuk, Pata várat épített. Tőlük származott sok idő múltával Sámuel király, akit később kegyessége miatt Abának hívtak. Taksony fejedelem pedig fiút nemzett, Géza néven Magyarország ötödik fejedelmét. Ugyanekkor érkezett a besenyők földjéről egy fejedelmi származású vitéz, név szerint Örkénd apja Tonuzoba, akitől a Tomaj nemzetség származik. Taksony vezértől szálláshelyül a kemeji vidéktől a Tiszáig terjedő földet nyerte, arrafelé, ahol most az abádi rév található. Az említett Tonuzoba egészen Taksony fejedelem unokája, Szent István király idejéig élt. S midőn Szent István király a Élet igéit hirdette, és a magyarokat keresztelte, akkor Tonuzoba hitben gyenge lévén, nem akara lenni kereszténnyé, hanem nejével együtt élve temettetett az abádi révbe, nehogy keresztelve maga és neje Krisztussal éljen örökké, de fia, Örkénd keresztényként él Krisztussal mindörökké."* (Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Veszprémy László – HKÍF 1995, 293, 302–303, 314–315, 347).

a Tiszántúlhoz tartozó területen, a Kemeji részeken korai írott forrásaink (s nem csak Anonymus) alapján a 10. század második felétől bizonyíthatóan besenyők (is) éltek. Az alábbiakban az ide vonatkozó megállapításokat tekintem át röviden.

Györffy Görgy szerint a Tisza és a Mátra–Bükk közti terület a 10. században az Árpád-ház birtokában volt.[1720] Véleménye szerint erre utalnak az Árpád-ház tagjainak személyneveiből képzett, e területen nagy gyakorisággal előforduló helynevek. Nem számolhatunk ugyanakkor a jelzett vidéken kabar etnikummal, hiszen az Abák itt nem voltak ősfoglalók, Abaúj megyei birokaik mellé e tájon csak 955 után szereztek területeket. Györffy a kabar szállásterület számára a kései (11–12. századi) adatok alapján a 10. századra visszavetített dukátus nyíri–bihari, Nyitra környéki, valamint Krassó megyei területeit tartotta fenn, így érthető, hogy teóriájában a Mátra és a Bükk vidékén már nem maradt a számukra hely.[1721] A fent elmondottak azonban véleménye szerint nem érvényesek az Eger-patak völgyére. Itt ugyanis nemcsak az Ápád-fiak nevei hiányoznak, hanem az Abák, valamint a megye másik ősi nemzetsége, a Tomaj nem helynévi anyaga is. E rész, már csak földrajzi helyzete alapján is, inkább Borsod megyéhez tartozott. A térség többi területétől e tájék abban is eltér, hogy itt sűrűsödnek a 10. századi temetők, bennük érmékkel és harcosok sírjaival, akik e pénzeket a kalandozó hadjáratok során szerezték. Mindezen jelenségek egy, a kalandozások korában élt főember itteni szállására utalnak, akinek nevét azonban nem őrizték meg írott források, s így személyére a helynevek segítségével sem következtethetünk.

Kristó Gyula e régiónak inkább az Árpád-kori történetével foglalkozott, a vármegyerendszer kialakulása kapcsán.[1722] Megállapításainak azonban a 10. századot érintő elemei is vannak. Véleménye szerint a korai alapítású, talán I. (Szent) István király (997/1000–1038) uralkodásának második felében szervezett Újvár megye két hatalmas tömbből állott: a mai Heves, valamint Abaúj és Sáros megyékből. Együvé tartozásuk oka az, hogy mindkét területen az Abák rendelkeztek hatalmas birtokokkal, melyek népessége uraival azonos származású volt – tehát kabar. Kristó szerint a korai Újvár megye két tömbje hajdan összefüggött, mégpedig oly módon, hogy ezekben az időkben a Bükkalja is hozzájuk tartozott. Ily módon Kristó lényegében hitelesnek tekintette Anonymus fent idézett tudósítását az Abák és népük e tájon történt megtelepedéséről.[1723] Ezzel végeredményben – általa is bevallottan – Kovács Béla korábbi hipotéziséhez csatlakozott.

Kovács Béla tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy Anonymus kun (= kabar) vezéreinek Heves, Borsod és Nógrád megyei birtokai teljes mértékben egybeesnek a ma palócok által lakott területekkel.[1724] Miután Bíborbanszületett Kónsztantinosz bizánci császár műve szerint a három kabar törzsnek egy fejedelme volt, Kovács szerint valószínű, hogy azok egy tömbben éltek. Aba Sámuelről (1041–1044) pedig mind Anonymus, mind a *Képes Krónika* elárulja, hogy kazár származású volt. A palóc területek helynévi anyagáról szólva a szerző kiemeli, hogy gyakoriak közöttük a török közszavakból kialakult helységnevek (Bóly ~ Bolya, Fancsal ~ Fancsika, Vécs ~ Pécs ~ Bécs, Áta ~ Atya ~ Átány stb.). Az Abák még a Kazár Birodalomban megismerkedhettek a bizánci rítusú kereszténységgel, s így Magyarországon is sajátos típusú templomokat építettek. Ennek emlékei a feldebrői nemzetségi monostor, valamint a tarnaszentmáriai templom. Ugyanebbe a körbe sorolta Kovács a kisnánai körtemplom mellett talált három sírkövet, melyeken egyenlő szárú kereszt, illetve primitív, emberalakot ábrázoló dombormű látható. A bizánci kereszténység jelét látja abban is, hogy az Abák szállásterületén épített templomok közül többet bizánci szentek tiszteletére szenteltek. A minket közelebbről érdeklő régészeti bizonyítékok sajnos igencsak soványak. Mindössze az eger-szépaszszonyvölgyi temető [528. lh] más magyarországi lelőhelyektől eltérő temetkezési rendjét és embertani anyagát említi (sajnálatos módon nem részletezve azt, hogy miben is állnak ezek a sajátosságok), kiemelten kezelve a 26. sírból előkerült fülkanalat, melynek párhuzamai Kazária területéről ismertek *(77. kép)*. Végeredményben tehát úgy véli, hogy településtörténeti, nyelvészeti, egyháztörténeti és régészeti adatok alapján azonosítani lehet Észak-Magyarországon egy törökös népcsoport 9–11. századi meglétét. E népcsoport a kabar törzs volt. Leszármazottaiknak a 12–13. században tudálékos krónikás magyarázat alapján, szláv nyelvű népetimológiával adták a gúnyosan értelmezett *palóc* nevüket.

Kovács Béla fent említett munkája a vegyes érvelés klasszikus példája. Teóriája alátámaszásához régészeti bizonyító anyaggal lényegében nem rendelkezik. A bizonytalan keltezésű, eredetű és magyarázatú helynevekre ilyen súlyú következtetés aligha építhető. (Erre nézve az alábbiakban konkrét példával is fogok szolgálni.) Ami az Aba nemzetség itteni megtelepedését illeti,

[1720] Györffy 1987, 39–64.
[1721] Györffy 1959, 36–76.
[1722] Kristó 1988, 395–411.
[1723] Kristó 1980, 454–457.
[1724] Kovács 1969, 159–175.

77. kép. Az egri fülkanál

Anonymus elbeszélésén kívül lényegében semmi nem támasztja alá, hogy e területen ősfoglalók voltak. Igaz, azt sem, hogy – mint Györffy gondolta – itteni birtokaikhoz csak 955 után jutottak. De még ha elfogadnánk is azt a feltevést, hogy már a honfoglalás éveitől jelentős birtokokat szereztek a későbbi Heves megye területén, mindez akkor sem jelentené automatikusan azt, hogy az ott lakó népesség akár jelentősebb számban is kabar volt. Arra nézve pedig végképp nincsen semmilyen komolyan mérlegelhető adatunk, hogy az Abák már kazár földön megismerkedtek volna a bizánci rítusú kereszténységgel. Ez esetben azt kellene ugyanis feltételeznünk, hogy az ilyen jellegű tudásuk, hitük majd' másfél évszázadig megőrződött, búvópatakként rejtőzött, hogy azután az ezredfordulón történt keresztény államalapítás kapcsán hirtelen újból felszínre törjön! A 11. századi templomalaprajzok, patrocíniumok ilyetén magyarázata bizonyítékok híján nem engedhető meg, ugyanis pusztán egy semmivel alá nem támasztható feltevésen alapul. Mindezek ellenére Kovács Béla hipotézise nemcsak a történettudomány, hanem a néprajz és a régészet egyes képviselőinek a körében is pozitív visszhangra talált. A palócság történetét és néprajzát bemutató monumentális monográfia e néprajzi csoport ősei között előkelő helyet biztosított a kabaroknak, bár a kötet erre vonatkozó fejezete igen kevés reális elemet tartalmaz, s aligha felel meg a tudományos szakszerűség kritériumainak.[1725]

A régészeti adatok szemszögéből vizsgálta a tárgyalt régiót kandidátusi disszertációjában Bálint Csanád, megkísérelvén a Kovács Béla elméletében tátongó űrt ezek segítségével betölteni.[1726] A különböző tárgytípusok és hitvilági elemek alapján a 10. századi magyar szállásterület egyes régióinak elkülönítésére tett kísérlete során arra az eredményre jutott, hogy a Mátraalján megtelepedett népesség néhány alapvető vonásában különbözik a Kárpát-medence többi részétől. Ezek közül legjellemzőbb a tényleges koponyatrepanációk nagy száma, a csüngős kaftánveretek és a nyugati érmék szinte teljes hiánya és az öntött áttört hajfonatkorongok jelentős mennyisége. Ehhez csatlakozik még a temetők leletanyagának szegényes volta, s a lovas temetkezések kis száma is. Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Mátra-vidéki-csoportot nehéz lenne elvonatkoztatni az Abák vagy a kabarok egyik törzsének itteni megszállásától.

Bálint Csanád megállapításait éles kritika érte Dienes István és Szabó János Győző részéről. Dienes István arra hívta fel a figyelmet, hogy aligha lehet valamely tájegység jellegzetességét mindössze néhány tárgytípusra és egy szokásra alapozni.[1727] Ráadásul akár a koponyatrepanáció, akár az öntött hajfonatkorongok országosan elterjedtek, sőt ez utóbbiak a Heves megyei temetőkben éppenséggel csekély számban képviseltetik magukat (Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Aldebrő-Mocsáros [546. lh]). Ami pedig a Mátraalja temetőit illeti, Dienes arra a megállapításra jutott, hogy a kérdéses területen a gazdagabb és szegényebb sírok megoszlása megfelel az ország más vidékein tapasztaltaknak és a magyar társadalom rétegzettségéről tudottaknak.

E vitába bekapcsolódott Kristó Gyula is, aki – Dienessel ellentétben – Bálint Csanád munkájának éppen e fejezetét tartotta a legkiérleltebbnek: *„...ugyan mintaszerű elemzések végén nem dönt etnikai, politikai és kulturális okból bekövetkezhetett elkülönítés alternatívái között, de nehéz nem arra gondolni, hogy mind az etnikai, mind a politikai alapon létrejött különállás voltaképpen törzsi elkülönülést jelölhet; amit frappánsan mutathat a Mátra-vidéki régészeti anyagnak csaknem minden szempontból való eltérősége a Kárpát-medence más anyagaitól, márpedig a Mátra vidékén külön etnikum és törzs, a kavarság telepedett meg, vagy talán inkább csak szállást ütött".*[1728] E sorokat olvasva valóban nehéz nem arra gondolnunk, hogy Kristó Gyula számára a törzsi államok akkoriban formálódó elképzeléséhez[1729]

[1725] Bakó 1989, 51–118.
[1726] Bálint 1991, 121–158.
[1727] Dienes–Kristó 1978, 122–123.
[1728] Dienes–Kristó 1978, 129.
[1729] Kristó 1980.

rendkívül kapóra jött a – 10. századi dukátusok egyébként megalapozottnak tűnő „felszámolása" után – a szálláshely nélkül maradt kabarok Mátra-vidéki elszállásolása, amihez immár régészeti érveket is sikerült felsorakoztatni. Sajnálatos módon azonban elmaradt mindezen megállapítások súlyának, mind pedig az ellenzők (Dienes István és Szabó János Győző) megalapozott érveinek mérlegelése.

Márpedig nyilvánvaló, hogy e tekintetben az érintett vidék leletanyagát legjobban ismerő – hiszen „birtokon belül" lévő – Szabó János Győző meglátásai nem hagyhatók figyelmen kívül. E leletanyagnak ugyanis csupán szerény töredéke volt közölve a vita idején. Jellemző módon csupán két teljességre törekvő temetőközlés látott napvilágot az 1980-as évek elejéig: az egyik az 1898-ban megmentett eger-szépasszonyvölgyi [528. lh] temetőmaradvány közzététele volt, de még az sem tartalmazta Nagy Árpád hitelesítő ásatásának eredményeit,[1730] a másik pedig a Szabó János Győző által feltárt újlőrincfalva-magyaradi 10–11. századi szerény leletanyagú temető [541. lh]. Nem csodálkozhatunk így azon sem, hogy a csupán kis részben, s többször csak baráti szóbeli közlés formájában ismert adatokból a legfelkészültebb kutatók sem juthattak reális eredményre.[1731] Újabb leleteinek birtokában Szabó János Győző meggyőző módon korrigálhatta az egyes tárgytípusok mátraalji hiányáról (csüngős díszek és csüngős kaftánveretek, poncolt korongok, rozettás lószerszámveretek, préselt ruhadíszek, gyöngysorcsüngős fülbevalók), s mások jellemző előfordulásáról (öntött, áttört hajfonatkorongok) felvetett nézeteket.[1732] Ily módon lényegében az egész korábbi vita érvényét veszítette. Nem találtam nyomát a szakirodalomban annak, hogy figyelmeztetésére bárki érdemben reagált volna.

Az imént részletesen bemutatott, a térség lakói közti kabar jelenlétet taglaló vitával kapcsolatban azonban meg kell jegyeznem, hogy Szabó ellenvetései inkább a régészeti leletek értékelésére vonatkoztak, a Mátraalján megtelepedett népesség etnikumának kabar voltát maga is lehetségesnek tartotta.[1733] Igaz, egy korábbi dolgozatában határozottan felhívta a figyelmet arra, hogy a régészeti kutatás a kabarság emlékanyagát mindeddig még nem tudta megnyugtatóan körülhatárolni. Megfigyelései szerint a honfoglalás kori magyar, illetve a késő avar emlékek által határolt településterület lényegében azonos, s a honfoglalók a Mátraalján nem lakatlan mocsári szigeteket találtak, hanem egy, a késő avar kultúrában élő népességet. Megfigyelve, hogy a térség honfoglalás kori lelőhelyeinek mintegy kétharmada a síkvidéki részeken, gyakorlatilag a budapest–miskolci vasútvonaltól délre helyezkedik el, arra a megállapításra jutott, hogy *„...Anonymus, amikor a Bükk, a Mátra és a nógrádi részek meghódításának útvonalát leírta, tulajdonképpen a megszálló nemzetségek első szállásterületeit jelölte meg".*[1734] A Mátra és a Bükk déli oldalán, a már dombosabb vidék folyóvölgyeiben a honfoglalók első nemzedékét csak fegyveres férfisírok képviselik (Eger-Almagyar [526. lh], Eger-Répástető [527. lh], Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh]). Családi temetőket, női és gyermeksírokat véleménye szerint a magyar honfoglalást közvetlenül követő évtizedekből kimutatni nem tudunk.[1735]

Az írott források alapján a kabarok mellett még egy etnikum jelenlétével kell számolnunk a 10–11. században a kutatott térségben, mégpedig a besenyőkével. E kérdéskör legrészletesebb vizsgálatát Nagy Árpád végezte el.[1736] A besenyők 10. század végi, Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) idején történt megtelepedését a kemeji részeken Anonymus *Gesta*jából ismerjük. Eszerint e területen Tonuzoba besenyő vezér (a későbbi Tomaj nem őse) ütötte fel szállását népével együtt. Adatait más írott forrás is megerősíti, nevezetesen az Aba nembéli Péter *comes* által 1067 körül kiadott, a százdi bencés apátság alapításához köthető oklevél,[1737] amely a százdi monostor Szihalom környéki birtokainak felsorolása közben utal egy útra, mely a besenyők sírhalmaihoz vezet, megemlíti ugyanezen birtok határjárása során a besenyők kútját, végül a kolostornak adományozott birtokokon lévő szolganépek felsorolásában 30 lovas szolgáról esik szó, akik közül 20 magyar és 10 besenyő volt.[1738] Az említett birtok a kutatások szerint a mai Füzesabony, Szihalom és Mezőtárkány között feküdt.

[1730] Bartalos 1899, 129–130, 353–360; Nagy 1968, 69–88; Nagy 1969, 129–158.

[1731] A kabar kérdés napjainkig legalaposabb, iránymutató összefoglalása: Fodor 1986, 99–114.

[1732] *„Az is nyilvánvaló, hogy a neves szerző európai áttekintésben látta a Mátra vidék régészeti elkülönülését, amely a vidéken ragadt kutatók szemszögéből nem felismerhető."* (Szabó 1980, 114, 132. jegyzet).

[1733] Szabó 1980, 73.

[1734] Szabó 1969, 59.

[1735] Szabó 1969, 58.

[1736] Nagy 1969, 129–157.

[1737] Wenzel 1860, 24.

[1738] Az eddigi történeti, s az arra támaszkodó régészeti kutatás a 20 magyar és a 10 besenyő lovas szolgáról szóló adatot egységesen úgy értelmezte, hogy az a Szihalom környéki birtokrész etnikai összetételét jelzi, s arra utal, hogy besenyők és magyarok nem elkülönült tömbökben, hanem mozaikszerűen összekeveredve éltek e területen (Pálóczi–Horváth 1989, 32). Valójában az említett oklevél egyáltalán nem erről szól. A szövegében említett birtokok országrészi területeken szóródnak a mai Heves (Szihalom), Szabolcs-Szatmár-Bereg

Az említett út pedig egyenesen a írott forrásokban csak a 13. században feltűnő Bögér/Bögör Besenyő felé vezetett. E falu a mai Besenyőtelek helyén vagy határában helyezkedett el.[1739]

A történészek és régészek érdeklődését már a 19. század végén felkeltette az a lehetőség, hogy egykorú írott forrás segítségével azonosítani lehetne egy régészeti lelőhelyet, amely ráadásul nagy valószínűséggel egy, a magyartól eltérő etnikumú népesség, a besenyők régészeti hagyatékát rejti. Bartalos Gyula ösztönzésére Foltiny János irányításával ennek eredményeként került sor Heves megyében az első 10–11. századi sír feltárására Füzesabony-Réthy-tanyán [532. lh] 1885-ben, a besenyő emlékek kutatásának jegyében. A százdi alapítólevélbe foglalt, Szihalomra vonatkozó határjárást ugyanis lokalizálni lehet az említett településtől délre lévő Apáti puszta területére,[1740] amely dűlőnévként (Kisapáti-dűlő) napjainkban is létezik. E dűlő nyugati, Füzesabony felőli oldalán volt a Réthy-tanya [532. lh], illetve a Koszpérium-domb, melyet a ma is vizenyős Nagyrét választ el a Kisapáti-dűlőtől. A mellkereszttel és edénnyel elhantolt kislány sírját a Koszpérium-dombon találták meg, egy őskori halomsír feltárása során. A nagy valószínűséggel magányosan eltemetett sír csekély számú és a 10–11. század fordulójának régészeti emlékei közé jól beilleszthető mellékletei azonban nem adnak lehetőséget arra, hogy azokat egy meghatározott, a magyartól eltérő (besenyő) etnikumhoz kössük. Természetesen nem zárható ki, hogy a közelben még felfedezetlenül lappang egy temető, hiszen az oklevél egyértelműen *„besenyők sírjai"*-ról beszél, s nem magányos sírról. Az eddig ismert lelőhelyek (Szihalom-358. számú ház udvara [535. lh], Füzesabony-Kettőshalom [531. lh], Füzesabony-Kastély-dűlő [533. lh], Füzesabony-Belterület) földrajzi helyzetük miatt e tekintetben nem jöhetnek számításba. Feltehetőleg éppen ezért vetette fel Kristó Gyula, hogy nem lenne haszon nélküli dolog ásatást kezdeményezni a 11. századi oklevél által meghatározott területen.[1741]

Nyelvészeti, illetve helynévtörténeti megfontolások alapján Nagy Árpád az alábbi településeket sorolta a besenyő szállásterülethez: Besenyőtelek, Dormánd [536. lh], Füzesabony, Kerecsend, Hevesvezekény, Pély, Tepély, Kál, Sarud, Átány, Kömlő, Erdőtelek. Hangsúlyozta azonban, hogy az így megvont területhatárok nem kizárólag besenyők által lakott területet jelölnek meg, hanem nagyjából azt a vonalat, amelyen belül a 10. században a Tiszától északra megtelepedtek a Tonuzoba vezette besenyők.[1742] Komoly nehézségekkel találta szemben magát azonban akkor, amikor a kemeji részek 10–11. századi régészeti emlékanyagán belül megkísérelte a besenyőkhöz köthető leleteket elkülöníteni. Végül az erdőtelki [549. lh], tiszaburai [496. lh], a füzesabony-Réthy-tanyai (Koszpérium-domb) [532. lh], valamint az tiszafüred-pusztakócsi, csattag-halmi sírokat [325. lh], illetve temetőtöredékeket vélte a besenyőkkel kapcsolatba hozhatónak.[1743] Valójában az erdőtelki lelet [549. lh] kivételével a többi semmiben sem különbözik a Kárpát-medence számos más 10–11. századi emlékanyagától.[1744] Önmagában az, hogy valamely lelőhely a 11. századi (vagy még későbbi) írott források alapján besenyő szállásterületen található, még nem tanúskodik az ott eltemetett(ek) etnikai jellegéről. Különösen megfontolandó ez a százdi apátság alapítólevelében említett, s a besenyők sírhalmaival kapcsolatba hozott Füzesabony-Réthy-tanya [532. lh], illetve az ott feltárt kislánysír esetében.[1745] Nagy Árpád hipotéziseit a történettudomány, illetve a régészet képviselői is komoly kritikával illették. A korai, 10–11. századi besenyő tárgyi hagyaték meghatározása, illetve a korabeli magyar leletanyagtól való elkülönítése a mai napig sem megoldott, így azon sem csodálkozhatunk, hogy a kemeji besenyők emlékeinek meghatározására tett kísérlet sem járt – nem is járhatott – sikerrel.[1746]

A fentieket összefoglalva, az eddigi kutatások eredményeit áttekintve kijelenthetjük: a vizsgált térség területének eddig ismert 10–11. századi sírleletei között sem a feltételezett kabar, sem a bizonyosan itt élt besenyő népesség régészeti nyomát, illetve jellegzetességeit – a különböző irányú kísérletek ellenére – nem sikerült kimutatni. Határozottan tetten érhető viszont

(Fancsalfenyére – a mai Demecser területén), Zemplén (Szürnyeg) és Hajdú-Bihar (Bás, Sóly, Füged, Márki, Hort – a mai Polgár határában) megyék területén, s ezen adományokat összegezte és számszerűsítette az adományozó. Ezt teljesen egyértelműen kimondja az oklevél alábbi passzusa is: *„Számszerint az egész így összegezhető: tudniillik 104 háznép szolga, 30 lovas: 20 magyar és 10 besenyő, 6 gyapjú- és vászonkészítő, 10 szőlő és méhes, 10 pár ló, 100 ökör, 500 juh, 200 sertés."* (Piti 2006, 35–41).

[1739] Nagy 1969, 133, további irodalommal.

[1740] Györffy 1966, 807.

[1741] Kristó 1981a, 22–23.

[1742] Nagy 1969, 134.

[1743] Nagy 1969, 135–138.

[1744] Joggal hívta fel erre a figyelmet Fodor István a tiszaburai temetőtöredék [496. lh] kapcsán (Fodor 1976, 260, 28. jegyzet), felvetve azt is, hogy az erdőtelki lelet 12–13. századi kun temetkezés maradványa is lehet (Fodor 1976, 259–260).

[1745] Miután a Bartalos Gyula biztatására végzett ásatás eleve az írott forrás adatainak igazolása céljából indult, a végeredmény aligha lehetett kétséges: a 10–11. század fordulójára keltezhető sír bevonult a besenyő emlékek közé (Foltiny 1885, 125).

[1746] Minderről összefoglalóan, a korábbi kutatások, illetve az előrelépés lehetséges módozatainak bemutatásával: Hatházi 1990, 21–60, a kemeji részekről: Hatházi 1990, 28–30, 34, 43.

több esetben is az a módszer, amelynek jegyében önmagukban is rendkívül töredékes és bizonytalan adatokat más tudományág hasonlóképpen bizonytalan adatainak a segítségével kívánnak magyarázni vagy alátámasztani. Ez a klasszikus „vegyes érvelés" módszere.[1747] Ráadásul még e bizonytalan adatok felhasználása is több esetben szelektív módon történt, a lehetséges magyarázatok közül kiragadva azt az eshetőséget, amely alátámaszthatja az éppen aktuális hipotézist, s háttérbe szorítva azt, amely annak érvrendszerét gyengíti. Mindezt e helyütt most csak egyetlen (de véleményem szerint igen tanulságos) példával szeretném illusztrálni, a *Sarud* helynév magyarázataival, illetve e magyarázatok fehasználási módjával.

A Sarud-Báb lelőhelyen feltárt 12–13. századi településrészlet, illetve az annak tőszomszédságában fekvő újlőrincfalva-magyaradi 10–11. századi temető [541. lh] feldolgozása során Szabó János Győző arra az eredményre jutott, hogy e népesség már a 10. századtól kezdve főként lótartásra specializálódott, s már ez időtől fogva a fejedelmi, majd a királyi szolgáltatónépek sorába tartozott. Ezt bizonyítaná többek között *Sarud* neve is (első említése 1261-ből: *Saruld*), amely település Géza fejedelem (972 körül–997) felesége, Sarolt után kapta volna a nevét.[1748] Ezzel szemben Nagy Árpád *Sarud*ot a lehetséges besenyő helynevek között tartotta számon. Nevét a török *Šar, šari, šarig* alapján tartotta török (besenyő) eredetűnek.[1749] Végezetül Kiss Lajos szerint a név a *Sorud* személynévből ered, mely a magyar *saru* ('lábbeli') főnévnek a származéka.[1750]

Túl azon, hogy speciális képzettség hiányában egy régésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia, további veszélyeket rejt magában egy másik tényező is. Nevezetesen az, hogy egy régészeti lelőhely (különösen egy temető) esetében mindig veszélyes a lelőhelyet összekapcsolni egy, a közelében található, de az esetek túlnyomó többségében több száz évvel későbbi forrásokban említett helységnévvel. A kettő közötti kapcsolat ugyanis részint nehezen (vagy inkább az esetek döntő többségében sehogyan sem) igazolható, részint pedig az ilyen (nem kellő bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak.[1751] Éppen ezen indokok alapján – bármely csábító lenne is – a továbbiakban a régészeti leletek értékelése során nem vehetjük figyelembe a környékükön található helynevekből esetlegesen levonható következtetéseket: ez ugyanis egy másik tudományág feladata.

* * *

Az Észak-Magyarország területén eddig előkerült 10–11. századi sírok és temetők elemzése alapján egyértelműen kijelenthetjük: sem a tárgyi anyag, sem a temetkezési szokások nem tartalmaznak olyan elemeket, amelyek valamely jól körülírható, egyedi (nép)csoportra utalnának, s elkülöníthetőek lennének a korabeli Kárpát-medence más területeiről ismert leletanyagtól. Amennyiben valóban voltak a térségnek a magyarétól eltérő etnikumú lakói, azok hagyatéka semmiben sem különbözik a magyar fejedelemség, majd a korai királyság egészének anyagi és (a temetkezési szokásokban nyomot hagyó) szellemi kultúrájától. A feltételezett hevesi kabar népesség továbbra sem tekinthető többnek történeti hipotézisnél. Régészeti módszerekkel annak temetőit már a korábbi kísérletek során sem lehetett elkülöníteni. A jószerint egyetlen tárgyi „bizonyíték", az egri piperekanál nem több egy ritka, talán kereskedelmi úton idekerült női kozmetikai eszköznél, és nincs semmiféle etnikai jelentősége.

Lényegében ugyanez mondható el a besenyőkről is, akikről – a kabarokkal ellentétben – az írott források alapján bizton állíthatjuk, hogy a 10. század utolsó harmadától megtelepedtek a megye délkeleti részén, Füzesabony–Dormánd–Besenyőtelek–Pély körzetében. Csábító lenne ugyan arra a következtetésre jutnunk, hogy e terület jól körvonalazható 10. századi temetőcsoportjának használatát a 970–980-as években azért hagyták fel korábbi lakói, mert a fejedelmi hatalom – helyet biztosítandó az újonnan érkezett közösségeknek – máshová telepítette őket. Ebben az esetben ugyanis éppen a jelzett időszakban ott újonnan nyitott temetőkben (Besenyőtelek-Tepély-puszta I–II. [538–539. lh], Újlőrincfalva-Magyarad [541. lh], Füzesabony-Kastély-dűlő [533. lh], Füzesabony-Réthy-tanya [532. lh], esetleg Szihalom-358. számú ház udvara [535. lh], Heves-Szőlők) kellene keresnünk a 10. század végi, 11. századi besenyő hagyatékot. E lelőhelyek leletanyaga és a feltárásuk során megfigyelt temetkezési szokások azonban ismét csak nem mutatnak egyetlen olyan jellegzetes vonást sem, amely ebben az időszakban a Kárpát-medencében bárhol másutt ne fordulna elő. A korai besenyő leletanyagot tehát továbbra sem tudjuk elkülöníteni sem e térségben, sem másutt az országban. Ennek magyará-

[1747] Bálint 1995, 245–246.
[1748] Szabó 1980, 105–106, utalva Kiss Lajos más irányú névmagyarázatára.
[1749] Nagy 1969, 134, 91. jegyzet.
[1750] Kiss 1978, 564.
[1751] Bálint 1978, 264–265. – Bálint Csanád e tárgyban kifejtett részletes és elgondolkoztató érvei semmit sem veszítettek érvényükből.

zatát nem tudom adni. A megoldás talán abban keresendő, hogy az újonnan beköltözött népesség ugyanannak a sztyeppei kultúrkörnek volt a része, mint a 10. századi magyarság, így viselete, fegyverzete, ékszerkészlete és temetkezési szokásai nem, vagy csak régészetileg ki nem mutatható vonásokban különbözött az utóbbiakétól. A gyanúba vehető lelőhelyek közül a besenyőtelek-tepélyi [538. lh], még a 10. században (annak esetleg a közepén vagy második felében?) nyitott temető lovas sírjai, íjászfelszerelései, női ruhadíszei és ékszerei egyetlen vonásukban sem térnek el a korábbi dormándi [536. lh], aldebrői [546. lh], káli vagy tiszanánai [540. lh] temetőkben megfigyeltektől. Az ezredforduló után pedig ugyanazokat a szegényes ékszereket találjuk a sírokban, mint a Kárpát-medencében bárhol másutt.

Végezetül a 11. század közepétől – ugyancsak írott források alapján – tudomásunk van nyugat-európai, újlatin nyelvű (vallon, olasz) hospesek Kárpát-medencei betelepítéséről is. Ugyancsak írott forrásokból értesülünk arról, hogy a 11. század közepén vallon, illetve észak-itáliai hospeseket telepítettek az Eger-völgybe. Az ő megjelenésükkel hozhatók összefüggésbe azok a köttlachi típusú ékszerek, amelyek Pétervására-Vár [544. lh] és Eger-Vár, Székesegyház [530. lh] templom körüli temetőiből láttak napvilágot. Ennek felvetése indokolt lehet, bár ezek az ékességek főként csak az Alpok előteréből érkezett népességet jelezhetik.

* * *

Észak-Magyarország 10–11. századi temetőit összefoglalóan értékelve leginkább az tűnik fel, hogy kevéssé tudunk olyan karakterisztikus, időben, térben vagy a leletanyag összetétele alapján elkülöníthető csoportokat megfigyelni, mint például a Maros–Körös köze vagy a Felső-Tisza-vidék esetében. Ez nem jelenti azt, hogy ne akadnának olyan mikrorégiók, amelyek egyes vonásaik alapján eltérnek a környezetüktől (például az Ipoly alsó folyása mentén talált temetők vagy a Zagyva középső szakasza körzetében, Gyöngyöspata környékén ismertté vált lelőhelyek). Összességében azonban a temetők leletanyaga meglehetősen egysíkú. Ritkán fordulnak elő méltóságjelvények, s akkor is csupán övveretek, s mindössze két tarsolylemez, e tárgycsoport egyéb elemei (veretes tarsolyok, veretes íjtegezek, arany- vagy ezüstszerelékes szablyák) teljes mértékben hiányoznak. Nem jellemző a nagyszámú fegyveres réteg jelenléte sem, a fegyveres sírok aránya legfeljebb a néhány sírt számláló kis temetőkben haladja meg a 20%-ot. A női sírok esetében egy-egy gócban (Jászfényszaru), illetve elszórtan (Heves-Kapitányhegy [551. lh], Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh], Piliny-Leshegy [574. lh]) előfordulnak ugyan rozettás lószerszámveretek, ugyanakkor a csüngőtagos kaftánveretekkel jellemezhető viselet a Hernádtól az Ipolyig teljesen ismeretlen. Általában elmondható, hogy egy-két tárgy kivételével (aldebrői 20. sír [546. lh] lemezes hajfonatkorongja, heves-kapitányhegyi [551. lh] almandinköves, aranyfóliával bevont karperec) a térségből hiányoznak az élvonalbeli ötvösmunkák.

A 10. században elszórtan a legtöbb mikrorégióban kimutathatók a néhány síros, rövid ideig használt kis temetők vagy az azokra utaló jelek (Ipoly mente, Mátraalja, Eger térsége, Hernád-völgy környéke, Sajó-torkolat). Az imént említett néhány kiemelkedő leletegyüttes többnyire ezek sírjaiból került elő. E temetők zöme a 10. századi magyar településterület peremén került elő, egyben ki is rajzolva annak északi sávját (Monaj–Hejce–Edelény-Finke–Perse–Piliny-Leshegy). Ezen lelőhelyek olykor a magyar települési tömböktől jelentős távolságra találhatók, így nem zárható ki, hogy e kis közösségek a honfoglaló magyarok által helyben talált népelemek közé telepedtek, vagy oda telepítették azokat. Figyelemre méltó, hogy két esetben, Persén [613. lh] és Visznek-Kecskehegyen [566. lh] is (utóbbi a magyar településterület belsejében) késő avar temetők területén tártak fel néhány 10. századi sírt. E kérdéskör azonban nem tekinthető megoldottnak, még kevésbé lezártnak.

A térség lelőhelyeinek zöme azonban hozzávetőleg 60-150 síros, huzamosabb ideig használt, szegényes leletanyagú 10. századi temető (például Kistokaj [454. lh], Kál-Legelő [548. lh], Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh], Szob-Ipolypart [600. lh], Letkés-Iskola [604. lh]). Zömmel hasonló sírszámúak azok a lelőhelyek is, melyeket a 10. század középső harmadában vagy második felében nyitottak, s használatuk átnyúlik a 11. századba is (például Visonta-Felsőrét [554. lh], Újlőrincfalva-Magyarad [541. lh], Letkés-Téglaégető I–II. [605–606. lh], Szob-Kiserdő [601. lh]). Bizonyosan népesebb, több száz síros lelőhelyeket csak a terület nyugati harmadából ismerünk (Piliny-Sirmányhegy [575. lh], Szob-Vendelin [603. lh], Kiskeszi [609. lh]). Mint a felsorolt példákból is kitűnik, 10–11. századi folyamatos használatúnak feltételezett temetőket főként a Börzsöny és a Cserhát körzetében találunk, másutt csak elszórtan figyelhetők meg ilyenekre utaló jelek. Sajnos nagyon keveset tudunk azokról a lelőhelyekről, amelyek területéről csak 11. századi leletanyag jutott a közgyűjteményekbe. Teljesen vagy akár csak nagyobb részletében feltárt alig akad közöttük, ilyen lehet a 73 sírig ismert, de kb. 200 sírosra becsült szob-kolibai temető [602. lh]. Jelenleg ismert legfiatalabb érméik I. (Szent) László (1077–1095) korában készültek, ennek alapján úgy tűnik, felhagyásukkal a 12. század elején számolhatunk. Elterjedésük északi irányban nem lépi át a 10. századi lelőhelyek sávját, egyedül a Hernád völgyében hatoltak északabbra a bizonytalan kassa-bárcai adat alapján [614. lh]. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a népesség ekkorra már sűrűbben megtelepedett a hegyek

közé ékelődött folyóvölgyek felső szakaszai mentén is. Mellettük azonban már megjelentek a templom körüli temetők is, ezek részletesebb vizsgálata azonban már kívül esik e dolgozat tárgykörén. Kétségtelen viszont, hogy e templomok és temetőik a 11. században létesített ispánsági központok (Abaújvár, Borsod, Diósgyőr, Eger, Gyöngyöspata stb.) területén vagy azok közelében mindenütt felbukkannak. Ezúttal sem kerülhetem meg azonban azt a figyelmeztetést, mely szerint a rendelkezésünkre álló forrásanyag rendkívül hiányos és töredékes, így az arra támaszkodó következtetések is óvatosan kezelendők, s legfeljebb néhány tendencia kimutatására alkalmasak.

VII. A DUNA–TISZA KÖZE ÉS A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

VII.1. A DUNA–TISZA KÖZE FÖLDRAJZI VISZONYAI

A Duna–Tisza közi és a Bácskai-síkvidéket északon a Gödöllői-dombság, keleten a Tisza, délen és nyugaton a Duna határolja. Geomorfológiai szempontból azonban az Alföld legnyugatibb nyúlványaként ide tartozik a Mezőföld és a Drávamelléki-síkság is. A Duna–Tisza köze alapját alkotó hordalékkúpot az Duna építette fel a pleisztocén és a holocén időszakban.[1752] Az Ős-Duna akkoriban a Duna-kanyaron áttörve a mai Szeged irányába folyt, kavicsos teraszképződményeket hagyva maga után, futásiránya a mai észak-déli irányba mintegy 30-40 000 éve változott meg. Ezt megelőzően azonban a Dunántúli-középhegységben eredő folyók, mint például az Ős-Sárvíz, ugyancsak átfolytak a Duna–Tisza közén, s a Dél-Tisza-völgy süllyedékébe ömlöttek, létrehozva a Bácskai-síkvidék hordalékkúpjának az alapját *(45–46. kép)*.[1753]

A Duna–Tisza köze több középtájra (Duna–Tisza közi homokhátság, Bácskai-síkvidék, Dunamelléki-síkság, Tiszamelléki-síkság) és számos kistájra tagolódik.[1754] A középtáj nyugati sávját alkotja a 20-30 kilométer széles Dunamelléki-síkság, melynek kistájcsoportjai északról déli irányba haladva a Pesti-síkság (kistájai: Vác–Pesti-Duna-völgy, Pesti-hordalékkúp-síkság), valamint a Csepel–Mohácsi-síkság (kistájai: Csepeli-sík, Solti-sík, Kalocsai Sárköz, Tolnai Sárköz, Mohácsi-sziget, Mohácsi teraszos sík). Felszínét nyers öntéstalaj és réti öntéstalaj alkotja, melyet a holocén elején meandereket létrehozó Duna halmozott fel. Az ártérből eróziós szigethegyek emelkednek ki (Solti-halom, Tétel-hegy, Homokmégy-halom). A szárazulatokat számos vízfolyás tagolta, a Kalocsai Sárköz területét az akkoriban még a Duna mellékágaként élő vízfolyású Örjeg övezte, létrehozva a Vörös-mocsarat. Romsics Imre véleménye szerint nyugaton a Sárvíz és a Szekszárdi-dombvidék, keleten a Duna és óholocén ága, az Örjeg közötti terület (a mai dunántúli és kalocsai Sárköz) által alkotott mocsaras teknő földrajzilag egységet alkotott, így a Dunának a honfoglalás idején nem volt elválasztó szerepe.[1755] A Dunamelléki-síkságot keleten a homokhátságtól lépcsőzetes elrendezésű, helyenként meredek völgyfal választja el. E teraszokon vastag mezőségi talaj alakult ki.[1756]

A Duna–Tisza közén, a Gödöllői-dombságtól a Bácskai-síkvidékig húzódik az a nagy kiterjedésű hordalékkúp-maradvány, ami az Alföld legnagyobb kiterjedésű, Kiskunságnak is nevezett középtájának a szerkezetét képezi.[1757] A Kiskunságtól északra a Pilis–Alpári-homokhát érintkezik a Gödöllői-dombsággal, délkeleti részét a Dorozsma–Majsai-homokhát alkotja. A jórészt lepel- és buckahomokkal, részben löszös üledékkel fedett, enyhén hullámos felszínű táj domborzatilag elkülönül a környezetétől: az ÉNy–DK-i tengelyű központi része mintegy 30-40 méterrel magasodik a Tisza és a Duna ártéri szintje fölé. Az egykori ős-dunai hordalékkúp folyóvízi anyaga, a szélhordta homok és a löszös üledékek nagyon eltérő vastagságban találhatók a felszínközeli rétegekben, így hol a futóhomoknak, hol a löszös fedőrétegnek jut nagyobb szerep, de a Duna–Tisza köze karakterét mégis a félig kötött futóhomokra jellemző formák adják.[1758] A tájegység sajátos formáját jelentik a homokbuckák közötti sekély, medenceszerű mélyedések (semlyékek). Ezekben víz gyűlhet össze, ami a nagy nyári párolgás ideje alatt besűrűsödhet, és a szikes tavak alján így réti mészkő alakulhat ki, amely gátolja a növénytermesztést, és előnytelenül megnöveli a talajvíz keménységét, ráadásul nedves időszakokban lokálisan belvízkárokat is okozhat. A láprétek, turjánosok, semlyékek környezetében sásos, nádas foltok, tölgy- és fehérnyárligetek alakultak ki.[1759]

A homokhátság délnyugati folytatásában a Kiskőrös–Kiskunhalas vonaltól délre található a Bácskai-síkvidék, melynek területén a Kiskunsággal hasonló geoló-

[1752] Mezősi 2011, 16–19.
[1753] Mezősi 2011, 19.
[1754] Andó 1984, 11, 26.
[1755] Romsics 1998, 33.
[1756] Andó 1984, 54.
[1757] Mezősi G.: *Magyarország természetföldrajza* (Budapest 2016) letöltve: 2016. 12. 20. http: //eisz.mersz.org?xmlazonosito = termfoldr_45_p1#termfoldr_45_p1
[1758] Mezősi G.: *Magyarország természetföldrajza* (Budapest 2016) letöltve: 2016. 12. 20. http: //eisz.mersz.org?xmlazonosito = termfoldr_45_p5#termfoldr_45_p5
[1759] Andó 1984, 11, 26–28.

giai szerkezettel találkozhatunk.[1760] A táj északi részét félig kötött futóhomokos formák fedik (legmagasabb a 174 méteres Ólom-hegy), az Illancs területe foltszerű megjelenésű homokterület. A vastag folyóvízi üledékekre települő futóhomokokban ÉNy–DK-i garmadasorozatok alakultak ki, de a mostani folyóhálózat is követi ezt az irányt (például Kígyós-ér). A középtáj déli részére (Telecskai-dombság) néhány méter vastag löszköpeny került, és ebben a tekintetben a Dél-Mezőföld folytatásának tekinthető.[1761] A Bácskai-síkvidék és a tőle nyugatra lévő dunántúli területek közötti kapcsolat a Duna folyásirányának a megváltozásával, észak-déli irányú megjelenésével szűnt meg.

A Duna–Tisza közi homokhátságot keletről középtájként a Közép-Tisza-vidék határolja. Ez utóbbi két kistájcsoportra osztható. A közép-tiszai árteret a Taktaköz, a Borsodi-ártér, a Hevesi-ártér, a Szolnoki-ártér és a Jászság alkotja, míg a Nagykunság kistájcsoporthoz a Tiszafüred–Kunhegyesi-sík, a Szolnok–Túri-sík, a Tiszazug és a Hortobágy tartozik. A Tiszamelléki-síkság Szolnoktól Szegedig terjedő, mélyen fekvő, alluviális árterületén a folyó a szabályozások előtt nagy területeket érintett: árvíz idején kilépve sekély medréből szinte vízvilággá változtatta árterét, amelyet a medence közepén 20-40 kilométeres sávban kelet és nyugat felé kilengve bekalandozott.[1762] A Tisza sok iszapot, agyagot és homokot halmozott fel, folyamatosan töltögette az árterét, és felmagasította a meder menti területeket a folyása mentén. Az árvíz levonulása után a meanderek felmagasított partjain kívül pangó vizek maradtak vissza, s mivel már néhány centiméteres magasságkülönbség esetén is változott a vízborítás, így változatos élővilág alakult ki: a folyó mentén ártéri erdők sarjadtak, attól távolabb mocsaras, zsombékos részek, tavak és kisebb vízfolyások találhatók.

VII.2. A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

A korszak temetőinek topográfiai helyzetét és régészeti sajátosságait figyelembe véve meg kell vizsgálnunk azt, hogy a Közép-Tisza-vidék lelőhelyei önálló csoportot alkotnak-e? A Nagykunság Tiszától távolabbi területein a lelőhelyek rendkívül szórtan és ritkásan helyezkednek el, sűrűsödésük csak a folyó két partján, a Tiszamelléki-ártéren, valamint az abba ömlő kisebb vízfolyások környékén mutatható ki, nyugaton a Kiskunfélegyháza–Kecskemét–Nagykőrös–Cegléd–Abony sávtól keletre *(78. kép)*. A modern közigazgatási határokon túl nem lépő szemléletmód az oka annak, hogy a részben Szolnok, Bács-Kiskun, Pest, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékhez tartozó terület leletanyagának összefoglaló áttekintése és értékelése mindeddig nem történt meg, hanem a feldolgozások megálltak a megyehatároknál.[1763] A vizsgált térség keleti részén a Nagykunság helyezkedik el, melyet nyugati irányban a Tisza, északon és keleten az Egyek–Nagyiván–Hortobágyi-főcsatorna vonal, délen a Hármas-Körös határol. A táj északi felén a futóhomok-terület szigetekre darabolódott, melyek között elhagyott folyómedrekkel és morotvákkal tagolt lapos felszínek helyezkednek el. A déli rész fluviális lösszel borított egyhangú síkság, ugyancsak elhagyott folyómedrekkel. Állandó természetes vízfolyása nincs, az ármentesítés előtt sok időszakos és állandó állóvize volt a hajdani folyómedrekben és morotvákban.

A Nagykunságban a 10–11. századra keltezhető temetők rendkívül ritkásan helyezkednek el, lényegében a Tisza mentén és a Nagy-Sárrét peremvidékén alkotnak kisebb csoportokat. A belső, élővízzel nem rendelkező térségeken elvétve fordulnak elő lelőhelyek, azok is inkább a Tisza mélyen benyúló hajdani morotvái mentén találhatók. Éppen ezért meglepő, hogy a Nagykunság egyik legjelentősebb, s leginkább vitatott lelet-, illetve lelőhelycsoportja az egyébként minden irányban széles leletmentes sávval körülvett Kétpó, valamint Törökszentmiklós határában került elő. A rendkívül hézagos adatokból annyi kitűnik, hogy a Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság hibridüzemének építése során, valamikor az 1960-as évek elején bolygatták meg egy ismeretlen sírszámú temető néhány sírját, melyek leletanyaga nagyrészt szétszóródott [478. lh]. A megmaradt tárgyak némelyikére Selmeczi László talált rá 1964-ben a törökszentmiklósi helytörténeti gyűjteményben, másokat egy fegyverneki tanárnő adományozott 1970-ben a szolnoki Damjanich János Múzeum igazgatójának, Kaposvári Gyulának (palmettamintával díszített ezüstcsésze, oroszlánábrázolásos szíjbefűzős bizánci bronzcsat, 6 db palmettamintás öntött aranyozott ezüst széles övveret,

[1760] Mezősi G.: *Magyarország természetföldrajza* (Budapest 2016) letöltve: 2016. 12. 20. http: //eisz.mersz.org?xmlazonosito = termfoldr_45_p6#termfoldr_45_p6

[1761] Andó 1984, 11–13.

[1762] Mezősi G.: *Magyarország természetföldrajza* (Budapest 2016) letöltve: 2016. 12. 28. http: //eisz.mersz.org?xmlazonosito = termfoldr_46_p7#termfoldr_46_p7

[1763] Madaras 1996, 73–76; Tettamanti 2001, 9–30; Révész 2008; Varga 2011, 215–229.

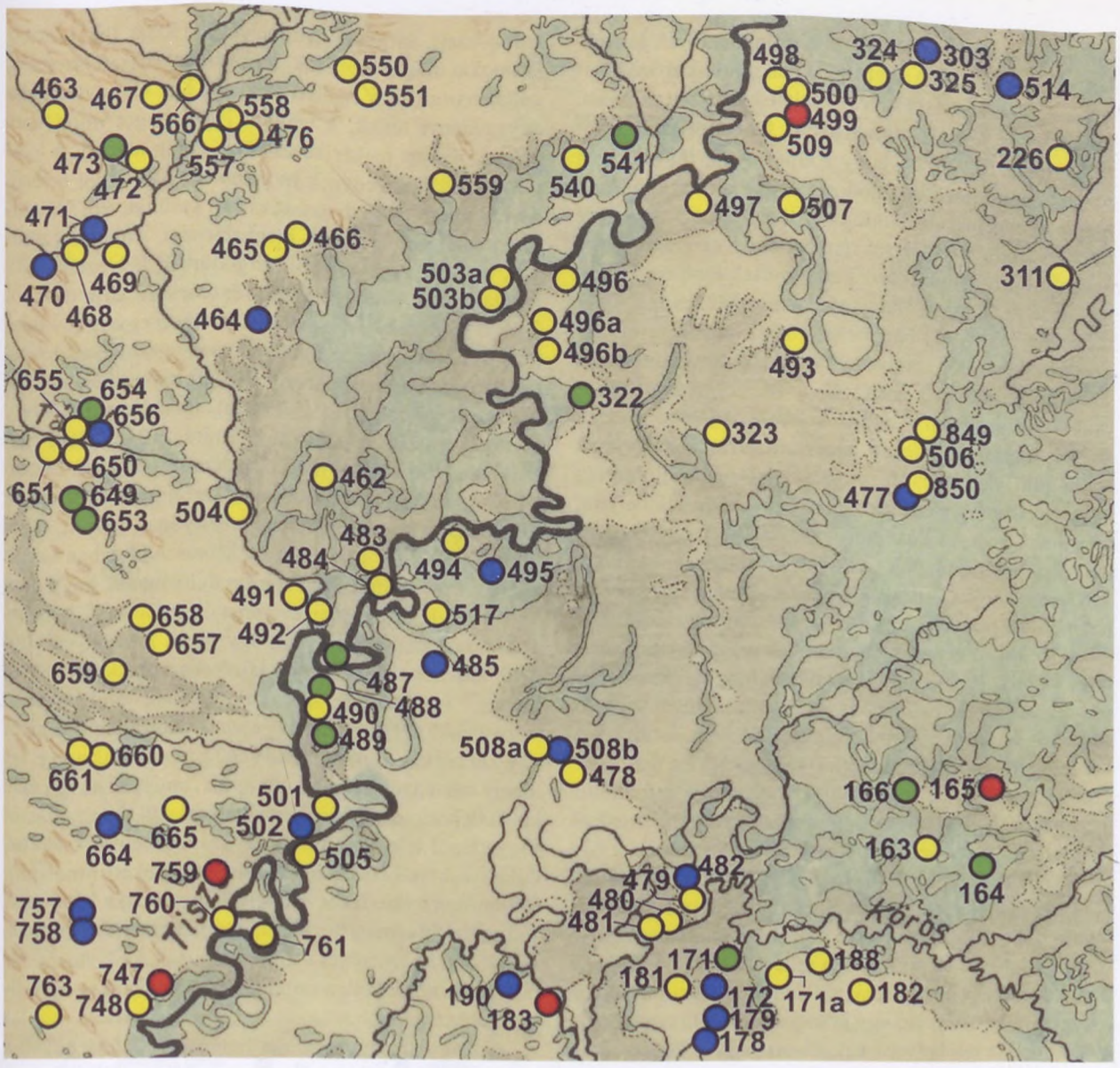

78. kép. A Közép-Tisza-vidék 10. és 11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

3 db karélyos díszű keskeny aranyozott ezüst övveret, 3 db kerek veret, 4 db ezüstlemez, szablyatöredék, háromosztatú küllős bronz szíjelosztó karika, két széles és egy keskeny préselt arany palmettás övveret és egy hasonló kialakítású nagyszíjvég, kerek átmetszetű, kihegyesedő végű nyitott bronz huzalkarperec, valamint 3 db levél alakú csüngő).[1764] A két tárgyegyüttes összetartozása kétségtelen, ezt nemcsak az támasztja alá, hogy mindkettőben pontosan ugyanolyan öntött aranyozott ezüst övveretek voltak, de összeillett az egyikben található bizánci csattest a másikban lévő csatkarikával is. Az már kérdéses, hogy a tárgyak hány sírhoz tartozhattak, míg a leleteket feldolgozó Selmeczi László azokat két férfi és egy női sír mellékleteinek vélte, magam

[1764] Selmeczi 1980, 251–269.

korábban csak egyetlen sírral számoltam.[1765] A leletekkel ugyancsak több tanulmányban foglalkozó Madaras László e kérdésben nem foglalt határozottan állást, egy, esetleg két sír elpusztulását feltételezve.[1766] Ettől függetlenül úgy vélte, hogy Kétpón [478. lh] egy igen magas rangú férfi nyugodott, a Közép-Tisza-vidéken megtelepedett egyik honfoglaló törzs feje.[1767] Az egyre terebélyesedő hipotézisek ismeretében meglepő, hogy a kérdéskörrel foglalkozó kutatók csak újabban figyeltek fel arra, hogy a Damjanich János Múzeum gyűjteményébe már 1963-ban beleltároztak egy rozettás lószerszámkészletet, melyet egy kunszentmártoni tanár Törökszentmiklóson szerzett, s lelőhelyeként ugyancsak a Szenttamási Állami Gazdaságot jelölte meg.[1768] Természetesen mindezen ismeretek birtokában is csak sejthetjük, de teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy valamennyi említett lelet ugyanazon lelőhelyről, sőt annak nagy valószínűséggel két (egy-egy férfi és női) sírjából származik. A képet tovább árnyalja, hogy 1983-ban Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta, Keresztes halmon előkerült egy 10–11. századi temető 46 sírja [508a–b. lh]. A temető jellemzőit az alábbiakban ismertetni fogom, itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy sem az azt közzétevő Petkes Zsolt tanulmányában, sem Madaras László korábbi dolgozataiban nem került sor a két lelőhely kapcsolatának tisztázására.[1769] Ez már csak azért is sajnálatos, mert nyilvánvaló, hogy mindkettő ugyanazon K–Ny-i irányú dombsor egy-egy kiemelkedésén helyezkedik el. Valójában Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság épületeitől (a gazdag sírok lelőhelyétől) [478. lh] Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta temetője [508a–b. lh] 100-150 méterre délkeletre található.[1770]

E temető 46 sírral teljesen feltárt, az ásatók további 8-10 temetkezés pusztulásával számolnak. A sírok – noha a temetőtérkép alapján egy közepes sírszámú temetőnek tarthatnánk a lelőhelyet – két, leletanyaga és temetkezési rítusai alapján jól elkülöníthető csoportra oszlanak *(79–80. kép)*. A nyugati sírcsoportot 17 temetkezés alkotja, központjában egy préselt aranyozott ezüst szíjvéggel, íjjal, tegezzel, lószerszámmal eltemetett férfi körárokkal övezett, kirabolt nyughelyével [508a. lh]. Lószerszámokat még további két, fegyvereket (íjászfelszerelés, balta) három férfi mellett találtak. Két elhunyt sírjába agyagedényt tettek, a további leletanyagot mindössze néhány nyitott hajkarika és füles gomb alkotja, a leletanyag tehát szerénynek mondható. A 17 sírból 6 férfi, 4 nő, 2 gyermek földi maradványai kerültek elő, 5 csontváz nemét nem lehetett meghatározni. Többüket padkás, padmalyos kiképzésű sírgödörben helyezték örök nyugalomra. A temető keleti részének 29 sírja (6 férfi, 7 nő, 7 gyermek, 9 meghatározhatatlan) egyszerű kialakítású sírgödörben nyugodott, csak igen kevés leletet tartalmazott, főként néhány S-végű hajkarikát, köztük bordázott példányokat [508b. lh]. Igen lényeges, hogy 6 sírban érméket is találtak, I. András (1046–1060) egy, Salamon (1063–1074) három, valamint I. (Szent) László (1077–1095) egy veretét. A pénzt tartalmazó sírok egyre fiatalodó sávja a keleti sírcsoport nyugati részén, tehát közvetlenül a 10. századi sírok szomszédságában került elő *(80. kép)*. Mindebből teljesen nyilvánvaló, hogy nem egy, a 10–11. században folyamatosan használt temetővel állunk szemben, hanem egy olyan lelőhellyel, ahol a 10. században egy kisebb közösség temetkezett rövid ideig,[1771] majd sírjaik szomszédságában, tőlük teljesen függetlenül a 11. század közepén nyitott újabb temetőt egy-két család, akik a század végéig használták azt. E lelőhely tehát azok számát gyarapítja, amelyek az egymás közvetlen szomszédságában elhelyezkedő, de egymástól függetlenül telepített 10. és 11. századi temetők előfordulására hívják fel a figyelmünket. Ezeket mindeddig (különösen a töredékes lelőhelyek esetében) a két évszázad során folyamatosan használtnak tekintette a kutatás. A jövőben az ilyesfajta automatizmusokat a keltezés során mellőznünk kell, s minden esetet szükséges egyedileg megvizsgálni.

A Nagykunság belső területén észak felé haladva a következő lelőhely Kunhegyes-Négyszállási-halom [323. lh], ahol a leletmentő ásatás 11 sírt hozott napvilágra, egyikben ezüst övveretek, tegez, csiholó, lovas temetkezés és zabla feküdt.[1772] A leletanyag közöletlen,

[1765] Selmeczi 1980, 257–258; Révész 1996, 124, 553. jegyzet.

[1766] Madaras 2013, 161–184, a korábbi, ide vonatkozó irodalom áttekintésével.

[1767] Madaras 2013, 162–171.

[1768] Madaras 2013, 163–164.

[1769] Petkes 2011a, 181–213; Madaras 2013, 161–184.

[1770] Petkes 2011a, 181.

[1771] A 10. századi temető pontosabban nem keltezhető. Az ásatás során talált kengyelek időközben elkallódtak, azok típusát nem ismerjük. A feldolgozást végző Petkes Zsolt ugyan a sírrajzok alapján trapéz alakú vállas kengyelt vél felismerni az egyik sírban, s ez alapján a század második felére keltezi a lelőhely ezen részét, feltevése azonban nem bizonyítható (Petkes 2011a, 205–206). A temető 10. századi részének vélhetőleg leggazdagabb, de alaposan kirabolt, körárokkal övezett 33. sírjából arany köpüs végű karikaékszer került elő (Petkes 2011a, 193, 10. kép 3). Ezt az ékszertípust (melynek időrendi tanulságaira a lelet publikálója nem figyelt fel), a 12. század első fele és a 14. század első fele közötti időszakban használták (Kulcsár 1996, 249–275), tehát semmiképpen sem lehetett a sír mellékleteinek a része. Feltehetőleg a temetkezés kirablása során veszíthette el a fosztogatást végző személy, s így támpontot nyerhetünk a rablás időszakára vonatkozóan is. Ez azt jelentheti, hogy a sír a földbe kerülése után még legalább másfél évszázaddal később is jól felismerhető volt.

[1772] *RégFüz* 47 (1996), 12–13 (Csányi Marietta – Tárnoki Judit).

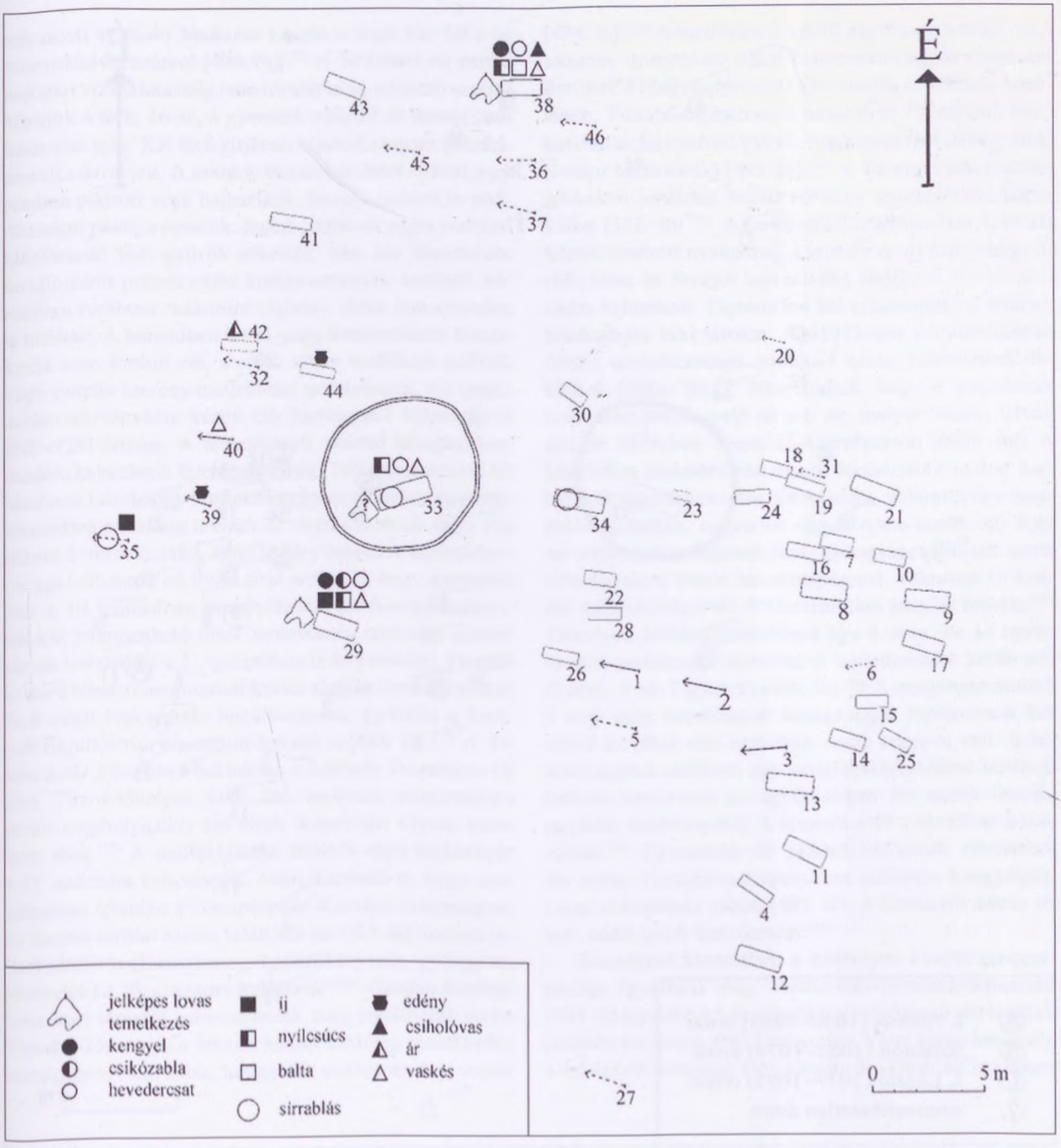

79. kép. Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta, fegyveres, lovas és lószerszámos sírok a 10. századi temetőben (PETKES 2011a, 204, 18. kép)

a szűkszavú leírás alapján feltehetőleg a 10. századra keltezhető. Hasonló korú lehet a Kunmadaras-Határhalmon talált három sír is, melyek egyikében lócsontokat és lószerszámot találtak [493. lh].[1773] Tiszaörs-Csernus-halmon feldúlt lovas sírokból mentettek meg néhány leletet (csatkarika, övveret, szíjvég, kettős szegecs), melyek ugyancsak 10. századi temetőre utalnak [507. lh].[1774]

A tájegység további lelőhelyei a Tisza bal partján találhatók. Sajnos semmit nem tudunk a Nagyrév határában talált leletek előkerülési körülményeiről [505. lh].

[1773] FÉK 1962, 50, No. 603.

[1774] SZABÓ 1992, 44. – Bizonytalan adatok hasonló korú leletek előkerülésére utalnak a község határának más részein (Pap-homok, Örsi út) is.

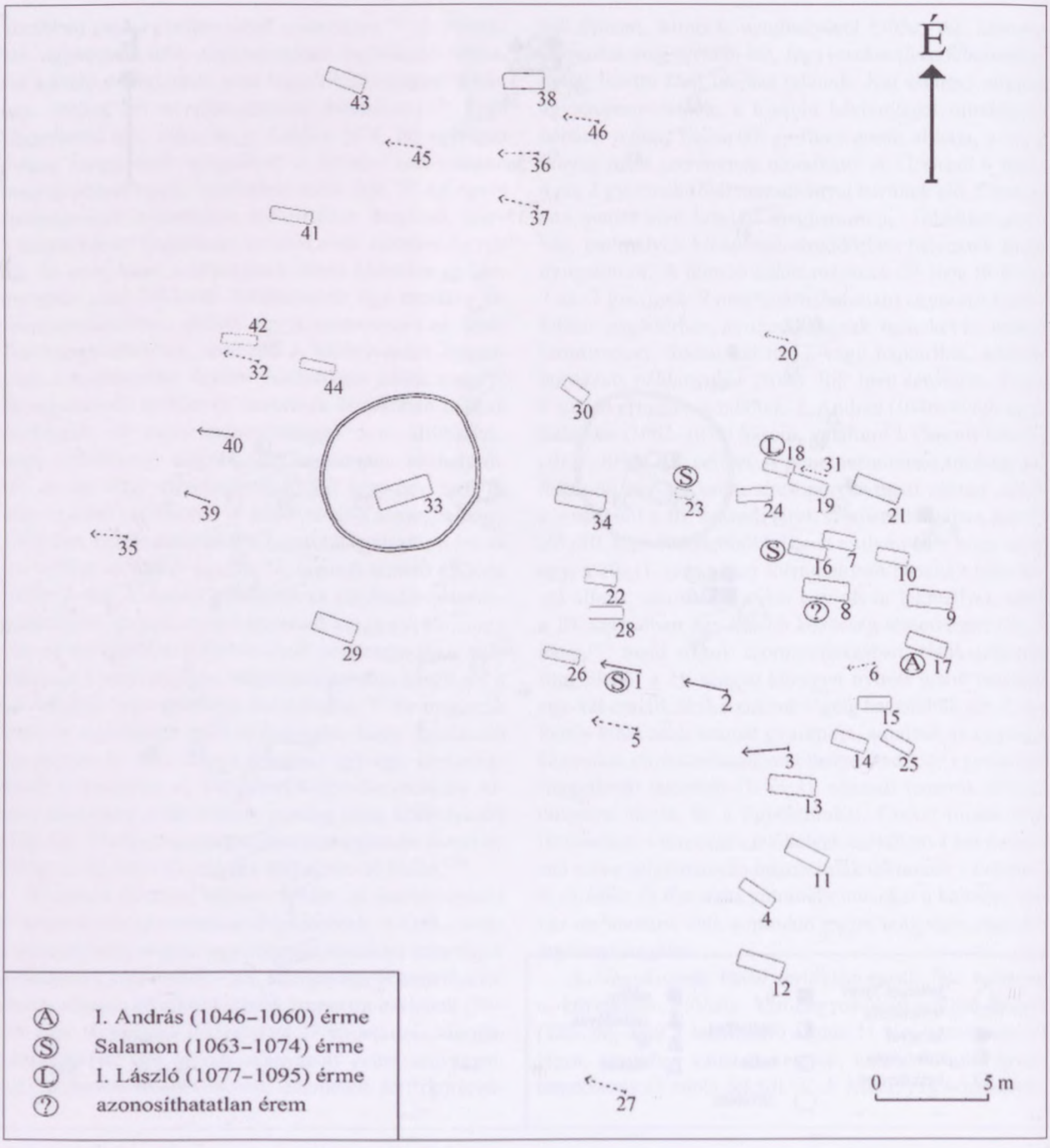

80. kép. Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta, érmét tartalmazó sírok a 11. századi temetőben (PETKES 2011a, 202, 17. kép)

A két pár préselt lemezes hajfonatkorong (egyik egyszerűbb, árkolással díszített, a másik finoman megmunkált palmettákkal ékesített), valamint egy ezüstlánc darabkája és egy lekerekített végű pántkarperec arra utal, hogy a település határában legalább két gazdag mellékletű 10. századi női sírt semmisítettek meg.[1775] A folyó bal partját északi irányba követve a lelőhelyek következő csoportját már Szolnok körzetében találjuk. Szolnok-Beke Pál halma III. temetőjét a Tisza hajdani magaspartján létesítették, a homokos talaj eróziója és a katonai beásá-

[1775] HAMPEL 1900, 721–723.

sok miatt az ásató Madaras László a sírok kb. 50%-os pusztulásával számol [490. lh].[1776] A 36 feltárt sír antropológiai vizsgálata még nem történt meg, az ásató szerint közülük 4 férfi, 16 nő, 4 gyermek volt, 12 sír nemét nem határozta meg. Két férfi sírjában találták meg az íjászfelszerelés darabjait. A szerény ékszerkészletet nyitott, egy esetben pödrött végű hajkarikák, huzal-, sodrott és pödrött végű pántkarperecek, huzal-, pánt- és pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrűk alkotják. Hat női temetkezés tartalmazott préselt ezüst kaftánvereteket, közülük háromban rombusz, valamint téglalap alakú ruhadíszeket is találtak. A temetőben lovas vagy lószerszámos temetkezés nem fordult elő, a sírok zöme melléklet nélküli, vagy csupán szerény mellékletet tartalmazott. Az ásatás során szórványként került elő Auvergne-i Vilmos gróf (918–926) érméje. A temető a 10. század középső harmadára keltezhető. E lelőhelytől kb. 200 méterre tárta fel Madaras László egy homokbányászással megbolygatott, ismeretlen sírszámú temető 22 sírját (Szolnok-Beke Pál halma I. temető [489. lh]).[1777] Egy lemezes hajfonatkoronggal elhantolt nő lovas sírja arra utal, hogy a temetőt már a 10. században megnyitották, az S-végű hajkarikákkal jellemezhető többi temetkezés tanúsága szerint annak használata a 11. században is folytatódott. Hasonló korú lehetett megmaradt leletei alapján (lunula, nyitott és S-végű hajkarikák, huzalkarperec, gyűrűk) a Szolnok-Repülőtéren elpusztult temető is [488. lh].[1778] A Tiszai-ártér közelében feküdt az a lelőhely Örményes-Új Élet TSz lelőhelyen [485. lh], melynek csatornaásás során megbolygatott két sírját Kaposvári Gyula mentette meg.[1779] A mellékletként talált S-végű hajkarikák a 11. századra keltezhetők. Nem dönthető el, hogy magányosan feküdt-e a Tiszapüspöki-Karancs-Háromágon, az ásatási terület szélén talált női sír [517. lh], melyet leletei (áttört hajfonatkorongok, pántkarperec, gyöngyök, lócsontok) a 10. századra kelteznek?[1780] Gazdag honfoglalás kori temetőt semmisítettek meg rigolírozás során Tiszabő-Tóparton, a leletek között állítólag rozettás lószerszámveretek, zabla, kengyelek és lócsontok is voltak [494. lh].[1781] A mellékletek közül egy finom kidolgozású lemezes aranyozott ezüst hajfonatkorongpár töredékei kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba. E lelőhely közelében, Tiszabő-Jajhalmon a munkások 11. századi sírokat dúltak fel (sodrott gyűrű, rombusz átmetszetű gyűrű, S-végű hajkarikák) [495. lh].[1782] A Tiszagyenda-Búszerző-halom területén feltárt 65 síros temetőrészlet közöletlen [322. lh].[1783] Az előzetes közleményben említett leletek (sodrott nyakperec, karperec és gyűrű, pántgyűrűk, sima és S-végű hajkarikák) alapján a 10–11. századra keltezhető. Tiszaroffon két alkalommal is találtak honfoglalás kori sírokat. Az 1932-ben a Vörös-tanyán feltárt temetkezésben rombusz alakú ruhaveretek feküdtek [496a. lh].[1784] Nem tudjuk, hogy e temetkezés közelében került-e elő az a 6 sír, melyet Dienes István tárt fel 1974-ben Tiszaroff-Ajtósi-parton [496b. lh]? A közöletlen temetőrészlet egyik férfisírjából nyitott hajkarikák, íjászfelszerelés, lószerszám, valamint egy meghatározhatatlan, negyedbe vágott érme került elő. Egy nő sírja nyitott hajkarikákat, gyöngysort, préselt ezüst ruhadíszeket, bronz huzalkarperecet, valamint II. Lothar itáliai király (945–950) átfúratlan érméjét rejtette.[1785] Tiszabura-Szőlőskert-dűlőben egy 9 síros, de 11 egyén csontmaradványait tartalmazó temetőrészlet került elő (5 férfi, 4 nő, 2 gyerek) [496. lh].[1786] A szegényes temető 5 sírja nem tartalmazott leletanyagot. Nyílcsúcsok két sírból kerültek elő, egyikben vasalt tegez is volt. A leletanyagban található egy oroszlánábrázolásos bizánci/balkáni bronzcsat, az egyik sírban két edény feküdt, egyikük bordásnyakú. A temetőt a 10. században használták.[1787] Ugyancsak 10. századi sír került elő faültetés során Tiszaderzs-Kupa-soron (szablya, kengyelpár, csont oldalpálcás zabla) [497. lh]. A hitelesítő ásatás itt sem talált újabb temetkezést.[1788]

Tiszafüred körzetében a lelőhelyek kisebb koncentrációja figyelhető meg. Tiszaszőlős-Domaháza-pusztán [509. lh] legalább két lószerszámot tartalmazó sírt találtak (vállába kovácsolt fülű kengyelpár, körte alakú kengyel), a leletekről készített fotó alapján legalább az egyikben

[1776] Madaras 2006, 213–251.
[1777] Madaras 2003, 277–282.
[1778] FÉK 1962, 76, No. 1051.
[1779] *RégFüz* 13 (1960), 112–113 (Kaposvári Gyula).
[1780] Fodor–Kertész 2015, 257–264.
[1781] Katalógus 1996, 285–287 (Fodor István).
[1782] Katalógus 1996, 285–286 (Fodor István).
[1783] *RégKutMagy* 2007, 292–293, No. 356 (Kocsis László – Molnár Erzsébet).
[1784] Közöletlen, MNM Ltsz. 30/1933. A leleteket a leltárkönyvi bejegyzés szerint P. Balogh Ákos ármentesítési nyilvántartó tárta fel Lossonczy István tiszaderzsi földbirtokos jelenlétében, majd azokat a Magyar Nemzeti Múzeumba küldte.
[1785] Kovács 1989, 175. – Az érméket leszámítva a leletanyag közöletlen, a további sírok leleteit nem ismerem.
[1786] Horváth 1934, 141–149. – Az antropológiai anyag feldolgozása során derült ki, hogy az 5. sírként nyilvántartott objektum 3 egyén csontjait tartalmazza, lásd: Bartucz L.: A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak vizsgálatának előzetes eredményei. *ArchÉrt* 46 (1934), 148–149.
[1787] Az 1981-ben végzett hitelesítő ásatás során újabb sír nem került elő, így a temető eredetileg sem lehetett nagy sírszámú, lásd: Katalógus 1996, 287 (Fodor István).
[1788] Katalógus 1996, 288 (Fodor István).

lócsontok is voltak.[1789] A további leletek között zablatöredék, nyitott hajkarika, öv(?)veret és egy pika van. Tiszafüred környékéről, közelebbről ismeretlen lelőhelyről származik egy aranyozott ezüstszerelékes szablyatöredék.[1790] Tiszafüred-Nagykenderföldeken egy eredetileg 150-180 sírosra becsült, gépi földmunkával megbolygatott temető 115 sírját (35 férfi, 40 nő, 38 gyerek, 2 nem meghatározható) tárta fel Fodor István [499. lh]. A feldúlt sírokból szórványleletként öntött, áttört bronz hajfonatkorong, egyszerű és ereklyetartó mellkereszt, gömbsorcsüngős fülbevaló, szőlőfürtös fülbevaló, rombusz alakú ingnyakdíszek kerültek elő. A feltárt temetkezések mellékleteit nyitott és pödrött hajkarikák, nyakperecek, pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrűk, pánt- és huzalkarperecek jellemzik. S-végű hajkarikát mindössze egyetlen sírban találtak. Egy női sírban tártak fel kerek vereteket és kettős csüngőket. Fegyvert (tegez, nyilak) egy sírban találtak, de egy-egy nyílcsúcs több temetkezés mellől is előkerült. Két sír a temetőtől 30 méter távolságra feküdt, de a temetőben számos egyéb babonás szokást is megfigyeltek. A részleteiben közöletlen temető használatát az ásató a 10. század közepe és 970–980 közé keltezte.[1791] Nem zárható ki azonban, hogy a sírok egy része a 11. század elején került a földbe. E lelőhelytől 1 kilométerre, Tiszafüred-Majoroshalmon egy homokbánya által elpusztított 10. századi temető három sírját mentették meg [500. lh]. Kettő közülük lószerszámos temetkezés volt, s szórványként egy aranyozott ezüst csüngőtagos veretet is találtak.[1792] Vitatott, hogy Tiszafüred vagy Egyek határában helyezkedett-e el az a két halomsír (Hagymás-halom [324. lh], Csattag-halom [325. lh]), amelyekbe feltehetőleg utólag ástak bele két-két sírt. Az elsőben lovas férfi és egy nő, a másikban ugyancsak egy-egy férfi és nő nyugodott. Leleteik elkallódtak, csak a Csattag-halomból maradt meg egy négygömbös fejű, kő- vagy pasztaberakásos aranygyűrű fotója.[1793]

A Tiszafüredtől északkeletre elterülő térség lelőhelyeit a Hortobágy területének temetőivel együtt korábban már bemutattam, csakúgy, mint a Közép-Tisza jobb parti árterében, illetve annak peremén található temetőket (Mezőcsát [459. lh], Tiszakeszi [457. lh], Ároktő [458. lh], Újlőrincfalva [541. lh], Tiszanána [540. lh], Pély [559. lh]). Tiszasüly-Éhhalmon feltehetőleg egymás közelében két, gazdag leletanyagú temető maradványai kerültek elő [503a–b. lh]. A homokbányászással megbolygatott lelőhelyen Selmeczi László 1967-ben egy (kígyófejes karperec, csikózabla, karoling-normann kengyelpár, nyúzott lovas temetkezés),[1794] 1968-ban pedig további három sírt tárt fel, az egyikük egy nő lovas sírja öntött, áttört hajfonatkoronggal, csikózablával, körte alakú kengyelekkel, a másik két sírból nyitott hajkarikák, nyílcsúcs, íjcsont, ezüstlemezes és öntött bronz karperec, valamint gyöngyök kerültek elő.[1795] E 3+1 sír egymáshoz való viszonyát nem ismerjük, a leletek a korong kivételével közöletlenek.[1796] Azt viszont tudjuk, hogy 1980-ban e síroktól 100-150 méterre gyűjtötte összse Madaras László egy feldúlt férfi- és női temetkezés leleteit (aranyozott ezüstveretes szablya, íjcsontok, övveretek, agyagedény, oldalpálcás zabla, kengyelpár, csiholó, Ahmad ibn Iszmail számánida emír H295–301 = 907–914 átfúrt dirheme, Sas, H298 = 910–911). A leletmentő ásatás e két sír környékén újabb temetkezéseket nem eredményezett.[1797]

Besenyszög-Homorszögi-pusztán 1876-ban meszesgödör ásása során bukkantak gazdag 10. századi női sírra (kerek és rombusz alakú ruhadíszek, füles gomb, gömbsorcsüngős fülbevaló töredéke) [462. lh].[1798] Leletkörnyezetéről semmit nem tudunk, hitelesítő ásatás nem történt a lelőhelyen. Női lovas sírt dúltak fel Zagyvarékas-Avason is, homokbányászás közben [504. lh]. A leletek közül arany hajkarika, lószerszám és agyagedény maradt meg.[1799]

Jelenleg nem dönthető el, hogy Nagykörün egy, vagy két gazdag 10. századi temetővel számolhatunk-e? Nem ismerjük ugyanis a lelőhelyét annak a leletegyüttesnek, amely 1892-ben került a községből a Magyar Nemzeti Múzeumba (aranyozott ezüst kéttagú csüngős női ruhadíszek, aranyozott ezüst övveretek, ezüstcsat töredéke, négyzet alakú aranyozott ezüst ruhaveretek, ezüst pántkarperecek, szíjelosztó bronzkarikák, öntött bronz nyeregveretek, vékony ezüstszalagok és egy tömör bronz füles gomb) [483. lh].[1800] A leletek valószínűleg legalább két (egy férfi és egy női) sírhoz tartozhattak. A község belterületén 2010-ben egy gazdag temető 12 sírját tárta

[1789] Kovács 1989b, 99–101.
[1790] Katalógus 1996, 289–290 (Fodor István).
[1791] Katalógus 1996, 290–292 (Fodor István); Fóthi 1996, 294–312.
[1792] Katalógus 1996, 290 (Fodor István).
[1793] Kovács 1989b, 101.
[1794] *RégFüz* 21 (1968), 50 (Selmeczi László).
[1795] *RégFüz* 22 (1969), 52–53 (Selmeczi László).
[1796] Fodor 1980, 190–219.
[1797] Madaras 1996, 74.
[1798] Sz. n.: A homorszögi magyar pogánykori lelet. *ArchÉrt* 12 (1892), 446.
[1799] *ArchÉrt* 84 (1957), 90 (Szabó János Győző).
[1800] Katalógus 1996, 242–244 (Fodor István).

fel Madaras László [484. lh].[1801] A terület beépítettsége miatt az ásató a temetőnek csak két szélét tudta lehatárolni, így nem tudjuk megállapítani, hogy mennyi sír nyugodhat még a földben? A feltárt temetkezések közül kiemelkedik a 6. sír (férfi lovas sírja, aranyozott ezüstveretes övvel, tegezzel, nyilakkal, arany ruhadíszítő szalagokkal, aranyozott ezüstveretes lószerszámmal), valamint az 1. sírba temetett nő (négyzet alakú, aranyozott ezüst kaftánveretek, aranyozott ezüstveretes lábbeli, gömbsorcsüngős fülbevalók, ezüst pántkarperecek, lócsontok és lószerszám).

Jelentős leletegyüttesek kerültek elő a Zagyva torkolatának környékén, Szolnok területén is. A legismertebb közülük Szolnok-Strázsahalom [492. lh], ahol a folyó gátjának építése során egy gazdag temető legalább két vagy három sírját bolygatták meg. A leletek nagy része elveszett.[1802] A Magyar Nemzeti Múzeumba került tárgyak közül feltehetőleg férfisírok mellékletei voltak az alábbiak: aranyozott ezüst, palmettamintás tarsolylemez, két ezüst és öt bronz övveret. Női temetkezés melléklete lehetett az ezüst rombusz alakú ruhadísz, két ezüst lábbeliveret. A tárgyak között vannak még levél alakú ezüstlemezkék, valamint Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331 = 914–943) Sasban vert, H308 = 920–921-ben kibocsátott dirheme.[1803] A lelőhely kiterjedéséről, jellegéről hitelesítő ásatás hiányában egyéb információ nem áll rendelkezésünkre. Egy újabb gazdag temetőt jelezhetnek azok a leletek (aranyozott ezüst övveretek, rozettás lószerszámveret), amelyek a szolnoki vár mellett, a Tisza partjának omlásából kerültek elő.[1804] A térség egyetlen, csaknem teljesen feltárt temetője Szolnok-Lenin TSz (Ugar) területén került elő [491. lh]. Az ásató, Madaras László által eredetileg 30-40 sírosnak becsült lelőhely 27 sírját sikerült megmenteni (6 férfi, 8 nő, 5 gyerek, 9 meghatározatlan).[1805] Fegyverként csak az íjászfelszerelés elemei kerültek elő 4 férfi sírjából. Méltóságjelvényt, nemesfém veretes díszruhát a feltárás során nem találtak, igaz ennek oka a temető nagyfokú kirablottságában is kereshető. (Az egyik bolygatott sírban aranygyűrű feküdt.) Feltűnő az edények nagy száma (6 sírban), az ékszerkészlet egyébként szerénynek tekinthető. Keltező értékű az egyik elhunyt mellett lelt pödrött végű hajkarika. Viszonylag magas a lovas temetkezések száma: lócsontokat három sírban (1 férfi, két bizonytalan), csak lószerszámot 4 sírban (2 férfi, 1 nő, 1 bizonytalan) találtak. Madaras László a temető használati idejét a 10. század első felére helyezte,[1806] a pödrött végű hajkarika felbukkanása miatt magam ezt a periódust valamivel későbbre, a század második harmadára vagy harmadik negyedére tenném. Szolnok-Alcsi-szigeten egy ismeretlen sírszámú temető 20 sírját tárták fel [487. lh]. A közöletlen leletanyagban huzalkarperecek, állatfejes karperec, gyöngyök, letörött végű hajkarikák, fonott gyűrű található. A leletek közé leltározták be Provence-i Hugo– Lothar (931–947) átfúrt denárát.[1807] Feltehetőleg egy 10–11. századi temető maradványa lehet.

Szolnoktól délre, Tiszajenő-Eperjesi telepen tárta fel Selmeczi László egy, a 10. század középső harmadára keltezett temető egyetlen sorba rendeződő 8 sírját (5 férfi, 2 nő, 1 gyerek).[1808] A lelőhely teljesen feltártnak tekinthető [501. lh]. A temetkezések közül egy férfi aranyozott ezüstveretes öve, egy nő rombusz alakú ruhadíszei révén emelkedik ki, a többi elhunyt szerény mellékleteket kapott. Ennek ellenére négy elhunytat (2 férfi, 2 nő) lovával, 2 férfit csak lószerszámával hantolták el. Fegyver egyáltalán nem volt a sírokban. A lelőhely közelében elpusztult tiszajenő-kecskésparti temetőről semmit nem tudunk, csak annyit említ Selmeczi László, hogy legszélső megmaradt sírjai egyikében nyílcsúcs, a másikban I. (Orseolo) Péter király (1038–1042, 1044–1046) érméje feküdt [502. lh].[1809]

A Tiszai ártéren déli irányba haladva, a lelőhelyek újabb kis csoportja Tiszakécske körzetében helyezkedik el. Tiszakécske-Ókécske-Nagyszéken földmunkák során egy férfi lovas sírját dúlták fel [760. lh].[1810] Mellékletei közül aranyozott ezüstveretes övének hiányos veretsorát, valamint nyitott hajkarikáját mentették meg, a többi lelet elveszett. Fettich Nándor hitelesítő ásatása nem akadt újabb temetkezésre. Tiszakécske-Újkécskén, közelebbről ismeretlen lelőhelyen [761. lh] három, feltehetőleg 10. századi sírt tártak fel (pántkarperec, sodrott karperec, préselt kerek aranyozott ezüst kaftán-

[1801] Madaras 2013–2014, 20–23. – A sírok embertani vizsgálata még nem történt meg, a nemek meghatározását az ásató a mellékletek alapján végezte el. Az erre vonatkozó adatokat, valamint a leletanyag összetételére vonatkozó információt Madaras Lászlónak köszönöm!

[1802] Fettich 1937, 81; Katalógus 1996, 282–285 (Fodor István).

[1803] Kovács 1989, 67.

[1804] Kaposvári 1983, 202. – Mivel nincs egyértelmű adatunk arról, hogy e tárgyak valóban sírból kerültek elő, a lelőhelyet térképen nem ábrázoltam.

[1805] Madaras 1996, 65–116.

[1806] Madaras 1996, 72.

[1807] FÉK 1962, 76, No. 1050; Kovács 2011, 149.

[1808] Selmeczi 1996, 117–124.

[1809] Selmeczi 1996, 119.

[1810] Fettich 1937, 63–64.

veretek).[1811] Teljesen feltárták viszont Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh] 25 síros temetőjét (10 férfi, 11 nő, 3 gyerek, 1 nem meghatározható).[1812] A leletanyagot egyszerű ékszerek (nyitott, pödrött és S-végű hajkarikák), csiholók, kések, olló, ételmelléklet, pásztorkészség (líra alakú csat, két szíjvég, bronz függesztőkarikák) alkották. Egyik sírban I. (Szent) István (997/1000–1038) érmét találták. A temetőt feldolgozói a 10. század végére, 11. század elejére keltezték.

Kecskemét-Lakitelek, Madari tanyán Kada Elek tárt fel ismeretlen számú (tíznél több) sírt, leírás csak négy temetkezés mellékleteiről készült [747. lh].[1813] Fegyvereket 3 sírban találtak: íjászfelszerelés mindegyikben volt, kettőben balta, illetve fokos balta került elő. Lószerszám (trapéz alakú vállas kengyelek, csikózablák) ugyancsak 3 sírban feküdtek, kettő közülük a fegyverek alapján férfi temetkezése lehetett. Az egyik fegyveres, lószerszámos férfi sírjában favödör vasból készült vereteit találták. A további sírokban nyitott és S-végű hajkarikák, öntött gyűrűk, sodrott nyakperec, rombusz átmetszetű karperec volt. A leletanyag a 10. század második felére, 11. század első harmadára keltezhető. Ugyancsak Kecskemét-Lakiteleken, a Lakihegyen (a korábbi szakirodalomban: Kecskemét-Lakihegy) két, nemesfém-díszes ruházatban eltemetett lószerszámos (körte alakú kengyelpár, csikózabla) női sírt tárt fel Szabó Kálmán [748. lh].[1814] Mindkettő koponyáján préselt ezüst fejfedő díszek feküdtek, egyikük ruházatát rombusz alakú, a másikét kerek és csüngőtagos ruhadíszek ékesítették. Karjukon ezüstlemezből kivágott karpántot, illetve bronz palmettás pödrött végű karperecet viseltek. A sírok a 10. századra keltezhetők.

VII.3. A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK 10–11. SZÁZADI SÍRLELETEINEK ÉRTÉKELÉSE

Elemző munkám során talán a legnehezebb feladatot számomra a Közép-Tisza-vidék régészeti lehatárolása jelentette. E középtáj földrajzi szempontból ugyanis az alábbi kistájakat foglalja magában: Taktaköz, Borsodi–Hevesi-ártér, Szolnoki-ártér, Jászság, Tiszafüred–Kunhegyesi-sík, Szolnok–Túri-sík, Tiszazug, Hortobágy.[1815] A régészeti leletanyag áttekintése során ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy egyes kistájak lelőhelyei régészeti szempontból nagy valószínűséggel más csoportokhoz kapcsolódnak: például a szinte leletmentes Tiszazug délkeleti peremén fekvő Szelevény a Gyomaendrőd–Kunszentmárton-csoporthoz, a mezőtúri temetőrészletek a Nagy-Sárrét temetőihez, a Taktaköz leletei a Felső-Tisza-vidék temetőinek csoportjaihoz. A Hortobágy gyér leletanyagát a Hajdúság és a Hajdúhát temetőivel együtt elemeztem, de hovatartozásuk bizonytalanságát már ott is jeleztem. A Borsodi–Hevesi-ártér, valamint a Jászság temetőit Észak-Magyarország más leleteivel együtt vizsgáltam. A legnagyobb bizonytalanság az utóbbiak hovasorolása tekintetében jelentkezik. A Mezőcsát–Mezőkeresztes–Ároktő–Újlőrincfalva–Tiszanána–Pély–Jászapáti vonaltól (a hajdani Tiszai-ártértől) északra ugyancsak egy leletmentes sávot találunk, így ezeket indokoltnak tűnik a Közép-Tisza-vidék vizsgálatánál figyelembe venni. A Jászság egyéb lelőhelyei már szinte az elemzést lehetetlenné tevő módon töredékesek, földrajzi és régészeti szempontból ugyanakkor szervesen összekapcsolódnak a Tarna és a Zagyva összefolyásának vidékén előkerült temetőrészletekkel. A Cegléd–Abonyi-sík (más megnevezéssel: Gerje–Perje-sík), a Tápió-vidék, valamint a Pilis–Alpári-homokhát földrajzi szempontból sem tartozik a Közép-Tisza-vidékhez. A Szolnoki-ártér legdélibb pontját Tiszajenő jelzi, ez alkalommal azonban bevontam a vizsgálatokba az attól délre fekvő tiszakécskei [759–761. lh] és lakiteleki [747–748. lh] leleteket is. A Közép-Tisza-vidék régészeti lehatárolása tehát messzemenően nem egyértelmű, ennek következtében eljárásom természetesen számos ponton vitatható. Ezt azzal szeretném feloldani, hogy a fent bemutatott, s az alábbiakban elemzendő lelőhelyeken túl kitekintek a problémaként jelzett kistájak leletanyagára is. Az összkép ugyanis remélhetőleg majd az Alföldi nagytáj teljes régészeti értékelésének a nyomán válhat egyértelműbbé.

A Közép-Tisza-vidék területéről 40 olyan lelőhelyről van tudomásunk, ahonnan sírleletek kerültek elő, s ahol egy vagy több sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet figyeltek meg. Teljesen feltártnak csupán 5 lelőhelyet (Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I–II. [508a–b. lh], Szolnok-Lenin TSz [491. lh], Tiszajenő-Eperjesi telep [501. lh], Tiszakécske-Árkus-dűlő [759–759. lh] tekinthetünk, de ezek esetében is számolnunk kell néhány sír pusztulásával. További két lelőhelyen az ásatók becslése szerint a sírok legalább 75-80%-át megmentették (Szolnok-Beke Pál halma III. [490. lh], Tiszafüred-Nagyken-

[1811] FÉK 1962, 78, No. 1122.
[1812] Székely–Varga 2016, 75–96.
[1813] Hampel 1900, 646–647, Kecskemét-Madari tanya lelőhelynévvel.
[1814] Szabó 1955, 123–125.
[1815] Dövényi 2010.

derföldek [499. lh]), egyikük azonban közöletlen. Feltehetőleg e kategóriákba sorolhatók azok a magányos sírok vagy kisebb temetők is, amelyek környékét több tíz méteres körzetben átkutatták, de nem akadtak újabb temetkezésekre (5 lelőhely: Tiszapüspöki-Karancs-Háromág [517. lh], Tiszaderzs-Kupa-sor [497. lh], Tiszasüly-Éhhalom II. [503b. lh], Zagyvarékas-Avas [504. lh], Tiszakécske-Ókécske [760. lh]). A többi 27 lelőhely kisebb-nagyobb temetőrészletnek tekinthető. E mindösszesen 40 temető, temetőrészlet területén minimálisan 442 sírt tártak fel. A rendelkezésünkre álló adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze:

16. táblázat. A Közép-Tisza-vidék 10–11. századi temetői

Lelőhely[1816]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
10. századi temetők					
Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság	2+X	1	1		
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I.*	17+8-10	6	4	2	5
Kunhegyes-Négyszállási-halom	11+X	?	?	?	
Kunmadaras-Határhalom	3+X	?	?	?	
Tiszaörs-Csernus-halom	X				
Nagyrév-ism. lh	2+X		2		
Szolnok-Beke Pál halma III.*	36+X	4	16	4	12
Tiszapüspöki-Karancs-Háromág*	1		1		
Tiszabő-Tópart	1+X		1		
Tiszaroff-Vörös-tanya	1		1		
Tiszaroff-Ajtósi-part	6+X	?	?	?	
Tiszabura-Szőlőskert-dűlő	11+X	5	4	2	
Tiszaderzs-Kupa-sor*	1	1			
Tiszaszőlős-Domaháza-puszta	X				
Tiszafüred-Nagykenderföldek*	115+30-60	35	40	38	2
Tiszafüred-Majoroshalom	3+X	?	?	?	
Tiszafüred-Pusztakócs, Hagymás-halom	2+X	1	1		
Tiszafüred-Pusztakócs, Csattag-halom	2+X	1	1		
Tiszasüly-Éhhalom I.	4+X	1	2		1
Tiszasüly-Éhhalom II.	2+X	1	1		
Besenyszög-Homorszögi-puszta	1+X		1		
Zagyvarékas-Avas*	1+X		1		
Nagykörű-Bölcsőde	12+X	2?	5?	?	5
Szolnok-Strázsahalom	X	?	?	?	
Szolnok-Lenin TSz (Ugar)*	27+kb. 3-10	6	8	5	9
Tiszajenő-Eperjesi telep*	8	5	2	1	
Tiszakécske-Ókécske-Nagyszék*	1	1			
Tiszakécske-Újkécske, ism. lh	3+X	?	?	?	
Nagykörű-ism. lh					
Kecskemét-Lakitelek, Lakihegy					
A 10–11. századi, folyamatosan használt temetők					
Szolnok-Beke Pál halma I.	22+X	?	?	?	
Szolnok-Repülőtér	X	?	?	?	
Szolnok-Alcsi-sziget	20+X	?	?	?	
Tiszagyenda-Búszerző-halom*	65	?	?	?	
A 10. század második felében – a 11. század első harmadában használt temetők					
Tiszakécske-Árkus-dűlő*	25	10	11	3	1
Kecskemét-Lakitelek, Madari-tanya	10+X	?	?	?	
A 11. században nyitott temetők					
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta*	29+8-10	6	7	7	9
Örményes-Új Élet TSz	2+X	?	?	?	
Tiszabő-Jajhalom	X	?	?	?	
Tiszajenő-Kecskéspart	X	?	?	?	

[1816] A táblázatban a *-gal jelölt lelőhelyek teljesen vagy közel teljesen feltártak.

E szegényes forrásbázis minőségi megoszlása is egyenetlen. A lelőhelyek háromnegyede (30 lelőhely 274 sírral) a 10. századra keltezhető. Döntő többségükben e kategóriába tartoznak a teljesen vagy nagyobb részükben feltárt temetők vagy magányosnak tekintett sírok is (9 lelőhely). A másik három időrendi kategória jóval kisebb esetszámmal szerepel. A 10–11. században folyamatosan használtnak tekintett temetők száma 4, 107 sírral. Közülük 3 erősen töredékes, átfogó elemzésre alkalmatlan, a negyedik (Tiszagyenda-Búszerző-halom [322. lh]) közöletlen. Mindössze két temető 35 sírját tudtam besorolni a 10. század második felében nyitott, s a 11. század első harmadában felhagyott lelőhelyek közé. Egyikük viszont 25 sírral teljesen feltárt és publikált (Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh]). Végezetül a 11. században mindössze négyet nyitottak az ismert temetők közül, egyikük teljesen feltárt (Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta [508b. lh], Keresztes halom II.), a másik három területéről csupán egy-két sírt ismerünk.

Mindezek alapján átfogó elemzésre nincs lehetőségünk, adataink legfeljebb néhány tendencia felvázolásához elegendők, elsősorban a teljesen vagy nagyobb részükben feltárt lelőhelyek kapcsán. Ezek közül a leginkább szembetűnő, hogy a Közép-Tisza-vidéken a 10. században a kis sírszámú, rövid ideig használt temetők a jellemzők, 1–8–17–27–36–115 sírral. Még a legnépesebb lelőhely (Tiszafüred-Nagykenderföldek [499. lh]) sírjainak a száma sem érhette el hajdan a kétszázat, így egyértelműen kis létszámú, mindössze néhány családból álló közösségek hagyták ránk ezeket a temetőket. Az elemzésre alkalmas temetőkben vagy nagyobb temetőrészletekben a nemek aránya kiegyensúlyozott, bár néhány esetben kimutathatók az ettől való eltérések a férfiak (Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I. temető [508a. lh], Tiszajenő-Eperjesi telep [501. lh]) vagy a nők javára, utóbbinak egészen extrém példáját Szolnok-Beke Pál halma III. temetője [490. lh] szolgáltatja, igaz, az embertani anyag jövőben történő feldolgozása e képen még módosíthat. A vizsgálatra alkalmas lelőhelyek alapján a későbbiekben sem módosult a temetők sírszáma: Tiszakécske-Árkus-dűlőn [759. lh] 25 egyént temettek el a 10. század végén és a 11. század elején, a rövid előzetes közleményben 10–11. századiként meghatározott (de közöletlensége miatt nem ellenőrizhető) Tiszagyenda-Búszerző halmon 65 sírt tártak fel [322. lh], Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta II. temetőjében [508b. lh] 29 sírt földeltek el a 11. században. A nemek aránya e lelőhelyeken már teljesen kiegyensúlyozott, a nők enyhe többségét mutatva. Egyértelműen kijelenthetjük tehát, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a Közép-Tisza-vidéken a vizsgált időszakban semmilyen nyoma nincs több száz sírt magukba fogadó nagy temetőknek.

A térség 10–11. századi temetőinek további értékeléséhez más régiókhoz hasonlóan ezúttal is a leletanyag összetételét kell szemügyre vennünk. E tekintetben most is főként a fegyvereket, méltóságjelvényeket, érméket, fém ruhadíszeket, valamint ékszereket és a lovas temetkezéseket vizsgálom, de természetesen figyelemmel leszek a többi tárgytípusra is. Elsőként a fegyvert tartalmazó sírokat tekintem át:

17. táblázat. A Közép-Tisza-vidék fegyveres sírjai

Lelőhely[1817]	Sírok száma	Férfi	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjászfelszerelés
Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság	2	1	1	–	–	–	1
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I.*	17	6	–	–	1	–	4
Kunhegyes-Négyszállási-halom	11+X	1+X	–	–	–	–	1
Szolnok-Beke Pál halma III.*	36+X	4	–	–	–	–	2
Tiszaroff-Ajtósi-part	6+X	?	–	–	–	–	1
Tiszabura-Szőlőskert-dűlő	11+X	5	–	–	–	–	2
Tiszaderzs-Kupa-sor*	1+X	1+X	1	–	–	–	–
Tiszaszőlős-Domaháza-puszta	X	?	–	–	–	1	–
Tiszafüred-Nagykenderföldek*	115+30-60	35	–	–	–	–	1
Tiszasüly-Éhhalom I.	4+X	1	–	–	–	–	1
Tiszasüly-Éhhalom II.	2+X	1	1	–	–	–	1
Nagykörü-ism. lh	X	?	–	–	–	–	1
Nagykörü-Bölcsőde	12+X	1+X [2+X]	–	–	–	–	3
Szolnok-Lenin TSz (Ugar)*	27+3-10	6	–	–	–	–	4
Kecskemét-Lakitelek, Madari-tanya	10+X	?	–	–	2	–	3

[1817] Az egyes oszlopokban a temetőnek az adott fegyvertípust tartalmazó sírjainak a számát adom meg.

Fegyverek a Közép-Tisza-vidék 15 lelőhelyéről, 25 sírból kerültek elő. A lelőhelyek közül 3 fegyverlelet leletkörnyezetéről semmit nem tudunk.[1818] A fegyverek közül a leggyakoribbak – csakúgy, mint a korabeli magyar szállásterület más részein – az íjászfelszerelés alkotóelemei, 22 sírban figyelték meg e tárgytípust. Valamennyi a 10. századra keltezhető, e térségből olyan egyértelmű adattal nem rendelkezünk, amely az íjászfelszerelés elemeinek a sírba helyezését az ezredforduló utáni időszakra keltezné.

Szablya mindössze 4 sírból került elő. Közülük a Tiszafüred környékén talált [498. lh], valamint a tiszasülyi fegyverek különösen míves kidolgozásúak [503a–b. lh]. Előbbinek a hüvelyét, utóbbinak a markolatát ékesítették finoman megmunkált palmettamintás aranyozott ezüstszerelékkel. Sajnos mindkét fegyver szórványként, illetve földmunkák során került elő, így kísérőleleteiket nem, vagy csak részben ismerjük. E sorba illeszkedik a képpói szablyatöredék is [478. lh], amelynek díszítéséről nem tudunk (ha eredetileg volt is ilyen, az elkallódott), a vele együtt múzeumba került további tárgyak (préselt arany és öntött ezüst palmettamintás övveretek, ezüstcsésze) gazdag mellékletű férfisírt sejtetnek. Egyedül a tiszaderzsi szablyás lovas temetkezés tűnik szerényebb felszereléssel ellátottnak [497. lh]. A szablyát tartalmazó sírok túlnyomó többsége méltóságjelvényekkel rendelkezett, vagy maga a díszes fegyver is annak számított. E férfiak feltehetőleg a Közép-Tisza-vidék magasrangú vezetői lehettek. A közrendű harcosok mellékletei közül viszont egyértelműen hiányzik e fegyvertípus. A szablyás temetkezésekről ismert bizonytalan adatokból úgy tűnik, többségük kis sírszámú, gazdag mellékletű 10. századi temetőkből (a tiszaderzsi talán magányos sírból) látott napvilágot.

A Közép-Tisza-vidékről napjainkig egyetlen kétélű kard sem került elő.[1819] Ritkaságnak számítanak a balták is (2 lelőhely 3 példány), csakúgy, mint az egyetlen pika Tiszaszőlős-Domaháza-pusztáról.

A fenti adatokból egyértelműen kitűnik, hogy fegyveres sírokat tartalmazó temetők nagyobb méretű koncentrálódásáról a Közép-Tisza-vidék területén nem beszélhetünk, egy markáns fegyveres réteg jelenlétével nem számolhatunk. Határozottan erre utal a fegyveres sírok csekély számaránya is azokon a lelőhelyeken, amelyeknek legalább számottevő részletét ismerjük: Szolnok-Beke Pál halma III. temetőjében [490. lh] 36 sírból (köztük 4 férfi) 2 tartalmazott fegyvert, Tiszafüred-Nagykenderföldeken [499. lh] a 115 sírból 35-ben nyugodott férfi, de csupán egyikük mellett találtak nyilakat, illetve tegezt. Hasonló a helyzet a 8 sírral teljesen feltárt Tiszajenő-Eperjesi telep esetében [501. lh], ahol az 5 férfi közül mindössze egynek a sírjában találtak tegezvasalásként meghatározott vastöredéket! Némiképpen mások az arányok Szolnok-Lenin TSz lelőhelyen [491. lh], ahol a feltárt 27 sírból 6 bizonyosan férfié volt, s közülük négyen íjászfelszerelésükkel indultak a túlvilágra. Sajnos azokkal a lelőhelyekkel, ahonnan csupán egy-két sírt ismerünk, csak jelzésszerűen számolhatunk, még akkor is, ha találtak bennük fegyvert (Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság [478. lh], Tiszaderzs-Kupa-sor [497. lh], Tiszasüly-Éhhalom I–II. temető [503a–b. lh]), s ez fokozottan igaz a teljesen vagy nagyrészt elpusztult temetők szórványleleteire (Kunhegyes-Négyszállási-halom [323. lh], Tiszaroff-Ajtósi-part [496b. lh], Tiszabura-Szőlőskert-dűlő [496. lh], Tiszaszőlős-Domaháza-puszta, Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely [498. lh], Nagykörü-ismeretlen lelőhely [483. lh], Lakitelek, Madari-tanya [747. lh]).

Látható tehát, hogy a fegyveres sírok aránya még a kis sírszámú (Kovács IV. típus) lelőhelyek esetében sem tekinthető magasnak, s a több tucat sírt tartalmazó lelőhelyeken is csak néhány ilyen jellegű temetkezés fordul elő. Különösen feltűnő, hogy az új típusú fegyverek (kétélű kard, szárnyas lándzsa, nyéltámaszos balta) teljességgel hiányoznak e régióból. A katonai kíséret temetőinek nyoma sincs, olyanoknak végképp nincs, mint amilyeneket a század első feléből például a Felső-Tisza-vidékről ismerünk.

A fegyvermellékletekhez szorosan kapcsolódnak a 10. századi férfisírokban talált rangjelző tárgyak (övveretek, veretes és lemezzel díszített tarsolyok, készenléti íjtegezek, nemesfém szerelékes szablyák). Az alábbiakban az e lelettípusok előfordulásából leszűrhető tanulságokat tekintem át.[1820]

[1818] Tiszaszőlős-Domaháza-puszta [509. lh], Nagykörü-ismeretlen lelőhely [483. lh], Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely.

[1819] Kovács 1995, 153–189.

[1820] A tárgytípusoknál szereplő számok azt jelzik, hogy az adott lelőhely hány sírjában fordult elő a tárgytípus.

18. táblázat. Rangjelző tárgyak a Közép-Tisza-vidék lelőhelyeiről

Lelőhely[1821]	Sírok száma	Férfi	Övveret	Tarsolylemez	Veretes szablya
Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság	2+X	1	1+1		
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I.*	17+8-10	6	1 (lemezes szíjvég)		
Kunhegyes-Négyszállási-halom	11+X	?	1		
Tiszaörs-Csernus-halom	X		1		
Tiszabura-Szőlőskert-dűlő	11+X	5	1		
Tiszasüly-Éhhalom II.	2+X	1	1		1
Nagykörü-ism. lh	1+X		1		
Nagykörü-Bölcsőde	12	2?	1		
Szolnok-Strázsahalom	?	?	1+1	1	
Tiszajenő-Eperjesi telep*	8	5	1		
Tiszakécske-Ókécske-Nagyszék *	1	1	1		
Tiszakécske-Árkus-dűlő*	25	10	1		

A Közép-Tisza-vidéken rangjelző tárgyként értelmezhető leletek összesen 12 lelőhelyről kerültek elő, temetőnként csak egy-egy sírból. Ezek közül azonban feltehetőleg nem értelmezhetjük rangjelző tárgyként a tiszaburai sírban [496. lh] további övveretek nélkül talált oroszlánábrázolásos bronzcsatot, valamint a Tiszakécske-Árkus-dűlőn [759. lh] talált líra alakú csatot és két bronz szíjvéget, utóbbiak feltehetőleg egy pásztorkészség felfüggesztésében játszottak szerepet. További leletek szórványként kerültek elő feldúlt sírokból, így leletkörnyezetükről, leletösszefüggéseikről semmit nem tudunk (Tiszaörs-Csernus-halom [507. lh], Nagykörü-ismeretlen lelőhely [483. lh], Szolnok-Vár, Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely [498. lh], Szolnok-Strázsahalom [492. lh]). Lényegében ide sorolhatjuk a Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság területén [478. lh] talált préselt arany, valamint öntött aranyozott ezüst övveret alakú vereteket, oroszlános csatot is, melyek összetartozását csak feltételezhetjük (kiegészítve a szablyatöredékkel és az ezüstcsészével), de igazolni nem tudjuk. Sajnos Tiszasüly-Éhhalom II. temetőjének [503b. lh] gazdag férfisírját is feldúlták homokbányászás során, mellékleteinek csak csekély töredékei (aranyozott ezüstszerelékes szablya, néhány övveret) maradtak meg. Hasonlóképpen feldúlt és hiányos a Tiszakécske-Ókécskén talált övveretes sír is [760. lh]. További lelőhelyek részben (Nagykörü-Bölcsőde [484. lh]), vagy teljesen közöletlenek (Kunhegyes-Négyszállási-halom [323. lh]), így részletes értékelésük nem lehetséges. Lényegében csak a Tiszajenő-Eperjesi telepen [501. lh] talált övveretes sír, valamint a Törökszentmiklós-Szenttamáspusztán kiásott [508a. lh], egyetlen préselt nagyszíjvéget tartalmazó temetkezés leletkörnyezetét ismerjük pontosan.[1822]

E körülmények alapvetően meghatározzák a Közép-Tisza-vidéken talált méltóságjelvények forrásértékét. Néhány következtetést azonban ebből a töredékes adatbázisból is levonhatunk. A méltóságjelvények típusát tekintve leggyakoribbak a veretes övek, de kimutathatók az aranyozott ezüstveretes szablyák és a tarsolylemezek is. Mindeddig teljes mértékben hiányoznak viszont a veretes tarsolyok, valamint a veretekkel díszített készenléti íjtartó tegezek. A tarsolylemezeket ugyan csak a szolnok-strázsahalmi lelet [492. lh] képviseli, de ha figyelembe vesszük a Közép-Tisza-vidék határterületeinek leletanyagát, akkor nem feledkezhetünk meg a tiszanánai [540. lh], besenyőtelki [537. lh], valamint az ecsegfalvi [166. lh] tarsolylemezekről sem. Utóbbi azért különösen fontos a számunkra, mert formai (ívelt felső oldal) és díszítésbeli szempontokból (úgynevezett központos díszítésű, erőteljesen domborított példányok) azonos csoportot alkotnak, kiegészülve a távolabb talált, lelőhelyét illetően semmiképpen sem a Közép-Tisza-vidékhez sorolható dunavecsei [688. lh] példánnyal.[1823] A többi említett példány Közép-Tisza-vidéken történő csoportosulása azonban határozottan kirajzolódik. A hiányos adatok halványan arra utalnak, hogy talán az ecsegfalvi kivételével valamennyi tarsolylemezes sír kis sírszámú 10. századi temetőből került elő. Közülük alaposabban csak a tiszanánait [540. lh] ismerjük, de annak a leletanyagát sem nevezhetjük kifejezetten gazdagnak, s nem mutatható ki nagyszámú fegyveres sír jelenléte sem.

[1821] A táblázatban a *-gal jelölt lelőhelyek teljesen vagy közel teljesen feltártak.

[1822] A Tiszaszőlős-Domaháza-pusztán talált, csak fotóról ismert övveret alakú díszítmény pontos funkcióját nem ismerjük, még az sem bizonyos, hogy övveretként használták, így listámra nem vettem fel.

[1823] Szabó 1980a, 271–293; Szabó 1983, 34–52.

Az övveretek temetőnként ugyancsak egy-egy sírban fordulnak elő, egyedül Szolnok-Strázsahalom [492. lh][1824] és Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság [478. lh] esetében vethető fel két-két övveretes temetkezés jelenléte. A lelőhelyek szóródása a vizsgált régióban egyenletes, csoportosulásuk nem mutatható ki. Az övveretek párhuzamai zömmel a Felső-Tisza-vidék leletanyagából ismertek, de megtalálhatók a Kárpát-medence más területein is.[1825]

Méltóságjelvények leletkombinációja bizonyosan mindössze egy sírból mutatható ki: Tiszasüly-Éhhalom II. temetőjének [503b. lh] gazdag férfisírjából veretes öv és ezüstszerelékes szablya is előkerült. A töredékes leletek azonban a Közép-Tisza-vidéken több gazdag mellékletű férfisírt sejtetnek. Ilyen lehetett az eddig ismert párhuzamok alapján az a temetkezés, amelyből a Tiszafüred környéki aranyozott ezüstveretes szablyatöredék származik [498. lh], de gyaníthatólag e sorba tartozott a feldúlt szolnok-strázsahalmi sír [492. lh] is, s mindenekelőtt a Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság területén [478. lh] megsemmisített gazdag férfisír vagy sírok valamelyike. Ez utóbbi leletkörülményei azonban teljes mértékben tisztázatlanok. Az sem tudható, hogy az ugyanezen lelőhelymegnevezéssel múzeumba került rozettás lószerszámveretes sír e temető részét alkotta-e? A begyűjtött tárgyakból összeállított leletkombinációk teljes mértékben hipotetikusak, bizonyíthatatlanok. Ennek következtében abban sem lehetünk bizonyosak, a szakirodalomban elterjedt vélekedések ellenére sem,[1826] hogy a palmettadíszes ezüstcsésze csakugyan egy (vagy valamelyik) férfisír tartozéka volt, s nem a rozettás lószerszámos nő mellékleteként került a földbe. E tárgy kétségtelenül luxuscikk volt, egyértelműen jelezte tulajdonosa gazdagságát, aligha tartható azonban méltóságjelvénynek.[1827] Fokozott mértékben igaz ez az egyszerű bizánci/balkáni tucatáruként értelmezhető bronz oroszlánábrázolásos csatokra,[1828] melyekben Györffy György ötlete nyomán[1829] Selmeczi László keresztény hatalmi jelképet látott.[1830] Ezt továbbfejlesztve Madaras László már egy „elfeledett törzsfői sírt" konstruált a töredékes, bizonytalan összetartozású kétpói leletegyüttesből [478. lh], melyet a Közép-Tisza vidékét uraló Gyulák törzse egyik fejének temetkezésével azonosított.[1831] Ha e gondolatmenetet követnénk, akkor hasonló rangúnak kellene tartanunk (pusztán az oroszlánábrázolásos csat alapján!) az egyéb mellékletei alapján egyáltalán nem kiemelkedő gazdagságú tiszajenői A sírt [501. lh], valamint a még szerényebb leletanyagú tiszaburai sírt is [496. lh]. További pontos adatok, hiteles és jól dokumentált gazdag férfisírok híján e töredékes leletekre ilyen súlyú történeti, régészeti következtetéseket nem építhetünk.

A Közép-Tisza-vidék leletanyagáról kibontakozó képet tovább árnyalja a fémből készült ruhadíszek elterjedésének a vizsgálata.

19. táblázat. A Közép-Tisza-vidék fém ruhadíszt tartalmazó sírjai

Lelőhely	Csüngős veret	Rombusz alakú veret	Öntött, kerek veret	Öntött, négyzet alakú veret	Préselt ruhadísz	Veretes csizma	Hajfonatkorong
Nagyrév-ism. lh	–	–	–	–	–	–	2 lemezes
Szolnok-Beke Pál halma I.	–	–	–	–	–	–	1 lemezes
Szolnok-Beke Pál halma III.*	–	3	–	–	6	–	
Tiszaroff-Ajtósi-part	–	–	–	–	1	–	
Tiszaroff-Vörös-tanya	–	1	–	–	–	–	
Tiszapüspöki-Karancs-Háromág	–	–	–	–	–	–	1 öntött
Tiszabő-Tópart	–	–	–	–	–	–	1 lemezes
Tiszafüred-Nagykenderföldek	1	szórvány	1	–	–	–	1 öntött
Tiszafüred-Majoroshalom	szórvány	–	–	–	–	–	–
Tiszasüly-Éhhalom I.	–	–	–	–	–	–	1 öntött
Besenyszög-Homorszögi-puszta	–	1	1	–	–	–	–

[1824] Madaras László adata szerint a tarsolylemezes sírhoz az ezüst övveretek és az arab dirhem tartoztak, a bronz övvereteket egy másik temetkezés mellől moshatta ki a Zagyva, lásd: Madaras 1996, 73–74.

[1825] Révész 1996, 124.

[1826] Selmeczi 1980, 251–269; Madaras 2013, 165.

[1827] Rangjelző tárgyként történt értelmezésére lásd: Madaras 2013, 165, a korábbi, ide vonatkozó irodalom áttekintésével.

[1828] Langó–Türk 2004, 377–385.

[1829] Györffy 1958, 12–26.

[1830] Selmeczi 1980, 258; Selmeczi 1996, 119–120.

[1831] Madaras 1996, 75–76; Madaras 2013, 169–171.

Lelőhely	Csüngős veret	Rombusz alakú veret	Öntött, kerek veret	Öntött, négyzet alakú veret	Préselt ruhadísz	Veretes csizma	Hajfonatkorong
Nagykörű-ism. lh	szórvány	–	–	szór-vány	–	–	–
Nagykörű-Bölcsőde	–	–	–	1	–	1	–
Szolnok-Strázsahalom	–	szórvány	–	–	–	szór-vány	–
Tiszajenő-Eperjesi telep*	–	1	–	–	–	–	–
Tiszakécske-Újkécske, ism. lh	–	–	–	–	1	–	–
Kecskemét-Lakitelek, Lakihegy	1	1	1		2	–	–

Ruhadíszeket a Közép-Tisza-vidék mindössze 12 lelőhelyének 15 sírjából ismerünk, további 4 lelet szórványként került elő. A korszak leletanyagával összhangban a díszítmények túlnyomó többsége felnőtt nők vagy leánygyermekek sírjából látott napvilágot. A férfiak közül egyedül Nagykörű-Bölcsőde övveretes férfi sírjában találtak ruhadíszítő aranyszalagokat [484. lh]. A lelőhelyek a 10. századra, közülük néhány legfeljebb az ezredforduló éveire keltezhetők, biztosan 11. századit nem találunk közöttük.

E régióban a 10. században a nagy méretű csüngőtagos kaftánveretek mindeddig egyáltalán nem fordulnak elő. Gyakorlatilag hasonló a helyzet a kis méretű, csüngőtagos ruhadíszekkel is, melyek szerény jelenlétére mindössze két sír (Tiszafüred-Nagykenderföldek [499. lh], Lakitelek-Lakihegy [748. lh]), valamint két szórványlelet (Tiszafüred-Majoroshalom [500. lh], Nagykörű-ismeretlen lelőhely [483. lh]) utal. E verettípus használata országos szinten a 10. század elejétől a 11. század közepéig, második harmadának végéig keltezhető, s bronzból öntött, gyakran ónozással ezüst benyomását keltő sorozatai előfordulnak a hagyományos terminológia szerint „köznépinek" nevezett temetőkben is.[1832]

A régió területén az előzőnél valamivel kedveltebb ruhadísznek a préselt ezüstrozetták számítanak. Összesen 4 lelőhely 10 sírjából ismert az előfordulásuk. Figyelemre méltó, hogy Szolnok-Beke Pál halma III. temetőben [490. lh] mind a hat díszes ruházatú nő ékítményei között megtalálhatók, Lakitelek-Lakihegyen [748. lh] pedig a két nő fejfedőjét díszítették. A préselt veretek az egész 10. századi magyar településterületen használatosak voltak, sőt kimutathatók a 11. század első évtizedeiben is. Tömegesen a 10. század második harmadában jelentek meg, s a század második felében volt leggyakoribb a használatuk.[1833] Főként a gazdag nők viseletét ékesítették, de ritkábban előfordulnak szerényebb leletanyagú temetők sírjaiban is. Kísérőleleteik alapján valamennyi említett sírt a 10. században ásták meg. A tárgytípus elterjedése a Kárpát-medencén belül nem egyenletes, lelőhelyeik főként Dél-Magyarországon sűrűsödnek, a Körösöktől az Aranka-folyó vidékéig, valamint a Duna–Tisza közének ezzel szomszédos keleti sávjában.[1834]

A préselt rozettákat több esetben rombusz alakú ruhadíszekkel együtt találták (Szolnok-Beke Pál halma III. három sírban [490. lh], Lakitelek-Lakihegyen [748. lh] egy sírban), de az utóbbiak felbukkannak egyedüli ruhadíszként is (Tiszaroff-Vörös-tanya [496a. lh], Besenyszög-Homorszögi-puszta [462. lh], Tiszajenő-Eperjesi telep [501. lh], valamint szórványként Szolnok-Strázsahalom [492. lh], Tiszafüred-Nagykenderföldek [499. lh]). Területünkön e verettípus 7 lelőhely 7 sírjából került elő, melyekhez csatlakozik a két további szórványlelet. A rombusz alakú ruhadíszeket országos szinten túlnyomórészt a társadalom vagyonosabb rétegeibe tartozó nők viselték a 10. század első kétharmadában, bár előfordulásuk az ezredforduló tájáig kimutatható. A csüngőtagos veretekkel ellentétben sohasem váltak a szerényebb anyagi helyzetű nők viseleti tárgyává, bronzból készült változataik nincsenek. Legtöbb lelőhelyük a Maros–Körös–Tisza vidékén, s a Duna–Tisza közén található.[1835]

Meglepő viszont, hogy a korabeli magyar szállásterület más részein oly gyakori, s többféle díszítő funkcióban is felhasználható, kéregöntéssel készített kerek, aranyozott közepű ezüstpitykék a régió lelőhelyein milyen csekély számban szerepelnek, mindössze 3 lelőhely 3 sírjában találták meg azokat.

Ugyanennyire csekély a veretes lábbelik száma is. Hiteles lelet csupán Nagykörű-Bölcsőde [484. lh] gazdag női sírjából ismert, szórványként pedig Szolnok-Strázsahalomról [492. lh] került elő lábbeliveretként értelmezhető díszítmény.

Ugyanazon nagykörüi sír kaftánját négyzet alakú öntött, aranyozott ezüstveretek díszítették, valamint a hasonló, Nagykörű-ismeretlen lelőhelyen [483. lh] feldúlt sírok egyikéből való díszítmény lehetett öv- vagy ruhadísz is.

[1832] Bálint 1991, 123–132.

[1833] Révész 2001, 16–32, további részletes irodalommal.

[1834] Kiss 1987, 131–134; Bálint 1991, 263, *Taf.* XLIV. 5. – Anyaggyűjtésüket kiegészítette, s ennek nyomán az elterjedési területet módosította: Révész 2001, 29.

[1835] Szőke 1962, 26, 76–77; Bálint 1991, 136; Révész 1996, 94.

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy a Közép-Tisza-vidék 10. századi lakóinak viseletére nem volt jellemző a nemesfém veretekkel gazdagon felszerelt ruházat. E tekintetben egyedül a nagykörü-bölcsődei temetkezés [484. lh] emelkedik ki társai közül, a többi lelet átlagosnak számít. Jellemző az is, hogy mindössze két lelőhely van, ahol nagy számban találhatók meg a fémdíszes ruházatban eltemetett nők, e tekintetben a régión belül egyedülálló a Szolnok-Beke Pál halma III. temető 6 sírja [490. lh], ezen kívül csupán a kétsíros lakitelek-lakihegyi temetőtöredék [748. lh] említhető. A többi lelőhelyen legfeljebb egy-egy nemesfém-díszes ruhában eltemetett női temetkezést találtak, másutt pedig egyet sem (például Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I. [508a. lh], Tiszabura-Szőlőskert-dűlő [496. lh], Szolnok-Lenin TSz [491. lh]).

A Közép-Tisza-vidék 6 lelőhelyének 7 sírjából kerültek elő hajfonatkorongok. Közülük 3 lelet öntött áttört, a további 4 préselt lemezes kialakítású. A régió területéről ismert rendkívül csekély számú elsőrangú ötvösmunkának tekinthető honfoglalás kori műalkotások közé sorolhatók a hajfonatkorongok, s közülük is az élre kívánkozik a nagyrévi [505. lh], valamint a tiszaböi préselt lemezes [494. lh], aranyozott ezüst korongpár. A tiszapüspöki [517. lh] és a tiszasülyi sírok [503a. lh] kivételével a többi lelet bolygatott temetkezések mellől vagy szórványként került elő, de még ezek leletkörnyezetét is csak részlegesen ismerjük, így e tárgytípus elemzése alig lehetséges. A hajfonatkorongokat tartalmazó lelőhelyek közül a tiszasüly-éhhalmi I. temető [503a. lh] kétségkívül a gazdagabbak közül való. Másik két lelőhely (Szolnok-Beke Pál halma I. temető [489. lh], Tiszafüred-Nagykenderföldek [499. lh]) a 10. vagy 10–11. századi népesebb temetők közé sorolható (Kovács V. és VI. temetőtípus). A hajfonatkorongot tartalmazó sírok kísérőleletei között nemesfém ruhadíszek nem szerepelnek, vagy azok nem maradtak ránk.

A fegyverek, méltóságjelvények és nemesfém ruhadíszek után, azokkal szoros összefüggésben a lovas temetkezések tanulságait tekintem át.

20. táblázat. A Közép-Tisza-vidék lovas és lószerszámos sírjai

Lelőhely[1836]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság	2+X				szórvány rozettás lószerszámveretek
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I.*	17 + kb. 8-10	*3*			
Kunhegyes-Négyszállási-halom	11+X	**1**			
Kunmadaras-Határhalom	3+X				**1**
Tiszaörs-Csernus-halom	X				szórvány lócsontok
Tiszapüspöki-Karancs-Háromág	1		**1**		
Tiszabő-Tópart	1+X				szórvány lócsontok, lószerszám, rozettás lószerszámveretek (?)
Tiszaroff-Ajtósi-part	6+X	*1*			
Tiszaderzs-Kupa-sor*	1	*1*			
Tiszaszőlős-Domaháza-puszta	X				3 kengyel, lócsontok
Tiszafüred-Majoroshalom	3+X				*2*
Tiszafüred-Pusztakócs, Hagymás-halom	2+X	**1**			
Tiszasüly-Éhhalom I.	4+X		2		
Tiszasüly-Éhhalom II.	2+X				szórvány kengyelpár
Zagyvarékas-Avas	1+X		*1*		
Nagykörü-ism. lh					szórvány nyeregveret
Nagykörü-Bölcsőde	12+X	**1**	**1**		**1**+*2*
Szolnok-Lenin TSz (Ugar)*	27 + kb. 3-10	**1**+*2*	*1*		**2**+*1*
Tiszajenő-Eperjesi telep*	8	**2**+*2*	**2**		
Tiszakécske-Ókécske-Nagyszék *	1	**1**			
Kecskemét-Lakitelek, Madari-tanya	10+X	*2*			*1*
Kecskemét-Lakitelek, Lakihegy	2		*2*		

[1836] A táblázatban **bold**dal a lócsontokat és lószerszámot, *kurzív*val a csak lószerszámot tartalmazó sírok számát jelöltem az adott lelőhelyen.

A Közép-Tisza-vidék területéről 22 lelőhelyről ismerjük a lovas temetkezés valamelyik változatát. Több temetőt azonban részlegesen vagy teljesen feldúltak, így az említettek közül 7 lelőhely esetében csak a lócsontok vagy lószerszám előkerüléséről maradt fenn híradás. Lócsontokat 12 temető 20 sírjában találtak. Utóbbiak közül 9 férfi, 7 nő, további 4 sír nemét vagy életkorát nem ismerjük. A bizonytalan adatok számát gyarapítja az a 3 lelőhely, ahonnan csak szórvány lócsontok előkerüléséről van adatunk. Ezen kívül 18 olyan temetkezésről is tudunk, amelyekben csak lószerszámok voltak, 9 férfi, 3 nő, 6 meghatározhatatlan nemű vagy életkorú egyén sírjában. További 4 lelőhelyen csak a lószerszám elemei (rozettás veretek, nyeregveretek, kengyelek) maradtak meg szórványként, így azoknak a fenti kategóriákba való besorolása nem lehetséges.

A vizsgált melléklettípust tartalmazó temetők területi megoszlása – kis eltérésekkel – megegyezik azzal, ahogyan a fegyveres, valamint a rangjelző tárgyakat tartalmazó sírok lelőhelyei szóródnak. A lovas, illetve lószerszámos temetkezési szokás megjelenésének gyakorisága ez esetben is közösségenként változó volt. A magányos, vagy egyedüliként előkerült sírokat (Tiszapüspöki [517. lh], Tiszaderzs [497. lh], Zagyvarékas [504. lh], Tiszakécske [760. lh]) nem számítva, néhány helyen az arány kifejezetten magas: Lakitelek-Lakihegyen [748. lh] mind a két temetkezés tartalmazta a lovas temetkezés valamely változatát, Tiszajenő-Eperjesi telep [501. lh] esetében a feltárt 8 sírból 6 sorolható ide. Ugyanez a mutató más lelőhelyeken a következőképpen alakul: Tiszafüred-Majoroshalom [500. lh]: 3:2, Tiszasüly-Éhhalom I. [503a. lh].: 4:2, Nagykörü-Bölcsőde [484. lh]: 12:5, Szolnok-Lenin TSz [491. lh]: 27:7, Lakitelek, Madari tanya [747. lh]: 10:3, Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta [508a–b. lh]: 17:3. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt a tényt, hogy a temetők zömének csak kisebb-nagyobb részlete ismert. A valamelyest értékelhető korai (10. századi) lelőhelyek közül néhány olyan is akad, amelyekből teljesen hiányzik a lovas temetkezés (Szolnok-Beke Pál halma III. [490. lh]: 36:0, Tiszabura-Szőlőskert-dűlő [496. lh]: 11:0, Tiszafüred-Nagykenderföldek [499. lh]: 115:0, Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh]: 25:0). Jól látható, hogy a lovas temetkezések a legmagasabb arányban azokban a kis sírszámú, viszonylag rövid ideig használt temetőkben mutathatók ki, melyek egyéb jellegzetességeikkel (fegyveres, méltóságjelvényt tartalmazó, díszruhás nőket rejtő temetkezések magas száma) is kitűnnek kortársaik közül. Noha ezek használata az egész 10. század folyamán kimutatható, többségüket véleményem szerint a század első kétharmada folyamán létesítették. E csoport számát növelhetik a jelen állapotukban magányos sírok is. A huzamosabb ideig használt 10. vagy 10–11. századi temetők népessége nemcsak a fegyvereket, rangjelző tárgyakat és nemesfém veretes ruhákat helyezte ritkábban az elhunytak sírjába, hanem a lovas temetkezés rítusát is jóval kisebb mértékben, vagy egyáltalán nem gyakorolták. A temetők zömében (12 lelőhely) a vizsgált rítusnak kizárólag a lovas temetkezéses (lócsontokat tartalmazó) formája mutatható ki. Mindössze 3 lelőhelyen (Nagykörü-Bölcsőde [484. lh], Szolnok-Lenin TSz [491. lh], Tiszajenő-Eperjesi telep [501. lh]) figyelhető meg a lovas és lószerszámos változat együttes előfordulása, 4 temetőben (Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta [508a–b. lh], Tiszafüred-Majoroshalom [500. lh], Lakitelek-Lakihegy [748. lh], Lakitelek, Madari-tanya [747. lh]) pedig csak lószerszámos sírokat találtak. A kizárólag szórványleletekkel jellemezhető lelőhelyek e szempontból nem értékelhetők.

A vizsgált temetkezési szokást férfiak és nők esetében hasonló arányban gyakorolták: a 38 vizsgálható sírból 16-ban férfi, 12-ben nő nyugodott, 10 csontváz nemét nem ismerjük. E lovas, lószerszámos sírokat tartalmazó temetők túlnyomó többsége a 10. századra keltezhető a leletanyag összképe és az egyes sírok mellékletei alapján egyaránt. Mindössze néhány olyan temetkezést találunk, amelyekről valószínűsíthető, hogy a 10. század második fele és az 1010/1020-as évek között kerülhettek a földbe: Lakitelek, Madari-tanya [747. lh] esetében a trapéz alakú, vállas kengyelek utalnak erre a periódusra.

A régióban talált kengyelek nagyrészt azonos típusú, a körte alakú változatok közé tartoznak. Ritkák az archaikus formát őrző, vállába kovácsolt fülű kengyelek, s hasonlóan csekély számban találtak legyező alakú fülű kengyeleket is. A karoling-normann villásszárú kengyeltípus mindössze egyetlen lelőhelyen (Tiszasüly-Éhhalom I. [503a. lh]) látott napvilágot. A lovas, illetve lószerszámos sírok esetében időrendi jelentősége van annak a ténynek, hogy a térség mindössze egyetlen lelőhelyének (Lakitelek, Madari-tanya [747. lh]) három sírjából kerültek elő trapéz alakú, vállas kengyelek. Míg ugyanis az előzőeknek a 10. században belül nincs jobban leszűkíthető keltező értéke, addig az utóbbiak a század második felében váltak gyakorivá a korszak leletanyagában, s még a 11. század eleji sírokban is felbukkannak. Általában fegyveres harcosok sírjaiból kerülnek elő (miként az említett példányok is), s kísérőleleteik között másutt feltűnnek a kétélű, illetve szablyamarkolatú kardok, s ritkán a szablyák.[1837] Megjelenésük a 10. század második felében lezajlott fegyverváltáshoz kapcsolható. Úgy tűnik tehát, hogy a Közép-Tisza-vidéken a trapéz alakú vállas kengyelek nem váltak jellemzővé, s valószínű, hogy a lakite-

[1837] Kovács 1986, 204–223.

leki sírok valójában nem is e régióhoz, hanem a Csongrád környéki löszplató teljesen más jellegű temetőcsoportjához tartoznak, annak északi határát jelezve.

A lószerszám díszítése ritkaságnak számít. A nyerget igen ritkán díszítették maradandó anyaggal. Mindössze a nagykörüi szórványleletek [483. lh] között fordul elő öntött bronz lyukvédő veret. Ugyanilyen ritka a lószerszám szíjazatának felékesítése is. Rozettás lószerszámot szórványként Kétpóról [478. lh], Szolnok-Vár területéről és a bizonytalan adatok alapján talán Tiszabőről tudunk kimutatni [494. lh]. E leletek, valamint északabbra a tiszanánai [540. lh] és a hevesi lelőhely feltehetőleg annak a leletcsoportnak volt a része, amelyet még a jászfényszarui [474–475. lh] és tápiószelei [655. lh] rozettás lószerszámos női sírok fémjeleznek, talán egy gazdag 10. századi nemzetség szállásterületére utalva a Zagyva–Tarna–Tisza tágabb térségében.[1838] E csoporttól viszonylag távol koncentrálódnak újabb területeken a rozettás lószerszámos temetkezések: északkeleti irányban a Bodrogközben, északnyugatra egy magányos leletet (Piliny [574. lh]) leszámítva a Kisalföld déli részén, míg déli irányban már kisebb távolságra, Törtel–Nyárlőrinc–Ócsa térségében. A kétpói [478. lh] szórvány préselt levél alakú csüngők esetében nem dönthető el, hogy férfi vagy női lószerszám alkotóelemei voltak-e? Az viszont bizonyos, hogy a nagykörüi övveretes [484. lh], aranyszalagos ruházatot viselő férfi a korszak ritka leleteként aranyozott ezüstveretes kantárt használt.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az 23 lelőhelyről származó 20 lovas, illetve 18 lószerszámos sír (s ezen felül a bizonytalan leletek) országos viszonylatban sem nevezhetők csekély számúnak. A 10. századi temetők, temetőrészletek tekintélyes részében e sírok aránya 20-100% között mozog, s férfiak és nők közel azonos számban részesültek temetésük során e rítusban. A lovas temetkezés különböző változatai a 10. század végére azonban eltűnnek, 11. századi tovább élésük nem adatolható. Úgy tűnik, a Közép-Tisza-vidéken nem terjedt el a trapéz alakú vállas kengyelek használata sem.

A leletanyag jellege alapján meglepő, hogy a Közép-Tisza-vidék temetőiben csekély a 10. századi érmék száma.

21. táblázat. A Közép-Tisza-vidék 10. századi érmét tartalmazó sírjai

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Szolnok-Beke Pál halma III.	– Auvergne-i Vilmos (918–926)		
Tiszaroff-Ajtósi-part 4. sír 5. sír	– négybe vágott, meghatározhatatlan – II. Lothar (945–950)		
Tiszasüly-Éhhalom II.			– Ahmad ibn Iszmail: H298 = 910/911
Szolnok-Alcsi-sziget	– P. Hugo – II. Lothar (931–947)		
Szolnok-Strázsahalom			– Naszr ibn Ahmad: H308 = 920/921

Mindössze 5 lelőhelyen találtak 6 db 10. századi érmét, ezek közül azonban csak a tiszaroffi [496b. lh] leletek köthetők konkrét sírhoz. A további érmék temetőn belüli szórványleletek. Az érmék közül kettő itáliai, egy francia veret, egy negyedbe vágott pénzt nem lehetett meghatározni. Ehhez járul még további 2 lelőhely 2 db muszlim dirheme. A Kárpát-medence más tájain tapasztaltakkal összevetve, ez kirívóan alacsony leletszám. Különösen feltűnő a bizánci érmék teljes hiánya – főként a „Gyula törzsének" szálláshelyét a Közép-Tisza vidékére lokalizáló hipotézis fényében.[1839] A *terminus post quem* muszlim dirhemek esetében 910/911, míg a nyugat-európai denároknál 918. Meglepő, hogy a 10. századi kis sírszámú, rövid ideig használt temetők egyebekben gazdag leletanyaguk ellenére is csak ritkán tartalmaztak pénzt (Tiszasüly-Éhhalom II. [503b. lh], Tiszaroff-Ajtósi-part [496b. lh], s feltehetőleg Szolnok-Strázsahalom [492. lh]), viszont előfordul érme fegyveres temetkezést alig tartalmazó 10. századi temetőben (Szolnok-Beke Pál halma III. [490. lh]), valamint hosszabb ideig használt népesebb temetőben is (Szolnok-Alcsi-sziget [487. lh]). Temetőnként többnyire egy, de maximum két sírban találtak pénzt, minden esetben egy példányt. Különböző eredetű érmetípusok egy temetőn belül nem fordulnak elő. Az érmék csekély száma és lelőhelyeik töredékessége további elemzést nem tesz lehetővé.

Úgy tűnik, az érmeadás szokása a 11. században sem vált gyakorivá. Tiszajenő-Kecskésparton [502. lh] I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046), Tiszakécske-Árkus-dűlőn [759. lh] I. (Szent) István (997/1000–1038) egy-egy denára látott napvilágot. Egyedül Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta kis temetőjében [508b. lh] tártak fel 6 sírban pénzt, I. András (1046–1060), Salamon (1063–1074) és I. (Szent) László (1077–1095) vereteit.

* * *

[1838] A rozettás lószerszámos sírokról részletesen lásd: RÉVÉSZ 2001, 58–69.

[1839] MADARAS 2013, 161–184.

A Közép-Tisza-vidék 10–11. századi temetőinek jellegzetességeit összefoglalva leginkább az tűnik fel, hogy Észak-Magyarországhoz hasonlóan itt sem tudunk olyan karakterisztikus, időben, térben vagy a leletanyag összetétele alapján elkülöníthető csoportokat megfigyelni, mint például a Bánság, a Maros–Körös köze vagy a Felső-Tisza-vidék esetében. Összességében a temetők leletanyaga kevéssé változatos. A töredékes lelőhelyek nyomán azonban kirajzolódik egy méltóságjelvényekkel, főként övveretekkel, tarsolylemezekkel és aranyozott ezüstszerelékes szablyákkal felszerelt csoport (Tiszasüly [503b. lh], Tiszajenő [501. lh], Kétpó [478. lh], Szolnok-Strázsahalom [492. lh], Nagykörü [484. lh], a peremterületeken Tiszanána [540. lh], Besenyőtelek [539. lh] és Ecsegfalva-Bokroshalom [166. lh]), amely a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjainak itteni szállásait jelzi. Ide sorolhatók a női sírok leletei közül a rozettás lószerszámveretek és néhány finoman megmunkált hajfonatkorong (Tiszabő [494. lh], Nagyrév [505. lh]) is. Nem jellemző ugyanakkor a nagyszámú fegyveres réteg jelenléte, a fegyveres sírok aránya legfeljebb a néhány sírt számláló kis temetőkben haladja meg a 20%-ot. Feltűnő viszont a sírokban a 10. századi érmék csekély száma, s a bizánci pénzek teljes hiánya. Mindeddig teljes mértékben hiányoznak a jellegzetes, csüngőtagos kaftánveretekkel jellemezhető női sírok. Ugyancsak feltűnő a 10. század második felétől jelentkező tárgytípusok csekély száma, vagy éppen hiánya. Ezek közé sorolhatók a szőlőfürtös fülbevalók és az állatfejes karperecek különböző változatai, s egyáltalán nem találunk a térségben kétélű kardokkal, nyéltámaszos baltákkal vagy bárdokkal, trapéz alakú vállas kengyelekkel elhantolt sírokat sem.

A 10. századra a néhány síros, rövid ideig használt kis sírszámú temetők vagy az azokra utaló nyomok az egész területre jellemzőek *(78. kép)*. A térség lelőhelyeinek zöme azonban hozzávetőleg 20-150 síros (de többnyire e tartomány alsó határához közelítő sírszámú), huzamosabb ideig használt, szegényes leletanyagú 10. századi temető (Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta [508a. lh], Szolnok-Beke Pál halma III. [490. lh], Tiszabura [496. lh], Tiszafüred-Nagykenderföldek [500. lh], Szolnok-Lenin TSz [491. lh]). A térségre egyáltalán nem jellemző viszont az a temetőtípus, melynek használatát a 10. század utolsó harmadában kezdték meg, s a 11. század első harmadában be is fejezték. Néhány ilyen lelőhely csak a terület déli harmadában, Lakitelek környékén mutatható ki, úgy tűnik azonban, hogy azok már egy másik mikrorégióhoz lesznek sorolhatók. Bizonyosan népesebb, több száz síros, a 10–11. században folyamatosan használt lelőhelyeket nem ismerünk, legfeljebb gyaníthatjuk ilyenek létét (Szolnok-Beke Pál halma I. [489. lh], Szolnok-Repülőtér [488. lh], Szolnok-Alcsi-sziget [487. lh]). Mint a felsorolt példákból is kitűnik, a 10–11. századi folyamatos használatának feltételezett temetőket főként a Zagyva torkolatának körzetében találjuk, másutt csak elszórtan figyelhetők meg ilyenekre utaló jelek. Sajnos nagyon keveset tudunk azokról a lelőhelyekről, amelyek területéről csak 11. századi leletanyag jutott a közgyűjteményekbe. Teljesen vagy akár csak nagyobb részletében feltárt alig akad közöttük, ilyen lehet a 29 síros Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta II. temető [508b. lh]. A többi, mindössze néhány síros részletből ismert temető hajdani méretét még megbecsülni sem tudjuk (Örményes-Új Élet TSz [485. lh], Tiszabő-Jajhalom [495. lh], Tiszajenő-Kecskéspart [502. lh]). Jelenleg ismert legfiatalabb érméik I. (Szent) László (1077–1095) korában készültek, ennek alapján úgy tűnik, felhagyásukkal a 12. század elején számolhatunk.

Úgy tűnik, a térségben a 10. és a 11. században egyaránt kis létszámú, néhány család által lakott települések voltak a jellemzők. Ezek zöme is a Tiszai-ártér körzetében található, koncentrálódásuk Tiszafüred–Tiszasüly sávjában, valamint a Zagyva torkolatvidékének körzetében figyelhető meg. Utóbbi helyen jelentkeznek a 10–11. századi, folyamatos használatúnak feltételezett temetőmaradványok is. A Nagykunság belső területei csak szórványosan lehettek lakottak, az elszórt lelőhelyek ott is a Tisza morotvái mentén, vagy a Sárrét peremvidékén figyelhetők meg. Összességében úgy látom, hogy a Közép-Tisza-vidék 10–11. századi temetőinek sajátosságai szoros kapcsolatot mutatnak a Heves–Borsodi-síkvidék lelőhelyeivel, a Heves–Eger–Kistokaj-csoporttal, éles vonallal azoktól nem választható el. Ezúttal sem tekinthetünk el azonban attól, hogy a rendelkezésünkre álló forrásanyag rendkívül hiányos és töredékes, így az arra támaszkodó következtetések is óvatosan kezelendők, s legfeljebb néhány tendencia kimutatására alkalmasak.

VII.4. A DUNAMELLÉKI-SÍKSÁG 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

A Dunamelléki-síkság temetőit kistájcsoportok szerint északról déli irányba haladva fogom bemutatni a Pesti-síkságtól (kistájai: Vác–Pesti-Dunavölgy, Pesti-hordalékkúp-síkság), a Csepel–Mohácsi-síkság (kistájai: Csepeli-sík, Solti-sík, Kalocsai Sárköz)[1840] lelőhelyeivel bezárólag *(81. kép)*. A földrajzi kereteket azonban ez-

[1840] A földrajzi szempontból ide sorolt kistájak közül nem érintem az alábbiak leleteit: Tolnai Sárköz, Mohácsi-sziget, Mohácsi teraszos sík.

úttal sem tudom maradéktalanul követni, a lelőhelyek elhelyezkedése ugyanis nem minden esetben követi a kis- vagy középtájak határait: egyes esetekben a temetők tömbje átnyúlik a szomszédos kistájba, más esetekben viszont kisebb-nagyobb leletmentes térségek jelentkeznek. E látszólagos következetlenség mindjárt a fejezet elején tetten érhető. A Vác–Pesti-Dunavölgy északi peremén, Vác határában előkerült temetőrészleteket előzetes anyaggyűjtésem alapján indokoltnak véltem az Ipolyvölgy leleteivel együtt tárgyalni egy korábbi fejezetben. Váctól délre viszont egészen Fótig nem ismerünk korabeli temetőket. Ettől keletre azonban, Fót, Veresegyház és Gödöllő térségében már egymást követik a lelőhelyek, jóllehet azok már nem a síkságon, hanem az azt övező Gödöllői-dombvidék nyugati részén találhatók. Mivel utóbbiaktól keletre és délkeletre ismét egy széles leletmentes sáv figyelhető meg egészen a Boldog–Téglaházpart–Kóka vonalig, célszerűnek tűnik az említett temetőket a Dunamelléki-síkság más lelőhelyeivel együtt elemezni, még ha annak peremvidékén találhatók is.

A Pesti-síkság vagy annak kistájai 10. és 11. századi temetőit már többen áttekintették, e munkákat magam is haszonnal forgattam anyaggyűjtésem során.[1841] Összefoglaló értékelésre azonban csupán Tettamanti Sarolta törekedett Pest megye lelőhelyeiről írt tanulmányában, azok néhány szavas jellemzésén túl azonban tágabb összefüggések feltárására ő sem vállalkozott.[1842] Az alábbiakban kísérletet teszek e hiány legalább részleges pótlására.

A vizsgált terület északkeleti részén, Erdőkertes-Aradi utcában Tettamanti Sarolta tárta fel egy fiatal egyén magányos temetkezésként meghatározott lószerszámos (csikózabla, körte alakú kengyelpár) 10. századi sírját [623. lh].[1843] Ismeretlen körülmények között látott napvilágot Csomád-Új-hegyen egy sírlelet [622. lh], melynek mellékletei közül kétélű kard, zabla és trapéz alakú, vállas kengyelpár maradt meg. A 10. század második fele és a 11. század első harmada közé keltezhető sír leletkörnyezete nem ismert.[1844] Veresegyház-Álom-hegyen egy szegényes 10. századi temető 29 síros részletét tárta fel Mesterházy Károly [625. lh].[1845] A közöletlen temető 10 sírjában találtak mellékleteket: nyitott hajkarikákat, pántgyűrűket, huzalkarpereceket és késeket. Gödöllő területéről több lelőhely is ismert. Az Öreghegyen rigolírozás közben egy férfi 10. századi lovas sírját találták (nyitott hajkarika, ezüstcsat, övveret, lekerekített végű pántkarperec, szablya, nyílcsúcsok, szíjelosztó karikák, csikózabla és körte alakú kengyelpár) [617. lh]. Supka Géza a helyszínen végzett hitelesítő ásatása újabb temetkezést nem eredményezett.[1846] Ugyancsak az Öreghegyen, a Lázár Vilmos utcában [617a. lh] – építkezés során – egy 10. századi lovas sírt dúltak fel 2005-ben (csikózabla, körte alakú kengyelpár).[1847] Nem tudjuk, hogy a két sír egy temetőhöz tartozott-e? Gödöllő-Máriabesnyőn gödörásás során 10. századi női sírt bolygattak meg, leletanyagából préselt ezüstrozetták, lábbeliveretek és egy láncos csüngő maradt meg [618. lh]. Fodor István leletmentése 1978-ban két melléklet nélküli gyermeksírt és egy vas nyakpereccel, karpereccel és gyöngyökkel eltemetett női sírt eredményezett. Ugyanezen a lelőhelyen 2001-ben Tettamanti Sarolta egy vaskéssel ellátott további sírt talált. A temető kiterjedése ismeretlen.[1848] Gödöllőn, ismeretlen lelőhelyről került elő 1877-ben az a 10. századi temetkezés, amely két öntött áttört ezüst hajfonatkorongot, préselt ezüstrozettát, füles gombot, négy préselt levél alakú csüngőt, valamint Aethelstan angol király (924–939) érmejét tartalmazta [619. lh].[1849] Fót-Alag-pusztán gázvezeték építése során mintegy 23-25 sírt bolygattak meg és tártak fel [624. lh]. A szegényes, kevés mellékletet (nyitott hajkarikák) tartalmazó temetkezések feltehetően 10. századiak.[1850]

A további leletek már Budapest közigazgatási határain belül helyezkednek el. Budapest-Rákospalotán (XV. ker.) házépítés során dúltak fel egy 10. századi női sírt, amelyből két huzalkarperecet és 10 db jó minőségű csüngőtagos kaftánveretet mentettek meg [637. lh].[1851] Budapest-Petőfi S. u., Ehmann-telepen (XVI. ker.) egy feldúlt honfoglalás kori női sírban sodrott, spirállal kitöltött hurkos végű ezüst karpereceket, zablát, kengyelpárt és ezüst lemeztöredékeket találtak [638. lh].[1852] Budapest-Mexikói úton (XIV. ker.) az ezredforduló körüli évtizedekben kerülhetett földbe az a lovas férfisír, amelynek feldúlt maradványai közül egy kétélű kar-

[1841] Melis 1983, 9–16; Tettamanti 2001, 9–26; Bencze–Szigeti 2015, 95–130; MRT 11 (2012).
[1842] Tettamanti 2001, 9–26.
[1843] MRT 9, 88, 6/3. lh.
[1844] MRT 9, 64, 3/8. lh.
[1845] MRT 9, 554–555, 37/12 lh.
[1846] MRT 11. 241–242, 10/5. lh.
[1847] MRT 11, 262, 10/55. lh.
[1848] MRT 11, 257, 10/39. lh.
[1849] MRT 11, 263–264.
[1850] MRT 9, 100, 8/9. lh.
[1851] Melis 1983, 12.
[1852] Melis 1983, 12.

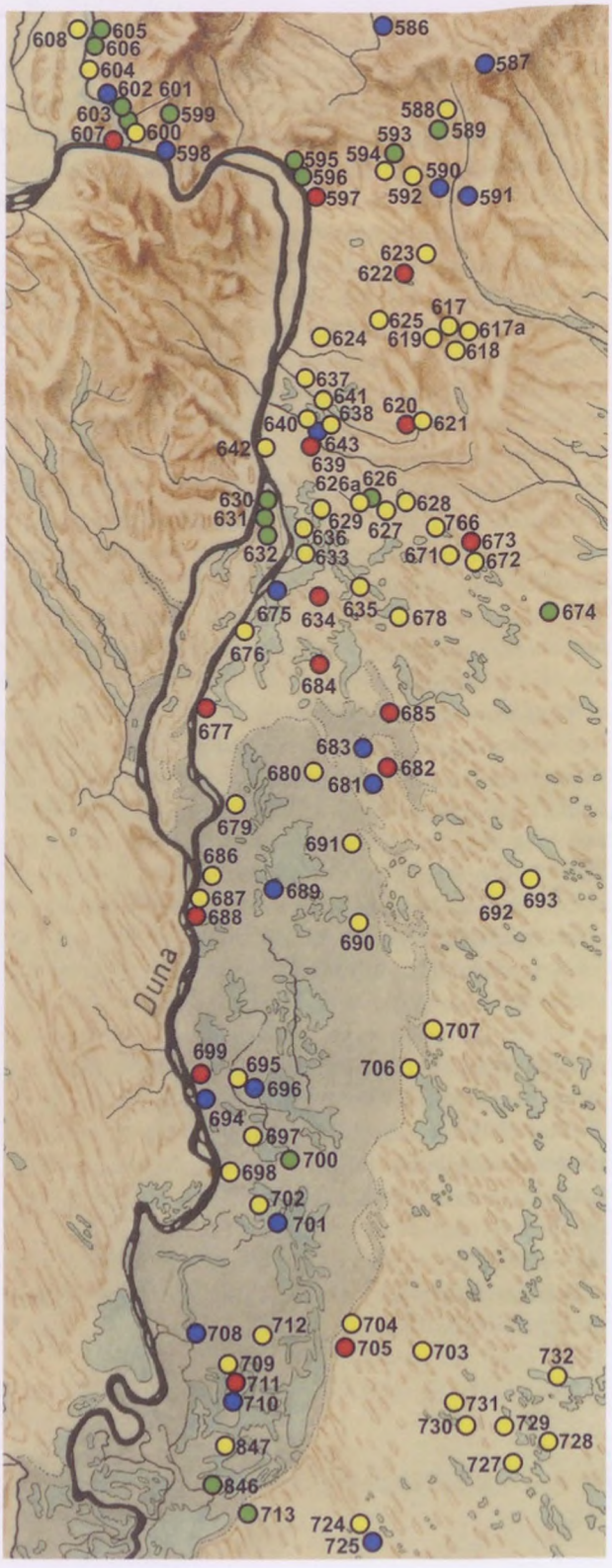

81. kép. A Dunamelléki-síkság 10. és 11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

dot, bronzcsatokat, valamint lócsontokat emeltek ki. [639. lh][1853] Avar temető feltárása során bukkantak Budapest-Rákospalotán, a Szerencs utcában (XV. ker.) két honfoglalás kori férfitemetkezésre [640. lh]. Mindkettő tartalmazott szablyát és edényt, az egyikben lócsontok is voltak.[1854] Házépítés során 5 sírt bolygattak meg Budapest-Csömöri úton (XVI. ker.) [641. lh]. Az egyikben körte alakú kengyelpárt, a másikban csikózablát találtak, a többi temetkezés leleteiből semmi nem maradt meg. A leletek 10. századiak.[1855] Budapest-Károlyi kertben (V. ker.) egy nagyobb temető 7 sírját mentették meg, a leletanyag (nyitott hajkarika, sodrott nyakperec) 10. századi [642. lh].[1856] Ugyancsak 7 sírt tártak fel Budapest-Őrjáró téren (XV. ker.), a mellékleteiket alkotó S-végű hajkarikák alapján egy 11. századi temető részleteként [643. lh].[1857]

Nagytarcsa-Homokbánya területén egy, hajdan 40-50 sírosnak feltételezett temető 7 sírját feldúlták, 21 temetkezést (8 férfi, 15 nő, 4 gyermek, 1 bizonytalan) Kovács László tárt fel leletmentő ásatása során [620. lh].[1858] Mellékletet 16 sír tartalmazott. A szerény ékszerkészletet nyitott hajkarikák, egy pödrött vagy S-végű hajkarika, sodrott nyakperec, huzalkarperecek, öntött gyűrűk alkották, a ruházat elemeiből mindössze füles gombok maradtak ránk. A temetőben két fegyveres férfi nyugodott, mindkettő mellé íjászfelszerelés elemeit fektették, egyikük nyéltámaszos bárdot is kapott a túlvilági útra. A négy lószerszámmal eltemetett férfi egy sorban nyugodott, a csikózabla mellett hárman trapéz alakú vállas kengyelt, egyikük pedig felemás körte alakú kengyelpárt használt. A temetőt a 10. század második felében használták, felhagyására legkésőbb a 11. század elején kerülhetett sor. E lelőhelytől 1,7 kilométer távolságra, Nagytarcsa-Temető utcában egy ismeretlen sírszámú temető egyetlen, megbolygatott sírját Bakay Kornél tárta fel [621. lh].[1859] A női váz mellett kauricsigát, átfúrt szarvasfog amulettet, öntött bronz karikagyűrűt, csikózablát és karoling-normann kengyelpárt talált. A sír földbe kerülésének időszakát a leleteket közzétevő Kovács László a 10. század második harmadára helyezte.[1860] Egy 10–11. századi temető nyomát jelzik a Budapest-Pestszentlőrinc, Szivattyútelepen (XVIII. ker.) előkerült leletek (öntött áttört hajfonatkorong, karikagyűrű, bordázott S-végű hajkarika) [626. lh].[1861] Budapest-Pestszentlőrinc,

[1853] Bakay 1965, 7; Bakay 1967, 119.
[1854] Melis 1983, 14.
[1855] Melis 1983, 14.
[1856] Melis 1983, 14.
[1857] Melis 1983, 15.
[1858] Kovács 1986b, 93–121.
[1859] Kovács 1985b, 125–139.
[1860] Kovács 1985b, 135.
[1861] Melis 1983, 13; Bencze–Szigeti 2015, 96.

Glorietten (XVIII. ker.) is elpusztítottak egy temetőt, melynek egy 10. századi sírjából lócsontok, csikózabla, körte alakú kengyelpár és II. Lothar itáliai király (947–950) érméje látott napvilágot [627. lh].[1862] Találtak a kerületben egy másik lovas sírt is, Budapest-Pestlőrinc, Gyártelepen (XVIII. ker.) [628. lh], bronz veretes övvel, íjászfelszereléssel, füles gombokkal, a kantárt díszítő ezüstlemezkékkel, valamint bronz berakásos körte alakú kengyelpárral.[1863] Csatornaépítés során forgatták ki a földből azt a magányos(?) férfisírt Budapest-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útján (XVIII. ker.), amelynek mellékletei közül aranyozott ezüst övveretek, bronz berakásos szablya, aranyozott ezüst kantárveret, valamint lócsontok és körte alakú kengyelpár maradt meg [626a. lh].[1864] A következő lovas sír Budapest-Soroksáron, a Szent László utcában (XX. ker.) került elő építkezés során lekerekített végű pántkarperecekkel, tausírozott oldalpálcás zablával, körte alakú kengyelpárral [629. lh].[1865] Budapest-Jutadombon, a Marx K. úti homokbányában (XXIII. ker.) kotrógép roncsolt szét egy lovas sírt (bronz nyakperec, íjászfelszerelés) [636. lh].[1866] Árokásás közben került elő egy nő lovas sírja Budapest-Soroksáron, a Vörös Október MGTSz (XXIII. ker.) telephelyén, a leletek között kengyelt említenek [633. lh]. Nagy Margit kis felületre kiterjedő hitelesítő ásatása újabb temetkezést nem eredményezett.[1867]

Meglepő módon a Csepel-szigeten csak a sziget északi végén találunk néhány temetőrészletet. A megmentett leletanyag népes, akár több száz síros 10–11. századi lelőhelyeket sejtet. Budapest-Csepel, Királyerdőn (XXI. ker.) 19 sírt feldúltak, kettőt feltártak [630. lh]. A leletanyagot lunula, valamint karikaékszerek gazdag sorozata alkotja (nyitott, körte alakú és S-végű hajkarikák, huzal, állatfejes és sodrott karperecek, sodrott nyakperec, pánt- és huzalgyűrűk).[1868] Budapest-Csepelen, a Komáromi úton (XXI. ker.) hasonló korú lelőhelyet sejtetnek az avar kori temetőben megmentett, lunulákat és huzalkarpereceket tartalmazó sírok [631. lh].[1869] Budapest-Csepel, Szabadkikötő (XXI. ker.) területén már az 1950-es évektől kerülnek elő sírok, zömük elpusztult, 10 temetkezést feltártak [630. lh]. A 2015-ben újra megindult feltárások eddig 143 sírt eredményeztek, melyekből edények, 11. századi érmék, ruhadíszek, S-végű hajkarikák kerültek elő. A temető közöletlen.[1870]

A térség kevés számú teljesen feltárt temetőinek egyike Budapest-Soroksáron (XXIII. ker.), az M0 autóút építését megelőző leletmentés 09. számú lelőhelyén, Bencze Zoltán ásatása nyomán vált ismertté [634. lh].[1871] A nyolc síros temető (2 férfi, 6 nő) sírjainak többsége egyetlen ívelt sort alkot, csupán az egyik temetkezés helyezkedik el a többitől néhány méternyire keleti irányban. A két férfit íjászfelszerelésével temették el, s kiemelkedik a 7. számú női sír gazdag csüngőtagos aranyozott ezüst ingnyakvereteivel. A többi temetkezés szegényes (nyitott hajkarikák, 1 db pödrött végű hajkarika, huzalkarperec, fonott karperec, füles gombok, kések). A temetőt a 10. század végére, 11. század elejére keltezik.[1872] Budapest-Vecsésen, a Vecsés és Csepel közötti MOL-vezeték nyomvonalának 11. lelőhelyén egy 9 síros temetőrészletet tárt fel Tari Edit [635. lh]. A 9 sírgödör közül csak négyben volt csontváz, melléklet pedig csak két elhunyt mellett feküdt: az 1. sírban nyílhegyek és vastöredékek, a 7. sírban öntött áttört hajfonatkorongpár, gyöngyök, huzalkarperecek és kauricsigák voltak.[1873] Vecsés határában egy 10–11. századi temető 41 sírja is előkerült [766. lh]. A közöletlen leletanyagról az előzetes jelentés alapján azt lehet tudni, hogy a temetkezések között volt három lovas és két lószerszámos, két női sírban pedig csüngős ruhaveretek, nyakperecek és karperecek láttak napvilágot.[1874]

Az utóbbi évek egyik legjelentősebb lelőhelye Bugyi-Felsőványon került elő [684. lh].[1875] A nagyszámú szórványlelet (aranyozott ezüst csüngőtagos kaftánveretek és csüngős ingnyakdíszek, rombusz alakú ruhaveretek, övveretek, fűrész alakú amulett, pödrött és S-végű hajkarikák) arra utal, hogy az erősen lekopott homokdombon számos sírt elszántottak. A leletmentő ásatás során feltárt 20 sír többsége melléklet nélküli volt, vagy csak szerény ékszereket tartalmazott (nyitott hajkarikák, pántgyűrűk, huzalkarperec). Fegyvert (íjászfelszerelés)

[1862] Melis 1983, 14; Bencze–Szigeti 2015, 96.
[1863] Melis 1983, 13; Bencze–Szigeti 2015, 96–97.
[1864] Bálint 1980a, 241–250.
[1865] Melis 1983, 13; Bencze–Szigeti 2015, 98.
[1866] Melis 1983, 14; Bencze–Szigeti 2015, 102.
[1867] Melis 1983, 13; Bencze–Szigeti 2015, 100.
[1868] Melis 1983, 14–15; Bencze–Szigeti 2015, 98–99.
[1869] Melis 1983, 15; Bencze–Szigeti 2015, 99.
[1870] Bencze–Szigeti 2015, 100.
[1871] Bencze–Szigeti 2009–2010, 53–79.
[1872] Bencze–Szigeti 2009–2010, 61.
[1873] Bencze–Szigeti 2015, 101–102.
[1874] *RégKutMagy* 1999, 261, No. 329 (Horváth Tünde – Dinnyés István – Hegedűs Attila).
[1875] Füredi 2012, 207–234.

2 sír tartalmazott. A temetőben egy lovas és két lószerszámos férfisírt találtak. Kiemelkedő jelentőségű a 2. sír, amelyben aranyozott ezüstveretes övvel, tarsolylemezzel, íjászfelszereléssel elhantolt férfi nyugodott lovával és lószerszámával. A hajdan feltehetőleg legalább 40-50 síros temető használatát a 10. század második felére keltezhetjük, de elképzelhető, hogy a temető utolsó sírjai már a 11. század első negyedében kerültek a földbe. A település határából egy másik jelentős lelőhelyet is ismerünk: Bugyi-Ürbőpusztán egy női sírban préselt kerek arany ruhadíszeket találtak [680. lh].[1876] E lelőhelyektől északkeletre újabb 10. századi temető nyomát jelzik az Ócsa-Alsópakonyon előkerült rozettás lószerszámveretek és a lekerekített végű pántkarperec [678. lh].[1877] Ócsától ismét északkeletre, a vizsgált terület szélén négy lelőhelyet találunk. Napjainkig közöletlen az Üllő-Ilona úton feltárt 21 síros (9 férfi, 7 nő, 3 gyerek, 2 nem meghatározható) temetőrészlet régészeti leletanyaga [671. lh].[1878] Négy férfi és egy gyerek sírjában tárták fel az íjászfelszerelés elemeit, egy további temetkezés pedig baltát tartalmazott. Lószerszámot egy férfi mellett találtak. A további leletek (nyitott hajkarikák, füles gombok, kés, csiholó, vasalt favödör) 10. századi temetőre utalnak. Hasonló korú lehetett az a temető is, melynek két sírját (edény, bronzcsat, kés, fenőkő) Üllő-Hosszúberek-Péterin mentették meg [672. lh].[1879] Gyömrő-Állomás utcában egy szegényes leletanyagú, az ezredforduló táján használt temető részlete látott napvilágot, benne egy lószerszámos (trapéz alakú vállas kengyelpár) sírral [673. lh].[1880] Minden más lelőhelycsoporttól távol esik, ezért itt említem meg a Monorierdőben előkerült 5 sírból álló 10–11. századi temetőrészletet (edények, nyak- és karperecek) [674. lh].[1881]

Úgy tűnik, Dabas határa is gazdag 10–11. századi emlékekben. Dabas-Gyón, Evangélikus temetőben két sírt találtak S-végű hajkarikákkal, sodrott nyakpereccel, fonott karpereccel, egy 11. századi temető hírnökeként [681. lh].[1882] Hasonló korú lehet az a lelőhely is, melynek egyik sírját Felsődabason útépítés során forgatták ki, benne egy fonott gyűrűvel [683. lh].[1883] Dabas-Gyón-Paphegyen egy erősen bolygatott temető 23 síros részletét tárta fel Kovács László [682. lh].[1884] Egy lovával eltemetett férfi mellett íjászfelszerelést, csiholót, körte alakú kengyelpárt talált, ezen kívül azonban csak egy-egy sírból került elő S-végű hajkarika és kockásra vagdalt felületű gyöngysor, a többi temetkezés nem tartalmazott maradandó anyagból készült mellékleteket. A temetőrészletet az ásató a 11. századra keltezte,[1885] véleményem szerint azonban nem zárható ki, hogy annak használata már a 10. század végén megkezdődött. Szántás során szinte teljesen elpusztítottak egy temetőt Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlőben [685. lh].[1886] Leletmentő ásatással az utolsó pillanatban sikerült 18-19 temetkezést feltárni. Két férfit íjászfelszereléssel temettek el, egyik mellé lovát, másikuk sírjába csak lószerszámot tettek. Egy női sírban átfúrt, nyakláncra fűzött itáliai érmék sorozatát találták: I. Berengar *rex* (888–915), I. Berengar *imperator* (915–924) egy-egy pénze mellett Provence-i Hugo (926–931) 3 db veretét. Szórványként előkerült még II. Lothar (947–950) egy denára, valamint egy meghatározhatatlan bizánci solidus körbevágott részlete. Egy kislány sírjából aranyozott ezüst csüngőtagos ingnyakveretekkel együtt S-végű hajkarikák láttak napvilágot. A temető a 10. századra, annak is inkább a második kétharmadára keltezhető.

Visszatérve a soroksári Duna-ág keleti partjára, a következő lelőhelyet Dunaharaszti-Haitsy Pál utcában találjuk, ahol különböző földmunkák során egy ismeretlen kiterjedésű 11. századi temető 12 sírját bolygatták meg (fonott gyűrű, S-végű hajkarika) [675. lh].[1887] Egy dunavarsányi sírban ismeretlen körülmények között találtak agyagedényt, csikózablát és körte alakú kengyelpárt [676. lh].[1888] Áporkán 1930-ban tárták fel egy szegényes 10. századi temető 24-25 sírját, melyek közül csak 5 tartalmazott mellékleteket (pántgyűrűk, huzalkarperecek, csiholó, kés, íjcsontok, csikózabla, trapéz alakú vállas kengyelpár) [677. lh].[1889] Dömsöd-Szőrhalompusztán bronz övvereteket mentettek meg egy sírból [679. lh].[1890]

Dömsödtől délre már a Csepeli-sík terül el, melynek területéről 6 lelőhely ismert. Tass-Ecsegpusztán egy ve-

[1876] Kiss 1987, 128.
[1877] FÉK 1962, 59, No. 771.
[1878] FÉK 1962, 82, No. 1174; a temető antropológiai vizsgálatáról lásd: Nemeskéri–Gáspárdi 1954, 485–526.
[1879] FÉK 1862, No. 1173, 82.
[1880] Tettamanti 2001, 20.
[1881] *RégFüz* 10 (1957), 41–42 (Török Gyula).
[1882] FÉK 1962, 38, No. 343; Kovács 1985a, 382.
[1883] Kovács 1985a, 382.
[1884] Kovács 1985a, 369–386.
[1885] Kovács 1885a, 382.
[1886] Füredi 2012, 209; Füredi 2012a, 9–10.
[1887] *RégFüz* 24 (1971), 64 (Tettamanti Sarolta).
[1888] Tettamanti 2001, 19.
[1889] FÉK 1962, 21, No. 24.
[1890] FÉK 1962, 32, No. 247.

remásással megbolygatott sírból kengyelpár került elő [686. lh].[1891] Szalkszentmárton-Paréjosháton mezőgazdasági munkák során pusztult el egy honfoglalás kori temető, melynek 10 szegényes mellékletű (bronz huzalkarperec, gyűrű, gyöngyök) sírját feltárta Horváth Attila [687. lh].[1892] Egy gyermek csontváza mellett Berengar király (888–915) érmét találta poncolt aranylemez, bronzcsengő és ételmellékletet jelző állatcsont társaságában. Dunavecse-Fehéregyházán egy tarsolylemezes sírt feldúltak, egyéb mellékleteit elhányták [688. lh].[1893] Kada Elek további 23 temetkezést feltárt, többnyire szegényes mellékletekkel (pödrött és S-végű hajkarikák, füles gombok), 3 férfit (közte a tarsolylemez tulajdonosát) azonban lovával temették el. A lószerszámok között a körte alakú kengyelek mellett találtak egy átalakított karoling-normann villásszárú kengyelt is. Egy nő viseletét rombusz alakú ruhadíszek, valamint öntött négyzet alakú aranyozott ezüstveretek ékesítették. Az ismeretlen sírszámú temető használatát a 10. század második felére helyezhetjük, bár utolsó sírjai akár a 11. század elején is a földbe kerülhettek. Kunszentmiklós-Nyakvágó csárdánál [689. lh] egy 11. századi temető 6 síros részletét bontották ki (S-végű hajkarikák, sodrott gyűrű).[1894] Kunadacs-Köztemető területén teljesen feltártak egy 3 sírból álló kis temetőt [690. lh].[1895] Egy férfit aranyozott ezüstveretes övvel, íjászfelszereléssel, lóval és lószerszámmal temettek el, a mellette fekvő kislány sírjában viszont csak egy gyöngyökből és kagylóból álló nyakláncot találtak. A 3. sír üres volt. Újabb 10. századi lelőhelyet jelez egy Kunpeszéren feldúlt sír, melynek leletei közül csak egy öntött áttört bronz hajfonatkorong maradt meg [691. lh].[1896]

A Csepeli-síkot déli irányban elhagyva a Solti-síkra érkezünk, melynek temetői a kistáj névadó településének határában sűrűsödnek. Solt-Kalimajor területén csatornázás során semmisítettek meg sírokat, melyek leletanyaga elkallódott, csak egy trepanált koponyát sikerült megmenteni [694. lh].[1897] A 2014-ben végzett hitelesítő ásatás során egy, vélhetőleg több száz síros temető 15 síros 11. századi részletét tárták fel (S-végű hajkarikák, fóliás gyöngyök, sodrott és rovásírásos gyűrű). Solt-Tételhegyen szántás során került elő egy 10. századi női sír préselt lemezes aranyozott ezüst hajfonatkorongpárral, lekerekített végű pántkarpereccel és levél alakú préselt csüngőkkel [695. lh].[1898] Ugyancsak a Tételhegyen egy 11–12. századi soros temető 100 síros részletét tárta fel Szentpéteri József [696. lh].[1899] Az ugyanazon tanúhegyen elhelyezkedő két lelőhely egymáshoz való viszonya nem tisztázott. Jelzés értékű azonban, hogy az újabb ásatások során nem találtak 10. századi leleteket. Solt-Révbér-dűlőben egy rendkívül szegényes, 35 síros temető egyik sírjában kétélű kardot talált az ásató, Wilhelm Gábor [699. lh]. Az 50-60 sírosra becsült lelőhelyet három oldalról sikerült lehatárolni, ismert részlete az ezredforduló körüli évtizedekre keltezhető.[1900] Solttól délre, Harta határában ugyancsak több temető előkerült. Harta-Miklapusztán földmunkák során mintegy 50 sír került elő [700. lh].[1901] A megmentett leletek (nyitott és S-végű hajkarikák, huzal-, sodrott és pödrött végű karperecek, csiholó, edények, aranyozott ezüstveretek) 10–11. századi temetőre utalnak. Harta-Béke TSz területén homokbányászással semmisítettek meg egy feltehetőleg 10. századi temetőt [697. lh].[1902] A helyszínelés során sok ember- és lócsontot figyeltek meg, 3 szegényes mellékletű sírt feltártak, de a leletek (egyetlen övveret kivételével) elkallódtak. Sikerült viszont 21 sírral (3 férfi, 15 nő, 3 gyermek) teljesen feltárni Harta-Freifelt 10. századi temetőjét [698. lh].[1903] A lelőhelyre a gazdag, nemesfém-díszes ruházatban eltemetett nők magas száma (6 sír) a jellemző. Az 1. sírban rombusz alakú ruhadíszek, a 4. sírban préselt kerek kaftánveretek, a 9. sírban csüngőtagos ing- és kaftánveretek, a 22. sírban csüngős ingnyakveretek és préselt kerek kaftánveretek voltak, ezüst karpántok, köves és pentagrammás gyűrű társaságában. További három női sírt kiraboltak (1., 5., 24. sír). Leletekben leggazdagabb a 3. sír volt: hajfonatát két finoman megmunkált préselt aranyozott ezüstlemezes hajfonatkorong ékesítette, melyek függesztő szalagjára rombusz alakú vereteket erősítettek. Az ingnyakat kerek pitykék, az övet négyzet alakú öntött veretek díszítették. Ékszerei közé hólyagos fejű aranygyűrű és ezüst karpántok tartoztak. Lószerszámára bronz rozettás vereteket szegecseltek. A temetőben összesen 6 lovas sírt találtak (1 férfi, 5 nő), további

[1891] *RégFüz* 16 (1963), 62 (Horváth Attila).
[1892] Horváth 1993, 340.
[1893] Kada 1912, 327–329.
[1894] *RégFüz* 46 (1992), 66.
[1895] Katalógus 1996, 333–337 (Horváth M. Attila).
[1896] Katalógus 1996, 337 (Horváth M. Attila).
[1897] H. Tóth 1990, 171.
[1898] Hampel 1907, 137.
[1899] *RégKutMagy* 2006, 275–276, No. 320 (Szentpéteri József).
[1900] A közöletlen temetőt Wilhelm Gábor és Lukács Nikoletta (KJM) szívességéből ismerem, az információkat ezúton is köszönöm!
[1901] FÉK 1962, 39, No. 379.
[1902] *RégFüz* 16 (1962), 59 (Horváth Attila).
[1903] Kustár–Langó 2003; Langó et al. 2016, 389–416.

3 női sírban csak lószerszám feküdt. Ismereteim szerint ez az első olyan lelőhely, ahol egy temetőn (de továbbra sem ugyanabban a sírban!) kerültek elő nagy méretű, csüngőtagos kaftánveretek és rozettás lószerszámdíszek. A lelőhely sajátos nemi összetétele, a gazdag nemesfémdíszes ruházatban eltemetett nők magas száma az egész Kárpát medencében egyedülálló jellegzetesség. Feltűnő ugyanakkor a csekély számú férfisír mellékletekben való szegénysége. E temetkezések (más szerény leletanyagú vagy melléklet nélküli sírokkal együtt) a temető déli szélén csoportosulnak. A temető három férfisírja közül egyiknek az íjászfelszerelését is melléje helyezték, a másik kettő melléklet nélküli volt. Az ásatók a temetőt a 10. század első felére keltezték.[1904] A Solti-sík és a Duna–Tisza közi homokhátság találkozási sávjában két lelőhely található. Soltszentimrén Blaskovich Sándor kastélyának a kertjében földmunkák során kerülhetett elő egy gazdag női sír, amelynek leletei közül rozettás lószerszámveretek, palmettamintás csont nyeregdíszek, valamint körte alakú kengyelpár került a Magyar Nemzeti Múzeumba [706. lh].[1905] Ugyancsak Soltszentimrén állítólag aranytárgyakkal együtt találták Lothar itáliai király (947–950) átfúrt érmèjét.[1906] Izsák-Balázspusztán szőlőtelepítés során bolygatták meg egy gazdag mellékletű 10. századi férfi sírját [707. lh].[1907] Ezüstveretes öve és lószerszáma, tarsolylemeze, csontdíszes nyerge arra utal, hogy az elhunyt a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagja lehetett. Fegyverei közül nyílhegy és az íjtegez csontból készült borítása maradt meg. A sír körül csak kis területen végezhetett leletmentő ásatást H. Tóth Elvíra, így csak feltételezhetjük, hogy a férfit magányosan temették el.

A Solti-sík lelőhelycsoportjától közvetlenül déli irányban, de már a Kalocsai Sárköz területén található két dunapataji temetőrészlet. Dunapataj-Várhegyről egy nagyrészt már elpusztult temetőből néhány szórványleletet ismerünk (S-végű hajkarikák, állatfejes és rombusz átmetszetű karperec, I. András [1046–1060] denár) [701. lh].[1908] Ásatás nem történt a helyszínen, így nem dönthető el, hogy egy nagyobb, a 11. században induló temető vagy egy templom körüli temető volt-e a helyszínen? Homokkitermelés során elpusztítottak egy vélhetően 10. századi temetőt is Dunapataj-Alsójárás, Csősz-dombon, erre utalnak az előkerült emberi és lócsontok, zablakarika, nyílcsúcsok és egy huzalkarperec [702. lh].[1909] Kalocsa-Belvárosi iskolánál egy 11. századi temető 22 síros részletét tárták fel (S-végű hajkarikák, huzal- és pántgyűrű) [708. lh].[1910] Ezt a temetőt legalább részben azonos időszakban használták a közeli érseki székesegyház templom körüli temetőjével.

A Kalocsai Sárköz egyik legjelentősebb lelőhelye csaknem teljesen elpusztult Homokmégy-Halom területén [709. lh].[1911] A többszöri leletmentés során is mindössze 8 sírt (5 férfi, 2 nő, 1 nem meghatározható) sikerült megmenteni, melyek a 10. század első kétharmada során kerülhettek a földbe. A férfiak közül ketten viseltek veretes övet (egyedi darabnak számít egy csontból faragott nagyszíjvég), hármukat íjjal, tegezzel, nyilakkal hantolták el. Az egyik tegez száját díszítő csontlemezre rövid rovásfeliratot karcoltak. Az egyik nőt préselt ing- és kaftánveretekkel ékes ruhában temették el. Az ékszerekre a nyitott hajkarikák, sodrott spirális végű karperecek a jellemzők. A temetőrészletben 4 lovas (3 férfi, 1 nő), valamint 2 lószerszámos (1 férfi, 1 nő) sír került elő. Homokmégy-Hillyén egy vélhetően nagyobb sírszámú, a 10. század végén nyitott, 11. században használt temető 10 sírból álló maradványát figyelte meg Horváth Attila [710. lh].[1912] A leletek közül egy sodrott nyakperecet és egy lunulát sikerült megmenteni.

Homokmégy-Székesen teljesen feltárta Gallina Zsolt egy eredetileg 240-270 sírosra becsült temető 206 megmaradt temetkezését [711. lh].[1913] Az összesen 199 egyén csontváza közül 63 férfi, 83 nő, 52 gyermek, 1 meghatározhatatlan nemű volt. A temetőben lovas sír (egy szórvány lókoponyát leszámítva) vagy lószerszám nem került elő, s az elhunytak mellett érméket sem találtak. Fegyvert 3 sírban figyeltek meg: egy bárd, egy tegez nyilakkal, valamint egy nyílhegyköteg látott napvilágot. További 5 sírban előkerült még egy-egy nyílcsúcs, de azok valószínűleg nem fegyverként kerültek a mellékletek közé. Az ékszerek közül a hajkarikák zöme nyitott, 6 esetben pödrött végű, s csupán 7 korai típusú S-végű példányt dokumentáltak. Jellemzőek még a sodrott, huzal és állatfejes karperecek, s előkerült két szőlőfürtös fülbevaló is. A fémdíszes ruhák nem voltak jellemzők, csupán két sírban feküdtek kéttagú csüngős ingnyakveretek, további 5 temetkezésben pedig csupán egy-két db öntött vagy préselt ruhadíszt figyeltek meg. A temetőben padmalyos sírokra és az avar korszakra jellemző sírépít-

[1904] Kustár–Langó 2003, 42.
[1905] Hampel 1905, II. 661–662; Hampel 1907, 134–135; László 1943, 33–34.
[1906] Kovács 2011, 148. – Mivel kétséges, hogy a pénz sírból került elő, lelőhelytérképemen nem tüntettem fel.
[1907] H. Tóth 1976, 141–184.
[1908] Gallina–Varga 2016, 50–52.
[1909] Gallina–Varga 2016, 48–49.
[1910] Gallina–Varga 2016, 265–272.
[1911] Gallina–Varga 2016, 57–78.
[1912] Gallina–Varga 2016, 79–80.
[1913] Gallina–Varga 2016, 81–264.

mények nyomaira is rábukkantak. Az embertani adatok is arra utalhatnak, hogy a temetőt használó népesség a Duna–Tisza köze késő avar népességének a leszármazottja.[1914] A temető megnyitását a feldolgozást végző Gallina Zsolt és Varga Sándor 930–960 közé, lezárását az 1000–1025 közötti periódusra helyezte.[1915]

Homokmégy szomszédságában, Öregcsertő-Csornapusztán egy homokbánya kitermelése során pusztítottak el egy temetőt [712. lh]. A szétszórt emberi és lócsontok között egyetlen 10. századi lovas sír maradványait sikerült megmenteni, melyben öntött négyzet alakú ruhadísz, csikózabla és körte alakú kengyelpár feküdt.[1916] Legújabban Dusnok határában találtak szórványleletként rozettás lószerszámvereteket, a hitelesítő ásatás nyomán úgy tűnik, hogy a leletek egy kislány magányos lovas sírjából származnak [847. lh].[1917] Már a Kalocsai Sárköz keleti peremén, Hajós-Érsekhalmon dúlták fel egy nagyobb, talán 10–11. századi temető 40-50 sírját [713. lh]. A megmentett 4 temetkezés egyike sodrott karperecet tartalmazott [713. lh].[1918] Ugyancsak a Kalocsai Sárköz és a homokhátság találkozási sávjában, az Örjeg mocsarait kísérő dombokon került elő a két keceli lelőhely. Kecel-Lehoczky-tanyáról egy ismeretlen sírszámú temető két roncsolt sírja került elő, mindkettő férfi csontvázat rejtett [704. lh].[1919] Az 1. sír mellékletei közül nyílcsúcsok, lócsontok, oldalpálcás zabla és körte alakú kengyelpár maradt meg. A 2. sírban aranyozott ezüst övveretek, lekerekített végű pántkarperec, két Berengar király (888–915) és egy Berengar császár (915–924) érme, valamint csikózabla és körte alakú kengyelpár volt, lócsontokról nem tudunk. A temetőrészlet a 10. század első felére keltezhető. Kecel-Vádéi-dűlőben három sírt homokbányászás során feldúltak, további hármat Fettich Nándor tárt fel leletmentő ásatással [705. lh].[1920] Azt azonban nem tudjuk, hogy a 6 síros (5 férfi, 1 nő) temetőrészlet teljesen feltártnak tekinthető-e? Fegyvereket (kétélű kard, fokos bárd) egy sírban találtak, egy másik férfi bronz veretes övet viselt. Az egyetlen női sírban rombusz alakú ruhadíszek feküdtek egy finoman kidolgozott bizánci arany fülbevalópár társaságában. Figyelemre méltó, hogy edényt három, sarlót két sírban is leltek! Lócsontok és lószerszám (csikózabla, körte alakú kengyelpár) csak a fegyveres férfi mellett voltak. A temető a 10. század második felére, esetleg a 11. század elejére keltezhető.

Az ismertetett térségben számos elpusztított temetőre utalhatnak azok a szórványleletek, amelyek ismeretlen körülmények között kerültek elő. Hajós-Háztáji földekről egy-egy Géza (1074–1077) és I. (Szent) László (1077–1095) érme egy temető hírnöke lehet, csakúgy, mint a Sükösdről [846. lh] származó csüngős ingnyakdíszek, S-végű hajkarikák és rombusz átmetszetű gyűrű.[1921] Bajaszentistvánról kerek és csüngős ingnyakdíszeket őriznek, Bajáról pedig ismeretlen körülmények között talált bizánci érméket: VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (945–959) solidusát, VI. Leó(n) (886–912) 2 db follisát, valamint II. Baszileiosz – VIII. Kónsztantinosz (976–1025) egy follisát.[1922] A Kalocsai Sárköz nyom nélkül eltűnt temetőiből származhatnak azok a pénzek (I. Berengar császár [915–924], Provence-i Hugo [926–931]), félhold alakú csüngő, szablyatöredék, öntött áttört hajfonatkorong, trapéz alakú gombos szárú kengyel, hajkarikák, tegezvasalások és más leletek, amelyek a Visky Károly Múzeum gyűjteményében találhatók.[1923]

Baja térsége és az attól délre fekvő lelőhelyek már a Bácskai-lösztábla területéhez tartoznak, így ismertetésükre annak lelőhelyeivel együtt kerül sor a későbbiekben.

A Dunamelléki-síkság területéről összesen 70 temető vagy kisebb-nagyobb temetőrészlet minimálisan 1036 sírja került elő. A felszínre került temetkezések száma ennél a valóságban magasabb, hiszen számos lelőhelyről csak ismeretlen számú feldúlt, szétroncsolt temetkezésről szólnak a beszámolók. A teljesen vagy nagyobb részben feltárt lelőhelyek száma ezúttal is alacsony: mindössze 7 lelőhelyet sorolhatunk e kategóriába, de ezek közül is három olyan magányos sír, melyek kisebb-nagyobb körzetében az ásatók nem találtak további temetkezéseket (Dusnok [847. lh], Budapest-Pestlőrinc, Vörös hadsereg útja [626. lh], Soroksáron a Vörös Október MGTSz területe [633. lh]), Harta-Freifelten [698. lh], Soroksár-09. lelőhelyen [634. lh], Nagytarcsa-Homokbányán [620. lh] és Homokmégy-Székesen [711. lh] viszont a teljes temető előkerült. Igaz, az ásatók szerint az utolsó három helyszínen számolnunk kell további sírok pusztulásával.

A rendelkezésünkre álló adatokokat a következő táblázatban foglaltam össze:

[1914] Marcsik–Bereczki–Molnár 2016, 189.
[1915] Gallina–Varga 2016, 176–179.
[1916] Gallina–Varga 2016, 301–304.
[1917] A közöletlen leletre az ásató Lantos Andrea (Visky Károly Múzeum) és Andrási Réka (Türr István Múzeum) hívta fel a figyelmemet, baráti szívességüket ezúton is szeretném megköszönni!
[1918] Gallina–Varga 2016, 53–54.
[1919] Gallina–Varga 2016, 285–290.
[1920] Fettich 1937, 105–107; Gallina–Varga 2016, 291–300.
[1921] Gallina–Varga 2016, 55, 305.
[1922] Gallina–Varga 2016, 43, 46.
[1923] Gallina–Varga 2016, 281–283.

22. táblázat. A Dunamelléki-síkság 10. és 11. századi temetői

Lelőhely[1924]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
10. századi lelőhelyek					
Erdőkertes-Aradi u.	1				1
Veresegyház-Álomhegy	29+X	?	?	?	
Gödöllő-Öreghegy	1+X	1?			
Gödöllő-Öreghegy, Lázár V. u.	1+X	?	?	?	
Gödöllő-Máriabesnyő	5+X		2	2	1
Gödöllő-ism. lh	1+ ?		1?		
Fót-Alag-puszta	23-25+X	?	?	?	
Budapest XV.-Rákospalota	1+X		1		
Budapest XVI.-Petőfi S. u./Ehmann-telep	1+X		1		
Budapest XV.-Rákospalota, Szerencs u.	2+X	2			
Budapest XVI.-Csömöri út 32.	5+X	?	?	?	
Budapest V.-Károlyi kert	7+X	?	?	?	
Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Gloriette	1+X	?	?	?	
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Gyártelep	1	1			
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útja*	1	1			
Budapest XXIII.-Soroksár, Szent László/Török Flóris u.	1+X	?	?	?	
Budapest XXIII.-Marx K. úti homokbánya	1+X	1			
Budapest XXIII.-Soroksár, Vörös Október MGTSz *	1+X		1		
Nagytarcsa-Temető u.	1+X		1		
Budapest-Vecsés-Csepel MOL-vezeték 11. lelőhely	4 (9)	1	1		2
Bugyi-Ürbőpuszta	1+X		1		
Ócsa-Alsópakony	1+X		1		
Üllő-Ilona út	21+X	9	7	3	2
Üllő-Hosszúberek-Péteri	2+X	?	?	?	
Áporka	24-25+X	?	?	?	
Dunavarsány	1+X	?	?	?	
Solt-Tételhegy	1+X		1		
Harta-Béke TSz	3+X	?	?	?	
Harta-Freifelt*	21	3	15	3	
Izsák-Balázspuszta	1	1			
Dömsöd-Szőrhalompuszta	1+X	1?			
Tass-Ecsegpuszta	1+X	?	?	?	
Szalkszentmárton-Paréjoshát	10+X	?	?	?	
Kunadacs-Köztemető	2 (3)	1		1	
Kunpeszér	1+X		1?		
Dunapataj-Alsójárás, Csősz-domb	X	?	?	?	
Homokmégy-Halom	8+X	5	2		1
Öregcsertő-Csornapuszta	1+X	?	?	?	
Kecel-Lehoczky-tanya	2+X	2			
Dusnok*	1		1		
A 10–11. századi, folyamatosan használtnak tekintett temetők					
Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Szivattyútelep	X	?	?	?	

[1924] A táblázatban a *-gal jelölt lelőhelyek teljesen vagy közel teljesen feltártak.

Lelőhely[1924]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Budapest XXI.-Csepel, Királyerdő	21+X	?	?	?	
Budapest XXI.-Csepel, Komáromi út	X	?	?	?	
Budapest XXI.-Csepel, Szabadkikötő	153+X	?	?	?	
Vecsés	41+X	?	?	?	
Monorierdő	5+X	?	?	?	
Harta-Miklapuszta	50+X	?	?	?	
Homokmégy-Hillye	10+X	?	?	?	
Hajós-Érsekhalom	40-50+X	?	?	?	
A 10. század második felében – 11. század első harmadában használt temetők					
Csomád-Új-hegy	1+X	1			
Budapest XIV.-Mexikói út	1+X	1			
Budapest XXIII.-Soroksár, M0 autópálya 09. lelőhely*	8	2	6		
Nagytarcsa-Homokbánya*	28 (+10-20?)	8	15	4	1
Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő	18-19+X	?	?	?	
Dabas-Gyón-Paphegy	23+X	?	?	?	
Bugyi-Felsővány	20+X	?	?	?	
Gyömrő-Állomás u.	X	?	?	?	
Dunavecse-Fehéregyháza	24+X	?	?	?	
Solt-Révbér-dűlő	35+20-25	?	?	?	
Kecel-Vádéi-dűlő	6+X	5	1		
Homokmégy-Székes*	199+50-70?	63	83	52	1
A 11. században nyitott temetők					
Budapest XV.-Őrjáró tér	7+X	?	?	?	
Dabas-Gyón, Evangélikus temető	2+X	?	?	?	
Felsődabas	1+X	?	?	?	
Dunaharaszti-Haitsy Pál u.	12+X	?	?	?	
Solt-Kalimajor	15+X	?	?	?	
Solt-Tételhegy II.	100+X	?	?	?	
Kunszentmiklós-Nyakvágó csárda	6+X	?	?	?	
Dunapataj-Várhegy	X				
Kalocsa-Belvárosi iskola	22+X	?	?	?	

A forrásbázis mennyiségi és minőségi megoszlása ezúttal is egyenetlen *(81. kép)*. A lelőhelyek több mint a fele (40 lelőhely legkevesebb 195 sírral) az ismertté vált leletek alapján a 10. századra keltezhető. Döntő többségükben e kategóriába tartoznak a teljesen vagy nagyobb részükben feltárt temetők vagy magányosnak tekintett sírok is (5 lelőhely). A másik három időrendi kategória az előzőnél jóval kisebb esetszámmal, viszont többnyire jelentősen nagyobb sírszámmal szerepel. A 10–11. században folyamatosan használtnak 9 lelőhelyet tekinthetünk minimálisan 328 sírral. Valamennyi erősen töredékes, részletes elemzésre alkalmatlanok, esetükben fokozottan érvényes az a szempont, hogy időrendi besorolásuk provizórikus. Meglepően magas azon temetők száma (12), amelyeket a 10. század második felében nyitottak, s a 11. század első harmadában hagytak fel. Ezek kutatása során minimálisan 362 sír látott napvilágot. Ezek közül azonban kettőt teljesen vagy nagyobb részletükben feltártak (Budapest-Soroksár 09. lh [634. lh], Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh]). Sajnálatos, hogy a 11. században nyitott 9 temető egyike sem teljesen feltárt, az ismertté vált 164 sír 1–100 síros temetőrészletekből való.

Az ezúttal is nagyon töredékes forrásbázis alapján az alábbi tendenciákat látom kibontakozni:

A magas 10. századi lelőhelyszám első pillantásra viszonylag sűrűn benépesített területekre utalna *(82. kép)*. E tendencia még tovább erősödik, ha ide soroljuk (márpedig legalább részben ide kell sorolnunk!) azon temetők korai szakaszát, amelyeket a 10–11. században folyamatosan használtak, illetve a század második felében nyitottak, s a 11. század elején felhagytak *(83. kép)*. Alaposabban megvizsgálva azonban azt látjuk, hogy a lelőhelyek túlnyomó többsége 1–2–5–8 sírból áll, a nagyobb részletek is 10–23–25–29 sírt tartalmaznak.

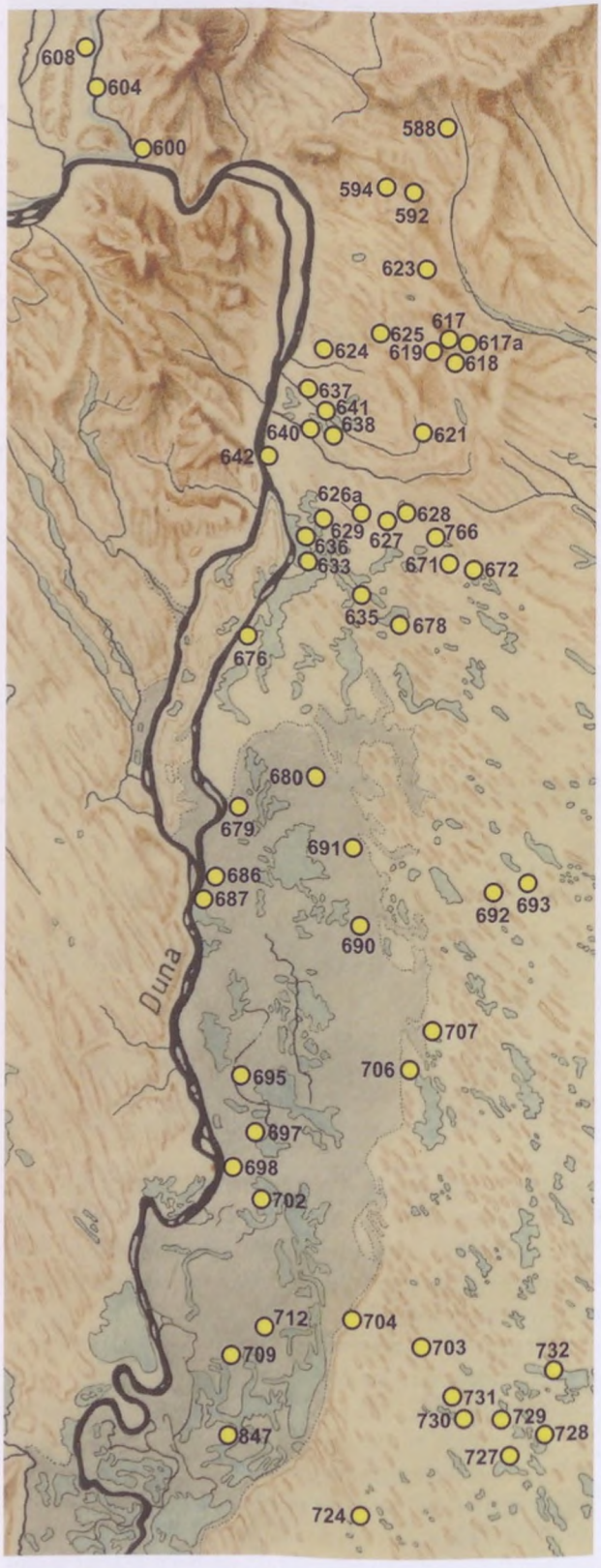

82. kép. A Dunamelléki-síkság 10. századi temetői

A teljesen feltárt kunadacsi lelőhely [690. lh] mindössze 2 síros (egy további, üres sírgödörrel), Harta-Freifelten [698. lh] pedig a nagy felületre kiterjedő munkálatok nyomán bizonyos, hogy mindössze 21 halottat temettek el. Ugyanezekkel a sírszámokkal találkozunk a 10–11. századi folyamatosan használt lelőhelyek esetében is, kivéve Csepel, Szabadkikötő 153 sírját, melyek zöme viszont a 11. században került a földbe [632. lh]. Hasonló a helyzet a 10. század második fele és a 11. század első negyede között használt temetőkkel is. Utóbbiak közül többet teljesen, vagy nagyobb részletében feltártak: Nagytarcsa-Homokbányán [620. lh] így is csak 28 sírt találtak az eredetileg 40-50 sírosra becsült lelőhelyen, Solt-Révbér-dűlőben [699. lh] 35 sír került elő a becsült 50-60-ból, Soroksár-09. lelőhelyen [634. lh] 8 sír alkotta a temetőt, egyedül Homokmégy-Székes [711. lh] hosszabb ideig (kb. 70-90 évig) használt temetője tartalmazott 199 elhunytat (a becsült eredeti sírszám 250-270). Mindebből egyértelműen kitűnik, hogy az egész 10. század folyamán, de még a 11. század elején is kis létszámú, rövid ideig megtelepült közösségek hagyták hátra ezeket a temetőket. Még Homokmégy-Székesen is mindössze 146 (ha az elpusztult sírok közül legaláb 30-35 felnőtt volt, akkor kb. 180) felnőttet temettek el hozzávetőleg három generáció alatt. Abban a bizonyíthatatlan, de feltételezett esetben, ha a temetőt egyetlen falu lakosai használták, egy időben legfeljebb 50-60 felnőtt élhetett a településen. A nagyobb sírszámú temetők vagy temetőrészletek (az említett homokmégyin kívül Veresegyház-Álomhegy [625. lh], Fót-Alag-puszta [624. lh], Áporka [677. lh], Dabas-Gyón-Paphegy [682. lh]) kivétel nélkül mind szegényes leletanyagúak. Akadnak azonban köztük olyanok is, amelyek területén előkerült néhány, mellékletekben gazdagabb sír is (Üllő-Ilona út [671. lh], Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő [685. lh], Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh], Bugyi-Felsővány [684. lh], Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh]). Ez esetben bizonyosan számolnunk kell a leletek előkerülésének esetlegességével. E kérdésre a leletanyag értékelése után fogok részletesebben visszatérni. Nem tudom eldönteni, hogy pusztán a véletlen számlájára írható-e, hogy Budapest területén és annak agglomerációjában a lóval, fegyverekkel, nemesfém ékszerekkel vagy ruhadíszekkel eltemetett férfiak és nők sírjai többnyire magányosan, ritkábban 2-3 további temetkezés társaságában kerültek elő? Ebben nyilván közrejátszik az is, hogy a különböző építkezések területén nagyobb felületre kiterjedő leletmentésre ritkán nyílik lehetőség. Azok az esetek, ahol erre mód volt, ugyancsak kis sírszámú temetőket eredményeztek (Budapest-Soroksár 09. lh [634. lh]: 8 sír, Vecsés-MOL [635. lh]: 4 sír, Gödöllő-Máriabesnyő [618. lh]: 5. sír). Ezek alapján azt gyaníthatjuk, hogy az említett lelőhelyek sem tartalmazhattak ennél lényegesen magasabb számú temetkezést. Tanulságosak

azok az esetek is, amikor rendelkezésre állnak a temetők vagy temetőrészletek nemi összetételéről szóló adatok. Az eltemetett nők és férfiak aránya többnyire az előbbiek túlsúlyát mutatja (Gödöllő-Máriabesnyő [618. lh]: 2:0, Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh]: 15:8, Budapest-Soroksár 09. lh [634. lh]: 6:2) néha egészen szélsőséges értékkel (Harta-Freifelt [698. lh]: 15:3). Ritkán ugyan, de előfordul a férfisírok túlsúlya is (Üllő-Ilona út [671. lh]: 7:9, Homokmégy-Halom [709. lh]: 2:5, Kecel-Vádéi-dűlő [705. lh]: 1:5, mindhárom ismeretlen nagyságú temető részlete). A feltárt lelőhelyek közül egyedül a homokmégy-székesi [711. lh] esetben beszélhetünk viszonylag kiegyensúlyozott nemi arányokról (83 nő, 63 férfi, 52 gyermek). Értékelhető lelőhelyek hiányában a 11. században használt temetők ilyen szempont szerinti vizsgálatára nincs módom.

A térség 10–11. századi temetőinek további értékeléséhez más régiókhoz hasonlóan ezúttal is a leletanyag összetételét kell szemügyre vennünk. E tekintetben most is főként a fegyvereket, méltóságjelvényeket, érméket, fém ruhadíszeket, valamint ékszereket és a lovas temetkezéseket vizsgálom, de természetesen figyelemmel leszek a többi tárgytípusra is. Elsőként a fegyvert tartalmazó sírokat tekintem át:

23. táblázat. A Dunamelléki-síkság fegyveres sírjai

Lelőhely[1925]	Sírok száma	Férfi	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjász felszerelés
Csomád-Új-hegy	1+X	1		1			
Gödöllő-Öreghegy	1	1	1	–	–	–	1
Budapest XIV.-Mexikói út	1+X	1	–	1	–	–	–
Budapest XV.-Rákospalota, Szerencs u.	2+X	2+X	2	–	–	–	–
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Gyártelep	1+X	1	–	–	–	–	1
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útja	1	1	1	–	–	–	–
Nagytarcsa-Homokbánya	28+10-20	8	–	–	1	–	2
Budapest XXIII.-Soroksár, M0 autópálya 09. lelőhely *	8	2	–	–	–	–	2
Budapest XXIII.-Marx K. úti homokbánya	1+X	1	–	–	–	–	1
Budapest-Vecsés-Csepel MOL-vezeték 11. lelőhely	(4)9	?	–	–	–	–	1
Bugyi-Felsővány	20+X	?	–	–	–	–	2
Üllő-Ilona út	21+X	9	–	–	1	–	5
Dabas-Gyón-Paphegy	23+X	?	–	–	–	–	1
Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő	18-19+X	2+X	–	–	–	–	2
Áporka	24-25+X	+X	–	–	–	–	1
Solt-Révbér-dűlő	35+20-25	?	–	1	–	–	–
Harta-Freifelt	21	3	–	–	–	–	1
Izsák-Balázspuszta	1+X	1	–	–	–	–	1
Dunavecse-Fehéregyháza	24+X	?	–	–	–	–	2
Kunadacs-Köztemető*	3	1	–	–	–	–	1
Dunapataj-Alsójárás, Csősz-domb	X	?	–	–	–	–	1?
Homokmégy-Halom	8+X	5	–	–	–	–	3
Homokmégy-Székes	199	63	–	–	1	–	2
Kecel-Lehoczky-tanya	2+X	2	–	–	–	–	1

Fegyverek a Dunamelléki-síkvidék és a Gödöllői-dombvidék nyugati részének 24 lelőhelyéről, 39 sírból kerültek elő. A leggyakoribb fegyverek ezúttal is az íjászfelszerelés alkotóelemei, 30 sírban figyelték meg e tárgytípust, valamennyi a 10. századra vagy a 11. század elejére keltezhető, e térségben e fegyver később történt sírba helyezésére vonatkozó adattal nem rendelkezünk.

[1925] Az egyes oszlopokban a temetőnek az adott fegyvertípust tartalmazó sírjainak a számát adom meg.

Szablya mindössze 3 lelőhely 4 sírjából került elő, valamennyi Budapest területén vagy annak agglomerációjában. Mindössze Budapest-Szerencs utcában fordul elő egy lelőhelyen két szablya, a másik két sír feltehetőleg magányos temetkezés volt, esetleg kis sírszámú temető része lehetett. A Csepeli-sík, a Solti-sík és a Kalocsai Sárköz temetőiben mindeddig nem akadtak e fegyvertípus nyomára.[1926] A Budapest-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útján [626a. lh] feltárt magányos, veretes övvel, lóval eltemetett férfisír szablyájának vércsatornáját vörösréz lemezberakással díszítették. A markolat vagy a hüvely nemesfém szerelékeinek a leletekben nincsen nyoma.

Hasonlóan ritka fegyvernek számít a kétélű kard is, 4 lelőhelyen 4 pélányát találták meg, egyet-egyet a Pestisíkságon (Budapest-Mexikói út [639. lh]) és a Gödöllői-dombvidéken (Csomád-Új-hegy [622. lh]), kettőt a Vörös-mocsár térségének a lelőhelyein (Solt-Révbér-dűlő [699. lh], Kecel-Vádéi-dűlő [705. lh]). Előbbi két sír magányosan került elő, utóbbi kettőt kisebb temető részeként találták. A solti lelőhely [699. lh] leletekben kifejezetten szegény, a keceli [705. lh] ellenben viszonylag gazdagnak tekinthető. A kardok mellett a 10. század második felétől felbukkanó fegyvertípusok közé tartozik a Nagytarcsa-Homokbányában [620. lh] lelt nyéltámaszos bárd, egyedi típust képvisel a keceli kardos sír fokos bárdja, általánosan elterjedt fegyverfajta volt viszont az Üllő-Ilona úton [671. lh] előkerült balta, valamint az egyik homokmégy-székesi [711. lh] sírból származó bárd. Lándzsát mindeddig nem találtak a vizsgált régió temetőiben.

A fentiekből kitűnik, hogy a közelharc fegyverei ritkaságnak számítanak a Dunamelléki-síkság lelőhelyein. Az íjászfelszerelés elemeinek sírba tétele, bár az előzőeknél jóval gyakoribb, de a Kárpát-medence más középtájaival összehasonlítva alacsony arányúnak tekinthető. Beszédes adat, hogy a 11. század első negyedéig földbe került minimálisan 106 (de valójában ennél jóval nagyobb számú) férfi alig több mint egyharmada kapott a temetés során fegyvermellékletet. Hasonló, vagy még nagyobb aránytalanságot tapasztalunk abban az esetben is, ha a teljesen, vagy nagyobb részletükben ismert temetők sírszámait, a bennük nyugvó férfiak számát, s ezen belül a fegyveresek számát megvizsgáljuk (a magányos sírokat ez esetben értelemszerűen nem vettem figyelembe): Nagytarcsa-Homokbánya temetőjében [620. lh] 28 sírból (köztük 8 férfi) 2 tartalmazott fegyvert, Budapest-Soroksár 09. lelőhelyén [634. lh] a 8 sírból kettőben nyugodott férfi, itt mindkettőjük mellett találtak nyilakat, illetve tegezt. Bugyi-Felsővány [684. lh] 20 síros temetőrészletének nemi arányai nem ismertek, íjászfelszerelés két férfi sírjában volt. Hasonló a helyzet a 23 síros dabas-gyón-paphegyi temetőrészlettel [682. lh] (23 sírból 1 fegyveres), valamint a dabas-felsőbesnyői (18-19 sír, 2 fegyveres) temetőrészlettel is [685. lh]. Ugyanezt tapasztaljuk Solt-Révbér-dűlőn [699. lh] (35 sír, ismeretlen számú férfi, egyetlen fegyveres), valamint a dunavecse-fehéregyházi temetőrészlet [688. lh] esetében (24 sír, ismeretlen számú férfi, 2 íjász). Egészen megdöbbentő az arány a teljesen feltárt Harta-Freifelten [698. lh]: 21 sír, 3 férfi, közülük 1 fegyveres! Végül a legnagyobb aránytalanság Homokmégy-Székesen [711. lh]: 199 sír, 63 férfi, közülük 3 fegyveres. Ellenpéldaként mindössze két lelőhelyet tudunk felsorakoztatni: Üllő-Ilona úton [671. lh] a 21 síros temetőrészlet (9 férfi, 7 nő, 3 gyerek) 6 férfi sírjában találtak fegyvert. Homokmégy-Halom [709. lh] 8 síros temetőrészletében (5 férfi, 2 nő, 1 nem meghatározható) 3 férfi kapott íjászfelszerelést.

Az elmondottakból, úgy vélem, világosan kitűnik, hogy a fegyveres sírok aránya még a kis sírszámú lelőhelyek esetében is kefejezetten alacsony, s a több tucat sírt tartalmazó lelőhelyeken is csak néhány ilyen jellegű temetkezés fordul elő. A markáns fegyveres réteg hiányzik a területről, talán csak az üllői [671. lh] és a homokmégy-halomi [709. lh] temetőrészletek tekinthetők a katonai kíséret nyughelyeinek. Különösen feltűnő, hogy az új típusú fegyverek (kétélű kard, szárnyas lándzsa, nyéltámaszos balta) csupán csekély mennyiségben ismertek e régióból.

Tanulságos lesz mindezt összevetni a 10. századi férfisírokban talált rangjelző tárgyak (övveretek, veretes és lemezzel díszített tarsolyok, készenléti íjtegezek, nemesfém szerelékes szablyák) előfordulásával. Az alábbiakban az e lelettípusok előfordulásából leszűrhető tanulságokat tekintem át.[1927]

24. táblázat. A Dunamelléki-síkság rangjelző tárgyat tartalmazó sírjai

Lelőhely[1928]	Sírok száma	Férfi	Övveret	Tarsolylemez
Gödöllő-Öreghegy	1+X	1	1?	
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Gyártelep	1+X		1	
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útja	1+X	1	1	

[1926] A kalocsai Visky Károly Múzeumban őrzik egy szablya vagy kard pengetöredéket, de annak lelőhelye nem ismert, lásd: Gallina–Varga 2016, 281.

[1927] A tárgytípusoknál szereplő számok azt jelzik, hogy az adott lelőhely hány sírjában fordult elő a tárgytípus.

[1928] A táblázatban a *-gal jelölt lelőhelyek teljesen vagy közel teljesen feltártak.

Lelőhely[1928]	Sírok száma	Férfi	Övveret	Tarsolylemez
Bugyi-Felsővány*	20+X	?	1+szórvány	1
Harta-Béke TSz	3+X	?	szórvány	
Izsák-Balázspuszta	1	1	1	1
Dömsöd-Szőrhalompuszta	1+X	1	1	
Dunavecse-Fehéregyháza	24+X	?		1
Kunadacs-Köztemető*	3	1	1	
Homokmégy-Halom	8+X	5	2	
Kecel-Lehoczky-tanya	2+X	2	1	
Kecel-Vádéi-dűlő	6+X	5	1	

A Dunamelléki-síkságon rangjelző tárgyként értelmezhető leletek összesen 12 lelőhelyről kerültek elő, temetőnként általában egy-egy sírból. Mindössze Homokmégy-Halmon [709. lh] találták két sírban övkészlet darabjait, valamint Bugyi-Felsőványon az övveretes sír mellett szórványként kerültek elő övveret alakú díszítmények [684. lh]. Ez utóbbiak azonban feldúlt sírokból származnak, csakúgy, mint a Harta-Béke TSz homokbányájából [697. lh] előkerült övveret, így síron belüli leletkörnyezetükről, leletösszefüggéseikről semmit nem tudunk. Sajnos a gödöllő-öreghegyi [617. lh], Budapest-Pestlőrinc gyártelepi [628. lh], valamint Vörös Hadsereg úti [626a. lh], az izsáki [707. lh], a dömsödi [679. lh], a dunavecsei [688. lh] és a Kecel-Lehoczky-tanyai [704. lh] férfisírokat is feldúlták vagy kisebb-nagyobb részükben megbolygatták a földmunkák során, mellékleteiknek csak egy része maradt meg. Lényegében csak a bugyi-felsőványi [684. lh] övveretes, tarsolylemezes, valamint a kunadacsi [690. lh] és a homokmégy-halomi [709. lh] 3. és 7. övveretes sírok leletanyaga tekinthető többé-kevésbé teljesnek.

E körülmények alapvetően meghatározzák a vizsgált régióban talált méltóságjelvények forrásértékét, néhány következtetést azonban ebből a töredékes adatbázisból is levonhatunk. A méltóságjelvények típusát tekintve leggyakoribbak a veretes övek, de jelen vannak a tarsolylemezek is. Mindeddig teljes mértékben hiányoznak viszont a nemesfém szerelékes szablyák, a veretes tarsolyok, valamint a veretekkel díszített készenléti íjtartó tegezek. A három tarsolylemezes sír közül a dunavecsei [688. lh] kísérőleleteit nem ismerjük, a bugyi-felsőványi [684. lh] és az izsák-balázspusztai [707. lh] férfit aranyozott ezüstveretes övvel, íjászfelszereléssel, lóval, lószerszámmal temették el, az izsákinak ezüstveretes lószerszáma és díszes csontfaragványokkal felszerelt nyerge is volt. A három tarsolylemez három különféle stílust képvisel: az izsáki díszítetlen, a dunavecsei [688. lh] az úgynevezett központos díszű, ékkő- vagy üvegberakásos csoportba tartozik,[1929] míg a bugyi-felsőványi [684. lh] erősen kopott, sérült példány a felső-Tisza-vidéki Tarcal–Rakamaz–Karos-körrel mutat hasonlóságot. Az izsáki sír körzetében nem lehetett nagyobb területre kiterjedő kutatást végezni, így nem tudjuk biztosan, hogy magányos sírként kezelhetjük-e? Az viszont bizonyos, hogy a bugyi-felsőványi [684. lh] és a dunavecsei [688. lh] temetők sajátos összetételűek voltak, amelyek időrendjükben is eltérnek az eddig megismert, a Kárpát-medence más tájain előkerült tarsolylemezt tartalmazó lelőhelyektől. A 20, illetve 24 feltárt síron kívül még több temetkezés is elpusztulhatott vagy a földben maradhatott,[1930] a feltártak között azonban csak két-három lóval vagy lószerszámmal, íjászfelszereléssel eltemetett férfi, egy-két nemesfém-veretes ruhába öltöztetett nő volt, a többi sír azonban melléklet nélkülinek bizonyult, vagy csak igen szerény ékszereket tartalmazott. Utóbbiak sorában mindkét lelőhelyen feltűnnek a pödrött végű vagy S-végű hajkarikák, amelyek arra utalnak, hogy e temetők használata bizonyosan átnyúlt a 10. század utolsó harmadába, s talán még a 11. század elejére is. A három lelőhely egymáshoz viszonylag közel, 30-50 kilométer távolságra helyezkedik el a Dél-Pesti-síkságon, illetve annak peremén.

Az övveretes sírok közül ugyanebben a körzetben található a dömsödi [679. lh] és a kunadacsi lelőhely [690. lh], előbbi jellegéről semmit nem tudunk, az utóbbi viszont kétsíros (az üres sírgödörrel együtt háromsíros) kis temető. Innen északabbra csak a két pestlőrinci [626a, 628. lh], valamint a gödöllő-öreghegyi [617. lh] magányosnak tűnő, s valószínűleg a 10. század első felére keltezhető temetkezéseket ismerjük. Délebbre már vegyes a kép. Harta-Béke TSz [697. lh] teljesen feldúlt temetőjének jellegéről semmit nem tudunk, Homokmégy-Halom [709. lh], s talán Kecel-Lehoczky-tanya [704. lh] azonban a 10. század első kétharmadára keltezhető, előbbi egy katonai kíséret nyughelyének tűnik. Időben ezeket több évtized-

[1929] Szabó 1980a, 271–293; Szabó 1983, 34–52.
[1930] Kada 1912, 326–329; Füredi 2012, 209.

del követhette a Kecel-Vádéi-dűlőben [705. lh] talált temetőrészlet.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vizsgált területen a méltóságjelvényt tartalmazó sírok száma viszonylag csekély, a rangjelző tárgyak mindössze két lelettípusra szorítkoznak, s ritkák a leletkombinációk. A tarsolylemezeket és a veretes öveket tartalmazó sírok a 10. századon belül feltehetőleg két időrendi horizontba tartoznak, s jelentős mértékben eltér egymástól a letkörnyezetük is: míg a 10. század első felében inkább magányos(?) sírokkal és a katonai kíséret temetőivel számolhatunk, addig a század második felében nagyobb (30-50 síros), de zömében szerény leletanyaggal jellemezhető temetőkben bukkannak fel.

Ennek a képnek az értelmezéséhez azonban meg kell vizsgálnunk más tárgytípusokat is. A Dunamelléki-síkság leletanyagáról kibontakozó képet tovább árnyalja a fémből készült ruhadíszek elterjedésének a vizsgálata.

25. táblázat. A Dunamelléki-síkság fém ruhadíszt tartalmazó sírjai

Lelőhely	Csüngős kaftánveret	Csüngős veret	Rombusz alakú veret	Öntött, kerek veret	Öntött, négyzet alakú veret	Préselt ruhadísz	Veretes csizma
Gödöllő-Máriabesnyő	–	–	–	–	–	1	1
Gödöllő-ism. lh	–	–	–	–	–	1	–
Budapest XV.-Rákospalota	1	1	–	–	–	–	–
Budapest XXIII.-Soroksár, M0 autópálya 09. lelőhely	–	1	–	1	–	–	–
Vecsés	–	2	–	–	–	–	–
Bugyi-Felsővány	szórvány	szórvány	szórvány	–	–	–	–
Bugyi-Ürbőpuszta	–	–	–	–	–	1	–
Dabas-Felsőbesnyő	–	1	–	–	–	–	–
Solt-Tételhegy	–	–	–	–	–	1	–
Harta-Freifelt	1	2	2	1	1	2	–
Dunavecse-Fehéregyháza	–	–	1	–	1	–	–
Homokmégy-Halom	–	–	–	–	–	1	–
Homokmégy-Székes	–	2	–	3	1	5	–
Öregcsertő-Csornapuszta	–	–	–	–	1	–	–
Kecel-Vádéi-dűlő	–	–	1	–	–	–	–
Sükösd	–	szórvány	–	–	–	–	–
Bajaszentistván	–	szórvány	–	–	–	–	–

Ruhadíszeket a Dunamelléki-síkság mindössze 17 lelőhelyének 25 sírjából ismerünk, további 5 lelet szórványként került elő. A korszak leletanyagával összhangban a díszítmények felnőtt nők vagy leánygyermekek sírjából láttak napvilágot, a férfiak viseletén nem voltak maradandó anyagból készült díszítmények. A lelőhelyek a 10. századra, közülük néhány az ezredforduló éveire keltezhető, a 11. század későbbi évtizedeire datálhatót nem találunk közöttük.

A ruhadíszek közül a 10. században a nagy méretű csüngőtagos kaftánveretek 3 lelőhelyen fordulnak elő. Bugyi-Felsőványon [684. lh] azonban elszántott sírból, felszíni leletként láttak napvilágot, s házépítés során feldúlták a budapest-rákospalotai temetkezést is [637. lh]. A díszítmények síron belüli helyzetét egyedül Harta-Freifelt 9. sírjában lehetett megfigyelni [698. lh]. Úgy tűnik, népszerűek voltak a kis méretű, csüngőtagos ruhadíszek is, melyek jelenlétére 9 sír, valamint 3 szórványlelet (Bugyi-Felsővány [684. lh], Sükösd [846. lh], Bajaszentiván) utal. E verettípus használata az egész régióra jellemző. Három lelőhelyen két-két sírban is feküdtek kis méretű csüngős veretek. Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlőn [685. lh] S-végű hajkarikákkal együtt találták e verettípust, s ez arra utal, hogy eltemetésükre legkorábban a 10. század harmadik harmadában kerülhetett sor. Ugyanez az időhorizont felmerül más lelőhelyek (Soroksár-09. lh [634. lh], Bugyi-Felsővány [684. lh], Homokmégy-Székes [711. lh]) esetében is, a temetők leletösszetétele alapján.

Úgy tűnik, kevésbé terjedt el a rombusz alakú ruhadíszek használata, melyeket 4 lelőhely 4 sírjából, s egy további szórványleletből ismerünk. Lelőhelyeik térben a Dunamelléki-síkság középső részére korlátozódnak, a Bugyi-Felsővány [684. lh] és Kecel [704–705. lh] közötti területsávra, időben viszont az egész 10. századon belül szóródnak. Meglepő, hogy a másutt oly népszerű és gyakori öntött kerek pitykék is ritkán bukkannak fel, akkor is főként csüngőtagos veretek kíséretében. Úgy tűnik,

viszonylag népszerűek voltak viszont az öntött négyzet alakú öv- vagy kaftánveretek, amelyek 4 lelőhelyen is előfordulnak, de korlátozott területi elterjedéssel, ez esetben is csak a Dunamellék középső sávjában.

A régió területén kedvelt ruhadíszek a préselt ezüstrozetták, összesen 7 lelőhely 12 sírjából ismert az előfordulásuk. Sajnálatos, hogy a térség talán legdíszesebb ruházatú női sírját Bugyi-Ürbőpusztán megbolygatták [680. lh], annyit azonban sikerült kideríteni, hogy préselt aranyból készült ékítményei a nő fejfedőjét díszítették.[1931]

Meglepő a veretes lábbelik szinte teljes hiánya. Hiteles lelet csupán Gödöllő-Máriabesnyő [618. lh] közöletlen női sírjából ismert.

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy a Dunamelléki-síkság 10. századi lakóinak viseletére a nemesfém veretekkel gazdagon felszerelt ruházat átlagos szinten volt jellemző, sem kiugróan magas, sem átlag alatti értékekről nem beszélhetünk. Előfordul az összes korabeli ismert díszítményforma, még ha nem is azonos arányban. Egyedül a kis méretű csöngőtagos veretek alkalmazása tűnik az átlagnál elterjedtebbnek. A leletanyagból magasan kiemelkedik a harta-freifelti temető [698. lh] 6 díszes ruházatú, a különböző verettípusokat kombináló sírja, ez azonban a gondos és szakszerű feltárásnak is köszönhető. Látszólag Homokmégy-Székesen [711. lh] is magas a fémveretes ruhában eltemetett nők aránya, a számok azonban ezúttal megtévesztőek: mindössze két sírban találunk teljes veretsort, a többiben csupán egy-két díszítmény fordul elő. Többnyire azonban azt tapasztaljuk, hogy lelőhelyenként mindössze egy, maximum két nőt temettek el ilyen viseletben, de a temetők többségében nyoma sincs veretekkel felszerelt ruhának.

A Dunamelléki-síkság 7 lelőhelyéről kerültek elő hajfonatkorongok. Túlnyomó többségük, 5 lelet öntött áttört (Gödöllő-ismeretlen lelőhely [619. lh], Budapest-Pestszentlőrinc, Szivattyútelep [626. lh], Vecsés-MOL [635. lh], Kunpeszér [691. lh], Kalocsa környéke), a további 2 préselt lemezes kialakítású (Solt-Tételhegy [695. lh], Harta-Freifelt [698. lh]). A régió területéről ismert csekély számú elsőrangú ötvösmunkának tekinthető honfoglalás kori műalkotások közé sorolhatók a hajfonatkorongok, s közülük is az élre kívánkozik a solti [695. lh], valamint a hartai [698. lh] préselt lemezes, aranyozott ezüst korongpár. A vecsési [635. lh] és a hartai [698. lh] sírok kivételével a többi lelet bolygatott temetkezések mellől vagy szórványként került elő, így e tárgytípus elemzése alig lehetséges. A hajfonatkorongokat tartalmazó lelőhelyek közül a hartai temető [698. lh] kétségkívül a gazdagabbak közül való, a vecsési viszont kifejezetten szegényes. A hajfonatkorongot tartalmazó sírok kísérőleletei között nemesfém ruhadíszek csak Hartán, s töredékesen Gödöllőn és Solton szerepelnek, a többi lelőhelyen hiányoznak vagy nem maradtak ránk.

Az ékszerek közül kiemelkedik a Kecel-Vádéi-dűlőben [705. lh] talált bizánci, granulációs díszű arany fülbevalópár. Az élvonalbeli ötvösmunkának tekinthető ékszer nemcsak elsőrendű kidolgozása miatt figyelemre méltó, hanem azért is, mert a vizsgált régióban csaknem ez az egyetlen lelete a bizánci/balkáni ékszerművességnek. A keceli [704. lh], valamint a jóval szerényebb kivitelű homokmégy-székesi [711. lh] két pár gyöngykoszorúval díszített szőlőfürtös fülbevalókat leszámítva, e kultúrkör emlékanyaga teljességgel hiányzik a Dunamelléki-síkság temetőinek leletanyagából.[1932] Oda sorolható leletek legközelebb a Vác-Hétkápolnánál talált sírokból ismertek – nem véletlen, hogy az utóbbiakat nem is e fejezetben tárgyaltam, hanem a Dunakanyar más lelőhelyeinek csoportjába illesztettem [596. lh]. Hiányoznak a biztosan a magyarok által keletről hozott gömbsorcsüngős fülbevalók is.[1933] A régió temetőinek ékszeranyaga azonban túlnyomórészt szerény kivitelű karikaékszerekre korlátozódik.

A fegyverek, méltóságjelvények és nemesfém ruhadíszek után, azokkal szoros összefüggésben a lovas temetkezések tanulságait tekintem át.

26. táblázat. A Dunamelléki-síkság lovas és lószerszámos sírjai

Lelőhely[1934]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Erdőkertes-Aradi u.	1				*1*
Csomád-Új-hegy	1+X	*1*			
Gödöllő-Öreghegy	1+X	**1**			
Gödöllő-Öreghegy, Lázár V. u.	1+X				**1**
Budapest XVI.-Petőfi S. u./Ehmann-telep	1+X		*1*		

[1931] Kiss 1987, 127–136.

[1932] Mesterházy 1990, 87–115; Mesterházy 1991, 145–177; Mesterházy 1993, 450–468.

[1933] Révész 1988, 141–159. – A tárgytípus általam ismert egyetlen, csüngő nélküli példánya Harta-Freifelt [698. lh] 1. sírból: Langó et al. 2016, 394, *fig.* 4.

[1934] A táblázatban **bold**dal a lócsontokat és lószerszámot, *kurzív*val a csak lószerszámot tartalmazó sírok számát jelöltem az adott lelőhelyen.

Lelőhely[1934]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Budapest XIV.-Mexikói út.	1+X	**1**			
Budapest XVI.-Csömöri út 32.	5+X				*2*
Budapest XV.-Rákospalota, Szerencs u.	2+X	**1**			
Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Gloriette	1		1		
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Gyártelep	1	**1**			
Budapest-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útja*	1	**1**			
Budapest XXIII.-Soroksár, Szent László/Török Flóris u.	1+X				**1**
Budapest XXIII.-Marx K. úti homokbánya	1+X	**1**			
Budapest XXIII.-Soroksár, Vörös Október MGTSz *	1+X		**1**		
Nagytarcsa-Homokbánya	28+10-20?	*4*			
Nagytarcsa-Temető u.	1+X		*1*		
Vecsés	41				**3**+*2*
Bugyi-Felsővány	20+ ?	**1**+*2*			
Ócsa-Alsópakony					szórvány rozettás lószerszámveretek
Üllő-Ilona út	21+X	**1**			
Dabas-Gyón-Paphegy	23+X	**1**			
Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei dűlő	18-19+X	**1**+*1*			
Dunavarsány	1+X				*1*
Soltszentimre	1+X				szórvány rozettás lószerszámveretek és nyereg
Harta-Béke TSz	3+X				szórvány lócsontok
Harta-Freifelt*	21	**1**	**5**+*3*		
Izsák-Balázspuszta	1	**1**			
Tass-Ecsegpuszta	1+X				*1*
Kunadacs-Köztemető	2 (3)	**1**			
Áporka	24-25+X				*1*
Gyömrő-Állomás u.	X				*1*
Dunavecse-Fehéregyháza	24+X	**3**			
Dunapataj-Alsójárás, Csősz-domb	X				szórvány lócsontok
Homokmégy-Halom	8+X	**3**+*1*	**1**+*1*		
Öregcsertő-Csornapuszta	1+X	**1**			
Kecel-Lehoczky-tanya	2+X	**1**+*1*			
Kecel-Vádéi-dűlő	6+X	**1**			
Dusnok-Halom	1			**1** rozettás lószerzám	

A Dunamelléki-síkság területéről 38 lelőhelyről ismerjük a lovas temetkezés valamelyik változatát. Több temetőt azonban részlegesen vagy teljesen feldúltak (Ócsa [678. lh], Harta-Béke TSz [697. lh], Soltszentimre [706. lh], Dunapataj-Alsójárás [702. lh]), így az említettek esetében csak a lócsontok vagy lószerszám előkerüléséről maradt fenn híradás. Lócsontokat 24 temető 36 sírjában találtak, s további két alkalommal említenek a feldúlt temetők maradványai között lócsontokat is. A lovas sírok közül 22 férfi, 8 nő, 1 fiatalkorú, további 5 sír nemét vagy életkorát nem ismerjük. Ezen kívül 25 olyan temetkezésről is tudunk, amelyekben csak lószerszámok voltak, 10 férfi, 6 nő, 9 meghatározhatatlan nemű vagy életkorú egyén sírjában. Soltszentimrén [706. lh] és Ócsán [678. lh] csak a lószerszám elemei (rozettás veretek, nyeregveretek, kengyelek) maradtak meg szórványként, így azoknak a fenti kategóriákba való besorolása nem lehetséges.

A vizsgált melléklettípust tartalmazó temetők egyenletesen oszlanak el a Dunamelléki-síkságon, megegyeznek a fegyveres, valamint a rangjelző tárgyakat, nemesfém ruhadíszeket tartalmazó sírok lelőhelyeinek a szóródásával. A lovas, illetve lószerszámos temetkezési szokás megjelenésének gyakorisága ez esetben is közösségenként változó volt. A magányos, vagy egyedüliként előkerült sírokat ezúttal figyelmen kívül hagyva, néhány helyen az arány kifejezetten magas: Harta-Freifelten [698. lh] a feltárt 21 sírból 9 sorolható ide, Homokmégy-Halmon [709. lh] a feltárt 8 sírból 6 tartalmazta a lovas temetkezés valamely változatát. Ugyanez a mutató más, nagyobb részleteikben feltárt lelőhelyeken lényegesen alacsonyabb: Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh]: 28:4, Vecsés [766. lh]: 41:5, Bugyi-Felsővány [684. lh]: 20:3, Üllő-Ilona út [671. lh]: 21:1, Dabas-Gyón-Paphegy [682. lh]: 23:1, Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő [685. lh]: 18-19:2, Kecel-Vá-

déi-dűlő [705. lh]: 6:1. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt a tényt, hogy a temetők zömének csak kisebb-nagyobb részlete ismert.

A teljesen, vagy kisebb-nagyobb részletükben feltárt 10. századi lelőhelyek közül néhány olyan is akad, amelyekből teljesen hiányzik a lovas temetkezés. E temetkezési szokás hiánya leginkább a 199 (206) sírral teljesen feltárt homokmégy-székesi temető [711. lh] esetében feltűnő, de ebbe a sorba illeszthető a veresegyház-álomhegyi (29 sír) [625. lh], gödöllő-máriabesnyői [618. lh] (5 sír), fót-alag-pusztai (23-25 sír), a szalkszentmárton-paréjosháti (10 sír) [687. lh], solt-révbér-dűlői (35 sír) [699. lh], valamint a 8 sírral teljesen feltárt budapest-soroksári 09. lelőhely is [634. lh]. A lovas temetkezések a legmagasabb arányban azokban a kis sírszámú, viszonylag rövid ideig használt temetőkben mutathatók ki, melyek egyéb jellegzetességeikkel (fegyveres, méltóságjelvényt tartalmazó, vagy díszruhás nőket rejtő temetkezések magas száma) is kitűnnek kortársaik közül. Noha ezek használata az egész 10. század folyamán kimutatható, a legtöbb lovas sírt tartalmazó harta-freifelti [698. lh] és homokmégy-halomi [709. lh] temetőket a század első kétharmada folyamán létesítették. Elvileg e csoport számát növelheti a feltártság jelen állapotában magányosnak tekintett sírok nagyobbik része is. A zömükben a 10. század második felében nyitott temetők népessége nemcsak a fegyvereket, rangjelző tárgyakat és nemesfém veretes ruhákat helyezte ritkábban az elhunytak sírjába, hanem a lovas temetkezés rítusát is jóval kisebb mértékben, vagy egyáltalán nem gyakorolták. Feltűnő ebből a szempontból két, tarsolylemezt is tartalmazó temető (Dunavecse [688. lh] és Bugyi-Felsővány [684. lh]) lovas temetkezéseinek az alacsony száma.

A kettőnél több lovas temetkezést tartalmazó temetők túlnyomó többségében a vizsgált rítusnak a lovas temetkezéses (lócsontokat tartalmazó), valamint a csak lószerszámot tartalmazó formája együttesen jelentkezik. Mindössze egy lelőhelyen (Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh]) figyelhető meg a lovas, és ugyancsak egy lelőhelyen (Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh]) a lószerszámos változat kizárólagos előfordulása. Mivel leletanyaguk összetétele alapján úgy tűnik, mindkét temetőt azonos időszakban, a 10. század második felében (esetleg a 11. század elejére is átnyúlóan) használták, a két temetkezési forma alkalmazása között időrendi különbséget nem kereshetünk.

A vizsgált temetkezési szokást férfiak temetése során pontosan kétszer olyan gyakran gyakorolták, mint a nők esetében: a 63 vizsgálható sírból 32-ben férfi, 16-ban nő nyugodott, 14 csontváz nemét nem ismerjük, 1 pedig fiatalkorú volt. A lovas, lószerszámos sírokat tartalmazó temetők időrendi szempontból arányosan oszlanak el a 10. század folyamán a leletanyag összképe és az egyes sírok mellékletei alapján egyaránt. Számuk a 10. század második felére sem csökkent, arra vonatkozó egyértelmű adatunk azonban nincs, hogy ezt a temetkezési szokást a 11. században is gyakorolták volna.

A régióban talált kengyelek nagyrészt az általánosan használt körte alakú, vállába kovácsolt fülű, valamint a legyező alakú változatok közé tartoznak. A karoling-normann gombos nyakú, villásszárú kengyeltípus mindössze két lelőhelyen (Nagytarcsa-Temető u. [621. lh], Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh]) látott napvilágot, az általános tendenciának megfelelően előbbi ezúttal is női sírból.[1935] Meglepően alacsony a trapéz alakú, vállas kengyelek száma, mindössze 4 lelőhelyen bukkantak fel (Áporka [677. lh], Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh], Csomád [622. lh], Gyömrő-Állomás u. [673. lh]).[1936] Többnyire fegyveres harcosok sírjaiból kerülnek elő, s kísérőleleteik között feltűnik a kétélű kard, valamint a nyéltámaszos bárd.[1937] Megjelenésük a 10. század második felében lezajlott fegyverváltáshoz kapcsolható, de az új típusú fegyvereknek a Dunamelléki-síkságon sem ez a kizárólagos kísérőlelete a lószerszámok között. Úgy tűnik tehát, hogy a trapéz alakú vállas kengyelek e területen sem váltak általánosan jellemzővé.

A lószerszám díszítése a korszak régiségei között ritkaságnak számít. A nyerget igen ritkán ékesítették maradandó anyaggal. Ennek a fényében fontos adat, hogy területünkön két értékes, finoman faragott palmettadíszes csontlemezekkel felszerelt nyereg is előkerült (Soltszentimre [706. lh], Izsák-Balázspuszta [707. lh]). Ezüstlemezes nyeregnek viszont nincs egyértelmű nyoma. Hasonlóképpen ritka a lószerszám szíjazatának felékesítése is. Rozettás lószerszámot szórványként Ócsáról [678. lh], Soltszentimréről [706. lh] és Dusnokról [847. lh] tudunk kimutatni, sírleletként pedig Harta-Freifelten [698. lh] került elő. Leletkörnyezetét csak az utóbbinak ismerjük: a hartai 3. sírban nyugvó nő ruházatát aranyozott ezüst kerek pitykék, négyzet alakú övveretek, ezüst karpántok díszítették, hajfonatába veretes szalagon csüngő lemezes hajfonatkorongokat fűztek, ujjára üvegbetétes aranygyűrűt húztak.[1938] Mindezek alapján a hartai az egyik leggazdagabb mellékletű rozettás lószerszámos női sír. Az újabb leletek alapján körvonalazódni látszik a rozettás lószerszámos sírok egy újabb csoportja, melyet

[1935] Kovács 1985b, 132.

[1936] Egy ismeretlen lelőhelyű, valószínűleg a Kalocsai Sárköz területéről származó példányt a kalocsai Visky Károly Múzeumban őriznek, lásd: Gallina–Varga 2016, 282.

[1937] Kovács 1986, 204–223.

[1938] Kustár–Langó 2003, 21–27.

a soltszentimrei [706. lh], hartai [698. lh], dusnoki temetkezések [847. lh] mellett a Duna túlpartján, a Mezőföld déli csücskében elhelyezkedő tengelici és fácánkerti lelőhelyek alkotnak. Mindez jelentős mértékben módosítja a rozettás lószerszámos sírok korábbi csoportosulásaira vonatkozó megállapításokat.[1939] Ezzel összefüggésben ismételten utalni szeretnék arra is, hogy a hartai temető esetében első ízben figyelhetjük meg, hogy rozettás lószerszámveretek csüngős kaftánveretekkel azonos lelőhelyen bukkannak fel. A nőknél jóval ritkábban díszítették fémveretekkel a férfiak lószerszámzatát. Ennek fényében kell értékelnünk azt a tényt, hogy a Dunamelléki-síkság lelőhelyei közül Izsák-Balázspusztán [707. lh] és Budapest-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útján [626a. lh] övveret alakú aranyozott ezüstveretek, Budapest-Pestlőrinc Gyártelepen [628. lh] pedig ezüstlemezek ékesítették a fegyveres, az első két sír esetében veretes övvel is ellátott férfiak kantárát.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a 38 lelőhelyről származó 63 lovas, illetve lószerszámos sír (s ezen felül a bizonytalan leletek) országos viszonylatban sem nevezhető csekély számúnak. A 10. századi temetők, temetőrészletek tekintélyes részében e sírok aránya két lelőhely kivételével alacsony, átlagosan 10% körül mozog. Általában a férfiakra jellemző, de a nők körében sem számít ritkaságnak e rítus. A Dunamelléki-síkság kistájai között mikroregionális különbségek nem mutathatók ki e temetkezési szokás esetében sem a nemi, sem az időrendi vonatkozások tekintetében, sem pedig a lócsontokat vagy pusztán lószerszámot tartalmazó változatok megoszlásában. Egyedül a rozettás lószerszámveretet tartalmazó lelőhelyek csoportosulása válik mind határozottabbá a Soltszentimre–Harta–Dusnok–Fácánkert–Tengelic sávban. Nem vált általánossá a trapéz alakú vállas kengyelek használata sem, a kisszámú lelőhely a vizsgált terület északkeleti szegélyén helyezkedik el. A lovas temetkezések változatainak 11. századi tovább élése nem adatolható.

A Dunamelléki-síkság temetőiben nagyon csekély a 10. századi érmék száma, s egysíkú azok származási hely szerinti összetétele.

27. táblázat. A Dunamelléki-síkság érmét tartalmazó 10. századi sírjai és szórványérmei

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Gödöllő-ism. lh	– Aethelstan (924–939) (1 db)		
Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Gloriette	– II. Lothar (947–950)		
Dabas-Felsőbesnyő 39. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) (1 db) – I. Berengar *imperator* (915–924) (1 db) – P. Hugo (926–931) (3 db)		
Dabas-Felsőbesnyő 39. sír, szórvány	– II. Lothar (947–950)	– meghatározhatatlan solidus	
Szalkszentmárton-Paréjoshát	– I. Berengar *rex* (888–915) (1 db)		
Kecel-Lehoczky-tanya 2. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) (2 db) – I. Berengar *imperator* (915–924) (1 db)		
Soltszentimre, szórvány	– II. Lothar (947–950) (1 db)		
Kecel vagy Kalocsa környéke, szórvány	– I. Berengar *imperator* (915–924) (2 db) – P. Hugo (926–931) (1 db)	– I. Rómanosz Lekapénosz (919–944) rézfollis (1 db) – II. Baszileiosz – VIII. Kónsztantinosz (976–1025) rézfollis (1 db)	
Baja környéke, szórvány		– VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (945–959) solidus (1 db)	
Ócsa-Mádencia erdő, szórvány		– I. Rómanosz Lekapénosz – VII. Kónsztantinosz (919–944) follis (1 db)	
Üllő-Ilona út 6. sír		elveszett bizánci solidus?	

Mindössze 4 lelőhely 4 sírjában találtak 10 db 10. századi érmét, ezek száma eggyel növelhető, ha a gödöllői ismeretlen lelőhelyű leletegyüttest [619. lh] egy sír leletanyagának fogadjuk el. További két érme temetőn belüli szórványlelet. Mindezeken felül a térségből ismert még további 8 db pontosan meg nem határozható lelőhelyű pénz. Végezetül csak feltételesen sorolhatjuk e lelettípusba az Üllő-Ilona úton [671. lh] a 6. sírban talált aranykorongot, mely a vélekedések szerint bizánci solidus lehetett.[1940] A sírokban talált érmék közül 10 itáliai, egy angol, az üllői pedig feltehetően bizánci veret. A szórványleletek közül 5 db itáliai, további 5 db pedig bizánci pénz. Musz-

[1939] Révész 1996, 64–65; Révész 2001, 58–69.
[1940] Kovács 2011, 162.

lim dirhem a térségből egyáltalán nem ismert, de hitelesen megfigyelt sírmellékletként bizánci érmét sem találtak. A teljes bizonyossággal sírleletkent kezelhető pénzek kizárólag itáliai veretek, a 888–950 közötti időszakból. A Kárpát-medence más tájain tapasztaltakkal összevetve, ez alacsony leletszám és egysíkú leletösszetétel. A bizánci érmék hiányát csupán a szórványleletek enyhítik valamelyest. Meglepő, hogy a 10. századi kis sírszámú, rövid ideig használt temetők közül csak egy tartalmazott pénzt (Kecel-Lehoczky-tanya [704. lh]), viszont előfordul érme fegyveres temetkezést alig tartalmazó 10. századi temetőben (Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő [685. lh]), valamint hosszabb ideig használt népesebb temetőben is (Szalkszentmárton-Paréjoshát [687. lh]). Temetőnként egy-egy sírban találtak pénzt, Kecel-Lehoczky-tanyán [704. lh] I. Berengar királyként, illetve császárként veretett 3 db denárát, Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő [685. lh] 39. sírjában pedig I. Berengar királyként, valamint császárként kibocsátott egy-egy pénze mellett Provence-i Hugo 3 db érméjét, utóbbi sírban valamennyit nyakláncra felfűzve helyezték el. Különböző eredetű érmetípusok egy temetőn belül csak Dabas-Felsőbesnyőn fordulnak elő. Az érmék csekély száma és lelőhelyeik töredékessége, valamint a szórványleletek nagy száma további elemzést nem tesz lehetővé.

* * *

Az alábbiakban a Dunamelléki-síkság temetőinek régészeti jellegzetességeit igyekszem összefoglalni. Nem térek ki azonban részletesen a térség 10–11. századi településtörténetét érintő történeti hipotézisekre (például a fejedelmi család tagjainak feltételezett szállásváltó útvonala és annak változásai, Taksony (955 körül – 972 körül) sírjának kérdésköre, a fejedelmi hatalmi központ körzete a 10. század második felében), mert azok messze túlnyúlnak az érintett területen, s értékelésükhöz elengedhetetlen az egész Duna–Tisza közi leletanyag tanulságainak bevonása. Erre az említett nagytáj hagyatékának elemzése után fogok sort keríteni.

A Dunamelléki-síkság területén a 10–11. század folyamán használt temetők megoszlása sem térben, sem időben nem egyenletes *(81. kép)*. Hasonlóképpen nyilatkozhatunk e földrajzi középtáj régészeti leletek által kirajzolt tömbjéről is, a kettő ugyanis nem teljesen fedi egymást. Nyugati irányban a Duna nem minden esetben alkot egyértelmű határvonalat. A továbbiak során mindenképpen össze kell majd vetni a budai oldal temetőit a Pesti-síkság lelőhelyeivel. Az is egyértelmű, hogy a Mezőföld déli vége, a Szekszárdi-dombvidék keleti pereme és a Mohácsi-sík lelőhelyei aligha választhatók el Baja környékének és a Kalocsai Sárköznek a korabeli emlékanyagától. A Duna utóbbi esetben nem elválasztotta egymástól e területeket, hanem kiszélesedő, mocsaras árterülete révén éppenséggel összekapcsolta azokat. Keleten a Dunamelléki-síkságot általában több tíz kilométer széles leletmentes terület választja el a homokhátság keleti oldalán csoportosuló lelőhelyektől. Két Ny–K-i irányú sávban azonban ez a leletmentes térség megtörik: Kalocsa és Homokmégy térségétől részben Hajós, részben Kecel területéről Jánoshalmán és a Kiskunhalas, Balotaszállás környéki lelőhelycsoporton át a temetők láncolata (jelenleg még kisebb-nagyobb hiányokkal) egészen Szeged térségéig követhető.[1941] Északabbra ugyanez mutatható ki a Duna menti Dömsöd [679. lh], Szalkszentmárton [687. lh], Dunavecse [688. lh] lelőhelyektől keletre a Kunadacs–Kunpeszér–Ladánybene–Lajosmizse–Kecskemét vonalon.[1942] A későbbi elemzésnek nem szeretnék elébe vágni, ezért most csak annyit jegyeznék meg: aligha véletlen, hogy az említett két sáv lelőhelyei szinte minden esetben gazdag magányos sírok vagy néhány sírból álló kis temetők. A Pesti-síkság temetőinek tömbje a Duna vonalától keleti irányban mintegy 20-30 kilométer szélességű, ettől ismét keletre azonban a Zagyva vonaláig, valamint a Tápió középső folyásáig alig találunk honfoglalás kori emlékeket. E kistájat azonban nem egyenletesen telepítették be. A terület északi része, a Vác-Pesti-Dunavölgy teljesen üres. Lelőhelyek csak a keleti peremén, a Gödöllői-dombság területén, s északon, a Cserhátalján találhatók. Ez utóbbiak leletanyagát Észak-Magyarország temetőinek elemzése során már bemutattam.[1943] Földrajzi szempontból (a váciak kivételével) ugyan egyértelműen oda tartoznak, nem a Pesti-síksághoz, s régészeti szempontból sem mutattak jelentős eltéréseket az Ipoly mente lelőhelyeitől, ennek ellenére értelmezhetők a Dunamelléki-síkságot észak felől lezáró temetőcsoportként is. Tanulságaikat ezért az alábbiakban is figyelembe veszem.

A Nógrádkövesdtől Dusnokig terjedő területsávot a 10. század folyamán többségükben kis létszámú, rövid

[1941] Varga Sándor magyarázata szerint ez a Ny–K-i irányú lelőhelysáv abból adódhat, hogy az Őrjeg mocsarai itt összeszűkültek, s itt volt a legkönnyebb a Sárköz felé az átkelés, lásd: Varga 2011, 222.

[1942] Varga Sándor szerint a Solt–Izsák vonal a Kecskemétről a Dunántúlra vezető út része volt, lásd: Varga 2011, 222. – Izsák és Kecskemét között azonban a homokhátságról nem ismerünk 10–11. századi temetőket (ellentétben az általam említett, ettől északra fekvő területről), így a későbbiek során valóban létező útvonal 10. századi meglétét egyelőre csak hipotézisként kezelhetjük.

[1943] Az érintett lelőhelyek: Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh], Nógrádsáp-Tatárka [589. lh], Püspökhatvan-TSz-tanya [590. lh], Galgagyörk-Meleg-völgy [591. lh], Penc-Tuszkolán [592. lh], Rád-Kishegy [593. lh], Rád-Újhegy [594. lh], Vác-Derecske [595. lh], Vác-Hétkápolna [596. lh], Vác-Csörögi-puszta [597. lh].

ideig lakott szállásokon élő közösségek vették birtokukba *(82. kép)*. A lelőhelyek többsége erősen töredékes, így inkább csak bizonyos tendenciákat fogalmazhatunk meg. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy népes, sok száz sírt tartalmazó temetőknek a térségben alig van nyoma, olyanoknak különösen, melyek használata erre az egy évszázadra korlátozódna. Ezzel ellentétben gyakoriak a magányos sírok és a 2–4–8–21 síros lelőhelyek. Ez utóbbiak közül néhány teljesen feltárt (Kunadacs-Köztemető [690. lh], Soroksár-09. lh [634. lh], Harta-Freifelt [698. lh]), s némi támpontként szolgálhatnak a temetőtöredékek hajdani méretére is. Különösen feltűnő a magányos síroknak a Vác–Pesti-síkon kimutatható sűrűsödése, bár ilyenek délebbre sem számítanak ritkaságnak (például Solt-Tételhegy [695. lh], Izsák-Balázspuszta [707. lh], Dusnok [847. lh]). A forrásadottságok, valamint keltezési nehézségek miatt csaknem lehetetlen különválasztani azokat a lelőhelyeket, melyek a 10. század első felére, vagy első kétharmadára datálhatók. A hagyományos keltezés szerint ide tartoznának a rozettás lószerszámos sírok, de például a homokmégy-halomi [709. lh], harta-freifelti [698. lh], Üllő-Ilona úti [671. lh] temető is. Ez azt jelenti, hogy a térség azon kevés számú lelőhelye, amely férfi többletet, viszonylag nagyszámú fegyverest tartalmazott, e periódusban kerülhetett a földbe. E listát még kiegészíthetnénk a veretes övet, tarsolylemezt rejtő lelőhelyekkel vagy azok egy részével is, ez azonban már nem problémamentes megoldás. Utóbbiak közül néhány ugyanis (például Kecel-Vádéi-dűlő [705. lh]) már szinte bizonyosan a század második felére keltezhető. Óvatosságra int Harta-Freifelt [698. lh] példája is. Az ásatói és feldolgozói által korainak tartott lelőhely[1944] sajátos összetétele (3 férfi, 15 nő, 3 gyermek) alapján semmiképpen sem lehetett egy természetes módon szerveződött közösség régészeti lenyomata, ezt alátámasztani látszanak az archeogenetikai vizsgálatok eredményei is. Vagy azzal kell számolnunk, hogy egy népesebb közösség nagyon rövid ideig, mindössze néhány évig tartózkodott a környéken, majd ismeretlen helyre távozott, s többé nem tért oda vissza. Ez azonban felveti azt a kérdést is, hogy a temetők (vagy azok egy része) milyen mértékben tekinthetők a településtörténet sokoldalúan felhasználható forrásainak? E kérdésekre remélhetőeg választ tud adni a lelőhely készülőben lévő részletes feldolgozása. Számunkra viszont problémát okoz, hogy a térség kevés számú teljesen feltárt temetőinek egyike gyakorlatilag nem használható a töredékes lelőhelyek értékeléséhez viszonyítási alapként. A 10. század első felére vonatkozóan azonban néhány tendencia kibontakozni látszik. A térséget kis létszámú, vagy esetleg népesebb, de lakóhelyüket gyakran változtató közösségek szállták meg. Temetőikre a női sírok többsége, olykor domináns túlsúlya a jellemző. Markáns fegyveres férfi többlet csak néhány esetben (Homokmégy-Halom [709. lh], Üllő-Ilona u. [671. lh] mutatható ki. Ilyen jellegű temetők csoportosulása nem adatolható, így törzsi vagy nemzetségi uralmi központot sem tudunk a segítségükkel meghatározni. Úgy tűnik viszont, hogy néhány más lelőhely (például Kecel-Lehoczky-tanya [704. lh], Izsák-Balázspuszta [707. lh]), s a rozettás lószerszámos, vagy nemesfém veretes ruházatban eltemetett nők (Soltszentimre [706. lh], Harta-Freifelt [698. lh], Dusnok [847. lh], a Duna túlpartján Fácánkert-Kajmádpuszta, Tengelic) bevonásával mégis körvonalazható egy olyan körzet, amely egy rangos nemzetség megtelepedésére utalhat.

A Dunamelléki-síkság lakóinak külkapcsolatai a 10. század első kétharmadában ritkák és esetlegesek lehettek. Sírjaikban a pénzleletek ritkaságnak számítanak, s szinte kizárólag itáliai érmékre korlátozódnak. Muszlim dirhem egyáltalán nem ismert a területről, bizánci pénzek pedig kizárólag szórványként kerültek elő, bár egy részük bizonyára sírmellékletként kerülhetett a földbe. Két lelőhely karoling-normann kengyelein kívül (Nagytarcsa-Temető u. [621. lh], Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh]) nincsenek a térségben a nyugati hadjáratokból származó zsákmányolt tárgyak, de az említett pénzeken kívül bizánci/balkáni jellegűek is alig fordulnak elő.

A 10. század közepétől, második felétől a 11. század elejéig tartó időszakról az előzőnél több és sokrétűbb adatok állnak a rendelkezésünkre *(83. kép)*. Mielőtt ezeket ismertetném, szeretném jelezni: nincs olyan lelőhelyünk, amelyről teljes bizonyossággal kijelenthetnénk, hogy annak használata a század elején vagy első felében kezdődött, s az ezredforduló időszakában fejeződött be. Kivételt talán a homokmégy-székesi temető [711. lh] jelenthetne, amennyiben elfogadjuk a lelőhely feldolgozóinak azt a felvetését, hogy az első sírok legkorábban a 930-as években kerülhettek a földbe, bár e tekintetben ők is inkább a század közepét tartják valószínűnek.[1945] A 10. század második feléből azonban több temetőtípust is ismerünk. Ezek felismerésében komoly segítséget jelent, hogy a korábbiakkal szemben ez esetben több teljesen, vagy nagyobb részletében feltárt lelőhely áll a rendelkezésünkre. Megnyitásuk ideje ugyan általában nem állapítható meg pontosan, de sírjaikban már feltűnnek a kései ékszertípusok (pödrött és S-végű hajkarikák, fonott karperecek, öntött zárt karikagyűrűk stb.), ugyanakkor következetesen hiányoznak a 11. századi pénzek. Sírszámuk 8–33 között mozog, ami kizárttá teszi a 2-4 évtizednél hosszabb használati időt. A 8 sírral teljesen feltárt

[1944] Langó et al. 2016, 389–416.
[1945] Gallina–Varga 2016, 176.

soroksári (Budapest-Soroksár 09. lh [634. lh]) temető bizonyossá tette, hogy az úgynevezett szállási temetők (Kovács IV. típus) használatával az ezredforduló évtizedeiben még bizonyosan számolnunk kell. Teljesen más típust képvisel (e kötet összefoglaló fejezetében látni fogjuk: országos szinten is) a 28 síros (de 40-50 sírosnak feltételezett) Nagytarcsa-Homokbánya területén feltárt temető [620. lh]. Jellemző leletei az új típusú, trapéz alakú vállas kengyelek és fegyverek, jelen esetben egy nyéltámaszos bárd, de emellett még sírba kerülnek az íjászfelszerelés elemei is. A fém ruhadíszek, méltóságjelvények teljesen hiányoznak, az ékszerkészlet szerény: a nyitott hajkarikák és huzalkarperecek mellett feltűnnek a különféle változatban megjelenő öntött karikagyűrűk. A sírok zöme szegényes, vagy melléklet nélküli. A harmadik temetőtípus jellemző lelőhelyei Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh], Bugyi-Felsővány [684. lh] és Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő [685. lh]. 24, 20, illetve 18–19 feltárt sírjukhoz a becslések szerint még ugyanennyi elpusztult vagy feltáratlanul maradt temetkezés járul, tehát hasonló méretűek lehettek, mint az imént említett nagytarcsai [620. lh] lelőhely. Az új típusú ékszerek (pödrött és korai S-végű hajkarikák) itt is feltűnnek, de a sírok zöme szintén szegényes vagy melléklet nélküli. Ami megkülönbözteti a nagytarcsai típustól: egyrészt hiányoznak a trapéz alakú kengyelek és az új típusú fegyverek. Két-három sírban azonban még jelen vannak a korábbi kengyelformák (körte alakú, legyező alakú, vállába kovácsolt fülű), az íjászfelszerelés, s ami a legnagyobb eltérést okozza: a méltóságjelvények előfordulása (veretes övek, tarsolylemezek).[1946] Ugyancsak néhány sírban megtalálhatók a nemesfém-veretes díszruhába temetett nők is. A töredékes lelőhelyeket csak hipotetikusan tudom beilleszteni e változatok közé. Csomád-Új-hegy [622. lh], Budapest-Mexikói út [639. lh], Áporka [677. lh], Solt-Révbér-dűlő [699. lh], Dabas-Gyón-Paphegy [685. lh], valamint északon Rád-Kishegy [593. lh] feltehetőleg a nagytarcsai típusú, míg Kecel-Vádéi-dűlő [705. lh] talán a dunavecsei típusú lelőhelyek közé tartozott. Homokmégy-Székes temetője [711. lh] egy újabb, immár negyedik változatot képvisel. A kései típusú ékszerek kis számban itt is fellelhetők, csakúgy, mint a fémdíszes ruházat szerény emlékei. Fegyverek azonban már csak jelzésszerűen fordulnak elő, a lovas temetkezések pedig teljességgel hiányoznak. Ezt a sokszínű, de azonos időrendi keretek közé illeszthető lelőhelycsoportot a továbbiakban Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-csoportnak nevezem *(84. kép)*.

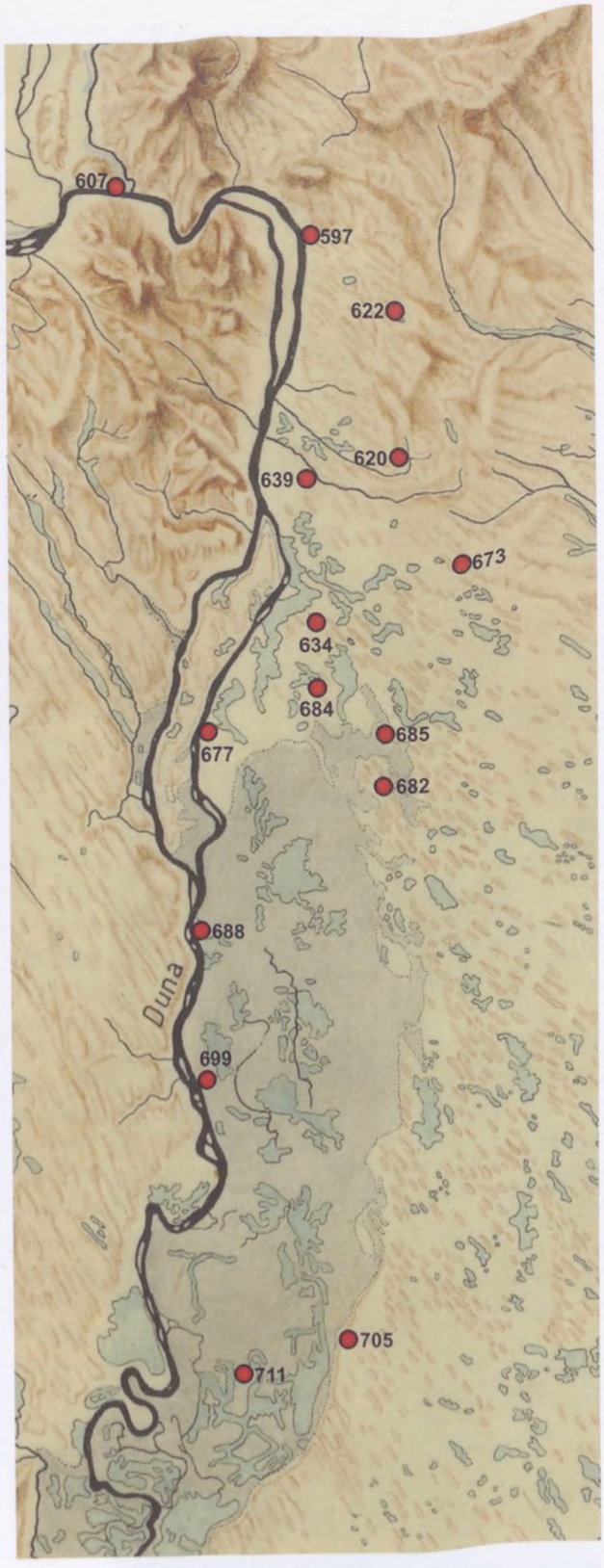

83. kép. A Dunamelléki-síkság 10. század második fele és a 11. század első harmada között használt temetői

[1946] E két temetőn kívül csak két adatunk van arra, hogy tarsolylemezes sírok kései típusú tárgyak leletkörnyezetében feküdtek volna. Az egyik a bizonytalan ecsegpuszta-bokroshalmi lelőhely, a másik Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh], amelynek utolsó periódusában már felbukkannak a pödrött végű karikák.

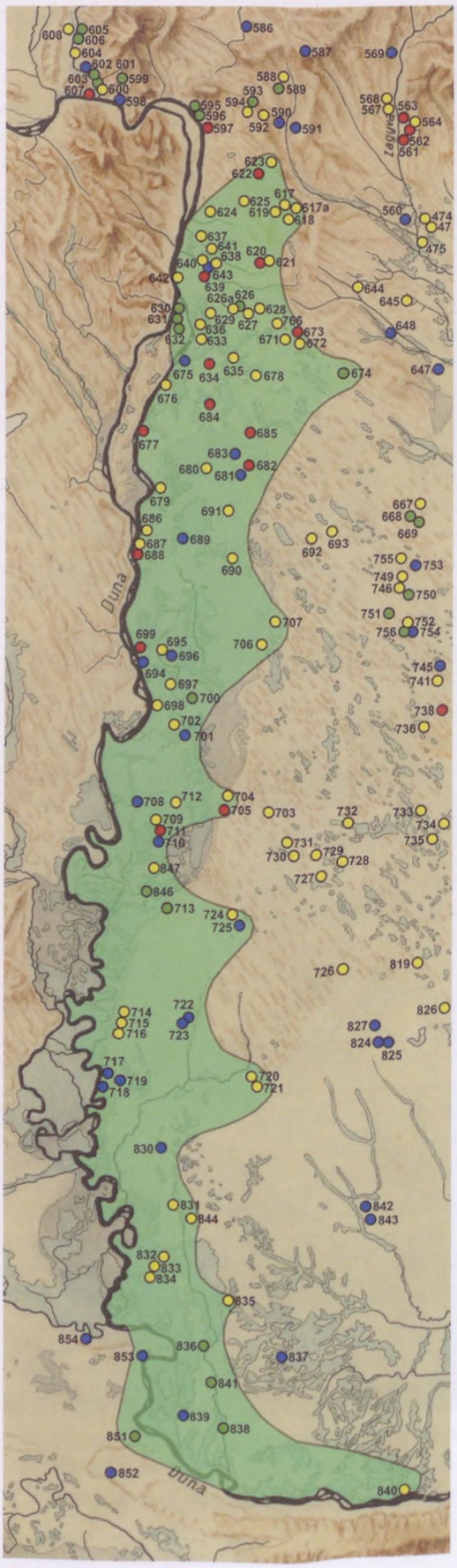

Úgy vélem, a fenti összevetés több tanulságot is rejt a számunkra. Egyértelműen kiderült, hogy ugyanabban a földrajzi környezetben, ugyanabban a viszonylag rövid időszakban egymás mellett egymástól sok tekintetben eltérő összetételű, leletanyagú, s mellékletadási és temetkezési szokásokkal rendelkező közösségek éltek. A négy típus szétválasztásával még véletlenül sem az volt a célom, hogy a 10. század második felétől a 11. század elejéig használt temetők új típusait határozzam meg, esetleg valamiféle új tipológiát állítsak fel. Ez utóbbit már csak azért sem tartanám célravezetőnek, mert alighanem minden újabb, teljességre törekvő feltárás olyan lelőhelyeket fog felszínre hozni, amelyek valamely vonásukban eltérnek majd ezektől a kategóriáktól. Ezen az úton tovább haladva ugyanis ismét csak a Szőke Béla által felállított (a megalkotásuk idején persze modern és előrelépést jelentő) kategóriákhoz, vagy azok „modernizált" változatához jutnánk el, amelyek nyilvánvalóan ma már nem alkalmasak a régészeti hagyaték értékelésére. E problémára látszólag megoldást jelent a Kovács László által kidolgozott szempontrendszer, hiszen lelőhelyeink némi időrendi korrekcióval, a 11. század első negyedéig kitágítva azok felső időhatárát, beilleszthetőek lennének a 10. századi szállási (IV. típus) vagy Soroksár kivételével a 10. századi falusi (V. típus) temetők közé. Az ilyesfajta, kizárólag az eltemetettek számára és a lelőhely időrendjére korlátozódó elkülönítés módszertani szempontból szükséges, de nem elégséges. Elfedi ugyanis a lelőhelyek egyéb sajátosságai közötti eltéréseket, amelyek pedig alapvető fontosságúak lehettek, s bizonyára a maguk idején azok is voltak. Adataink alapján arra következtethetünk, hogy a 10. század második felében a térségben komoly népmozgásokkal, telepítésekkel járó folyamatok zajlottak le. Az itt megjelenő közösségek kulturális gyökerei, hagyományai jelentős mértékben eltértek egymástól, ami visszatükröződik hagyatékuk eltérő vonásaiban is.

E ponton megkerülhetetlen a térségre vonatkozó egyik fontos történeti forrás, illetve az arra épülő hipotézisek összevetése a régészeti leletanyaggal. E kérdést részletesebben (ahogyan arra korábban utaltam) a teljes Duna–Tisza közi leletanyag áttekintése után szeretném ugyan vizsgálni, e helyütt nem térhetek azonban ki a Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) feltételezett

84. kép. A Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-temetőcsoport lelőhelyei

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

sírhelyének és szállásának elhelyezkedését érintő problémakör érintőleges tárgyalása elől.[1947] A 14. századi krónikakompozíciónak az ősgesztára visszavezethető szöveghagyománya szerint az 1046-os pogánylázadás leverése után *„Egyébként ugyanezekben a napokban meghalt Levente, aki ha tovább élt volna, és elnyeri a királyi hatalmat, kétségtelen, hogy az egész Magyarországot megrontotta volna a bálványimádó pogánysággal. S mivel Levente nem katolikus módra élt, ezért Taksonyfalva mellett, a Dunán túl temették el, ahol – mint mondják – nagyapja, Taksony pogány módra nyugszik."* (Bollók János fordítása).

Az Árpád-korban három *Taksony* nevű faluról tudunk, a korabeli tájszemlélet alapján mindhárom a *medium regni* területéről szemlélve a Dunán túlra *(„ultra Danubium")* esett: egyik a Duna bal partján, Pozsony megyében, a másik ugyancsak a bal parti Pest megyei részen, a harmadik távolabb, a Tisza mentén, Heves megyében található.[1948] A történeti kutatás nagyobbik része a temetés helyeként a Pest megyei Taksony falut fogadja el,[1949] s érveiket helytállónak gondolva magam is ehhez az állásponthoz csatlakozom. A kérdést a fejedelmi sír előkerülése dönthetné el véglegesen, ennek híján a régészet a saját forrásaira támaszkodva csak óvatosan nyilváníthat véleményt. Az általam vizsgált térség közepén fekvő Taksony falu határából honfoglalás kori leletek napjainkig nem ismertek. Szűkebb környezetében azonban találunk ilyeneket Soroksárról [629., 633–634. lh], Ócsáról [678. lh], Dabasról [681–682. lh], Bugyiról [680, 684. lh] és Áporkáról [677. lh]. Ezek többsége a 10. század második felére, 11. század elejére keltezhető, tehát legalább részben egykorúak a 10. század harmadik negyedében uralkodó (trónra lépésének és halálának pontos időpontja nem ismert)[1950] Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) uralmának időszakával. A kört kitágítva, a Dunamelléki-síkság egész területén azt láthattuk, hogy egyre határozottabb vonalakkal kibontakozik egy olyan, erre az időszakra keltezhető temetőhorizont, amely sokszínű, részben eltérő hagyományokkal rendelkező népesség ide telepedését vagy telepítését jelzi. E temetők egy részének (Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh], Bugyi-Felsővány [684. lh]) legkorábban földbe került sírjai még őrzik a korábbi (felső-Tisza-vidéki?) hagyományaikat az aranyozott ezüstveretes övvel, tarsolylemezzel eltemetett előkelők képében, utódaik azonban már nem használták, vagy legalábbis nem temették el e méltóságjelvényeket. A század első felére jellemző klasszikus katonai temetőket e periódusban már nem találunk, viszont az új típusú fegyverek (kardok, nyéltámaszos balták és bárdok) is csak csekély számban kerülnek elő a sírokból. Taksony (955 körül – 972 körül) feltételezett fejedelmi szállásterületéről hiányzik a dirhemekkel jellemezhető temetkezések horizontja is.[1951] Szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a jelzett periódusra keltezhető temetők kisebb-nagyobb csoportosulása a korabeli magyar szállásterület más részein is kimutatható: láttunk erre példákat többek között a Maros középső folyása mentén Gyulafehérvár körzetében (Déva–Marosgombás-csoport), a Hajdúnánás–Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon sávban (Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon-csoport), vagy éppenséggel Gyöngyöspata és Lőrinci térségében is (Visonta–Gyöngyöspata–Lőrinci-csoport), s látni fogunk a későbbiekben Csongrád–Csanytelek térségében is. Önmagukban a régészeti leletek így a Dunamelléki-síkságon sem jelzik fejedelmi szálláshely létét, erre legfeljebb az írott források adatai nyomán gondolhatunk. Úgy tűnik, ez esetben a régészeti és írásos források összhangban vannak egymással, következtetéseinkben azonban itt meg kell állnunk, mert a régészeti adatbázis további történeti következtetések levonását nem teszi lehetővé.

A Dunamelléki-síkságról ismerünk olyan kisebb-nagyobb temetőrészleteket is (Veresegyház-Álomhegy [625. lh], Fót-Alag-puszta [624. lh], Budapest-Károlyi kert, Üllő-Hosszúberek-Péteri [672. lh], Harta-Béke TSz [697. lh], Szalkszentmárton-Paréjoshát [687. lh], Dunapataj-Alsójárás, Csősz-domb [702. lh], a Cserhátalján Penc-Tuszkolán [592. lh]), amelyek szerény leletanyaga jelenlegi összetételében a 10. századra keltezhető, ezen belüli finomabb időrendjük azonban nem állapítható meg. Még nagyobb a bizonytalanság a 10–11. századra datált temetőtöredékek esetében (Nógrádsáp-Tatárka [589. lh], Budapest-Pestszentlőrinc, Szivattyútelep [626. lh], Budapest-Csepel, Királyerdő [630. lh], Budapest-Csepel, Komáromi út [631. lh], Budapest-Csepel, Szabadkikötő [632. lh], Vecsés [766. lh], Monorierdő [674. lh], Harta-Miklapuszta [700. lh], Homokmégy-Hilylye [710. lh], Hajós-Érsekhalom [713. lh]). Kivétel nélkül mind ismeretlen nagyságú temetők sok esetben közöletlen részletei, teljesen feltárt nincsen közöttük. Ennek következtében nincs módom sem a finomabb időrend megállapítására, de még annak a mérlegelésére sem, hogy valóban másfél-két évszázadon keresztül folyamatosan használt lelőhelyekről van-e szó? Az azonban bizonyos,

[1947] Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) sírjának kérdéskörét áttekintette a vonatkozó kutatástörténet és a teljes irodalom felhasználásával: Szőcs 2009, 16–44; az eltemetés helyére vonatkozóan: Szőcs 2009, 22–25.

[1948] Szőcs 2009, 23–25.

[1949] Szőcs 2009, 22–25; a kérdésről lásd még: Makk 2004, 125.

[1950] KMTL 659. – A vonatkozó címszó Kordé Zoltán munkája.

[1951] E kérdéskörről a keleti kereskedelemmel és a magyarországi dirhemleletekkel összefüggésben összefoglalóan lásd: Kovács 2011, 75–89.

hogy a Csepel-szigeten mindeddig kizárólag ilyen jellegű lelőhelyek kerültek elő. Ott is csak a sziget északi csücskében, annak egyéb területeiről napjainkig semmilyen korszakunkba sorolható temetőmaradvány nem ismert. Úgy tűnik, a Dunamelléki-síkságon a 10. század valamely periódusától a 11. század végéig, a 12. század első harmadáig használt temetők nem jellemzőek, ha voltak is ilyenek, számuk csekély.

A 10. század harmadik negyede után, a 11. század első felében a lelőhelyek újabb átrendeződésével szembesülhetünk. E folyamat részletesebb dokumentálását ismét csak az akadályozza, hogy a 9 temetőrészlet, amelynek területéről csak 11. századi sírokat ismerünk (Budapest-Őrjáró tér, Dabas-Gyón, Evangélikus temető [681. lh], Felsődabas [683. lh], Dunaharaszti-Haitsy P. u. [675. lh], Solt-Kalimajor [694. lh], Solt-Tételhegy II. [696. lh], Kunszentmiklós-Nyakvágó csárda [689. lh], Dunapataj-Várhegy [701. lh], Kalocsa-Belvárosi iskola [708. lh]), mind töredékes, további elemzésre alkalmatlan.

A Dunamelléki-síkság magyar honfoglalást megelőző, 9. századi népességéről nagyon gyér adatok állnak a rendelkezésünkre. A terület északi részére, Pest megyére vonatkozóan Tettamanti Sarolta gyűjtötte össze azokat az adatokat, amelyek az avar temetők legkésőbbi fázisát jelzik.[1952] Álláspontja szerint azonban jelenlegi ismereteink szerint nincs lehetőség arra, hogy az érintett telepeket és temetőket a 9. század első harmadánál vagy közepénél későbbre keltezzük, s így a teljes század népességtörténetét nem tudjuk ábrázolni. Délebbre, a Kalocsai Sárköz területén kiterjedt topográfiai munkálatokkal igyekeztek felderíteni a térség avar kori településtörténetét.[1953] Ezek alapján a települések viszonylag kis méretűek és ritkák voltak, megfigyelhető azonban, hogy többségük közelében Árpád-kori telepnyomokat is találtak. E jelenség a kedvező településföldrajzi helyzet mellett utalhat az avar kori népesség tovább élésére is. Ezt támaszhatják alá a homokmégy-székesi temetőben [711. lh] megfigyelt egyes temetkezési szokások (cölöpszerkezetes sírépítmények, padmalyos temetkezések), valamint a sírokban nyugvó csontvázak embertani jellemzői. Ez utóbbiak ugyanis arra utalnak, hogy a sírok egy csoportja a Duna–Tisza köze késő avar kori népességének leszármazottját rejthette.[1954]

A teljes térségből hiányoznak a korai szláv hamvasztásos sírok, e népesség jelenlétére a Cserhátalján a helynevekből következtetnek a nyelvészek.[1955] A régészeti leletek teljes hiányában igazolhatatlan a Pest helynév alapján felvetett ószláv, illetve bolgár etnikum megtelepedése, sőt Bulgáriának a 9. században e térségig való kiterjedése.[1956]

VII.5. A DUNA–TISZA KÖZI HOMOKHÁTSÁG ÉS BÁCSKA 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

A középtáját északról a Tápió-vidék határolja, amely valójában az Észak-Alföldi-hordalékkúp-síkság részének tekinthető. Ettől délre kezdődik a Duna–Tisza közi homokhátság (vagy más néven síkvidék), melyet déli irányba haladva az alábbi kistájak alkotnak: Gerje–Perje-sík, Pilis–Alpári-homokhát, Kiskunsági-homokhát, Bugaci-homokhát, Dorozsma–Majsai-homokhát, Kiskunsági-löszhát. Utóbbi már egy újabb középtájjal, a Bácskai-síkvidékkel határos, melynek kistájai északon az Illancs, délen a Bácskai löszös síkság. A 10. és 11. századi temetőket ebben a sorrendben fogom áttekinteni *(85. kép)*. Már előzetesen szeretném azonban jelezni, hogy a lelőhelyek láncolata a homokhátság keleti harmadában egészen a Tiszai-ártér pereméig nyúlik, majd tovább folytatódik az ártérből kiemelkedő magaslatokon, a két terület régészeti szempontból nem választható el egymástól, így külön történő tárgyalásuk sem indokolt. Egészen más a helyzet tehát, mint a Dunamelléki-síkság esetében, ahol az ártér keleti szegélyén, az Örjeg mocsarainak és a homokhátságnak az érintkezési sávjában csak kivételes esetekben figyelhettünk meg 10. vagy 11. századi temetőket. Nem egységes e tekintetben a földrajzi szakirodalom sem. Míg a közép- és kistájfelosztások egy része például Tiszajenő, Tiszakécske térségét a Közép-Tisza-vidékhez sorolja a Szolnoki-ártér részeként, mások a Gerje–Perje-síkság területeként tárgyalják, amely így egészen a Tiszáig nyúlik.[1957]

A Tápió felső folyása mentén, Kókán [644. lh] földmunkák során dúltak fel két lovas sírt, mellékleteik

[1952] Tettamanti 2001, 9–11.
[1953] Gallina–Varga 2016, 309–316.
[1954] Gallina–Varga 2016, 309; az embertani eredményekről: Gallina–Varga 2016, 189. (Az antropológiai vizsgálatokat Marcsik Antónia, Bereczki Zsolt és Molnár Erika végezte.)
[1955] Kniezsa 1938, 372–373.
[1956] Melich 1938, 129–140; Kniezsa 1963, 27–44.
[1957] Dövényi 2010.

közül körte alakú kengyelek és zabla maradt meg.[1958] Nagykáta-Szűcs J. földjén [645. lh] egy ismeretlen kiterjedésű temető 9 sírját tárták fel, melyek egyikéből 47 db kerek bronzveret és egy zabla került elő.[1959] A település területéről, ismeretlen körülmények között jutott a Magyar Nemzeti Múzeumba egy lekerekített végein rozettákkal és üvegpaszta berakással díszített ezüst pántkarperec.[1960] Edényt és lószerszámot tartalmazó magányos sírt mentett meg Pálóczi Horváth András Farmos-Büdöslaposon [646. lh].[1961] Tápióbicske-Községi homokbányában [647. lh] ismeretlen sírszámú temető 3 sírját tárták fel, melyekből S-végű hajkarika és arany fejes gyűrű került elő.[1962] 11. századi temető egy sírja került elő Tápióság-Újtelepen is (sodrott nyakperec, S-végű hajkarika) [648. lh].[1963] Hasonló korú, de talán már a 10. században megnyitott temetőről tanúskodnak Tápiószele (ma: Tápiószőlős)-Félegyházi-dűlő [649. lh] feldúlt sírjaiból származó leletek (kéttagú csüngők, S-végű hajkarikák).[1964] Lócsontok, négy körte alakú kengyel és egy oldalpálcás zabla utal egy 10. századi temetőre Tápiószele-Hegyesen [650. lh].[1965] Ebből az időszakból származik a Tápiószentmárton-Szentkirályi-féle homokon [651. lh] 1947-ben feltárt sír sodrott nyakpereccel, füles gombbal, kauricsigákkal és körte alakú kengyelpárral,[1966] valamint a Tápiószentmárton-Tónikerten [652. lh] talált 3 temetkezés, melyek egyikében ezüst füles gombok voltak.[1967] A lelőhely közelében egy szórvány szablyát is találtak. Tápiószelén, Megyes S. szőlőjében [653. lh] több sírt kiforgattak, hetet feltártak egy 10–11. századi temető területén (kéttagú csüngők, nyitott és S-végű hajkarikák, lunula, csörgő, négyszög átmetszetű karperec, I. András [1046–1060] érméje).[1968] Ezzel egykorú lehet a Tápiószele-Reinle-földjén [654. lh] talált temető is, melynek feldúlt sírjaiból bronz kéttagú csüngőket, kerek pitykéket, huzalkarperecet és kengyelt mentettek meg.[1969] Feltehetőleg a 10. század első kétharmada folyamán temették el azt a nőt Tápiószele határában, közelebbről nem ismert lelőhelyen [655. lh], akinek a sírjából 16 db bronz rozettás lószerszámveret és egy csörgő került a Magyar Nemzeti Múzeumba.[1970] Végül Tápiószele-Szumurákon [656. lh] egy szkíta kori temető feltárása során találtak egy 11. századi sírt is.[1971] A Tápió mente területén tapasztalható lelőhelysűrűség településtörténeti okokon kívül nem utolsósorban a környéken tevékenykedő Blaskovich-testvérek ügybuzgalmának is köszönhető, akik igyekeztek megmenteni a földből előbukkanó régiségeket. Minden áldozatos törekvésük ellenére sajnos egyetlen teljesen feltárt temetőt sem ismerünk e mikrorégióból.

A Tápió mentétől délre a sztyepperétekkel, láprétekkel és szikes pusztákkal jellemezhető Gerje–Perje-sík, valamint a Pilis–Alpári-homokhát található. Három nagyobb vízfolyása a Gerje, a Perje és a Körös-ér. E terület északi részén találták útépítés során azt a magányos padmalyos honfoglalás kori női sírt Cegléd-Hartyányi-dűlőben [765. lh], melynek ruházatát 6 db préselt rozetta és füles gomb díszítette, nyakán gyöngysor feküdt.[1972] Cegléd-Nyúlfülehalmon [663. lh] egy nagyobb soros temető I. András (1046–1060), I. Béla (1060–1063) és I. (Szent) László (1077–1095) pénzeivel keltezett részlete került elő, a temető később templom körüli temetőként folytatódott.[1973] Hasonló lelőhely került elő Cegléd-Birincseken is.[1974] Cegléd határában, ismeretlen lelőhelyen egy feltehetőleg női sírból került elő egy négyzet alakú aranyozott ezüst öv- vagy kaftánveret, egy agyagedény és egy fülbevaló.[1975] Keletebbre, Abony határából több, korszakunkba sorolható lelőhelyet ismerünk. Abony-Piócásparton [657. lh] homokbányászás során dúltak fel egy lovas sírt, melyből szablya vagy szablyamarkolatú kard töredékét mentették meg. A lelőhelyen ismeretlen számú további sírt elpusztítottak, s két melléklet nélküli temetkezést feltártak.[1976] Ugyancsak Abonyban, a Beö-

[1958] Hampel 1907, 121.
[1959] FÉK 1962, 56, No. 713.
[1960] Tettamanti 2001, 20.
[1961] *RégFüz* 17 (1964), 62 (Pálóczi Horváth András).
[1962] *RégFüz* 13 (1960), 113–114 (G. Sándor Mária).
[1963] Dinnyés 1973, 46.
[1964] FÉK 1962, 77, No. 1078.
[1965] Dinnyés 1973, 46.
[1966] Dinnyés 1973, 46.
[1967] Dinnyés 1973, 46.
[1968] Hampel 1907, 209.
[1969] FÉK 1962, 77, No. 1081.
[1970] FÉK 1962, 77, No. 1083.
[1971] Tettamanti 2001, 20, 170. jegyzet.
[1972] *RégKutMagy* 2003, 194–195, No. 108 (Kocztur Éva – Pető Mária).
[1973] FÉK 1962, 27, No. 141; Tari 1994–1995, 191–217.
[1974] Tari 1995, 40, 78, 150.
[1975] Hampel 1907, 111.
[1976] Benkő 1980, 235–246.

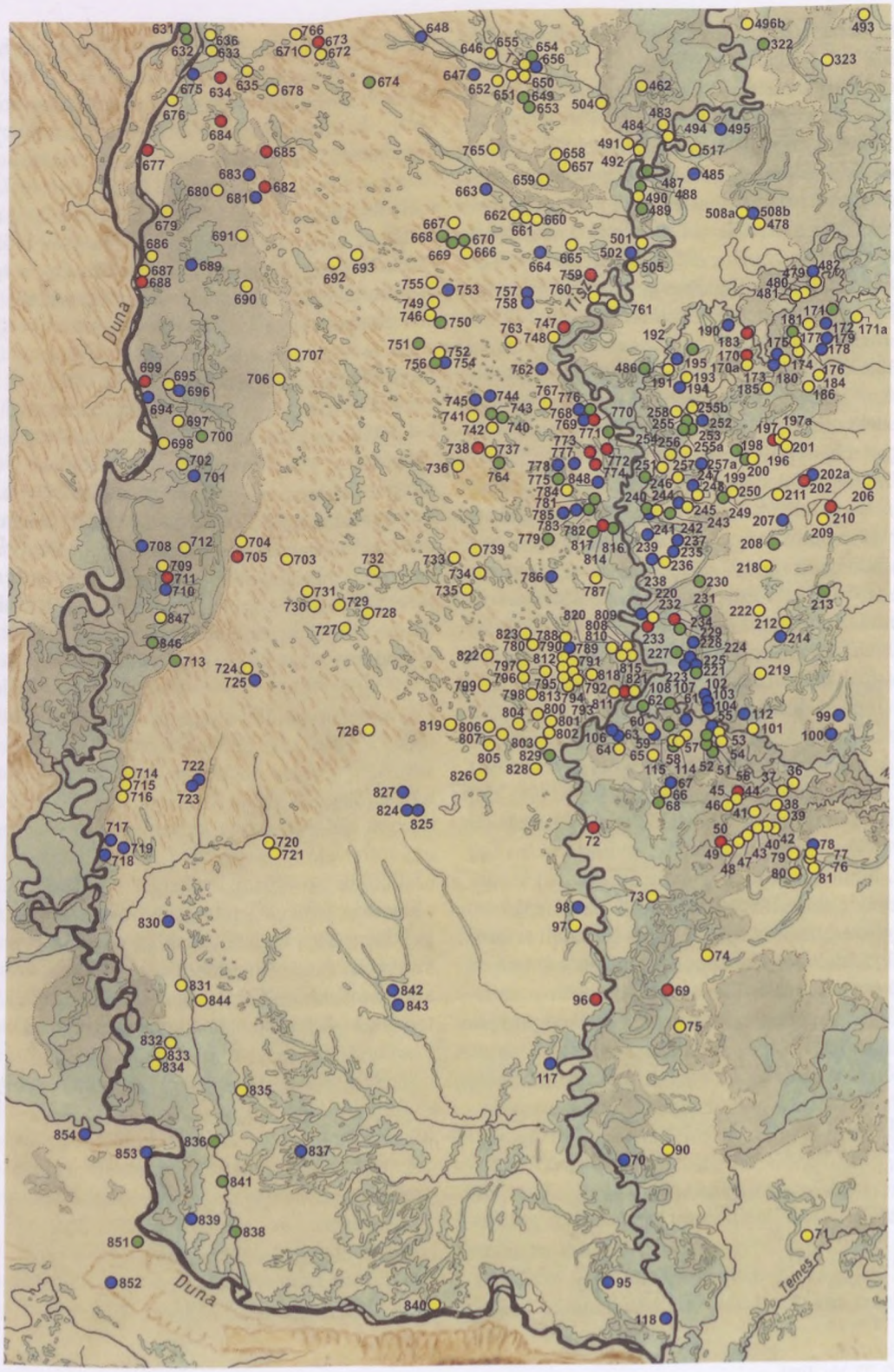

85. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. és 11. századi temetői

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

thy-kastély kertjében [658. lh] megbolygatott sírból ezüst övveretek kerültek elő. Ásatás a helyszínen nem történt, így nem tudjuk, magányos temetkezés volt-e?[1977] Abony-Bolhásparton [659. lh] 1879-ben 5 csontvázat találtak, az egyiken sodrott nyakperec és két huzalkarperec volt. Ugyanezen a lelőhelyen 1965-ben homokbányászással sok sírt feldúltak, melyek leleteiből S-végű hajkarikát és huzalkarperecet mentettek meg.[1978] A sírok egy 10–11. századi temetőhöz tartozhattak.

Igen gazdag leletanyagot szolgáltatott a törteli határ. Törtel-Demeter-tanyán [660. lh] az eddig ismert legnagyobb súlyú aranyozott ezüst rozettás lószerszámkészlet került elő egy feldúlt női lovas sírból.[1979] A minden bizonnyal még így is csonka leletegyüttes aranyozott ezüst lábbelivereteken kívül egyéb ruhadíszeket nem tartalmazott, az ékszerek közül egy dudoros fejű ezüstgyűrű és egy lekerekített végű pántkarperec maradt meg. A lószerszámokhoz oldalpálcás zabla és töredékes, egyenes talpú, talán karoling-normann kengyelpár tartozott. A fenti leletekkel együtt egy lándzsa és egy kés is a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ezek azonban aligha tartozhattak e sírhoz. A hitelesítő ásatást végző Pósta Béla további temetkezéseket nem talált.[1980] Ugyancsak Törtel határából, Thury J. szőlőjében [661. lh] megbolygatott női sírból származik egy csüngőtagos ingnyakveret és egy bronzcsat. A lelőhelyen nem történt ásatás.[1981] Törtel-Nyilas-Besenyő-dűlőben [662. lh] 6-10 sírt elpusztítottak. Az egyik lovas sírban nyitott hajkarikát, préselt kerek ruhadíszeket, kerek pitykéket, csizmavereteket, rozettás lószerszámveretet és lemezes csüngőket találtak.[1982] 11. századi temető néhány sírját tárták fel Kocséron [664. lh], melyekből Béla *dux* (1048–1060) érméje, S-végű hajkarikák, négyzetes átmetszetű karperec, sodrott nyakperec, valamint fóliás gyöngyök kerültek elő.[1983] Jászkarajenőn [665. lh] egy női lovas sírban 11 db aranyozott ezüst nagy méretű csüngős kaftánveretet találtak.[1984] Számos, a korszakunkba tartozó lelőhely került elő Nagykőrösön, de sajnos egyik sem teljesen feltárt. A Fekete-dűlőben [666. lh] útépítés során egy ismeretlen kiterjedésű 10. századi temető két férfisírja látott napvilágot. Mindkettőben nyúzott lovas temetkezés maradványai feküdtek, körte alakú kengyelpárral. Az 1. sírban ezen kívül nyitott ezüst hajkarikák, két aranyozott ezüst palmettás kaftánveret, íjászfelszerelés töredékei, valamint Berengar itáliai király és császár (888–924) két érméje volt. A 2. sír arany hajkarikákat, szablyát, íjászfelszerelést, valamint aranyozott ezüstveretes övet tartalmazott.[1985] Gazdag női sír pusztulhatott el Nagykőrös-Gógány-Lyukashegyen [667. lh], erről tanúskodnak megmaradt kis méretű csüngőtagos ruhaveretei, valamint nagy méretű, ugyancsak csüngős aranyozott ezüst kaftánveretei.[1986] Simon László 10–11. századi temetők részleteit tárta fel Nagykőrös több pontján: a Száraz-dűlőben [668. lh], a Barátszilos-dűlőben [669. lh] és a Homolytája-dűlőben [670. lh]. Mindhárom közöletlen, leletanyagukat sodrott nyakperecek, S-végű hajkarikák, rombusz átmetszetű, valamint állatfejes karperecek, fóliás gyöngyök jellemzik.[1987]

A Kiskunsági-homokhát területéről alig kerültek elő honfoglalás kori leletek, azok is inkább a más kistájakkal érintkező peremterületeken. A Dunamelléki-síkság szomszédságában található izsáki [707. lh] és soltszentimrei [706. lh] lelőhelyeket már ismertettem, a ladánybenei [692. lh] és a lajosmizsei sírok [693. lh] viszont már a Kiskunsági-homokhát és a Kiskunsági-löszhát találkozási sávjában helyezkednek el. Ladánybene-Benepuszta [692. lh] határában, ma már pontosan nem ismert helyen, 1834 nyarán pásztorok találtak rá egy gazdag férfisírra, amelyről lehordta a homokot a szél.[1988] A lelet tudománytörténeti jelentőségű, ez volt ugyanis az elsőként előkerült és múzeumba jutott honfoglalás kori sír. A találók szerint a csontváz mellett lócsontok, lószerszám és szablya is volt, de ezek nem kerültek múzeumba. A megmaradt tárgyak között aranyozott ezüst övveretek, lószerszámdíszek, ismeretlen rendeltetésű veretek és pénzek vannak. A hatvan éves kora után elhunyt, trepanált koponyájú férfi töredékeiben is jelentős méltóságjelvényei alapján jelentős személyiség lehetett, a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagja. Sírját a 930-as években áshatták meg, így életkora alapján részese lehetett a honfoglalásnak és az azt követő kalandozó hadjáratoknak. A feljegyzések szerint a sírban eredetileg 30-40 pénz volt, de közülük csak 12 db került a múzeumba. Valamennyit átfúrták, s felvarrva a lószerszámot vagy

[1977] Prohászka 2012, 29–31.
[1978] Prohászka 2012, 27–29.
[1979] Hampel 1900, 724–729.
[1980] Pósta 1896, 30–39.
[1981] Pósta 1896, 39.
[1982] *RégFüz* 18 (1965), 53 (Dienes István).
[1983] Tettamanti 2001, 21.
[1984] Bálint 1991, *Taf.* XI. 23; Tettamanti 2001, 21.
[1985] Dienes 1960, 177–180.
[1986] Simon 1987, 83.
[1987] Simon 1987, 85.
[1988] Hampel 1905, II. 472–476; Fettich 1937, 67–72.

a ruházatot díszítették. A síregyüttes korának meghatározását segítették a leletek között szereplő itáliai ezüstpénzek, amelyek között megtalálhatók I. Berengarnak itáliai királyként (888–915), majd császárként (915–924) veretett érméi.[1989] Az M5-ös autópálya építését megelőző feltárás során került elő egy kislány magányos lovas sírja Lajosmizse-Kónyamajor [693. lh] területén.[1990] Mellékleteit gyöngyök, a ruházatot díszítő ezüstpántok és tausírozott oldalpálcás zabla, valamint fakengyel fülét borító bronzlemezek alkották.

A további lelőhelyek már a Kiskunsági-löszhát területén találhatók, amely löszös hordalékkúp-síkság közepes talajvízállással, réti és alföldi csernozjommal, illetve réti talajjal. Kecskemét környéke meglepően gazdag 10–11. századi temetőkben. Kecskemét-Talfájon [755. lh] homokhordás közben dúlták fel egy íjászfelszereléssel, körte alakú kengyelpárral és zablával ellátott férfi lovas sírját.[1991] A várostól északra, Kecskemét-Csongrádi úton [749. lh] gazdag nő sírja került elő.[1992] Fejfedőjét préselt ezüstveretek, ruházatát kerek öntött ezüstpitykék és csüngőtagos veretek ékesítették. Ékszerei közül kiemelkedik lemezes hajfonatkorongpárja, öntött aranyozott ezüst gömbsorcsüngős fülbevalója és sodrott bronz karperece. Míg e két lelőhely magányos sír vagy néhány temetkezést számláló kisebb temető lehetett, Kecskemét-Cédulaházon [746. lh] egy elhordott dombon akár 100 sírt is megemmisíthettek. Kada Eleknek mintegy 30 temetkezést sikerült feltárni, melyek közül egyben lócsontok is voltak, vállába kovácsolt fülű kengyelek társaságában. Egy másik sírban nyilakkal, lószerszámmal eltemetett férfi nyugodott. Két nő ruházatát kis méretű csüngős ruhadíszek ékesítették. A további sírok mellékletei között füles gombok, nyitott hajkarikák, huzal- és négyszög átmetszetű karperecek, pánt- és huzalgyűrűk, gyöngyök, sodrott nyakperec, késes, csiholók, edény és ásópapucs került elő. Úgy tűnik, a lelőhelyen egy szegényes 10. századi temetőt bolygattak meg, melynek hagyatékából a kései ékszertípusok hiányoznak.[1993] Kecskemét-Úrréten [753. lh] viszont 11. századi temetőrészletet dúltak fel, melynek sírjaiból S-végű hajkarikákat, lunulát, gyöngyöket mentettek meg.[1994] Kecskemét-Kisfái-Kiscsukáson [750. lh] az előzetes jelentés szerint egy 130-140 síros temetőt tártak fel.[1995] A sírgödrök között padmalyos kialakításúak is vannak. A leletanyagot nyitott és S-végű hajkarikák, nyak- és karperecek, csiholók, késes, edények jellemzik. Az egyik csontváz mellett I. András (1046–1060) denárát találták. A közöletlen lelőhely 10–11. századi lehet. Hasonló korú, s ugyancsak közöletlen temetőrészlet 60 sírját tárta fel H. Tóth Elvira Kecskemét-Törökfái-Gerőmajorban [751. lh].[1996] A padmalyos, padkás, füles kiképzésű sírokban edényeket, S-végű hajkarikákat, fonott gyűrűket, gyöngyöket és karpereceket találtak. Kecskemét-Városföld, Farkas-tanyán [752. lh] egy kisebb 10. századi temető 4 sírját feldúlták, egy továbbit feltártak. Egyik sírban lovas íjász férfi nyugodott, a másikból két pödrött végű ezüst pántkarperecet mentettek meg. A leggazdagabb egy nő temetkezése volt, melynek ruházatát préselt rombusz alakú arany ruhadíszek, csüngőtagos kaftánveretek és lábbeliveretek ékesítették.[1997] Kecskemét-Városföld, Lokátorállomáson [754. lh] egy 11. századi temető 3-4 sírját rongálták meg, melyekben S-végű hajkarikák voltak.[1998] Ugyancsak Kecskemét-Városföldön, a Szarvas-tanyánál [756. lh] gabonatároló alapozása során megbolygatott sírokból nyitott és S-végű hajkarikák, gyöngyök, ólomkereszt, ongon csont, kés, füles gombok kerültek elő.[1999] A leletanyag 10–11. századi temetőre utal. Felsőszentkirály-Lászlófalván [757. lh] egy homokbányában nagyrészt elpusztítottak egy 11. századi temetőt, melynek sírjaiból I. (Szent) István (997/1000–1038), Béla *dux* (1048–1060) és Salamon (1063–1074) érméi kerültek elő.[2000] A Szentkirály-Templom-dűlőben [758. lh] talált templom körüli temető legkorábbi rétege a feltevések szerint 11. századi soros temető lehetett, padmalyos sírokkal, S-végű hajkarikákkal. A cinterem e fölé települt a templom felépítése után.[2001] Alpár-Dunszt-tanyáról [762. lh] egy nagyobb temető 6 síros részlete került elő, a leletek közt nyitott és S-végű hajkarika, sodrott karperec, I. András (1046–1060) denára található. A lelőhely 11. századi le-

[1989] Kovács 2011, 143–144.
[1990] Kulcsár 1992, 75–85.
[1991] Kada 1912, 323–325.
[1992] Szabó 1955, 124–125.
[1993] Kada 1896, 40–51; Hampel 1900, 633–644.
[1994] Kada 1896, 50.
[1995] *RégFüz* (1995), 79 (Pintér László); Varga 2011, 222.
[1996] *RégFüz* (1995) 79 (H. Tóth Elvíra).
[1997] Katalógus 1996, 325–327 (Horváth M. Attila).
[1998] Varga 2011, 222.
[1999] *RégFüz* (1973) 73 (H. Tóth Elvíra).
[2000] Pálóczi Horváth 1976, 301–302.
[2001] Varga 2011, 220, 77. jegyzet.

het.[2002] Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlőben [763. lh] rozettás lószerszámos, lovas női sírt találtak. Ékszerei közül csak gyöngyök és egy lekerekített végű pántkarperec maradt meg.[2003] A sírban VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz és Zóé császári kettős (913–919) átlyukasztott rézfollisa került elő.[2004]

Kiskunfélegyháza határa ugyancsak bővelkedik 10. és 11. századi temetőkben. A településtől északra, Kiskunfélegyháza-Nagykőrösi út, 341. tanya [744. lh] mellett egy részben bolygatott temető 10 sírját tárta fel Somogyvári Ágnes, melyek a 11. századra keltezhetők (S-végű hajkarikák, I. [Szent] László [1077–1095] érméje).[2005] Hasonló korú volt a Kiskunfélegyháza-Pákapuszta, Dósa-tanyán [745. lh] kibontott temetőrészlet is, a sírokban I. András (1046–1060), I. Béla (1060–1063) és Salamon (1063–1074) pénzeivel.[2006] Kiskunfélegyháza-Kántordombon [743. lh] 25-30 sírt elpusztítottak, 31-et feltártak. A leletanyagot nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott és huzal nyakperecek, kések, egyszerű mellkereszt, edények, kis méretű csüngős ruhaveretek, ezüstszalagok jellemzik. Az egyik sírban I. András (1046–1060) pénzét találták, több temetkezés padmalyos kialakítású volt. A lelőhely a 10–11. századra keltezhető.[2007] Közöletlen a Kiskunfélegyháza-Alpári út [740. lh] mellett feltárt 45 síros, feltehetőleg 10–11. századi temetőrészlet leletanyaga (S-végű hajkarikák, két fokos, orsógomb).[2008] Mellékleteket csak 6 sír tartalmazott. Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdombon [741. lh] egy gazdag mellékletű férfi lovas sírját többször is megbolygatták, így leleteinek egy része elveszett.[2009] A megmaradt tárgyak között aranyozott ezüst öv- és lószerszámveretek, küllős bronz szíjelosztó karikák, oldalpálcás zabla, körte alakú kengyelpár és nyeregdeszkák találhatók. A másik gazdag férfisírt építkezés során bolygatták meg Kiskunfélegyháza-Radnóti úton [742. lh].[2010] A leletmentő ásatás arra utal, hogy magányos temetkezés volt, mellékletei közül palmettamintás aranyozott ezüst tarsolylemezt, baltát, tegezt, íjcsontokat, kést, taplótartó bronz csövecskét, füles gombokat, csikózablát, körte alakú kengyelpárt és lócsontokat sikerült megmenteni. Az elhunyt mellett 39 db itáliai és francia érmét találtak, melyek részint a lószerszámot díszítették, részint az elhunyt derekánál, textilbe csavarva feküdtek. A pénzek kibocsátói az alábbiak voltak: II. (Vastag) Károly császár, majd francia király (881–887) 5 db, Odo francia király (888–898) 2 db, I. Berengar itáliai király (888–915) 2 db, I. Berengar császár (915–924) 4 db, Burgundiai Rudolf itáliai király (922–926) 4 db, II. Auvergne-i Vilmos gróf (918–926) 22 db. A várostól délre, Kiskunfélegyháza-Ferencszálláson [737. lh] két lovas sírt találtak, az egyiknek a leletei elkallódtak, a másik (női) temetkezés mellett nyitott hajkarikát, két lekerekített végű pántkarperecet, valamint 15 db sima kerek lószerszámdíszt, oldalpálcás zablát és körte alakú kengyelpárt tártak fel.[2011] Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, Pintér-tanyánál [738. lh] földforgatás során lovas íjász férfi sírját találták kétélű karddal, edénnyel, csikózablával és körte alakú kengyelpárral. Ugyanott néhány év múlva egy újabb lovas férfi temetkezése került elő, mellette fokos baltával, csikózablával, körte alakú kengyelpárral.[2012] Közöletlen a Kiskunfélegyháza-Petőfiszállás, Fazekas-tanyánál [764. lh] feltárt 34 síros 10–11. századi temetőrészlet, a sírok mellékletei között csiholókat, késeket, S-végű hajkarikákat, I. András (1046–1060) pénzeket említenek.[2013] Az előző lelőhelyek nyugati szomszédságában, de már egy másik kistáj, a Bugaci-homokhát területén található Bugac-Alsómonostor, Juhász-tanya [736. lh], ahol répavermelés során egy igen gazdag 10. századi női sírt bolygattak meg. A leletek között Szabó Kálmán 166 db ruhadíszt, zablát és kengyelpárt említ, a tárgyak a II. világháborúban elpusztultak.[2014]

A lelőhelyek következő nagyobb csoportja Csongrád város körzetében került elő. Legtöbbjük megmentése Tary László orvosnak, a helyi múzeum megalapítójának köszönhető. Csongrád-Bokros, Gyójai-dűlőben [767. lh] 5 sírt tártak fel, a leletanyagban kis méretű csüngős veretek, nyitott hajkarikák vannak.[2015] Csongrád-Mámai-dűlőben [768. lh] 21 sírt ástak ki (7 férfi, 3 nő, 4 gyermek, 7 nem meghatározható), melyek közül 15 melléklet nélküli volt. A leletek (kis méretű csüngős veretek, négyzetes átmetszetű, valamint állatfejes karperecek, gyűrűk, S-végű hajkarikák, I. [Szent] István [997/1000–1038]

[2002] Hampel 1907, 151–152.
[2003] Horváth 1993, 323.
[2004] Kovács 2011, 160.
[2005] Somogyvári 2003, 309–317.
[2006] Somogyvári 1992, 13–26.
[2007] Katalógus 1996, 330–331 (Horváth M. Attila).
[2008] FÉK 1962, No. 562, 48.
[2009] Katalógus 1996, 327–329 (Horváth M. Attila).
[2010] H. Tóth 1974, 112–126.
[2011] Kada 1912, 325–326.
[2012] Balogh 2003, 283–293.
[2013] Varga 2011, 220.
[2014] Szabó 1941, 287.
[2015] FÉK 1962, 25, No. 95.; Bálint 1991, 214, No. 30.

denára) 11. századi, esetleg a 10. század végén megnyitott temetőre utalnak. Ennek a helyén később templomot emeltek.[2016] Ugyanilyen korú és jellegű lehetett a Csongrád-Máté L. tanyája [769. lh] mellett talált 10 sír (S-végű hajkarikák, I. Isván denára, kés).[2017] Az ezredforduló táján áshatták meg azt a lovas sírt Csongrád-Petenchalmon [770. lh], amelyből kés, csikózabla és felemás kengyelpár (az egyik példány legyező alakú, a másik trapéz alakú változat) került elő.[2018] A környékről, Kettőshalomból és a Rozsár-dűlőből is vannak bizonytalan adatok lovas sírokról, ezek azonban nem ellenőrizhetők, így azokkal a továbbiakban nem számolok.[2019] Az azonban bizonyos, hogy a Csongrád-Just Gyula úton [771. lh] feltárt sírban S-végű hajkarikát, sodrott nyakperecet, gyűrűt és kis méretű csüngős veretet találtak.[2020] Hosszú ideig pusztították homokbányászással Csongrád-Vendelhalmon [772. lh] azt az eredetileg kb. 100-120 síros temetőt, melynek 48 sírját különböző leletmentések során tárták fel.[2021] Utóbbiak közül 25 temetkezés tartalmazott leletanyagot. Nyitott hajkarika 5, pödrött végű 1, S-végű 2 sírból ismert. A kéz és a kar díszei közül 1 pántkarperec, valamint 2 állatfejes, 2 huzal, valamint egy négyzet átmetszetű változat került elő, s találtak egy pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrűt is. Három női sír tartalmazott fém ruhadíszeket: egyikben kis méretű csüngős veretek, a másikban préselt rozetták, a harmadikban aranyozott ezüst lábbeliveretek voltak. Viszonylag gyakori a fegyver: 7 sírban fordult elő íjászfelszerelés, s találtak 4 szablyát is. Ugyanez a helyzet a lovas temetkezésekkel: 3 sírban lócsontok, 4 sírban csak lószerszám feküdt, utóbbiak között volt egy trapéz alakú vállas kengyelpár is. A rendelkezésünkre álló leletanyag alapján úgy vélem, a temetőt a 10. század középső harmadában nyithatták meg, s utolsó sírjai az ezredforduló éveiben kerülhettek a földbe. Hasonló korú lehetett az a temető is, melynek állatfejes karperecet viselő egyik sírját Csongrád-Tyukász-tanyánál találták [773. lh].[2022] Csongrád-Felgyőn, a Csizmadia-tanya [774. lh] mellett 40 sírt tártak fel, melyek közül 17 melléklet nélküli volt.[2023] Az ékszereket nyitott, valamint 6 sírban korai S-végű hajkarikák, sodrott nyakperec, huzalkarperecek, pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrű és ereklyetartó mellkereszt jellemzi, a ruhadíszek között füles gombok, egy sírban kis méretű csüngős veretek, egy másikban kerek és rombusz alakú veretek fordulnak elő. A fegyvereket egy sírban nyílcsúcsok, egy másikban kétélű kard képviseli. Lovas síroknak, lószerszámnak nincs nyoma. A temető a vendelhalmival [772. lh] részben egykorú, de annál mellékletekben szegényesebb lehetett. Feltehetőleg a 10. század második felében használták, felhagyására az ezredfordulón, de legkésőbb a 11. század első negyedében került sor. A kései lelethorizontok értékelése szempontjából nagyon fontos, s sajnos rendkívül ritka a 11. századi temetők teljes, vagy csaknem teljes feltárása. Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben [848. lh] egy ilyen lelőhely 127 sírját tárta fel és közölte Mészáros Patrícia mintaszerű alapossággal.[2024] A temető északi, nyugati és déli szélét a nagy területre kiterjedő (102.571 m²-es) ásatáson teljes biztonsággal lehatárolták, egyedül a megelőző feltárással nem érintett területen fekvő keleti oldalán folytatódhatnak a temetkezések, megítélésem szerint ott a síroknak mintegy 20-25%-a rejtőzhet a földben. A temetkezések két elkülönülő csoportra oszlanak. A 127 sír 8%-a padmalyos kialakítású, 24 szabályos formájú sírgödör pedig üres volt. Az eltemetettek nemi megoszlása egyenletes (40 férfi, 32 nő, 32 gyermek, 1 nem meghatározható). Mellékletet 56 csontváz mellett találtak, nyitott és körte alakú hajkarikákat, valamint az S-végű hajkarikák változatait, köztük a kései bordázott végű, valamint a szélesre kalapált végű (úgynevezett nyitrai típusú) példányokat. Jellemzőek a fóliás gyöngyök, a 11. századi gyűrűtípusok, de előkerült egy líra alakú csat, 3 db kés, egy vasbalta, valamint egy csiholó is. Érméket 8 sírból ismerünk: 1 db I. (Szent) István (997/1000–1038), 1 db I. (Orseolo) Péter (1038–1041, 1044–1046), 5 db I. András (1046–1060), 2 db I. (Szent) László (1077–1095) veretet. Ez utóbbiak az egyéb leletekkel összhangban megbízhatóan kijelölik a temető használatát a 11. századra, annak elejétől a végéig. A közösség tagjai kar- és nyakpereceket, ruhadíszeket nem temettek a halottaikkal. Az egyszerű hajkarikák és a líra alakú csat kivételével a sírokból hiányzik minden, a 10. századi előzményekre utaló tárgytípus. Csongrád-Bogárzón [778. lh] Tary László talált egy sírban S-végű hajkarikákat és granulációs díszítésű aranygyűrűt.[2025] Csongrád-Kádár-tanyánál, Forgó Pál földjén [775. lh] 1892-ben kerültek elő sírok hajkarikákkal, gyűrűkkel, gyöngyökkel, lócsontokkal. Az egyik sírban

[2016] Szélt 1941a, 171–172.
[2017] FÉK 1962, 29, No. 189.; Bálint 1991, 217, No. 46.
[2018] Hampel 1900, 609.
[2019] Bálint 1991, 217, No. 45, No. 49.
[2020] Bálint 1991, 217, No. 43.
[2021] Párducz–Tary 1939, 189–199; Katalógus 1996, 305–307 (Fodor István); Varga 2013, 105–143.
[2022] Bálint 1991, No. 50, 217.
[2023] Párducz 1946, 131–148.
[2024] Mészáros 2014, 527–587.
[2025] Bálint 1991, 216, No. 41.

I. (Szent) István (997/1000–1038) érméje feküdt. A bizonytalan adatok miatt a temetőt a 10–11. századon belül nem lehet pontosabban keltezni.[2026] Csongrád-Bokroson, a Rekettyés-ér mellett, Deák Rókus tanyájánál [776. lh] 6 sírt tártak fel, S-végű hajkarikák, sodrott nyakperec, négyszög átmetszetű, valamint állatfejes karperec, kauricsigák, pántgyűrű, kis méretű csüngős veretek, kúp alakú ruhadíszek, nyílhegy, valamint I. (Szent) István (997/1000–1038) érméje került elő egy 10–11. századi, talán zömmel az ezredforduló körüli évtizedekre keltezhető temetőből.[2027] Csongrádon a Vidre-ér partján Greskovics József földjén [777. lh] kiforgatott sírokban pödrött és S-végű hajkarikák, karikagyűrűk kerültek elő, míg Tyukász J. tanyája mellett 33 sírt forgattak ki, melyek leleteiből csak egy állatfejes karperecet sikerült megmenteni [773. lh]. Ez esetben nem tisztázott, hogy az egymáshoz közeli területen egy vagy két temetőt érintett-e a bolygatás?[2028] Az eddig megismert csongrádi lelőhelyekhez hasonlóan e temető vagy temetők is a 10. század második fele – a 11. század első fele közötti időszakra keltezhetők.

Csongrád határát elhagyva, Tömörkény-Piactéren [784. lh] két sírt talált Csallány Gábor.[2029] Egyiküket szablyával, nyilakkal, körte alakú kengyelpárral temették el, a másik mellől csak egy íjmarkolatcsontot lehetett megmenteni. Valószínűleg egy kisebb 10. századi temetőhöz tartozhattak. Tömörkény-Jajgatóhalmon [785. lh] egy 11–12. századi, utolsó periódusában talán már templom körüli temető sírjait forgatták ki, mint arról a leletek között talált I. (Szent) László (1077–1095), II. (Vak) Béla (1131–1141) és IV. István (1163–1165) pénzek tanúskodnak.[2030] Csanytelek-Dilitoron [781. lh] egy ismeretlen sírszámú nagyobb temető 50-60 sírját elpusztították, 65 temetkezést leletmentő ásatások során tártak fel.[2031] A temetőben volt egy lószerszámos íjász temetkezés is körte alakú, valamint trapéz alakú vállas kengyelpárral. Egy női sírban kis méretű csüngős ruhadíszeket találtak, az ékszerek a 10. század második felére és a 11. századra jellemző változatok. A 10–11. századi keltezést alátámasztja az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) terjedő érmék sorozata. Pontosan ugyanilyen jellegű volt a Csanytelek-Síróhegyen [782. lh] feltárt 24 síros temetőrészlet is.[2032] Ebben is találtak egy nyúzott lovas temetkezést, valamint a 10–11. századi ékszerek mellett VI. Leó(n) bizánci császár (886–912) rézfollisát, s I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. András (1046–1060) királyok érméit. Fontos adat, hogy utóbbi érme együtt került elő egy öntött kerek ruhadíszsorozattal, ismételten alátámasztva az ilyen jellegű tárgyak 11. század közepéig adatolható használatát. Talán Csanytelek harmadik ilyen jellegű temetőjét jelzi a szentkúti tizedi iskola [783. lh] mellett talált S-végű hajkarikás sír.[2033]

„A temetők láncolata Baks határában is folytatódik. Baks-Köztársaság u. lelőhelyen [814. lh] 10 sírral (6 férfi, 3 nő, 1 nem meghatározható) feltárták egy, a 10. század második fele – a 11. század közepe között használt kis temető részletét. A szegényes leletanyagot a férfiaknál kések és csiholók alkotják. Egy női sírban viszont nyitott hajkarikákat, aranyozott ezüst kerek ingnyakdíszeket, négyzetes átmetszetű karperecet, ezüst nyakperecet és öntött bronzból készült gyűrűt találtak.[2034] Hasonló korú lehet a Baks-Iskolánál [816. lh] előkerült 3 sír is (hurkos-kampós záródású sodrott nyakperec, bronzgyűrű, nyitott hajkarika).[2035] Bakson Kelemen és Juhász I. szőlőjében [817. lh] kiforgatott sírokból S-végű hajkarikákat, huzalkarperecet és pántkarperecet mentettek meg.[2036] A Csongrád környéki jellegzetes lelőhelycsoport délen a pusztaszeri lelőhelyekkel zárul. Pusztaszer-Rohodai-dűlőben, a Gyovai-parton [779. lh] homokbányászás közben találtak egy sírt, négyzetes átmetszetű karpereccel.[2037] Pusztaszer-Kádár-dombon [786. lh] feldúlt 11. századi sírokból S-végű hajkarikákat, fonott és rombusz átmetszetű gyűrűket, valamint I. (Szent) István (997/1000–1038) érméjét mentették meg.[2038] Ópusztaszer-Kiszner-tanyánál [787. lh] egy homokbányában 3 sírt találtak. Kettő lovas íjász férfi volt, egyikük nyitott arany hajkarikát viselt, a 3. sírban melléklet nélküli gyermek nyugodott.[2039]

[2026] Sz. n.: Különfélék *ArchÉrt* 13 (1893), 95; Szélt 1941a, 172.
[2027] FÉK 1962, 29, No. 187.; Lőrinczy–Szalontai 1993, 292.
[2028] FÉK 1962, 30, No. 193–194.
[2029] Csallány 1941, 189–190.
[2030] FÉK 1962, 81, No. 1159.; Bálint 1991, 260, No. 315.
[2031] Szélt 1941, 245–252.
[2032] Szélt 1941a, 169–171.
[2033] FÉK 1962, 28, No. 168.; Bálint 1991, 216, No. 35.
[2034] *RégKutMagy* 2009, 136. No. 27. (Balogh Csilla); Balogh et al. 2017, 667–711. – A temetőrészlet korát a szerzők a 8. sír C14-es vizsgálata alapján a 11. század végére teszik, magam ezt a keltezést a leletanyag összetétele alapján túl késeinek tartom.
[2035] Hampel 1907, 176.
[2036] Szélt 1941a, 169.
[2037] Lőrinczy–Szalontai 1993, 295.
[2038] FÉK 1962, 63, No. 841.; Bálint 1991, 246, No. 214.
[2039] Vályi 1994, 387–403.

Pusztaszertől délre már egy újabb kistáj kezdődik, a Dorozsma–Majsai-homokhát, mint látni fogjuk, az előzőektől merőben eltérő jellegű lelőhelyekkel. A terület keleti részén a Tiszai-ártérből kiemelkedő szárazulatokon találjuk a legnépesebb lelőhelyeket. Ezt a területet keleten és délen a Tisza, nyugaton a több ágra szakadt Maty-ér, északon a semlyékes, mocsaras Fehér-tó, Fertő-láposa és a Baktó határolta, Algyőtől Szentmihálytelekig összefüggő vízrendszert alkotva.[2040] E területen belül több temető is előkerült. Szeged-Székhalmon [820. lh] egy rézkori kurgánba utólag beásott lovas íjász sírját találták.[2041] Sándorfalva-Eperjesen [808. lh] 105 sírral (24 férfi, 43 nő, 35 gyerek 3 nem meghatározható) teljesen feltárt egy 10. századi temetőt Galántha Márta és Fodor István.[2042] A temetőben 12 férfi mellett találták meg az íjászfelszerelés elemeit, más fegyver a sírokban nem volt. Kettejükkel lószerszámot (csikózabla, körte alakú kengyelpár) is temettek. Aranyozott ezüst ruhadíszeket 6 nő sírjában találtak: 2 nő ruházatához négyzet alakú öntött kaftánveretek tartoztak, 2 sírban préselt kaftánveretek feküdtek. Az inget 3 sírban rombusz alakú, 1-1 sírban csüngős, illetve kerek rozettás veretek díszítették. Az ékszerek közül figyelemre méltó 2 öntött gömbsorcsüngős fülbevalópár, a gyűrűket huzal, sodrott, köves, valamint pajzs alakúan kiszélesedő változatok képviselték. Karjukat huzal, sodrott és ezüst pántkarperecek ékesítették. Egy-egy sírban volt edény, ólomkereszt A temető egyetlen érméje Odo francia király (887–898) verete. A sírok kb. 10%-a padkás, illetve padmalyos kiképzésű volt. A temető használatát Fodor István a 10. század második harmadára keltezte.[2043] Sándorfalvától délre, 8 kilométer távolságra került elő Kürti Béla ásatása során a 82 sírral (antropológus meghatározása szerint: 41 férfi, 20 nő, 12 gyerek, 4 *juvenis*, 5 meghatározhatatlan; a régészeti leletek alapján: 48 férfi, 31 nő, 3 meghatározhatatlan) teljesen feltárt újabb 10. századi temető Algyő-258. kútkörzetben [809. lh] *(86. kép)*.[2044] A méltóságjelvények közül övvereteket 2 férfi mellett találtak. A fegyverzetet egyetlen szablya mellett a 18 sírban feltárt íjászfelszerelés elemei (köztük 7 tegez, 10 csontborítású íj) alkotják. A temető gazdagságát elsősorban az aranyozott ezüstveretes női díszruhák jelzik. A változatos ékítmények közül 11 sírban fordultak elő kerek pitykék, 5 sírban kis méretű csüngős veretek, 2 sírban nagy méretű csüngős kaftánveretek, ugyancsak 2 sírban rombusz alakú ruhadíszek, 6 sírban préselt ruhadíszek, s veretes lábbelit 2 nő viselt. Csak egyetlen temetkezésben találtak gömbsorcsüngős fülbevalót, általánosan jellemző viszont a nyitott hajkarikák, a huzal-, sodrott és pödrött végű pántkarperecek, pántgyűrűk használata. Egy kislány sírjában lemezes hajfonatkorongot és ólomkeresztet találtak. Gyakori volt az ételmelléklet adása: edényt 7, állatcsontot 28 sírban figyeltek meg. Lócsontokat 13 sír mellett tártak fel (12 férfi, 1 nő), további 6 sírban csak lószerszám feküdt (2 férfi, a másik 4 sír nemét nem sikerült kideritenem). Az ásató a temető használatát a 10. század első felére keltezte. Elemzése szerint *„...a vizsgált temető esetében származását tekintve a magyarságon belül különböző helyről, környezetből eredő két csoporttal kell számolnunk, melyek első tagjai valamikor a IX–X. század fordulóján telepedtek meg az algyői tájon. Legkorábbi tagjaik valószínűleg a Kárpátoktól keletre születtek, s talán a Duna–Tisza közét megszálló fejedelmi törzs kíséretéhez csatlakozva fegyveres szolgálatot láttak el a Tisza-gázló mellett. Egykori nagyobb közösségükből magukkal hozták sajátos ruházatukat, hajviseletüket; egymástól alapjaiban nem, de részleteiben eltérő temetkezési szokásaikat. Első halottaikat úgy temették el, hogy mellettük később elhaló hozzátartozóiknak is helyet biztosítottak. E családi sírbokrok kb. két generáció alatt bővültek az ismert létszámra; s talán kevéssel a X. század közepe után, legkésőbb Géza fejedelem trónra kerülése táján szakadtak meg a temetkezések."*[2045]

Talán egy másik hasonló jellegű temető is rejtőzik Algyő határában: a Távvezetékindító Állomás mellett [810. lh] egy női sír került elő huzalkarperecekkel és rombusz alakú ruhadíszekkel.[2046] Szintén Kürti Béla ásatásán került elő a 13 sírral (5 férfi, 5 nő, 2 gyerek, 1 nem meghatározható) teljesen feltárt temető Szeged-Csongrádi úton [811. lh].[2047] A férfiak itt is erősen felfegyverzettek: egy-egy szablya és szablyamarkolatú kard mellett 3 sírban találtak íjászfelszerelést. Méltóságjelvények a férfiak mellé nem kerültek. Egy-egy nő ruházatát díszítették rombusz alakú, illetve préselt ruhaveretek. Az ékszerkészletben gyöngyökről, sodrott karperecekről történik említés. A férfiak közül kettővel lócsontokat, másik kettővel csak lószerszámot temettek. A szablyamarkolatú kardos harcos sírjában VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz – II. Rómanosz bizánci

[2040] Szalontai 2016, 687.
[2041] Kürti 1994, 373.
[2042] Fodor 1985, 17–33.
[2043] Katalógus 1996, 348–349 (Fodor István).
[2044] Kürti 1978–1979, 323–347; Kürti 1997, 21–31; Kürti 1998, 15–36; Kürti 2001.
[2045] Kürti 1997, 23.
[2046] *RégKutMagy* 2009, 128, No. 6 (Deák Andrea).
[2047] Kürti–Szegfű 1983, 272; Kürti 1996, 59–64.

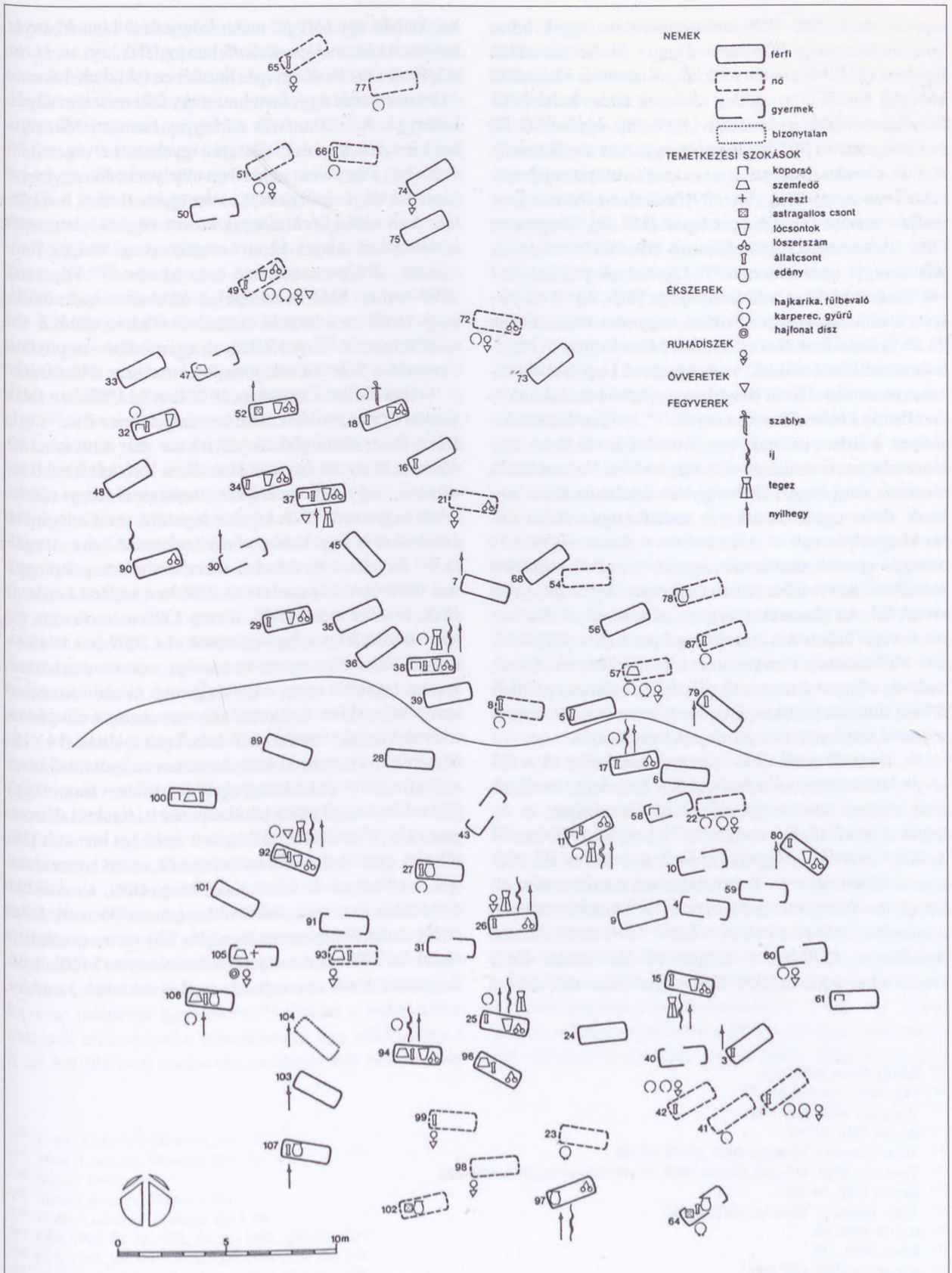

86. kép. Az algyői temető két sírcsoportja (KÜRTI 2001, 23, 16. kép nyomán)

társcsászárok (945–959) ezüstérméje, az egyik lovas íjász mellett pedig Provence-i Hugo – II. Lothar itáliai királyok (931–947) denára feküdt. A temető a 10. század középső harmadára, esetleg második felére keltezhető. Sajnálatos módon a sándorfalvi [808. lh], algyői [809. lh] és Csongrádi úti [811. lh] temetők egyaránt közöletlenek, a rájuk vonatkozó adatokat a szűkszavú előzetes jelentésekből igyekeztem kigyűjteni. Közöletlen a ma már Szegedhez tartozó Tápé-Sertéstelepen [821. lh], Trogmayer Ottó leletmentése során előkerült lovas sír is, melynek leletanyagát nem ismerem.[2048] Ugyancsak publikálásra vár Szeged-Makkoserdő leletanyaga [815. lh]. A lelőhelyen szarmata és avar sírokkal vegyesen minimálisan 23 10. századi temetkezést is talált Móra Ferenc. A nagyszámú melléklet nélküli, vagy egyszerű tárgyakkal (kések, vascsatok) ellátott temetkezés miatt a korszakunkba sorolhatók különválasztása nehéz.[2049] Az íjászfelszerelés elemeit 4 sírban találták meg. Közülük kettő lovas, egy lószerszámos temetkezés volt. Egy további lószerszámos sír neme nem ismert. A kengyelek általában körte alakúak, de az egyik temetkezés mellett trapéz alakú vállas kengyelpár volt. A női viseletet 4 sírban kis méretű csüngős veretek ékesítették, egyikben préselt vereteket is találtak. Két további sírban csak öntött kerek pitykéket tártak fel. Az ékszereket nyitott, pödrött és néhány korai S-végű hajkarika, sodrott nyakperecek reprezentálják. Változatosak a karperecek: előfordul huzal-, fonott, sodrott, négyzet átmetszetű, állatfejes, valamint pontkörökkel díszített pántkarperec is. A temetőt a 10. század második felére, 11. század elejére keltezhetjük.

A Tisza és a Maty-ér között helyezkedik el a felső-pleisztocénben és a holocénben kialakult, áradások által soha el nem öntött maradvány löszsziget, az öthalmi domb [818. lh], melyen 1879-ben,[2050] 1950-ben[2051] és 2009-ben[2052] honfoglalás kori sírok kerültek elő, összesen 26 temetkezés. E temetkezések azonban nem alkottak összefüggő temetőt, hanem több kisebb-nagyobb csoportban helyezkedtek el a közel 1400 méter hosszú dombháton. 1879-ben a Szeged városát romba döntő áradás után árvízvédelmi töltés építéséhez nyitottak a helyszínen egy 600×50 méter kiterjedésű homokbányát, melynek kitermelése során 5 honfoglalás kori sír került elő. Ezek sem mind egymás közelében feküdtek, hanem a 3+2 temetkezés egymástól mintegy 250 méterre helyezkedett el. A leletmentést a Magyar Nemzeti Múzeumból kirendelt Varázséji Gusztáv igyekezett elvégezni.[2053] 1950-ben a területen akkoriban elhelyezkedő szovjet katonai laktanya építkezései során újabb sírokra bukkantak. A mostoha körülmények között végzett leletmentés során Bálint Alajos 13 sírt mentett meg, melyek fotózásáról, térképezéséről szó sem lehetett.[2054] Végezetül 2009-ben az M43-as autópálya építéséhez kapcsolódó, nagy területre kiterjedő megelőző feltárás újabb 8 sírt eredményezett.[2055] A lelőhelyek egymáshoz viszonyított topográfiai helyzetének a meghatározására több kísérlet is történt. Bálint Csanád az 1879-ben és 1950-ben talált sírokat egy nagyobb temető két részletének vélte,[2056] míg Kürti Béla állásfoglalása szerint ma már nem lehet eldönteni, hogy itt egymás közelében lévő két kisebb temetőről, vagy egy temető két alkalommal feltárt részleteiről van-e szó?[2057] A kérdést legutóbb (már a legújabb ásatásokat is figyelembe véve) Szalontai Csaba vizsgálta.[2058] Részletes és minden szempontból megalapozottnak tűnő okfejtése szerint az 1950-ben végzett ásatás az 1879. évi 3+2 sírtól 1000, illetve 1300 méterre van, s a kettő között félúton helyezkednek el a 2009-ben talált sírok.[2059] Véleményem szerint azonban nem csupán három, hanem legalább négy, vagy még több kisebb sírcsoport van a helyszínen. Szalontai rekonstrukcióját elfogadva, a terület északi részén 1879-ben 3 sírt találtak (14., 18., 41. sírok), valamennyi lovas temetkezés, utóbbiból megmaradt a körte alakú kengyelpár és a zabla, valamint egy lekerekített végű ezüst pántkarperec is. Ezektől délnyugatra kb. 250 méterre feküdhetett újabb két lovas sír (39., 40. sír), egyikben kerek ezüstpitykék, ezüst lemezszalagok, nyílhegyek és körte alakú kengyelpár, a másikban csikózabla és trapéz alakú vállas kengyelpár volt. E két sírtól ismét délnyugatra legalább 300 méter távolságra tárták fel 2009-ben az újabb 8 temetkezést (5 férfi, 1 nő, 2 gyerek). Ezek sem egymás mellett feküdtek azonban,

[2048] Említi: Kürti 1994, 373.
[2049] FÉK 1962, No. 959, 69–70.
[2050] Varázséji 1880, 323–336.
[2051] Bálint 1968, 47–89.
[2052] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 25–38, 62–88.
[2053] Varázséji 1880, 323–336; Bálint 1968, 47–48; Szalontai 2016, 689–692.
[2054] Bálint 1968, 54–68.
[2055] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 25–38.
[2056] Bálint 1968, 64.
[2057] Kürti 1994, 374.
[2058] Szalontai 2016, 688–699.
[2059] Szalontai 2016, 692, 4. kép. – Vele egyidőben a legújabb leletek közlése és értékelése során Lőrinczy Gábor és Türk Attila foglalkozott azoknak a régebbi leletekhez való régészeti és topográfiai viszonyával, s Szalontaihoz hasonló eredményre jutottak, lásd: Lőrinczy–Türk–Marcsik 2015, 41–42, 152. kép.

hanem 1-2-2-3-as csoportokban, egymástól 45-250 méter távolságra.[2060] Az öt férfiből négy mellett találtak lócsontokat és lószerszámot, egyiknek ezüstlemezekkel díszített lószerszáma és nyerge volt, ruházatát aranyszalagok és kerek aranyrozetták díszítették. Mindegyikük mellett ott feküdtek az íjászfelszerelés elemei, egyikük tarsolyának a zárószíját veretekkel ékesítették. Egy férfi sírjában 3 db Berengar *rex* (888–915) és 1 db Berengar *imperator* (915–924) érme feküdt. Az egyetlen nőt szintén lóval és lószerszámmal temették, ruházatára rombusz alakú díszítményeket varrtak. Az egyik gyermek szintén kapott lovat és lószerszámot, s két nyilat; viseletét másodlagosan felhasznált csörgős veret díszítette, a másik gyermeket csak egy ezüst karpánttal hantolták el. Végezetül e csoporttól délnyugatra 620-650 méterre feküdt a Bálint Alajos által megmentett 13 sír (3 férfi, 4 nő, 1 gyerek, 5 nem meghatározható). A sírok közül hat melléklet nélküli volt, ezek közül kettőt feldúltak. Két férfi mellett találtak lócsontokat, lószerszámot és íjászfelszerelést, egyikük sírjába Berengar *rex* (888–915) egy érmét tették. A nők nyitott hajkarikákat, pántgyűrűket, huzal- vagy lekerekített végű pántkarpereceket viseltek. Egyikük ruházatát kis méretű csüngős veretek ékesítették. A lelőhely a többszöri leletmentés ellenére sem tekinthető teljesnek, hiszen az olykor nagyfelületű ásatások sem terjedtek ki a dombsor egészére. Az eddig megtalált sírok szórtan, egymástól olykor több száz méterre helyezkednek el, így egyáltalán nem zárható ki, hogy további temetkezések rejtőznek még a földben. Kérdéses még a lelőhely jellegének a megítélése is, hiszen az több kritérium alapján sem a magányos sírok, sem a temető fogalmával nem írható le egyértelműen.[2061] E kérdéskörre az összefoglaló fejezetben még visszatérek. Az eddig talált 26 sír együttes, átfogó értékelése még nem született meg. Bálint Csanád értelemszerűen még csak az 1879-es és 1950-es leletmentések eredményeivel foglalkozhatott,[2062] a legújabb feldolgozás szerzői viszont (véleményem szerint módszertani szempontból megkérdőjelezhető megközelítéssel) kizárólag a 2009-ben napvilágra került sírokra koncentráltak, s a korábbi leleteket kevéssé méltatták figyelemre.[2063] Főként a radiokarbon mérések eredményeire támaszkodva úgy vélik, hogy e 8 sír két időrendi csoportba osztható: egy részük még a 9. század utolsó harmadában (874–891 között) került a földbe, a többiek viszont zömmel a 10. század második felére keltezhetők (legkorábbi eltemetésük 937, 965 és 989 után történhetett).[2064]

A további lelőhelyek már a Maty-értől nyugatra, a Duna–Tisza közi homokhátság (közelebbről a Dorozsma–Majsai-homokhát kistáj) területén kerültek elő. Szatymaz-Őszeszéken [788. lh] 1935-ben rozettás lószerszámos női lovas sírt dúltak fel.[2065] Szatymaz-Vasútállomáson [789. lh] egy nagyobb 11. századi temetőt bolygattak meg: kb. 61 sírt szétroncsoltak, 192 temetkezést feltártak, a leletanyag közöletlen. Zömmel melléklet nélküli sírok, a leleteket S-végű hajkarikák jellemzik.[2066] Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földjén [790. lh] 30 sírt találtak, melyek közül 11 melléklet nélküli volt. A mellékletekben leggazdagabb férfi mellé aranyozott ezüstveretes övet, szablyát, íjászfelszerelést, lovat és lószerszámot fektettek. Íjászfelszerelés elemei további 5 sírban voltak, 2 közülük fokos baltát is tartalmazott. Az ékszereket nyitott hajkarikák, gyöngyök, lemezes hajfonatkorong jellemzi. Egy női sírban voltak ismeretlen típusú ezüst ruhadíszek és veretes lábbeli. Lovas temetkezést 2 férfi, lószerszámot 2 férfi és egy ismeretlen nemű egyén kapott.[2067] A temető a 10. századra keltezhető. Szatymaz-Jánosszállás, Katonaparton [791. lh] 6 sírral (1 férfi, 2 nő, 3 nem meghatározható) teljesen feltárt Bálint Csanád egy kis 10. századi temetőt.[2068] A férfi mellett íjászfelszerelés maradványai, az egyik nő sírjában préselt kerek kaftánveretek voltak, a másik viseletét kis méretű csüngős ruhadíszek, csüngős kaftánveretek, lemezes hajfonatkorong, alsó ívén áttört félhold alakkal díszített fülbevalók, pántgyűrű ékesítette.

A lelőhelyek következő csoportja Kiskundorozsma határában található. Kiskundorozsma-Gépállomáson [792. lh] 1965-ben feltárt közöletlen sírokból íjászfelszerelést, huzalkarperecet, pödrött végű hajkarikát és lószerszámot említenek, a leletek a 10. század második felére keltezhetők.[2069] Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár [793. lh] területén feltárt 10. századi sírban pödrött végű pántkarperec, huzalgyűrű, edény és állatcsont feküdt.[2070] Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlőn [794. lh] Bálint Alajos szablyamarkolatú karddal, ezüst lemeztöredékekkel, oldalpálcás zablával, trapéz alakú vállas kengyelek-

[2060] Türk– Lőrinczy–Marcsik 2015, 43.
[2061] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 44–45.
[2062] Bálint 1968.
[2063] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015.
[2064] Türk– Lőrinczy–Marcsik 2015, 98.
[2065] FÉK 1962, 68, No. 938; Bálint 1991, 250, No. 237.
[2066] FÉK 1962, 68, No. 939; Bálint 1991, 250, No. 238.
[2067] FÉK 1962, 69, No. 954; Bálint 1991, 226, No. 109.
[2068] Bálint 1991, 19–37.
[2069] Bálint 1991, 232, No. 117.
[2070] Szél 1941a, 172.

kel eltemetett lovas sírt mentett meg.[2071] Az M5-ös autópálya építését megelőző, nagy felületen végzett megelőző feltárások nyomán sikerült újabb jelentős lépést tenni az úgynevezett magányos vagy páros sírok és a kis sírszámú temetők értékelésének területén.[2072] Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát lelőhelyen [812. lh] előbb egy körárkos lovas íjász sírját tárták fel, akinek ruházatát és lószerszámát 18 db átfúrt érme díszítette a 926–950 közötti időszakból,[2073] majd ettől 200 méter távolságra újabb 10 sírt (4 férfi, 2 nő, 4 gyerek) tártak fel.[2074] A férfiak közül az egyik lovas íjász volt két(!) trapéz alakú vállas kengyelpárral, a másik három szegényes (nyitott hajkarikák, huzalkarperec, juhcsontok) vagy melléklet nélküli. Szegényes ékszerekkel vagy melléklet nélkül temették el a gyermekeket is. A női sírok egyike pompás viseletben nyugodott (arany rombusz alakú ruhaveretek, préselt ezüst kaftánveretek, négyzet alakú aranyozott ezüst övveretek, veretes lábbeli), ékszereit hajfonatot ékesítő veretsor, köves aranygyűrű, sodrott lábperecek alkották. Találtak mellette egy edényt, valamint nyúzott lovas temetkezést csikózablával és körte alakú kengyelpárral. A másik nő viseletét gömbsorcsüngős fülbevalók, huzalkarperecek és öntött kerek ruhadíszek ékesítették. A sírok eltemetésének időszakát a régészeti, numizmatikai és radiokarbon adatok alapján a 10. század harmadik negyedére tették a leletanyag feldolgozói.[2075] A hosszúháti lelőhelyektől délre több mint 4 kilométer távolságra egy hasonló temetkezési egységet találtak a megelőző feltárások során Kiskundorozsma-Subasán [813. lh].[2076] A 7 sír (4 férfi, 3 nő) zömét nagyon alaposan kiraboltak. A férfiak mellett három sírban meg lehetett figyelni a lovas temetkezés maradványait, egyikük mellett csontlemezekkel díszített nyereg, tegeztöredékek, kerek ezüstpitykék és aranylemezke feküdt. A női sírok közül kettőt ugyancsak kiraboltak, a sírgödörben csupán néhány füles gomb maradt, a harmadik melléklet nélküli volt. E kis temetőtől 150 méterre egy újabb, eddig még közöletlen fegyveres lovas sírt találtak.[2077]

A következő hasonló jellegű lelőhely Zsombón található. Zsombó-Ménesjárás-dűlőben [823. lh] találták egy lovas íjász sírját nyitott hajkarikával, juhcsonttal, nyílcsúcsokkal, zablával és körte alakú kengyelpárral.[2078] Ugyancsak lovas íjász férfi nyugodott Zsombó-Bábadűlőn (csontos íj, nyilak, tegez, derekán ezüstlemezek, körte alakú és karoling-normann kengyel) [780. lh].[2079] Keletebbre, Üllés-Árpád-dűlőn [822. lh] földmunkák során dúlták fel egy férfi lovas sírját. A megmentett leletek között íjcsontok, nyílcsúcsok csont botvég és körte alakú kengyelpár van. A hitelesítő ásatás újabb temetkezést nem talált a környezetében.[2080] Bordányról három honfoglalás kori leletről tudunk. Bordány-Mező-dűlőben [797. lh] egy magányos lovas férfisírt találtak szablyával, kengyellel, a lelet közöletlen.[2081] Bordány-belterületen [796. lh] egy rozettás lószerszámveretekkel, oldalpálcás zablával, körte alakú kengyelpárral felszerelt nő lovas sírját bolygatták meg, a hitelesítő ásatás során nem bukkantak újabb temetkezésekre.[2082] Bordány-Kistemplomtanyán [795. lh] szintén női lovas sírt bolygattak meg, akinek viseletét rombusz alakú ruhadíszek és négyzetes övveretek ékesítették.[2083] Keletebbre, Csorva-Ruzsajáráson [799. lh] egy sírból lekerekített végű pántkarpereceket mentettek meg.[2084] Domaszék-Nógrádi A. tanyája [798. lh] mellett szőlőtalaj forgatása során lovas férfisírt bolygattak meg, melyben aranyozott ezüstvertes öv, lekerekített végű ezüst pántkarperecek, csiholó és körte alakú kengyelpár volt.[2085] Szeged (ma: Domaszék)-Bojárhalmon [800. lh] földmunkák során 5 sírt találtak.[2086] Közülük egy melléklet nélküli, egy másikban csak egy nyílcsúcs feküdt, további kettő lovas, lószerszámos sír volt ugyan, de ezen kívül csupán egy nyitott hajkarikát, illetve huzalkarpereceket és két négyzet alakú aranyozott ezüstveretet találtak bennük. A lelőhely, s egyben a 10. századi Kárpát-medence leggazdagabb női temetkezései közé tartozik viszont a 272 db tárgyat tartalmazó 3. sír, melynek ékszerei közül öntött gömbsorcsüngős fülbevalók, arany karneolköves fejes gyűrű, pödrött

[2071] Bálint 1963, 91–100.
[2072] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 358; Lőrinczy–Türk 2011, 431; Türk– Lőrinczy–Marcsik 2015, 43–45.
[2073] Provence-i Hugo (926–945) 3db, Provenve-i Hugo – II. Lothar (931–947) 3 db, II. Lothar (946–950) 9 db, valamint 3 db töredékes, meghatározhatatlan érme.
[2074] Lőrinczy–Türk–Marcsik 2015, 11–23.
[2075] Lőrinczy–Türk–Marcsik 2015, 96–97.
[2076] Lőrinczy–Türk–Marcsik 2015, 23–25.
[2077] *RégKutMagy* 2005, 286 (Mészáros Patrícia – Paluch Tibor – Szalontai Csaba).
[2078] Lőrinczy–Türk–Marcsik 2015, 40.
[2079] Lőrinczy–Szalontai 1993, 296–297; Lőrinczy–Türk–Marcsik 2015, 38–40.
[2080] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 355–356.
[2081] *RégFüz* 1973, 54 (Kürti Béla).
[2082] Dienes 1956a, 36–53.
[2083] Bálint 1991, 232, No. 120.
[2084] FÉK 1962, 30, No. 201.; Bálint 1991, 218, No. 52.
[2085] Hampel 1907, 138–140.
[2086] Hampel 1900, 683–689; Hampel 1905, II. 573–578; Fettich 1937, 84; László 1944, 150–156.

végű pántkarperec és állatfejes karperec került elő, ruházatát pedig több tucatnyi veret (préselt lemezkorongok, kerek pitykék, csüngős ing- és kaftánveretek, lábbeliveretek) díszítették.[2087] A ruhadíszek elrendezése a sír bolygatottsága miatt sajnos nem rekonstruálható.

Röszke (Szeged)-Alsótanya-Feketeszél [801. lh] lelőhelyen több sírt feldúltak, majd Tömörkény István és Móra Ferenc leletmentései nyomán összesen 21 sírt találtak, ezek többsége azonban avar kori. Feltehetőleg 3 sírt keltezhetünk a 10. századra, az elsőben csak vastöredékek voltak, a második lovas sír volt körte alakú kengyelpárral és zablával, a harmadikból csak egy zablakarika ismert.[2088] Röszke-Nagyszéksóson [803. lh] a szántás teljesen tönkretett egy kis 10. századi temetőt, melynek 4 sírmaradványa (3 nő, 1 gyermek) egyikében lócsontok kerültek elő. A lelőhely teljesen feltártnak tekinthető, mert az M5-ös autópálya nyomvonalán végzett nagyfelületű megelőző feltárás során sem kerültek elő ott további sírok.[2089] A feketeszéli síroktól kb. 600 méternyire, Röszke (Szeged)-Ladányi-dűlőben [802. lh] homokkitermelés során egy lovas férfisírt (nyílcsúcsok, tegez, körte alakú kengyelpár) teljesen, egy lószerszámos női temetkezést félig megsemmisítettek. Utóbbi mellett csüngős ingnyakdíszek, veretes lábbeli, körte alakú kengyelpár feküdt.[2090]

A tárgyalt lelőhelycsoport délkeleti határát a horgosi lelőhelyek alkotják. Horgos-Pörös-pusztán [828. lh][2091] 1870-ben találtak egy női(?) lovas sírt, oldalpálcás zablával, körte alakú kengyelpárral és 36 db aranyozott ezüst kerek verettel, utóbbiak használati módját (ruha-, lábbeli- vagy lószerszámdíszek) nem ismerjük.[2092] Horgos-Röck I. földjén [829. lh] 1894-ben 16-20 sírt forgattak ki, ezeknek azonban csak egy része tartozik a 10–11. századi lelethorizontba (nyitott és S-végű hajkarikák, huzal-, négyszög átmetszetű és sodrott karperecek, fonott gyűrű, körte alakú kengyelpár).[2093] A lelőhelyeket nyugati irányban tovább követve Ásotthalom határába érkezünk. A terület régen a szegedi határhoz tartozott, így a lelőhelyek elnevezéséhez is e város nevét használták. Szeged (ma: Ásotthalom)-Alsótanya, Város-tanyánál [804. lh] egy sírból oldalpálcás zablát és kengyelt mentettek meg.[2094] Szeged (ma: Ásotthalom)-Királyhalom-Rívói erdőn [805. lh] faültetés során talált lovas sírban aranyozott ezüst övvereteket, pántkarperec töredékét, Iszmail ibn Ahmad H293 = 905/906-ban vert dirhemét, valamint felemás kengyelpárt találtak.[2095] Szeged (ma: Ásotthalom)-Királyhalom 473. számú tanyánál [806. lh] nyílhegyek és pontkörökkel díszített csont tegezfedél került elő egy sírból.[2096] Mórahalom (ma: Szeged)-Királyhalmon [807. lh] egy sírból csikózabla, kengyelpár és aranylemezek kerültek múzeumba.[2097] Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlőn [819. lh] gazdag nő lovas sírja került elő. Megmaradt leletei: aranyozott ezüst rozettás lószerszámveretek, gömbsorcsüngős fülbevaló, hólyagos fejű köves aranygyűrű, gyöngyök, kengyelpár.[2098] E 10. századi lelőhelycsoport déli határát Szabadka mellett egy hajdújárási lelőhely alkotja. Hajdújárás-Fűzfasorról [845. lh] csikózablát és legyező alakú kengyelpárt ismerünk.[2099] A horgosi [829. lh], ásotthalmi [805–806. lh] és hajdújárási lelőhelyek már a homokhátság déli peremén, illetve a Bácskai-löszplatóval való találkozási sávjában helyezkednek el, az északnyugatról délkeletre folyó, a Tiszát a Maros és az Aranka torkolata között félúton elérő Körös-ér mentén.[2100] Bácska belső területein további 10. századi temetőket már nem is találunk, csakis a Tisza és a Duna ártere mentén jelentkezik néhány lelőhely. E Maros-torkolattal szemközti 10. századi lelőhelytömböt Kürti Béla Bojárhalom–jánosszállási csoportnak nevezte el.[2101] Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy egyetlen lelőhely (Szatymaz-Vasútállomás [789. lh]) kivételével e terület feltételezett 11. századi temetőiről csak nagyon bizonytalan adataink vannak. Jellemzően valamennyi közöletlen, s még a megmentett sírok leleteiről (már ha voltak egyáltalán) sem tudunk semmit,

[2087] Kürti 1994a, 166–167.
[2088] FÉK 1962, No. 948; Bálint 1991, 250, No. 243.; Varga 2017, 466–467.
[2089] Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 355; *RégFüz* 47 (1996), 24 (Szalontai Csaba); Varga 2017, 467–468.
[2090] Varga 2017, 468–470.
[2091] A lelőhely elnevezésének bizonytalanságáról lásd: Takács 2013, 149. jegyzet. – Takács érvelését elfogadva ugyan, de a szakirodalomban meggyökeresedett korábbi elnevezést használom.
[2092] Hampel 1900, 677–678; FÉK 1962, 41, No. 416; Bálint 1991, 224, No. 106.
[2093] Hampel 1900, 625–626; FÉK 1962, 42, No. 417; Stanojev 1989, 126–128; Bálint 1991, 224, No. 107.
[2094] FÉK 1962, 69, No. 949; Bálint 1991, 250, No. 239.
[2095] Hampel 1900, 528–530; FÉK 1962, 69, No. 956; Kovács 1989, 16; Bálint 1991, 250–251, No. 247.
[2096] FÉK 1962, 69, No. 957; Bálint 1991, 250, No. 245.
[2097] FÉK 1962, 69, No. 958; Bálint 1991, 251, No. 248.
[2098] Katalógus 1996, 353 (Mesterházy Károly).
[2099] Takács 2013, 644, 1. kép.
[2100] Kürti 1994a, 164.
[2101] Kürti 1994, 372–377.

ezért a lelőhelylistámon nem szerepelnek. Ide sorolható: Tápé-Szőlőföldek,[2102] Szeged-Gyógyszertári központ.[2103] Kiskundorozsma határában a Kenyérvári-halmon, Öreghegyen, Rózsalaposon, Kőhalmon bizonytalan korú melléklet nélküli sírokról tudunk, amelyeket korhatározó leletek híján a közelükben fekvő, cserépüstökkel jellemezhető telepnyomok alapján határoztak meg 11. századiként.[2104] Mórahalom-Gazdi-tanyáról legalább egy szórvány S-végű hajkarikáról tudunk.[2105] E bizonytalan adatokkal a továbbiakban nem számolok, s lelőhelytérképemen sem tüntettem fel azokat.

A Bojárhalom–jánosszállási csoport lelőhelyeinek nyugati határát mindeddig az Üllés-Árpád-dűlőn [822. lh] és a Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlőn [819. lh] talált sírok közti vonal jelzi. Ettől nyugatra leletmentes sávot találunk egészen Csólyospálos–Zsana–Tompa területéig. Onnantól azonban ismét az előzőekben megismert jellegű lelőhelyek jelentkeznek a Bugaci-homokháton. Csólyospálos-Csólyos-pusztán [735. lh] szőlőtalaj forgatása során 5 sírt találtak, a megmentett leletek alapján közülük legalább kettő gazdag mellékletű női temetkezés lehetett (lemezes hajfonatkorong, öntött áttört ötkarikás hajfonatkorong, lekerekített végű pántkarperec, csüngős ruhaveretek, préselt ruhadíszek, lábbeliveretek).[2106] Kömpöcön [734. lh] egy, a 10. század közepére vagy második felére keltezhető férfisírból kerültek elő aranyozott ezüst övveretek, boglárpár, egy kétélű kard (vagy szablyamarkolatú kard) pengetöredéke, oldalpálcás zabla és körte alakú kengyelpár.[2107] A Kiskunmajsa-Szőlők [733. lh] területén talált sírból csak egy zabla és egy körte alakú kengyelpár maradt meg.[2108] A lelőhelyek Kiskunhalas körzetében sűrűsödnek. Kiskunhalas-Bodoglárról [732. lh] egy feldúlt sírból kisszíjvéget és líra alakú csatot mentettek meg.[2109] Kiskunhalas-Rekettye-pusztáról [731. lh] bronz övvereteket és préselt ruhadíszt ismerünk.[2110] Kiskunhalas-Inoka-pusztán [730. lh] egy női sírban kerek pitykék, rombusz alakú ruhadíszek, lábbeliveretek feküdtek.[2111] Kiskunhalas-Dénes Marcell utcában [729. lh] építkezés során bronz rozettás lószerszámos női lovas sírra bukkantak, ékszereit gömbsorcsüngős fülbevaló, pántgyűrű és lekerekített végű pántkarperec alkotta. A hitelesítő ásatás során Dienes István nem talált újabb temetkezést.[2112] Magányos női sír került elő Zsana-Eresztő-Kőkúton is [728. lh]. Ékszereit lemezes hajfonatkorongpár, gyöngyök és pajzs alakúan kiszélesedő fejű pentagrammás gyűrű alkották, ruházatát kerek pitykék és csüngős veretek díszítették.[2113] A Kárpát-medence eddig ismert egyik leggazdagabb női sírja került elő Balotaszállás-Balotapusztán [727. lh] szántás közben.[2114] A nő ruházatát különböző méretű kerek préselt aranyrozetták, valamint aranyszalagok ékesítették. Ékszerei nem maradtak ránk, lószerszámát viszont súlyos öntött aranyozott ezüst rozettás veretek díszítették. Dienes István hitelesítő ásatása és gondos adatgyűjtése tisztázta a leletkörülményeket, így bizonyos, hogy a sír közvetlen közelében nem voltak további temetkezések. E lelőhelycsoport legészakibb tagja Kiskunmajsa-Ipari-hegyen [739. lh] került elő. Homokbányászás során férfi koponyát, poncolt pántkarperecet, övveretet és karoling-normann kengyelt találtak.[2115] Ettől északra a homokhátság területén egy kiterjedt leletmentes területet találunk egészen Kunadacs, Kunpeszér vidékéig. Északkeleten a bugaci és kiskunfélegyházi lelőhelyek esnek a legközelebb, keleten pedig a Bojárhalom–jánosszállási csoport temetői. Délen tetemes távolságra jelenleg egyedül áll a Tompa-Körös-oldalon [726. lh] szántással megbolygatott lovas féfisír 7 nyílcsúcsával és körte alakú kengyelpárjával.[2116] Nyugaton egészen Kecelig és a Kalocsai-Sárköz területéig nem ismerünk újabb lelőhelyeket. Egyedül délnyugati irányban, Jánoshalma területén tudunk újabb lelőhelyekről. Jánoshalma-Hergyevicai iskolánál [725. lh] silógödör ásása közben feldúltak kb. 15 sírt, a leletek (S-végű hajkarikák, I. Béla [1060–1063]érméje) 11. századi temetőre utalnak. Jánoshalma-Kisrátán viszont [724. lh] biztosan két 10. századi sír került elő.[2117] A férfi sírjából aranyozott ezüst övveretek, vastöredékek, valamint egy bizánci solidus maradt meg, utóbbi Theophilosz – II. Mikhaél – Kónsztantinosz császár (832–839)

[2102] *RégFüz* 23 (1970), 73 (Bálint Csanád), leletek említése nélkül.
[2103] Kürti–Szegfű 1983, 296, leletek említése nélkül.
[2104] Kürti 1994, 378.
[2105] FÉK 1962, 69, No. 955.
[2106] Kada 1912, 323.
[2107] FÉK 1962, 50, No. 600.
[2108] FÉK 1962, 48, No. 570.
[2109] Hampel 1902, 305–306.
[2110] Hampel 1902, 307.
[2111] Hampel 1902, 308.
[2112] Révész 2001, 47–57.
[2113] Hampel 1902, 308.
[2114] Révész 2001, 9–46.
[2115] Balogh 2003, 283–293.
[2116] Varga 2011, 221.
[2117] FÉK 1962, 44, No. 502.

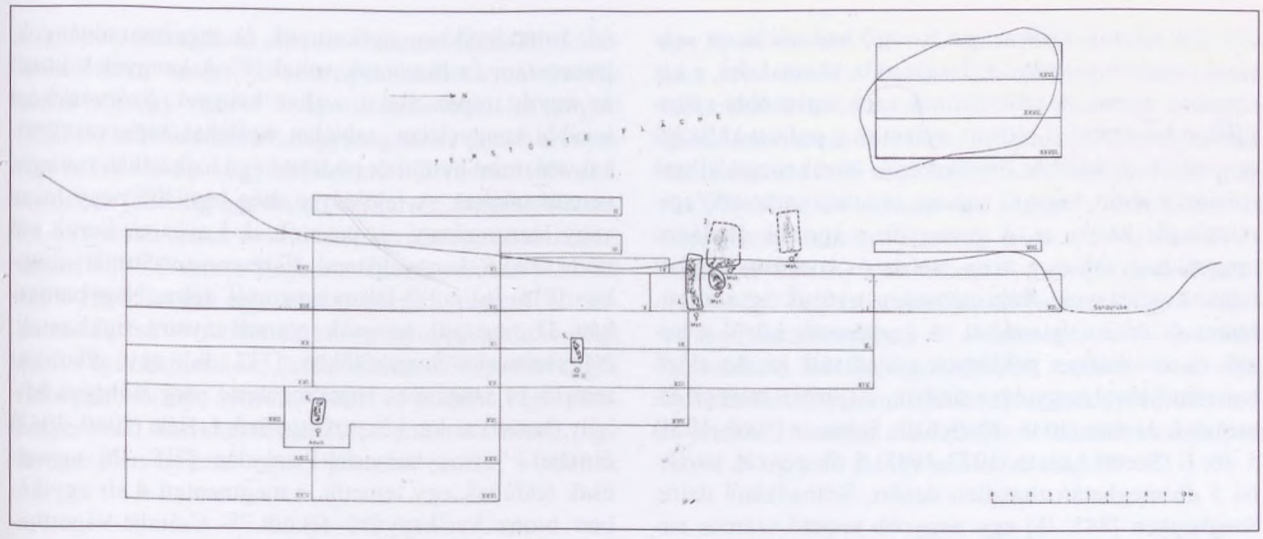

87. kép. Madaras-Árvai-dűlő 10. századi temetője (Kőhegyi 1980, 216–217 közötti *Abb.* 12)

verete.[2118] A női sírban gömbsorcsüngős fülbevaló, ezüst pántkarperec és egy kengyelpár volt.

A jánoshalmi [724–725. lh] és tompai [726. lh] leletek ismertetésével azonban már elhagytuk a homokhátat és átléptünk Bácska területére. Jelenleg a vidéknek a középső, a Dunától és a Tiszától távolabb eső térségnek csak az északi részéről ismerünk 10. századi temetőket. Az imént említetteken kívül az egyik legfontosabb, 6 sírral (3 férfi, 2 nő, 1 gyerek) teljesen feltárt temető Madaras-Árvai-dűlőben [720. lh] került elő, Kőhegyi Mihály ásatásai révén *(87. kép).*[2119] A férfiak közül kettő mellett találtak íjászfelszerelést, egyikük mellett préselt ezüstrozettát, ruhadíszítő ezüstszalagot és lószerszámot is. A harmadik férfi melléklet nélküli volt, csakúgy, mint a gyermeksír. A két nőt viszont szépen felékszerezve, ezüstös díszruhában temették el. Egyikük ékszerkészletét nyitott hajkarikák, lekerekített végű pántkarperec, gyöngyök, kauricsigák, valamint öntött áttört hajfonatkorong alkotta, lábbelijére ezüstvereteket szegecseltek. A másik nő ugyancsak nyitott hajkarikákat és pántkarperecet viselt, ruházatát rombusz alakú veretsor ékesítette, s szintén veretes csizmát viselt. Érdekesség, hogy 6 sírból hármat zsugorított pózban hantoltak el. Igen magas a lovas temetkezések aránya is: 1 nőt lovával, 1 nőt és egy férfit csak lószerszámmal temettek el. Jóval szegényesebb a Madaras-Kenderföldeken [721. lh] feltárt 20 síros 10. századi temetőrészlet.[2120] Az eltemetettek fele gyermek, a sírok zöme melléklet nélküli. A közöletlen leletanyagból tegez, nyílcsúcsok, íjcsontok és huzalkarperecek előkerülését említik.

A további leletek már 11. századi temetőrészletekből származnak. Csávoly-Tanyai iskolánál [722. lh] földmunkák során pusztítottak el egy nagyobb temetőt. A megmentett leletek között gyöngyök, nyakperec, S-végű hajkarikák, I. András (1046–1060) pénzei vannak.[2121] Hasonló korú lehet az a lelőhely is, amelynek egyetlen feltárt sírjában S-végű hajkarikát, gyöngyöket, gyűrűt és meg nem határozott pénzt találtak Csávoly-Szőke-dűlőben [723. lh].[2122] A leletek tanúsága szerint a 11. században komoly népességkoncentráció alakult ki Szabadka területén is. Szabadka-Moskovics téglagyár [827. lh] elpusztított temetőjének egyik sírjából két állatfejes karperecet és egy fonott karperecet mentettek meg.[2123] Egymástól 500 méter távolságra két 11. századi temetőt tárt fel Szekeres László Szabadka-Veresegyháza/Verusič [824–825. lh] területén.[2124] Közülük az A jelű temetőt 60 sírral teljesen feltárták. A sírok egyharmadában találtak mellékleteket: pödrött végű hajkarikát (2 sírban), S-végű hajkarikát (6 sírban), állatfejes karpereceket, gyűrűket, kést, árat. Két sírban aranyozott ezüst kerek pitykék díszítették a ruházatot. Az elhunytak mellett mindösszesze 2 érme feküdt, I. András (1046–1060) és I. (Szent) László (1077–1095) egy-egy denára. Az eredetileg 500-550 sírosra becsült B jelű temetőnek hozzávetőleg a felét,

[2118] Kovács 2011, 160.
[2119] Kőhegyi 1980, 205–239.
[2120] Varga 2011, 222.
[2121] *RégFüz* 18 (1965), 62 (Kőhegyi Mihály).
[2122] *RégFüz* 40 (1987), 77 (Kőhegyi Mihály – Vicze Magdolna).
[2123] FÉK 1962, 67, No. 919; Stanojev 1989, 121; Bálint 1991, 248, No. 226.
[2124] Szekeres–Szekeres 1996.

271 sírt sikerült feltárni. Az S-végű hajkarikák itt már jóval nagyobb számban (37 sírban) bukkantak fel, s kis számban ugyan, de előfordulnak azok legkésőbbi változatai, a bordázott (1 sírban), valamint a sodrott karikájú típusok is. A korábbi drótékszerek közül megtalálható néhány pödrött végű (2 sírban) és lefelé szélesedő spirálcsüngős karika is. A gyöngyök a korszak általános típusai, nagyobbrészt üveg-, fóliás és kockásra vagdalt felületű példányok. Változatosak a gyűrűk is, sodrott, fonott és öntött típusokkal. A karperecek közül a huzal- és az állatfejes példányok mutathatók ki. Az előző temetőnél jóval nagyobb számban, 20 sírban találtak érméket: I. András (1046–1060) 6 db, Salamon (1063–1074) 5 db, I. (Szent) László (1077–1095) 5 db pénzét, továbbá 5 db meghatározhatatlan denárt. Szabadkától délre, Szeghegyen [842. lh] egy nagyobb temető számos sírját feldúlták, 12 temetkezést feltártak.[2125] A 11. századi leletanyagot S-végű hajkarikák, fluoritgyöngyök és edények jellemzik. Szeghegy közelében, Bácsfeketehegyen [843. lh] egy hasonló korú és leletösszetételű (nyitott és S-végű hajkarikák, fluoritgyöngyök, rombusz átmetszetű karperec, I. [Szent] László [1077–1095] érméje, edények) temető 9 sírja került elő.[2126] Végül a Bácska középső területén ugyancsak 11. századi századi sírokat bolygattak meg Bácskeresztúron [837. lh], a megmentett leletek: S-végű hajkarikák, öntött karikagyűrűk, állatfejes karperecek, edény.[2127] A Tisza bácskai szakaszának jobbparti lelőhelyeit (Mozsor [95. lh], Mohol [96. lh], Felsőhegyes [97. lh], Zenta-Paphalom II. [98. lh], Péterréve [117. lh], Titel [118. lh]) korábban, a Bánság temetőinek bemutatása során már tárgyaltam, ezért ismételt bemutatásuktól eltekinthetek. A bácskai leletanyag értékelésénél természetesen figyelembe fogom venni a jellegzetességeiket.

A Bácska területén talált temetők legnagyobb része a Duna bal partjának árterében, illetve annak peremén helyezkedik el. Bajától délre, Bátmonostor területéről mindjárt három 10. századi lelőhelyet is ismerünk. Bátmonostor-Angyal L. földjén [714. lh] egy veretes övvel, nyilakkal elhantolt férfi lovas sírja került elő.[2128] Bátmonostor-Pintér-tanyánál [715. lh] 3 bolygatott sírt tártak fel, mindegyikben nyílcsúcsok és tegezmaradványok, lószerszám és lócsontok voltak.[2129] A kengyelek közül az egyik trapéz alakú, vállas kengyel. Szórványként további kengyeleket, zablákat, nyilakat, tegezvasalásokat, valamint nyitott és pödrött végű hajkarikát, csüngős veretet találtak. A lelőhelyen még legalább négy lovas vagy lószerszámos sír pusztult el. Lovas sír került elő körte alakú kengyelpárral Bátmonostor-Sumári-dűlőben [716. lh] is.[2130] Bátmonostortól délre, Nagybaracskán 11. századi temetők maradványaira bukkantak. Nagybaracska-Öregszőlőkön [717. lh] egy elhordott temető 14 szegényes sírját mentette meg Kőhegyi Mihály (bronzkarika, kés, ezüstgyűrű, I. Béla (1060–1063) érméje).[2131] Nagybaracska-Piszkulán [718. lh] ugyancsak feldúltak egy temetőt, a megmentett 4 sír egyikében bronz karikagyűrű feküdt.[2132] Csátalja-Vágotthegyen [719. lh] egy 11. századi temető 117 sírját tárták fel.[2133] Az ásatások előtt 10-12 sír pusztulhatott el, s kb. 30-40 temetkezés feltáratlanul maradt. A mellékleteket S-végű hajkarikák, karikagyűrűk, gyöngyök, valamint I. Géza király (1074–1077) érméje alkotja. Gádor-Vasútállomáson [830. lh] is egy 11. századi temetőt bolygattak meg, melynek 15-20 sírját feltárták, többségük melléklet nélküli volt. A leletanyagot nyakperec, négyszög átmetszetű karperec és karikagyűrű alkotják.[2134]

Délebbre ismét egy 10. századi lelőhelycsoportot látunk. Zombor-Bezdáni út [831. lh] mellett lovas íjász sírját tárták fel 1912-ben.[2135] Zombor-Rancsevo-szállásról [844. lh] közöletlen 10. századi fegyveres sírt említett Takács Miklós.[2136] Az ismeretlen sírszámú temetőrészlet egyik férfia mellett íj csontlemezeit, tegezt, nyílcsúcsokat, egy másik sírban csikózablát, trapéz alakú vállas kengyeleket találtak.[2137] Nem ellenőrizhető a Bácstopolya-Zentagunarason feldúlt lovas sírról szóló adat, csakúgy, mint a Bácstopolyáról származó szórvány kar- és nyakperecek, valamint a mellkereszt előkerülési körülményei, ezért adattáramba e leleteket nem vettem fel.[2138] Apatin területéről viszont több adatunk is van. Apatin-Római sáncnál [833. lh] szőlőtelepítés során találtak egy sírt csikózablával és körte alakú kengyelpárral.[2139]

[2125] Stanojev 1989, 54–56.
[2126] Stanojev 1989, 122–123.
[2127] Hampel 1900, 587–588.
[2128] FÉK 1962, 23, No. 61; Bálint 1991, 211, No. 18.
[2129] Varga 2014, 497–520.
[2130] FÉK 1962, 23, No. 63; Bálint 1991, 213, No. 21.
[2131] *RégFüz* 24 (1971), 89 (Kőhegyi Mihály).
[2132] *RégFüz* 16 (1962), 88 (Kőhegyi Mihály).
[2133] Cs. Soós–Parádi 1971, 105–141.
[2134] Frey 1907, 95–96.
[2135] FÉK 1962, 66, No. 902; Bálint 1991, 262, No. 333.
[2136] Takács 2013, 660, 227. jegyzet. – A lelőhelyre Takács Miklós hívta fel a figyelmemet, baráti segítségét ezúton is köszönöm!
[2137] A sírok fényképe és leletanyaga a zombori múzeum állandó kiállításán látható.
[2138] Bálint 1991, 211, No. 11a.
[2139] Bálint 1991, 207, No. 2.

E lelőhely közelében, Apatin-Szikesen [834. lh] közelebbről nem ismert körülmények között csont botvég került elő egy sírból.[2140] Apatin-ismeretlen lelőhelyről [832. lh] származik 4 db négyszög alakú öntött aranyozott ezüst női öv- vagy kaftánveret. Doroszlón, Diósi I. kertjében [835. lh] egy baltás szekercét, íjmarkolatcsontot, líra alakú csatot és szív alakú veretet tartalmazó sírt tártak fel.[2141] Gombos/Bogojevo-Biboja utcában [836. lh] 1899–1903 között egy 10–11. századi temető 40 sírját tárták fel.[2142] A leletek között nyitott, pödrött végű és S-végű hajkarikák, lefele szélesedő spirálcsüngős fülbevaló, huzal-, sodrott, fonott és pödrött végű pántkarperecek, karikagyűrűk, füles gombok, kések, egy férfi mellett nyilak, tegez, íjcsontok voltak, s találtak egy lovas sírt is. A 10–11. században belül pontosabban nem keltezhetők a Bácsordason [841. lh] talált, nyitott hajkarikákat tartalmazó sírok.[2143] Ugyanez a helyzet a Bács-Homokbányából [838. lh] kiforgatott sírok leleteivel is (nyitott és S-végű hajkarikák, nyakperecek, gyűrűk).[2144] Mindkét lelőhely egy nagyobb, akár több száz síros temető lehetett. Hasonló lehetett a Vajszka-Gombosi úton [839. lh] talált temető is, melynek 5 sírját tárták fel (S-végű hajkarikák, fóliás és fluoritgyöngyök, mellkereszt, huzalkarperec).[2145] A sírleletek a 11. századra keltezhetők. Bácska legdélebbi 10. századi lovas sírját Újfutak-Rezsőmajornál [840. lh] találták épület alapozása közben. A sírból csikózablát, s felemás kengyelpárt (körte és legyező alakú) mentettek meg.[2146]

VII.6. A DUNA–TISZA KÖZI HOMOKHÁTSÁG ÉS BÁCSKA 10. ÉS 11. SZÁZADI SÍRLELETEINEK ÉRTÉKELÉSE

A 10. és a 11. század folyamán létesített temetők az eddig vizsgált területekhez hasonlóan, a homokhát, a Tiszai-ártér és Bácska térségében sem egyenletes sűrűségben helyezkednek el *(85. kép)*. Ebben bizonyos mértékig szerepet játszhat az egyes régiók szakemberrel való ellátottsága, kutatottsága, a közigazgatási vagy államhatárok elhelyezkedése. Ennek ellenére úgy vélem, több mint 180 év régészeti munkálatai nagy vonalakban napjainkra már kirajzolják a betelepítetlen, illetve a lakott területek mozaikját. Utóbbiak alapvetően a természeti földrajzi adottságok, a korabeli térszervezés és térszemlélet, valamint nyilván nem elhanyagolható mértékben a számunkra megismerhetetlen hajdani politikai döntések következtében alakulhattak ki, s változtak meg időről időre. A vizsgált középtáj északi határvidékéről elindulva azt láthatjuk, hogy a Tápió-vidék középső harmada a 10. és a 11. században egyaránt viszonylag népes lehetett. A Tápiótól délre nincs olyan nagyobb folyó, amely nyugat-keleti irányban, a homokhátságból a Tisza felé tartana. Kisebb ereket találunk csupán, mint a Gerje, Perje és a Körös-ér, s az egyes lelőhelycsoportokat ezek közelében találjuk Abony, Cegléd, Törtel és Nagykőrös térségében. Első pillantásra érthetetlennek tűnik az a lelőhelykoncentráció, amelyet Kecskeméttől Kiskunfélegyházán át Csongrád környékéig tapasztalhatunk, hiszen az első két település semmilyen jelentős vízfolyással nem rendelkezik, s így e térség kivételnek számítana a Kárpát-medence településtörténetében: eddig ugyanis mindenütt azt tapasztaltuk, hogy a korabeli népesség a folyók, árterek közelébe, vagy éppen az ártéri szigetekre húzódott. Valójában azonban a temetők, s nyilván a hajdani települések is két tájegység határán, a homokhát és a Lajosmizsétől Csongrád környékéig húzódó Kiskunsági-löszhát területén és azok érintkezési zónájában helyezkednek el. A környéket hajdan szikes tavak, tocsogók, mocsarak tarkították, jó lehetőséget kínálva a legeltetésre és a földművelésre egyaránt.[2147] E térségben tehát ugyanazokkal a telepítő tényezőkkel számolhatunk, mint a hasonló adottságú, Hajdúhát és Nyírség határán megfigyelt Debrecen és Nyíregyháza környéki lelőhelyek esetében.

A temetők időrendjét, a leletanyag összetételét tekintve egy nagyon sajátos összetételű lelőhelycsoport figyelhető meg a Körös-torkolattal szemközt, a csong-

[2140] Bálint 1991, 207, No. 3.
[2141] Fodor 1986a, 149–164.
[2142] Hampel 1907, 167–170.
[2143] Stanojev 1989, 57.
[2144] Gubitza 1910, 169–172.
[2145] FÉK 1962, 82, No. 1180; Stanojev 1989, 36–37; Bálint 1991, 266, No. 319.
[2146] Roediger 1904, 261.
[2147] *„A honfoglalás idején a homokhátságon változatos mintázatban keveredtek a zárt és nyílt erdőfoltok, üdébb és szárazabb gyepek, mocsarak, lápok és gyér füvű homokbuckák, szikes és édesvizű tavak. Napjaink szinte mindenütt kiábrándítóan száraz homokvidéke vajmi kevéssé hasonlítható az akkori, gazdag élővilágú sztyeppei tájhoz. A magasabb homokhátakról leszivárgó csapadékvizek éltették a buckaközök nedvességigényes életközösségeit. A nagyobb deflációs medencékben a folyóvölgyek felé áramló felszín alatti vizek bukkantak a felszínre, kiterjedt mocsarakat és lápokat táplálva."* (Iványosi Szabó–Hoyk 2016, 24).

rádi löszplatón, Csongrád, Csanytelek, Tömörkény és Felgyő körzetében.[2148] Már előre jelzem, hogy e csoport számos jellegzetességében eltér a szemközti, a Tisza bal parti Szentes környéki temetőcsoporttól, s még inkább a széles, úgyszólván leletmentes sávval elválasztható Maros-torkolattal szemközti, úgynevezett Bojárhalom–jánosszállási csoporttól.[2149] Ez utóbbi, ugyancsak karakterisztikus csoport temetői keleten a Tisza árteréből kiemelkedő szárazulatokon találhatók, délen a Körös-érig terjeszkednek, nagyjából a homokhátság és a Bácskai-lösszplató találkozási sávjáig mutathatók ki. Nyugati irányban a homokhátság keleti peremén sűrűsödnek, tehát több tájegység találkozási sávjában helyezkednek el. Korábban felvetődött, hogy e csoporttól aligha választhatók el a Kiskunmajsa–Csólyospálos–Kiskunhalas–Balotaszállás környékéről ismert hasonló jellegű, de kevésbé részletesen kutatott lelőhelyek.[2150] A korábbi vélekedésekkel ellentétben[2151] nem látom lezártnak és beigazoltnak,[2152] hogy a Maros-torokkal szemközti, Duna–Tisza közi temetők időrendje, összetétele alapvetően eltér a Tisza–Maros–Aranka által közrefogott térség lelőhelyeinek jellegétől. E problémakör alapos, újabb vizsgálatra szorul. Ugyancsak nyitott kérdésnek tekintem, hogy a Kiskunhalas és Kecel közötti, mintegy 20 kilométer széles, ma leletmentes sáv valóban elválasztja-e egymástól a két térség, a Kalocsai Sárköz és annak peremvidéke, valamint a homokhátság déli részének talán már Nagyősztől, Nagyteremiától, de mindenképpen Szeged határától Kiskunhalas környékéig adatolható jellegzetes lelőhelyeit? Ezzel kapcsolatban felvetődik a tompai [726. lh] és a jánoshalmi [724–725. lh], ma mindegyik lelőhelycsoporttól széles üres térséggel elválasztott sírok topográfiai helyzetének újraértékelése is.[2153]

Bácska belső, a Dunától és Tiszától távol eső területeiről a kitűnő talajadottságok ellenére egyetlen 10. századi lelőhelyet sem ismerünk, a terület benépesítése az ezredforduló táján indulhatott meg.[2154] Pontosan ugyanaz a helyzet, mint amit már a Bánság esetében korábban tapasztaltunk. A 10. századtól használatba vett temetők a Duna árterében, vagy annak peremén találhatók, kisebb csoportokban Bátmonostor, Zenta, Apatin környékén, a Duna és a Vajas-víz, valamint a Mosztonga közén, egészen Bács körzetéig. Bácska legdélebbi hiteles 10. századi sírlelete Újfutakról [840. lh] származik. Az Alsó-Tisza völgyének jobb oldalát inkább a 11. században népesítették be, a 10. század második felének lakosságára két lelőhely (Mohol [96. lh], Felsőhegyes [97. lh]) utal. Itt szeretnék utalni arra, hogy a Tisza jobb partján Szolnoktól délre mindössze három lelőhelykoncentráció mutatható ki: Tiszajenő–Tiszakécske–Lakitelek környékén, a Körös torkolatával szemközt Csongrád–Csanytelek–Tömörkény térségében, valamint a Maros-torokkal átellenben, a Bojárhalom–jánosszállási csoport területén.

Már e vázlatos áttekintésből is kitűnik, hogy a vizsgált terület kistájainak 10–11. századi temetői, s azok leletanyaga között számottevő eltérések vannak. Ezek részletei a lelőhelyek és a leletanyag alaposabb átvizsgálása után fognak kitűnni. Kiindulópontként érdemes áttekinteni a rendelkezésünkre álló forrásanyag mennyiségét és minőségét. A Duna–Tisza közéről (a már elemzett Dunamelléki-síkságot leszámítva) a Tápió mentétől Dél-Bácskáig a 10. század elejétől a 12. század első harmadának a végéig terjedő időszakból 151 lelőhely minimálisan 1970 sírját ismerjük. Azt már láttuk, hogy ez a leletanyag térben nem egyenletesen oszlik el, s alább azt is látni fogjuk, hogy ugyanez a jellemző az időbeli tagolódásra is. A lelőhelyek közel kétharmada, 90 lelőhely keltezhető a 10. századra, ezek azonban az ismert síroknak csak alig egyhatodát, 354 temetkezést foglaltak magukba! Azon temetők száma, ahonnan 10. és 11. száza-

[2148] Erre már korábban felfigyelt Bálint Csanád is (Bálint 1980, 44).

[2149] Bálint 1980, 43–44; Kürti 1994, 373–374; a térség újabb leleteiről és ezek értelmezéséről lásd: Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015.

[2150] Révész 2001, 68–69; újabban Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 105.

[2151] Kürti 1994, 369–386; Kürti 1994a, 161–170; Kürti 2008, 67–91.

[2152] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 105.

[2153] E kötet megírása közben egy-egy lelethiányos térség értékelése során tudatosan kerülni igyekeztem a kutatás-gyűjtés nem megfelelő intenzitására történő hivatkozást. Véleményem szerint ugyanis ahol lelőhelyek vannak, onnan leletek is kerülnek elő, s azoknak legalább a töredéke eljut a közgyűjteményekbe. Noha e véleményemet most is fenntartom, ezúttal, kivételesen, kénytelen vagyok mégis a kutatás hiányára hivatkozni. A Kiskunhalas környékéről ismert 10–11. századi leletanyag döntő többségét a térség régiségeinek nagy figyelmet szentelő Révész György (1799–1874) gyűjtőmunkája nyomán ismerjük. Sajnos gyűjteménye és feljegyzései a II. világháború éveiben megsemmisültek. Révész halála után munkájának nem akadt folytatója, 10–11. századi leletek csak elvétve és véletlenszerűen kerültek elő. A térséget rövidesen kettévágta a trianoni határ. Az ország (és Bács-Kiskun megye) déli peremére szorult, nehezen megközelíthető terület messze esett a megye központjától, Kecskeméttől, a közeli városok, Kiskunhalas és Baja múzeumaiban pedig csak viszonylag rövid ideig dolgozott régész. Szisztematikus régészeti gyűjtésről, leletfelderítésről szó sem lehetett, specialista híján honfoglalás kori leletek kutatásáról pedig mégannyira sem. A vidék honfoglalás kori lelőhelykataszterét a jövőben akár alapvető módon átrajzolhatja két fiatal, e korszakra specializálódott szakember, Andrási Réka (Baja) és Varga Zsuzsanna (Kiskunhalas) munkába állása. – Révész György munkásságáról lásd: Wicker 1989; Wicker 1990.

[2154] A bácskai leletanyag kutatástörténetéhez és értelmezéséhez lásd: Takács 2013, 641–666. – Az egyebekben adatgazdag kitűnő dolgozat adatfelvételi szempontját, mely szerint a temetőket az idejétmúlt Hampel A–B felosztás alapján vizsgálta, illetve csak az előbbieket vette figyelembe, módszertani szempontból tévesnek tartom.

di leletek egyaránt előkerültek, csak 26, ennek ellenére minimálisan 483 sír vált ismertté a területükről. Ezúttal is találkozunk olyan lelőhelyekkel, amelyeket rövidebb időszakra, a 10. század második fele és a 11. század első negyede közötti periódusra datáltunk, ezek száma 10, minimálisan 159 sírral. Végezetül 35 lelőhelyről csak a 11. századra jellemző leletek ismertek, itt a sírok száma minimálisan 974, tehát az összes temetkezésnek majdnem a fele.

A forrásbázis mennyisége után érdemes egy pillantást vetnünk annak minőségére is. Az alábbi táblázat a teljesen, vagy nagyobb részében (70-75%-ban) feltárt lelőhelyek időbeli megoszlásáról és az azokban talált sírok számáról ad áttekintést:

28. táblázat. Teljesen vagy nagyobb részükben feltárt temetők a Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska területéről

Időszak	Lelőhelyek száma	Sírok száma
10. század	25	241
10–11. században folyamatosan használtnak tekintett	0	0
10. század második fele – a 11. század első negyede	0	0
11. század	2	187
Összesen:	27	428

A táblázatból ugyan nem tűnik ki, de az sem elhanyagolható tény, hogy több kistájról egyetlen teljesen vagy közel teljesen feltárt lelőhellyel sem rendelkezünk. Ezek a hiányosságok az elemzést természetesen jelentős mértékben megnehezítik. Az általam megfigyelt jelenségek ennek következtében ezúttal is inkább tendenciáknak tekinthetők, nem végleges eredménynek.

A lelőhelyeket periódusonként csoportosítva, a 10. századi sírokról temetőkről és temetőrészletekről az alábbi táblázat ad összefoglaló tájékoztatást:

29. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. századi temetői

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Kóka	2+X	?	?	?	
Nagykáta-Szűcs J. földje	9+X	?	?	?	
Farmos-Büdöslapos	1+X	?	?	?	
Tápiószele-Hegyes	2+X	?	?	?	
Tápiószentmárton-Szentkirályi-féle homok	1+X	?	?	?	
Tápiószentmárton-Tónikert	3+X	?	?	?	
Tápiószele-ism. lh	1		1		
Cegléd-Hartyányi-dűlő*	1		1		
Abony-Piócáspart	3+X	1	?	?	
Abony-Beöthy-kastély kertje	1+X	1			
Törtel-Demeter-tanya	1+X		1		
Törtel-Thury J. szőlője	1+X		1		
Törtel-Nyilas-Besenyő-dűlő	1+6-10	?	1	?	
Jászkarajenő	1+X		1		
Nagykőrös-Fekete-dűlő	2+X	2			
Nagykőrös-Gógány-Lyukashegy	1+X		1		
Ladánybene-Benepuszta	1+?	1			
Lajosmizse-Kónyamajor*	1		1		
Kecskemét-Talfáj	1+X	1			
Kecskemét-Csongrádi út	1		1		
Kecskemét-Cédulaház	30+kb. 100	?	?	?	
Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya	5+X	1	2		2
Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő	1+X		1		

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb	1+ ?	1			
Kiskunfélegyháza-Radnóti út*	1	1			
Kiskunfélegyháza-Ferencszállás	2+X		1		1
Bugac-Alsómonostor	1+X		1		
Csongrád-Bokros, Gyójai-dűlő	5+X	?	?	?	
Tömörkény-Piactér	2+X	2			
Ópusztaszer-Kiszner-tanya	3+X	2		1	
Szeged-Székhalom*	1	1			
Sándorfalva-Eperjes*	105	24	43	35	3
Algyő-258. kútkörzet*	82	41/48	20/ 31	12(+4 *juvenis*)	5/3
Algyő-Távvezetékindító Állomás	1+X		1		
Szeged-Csongrádi út*	13	5	5	2	1
Szeged-Öthalom 1879	5	?	?	?	
Szeged-Öthalom 1950	13	3	4	1	5
Szeged-Öthalom 2009	8	5	1	2	
Szatymaz-Őszeszék	1+X		1		
Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje	30+X	?	?	?	
Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart*	6	1	2		3
Kiskundorozsma-Gépállomás	X				
Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár	1+X	?	?	?	
Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő	1+X	1			
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom*	1	1			
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát*	10	4	2	4	
Kiskundorozsma-Subasa I.*	7	4	3		
Kiskundorozsma-Subasa II.*	1+X	1			
Zsombó-Ménesjárás-dűlő	1+X	1			
Zsombó-Bába-dűlő	1+X	1			
Üllés-Árpád-dűlő*	1+X	1			
Bordány-Mező-dűlő	1	1			
Bordány-belterület*	1		1		
Bordány-Kistemplom-tanya	1		1		
Csorva-Ruzsajárás	1+X	?	?	?	
Domaszék-Nógrádi-tanya	1	1			
Szeged (Domaszék)-Bojárhalom	5+X		1		4
Röszke (Szeged)-Alsótanya-Feketeszél	3+X				3
Röszke-Nagyszéksós*	4	3		1	
Röszke (Szeged)-Ladányi-dűlő	2+X		1		1
Horgos-Pörös-puszta	1+X		1		
Ásotthalom (Szeged)-Alsótanya, Város-tanya	1+X				1
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom, Rívó	1+X	1			
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom, 473. számú tanya	1+X		1		
Mórahalom (Szeged)-Királyhalom	1+X				1
Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlő	1+X		1		
Hajdújárás-Fűzfasor	1+X				1
Csólyospálos-Csólyos-puszta	5+X		2		3
Kömpöc	1+X	1			

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Kiskunmajsa-Szőlők	1+X				1
Kiskunhalas-Bodoglár	X				
Kiskunhalas-Rekettye-puszta	X				
Kiskunhalas-Inoka-puszta	1+X		1		
Kiskunhalas-Dénes M. u.*	1		1		
Zsana-Eresztő-Kőkút*	1		1		
Balotaszállás-Balotapuszta*	1		1		
Kiskunmajsa-Ipari-hegy	1+X	1			
Tompa-Körös-oldal	1+X	1			
Jánoshalma-Kisráta	2+X	1	1		
Madaras-Árvai-dűlő*	6	3	2	1	
Madaras-Kenderföldek	20+X	?	?	?	
Bátmonostor-Angyal L. földje	1+X	1			
Bátmonostor-Sumári-dűlő	1+X				1
Zombor-Bezdáni út	1+X	1			
Zombor-Rancsevo-szállás	2+X	1			
Apatin-Római-sánc	1+X				1
Apatin-Szikes	1+X				1
Apatin-ismeretlen lh	1+X				1
Doroszló-Diósi I. kertje	1+X	1			
Újfutak-Rezsőmajor	1+X				1
Bátmonostor-Pintér-tanya	7+X	3	?	?	

A 10. századra keltezhető 91 lelőhely 22,5%-a, s a sírok több mint kétharmada szerencsés módon régészeti feltárás során került elő *(88. kép)*. Sokatmondó adat, hogy a 91 lelőhely majdnem kétharmadából, 58 lelőhelyről mindössze egy-egy sír ismert! Az vitatott, hogy ez a tény mennyiben tükrözi a hajdani valóságot. A magányos sírok kérdéskörét legutóbb a bojárhalom–jánosszállási csoport kapcsán áttekintő Lőrinczy Gábor és Türk Attila részletes vizsgálatokon nyugvó megállapításait[2155] nincs okom kétségbe vonni. Meglátásuk szerint egy-egy sír magányos volta aligha megkérdőjelezhető, ha az nagyobb kiterjedésű (több száz vagy akár több ezer négyzetméteres) feltárt területen egyedül került elő. Az már a nagy felületre kiterjedő megelőző feltárások nyomán felvetődő további kérdés, hogy e temetkezések egyidejűek-e, s milyen kapcsolatban álltak a tőlük több tucat, vagy akár több száz méterre elhelyezkedő néhány, vagy néhány tíz síros temetőkkel (például Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát és Hosszúhát-halom [812. lh], Kiskundorozsma-Subasa [813. lh], Szeged-Öthalom [818. lh])? E kérdésekre megnyugtató választ csak a természettudományos (elsősorban archeogenetikai) vizsgálatok adhatnak a jövőben.[2156] A feltételes mód használata azonban ez esetben is indokolt, mert a kis esetszám, s ezzel szoros összefüggésben a temetkezési helyek rövid használati ideje miatt egyáltalán nem biztos, hogy ilyen kapcsolatok kimutathatók. Itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint a tárgyalt temetkezési forma elválasztandó a temetőmagtól távolabb előkerült sírok kérdésétől.[2157] A legnagyobb különbség, hogy utóbbiak nagy sírszámú, több generáció által több évtizedig vagy akár több mint egy évszázadig használt temetők. Archeogenetikai vizsgálatukra még csak kísérlet sem történt, így az ott nyugvók egymás közötti, valamint a temetőtől néhány tucat méterre eltemetett egyénekkel való kapcsolatrendszere puszta feltevéseken alapul. A magányos sírok előfordulása korántsem csak a Bojárhalom–jánosszállási csoport (az elnevezés korrigálására később javaslatot teszek) lelőhelyeire jellemző, hanem az azokhoz kapcsolódó Kiskunhalas környéki területekre is. Ezen túl azonban kimutathatók a Tápió-vidéktől Dél-Bácskáig, igaz, kevés köztük a nagy felületű ásatásról származó hiteles lelet (Cegléd-Hartyányi-dűlő [765. lh], Lajosmizse-Kónyamajor [693. lh]). Korábban megfigyelhet-

[2155] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 43–45.
[2156] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 101–104.
[2157] Kovács 2013, 511–514.

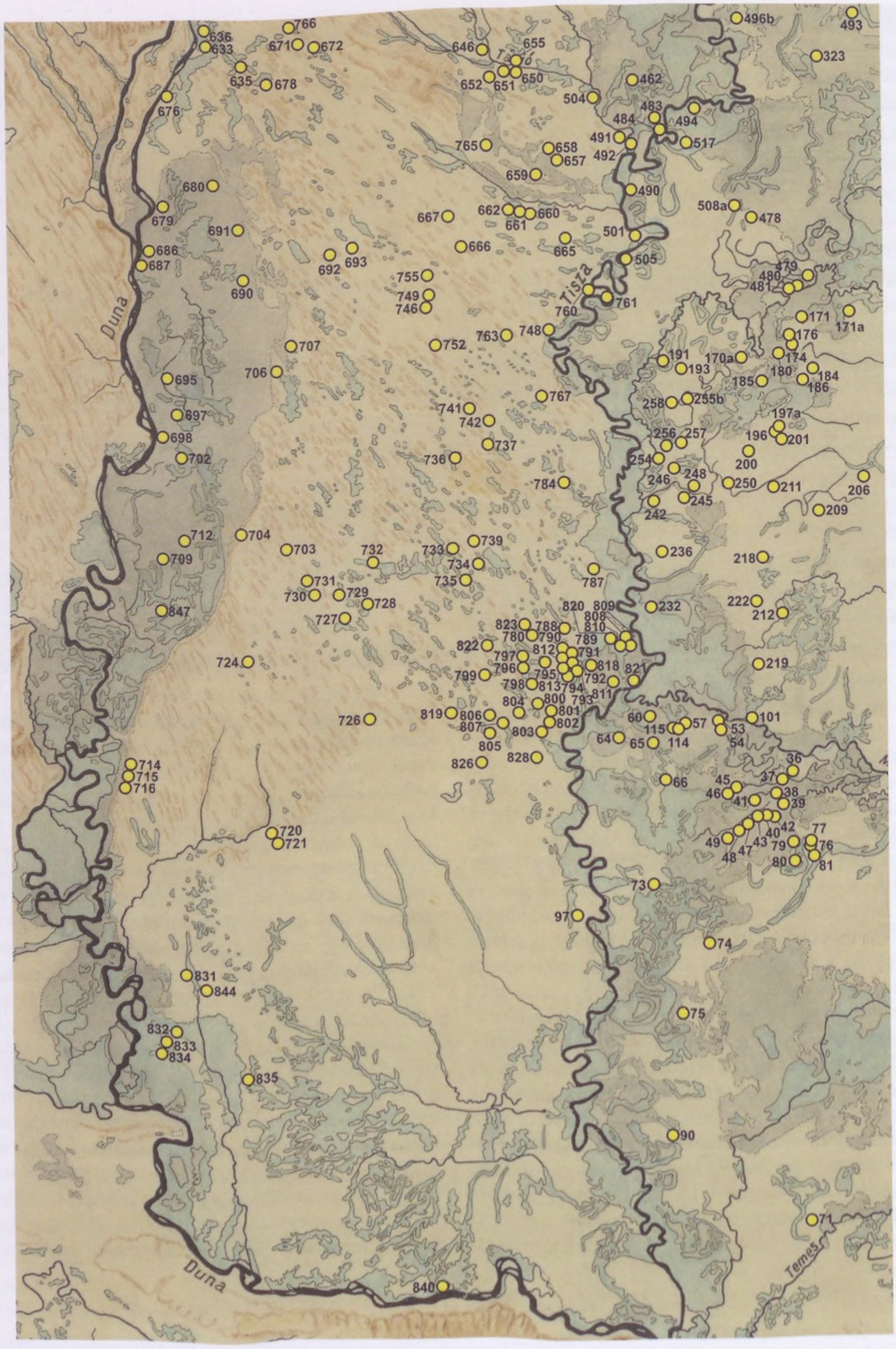

88. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. századi temetői

tük ezt a jelenséget a Dunamelléki-síkságon is, főként a Pesti-hordalékkúp-síkon. Felfedezhetünk hasonlókat távolabbi területeken is: a Tisza–Maros–Aranka közén, Biharban (Ártánd-Nagyfarkasdomb [287a–b. lh]), vagy éppen a Mátraalján (például Füzesabony-Réthy-tanya [532. lh], Tarnaörs-Rajnapart [558. lh]).

A teljesen feltárt 10. századi temetők következő csoportja 4–13 sírt tartalmazott. Nagy valószínűséggel a bizonytalan megítélésű 1–5–9 síros temetőrészletek (vagy azok nagyobbik része) is e csoportba tartozhattak. A nemi arányok egy részükben kiegyensúlyozottak, például Szeged-Csongrádi úton [811. lh] 13 sírból 5 férfi, 5 nő, 2 gyerek, 1 nem meghatározható, Szatymaz-Jánosszállás, Katonaparton [791. lh] 6 sírból 1 férfi, 2 nő, 3 bizonytalan. Másutt enyhe férfi többlet mutatkozik: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh]: 10 sírból 4 féfi, 2 nő, 4 gyerek, Hasonlóképpen Kiskundorozsma-Subasán [813. lh] 7 sírban 4-3-0, Röszke-Nagyszéksóson [803. lh] 4 sírból 3-0-1, Madaras-Árvai-dűlőben [720. lh] 6 sírban 3-2-1. A tanulságok általánosítását erősen korlátok közé szorítja az a tény, hogy az említett lelőhelyek Madaras kivételével kizárólag a bojárhalom–jánosszállási csoport területéről származnak. A magányos sírokhoz való viszonyukra visszautalva: kérdéssessé vált az is, hogy akár azok, akár e kis sírszámú temetők értelmezhetők-e önálló lelőhelyekként, vagy az általam a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport esetében használt *„temetkezési egység”*, illetve a Lőrinczy Gábor és Türk Attila által alkalmazott *„temetési terület”*[2158] kifejezést használjuk e formációk esetében? Akármelyik kifejezést alkalmazzuk is, az bizonyos, hogy e temetőformát nem lehet a Kárpát-medence egészére érvényesnek tekinteni. Az elmúlt évtizedek során nagy felületre kiterjedő földmunkák, s az azokhoz kapcsolódó ásatások a Kárpát-medence minden középtáján történtek, a fent leírtakhoz hasonló temetkezési egységeket mégis csak e két csoport területén találtak. Tovább bonyolítja a kérdést Szeged-Öthalom [818. lh] esete, ahol egy 1400 méteres sávon belül az eddig felszínre került 26 sír legalább négy, vagy akár még több csoportra bontható, s korántsem bizonyos, hogy a terület valamennyi temetkezése napvilágra került. Ráadásul, ha elfogadjuk a C14-es vizsgálatok eredményeit, akkor az öthalmi sírok nem is azonos időhorizontba tartoznak, hanem akár fél évszázad is elválaszthatja egymástól az egyes sírokat vagy sírcsoportokat, méghozzá oly módon, hogy a temetkezések nem folyamatosan történtek, hanem két időrendi sávban, a 9. század utolsó harmadában és a 10. század harmadik negyedében.[2159] Érdemes megjegyeznünk, hogy e kis sírszámú temetőknek korántsem valamennyi temetkezése mellett találtak gazdag mellékleteket. A sírok egy része melléklet nélküli, vagy csak szerény számú maradandó anyagból készült tárgyat tartalmazott.

A 10. századi temetőknek kimutatható egy olyan csoportja is, amelyek nagyobb sírszámúak. A két teljesen feltárt lelőhely nemi arányai alapvetően eltérnek. Míg a 105 síros sándorfalvi temetőben [808. lh] 24 férfi mellett 43 nő, 35 gyerek és 3 nem meghatározható csontváz nyugodott, egy teljesen átlagos közösség képét mutatva, addig a 82 síros algyői [809. lh] teljesen más arányokkal jelentkezik: az embertani elemzés szerint 41 férfi, 20 nő, 12 gyerek és 5 nem meghatározható egyén kapott benne helyet (a régészeti leletek alapján az ásató Kürti Béla ezt az arányt 48-31-12-3-ra módosította). Néhány adat arra utal, hogy hasonló nagyságú temetőkkel másutt is számolhatunk: Madaras-Kenderföldeken [721. lh] 20, Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földjén [790. lh] 30 feltárt temetkezés mellett ismeretlen számú sír elpusztult. Kecskemét-Cédulaházon a 30 kibontott síron túl Kada Elek becslése szerint legalább további 100 temetkezést feldúltak [746. lh].[2160] Ezek a nagyobb sírszámú (Kovács V. típus), az előzőeknél hosszabb ideig használt temetők azonban viszonylag ritkák voltak, s még mindig csak néhány család hagyatékát képezhették. E temetők részletes közzététele és elemzése még várat magára. Az algyői temető [809. lh] az ásató két nagyobb csoportra bontotta, s úgy véli, hogy azokon belül a temetkezési szokások, a nemek aránya és a leletanyag összetétele arra utal, hogy származását tekintve a magyarságon belül különböző helyről, környezetből eredő közösségekkel kell számolnunk.[2161]

A 10–11. századi, folyamatosan használtnak tekintett temetők sírjainak egy része nyilván még a 10. században került a földbe, e periódus temetkezéseinek a számát gyarapítva *(89. kép)*. E típus elemzését gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy egyetlen teljesen feltárt lelőhely sem sorolható ide, illetve a gyaníthatólag teljes vagy közel teljes egyetlen temető (Kecskemét-Kisfái-Kiscsukás [750. lh]) közöletlen. Az alábbi 26 lelőhelyet vagy azért soroltam e kategóriába, mert megmentett leleteik között 10. és 11. századi tárgyak egyaránt vannak, vagy azért, mert a megmaradt leletanyag e két évszázadon belül pontosabban nem keltezhető. Gyanítható azonban, hogy ha részletesebb adatok állnának a rendelkezésemre, e lelőhelyek zömét be lehetne illeszteni a másik három időrendi csoport temetői közé.

[2158] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 45.
[2159] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 95–100.
[2160] Kada 1896, 40–51.
[2161] Kürti 1998, 23.

30. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska folyamatos használatúnak tekintett 10–11. századi temetői

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Tápiószele (Tápiószőlős)-Félegyházi-dűlő	X	?	?	?	
Tápiószele-Megyes S. szőlője	7+X	?	?	?	
Tápiószele-Reinle-földje	X	?	?	?	
Abony-Bolháspart	5+X	?	?	?	
Nagykőrös-Száraz-dűlő	X	?	?	?	
Nagykőrös-Barátszilos-dűlő	X	?	?	?	
Nagykőrös-Homolytája-dűlő	X	?	?	?	
Kecskemét-Kisfái-Kiscsukás	130-140	?	?	?	
Kecskemét-Törökfái-Gerőmajor	60+X	?	?	?	
Kecskemét-Városföld, Szarvas-tanya	X	?	?	?	
Kiskunfélegyháza-Kántordomb	31+25-30	?	?	?	
Kiskunfélegyháza-Alpári út	45+X	?	?	?	
Kiskunfélegyháza-Petőfiszállás, Fazekas-tanya	34+X	?	?	?	
Csongrád-Just Gyula út	1+X	?	?	?	
Csongrád-Kádár-tanya, Forgó P. földje	X	?	?	?	
Csongrád-Bokros, Rekettyés ér, Deák Rókus tanya	6+X	?	?	?	
Csanytelek-Dilitor	65+50-60+X	?	?	?	
Csanytelek-Síróhegy	24+X	?	?	?	
Csanytelek-Szentkúti tizedi iskola	1+X	?	?	?	
Baks-Iskola	3+X	?	?	?	
Baks-Kelemen és Juhász I. szőlője	X	?	?	?	
Pusztaszer-Rohodai-dűlő, Gyovai-part	1+X	?	?	?	
Horgos-Röck I. földje	16-20+X	?	?	?	
Gombos-Biboja u.	40+X	?	?	?	
Bácsordas	X	?	?	?	
Bács-Homokbánya	X	?	?	?	

A néhány sírból álló, vagy teljesen feldúlt temetőrészletek nem visznek közelebb bennünket a kérdés megoldásához. Erre csak azok a lelőhelyek kínálnak némi lehetőséget, ahonnan több tucat temetkezést megmentettek. Ezek közül Kecskemét-Kisfái-Kiscsukás [750. lh] közzététele fontos lenne, de annyit már így is tudunk, hogy az egyik sírban előkerült I. András (1046–1060) pénz tanúsága szerint a temetőt még a 11. század harmadik negyede folyamán is használták.[2162] A lelőhely átfogó elemzése azért is fontos lehet, mert a jelentés szerint a sírok között viszonylag sok a padmalyos kialakítású, csakúgy, mint Kecskemét-Törökfái-Gerőmajor [751. lh] 60 síros temetőrészletében, utóbbiban ezeken felül padkás és füles kiképzésű sírgödröket is találtak.[2163] Más adatok mellett e temetési szokás kapcsán is gondoltak az ásatók a Dunamelléki-ártérben feltárt homokmégy-székesi temető [711. lh] esetében a késő avar kori lakosság tovább élésére. Közöletlen Kiskunfélegyháza-Petőfiszállás, Fazekas-tanya [764. lh] 34 sírja is, ugyancsak I. András (1046–1060) érmével. Kiskunfélegyháza-Kántordombon [743. lh] a 10. századra utalnak a ruházatot díszítő ezüstszalagok, ilyenek tudomásom szerint 11. századi sírból még nem kerültek elő. A 31 feltárt sír egyikében ott is I. András (1046–1060) pénze feküdt. Kiskunfélegyháza-Alpári út [740. lh] 45 sírja ugyancsak feldolgozóra vár, ott a két balta alapján gyaníthatunk korai temetkezéseket. Az eddigiekkel ellentétben a legelső értelmezett temetőtérkép kíséretében feldolgozott lelőhelyek közé tartozik Csanytelek-Dilitor 65 síros temetőrészlete

[2162] *RégFüz* 49 (1997), 79 (Pintér László); Varga 2011, 222.
[2163] *RégFüz* 49 (1997), 79–80 (H. Tóth Elvíra).

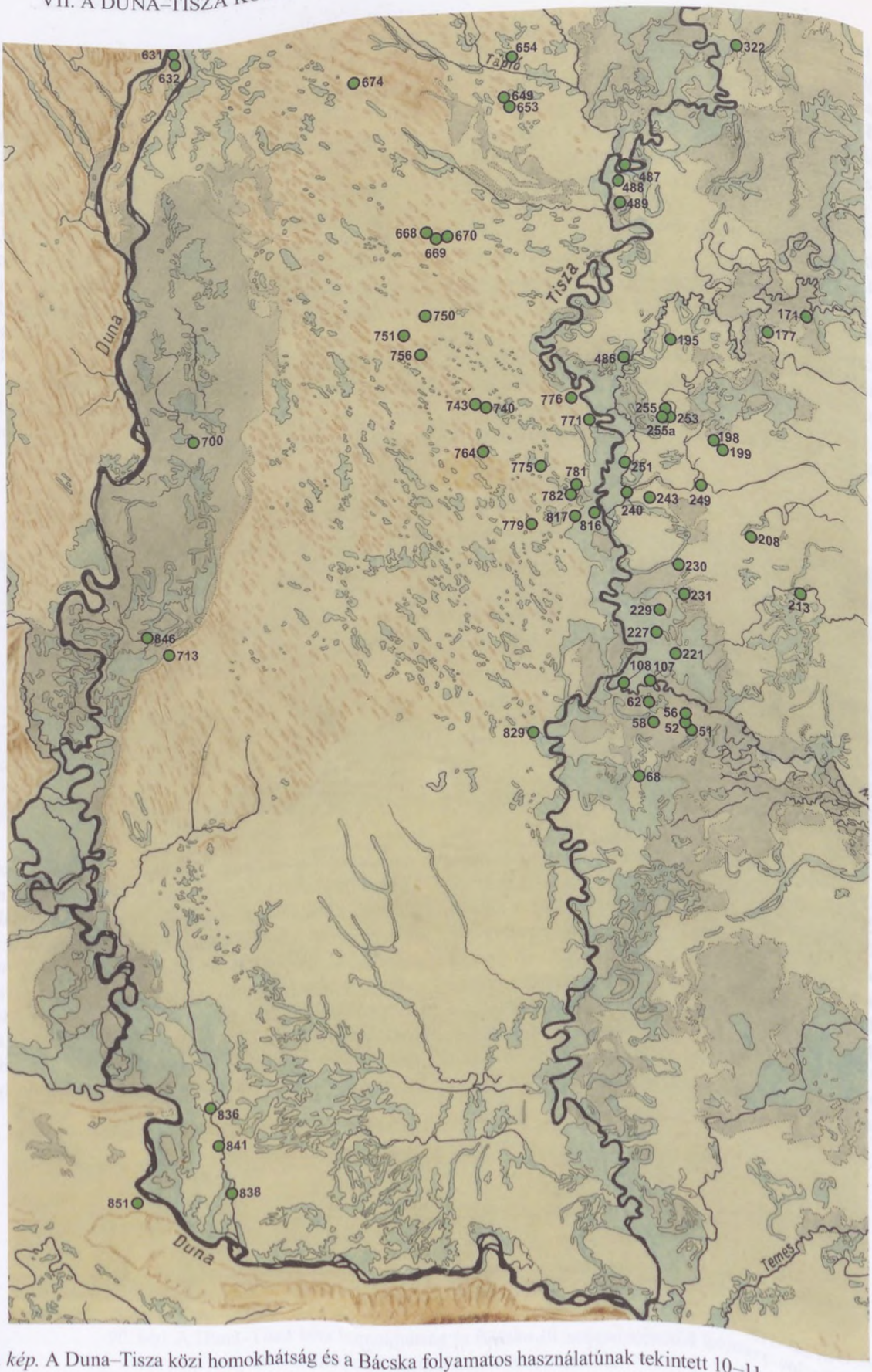

89. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és a Bácska folyamatos használatúnak tekintett 10–11. századi temetői

[781. lh].[2164] A 10. század második felére keltezhető sírok egyikében körte, illetve trapéz alakú kengyeleket találtak, míg a 11. század egészét átöleli az I. (Szent) Istvántól (997/1000–1038) I. (Szent) Lászlóig (1077–1095) terjedő érmék sorozata. Ez esetben teljes bizonyossággal beszélhetünk 10–11. századi temetőről, csakúgy, mint a hasonló jellegű csanytelek-síróhegyi lelőhely [782. lh] kapcsán: utóbbiban lovas sír éppúgy előfordult, mint I. (Szent) István (997/1000–1038) és I. András (1046–1060) érméi.[2165] E temetőtípus egyik képviselője a Bácskában a Gomboson [836. lh] 40 sírig feltárt temetőrészlet, korai szakaszában lovas, valamint íjász sírokkal.[2166] Ez esetben viszont a temető felső időhatára nem határozható meg pontosan. A fent említett lelőhelyek mindegyikénél a megmentett sírokon túl további 25-60 feldúlt, s ismeretlen számú feltáratlan temetkezést említenek. Ez alapján joggal gondolhatunk arra, hogy a vizsgált térség legtöbb kistáján százat meghaladó sírszámú, vagy még nagyobb temetők létezhettek. Egyedül a Bojárhalom–jánosszállási csoport, s az ahhoz nyugati irányban kapcsolódó Kiskunmajsa–Kiskunhalas környéki területekről hiányzik e temetőtípus.

A 10. század második felére – a 11. század első harmadára keltezett temetőket az előző kategóriától leletanyaguk összetétele alapján különítettem el *(90. kép)*. Ennek jellemzői az alábbiak: a mellékletek sorában felbukkannak a fegyverek, köztük kétélű kardok is. Néhány női sírban megfigyelhetők a nemesfém ruhadíszek. Az ékszerek között felbukkannak azok a típusok, melyek a 10. század második felétől vagy az ezredforduló időszakától terjednek el, de csak kis számban, s ez érvényes az S-végű hajkarikákra is. Megjelenik a trapéz alakú, vállas kengyeltípus, viszont következetesen hiányoznak első királyaink 11. századi pénzei.

31. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska
10. század második felére – a 11. század első harmadára keltezett temetői

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, Pintér-tanya	2+X	2			
Csongrád-Vendelhalom	48+50-70?	?	?	?	
Csongrád-Vidre-ér, Greskovics J. földje	1+X	?	?	?	
Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya	40+X	?	?	?	
Csongrád-Petenchalom	1+X	?	?	?	
Csongrád-Vidre-ér, Tyukász-tanya	33+X	?	?	?	
Baks-Köztársaság u.	10+X	6	3	0	1
Szeged-Makkoserdő	23+X	?	?	?	
Felsőhegyes-Tűzoltószertár	X	?	?	?	
Mohol	X	?	?	?	

Úgy tűnik, e temetőtípus néhány tíz, de legfeljebb 100-120 sírt tartalmazott. Az ide sorolt lelőhelyek némelyikéről elképzelhető, hogy valójában a 11. század későbbi évtizedeiben is használták azokat, erre vonatkozóan azonban hiányoznak a régészeti bizonyítékok. A vizsgált területen Csongrád határában bontakozik ki egy jellegzetes tömbjük, bár a Tisza mentén északabbra Lakitelek és Tiszakécske, délen Szeged-Makkoserdő [815. lh], Felsőhegyes [97. lh] és Mohol [96. lh], nyugaton pedig Kiskunfélegyháza körzetében is ismerünk ilyen típusú lelőhelyet. Másutt nem látom nyomát e periódusra szűkíthető használatú temetőknek. A 11. században nyitott temetők vizsgálata során ugyanabba a problémába ütközünk, mint a korábbiak esetében: A 35 lelőhely közül mindössze egyet tártak fel teljesen (Szabadka-Veresegyháza A-temető [824. lh]), egyet pedig legalább 75%-osan (Felgyő-Kettőshalmi-dűlő) *(91. kép)*. Többségük területéről azonban csak 1–18 sírt ismerünk, vagy még annyit sem, csupán a szétroncsolt temetkezésekből megmentett tárgyak adnak csekély információt az adott lelőhelyről.

[2164] Szélt 1941, 245–252.
[2165] Szélt 1941a, 169–171.
[2166] Hampel 1907, 167–170.

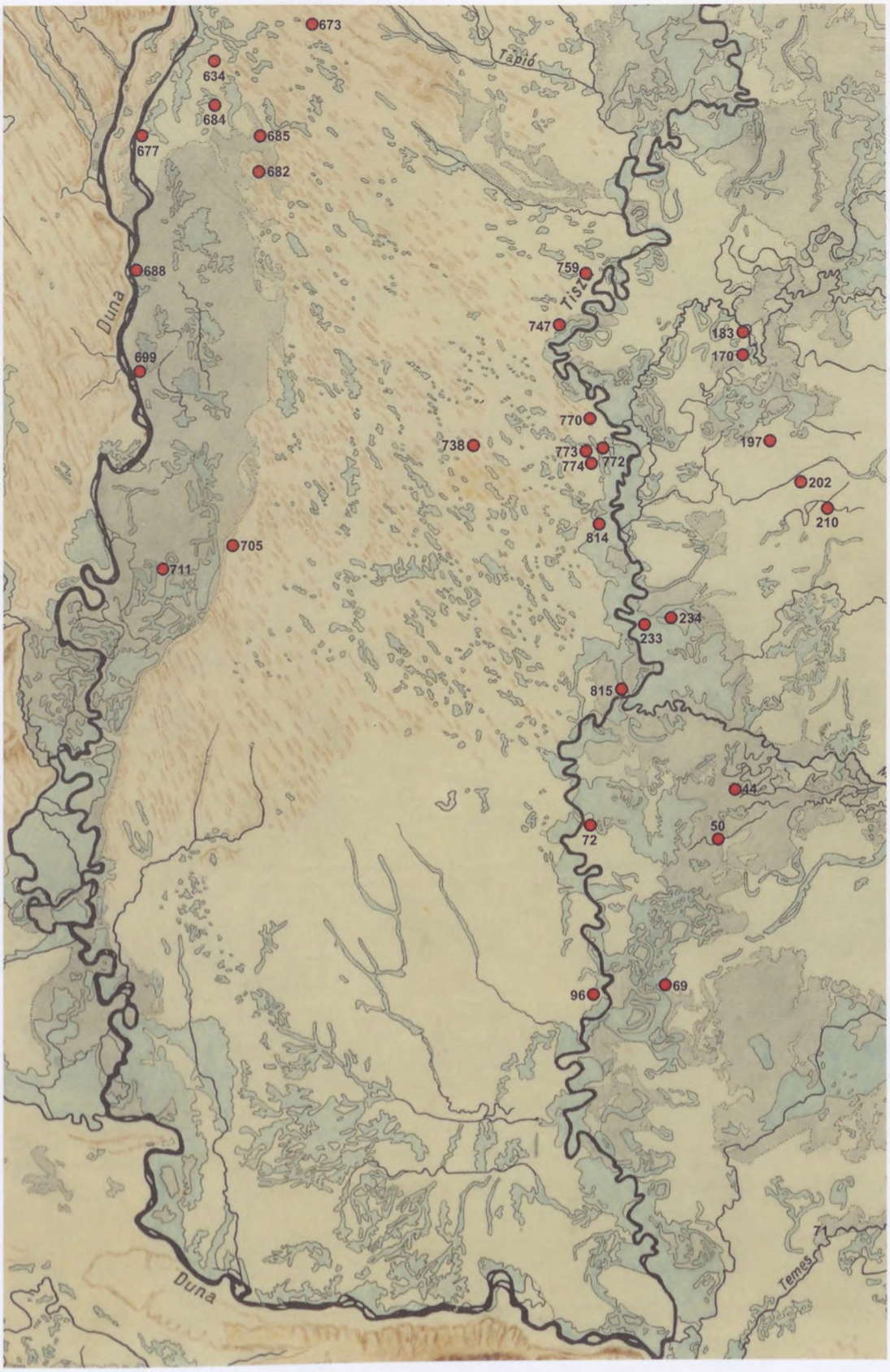

90. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. század második felére – a 11. század első harmadára keltezett temetői

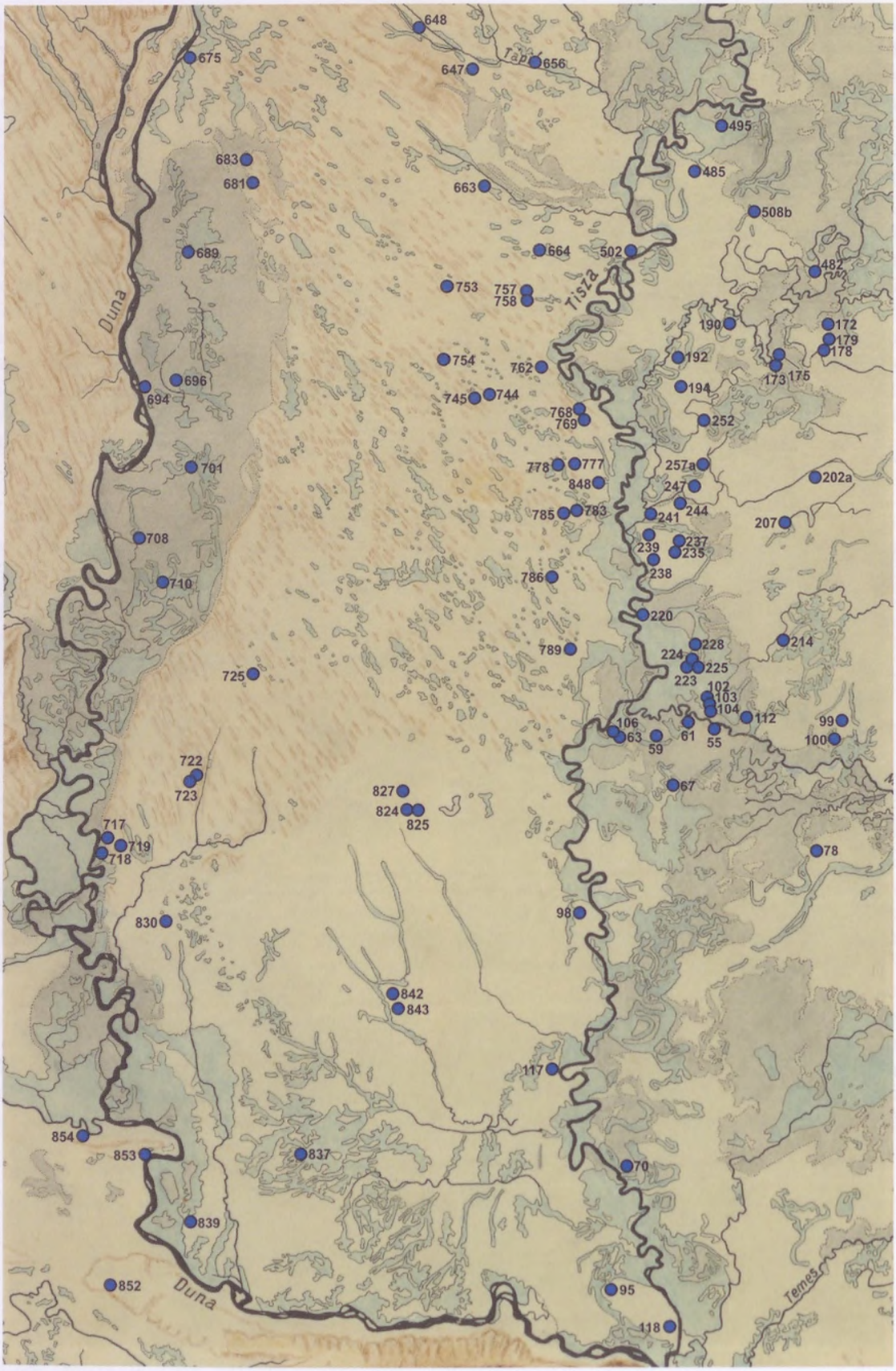

91. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 11. században nyitott temetői

32. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 11. században nyitott temetői

Lelőhely	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Tápióbicske-Községi homokbánya	3+X	?	?	?	
Tápiószele-Szumurák	1+X	?	?	?	
Kocsér	X	?	?	?	
Kecskemét-Úrrét	X	?	?	?	
Kecskemét-Városföld, Lokátorállomás	3-4+X	?	?	?	
Felsőszentkirály-Lászlófalva, Homokbánya	X	?	?	?	
Szentkirály-Templom-dűlő	X	?	?	?	
Alpár-Dunszt-tanya	6+X	?	?	?	
Kiskunfélegyháza-Nagykőrösi út	10+X	?	?	?	
Kiskunfélegyháza-Pákapuszta, Dósa-tanya	X	?	?	?	
Csongrád-Mámai-dűlő	21+X	7	3	4	7
Csongrád-Máté L. tanyája	10+X	?	?	?	
Felgyő-Kettőshalmi-dűlő*	127	40	32	32	1
Csongrád-Bogárzó	1+X	?	?	?	
Tömörkény-Jajgatóhalom	X	?	?	?	
Pusztaszer-Kádár-domb	1+X	?	?	?	
Szatymaz-Vasútállomás	192+61+X	?	?	?	
Jánoshalma-Hergyevicai iskola	15+X	?	?	?	
Csávoly-Tanyai iskola	X	?	?	?	
Csávoly-Szőke-dűlő	X	?	?	?	
Szabadka-Moskovics téglagyár	1+X	?	?	?	
Szabadka-Veresegyháza A-temető*	60	?	?	?	
Szabadka-Veresegyháza B-temető	271+230-280	?	?	?	
Szeghegy	12+X	?	?	?	
Bácsfeketehegy	9+X	?	?	?	
Bácskeresztúr	X	?	?	?	
Nagybaracska-Öregszőlők	14+X	?	?	?	
Nagybaracska-Piszkula	4+X	?	?	?	
Csátalja-Vágotthegy	117+10-12+30-40	?	?	?	
Gádor-Vasútállomás	15-20+X	?	?	?	
Zenta-Paphalom II.	18+X	?	?	?	
Péterréve	X	?	?	?	
Mozsor	X	?	?	?	
Titel	X	?	?	?	

A teljesen feltárt vagy nagyobb részletükben ismert temetők alapján úgy tűnik, hogy azok megnyitása nem azonos időszakban történt. Némelyikük első sírjait már az ezredforduló körül megáshatták, másutt azonban erre csak a 11. század közepén kerülhetett sor. Érdekes módon ez esetben is tapasztalhatjuk, hogy alkalmanként azonos időben egymás közelében létesítettek temetőt: Felgyő-Kettőshalmon csak néhány méter választja el egymástól a két sírcsoportot, Szabadka-Veresegyháza A és B temető esetében a távolság 500 méter. Változatos a sírszámuk is. A teljesen feltárt Szabadka-Veresegyháza A-temető [824. lh] mindössze 60 temetkezést tartalmazott, Felgyő-Kettőshalmon 127 elhunytat hantoltak el, Csátalja-Vágotthegyen ez a szám már elérhette a 160-170-et. Még népesebb lehetett a Szatymaz-Vasútállomáson előkerült lelőhely, ahol a 253 feltárt vagy szétroncsolt sír mellett számos további temetkezés a földben maradhatott [789. lh]. Úgy tűnik, a legnagyobb Szabadka-Veresegyháza B-temető [825. lh] lehetett, amely az ásató becslése szerint 500-550 sírt rejthetett. A néhány síros temetőrészletek alapján a többi lelőhely méretét nem lehet megbecsülni.

A vizsgált terület temetőiben tanulságos a fegyveres sírok megoszlása is:

33. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska fegyveres sírjai

Lelőhely[2167]	Sírok száma	Férfi	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjász-felszerelés
Tápiószentmárton-Tónikert	szórvány		1				
Abony-Piócáspart	3+X	1		1 szablya-markolatú	–	–	1
Ladánybene-Benepuszta	1+X	1	1		–	–	1
Nagykőrös-Fekete-dűlő	2+X	2	1	–	–	–	2
Kecskemét-Talfáj	1+X	1	–	–	–	–	1
Kecskemét-Cédulaház	30+kb.100	?	1	–	–	–	1
Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya	5+X	1+X	–	–	–	–	1
Kiskunfélegyháza-Alpári út	45+X	?	–	–	2	–	–
Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb	1+X	1	–	–	–	–	1
Kiskunfélegyháza-Radnóti út	1	1	–	–	1	–	1
Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, Pintér-tanya	2+X	2	–	1	1	–	1
Csongrád-Vendelhalom	48+X	?	4	–	–	–	7
Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya	40+X	?	–	1	–	–	1
Csongrád-Bokros, Rekettyés-ér, Deák Rókus tanya	6+X	?	–	–	–	–	1
Tömörkény-Piactér	2+X	2	1	–	–	–	2
Csanytelek-Dilitor	65+50-60	?	–	–	–	–	1
Ópusztaszer-Kiszner-tanya	3+X	2	–	–	–	–	1
Szeged-Székhalom*	1	1	–	–	–	–	1
Sándorfalva-Eperjes*	105	24	–	–	–	–	12
Szeged-Csongrádi út*	13	5	1	1 szablya-markolatú	–	–	3
Algyő-258. kútkörzet*	82	48	1	–	–	–	18
Szeged-Makkoserdő	23+X	?	–	–	–	–	4
Szeged-Öthalom	26	8+X	–	–	–	–	8
Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje	30+X	?	1	–	2	–	6
Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart	6	1	–	–	–	–	1
Kiskundorozsma-Gépállomás	X	?	–	–	–	–	1
Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő	1+X	1	–	1 szablya-markolatú	–	–	–
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom*	1	1	–	–	–	–	1
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát*	10	4	–	–	–	–	1
Kiskundorozsma-Subasa I.*	7	4	–	–	–	–	1
Kiskundorozsma-Subasa II.*	1	1					1
Zsombó-Ménesjárás-dűlő	1	1	–	–	–	–	1
Zsombó-Bába-dűlő	1	1	–	–	–	–	1
Üllés-Árpád-dűlő	1	1	–	–	–	–	1
Bordány-Mező-dűlő	1	1	1	–	–	–	–
Szeged (Domaszék)-Bojárhalom	5	?	–	–	–	–	1
Röszke-Ladányi-dűlő	2+X	1	–	–	–	–	1
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom, 473. számú tanya	1	1	–	–	–	–	1

[2167] Az egyes oszlopokban a temetőnek az adott fegyvertípust tartalmazó sírjainak a számát adom meg.

Lelőhely[2167]	Sírok száma	Férfi	Szablya	Kétélű kard	Balta	Lándzsa	Íjász-felszerelés
Kömpöc	1	1	–	1 szablya-markolatú?	–	–	–
Tompa-Körös-oldal	1	1	–	–	–	–	1
Madaras-Árvai-dűlő*	6	3	–	–	–	–	2
Madaras-Kenderföldek	20+X	?	–	–	–	–	1
Bátmonostor-Angyal L. földje	1	1	–	–	–	–	1
Bátmonostor-Pintér-tanya	7+X	3	–	–	–	–	3
Zombor-Bezdáni út	1	1	–	–	–	–	1
Zombor-Rancsevo-szállás	2+X	1	?	?	?	?	1
Doroszló-Diósi I. kertje	1	1	–	–	1	–	1
Gombos-Biboja u.	40+X	?	–	–	–	–	1

Fegyverek a vizsgált terület 48 lelőhelyéről, 108 sírból kerültek elő. A leggyakoribb fegyverek ezúttal is az az íjászfelszerelés alkotóelemei, 110 sírban figyelték meg e tárgytípust, valamennyi a 10. századra vagy a 11. század elejére keltezhető, e térségben e fegyver később történt sírba helyezésére vonatkozó egyértelmű adattal nem rendelkezünk.

Szablya 11 lelőhely 14 sírjából került elő, egyenletes területi eloszlásban. A Bácskából viszont mindeddig szablyás sírt nem ismerünk. A lelőhelyek közül kiemelkedik Csongrád-Vendelhalom [772. lh] a 4 szablyaleletével, sajnos szinte valamennyi földmunkák során látott napvilágot, így a szablyás sírok leletkörnyezetét nem ismerjük. A szablyával eltemetett férfiak között akadnak kiemelkedő leletgazdagságúak (Ladánybene-Benepuszta [692. lh], Nagykőrös-Fekete-dűlő [666. lh]), de a markolat vagy a hüvely nemesfém szerelékeinek e leletekben sincsen nyoma. A szablyás férfiak többségét íjászfelszereléssel, lóval vagy lószerszámmal hantolták el, de az említetteken kívül egyéb méltóságjelvényeknek nincsen nyoma a sírjukban.

Ritka fegyvernek számít a kétélű kard, 3 lelőhelyen 3 példányát találták meg, Kiskunfélegyháza és Csongrád térségében. Elképzelhető azonban, hogy ezt a számot csökkentenünk kell, a kömpöci [734. lh] fegyvernek ugyanis csak a pengetöredéke maradt ránk, így nem lehetetlen, hogy abba a sírba valójában szablyamarkolatú kardot helyeztek. Ezt támasztanák alá a vele együtt múzeumba került aranyozott ezüst övveretek is, ez a lelettípus ugyanis szokatlannak számít a kétélű kardok környezetében.[2168] Bizonyos mértékig támogatja ezt az elképzelést az is, hogy Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlőről és Szeged-Csongrádi útról [811. lh] ismerünk szablyamarkolatú kardokat, s felmerült annak a lehetősége, hogy e típusba sorolható az abony-piócásparti fegyver is [657. lh].[2169] A kardok mellett a 10. század második felétől felbukkanó fegyvertípusok (nyéltámaszos bárd, nyéltámaszos balta, szárnyas lándzsa) egyetlen példánya sem került elő napjainkig. Lándzsát mindeddig nem találtak a vizsgált régió temetőiben. Ritkaságnak számítanak a balták is, melyeket 5 lelőhely 7 sírjából ismerünk. Feltűnő a Kiskunfélegyháza körzetében való koncentrációjuk (3 lelőhelyről 4 példány), ezen kívül csak Szatymazon és Doroszlón bukkantak fel.

A fentiekből kitűnik, hogy a közelharc fegyverei ritkaságnak számítanak a vizsgált térség lelőhelyein. A férfiak felszerelésében az íjászfelszerelés elemeinek sírba tétele dominál. A 11. század első negyedéig földbe került minimálisan 140 (de valójában ennél jóval nagyobb számú) férfi több mint kétharmada kapott a temetés során fegyvermellékletet, ami kiemelkedően magas értéknek számít. A magányosnak tekintett sírok többsége fegyveres férfit rejtett. A teljesen, vagy nagyobb részletükben ismert temetők sírszámait, a bennük nyugvó férfiak számát, s ezen belül a fegyveresek számát megvizsgálva: Sándorfalva-Eperjes temetőjében [808. lh] 105 sírból (köztük 24 férfi) 12 tartalmazott fegyvert, Algyő-258. kútkörzet lelőhelyén [809. lh] a 82 sírból 48-ban nyugodott férfi, itt 19 kapott fegyvert. Szeged-Csongrádi út [811. lh] 13 sírjából 5 volt férfi, mind fegyveres. Szeged-Öthalmon [818. lh] az eddig ismert 26 sírból 8 bizonyosan férfit rejtett, valamennyit fegyverrel temették el. Csongrád-Vendelhalom [772. lh] 48 síros temetőrészletének nemi arányai nem ismertek, íjászfelszerelés 7, szablya 4 férfi sírjában volt. Madaras-Árvai-dűlő [720. lh] 6 sírja közül 3 férfi volt, 2 közülük fegyveres. A vendelhalmi temető [772. lh] kivételével a többi lelőhely a Bojárhalom–jánosszállási csoport területén található, s ott került elő a legtöbb magányos fegyveres férfi is. A kisebb temető-

[2168] Szőke 1962, 19, 25; Kovács 1980a, 313.
[2169] Benkő 1980, 236.

töredékek alapján azonban azt sejthetjük, hogy hasonló lelőhelyek másutt is lehettek (Nagykőrös-Fekete-dűlő [666. lh], Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos [738. lh], Tömörkény-Piactér [784. lh] egyaránt 2:2, Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh] 3:3), töredékességük miatt azonban ezek további következtetések levonására nem alkalmasak. A lelőhelyek egy részén a fegyveresek aránya kifejezetten alacsony. Ilyen a 30 síros kecskemét-cédulaházi temetőrészlet [746. lh] 1 fegyveressel, valamint Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya [774. lh] (40 sír, 2 fegyveres) temetőtöredék is. Ugyanezt tapasztaljuk a teljesen feltárt Szeged-Kiskundorozsma-Hoszszúhát [812. lh] (10 sír, 4 férfi, egyetlen fegyveres), a kirabolt, s ezért fenntartással kezelendő kiskundorozsma-subasai temető [813. lh] (7 sír, 4 férfi, 1 íjász), valamint Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart [791. lh] (6 sír, 1 fegyveres férfi) esetében. Hasonló jelenséggel számolhatunk az 5 síros bojárhalmi temető tekintetében is.

Az elmondottakból, úgy vélem, világosan kitűnik, hogy a fegyveres sírok arányát tekintve teljesen eltérő a helyzet a Dunamelléki-síkság területéről ismert lelőhelyektől. Míg ott a kis sírszámú lelőhelyek esetében is kifejezetten alacsony a fegyveresek aránya, s a több tucat sírt tartalmazó lelőhelyeken is csak csak néhány ilyen jellegű temetkezés fordul elő, a markáns fegyveres réteg pedig két kivétellel hiányzik a területről, addig Kiskunfélegyháza, Csongrád és Szeged környékén bizonyosan, másutt pedig valószínűleg számolhatunk a jelenlétükkel. Közös vonás viszont, hogy az új típusú fegyverek (kétélű kard, szárnyas lándzsa, nyéltámaszos balta) csupán csekély mennyiségben ismertek mindkét régióból. Ennek ismeretében érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen összevetést kínál a rangjelző tárgyak előfordulása?

34. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska rangjelző tárgyat tartalmazó lelőhelyei

Lelőhely[2170]	Sírok száma	Férfi	Övveret	Tarsolylemez
Abony-Beöthy-kastély kertje	1+X	1	1?	
Nagykőrös-Fekete-dűlő	2+X	2	1	
Ladánybene-Benepuszta	1+X	1	1+ ismeretlen rendeltetésű veretek	
Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb	1+X	1	1	
Kiskunfélegyháza-Radnóti út*	1			1
Algyő-258. kútkörzet*	82	48	2	
Szeged-Öthalom	26+X	8		tarsoly zárószíj veretek
Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje*	30+X	?	1	
Domaszék-Nógrádi-tanya	1+X	1	1	
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó	1+X	1	1	
Kömpöc	1+X	1	1	
Kiskunhalas-Bodoglár	X	?	1	
Kiskunhalas-Rekettye-puszta	X	?	1	
Kiskunmajsa-Ipari-hegy	1+X	?	1	
Jánoshalma-Kisráta	2+X	1	1	
Bátmonostor-Angyal L. földje	1+X	1	1	

A vizsgált területen rangjelző tárgyként értelmezhető leletek összesen 16 lelőhelyről kerültek elő, temetőnként általában egy-egy sírból. Mindössze Algyőn találtak két sírban övkészletet. Az algyői [809. lh], szeged-öthalmi [818. lh] és szatymaz-jánosszállási [790. lh] temetkezések kivételével a többi sírt megbolygatták a földmunkák során, mellékleteiknek csak egy része maradt meg. E körülmények alapvetően meghatározzák a méltóságjelvények forrásértékét, néhány következtetést azonban ebből a töredékes adatbázisból is levonhatunk. A méltóságjelvények típusát tekintve leggyakoribbak a veretes övek, viszont e hatalmas területről mindössze egyetlen tarsolylemezt ismerünk. Mindeddig teljes mértékben hiányoznak viszont a nemesfém szerelékes szablyák, a veretes tarsolyok (az öthalmi veretek a tarsoly zárószíját díszítették), valamint a veretekkel díszített készenléti íjtartó tegezek. A kiskunfélegyházi [742. lh] tarsolylemezes sírt derékig feldúlták, mellékletei közül több tárgy elveszhetett. Azt tudjuk, hogy íjászfelszereléssel, lóval, lószerszámmal, valamint nagyszámú itáliai és francia pénzzel temették el, de kategóriájában nem tartozott a leggazdagabb felszereléssel eltemetett férfiak közé. Tarsolylemeze

[2170] A táblázatban a *-gal jelölt lelőhelyek teljesen vagy közel teljesen feltártak.

felső-Tisza-vidéki kapcsolatokat mutat, a Tarcal–Rakamaz–Karos–Báránd-csoporttal áll rokonságban.[2171]

Az övveretes sírok túlnyomó többsége magányos sírokból vagy kis sírszámú temetőkből került elő. Egyedül az algyői és a jánosszállási veretes övet viselő férfiak nyugodtak több tíz síros temetőkben. Koncentrációjuk a Kiskunhalas környékéig kiterjesztett bojárhalom–jánosszállási csoport lelőhelyein figyelhető meg. Másutt egy-egy sírban bukkannak fel, de feltűnő a Tápió mentén, Kecskemét körzetében, Csongrád környékén tapasztalható teljes hiányuk. Bácskának csak az északnyugati peremén fordulnak elő (Bátmonostor [714. lh], Jánoshalma [724. lh]), másutt hiányoznak. Azonban még a Bojárhalom–jánosszállási csoport főként gazdag nemesfémveretes ruházattal jellemezhető női sírokat rejtő temetőinek zömében is hiányoznak a rangjelző tárgyak. Ez különösen feltűnő például Sándorfalva [808. lh], Szeged-Öthalom [818. lh] (bár onnan ismert egy szórvány csat), Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh], Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart [791. lh] vagy éppen Szeged-Bojárhalom [800. lh] esetében. Az övveretek felső-Tisza-vidéki formai párhuzamait, illetve a Szeged környéki leletek esetében azok hiányát korábban már tárgyaltam.[2172] A kömpöci lelet [734. lh] nagyszíjvégének a zempléni vezéri sír [428. lh] hasonló szíjvégével való hasonlóságára Kürti Béla figyelt fel, s felvetette e jelenség történeti értelmezésének a lehetőségét is.[2173]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vizsgált területen a méltóságjelvényt tartalmazó sírok száma a Dunamelléki-síksághoz hasonlóan viszonylag csekély, a rangjelző tárgyak mindössze két lelettípusra szorítkoznak, s nem mutathatók ki a leletkombinációk. A tarsolylemezek körének eddig ismert legdélebbi képviselője Kiskunfélegyházán [742. lh] nyugodott. E sírt azonban nagyszámú pénzmelléklete mellett egyedül tarsolylemeze emeli ki a fegyveres férfiak köréből. A régió egyetlen, valóban gazdag mellékletekkel eltemetett férfisírja Ladánybene-Benepusztán [692. lh] található, előkerülési körülményei miatt azonban méltóságjelvényei átfogóbban nem értékelhetők. A veretes öveket tartalmazó sírok zöme véleményem szerint a 10. század első kétharmada során került a földbe. Későbbi eltemetésükre mindössze a bizonytalan kömpöci [734. lh] adat utalhat. A Dunamelléki-síksággal ellentétben nincs adatunk arra, hogy méltóságjelvényt tartalmazó temetkezések a század második felében nagyobb (30-50 síros), de zömében szerény leletanyaggal jellemezhető temetőkben bukkannának fel.

A továbbiakban a női, s néhány esetben a férfi viseletet ékesítő fém ruhadíszek előfordulását, s annak tanulságait tekintem át.

35. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska fém ruhadíszt tartalmazó sírjai

Lelőhely	Csüngős kaftán-veret	Csüngős veret	Rombusz alakú veret	Öntött kerek veret	Öntött, négyzet alakú veret	Préselt ruhadísz	Veretes csizma
Tápiószele (Tápiószőlős)-Félegyházi-dűlő	–	szórvány	–	–	–	–	–
Tápiószele-Megyes S. szőlő	–	szórvány	–	–	–	1	–
Tápiószele-Reinle földje	–	szórvány	–	szórvány	–	–	–
Cegléd-Hartyányi-dűlő*	–	–	–	–	–	1	–
Cegléd-ismeretlen lh	–	–	–	–	1	–	–
Törtel-Thury J. szőlője	–	szórvány	–	–	–	–	–
Törtel-Demeter-tanya	–	–	–	–	–	–	1
Törtel-Nyilas-Besenyő-dűlő	–	–	–	1	–	1	1
Jászkarajenő	1	–	–	–	–	–	–
Nagykőrös-Fekete-dűlő	–	–	–	1	1	–	–
Nagykőrös-Gógány-Lyukashegy	1	1	–	–	–	–	–
Ladánybene-Benepuszta	–	–	–	1	–	–	–
Kecskemét-Csongrádi út	–	1	–	1	–	1	–
Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya	1	–	1	–	–	–	1
Kecskemét-Cédulaház	–	2	–	–	–	–	–
Kiskunfélegyháza-Kántordomb	–	1	–	–	–	–	–
Bugac-Alsómonostor	?	?	?	?	?	?	?

[2171] Bollók 2015, 286–292.
[2172] Révész 1996, 125–126.
[2173] Kürti 1994, 376–377.

Lelőhely	Csüngős kaftán-veret	Csüngős veret	Rombusz alakú veret	Öntött kerek veret	Öntött, négyzet alakú veret	Préselt ruhadísz	Veretes csizma
Csongrád-Bokros, Gyójai-dűlő	–	1	–	–	–	–	–
Csongrád-Mámai-dűlő	–	1	–	–	–	–	–
Csongrád-Just Gyula út	–	1	–	–	–	–	–
Csongrád-Vendelhalom	–	1	–	–	–	1	1
Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya	–	1	1	1	–	–	–
Csongrád-Bokros, Rekettyés-ér, Deák Rókus tanya	–	1	–	–	–	–	–
Csanytelek-Dilitor	–	1	–	–	–	–	–
Csanytelek-Síróhegy	–	–	–	1	–	–	–
Baks-Köztársaság u.	–	–	–	1	–	–	–
Sándorfalva-Eperjes	–	1	3	1	2	2	–
Algyő-258. kútkörzet	2	5	2	11	1	6	2
Algyő-Távvezetékindító Állomás	–	–	1	–	–	–	–
Szeged-Makkoserdő	–	4	–	2	–	1	–
Szeged-Öthalom	–	1	1	1	–	1	–
Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje	–	?	?	?	1	?	1
Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart	1	1	–	–	–	1	–
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát	–	–	1	1	1	1	1
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom	–	–	–	–	–	–	1
Bordány-Kistemplom-tanya	–	–	1	–	1	–	–
Szeged-(Domaszék)-Bojárhalom	1	1	–	1	1	1	1
Röszke-Ladányi-dűlő	–	1	–	–	–	–	1
Csólyospálos-Csólyos-puszta	–	szórvány	–	–	–	szórvány	szórvány
Kömpöc	–	–	–	–	ruhakapocspár	–	–
Kiskunhalas-Rekettye-puszta	–	–	–	–	–	szórvány	
Kiskunhalas-Inoka-puszta	–	–	szórvány	szórvány	–	–	szórvány
Zsana-Eresztő-Kőkút	–	1	–	1	–	–	–
Balotaszállás-Balotapuszta	–	–	–	–	–	1	–
Madaras-Árvai-dűlő	–	–	1	–	–	1	2
Szabadka-Veresegyháza A-temető	–	–	–	2	–	–	–
Bátmonostor-Pintér-tanya	–	szórvány	–	–	–	–	–
Apatin-ismeretlen lh.	–	–	–	–	szórvány	–	–
Felsőhegyes-Tűzoltószertár	–	1	–	–	–	–	–
Mohol	–	1	–	–	–	–	–
Szeged-Csongrádi út			1			1	

Ruhadíszeket a vizsgált terület 51 lelőhelyének 77 sírjából[2174] ismerünk, további 13 lelet feldúlt temetőrészletek konkrét sírhoz nem köthető szórványleleteként került elő. A díszítmények túlnyomó többségben ezúttal is felnőtt nők vagy leánygyermekek sírjából láttak napvilágot, más térségektől eltérően viszont a férfiak viseletén is többször megjelentek a maradandó anyagból készült díszítmények.

A ruhadíszek közül a nagy méretű csüngőtagos kaftánveretek 6 lelőhely 7 sírjában fordulnak elő, az algyői temetőben [809. lh] ugyanis két nő öltözetét is ékesítették e látványos viseleti elemek. A Dunamellé-

[2174] A bugac-alsómonostori gazdag női sír ruhadíszeinek összetételét nem ismerjük, miután a leletek közöletlenül elpusztultak, így az egyes tárgytípusok összesítéséből e lelőhelyet kihagytam. Az algyői temető előzetes közleményeiből nem derül ki egyértelműen, hogy hány egyént temettek el ezüstveretes díszruhában. Az értelmezett temetőtérkép alapján ezek száma 14 lehetett, lásd: KÜRTI 1998, 35, 9. térkép.

ki-síkság már ismertetett három leletével kiegészítve, megerősíthetjük azt a korábbi megfigyelést, mely szerint a csüngős kaftánveretekkel felékesített viseletet hordó nők sírjai legnagyobb számban a Duna–Tisza közén, valamint a Maros–Körös–Tisza közén kerülnek elő.[2175] Ezen belül is a főként a Tiszai-ártér Körös-, illetve Maros-torkolat közötti sávjában sűrűsödnek a lelőhelyeik. Ismeretlenek viszont a Tápió mentén, valamint Bácskában. A vizsgált területen lényegében két csoportba rendeződnek a lelőhelyeik: északon Jászkarajenő [665. lh], Nagykőrös-Gógány-Lyukashegy [667. lh] és Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya [752. lh], délen Szeged-Bojárhalom [800. lh], Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart [791. lh] és Algyő-258. kútkörzet [809. lh] alkotja e csoportokat. A 10. század első kétharmadán belüli finomabb keltezésre kísérőleleteik nem adnak lehetőséget. Egyedül a bojárhalmi sír állatfejes karperece utal e periódus legkésőbbi szakaszára. Már a Dunamelléki-síkság lelőhelyeinek áttekintése során kitűnt, hogy e terület népessége körében népszerűek voltak a kis méretű, csüngőtagos ruhadíszek is, melyek jelenlétére ott 9 sír, valamint 3 szórványlelet utal. Mindez hatványozottan igaz a Duna–Tisza közének ettől keletre eső részeire, ahol 27 lelőhely 29 sírjában, s 6 szórványleletben találták meg e verettípust.[2176] Használata tehát az egész régióra jellemző. Különösen annak fényében értékelhetjük ezt az adatot, hogy korábban Észak-Magyarország, valamint a Közép-Tisza-vidék temetőiben csak elvétve találkoztunk e viseleti elemmel. Egy-egy lelőhelyen 4 (Szeged-Makkoserdő [815. lh]), 5 (Algyő [809. lh]) és két sírban (Kecskemét-Cédulaház [746. lh]) is feküdtek kis méretű csüngős veretek. Figyelemre méltó gyakori felbukkanásuk Csongrád–Csanytelek térségében, ahonnan a csüngős kaftánveretek egyébként hiányoznak. Nagy többségük 10. századi sírokból került elő, de ismertek az ezredforduló évtizedeire (Mohol [96. lh], Felsőhegyes [97. lh]) vagy a 11. századra (Csongrád-Mámai-dűlő [768. lh]) keltezhető lelőhelyekről is.

Úgy tűnik, kevésbé terjedt el a rombusz alakú ruhadíszek használata, melyeket 9 lelőhely 13 sírjából, s egy további szórványleletből ismerünk. Lelőhelyeik túlnyomó többsége a Bojárhalom–jánosszállási csoport területén található, ezen kívül csak Madaras-Árvai-dűlőben [720. lh], Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanyán [774. lh] és Kecskemét-Városföld, Farkas-tanyán [752. lh] találtak ilyen díszítményeket. A Tápió mentén és a Gerje–Perje-síkon, valamint a Bácskában (Madaras kivételével) ismeretlenek. Mindössze Algyőn [809. lh] (2 sírban) és Sándorfalván [808. lh] (3 sírban) tapasztalhatjuk egy temetőn belüli több temetkezésben történő előfordulásukat. Kecskemét-Városföldön [752. lh] és Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúháton [812. lh] vékony aranylemezből préselték a rombusz alakú ruhadíszeket. Felbukkanásuk továbbra is kizárólag gazdag mellékletű lelőhelyekre jellemző, szegényes leletkörnyezetben nem fordulnak elő. A 10. század harmadik negyedénél fiatalabb temetőkben nincs nyomuk. Az öntött kerek pitykék éppen annyira népszerűek voltak, mint a kis méretű csüngős ruhadíszek: 9 lelőhely 30 sírjában és két szórványleletében kerültek elő, Bácska kivételével mindenütt megtalálhatók. Nyilván nem véletlen, hogy a kétféle verettípus gyakran ugyanazon öltözék díszeként bukkan fel, általában temetőnként egy-egy sírban. Ez alól kivételt képez Algyő [809. lh], ahol 11 sírban találtak öntött kerek pitykéket, de Szeged-Makkoserdőn [815. lh] és Szabadka-Veresegyháza A-temetőben [824. lh] is két-két sírban fordulnak elő. Utóbbi lelet azt is jelzi, hogy a kerek pitykékkel díszített viselet egyes közösségek tagjainál még a 11. században is használatos volt. Ezt alátámasztja a csanytelek-síróhegyi [782. lh] lelet is, ahol e verettípus I. András (1046–1060) érmejének kíséretében látott napvilágot. Úgy tűnik, viszonylag népszerűek voltak az öntött négyzet alakú öv- vagy kaftánveretek, amelyek 9 lelőhelyen is előfordulnak, Ceglédtől Apatinig a leggazdagabb női sírok mellékleteként. Ilyen díszítmények az egyik nagykőrösi férfi mellékleteként is felbukkantak [666. lh], s itt kell megemlítenem a leletanyagunkban mindeddig egyedülálló kömpöci [734. lh] kapocspárt.

A régió területén Tápiószelétől Madarasig kedvelt ruhadíszek a préselt ezüstrozetták, összesen 16 lelőhely 22 sírjából ismert az előfordulásuk. Eddig csak a Bácskából hiányoznak. A lelőhelyek közül ezúttal is kiemelkedik Algyő [809. lh] és Sándorfalva [808. lh], ahol 6, illetve 2 sírban találtak préselt ruhadíszeket. Különleges szépségű lehetett a balotaszállási [727. lh] gazdag nő viselete, akinek megbolygatott sírjából eltérő méretű aranyrozetták kerültek elő, amelyek hajdan a fejfedőt, inget és kaftánt ékesíthették. Ugyancsak aranyból készültek a szeged-öthalmi [818. lh] 2009/187. férfisírban az elhunyt medencéjének tájján megfigyelt aranyrozetták, melyeket a leletanyagot feldolgozó Lőrinczy Gábor és Türk Attila a temetés számára készült jelképes öv vereteinek gondolt.[2177] Ilyesfajta alkalmazásuk nem kizárt, de az öthalmi lelettel nem is bizonyítható, így a továbbiakban ruhadíszként számolok e tárgyakkal.

[2175] Bálint 1991, 132–136.

[2176] Ez a szám tovább növelhető, ha e régió leletei közé soroljuk a lakitelek-lakihegyi sír csüngős vereteit is. A lakiteleki lelőhelyet korábban pusztán földrajzi elhelyezkedése alapján tárgyaltam a Közép-Tisza vidék leletanyagával együtt.

[2177] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 71.

A vizsgált régióban a veretes lábbelik gazdag sorozata került elő, 11 lelőhely 13 sírjából, s ez a szám két szórványlelettel (Kiskunhalas-Inoka-puszta [730. lh], Csólyospálos-Csólyos-puszta [735. lh]) tovább növelhető. Algyőn [809. lh] és Madarason [720. lh] két nő viseletében is felbukkant a veretes csizma. E viseleti elem a rombusz alakú ruhadíszekhez hasonlóan csak a leggazdagabb ruházatú vagy lószerszámzatú nők hagyatékában fedezhetők fel. A leletek számát illetően éles eltérés tapasztalható a Dunamelléki-síkság temetőitől, azok leletanyagából ugyanis egy peremvidéki lelet (Gödöllő-Máriabesnyő [618. lh]) kivételével nem ismert e tárgytípus. A veretes lábbelik eddig ismert változatai továbbra is a női viselet alkotóelemei voltak, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom [812. lh] lelőhelyen azonban azt figyelték meg, hogy a férfi csizmaszárát rávarrott, átfúrt érmékkel díszítették. E leleten kívül azonban, mint fentebb láttuk, több olyan férfisír is van, ahol a viselet nemesfém díszei felbukkannak: ezek sorát gyarapítják a nagykőrösi [666. lh] négyzet alakú veretek, a kömpöci [734. lh] ruhakapcsok, a szeged-öthalmi [818. lh] préselt aranyrozetták, ugyanott egy másik sírban kerek pitykék és ezüstszalagok, a madarasi temető [720. lh] férfisírjának préselt ezüstrozettái és -szalagjai, s több más esetben a ruházatot ékesítő arany- vagy ezüstszalagok. Mindenekelőtt azonban e kategóriába tartoznak a benepusztai sír [692. lh] egyelőre megfejtetlen szerepű aranyozott ezüstveretei is. Jóllehet, a férfi viselet nemesfém díszeinek száma még így is messze elmarad a nők ruházatának veretsoraitól, a Kárpát-medencében így is sajátos régészeti horizontot alkotnak.

A ruhadíszek áttekintésének eredményeként kijelenthetjük, hogy a Tápió mentétől a Bácska déli részéig terjedő területen találhatók a Kárpát-medence nemesfém veretekkel legnagyobb mértékben feldíszített női sírjai. Több verettípus, mint például a nagy méretű csüngős kaftánveretek, a kis méretű csüngős veretek, a rombusz alakú ruhadíszek előfordulása sokszorosan felülmúlja a korabeli magyar szállásterület más részein tapasztalt arányokat, de a többi ékítmény is nagy számban képviselteti magát. Mindezek régión belüli megoszlása azonban nem egyenletes. Míg Kecskemét, Kiskunfélegyháza és a legalább Kiskunhalas határáig terjedő Bojárhalom–jánosszállási csoport lelőhelyei különösen gazdagok fémdíszes női viseletekben, addig a Tápió mente és Bácska, valamint Csongrád–Csanytelek határa elmarad ettől a pompától, s ennek okai csak részben keresendők a kutatottság hiányosságaiban. A régészeti kutatás által megismert leggazdagabb viseletű női sírok az említett térség lelőhelyeiről származnak. Ezek közé sorolható a Balotaszálláson [727. lh], Szeged-Bojárhalmon, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúháton [812. lh], Szatymaz-Jánosszállás, Katonaparton [791. lh], Bugac-Alsómonostoron [736. lh], Kecskemét-Csongrádi úton [749. lh], Kecskemét-Városföld, Farkas-tanyán [752. lh] talált leletek, nem is szólva a legjelentősebb algyői temetkezésekről [809. lh]. Az alábbiakban tárgyalom, de már most utalok arra, hogy e női sírok közt megtalálhatók a Szőke Béla által elkülönített mindkét viseleti csoport (díszes ruházat csüngőtagos veretekkel, illetve szerényebb viselet, gazdagon felszerelt rozettás lószerszámmal) képviselői. Ezek ilyen mértékű területi átfedésére a korabeli magyar szállásterületen másutt nem találunk példát. Az is nyilvánvaló viszont hogy egyrészt gyakrabban találunk ugyan a férfiak viseletén nemesfém díszítményeket, másrészt viszont néhány kivételtől eltekintve (Benepuszta [692. lh], Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb [741. lh], Nagykőrös-Fekete-dűlő [666. lh], Kömpöc [734. lh], Szeged-Öthalom [818. lh]) e férfiak méltóságjelvényeinek és lovasfelszerelésének arany-/ezüstszerelékei mennyiségben és minőségben messze elmaradnak a helyi nők, s más vidékek férfiainak a sírokból megismert pompájától.

Azt várnánk ezek után, hogy e látványos viseletet finom művű ötvösmunkával kidolgozott ékszerek sorozata egészíti ki, a leletanyag azonban egészen más képet mutat. Mindössze 10 lelőhelyről kerültek elő hajfonatkorongok, közülük 8 lemezes, 2 öntött-áttört kidolgozású.[2178] A lemezesek többsége egyszerű, geometrikus mintázatú, egyedül a Szatymaz-Jánosszállás, katonaparti [791. lh] példány mitikus állatalakja,[2179] valamint a solt-tételhegyi [695. lh] koronggal rokonítható csengelei lelet tekinthető művészi színvonalú példánynak. Az öntöttek közül a csólyospálosi [735. lh] az archaikus ötkarikás korongok közé sorolható,[2180] a madarasi [720. lh] pedig a sarkadi, hencidai, aldebrői [546. lh] áttört korongokkal mutat kapcsolatot.[2181] Látható, hogy a hajfonatkorongot tartalmazó sírok Kecskemét kivételével a Bojárhalom–jánosszállási csoport területén kerültek elő, másutt ez az ékszertípus nem ismert a tárgyalt régióban. Összevetve ezeket az adatokat a Dunamelléki-síkság 7 lelőhelyével, azt tapasztaljuk, hogy utóbbi területén

[2178] Lemezesek: Kecskemét-Csongrádi út [749. lh], Algyő-258. kútkörzet [809. lh], Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje [790. lh], Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart [791. lh], Csólyospálos-Csólyos-puszta [735. lh], Zsana-Eresztő-Kőkút [728. lh], Szeged-Bojárhalom, Csengele környéke. Öntöttek: Csólyospálos-Csólyos-puszta [735. lh], Madaras-Árvai-dűlő. Az eladó szerint Csengelén talált, s vásárlás útján a szegedi Móra Ferenc Múzeumba jutott hajfonatkorongot Türk Attila szívességéből ismerem, segítségét ezúton is köszönöm!

[2179] A hajfonatkorongok e csoportjáról legutóbb széles körű áttekintéssel lásd: Bollók 2015, 533–542.

[2180] Révész 1996, 87–89.

[2181] Révész 2014, 401–420.

a jóval kevesebb díszruhás női sírhoz képest arányaiban több lelet tartalmazott hajfonatkorongot. Készítéstechnikai szempontból is mások az arányok, hiszen ott a hajfonatkorongok többsége, 5 lelet öntött, áttört, s csak 2 préselt lemezes kialakítású (Solt-Tételhegy [695. lh], Harta-Freifelt [698. lh]), azok viszont magas színvonalú alkotások.

A két terület leletanyagának összetételében jelentkező különbségek szembetűnőek a fülbevalók tekintetében is. Míg a Dunamelléki-síkság temetőiben ismeretlenek a gömbsorcsüngős fülbevalók, addig a homokhátság és az Alsó-Tisza-vidék női viseletében igencsak kedvelt ékszertípusnak számított ez a magyarság által keletről hozott ékszertípus. Ráadásul éppen az utóbbi régióban csoportosul egy másutt nem jellemző változatuk, amely öntéssel készült, s feltehetőleg helyi műhelyek alkotása.[2182] Ezzel szemben a két térség temetőinek közös vonása a szőlőfürtös fülbevalók különböző változatainak csekély száma.[2183]

A továbbiakban újabb összehasonlítási lehetőséget kínál a lovas, illetve lószerszámos temetkezések áttekintése.

36. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska lovas vagy lószerszámos temetkezést tartalmazó sírjai

Lelőhely[2184]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Kóka	2+X				2
Nagykáta-Szűcs J. földje	9+X				*1*
Farmos-Büdöslapos	X				*1*
Tápiószele-Hegyes	2+X				lócsontok+4 kengyel
Tápiószentmárton-Szentkirályi-féle homok	1+X				*1*
Tápiószentmárton-Reinle-földje	1+X				*1*
Tápiószentmárton-ismeretlen lh	1+X		*1*		
Abony-Piócáspart	3+X	**1**			
Törtel-Demeter-tanya	1+X		**1**		
Törtel-Nyilas-Besenyő	6-10+X		**1**		
Jászkarajenő	1+X		**1**		
Nagykőrös-Fekete-dűlő	2+X	**2**			
Ladánybene-Benepuszta	1+X	**1**			
Lajosmizse-Kónyamajor*	1		**1**		
Kecskemét-Talfáj	1+X	**1**			
Kecskemét-Cédulaház	30+kb. 100	*1*			**1**
Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya	5+X	**1**			
Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő	1+X		**1**		
Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb	1+X	**1**			
Kiskunfélegyháza-Radnóti út*	1	**1**			
Kiskunfélegyháza-Ferencszállás	2+X		**1**		**1**
Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, Pintér-tanya	2+X	**2**			
Bugac-Alsómonostor	1+X		*1*		
Csongrád-Petenchalom	1+X				**1**
Csongrád-Vendelhalom	48+50-70				**3**+*4*
Csongrád-Kádár-tanya, Forgó P. földje	1+X				lócsontok
Tömörkény-Piactér	2+X	*1*			
Csanytelek-Dilitor	65+50-60+X	*1*			
Csanytelek-Síróhegy	24+X	**1**			
Ópusztaszer-Kiszner-tanya	3+X	**2**			
Szeged-Székhalom*	1	**1**			

[2182] Révész 1988, 149–153. – Az általam 30 éve megfigyelt tendenciát az újabb ásatások leletanyaga sem módosította.
[2183] Mesterházy 1990, 87–115; Mesterházy 1991, 145–177; Mesterházy 1993, 450–468.
[2184] A táblázatban **bold**dal a lócsontokat és lószerszámot, *kurzív*val a csak lószerszámot tartalmazó sírok számát jelöltem az adott lelőhelyen.

Lelőhely[2184]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Sándorfalva-Eperjes*	105	*2*			
Algyő-258. kútkörzet*	82	**12**+*2*	**1**		*4*
Szeged-Csongrádi út*	13	**2**+*2*			
Tápé-Sertéstelep	1+X				**1**
Szeged-Makkoserdő	23+X	**2**+*1*			*1*
Szeged-Öthalom	26+X	**6**	**1**	**1**	**5**
Szatymaz-Őszeszék	1+X		**1**		
Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje	30+X	**2**+*2*			1
Kiskundorozsma-Gépállomás	X				*1*
Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő	1+X	**1**			
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom*	1	**1**			
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát*	10	**1**	**1**		
Kiskundorozsma-Subasa I.*	7	**3**			
Kiskundorozsma-Subasa II.*	1	**1**			
Zsombó-Ménesjárás-dűlő	1+X	**1**			
Zsombó-Bába-dűlő	1+X	**1**			
Üllés-Árpád-dűlő	1	**1**			
Bordány-Mező-dűlő	1+X	**1**			
Bordány-belterület	1		**1**		
Bordány-Kistemplom-tanya	1+X		**1**		
Domaszék-Nógrádi-tanya	1+X	**1**			
Szeged-Bojárhalom	5+X				**2**
Röszke-Alsótanya-Feketeszél	3+X				**1**+*1*
Röszke-Nagyszéksós*	4		**1**		
Röszke-Ladányi-dűlő	2+X	**1**	*1*		
Horgos-Pörös-puszta	1+X		**1**		
Horgos-Röck I. földje	16-20+X				*1*
Ásotthalom (Szeged)-Alsótanya	1+X				*1*
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó	1+X	**1**			
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom, 473. számú tanya	1+X				*1*
Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlő	1+X		**1**		
Hajdújárás-Fűzfasor	1+X				*1*
Kömpöc	1+X	*1*			
Kiskunmajsa-Szőlők	1+X				*1*
Kiskunhalas-Dénes M. u.*	1		*1*		
Balotaszállás-Balotapuszta*	1		**1**		
Kiskunmajsa-Ipari-hegy	1+X	*1*			
Tompa-Körös-oldal	1+X	**1**			
Jánoshalma-Kisráta	2+X		*1*		
Madaras-Árvai-dűlő*	6	*1*	**1**+*1*		
Bátmonostor-Angyal L. földje	1+X	**1**			
Bátmonostor-Pintér-tanya	7+X	**3**			legalább 4 lovas vagy lószerszámos sír
Bátmonostor-Sumári-dűlő	1+X				**1**
Zombor-Bezdáni út	1+X	**1**			
Zombor-Rancsevo-szállás	2+X	*1*			
Apatin-Római sáncok	1+X				**1**

Lelőhely[2184]	Sírok száma	Férfi	Nő	Gyermek	Nem meghatározható
Gombos-Biboja u.	40+X				1
Újfutak-Rezsőmajor	1+X				1

A vizsgált terület 79 lelőhelyének minimálisan 140 sírjából ismerjük a lovas, vagy lószerszámos temetkezés valamelyik változatát. E számot tovább gyarapítják azon lelőhelyek és sírok, amelyeket részlegesen vagy teljesen feldúltak (Tápiószele-Hegyesen [650. lh] legalább 2 sír, Csongrád-Kádár-tanya [775. lh], Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh] legalább 4 sír), így az említettek esetében csak a lócsontok vagy lószerszám előkerüléséről maradt fenn híradás. Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy az említett 79 lelőhely közül 44 magányos sír volt, vagy legalábbis csupán egyetlen temetkezés került elő a lelőhelyen! Lócsontokat 56 lelőhely 96 sírjában találtak, s további három alkalommal említenek a feldúlt temetők maradványai között lócsontokat is. A lovas sírok közül 58 férfi, 17 nő, 1 fiatalkorú, további 20 sír nemét vagy életkorát nem ismerjük. Összesen 30 lelőhely 44 olyan temetkezéséről is tudunk, amelyekben csak lószerszámok voltak, 16 férfi, 6 nő, 22 ismeretlen nemű vagy életkorú egyén sírjában.

A vizsgált melléklettípust tartalmazó lelőhelyek egyenletesen oszlanak el a Tápió mentétől Dél-Bácskáig, s ez vonatkozik a magányos, vagy jelen állapotukban magányos sírokra is. A lovas, illetve lószerszámos temetkezési szokás megjelenésének gyakorisága ez esetben is közösségenként változó volt. Ennek átfogó vizsgálatában azonban nehézséget okoz, hogy a Tápió mentétől Kecskemétig nemhogy teljesen, de még nagyobb részletében feltárt temető sem áll a rendelkezésünkre. A magányos, vagy egyedüliként előkerült sírokat ezúttal is figyelmen kívül hagyva, néhány helyen az arány kifejezetten magas: Algyőn [809. lh] a feltárt 82 sírból 19 sorolható ide, Szeged-Csongrádi úton [811. lh] a feltárt 13 sírból 4 tartalmazta a lovas temetkezés valamely változatát. Ugyanez az arány Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földjén [790. lh] 30:5, Szeged-Makkoserdőn [815. lh] 23:4, Szeged-Öthalmon [818. lh] 26:13, Szeged-Bojárhalmon [800. lh]: 5:2, Kiskundorozsma-Subasán [813. lh] 7:3, Röszke-Alsótanya-Feketeszélen [801. lh] 3:2, Madaras-Árvai-dűlőn [720. lh] 6:3, Bátmonostor-Pintér-tanyán [715. lh] 7:3, Csongrád-Vendelhalmon [772. lh] 48:7, tehát e lelőhelyeken a sírok 25-75%-a lovas/lószerszámos temetkezés volt. Ugyanez a mutató más, nagyobb részleteikben feltárt lelőhelyeken lényegesen alacsonyabb: Kecskemét-Cédulaház [746. lh]: 30:2, Csanytelek-Dilitor [781. lh]: 65:1, Csanytelek-Síróhegy [782. lh]: 24:1, Sándorfalva-Eperjes [808. lh]: 105:2, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh]: 10:2, Horgos-Röck I. földje [829. lh]: 16-20:1, Gombos-Biboja u. [836. lh]: 40:1. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt a tényt, hogy a temetők zömének csak kisebb-nagyobb részlete ismert. Ennek ellenére meglepő néhány, egyéb mellékletekben gazdag temető (például Sándorfalva [808. lh], Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh]) esetében e szokás gyakorlásának alacsony aránya.

A teljesen, vagy kisebb-nagyobb részletükben feltárt 10. századi lelőhelyek közül néhány olyan is akad, amelyekből teljesen hiányzik a lovas temetkezés. E temetkezési szokás hiánya leginkább a 6 sírral teljesen feltárt Szatymaz-Jánosszállás, katonaparti [791. lh] temető esetében feltűnő. A lovas temetkezések a legmagasabb arányban a Balotaszállásig megnövelt határú Bojárhalom–jánosszállási csoport területén jelentkeznek.[2185] Viszonylag magas a számuk a Tápió mentén és a Gerje–Perje-síkon is, értékelésüket azonban a lelőhelyek csekély mértékű feltártsága nehezíti. Kecskemét és Kiskunfélegyháza határában inkább a magányos sírokra vagy kis sírszámú, gazdag leletanyagú 10. századi, esetleg az ezredforduló táján használt temetőkre jellemzők. Ugyanott viszont a nagyobb sírszámú, szegényes 10. századi lelőhelyeken csak elvétve, a 10–11. századi folyamatos használatúnak tekintett temetőkben viszont egyáltalán nem fordulnak elő. Pontosan ugyanez a helyzet egyetlen lelőhely (Csongrád-Vendelhalom [772. lh]) kivételével a Csongrád–Csanytelek–Baks–Tömörkény–Felgyő területéről ismert temetők esetében is. Megjegyzendő, hogy e térségben csaknem ismeretlenek a gazdag mellékletű magányos sírok és a kis sírszámú temetők is. A Bácska leletanyagának értékelését erősen korlátok közé szorítja a szisztematikus kutatás sok évtizedes hiánya. A töredékes és többnyire régi adatok azonban azt mutatják, hogy a Duna–Mosztonga közén ugyancsak nem számítottak ritkaságnak a lovas vagy lószerszámos sírok.

A kettőnél több lovas temetkezést tartalmazó temetők túlnyomó többségében a vizsgált rítusnak a lovas temetkezéses (lócsontokat tartalmazó), valamint a csak lószerszámot tartalmazó formája együttesen jelentkezik. Mindössze 4 lelőhelyen (Szeged-Öthalom [818. lh], Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh], Kiskundorozsma-Subasa [813. lh], Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh]) figyelhető meg a lovas, és 1 lelőhelyen (Sándorfalva-Eperjes [808. lh]) a lószerszámos változat ki-

[2185] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 47–56.

zárólagos előfordulása. Mivel leletanyaguk összetétele alapján úgy tűnik, hogy közülük legalább háromnak (Öthalom [818. lh], Hosszúhát [812. lh], Bátmonostor [715. lh]) bizonyosan van a 10. század második felére átnyúló használati szakasza is, a két temetkezési forma alkalmazása között időrendi különbséget ezúttal sem kereshetünk.

A vizsgált temetkezési szokást férfiak temetése során jóval gyakrabban alkalmazták, mint a nők esetében: a 140 vizsgálható sírból 72-ben férfi, 21-ban nő nyugodott, 46 csontváz nemét nem ismerjük, 1 pedig fiatalkorú volt. A lovas, lószerszámos sírokat tartalmazó temetők időrendi szempontból arányosan oszlanak el a 10. század folyamán a leletanyag összképe és az egyes sírok mellékletei alapján egyaránt. Számuk a 10. század második felére sem csökkent, arra vonatkozó egyértelmű adatunk azonban nincs, hogy ezt a temetkezési szokást a 11. században is gyakorolták volna.

A régióban talált kengyelek nagyrészt az általánosan használt körte alakú, vállába kovácsolt fülű, valamint a legyező alakú változatok közé tartoznak. A karoling-normann kengyeltípus mindössze két lelőhelyen (Zsombó-Bába-dűlő [780. lh], Kiskunmajsa-Ipari-hegy [739. lh]) látott napvilágot, az általános tendenciától eltérően ezúttal férfisírokból.[2186] Viszonylag kevés, mindössze 9 lelőhelyen bukkannak fel a trapéz alakú, vállas kengyelek (Csongrád-Vendelhalom [772. lh], Csongrád-Petenchalom [770. lh], Csanytelek-Dilitor [781. lh], Szeged-Öthalom [818. lh], Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh], Szeged-Makkoserdő, Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő [794. lh], Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh], Zombor-Rancsevo-szállás [844. lh]). Többnyire fegyveres harcosok sírjaiból kerülnek elő, s kísérőleleteik között feltűnik a szablya és a szablyamarkolatú kard, hiányoznak viszont a kétélű kardok, valamint a nyéltámaszos balták és bárdok.[2187] Úgy tűnik, az e kengyeltípust tartalmazó sírok a vizsgált területnek mindössze három mikrorégiójában csoportosulnak, melyek régészeti jellege egyéb tekintetben jelentős mértékben eltér egymástól. Az egyik Csongrád–Csanytelek környéke, s feltehetőleg e csoporthoz tartoznak a Lakitelek, Madari-tanyán [747. lh] feltárt sírok is. A másik csoportot a Bojárhalom–jánosszállási csoport keleti részén feltárt kis sírszámú temetők kései fázisához tartozó temetkezések alkotják. A bátmonostori [715. lh] és zombori [844. lh] kengyelek a típus bácskai egyedüli jelenlétét jelzik. A Tápió mentétől Kiskunfélegyházáig húzódó terület publikált leletanyagából nincs tudomásom trapéz alakú vállas kengyelek előkerüléséről. Megemlítendő még, hogy Zsombó-Bába-dűlőn [780. lh] és Szeged-Öthalmon [818. lh] egyenes talpú, boltozatos szárú kengyelek kerültek elő.[2188]

Érdekes összefüggések kezdenek kibontakozni a Közép- és Alsó-Tiszai-ártér tágabb környékén előkerült rozettás lószerszámveretes sírok topográfiai elhelyezkedésének tekintetében a Tiszanánától Bordányig, Balotaszállásig húzódó széles területsávban. Az egyes sírok vagy sírcsoportok egymástól légvonalban mért távolsága 19–59 kilométer között váltakozik.[2189] Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a korabeli útviszonyok között a valós megtett távolságok jóval nagyobbak voltak, mégis, lehetetlen nem észrevenni e lelőhelyek elhelyezkedésének ritmusát. Egy-egy szélesebb leletmentes sáv után egy, vagy akár egy bokorban több rozettás lószerszámos sír következik. Területünkön északról déli irányba haladva, az immár három(!) jászfényszarui [474., 474a., 475. lh] sírt követi a tápiószelei [655. lh], ettől délre a két törteli (Demeter-tanya [660. lh], illetve Nyilas-Besenyő-dűlő [662. lh]), majd ismét nagyobb üres térséget követően Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő [763. lh], ehhez csatlakozik 59 kilométer távolságra Szatymaz-Őszeszék [788. lh], egy csoportban Bordány-belterülettel [796. lh] és Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlővel [819. lh], majd nyugatabbra Kiskunhalas-Dénes M. u. [729. lh] és Balotaszállás [727. lh] leleteivel. (Ettől nyugatabbra már a Harta–Soltszentimre–Tengelic–Fácánkert-csoport következik.) Nem lenne meglepő, ha a jövőben az újabb rozettás lószerszámos lelőhelyek a fentiek közelében látnának napvilágot.[2190] Ami a rozettás lószerszámos sírok leletkörnyezetét illeti, a tápiószentmártoni szórványleletek előkerülésének körülményeit nem ismerjük, a törtel-nyilas-besenyő-dűlői [662. lh] közöletlen temetkezés mellett a szűkszavú előzetes jelentés 6-10 elpusztított sírt említ, a többiek viszont magányosan feküdtek, legalábbis a hitelesítő ásatások a közvetlen környezetükben nem eredményeztek újabb sírokat. Sajnos egyik sem régészeti ásatáson került elő, a találók valamennyit feldúlták, így elet-

[2186] Kovács 1985b, 132.

[2187] Kovács 1986, 204–223.

[2188] Révész 1999, 273–279; Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 85–86.

[2189] Tiszanána–Heves: 19 km, Heves–Jászfényszaru: 41 km, Jászfényszaru–Tápiószele: 28 km, Tápiószele–Törtel: 24 km, Törtel–Nyárlőrinc: 29 km, Nyárlőrinc–Szatymaz: 59 km, Szatymaz–Bordány: 9 km, Bordány–Kiskunhalas: 36 km.

[2190] Időközben ez meg is történt: kéziratom lezárása után kerültek elő rozettás lószerszámvereteket tartalmazó lelőhelyek Tiszaszentimréről (temetőrészlet) és Kocsér-László-tanyáról (magányos sír veretes lábbelivel), melyek tökéletesen illeszkednek az általam felvázolt lelőhelyek sorába. A részleteikben közöletlen lelőhelyekről lásd: https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/regeszettudomanyi-intezet/kutatasi-programok/honfoglalas-kori-regeszeti-kutatasok. [Letöltve: 2019. 08. 09. 15.26.] – Feltehetőleg magányosan eltemetett rozettás lószerszámveretes sírra bukkant Kiskunhalastól északra, Tázláron Gallina Zsolt, akinek ezúton is köszönöm, hogy e leletre felhívta a figyelmemet.

anyaguk hiányosan került a közgyűjteményekbe. Ennek ellenére azt tudjuk, hogy a balotaszállási [727. lh] és a törtel-nyilas-besenyő-dűlői [662. lh] sírokban préselt rozetták, utóbbiban kerek pitykék, lemezes csüngők és lábbeliveretek ékesítették a ruházatot (lábbeliveretek Törtel-Demeter-tanyán [660. lh] is voltak). A többiek mellékletéhez csak viszonylag szerény ékszerek tartoztak. Csonkasága ellenére is a balotaszállási [727. lh] nő viselete lehetett a leggazdagabban felszerelt préselt aranyrozettáival, aranyszalagjaival. Ugyanez elmondható súlyos aranyozott ezüst lószerszámvereteiről, amelyek a hasonló, de nagyobb számban megmaradt törtel-Demeter-tanyaiakkal [660. lh] voltak azonos szinten. Ezek a sírok olyan területen láttak napvilágot, amely a Kárpát-medence legnagyobb számú és leggazdagabb csüngős ing- és kaftánvereteit tartalmazó temetkezések sorozatát szolgáltatta, a két viseleti csoport egy síron belül mégsem keveredett egymással, még véletlenszerűen sem. Szőke Béla e téren tett megállapításai időtállónak bizonyultak.[2191] Az elkülönülés azonban csak a rozetták és a csüngőtagos veretek viszonylatában áll fenn, más tekintetben nem: mindkét csoport sírjaiban előfordulnak préselt ruhadíszek, veretes lábbelik, az ékszerek sorában hajfonatkorongok (ugyan a tárgyalt térség rozettás lószerszámos sírjaiból ezek hiányoznak, de másutt megvannak), gömbsorcsüngős fülbevalók, huzal-, lekerekített végű pánt- és pödrött végű karperecek, hólyagos fejű gyűrűk. Igaz ugyanakkor, hogy a dél-magyarországi jellegzetességnek tekinthető öntött gömbsorcsüngős fülbevalótípust rozettás lószerszámos sírban még nem találtak. Időrendi különbséget a leletanyag alapján a két viseleti csoport között nem látok, legfeljebb annyiban, hogy a rozettás lószerszámveretek eltemetésével a 10. század utolsó harmadára már felhagytak, míg a csüngős vereteket (különösen a kis méretűeket) még a 11. század közepén is alkalmazták. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a két viseleti csoport tagjai a honfoglaló magyarságon belül eltérő identitású közösségekhez tartozhattak.[2192] Valószínűleg nem a véletlennek köszönhető, hogy területünkön a rozettás lószerszámos, valamint a csüngős kaftánveretet tartalmazó sírok azonos számban, 7-7 temetkezésből láttak napvilágot. Komoly különbség viszont, hogy az utóbbiaknak ismerjük a leletkörnyezetét, hiszen 5–82 síros gazdag leletanyagú temetőkből kerültek elő, ellentétben a rozettásokkal, amelyekről nem tudjuk, hogy azon közösségek más tagjai, akikhez tartoztak, hol nyugszanak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a 79 lelőhelyről származó 140 lovas, illetve lószerszámos sír (s ezen felül a bizonytalan leletek) országos viszonylatban kiemelkedő számúnak nevezhetők. A 10. századi temetők, temetőrészletek tekintélyes részében e sírok aránya magas, 12,5–70% között mozog. Általában a férfiakra jellemző, de a nők körében sem számít ritkaságnak e rítus. A homokhátság és Bácska kistájai között mikroregionális különbségek nem mutathatók ki e temetkezési szokás esetében sem a nemi, sem az időrendi vonatkozások tekintetében, sem pedig a lócsontokat vagy pusztán lószerszámot tartalmazó változatok megoszlásában. A trapéz alakú vállas kengyelek használata a Csongrád–Csanytelek környéki temetőkre, valamint a Bojárhalom–jánosszállási csoport keleti részén fekvő sírokra jellemző, de lassanként kibontakozik északnyugat-bácskai csoportjuk is. A rozettás lószerszámveretet tartalmazó lelőhelyek egyenletesen szóródnak Tápiószentmártontól Bordány és Balotaszállás környékéig. A lovas temetkezések változatainak 11. századi tovább élése nem adatolható, s feltűnően hiányoznak a 10–11. századi, folyamatosan használtnak tekintett lelőhelyek korai fázisából is.

A leletanyag sajátos megoszlásáról kibontakozó képet tovább árnyalják az érméket tartalmazó sírok.

37. táblázat. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska érmét tartalmazó 10. századi sírjai

Lelőhely	Nyugat-európai	Bizánci	Muszlim
Nagykőrös-Fekete-dűlő 1. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) (1 db) – I. Berengar *imperator* (915–924) (1 db)		
Ladánybene-Benepuszta	– I. Berengar *rex* (888–915) (8 db) – I. Berengar *imperator* (915–924) (4 db)		
Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő		– Kónsztantinosz–Zóé (913–919) (1 db rézfollis)	

[2191] Szőke 1962, 11–19.

[2192] A két viseleti csoport elkülönülését észlelve ezt már Nagy Géza is felvetette, arra gondolva, hogy a két ágból összetevődött magyarság egyik csoportja a kazár, a másik az altáji türk hatalmi körből szakadt ki, s azok ötvöshagyományait örökítette tovább (Nagy 1906, 406–407).

Lelőhely	Nyugat–európai	Bizánci	Muszlim
Kiskunfélegyháza-Radnóti út	– II. (Vastag) Károly (881–887) (5 db) – Odo (888–898) (2 db) – I. Berengar *rex* (888–915) (2 db) – I. Berengar *imperator* (915–924) (4 db) – Burgundi Rudolf (922–926) (4 db) – II. Auvergne-i Vilmos gróf (918–926) (22 db)		
Csanytelek-Síróhegy		– VI. Leó(n) (886–912) (1 db rézfollis)	
Sándorfalva-Eperjes 92. sír	– Odo (887–898) (1 db)		
Szeged-Csongrádi út 1. sír		– VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (945–959) (1 db ezüst miliaresion)	
Szeged-Csongrádi út 36. sír	– P. Hugo – II. Lothar (931–947)(1 db)		
Szeged-Öthalom 1950/4. sír	– I. Berengar *imperator* (915–924) (2 db)		
Szeged-Öthalom 2009/187. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) (2 db) – I. Berengar *imperator* (915–924) (3 db)		
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír	– I. Berengar *rex* (888–915) (1 db) – P. Hugo (926–931) (4 db) – P. Hugo – II. Lothar (931–945) (3 db) – II. Lothar (946–950) (7 db) – bizonytalan, esetleg francia denár (2 db)		
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó			– Iszmail ibn Ahmad számánida emír H293 = 905/906 (1 db)
Jánoshalma-Kisráta A sír		– Theophilosz–II. Mikhaél–Kónsztantinosz (832–839) (1 db aranysolidus)	

A vizsgált terület 11 lelőhelyének 13 sírjában összesen 84 db[2193] 9–10. századi érmét találtak. A hatalmas területen az érmét tartalmazó sírok száma alacsonynak tűnik, s eloszlásuk sem egyenletes. A Tápió-vidékről egyetlen leletet sem ismerünk, a Bácska északi részéről is csak egyet (Jánoshalma), s a Nagykőröstől Csanytelekig húzódó területsáv lelőhelycsoportjaiból is csak egy-egy érmés sír került elő. A lelőhelyek közel fele a Bojárhalom–jánoszszállási csoport keleti sávjában található, de Kiskunmajsa–Kiskunhalas térségéből ismét csak hiányoznak. Érmék Sándorfalva [808. lh] kivételével magányos sírokból vagy kis sírszámú temetőkből kerültek elő, többnyire fegyveres, gyakran rangjelző tárggyal is felszerelt férfiak mellékleteként, nők csak a sándorfalvi [808. lh] és nyárlőrinci [763. lh] sírokban nyugodtak. Ez jelentős eltérés a Dunamelléki-síkság érmés sírjaitól, ahol a 10. századi kis sírszámú, rövid ideig használt temetők közül csak egy tartalmazott pénzt, viszont előfordul érme fegyveres temetkezést alig tartalmazó 10. századi temetőben, valamint hosszabb ideig használt népesebb temetőben is. A nagyszámú érme többsége, 74 db mindössze 5 sír között oszlik meg: Benepuszta [692. lh] 12 db, plusz pontosan nem ismert számú elveszett példány, Kiskunfélegyháza-Radnóti út [742. lh]. 39 db, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom [812. lh] 18 db, Szeged-Öthalom [818. lh] 2009/187. sír 5 db Legnagyobb mennyiségben (6 lelőhely 7 sírjából 47 db) az itáliai pénzek képviseltetik magukat, de szokatlanul nagy számban kerültek elő francia pénzek is (3 lelőhely 3 sírjában 30 db, ehhez jöhet még további két bizonytalan, feltehetőleg francia veret). Meglepően csekély a bizánci érmék száma (4 lelőhely 4 sírjából 4 db), azok között is csak egyetlen aranyból készült solidus akad, egy ezüstből készült miliaresion és két rézfollis társaságában.[2194] Egész Dél-Magyarország

[2193] A találók elmondása szerint a benepusztai sírban [692. lh] 30-40 érme volt, ebből csak 12 db maradt meg (Kovács 2011, 143).

[2194] A térség szórvány bizánci érméiről (Csongrád-Vendelhalom [772. lh], Kecskemét környéke, Kiskunfélegyháza környéke, Pálmonostora, Üllés-Árpád-dűlő [822. lh], Zenta [98. lh], Zombor környéke) lásd: Kovács 2011, 163–169.

egyetlen, (s a teljes Duna–Tisza közén is harmadmagával álló) sírleletből származó muszlim dirhemét Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívón találták [805. lh].[2195] Különböző eredetű (nyugat-európai és bizánci) érmetípusok egy temetőn belül csak Szeged-Csongrádi úton [811. lh] fordulnak elő, s ugyanott, valamint Szeged-Öthalmon [818. lh] találtak egynél több sírban pénzt.

Az érmét tartalmazó sírok *terminus post quem* adatai alapján azok két csoportra oszthatók. A temetkezések túlnyomó többségét azok alkotják, amelyek a 9. századtól a 10. század első negyedének a végéig terjedő időszakot ölelik fel (Jánoshalma: 832–, Csanytelek-Síróhegy [782. lh]: 886–, Sándorfalva [808. lh]: 888–, Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó [805. lh]: 905/906–, Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő [763. lh]: 913–, Nagykőrös-Feketedűlő [666. lh]: 915–, Benepuszta [692. lh]: 915–, Szeged-Öthalom [818. lh]: 915–, Kiskunfélegyháza [742. lh]: 922–). A második, jóval kisebb számú csoportba a 10. század második negyedében, annak is a végén kibocsátott érméket tartalmazó temetkezések sorolhatók (Szeged-Csongrádi út [811. lh]: 945–, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom [812. lh]: 946–). Elfogadva Kovács Lászlónak az érmék korlátozott keltező értékéről kifejtett véleményét[2196] (melyet alátámaszt a korai csoportban megfigyelhető, viszonylag nagyszámú 9. századi pénz), mégis úgy látom, hogy a vizsgált térség 10. századi temetői a numizmatikai adatok alapján legalább két időrendi csoportra bonthatók. Az első a 9. század végétől a 10. század közepéig terjedő időszakot foglalja magában, a második a 10. század harmadik negyedére keltezhető. Mindezt alátámasztják a leletanyag tipokronológiai jellemzői, s talán a nagyon óvatosan kezelendő radiokarbon adatok is.[2197] Mindez azonban újabb problémák sorát veti fel. Kérdésessé válik mindenekelőtt az eddig egységes lelethorizontként kezelt Bojárhalom–jánosszállási csoport megítélése. Annak egyes elemei ugyanis így a két időrendi csoport között oszlanak meg, arra ugyanakkor nem tudunk választ adni, hogy a második csoport tagjai az első csoport közösségei mellé, vagy azok helyébe költöztek-e a 10. század közepe után?[2198] Ha az első csoport helyébe jöttek, akkor a két horizont lelőhelyeit mekkora időbeli távolság választja el vajon egymástól? Miközben mindkét csoportra a magányos sírok, kis sírszámú temetők, vagy ezek kombinációjaként mindkét formát magukba fogadó „temetési területek" a jellemzők! Ez utóbbiak azonban ismét újabb kérdést generálnak. Jelen esetben arról van szó, hogy az egységes „temetési területként" kezelt szeged-öthalmi lelőhely [818. lh] 26 sírja már önmagában is a két időrendi csoport között oszlik meg. Az 1879. évi leletmentés 3+2 sírjának egyikéből trapéz alakú, vállas kengyel került elő, amely a 10. század második felére keltezhető. Az 1950-ben végzett ásatás során az egyik elhunyt mellett Berengar király (888–915) érméjét találták, mely a korábbi csoportba sorolja e 13 temetkezést. A 2009-ben feltárt 8, a lelet feldolgozói szerint 1-2-2-3-as csoportokban elhelyezkedő,[2199] a lelőhelytérkép alapján véleményem szerint inkább 3-1-1-1-1-1-es elhelyezkedést mutató temetkezéseket a radiokarbon vizsgálatok alapján eleve két fázisba sorolták.[2200] Ezzel lényegében még tovább tagolták a lelőhelyet, mert a 3 egymás mellett fekvő sír egyikéről nem közöltek C14-es adatot, a másik kettő eltemetését viszont egymástól 100 évvel elválasztották. A régészeti leletanyag ekkora időbeli távolságot nem mutat (bár nem is zárja ki) a temetkezések között, s kérdéses, hogy bármiféle kalibrálással a C14-es adatokra lehet-e ilyen súlyú következtetéseket alapozni? Az igenlő választ feltételezve (de bizonyosságként el nem fogadva!), a szeged-öthalmi lelőhely [818. lh], mint temető megszűnt létezni (talán az 1950-ben feltárt 13 sír kivételével), helyébe viszont egy 1400 méteres sávban szóródó magányos sírok sorozata lépett. Ennek a fényében talán már nem is annyira meglepő az az archeogenetikai vizsgálati eredmény, mely szerint a Szeged-Öthalmon [818. lh] 2009-ben feltárt 8 egyén között nem mutatható ki genetikai kapcsolat.[2201] Annál nagyobb megleptést keltett viszont, hogy ugyanezen vizsgálatok szerint az öthalmi [818. lh] 236. sírban nyugvó 2,5-3,5 éves gyermek és a harta-freifelti [698. lh] 4. sírba temetett nő között anya-gyermek kapcsolat valószínűsíthető.[2202] Rendkívül érdekes lett volna ezt a radiokarbon vizsgálatok eredményeivel összevetni, erre azonban, úgy tűnik, nincsen mód. A hartai C14-es eredmények e sorok írásáig még közöletlenek, az öthalmi 8 csontváz közül pedig a feldolgozást végző kutatók állítása szerint különösen balszerencsés módon egyedül a kulcsfontosságú 236. sírból

[2195] Ismeretlen körülmények között került elő Kecskemét-Orgoványból Iszmail ibn Ahmad számánida emír H283–286 = 896/897–899/900 között vert dirheme (Kovács 2011, 182).

[2196] Kovács 1988, 161–175; Kovács 2011, 93–98.

[2197] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 95–100.

[2198] Kürti 1994, 376–377; Kürti 1996, 61; Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 43–45, 97–98.

[2199] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 43, 66. kép

[2200] A 36., 124., 132., 237. sírokat még a 9. században, 874–891 között hantolták el, míg a 150. sírt legkorábban 965, a 257. sírt 989, a 187. sírt 937 után temették el, a 236. sírról nem közöltek adatot: Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 98.

[2201] Csősz–Mende 2015, 371–376.

[2202] Csősz–Mende 2015, 371, 1. táblázat.

nem sikerült mérésre alkalmas mintát kinyerni.[2203] A kis sírszámú temetőket hátrahagyó közösségek mozgásának (ami egyébként nagyon is életszerű és elképzelhető) dokumentálására így egyelőre tovább kell várnunk.

A vizsgált terület 26 temetőjéből rendelkezem Árpád-kori érme előkerülésére vonatkozó adattal. Sajnos e lelőhelyek túlnyomó többsége töredékes, közöletlen, a pénzeket tartalmazó sírok neme, életkora és leletösszetétele csak ritkán ismert, így áttekintő táblázatba foglalásuknak nem láttam értelmét, már csak azért sem, mert leletkörnyezetükre az egyes lelőhelyek rövid bemutatása során mindenütt kitértem. Néhány tendencia azonban még e csonka anyag kapcsán is kibontakozik. Először is feltűnő a hiányuk a Balotaszállásig megnövelt területű Bojárhalom–jánosszállási csoport térségében. Igaz, ott 11. századi temető is alig került elő. Elképzelhető, hogy a közgyűjteményekben közöletlenül lappang néhány példány e térségből, de mindez a lényegen nem változtat. Másutt viszont kisebb-nagyobb gyakorisággal mindenütt megtalálhatóak. Feltűnő, hogy a Tápió-völgytől Kiskunfélegyháza határáig a lelőhelyek legkorábbi, s egyben leggyakoribb érméi I. András (1046–1060) veretei,[2204] bár ritkán előfordulnak fiatalabb nyitó veretek is.[2205] Hasonló a helyzet a Bácskában is, de ott gyakrabban találkozunk még későbbi nyitó veretekkel.[2206] Ezek a temetők zömmel 11. századiak, ritkábban a 10. század meg nem határozható periódusában kezdték meg a használatukat. Lovas, fegyveres férfiakat nem, fémdíszes ruhában eltemetett nőket elvétve találunk bennük. Gyökeresen más a helyzet a Tisza mente Tiszakécskétől Pusztaszerig terjedő sávjában, de különösen Csongrád–Csanytelek körzetében. Az általam felgyűjtött 10 érmét tartalmazó lelőhely mindegyikének nyitó pénze I. (Szent) István (997/1000–1038) verete![2207] Ott található az egyetlen olyan lelőhely (Csanytelek-Síróhegy [782. lh]), ahol 10. századi érme (VI. [Bölcs] Leó[n]) 11. századi magyar pénzekkel (I. [Szent] István [997/1000–1038], I. András [1046–1060]) közösen előfordul. Több temetőben lovas, lószerszámos íjász sírt is találtak (Csanytelek-Dilitor [781. lh], Csanytelek-Síróhegy [782. lh], Csongrád-Kádár-tanya [775. lh]). Nem ritkák a ruhadíszek sem, különösen a csüngős veretek és a kerek pitykék. Ezen lelőhelyek egy részét a 10. századtól a 11. század második feléig (Csanytelek-Síróhegy [782. lh], I. András [1046–1060] pénz) vagy a végéig (Csanytelek-Dilitor [781. lh], I. [Szent] Istvántól [997/1000–1038] I. [Szent] Lászlóig [1077–1095] terjedő uralkodók veretei) folyamatosan használták. Általánosságban elmondható, hogy a vizsgált terület legkésőbb sírba került érméi I. (Szent) László (1077–1095) veretei, az őt követő uralkodók pénzei a Tápiótól a Bácskáig terjedő terület temetőiből már hiányoznak.

Ez azonban már átvezet bennünket a Duna–Tisza közén talált temetők átfogó értékeléséhez.

* * *

Észak-Magyarország temetőinek vizsgálata során többször utaltam arra, hogy azok csoportjának délnyugati lehatárolása erősen kérdéses. E problémával találkoztunk azoknak a Dunamelléki-síkság lelőhelycsoportjától való elválasztása során, s hatványozottan érvényes mindez a Duna–Tisza köze temetőivel való viszonyrendszer meghatározásánál is. A nehézségeket fokozza, s jelen pillanatban megoldhatatlanná teszi, hogy az érintkezési sávban, tehát a Jászság, valamint a Tápió mente térségében a 10. századból kizárólag néhány síros temetőtöredékek állnak rendelkezésünkre, s így nem tudunk a lelőhelyek összképéről, szerkezetéről, finomabb időrendjéről még csak vázlatos képet sem alkotni. Lényegében ugyanez a helyzet a Közép-Tisza-vidék lelőhelyeihez való kapcsolódás terén is. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy az eddig kirajzolódott tendenciák alapján megkíséreljük e területek leletanyagának egymáshoz való viszonyát megrajzolni.

Észak-Magyarország esetében arra az eredményre jutottunk, hogy a kis sírszámú temetők előfordulnak ugyan, de csak foltokban, a lelőhelyek zöme inkább nagyobb, 60-150 síros, hosszabb ideig használt 10. századi temető lehetett. Több száz síros 10–11. századi temetők csak a terület nyugati részéről ismertek (Piliny-Sirmányhegy [575. lh], Szob-Vendelin [603. lh], Kiskeszi [609. lh]). Csupán egyes foltokban jelentkeznek a 10. század közepétől a 11. század első negyedéig használt temetők, például Gyöngyös környékén. Teljesen más kép rajzolódik ki a térségünkkel északkeleten érintkező Közép-Tisza-vi-

[2203] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 98, 171. jegyzet. – Meglepőnek tűnik, hogy egy csontvázból genetikai vizsgálatra alkalmas mintát igen, C14-es vizsgálatra alkalmasat viszont nem lehet kinyerni.

[2204] Tápiószele-Megyes, Kecskemét-Kisfái-Kiscsukás [750. lh], Alpár-Dunszt-tanya, Kiskunfélegyháza-Pákapuszta [745. lh], Kiskunfélegyháza-Kántordomb [743. lh], Kiskunfélegyháza-Petőfiszállás, Fazekas-tanya [764. lh]. Béla *dux* (1048–1060): Kocsér.

[2205] I. Béla (1060–1063): Cegléd-Nyúlfülehalom [663. lh]; I. (Szent) László (1077–1095): Kiskunfélegyháza-Nagykőrösi út [744. lh]

[2206] I. András (1046–1060): Csávoly-Tanyai iskola [722. lh], Szabadka-Veresegyháza A és B temető [824–825. lh]; I. Béla (1060–1063): Jánoshalma-Hergyevicai iskola [725. lh], Nagybaracska-Öregszőlők [717. lh]; I. Géza (1074–1077): Csátalja-Vágotthegy [719. lh]; I. (Szent) László (1077–1095): Bácsfeketehegy [843. lh].

[2207] Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh], Felsőszentkirály-Lászlófalva [757. lh], Csongrád-Mámai-dűlő [768. lh], Csongrád-Máté L. tanyája [769. lh], Felgyő-Kettőshalmi-dűlő [848. lh], Csongrád-Kádár-tanya [775. lh], Forgó P. földje, Csongrád-Bokros, Rekettyés-ér, Deák Rókus-tanya [776. lh], Csanytelek-Dilitor [781. lh], Csanytelek-Síróhegy [782. lh], Pusztaszer-Kádár-domb [786. lh].

dék lelőhelyeit áttanulmányozva. Úgy tűnik, ott a 10. században a kis sírszámú, rövid ideig használt temetők alkotják a lelőhelyek zömét, 1–8–17–27–36, kivételesen 115 sírral. Egyáltalán nem jellemzőek a 10. század második felétől a 11. század első negyedéig használt temetők, s Szolnok környéke kivételével ritkák a 10–11. századi, folyamatos használatúnak tekintett lelőhelyek is. A Dunamelléki-síkságot a 10. század folyamán többségükben kis létszámú, rövid ideig lakott szállásokon élő közösségek vették birtokukba, s különösen a Pesti-síkságon gyakoriak a magányos sírok. A temetőkben általában a női sírok alkotnak többséget, s ritkák a fegyveres férfiak csoportosulásai. A 10–11. századi, folyamatosan használtnak tekintett lelőhelyek a Csepel-sziget északi részén találhatók, másutt nem jellemzőek. Úgy tűnik viszont, hogy a 10. század közepe és a 11. század első negyede között mozgalmas volt e középtáj településtörténete. Az erre a periódusra keltezhető lelőhelyek száma magas, szerkezetük és összetételük változatos, legalább négy típusuk különíthető el.

Ebbe a környezetbe kell beleillesztenünk a homokhátság, az Alsó-Tisza-völgy és Bácska lelőhelyeit *(85. kép)*. A 10. század első kétharmadára, vagy első háromnegyedére keltezhető lelőhelyek az egész régióban meglepően egységes képet alkotnak. Szinte mindenütt jellemzőek a magányos sírok vagy kis sírszámú temetők, melyek között csak elvétve akadnak bizonyosan, vagy nagy valószínűséggel népesebbek (Algyő [809. lh], Sándorfalva [808. lh], illetve Kecskemét-Cédulaház [746. lh], Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje [790. lh]). Ebből a szempontból a Dunamellékkel, valamint a Közép-Tisza-vidékkel mutatnak hasonlóságot, s különböznek az Észak-Magyarországon kirajzolódó tendenciától *(88. kép)*. Árnyaltabb a kép, ha a 10–11. századi folyamatosan használtnak tekintett, már korai szakaszukban is szegényes leletanyagú temetők szóródását vesszük szemügyre. Ezek (a szomszédos területekre kevéssé jellemző) lelőhelyek mindenütt kimutathatók, kivéve a Szegedtől Balotaszállásig húzódó széles területsávot *(89. kép)*. Az egyes mikrorégiók között az igazán jelentős eltérés a 10. század második fele – a 11. század első negyede között létesített temetők szóródásában érhető tetten *(90. kép)*. (Láttuk, ezek a Dunamelléki-síkon gyakoriak, a Közép-Tisza-vidéken ismeretlenek, s Észak-Magyarországon csak foltokban mutathatók ki.) E temetőtípus, illetve annak változatai a Tápió-völgytől Kiskunfélegyháza határáig, valamint a Szeged-Balotaszállás területsávból majdnem teljességgel hiányoznak (a kivétel talán Szeged-Makkoserdő [815. lh] lehet). Sűrűn felbukkannak viszont a Tisza jobb parti sávjában Tiszakécske-Árkus-dűlőtől [759. lh], Lakitelek, Madari-tanyától [747. lh] Csongrád és Csanytelek területéig. E karakterisztikus csoport legnyugatibb lelőhelye Kiskunfélegyháza-Külsőgalamboson [738. lh] található. Szórványosan a Bácskában is kimutatható a Tisza, illetve a Duna–Mosztonga mellékén. Végezetül az ezredforduló táján nyitott temetők mindenütt előfordulnak, kivéve ismét csak a Szeged–Balotaszállás sávot, melynek északi peremén mindössze egyetlen ilyen lelőhely található (Szatymaz-Vasútállomás [789. lh] *[91. kép]*). A lelőhelyek sírszámának, használati idejének összevetése nyomán immár kezd körvonalazódni néhány regionális csoport. E körvonalak még kontúrosabbak lesznek, ha összevetjük mindezt a leletanyagból leszűrhető tanulságokkal.

A különböző fegyvertípusok megoszlása nagyjából egyenletes az egész területen, talán csak a szablyák és kétélű kardok bácskai hiánya említhető, ez azonban magyarázható a gyér kutatottsággal is. Általános jelenség a 10. század közepe utánra keltezett fegyvertípusok közül a kétélű kardok csekély száma, s a nyéltámaszos balták és bárdok, valamint a szárnyas lándzsák teljes hiánya. Ami feltűnő, az a fegyveresek Szeged–Balotaszállás közötti erőteljes koncentrációja: az íjászfelszereléssel eltemetett férfiak száma ott közel kétszerese annak, mint ami a fennmaradó teljes térségből előkerült! Míg Szeged környékéről több olyan közösség nyughelyét ismerjük, ahol a fegyveres férfiak aránya magas volt (Szeged-Algyő, Szeged-Csongrádi út [811. lh], Szeged-Öthalom [818. lh]), hasonló jelenséget másutt csak elvétve tapasztalunk (Csongrád-Vendelhalom [772. lh], Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh]). Ami a rangjelző tárgyakat illeti: ha azt nézzük, hogy e hatalmas térségből 126 olyan temetőt ismerünk, melyet a 10. században használtak, vagy volt a lelőhelynek 10. századi része is, ehhez viszonyítva a mindössze 16, méltóságjelvényt tartalmazó temetkezés száma csekélynek nevezhető. Egyetlen tarsolylemezt kivéve ezek is pusztán övveretek. Eloszlásuk viszonylag egyenletes, ismét csak egy terület kivételével: Csongrád–Csanytelek körzetében ilyen típusú tárgyaknak nyoma sincs. Mellékletei alapján kiemelkedő gazdagságú férfisírnak csupán a benepusztai leletet [692. lh] tekinthetjük, a vizsgált terület északkeleti szélén. A fegyvermellékletek és méltóságjelvények tekintetében tehát területünkre általánosságban ugyanaz jellemző, mint a Dunamellék és Észak-Magyarország lelőhelyeire, utóbbiak vonatkozásában viszont a Közép-Tisza-vidék leletanyaga gazdagabbnak tűnik. A markánsan eltérő különbséget a szomszédos térségektől a női viselet jelenti. Míg előbbiek sírjaiban kis méretű csüngős ruhadíszeket csak elvétve, csüngős kaftánvereteket pedig soha nem találunk, addig a Tápiótól Bácskáig ezek gazdag sorozata ismert, s láttuk, ugyanez jellemző a Dunamelléki-síkság lelőhelyeire is. E térségre jellemző az öntött gömbsorcsüngős fülbevalók használata, s a szőlőfürtös függőtípusok csekély száma is. Természetesen regionális különbségek e téren is jelentkeznek: rombusz alakú ruhadíszeket Szatymaztól északra a Tápióig csak két le-

lőhelyről ismerek, Csongrád–Csanytelek körzetéből pedig mindeddig nem kerültek elő csüngős kaftánveretek. A női viselet és ékszerkészlet tehát a Duna–Tisza közét elválasztja a vele határos északi és északkeleti területek lelőhelyeitől. Mindez azonban nem érvényes a rozettás lószerszámos leletkörre, mely valamennyi említett térségben megtalálható. A lovas, lószerszámos temetkezések tekintetében jelentős különbségek nincsenek a vizsgált térségben, de megemlítendő a trapéz alakú vállas kengyelek hiánya a Tápió mente és Kiskunfélegyháza határa közti területen. Regionális különbségek az érmék tekintetében is jelentkeztek. Ugyancsak a Tápió mente és Kiskunfélegyháza között csak a 9. században, vagy a 10. század első harmadának végéig kibocsátott vereteket találunk, későbbieket nem. Majd csak a 11. század közepén jelennek meg azután pénzek a sírokban, I. András (1046–1060) vereteivel kezdődően. Csongrád–Csanytelek térségének temetőiből egyetlen bizánci érme kivételével hiányoznak a 10. századi pénzek, viszont a magyar pénzverés megindulásával, I. (Szent) István (997/1000–1038) veretei már feltűnnek a sírokban. A Bojárhalom–jánosszállási csoport sírjai két fázisra bonthatók, a 10. század első harmadában kibocsátott, valamint a század második negyedében vert érmék alapján. A 11. századi pénzek nem jellemzők e területre. A Bácskában I. András (1046–1060) vereteivel kezdődik a halotti obulusok sírba tétele.

Úgy vélem, e rövid áttekintés alapján is kitűnik, hogy a vizsgált területen belül a temetők és leletanyaguk alapján markáns regionális különbségek figyelhetők meg. Az alábbiakban ezek felvázolását szeretném megkísérelni.

VII.6.1. AZ ÚGYNEVEZETT BOJÁRHALOM–JÁNOSSZÁLLÁSI CSOPORT

Két dolog is indokolja, hogy e régészeti csoport taglalásával kezdjem a regionális elemzést. Egyrészt a csoport lelőhelyeinek elkülönítését és jellegzetességeinek felvázolását már elvégezte Kürti Béla.[2208] A későbbiekben pedig számos nagyfelületű ásatáson korszerű módszerekkel feltárt, széleskörűen elemzett lelőhely látott napvilágot e területen, melyek modern, a természettudományos vizsgálatokkal megtámogatott közzététele nyomán e terület a Kárpát-medence legalaposabban kutatott régiói közé tartozik.[2209]

Dél-Magyarország, s benne az általam most vizsgált térség első átfogó regionális elemzését Bálint Csanád végezte el.[2210] Kiválasztott tárgytípusok és jelenségek alapján a 10. századi magyarság hat regionális csoportját különítette el, melyek egyike a dél-magyarországi csoport lett, magába foglalva a Maros–Körös közét, a Tisza–Maros–Aranka közét, valamint a Duna–Tisza közi homokhátság területét.[2211] A leletanyagból levonható következtetéseken tovább építkezve úgy vélte, hogy honfoglaló magyarság eltérő életmódú, gazdálkodási formájú és társadalmi helyzetű rétegeinek (Hampel A és B csoportok) megtelepedésében alapvető szerepet játszottak a gazdálkodásuknak megfelelő talajfajták.[2212] Mindezekre alapozva megállapította, hogy Szegedtől egészen a Gödöllő–Ceglédberceli-hátságig a Hampel A típusú temetők vannak túlsúlyban. Felfigyelt azonban arra is, hogy ezek sora Ópusztaszernél megszakad, s innen északra a Csongrád környéki vályogszigeten a Hampel B típusú temetők a jellemzők. Délen Horgos és Szabadka táján, a homokhátság és a Bácskai-lösszplató találkozási sávjában húzódik a Hampel A temetők láncolatának határa.[2213]

Bálint Csanád megfigyeléseit fejlesztette tovább Kürti Béla a Maros-torok vidékének 10–11. századi településtörténetét vizsgálva.[2214] Eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze: Bálinttal ellentétben úgy látta, hogy a megtelepedés elsősorban a folyópartokon vagy torkolatoknál történt, nem a vizektől távoli földhátakon. Ez jelentős paradigmaváltás, mert elsődleges telepítő tényezőnek a vizet tekintette, nem pedig a meghatározott talajtípusokat. Új szempont az is, hogy a lelőhelyeket nem társadalmi vagy életmód szerinti, hanem időrendi csoportokba sorolta (10. századi temetők, 10–11. századi folyamatosan használt temetők, 11. századi, korábbi

[2208] Kürti 1994; Kürti 1994a.

[2209] Bende–Lőrinczy–Türk 2002; Lőrinczy–Türk 2011; Bende–Lőrinczy–Türk 2013; Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015.

[2210] Bálint 1991.

[2211] Bálint 1991, 121–158, *Abb.* 43.

[2212] Bálint 1980, 35–52; Bálint 1991, 194–205. – *„A talajfajták fokozott figyelembevétele azért indokolt, mert egy vízrajzi térkép önmagában egyoldalú képet fest: a megtelepedésre kevéssé vagy teljesen alkalmatlan területeket jelöli meg, márpedig bennünket éppen a vizek között lévő, a földművelésre és/vagy állattartásra használható tájak érdekelnek. Az utóbbiakon folytatható egykori gazdasági tevékenységekről a talajtan is nyújthat tájékoztatást, mivel a föld minőségétől, jellegétől nagymértékben függ az ott hosszabb ideig sikerrel és előnyösen folytatható életmód. Tudnivaló, hogy a homokos területeken kisebb mértékben lehet földművelésből megélni, mert azok mégis inkább az állattenyésztésre alkalmasak, ugyanakkor a lösz és a vályog kitűnő alap a paraszti életformához, bár a rajta lévő növényzet éppoly előnyös a pásztorkodásnak is."* (Bálint 1980, 38).

[2213] Bálint 1980, 42–44.

[2214] Kürti 1994, 369–386; Kürti 1994a, 161–170.

előzmények nélküli temetők). Véleménye szerint ezek alapján a Tiszától nyugatra három csoport különíthető el: I.1. Csongrád–Csanytelek környéke, I.2. Bojárhalom–Jánosszállás környéke, I.3. Szeged környéke. A Tiszától keletre ugyancsak három lelőhelycsoportot határozott meg: II.1. A Tisza–Maros–Aranka köz északi része, II.2. a Szentes–Mindszent közötti területsáv, II.3. a hódmezővásárhelyi határ Tisza felőli oldala, a Hód-tótól északra és nyugatra. Az I.1., valamint a II.2–3. csoportokkal a továbbiakban nem foglalkozott, hanem a Maros-torkolat környékére koncentrált. Megfigyelései szerint a 10. századi temetők túlnyomó többsége a Duna–Tisza közén található, s ezek lennének az általa meghatározott Bojárhalom–jánosszállási csoport lelőhelyei. Jellemzőik a magányos sírok és kis temetők, melyek a területet megszálló rangos 10. századi nemzetségre utalnak. Megállapította, hogy ezek tömbjétől nyugatra, a homokhátságon csak szórványos, csoportosulás nélküli lelőhelyek találhatók egészen a Dunáig. Kürti nem sorolta viszont a bojárhalom–jánosszállási típusú lelőhelyek közé (Öthalom kivételével [818. lh]) a Szeged környéki temetőket, így Algyőt [809. lh], Sándorfalvát [808. lh], Szeged-Csongrádi utat [811. lh] és Szeged-Makkoserdőt [815. lh] sem. Véleménye szerint a vásárhelyi határban egyetlen, csak a 10. században használt temető sincs, s azok száma csekély a Tisza–Maros–Aranka közén (Ószentiván-Tiszasziget [64. lh], Deszk-1. számú olajkút [60. lh], Deszk-A [57. lh], Deszk-I [114. lh] és Kiszombor-E [53. lh]). Ezzel ellentétben a 10–11. században folyamatosan használt temetők két kivétellel (Horgos [829. lh] és Szeged-Makkoserdő [815. lh]) hiányoznak a Tiszától nyugatra, jellemzőek viszont attól keletre, részint a Maros és a Szárazér között (Tápé-Lebő [107. lh], Tápé-Malajdok-B [108. lh], Maroslele [102–104. lh], Hódmezővásárhely-Kopáncs [227. lh], Hódmezővásárhely-Nagysziget [229. lh]), s különösen a Marostól délre, ahol 14 lelőhelyük figyelhető meg. Következtetése szerint ebből az olvasható ki, hogy a Duna–Tisza közén a 10. század második felében radikális változás következett be, a korábbi temetőket használó közösségeket eltelepítették, s helyükbe a 11. században új temetőket nyitó csoportok érkeztek. A kömpöci lelet [734. lh] kapcsán felvetette, hogy az új beköltözők egy részét a Felső-Tisza-vidéken felszámolt korai fejedelmi központ népessége alkotta. A Tiszától keletre, a Maros mentén a változás kevésbé volt radikális. A korábban Ajtony territóriumának tekintett területről a 11. század elején csak a korábbi uralkodó réteget és katonai kíséretét űzték el, a köznép azonban a folyamatos használatú temetők tanúsága szerint a helyén maradt. A 11. században nyitott temetők alapján kisebb mértékű betelepítés azonban ott is történt. E kétségkívül szellemes és ötletgazdag teória részleteinek kidolgozására a későbbiek során sajnos nem került sor, így abban túlzottan sok maradt az elvarratlan szál. Mindenekelőtt nem világos a Szeged környéki temetők (Algyő [809. lh], Sándorfalva [808. lh] stb.) viszonya a Bojárhalom–jánosszállási csoport lelőhelyeihez, pedig későbbi munkájában Kürti a közöttük fennállt közvetlen (tárgyi) kapcsolatokra hivatkozott.[2215] Azt sem tisztázta egyértelműen, hogy a Duna–Tisza közén (Kristó Gyulára utalva)[2216] a 10. század folyamán végig fejedelmi szállásterületet feltételez, vagy azt csak a század második felében vették birtokukba az Árpádok, előzve a korábbi birtokosokat, s helyükbe telepítve a felhagyott felső-Tisza-vidéki központ népelemeit (Kömpöc [734. lh])? Ekkor ugyanis egyrészt hiányzik a kömpöci lelet többi kortársa, másrészt az új, 11. századi telepesek megjelenéséig (nem tisztázott, hogy ők mikor, miért, s kinek a helyére érkeztek) legalább 30-50 éves, vagy még tágabb időbeli rés keletkezik. Arra pedig már korábban, a Bánság, valamint Hódmezővásárhely temetőinek értékelése során utaltam, hogy az Alsó-Maros-völgy temetőinek közöletlen volta miatt Kürti oda vonatkozó időrendi megállapításai nem ellenőrizhetőek, sőt számos esetben kétségbe vonhatóak. E probléma változatlanul fennáll, s azt csak részben orvosolják a terület egy részének, a Bojárhalom–jánosszállási csoport térségének új feltárásai és elemzései. A rövid kutatástörténeti áttekintést az utóbbiak legfrissebb eredményeinek ismertetésével zárom.[2217]

Lőrinczy Gábor, Türk Attila és Bende Lívia megfigyeléseit az autópálya építésekhez kapcsolódó nagyfelületű feltárásokon előkerült sírokra és temetőkre alapozta. A leletanyag és a megfigyelt jelenségek részletes régészeti elemzése mellett sokrétű természettudományos (antropológiai, archeogenetikai, C14-es, anyagösszetételi, archeozoológiai) vizsgálatokat is végeztettek, melyek eredményeit beépítették munkájukba. A lelőhelyek elhelyezkedését ábrázoló részletes vízrajzi térképek tanulságai alapján állásfoglalásuk szerint a hajdani közösségek megtelepedése során nem a talajadottságok játszottak fontos szerepet, hanem a víz közelsége volt az elsődleges telepítő tényező. Véleményük szerint a Bojárhalom–jánosszállási csoporthoz hozzátartoztak a Kiskunhalas környéki lelőhelyek is. Míg utóbbiak homokos területeket foglaltak el, Kiskundorozsma környékén löszös talajon találhatók a hasonló társadalmi állású közösségek hagyatékát rejtő lelőhelyek. A terület benépesítése több fázisban történt. A magyar honfoglalást megelőző késő avar népesség által létesített temetők

[2215] Kürti 2001, 44–46.
[2216] Kristó 1980, 464–466; Kürti 1994, 378.
[2217] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015.

használatát a 9. század középső harmadáig lehet nyomon követni, így nincs arra bizonyíték, hogy kapcsolatba kerültek volna az újonnan érkezettekkel, bár antropológiai és archeogenetikai nyomok utalnak erre. A magyarok megtelepedése több hullámban történt. Első csoportjaik a 9. század utolsó harmadában érkeztek, erre több sír C14-es vizsgálati eredményei utalnak: Zsombó-Ménesjáráson [823. lh] 872–885 között temettek el egy férfit, míg Szeged-Öthalmon [818. lh] 874–891 között került földbe négy sír. E korai csoport tagjai a Tisza-völgyben, illetve az azzal érintkező löszhátakon szálltak meg. Ettől távolabb nyugati irányban csak a 10. század közepe után telepítették be a homokhátság egy sávját. Ennek kettős oka lehetett. Egyrészt a második hullámban érkezők leletanyagában világosan felismerhető északkeleti (felső-Tisza-vidéki) kapcsolatokra utaló leletek találhatók (Kecel-Vádéi-dűlő 2. sír [705. lh], Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb [741. lh], Kömpöc [734. lh], Jánoshalma-Kisráta [724. lh], Kiskunhalas-Bodoglár [732. lh]), tehát e népesség onnan érkezhetett, talán az ottani fejedelmi központ felszámolása után. Elköltözésük oka azonban az éghajlatváltozás is lehetett, a csapadékosabbá váló időjárás nyomán ugyanis a Bodrogköz alacsonyabban fekvő területei víz alá kerültek. Ugyanez a folyamat játszódott le a Tisza-völgyben is, ezért és ekkor került sor az alacsonyabban fekvő algyői [809. lh], sándorfalvi [808. lh] temetők felhagyására. Az új népesség azonban csak rövid ideig tartózkodhatott itt a 10. század harmadik negyedében, majd ismét máshova költözött. Éppen ezért nem bizonyítható, hogy bármi közük lett volna a később e területen birtokos Dorozsma nemzetséghez. A vizsgált területen gyakori magányos sírok és kis sírszámú temetők valójában temetőkezdemények vagy temetési területek, amelyek mozgékony, akár nagy létszámú közösségek rövid idejű megtelepedésének emlékei is lehetnek. Egy-egy ilyen közösséghez talán több temetőkezdemény is hozzákapcsolható. Ennek lenne a bizonyítéka, hogy az archeogenetikai vizsgálatok szerint a szeged-öthalmi [818. lh] 236. sírba temetett gyermek anyját már a harta-freifelti [698. lh] 4. sírban hantolták el. E temetkezési forma nem hozható szinkronba a Kovács László által körülhatárolt szállási és falusi temetők egyetlen csoportjával sem.

Lőrinczy Gábor és Türk Attila munkái amellett, hogy számos részletkérdést megvilágítottak, egy alapvető fontosságú problémára is rámutattak. Nevezetesen arra, hogy egy-egy meghatározott terület településtörténetét a 10. századi első kétharmadában, annak finomabb változásait pusztán a hagyományos régészeti elemzésekre támaszkodva csak nagy vonalakban lehet megírni, mert a leletanyag pontosabb, egy-két évtizedre lebontható keltezése önmagában a hagyományos tipokronológiai vizsgálatok alapján (egyelőre) nem lehetséges. Az előrelépés nyilvánvalóan a sokrétű természettudományos vizsgálatok bevonása révén várható, még akkor is, ha azok formálódó, sok esetben kiforratlan eredményeit kellő óvatossággal kell kezelnünk. Jelen esetben ezért az általuk felvázolt tendenciákat kutatási hipotézisként elfogadhatónak tartom, már csak azért is, mert a régészeti leletek (kései tárgytípusok, mint például a kígyófejes karperec, vagy a trapéz alakú vállas kengyelek, szablyamarkolatú kardok stb.) és a numizmatikai anyag alapján szintén lehet a csoport két időhorizontjára következtetni. Az már más kérdés, hogy a korai horizont temetkezései (jelenleg csupán 5 sír) valóban a 9. század utolsó harmadában kerültek-e a földbe, vagy erre a 10. század első harmadában került sor? Mindenesetre Szeged-Öthalom [818. lh] I. Berengar *rex* és *imperator* érméi, valamint Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó [805. lh] muszlim dirheme világosan jelzik, hogy a magányos sírok vagy kisebb temetőkezdemények használatával, s így egy ismeretlen számú népesség jelenlétével a 10. század első harmadában vagy első felében is számolnunk kell. Ez egyben felveti annak a lehetőségét is, hogy a 10. század első 7-8 évtizedében folyamatosan ugyanazok a kis közösségek lakták a területet. Nem is szólva az algyői [809. lh] és sándorfalvi [808. lh] népességek pontosan erre az időszakra datált megtelepedéséről. A Felső-Tisza-vidék leletanyagával kapcsolatba hozott temetkezések egy része (Jánoshalma-Kisráta [724. lh], Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb [741. lh]) is erre a korábbi, a század első felére keltezhető periódusra utal. A leletanyagnak kétségtelenül van egy kései, a 10. század harmadik negyedére utaló fázisa Szeged-Öthalmon [818. lh], Szeged-Bojárhalmon és Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúháton [812. lh]. Úgy vélem, jelenleg nem dönthető el egyértelműen, hogy ők a korábban itt szállást tartó közösségek leszármazottai, vagy valóban máshonnan jöttek? A Felső-Tisza vidékéről való betelepedésüknek ellentmondani látszik, hogy a női viselet olyan jellegzetességeket hordoz olyan nagy esetszámban (csüngős ing- és kaftánveretek), amelyek soha nem voltak az ottani népesség viseletének jellegzetességei (még gyér számú előfordulásuk ellenére sem).

Mielőtt azonban tovább lépnénk, szükséges tisztáznunk az úgynevezett Bojárhalom–jánosszállási csoport elterjedésének földrajzi kereteit. A lelőhelyek észak-északkeleti határát a jelenlegi feltevések (Kürti Béla, Lőrinczy Gábor és mások) szerint az Üllés–Zsombó–Szatymaz–Szeged–Székhalom vonal alkotja. Ettől északra leletmentes területsáv található, egészen Baksig, ahol már egy egészen más jellegű lelőhelycsoport temetői következnek, egyértelmű határt alkotva. Ugyanez a helyzet keleti irányban, a Tisza bal partján, a hódmezővásárhelyi határban. Kérdéses a Tisza–Maros–Arankaköz lelőhelyeinek megítélése. A bojárhalom–jánosszállási csoport temetőivel eddig foglalkozó szerzők attól határozottan elkülönítve tárgyalták a Maros déli

partvidékének leletanyagát, a helyzet azonban nem ennyire egyértelmű, mint arra rövidesen ki fogok térni. Visszatérve a Duna–Tisza közére, a lelőhelycsoport déli határát meghatározta Bálint Csanád és Kürti Béla a Körös-ér mentén, a homokhátság és a Bácskai-lösszplató találkozási sávjában. Kürti a Szeged–Szabadka–Négyhalom-dűlő–Üllés közötti területen látta a Bojárhalom–jánosszállási csoport kiterjedésének nyugati határát, azzal a megjegyzéssel, hogy ettől nyugatra hasonló jellegű, de szórt, tömböt nem alkotó lelőhelyek vannak. E sorok írója már korábbi dolgozatában is kiterjesztette e lelőhelycsoportot Balotaszállás–Kiskunhalas, esetleg nagy valószínűséggel Kalocsa határáig.[2218] Véleményem szerint ugyanis a homokhátság középső és nyugati harmadában a lelőhelyek sporadikusságát a gyér és esetleges kutatottság okozza. Türk Attila és Lőrinczy Gábor ezzel egyet értve, már azt a lehetőséget is felvetették, hogy a Duna–Tisza közén egészen a Pesti-síkságig nyomon követhető a magányos sírok vagy kis sírszámú temetők láncolata.[2219] Ez a felvetés nem alaptalan. Jelen fejezetben, valamint a Dunamelléki-síkság lelőhelyeinek bemutatása során megbizonyosodhattunk arról, hogy a 10. században valóban mindenütt rábukkanhatunk az említett területeken ilyen jellegű lelőhelyekre Vecsés–Soroksár határáig. Ugyancsak bizonyos, hogy a 10. század második felében e területeken is jelentős népmozgásra, újabb csoportok megjelenésére került sor, lényegében a Szeged környéki változással egy időben. Jelentős különbség viszont, hogy a Dunamelléki-síkon e települési/telepítési hullám temetői sokszínűbbek, többnyire népesebbek és szerényebb leletanyagúak, mint a szűken vett bojárhalom–jánosszállási típusú lelőhelyek. Végezetül magányos sírok, kis temetők előkerültek a Tápió mente – Kecskemét közötti területen is. Elvileg így nem lenne akadálya, hogy abba az irányba is bővítsük a Bojárhalom–jánosszállási csoport határait. Óvatosságra int viszont, hogy teljesen hiányoznak az említett területről a 10. század második felére, harmadik negyedére utaló lelőhelyek, ellenben kimutathatók az olyan, 10–11. századi folyamatosan használt temetők, amelyek a többi térségre egyáltalán nem voltak jellemzőek.

A Bánság lelőhelyeinek bemutatása során már részletesen foglalkoztam a Tisza–Maros–Aranka közén, főként annak északi részén található 10. századi temetőkkel. Eredményeim szerint ott is kis létszámú, mozgékony, az ártéri legelőket és az időszakosan vízjárta térségek adottságait kihasználó csoportok telepedtek meg, kisebb tömbökben. Nagyősz [77–78. lh], Nagyteremia [79. lh], Pusztavizesdia [76. és 80. lh], Németkomlós lelőhelyei egymástól 400-800 méterre találhatók. Ugyanez a kép rajzolódik ki Keglevichháza [45–46. lh], Bukovapuszta, Óbesenyő térségében [38–43., 47–50. lh], az 1-5 síros kis temetők egymás szomszédságában vannak, jellemző módon a 13 lelőhelyről mindössze 20 sír került elő! Az eddigi kutatásokkal ellentétben a csoportok közé sorolom az Ószentiván-Tiszasziget [64. lh], Kiszombor [51–54. lh, 56. lh], Deszk [57–60., 114–115. lh], Kübekháza [65. lh] határában talált 10. századi temetőket, feltételesen beleértve azokat is, amelyek területéről ismerünk 11. századi leletanyagot is. (Utóbbiak folyamatos vagy megszakított használatát csak közzétételük után ítélhetjük meg.) Jellemző adat, hogy például Kiszombor határából is négy 10. századi temetőt ismerünk egy 1,5 kilométeres sugarú körön belül [51. lh, 52. lh, 53. lh, 54. lh]! Ugyanolyan temetési területekkel vagy temetőkezdeményekkel találkozunk itt, mint a Tiszától nyugatra, Kiskundorozsma és Szeged-Öthalom térségében. A két térség lelőhelyein a leletanyag összetétele lényegében ugyanolyan, beleértve azt is, hogy a Marostól délre fekvő temetők esetében is kimutatható egy, a 10. század második felére keltezhető réteg. Semmi nem indokolja, hogy e lelőhelyeket elválasszuk az eddig Bojárhalom–jánosszállási csoportnak nevezett régészeti horizonttól.

Az eddig elmondottakat összefoglalva úgy vélem, Nagyősz [77–78. lh], Nagyteremia [79. lh] vidékétől Szeged környékén át egészen Balotaszállás–Kiskunhalas határáig mutatható ki az a lelőhelycsoport, melynek jellemzői az egymás közelében fekvő magányos sírokból, kis sírszámú temetőkből álló temetkezési területek, melyek időnként gazdag viseletű, főként csüngős ing- és kaftánvereteket viselő nőket, szerényebb mellékletű, de többnyire ijászfelszereléssel ellátott, ritkán veretes övet hordó férfiakat rejtett *(92. kép)*. A csoport területén azonban mindenütt kimutathatók a rozettás lószerszámos női sírok is. A nagyobb, több tíz vagy száz sírt meghaladó 10. századi temetők ritkák, de felbukkanásuk nem számít meglepetésnek: minden településterületen belül létrejön (általunk nem ismert okokból) az átlagnál népesebb településeket sejtető népességkoncentráció (ilyen a Tiszántúlon például Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh]). Ennek következtében véleményem szerint Algyő [809. lh] és Sándorfalva [808. lh] temetői is beilleszthetők e lelethorizontba, egykorúságukat a különböző lelőhelyeken talált azonos díszítmények is alátámasztják.[2220] Lényegében Algyő [809. lh] és Sándorfalva [808. lh] leletanyaga semmilyen alapvető vonásában nem tér el a környezete ha-

[2218] Révész 2001, 68–69.

[2219] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 112–115.

[2220] Kürti 2001, 44–46. – A különböző lelőhelyeken talált tárgyak közötti kapcsolatot a későbbiek során érdemes lenne archeometriai vizsgálatokkal ellenőrizni.

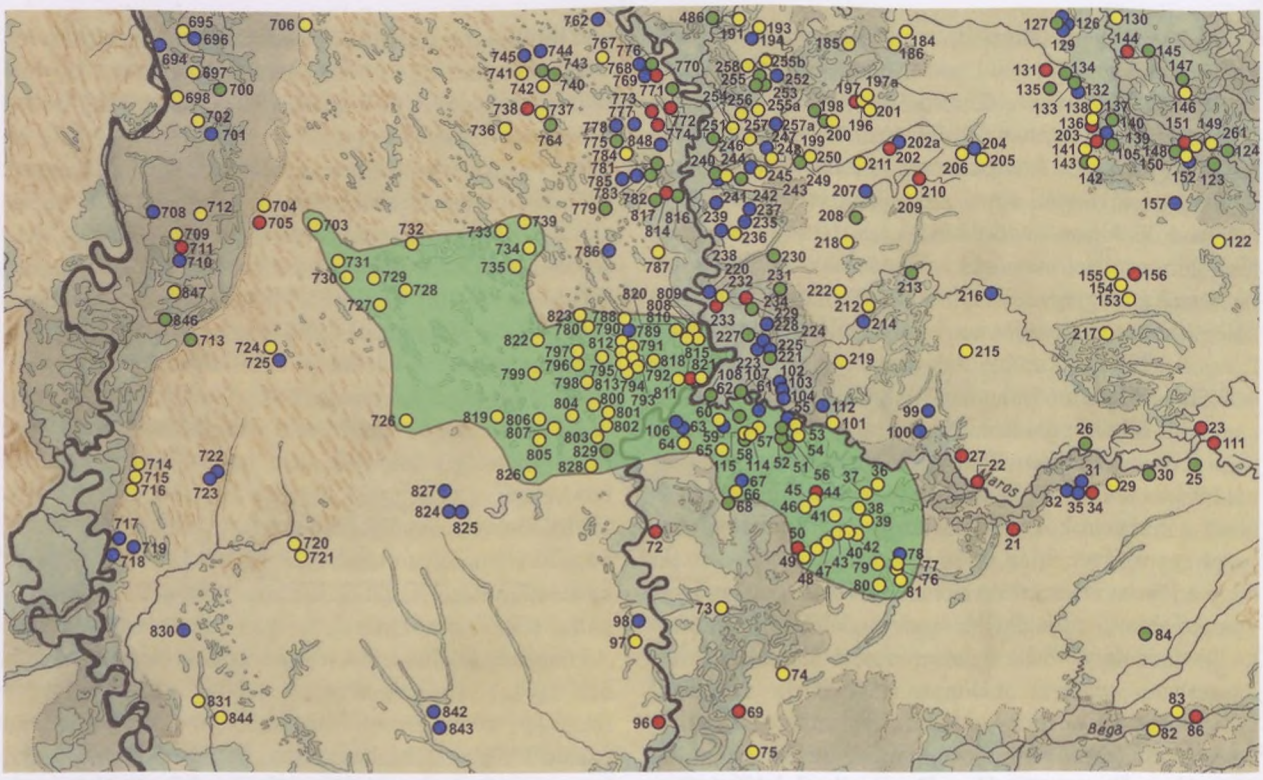

92. kép. A Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-temetőcsoport lelőhelyei

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

gyatékától. Algyő esetében még az is kimutatható, hogy az ott eltemetettek legalább két vagy három, egymástól viseletükben és mellékletadási szokásaikban némileg eltérő (más-más környezetből érkező) csoportra oszthatók.[2221] Annak oka, hogy e közösségek (kortársaikkal és szomszédaikkal ellentétben) miért választottak közös temetkezési helyet, számunkra nyilvánvalóan nem megismerhető. Ha nem így tettek volna, hagyatékuk a környék kis temetőinek számát gyarapítaná. Az elmondottak mellett hangsúlyosan a csoport egyik jellemzőjének tartom, hogy területéről hiányoznak a Duna–Tisza közén másutt kimutatható 10. vagy 10–11. századi, szegényes leletanyagú, de népesebb temetők. A Bojárhalom–jánosszállási csoportba sorolt lelőhelyek használatának kezdete a 10. század eleje lehetett. Türk Attila és Lőrinczy Gábor C14-es vizsgálatokra alapozott hipotézisét, mely szerint a Maros-torok környékének ellenőrzése céljából kisebb magyar csoportok már a 9. század utolsó harmadában ellenőrzésük alá vonták e stratégiai fontosságú helyet, egyelőre nem látom teljeskörűen bizonyítottnak, s ezen kívül egyéb aggályok is felmerülnek. Az akkoriban még Etelközben, a Dnyeper középső folyása mentén élő magyarok szállásterületétől ilyen távolságra letelepített, kis létszámú csoportok legfeljebb jelképes erőt képezhettek, s már egy kis létszámú haderővel is el lehetett volna űzni őket. Ilyesfajta őrállomásoknak akkor lett volna értelme, ha valahol a Kárpát-medencében már a 860–870-es évektől folyamatosan számottevő haderő állomásozik, amelyre támaszkodva őrző szerepüket e kis csoportok elláthatták volna. Ennek jelenleg nincs nyoma. Nem szeretnék ugyan a honfoglaló magyarok 100.000–500.000 fő közötti létszámáról folyó vitába bekapcsolódni,[2222] de számomra eddigi vizsgálataim azt sugallják, hogy a népesség valós létszáma inkább az említett tartomány alsó határához közelített, ha egyáltalán elérte azt. Márpedig ha e csekély létszámot is megosztották, szétszórták volna

[2221] Kürti 1998, 15–36.

[2222] A kérdés kitűnő összefoglalása a vonatkozó szakirodalommal: Takács 2006b, 67–98.

a törzsszövetség vezetői, akkor aligha állhattak volna ellen bármely szomszédos nép támadásának.[2223]

Visszatérve a Maros-torkolat környéki megtelepedés kérdéséhez, azt az elképzelést sem látom megalapozottnak, hogy az első magyar telepeshullám kis létszámú és jelképes lett volna, a terület benépesítésére csak a 10. század harmadik negyedében került volna sor.[2224] Magam inkább úgy vélem, hogy a Nagyősz–Kiskunhalas közötti területet kis létszámú, mozgékony csoportok vették birtokukba a század elején, (ebben egyetértve Türk Attilával és Lőrinczy Gáborral), amelyek valóban létrehozhattak több temetkezési helyet is az idők folyamán. A lakottságot tehát a 970–980-as évekig folyamatosnak tartom. Valójában a leletanyagban semmi nem utal arra, hogy 950 körül egy, a korábbiaktól eltérő, részben más kulturális hagyományokkal rendelkező csoport jelent volna meg a térségben (erre a Dunamelléki-síkságon vagy Csongrád környékén szemléletes példákat láthatunk). Néhány övveret formai párhuzama a Felső-Tisza-vidék leletanyagával ennek alátámasztására önmagában nem elegendő. Ilyenek egyrészt Kárpát-medence-szerte találhatók,[2225] másrészt a tárgyak hasonlósága nem feltétlen jelzi hajdani tulajdonosaik mozgásának irányát. Ráadásul a női viselet terén megnyilvánuló eltérések önmagukban is megkérdőjeleznék a népesség Felső-Tisza-vidékről történő áttelepítését.

A lelethorizont két végső pontját azért húztam meg Nagyősz [77–78. lh] és Balotaszállás, Kiskunhalas között, mert a korábban felsorolt valamennyi jellemzőt csak e területen tudtam kimutatni. Ezek közül kiemelkedik a temetési területek megléte. Kis létszámú temetők vagy magányos sírok másutt is vannak a Duna–Tisza közén, de ilyesfajta kapcsolatot e körön kívül nem tudunk megfigyelni. Lehetséges, hogy létezett, s a hiányosság csak a kutatás jelen állapotát tükrözi, ha így van, a későbbiek során e megállapításomat nyilván módosítanom kell. A mindenütt zajló nagyberuházásokhoz kapcsolódó, ñagy felületeket érintő régészeti feltárásoknak azonban véleményem szerint ez esetben már legalább néhány helyen rá kellett volna találniuk ilyen lelőhely-szituációra például Soroksár vagy Kecskemét környékén. Talán nem véletlen, hogy ez nem történt meg. A megnövelt területű korábbi Bojárhalom–jánosszállási csoport régészeti hagyatékának megnevezésére a továbbiakban a helyzetet véleményem szerint jobban tükröző Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport megjelölést javaslom *(92. kép)*.

VII.6.2. A CSONGRÁD–CSANYTELEK-CSOPORT

A Csongrádi-löszplató leletanyagának környezetétől való eltérésére már Bálint Csanád felfigyelt, jelezve, hogy a Tisza jobb oldali partvidékén déli irányból a Hampel A csoport lelőhelyeinek láncolata Pusztaszernél megszakad, s a Csongrád környéki vályogos talajon inkább a Hampel B típusú köznép telepedett meg.[2226] A jelenséget Kürti Béla is észlelte,[2227] annak részletes vizsgálatára azonban nem került sor. Az alábbiakban a térség lelőhelyeinek elkülönítéséhez szeretnék néhány szemponttal hozzájárulni.

Számomra már az anyaggyűjtés során feltűnt, a Duna–Tisza köze leletanyagának későbbi áttekintése során pedig egyértelművé vált, hogy a Körös-torkolattal szemközti terület, az egykori Böldi-rév Tisza jobb parti térsége az ott található temetők kronológiája, összetétele, leletanyaguk sajátosságai nyomán élesen elválik környezetétől. Ezek a jelenségek a Csongrád, Csanytelek, Felgyő, Tömörkény és Baks települések határában található lelőhelyeket jellemzik *(93. kép)*. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy néhány távolabbi lelőhely (délen Pusztaszer [779., 786–787. lh], nyugaton Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos [738. lh], északon a Tisza mentén Lakitelek, Madari-tanya [747. lh] és Tiszakécske-Árkusdűlő [759. lh]) is ide sorolható. A feltételesen ide tartozókat leszámítva, az említett öt település területéről 22 lelőhelyet vettem számításba.[2228] A vizsgálódást erősen korlátozza, hogy közülük egy sincs teljesen feltárva, a legalább 70-75%-ban kiásott, korszerű módszerekkel feldolgozott temetők száma mindössze egyetlen lelőhelyre, Felgyő-Kettőshalmi-dűlőre [848. lh] korlátozó-

[2223] Türk Attila kutatásai alapján azt az álláspontot képviseli, hogy a magyarság Magna Hungariából rövid idő alatt, de legkorábban 850 körül érkezhetett etelközi hazájába. A gyors vándorlás kedvéért Levédiát már kiiktatta a magyar őshazák közül. Ha fenti elképzelése szerint most már 860–870 körül a Kárpát-medencébe is bevezeti a magyarságot, vagy annak egy részét, akkor rövidesen az etelközi megállóra sem marad elég idő, főként az utóbbiak számára. A frissen beköltözöttek hagyatékának pedig közvetlen kapcsolatot kellene mutatnia Magna Hungaria leletanyagával – erre azonban jelenleg nem látok bizonyítékot (vö. Türk 2014, 21–24).

[2224] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 112. – A 9. század vége és a 10. század közepe közötti hiátus (amelynek eleve ellentmond az algyői és sándorfalvi népesség jelenléte) csak akkor lenne igazolható, ha a térség többi, régebbi ásatásokból származó leletének szisztematikus elemzése is megtörtént volna, beleértve a C14-es vizsgálatokat is.

[2225] Révész 1996, 103–133.

[2226] Bálint 1980, 42–44.

[2227] Kürti 1994, 370.

[2228] A területre vonatkozó lelőhelykataszterek ennél több lelőhelyet tüntetnek fel, közülük a bizonytalan, nem ellenőrizhetőekkel azonban nem számoltam (vö. Fék 1962; Bálint 1991).

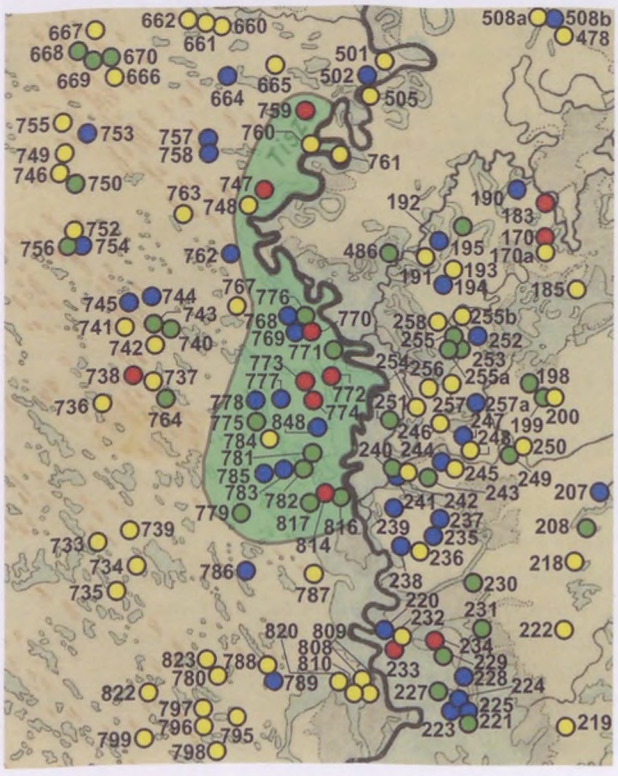

93. kép. A Csongrád–Csanytelek-temetőcsoport lelőhelyei

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

dik. A kutatás lehetőségei tehát korántsem olyan jók, mint a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport esetében.

A vizsgált területen mindössze egyetlen lelőhely, a kétsíros tömörkény-piactéri [784. lh] temetőrészlet keltezhető nagy valószínűséggel a 10. század első 7-8 évtizedére. A másik lelőhely, Csongrád-Bokros, Gyójai-dűlő [767. lh] ötsíros temetőrészletét csupán azért határoztam meg 10. századiként, mert a nyitott hajkarikák, csüngős ruhadíszek mellett későbbi leleteket jelenleg nem ismerünk onnan. E tárgyak azonban valójában akár az ezredfordulón, vagy a 11. század közepén is földbe kerülhettek. Végül a vizsgált terület déli peremén található Ópusztaszer-Kiszner-tanya háromsíros, lovas íjászokat rejtő temetőrészlete [787. lh].[2229] Ezek alapján kijelenthető, hogy a Duna–Tisza közén másutt gyakori magányos sírok, kis sírszámú temetők, vagy temetési területek előfordulása a vizsgált térségre nem jellemző. Ez azt is jelenti, hogy a 10. század első felében e terület rendkívül gyéren lakott lehetett. Ezzel ellentétben sűrűn, több esetben egymás közelében előfordulnak olyan lelőhelyek, amelyek használata a 10. század valamely, ma még nem meghatározható, de gyaníthatóan kései periódusában kezdődik, s olykor a 11. század végéig nyúlik (9 lelőhely). Mivel ezek közül egyetlen egyet sem tártak fel teljesen, finomabb belső időrendjükről nincsenek meg a szükséges ismereteink. Gyaníthatóan közülük többet be lehetne valójában sorolni abba a csoportba, amelybe a 10. század közepe és a 11. század első negyede között létesített temetők (7 lelőhely) tartoznak. Végezetül viszonylag nagy számban (6 lelőhely) ismerünk olyan temetőket is, melyek használata a 11. századra korlátozódhatott. Az utolsó három időrendi kategóriába tartozó nagyobb temetőrészletek 21-24-33-40-48-127 sírt tartalmaznak. Közülük Csongrád-Vendelhalmon [772. lh] a 48 feltárt temetkezés mellett további 50-70 sírral számolhatunk, Csanytelek-Dilitoron pedig a 65 sír feltárása előtt a becslések szerint legalább 50-60 csontvázat elpusztítottak, s maradtak a temetőnek feltáratlan részei is. Talán nem túlzott merészség arra gondolni, hogy a Csongrád–Csanytelek-csoport lelőhelyeinek hajdani sírszáma átlagosan 100-200 körül lehetett. E temetők viszonylag kis területen sűrűn követték egymást, népességük több évtizedig, de nem ritkán akár 100-150 évig is lakhatott a településein. A Csongrád–Csanytelek-csoport területének régészeti jellemzői tökéletes ellentétei a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás területén megfigyelt jelenségeknek. A különbségek még jobban kidomborodnak, ha szemügyre vesszük a temetők leletanyagának az összetételét. Előre szeretném azonban bocsátani, hogy a lelőhelyek közül minden tekintetben kiemelkedik a csongrád-vendelhalmi temető [772. lh], különösen a fegyveresek nagy száma tekintetében: 4(!) szablyát tartalmazó sírja mellett további 7 férfi mellé helyeztek íjászfelszerelést. Ezen kívül csak további három lelőhelyen kerültek elő egy-egy sírban íjászfelszerelés elemei (Csanytelek-Dilitor [781. lh], Csongrád-Bokros, Reketytyés-ér, Deák Rókus tanya [776. lh], Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya [774. lh]), az utóbbi temetőrészletben egy kétélű kardot is találtak. Rangjelző tárgy egyáltalán nem került elő a térségben. A női viseletre itt is jellemzőek a kis méretű csüngős veretek, még a 11. században is. A nagy méretű csüngős kaftánveretek azonban már hiányoznak, s a rombusz alakú ruhadíszek és a veretes lábbelik is csak egy-egy sírban fordulnak elő. Nem találtak még e térségben hajfonatkorongot, jellemzőek viszont már a 10. század második felétől a nyakperecek, állatfejes karperecek, rombusz átmetszetű karperecek,

[2229] VÁLYI 1994, 387–403. – A C14-es vizsgálatok alapján felvetődött, hogy e sírok a 10. század második felében vagy a 11. század első harmadában kerülhettek a földbe.

az ezredfordulótól a sodrott és fonott gyűrűk, pödrött végű és S-végű hajkarikák. Ritkák a lovas vagy lószerszámos temetkezések, ha mégis előfordulnak, akkor lelőhelyenként csak egy-egy sírban. A kivétel itt is Csongrád-Vendelhalom [772. lh] 3 lovas és 4 lószerszámos sírral. Jellemző viszont a trapéz alakú, vállas kengyelek használata. Egyáltalán nem fordulnak elő a területen rozettás lószerszámos sírok sem. Egyetlen bizánci rézfollis kivételével hiányoznak a 10. századi érmék, ellenben (s ez is eltérés a vizsgált terület más régióitól) a magyar veretek már a 11. század elejétől, I. (Szent) István (997/1000–1038) denáraival jelentkeznek nyitó érmeként. A vizsgált mikrorégió temetőinek leletanyaga általában szegényes, s mindenütt magas a melléklet nélküli sírok aránya.

Mindezen jellegzetességek összességeként a Csongrád–Csanytelek-csoport nemcsak déli szomszédjától, a szinte leletmentes sávval elválasztott Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoporttól, de nyugati és északi szomszédaitól, a Tápió mentétől Kiskunfélegyházáig húzódó temetők láncolatától is elkülönül *(93. kép)*. Mivel utóbbi területen nem találtam nyomát a 10. század második felére – a 11. század első negyedére keltezhető temetőknek, ezért vetettem fel, hogy a néhány kivételt képező lelőhely, nyugaton Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos [738. lh], északon pedig a Tisza mentén Lakitelek, Madari-tanya [747. lh] és Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh] valójában a Csongrád–Csanytelek-csoporthoz tartozik, nemcsak időrendje, de leletanyagának összetétele (kétélű kard, trapéz alakú vállas kengyelek) alapján is.

Talán még ennél is meglepőbb, hogy a Böldi-rév tiszántúli oldalának, Szentes környékének a 10–11. századi lelethorizontja is alapvető vonásokban tér el a Csongrád–Csanytelek-csoporttól. Szentes és Mindszent térségében ugyanis egyértelműen kirajzolódik a rövid ideig használt kicsiny 10. századi temetők, valamint a 10. és 10–11. századi népesebb temetők láncolata. A méltóságjelvényeket a veretes övek képviselik, s a gazdag nők mindkét fő viseleti csoportjának tagjai is jelen vannak a területen. Feltehetően a 10. század folyamán a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjainak egy része külön kis sírszámú temetőkben helyezte örök nyugalomra a halottait, más részük viszont a népesebb, tartósan megtelepedett falvak lakóival azonos helyre temetkezett. A rövid ideig használt temetők (s nyilván a hozzájuk tartozó szállások) egyike sem élte túl a 10. századot, csakúgy, mint az egymástól (régészeti leleteik alapján) jelentős mértékben eltérő gazdagságú népesebb közösségek egy része sem. Utóbbiak leletanyagának összetétele jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüstveretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók, a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy melléklet nélküli volt. A leletanyag összetételét tekintve, a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak azoknak a tartósan letelepedett közösségeknek a temetői is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak. A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjászfelszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg, sőt a Nagymágocs-Mágocs-érnél [249. lh] feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvereteket is találtak. A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes, vagy melléklet nélküli sírok jellemzik, s ez a tendencia folytatódik a 11. század folyamán is, kiegészülve első királyaink érméivel.

Az elmondottakból egyértelmű, hogy a Tisza egymással átellenes két partvidékének, a Böldi-rév két oldalának 10. századi hagyatéka, illetve az abból következtethető településtörténete jelentős mértékben eltér egymástól. A századnak legalábbis az első kétharmadában Szentes környékén változatos méretű, használati idejű és gazdagságú temetők sorozata létesült, melyek használói nyilván sűrűn benépesítették a környéket. A csongrádi oldal ebben az időben úgyszólván üres, majd csak a 10. század második harmadában vagy közepén telepedett meg Vendelhalom közelében egy fegyveres csoport, majd az ezredfordulóig számos további temetőt nyitottak az újonnan érkező, de szegényes hagyatékú csoportok. Ezt követően a két parti sáv hagyatéka közötti különbség lassanként eltűnik, kiegyenlítődik.

VII.6.3. A TÁPIÓ MENTÉTŐL KISKUNFÉLEGYHÁZÁIG HÚZÓDÓ TERÜLETSÁV LELŐHELYEI

E terület leletanyaga nem hordoz olyan jellemző elkülönítő jegyeket, mint az előzőekben elemzett két csoport temetői. A lelőhelyek töredékesek, csonkák, jelentős részük közöletlen, így az alábbiakban csak röviden összefoglalom azokat a jelenségeket, melyekre anyaggyűjtésem során felfigyeltem. A jövőben várható közzétételüktől remélhetjük, hogy az sajátosságaikat majd jobban meg fogja világítani. Topográfiai helyzetüket tekintve a temetők, temetőmaradványok a Tápió középső folyásvidékétől kezdődően egy hosszú, ívelt sávban helyezkednek el Abony–Törtel–Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunfélegyháza vonalában *(85. kép)*. Ettől nyugatra a homokhátság területe egy biztosan (Lajosmizse-Kónyamajor [693. lh]) és egy feltehetőleg (Ladánybene-Benepuszta [692. lh]) magányos sírtól eltekintve leletmentes, egészen a Dunamelléki-síkvidék pereméig. Délen ugyancsak egy üres terület ékelődik közéjük és a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport, valamint délkeleten a Csongrád–Csanytelek-csoport temetői közé. Keleten a Tisza irányában ritkulnak a le-

lőhelyek, amelyek majd csak a folyó mentén, valamint annak árterében jelentkeznek nagyobb számban. Mint arra korábban már utaltam, a terület északi lehatárolása problematikus a Jászság leletanyagának értékelhetetlenül töredékes állapota miatt.

A területen legnagyobb számban (27 lelőhely) a 10. századra keltezhető emlékek mutathatók ki *(88–89. kép)*. Ezek között vannak nagyfelületű ásatásokon talált, bizonyosan magányos sírok (Cegléd-Hartyányi-dűlő [765. lh], Lajosmizse-Kónyamajor [693. lh]), de zömében másutt is csak 1-5 sír került elő. Kivételt pusztán Kecskemét-Cédulaház [746. lh] 30 sírig feltárt szegényes temetője jelent, ahol legalább 100 sírt elpusztítottak, vagy feltáratlanul maradt. E periódus temetőinek a számát gyarapítja az a 13 lelőhely is, amelyek 5-7-31-34-35-60-130 síros részletekkel kerültek elő. Ehhez képest a fegyveresek száma alacsony, mindössze 11 lelőhely 12 sírjára konvertálódik, melyekből összesen 5 szablya, 1 kétélű kard, 4 balta, valamint 10 íjászfelszerelés látott napvilágot. Méltóságjelvények tekintetében kiemelkedik az előkerülése óta (1834) páratlan benepusztai lelet [692. lh], mely kétségkívül a terület mellékletekben leggazdagabb férfi temetkezése volt, a terület északnyugati peremén. Leletanyaga révén azonban az átlag fölé emelkedett a Nagykőrös-Fekete-dűlőben [666. lh] és a Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdombon [741. lh] talált aranyozott ezüstveretes övet viselő férfitemetkezése is; az abonyi [658. lh] övveretes sír egyéb kísérőleleteit nem ismerjük. Természetesen e férfiak sorába tartozik a térség egyetlen tarsolylemezes férfisírja Kiskunfélegyháza-Radnóti úton [742. lh]. E leletek azonban nem egyenletesen oszlanak el a tárgyalt térségben, a méltóságjelvények mindeddig hiányoznak a Tápió mentéről és Kecskemét területéről. Ezzel szemben feltűnő a teljes területen a gazdag mellékletű női sírok nagy száma, mégpedig mindkét viseleti csoport (rozettás lószerszámosok, valamint a nemesfém ruhadíszesek) tekintetében. Utóbbiak körében a csüngős ing- és kaftánveretek, valamint a préselt ruhadíszek általánosan kedveltek voltak, egyedül a rombusz alakú ruhadíszek csekély száma feltűnő. Sírleletként mindössze 4 lelőhelyen találtak érméket, egy bizánci follis kivételével nyugat-európai vereteket. Közülük a legfiatalabbak Burgundi Rudolf (922–926) pénzei, ennél későbbiek a területen mindeddig nem kerültek elő. A lovas, lószerszámos temetkezések tekintetében kiemelendő, hogy (a rendelkezésemre álló adatok szerint) a teljes térségből hiányoznak a trapéz alakú vállas kengyelek.

Ezzel nyilván szorosan összefügg az is, hogy a Tápiótól Kiskunfélegyházáig adataim szerint hiányoznak azok a temetőtípusok, melyek használata a 10. század közepe és a 11. század első negyede vagy harmada közötti időszakra korlátozódik. (A terület szélein fekvő Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos [738. lh], Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh] és Kecskemét-Lakitelek, Madari-tanya lelőhelyeket [748. lh] az előzőekben a Csongrád–Csanytelek-csoport lelőhelyei közé soroltam.) 10 lelőhelyen csak 11. századi emlékek kerültek elő *(91. kép)*. Ezek azonban vagy csak csekély töredékeikben ismertek (1–10 sír), vagy közöletlenek, s még a sírok száma sem ismert. Értékelésük nem lehetséges, legfeljebb annyit jegyezhetek meg, hogy nyitó érméik közül a legkorábbiak I. András király (1046–1060) veretei.

E roppant hiányos adatsor alapján csak néhány óvatos feltevést tudok megfogalmazni. Úgy tűnik, hogy a 10. század első felében/kétharmadában a Tápió-vidéktől Kiskunfélegyházáig húzódó területsávban a magányos sírok és a kis sírszámú temetők használata volt a jellemző. Ez feltétlen hasonlóságot mutat a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport lelőhelyeivel. Eltérés viszont, hogy a tárgyalt területen nincsen nyoma mindeddig egymáshoz közeli sírok, kis temetők által alkotott temetési területeknek. Ha nem is nagy számban, de karakteresebben jelentkeznek a gazdag mellékletű férfisírok, melyek között kiemelkedő leletgazdagságúak is akadnak. Tipokronológiai és numizmatikai adatok egyaránt arra utalnak, hogy itt hiányzik az a 10. század harmadik negyedére jellemző lelőhelyhorizont, amely a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport legfiatalabb fázisát jellemzi, e lelőhelyek használata a század középső harmadának a végén megszakad. Kimutathatók viszont a szegényesebb leletanyagú, a 10. század közelebbről meg nem határozható periódusában nyitott temetők (ezek korai fázisa legalább részben egyidős lehet a gazdagabb kis temetőkével), melyek használata a 11. században is folytatódik. A népesség egy része tehát folyamatosan tovább élhetett szállásain, s a 10. század második fele és a 11. század első harmada közé keltezhető temetők hiánya arra utal, hogy ekkor még újabb csoportok beköltözésével sem kell számolnunk. Erre talán csak a 11. század közepe táján kerülhetett sor, ennek megítélését azonban a kutatás és feldolgozottság jelenlegi szintjén lehetetlenné teszi a kései keltezésű temetők adathiányos állapota. A fent bemutatott régió lelőhelyei alkotják a Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-csoportot *(94. kép)*.

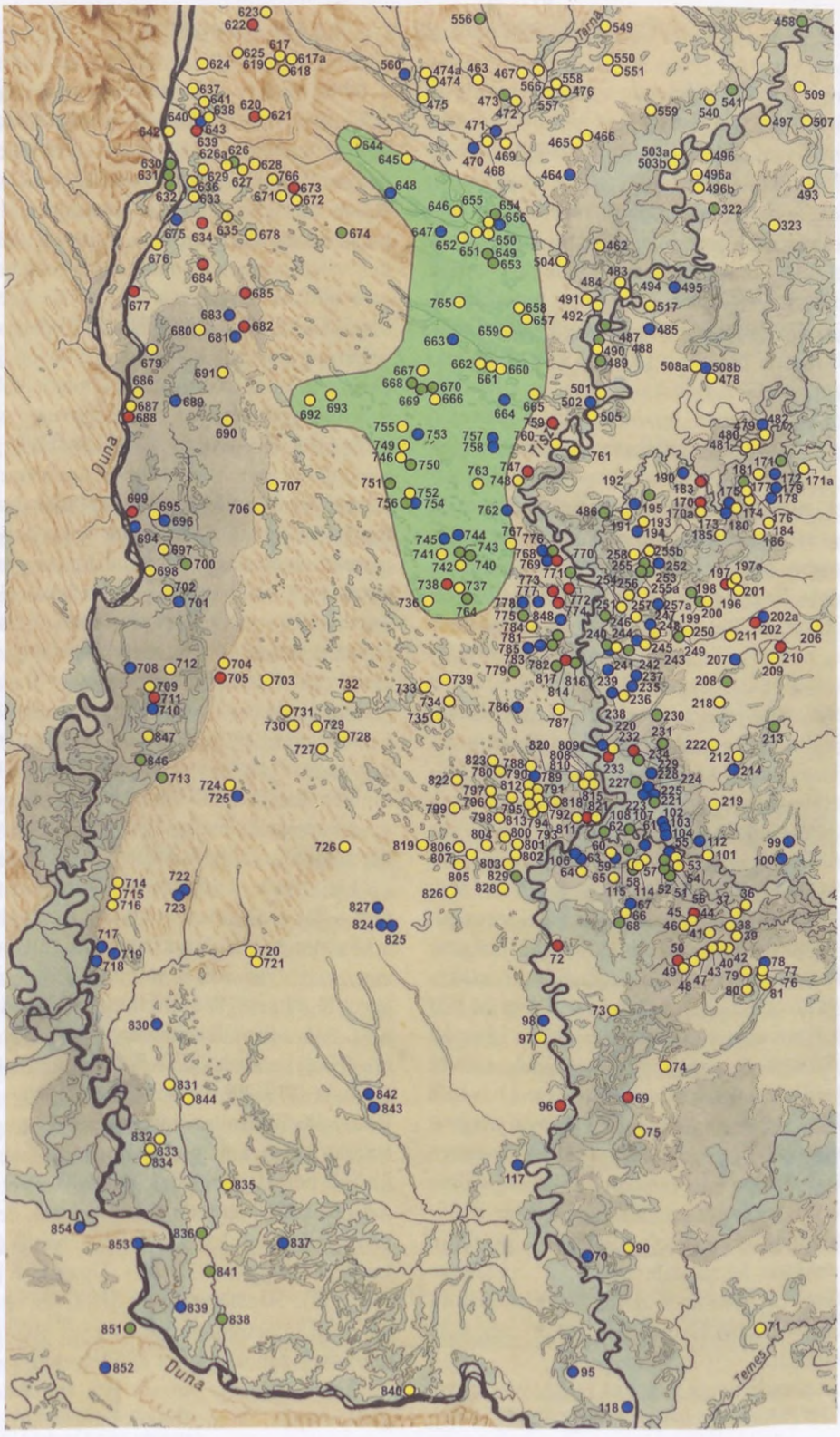

94. kép. A Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-temetőcsoport lelőhelyei

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

VII.6.4. BÁCSKA 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐI

A Délvidék 10–11. századi leletanyaga összegyűjtésének keretein belül Bácska temetőit és sírleleteit összegyűjtve, Bálint Csanád készítette el a lelőhelykatasztert,[2230] majd Nebojša Stanojev tette közzé az előkerült leletanyagot *(85. kép)*.[2231] Legutóbb Takács Miklós foglalkozott széleskörűen a térség 10. századi emlékeinek kutatástörténetével, a határterület és a településterület összetett kérdéskörével, s az ezt érintő hipotézisekkel.[2232] Földrajzi középtájként Bácska jól lehatárolható, hiszen nyugati és déli határát a Duna, a keletit a Tisza alkotja, az északi pedig a Bácskai-lösszhát és a homokhátság találkozási sávjában húzódik. Az északkeleti részen található 10. századi emlékeket (Horgos és Hajdújárás [845. lh] lelőhelyei) a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport emlékenyagához kapcsolhatjuk, ezért a továbbiakban azok tárgyalásától eltekintek. Egyelőre kérdőjelesen ugyan, de hasonlóképpen ítélem meg Tompa és Jánoshalma sírleleteit is. A fennmaradó 10. századi sírok és temetők Bátmonostortól jól kirajzolódó sávban a Duna, a Vajas-víz és a Mosztonga közötti területen csoportosulnak, egészen Bácsig, majd a terület legdélebbi, bizonyosan 10. századi sírleleteként Újfutak-Rezsőmajort [840. lh] tarthatjuk számon a Duna mentén. Úgy tűnik, a Tisza bácskai partvidékét a 10. században igen ritkásan telepítették be, mert onnan csak két lelőhelyet ismerünk (Mohol [96. lh], Felsőhegyes). A Bácska hatalmas, egyébként kiváló termőtalajjal rendelkező belső területeiről egyetlen 10. századi sírt sem ismerünk. Felvetődhetne ugyan, hogy ez a helyzet a jugoszláv, majd a szerb régészetnek a 10. századi magyar emlékek kutatása iránti érdektelenségének a következménye, a magyarázat azonban véleményem szerint másutt keresendő. Ezen a ponton teljes mértékben egyetértek Takács Miklós azon megállapításával, mely szerint a leletmentes területek sem a Bácskában, sem a hasonló képet mutató Bánságban nem kutatási hiánnyal magyarázhatók: a Jugoszláviában az 1960–1980-as években újra fellendülő kutatások ugyanazon mikrorégiókban eredményeztek új lelőhelyeket, ahol azok már a 19-20. század fordulóján is ismertek voltak.[2233] Úgy tűnik tehát, hogy a magyar településterület a 10. században a Duna és a Tisza melletti árterületekre korlátozódott, s az attól távolabbi, belső területeken akkor még nem létesítettek szállásokat.

Bácska 10. századi temetői közül mindössze egyet tártak fel teljesen (Madaras-Árvai-dűlő [720. lh], 6 sír), a többi néhány síros temetőrészlet. Egyetlen lelőhely, a 20 sírig ismert Madaras-Kenderföldek [721. lh] szegényes leletanyagú, közöletlen temetője utal arra, hogy a térségben népesebb közösségekkel is számolhatunk ebben az időszakban. A leletanyag alapján bizonyos, hogy a temetők némelyike a 10. század második felére keltezhető, vagy legalábbis akkor még használatban volt: erre utalnak a trapéz alakú vállas kengyelek, pödrött végű hajkarikák Bátmonostor-Pintér-tanyán [715. lh], valamint Zombor-Rancsevo-szálláson [844. lh]. A 14, ebbe a korszakba sorolható temetőrészlet többségében, 9 lelőhelyen kerültek elő fegyveres sírok, túlnyomó többségük íjászfelszereléssel. Szablyát, kétélű kardot e temetőkből nem ismerünk. Töredékessége ellenére is feltűnő azonban Bátmonostor-Pintér-tanyán [715. lh] a fegyveres, lovas sírok magas aránya. Méltóságjelvényt (veretes övet) csak Bátmonostor-Angyal L. földjén találtak [714. lh]. A Duna–Tisza közének leletanyagával összhangban a női viselet nemesfém díszei közül Bácskában is megtalálhatók voltak a préselt veretek, rombusz alakú ruhadíszek, veretes lábbelik (Madaras-Árvai-dűlő [720. lh]), de a csüngős ingnyakveretek (Mohol [96. lh], Felsőhegyes [97. lh], Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh]) és a négyzet alakú veretek is (Apatin [832. lh]). Mindeddig nem kerültek elő viszont a gazdag női sírok körének azon képviselői, melyek hagyatékát rozettás lószerszámveretek vagy csüngős kaftánveretek jellemzik.

Úgy tűnik, a 10. században nyitott temetők egy részét a 11. században is tovább használták, erre főként a Mosztonga alsó folyása mentén találunk példákat. Bizonyosan ilyen volt a gombosi [836. lh], s talán ahhoz hasonló a bácsi [838. lh] temető. Ugyanezen a területen a 11. században feltehetőleg újabb temetőket is nyitottak (Nagybaracska [717–718. lh], Csávoly [722–723. lh], Csátalja [719. lh], Gádor [830. lh], Vajszka [839. lh] lelőhelyei). Ebben az időszakban kezdték benépesíteni Bácska belső, a nagy folyóktól távolabbi térségeit. Erre kitűnő példát jelentenek Szabadka-Veresegyháza egymáshoz közeli temetői [824–825. lh], de a város határában találtak egy harmadik lelőhelyet is (Szabadka-Moskovics téglagyár [827. lh]). Ugyanezt jelzik Szeghegy [842. lh], Bácsfeketehegy [843. lh] és Bácskeresztúr [837. lh] temetőtöredékei. A gyér 10. századi kezdetek után megszaporodnak a lelőhelyek a Tisza jobb partján is (Titel [118. lh], Mozsor [95. lh], Péterréve [117. lh], Zenta-Paphalom melletti domb [98. lh]). A temetők nyi-

[2230] Bálint 1991.
[2231] Stanojev 1989; kritikájához lásd: Kovács 1991, 399–424.
[2232] Takács 2013, 642–656.
[2233] Takács 2013, 655.

tó érméi I. András király (1046–1060) veretei, ami arra utal, hogy ez a folyamat a 11. század második harmadában gyorsulhatott fel.

A töredékes leletanyag további, részletesebb következtetések levonására nem alkalmas. Jelenleg úgy látom, hogy a bácskai lelőhelyek a Dunamelléki-síkvidék temetőinek sorába tartoznak, azok szerves részét alkotják, így önálló csoportként való elkülönítésük nem indokolt. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy a magyar településterület határa már a 10. században is délebbre húzódott, magába foglalta a Szerémséget is, erre utalnak a díszruhás női (Vojka [93. lh])[2234], fegyveres férfi (Vukovár [851. lh], Batajnica [94. lh]),[2235] valamint lovas, lószerszámos sírjai (Batajnica [94. lh]).[2236] A Szerémség leletanyagával részletesebben azonban majd egy későbbi munkámban szeretnék foglalkozni.

VII.7. A DUNA–TISZA KÖZE TEMETŐI A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS IDŐSZAKÁBAN

Áttekintve immár a Duna–Tisza közének 10–11. századi leletanyagát, röviden ki kell térnem arra a kérdésre, hogy mely népcsoportokat találhattak ott a 9. század végén a honfoglaló magyarok? A Dunamelléki-síkság északi részének 9. századi népességéről rendelkezésre álló rendkívül gyér adatokat összegyűjtve Tettamanti Sarolta arra a következtetésre jutott: jelenlegi ismereteink szerint nincs lehetőség arra, hogy az érintett településeket és temetőket a 9. század első harmadánál vagy közepénél későbbre keltezzük.[2237] Hasonló eredményt hoztak a Kalocsai Sárköz területén végzett kiterjedt topográfiai munkálatok is.[2238] A homokmégy-székesi temetőben [711. lh] megfigyelt egyes temetkezési szokások (cölöpszerkezetes sírépítmények, padmalyos temetkezések), valamint a sírokban nyugvó csontvázak embertani jellemzői viszont arra utalnak, hogy a sírok egy csoportja a Duna–Tisza köze késő avar kori népességének leszármazottját rejthette.[2239] Hasonló eredményekre jutott a Maros-torkolattal szemközti terület késő avar leletanyagának tanulmányozása során Lőrinczy Gábor, Türk Attila és Marcsik Antónia.[2240] Véleményük szerint a késő avar temetők többségét folyamatosan használták a 9. század első harmadáig, ennél fiatalabb periódus kimutatása azonban jelenleg nem lehetséges. Utaltak azonban arra, hogy embertani és archeogenetikai vizsgálatok e késő avar népesség egyes elemeinek tovább élését jelzik. Egyéb mikrorégiókból sajnos még ennyi megfigyelés sem áll a rendelkezésünkre. Azt azonban szeretném jelezni, hogy a késő avar kori és a 10–11. századi temetők elterjedési területe bizonyos fokú eltérést mutat: míg utóbbiak a homokhátság és Bácska középső sávját úgyszólván üresen hagyták, a kései avar lelőhelyek ugyanott nagy számban megtalálhatók.[2241]

A teljes térségből hiányoznak a korai szláv hamvasztásos sírok, e népesség magyarokkal vegyes jelenlétére a Cserhátalján, Csongrád környékén és a Duna–Mosztonga közén a helynevekből következtetnek a nyelvészek.[2242] A régészeti leletek teljes hiányában igazolhatatlan a *Pest* és a *Csongrád* helynév alapján felvetett ószláv, illetve bolgár etnikum megtelepedése, sőt Bulgáriának a 9. században e térségig való kiterjedése.[2243]

A Duna–Tisza közének 10. századi történetéről az írott források gyér volta miatt inkább csak feltevések születtek, semmint véglegesnek szánt eredmények.[2244] Hóman Bálint szerint a honfoglalást követően az ország közepén (Fejér, Veszprém, Tolna megyék és a Duna–Tisza köze) a fejedelmi nemzetség, illetve törzs (Megyer) kapott helyet.[2245] Hasonló nézetet képviselt Kristó Gyula is.[2246] Kristó szerint, aki teljes mértékben nomádnak tekintette a magyarokat, ráadásul azok el is kerülték

[2234] A feldúlt, közöletlen női sírban Bálint Csanád információi szerint rombusz alakú ruhadíszek voltak (Bálint 1991, 261, No. 324).

[2235] Vukovár: Demo 2009; Batajnica [94. lh]: Špehar–Strugar Bevc 2016.

[2236] Takács Miklós a Mohács–Vörösmart–Gombos [836. lh] – Apatin [832–834. lh] –Vukovár [851. lh] –Bács [838. lh] – Dunacséb–Újfutak [840. lh] – Batajnica [94. lh] – Vajka [93. lh] – Pancsova [116. lh] – Versec [92. lh] – Detta [89. lh] – Temesvár [86. lh] – Fönlak lelőhelyek által alkotott vonal mentén határozta meg a 10. századi magyar sírok elterjedésének déli határát (Takács 2013, 651).

[2237] Tettamanti 2001, 9–11.

[2238] Gallina–Varga 2016, 309–316.

[2239] Gallina–Varga 2016, 309; az embertani eredményekről: Gallina–Varga 2016, 189. (Az antropológiai vizsgálatokat Marcsik Antónia, Bereczki Zsolt és Molnár Erika végezte.)

[2240] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 107.

[2241] ADAM 2002, *Karte* 4.

[2242] Kniezsa 1938, 393–394.

[2243] Melich 1938, 129–140; Kniezsa 1963, 27–44; Györffy 1963, 882.

[2244] A hipotézisek összefoglalása: Tóth 2010, 76–84.

[2245] Hóman–Szekfű 1928, 122–128.

[2246] Kristó 1980, 445–465.

a vízjárta területeket, s állataikat az évi 500 mm-es csapadékhatár alatti száraz, homokos pusztákon legeltették. Településterületük központi része így a Duna–Tisza közi homokhátság lett volna, de a vizenyős Dél-Bácska térképe szerint már kívül esett az életterükön.[2247] Makk Ferenc úgy vélte, hogy az augsburgi vereség (955) után Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) a Duna–Tisza közén rendezte be központját, s oda telepítette a fejedelmi törzset is. E területről azután Géza fejedelem (972 körül – 997) tette át szálláshelyét a Dunántúl északkeleti szeglетébe.[2248] Györffy György szakított azokkal a korábbi elképzelésekkel, melyek szerint a magyarok törzsenként telepedtek volna meg. A személynevekre visszavezetett helynevek alapján úgy vélte, hogy a fejedelmi nemzetség tagjai, s más főemberek egy-egy folyó mentén a téli és nyári szállásaik között nomadizáltak. Ennek megfelelően a Duna bal partján Árpád fiatalabb fiai, s az ő leszármazottaik rendezték be „sétálóútjukat": Üllő herceg a nevét viselő Pest megyei település és Kalocsa között, Zolta pedig ettől délre, a Vajas-víz mentén. Ezt az útvonalat örökölte meg Taksony (955 körül – 972 körül) is, aki a róla elnevezett szállás és Apatin (Aranyán) között váltogatta szállásait.[2249] E koncepció jegyében a Tisza jobb oldali partszakaszát a Bodrogköztől egészen a folyó dunai torkolatáig Ond vezér és leszármazottai birtokolták.[2250] Végezetül egy logikai konstrukció részeként, pusztán analógiás alapon Tóth Sándor László a fejedelmi (Megyer) törzs szállásterületét a Duna–Tisza köze északi részére és a Dunántúl északi részére lokalizálta.[2251]

A fent röviden ismertetett elméletek feltűnően hallgatnak a Duna–Tisza közének középső sávjáról, ami aligha lehet véletlen: e terület még az Árpád-kor első felében is igen gyéren lakott volt.[2252] Mindez összhangban van azzal, amit a térség lelőhelyeinek térképen történő ábrázolása egyértelműen mutat. A terület egészét (Hóman, Kristó) vagy annak csak északi részét (Tóth), illetve a Duna bal parti sávját (Györffy) a 10. század folyamán, vagy annak csak egy szűkebb periódusában (Makk) fejedelmi szálláshelynek tartó elképzelések igencsak problematikusak. Valójában ezek az elképzelések – a Taksony (955 körül – 972 körül) sírhelyére vonatkozó krónikás adat kivételével – írott forrásokkal alig támaszthatók alá, viszont a régészeti leletekkel szembesítve azokat, jóval árnyaltabb képet kapunk. Utóbbiak arról tanúskodnak, hogy a térség régészeti hagyatéka egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő területek mozaikját tárja elénk. A kép abban a tekintetben egységes, hogy a térséget a 10. század első felében vagy kétharmadában többnyire kis létszámú, lakóhelyüket gyakran változtató közösségek szállták meg. Temetőikre a női sírok többsége, olykor gazdagsága és domináns túlsúlya a jellemző. Markáns fegyveres férfi többlet csak néhány elszórt esetben mutatható ki. Ez utóbbiak csoportosulása azonban nem adatolható, így törzsi vagy nemzetségi uralmi központot sem tudunk a segítségükkel meghatározni. Az egyetlen igazán kiemelkedő gazdagságú férfisírt (pontosabban az abból megmentett tárgyak egy részét) Ladánybene-Benepusztáról [692. lh] ismerjük. Mindez igen kevésnek tűnik ahhoz, hogy az egész 10. századra kivetítve ide helyezzük a fejedelmi törzs vagy „törzsi állam" központi területét. Még e közösségek sem népesítették be azonban Csongrád–Csanytelek környékét és a homokhátság nyugati felét, így Kristó ide vonatkozó, már többször érintett elméletével a továbbiakban nem érdemes foglalkoznunk. Egyéb leleteket is figyelembe véve azonban ez az egységesnek tűnő kép menten részekre szakad. A homokhátság keleti oldalán, a Tápió-völgytől Kiskunfélegyházáig a magányos sírok és kis temetők mellett alighanem már a kezdetektől fogva jelen vannak azok a szerényebb anyagi erejű közösségek is, amelyek az ezredforduló után is háborítatlanul élhettek tovább falvaikban, s egyáltalán nem telepítettek közéjük új csoportokat a 10. század második felében (Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-csoport). E terület ily módon inkább az Észak-Magyarországról megismert települési tömbhöz áll közel, így a továbbiakban a változások nyomon követése során nem kell vele számolnunk. Gyökeresen eltérő a helyzet a Csongrád–Csanytelek környéki löszös szigeten, ahol úgyszólván korábbi előzmény nélkül jelent meg egy komoly létszámú, s közvetlen szomszédaitól viseletében, felszerelésében eltérő hagyományokat hordozó népesség (Csongrád–Csanytelek-csoport). E közösségek egy része csak a 11. század elejéig használta temetőit, mások azonban a század végéig, sőt az ezredforduló táján számos helyen újakat is nyitottak, néhol egymás közvetlen közelében.

A Tápiószele–Kecskemét–Kiskunfélegyháza sávtól és a Csongrád–Csanytelek-csoporttól egyaránt alapvető vonásaiban tér el a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport által lefedett terület hagyatéka. Ez az egyetlen csoport, melynek temetői mélyen benyúlnak a homokhátság területére. Erről a területről teljesen hiányoznak a 10–11. századi, folyamatosan használt temetők, de nagyrészt a 11. században nyitott lelőhelyek is. Nézetem

[2247] Kristó 1996a, 207–222.
[2248] Makk 2003, 11–13.
[2249] Györffy 1970, 205–207.
[2250] Györffy 1970, 227–229.
[2251] Tóth 2010, 83–84.
[2252] Györffy 1963, 201–208, 695–703, 881–889, valamint a településeket feltüntető térképek.

szerint a 10. század eleje és harmadik negyedének a vége között egyenletesen oszlanak meg a magányos sírok és a kis sírszámú lelőhelyek, vagy az azok kombinációjaként létrejött temetési területek, s nem lehet azokat egy század eleji (vagy a 9. század utolsó harmadára keltezett), valamint egy, a 10. század harmadik negyedében használt lelőhelycsoportra bontani oly módon, hogy a kettő között hiátus állna fenn. A hiátusnak eleve ellentmondanak a sándorfalvi [808. lh] és algyői [809. lh] temetők, amelyek a többitől eltérően, valamilyen okból kialakult nagyobb népességkoncentrációra utalnak. Mindebből két dolog következik. Egyrészt nem igazolható, hogy a 10. század közepén e területre máshonnan (akár a Felső-Tisza-vidékről) komolyabb létszámú népesség telepedett volna be, ennek többek között a női viselet gyökeresen eltérő jellege is ellentmond.[2253] Ebből következően e csoport lelőhelyei nem használhatók fel a fejedelmi hatalmi központ helyének a változása, a hatalmi átrendeződés kimutatására. Másrészt a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport időrendje és területi elhelyezkedése miatt újra kellene gondolni az egész „Ajtony-törzzsel" vagy annak szálláshelyével kapcsolatos feltevéseket,[2254] mert azokkal sem időben nem egyeztethető össze (a csoport temetőit a 970–980-as években felhagyták, évtizedekkel Ajtony bukása előtt), sem térben nem feleltethető annak meg (a Tiszától nyugatra fekvő területeket eddig nem kapcsolta egyetlen elmélet sem az „Ajtony-törzs" territóriumához).

A 10. század első felében a Duna–Tisza köze egyéb területeivel harmonizáló Dunamelléki-síkvidék területén a század közepén alapvető, s másutt nem tapasztalt változások következtek be.

A 10. század közepétől, második felétől a 11. század elejéig tartó időszakból e területen legalább négy temetőtípust is ismerünk. Vannak közöttük kis sírszámúak (Budapest XXIII.-Soroksár, M0 autópálya 09. lelőhely [634. lh] 8 sírral), zömük 40-50 síros lehetett (Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh], Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh], Bugyi-Felsővány [684. lh]), s akadnak olyanok is, amelyek kétszáznál is több sírt rejtettek (Homokmégy-Székes [711. lh]). Leletanyaguk összetétele eltérő. Közös vonásuk, hogy mindenütt feltűnnek bennük a 10. század második felétől elterjedő tárgytípusok. Egy részükben még megfigyelhetők a század korábbi évtizedeire jellemző ékszerek, fegyverek, méltóságjelvények, másik részükből azonban mindezek nem, vagy csak ritkán bukkannak fel.

Ezek az egymástól sok tekintetben eltérő összetételű, leletanyagú, s mellékletadási és temetkezési szokásokkal rendelkező közösségek arra utalnak, hogy a 10. század második felében a térségben komoly népmozgásokkal, telepítésekkel járó folyamatok zajlottak le. Az itt megjelenő közösségek kulturális gyökerei, hagyományai jelentős mértékben eltértek egymástól, ami visszatükröződik hagyatékuk eltérő vonásaiban is.

Ezek a lelőhelyek legalább részben egykorúak Taksony fejedelem (955 körül – 972 körül) uralmának időszakával, s egy sokszínű, részben eltérő hagyományokkal rendelkező népesség ide telepedését vagy telepítését jelzi. Önmagukban a régészeti leletek azonban a Dunamelléki-síkságon, s annak folytatásaként a bácskai Duna-melléken sem jelzik fejedelmi szálláshely létét, erre legfeljebb az írott források adatai nyomán gondolhatunk. Úgy tűnik, ez esetben a régészeti és írásos források nem mondanak ellent egymásnak, következtetéseinkben azonban itt meg kell állnunk.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a területre vonatkozó történeti hipotézisek közül Hóman Bálint és Kristó Gyula elméletét el kell vetnünk. Makk Ferenc elképzelését a régészeti leletek támogatják, de csak a Duna-mellékre vonatkozóan. Nyilván ugyanekkor történtek a Csongrád környéki telepítések is, ezek okát és a Duna-mellékkel való esetleges összefüggéseit azonban a régészeti leletekből nem lehet kiolvasni. Végezetül meg kell jegyeznem, hogy Györffy György hipotézisét az Árpád-fiak Duna-melléki birtoklásáról a régészeti leletek alapján sem megcáfolni, sem megerősíteni nem lehet. Az kétségtelen, hogy a térségben a Pesti-síkságtól Bács környékéig hasonló folyamatok zajlottak le, de ezek segítségével szállásváltó útvonalakat rekonstruálni nem lehet.

[2253] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 112–114.

[2254] Kovács 1993, 66–67; Kürti 1994, 369–386; Makk 2005, 230–231; Kürti 2008, 87–91.

VIII. ÖSSZEFOGLALÁS

Anyaggyűjtésem során a Keleti-Kárpátok és a Duna közötti terület 10–11. századi temetői közül 878 lelőhely 21.482 sírjának az adatait használtam fel *(95. kép)*.[2255] Az említett korszakból előkerült temetkezések száma azonban ennél jelentősen magasabb volt. A temetők kapcsán ugyanis számos esetben olvashatunk több tíz vagy akár több száz megsemmisített, földmunkák során feldúlt sírról, s még olyan mikrorégió is akad, ahonnan 1834 óta még csak értékelhető temetőtöredéket sem mentettek meg (ilyen pl. a Jászság).[2256] Ezt a számot növelik a korai (11. századi) templom körüli temetők sírjai is, amelyeket csak abban az esetben vettem figyelembe, ha felmerült a lehetősége annak, hogy azok a templom építését megelőző soros temetőből származhatnak. Módszertani alapelveimnek megfelelően szórványleletek esetében temetőként vagy temetőmaradványként csak akkor kezeltem egy lelőhelyet, ha a rendelkezésre álló adatok alapján bizonyos volt, hogy azok sírból kerültek elő. Ennek következtében számos olyan lelőhelyet figyelmen kívül hagytam, ahonnan csak néhány ékszer, ruhadísz, fegyver, lószerszám vagy érme előkerüléséről rendelkezünk adattal, de azok leletkörülményeiről semmit nem tudunk. Ilyen adatok több százas nagyságrendben léteznek. Legjellemzőbb példaként Észak-Erdélyre hivatkozom, amelynek területéről a kolozsvári temetőrészletek kivételével kizárólag bizonytalan megítélésű szórvány tárgyakat ismerünk. Elemzésre elsőrendűen azok a temetők alkalmasak, amelyeket teljes egészében feltártak, de még azok területén is számolnunk kell a sekélyebb sírok egy részének az erózió vagy a földművelés által okozott megsemmisülésével. Korlátozottabb mértékben azok a lelőhelyek is felhasználhatók, ahol a sírok 70-80%-át az ásatók becslései szerint megmentették. E temetőkről az alábbi táblázat nyújt áttekintést:

38. táblázat. A Keleti-Kárpátok és a Duna közötti területen előkerült, teljesen vagy közel teljesen feltárt 10–11. századi temetők

Lelőhely	Sírszám	Keltezés
Újszentes*	3	10. század
Óbesenyő-Bukovapuszta, IV. halom	5	10. század
Nagyősz-Kleine Hügel	2	10. század
Kiszombor-E	20	10. század
Makó-Igási járandó*	11	11. század
Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő*	132	10. század utolsó harmada – 11. század vége
Szabadkígyós-Pál liget	19	10. század második fele
Békés-Povádzug	151	10. század vége – 12. század első harmada
Endrőd-Öregszőlők	8	10. század
Szentes-Borbásföld*	20	10. század második fele
Szentes-Derekegyháza*	8	10. század
Gádoros-Bocskai u. *	4	10. század első fele
Eperjes-Takács-tábla*	8	10. század első fele
Szegvár-Szőlőkalja	63	10. század
Szegvár-Oromdűlő	372	10–11. század
Hódmezővásárhely-Szakálhát	48	10. század második fele
Hódmezővásárhely-Nagysziget*	134	10–11. század
Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya	65	11. század
Nagyszénás-Svábföld*	4	10. század második fele
Orosháza-Nagy A. tanya*	6	10. század
Kunágota-Boldog A. földje	6	10. század
Medgyesegyháza-Kétegyházi út	31	10. század
Szeghalom-Dondorog*	5	10. század
Magyarhomorog-Kónya-domb I.*	17	10. század

[2255] A 95–99. összesítő térképek terjedelmi okokból a kötet hátsó borítóján elhelyezett CD lemezen is megtalálhatók!

[2256] Jellemző erre a közelmúltban előkerült, s egy sajtótájékoztatón bemutatott üvegcsúcs, amely egy Jászberény határában kitermelt homokbánya teljesen megsemmisített temetőjéből maradt meg hírmondóként: https://mno.hu/grund/egy-homokbanya-rejtette-a-honfoglalas-kori-ritkasagot-2422665 (letöltve: 2017. október 23.).

Lelőhely	Sírszám	Keltezés
Magyarhomorog-Kónya-domb II.*	523	11. század – 12. század első harmada
Komádi-Közös liget*	83	10–11. század
Sárrétudvari-Hízóföld*	262	10. század
Püspökladány-Eperjesvölgy*	637 (641)	10–11. század
Hencida-Szerdekhalom	26	10. század
Hajdúszoboszló-Árkoshalom	246	10–11. század
Hajdúdorog-Temetőhegy	702	10. század második fele – 12. század első harmada
Hajdúdorog-Gyúlás*	63	10. század második fele – 11. század eleje
Tiszalök-Vajasdomb	90	10. század
Tiszavasvári-Aranykerti tábla	10	10. század
Tiszaeszlár-Bashalom II.	13	10. század
Ibrány-Esbóhalom*	269	10–11. század
Karos-Eperjesszög II. *	73	10. század
Karos-Eperjesszög III. *	19	10. század
Karcsa-Kormoska*	107	11. század
Tiszaluc-Sarkadpuszta*	252	11. század
Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő	18	10. század
Tuzsér-Boszorkányhegy*	11	10. század
Kenézlő-Fazekaszug II.*	26	10. század
Nyíregyháza-Felsősima	106	11. század
Nyíregyháza-Oros-Kónya-hegy	100	10. század második fele – 11. század eleje
Tarpa-Nagyhegy	5	10. század
Visonta-Felsőrét*	76	10. század közepe – 11. század közepe
Szob-Kiserdő*	82	10. század közepe – 11. század közepe
Letkés-Téglaégető I.*	91 (94)	10. század közepe – 11. század közepe/vége
Letkés-Téglaégető II.	91	10. század utolsó harmada – 11. század utolsó harmada
Perse-Bérc-Bórszeg I.	6	10. század
Perse-Bérc-Bórszeg II.	54	11. század
Kál-Legelő	68	10. század
Tiszanána-Cseh-tanya	32	10. század
Újlőrincfalva-Magyarad	62	10. század vége – 11. század közepe
Kiskeszi-Felső-Kenderesek	436	10–11. század
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I.	17	10. század
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta II.	29	11. század
Szolnok-Lenin TSz (Ugar)	27	10. század
Tiszajenő-Eperjesi telep*	8	10. század
Tiszakécske-Árkus*	25	10. század második fele – 11. század eleje
Szolnok-Beke Pál halma III.	36	10. század
Tiszafüred-Nagykenderföldek	115	10. század
Harta-Freifelt*	21	10. század
Budapest-Soroksár, M0 autópálya 09. lh.*	8	10. század utolsó harmada – 11. század eleje
Nagytarcsa-Homokbánya	28	10. század közepe – 11. század eleje
Homokmégy-Székes	199	10. század közepe – 11. század eleje
Sándorfalva-Eperjes*	105	10. század
Algyő-258. kútkörzet*	82	10. század
Szeged-Csongrádi út*	13	10. század középső harmada
Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart*	6	10. század
Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom*	11	10. század harmadik negyede
Kiskundorozsma-Subasa*	8	10. század
Röszke-Nagyszéksós*	4	10. század
Madaras-Árvai-dűlő*	6	10. század
Felgyő-Kettőshalmi-dűlő*	127	11. század
Szabadka-Veresegyháza A.*	60	11. század

Duna
Ipoly
Ipoly
Ipoly

95a. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetői és sírjai (a lelőhelyek azonosítószámával)

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

Ahhoz, hogy tisztában legyünk a rendelkezésünkre álló régészeti forrásanyag mennyiségével és minőségével, célszerű a táblázatban foglalt adatokat röviden áttekinteni. A 878 megvizsgált lelőhelyből mindössze 41 temető összesen 3349 sírja származik teljesen feltártnak tekintett temetőkből.[2257] Ez az érték a lelőhelyek 5%-át sem éri el, s a helyzetet tovább nehezíti, hogy még ezek közül is 9 lelőhely 1108 sírja közöletlen, így a rájuk vonatkozó adatok ismeretlenek, vagy csak csekély mértékben hozzáférhetők. Ezt egészíti ki az ásatók becslése szerint legalább 70-75%-ban feltárt további 37 lelőhely, 3291 sírral (közülük 6 lelőhely 1013 sírja közöletlen). A többi 793 lelőhely 14.842 sírja kisebb-nagyobb részletükben, változatos szakmai színvonalon megmentett és dokumentált temetőtöredékekből származik, így forrásértékük is csekélyebb. E temetőknek sem a megnyitásuk, sem a felhagyásuk időszakát nem ismerjük, így forrásértékük is jóval alacsonyabb, mint az előzőeknek. Belső időrendjükről, szerkezetükről, folyamatos vagy megszakított használatukról keveset tudunk. Lényegében csak a megmentett részleteikből kinyerhető adatokra támaszkodhatunk, az elpusztult, nem dokumentálható részleteikre vonatkozó feltevésektől, találgatásoktól azonban tartózkodnunk kell. Ennek ellenére – megítélésem szerint – módszertani hiba lenne e töredékes adatokat nem létezőnek tekinteni. Egy-egy kis- vagy középtáj emlékanyagának értékelése során ugyanis a teljes vagy csaknem teljes temetők időrendjével, szerkezetével, leletanyagával, területi szóródásával összevetve alkalmasak bizonyos folyamatok, jelenségek, szabályszerűségek felvázolására. Úgy vélem, munkám korábbi fejezetei ezt alátámasztják.

A fenti táblázat adataira támaszkodva, de a töredékes lelőhelyeket is figyelembe véve kijelenthető, hogy azoknak a temetőknek a száma, melyek használata a 10. századra korlátozódik, önmagában több mint duplája azoknak, mint amelyekbe a 10. század második felétől (többnyire inkább utolsó harmadától) a 11. század első harmadáig, vagy a 10–11. században folyamatosan, illetve amelyekbe csak a 11. században (esetleg még a 12. század első harmadában) temetkeztek. Ez az arány még inkább eltolódik, ha a magányos sírokat is ide számoljuk. Ezeknek a lelőhelyeknek a többsége csekély számú (2–26) sírt tartalmaz. Egy részüknek a sírszáma 31–90 között mozog, s elenyészően kevés fogadott magába 105–115 temetkezést. Nemcsak a vizsgált területen, de az egész Kárpát-medence viszonylatában is egyedülálló kivételnek számít a 10. században használt temetők között Sárrétudvari-Hízóföld a maga 262 sírjával [281. lh]. Ezt a számot legfeljebb néhány népesebb 10–11. századi

[2257] A magányosnak tekintett sírokat megítélésük bizonytalanságai miatt e kategória esetében nem vettem számításba.

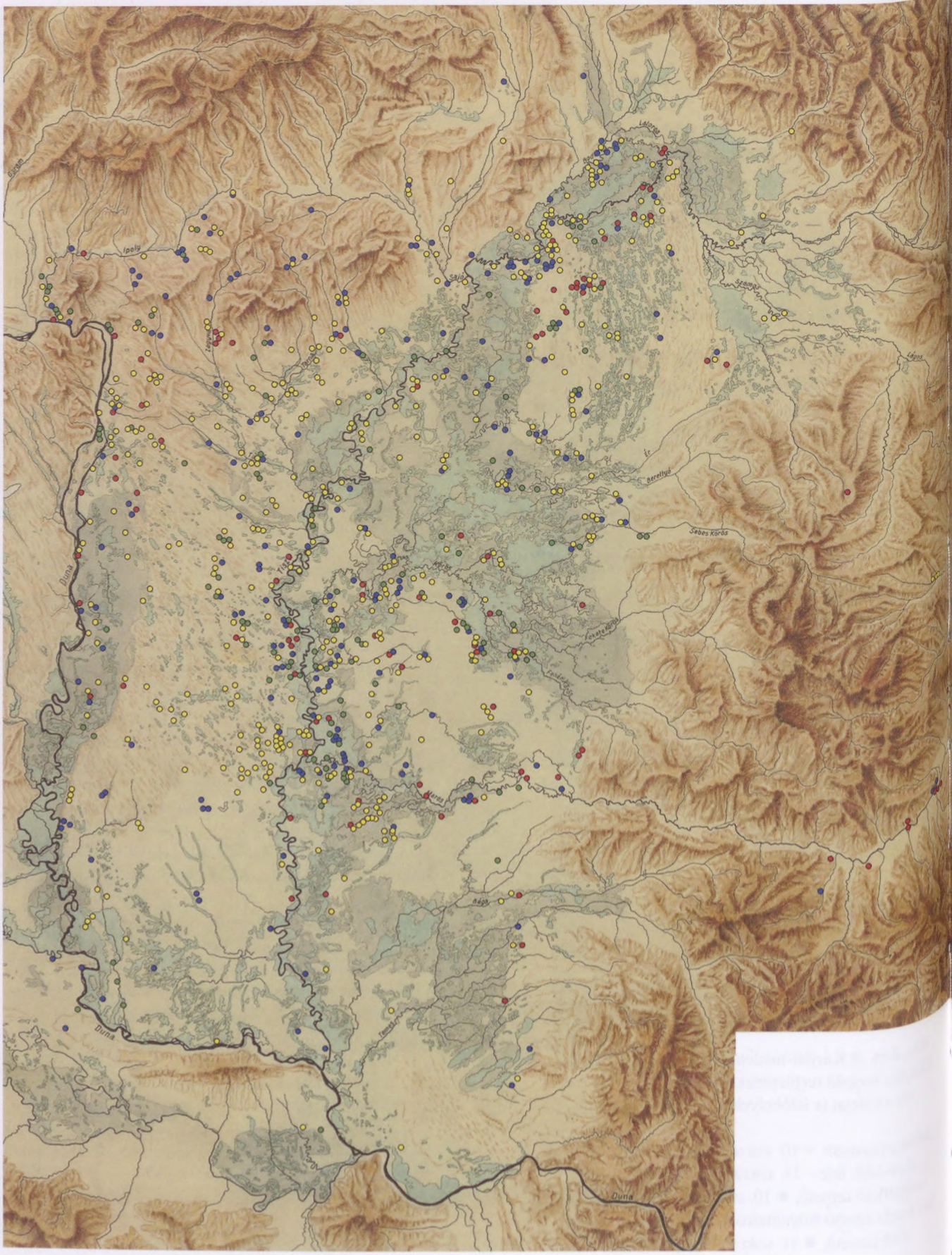
Ipoly
Duna
Sajó
Bereltyó
Sebes Körös
Tisza
Maros
Duna
Duna

95b. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetői és sírjai (a lelőhelyek azonosítószáma nélkül)

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

temető korai (10. századi) részlete tudja megközelíteni: Ibrány-Esbóhalmon [367. lh] 144, Hajdúszoboszló-Árkoshalmon [277. lh] 132 temetkezést soroltak e korai periódusba. Ezekhez az értékekhez közelíthetnek azok a lelőhelyek is, amelyeken belül nem ismerjük a korai temetkezések pontos számát: Kiskeszi-Felső-Kenderesek 436 sír [609. lh], Püspökladány-Eperjesvölgy 641 sír [280. lh], Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh] 702 sír. Ezeken a lelőhelyeken azonban a 10. és 11. századi sírok egymáshoz viszonyított arányát mechanikusan nem lehet megállapítani, erre figyelmeztet Magyarhomorog-Kónya-domb [309a–b. lh] esete, ahol az 540 temetkezésből mindössze 17 keltezhető a 10. századra! Általánosságban megfogalmazható tehát az a következtetés, hogy a 10. században, s főként annak első kétharmadában kis létszámú, mindössze néhány családból álló, s rövid ideig használt szállásokon lakott a honfoglaló magyar népesség zöme. Úgy tűnik, ezeket a szálláshelyeket gyakran változtatták, többnyire néhány évet, legfeljebb 2-3 évtizedet tölthettek egy helyen. Sajnos a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján e kis sírszámú temetők megnyitásának és felhagyásának idejét többnyire nem tudjuk egy-két évtizedes pontossággal megállapítani, s ennek következtében nem ismerjük használatuk időtartamát sem. E hiányosság lehetetlenné teszi a pontosabb településtörténeti rekonstrukciót.

A nagyobb, 31–90, illetve 105–144 síros temetők hosszabb ideig használt, faluszerű településeket jelezhetnek, amelyek azonban nem feltétlenül jelentettek az előzőeknél jelentősen népesebb közösségeket. Az eltemetettek magasabb száma ugyanis adódhatott a hosszabb idejű egyhelyben tartózkodásból, valamint egyes térségekben a közösségek sajátos szervezőelvéből is. Az alábbiakban erre mutatok be három példát.

Az elmúlt évtizedek szisztematikus ásatásai nyilvánvalóvá tették, hogy egyes mikrorégiókban sajátos temető-, s ebből következően települési formák is kialakulhattak. Ebben a viszonylatban érdemes figyelembe vennünk pl. a Sárrétudvari határában fekvő, egymástól néhány kilométer távolságra fekvő lelőhelyek: a népes Hízóföld [281. lh], s a kis sírszámú, de csak részlegesen feltárt Őrhalom [282. lh] és Poroshalom [283. lh] viszonyát.[2258] Ezek egykorúak voltak, bár Hízóföld [281. lh] használati idejének hossza természetesen tetemesen meghaladta a másik kettőét, s az egész 10. századra kiterjedt. A férfiak mellett jellemző a fegyvermelléklet, de ritkák és csak a kis temetőkben talált övveretekre korlátozódnak a méltóságjelvények. A női sírok között gyakoriak a nemesfém-veretes ruhában eltemetettek, de mind a csüngős kaftánveretek, mind a rozettás lószerszámveretek hiányoznak a hagyatékukból. A következő

[2258] Nepper 2002, 296–403.

lépés a három népesség közötti kapcsolatok meglétének (vagy azok hiányának) kiderítése lenne. Ezzel összefüggésben vizsgálni kell majd a temetők megnyitási idejének egymáshoz való viszonyát, a bennük eltemetettek társadalmi különbségeit (amennyiben azok kutathatók és kimutathatók), s az esetleg fennállott genetikai kapcsolatokat. Az már most is egyértelmű, hogy a hízóföldi temető [281. lh] a korabeli Magyarországon példátlan mértékű népességkoncentráció nyomán jött létre, még ha annak okát nem is ismerjük. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a két másik közösség miért választott külön nyughelyet? Kézenfekvő magyarázatként kínálkozik, hogy azokba méltóságjelvényeik alapján a környék vezető családjait temették, háznépükkel együtt, de ezt csak további részletes elemzésekkel lehet kideríteni. Az elemzést megnehezíti, hogy Őrhalom [282. lh] és Poroshalom [283. lh] részlegesen feltárt, s a sírok egy része korabeli rablásnak, valamint a mezőgazdasági munkákból eredő bolygatásnak esett áldozatul.

Más típust képviselnek a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport temetői. Az egymástól mindösszesze néhány száz méterre fekvő két-három egyidejűleg (a 10. század első kétharmada során) használt, s leletanyaguk összetételét és temetkezési szokásaikat tekintve azonos jellemzőket mutató lelőhelyek esetében az is felmerül, hogy szabad-e azok egyes elemeit önálló temetőként kezelnünk, vagy helyesebb azokat inkább az általam javasolt temetkezési egység megnevezéssel illetni? Tiszaeszlár-Bashalom I–II. [331–332. lh], Kenézlő-Fazekaszug I–II. [419a–b. lh], Karos-Eperjesszög I–III. [422a–c. lh] és további más, töredékes lelőhelyek esetében nem csupán az egymás szomszédságában fekvő egyes temetők között, hanem az egész csoport temetkezési egységei között is kimutathatók az imént említett és régészetileg dokumentálható kapcsolatok. Sírszámaik 13–73 között mozognak. A férfiak erősen felfegyverzettek, gazdag és változatos méltóságjelvényekkel rendelkeznek, a női sírok egy részének inkább az ékszeranyaga nívós, ruhadíszeik nem kiemelkedőek. Hiányoznak a csüngős kaftánveretekkel jellemzett temetkezések, jellemzőek viszont a rozettás lószerszámveretes sírok. Magam korábban a karosi temetők [422a–c. lh] elemzése során arra az eredményre jutottam, hogy e temetőkben (sajátos összetételük és nemi arányaik kapcsán) a 10. század első felében uralkodott fejedelmek katonai kíséretének vezetői, azok családtagjai, háziszolgái, valamint többnyire nőtlen kísérő harcosaik nyugodtak.[2259] Az időközben elvégzett mitokondriális DNS vizsgálatok[2260] ezt a hipotézist lényegében megerősítették, rámutatva arra, hogy nem csupán az egyes temetőkön belül ritkák az eltemetettek közötti genetikai kapcsolatok, de a temetkezési egység temetői között ilyenek nem is mutathatók ki. Kivételt képez a II. és a III. temető két leggazdagabb mellékletű („vezéri") sírja: a II/52. és a III/11. sírokba temetett férfiak ugyanis apai és anyai ágon egyaránt testvérek voltak. Amennyiben a későbbiekben ezt az eredményt kontrollvizsgálatok is megerősítik, illetve hasonló jelenséget a csoport más temetkezési egységeiben is ki lehet mutatni, akkor az merőben új szempontokat kínál számos területen: régészeti oldalról a relatív kronológia és az ezzel összefüggő kérdéscsoport vizsgálatához, a társadalomtörténet területén pedig e sajátos temetőhorizontot létrehozó közösségek szerveződésének a felderítéséhez. Mindezt tovább is árnyalhatják a karosi csontanyagon e sorok írásának idején is végzett stabil izotóp vizsgálatok. Továbblépni majd ezek eredményeinek az ismeretében lehetséges.

Harmadik példaként az ugyancsak alaposan kutatott Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport temetőinek néhány tanulságát szeretném kiemelni.[2261] A csoportot részint a magányos sírok, az egymás közvetlen közelében fekvő, de több tíz vagy több száz méterrel elválasztott 4–13 síros kis temetők (temetési területek) jellemzik, de csekély számban jelen vannak nagyobb, 82–105 síros temetők is (Algyő-258. kútkörzet [809. lh], Sándorfalva-Eperjes [808. lh]). A leletanyag a 10. század első háromnegyedére keltezhető. A férfiak fegyverzete főként az íjászfelszerelésre korlátozódik, méltóságjelvényként legfeljebb néhány veretes öv említhető. A nők viselete nemesfémekben gazdag, mind a csüngős kaftánveretes, mind a rozettás lószerszámveretes réteg jelen van, ékszereik viszont átlagosak, a valóban művészi kivitelű példányok ritkák közöttük. Bizonyos tekintetben e csoport esetében is hasonló jelenséggel állunk szemben, mint a sárrétudvari temetők esetében. Népesebb lelőhelyek e csoport területén is kialakultak, az algyői [809. lh] és sándorfalvi [808. lh] temetőket nem lehet elszakítani a mikrorégió egyéb, velük egykorú lelőhelyeitől.[2262] A közöletlen sándorfalvi temető belső szerkezetét nem ismerjük, Algyőn azonban az elemzések szerint két vagy három,

[2259] Révész 1996, 193–206.

[2260] http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3794/1/Neparaczki_PhD.pdf (letöltve: 2017. 11. 05.) – Neparáczki Endre vizsgálatának azon eredményeit, melyek a karosi temetőkben eltemetettek közötti genetikai kapcsolatok meglétét vagy éppen hiányát mutatták ki, nincs okom és kompetenciám felülbírálni. Ezeket az eredményeket nyilván egy másik, független laborban elvégzett vizsgálatok révén kell kontrollálni. Neparáczkinak az erre épített zavaros és szakszerűtlen, prekoncepcióktól sem mentes, a történeti forráskezelés és forráskritika minimumát is nélkülöző őstörténeti fejtegetéseit azonban teljességgel tudománytalannak tartom.

[2261] Kürti 1994; Kürti 1994a; Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015.

[2262] Jelzésszerűen erre utalt Kürti is (Kürti 2001, 44–46).

egymástól részben eltérő hagyományokkal rendelkező csoport temetkezett.[2263] Végeredményben elmondható, hogy a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport területén a 10. század első 7-8 évtizedében kis létszámú, mozgékony, helyüket gyakran változtató közösségek éltek, melyek közül néhány számunkra ismeretlen okból nagyobb létszámú, faluszerű települést hozott létre. Azt ma még nem tudjuk, hogy ugyanazon közösségek tértek-e vissza időnként egy-egy temetési területre, hogy ott elhantolják a halottaikat? Az viszont kétségtelen, hogy e temetési területeket, vagy azok némelyikét ezen évtizedek során ismételten használatba vették. A töredékes adatok alapján is jó példa erre a szeged-öthalmi lelőhely [818. lh]. Ismételten szeretném tehát hangsúlyozni, hogy a vázolt tendencia véleményem szerint a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport területén a 10. század első 7-8 évtizede folyamán végig érvényesült. Ebből következik, hogy nem szakíthatjuk ki a lelőhelyek közül azokat, amelyek a régészeti, numizmatikai és C14-es vizsgálatok alapján a 10. század harmadik negyedére keltezhetők. Ezek esetében azt feltételezték ugyanis, hogy azok népessége a Felső-Tisza vidékéről érkezett Dél-Magyarországra a század közepén, majd rövid ott-tartózkodás után ismeretlen helyre továbbköltözött, s e rövid időtartam okozta temetőik (temetkezési területeik) látszólag csonka, befejezetlen, félbehagyott jellegét.[2264] Miután e lelőhelyek a terület általános régészeti összképébe szervesen illeszkednek, így nem tarthatók a rájuk alapozott történeti hipotézisek sem.

A fenti három kiragadott példa a 10. századi temetők értékelésének több problematikus pontjára is rávilágított. Egyrészt teljesen nyilvánvaló, hogy mindegyik esetben eltér egymástól a leletanyag jellege és összetétele. Ugyancsak eltér egymástól a temetők szerkezete. Világossá vált az is, hogy az egyes lelőhelyeket nem érdemes kizárólag önmagukban vizsgálni, hanem minden esetben össze kell azokat vetni környezetükkel, s el kell végezni a mikroregionális elemzést. Jelen esetben ez utóbbi mindhárom területen más-más eredményt hozott, ami azt jelenti: egyes mikrorégiók tanulságai nem vetíthetők ki automatikusan az egész Kárpát-medencére, hanem elsősorban önmagukban értelmezhetők és értelmezendők. A példák kijelölése során választásom nem véletlenül esett e három csoportra, ugyanis leginkább ezek területéről állnak rendelkezésünkre teljesen vagy nagyobb részletükben modern módszerekkel feltárt lelőhelyek. Hasonló rekonstrukció ennek hiányában számos mikrorégió területén nem, vagy csak nagy bizonytalansággal végezhető el. Ennek figyelembevételével kísérlem meg az alábbiakban felvázolni azt a képet, mely számomra kialakult a Keleti-Kárpátok és a Duna közötti terület 10–11. századi lelőhelyeinek tanulmányozása során *(96. kép)*. Összefoglalásom során ugyanazt a haladási irányt fogom követni, mint amelyet munkám korábbi fejezeteiben alkalmaztam.

Ami az erdélyi részeket illeti, leletanyaguk összetétele és a temetők szerkezete, sírszáma, használati idejük hossza alapján három, egymástól területileg is elkülönülő csoportra osztható a hagyaték.[2265] A Keleti-Kárpátok területéről mindössze két töredékes lelőhelyet ismerünk, egy-egy feldúlt sírral. A csíkzsögödi [14. lh] és az eresztevényi [13. lh] leletek mindössze annak a regisztrálására elegendőek, hogy néhány kisebb magyar közösség már a 10. század folyamán feltűnt a Háromszéki-medencében. Ottani tartózkodásuk aligha volt hosszú életű, magyar telepesek majd csak a 12. század közepén tűntek ott fel nagyobb számban, mint arról az archaikus vonásokat őrző zabolai és a petőfalvi temetők tanúskodnak. Észak-Erdélyben a jelenlegi adataink alapján kizárólag Kolozsvár területén [2–4. lh] számolhatunk olyan erősen felfegyverzett, méltóságjelvényekkel ellátott, jelentős férfi többletet mutató, kisebb létszámú közösségekkel, amelyek hagyatéka szoros szálakkal kapcsolódik a velük egykorú felső-Tisza-vidéki csoportokhoz. Kapcsolatuk a helyi szláv népességgel (Szilágynagyfalusi-csoport) egyelőre nem tisztázott. E népesség a 10. század első harmadától legkésőbb a 970–980-as évekig élhetett az antik *Napoca* melletti Szamos-teraszokon. Népesebb telepeshullám csak a 11. század első felében érkezhetett a környékre, amely azonban már templom körüli temetőkbe hantolta el halottait (Kolozsmonostor, Doboka, Kolozsvár-Fő tér).

A Maros mentén Dél-Magyarországra kilépve, a térség régészeti arculatát a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-temetőcsoport kis sírszámú, rövid ideig használt, gyakran egymáshoz közel fekvő temetői (temetkezési területei) jellemzik, melyek között azonban ritkábban feltűnnek hosszabb ideig fennálló, népesebb lelőhelyek is (Algyő [809. lh], Sándorfalva [808. lh]).[2266] A lelőhelyekkel legsűrűbben fedett résznek egyértelműen a Tisza–Maros–Aranka-háromszög északi része, valamint annak folytatásaként a Szegedtől Kiskunhalas környékéig húzódó területsáv tekinthető. Itt jellemző a lovas, lószerszámos sírok gyakorisága. A férfiak mellékletei között gyakran előfordulnak az íjászfelszerelés elemei, ritkák viszont a szablyák, balták, lándzsák, s nem utolsósorban a méltóságjelvények. A gazdag női viselet kiemelkedő

[2263] Kürti 1997, 21–31; Kürti 1998, 15–36.
[2264] Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 108–113; hasonlóképpen a Szeged-Csongrádi úti temetőről: Kürti 1996, 61.
[2265] Az erdélyi leletanyag részletes értékelését lásd a II. fejezetben.
[2266] A csoport részletes elemzését lásd a VII.6.1. fejezetben. A Bánság egyéb lelőhelyeiről részletesen lásd a III. fejezetet.

XII.
XVII.
XVIII.
XIII.
XV.
XI.
XIV.
XVI.
X.
XX.
IX.
XIX.
V.
VI.
IV.
XXI.
VIII.
XXII.
VII.
II.
III.
Duna
Ipoly
Sebes Körös
Berettyó

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

96a. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetőcsoportjai (a lelőhelyek azonosítószámával):
I. Déva–Marosgombás-temetőcsoport;
II. Arad–Muszka-temetőcsoport;
III. Hodony–Vejte-temetőcsoport;
IV. Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-temetőcsoport;
V. Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-temetőcsoport;
VI. Szentes–Szegvár–Gádoros-temetőcsoport;
VII. Hódmezővásárhely-temetőcsoport;
VIII. Orosháza–Kunágota–Sikló-temetőcsoport;
IX. Magyarhomorog–Sárrétudvari–Hajdúszoboszló-temetőcsoport;
X. Geszteréd–Hajdúböszörmény-temetőcsoport;
XI. Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-temetőcsoport;
XII. Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport;
XIII. Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon-temetőcsoport;
XIV. Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-temetőcsoport;
XV. Heves–Eger–Kistokaj-temetőcsoport;
XVI. Visonta–Lőrinci–Gyöngyöspata-temetőcsoport;
XVII. Piliny–Sóshartyán–Perse-temetőcsoport;
XVIII. Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-temetőcsoport;
XIX. Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-temetőcsoport;
XX. Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-temetőcsoport;
XXI. Csongrád–Csanytelek-temetőcsoport;
XXII. Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-temetőcsoport

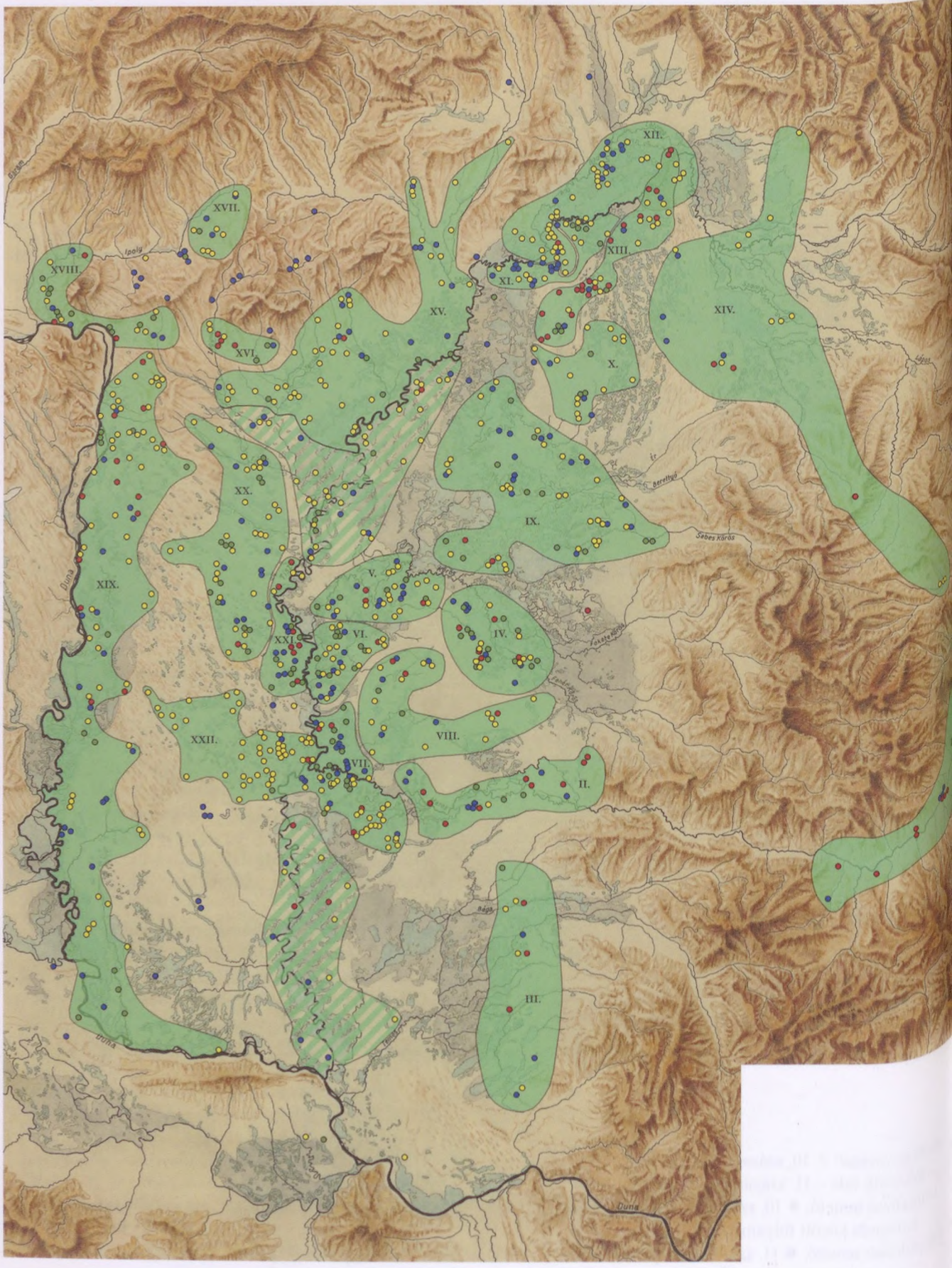
XII.
XVII.
XIII.
XVIII.
XI.
XV.
XIV.
XVI.
X.
XX.
IX.
XIX.
V.
VI.
IV.
XXI.
XXII.
VIII.
VII.
II.
III.
Duna
Duna
Duna

Jelmagyarázat: ● 10. századi temető, ● 10. század második fele – 11. század első harmada közé keltezhető temető, ● 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temető, ● 11. században nyitott temető

96b. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetőcsoportjai (a lelőhelyek azonosítószáma nélkül):
I. Déva–Marosgombás-temetőcsoport;
II. Arad–Muszka-temetőcsoport;
III. Hodony–Vejte-temetőcsoport;
IV. Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-temetőcsoport;
V. Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-temetőcsoport;
VI. Szentes–Szegvár–Gádoros-temetőcsoport;
VII. Hódmezővásárhely–temetőcsoport;
VIII. Orosháza–Kunágota–Sikló-temetőcsoport;
IX. Magyarhomorog–Sárrétudvari–Hajdúszoboszló-temetőcsoport;
X. Geszteréd–Hajdúböszörmény-temetőcsoport;
XI. Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-temetőcsoport;
XII. Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport;
XIII. Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon-temetőcsoport;
XIV. Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-temetőcsoport;
XV. Heves–Eger–Kistokaj-temetőcsoport;
XVI. Visonta–Lőrinci–Gyöngyöspata-temetőcsoport;
XVII. Piliny–Sóshartyán–Perse-temetőcsoport;
XVIII. Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-temetőcsoport;
XIX. Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-temetőcsoport;
XX. Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-temetőcsoport;
XXI. Csongrád–Csanytelek-temetőcsoport;
XXII. Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-temetőcsoport

darabjai a csüngőtagos kaftán- és ingnyakveretek, de elterjedtek ugyanitt a rozettás lószerszámveretek is. E lelőhelycsoport használatának utolsó szakaszát a 10. század második felében felbukkanó tárgytípusok (trapéz alakú vállas kengyelek, szőlőfürtös fülbevalók, állatfejes karperec, szablyamarkolatú kard), valamint numizmatikai és radiokarbon mérési adatok jelzik.

Az eddigiektől teljesen eltérő képet mutatnak Arad tágabb környékének Maros menti temetői (Arad–Muszka-temetőcsoport). A Maros Németkomlóstól Arad környékéig terjedő szakasza mentén a kis sírszámú temetők a németszentpéteri [29. lh] rozettás lószerszámos női síron kívül nem mutathatók ki, a 10. századtól feltehetőleg folyamatosan használt lelőhelyek azonban igen. A Marostól és az Arankától (középkori nevén Harangod) délre kiterjedt leletmentes sáv rajzolódik ki. A Hodony [84. lh] – Vejte [88. lh] – Versec [92. lh] lelőhelyek által határolt csoport területén kisebb számban ugyancsak jelen vannak a 10. századi kis sírszámú temetők (Újvár [82. lh], Újszentes [83. lh], Csák [87. lh]), de utalnak jelek a 10–11. században folyamatosan használt népesebb temetőkre is (Hodony [84. lh]) azon a területen, amely a Béga, Temes és Berzava, valamint mellékfolyóik alkotta vízi világ és a Krassó–Szörényi-érchegység között húzódik (Hodony–Vejte-temetőcsoport). Innen délre, az Alibunári-mocsár környékén már nagyon bizonytalanná válnak az adataink, többnyire sírokat sem ismerünk, csak szórványleleteket. A verseci [92. lh] finoman megmunkált aranyozott ezüst csüngőtagos veretek talán egy 10. századi sírt jeleznek.

A Bánság teljes középső részéről egyetlen leletet ismerünk, az ernőházi [71. lh] gazdag női sírt, a Temes alsó folyása mentéről. Ettől eltekintve nincsen nyoma e térségben 10. századi temetőnek, s ez aligha írható csak a kutatottság hiányának a számlájára. A Deliblâti- (középkori nevén Maxondi-) homokpuszta lakatlan volt, a Pancsovai-ártér mellékéről, valamint Orsova környékéről csak bizonytalan és nem ellenőrizhető adatokat ismerünk. Végeredményben kijelenthetjük, hogy a Bánság területén a Törökbecse [90. lh] – Ernőháza [71. lh] – Vejte [88. lh] vonaltól délre jelenleg egyetlen hitelesen feltárt 10. századi sírt sem ismerünk.

A Marostól északi irányba haladva megállapítható, hogy a Tisza–Maros–Körösök közét sem egyenletes módon telepítették be annak lakói a 10. században.[2267] A temetők túlnyomó többsége kisebb-nagyobb csoportokat alkotva a Tisza, a Maros és a Körösök árterét alkotó rétség területén található, a belső, mezőségi térségen azonban jóval ritkásabban szálltak meg. A kevés temetkezést tartalmazó, Kovács László által 10. századi szállási temetőnek nevezett temetőtípus 1–20 síros lelőhelyei a Tisza–Maros–Körös közi Mezőségen, a Mindszenttől és Szentes déli részétől Gádoros, Orosháza körzetén át Kunágotáig és Siklóig terjedő területsávból kerültek elő. Hasonló, bár az előzőeknél szegényesebb leletanyagú temetőket és magányos(?) sírokat találunk a Körös mentén Kunszentmártontól Szarvason át egészen Békéscsaba területéig. E temetőtípus szolgáltatta a leggazdagabb leletanyagot a mezőségi területsáv két végpontján előkerült lelőhelyeken: északnyugaton Gádoros [201. lh], Eperjes [196. lh], Szentes-Borbásföld [246. lh], Szentes-Derekegyháza [248. lh] és talán a töredékes nagymágocsi [249–250. lh] lelőhelyek sorolhatók ide, míg délkeleten Kunágota [153. lh], Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor [156. lh] és Sikló [122. lh] térségében koncentrálódnak, kiegészülve a mezőmegyeri [138. lh], békéscsabai [137. lh] és sarkadi [146. lh] rozettás lószerszámos sírokkal. E lelőhelycsoport aranyozott ezüstveretes övet hordó férfi-, illetve nemesfémdíszes ruházatban, rozettás lószerszámmal eltemetett női sírjai feltehetőleg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjait rejtették, s regionális központok létét sejtetik. A térség eddig ismert leggazdagabb mellékletű férfisírját Gádoros-Bocskai utcából [201. lh] ismerjük. Feltehetőleg kiemelkedő rangú férfi tulajdona lehetett az Orosháza-Pusztaszentetornyán [211. lh] talált, a maga nemében egyedülálló, aranyozott öntött ezüstellenzővel felszerelt szablya, a feldúlt sír egyéb leleteit illetően azonban nem érdemes találgatásokba bonyolódnunk. E rövid idő során létrejött (néhány év vagy egy-két évtized alatt létesített) temetőtípus használata legkésőbb az ezredforduló táján lezárult, bár találunk példát a típus 11. századi jelentkezésére is (Makó-Igási járandó [112. lh]). Nem jellemzőek viszont a magányos sírok és a kis sírszámú temetők a térség délnyugati részén, Hódmezővásárhely határában, a Maros északi partján pedig legfeljebb a sajtényi [22. lh] lehetett ilyen típusú. Folyamatosan, a 10. század elejétől a 11. század végéig használt lelőhelyeket a Mezőség belső területeiről (néhány bizonytalanul megítélhető temetőrészlettől eltekintve) nem ismerünk.

A régió ÉNy-i részén, Szentes, Szegvár és Nagymágocs körzetében, a 10. századi kis sírszámú temetők mellett, azokkal párhuzamosan e típusnál népesebb temetők (kb. 100-150 síros), s hosszabb időre megtelepedett közösségek hagyatéka is jelen van (Szentes–Szegvár–Gádoros-temetőcsoport). Leletanyaguk összetétele az előzőeknél jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüstveretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók (Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs Imre földje [257. lh], Szentes-Nagyhegy [256. lh], Szentes-Kossuth u. [254. lh], Szegvár-Oromdűlő, Hevesi/

[2267] A terület leletanyagának részletes bemutatását lásd a IV. fejezetben.

Purger-föld [244. lh]), a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy melléklet nélküli volt (Magyartés-Zalota [258. lh], Szegvár-Szőlőkalja [245. lh]). A leletanyag összetételét tekintve, a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak azoknak a tartósan letelepedett közösségeknek a temetői is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak. A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjászfelszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg (Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II. [255–255a. lh], Szentes-Kistőke, Libahalom [253. lh], Fábiánsebestyén-Csárdahalom [198. lh]), sőt a Nagymágocs-Mágocs-érnél [249. lh] feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvereteket is találtak. A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes vagy melléklet nélküli sírok jellemzik (Szentes-Szentilona [251. lh], Szentes-Kaján [252. lh], Szegvár-Oromdűlő [242. lh], Szegvár-Erdei F. u. [240. lh]). Lényegében a Szentes környéki népesebb, de szegényesebb leletanyagú temetőkhöz hasonló 10. századi lelőhelyek sorát ismerjük kisebb számban a Hódmezővásárhely-temetőcsoport, valamint a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-temetőcsoport térségéből, s nagyobb mennyiségben a Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-temetőcsoport területéről. A férfiak mellett legfeljebb íjászfelszerelést és lószerszámot, ritkábban lócsontokat találunk, a nők szerény ékszerkészletét néhány esetben vékony préselt ruhadíszek egészítik ki. Néhány vitatott, illetve bizonytalan megítélésű lelőhelytől eltekintve Hódmezővásárhely és Gyoma–Békéscsaba–Kunszentmárton térségére, valamint a Mezőségre (Orosháza–Kunágota–Sikló-temetőcsoport) nem jellemezőek a 10–11. századi, folyamatosan használt temetők. A Tisza–Maros–Körös közéről a már említett szentesi lelőhelycsoport mellett egyedül a Mezőberény–Gyula közti területsávban találunk olyan jellegű temetőket, amelyek a népesség folyamatos továbbélésére utalnak.

A Hármas-Köröstől északra és keletre a lelőhelyek elhelyezkedését és azok összetételét tekintve, folytatódik az a mozaikszerű jelleg, amelyet a Bánságban és a Maros–Körös közén már megismerhettünk, azzal a különbséggel, hogy a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoporthoz hasonló temetési területeket jelenleg itt sem tudunk kimutatni. A Nagykunság, Hortobágy, Nagy-Sárrét, Hajdúság és Hajdúhát területének emlékanyaga (néhány lokális jelenségtől eltekintve) egységesnek tekinthető (Magyarhomorog–Sárrétudvari–Hajdúszoboszló-temetőcsoport). A lelőhelyek a nagyobb folyók (Tisza, Sebes-Körös, Berettyó, Hortobágy, Tócó, Kösély) medrét kísérő folyóhátakon találhatók, melyeket a Hortobágy és a Nagy-Sárrét mocsárvilága vett közre. Az egész területre általánosan jellemzőek a magányos sírok vagy a kis sírszámú (2–27 síros) temetők, amelyek használata egészen a 10. század végéig kimutatható. Kivételt képez Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh] 262 síros temetője, melynek feltételezhető kapcsolatát Sárrétudvari-Poroshalommal [283. lh] és Sárrétudvari-Őrhalommal [282. lh] már említettem. Huzamosabb ideig, a 10. század valamely periódusában megtelepedett, s talán eredetileg is nagyobb létszámú közösségeket jeleznek azok a lelőhelyek, amelyek használata a 10. század végén nem szakadt meg. A biztosan ide sorolható Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] és Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh] mellett mindössze további 8-10 töredékes, bizonytalan megítélésű lelőhely esetében merülhet fel a 10–11. századi folyamatos használat lehetősége, főként a Sebes-Körös völgyének Nagyvárad és Komádi közötti szakaszán, Dévaványa és Túrkeve környékén, valamint talán Bihardancsháza és Bakonszeg szűkebb körzetében. A 11. században a jelek szerint kisebb számú, de a korábbinál népesebb és hosszabb ideig használt falvakba tömörült a népesség. A leletanyagról általánosságban elmondható, hogy különösen a magányos sírok és a kis sírszámú temetők, de néhány nagyobb lélekszámú közösség (pl. az említett Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] és Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh] esetében) magas a fegyverrel eltemetett férfiak száma, s e lelőhelyek néhány körzetben csoportosulnak. Utóbbiak közül mindenképpen kiemelkedik Sárrétudvari–Püspökladány–Hajdúszoboszló körzete, valamint a Sebes-Körösnek Magyarhomorogtól Bihar-Somlyóhegyig és Nagyváradig terjedő területsávja. Lényegében ezeken a részeken csoportosulnak a méltóságjelvényeket tartalmazó férfisírok is, bár elszórtan az egész területen fellelhetőek. Rangjelző tárgyként szinte kizárólag veretes öveket találunk, egyedül a Nagykunságban vagy annak peremén került elő tarsolylemez (Ecsegfalva-Bokroshalom [166. lh]), valamint aranyozott ezüstszerelékes szablyatöredék (Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely [498. lh]). A leggazdagabb mellékletű férfiak feldúlt, hiányos mellékletei Kétpóról [478. lh] és Geszteréd[ről] [385. lh] kerültek elő. Az egész térség női sírjaira jellemző a fém ruhadíszek nagy száma, különösen a préselt veretek, kerek pitykék, rombusz alakú ruhadíszek és kis méretű csüngős veretek alkalmazása. Kedvelt és elterjedt ékszernek számítottak a hajfonatkorongok, a lemezes és az öntött változatok egyaránt. Ritkák ellenben a veretes csizmák, s mindössze két mezőtúri lelőhelyen [479–480. lh] fordulnak elő a nagy méretű csüngős kaftánveretek. Az egész térségben ritkaságnak számítanak a 10. századi érmék. Nagyon érdekes jellegzetességeket mutat a lovas és a lószerszámos sírok elterjedése. Ezek száma kifejezetten magas, viszont az egész területen elvétve fordulnak elő nők mellékleteként! A másik érdekesség, hogy az egyébként e térségben közkedvelt és széleskörűen használt trapéz alakú vállas kengyelek a Nagykunság területén egészen a Tiszáig ismeretlenek, s ugyanez a helyzet Hajdúböszörmény és Geszteréd

vidékével is. Rozettás lószerszámveretek a vizsgált területen csak elvétve találhatók, délkeleten Hencidán [296. lh] és Ártándon [287a. lh], délnyugaton pedig Kétpón [478. lh].

Az eddigieket összefoglalva azt láthatjuk tehát, hogy a leletanyag viszonylagos egyneműsége mellett, bizonyos lokális csoportok hol halványabb, hol erősebb kontúrokkal kirajzolódnak. A kétpói [478. lh] és mezőtúri [479–480. lh] gazdag férfi- és női temetkezések a törzsi-nemzetségi arisztokrácia e körzetben létesített szállásait jelezhetik. A Sebes-Körös mentén Dévaványától és Szeghalom környékétől Nagyváradig a 10. századot végigkísérik a magányos sírok, a kisebb temetők és a nagyobb temetők egyaránt, az utóbbiak némelyikét a 11. század végéig használták. Lényegében hasonló kép bontakozik ki Püspökladány–Sárrétudvari környékétől Berettyóújfalun át Hencidáig a Berettyó körzetében, mindkét helyen számottevő fegyveres réteggel. A harmadik ugyanilyen lelőhelysáv a Kösély mentéről, Hajdúszoboszló körzetéből nyúlik keletre, el egészen Derecske környékéig. A három, azonos jellegzetességeket hordozó lelőhelysáv a Nagy-Sárrét keleti peremén találkozik. Ezekkel ellentétben kizárólag magányos sírokkal és kis sírszámú 10. századi temetőkkel találkozunk a Nagykunságban és a Hortobágyon, valamint a Hajdúhát és a Nyírség találkozási sávjában, Hajdúböszörmény és Geszteréd térségében. A 10. század utolsó harmadára jellemző leletek ezek területéről egyáltalán nem kerültek elő, a fegyveres, övveretes férfiak, aranyozott ezüstveretes díszruhába öltöztetett nők hagyatéka viszont jelenlegi tudásunk alapján a 10. század első felére datálható. A Geszteréd–Hajdúböszörmény-temetőcsoport leletanyaga [276. lh, 298. lh, 295. lh, 297. lh, 317. lh, 382a–b. lh, 384. lh, 385. lh, 409. lh] szoros szálakkal fűződik a Felső-Tisza-vidékhez, azon belül is a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoporthoz. Különösen érvényes ez a geszterédi sírra [385. lh]. Mivel egyetlen egy teljesen vagy legalább nagyobb részletében feltárt temető sincs közöttük, erről a problémakörről nem tudok részletesebben nyilatkozni.

Más vidékekkel ellentétben az eddig vizsgált tiszántúli térségre egyáltalán nem jellemző az átmeneti jellegű, az ezredfordulót megelőző és azt követő néhány évtizedre keltezhető temetők létesítése. Éppen ezért szokatlanul éles kontúrokkal válik el az eddigiektől az a temetőcsoport, amely Hajdúdorog, Hajdúnánás, Kálmánháza térségétől Nyíregyháza területén át a Rétköz déli peremét követve egészen Ágcsernyő és Tiszasalamon határáig húzódik (Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon-temetőcsoport). Az ott található temetők zöme 100-150 síros, s a 10. század közepénél korábbi periódusuk nem mutatható ki. Leletanyagukból hiányoznak a rangjelző tárgyak, nem jellemző a 10. századi pénzek, nemesfém-díszes női ruházat, hajfonatkorongok, lekerekített végű pántkarperecek, hólyagos fejű gyűrűk, rozettás lószerszámveretek használata sem. Hagyatékukban fellelhetők viszont a kétélű kardok, mellkeresztek, korai típusú S-végű hajkarikák, spirálcsüngős fülbevalók, bizánci/balkáni fülbevalótípusok, sodrott, valamint állatfejes karperecek, trapéz alakú vállas kengyelek. Úgy tűnik, a temetők többsége lezárul a 11. század első harmadában, bár főként Hajdúdorog környékén [290. lh, 293. lh, 294. lh] némelyiket a 11. század végéig vagy a 12. század első harmadáig is használták. Ezt a területsávot a 10. század első felében nem, vagy csak rendkívül gyéren szállták meg, ez alól egyedül a Dél-Rétköz képez kivételt. Ennek a csoportnak a területén ritkák a 11. században nyitott soros temetők is. E rövid jellemzés „vegytiszta" formában első sorban a Nyíregyháza környéki, valamint a Rétköz középső és keleti sávjában, Tiszasalamonig található lelőhelyekre érvényes, Hajdúdorog környéke (ahol szintén a 10. század közepétől létesítettek temetőket) sok tekintetben átmeneti zónának tekinthető az általam Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-csoportnak nevezett temetők felé. Az oda sorolt 35 lelőhely[2268] alapvetően három időrendi rétegbe rendezhető.

Néhány töredékes, bizonytalan keltezésű, de talán már a 10. század első felében nyitott lelőhelytől eltekintve e temetők egy része a század második felére datálható, ritkábban kis sírszámú, de általában népesebb, 90–144 síros lelőhelyekkel számolhatunk. Tetemes részüket a 10. század közepétől a 11. század második feléig használták, ezek a Rétköz nyugati részén csoportosulnak, s jellegzetes, teljesen feltárt képviselőjük Ibrány-Esbóhalomról ismert [367. lh]. Főként a nyíri Mezőség területén számos nagy sírszámú, 11. században nyitott temető is megfigyelhető. Általánosan elmondható, hogy a lelőhelyeken csekély a fegyveres sírok aránya, ritka a méltóságjelvény (néhány övveretet tartalmazó sír mellett egyetlen veretes tarsolyt találtak), s kevés a lovas vagy lószerszámos temetkezés. Tárgyi hagyatékuk legkorábbi rétegét a 10. század második felére jellemző tárgytípusok alkotják. A gazdagabb nők viseletére jellemzőek a változatos nemesfém ruhadíszek, melyek sorában a csüngős kaftánveretek is feltűnnek. A temetés során viszont a halottak tekintélyes része, 40-60%-a mellé nem tettek maradandó anyagból készült mellékleteket. A sírok száma lelőhelyenként viszonylag magas, a 10. században a 100-150-et is elérheti, a 11. századiak pedig olykor több száz temetkezést is magukba fogadtak. Feltehetőleg huzamosabb ideig egy helyben lakó közösségek hagyatékát jelzik, melyekben a nemek aránya kiegyenlített.

[2268] Lásd erről részletesen az V.4.3. fejezetben foglaltakat.

A Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász típusú temetők népességének legfeljebb a legkorábbi rétege lehetett időben párhuzamos a 10. század első kétharmadára keltezett Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport legkésőbbi fázisával. Ez utóbbi csoport főbb jellemzőit e fejezet elején már összefoglaltam, most csak néhány adalékkal egészítem ki az ott leírtakat. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport temetkezési egységei a nyíri Mezőség, valamint a Taktaköz keleti szegélyétől (tágabb értelemben a Tisza és a Bodrog összefolyásának térségétől) a Bodrogközön át Tiszabezdéd [379. lh], Eperjeske [383. lh], Mándok [386. lh] vidékéig húzódnak, elterjedésük keleti határa a lelőhelyek töredékessége miatt nem egyértelmű. További kutatásokat igényel annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy miként kapcsolódnak e csoporthoz a Geszteréd–Hajdúböszörmény-temetőcsoport jellegükben hasonló, időrendjükben és leletanyaguk összetételében pedig azonos lelőhelyei? Mint láttuk, e csoport lelőhelyeire az egymás közvetlen közelében elhelyezkedő egykorú temetők által alkotott temetőcsoportok jellemzőek, s bár előfordulnak, de más vidékeknél jóval ritkábbak a magányos sírok. Szinte minden lelőhelyen megtalálható egy-két, méltóságjelvényekkel egyedülálló módon ellátott férfisír, melyeket jobb híján vezéri sírnak nevezünk. Összességében igen magas a rangjelző tárgyakkal és fegyverekkel eltemetett férfiak száma, a lovas sírok aránya (a nők, sőt gyermekek esetében is!), valamint a 10. századi érmék mennyisége (utóbbiak között Kárpát-medencei szinten kimagasló a dirhemek száma). A sírokból teljesen hiányoznak viszont a 10. század második felében elterjedő tárgytípusok, s feltűnő az is, hogy a nők viseletének díszei között nem lelhetők fel a csüngős kaftánveretek. A lelőhelyeken a nemi arányok erős férfi többletet mutatnak: az ide sorolt 23 temetőből[2269] 130 férfi, 70 nő és 50 gyermek sírját ismerjük, további 51 csontváz nemét nem tudták meghatározni. Az eltemetettek között a maradandó anyagból készült mellékleteket nem tartalmazó sírok száma elenyésző. Ennek a Kárpát-medence egészét tekintve is páratlan lelőhelycsoportnak a hagyatékában magam hipotetikusan továbbra is a 10. század első felében uralkodó magyar fejedelmek katonai kíséretének a vezetőit, családtagjaikat, kísérő harcosaikat és háznépüket látom.[2270]

A Kárpátalja, a Szatmár–Beregi-síkság temetői jól látható módon három időrendi rétegre bonthatók (Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-temetőcsoport).[2271] A legkorábbi réteg a 10. század első felére keltezhető, s nem csupán időrendjében, de leletanyagának összetételében is párhuzamba állítható a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoporttal. A fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt férfiak környezetéből azonban csak elvétve ismerünk női sírokat, s mindeddig nem sikerült temetkezési egységek nyomára bukkannunk sem. A néhány síros kis temetők [396. lh, 410–412. lh, 414–415. lh, 417. lh] elszórtan, egymástól viszonylag távol fekszenek. Úgy tűnik, feladatuk a stratégiai pontok ellenőrzése, a honfoglalás idején itt található szláv népesség (Lázári–Piskolt-csoport, Szilágynagyfalusi-csoport) felügyelete volt Szolyvától [417. lh] Beregszászon [414. lh], Tarpán [410. lh], Csengeren át [411. lh] egészen Kolozsvárig [2–4. lh]. Feladatukat a 10. század második harmadában vagy közepén érkezett új telepes hullám népesebb temetőket hátrahagyó közösségei vették át. Ezek egy része jelentős fegyveres réteget tartalmazott (Tiszacsoma [415. lh], valamint a kolozsvári temetők némelyike), mások szegényes leletanyagúak (Gálospetri [266. lh]), s egy részük köttlachi típusú ékszerei alapján talán a nyugati határvidékről áttelepített nem magyar népesség lehetett (Kismajtény [268. lh], Szalacs [267. lh], Zilah [269. lh]). E népesség legfeljebb a 11. század elejéig maradt szállásain. Őket követve, a 11. század első felében újabb telepesek érkeztek, a korszak általánosan ismert ékszertípusaival (Mezőfény [413. lh], Piricse [320. lh], Nyírgyulaj [516. lh], Nyírkarász-Vecsekút [397. lh]). Ebben az időszakban nyitották meg a térség első templom körüli temetőit Kolozsváron, Kolozsmonostoron és Dobokán.

Észak-Magyarországnak elsősorban a síkvidéki térségein találunk 10–11. századi temetőket, de még ott sem lakták be a letelepedésre alkalmas teljes területet (Heves–Eger–Kistokaj-temetőcsoport).[2272] A lelőhelyek főként a folyóvölgyek környékén helyezkednek el, s azok mentén hatoltak be néhol a hegyvidékre is. A temetők jellege változatos. A Hernád-völgy alsó harmadából csak magányos sírokat és néhány temetkezésből álló kis temetőrészleteket ismerünk. Hasonlóak találhatók a Sajó és mellékfolyója, a Bódva alsó folyásánál is, ezek mellett azonban már nagyobb sírszámú 10. századi temetőket is megfigyelhetünk, pl. Kistokajban [454. lh]. A 10–11. században folyamatosan használt lelőhelyeknek egyik területen sincs nyoma, jellemzőek viszont a 11. században nyitott új temetők. A Bükkalja igen gyéren lakott lehetett, széles folyóvölgyek hiányában a hegyek közé ott nem hatoltak be, néhány töredékes, 10–11. századi folyamatos használatú és a 11. században nyitott temető a Tisza mentén található. A lelőhelyek a Mátraalján sűrűsödnek, az Eger-patak és a Tarna között,

[2269] Listájukat és részletes bemutatásukat lásd az V.4.2–3. fejezetekben.
[2270] Révész 1996, 193–206.
[2271] A lelőhelyek részletes bemutatását lásd az V.4.5. fejezetben.
[2272] A lelőhelyek részletes bemutatását lásd a VI. fejezetben.

valamint a Zagyva középső folyása mentén. Magányos sírok ugyan előfordulnak [531–532. lh, 551. lh, 552. lh], de nem jellemzőek, zömük 10-30 síros kis [536–538. lh], vagy nagyobb, akár 80-100 síros 10. századi temető volt [540. lh, 546. lh, 548. lh], 10–11. századi folyamatos használatú temetőknek e vidéken nincs nyoma. A honfoglalók a Tarna mentén Pétervására [542–544. lh] hatoltak, ahol emléküket egy gazdag női sír és a mellette elhantolt csecsemő őrzi, az Eger-patak völgyében pedig Eger körzetében néhány síros kis temetők [526–527. lh] mellett egy népesebb közösségük [528. lh] telepedett meg. Pétervására és Eger körzetébe egyaránt új közösségek érkeztek a 11. században, melyek tagjainak egy része idegen eredetű lehetett, s köttlachi típusú ékszereket hozott magával [530. lh, 544. lh]. Végeredményben a Hernád-völgytől a Jászságig húzódó területsáv 10. századi temetői sírszámukat, időrendjüket és leletanyaguk összetételét tekintve hasonló jellegűek. Méltóságjelvények csak ritkán és elszórtan kerülnek elő sírjaikból, s azok is mindössze két tarsolylemezre és néhány övkészletre korlátozódnak. Nem jellemző a fegyveres sírok koncentrálódása sem. A gazdag mellékletű női sírok is ritkák, kivéve a rozettás lószerszámot használók körét Tiszanánán [540. lh], Hevesen [551. lh] és a jászfényszarui gócban [474–475. lh]. Általában a temetők sírjainak 20-30%-a melléklet nélküli.

Az eddigiektől időrendjében és a leletanyag összetételében is jelentős mértékben eltér az a lelőhelycsoport, amely a Zagyva középső folyása mentén, Gyöngyöspata, Gyöngyös, s keletebbre Visonta és Vámosgyörk térségéig rajzolódik ki (Visonta–Gyöngyöspata–Lőrinci-temetőcsoport). A 10. század első felére utaló leletanyag ott csak jelzésszerűen fordul elő, a temetők zömét bizonyosan a 10. században (feltehetően annak második felében) nyitották, s használatuk – ellentétben a térség eddig vizsgált más lelőhelyeivel – átnyúlik legalább a 11. század első harmadába vagy közepére is (Rózsaszentmárton-Felsőcser [562. lh], Visonta-Felsőrét [554. lh], Ecséd [565. lh], Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh], Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh], Vámosgyörk [556. lh]). Az új típusú fegyvereket, illetve lovasfelszerelést használó harcosok nyomai mutathatók ki a kétélű kardok és a trapéz alakú, vállas kengyelek előfordulása révén ebben a körzetben.

Az Ipoly középső szakaszába torkolló kis mellékvizek völgyeiben (Dobroda, Ménes-patak, Piliny-patak) a 10. század első felében kis sírszámú, maximum 6 síros, rövid használati idejű, gazdag leletanyagot hátrahagyó közösségek szálltak meg (Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő [572. lh], Karancsalja-Lapostető [573. lh], Perse-Bérc [613. lh], Piliny-Leshegy [574. lh], Sóshartyán-Murahegy [576. lh]) (Piliny–Sóshartyán–Perse-temetőcsoport). Mellettük azonban népesebb csoportok is megtelepedtek, melyek temetőiket az ezredforduló időszakáig (Sóshartyán-Hosszútető [577. lh], Sóshartyán-Zúdótető [578. lh]), sőt a 11. század végéig is használták (Piliny-Sirmányhegy [575. lh]). A 11. században ezek mellett újabb temetőket létesítettek a környéken (Perse-Bérc [613. lh] legkésőbbi temetője [613b. lh], Egyházasgerge-Sirmány [615. lh], Szalmatercs-Fehérló-dűlő [616. lh]). Ugyanebben az időszakban népesült be Szécsény környéke is [579–581. lh].

A lelőhelyek következő csoportja a Galga felső folyásától hatalmas félkör alakban övezi délről a Cserhát nyugati nyúlványait és a Börzsönyt, majd Vácnál elérve a Dunát tovább követhető az Ipoly torkolatáig, hogy onnan a folyó medencéjét követve előbb északnak, majd keletnek forduljon, egészen Ipolybalogig (Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-temetőcsoport). A rövid ideig használt 10. századi kis sírszámú temetőtípus ritka ebben a térségben (Rád-Újhegy [594. lh], Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh], Ipolyszalka [608. lh]). Csekély számban ugyan, de előfordulnak olyan nagyobb sírszámú temetők is, amelyek használata a 10. századra korlátozódik (Penc-Tuszkolán [592. lh], Szob-Ipolypart [600. lh], Letkés-Iskola [604. lh]). A mikrorégió temetőinek többségét (12 lelőhely) a más térségekben ritkának számító 10–11. századi, folyamatosan használt lelőhelyek alkották. Ezek sírszáma változatos, 82–91–94–436 sír között mozog. Úgy tűnik, még a viszonylag hosszú, 80-160 éves használati idő mellett is többnyire kicsiny, 3-5 családból álló közösségekkel számolhatunk az e temetőket létrehozó falvak esetében. A temetők keletkezése és megszűnése sem a 10., sem a 11. században nem szűkíthető le egy-egy rövidebb időszakra, hanem elnyújtott, hosszú folyamat volt. A mikrorégió sajátosságai közé tartozik, hogy relatíve magas a 10. század második felétől feltűnő fegyvertípusok száma: 4 kétélű kard, 2 nyéltámaszos balta, 1 szárnyas lándzsa került elő eddig a sírokból.

Ha Észak-Magyarország 10–11. századi temetőinek leletanyagát átfogóan kell jellemeznünk, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy kisebb lokális csoportokat leszámítva a hagyaték eléggé egysíkú. Karakterisztikus fegyveres réteg csoportosulását sehol nem lehet kimutatni, s mint láttuk, a 10. század második felében jelentkező új fegyvertípusok is két gócban sűrűsödnek: a Zagyva középső folyásának körzetében, valamint az Ipoly alsó folyásának vidékén. Rangjelző tárgyak az egész középtájon elszórtan találhatók, de csupán 14 sírban fordulnak elő. Nagyobb számban a Piliny–Perse közötti kis temetőkre jellemzőek. Úgy tűnik viszont, hogy a női viselet néhány alapvető vonásában eltér a Kárpát-medence eddig szemügyre vett régióiban tapasztaltaktól. A díszítmények közül teljes mértékben hiányoznak a nagy méretű csüngős kaftánveretek, s ritkán bukkannak fel a kis méretű csüngős veretek is. Kedvelték viszont a préselt rozettákat és a rombusz alakú ruhadíszeket. Ami a lovas temetkezéseket illeti, a Sajó és a Hernád völgyé-

ben főként lócsontokat találunk a sírokban, a Mátraalján és a Cserhát területén lovas és lószerszámos sírok egyaránt előfordulnak, míg az Ipoly mentére inkább a lószerszámos temetkezések a jellemzőek. Úgy tűnik, a trapéz alakú, vállas kengyelek nem terjedtek el e régióban, mert mindössze két lelőhelyük ismert. A térség jellemzői között sorolhatjuk fel a 10. századi érmék csekély számát is. A zömmel itáliai és nyugat-európai veretek az egész területen előfordulnak, ellenben a bizánci pénzek csak annak nyugati részéről (az Ipoly mentétől Egerig), a muszlim dirhemek viszont csak a keleti részeken (Persétől Kistokajig) mutathatók ki.

Ami a Közép-Tisza-vidéket illeti, úgy látom, ezt a területet nem kell önálló régészeti egységként kezelnünk.[2273] A Nagykunságban és a Tisza mentén talált temetők szinte minden jellemzőjükkel szoros szálakkal kapcsolódnak az észak-magyarországi tájegység hagyatékához, pontosabban a Heves–Borsodi-síkvidék lelőhelyeihez. A 10. századra ugyanúgy a kis sírszámú temetők, valamint a maximum 150 síros népesebb temetők a jellemzőek. Fegyveres gócok itt sem alakultak ki, a rangjelző tárgyakat tartalmazó sírok zöme pedig a Tisza árterének mentén helyezkedik el, a Tiszafüredtől Tiszajenőig terjedő sávban. A női viseletet ugyanaz jellemzi, mint az észak-magyarországi sírok esetében, beleértve a csüngős kaftánveretek teljes hiányát, valamint a kis méretű csüngős díszítmények szórványos előfordulását. Hasonlóan ritkaságnak számítanak a 10. századi érmék. Teljes mértékben hiányoznak e területről is a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető lelőhelyek és az azokra jellemző tárgytípusok (pl. az új típusú fegyverek, trapéz alakú, vállas kengyelek). Nem jellemzőek a 10–11. századi folyamatos használatúnak feltételezett temetők sem, ilyenekre utaló nyomok a Zagyva torkolatvidékénél, Szolnok körzetében mutathatók ki.

A lelőhelyek következő csoportja a Tápió középső folyásvidékétől kezdődően egy hosszú sávban helyezkedik el Abony–Törtel–Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunfélegyháza vonalában (Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-temetőcsoport).[2274] Ettől nyugatra és délre a homokhátság területe leletmentes, egészen a Dunamelléki-síkvidék pereméig, valamint a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport temetőinek tömbjéig. Keleten, a Tisza irányában ritkulnak a lelőhelyek, amelyek majd csak a folyó árterében jelentkeznek nagyobb számban. A terület északi lehatárolása problematikus a Jászság leletanyagának értékelhetetlenül töredékes állapota miatt. A 10. századot a magányos sírok, valamint az 5-7-31-34-35-60-130 síros temetőrészletek jellemzik, viszont hiányoznak azok a temetőtípusok, melyek használata a 10. század közepe és a 11. század első negyede vagy harmada közötti időszakra korlátozódik. Kimutathatók a szegényesebb leletanyagú, a 10. század közelebbről meg nem határozható periódusában nyitott temetők (ezek korai fázisa legalább részben egyidős lehet a gazdagabb kis temetőkével), melyek használata a 11. században is folytatódik. Újabb telepeshullámot csak a 11. század közepén létesített, nyitó érmeként I. András király (1046–1060) pénzeivel jellemezhető temetőtöredékek jeleznek.

A temetőkben a fegyvermellékletes sírok száma kifejezetten alacsony. Méltóságjelvények tekintetében kiemelkedik néhány veretes övvel elhantolt férfi (Ladánybene-Benepuszta [692. lh], Nagykőrös-Fekete-dűlő [666. lh], Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb [741. lh]), valamint a térség egyetlen tarsolylemezes férfisírja Kiskunfélegyháza-Radnóti úton [742. lh]. A méltóságjelvények mindeddig hiányoznak a Tápió mentéről és Kecskemét területéről. Ezzel szemben feltűnő a teljes területen a gazdag mellékletű női sírok nagy száma, mindkét viseleti csoport (rozettás lószerszámosok, valamint a nemesfém ruhadíszesek) tekintetében. Utóbbiak körében a csüngős ing- és kaftánveretek, valamint a préselt ruhadíszek általánosan kedveltek voltak, egyedül a rombusz alakú ruhadíszek csekély száma feltűnő. E tekintetben a terület élesen elkülönül Észak-Magyarország és a Közép-Tisza-vidék lelőhelyeitől. A 10. századi pénzeket tartalmazó sírok száma csekély, megjegyzendő viszont, hogy Benepusztán [692. lh] és Kiskunfélegyháza-Radnóti úton [742. lh] több tucatnyi érmét helyeztek az elhunyt mellé. A lovas, lószerszámos temetkezések tekintetében kiemelendő, hogy a teljes térségből hiányoznak a trapéz alakú vállas kengyelek.

A környezetétől szinte minden vonásában eltér az a lelőhelycsoport, melynek emlékanyagát Csongrád, Csanytelek, Felgyő és Tömörkény térségében figyelhetjük meg, a Hármas-Körös torkolatával szemközti löszplatón, a Böldi-rév Duna–Tisza közi oldalán (Csongrád–Csanytelek-temetőcsoport).[2275] Úgy tűnik, a 10. század első felében e területet nem népesítették be, erre a periódusra mindössze 3 lelőhely 2–5 síros részleteit keltezhetjük. A változás a század közepén következett be, amikor minimálisan 16 temetőt nyitottak meg a térségben. Sajnos valamennyi töredékes, de a 24-33-48-65 síros részletek alapján eredeti sírszámuk elérhette vagy meghaladhatta a százas nagyságrendet is. E temetők egy részét felhagyták a 11. század első harmadában, a többit viszont tovább is használták a század végéig. A 11. szá-

[2273] Részletesebben lásd a VII.2–3. fejezetben.
[2274] A terület lelőhelyeiről részletesen lásd a VII.5., valamint a VII.6.3. fejezeteket.
[2275] A terület lelőhelyeiről részletesen lásd a VII.5., valamint a VII.6.2. fejezeteket.

zad folyamán új temetőket is nyitottak a környéken. A fegyveres sírok száma viszonylag csekély, de kiemelkedik közülük Csongrád-Vendelhalom [772. lh], melynek területéről 4 szablyát is ismerünk. Teljesen ismeretlenek viszont a leletek közül a méltóságjelvények, s 10. századi érme is csak 1 db látott napvilágot. A női viselet nemesfémből készült díszei szerények, jellemzőjük a kis méretű csüngős veretek használata. Hiányoznak viszont a nagy méretű csüngős kaftánveretek, s egy kivétellel a rombusz alakú ruhadíszek, valamint a rozettás lószerszámveretek is. A lószerszámokra jellemző a trapéz alakú vállas kengyelek használata. A 11. században a sírok mellékleteként rendszeresen feltűnnek I. (Szent) István király (997/1000–1038) érméi. A Csongrád–Csanytelek-csoport lelőhelyei jellegüket tekintve élesen elkülönülnek a szomszédos területek (a Tápiószele–Kecskemét–Kiskunfélegyháza-temetőcsoport, valamint délen a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport) lelethorizontjaitól. Lényegében ugyanez mondható el a Tisza bal partján a Szentes–Szegvár–Gádoros-csoport temetőivel való összevetés tekintetében is.

E csoporttól délre egy leletmentes területsávval elválasztva a többszörösen jellemzett, s e fejezet elején is tárgyalt Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport 10. század első háromnegyedére keltezhető lelőhelyei következnek, melyek ismételt bemutatása itt most nem szükséges.

A Dunamelléki-síkon a 10. század első felében a magányos sírok, kis sírszámú vagy legfeljebb néhány tíz temetkezést tartalmazó lelőhelyek a jellemzőek Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-temetőcsoport). Kevés közöttük a férfi többlettel jellemezhető temető, s jelentős számú fegyveres réteget sem lehet a körükben kimutatni. A méltóságjelvények ritkán és elszórtan jelentkeznek, főként veretes övek formájában, az ott talált tarsolylemezek közül csak az izsák-balázspusztait [707. lh] lehet nagy valószínűséggel erre a periódusra keltezni. A női viseletet a kis méretű csüngős veretek uralják, de kaftánveretként felbukkannak azok nagyobb változatai is. Egyedül a rombusz alakú ruhadíszek ritkák. Megtalálhatók a rozettás lószerszámveretekkel jellemezhető női sírok is. A pénzmelléklet a 10. században ritka, s többnyire nyugat-európai veretekre korlátozódik. Komoly népmozgást jeleznek azok a temetők, amelyek a 10. század közepe és a 11. század első harmada között voltak használatban, s legalább négy változatuk alapján egymástól részben eltérő hagyományokkal rendelkező csoportok megtelepedését jelzik. A 10–11. századi folyamatos használatúnak tekintett temetők a területre nem jellemzőek, kivéve a Csepel-szigetet, ahonnan viszont napjainkig csak ilyen lelőhelyeket ismerünk.

A Bácskából kevés és töredékes adattal rendelkezünk, de ezek arra utalnak, hogy e tájegységet régészeti szempontból a Dunamelléki-síksággal együtt érdemes kezelnünk. A 10. századi, valamint a 10–11. századi folyamatosan használt temetők a Duna mentén találhatók, legnagyobb számban a Vajas-víz és a Mosztonga környékén. A Tisza bácskai partszakaszát a 10. század második felében népesítették be, míg Bácska belső területeiről mindeddig csak 11. századi lelőhelyeket ismerünk Ez alól csupán az északi, a Duna–Tisza közi homokhátsággal érintkező területsáv jelent kivételt.

Általánosságban kijelenthetjük, hogy a vizsgált időszakban végig, de annak első szakaszában különösen a telepítő tényező a víz közelsége volt. A lelőhelyek túlnyomó többségét a kisebb-nagyobb folyókat kísérő földhátakon, s az állandóan vagy ideiglenesen vízjárta területekből kiemelkedő, vagy azok peremén elhelyezkedő szárazulatokon találjuk. A lakóhely kiválasztása során ugyan szerepet játszhattak talajtani adottságok is, de korántsem döntő mértékben. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az a tény, hogy az állandó vízfolyásoktól távolabb eső belső területek még akkor is lakatlanok maradtak, vagy csak gyér lakossággal rendelkeztek, ha egyébként kitűnő termőföldek voltak. Mindezt kitűnően alátámasztja Bácska, a Bánság, a Maros–Körös köze vagy a Hajdúság és a Hajdúhát példája. Ezek területén legfeljebb a Temes és a Béga, a Szárazér, a Kórógy és a Tócó mentén telepedtek meg rövid ideig kisebb létszámú csoportok. A homokpusztákat kifejezetten kerülték. A Delibláti-puszta (Maxond), valamint a Nyírség középső és keleti sávja lakatlan volt, csakúgy, mint a Duna–Tisza közi homokhát nagyobbik része. E tendencia alól néhány kivétel előfordul: az egyik a Nyírség nyugati sávjában a Nyíracsád–Hajdúsámson [295. és 297. lh] vonaltól Geszteréd környékén [382. lh, 384. lh, 385. lh, 409. lh] át Nyíregyházáig húzódik, a másik Ladánybenétől [692. lh] Kecskeméten át Kiskunfélegyházáig található. Mindkettő esetében a homokpusztába benyúló löszhátakkal, mezőségi talajjal, valamint a deflációs buckák között található szikes és édesvizű tavakkal magyarázták e településtörténeti jelenséget.[2276] Még ilyen indokot sem hozhatunk fel azonban a Dorozsma–Majsai-homokháton egészen Kiskunhalas környékéig húzódó lelőhelycsoport előfordulására. E jelenség magyarázatával nem tudok szolgálni. Legfeljebb azt feltételezhetem, hogy ezekben az esetekben valamely korabeli, számunkra ismeretlen hatalmi-politikai döntés eredményeként e területekre azok a csoportok, akiknek elhunyt tagjait magányos sírokban vagy néhány síros kis temetőkben az említett területeken helyezték örök nyugalomra. Ezt a sejtést talán alátámaszthatja az alábbi megfigyelés.

[2276] Németh 1988, 9; Iványosi Szabó–Hoyk 2016, 24.

A 10. századi, főként annak első 7-8 évtizedére keltezhető lelőhelyek elhelyezkedését tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy a többnyire gazdag mellékletű férfi- és női sírok vagy kis temetők egy része nem a lelőhelyek által kirajzolt gócokban, hanem azoktól kisebb-nagyobb távolságra helyezkedik el. Ez a jelenség hol halványabb, hol erősebb kontúrokkal rajzolódik ki a korabeli településterület szélein. Dél-Bácskában a töredékes adatok szerint ilyen leletekkel számolhatunk Apatin [832–834. lh], Doroszló [835. lh], Újfutak [840. lh] területén, sőt talán délebbre, a Szerémség keleti részén is (Vajka [93. lh]). A Szerémség nagyobb temetőinek fegyveres sírjai feltehetőleg már egy újabb, a 10. század közepe utáni telepítési hullám során kerültek lakóhelyükre, részben talán idegen etnikai környezetbe (Vukovár [851. lh], Batajnica [94. lh]). A Bánságban Törökbecse [90. lh], Ernőháza [71. lh], Versec [92. lh] és Csák [87. lh] leletei találhatók messze a 10. századi temetők tömbjétől délre. Erdélyben feltételesen Csíkzsögöd [14. lh], s szinte bizonyosan a kolozsvári temetők (Zápolya u., Szántó u., Kalevala u. [2–4. lh]) tartoznak ebbe a körbe, az utóbbiak egy csoportot alkotva a csengeri [411. lh], csengersimai [412. lh], tarpai [410. lh], beregszászi [414. lh], szolyvai [417. lh] gazdag sírokkal vagy kis temetőkkel. Északkeleten, a Tapoly és az Ondava völgyéből mindeddig hiányoznak az ilyen típusú leletek, megvannak viszont a Hernád-völgy környékén (Hejce [440. lh], Monaj [442. lh], valamint a Bódva-völgyben (Edelény-Finke [444. lh], Borsod-Derékegyháza [445. lh]). A Tarna felső folyásánál Pétervására-Laktanya gazdag női sírja [542. lh] jelzi e leletkört. Ismét a Szamos menti és a beregi leletcsoporthoz hasonló élességgel tűnik elénk az a kis temetőcsoport, amely az Ipoly-völgyben és az abba torkolló mellékvölgyekben figyelhető meg Persén [613. lh], Piliny-Leshegyen [574. lh], Karancslapujtőn [572. lh], Karancsalja-Lapostetőn [573. lh], Sóshartyán-Murahegyen [576. lh]. Ezeknek a lelőhelyeknek a közös jellemzői a kis, 10 temetkezést soha el nem érő sírszám (talán a magányos sírként kezelt leletek is ilyen temetőkhöz tartoztak), a fegyveres férfiak gazdag méltóságjelvényei és olykor nemesfém-díszes viselete, a nők ugyancsak nemesfémből készült veretekkel ékes ruházata, s alkalmanként rozettás lószerszámveretei. Lelőhelyeik mindenütt több tíz kilométerrel távolabb vannak a honfoglalás kori népesség településtömbjeitől, ugyanakkor beékelődnek a Kárpát-medence peremterületeinek helyben talált szláv és avar népessége által létesített temetők (s hajdan bizonyára az azokhoz tartozó falvak) közé. Úgy vélem, e tendencia kapcsán felvethető az a feltevés, mely szerint e gazdag hagyatékot hátrahagyó közösségek szállásai nem véletlenszerűen, hanem tudatos telepítő politika eredményeként kerültek a peremterületek idegen népelemei közé. Feladatuk az utóbbiak irányítása és felügyelete lehetett. Mindez némi fényt vet a 10. századi magyar vezetők területszervezési koncepciójára is. Úgy tűnik, arra törekedtek, hogy szállásterületük széleit ezen a módon biztosítsák. Annak viszont semmi nyoma, hogy a hajdani gyepű belső oldalán erős fegyveres csoportokat telepítettek volna le. Véleményem szerint ebben az összefüggésben lesz érdemes megvizsgálni a későbbiekben azt a jelenséget is, mely szerint a Kárpátok gyűrűjén túl az előzőekkel szinte teljesen megegyező lelőhelycsoport rajzolódik ki Délkelet-Lengyelországtól (Przemyśl, Szudova Visnya) Moldván át (Frumuşica, Probota, Grozeşti) egészen Bukarest területéig (Bukarest-Tei-tó).[2277]

Érdekes módon nem csak a peremterületeken, hanem az ország belső részein is azt tapasztaljuk, hogy a kiemelkedő gazdagságú férfi- vagy női temetkezések alkalmanként nem a sűrű települési gócokban, hanem azoktól távolabb, olykor néptelen vagy gyéren lakott területeken kaptak helyet. Ezek sorában első helyre kívánkozik a Nyírség nyugati peremén elhelyezkedő geszterédi sír [385. lh], melynek környezetében a szórványleletek alapján (Balkány [382a–b. lh]) számolhatunk ugyan további gazdag női vagy férfitemetkezésekkel, de valójában távol esik a korabeli települési gócoktól. Ugyanez a helyzet a benepusztai sír [692. lh] esetében is, amely magányosan rejtőzött a Duna–Tisza közi homokhát buckái alatt, egyformán távol a Dunamelléki-síkság és a Kecskemét környéki lelőhelyektől. A szűkebb környezetéből mindössze egy kislány ugyancsak magányos lovas sírját ismerjük (Lajosmizse-Kónyamajor [693. lh]). Minden irányban széles leletmentes sáv határolta a Nagykunságban a kétpói leleteket [478. lh], melyek legalább egy-egy gazdag férfi és rozettás lószerszámos nő sírját jelzik, a közelükben mindössze a törökszentmiklós-szenttamáspusztai [508a–b. lh] kis temető található. Csak feltételesen sorolom e körbe a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport nyugati szárnyához sorolt, a Dorozsma–Majsai-homokháton elszórtan elhelyezkedő leleteket Kiskunhalas [729–732. lh], Balotaszállás [727. lh], Zsana [728. lh] és Kiskunmajsa [733, 739. lh] környékéről. A töredékes adatokból ugyanis nem világos, hogy ez esetben ténylegesen ennyire elszórt magányos sírokkal állunk-e szemben, avagy a jelen állapot csak a kutatási hiányosságoknak tudható be? Az azonban bizonyos, hogy e kiemelkedően gazdag mellékletekkel eltemetett férfiak és nők nyughelyei a megtelepedés szempontjából távolról sem ideális környezetben találhatók, többnyire olyan, állandó vízfolyásoktól távoli sztyepperéteken, amelyek nem tették lehetővé népesebb

[2277] Fodor 1996, 437–439.

Duna
Ipoly
Sajó
Hernád
Tarna
Bükk
Bódva
Sajószentpéter
Sajóvámos
Sajóecseg
Sajóbábony
Sajókaza
Sajóhídvég
Sajóörös
Sajókápolna
Sajóhidegkút
Sajóvelezd
Sajóhéreny
Sajóvelezd
Sajóhéreny
Sajóvelezd
Sajóhéreny

97. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. századi temetői és sírjai

közösségek hosszabb ideig tartó megtelepedését. A tendencia világosan felismerhető, annak oka azonban rejtve marad előttünk. Magyarázatként ugyan számos feltevés kínálkozna (A halottnak a közösség lakhelyétől távolabb, esetleg rejtve történő eltemetése? Valamilyen aktuálpolitikai, területszervezési döntés következménye? Esetleg hatalmukat, befolyásukat elveszített nemzetségek előkelőinek a perifériára szorítása?), konkrét adatok híján azonban hiba lenne találgatásokba bocsátkoznunk. Egyetlen dolgot azonban kizárhatunk: topográfiai helyzetük bizonyosan nem magyarázható azzal, hogy a 10. század folyamán elfogytak a honfoglaló magyarok életmódjának megfelelő, letelepedésre alkalmas területek. Ha a vizsgált térség lelőhelyeinek eloszlását szemléltető térképre pillantunk, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a honfoglalók még a Kárpát-medencének a letelepedésükre alkalmas területeit sem népesítették be teljesen. Bácska déli részén, a Temes és a Béga környékén, a Fekete- és a Fehér-Körös mentén, a Kis-Sárrét területén, az Erdélyi-medencében, a Szatmár–Beregi-síkságon, a Bükkalján és másutt óriási üres területek maradtak lakatlanul, de még az általuk kedvelt Nagy-Sárrétnek is maradtak olyan folyóhátjai, ahonnan egyetlen korabeli temetőt sem ismerünk (pl. a Füzesgyarmat–Bucsa közötti folyóhát). Mindez tanulságos adalék lehet a honfoglaló magyarok létszámáról folytatott polémiához is.[2278]

Adatgyűjtésemből nyilvánvaló, hogy a 10. század első 6-8 évtizedére a vizsgált területen a kis sírszámú és a néhány tíz síros, az előzőeknél valamivel népesebb temetők túlsúlya a jellemző, s mindkét típus használata legfeljebb néhány évtizedre korlátozódott *(97. kép)*. Ezek mellett azonban kimutathatók olyan lelőhelyek is, amelyek megnyitására a 10. század valamely évtizedében, felhagyására pedig a 11. század közepén, végén vagy a 12. század első harmadában került sor. Ezek túlnyomó többsége sajnos csak kisebb-nagyobb részletében feltárt, így megítélésük több esetben is vitatható *(98. kép)*.

Az ide vonatkozó szakirodalmat áttekintve azt tapasztaltam, hogy keltezésükhöz a legtöbb szerző számára elegendő volt az a tény, hogy a megmentett sírokból a 10. századra és a 11. századra datálható tárgytípusok is előkerültek, s ennek nyomán gyakran fel sem merült az a kérdés, hogy vajon ténylegesen folyamatosan, ugyanazon népesség által használt lelőhelyekkel állunk-e szemben?[2279] Szőke Béla egyéb tekintetben korszakalkotó elemzésében ez a szempont nem merült fel,[2280] Dienes István pedig azzal érvelt, hogy a politikai változások főként a törzsi-nemzetségi arisztokráciát érintették,

[2278] Erről összefoglalóan lásd Takács 2006b, 67–98.

[2279] E temetőtípusról összefoglalóan, a kutatástörténetet is áttekintve lásd Kovács 2013, 532–542.

[2280] Szőke 1962.

Ipoly
Duna
Tarna
Zagyva
Tisza
Sajó
Sajó
Sajó

98. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. század második fele – 11. század első harmada között használt temetői

a köznép nagy tömegei viszont különösebb megrázkódtatás nélkül, helyükön maradva vészelték át az esetleges uralomváltásokat.[2281] Elsőként Kiss Attila vetette fel, hogy az államszervezés idején történt átszervezéseknek tükröződniük kellett a korszak temetőiben is, s a népességcserét a halimbai temető példájával szemléltette.[2282] Hasonló eredményre jutott később alapos elemzés eredményeként Mesterházy Károly is.[2283] Az elmúlt évtizedek során teljesen feltárt lelőhelyek antropológiai elemzésének kapcsán vetődött fel élesen a megszakított használatú (Szegvár-Oromdűlő, Puskin Tsz homokbányája [242. lh]),[2284] a folyamatos használat mellett is lakosságcserét feltételező (Ibrány-Esbóhalom [367. lh]),[2285] valamint az ugyanazon népesség által folyamatosan használt (Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh])[2286] temetők elkülönítésének szükségessége. Kovács László legújabb összefoglalásában arra a következtetésre jutott, mely szerint leginkább a régiek mellé betelepedett újabb lakosság megjelenését jelezheti e temetőtípus,[2287] de a jelenséggel részletesen nem foglalkozott.

Az alábbiakban konkrét példákkal igyekszem rávilágítani arra a tényre, hogy a helyzet egyáltalán nem ilyen egyszerű. Az általam megvizsgált terület lelőhelyei közül mindössze 117 temető, vagy nagyobb számban temetőtöredék sorolható ebbe az időrendi kategóriába. Módszertani alapelveimnek megfelelően azokat a lelőhelyeket vettem itt figyelembe, melyek megnyitása a 10. század harmadik negyedének végéig feltételezhető (tehát nem kaptak helyet azok, amelyek első sírjait esetleg az ezredforduló előtti egy-két évtized során ásták meg, az utóbbiakat 11. századiként kezeltem), lezárásukra pedig a 11. század közepe után került sor. Eljárásom bizonyos mértékig önkényes, de a források töredékes volta miatt e hibalehetőség jelenleg kivédhetetlen.[2288]

A vizsgálatokhoz ez esetben célszerű a teljesen, vagy közel teljesen feltárt lelőhelyeket szemügyre venni. Ezek száma 14, de kettő közülük (Komádi-Közös liget [160. lh] és Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh]) közöletlen, s számomra így nem értékelhető. A lelőhelyek sírszáma rendkívül nagy szóródást mutat (62–702), nyilván ebben a tartományban kereshető a töredékes lelőhelyek hajdani temetkezéseinek a száma is. A viszonylag hosszú használati idő (minimum 80-100 év) ellenére a 14 lelőhely több mint felének a sírszáma alacsonynak mondható,

[2281] Dienes 1964a, 137–138.
[2282] Kiss 1968, 255.
[2283] Mesterházy 2002, 335–336.
[2284] Bende–Lőrinczy 1997, 201–285.
[2285] Hüse 2003, 400.
[2286] Hüse–Szathmáry 2002, 407–420; Hüse 2003, 400.
[2287] Kovács 2013, 542.
[2288] Hasonló módszertani problémával küzdött Kovács László is (Kovács 2013, 542).

62–134 között mozog, azokat tehát kis létszámú közösségek hozták létre.[2289] További négy temető 246–436 síros volt,[2290] s mindössze Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] és Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh] érte el a 641, illetve a 702 sírt! Mindezek alapján különösebb merészség nélkül megkockáztathatjuk azt a kijelentést, mely szerint a Kárpát-medencének a Dunától és Ipolytól keletre eső területein a 10–11. század folyamán nem volt jellemző a népes, több száz fős lakosságot magába fogadó településforma. Ha ilyenek előfordultak is, azok inkább ritka kivételnek számítottak, s többnyire a 11. századra keltezhetők.[2291]

A teljesen vagy nagyobb hányadukban feltárt lelőhelyek esetében egyre gyakrabban merül fel annak a megalapozott gyanúja, hogy egy-egy temetőt nem folyamatosan ugyanaz a népesség használt a megnyitásától kezdődően az utolsó sír földbe kerüléséig tartó időszakban. Ennek a kérdésnek az eldöntése minden lelőhelynél egyedileg elvégzett komplex vizsgálatokat igényel: a régészeti elemzés mellett antropológiai, s a későbbiek során ideális esetben archeogenetikai és stroncium izotópos kutatásokat is szükséges alkalmazni. E kutatások napjainkban még csak a kezdeti fázisban tartanak, olyan temető nem is áll rendelkezésünkre, amelynek a feldolgozása során mindezeket az adatokat ismerhetnénk. Ennek jelenleg első sorban nyilván leküzdhetetlen anyagi akadályai vannak. Ezen adatok hiányában viszont pillanatnyilag csak óvatos feltevéseket fogalmazhatunk meg. A régészeti és az embertani adatok alapján úgy tűnik, legalább két temető (Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] és Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh] esetében számolhatunk azzal, hogy használatuk teljes időtartama alatt ugyanaz a népesség temette el azokban a halottait.[2292] Ebből a szempontból az már részletkérdés, hogy az alapító közösség esetleg részben eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező csoportokból állott, mint erre a mindkét lelőhelyen kimutatható, s a magyarság viseleti szokásaitól idegen torques-diadémok használata utal.[2293] (Hasonló szempont már a 10. századi algyői temető esetében is felmerült,[2294] s nyilván más temetőkben is számolhatunk ilyennel.) Más típust képvisel Ibrány-Esbóhalom [367. lh], ahol az embertani vizsgálatok szerint az ezredforduló idején népességcsere következett be.[2295] Ugyanezzel, vagy esetleg az addigi telepesek mellé érkező új jövevényekkel számolnak a Szegvár-Oromdűlő, Puskin TSz homokbányája [242. lh] területén feltárt temető esetében is.[2296] Véleményem szerint a rendelkezésünkre álló adatokból az semmiképpen sem dönthető el, hogy Ibrány és Szegvár esetében folyamatos, vagy évekre, esetleg egy-két évtizedre megszakított temetőhasználattal kell-e kalkulálnunk? Példa az utóbbira is kínálkozik: Letkés-Téglaégető I. [605. lh] esetében a temető ÉNy-i szárnyán található, eltérő tájolású, melléklet nélküli, mindössze egyetlen I. (Szent) László (1077–1095) érmét tartalmazó sírcsoportja nagy valószínűséggel évtizedekkel a többi temetkezés után került a földbe. Letkés példája már átvezet bennünket a kérdéskör utolsó eleméhez. A teljességre törekvő feltárások nyomán egyre gyarapodó példák (Magyarhomorog-Kónya-domb I–II. temető [309a–b. lh], Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I–II. [508a–b. lh], Perse-Bérc I–II. [613a–b. lh] stb.) arra utalnak, hogy számos esetben ugyanazon a dombon, a korábbi sírokról mit sem tudva létesítettek temetőt a 10. században, majd ugyanott évtizedek múltán a 11. században az egymást követő telepesek. Véleményem szerint ezek már mind önálló 10., illetve 11. századi lelőhelyként kezelhetők, s nem tartoznak bele a bármilyen típusú 10–11. századi temetők kategóriájába.

A 10–11. századi temetők fent ismertetett változatai nem egyenletesen helyezkednek el a vizsgált területen. Úgy tűnik, Erdélyben és a Bánság legnagyobb részén ilyenekkel nem számolhatunk, csak a Maros Alföldre kilépő szakaszánál (Arad környékén) mutathatók ki. A Maros–Körös közén főként a Mezőberény–Gyula közötti területsávra, valamint Szentes–Szegvár körzetére jellemzők. Kisebb csoportjaik találhatók a Nagy-Sárrét északi részén, valamint Hajdúdorog határában. Mintegy szigetszerűen helyezkednek el a Rétköz nyugati részén, Ibrány, Gáva és Tiszabercel körzetében. Ismeretlenek viszont a Rétköz más területein, valamint a Bodrogközben és a Szatmár–Beregi-síkságon. A Borsodi–Hevesi-ártér területéről csak elszórt és bizonytalan adatok állnak rendelkezésünkre, kisebb csoportjuk Gyöngyös és Visonta körzetében figyelhető meg. Úgy tűnik, Szolnok térségében, a Zagyva torkolatánál egy újabb csoportjuk rajzolódik ki a Tisza két oldalán. Ismét nagyobb számban találunk 10–11. századi temetőket a Cserhát déli nyúlványai men-

[2289] Újlőrincfalva-Magyarad [541. lh]: 62 sír; Visonta-Felsőrét [554. lh]: 76 sír; Szob-Kiserdő [601. lh]: 82 sír; Komádi-Közös liget [160. lh]: 83 sír; Letkés-Téglaégető I. [605. lh]: 91 (94) sír; Letkés-Téglaégető II. [606. lh]: 91 sír; Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő [147. lh]: 132 sír; Hódmezővásárhely-Nagysziget [229. lh]: 134 sír.

[2290] Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh]: 246 sír; Ibrány-Esbóhalom [367. lh]: 269 sír; Szegvár-Oromdűlő, Puskin Tsz homokbányája [242. lh]: 372 sír; Kiskeszi-Felső-Kenderesek [609. lh]: 436 sír.

[2291] Hasonló eredményre jutott más módszerrel Bollók Ádám is (Bollók 2013, 25–70).

[2292] Hüse 2003, 400.

[2293] Nepper 2002, 104, 216.

[2294] Kürti 1997, 23.

[2295] Hüse–Szathmáry 2002, 407–420.

[2296] Bende–Lőrinczy 1997, 201–285.

tén Nógrádsáp, Rád és Vác körzetében, s tovább az Ipoly alsó szakasza mentén. Jellegzetes csoportjuk kezd kibontakozni a Csepel-sziget északi részén is. A Duna–Tisza közén a Tápió középső szakaszától kezdődően a Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunfélegyháza–Csongrád területsáv egyik jellegzetes temetőformájának tűnik a tárgyalt temetőtípus. Halvány vonalakkal a Bácska nyugati részén, a Mosztonga mentén is feltűnnek e lelőhelyek. Végezetül meg kell említenem, hogy az iménti felsorolásból nem véletlenül hagytam ki a Maros alsó folyásának két oldalánál (Maros–Aranka köze, valamint Hódmezővásárhely határa) található, nagyon bizonytalanul e körbe sorolható temetőket. E töredékes és közöletlen lelőhelyek többsége estében ugyanis megalapozottan felvethető, hogy ugyanazon a dombon valójában egymástól elválasztható 10. és 11. századi temetőrészletek kerültek elő.[2297]

Az a tanulság véleményem szerint az elmondottakból a bizonytalan adatok ellenére is leszűrhető, hogy a 10–11. századi temetők bármely változata nem volt általánosan elterjedt, azok csak meghatározott mikrorégiókban mutathatók ki, ugyanakkor hatalmas területekről hiányoznak. Mindez azt mutatja, hogy a 10. század során végig, de még a 11. század első kétharmadában is a népesség nagyobb része kisebb-nagyobb gyakorisággal változtatta településeinek a helyét, állandó falvak csak viszonylag kis számban, s csupán egyes régiókban jöttek létre. A mozgásnak számos gazdasági, természetföldrajzi, társadalmi, politikai vagy más oka lehetett, ezek többsége azonban rejtve marad előttünk, mint ahogy az is, hogy milyen távolságra költöztek korábbi lakóhelyeiktől az egyes közösségek. Úgy tűnik, felül kell vizsgálnunk azt a korábbi véleményt, mely szerint az államszervezéshez kapcsolódó telepítések elsősorban a törzsi-nemzetségi arisztokráciát és a fegyveres kíséretüket érintették, a társadalom legszélesebb rétegeit alkotó 'köznépet' viszont többnyire érintetlenül hagyták korábbi szállásain.[2298] Éppen ellenkezőleg: többnyire azt tapasztaljuk, hogy az egyes közösségek elmozdulásának a dinamikája a 10. század második felében és a 11. század elején különösen felerősödik.

Ezt a folyamatot tükrözik vissza azok a temetők is, amelyeket viszonylag rövid ideig, legfeljebb 1-5 évtizedig használtak a 10. század közepe és a 11. század első harmada közötti időszakban *(99. kép)*. A korábbi szakirodalom nem számolt külön időrendi kategóriaként e temetőkkel. Leletanyaguk alapján keltezésüket általában viszonylag pontosan megállapították, de a rendszerezés során említés nélkül maradtak, vagy besorolták azokat a 10. századi, esetleg a 10–11. századi temetők közé.[2299] Ennek következtében azonos időrendi csoportba került például Kecel-Vádéi-dűlő, Szabadkígyós-Pál liget, Vejte temetője a velük szinte bizonyosan nem egykorú gádorosi, karosi vagy kunágotai leletekkel. Így éppen az a tagoltabb időrend tűnik el, amelynek megteremtésére törekednünk kell. Korábbi munkáimban magam sem figyeltem fel erre a problémára.[2300] Anyaggyűjtésem során azonban mind gyakrabban találkoztam olyan lelőhelyekkel, melyeket e viszonylag szűk periódusra lehet keltezni, így indokoltnak láttam elemzésembe iktatni ezt a kategóriát. E csoport jellemzőit már több korábbi fejezetben összefoglaltam *(I.6., V.4.4., VII.4., VII.6.2. fejezetek)*, így az ott leírtakat szükségtelennek tartom újra megismételni. Az alábbiakban csak az általános összefüggések ismertetésére szorítkozom. Az elemzést ezúttal is megnehezíti, hogy mindössze nyolc olyan lelőhelyünk van, amely teljesen, vagy nagyobb részében feltártnak minősíthető.[2301] Ezek sírszáma 4–199 között mozog, a két szélső érték azonban inkább kivételnek tekinthető. A töredékes lelőhelyeket is figyelembe véve, e temetők átlagosan 25-100 sírt foglalhattak magukba. Leletanyaguk összetételét tekintve több csoportba oszthatók. Legjellegzetesebb (de sajnos nem teljesen feltárt) képviselőjük Nagytarcsa-Homokbányában [620. lh] került elő: a sírok tetemes része melléklet nélküli volt, néhány férfi mellett íjászfelszerelést, nyéltámaszos bárdot, trapéz alakú vállas kengyelpárt találtak. A női viselet nélkülözte a nemesfém díszeket, a szerény ékszerkészlet nyitott hajkarikákra, öntött karikagyűrűkre, kihegyesedő végű huzalkarperecekre, valamint sodrott karperecekre korlátozódott, de már felbukkant az S-végű vagy pödrött végű hajkarika is. Ezek mellett a részint hosszú ideig használt, részint a 10. század második felében felbukkanó tárgytípusok mellett egyes lelőhelyeken kétélű kardot, szőlőfürtös vagy spirálcsüngős fülbevalókat is találunk. Néhány lelőhelyen (például Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh], Bugyi-Felsővány [684. lh]) ritkán előfordulnak még méltóságjelvények, valamint aranyozott ezüst ruhadíszek, többnyire csüngős veretek. A sírok többsége azonban ott is szegényes, vagy melléklet nélküli. Tovább árnyalja a képet, hogy a Partium területén vagy a Maros középső folyása mentén számos olyan lelőhelyet is megfigyelhetünk, amelyek hagyatékában kisebb-nagyobb számban felbukkannak a köttlachi típu-

[2297] Erről részletesen lásd a III.2–3., valamint a IV.6. fejezeteket!

[2298] Dienes 1964a, 137–128.

[2299] Kovács 2013, 558–564.

[2300] Révész 1996b, 299–336; Révész 2005, 161–213.

[2301] Hódmezővásárhely-Szakálhát [233. lh]: 48 sír; Nagyszénás-Svábföld [202. lh]: 4 sír; Hajdúdorog-Gyúlás [291. lh]: 63 sír; Nyíregyháza-Oros-Kónya-hegy [400a. lh]: 100 sír; Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh]: 25 sír; Budapest-Soroksár, M0 autópálya 09. lh [634. lh]: 8 sír; Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh]: 28 sír; Homokmégy-Székes [711. lh]: 199 sír. – A hajdúdorogi és az orosi lelőhelyek közöletlenek.

Duna
Ipoly
Tisza
Maros
Körös
Sebes Körös
Berettyó
Bega
Temes
Duna

99. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temetői

sú ékszerek. Mindez arra mutat, hogy a 10. század második felében a Kárpát-medencén belül komoly mértékű belső népmozgás zajlott le, ugyanakkor az abban érintett közösségek egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező környezetből származtak. A telepítések több esetben olyan területeket érintettek, amelyek korábban lakatlanok voltak, vagy a 10. század első felében csak gyér népességgel rendelkeztek. Ezek a térségek az alábbiak:

- A Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon-temetőcsoport, illetve területsáv. Teljesen tiszta formában ezen belül Nyíregyháza környékén figyelhető meg e lelethorizont, ahol hiányoznak a korábbi előzmények. Ugyanez elmondható Hajdúdorog–Hajdúnánás körzetéről is, az ottani közösségek körében viszont gyéren ugyan, de feltűnnek a nemesfém ruhadíszek. A Rétköz déli és keleti felében a 10. századi előzmények megvannak, egyebekben a Nyíregyháza környéki lelőhelyekkel vethető össze a leletanyaguk. A csoport területén jelentős a kétélű kardok száma. A 11. század végéig használt temetőket csak Hajdúdorog környékén tudjuk kimutatni.
- A Partiumban Zilah [269. lh], Szalacs [267. lh], Értarcsa [265. lh] körzetében (a Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-temetőcsoport 2. időrendi fázisában) egyelőre csak töredékesen egy olyan csoport bontakozik ki, amely hagyatékában köttlachi típusú ékszerek találhatók. A fegyveres sírok nem jellemzőek, s 10. századi előzményeknek is csupán gyér nyomai vannak.
- A Zagyva középső folyása mentén, a Visonta–Gyöngyöspata–Lőrinci-temetőcsoport környékén egy kisebb, de a környezetétől leletanyagában (trapéz alakú kengyelek, kétélű kardok, spirálcsüngős fülbevalók) jól elkülönülő lelőhelyhorizont figyelhető meg. Jelentős 10. századi előzmények ott sincsenek.
- A Vác–Pesti hordalékkúp síkságot a vegyes összetételű temetők jellemzik (Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-temetőcsoport). A nagytarcsai típusú lelőhelyeken kívül fellelhetők kis sírszámú temetők (Soroksár [634. lh]), valamint több tíz síros, néhány gazdag viseletű nőt, tarsolylemezes férfit rejtő lelőhelyek. A sírok zöme azonban szegényes, s kimutathatók a 10. század végének az ékszertípusai. A kétélű kardok kis számban előfordulnak, de nem jellemzőek. A lelőhelyek délebbre, az Örjeg mocsarai mentén elszórtan fellelhetők, de szisztematikus kutatások hiányában a csoport déli kiterjedése bizonytalan, valószínűleg folytatódik Bácskában a Vajas-víz és a Mosztonga térségében is. A 10. századi előzmények zömmel magányos sírokra vagy kis temetőkre korlátozódnak.
- Az összes többitől teljesen eltérő jellegűek az Ipoly alsó folyásának temetői (Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-temetőcsoport). Többségüket a 10. század közepén

vagy második felében nyitották, használatuk azonban hosszabb idejű, a 11. század közepéig vagy második feléig nyúlik. E csoportot a 10–11. századi temetők kapcsán tárgyaltam, most csak az időbeli átfedés miatt említem meg itt is. Korábbi előzmény a területen nincs. Az új típusú fegyverek és ékszerek jellemzőek. Teljesen hiányoznak viszont (az érintett régiók közül egyedüliként) a trapéz alakú vállas kengyelek.

- Környezetüktől (Szentes–Mindszent környéke, Közép-Tisza-vidék, a Tápiótól Kiskunfélegyházáig húzódó területsáv, a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport temetői) minden tekintetben eltérnek a Csongrád–Csanytelek-csoport lelőhelyei. Jellemzőek a nagytarcsai típusú temetők, viszont a kései fegyvertípusok csak kis számban fordulnak elő. Korai, 10. századi előzmények a területen alig vannak. E csoport temetőinek csak egy részét hagyták fel a 11. század elején, a többit a század második feléig használták, s a 11. század elején újakat is létesítettek mellettük.
- A 10. század második fele és a 11. század eleje közötti időszakban használt temetők a Maros–Körös köze északkeleti részén, a Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-temetőcsoport területsávjában mutathatók ki nagyobb számban. Ott azonban vannak olyan 10. századi lelőhelyek is, melyek használatának utolsó periódusában már feltűnnek azok az ékszertípusok és kengyelformák, amelyek a környékükön nyitott újabb temetők legkorábbi sírjait jellemzik (például Szabadkígyós-Pál liget [141. lh], Szabadkígyós-Tangazdaság [142. lh] ↔ Újkígyós-Skoperda-tanya [143. lh]). Az ezredfordulót megelőző vagy követő 2-3 évtizedre keltezhető temetők elszórtan előfordulnak Hódmezővásárhely határában, a belső mezőségi területeken, Orosháza, Nagyszénás és Eperjes körzetében, s egy kisebb csoportjuk megfigyelhető Békésszentandrás területén is. Teljesen hiányoznak viszont például a Szentes–Szegvár–Gádoros-temetőcsoport térségében.
- Egy jellegzetes csoportjuk a Maros mentén található, Nagylaktól Aradon át Muszkáig (Arad–Muszka-temetőcsoport). Úgy tűnik, ezt a területet a 10. század közepe után népesítették be, korábbi előzmények csak igen kis számban jelentkeznek. A temetők egy részét folytatták a 11. század végéig, s az ezredforduló időszakában számos újat is nyitott az oda költöző népesség. A gyér adatokból nem dönthető el, hogy a Bánság keleti szegélyén, a Béga és a Temes árterének szélén található néhány lelőhely e csoporthoz tartozik-e? Az azonban bizonyos, hogy ezek hagyatékában is felbukkant köttlachi típusú ékszer (Detta [89. lh]).
- Úgy tűnik, hogy az új telepek és temetők létesítése nem állt meg a Maros alföldi szakaszánál, hanem a szűk szoroson áthatolva ugyanakkor, s ugyanolyan hagyatékkal rendelkező népesség vette birtokába a Maros középső szakaszát is (Déva–Marosgombás-temetőcsoport). E területen szláv, bolgár és avar eredetű népességet találtak, akiktől kezdetben külön temetőik tanúsága szerint elkülönültek, összeolvadásuk a 11. században, részben az új telepeshullám révén gyorsult fel. A 10. század második felében nyitott temetők túlnyomó többségének használata a 11. század első harmada után nem folytatódott. Leletanyagukban viszonylag kevés a keleti eredetű elem, amely a fegyverzetre (szablyák, íjászfelszerelések), valamint a lovas sírokra és a lószerszámokra (a kengyelek többsége új típusú, trapéz alakú) szorítkozik. Az új típusú fegyverzetet a kétélű kardok képviselik. A női sírokból hiányoznak a keleti típusú ékszerek, s elenyésző a fém ruhadíszek száma. Feltűnnek ugyanakkor idegen eredetű (bizánci, baltikumi és köttlachi) típusú ékszerek.

Úgy vélem, a fenti rövid összefoglalás alapján nem indokolatlan arra gondolnunk, hogy a 10. század második felében a Kárpát-medencében viszonylag nagy méretű, s feltehetőleg központilag irányított telepítések zajlottak le. Ez a népmozgás zömmel olyan területekre irányult, amelyeken a honfoglaló magyarság a korábbi évtizedek során nem, vagy csak csekély számban telepedett meg. Az ebben érintett népesség kulturális gyökereit illetően területenként eltérő összetételű lehetett. Hagyatékukban a keleti eredetű elemek aránya mindenütt csökkent, ugyanakkor a nyugati típusú fegyverek, a jelenleg megnyugtató módon nem tisztázott eredetű trapéz alakú vállas kengyelek mellett a bizánci, skandináviai-baltikumi, valamint köttlachi eredetű ékszerek száma gyarapodott. Ezek a jelenségek a folyamat regisztrálásához elegendőek, ahhoz azonban jelenleg még nem, hogy a hordozóik eredetét, származását firtató kérdésre választ tudjak adni. Nem szabad ugyanakkor arról sem megfeledkeznünk, hogy a régészet eszközei önmagukban olykor nem elegendőek a népmozgások kimutatásához. Ezt egyetlen, kiragadott példával szeretném illusztrálni. Az írott források alapján éppen a vizsgált időszak első felében, Taksony fejedelem uralma idején történt meg a besenyők első hullámának Magyarországra telepedése, akiknek egy csoportja a Kemeji részeken (a Közép-Tisza-vidéknek ma Heves megye déli, s Szolnok megye északi részéhez tartozó területén) telepedett meg,[2302] vezető nemzetségükkel, a Tomaj-nemmel egyetemben.[2303] Ennek ellenére ebben a térségben régészeti

[2302] Hatházi 1990, 22–59.

[2303] Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Veszprémy László (HKÍF 1995, 314–315). – A kérdésről részletesen lásd a VI.5. fejezetben!

eszközökkel semmilyen jelentős népmozgást, változást nem lehet kimutatni. Ez a tény a régészeti leletek interpretálása kapcsán óvatosságra kell intsen bennünket.

A kutatásban viszonylag friss eredmény annak a temetőtípusnak a felismerése, melynek 10. századi részlete nincs, vagy csak az ezredforduló előtti egy-két évtizedre korlátozódik, sírjainak a túlnyomó többsége a 11. században került a földbe, s használata legfeljebb II. Béla (1131–1141) uralmának időszakáig tart *(100. kép)*.[2304] A Keleti-Kárpátok és a Duna közötti területen 10 olyan lelőhelyünk van, melyeket teljesen, vagy csaknem teljesen feltártak,[2305] így néhány megfigyelést ezek segítségével (s a töredékes lelőhelyeket is figyelembe véve) megfogalmazhatunk. E lelőhelyek sírszáma 11–523 között mozog. Ami igazán meglepő, hogy ezek közül a fele, öt temető sírszáma nem éri el a százat (11-29-54-60-65 sír), további három pedig éppen csak meghaladja azt (106-107-127 sír). Mindössze két olyan lelőhelyünk van, 252 és 523 sírral, melyek az előzőekhez képest népesebb közösségek hagyatékának tekinthetők. Ezen adatok ismeretében bátran kijelenthetjük, hogy a kis sírszámú 'szállási' temetők vagy az ezeknél alig népesebb 'falusi' temetők nem csak a 10., hanem a 11. században is a településtípusok szerves részét alkották.[2306] Érméik segítségével értékes adatokat nyerhetünk az ilyesfajta temetők használati idejének a hosszáról is. A jobb áttekinthetőség kedvéért az adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze, feltüntetve a sírszámot, a temetőben talált legkorábbi és legkésőbbi érmék kibocsátóját, valamint az ezek alapján kiszámítható minimális használati idő hosszát.[2307]

39. táblázat. Teljesen vagy közel teljesen feltárt 11. századi temetők legkorábbi és legkésőbbi érméi

Lelőhely	Sírok száma	Nyitó és záró érmék	A temető használatának minimális időtartama
Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P.-tanya	65	Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) – Salamon (1063–1074)	25 év
Karcsa-Kormoska	107	Béla *dux* (1046–1060) – Könyves Kálmán (1095–1116)	49 év
Perse-Bérc-Bórszeg II.	54	I. András (1046–1060) – I. (Szent) László (1077–1095)	31 év
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta II.	17	I. András (1046–1060) – I. (Szent) László (1077–1095)	31 év
Felgyő-Kettőshalmi-dűlő	127	I. (Szent) István (997/1000–1038) – I. (Szent) László (1077–1095)	77 év
Szabadka-Veresegyháza A	60	I. András (1046–1060) – I. (Szent) László (1077–1095)	31 év

Úgy vélem, ezek az adatok analógiaként felhasználhatók a hasonló sírszámú 10. századi, vagy a 10. század második fele és a 11. század első harmada közötti periódusban használt temetők használati időtartamának a megállapítására is. Figyelembe kell azonban azt is vennünk, hogy néhány, általunk nem ismert tényező ezt a minimális használati időt akár évtizedekkel megnyújthatja. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy az adott lelőhely első és utolsó sírjait a nyitó és a záró érmék kibocsátásának időtartama alatt ásták meg, az megtörténhetett egy-két évtizeddel korábban, illetve később is.

E kis sírszámú, rövid ideig használt temetők és a hozzájuk kapcsolódó települések mellett természetesen léteztek abban az időben népesebb falvak is. A magyarhomorogi lelőhely mellett bizonyítják ezt azok a temetők is, amelyek töredékes feltártságuk ellenére is több száz sírt tartalmaztak.[2308]

[2304] Szőke–Vándor 1987; Kovács 2013, 543.

[2305] Makó-Igási járandó [112. lh]: 11 sír; Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya [223. lh]: 65 sír; Magyarhomorog-Kónya-domb II. [309b. lh]: 523 sír; Karcsa-Kormoska [435. lh]: 107 sír; Tiszaluc-Sarkadpuszta [443. lh]: 252 sír; Nyíregyháza-Felsősima [399b. lh]: 106 sír; Perse-Bérc-Bórszeg II. [613b. lh]: 54 sír; Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta II. [508b. lh]: 29 sír; Felgyő-Kettőshalmi-dűlő [848. lh]: 127 sír; Szabadka-Veresegyház A [824. lh]: 60 sír.

[2306] Kovács László véleménye szerint a kis sírszámú szállási temetők (Kovács IV. típus) használata legkésőbb az ezredfordulóra befejeződött (Kovács 2013, 545).

[2307] Természetesen felvethető lenne, hogy egy-egy nyitó érme a kibocsátójának halála után akár évtizedekkel is sírba kerülhetett. Akkor viszont ugyanilyen joggal számolhatunk hasonló jelenséggel a záró érmék esetében is. Éppen ezért a két *terminus post quem* közötti időtartamot reálisnak tekinthetjük a temetők használati idejének hossza szempontjából.

[2308] Piliny-Sirmányhegy [575. lh]: több száz síros temető 169 síros részlete; Szabadka-Veresegyháza B [825. lh]: 500-550 sírosra becsült temető 271 sírja; Szabolcs-Petőfi u. [407. lh]: 401 síros temetőrészlet; Tiszalök-Rázompuszta I. [344. lh]: több száz síros temető 140 síros részlete; Tiszalök-Kövestelek [343. lh]: 300 síros temetőrészlet.

Duna
Ipoly
Lajvér
Tarna
Tisza
Maros
Sebes Körös
Berettyó
Fekete-Körös
Fehér-Körös
Béga
Temes

100. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 11. századi temetői és sírjai

A 11. századi temetők elhelyezkedése többnyire követi a korábbi lelőhelyek szóródását. Megfigyelhetők azonban a településterület olyan részein is, ahonnan a korábbi leletek hiányoztak. Ezek közé tartoznak Bácska belső területei, a Maros középső szakaszába ömlő mellékfolyók völgyei, a Nyírség keleti pereme, a Kassai-medence, a Tarna, a Zagyva felső szakaszának a völgyei, valamint a Cserhát belső területei. A településterület külső határai tehát a 11. század végéig számottevően nem bővültek, a népesség inkább a belső területeken szállta meg a korábban nem hasznosított térségek egy részét. Az is megfigyelhető, hogy egyes régiókban a 10. századi települési gócokhoz képest bizonyos mértékű elmozdulás zajlott le. Ezt tapasztaljuk például a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport területén. Míg annak lelőhelyei a 10. században a Dorozsma–Majsai-homokháton és a Maros–Aranka köz keleti területén (Óbesenyő és Nagyősz között) sűrűsödtek, addig a 11. századi temetők az előbbi területekről szinte teljesen hiányoznak, markáns csoportjuk bontakozik viszont ki a Maros-torkolat mindkét oldalán, különösen az addig gyéren lakott hódmezővásárhelyi határban. Részben hasonló jelenség tapasztalható a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport területén is. Míg annak középső részén a temetők Karos és Bodrogvécs között sűrűsödtek, a 11. században a lelőhelyek zöme ettől északkeletre található, Örös [521. lh] és Rád [519. lh] között. Még egyértelműbb a helyzet a csoport nyugati részén, a nyíri Mezőség területén. Ott a 10. századi temetők gócpontja egyértelműen a terület keleti részén volt; a 11. században ez átkerült a középső és nyugati térségekre. Ráadásul Tiszalök és Tiszavasvári határában gyakran egymáshoz közel, 250-500 méter távolságra több egykorú, népes, több száz síros temető található, ami igen komoly, korábban nem ismert népességkoncentrációt eredményezett. Hasonló lelőhely- és népességkoncentrációt több más területen is találunk. Ilyen például Hajdúdorog környéke, Sárrétudvari határa, Szegvár–Mindszent térsége, Csongrád, Szarvas, Mezőberény és Békéscsaba területe, s kiváltképp Gyulafehérvár körzete.

A 11. századi temetőkben feltárt leletanyag legnagyobb részét a magyar királyok érméi és az ezredforduló évtizedeitől divatba jött karikaékszerek és gyöngyök különböző változatai adják. Úgy tűnik, erre az időszakra a legtöbb helyen már befejeződött a helyben talált és az újonnan érkezett népesség viseletének egységesülése, melynek kezdeti szakaszait Kovács László részint a helyi lakosság 9–12. századi falusi (Kovács I. típus) és a 9. században nyitott, de a 10. században is használt templom körüli temetőiben (Kovács II. típus), valamint a 10. századi falusi (Kovács V. típus) és a 10–11. századi falusi

(Kovács VI. típus) temetőkben látta kimutathatónak.[2309] Megállapításaival aligha lehet vitatkozni. E folyamat részletei azonban még kidolgozatlanok, beleértve az érintett tárgytípusok többségének a tipokronológiáját is. Amíg e hiányt fel nem számoljuk, aligha tudunk továbblépni e területen. Néhány általános tendencia azonban már napjainkban is kirajzolódik. Ezek közül az egyik az ékszerek fémanyagának hullámzó változása. Megfigyeléseim szerint a 10. század első felében vagy kétharmadában az ezüst alapú (többnyire kisebb-nagyobb mértékben rézzel vagy bronzzal kevert) ékszerek használata a jellemző. A 10. század utolsó és a 11. század első harmadában ezek helyét nagyrészt átveszik a bronz készítmények: jellemző módon egyes ékszertípusoknak (állatfejes karperecek, pontkörökkel díszített lekerekített végű pántkarperecek, pántgyűrűk, lépcsős fejű gyűrűk, öntött karikagyűrűk, nyakperecek) csak elvétve ismerjük nemesfémből készített változatait. A kifejezetten jó minőségű ezüst alapanyag a 11. század közepén, nagyjából a bordázott S-végű hajkarikák megjelenésével tűnik fel ismét.

A 11. században a keleti, sztyeppei típusú leletanyag már csak ritkán bukkan elő. A viseleti elemek közül a kis méretű csüngős veretekkel és a kúp alakú ruhadíszekkel (többnyire bronzból öntöttek) találkozhatunk leggyakrabban, de előfordulnak még füles gombok is. Érdekes módon a rombusz alakú ruhadíszek soha nem váltak a szélesebb néprétegek viseletének a részeivé, s nem is élték túl a 10. századot. Ki kell azonban emelnünk, hogy a Körösök vidékén, nagyjából a Magyarhomorog–Békés–Újkígyós–Eperjes területsávban még a 11. század második harmadának a végén is találunk (több esetben érmével keltezett) sírokban fegyver- (íjászfelszerelés), valamint lószerszámmellékleteket. Az általam vizsgált terület más részein hasonló esetek csak elvétve fordultak elő. A század végére azonban ezek is eltűntek a temetőkből, végleg átadva helyüket az etnikai és kulturális különbségeket elfedő tömegtermékeknek.

Az eddigi eredményeket röviden összefoglalva, a lelőhelyek elhelyezkedése alapján úgy látom, hogy a honfoglaló magyarság még az életmódja számára alkalmas területeket sem telepítette be teljes egészében. A 10. század első harmadában (területenként eltérő mértékben) a magányos sírok és a kis sírszámú (általában 30 temetkezésnél kevesebb), valamint a néhányszor tíz síros temetők a jellemzők. A 100-150 síros lelőhelyek ritkák, a Sárrétudvari-Hízóföldön [281. lh] talált 262 síros temető pedig (melynek használata a század végéig tartott) szinte extrém méretűnek tekinthető. A kisebb temetők használata azonban nem szorítkozott erre az időszakra, ilyenekkel találkozunk még az ezredfordulón, sőt a 11. században is. Úgy tűnik, a korabeli népesség zöme kis méretű, mindössze néhány családból álló településeken élt. Ezek a közösségek azonban a korai időszakban néhány régióban egyedi temetőtípusokat hoztak létre: ilyenek a Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport egymástól néhány száz méterre fekvő egykorú temetkezési egységei, vagy a Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-csoport ugyancsak néhány száz, sőt néhányszor tíz méteres távolságban elhelyezkedő sírjai és kis sírcsoportjai (temetési területei). Ezek, valamint a Sárrétudvari határában talált egykorú, de különböző méretű és gazdagságú temetők kijelölik a jövendő kutatás egyik irányát, melynek tárgya az e lelőhelyek közötti hierarchia felderítése lesz. A 10. század közepe után, valamint a 11. század folyamán, részben bizonyára szervezett telepítések révén több hullámban birtokukba veszik az addig lakatlan területeket, valamint a korábbi lakóik által elhagyott térségeket. A temetők sírszáma folyamatosan növekszik, a 11. században már több száz síros lelőhelyeink is vannak. Ezek néha egymás közelében találhatók, komoly népességkoncentrációt jelezve.

Dolgozatom zárásaként ismételten szeretném felhívni azonban a figyelmet arra, hogy következtetéseimet nagyrészt erősen töredékes adatokra építettem, így azokat messzemenően nem tekintem végleges eredménynek, különösen a részletek tekintetében. Azt azonban megkockáztatom, hogy bizonyos tendenciák még e hiányos adatbázisra támaszkodva is kibontakoznak. Célom e tendenciák megfigyelése volt, nem több, de nem is kevesebb. Azt, hogy helyes nyomon jártam-e, majd a jövő kutatásai fogják eldönteni!

[2309] Kovács 2013, 515–518, 530–542, 544–545.

IX. REGIONAL FEATURES OF THE 10–11TH CENTURY CEMETERIES FROM THE EASTERN CARPATHIANS TO THE DANUBE

József Hampel was the first to arrange the 10th and 11th century cemeteries in the Carpathian Basin into groups in his works published in the late 19th and early 20th centuries. Ethnicity was the basis for categorizing the sites, and this method of organization has been used to this day in Hungarian and international research. From a methodological perspective, the most important period of transformation in the study of cemeteries from this period was 1944 to 1962 thanks to the analyses of Gyula László, Géza Fehér and Béla Szőke, which provided numerous new perspectives. Since the 1960s, two approaches have been used, one based fundamentally on ethnicity and the other on social differences, and generally in such a way that attempted to merge the benefits or the lasting achievements of each. I believe the time has come for us to build on these foundations. The categorizing of the cemeteries in terms of social factors is more than problematic. After all, it is obvious that this now classic method of categorization (tribal/ethnic aristocracy – middle layer – commoners) that was considered valid for the entire settlement area of 10th–11th century Hungary is no longer tenable; the cemeteries we know of at present cannot be seen as unambiguous archaeological imprints. Moreover, these categories are in themselves debatable. The families or larger communities having the same legal status or belonging to the same social group may have differed in their material wealth and economies, thus resulting in a quite different presence in the archaeological record as well. The situation was the same with the cemeteries classified according to ethnicity (Csanád Bálint).

Clarifying the chronology of the cemeteries is one of the most pressing tasks of archaeological research in the Carpathian Basin. Without this, we cannot determine clearly the relationship between the people already there and the new arrivals, their numbers, and their form of coexistence and any further substantive studies become impossible. The relationships between peoples in the 10th-century Hungarian principality and later (from the turn of the millennium onwards) the kingdom (in practice the entire Carpathian Basin) can be and are worth examining in their own complexity and entirety. The work of László Kovács, with its fresh approach, represents a great step forward in this respect. Among its advantages is its complete break with earlier research and fruitless approaches based on ethnic or social classifications. After all, these are difficult to examine using archaeological tools and have a greater chance of error, and in no way do they serve as a starting point for comprehensive analysis. In fact, the situation is the opposite: it is possible to risk (very cautiously) hypothesizing about the ethnic origins and social stratification of the peoples buried in various cemeteries (or microregions) only after carrying out the examinations recommended by Kovács, only after the results are known. We have enough material to date the sites approximately (to within a few decades) and thus make this model work; we certainly have enough to trace the general trends.

During the past 50 or 60 years, comprehensive, modern, well-documented excavations have resulted in the unearthing of numerous new 10th and 11th century cemeteries that are very well suited for analysis. A sizeable portion of these have been published and are accessible. Significant progress has been made in critical publications of sites that were earlier excavated partially (in the 19th century and first half of the 20th) and not to today's standards. The time is thus ripe for a new summary. For this, I have already collected the preliminary material and what follows is a summary of the results. During this process, I will survey the newest results and hypotheses in order to provide an overview of present-day research within the various sub-topics. I would like to contrast these to modern international research trends and their methodology. I believe that one possible paths for methodological progress in contemporary research would be the study, comparative analysis and evaluation of micro-, mezzo-, and macro-regions. During this process, we will examine only graves and groups of graves that can be dated to the same periods (spanning approximately 40 to 60 years). As a result, we will arrive at an answer to the question of how the cemeteries' periods of use developed in the different regions: were these cemeteries abandoned in any of the periods of the 10th century or did they remain in use until the turn of the millennium or even until the end of the 11th century? For those in continuous use, was it the same ethnic group burying its dead, or did new groups arrive in their place or alongside them? When and where did they open new cemeteries? What kinds of cemeteries were typical in which regions and during which periods? The aim of my dissertation is to answer these questions.

IX.1. SOURCES FOR THE VARIOUS SUB-TOPICS AND THE METHODS USED IN EXAMINING THEM

The subject of my dissertation is the survey of cemeteries and partial cemeteries excavated in the region extending from the Eastern Carpathians to the Danube River and their examination in order to classify them into regional groups based on their individual characteristics. The time frame is limited to the period ranging from the early 10th century to the first third of the 12th century, when the use of row cemeteries came to an end. The reason for this choice is that the last similar cataloguing of cemeteries from this place and time took place 50 years ago. During this interim, typo-chronological research was conducted and the number of natural science examinations has proliferated; therefore, it is necessary to only concentrate on the characteristics and duration of use of the sites within each microregion and at the end, through a comparison of the results, perform a thorough analysis. In this way we can construct a more precise picture of the interior migration of peoples and the social transformations in the 10th–11th centuries, a period whose first half remains obscure because of the lack of local written sources. We arrive at a more accurate picture of both the process by which Hungarians took possession of their new home following the conquest and also the restructuring involved in the establishment of a state and the process of integrating populations in the borderlands. We also come closer to determining how the relationship between the Avar, Slav, Bulgarian and Carolingian-period people took shape and how the cultural unification of the multi-ethnic elements of the population took place.

Archaeological research of the 10th–11th century cemeteries in the Carpathian Basin is hampered considerably by the scant and fragmented nature of the available sources. In collecting material, I used the data from 19,241 graves in 878 10th–11th century cemeteries in the region between the Eastern Carpathians and the Danube River. However, significantly more burials from this time period were unearthed, and in the case of many cemeteries we can read about the destruction of tens or even hundreds of graves during earthworks; furthermore, there are some microregions (such as Jászság) that have not yielded any cemetery remains in suitable condition for evaluation since 1834. This total number of graves increases if we include those in cemeteries surrounding early (11th century) churches, which I only considered if they possibly came from the row cemetery that had preceded the construction of the church. In accordance with my methodological guidelines, I only considered isolated finds to have originated in a cemetery or part of a cemetery if the available information confirmed that the artefacts had come from a grave. As a result, I left out numerous sites for which I had information about only a few pieces of jewellery, clothing adornments, weapons, horse harness or coins and nothing about the conditions of the site itself. Several hundred such cases exist. The most typical example comes from northern Transylvania, where, aside from the partially investigated cemeteries of Kolozsvár/Cluj, only indeterminate, isolated finds are known about.

Of the 878 sites examined, 41 cemeteries containing 3349 graves can be considered completely excavated. This accounts for less than 5% of sites, and the situation is made worse by the fact that 1108 graves from 9 sites are unpublished; in other words, the data collected from these graves is unknown or only trifling amounts of it are available. Added to this are the 37 sites estimated to be at least 70-75% excavated, containing 3292 graves (with 1013 graves from 6 of these sites unpublished). The other 793 sites with 14,842 graves are found in cemeteries that were recovered and documented to varying extents and with varying standards of professionalism; therefore the value of this information is low. We do not know when these cemeteries were opened or abandoned; thus their value as a source is even lower than that of the other/previous group of sites.

At this point researchers of this topic have two options. First, they can declare the situation hopeless. Citing insufficient data, they could claim there is no adequate basis for drawing conclusions that would meet scholarly criteria. Examination of the extraordinarily scant number of evaluable sites and the other cemetery remains unsuitable for study would inevitably lead to erroneous conclusions that would not reflect the reality (more precisely a small section of the reality) of the period in question. Instead this examination would result in a distorted picture that lacks credibility. From a methodological standpoint this position would be difficult to challenge.

The second option – which I choose – is to acknowledge that from this period for which we have extraordinarily few sources, we nevertheless have enough information that it is incumbent upon us to discover as much as we can about the 10th–11th centuries. This does not mean, however, that we can expect to write the 10th–11th century history of the region or even a small piece of that history. In the current situation, I believe that we have only one method we can employ: we should build a model based on the archaeological finds we have at our disposal. We will need to use all the knowledge that has been amassed during the 170-year history of research on the Conquest Period. Using these results (and refining

them wherever possible) and taking into account the opinions held in current research, we can construct a picture of the 10th–11th century cemeteries, the material legacy of the people who created them, their beliefs and their social structure. The model we will have as a final result will not be even remotely identical to the past reality. In fact, it will be but a vague outline, nothing but themes reflecting out current knowledge. During the next few decades this picture will be continually changing, perhaps even its foundations, as the amount of source material grows; in fact it is certain that it will change.

This method is not new, since research (and this is true of other similar Hungarian and international examinations) essentially follows this procedure, whether explicitly or implicitly. The degree to which researchers have taken this dilemma into account depends on both their level of preparedness and their disposition, and therefore the scale ranges from "fruitful uncertainty" to a declaration of one's need for finality. In the present case, I would recommend introducing just one new perspective: because of the challenging circumstances – the paucity of data – in which we must create this model, we need to deal with the information on its own terms, and not speculate about the missing details. Here is a concrete example: if the graves from a cemetery of which only half or less has been excavated are dated to the period from the last quarter of the 10th century to the middle of the 11th century based on our present knowledge, then it is practical to consider the entire site to be of this period and not try to speculate about parts of the cemetery that "may have been destroyed" or are "earlier" or "later", even if these are possible. After all, we have data to support our analysis only for the known section of the cemetery, and we can only guess about the rest. This appears to be rather straightforward, but if we survey the last century and a half of archaeological research, then it is obvious that unfounded speculation has been given wide scope, and assumptions have quickly risen to the level of certainties, becoming starting points for further research. Naturally, I should acknowledge that the method I recommend also carries the possibility of error, since it does not reflect what the site was truly like during the period, but rather what we know about it. This is a factor that cannot be avoided. Among the weaknesses of my proposed method is that categorization is based on grave goods made of enduring materials and evidence of rituals. The reality was obviously far more complex. Archaeology, however, can only work with the remains; in this lie the strengths of the discipline but also its limitations.

Despite all this, it would be a mistake not to use the very scant and fragmented archaeological sources we have for this period, which is otherwise scarcely documented. We have no local written sources at all for the 10th century and the outside sources provide very incomplete (or one-sided) information. In the process, however, we should bear in mind our own competence and capabilities when dealing with archaeological artefacts, because transgressing these boundaries can lead inevitably to unfounded conclusions. At the same time, archaeology (like every other branch of science) needs to preserve its professional autonomy. Archaeologists should be acquainted with and use achievements from related fields, but they should not adapt their investigations and conclusions to any current historical hypotheses in hopes of solving their own problems. Clearly, the different branches of scholarship mostly seize on different aspects of past reality. Their approaches are not interchangeable and are difficult to reconcile; furthermore it is very risky to use the results – or oftentimes just the hypothesis – from one field to support ideas in another.

While collecting archaeological finds, I continually faced the limits of what we can know about remains recovered from the earth. More than fifty years have passed since the publication of the register of 10th and 11th century sites, still an indispensable resource despite the numerous gaps and mistakes. Although many attempts were made, no up-to-date version has yet been created. During this time, numerous partial reports have been published but these cannot replace a modern, current register of monuments. While I could not undertake this task, I had no choice but to organize the available information and briefly relate it in accordance with the following points/principles/criteria:

I only accepted those (often isolated) finds as grave or cemetery remains if there was information that they had been discovered along with human bones. Consequently, if the circumstances of the finds were uncertain, I did not include those sites on the list.

I considered it important to clarify to what degree a given site had been excavated and, in the excavator's estimation, how many graves had been either destroyed or were yet to be unearthed.

Whenever possible, I provided the proportion of male to female graves and the number of children's graves.

I recorded in detail weapons, objects indicating rank, metal clothing accessories, coins (and the various versions of these), burials containing horse bones or only horse tack (and their distribution according to gender) as well as jewellery that helped establish the age of the site or was important for other reasons. (I did not group these last-mentioned items according to the graves in which they were found, as this would have exceeded the scope of my dissertation, but I always kept in mind the chronological information they provided.)

I classified the sites chronologically based on the present results of archaeological (and wherever possible

scientific) dating. As I explained above, I dated fragmentary cemeteries based on details that surfaced and avoided speculating on the missing or destroyed parts without related, concrete information.

I began collecting material in the Eastern Carpathians, in Transylvania, and thus far in my work I have reached the Danube and Ipoly rivers. My final goal is naturally to collect and analyse the artefacts from the entire Carpathian Basin. As my work proceeded, I realized, however, that it was more effective to divide it into two parts. Because of the need to meticulously seek out and verify the data, I would have needed to spend an unforeseeable amount of time processing it. I am publishing the completed part in hopes that professional criticism and feedback will help me later to refine what I have to say. This will also be useful to me because, as far as I know, similar work of this kind has not yet been done. I had to devise my own methods of examination and frequently modify or refine them once my work was underway. The constructive criticism I am hoping to receive will significantly facilitate my efforts in the future.

I have assigned identification numbers to each site; these will appear in parenthesis in the text next to each mention of the site. The same identification numbers are used to indicate the sites on the distribution maps too. As desirable as it may seem, I could not arrange the sites in alphabetical order and I only somewhat managed to use consecutive numbers for the sites within the same geographical or archaeological units. The constant expansion of the list, the continual addition of sites that were newly discovered or had for some reason been excluded previously, made this impossible. As a basic reference, I used a map compiled in 1938 by the Hydrographic Institute of the Hungarian Royal Ministry of Agriculture showing both water-free areas and the regions permanently or temporarily underwater before water management measures were taken. This map obviously does not correspond exactly to the 10th-11th century conditions, but as no such map exists, it made sense to use this one. I believe the map is adequate in helping me to spot major tendencies in the placement of cemeteries.

I do not consider classification of the sites according to ethnic groups, as proposed by Hampel, or according to social strata or chronology, as introduced by Béla Szőke, well suited to the further study of the remains from this period. The closest approach to mine is the system devised by László Kovács, which uses the number of graves in a cemetery and the length of time the cemetery was in use as the basis for classification. However, I could not use even this system in its original form. The main reason is that Kovács's method is suitable for interpreting cemeteries either completely or mostly excavated, but 95% of the cemeteries I deal with are not of this type. Therefore, I arranged the sites in their present states into four chronological categories:

Group I comprises sites dated to the 10th century, and probably to the first seven to eight decades, based on our present knowledge. The artefacts are "classic" Conquest-Period objects and do not include variations that appeared in the first decades of the 11th century. Naturally I was aware that some of the objects (penannular hair lock-rings, wire bracelets with round cross-sections, ball buttons, small costume mountings with pendants, archery equipment, horse harness, etc.) have been well documented from the middle of the 11th century, but in this case (too), I used as a basis the overall picture provided by the entirety of the known finds.

Group II comprises those sites from which artefacts that can be dated to middle of the 10th century to the end of the first third of the 11th century have been found (trapezoidal shouldered stirrups, double-edged swords, axes and cleavers with stays for shafts, earrings with grape bunch pendants, pear-shaped and coiled lock-rings, "early" type lock-rings with S-shaped terminals, thin twisted wire torques and bracelets, animal head bracelets, earrings with spiral pendants, Köttlach II type objects). However, coins issued by rulers after (Saint) Stephen I (997/1000–1038), ribbed lock-rings with S-shaped terminals, foiled beads with a carved cubed pattern, and fluorite beads were absent.

Group III comprises those sites from which objects dating from the 10th century to the end of the 11th or early 12th centuries as well as coins issued by Árpád-Age rulers were unearthed.

Finally, Group IV is made up of cemeteries that yielded only 11th century finds.

I avoided any ethnic of social classifications with the exception of a few characteristic cases (for which I raised the possibility). In the case of some graves particularly rich in grave goods, I very tentatively suggested the deceased may have belonged to the tribal-clan aristocracy, knowing that even very cautious conjecture will invite challenges.

In constructing each chapter, I strove to present the main natural topographical characteristics of the region in question, relying strongly on the relevant achievements of geography. I then provided a brief introduction of each site followed by an overall evaluation, and wherever possible, I divided the sites into regional, archaeological groups. I briefly characterized the 9th century archaeological remains in the area or recorded the absence of such. Finally, wherever possible and necessary, I tested my results against the relevant historical sources or, more often, against mere hypothesis.

IX.2. THE RESULTS OF MY RESEARCH

The number of cemeteries whose period of use is limited to the 10th century is more than double that of cemeteries in use from the second half (mostly from the last third) of the 10th century to the first third of the 11th century or those in continuous use throughout the 11th century (and perhaps into the first third of the 12th century). These proportions shift even more if we include isolated graves. Most of the sites contain very few graves (2 to 26). A portion of them have between 31 and 90 graves, and a scant number have 105 to 115. Not only in the region I studied but in the entire Carpathian Basin, the cemetery of Sárrétudvari-Hízóföld, with its 262 graves, stands out among those burial grounds in use in the 10th century. The larger cemeteries with either 31–90 or 105–144 graves indicate village-like settlements in use for longer periods of time, although this did not mean that these communities were more populous than the others. After all, the larger number of people buried may result from the longer period in which the settlement was inhabited or from the individual organizing principles of the communities.

My studies of the microregions produced the following results: the Transylvanian sites can be divided into three groups based on the structure of the cemeteries, the length of time they were in use, and the number of graves; these groups are also geographically distinct. We know of two partially damaged sites, each with a destroyed grave (Csíkzsögöd/Jigodin, Eresztevény/Eresteghin). Our present information tells us that in northern Transylvania there was just one community (in the area of Kolozsvár/Cluj) with a small population consisting predominantly of well-armed men bearing insignia of rank, whose material remains link it strongly to contemporaneous groups in the Upper Tisza region. The Kolozsvár community's connection to the local Slav population (the Szilágynagyfalu group) is not clear. This population may have lived on the Szamos terraces, next to the Antique settlement of *Napoca* from the first third of the 10th-century until the 970s-980s. Settlers may have arrived in the region in more populous waves only in the first half of the 11th century, but these communities buried their dead in church cemeteries (Kolozsmonostor/ Cluj-Mănăştur, Doboka/ Dăbâca, Kolozsvár/ Cluj-Main Square). We do not know of any cemeteries in southern Transylvania whose use was limited to just the first two-thirds or three-quarters of the 10th century or that were opened in the first half of the century. The sites in the *Déva–Marosgombás* group yielded material remains of a community that opened its cemeteries of 70-100-130 graves in the middle or second half of the 10th century alongside the middle reaches of the Maros River, and presumably abandoned them in the first or second decades of Stephen I's rule (997/1000–1038). These cemeteries had a high proportion of armed men; among the artefacts, double-edged swords and, among the horse harness, trapezoidal shouldered stirrups stand out. Insignia of rank, however, are completely absent. Use of the following among girls and women was not characteristic: earrings with bead-row pendants, braid ornaments, bullate rings, band bracelets with widening ends, caftan mounts either with pendants or made of large pressed metal sheets, rhombus-shaped clothing adornments, and boots with metal mounts. Not only was horse harness adorned with rosettes absent from the graves of women, but so too were any kinds of horse remains. Not once were 10th-century Muslim, Byzantine or western European coins found next to the dead. A significant feature was the lack of new types of jewellery that were widespread in the Carpathian Basin at the turn of the millennium (lock rings with twisted or S-shaped terminals, torques and bracelets that were braided or had rhombus-shaped cross sections, bracelets with animal heads, etc.); also absent were coins issued by 11th-century Árpádian rulers. However, a large number of Köttlach-type jewellery of Byzantine or Balkan origins were found as well as single bar bits. All of this suggests that the leaders of this mixed population settled their people partly in the Transtisza region (east of Tisza River) and partly in the western area of the Carpathian Basin in the region of Gyulafehérvár/Alba Iulia. The next large settlement wave, which resulted in cemeteries with several hundred graves, arrived at the turn of the millennium. The new arrivals sometimes kept themselves separate from the populations already there (e. g. Vajdahunyad/ Hunedoara, Várfalva/Moldoveneşti). Elsewhere, they shared cemeteries with the local Bulgarian and Slav peoples, mainly in the area of Gyulafehérvár/Alba Iulia.

Along the Maros River into southern Hungary, the archaeological face of the region is characterised by the cemeteries of the Nagyősz/Tomnatic–Algyő–Balotaszállás cemetery group: cemeteries (burial grounds) with a small number of graves that were in use for a short period of time and were often in close proximity to each other. Sites in use for a longer period of time and with more graves were rarer (Algyő, Sándorfalva). Without question, the highest concentration of sites is found in the northern part of the Tisza–Maros/Mureş–Aranka/Aranca triangle, and continuing from there, in the area from Szeged to Kiskunhalas. Here horse burials and graves with horse harness are characteristically frequent. Common among the grave goods of men were pieces of archery equipment, but sabres, axes/hatchets

and spears and also insignias of rank were rare. Prominent clothing accessories of wealthy women were caftan and shirt collar mounts with pendants. The types of objects (trapezoid-shaped shouldered stirrups, earrings with grape bunch pendants, bracelets with animal heads, swords with sabre hilts), numismatic information and radiocarbon measurements indicate that the last period in which the sites in this group were in use was the second half of the 10th century. The cemeteries along the Maros River in the broader area of Arad present a completely different picture. In the area along the Maros extending from Németkomlós/Comloşu Mare to Arad, there is no evidence, aside from a woman's grave containing horse harness with a rosette decoration in Németszentpéter/Sânpetru German, of small cemeteries of short-lived settlements (szállás). There is evidence, however, of sites in presumably continuous use from the 10th century onwards. An area free of any artefacts runs from the Maros and Aranka rivers southwards. While the area of the group enclosed by the sites of Hodony/Hodoni–Vejte/Voiteg–Versec/Vršac does have 10th-century cemeteries of short-lived settlements (Újvár/Uivar, Újszentes/Dumbrăviţa, Csák/Ciacova) in smaller numbers, signs indicate that there were village cemeteries in continuous use in the 10th and 11th centuries (Hodony) in this region, which lies between the waterways of the Béga/Bega, Temes/Timiş and Berzava/Bârzava and their tributaries and the Krassó–Szörény ore mountains. The data from the area to the south, the Alibunár wetland, is very unreliable; we do not know about any graves aside from some stray finds. We know of only one find from the entire middle region of the Banat, the grave of a wealthy woman in Ernőháza/Banatski Despotovac, located along the lower reaches of the Temes. Aside from this, there are no traces of 10th-century cemeteries in this region, and not for a lack of research. In the end, we can state that in the region of the Banat to the south of Törökbecse/Novi Bečej–Ernőháza–Vejte there is at present not a single professionally excavated 10th-century grave.

We can also state that to the north of the Maros, in the area of the Tisza–Maros–Körös confluence, the 10th-century inhabitants did not settle in a uniform manner. The vast majority of the cemeteries create smaller or larger groups in the floodplains of the Tisza, Maros and Körös, although the inner plains had far fewer settlements. The cemetery type containing fewer burials, 1-20, has been found in the Transylvanian Plain enclosed by the Tisza–Maros–Körös rivers, in a strip that stretches from Mindszent and the southern part of Szentes to the districts of Gádoros and Orosháza and on to Kunágota and Sikló. Along the Körös, from Kunszentmárton to Szarvas and all the way to Békéscsaba, similar cemeteries, although yielding less lavish grave goods than those mentioned above, and isolated (?) graves can be found. This type of cemetery provided the richest artefacts at the two endpoints of the strip: to the northwest we have Gádoros, Eperjes, Szentes-Borbásföld, Szentes-Derekegyháza and perhaps the partially destroyed sites of Nagymágocs, while in the southwest we find a concentration in Kunágota, Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor and Sikló, to which we can add the graves of Mezőmegyer, Békéscsaba and Sarkad, which contain horse harness decorated with rosettes. The male graves with belts with silver gilt mounts and female graves containing clothing with precious metal ornaments and horse harness adorned with rosettes presumably belonged to members of the tribal-clan aristocracy and suggest the existence of regional centres. Use of this type of cemetery established during this short period of time (several years or one or two decades) came to an end at the latest around the turn of the millennium, although we find an example of this type from the 11th century too (Makó-Igási-járandó). Isolated graves and cemeteries with few burials, however, were not typical in the south-western part of the region, in the area of Hódmezővásárhely. At the most, the Sajtény cemetery on north shore of the Maros River might have been of this type. We do not know of any sites that were in continuous use from the early 10th century to the end of the 11th in the inner territory of the Transylvanian Plain.

In the north-western part of the region, in the district of Szentes, Szegvár and Nagymágocs, next to the 10th-century cemeteries with small numbers of burials, were those with larger numbers (around 100-150 graves); the remains of communities that had settled for a longer time were also present. The artefacts found were considerably more modest than those from the above-discussed cemeteries. Although graves containing horse harness and (in varying proportions) those of deceased women wearing clothing with silver adornments and jewellery were indeed found in this group too, the majority of burials contained only a few (Szentes-Szentlászló, Imre Tárkány-Szűcs's land, Szentes-Nagyhegy, Szentes-Kossuth Street, Szegvár-Oromdűlő, Hevesi/Purger land) or no goods at all (Magyartés-Zalota, Szegvár-Szőlőkalja). A similar distribution of the individual objects in the finds occurs in the cemeteries of the permanently settled communities, which were used in both the 10th and 11th centuries. Horse burials and those with horse harness belonging to women using silver clothing ornaments or men with archery equipment have been unearthed in a portion of the partially destroyed cemeteries (Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II, Szentes-Kistőke, Libahalom, Fábiánsebestyén-Csárdahalom); one of the horse burials at the confluence of the Nagymágocs and Mágocs Stream even yielded silver gilt belt mounts. The early period of the other cemeteries was also characterised by graves with few or no grave goods (Szentes-

Szentilona, Szentes-Kaján, Szegvár-Oromdűlő, Szegvár-Erdei F. Street). 10th-century cemeteries similar to those with more graves but fewer goods have been found in smaller numbers in the area of Hódmezővásárhely and the region of Mezőberény–Gyula and in larger numbers in the territory between Gyoma and Kunszentmárton. In the male graves we find at the most archery equipment and horse horness and more rarely horse bones, and in the female graves more modest jewellery sets occasionally accompanied by clothing adornments made of thin, pressed metal sheets. 10th–11th century cemeteries in continuous use, aside from a few dubious or disputed sites, have typically not been found in Hódmezővásárhely, the region of Gyoma–Kunszentmárton or the Transylvanian Plain. Besides the group of sites in the area of Szentes, enclosed by the Tisza–Maros–Körös Rivers, only the cemeteries in the above-mentioned strip of land between Mezőberény and Gyula are of this type that indicates the long-term settlement of a population.

In terms of locations and assemblages, the mosaic-like nature familiar from the Banat and the Maros-Körös region continues to the north and east of the Hármas-Körös River with one difference: burial grounds similar to those of the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group have not been found here. Remains from the areas of Nagykunság, Hortobágy, Nagy-Sárrét, Hajdúság and Hajdúhát (aside from a few local phenomena) can be considered uniform. The sites are located along the riverbeds of the larger rivers (Tisza, Sebes-Körös, Berettyó, Hortobágy, Tócó, Kösély), enclosed by the Hortobágy and Nagy-Sárrét wetlands. Isolated graves or small cemeteries (2-27 graves) characterise the entire area, which has shown to have been in continuous use until the end of the 10th century. An exception is the large cemetery with 262 graves in Sárrétudvari-Hízóföld. Those sites that were still in use at the end of the 10th century indicate communities that had settled for a longer duration in any period in the 10th century and perhaps originally had a larger population. The possibility of continuous use in the 10th–11th centuries is suggested by another 8 to 10 sites that were either partially destroyed or whose context is unclear, but which certainly belong to this group. These latter sites are found next to Püspökladány-Eperjesvölgy and Hajdúszoboszló-Árkoshalom, mainly along the stretch of the Sebes-Körös valley between Nagyvárad/Oradea and Komádi, in the area of Dévaványa and Túrkeve and also in the narrower district of Bihardancsháza and Bakonszeg. Evidence suggests that in the 11th century, people clustered in a smaller number of larger, more populous villages for a longer period of time than in the past. In general, with respect to the material remains, there was a high number of men buried with weapons especially in isolated graves and cemeteries with fewer burials, although they were also found in cemeteries belonging to a few larger communities (such as the above-mentioned Püspökladány-Eperjesvölgy and Hajdúszoboszló-Árkoshalom), with these sites concentrated in a few districts. Among them, the district of Sárrétudvari–Püspökladány–Hajdúszoboszló and the strip along the Sebes-Körös River from Magyarhomorog to Bihar-Somlyóhegy/Biharea-Şumuleu and Nagyvárad/Oradea stand out. For the most part, male graves containing insignias of rank are clustered in these parts, although they can be found scattered throughout the entire region. Objects signifying rank consist almost exclusively of belts with metal mounts; only in Nagykunság or on its perimeter were sabretache plates found (in Ecsegfalva-Bokroshalom and a sabre fragment with silver gilt fittings from an unknown site in the area of Tiszafüred). The most lavish finds from male graves were the fragmented, damaged grave goods from Kétpó and Geszteréd. In the entire region, female graves typically contained a large number of clothing ornaments, especially pressed metal fittings, round spangles, rhombus-shaped clothing adornments and small mounts with pendants. Braid ornaments, either cast or made from metal sheets, were among the most popular and widespread pieces of jewellery. Boots decorated with mounts were rarer and caftan fittings with pendants were found in only two sites in Mezőtúr. 10th-century coins were rare throughout the whole region. A very interesting phenomenon was the frequency of horse burials and those with horse harness. The number was very high, although women's graves containing horse harness were scattered throughout the whole region. Also interesting is the absence of the trapezoidal shouldered stirrups in the Nagykunság region extending to the Tisza, although they were popular and widely used in the other parts of the region. This object was also absent from the areas of Hajdúböszörmény and Geszteréd. Horse harness mounts decorated with rosettes were found only sporadically in this region, in Hencida and Ártánd in the south-east and in Kétpó in the south-west.

In addition to the relative uniformity of the finds, the profiles of certain local groups emerged in varying degrees of clarity. The lavish male and female burials in Kétpó and Mezőtúr indicate that the tribal-clan aristocracy had established lodging in this district. Isolated graves, small cemeteries of short-lived settlements and larger village cemeteries all appeared along the Sebes-Körös River from Déványa and Szeghalom to Nagyvárad/Oradea throughout the 10th century. Some of the large village cemeteries were in use until the end of the 11th century. A very similar picture emerged for the valley of the Berettyó River from Püspökladány–Sárrétudvar, Berettyóújfalu and Hencida. In both of these regions, significant numbers of graves of the warrior class were unearthed. The third such strip

of land containing sites runs along the Kösély River from the district of Hajdúszoboszló to the east, all the way to Derecske. These three areas, all with identical characteristics, converged along the eastern perimeter of Nagy-Sárrét. In contrast, in Nagykunság and the Hortobágy as well as in the strip where Hajdúhát and Nyírség meet and the region of Hajdúböszörmény and Geszteréd, only isolated graves and 10th-century cemeteries with a small number of graves can be found. Artefacts typical of the last third of the 10th century have not been found at all in this area. Weapons and belt mounts from male graves and silver gilt clothing ornaments from female graves can be dated to the first half of the 10th century based on our present knowledge. The finds from the Hajdúböszörmény–Geszteréd region are closely tied to the Upper Tisza region, and within this to the Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs group. This is particularly true for the Geszteréd grave. Since not even one of the cemeteries among them is completely or almost completely excavated, I cannot discuss this set of problems in any greater detail.

Unlike in other areas, in the Transtisza region (territory east of the Tisza River) examined thus far, cemeteries dating to the decades around the turn of the millennium were not at all typical. This is precisely why the cemetery cluster stretching from the region of Hajdúdorog, Hajdúnánás and Kálmánháza to Nyíregyháza and along the southern perimeter of Rétköz to the border of Ágcsernyő and Tiszasalamon stands out in a rather pronounced way. The majority of the cemeteries there have 100-150 graves and none are earlier than the mid-10th century. No objects indicating rank can be found among the finds. Use of 10th-century coins, women's clothing ornaments made of precious metals, braid ornaments. band bracelets with rounded terminals, bullate rings, and horse harness with rosette decorations are not typical either. However, double-edged swords, pectoral crosses, early type lock rings with S-shaped terminals, earrings with spiral pendants, Byzantine-type earrings, twisted wire bracelets, bracelets with animal heads and trapezoidal shouldered stirrups do appear among the remains. It seems that the majority of cemeteries were closed in the first third of the 11th century, although especially in the area of Hajdúdorog, some were still in use until the end of the 11th or first third of the 12th centuries. This strip was not settled or only sparsely in the first half of the 10th century, with southern Rétköz the only exception. In the area occupied by this group, row cemeteries opened in the 11th century were rare. In its "pure" form, this brief description is valid primarily for the sites in the area of Nyíregyháza and the central and eastern strip of Rétköz extending to Tiszasalamon. The area of Hajdúdorog (where cemeteries existed from the mid-10th century onwards) in many respects can be considered a transitional zone moving toward the kind of cemeteries classified by me as the Tiszadob–Ibrány–Tiszasalamon group. The 35 sites in this group can be organized into three basic chronological layers.

Aside from several partially destroyed sites of uncertain origins, but perhaps opened in the first half of the 10th century, a portion of these sites can be dated to the second half of the 10th century and generally contained about 90 to 144 graves, although a few had a much smaller number. A larger portion were used from the middle of the 10th century to the second half of the 11th; these cluster in the western part of Rétköz. A typical, completely excavated example is known from Ibrány-Esbóhalom. Numerous cemeteries with a large number of graves and opened in the 11th century can be observed chiefly in the Nyíri Mezőség region. In general, we can state that a scant number of graves with weapons have been found in these sites, insignia of rank were rare (a few graves had belt mounts and only one had sabretache plates), as were horse burials and graves with horse harness. The earliest layer of artefacts typically contained objects from the second half of the 10th century. The apparel of wealthier women is characterized by clothing ornaments made of various precious metals, including caftan mounts with pendants. However, a significant number of the deceased (40 to 60%) were not buried with goods made of durable material. The number of graves per site was relatively high, reaching 100 to 150 in the 10th century and at times several hundred burials in the 11th century. Presumably they represent the legacy of a long-lived (village) community that had an equal ratio of men to women.

The earliest burials in the Tiszadob–Ibrány–Tiszasalamon type cemeteries coincided at the most with latest phase of the Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs group, which dated to the first third of the 10th century. The burial units in this group extend from the Nyíri Mezőség region and the eastern edge of Taktaköz (in a broader sense the confluence of the Tisza and Bodrog Rivers) to Bodrogköz and on to the areas of Tiszabezdéd, Eperjeske and Mándok. Because the sites are fragmented, it is unclear whether their distribution reached the eastern border. More research is required in order to answer the question of how sites in the Geszteréd-Hajdúböszörmény strip, which were similar in nature, dated to the same period, and had an identical composition of artefacts, were connected to this group. The sites in this group are characterized by contemporaneous cemeteries located in the immediate vicinity of one another, although isolated graves also occur, but far more rarely than in other regions. Almost every site yielded one or two male graves that were supplied in a unique manner with insignia of rank; for lack of a better term we can refer to these as graves of chieftains. All in all, the number of men buried with weapons and objects indicat-

ing rank was very high, as were the proportion of horse burials (for women and children too) and the quantity of 10th-century coins (which included an exceptionally large number of dirhems given the general numbers found in the Carpathian Basin). The graves do not contain any object types popular in the second half of the 10th century, and quite noticeably, women's clothing ornaments did not include caftan mounts with pendants. There was a significant majority of men's grave in these sites: we know of 130 men's, 70 women's and 50 children's graves from the 23 cemeteries included here, and another 51 skeletons of indeterminate sex. The number of graves without durable goods is scant. In the entire Carpathian Basin, no other group of sites has yielded such assemblages, and thus I still hypothesize that the population consisted of the leaders of the military retinue of the Hungarian chieftains who ruled in the first half of the 10th century, along with their family members, accompanying warriors and servants.

Cemeteries in the Transcarpathian Region (Ukraine) and the Szatmár-Bereg Plain can be divided into three clear chronological layers. The earliest layer dates to the first half of the 10th century and is analogous to the Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs group not only in terms of chronology but also the components of the finds. Only sporadic femaile graves have been found among the male graves lavishly supplied with weapons and insignia of rank, and thus far, no traces of burial units have been found. The small cemeteries with few graves are scattered, lying relatively far from one another. It seems that the tasks of these communities were to control strategic points, to supervise the Slav population already present at the time of the Conquest (the Lázári–Piskolt/Lazuri–Pişcolt group and the Szilágynagyfalu/Nuşfalău group) from Szolyva/Svaljava to Beregszász/Berehove, Tarpa and Csenger all the way to Kolozsvár/Cluj. Their place was taken by communities that arrived with the new settlement wave in the middle or second third of the 10th century, which left behind larger cemeteries. A portion of these had significant layers containing weapons (Tiszacsoma/Choma and some of the cemeteries in Kolozsvár), while others had more meagre assemblages (Gálospetri/Galoşpetreu). Others contained Köttlach type jewellery and thus may have belonged to non-Hungarian populations relocated from the western border region (Kismajtény/Moftinu Mic, Szalacs/Sălacea, Zilah/Zalău). This population remained in its location until the early 11th century at the most. New settlers arrived after them in the first half of the 11th century and had the type of jewellery generally known from this period (Mezőfény/Foieni, Piricse, Nyírgyulaj, Nyírkarász-Vecsekút). This period also saw the first cemeteries around churches opened in Kolozsvár/Cluj, Kolozsmonostor/Cluj-Mănăştur and Doboka/Dăbâca.

In northern Hungary we find 10th–11th century cemeteries primarily in the plains regions, but there too the entire area suitable for settlement was nevertheless uninhabited. The sites are located mainly in the river valleys, and sometimes intruded into the mountainous areas. The cemeteries were of various kinds. From the lower third of the Hernád valley, we only know of isolated graves and some partial cemeteries consisting of a few burials. We find similar sites along the lower reaches of the Sajó and its tributary, the Bódva. Next to these, however, we can observe 10th-century village cemeteries with a larger number of graves, for example, in Kistokaj. There are no traces anywhere of sites in continuous use throughout the 10th–11th centuries. Cemeteries opened in the 11th century, however, were typical. The foothills of the Bükk, without any wide river valleys, may have been sparsely populated, as people avoided the intermountain areas. Several cemeteries, now partially destroyed, in continuous use in the 10th and 11th centuries or opened in the 11th century can be found along the Tisza River. The sites are concentrated at the foothills of the Mátra Mountains, between the Eger Stream and the Tarna, as well as along the middle reaches of the Zagyva River. Isolated graves do occur but they are not typical; most of them are small, with 10 to 30 graves, and served short-lived communities, while others were larger 10th-century cemeteries with 80 to 100 graves. Traces of 10th–11th century cemeteries in continuous use have not been discovered in this region. The Hungarians who conquered the region went as far as Pétervására along the Tarna; in the Eger valley in the district of Eger, however, a more populous community settled next to the few small cemeteries with few graves. In the districts of both Pétervására and Eger, new communities arrived in the 11th century whose members included some of foreign origins who brought Köttlach-type jewellery with them. In the end, the 10th century cemeteries in the region stretching from the Hernád Valley to the Jászság were similar in terms of the number of graves, their chronology and the components of their material remains. Insignia of rank were rare and scattered and were limited to just two sabretache plates and a few sets of belt fittings. Concentrations of graves with weapons were also not typical. Female graves with lavish goods were rare, except for the circle of women using horse harness with rosette decorations in Tiszanána, Heves and in the Jászfényszaru group. Generally 20 to 30% of the graves did not contain goods.

The group of sites along the middle reaches of the Zagyva River – Gyöngyöspata, Gyöngyös and extending eastwards to Visonta és Vámosgyörk – differs markedly from the others thus far in terms of chronology

and the components of the finds. Remains referring to the first half of the 10th century are merely indicative; the majority of the cemeteries were probably opened in the 10th century (likely the second half), and, in contrast to others sites investigated in the area, their use extended into the first third or middle of the 11th century (Rózsaszentmárton-Felsőcser, Visonta-Felsőrét, Ecséd, Gyöngyöspata-Kecskekő, Lőrinci-Selypi-puszta, Vámosgyörk). In this district, the double-edged swords and trapezoidal shouldered stirrups are evidence of warriors using new types of weapons and horse harness.

People leaving behind small cemeteries with a maximum of 6 graves and lavish grave goods dwelled in short-lived communities in the valleys of tributaries flowing into the middle reaches of the Ipoly River in the first half of the 10th century (Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő, Karancsalja-Lapostető, Perse-Bérc, Piliny-Leshegy, Sóshartyán-Murahegy). Alongside them, however, more populous groups also settled whose cemeteries were in use until the turn of the millennium (Sóshartyán-Hosszútető, Sóshartyán-Zúdótető) and even until the end of the 11th century (Piliny-Sirmányhegy). In the 11th century further cemeteries were established in the area (Egyházasgerge-Sirmány, Szalmatercs-Fehérló-dűlő and the last-established cemetery of Perse-Bérc). During this same period, the area of Szécsény was populated.

The next group of sites forms an enormous semi-circle stretching from the upper reaches of the Galga River, encompassing the Börzsöny and the western spur of the Cserhát mountains and arriving at the Danube in the area of Vác. From there, the boundary continues to the mouth of the Ipoly, where it follows the riverbed first to the north and then to the east all the way to Ipolybalog. The type of 10th-century cemetery serving a short-lived community was rare in this region (Rád-Újhegy, Nógrádkövesd-Vasútállomás, Ipolyszalka). Although few, cemeteries with a larger number of graves whose use was limited to the 10th century also appeared (Penc-Tuszkolán, Szob-Ipolypart, Letkés-Iskola). The majority of cemeteries in this microregion (12 sites) were of a type rare in other regions: 10th–11th century sites that were in continuous use. The number of graves varied between 82–91–94–436. It seems that even though the cemeteries were in use for a relatively long period (80 to 160 years), the villages they served consisted for the most part of small communities of 3-5 families. The establishment and abandonment of cemeteries were not limited to short windows in the 10th and 11th centuries; instead this process took place over a prolonged period of time. Among the individual characteristics of this microregion is the relatively high number of weapon types from the second half of the 10th century: thus far 4 double-edged swords, 2 axes with stays for shafts, and 1 winged spear have been excavated from the graves.

If we try to define the overarching characteristics of the finds from the 10th–11th century cemeteries of northern Hungary, we arrive at the conclusion that, aside from smaller local groups, the remains were relatively uniform. Clusters of the characteristic weaponry layers could not be found anywhere, and as we have seen, the new types of weapons that emerged in the second half of the 10th century also concentrated in two centres: the district of the mid-reaches of the Zagyva and the lower reaches of the Ipoly rivers. Objects signifying rank were found scattered throughout the entire mid-region, but only in 14 graves. They were typically found in the largest numbers in the cemeteries between Piliny and Perse. It seems, however, that several fundamental features of female attire differed from that observed in the regions thus far examined in the Carpathian Basin. The ornaments did not include any large caftan mounts with pendants and only occasionally small mounts with pendants. Pressed metal-sheet rosettes and rhombus-shaped clothing ornaments were favoured. As far as horse burials are concerned, mostly horse bones were found in graves in the Sajó and Hernád valleys, while in the regions of Mátralja and Cserhát both horse remains and horse tack was found, while along the Ipoly River horse tack burials were typical. Trapezoidal shouldered stirrups do not seem to have been widespread in the area as only two sites are known. Another feature of the sites is the relatively small number of 10th-century coins. The mostly Italian and western European specimens were found throughout the entire region in contrast to Byzantine coins, which appeared only in the western part (from the banks of the Ipoly to Eger), and Muslim dirhems in the eastern part (from Perse to Kistokaj).

In my opinion the Middle Tisza region need not be dealt with as an independent archaeological unit. The cemeteries in Nagykunság and along the Tisza are closely related in almost every respect to the remains of the northern Hungarian region, in particular to the sites in the Heves-Borsod plains region. Cemeteries with a small number of graves and village cemeteries with maximum 150 were also typical in the 10th century. Clusters of weapons were not found here either, and most graves containing object indicating rank were located along the floodplains of the Tisza, in a strip from Tiszafüred to Tiszajenő. The same characteristics apply to women's apparel found here as to that found in northern Hungarian graves, including the total lack of caftan mounts with pendants and the sporadic occurrence of small pendant ornaments. 10th-century coins were similarly rare. Sites dating to the second half of the 10th and early 11th centuries and their characteristic object types (eg., new type weapons, trapezoidal shouldered stirrups) are completely absent from this region too. Cemeteries presumed to be in continuous use in the 10th–11th centuries were

also not typical; evidence of such have been found in the Zagyva mouth area in the district of Szolnok.

The next group of finds extend in a long strip beginning along the middle stretches of the Tápió and running through Abony–Törtel–Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunfélegyháza. To the west and east, the region of Homokhátság (sandy ridge in the influve of Danube and Tisza) all the way to the perimeter of the plain alongside the Danube and the cluster of cemeteries in the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group. In the east, in the direction of the Tisza, the sites become sparser, appearing in greater numbers only in the floodplain. The northern boundary of this region is problematic because of the fragmentary, unanalysable state of the archaeological finds of Jászság. Isolated graves as well as cemeteries with 5–7–31–34–60–130 graves characterize the 10th century; absent, however, are those cemetery types whose use was limited to the mid-10th century and the first quarter or third of the 11th century. Cemeteries with more modest assemblages, opened at a presently undetermined time in the 10th century (their early phases may have been contemporaneous with the more lavish small cemeteries), and still in use in the 11th century have been identified. Cemeteries whose establishment dates to the middle of the 11th century based on the earliest coins found, issued by King Andrew I (1046–1060), are the only indicators of a new wave of settlers. The number of graves in this cemetery containing weapons is extremely small. Some belts with metal mounts stand out as insignia of rank in male graves (Ladánybene-Benepuszta, Nagykőrös-Fekete-dűlő, Kiskunfélegyháza-Izsáki Street, Határdomb, and the only grave in the region with a sabretache plate on Radnóti Street in Kiskunfélegyháza). Thus far insignia of rank are absent from the region of Kecskemét and along the Tápió River. In contrast is the conspicuously large number of female graves with lavish grave goods in terms of both apparel groups (horse harness decorated with rosettes and clothing ornaments made of precious metals). Of the latter, the shift and caftan mounts with pendants and the clothing ornaments of pressed sheet metal were generally favoured; only the number of rhombus-shaped clothing ornaments is strikingly low. In this respect, the sites of this region are markedly different from those in northern Hungary and the Middle Tisza region. Graves containing 10th-century money were scant; however, it should be noted that in Benepuszta and on Radnóti Street in Kiskinfélegyháza several dozen coins were placed beside the deceased. Burials with horse remains and horse harness are striking for their lack of trapezoidal shouldered stirrups throughout the entire region.

A group of sites in the areas of Csongrád, Csanytelek, Felgyő és Tömörkény, on the loess plateau opposite the Hármas-Körös delta on the Danube-Tisza interfluve's side of the Böld Ferry, differ in almost every respect from those in their surroundings. It seems that in the first half of the 10th century the region was not populated; altogether three sites with sections containing 2-5 graves can be dated to this period. The change took place in the mid-century, when 16 cemeteries were opened in the region. Unfortunately they are all fragmentary, but based on the sections with 24–33–48–65 graves, the original number must have been in the hundreds or more. A portion of these cemeteries were abandoned in the first third of the 11th century, while the rest were used until the end of the century. During the 11th century, new cemeteries were opened in the area. The number of graves with weapons was scant, but we can highlight Csongrád-Vendelhalom, an area from which 4 sabres have come to light. However, insignia of rank are completely unknown from this region, and only one 10th-century coin has been found. The female clothing ornaments made of precious metal are modest; the use of small mounts with pendants was typical. Large caftan mounts with pendants, however, were not found and with one exception neither were rhombus-shaped clothing ornaments and rosette mounts for horse harness. Trapezoidal shouldered stirrups were typical among the horse harness. In the 11th century, coins issued by King Stephen I (997/1000–1038) crop up regularly as grave goods. The sites of the Csongrád–Csanytelek group are very different in nature from the archaeological horizon of the neighbouring territories (the strip of land from Tápió to Kiskunfélegyháza, and to the south, the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group). Essentially the same can be said when comparing the Csongrád–Csanytelek sites to the cemeteries located between the left bank of the Tisza and Szentes-Mindszent.

To the south of this group, separated by a strip without any artefacts, are the sites of the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group dating to the first three-quarters of the 10th century. The group comprises in part isolated graves and small cemeteries (burial grounds) with 4–13 graves lying in close proximity to each other, but separated by tens or hundreds of metres, but also a very small number of larger cemeteries with 82–105 graves (Algyő-Oil-well district no. 258, Sándorfalva-Eperjes). The finds can be dated to the first three-quarters of the 10th century. Men's weapons are limited mainly to archery equipment; badges of rank amount to at the most a few belts with mounts. The women's clothing ornaments are rich in precious metals and include both caftan mounts with pendants and rosette-shaped horse harness mounts. The jewellery, however, is average, and truly artistic productions are rare among them. In the end, it can be said that in the first 70 to 80 years of the 10th century, small, mobile communities who frequently changed locations

lived in the area of the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group. Some of them, for unknown reasons, established more populous, village-like settlements. Today we do not know whether these same communities occasionally returned to a certain burial ground to inter their dead. On the other hand, there is no question that these burial grounds, or some of them, came back into use during these decades. A good example, although based on fragmentary information, is the site of Szeged-Öthalom. In my opinion, the tendency outlined here was valid during the first 70 to 80 years of the 10th century in the area of the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group. It thus follows that we cannot exclude those sites that can be dated to the third quarter of the 10th century based on archaeological, numismatic and C14 examinations. In these cases, it had previously been supposed that the population arrived in southern Hungary from the Upper Tisza region in the middle of the century, and then, after a brief lodging, moved on to an unknown place. This brief period of residence was thought to be the reason for the seemingly disjointed, incomplete, abandoned nature of the cemeteries (burial grounds). As we now see, these sites form an integral part of the general archaeological picture of the region; the historical hypothesis constructed around them is no longer plausible.

On the plain along the Danube in the first half of the 10th century, isolated graves or sites with fewer than 100 graves are typical. There are few graves with a greater proportion of men and no significant layers of warriors were found. Badges of rank are rare and scattered, mostly in the form of belts with mounts. Of the sabretache plates, only those of Izsák-Balázspuszta can be dated to this period. Small mounts with pendants predominate among women's apparel, but larger versions of the caftan mount also occur. Only the rhombus-shaped clothing ornaments are rare. Women's graves with rosette-decorated horse harness mounts were also found. Coins were rarely left as grave goods in the 10th century and are limited mostly to western European specimens. Those cemeteries that were in use from the mid-10th to the first third of the 11th century indicated significant migration of people and point to the settlement of groups with at least somewhat different traditions based on at least four different cemetery variations. Cemeteries considered in continuous use in the 10th–11th centuries are not typical except for Csepel Island, where to this day only sites of this kind have been found.

We have little and incomplete information from Bácska/Bačka, but this suggests that from an archaeological perspective this geographical unit should be dealt with together with the Danube plain. The cemeteries in continuous use in the 10th and the 10th–11th centuries along the Danube River were found in the greatest numbers in the area of Vajas River and Mosztonga/Mostonga. The banks of the Tisza in Bácska were settled in the second half of the 10th century, while only 11th-century sites are known from the interior of Bácska. The only exception is a strip of land touching on the sand ridge between the Danube and the Tisza.

Briefly summarizing the results thus far, I believe the location of the sites indicate that the Conquering Hungarians did not occupy the entire region, and not even the entirety of those areas suitable to their lifestyle. In the first third of the 10th century, isolated graves, cemeteries with a small number of graves (generally fewer than 30) and those with more, but fewer than 100, were typical (to varying degrees depending on the region). Sites with 100-150 graves were rare. The size of the cemetery in Sárrétudvari-Hízóföld (which was in use until the end of the century), with its 262 graves, seems to be somewhat extreme. The use of smaller cemeteries, however, was not limited to his period; we find such burial grounds at the turn of the millennium, and even in the 11th century. It seems that most of the contemporary populations lived in small settlements consisting of just a few families. These communities, however, in the early period established unique cemetery types in some regions: the Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs consisting of contemporaneous burial grounds lying just a few metres from each other or the Nagyősz–Algyő–Balotaszállás group also comprising graves and small grave groups located several hundred or even just several tens of metres from each other. These and the cemeteries of varying sizes and lavishness, dating to the same period in the area of Sárrétudvar suggest one direction of future research: to uncover the hierarchical relationship among these sites. After the middle of the 10th century and during the 11th century, several waves of settlers took possession of these hitherto unsettled territories and lands abandoned by earlier inhabitants in what was certainly a somewhat organized manner. The number of graves in the cemeteries grew steadily; in the 11th century there were sites with several hundred graves. Sometimes these are found very close to each other, indicating a densely populated area.

X. LELŐHELYEK JEGYZÉKE

1. Marosgombás/Gâmbaş/-Kiss Magura nyergén (Ro)
2. Kolozsvár/Cluj-Napoca/Klausenburg/-Zápolya u. (Ro)
3 Kolozsvár/Cluj-Napoca/Klausenburg/-Szántó u./-Strada Plugarilor (Ro)
4. Kolozsvár/Cluj-Napoca/Klausenburg/-Kalevala u. (Ro)
5. Várfalva/Moldovaneşti/Burgdorf/-Jósika Gábor kertje (Ro)
6. Magyarlapád/Lopadea Nouă/-Gorgány (Ro)
7. Marosnagylak/Noşlac/-Vízpompa (Ro)
8. Vajdahunyad/Hunedoara/Eisenmarkt/-Kincseshegy (Ro)
9. Déva/Deva/Schlossberg/-Micro 15 (Ro)
10. Szászváros/Orăştie/Broos/-Pemilor domb/-Dealul Pemilor (Ro)
11. Maroskarna/Blandiana/Stumpach/-B temető (Ro)
12. Maroskarna /Blandiana/Stumpach/-C temető (Ro)
13. Eresztevény/Eresteghin/-Zádogostető (Ro)
14. Csíkzsögöd/Miercurea Ciuc (Ro)
15. Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Császár forrása (Ro)
16. Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Zalatnai út, Mentőállomás/-Staţia de Salvare (Ro)
17. Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Vadászok utcája (Ro)
18. Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Brânduşei utca (Ro)
19. Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Poklisa (Ro)
20. Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Római katolikus katedrális
21. Perjámos/Periam/Periamosch/-Régi posta u. (Ro)
22. Sajtény/Şeitin (Ro)
23. Arad-Csálya (Ro)
24. Zimándújfalu/Zimandu Nou/-Földvári puszta (Ro)
25. Arad-Újarad (Ro)
26. Magyarpécska/Pecica/Petschka/-Nagysánc (Ro)
27. Nagylak/Nădlac/-Téglaégető (Ro)
28. Öthalom/Glogovác/Glogowatz (Ro)
29. Németszentpéter/Sânpetru German/-G.A.S. telep (Ro)
30. Fönlak/Felnac (Ro)
31. Németszentpéter/Sânpetru German/-Homerák-adomány (Ro)
32. Németszentpéter/Sânpetru German/-Marhák forrása (Ro)
33. *Törölve*
34. Németszentpéter/Sânpetru German/-szórvány (Ro)
35. Németszentpéter/Sânpetru German/-Római sáncok (Ro)
36. Csanád/Cenad/Groß Tschanad/-Görögkeleti hitközség földje (Ro)
37. Csanád/Cenad/Groß Tschanad/-Pojána III. dűlő (Ro)
38. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, II. halom (Ro)
39. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, III. halom (Ro)
40. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, IV. halom (Ro)
41. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, V. halom (Ro)
42. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, VIII. halom (Ro)
43. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, IX. (Hunca Mare-) halom (Ro)
44. Óbéba/Beba Veche (Ro)
45. Keglevichháza/Cheglevici/Keglewitschhausen/-Fuchs-gyűjtemény (Ro)
46. Keglevichháza/Cheglevici/Keglewitschhausen (Ro)
47. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa, I. halom (Ro)
48. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa, V. halom (Ro)
49. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa, VI. halom (Ro)
50. Óbesenyő/Dudeştii Vechi/ Altbeschenowa, Dragomir halma (Ro)
51. Kiszombor-B temető
52. Kiszombor-C temető
53. Kiszombor-E temető
54. Kiszombor-F temető
55. Kiszombor-Juhoshalom
56. Kiszombor-Téglavető
57. Deszk-A temető/Deszk-Ambrus J. földje
58. Deszk-D temető
59. Deszk-E temető/Tukakovics Gyorgye
60. Deszk-1. számú olajkút
61. Klárafalva-B temető
62. Klárafalva-Faragó-föld
63. Szőreg-Homokbánya
64. Ószentiván-Tiszasziget
65. Kübekháza-Bálint A. tanya
66. Majdán/Majdan (Srb)
67. Rábé/Rabe/-Anka-sziget (Srb)
68. Oroszlámos/Banatsko Arandelovo/-Vasútállomás (Srb)
69. Bocsár/Bočar/Botschar/-Budzsák (Srb)
70. Tiszatarros/Taraš (Srb)
71. Ernőháza/Banatski despotovac/Ernsthausen (Srb)
72. Törökkanizsa/Novi Kneževac/Neu Kanischa (Srb)

73. Hódegyháza/Jazovo (Srb)
74. Kikinda/Kikinda/-Galád-dűlő (Srb)
75. Karlova/Novo Miloševo (Srb)
76. Pusztavizesdia/Vizejdia/Wiseschdia/-X. halom (Ro)
77. Nagyősz/Tomnatic/Triebswetter/-Kleine Hügel (Ro)
78. Nagyősz/Tomnatic/Triebswetter/-község déli határa, téglagyár agyagbányája (Ro)
79. Nagyteremia/Teremia Mare/Großteremin/-Stockföld (Ro)
80. Pusztavizesdia/Vizejdia/Wiseschdia/-III. halom (Ro)
81. Nagykomlós/Comloşu Mare/Großkomlosch (Ro)
82. Újvár/Uivar/Neuburg an der Bega/-Gomila (Ro)
83. Újszentes/Dumbrăviţa/Neußentesch (Ro)
84. Hodony/Hodoni/Hodon (Ro)
85. Temesliget/Pădureni/-Templomdomb (Ro)
86. Temesvár/Timişoara/Temeswar/-Csóka erdő (Ro)
87. Csák/Ciacova/Tschakowa (Ro)
88. Vejte/Voiteg/Woiteg (Ro)
89. Detta/Deta (Ro)
90. Törökbecse/Novi Bečej/Neu Betsche/-Matéj-puszta/-Matejszki brod (Srb)
91. Szeghalom-Korhány
92. Versec/Vrsac/Werschetz/-ismeretlen lelőhely (Srb)
93. Vajka/Vojka (Srb)
94. Batajnica (Srb)
95. Mozsor/Mošorin/Moschorin (Srb)
96. Mohol/Mol (Srb)
97. Felsőhegyes/Gornji breg/-Tűzoltószertár (Srb)
98. Zenta/Senta-Paphalom II. (Srb)
99. Nagylak-Csanádpalotai határ
100. Nagylak-ismeretlen lelőhely
101. Makó-ismeretlen lelőhely
102. Maroslele-Kuzslic telek
103. Maroslele-Bíró I. földje
104. Maroslele-Temető
105. Békéscsaba-Mokri/Gorka-tanya
106. Szőreg-Péli-féle szélmalomdomb
107. Tápé-Lebő
108. Tápé-Malajdok-B
109. Germán/Gherman (Ro)
110. Muszka/Mâsca (Ro)
111. Arad/Arad/-Gáj (Ro)
112. Makó-Igási járandó
113. Hajdúböszörmény-Fekete-dűlő
114. Deszk-I temető
115. Deszk-T temető
116. Pancsova/Pančevo/Pantschowa/-Új téglaégető (Srb)
117. Péterréve/Bačko Petrovo Selo (Srb)
118. Titel (Srb)
119. Versec környéke/Vršac/Werschetz (Srb)
120. Kovaszinc/Covasânţ (Ro)
121. Világos/Şiria/Wilagosch/-Balta Jâtei (Ro)
122. Sikló/Şiclău/-Gropoaie (Ro)
123. Gyulavarsánd/Vărşand/-Laposhalom (Ro)
124. Kisjenő/Chişineu/Criş/-Dohányos (Ro)
125. Csárdaszállás-Hanzély-tanya
126. Mezőberény-Bodzás-halom
127. Mezőberény-Kér-halom
128. Mezőberény-Körös-híd
129. Mezőberény-Békési út
130. Békés-Tarhos, Városerdő-dűlő
131. Békés-Völgypart
132. Békés-Povádzug
133. Békés-Hidashát
134. Békés-Rosszerdő laposa
135. Békés-Soványhát [ma: Murony-Soványhát]
136. Békéscsaba-Mezőgazdasági Szakiskola
137. Békéscsaba-Erzsébethely, Báthori utca
138. Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya
139. Békéscsaba-Gyógyszertári központ
140. Békéscsaba-Sírhalom
141. Szabadkígyós-Pál liget
142. Szabadkígyós-Tangazdaság
143. Újkígyós-Skoperda-tanya
144. Doboz-Faluhely
145. Doboz-Katonai tábor
146. Sarkad-Peckesvár
147. Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő
148. Gyula-Téglagyár
149. Gyula-Kálvária-domb
150. Gyula-Nagy Szabados J. tanyája
151. Gyula-Vármegyeház udvara
152. Gyula-Fövenyes
153. Kunágota-Boldog A. földje
154. Medgyesegyháza-Uhrin A. földje
155. Medgyesegyháza-Kétegyházi út
156. Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor
157. Elek-Téglagyár
158. Nagyszalonta/Salonta/-Halom domb (Ro)
159. Nagyvárad /Oradea/Grosswardein/-Szálka terasz (Ro)
160. Komádi-Közös liget
161. Nagyvárad/Oradea/Grosswardein/-Ferenc József laktanya
162. Köröstarján/Tărian/-Csordás-domb (Ro)
163. Dévaványa-Sártó, Tímár F. halma
164. Dévaványa-Sima-sziget
165. Dévaványa-Fudéri-dűlő
166. Ecsegfalva-Bokroshalom
167. Szeghalom-Kovács-halom
168. Szeghalom-Dondorog
169. Vésztő-Kót-puszta
170. Békésszentandrás-Pálinkás-ér
170a. Békésszentandrás-Homokos
171. Endrőd-Szujókereszt
171a. Endrőd-Öregszőlők
172. Örménykút-Szilai-halom

173. Szarvas-Szappanos
174. Szarvas-Filyó-halom
175. Szarvas-Tomasovszki-tanya
176. Szarvas-Lómer-halom
177. Szarvas-Ószőlők, Velki-halom
178. Szarvas-Padani-tanya
179. Szarvas-Décsi-halom
180. Szarvas-Tessedik Sámuel utca
181. Szarvas-Rózsás, Molnár-földek
182. Gyoma-Kádár-tanya
183. Békésszentandrás-Mogyorós-halom
184. Csabacsüd-Szabadság utca
185. Szarvas-Kákapuszta
186. Szarvas-Egyházföld
187. Örménykút-Telek-halom
188. Gyomaendrőd-Ugari-tanyák
189. Vésztő-Bikeri
190. Öcsöd-Kováshalom
191. Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1.
192. Kunszentmárton-Kökényzug, tűzkövesi őrház
193. Kunszentmárton-Köttön-dűlő
194. Kunszentmárton-Pajor L. földje
195. Kunszentmárton-Péterszög
196. Eperjes-Kiskirályság
197. Eperjes-Nagykirályság
197a. Eperjes-Takács-tábla
198. Fábiánsebestyén-Csárdahalom
199. Fábiánsebestyén-Molnár-tanya
200. Fábiánsebestyén-Mikecz-föld
201. Gádoros-Bocskai utca
202. Nagyszénás-Vaskapu
202a. Nagyszénás-Svábföld
203. Békéscsaba-Kender utca 46.
204. Gerendás-Grjecshalom
205. Gerendás-Petőfi TSz
206. Gerendás-Vízvári-tanya
207. Orosháza-Kristó-téglagyár
208. Orosháza-Rákóczi-telep
209. Orosháza-Nagy A. tanya
210. Orosháza-Pusztai I. tanya
211. Orosháza-Pusztaszentetornya
212. Békéssámson-Posztós J. telke
213. Békéssámson-Szárazérpart
214. Békéssámson-Újosztás
215. Mezőhegyes
216. Mezőkovácsháza
217. Dombegyháza
218. Székkutas-Juhász-tanya
219. Földeák-Mártírok útja
220. Hódmezővásárhely-Barcirét, Hunyadi-halom
221. Hódmezővásárhely-Batida
222. Hódmezővásárhely-Csomorkány
223. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya
224. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya
225. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Vajnay-föld
226. Balmazújváros-Hortobágy-Árkus
227. Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szenti-tanya
228. Hódmezővásárhely-Kossuth TSz
229. Hódmezővásárhely-Nagysziget
230. Hódmezővásárhely-Rárós
231. Hódmezővásárhely-Sarkaly
232. Hódmezővásárhely-Solt-Palé
233. Hódmezővásárhely-Szakálhát
234. Hódmezővásárhely-Szőlőhalom
235. Mindszent-Korom E. földje
236. Mindszent-Koszorús-dűlő
237. Mindszent-Ludasoldal
238. Mindszent-Wimmer- és Könnyű-féle föld
239. Szegvár-Cickazug
240. Szegvár-Erdei F. utca
241. Szegvár-Kórógyszentgyörgy
242. Szegvár-Oromdűlő, Puskin TSz homokbányája
243. Szegvár-Oromdűlő, Boros-féle homokbánya
244. Szegvár-Oromdűlő, Hevesi/Purger-föld
245. Szegvár-Szőlőkalja
246. Szentes-Borbásföld
247. Szentes-Derekegyházi iskola
248. Szentes-Derekegyházi oldal, Berényi B. földje
249. Nagymágocs-Mágocs-ér
250. Nagymágocs-Homokbánya
251. Szentes-Szentilona
252. Szentes-Kaján
253. Szentes-Kistőke, Libahalom
254. Szentes-Kossuth Lajos utca
255–255a. Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II.
255b. Szentes-Kunszentmártoni út
256. Szentes-Nagyhegy
257. Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs Imre földje
257a. Szentes-Szentlászló, Kánvási S. földje
258. Magyartés-Zalota
259. Örménykút-Veres tehén dombja
260. Örménykút-Maczonkai-domb
261. Gyulavári-Uradalmi szőlők
262. Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő
263. Bihar/Biharea/-Somlyóhegy (Ro)
264. Bihar/Biharea/-Téglagyár (Ro)
265. Értarcsa/Tarcea/-Siralomhegy (Ro)
266. Gálospetri/Galoşpetreu/-Malomoldal (Ro)
267. Szalacs/Sălacea/-Várhegy (Ro)
268. Kismajtény/Moftinu Mic/-Messzelátó domb (Ro)
269. Zilah/Zalău/Zillenmarkt/-Pálvár (Ro)
270. Berekböszörmény-Református templom
271. Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca
272. Debrecen-Józsa, Clara Zetkin utca
273. Debrecen-Józsa, Klastrompart
274. Derecske-Nagymező-dűlő
275. Ebes-Templom-dűlő
276. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút

277. Hajdúszoboszló-Árkoshalom
278. Hajdúszoboszló-Bercsényi utca
279. Körösszegapáti-Pállapály
280. Püspökladány-Eperjesvölgy
281. Sárrétudvari-Hízóföld
282. Sárrétudvari-Őrhalom
283. Sárrétudvari-Poroshalom
284. Sárrétudvari-Iskolák udvara
285. Sárrétudvari-Ferendekhalom
286. Sárrétudvari-Balázshalom
287a–b. Ártánd-Nagyfarkasdomb I–II.
288. Berettyóújfalu-Földesi út
289. Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanya
290. Hajdúdorog-Temetőhegy
291. Hajdúdorog-Gyúlás
292. Hajdúdorog-Kövecses-halom
293. Hajdúdorog-Szállásföldek
294. Hajdúdorog-Vágotthegy
295. Hajdúsámson-Majorsági földek
296. Hencida-Szerdekhalom
297. Nyíracsád-Szentirmay-föld
298. Bakonszeg-Kovácsi-puszta, Nadányi-tanya
299. Debrecen-Hortobágy, Bajnok-halom
300. Debrecen-Hortobágy, Köveshalom
301. Derecske-Konyári út, Balogh J. tanyája
302. Derecske-Földesi út, Váradi Gerzson tanyája
303. Egyek-Ohat, Telekházi iskola
304. Hajdúböszörmény-Pródi-halom
305. Hajdúszoboszló-Laponyaghalom
306. Hajdúszovát-Kösélypart, Hegyeshatári halom
307. Kaba
308. Konyár-Vénkert
309a–b. Magyarhomorog-Kónya-domb I–II.
310. Nagyhegyes-Elep, Mikelapos
311. Nádudvar-Mihályhalom
312. Nádudvar-Vajózug
313. Nádudvar-Töröklaponyag
314. Polgár-Tikos-tanya
315. Újszentmargita-Koponyahalom
316. Biharkeresztes-Vasútállomás
317. Hajdúböszörmény-ismeretlen lelőhely
318. Berekböszörmény-Páldomb
319. Bihardancsháza-Halomszerdomb
320. Piricse
321. Hajdúnánás-Veres-tenger-járás
322. Tiszagyenda-Búszerző-halom
323. Kunhegyes-Négyszállási-halom
324. Tiszafüred-Pusztakócs, Hagymás-halom
325. Tiszafüred-Pusztakócs, Csattag-halom
326. Debrecen-Alsójózsa
327. Debrecen-Szabolcs u.
328. Debrecen-Vincellér u.
329. Debrecen-Szepes
330. Tiszaeszlár-Bashalom-Csengőspart
331. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I.
332. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II.
333. Tiszaeszlár-Dióskerti tábla
334. Tiszaeszlár-Hegyeshatár
335. Tiszaeszlár-Vörösmarty utca
336. Tiszaeszlár-Sinkahegy
337. Tiszaeszlár-Újtelep
338. Tiszalök-Fészekalja-dűlő
339. Tiszalök-Halmi-birtoktest
340. Tiszalök-Halmi-domb
341. Tiszalök-Halmi-part
342. Tiszalök-Kisfás tanya
343. Tiszalök-Kövestelek
344. Tiszalök-Rázompuszta I.
345. Tiszalök-Rázompuszta II.
346. Tiszalök-Rázompuszta III.
347. Tiszalök-Vajasdomb
348. Tiszalök-Vay-kastély
349. Tiszavasvári-Aranykerti tábla
350. Tiszavasvári-Deákhalom
351. Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart
352. Tiszavasvári-Kincsespart
353. Tiszavasvári-Nagy Gyepáros
354. Tiszavasvári-Nyíregyházi úti tanyák
355. Újtikos-Demeteri gödrök
356. Tiszadob-Sós-szék
357. Anarcs-Czóbel-birtok
358. Beszterec-Gyalap-tanya
359. Buj-Gyeptelek
360. Demecser-Borzsova-puszta
361. Döge-Kertek alja
362. Döge-Kishegy
363. Gáva-Szincsedomb
364. Gáva-Vásártér
365. Gégény-Vasútállomás
366. Gégény-Vasúti őrház
367. Ibrány-Esbóhalom
368. Kék-Telek-dűlő
369. Nagyhalász-Homoktanya
370. Nagyhalász-Zomborhegy
371. Pátroha-Szőlőskert
371a. Pátroha-Bajor-hegy
371b. Pátroha-Kuklás-domb
372. Rétközberencs-Paromdomb
373. Szabolcsveresmart-Szelérd-domb
374. Szabolcsveresmart-Tisza-part
375. Tiszabercel-Diófa-lapos
376. Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola
377. Tiszabercel-Ráctemető
378. Tiszabercel-Újsor
379. Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő
380. Tuzsér-Boszorkányhegy
381. Nagycserkesz-Nádasdi-bokor
382a. Balkány-Gencsy-birtok

382b. Balkány-Verébsár-dűlő
383. Eperjeske
384. Érpatak
385. Geszteréd-Kecskelátó-dűlő
386. Mándok-Tetenke
387. Napkor
388. Pap-Balázshegyi tábla
389. Nyíregyháza-Sóstófürdő
390. Nyíregyháza-Felsőpázsit
391. Nyíregyháza-Vajdabokor
392. Nyíregyháza-Jánosbokor
393. Nyíregyháza-Polyákbokor
394. Nyíregyháza-Kállai u.
395. Nyíregyháza-Kemecsei út
396. Nyírkarász-Garahalom
397. Nyírkarász-Vecsekút
398. Oros-Nagyszőlő
399a. Nyíregyháza-Felsősima
399b. Nyíregyháza-Felsősima, temető
400. Kálmánháza-Kovács-tanya
400a. Nyíregyháza-Oros-Kányai-hegy
401. Kálmánháza-Vitéz-sor
402. Paszab-Belterület, Horváth I. kertje
403. Rakamaz-Strázsadomb
404. Rakamaz-Fő u.
405. Rakamaz-Gyepiföld, Túróczi-part
406. Szabolcs-Vontatópart
407. Szabolcs-Petőfi u.
408a–b. Tímár-Béke TSz I–II.
409. Újfehértó-Micskepuszta
410. Tarpa-Nagyhegy
411. Csenger
412. Csengersima
413. Mezőfény/Foieni (Ro.)
414. Beregszász/Beregovo/-Kishegy (Ua)
415. Tiszacsoma/Čoma/-Szipahát (Ua)
416. Tiszasalamon/Solomonovo (Ua)
417. Szolyva/Svaljava (Ua)
418. Zalkod-Szegfarka
419a–b. Kenézlő-Fazekaszug I–II.
420. Sárospatak-Baksahomok
421. Bodroghalom-Eresztvényhomok
422a–c. Karos-Eperjesszög I–III.
423. Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom/-Bálvány-domb (Sk)
424. Nagykövesd/Velky Kamenec/-Szőlőshomok (Sk)
425. Szomotor/Somotor/-Hegyilegelő (Sk)
426. Bodrogvécs/Več (Sk)
427. Karcsa-Tégláska
428. Zemplén/Zemplin/-Szélmalomdomb (Sk)
429. Sárazsadány
430. Kisdobra/Dobrá/-Ligahomok (Sk)
431. Bély/Biel (Sk)
432. Zemplénagárd-Terebesi homok
433. Ágcsernyő /Čierna nad Tisou/-Nagyréti domb (Sk)
434. Szinyér/Siner (Sk)
435. Karcsa-Kormoska
436. Tiszatardos-Nagydűlő
437. Tarcal-Vinnai-dűlő
438. Mezőzombor-Bálvány-domb
439. Szerencs-Kácsatető
440. Hejce
441. Szikszó-Vadász-patak partja
442. Monaj
443. Tiszaluc-Sarkadpuszta
444. Edelény-Finke
445. Edelény-Borsod, Derékegyháza
446. Edelény-Borsod, Fő u.
447. Edelény-Semmelweis u.
448. Ózd-Szentsimon
449. Felsőzsolca
450. Sajólád
451. Miskolc-Diósgyőr, Lankás u. és Vörös u. közti terület
452. Miskolc-Diósgyőr, Mélyvölgy u.
453. Miskolc-Repülőtér
454. Kistokaj-Gerenda-dűlő, Homokbánya
455. Szakáld-Mulatódomb
456. Tiszaszederkény-Vegyi Kombinát
457. Tiszakeszi-Szódadomb
458. Ároktő-Dongó-halom
459. Mezőcsát-Bernáth-dűlő
460. Mezőkeresztes-Kiserdő
461. Szentistván-Községi temető
462. Besenyszög-Homorszögi-puszta
463. Jászágó
464. Jászalsószentgyörgy-Telek-dűlő
465. Jászapáti-Homokbánya
466. Jászapáti-Jászivány közötti homokbánya
467. Jászárokszállás-Legény B. tanyája
468. Jászberény-Alsómuszáj
469. Jászberény-Csegelapos
470. Jászberény-Szent Pál halom
471. Jászberény-Necsőegyháza
472. Jászdózsa-Kápolnahalom
473. Jászdózsa-Négyszállási iskola
474. Jászfényszaru-ismeretlen lelőhely
474a. Jászfényszaru-Nagy-Agyagos
475. Jászfényszaru-Kórés-tanyák
476. Jászszentandrás-Járás-tanya
477. Karcag-Kápolnahalom
478. Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság
479. Mezőtúr-alsórévai határ
480. Mezőtúr-Dohányosgerinc
481. Mezőtúr-Vizek köze
482. Mezőtúr-Kettőshalom
483. Nagykörü-ismeretlen lelőhely
484. Nagykörü-Bölcsőde

485. Örményes-Új Élet TSz
486. Szelevény-Menyasszonypart
487. Szolnok-Alcsi-sziget
488. Szolnok-Repülőtér
489. Szolnok-Beke Pál halma I.
490. Szolnok-Beke Pál halma III.
491. Szolnok-Lenin TSz (Ugar)
492. Szolnok-Strázsahalom
493. Kunmadaras-Határhalom
494. Tiszabő-Tópart
495. Tiszabő-Jajhalom
496. Tiszabura-Szőlőskert-dűlő
496a. Tiszaroff-Vörös-tanya
496b. Tiszaroff-Ajtósi-part
497. Tiszaderzs-Kupa-sor
498. Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely
499. Tiszafüred-Nagykenderföldek
500. Tiszafüred-Majoroshalom
501. Tiszajenő-Eperjesi telep
502. Tiszajenő-Kecskéspart
503a–b. Tiszasüly-Éhhalom I–II.
504. Zagyvarékas-Avas
505. Nagyrév-ismeretlen lelőhely
506. Karcag-Tilalmas
507. Tiszaörs-Csernus-halom
508a–b. Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I–II.
509. Tiszaszőlős-Domaháza-puszta
510. Debrecen-Józsa
511. Debrecen-Átkosföld
512. Berekböszörmény-Budai-domb
513. Hajdúböszörmény-Kis-Bene-tanya
514. Hortobágy-Gyökérkút-Bojárhalom
515. Téglás-Telek-dűlő
516. Nyírgyulaj
517. Tiszapüspöki-Karancs-Háromág
518. Garány/Hraň (Sk)
519. Rád/Rad/-Cselédhomok (Sk)
520. Rád/Rad/-Vereshomok (Sk)
521. Örös/Strážne/-Külsőlegelő (Sk)
522. Bodrogszentmária/Svätá Maria/-Papdomb (Sk)
523. Zemplén/Zemplin/-Kertalja (Sk)
524. Zemplén/Zemplin/-Várhegy (Sk)
525. Sajószöged-Geodéziai torony
526. Eger-Almagyar
527. Eger-Répástető
528. Eger-Szépasszonyvölgy
529. Eger-Gépállomás
530. Eger-Vár, Székesegyház
531. Füzesabony-Kettőshalom
532. Füzesabony-Réthy-tanya
533. Füzesabony-Kastély-dűlő
534. Maklár-Kavicsbánya
535. Szihalom-358. sz. ház udvara
536. Dormánd-Hanyipuszta
537. Besenyőtelek-Szőrhát
538. Besenyőtelek-Tepély-puszta I.
539. Besenyőtelek-Tepély-puszta II.
540. Tiszanána-Cseh-tanya
541. Újlőrincfalva-Magyarad
542. Pétervására-Laktanya
543. Pétervására-Ivádi út
544. Pétervására-Vár
545. Tarnalelesz-Berekfara
546. Aldebrő-Mocsáros
547. Kompolt-Krumpliföld
548. Kál-Legelő
549. Erdőtelek-Bernáthegy
550. Heves-Boconádi út
551. Heves-Kapitányhegy
552. Ludas-Varjú-dűlő
553. Abasár-Bolt-tető
554. Visonta-Felsőrét
555. Visonta-Petőfi u.
556. Vámosgyörk-M.H.T. telep
557. Tarnaörs-Szentandrási határ
558. Tarnaörs-Rajnapart
559. Pély-ismeretlen lelőhely
560. Boldog-Téglaházpart
561. Lőrinci-Selypi-puszta
562. Rózsaszentmárton-Felsőcser
563. Gyöngyöspata-Kecskekő
564. Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta
565. Ecséd-ismeretlen lelőhely
566. Visznek-Kecske hegy
567. Jobbágyi-Herman K. szőlője
568. Jobbágyi-Mátra u.
569. Alsótold-Kereszti-tábla
570. Bátonyterenye-Hársashegy
571. Kisterenye-Bányakapitányság
572. Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő
573. Karancsalja-Lapostető
574. Piliny-Leshegy
575. Piliny-Sirmányhegy
576. Sóshartyán-Murahegy
577. Sóshartyán-Hosszútető
578. Sóshartyán-Zúdótető
579. Szécsény-Apáti-puszta
580. Szécsény-Kerekdomb
581. Szécsény-Pórpástpuszta
582. Rimóc-Templomdomb
583. Balassagyarmat-ismeretlen lelőhely
584. Mohora-Madách u.
585. Cserhátsurány-Halmok
586. Szanda-Bokák-dűlő
587. Bér-TSz-major
588. Nógrádkövesd-Vasútállomás
589. Nógrádsáp-Tatárka
590. Püspökhatvan-TSz-tanya

591. Galgagyörk-Meleg-völgy
592. Penc-Tuszkolán
593. Rád-Kishegy
594. Rád-Újhegy
595. Vác-Derecske
596. Vác-Hétkápolna
597. Vác-Csörögi-puszta
598. Zebegény-Új-völgy
599. Kóspallag
600. Szob-Ipolypart
601. Szob-Kiserdő
602. Szob-Koliba
603. Szob-Vendelin
604. Letkés-Iskola
605. Letkés-Téglaégető I.
606. Letkés-Téglaégető II.
607. Helemba-Parlagok-dűlő
608. Ipolyszalka/Salka (Sk)
609. Kiskeszi/Malé Kosihy/-Felső-Kenderesek (Sk)
610. Ipolypásztó/Pastovce (Sk)
611. Gyerk/Hrkovce (Sk)
612. Ipolybalog/Balog nad Ipl'om/-Gárétje (Sk)
613a–b. Perse/Prša/-Bérc/-Bórszeg (Sk)
614. Kassa/Košice/-Bárca (Sk)
615. Egyházasgerge-Sirmány
616. Szalmatercs-Fehérló-dűlő
617. Gödöllő-Öreghegy
617a. Gödöllő-Öreghegy, Lázár V. u.
618. Gödöllő-Máriabesnyő
619. Gödöllő-ismeretlen lelőhely
620. Nagytarcsa-Homokbánya
621. Nagytarcsa-Temető u.
622. Csomád-Új-hegy
623. Erdőkertes-Aradi u.
624. Fót-Alag-puszta
625. Veresegyház-Álom-hegy
626. Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Szivattyútelep
626a. Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útja
627. Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Gloriette
628. Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Gyártelep
629. Budapest XXIII.-Soroksár, Szent László/Török Flóris u.
630. Budapest XXI.-Csepel, Királyerdő
631. Budapest XXI.-Csepel, Komáromi út
632. Budapest XXI.-Csepel, Szabadkikötő
633. Budapest XXIII.-Soroksár, Vörös Október MGTSz
634. Budapest XXIII.-Soroksár, M0 autópálya 09. lelőhely
635. Budapest-Vecsés-Csepel MOL-vezeték 11. lelőhely
636. Budapest XXIII.-Marx K. úti homokbánya
637. Budapest XV.-Rákospalota
638. Budapest XVI.-Petőfi S. u./Ehmann-telep
639. Budapest XIV.-Mexikói út
640. Budapest XV.-Rákospalota, Szerencs u.
641. Budapest XVI.-Csömöri út 32.
642. Budapest V.-Károlyi kert
643. Budapest XV.-Őrjáró tér
644. Kóka
645. Nagykáta-Szűcs J. földje
646. Farmos-Büdöslapos
647. Tápióbicske-Községi homokbánya
648. Tápióság-Újtelep
649. Tápiószele (Tápiószőlős)-Félegyházi-dűlő
650. Tápiószele-Hegyes
651. Tápiószentmárton-Szentkirályi-féle homok
652. Tápiószentmárton-Tónikert
653. Tápiószele-Megyes S. szőlője
654. Tápiószele-Reinle-föld
655. Tápiószele-ismeretlen lelőhely
656. Tápiószele-Szumurák
657. Abony-Piócáspart
658. Abony-Beöthy-kastély kertje
659. Abony-Bolháspart
660. Törtel-Demeter-tanya
661. Törtel-Thury J. szőlője
662. Törtel-Nyilas-Besenyő-dűlő
663. Cegléd-Nyúlfülehalom
664. Kocsér
665. Jászkarajenő
666. Nagykőrös-Fekete-dűlő
667. Nagykőrös-Gógány-Lyukashegy
668. Nagykőrös-Száraz-dűlő
669. Nagykőrös-Barátszilos-dűlő
670. Nagykőrös-Homolytája-dűlő
671. Üllő-Ilona út
672. Üllő-Hosszúberek-Péteri
673. Gyömrő-Állomás u.
674. Monorierdő
675. Dunaharaszti-Haitsy Pál u.
676. Dunavarsány
677. Áporka
678. Ócsa-Alsópakony
679. Dömsöd-Szőrhalompuszta
680. Bugyi-Ürbőpuszta
681. Dabas-Gyón, Evangélikus temető
682. Dabas-Gyón-Paphegy
683. Felsődabas
684. Bugyi-Felsővány
685. Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő
686. Tass-Ecsegpuszta
687. Szalkszentmárton-Paréjoshát
688. Dunavecse-Fehéregyháza
689. Kunszentmiklós-Nyakvágó csárda
690. Kunadacs-Köztemető
691. Kunpeszér
692. Ladánybene-Benepuszta
693. Lajosmizse-Kónyamajor
694. Solt-Kalimajor

695. Solt-Tételhegy
696. Solt-Tételhegy II.
697. Harta-Béke TSz.
698. Harta-Freifelt
699. Solt-Révbér-dűlő
700. Harta-Miklapuszta
701. Dunapataj-Várhegy
702. Dunapataj-Alsójárás, Csősz-domb
703. Soltvadkert-Selymeserdő
704. Kecel-Lehoczky-tanya
705. Kecel-Vádéi-dűlő
706. Soltszentimre-Blaskovich S. földje
707. Izsák-Balázspuszta
708. Kalocsa-Belvárosi iskola
709. Homokmégy-Halom
710. Homokmégy-Hillye
711. Homokmégy-Székes
712. Öregcsertő-Csornapuszta
713. Hajós-Érsekhalom
714. Bátmonostor-Angyal L. földje
715. Bátmonostor-Pintér-tanya
716. Bátmonostor-Sumári-dűlő
717. Nagybaracska-Öregszőlők
718. Nagybaracska-Piszkula
719. Csátalja-Vágotthegy
720. Madaras-Árvai-dűlő
721. Madaras-Kenderföldek
722. Csávoly-Tanyai iskola
723. Csávoly-Szőke-dűlő
724. Jánoshalma-Kisráta
725. Jánoshalma-Hergyevicai iskola
726. Tompa-Körös-oldal
727. Balotaszállás-Balotapuszta
728. Zsana-Eresztő-Kőkút
729. Kiskunhalas-Dénes M. u.
730. Kiskunhalas-Inoka-puszta
731. Kiskunhalas-Rekettye-puszta
732. Kiskunhalas-Bodoglár
733. Kiskunmajsa-Szőlők
734. Kömpöc
735. Csólyospálos-Csólyos-puszta
736. Bugac-Alsómonostor
737. Kiskunfélegyháza-Ferencszállás
738. Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, Pintér-tanya
739. Kiskunmajsa-Ipari-hegy
740. Kiskunfélegyháza-Alpári út
741. Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb
742. Kiskunfélegyháza-Radnóti út
743. Kiskunfélegyháza-Kántordomb
744. Kiskunfélegyháza-Nagykőrösi út
745. Kiskunfélegyháza-Pákapuszta, Dósa-tanya
746. Kecskemét-Cédulaház
747. Kecskemét-Lakitelek, Madari-tanya
748. Kecskemét-Lakitelek, Lakihegy
749. Kecskemét-Csongrádi út
750. Kecskemét-Kisfái-Kiscsukás
751. Kecskemét-Törökfái-Gerőmajor
752. Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya
753. Kecskemét-Úrrét
754. Kecskemét-Városföld, Lokátorállomás
755. Kecskemét-Talfáj
756. Kecskemét-Városföld, Szarvas-tanya
757. Felsőszentkirály-Lászlófalva, Homokbánya
758. Szentkirály-Templom-dűlő
759. Tiszakécske-Árkus-dűlő
760. Tiszakécske-Ókécske-Nagyszék
761. Tiszakécske-Újkécske, ismeretlen lelőhely
762. Alpár-Dunszt-tanya
763. Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő
764. Kiskunfélegyháza-Petőfiszállás, Fazekas-tanya
765. Cegléd-Hartyányi-dűlő
766. Vecsés
767. Csongrád-Bokros, Gyójai-dűlő
768. Csongrád-Mámai-dűlő
769. Csongrád-Máté L. tanyája
770. Csongrád-Petenchalom
771. Csongrád-Just Gyula út
772. Csongrád-Vendelhalom
773. Csongrád-Vidre-ér, Tyukász-tanya
774. Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya
775. Csongrád-Kádár-tanya, Forgó P. földje
776. Csongrád-Bokros, Rekettyés-ér, Deák Rókus tanya
777. Csongrád-Vidre-ér, Greskovics J. földje
778. Csongrád-Bogárzó
779. Pusztaszer-Rohodai-dűlő, Gyovai-part
780. Zsombó-Bába-dűlő
781. Csanytelek-Dilitor
782. Csanytelek-Síróhegy
783. Csanytelek-Szentkúti tizedi iskola
784. Tömörkény-Piactér
785. Tömörkény-Jajgatóhalom
786. Pusztaszer-Kádár-domb
787. Ópusztaszer-Kiszner-tanya
788. Szatymaz-Őszeszék
789. Szatymaz-Vasútállomás
790. Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje
791. Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart
792. Kiskundorozsma-Gépállomás
793. Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár
794. Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő
795. Bordány-Kistemplom-tanya
796. Bordány-belterület
797. Bordány-Mező-dűlő
798. Domaszék-Nógrádi-tanya
799. Csorva (Ruzsa)-Ruzsajárás
800. Szeged (Domaszék)-Bojárhalom
801. Röszke (Szeged)-Alsótanya-Feketeszél
802. Röszke (Szeged)-Ladányi-tanya

803. Röszke-Nagyszéksós
804. Ásotthalom (Szeged)-Alsótanya, Város-tanya
805. Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó
806. Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom 473. sz. tanya
807. Mórahalom (Szeged)-Királyhalom
808. Sándorfalva-Eperjes
809. Algyő-258. kútkörzet
810. Algyő-Távvezetékindító Állomás
811. Szeged-Csongrádi út
812. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát
813. Kiskundorozsma-Subasa
814. Baks-Köztársaság u.
815. Szeged-Makkoserdő
816. Baks-Iskola
817. Baks-Kelemen és Juhász I. szőlője
818. Szeged-Öthalom
819. Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlő
820. Szeged-Székhalom
821. Tápé-Sertéstelep
822. Üllés-Árpád-dűlő
823. Zsombó-Ménesjárás-dűlő
824. Szabadka/Subotica/-Veresegyháza/-Verusič, A-temető (Srb)
825. Szabadka/Subotica/-Veresegyháza/-Verusič, B-temető (Srb)
826. Kispiac/Male Pijace/-Körösoldal (Srb)
827. Szabadka/Subotica/-Moskovics téglagyár (Srb)
828. Horgos/Horgoš/-Pörös-puszta (Srb)
829. Horgos/Horgoš/-Röck I. földje ((Srb)
830. Gádor/Gakovo/-Vasútállomás (Srb)
831. Zombor/Sombor/-Bezdáni út (Srb)
832. Apatin-ismeretlen lelőhely (Srb)
833. Apatin-Római sánc (Srb)
834. Apatin-Szikes (Srb)
835. Doroszló/Doroslovo/-Diósi I. kertje (Srb)
836. Gombos/Bogojevo/-Biboja u. (Srb)
837. Bácskeresztúr/Ruski Krstur (Srb)
838. Bács/Bač-Homokbánya (Srb)
839. Vajszka/Vajska/-Gombosi út (Srb)
840. Újfutak/Futog/-Rezsőmajor (Srb)
841. Bácsordas/Karavukovo (Srb)
842. Szeghegy/Lovčenac (Srb)
843. Bácsfeketehegy/Feketič (Srb)
844. Zombor/Sombor/-Rancsevo-szállás (Srb)
845. Hajdújárás/Hajdukovo/-Fűzfasor (Srb)
846. Sükösd
847. Dusnok
848. Felgyő-Kettőshalmi-dűlő
849. Karcag-Tarattyólapos
850. Karcag-Május 1. TSz
851. Vukovár-Lijeva bara (Hr)
852. Svinjarevci (Hr)
853. Dálya (Hr)
854. Bijelo Brdo (Srb)

XI. A SZÖVEGBEN EMLÍTETT URALKODÓK LISTÁI

XI.1. BIZÁNCI CSÁSZÁROK

A MAKEDÓN-DINASZTIA (867 és 1056 között)

I. Baszileiosz (811–886, uralkodott: 867–886)

VI. (Bölcs) Leó(n) (866–912, uralkodott: 886–912)

III. Alexandrosz (870–913, uralkodott: 912–913)

VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz (905–959, uralkodott: 913–959)

I. Rómanosz Lekapénosz (870–948, uralkodott: 919–944)

II. Rómanosz (938–963, uralkodott: 959–963)

II. Niképhorosz Phókasz (912–969, uralkodott: 963–969)

I. Ióannész Tzimiszkész (925–976, uralkodott: 969–976)

II. (Bolgárölő) Baszileiosz (958–1025, uralkodott: 976–1025)

VIII. Kónsztantinosz (960–1028, uralkodott: 1025–1028)

Zoé (978–1050, uralkodott: 1028–1050)

III. Rómanosz (968–1034, uralkodott: 1028–1034)

IV. (Paphlagoniai) Mikhaél (1010–1041, uralkodott: 1034–1041)

V. Mikhaél Kalaphatész (1015–1042, uralkodott: 1041–1042)

IX. Kónsztantinosz Monomakhosz (1000–1055, uralkodott: 1042–1055)

Theodóra (980–1056, uralkodott: 1042, 1055–1056)

XI.2. NYUGATI URALKODÓK (781 és 1002 között)

I. (Jámbor) Lajos (778–840), frank király: 781-től, római császár: 814-től

II. (Kopasz) Károly (823–877), nyugati frank király: 840-től, római császár: 875-től

II. (Vastag vagy Kövér) Károly (839–888), keleti frank király: 876-tól, Itália királya: 879-től, római császár (III. Károly néven): 881-től, nyugati frank király: 884-től

Arnulf (850 körül–899), keleti frank király: 887-től, római császár: 896-tól

III. (Vak) Lajos (882 körül–928), Provence királya: 887-től, Itália királya: 900-tól, római császár: 901 és 905 között

Odo (852–898), nyugati frank király: 888-tól

I. Berengar (845–924), itáliai király: 887-től, római császár: 915-től

IV. (Gyermek) Lajos (893–911), keleti frank király: 900-tól

I. (Gonosz) Arnulf (890 körül–937), bajor herceg: 907-től

I. (Madarász) Henrik (876–936), szász herceg: 912-től, német király: 919-től

II. Guillaume (885–926), auvergne-i gróf: 918-tól

II. (Burgundiai/Provence-i) Rudolf (888–937), felső-burgund király: 912-től, itáliai király: 923–926, alsó-burgund király: 933-től

Provence-i Hugo (882–948), itáliai király: 926–947, alsó-burgund király: 928–933

II. Lothar (926–950), itáliai király: 946-tól

Aethelstan (897 körül–939), Wessex, Essex, Kent, Sussex, Mercia és Kelet-Anglia királya: 924-től, Northumbria királya: 927-től

I. Ottó (912–973), német király: 936-tól, német-római császár: 962-től

II. Ottó (955–983), német társkirály: 961-től, német-római társcsászár: 967-től, egyeduralkodó: 973-tól

III. Ottó (980–1002), német-római császár: 983-tól

XI.3. MUSZLIM URALKODÓK

ABBASZIDA KALIFÁK (862 és 902 között)

Abul-Abbasz Ahmad al-Musztaín-billah (831–866, uralkodott: 862–866)

Muhammad al-Mutazz (847–869, uralkodott: 866–869)

Ahmad al-Muhtadi (?–870, uralkodott: 869–870)

Ahmad al-Mutamid (824/844–892, uralkodott: 870–892)

Ahmad I. al-Mutadid-billah (857–902, uralkodott: 892–902)

SZAFFÁRIDA EMÍR (901 ÉS 909 között)

Tahir ibn Muhammad ibn Amr (883–909, uralkodott: 901–909)

SZÁMÁNIDA EMÍREK (892 és 976 között)

I. Iszmail ibn Ahmad (uralkodott: 892–907)
II. Ahmad ibn Iszmail (uralkodott: 907–914)
II. Naszr ibn Ahmad (uralkodott: 914–943)
I. Hamid Núh (uralkodott: 943–954)
I. Abdul Malik (uralkodott: 954–961)
I. Manszúr ibn Núh (uralkodott: 961–976)

XI.4. MAGYAR FEJDELMEK ÉS KIRÁLYOK

ÁRPÁD-HÁZ (955 és 1301 között)

Taksony (955 körül – 972 körül)
Géza (972 körül – 997)
I. (Szent) István (uralkodott: 997/1000–1038)
Orseolo Péter (uralkodott: 1038–1041, 1044–1046)
Aba Sámuel (uralkodott: 1041–1044)
I. András (uralkodott: 1046–1060)
I. Béla (uralkodott: 1060–1063)
Salamon (uralkodott: (1063–1074)
I. Géza (uralkodott: 1074–1077)
I. (Szent) László (uralkodott: 1077–1095)
(Könyves) Kálmán (uralkodott: 1095–1116)
II. István (uralkodott: 1116–1131)
II. (Vak) Béla (uralkodott: 1131–1141)
II. Géza (uralkodott: 1141–1162)
III. István (uralkodott: 1162–1172)
II. László (uralkodott: 1162–1163)
IV. István (uralkodott: 1163–1165)
III. Béla (uralkodott: 1172–1196)
Imre (uralkodott: 1196–1204)
III. László (uralkodott: 1204–1205)
II. András (uralkodott: 1205–1235)
IV. Béla (uralkodott: 1235–1270)
V. István (uralkodott: 1270–1272)
IV. (Kun) László (uralkodott: 1272–1290)
III. András (uralkodott: 1290–1301)

XII. KÉPEK – TÉRKÉPEK

1. kép. Nyugat-európai, bizánci és muszlim érmék 10. századi sírokból (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára) 15
2. kép. Érmesorozatot tartalmazó sír, Kiskunfélegyháza-Radnóti út (H. Tóth 1974, 114, 4. kép) 16
3. kép. A gnadendorfi sír leletei és C14-es vizsgálati eredménye (Tobias 2006, 21, *Farbtafel I;* Lauermann 2006, 4. *Abb.* 3; Stadler 2006, 109, *Abb.* 3) 17
4. kép. Kenézlő-Fazekaszug, a Szalai Géza földbirtokos által 1926-ban feltárt sírok 25
5. kép. László Gyula és *A honfoglaló magyar nép élete* (Forrás: https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/img/5_171a.jpg) 26
6. kép. Szőke Béla és *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei* (Mesterházy 2003, 323, 6. kép) 27
7. kép. Ételmelléklet egy honfoglalás kori sírban 29
8. kép. A honfoglalás kori temetők legkorábbi csoportja a 9. század második feléből M. Schulze-Dörrlamm szerint (Schulze-Dörrlamm 1988, 439, *Abb.* 61) 37
9. kép. A Kárpát-medence a 9. században (Bóna 1984, 352–353 oldal közötti 26. térkép nyomán) 39
10. kép. Lovas csüngő és kísérőleletei Hajdúszoboszló-Árkoshalomról (Nepper 2002, 78, 72. tábla) 41
11. kép. Pödrött (○) és S-végű hajkarikák (◐) késő avar kori temetőkben (Garam 1995, 288, *Abb.* 165) 43
12. kép. 1. Az első elemzett honfoglalás kori temetőtérkép, Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs I. földje (Széll 1941, 235, 2. kép); 2. A temető sírjainak időrendi csoportjai (készítette: Soós Rita) 49
13. kép. Ibrány-Esbóhalom 10–11. századi temetője (Istvánovits 2003, 372, 184. kép) 53
14. kép. Újlőrincfalva-Magyarad, a temető szerogenetikai csoportjai Lengyel Imre vizsgálatai alapján (Szabó 1980, 48–49. oldal közötti 10. ábra) 56
15. kép. Letkés-Téglaégető I. temető (Bakay 1978, 64, 5. térkép) 57
16. kép. A magyarhomorogi temető időrendi rétegei az érmét tartalmazó sírok alapján (Kovács 2007, 188, *Abb.* 1) 60
17. kép. A csákberényi avar kori temető feltárt (a lilával jelzett terület közepén), valamint infravörös felvétellel felderített feltáratlan sírjai (sárga sírfoltokkal jelölve). Otto Braasch felvétele nyomán tervezte Szentpéteri József, rajzolta: Ősi Sándor 65
18. kép. Harta-Freifelt 10. századi temetője (Langó–Kustár–Csősz 2018, 248, 5/36) 66
19. kép. Pétervására-Ivádi út, 11. századi temetőrészlet 73
20. kép. A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete, Budapest 1938 74
21. kép. Erdély 10–11. századi temetői (A temetőket és azok csoportjait bemutató térképeken szereplő lelőhelyek sorszámának feloldása a X. fejezetben, a 473–481. oldalon olvasható) 78
22. kép. Erdély és a Kelet-Alföld a magyar honfoglalás és államszervezés korában (Bóna 1986, 226, 19. térkép) 80
23. kép. A várfalvi temetőrészlet, bekarikázva a legkorábbi sírcsoport (Roska 1914, 127, 2. ábra) 82
24. kép. A várfalvi temető legkorábbi sírjainak leletei 84
25. kép. A várfalvi temető legkorábbi sírjainak leletei 85
26. kép. Erdély, Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, a szórványleletek feltüntetésével (Gáll 2013, belső borító) 88
27. kép. A Déva–Marosgombás-temetőcsoport lelőhelyei 90
28. kép. Székelyek a középkori Magyarországon (Benkő 2010, 232, 5. ábra) 96
29. kép. A Bánság földrajzi viszonyai (Kókai 2010, 17, 2. ábra nyomán, forrás: *Pannon Enciklopédia*) 102
30. kép. A Bánság 10–11. századi temetői 103
31. kép. Az Óbesenyő és Bukovapuszta környéki 10. századi lelőhelyek topográfiai helyzete (Gáll 2013, 66, 5. kép nyomán) 105
32. kép. A Bánság 10. századi temetői 112
33. kép. A 10. század második fele – 11. század első harmada között használt temetők a Bánságban 116
34. kép. 10–11. századi folyamatosan használtnak feltételezett temetők a Bánságban 117
35. kép. A Bánság 10–11. századi temetőcsoportjai: I. Arad–Muszka-temetőcsoport; II. Hodony–Vejte-temetőcsoport; III. A Maros–Aranka köze és Bánság Tisza-melléki temetői 118
36. kép. A Maros–Körös köze 10–11. századi temetői 126
37. kép. A Maros–Körös köze temetőinek regionális csoportjai: I. Mezőberény–Békéscsaba–Gyula-temetőcsoport; II. Gyoma–Szarvas–Kunszentmárton-temetőcsoport; III. Szentes–Szegvár–Gádoros-temetőcsoport;

IV. Hódmezővásárhely-temetőcsoport; V. Orosháza–Kunágota–Sikló-temetőcsoport; VI. Arad–Muszka-temetőcsoport 127
38. kép. A Maros–Körös köze 10. századi temetői 131
39. kép. A Maros–Körös köze 10–11. századi, folyamatos használatúnak feltételezett temetői 138
40. kép. A Maros–Körös köze 11. századi temetői 139
41. kép. Szegvár 10–11. századi temetői 144
42. kép. Hódmezővásárhely-Nagysziget 10. századi és 11. századi sírjai 150
43. kép. Válogatás a hódmezővásárhely-nagyszigeti temető leletanyagából 151
44. kép. A honfoglaló magyarok településterülete Kristó Gyula szerint (Kristó 1996a, 2019, 19. ábra) 161
45. kép. A Kárpát-medence vízhálózata a negyedidőszak elején és közepén. A: vízhálózat a negyedidőszak elején, B: jelenkori futásirány (Mezősi 2011, 18, 3. ábra nyomán) 165
46. kép. A Kárpát-medence egykori folyóhálózata a késő pleisztocénben (Mezősi 2011, 20, 4. ábra) 166
47. kép. A Sárrét pleisztocén kori főbb folyóhátai (A) és vízjárta területei a folyószabályozás előtt (B) (Szilágyi 2009, 120, 1. ábra) 167
48. kép. Elhagyott folyómedrek a Bodrogközben (Borsy–Félegyházi–Lóki 1988, 8, 4. ábra) 169
49. kép. A Hortobágy, a Nagy-Sárrét és a Hajdúság 10–11. századi temetői 171
50. kép. Püspökladány-Eperjesvölgy, a leletanyag alapján elkülönített 10. és 11. századi temetőrészek (Bodri 2018, 291–293, 1–4. térkép nyomán) 177
51. kép. A Hortobágy és a Hajdúság 10. és 11. századi temetői 185
52a. kép. Hajdúszoboszló-Árkoshalom 10–11. századi temetője 188
52b. kép. Hajdúszoboszló-Árkoshalom 10–11. századi temetője 189
53. kép. I. A Geszteréd–Hajdúböszörmény-temetőcsoport II. A Magyarhomorog–Sárrétudvari–Hajdúszoboszló-temetőcsoport 193
54. kép. Magyarország népei a 11. században (Kniezsa 19399, 164–165. oldal közötti térkép) 197
55. kép. A Felső-Tisza-vidék 10. és 11. századi temetői 200
56. kép. A Felső-Tisza-vidék 10. századi temetői 201
57. kép. A rakamazi 10. századi temetők: 1. Strázsadomb, 2. Gyepiföld, 3. Fő utca 203
58. kép. Tiszaeszlár 10. és 11. századi temetői: 1. Bashalom I., 2. Bashalom II., 3. Dióskerti tábla, 4. Hegyeshatár, 5. Újtelep, 6. Vörösmarty utca, 7. Sinkahegy, 8. Csengőspart 204
59. kép. A karos–bodroghalmi-temetőcsoport: 1–3. Karos-Eperjesszög I–III. temető, 4. Bodroghalom-Eresztvény-homok 212
60. kép. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-csoport lelőhelyei a 10. században a Felső-Tisza-vidéken 236
61. kép. I. A Tiszaeszlár–Karos–Rétközberencs-temetőcsoport; II. A Tiszadob–Ibrány–Nagyhalász-temetőcsoport 240
62. kép. A Felső-Tisza-vidék 10. század második fele és a 11. század első harmada között használt temetői 241
63. kép. A Felső-Tisza-vidék 10–11. századi temetői 242
64. kép. A Felső-Tisza-vidék 11. századi temetői 244
65. kép. A 10. század második felétől nyitott temetők csoportja Hajdúdorog–Nyíregyháza–Tiszasalamon körzetében 248
66. kép. A Szatmár–Beregi-síkság lelőhelyei, valamint a zilahi és kolozsvári temetők 251
67. kép. A Kárpát-medence ÉK-i területein talált késő avar és 8–9. (10.?) századi hamvasztásos szláv temetők, valamint a 10–11. századi temetők elhelyezkedése (Takács 2018, 97, 4. térkép és ADAM 2002, *Karte* 4 alapján) 254
68. kép. A Szolyva–Tarpa–Kolozsvár-temetőcsoport lelőhelyei 256
69. kép. Észak-Magyarország 10–11. századi temetői 261
70. kép. Kiskeszi-Felső-Kenderesek, 10–11. századi temető (Hanuliak 1994, *Obr.* 66 térképének felhasználásával) 278
71. kép. A persei temető avar, 10. századi és 11. századi sírjai (Točík 1963, 122, *Obr.* 2 felhasználásával) 279
72. kép. Észak-Magyarország lelőhelyhorizontjai: I. Heves–Eger–Kistokaj-temetőcsoport; II. Visonta–Lőrinci–Gyöngyöspata-temetőcsoport; III. Piliny–Sóshartyán–Perse-temetőcsoport; IV. Nógrádkövesd–Letkés–Kiskeszi-temetőcsoport 305
73. kép. Visznek-Kecskehegy, avar kori és 10., valamint 11. századi sírok (Török 1975, 342, *Fig.* 13. térképének felhasználásával) 310

74. kép. 9–10. századi halomsíros temetők csoportjai a mai Szlovákia területén (HANULIAK 2004, 10, *Obr.* 1 nyomán) 311
75. kép. Morávia területi gyarapodása 830–895 között J. Dekan szerint (DEKAN 1980, 50–51) 313
76. kép. A nyitrai hercegség a 11. században J. Steinhübel szerint (STEINHÜBEL 2000, 312, *Abb.* 221 nyomán) 314
77. kép. Az egri fülkanál 318
78. kép. A Közép-Tisza-vidék 10. és 11. századi temetői 327
79. kép. Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta, fegyveres, lovas és lószerszámos sírok a 10. századi temetőben (PETKES 2011a, 204, 18. kép) 329
80. kép. Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta, érmét tartalmazó sírok a 11. századi temetőben (PETKES 2011a, 202, 17. kép) 330
81. kép. A Dunamelléki-síkság 10. és 11. századi temetői 346
82. kép. A Dunamelléki-síkság 10. századi temetői 354
83. kép. A Dunamelléki-síkság 10. század második fele és a 11. század első harmada között használt temetői 365
84. kép. A Soroksár–Nagytarcsa–Dunavecse–Homokmégy-temetőcsoport lelőhelyei 366
85. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. és 11. századi temetői 370
86. kép. Az algyői temető két sírcsoportja (KÜRTI 2001, 23, 16. kép) 377
87. kép. Madaras-Árvai-dűlő 10. századi temetője (KŐHEGYI 1980, 216–217 közötti *Abb.* 12) 383
88. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. századi temetői 390
89. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és a Bácska folyamatos használatúnak tekintett 10–11. századi temetői 393
90. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 10. század második felére – a 11. század első harmadára keltezett temetői 395
91. kép. A Duna–Tisza közi homokhátság és Bácska 11. században nyitott temetői 396
92. kép. A Nagyősz–Algyő–Balotaszállás-temetőcsoport lelőhelyei 418
93. kép. A Csongrád–Csanytelek-temetőcsoport lelőhelyei 420
94. kép. A Tápiószele–Kecskemét–Nagykőrös-temetőcsoport lelőhelyei 423
95a. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetői és sírjai (a lelőhelyek azonosítószámával) 431
95b. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetői és sírjai (a lelőhelyek azonosítószáma nélkül) 433
96a. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetőcsoportjai (a lelőhelyek azonosítószámával) 437
96b. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. és 11. századi temetőcsoportjai (a lelőhelyek azonosítószáma nélkül) 439
97. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. századi temetői és sírjai 449
98. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. század második fele – 11. század első harmada között használt temetői 451
99. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 10. század – 12. század első harmada között folyamatosan használtnak feltételezett temetői 455
100. kép. A Kárpát-medence Keleti-Kárpátoktól a Dunáig terjedő területének 11. századi temetői és sírjai 459

XIII. IRODALOMJEGYZÉK

ADAM 2002 — *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* Hrsg.: Szentpéteri, J. [VAH 13/1–2.] Budapest 2002.

A HONFOGLALÁS KOR 2013 — *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013.

ÁKÍF 1999 — *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk.: Kristó Gy. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.] Szeged 1999.

ALFÖLD 1993 — *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993.

A MAGYAR HONFOGLALÁS 1996 — *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996.

ANDÓ 1984 — Andó M.: A természeti környezet adottságainak és erőforrásainak értékelése. In: *Bács-Kiskun megye gazdaságföldrajza.* Főszerk.: Krajkó Gy. Szerk.: Mészáros R. Kecskemét 1984, 11–63.

ANGHEL–CIUGUDEAN 1987 — Anghel, G. – Ciugudean, H.: Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba). – The early middle age cemetery from Blandiana (district of Alba). *Apulum* 24 (1987) 179–196.

AVAROK PUSZTÁI 2014 — *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* [Opitz Archaeologica 6. MTA BTK – MŐT Kiadványok 2.] Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014.

BAKAY 1965 — Bakay K.: *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez.* [Dunántúli Dolgozatok 1.] Pécs 1965.

BAKAY 1965–1966 — Bakay, K.: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. *Alba Regia* 6–7 (1965–1966) 43–88.

BAKAY 1967 — Bakay, K.: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. *ActaArchHung* 19 (1967) 105–173.

BAKAY 1967–1968 — Bakay, K: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (Zweiter Teil). Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 57–84.

BAKAY 1975 — Bakay K.: A X–XI. századi magyar köznép temetkezési rendjének egyik változata. – Eine Variante der Bestattungsordnung des ungarischen gemeinen Volkes in den 10. und 11. Jahrhunderten. *SMK* 2 (1975) 23–47.

BAKAY 1978 — Bakay K.: Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung. *StudCom* 6 (1978).

BAKAY–KISZELY 1972 — Bakay, K. – Kiszely, I.: Neue Angaben zur Geschichte des Komitates Békés in der Landnahmezeit. Gräberfelder von Gerendás und Mezőkovácsháza. *MittArchInst* 3 (1972) 103–122.

BAKÓ 1989 — Bakó F.: A palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői. In: *Palócok 1.* Szerk.: Bakó F. Eger 1989, 51–118.

BALASSA 1989 — Balassa I.: *A magyar falvak temetői.* Budapest 1989.

BÁLINT 1932 — Bálint A.: Honfoglaláskori sírok Ószentiványon és Bánkúton. – Gräber aus der Landnahme-Zeit zu Ószentiván und Bánkút. *DolgSzeged* 8 (1932) 256–265.

BÁLINT 1936 — Bálint A.: A szakálháti Árpád-kori temető. – Gräberfeld aus der Árpádenzeit in Szakálhát. *DolgSzeged* 12 (1936) 205–221.

BÁLINT 1937 — Bálint A.: A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteménye. VI–XI. rész. *DolgSzeged* 13 (1937) 181–194.

BÁLINT 1941 — Bálint A.: *Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere.* Makó 1941.

BÁLINT 1963 — Bálint A.: Kiskundorozsma-Vöröshomok dűlői leletek. – Funde von Kiskundorozsma-Vöröshomok. *MFMÉ* 1963, 90–100.

BÁLINT 1968 — Bálint Cs.: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. – Mogily iz èpohi zavoevania rodiny na holme „Ethalom" bliz Segeda. *MFMÉ* 1968, 47–89.

BÁLINT 1971 — Bálint Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában. *BMMK* 1 (1971) 49–88.

BÁLINT 1974 Bálint Cs.: A gádorosi honfoglaláskori nyereg. – Sedlo èpohi zavoevanija vengrami rodiny iz Gadoroša. – La selle de l'époque de la conquete hongroise trouvée a Gádoros. *ArchÉrt* 101 (1974) 17–44.

BÁLINT 1976 Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bjelo Brdói Kultúra. – Die Ungarn und die sogenannte Bjelo-Brdo Kultur /BK/. *Cumania* 4 (1976) 225–254.

BÁLINT 1978 Bálint Cs.: Válasz Dienes Istvánnak. *ArchÉrt* 105 (1978) 264–268.

BÁLINT 1980 Bálint Cs.: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. – Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (der Bodenarten) bei der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn. *Ethnographia* 91 (1980) 35–52.

BÁLINT 1980a Bálint, Cs.: Der landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc. *ActaArchHung* 32 (1980) 241–250.

BÁLINT 1982 Bálint Cs.: Az európai dirhemforgalom néhány kérdése. – Quelques questions de la circulation du dirham en Europe. *Századok* 116 (1982) 3–32.

BÁLINT 1989 Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* Wien–Köln 1989.

BÁLINT 1991 Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. [Studia Archaeologica 11.] Budapest 1991.

BÁLINT 1994 Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 39–46.

BÁLINT 1995 Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai.* [MŐK 8.] Szeged 1995.

BÁLINT 1996 Bálint Cs.: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. – The archaeology of the Early Central European steppe and the Hungarians of the 9th and 10th centuries. *MTud* 103/8 (1996) 937–947, 1041.

BÁLINT 2004 Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs.* [VAH 16a.] Budapest 2004.

BÁLINT 2006 Bálint Cs.: Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok* 140 (2006) 277–347.

BÁLINT 2008 Bálint Cs.: A történeti genetika és az eredetkérdés(ek). – A közös kutatás szükségessége és lehetőségei. *MTud* 169/10 (2008) 1170–1187.

BÁLINT–LANGÓ 2008 Bálint Cs. – Langó P.: A történeti genetikai módszerrel elemzett, 10–11. századi embercsontok kiválasztásának szempontjai. *MTud* 169/10 (2008) 1217–1219.

BALOGH 2003 Balogh Cs.: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről. – Gräber aus dem 10. Jahrhundert in der Umgebung von Kiskunfélegyháza. *MFMÉ StudArch* 9 (2003) 283–293.

BALOGH 2016 Balogh Cs.: Kora Árpád-kori szállási temető Makó-Igási Járandóban. – Campsite burial ground from the early Árpádian age at Makó-Igási járandó. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Szerk.: Gergely K. – Kolozsi B. – Pető Zs. – Szenthe G. közreműködésével: Kovács L. – Révész L. Budapest–Debrecen–Szeged 2016, 391–421.

BALOGH et al. 2017 Balogh Cs. – Lőrinczy G. – Türk A. – Varga S.: 11. századi temetőrészlet Baks-Köztársaság utca (Csongrád megye) lelőhelyről. Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok Baks határában. – 11th-century cemetery at the site of Baks-Köztársaság Street (Csongrád County). Conquest-period and early Árpádian period graves in the vicinity of Baks. In: *Hadak útján XXIV/2. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Szerk.: Balogh Cs. – Major B. közreműködésével: Türk A. Budapest–Esztergom 2017, 667–711.

BANNER 1931 Banner J.: A bánkúti lovas sír. – Das Reitergrab von Bánkut [sic!]. *DolgSzeged* 7 (1931) 187–204.

BANNER 1933–1934 Banner J: Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében. – Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa von Hódmezővásárhely. *DolgSzeged* 9–10 (1933–1934) 251–271.

BANNER 1937 Banner J.: A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben. – Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1935. *DolgSzeged* 13 (1937) 50–69.

BANNER 1939 Banner J.: *Békés község területének története a honfoglalás koráig.* Békés 1939.

BANNER 1943 Banner B.: Honfoglalás kori sír Mezőmegyeren. – Ein Grab aus der Landnahmezeit in Mezőmegyer. *Dolg* 19 (1943) 172–174.

BANNER 1956 Banner J.: *Békéscsaba területének története a legrégibb időktől a magyar honfoglalásig.* Gyoma 1956.

BÁRÁNY 2004 Bárány A.: Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica Tomus IX. – Fasciculus 3.* Miskolc 2004, 5–39.

BARTALOS 1899 Bartalos Gy.: Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. *ArchÉrt* 19 (1899) 129–130, 353–360.

BARTUCZ 1934 Bartucz L.: A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak vizsgálatának előzetes eredményei. *ArchÉrt* 46 (1934) 148–149.

BENADÍK 1964 Benadík, B.: Slovanské nálezy z výskumu valu na Hradisku v Zempline. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 14 (1964) 151–160.

BENCZE–SZIGETI 2009–2010 Bencze Z. – Szigeti J.: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09). – Cemetery from the Hungarian conquest period on the route of the M0 ring road. *BudRég* 42–43 (2009–2010) 53–79.

BENCZE–SZIGETI 2015 Bencze Z. – Szigeti J.: A Pesti-síkság honfoglalás és kora Árpád-kori temetői (Soroksár, Pesterzsébet, Kispest-Pestszentlőrinc és a Csepel-sziget). – Cemeteries from the Hungarian conquest and Arpadian ages on the Pest Plains. *BudRég* 48 (2015) 95–130.

BENDEFY 2014 Kissné Bendefy M.: Honfoglalás kori bőrművesség. In: *A honfoglalók viselete. Magyar őstörténet 1.* Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. Budapest 2014, 112–118.

BENDE–LŐRINCZY 1997 Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. – Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert. *MFMÉ StudArch* 3 (1997) 201–285.

BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002 Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-hügel. *MFMÉ StudArch* 8 (2002) 351–402.

BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013 Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytípus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz. – An unique find with Saltowo analogies in the 10th century material of the Carpathian Basin. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 25–68.

BENKŐ 1980 N. Benkő Zs.: Az abonyi honfoglalás kori szablyatöredék. – Der Säbel von Abony aus der Zeit der ungarischen Landnahme. *StudCom* 9 (1980) 235–246.

BENKŐ 1991 Benkő L.: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum* 1 (1991) 52–61.

BENKŐ 1992 Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.* [VAH 5.] Budapest 1992.

BENKŐ 1998 Benkő E.: A székelyek betelepülése Erdélybe. In: *Történelmünk a Duna-medencében.* Szerk.: Dávid Gy. Kolozsvár–Temesvár 1998, 50–65.

BENKŐ 2001 Benkő E.: A 10–11. századi Erdély régészetéről. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés.* Szerk.: Kristó Gy. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27.] Budapest 2001, 135–144.

BENKŐ 2001a Benkő L.: Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Szerk.: Dávid Gy. [Erdélyi Tudományos Füzetek 231.] Kolozsvár 2001, 7–67.

BENKŐ 2010 Benkő E.: A középkori székelyek. – The Szeklers in the Middle Ages. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1–2.* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 221–254.

BERTA 2018 Berta A.: A Nyugat-Bánság szlávként meghatározott lelőhelyei (6–12. század). In: *Sötét idők túlélői.* Szerk.: Hága T. K. – Kolozsi B. [Tempora Obscura 4.] Debrecen 2018, 9–60.

BERTA et al. 2018 Berta N. – Harangi F. – E. Nagy K. – Türk A.: Újabb adatok a 10. századi textilleletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről. *Magyar régészet* 2018. ősz, 10–17.

BIALEKOVÁ 1962 Bialeková, D.: Neue frühslawische Funde aus der Südwestslowakei. *SlovArch* 10 (1962) 138–156.

BÍRÓ 2013 Bíró Á.: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében.* [PhD disszertáció kézirata – ELTE BTK] Budapest 2013.

BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2010 Bíró Á. – Langó P. – Türk A.: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. – Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian Basin. *ArchÉrt* 135 (2010) 245–268.

BLAZOVICH 1985 Blazovich L.: *A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje.* [Dél-Alföldi évszázadok 1.] Békéscsaba–Szeged 1985.

BLAZOVICH 2000 Blazovich L.: A Dél-Alföld képe. In: *Európa és Magyarország Szent István korában.* Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 351–364.

BOGÁCSI-SZABÓ et al. 2008 Bogácsi-Szabó E. – Csányi B. – Tömöry Gy. – Blazsó P. – Csősz A. – Kiss D. – Langó P. – Köhler K. – Raskó I.: Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén. *MTud* 169/10 (2008) 1204–1216.

BOLLÓK 2007 Bollók Á.: *Honfoglalás kori régészetünk kronológiai problémáihoz. Az övveretek kérdése.* [Szakdolgozat kézirata – ELTE BTK] Budapest 2007.

BOLLÓK 2012 Bollók, Á.: Chronological questions of the Hungarian Conquest Period: technological perspective. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik.* Hrsg.: Bendeguz, T. [RGZM – Tagungen 17] Mainz 2012, 229–240.

BOLLÓK 2012a Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében.* [PhD disszertáció kézirata – PPKE BTK] Budapest 2012.

BOLLÓK 2013 Bollók Á.: Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében. – Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of the Carpathian Basin in 10–11th centuries. In: *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára.* Szerk.: Kádár Zs. – Lakatos B. – Zarnóczki Á. [Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.] Budapest 2013, 25–70.

BOLLÓK 2013a Bollók Á.: Megjegyzések a honfoglalás kori (öv)veretek kutatásának helyzetéről – kiválasztott problémák. – Remarks on the current state of research on ancient hungarian (belt)mounts – Selected problems. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 423–446.

BOLLÓK 2015 Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. – The ornamental vocabulary of the tenth century in the Carpathian Basin. Form-historical studies in the decorative arts of the Hungarian conquest period.* Budapest 2015.

BOLLÓK et al. 2009 Bollók, Á. – T. Knotik, M. – Langó, P. – E. Nagy, K. – Türk, A.: Textile remnants in the archaeological heritage of the Carpathian Basin from the 10th–11th centuries. *ActaArchHung* 60 (2009) 147–229.

BÓNA 1984 Bóna I.: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I.* Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Budapest 1984, 265–373.

BÓNA 1986 Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Szerk.: Makkai L. – Mócsy A. Budapest 1986, 107– 234.

BÓNA 1986a Bóna I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.* Szerk.: Entz G. [Magyarország műemléki topográfiája 10.] Budapest 1986, 15–91.

BÓNA 1989 Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). Magyar-szláv korszak (895–1162). In: *Erdély rövid története.* Főszerk.: Köpeczi B. Szerk.: Barta G. Budapest 1989, 61–157.

BÓNA 1991 Bóna I.: A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. *Korunk* 2 (1991) 1529–1536.

BÓNA 1995 Bóna I.: *Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak.* Debrecen 1995.

BÓNA 1996 Bóna I.: A honfoglalás kori Erdély a régészeti kutatások fényében. *Honismeret* 24/5 (1996) 3–16.

BÓNA 1996a Bóna I.: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 8 (1996) 21–40.

BÓNA 1997 Bóna I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. *MTud* 1997/12, 1451–1461.

BÓNA 1998 Bóna I.: *Az Árpádok korai várai.* Debrecen 1998.

BÓNA 2001 Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Régészeti áttekintés. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Sorozatszerk.: Dávid Gy. [Erdélyi Tudományos Füzetek 231.] Kolozsvár 2001, 68–96.

BORSY–FÉLEGYHÁZI–LÓKI 1988 Borsy Z. – Félegyházi E. – Lóki J.: A Bodrogköz természetföldrajzi viszonyai. In: *Bodrogköz. Ember, táj, mezőgazdaság.* Szerk.: Fehér A. Miskolc 1988.

BORSY 1969 Borsy Z.: Taktaköz. In: *A tiszai Alföld.* Szerk.: Marosi S. – Szilárd J. [Magyarország tájföldrajza 2.] Budapest 1969, 76–78, 97–141.

BORSY 1987 Borsy Z.: Az Alföld hordalékkúpjainak fejlődéstörténete. *Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyhaziensis* 11 (1987) 5–42.

BORSY 1989 Borsy Z.: Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete. *Földrajzi Értesítő* 38 (1989) 211–224.

BORSY 1996 Borsy Z.: Az alföldi táj átalakulása. In: *A mi Alföldünk.* Szerk.: Rakonczai J. – Szabó F. Békéscsaba 1996, 5–16.

BRATHER 2004 Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen.* [Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 42] Berlin–New York 2004.

BRATHER 2006 Brather, S.: „Etnikai értelmezés" és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25 (2006) 23–72.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1958 Budinský-Krička, V.: Slovenské mohyly na Vychodnom Slovensku. *SlovArch* 6 (1958) 138–188.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1980 Budinský-Krička, V.: *Královský Chlmec. Záhranný výskum na slovanskom mohylníku.* [MatArchSlov 2] Nitra 1980.

BUDINSKÝ-KRIČKA–FETTICH 1973 Budinský-Krička, V. – Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. *ASM* 2 (1973).

BULLA–MENDÖL 1947 Bulla B. – Mendöl T.: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest 1947.

ČAPLOVIČ 1997 Čaplovič, D.: Oblasti východných Karpát a Horného Potisia za panovania Svätopluka I. In: SVÄTOPLUK 1997, 41–46.

CHRISTLEIN 1973 Christlein, R.: Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland. *JRGZM* 20 (1973) 147–180.

ČILINSKÁ 1973 Čilinská, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce.* Bratislava 1973.

CIUGUDEAN–DRAGOTĂ 2002 Ciugudean, H. – Dragotă, A.: *Civilizaţia medievală timpurie din Transilvania: rit şi ritual funerar în secolele IX–XI.* Alba Iulia 2002.

CIUGUDEAN–PINTER–RUSTOIU 2006 Ciugudean, H. – Pinter, Z. K. – Rustoiu, G.: *Habitat – Religie – Etnicitate: descoperiri archeologice din secolele IX–XI. în Transilvania. – Habitat – Religion – Ethnicity: 9th–11th Century Archaeological Finds in Transylvania.* [Bibliotheca Musei Apulensis 21] Alba Iulia 2006.

COSMA 1994 Cosma, C.: Morminte din secolele IX–X. p. Ch. descoperite la Zalău (Jud. Sălaj). – Graves from the IXth–Xth Centuries a.d. discoveries at Zalău. *Ephemeris Napocensis* 4 (1994) 323–329.

COSMA 2001 Cosma, C.: Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9–10. Jh. im Westen und Nordwesten Rumäniens. In: *Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea Dicata.* Ed.: Cosma, C. – Tamba, D. – Rustoiu, A. Cluj-Napoca 2001, 499–565.

COSMA 2006 Cosma, C.: Necropolele de tip Köttlach descoperite în vestul şi nord-vestul României. – The Necropolises Köttlach type discovered in West and North-West Romania. In: *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase.* Ed.: Gaiu, C. – Gazdac, Cr. Bistrita–Cluj-Napoca 2006, 857–883.

CS. SÓS–PARÁDI 1971 Cs. Sós Á. – Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település. – Árpádian period cemetery and settlement at Csátalja. *FolArch* 22 (1971) 105–141.

CSÁKÓ 2014 Csákó J.: A Magyar-lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. *Századok* 148 (2014) 287–334.

CSALLÁNY 1933–1934 Csallány G.: Honfoglalás és Árpádkori leletek. In: Avarkori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. – Avarische und aus dem IX–XIII. Jahrhunderten stammende ungarische Funde im Museum zu Szentes. *DolgSzeged 9–10* (1933–1934) 235–241.

CSALLÁNY 1941 Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. – Neuere Funde der ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes. *FolArch* 3–4 (1941) 182–192.

Csallány 1959 — Csallány, D.: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *ActaArchHung* 110 (1959) 281–325.

Csallány 1961 — Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z).* [ArchHung 21.] Budapest 1961.

Csallány 1970 — Csallány, D.: Weiblicher Haarflechtschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22 (1970) 261–299.

Csedreki et al. 2015 — Csedreki L. – Greiff, S. – Langó P. – Ströbele, F. – Türk A.: Honfoglalás kori fémleletek anyagösszetételi vizsgálata készítéstechnikájuk és nyersanyagforrásuk tükrében. – Untersuchungen zur Materialzusammensetzung der landnahmezeitlichen Metallfunde im Spiegel ihrer Herstellungstechnik und Herkunft des Rohmaterials. In: Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 325–352.

Csősz–Mende 2014 — Csősz A. – Mende B. G.: Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Szerk.: Sudár B. – Szentpétery J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. [MTA BTK MŐT Kiadványok 1.] Budapest 2014, 173–177.

Csősz–Mende 2015 — Csősz A. – Mende B. G.: Archeogenetikai vizsgálatok a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát és Szeged-Öthalom lelőhelyek 10. századi népességén. – Archaeogenetical investigations on the 10th century populations from Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát and Szeged-Öthalom. In: Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015, 371–376.

Daim–Lauermann 2006 — *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich).* Hrsg.: Daim, F. – Lauermann, E. [Mon. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 64] Mainz 2006.

Dekan 1980 — Dekan, J.: *Moravia Magna. A Nagymorva Birodalom kora és művészete.* Bratislava 1980.

Demo 2009 — Demo, Ž.: Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X–XI. stoljeće). – An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar-Lijeva Bara (10th–11th Centuries). [*MAZagrebKM* 6: 1–2] Zagreb 2009.

Dienes 1956 — Dienes, I.: Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. (Fouilles exécutées par L. Kiss.) – Vengerskij mogil'nik vremeni zavoevanija rodiny iz Bašhalom. (Kom. Sabol'č.) *ActaArchHung* 7 (1956) 245–277.

Dienes 1956a — Dienes I.: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma. – Das Pferdegeschirre des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnahmezeit. *MFMÉ* 1956, 36–54.

Dienes 1957 — Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. *ArchÉrt* 84 (1957) 24–37.

Dienes 1960 — Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. – Gräber landnehmender Ungarn in Nagykőrös. *ArchÉrt* 87 (1960) 177–180.

Dienes 1961 — Dienes I.: Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: *A kisvárdai vár története.* Szerk.: Éri I. Kisvárda 1961, 95–196, 199–204.

Dienes 1962 — Dienes I.: Nemzetségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton. – Sippenzeichen (Tamga) auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme. *FolArch* 14 (1962) 95–109.

Dienes 1964 — Dienes I.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. – La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquête hongroise et son pendant provenant du pays des Mordves. *ArchÉrt* 91 (1964) 18–40.

Dienes 1964a — Dienes I.: Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. [RégTan 1.]; Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. [RégTan 2.] *ArchÉrt* 91 (1964) 134–139.

Dienes 1965 — Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története és néprajza I.* Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.

Dienes 1970 — Dienes I.: A IX–X. századi magyar társadalom kérdéseihez. Bartha A. A IX–X. századi magyar társadalom c. könyve alkalmából. *MTA II. Oszt. Közl.* 19 (1970) 111–126.

Dienes 1972 — Dienes I.: *A honfoglaló magyarok.* Budapest 1972.

Dienes 1973 — Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. – Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét. *FolArch* 24 (1973) 177–217.

DIENES 1975 — Dienes I.: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek*. Szerk. Hajdú P. Budapest 1975, 77–108.

DIENES 1979 — Dienes, I.: Archäologische Beweise des Seelenglaubens der Ungarn zur Zeit der Landnahme. *Alba Regia* 23 (1979) 23–32.

DIENES 1986 — Dienes I.: Felső-Tisza vidék a X. században. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei II. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.* Szerk.: Entz G. Budapest 1986, 92–114.

DIENES 1996 — Dienes I.: A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárási naplói. Jegyzetekkel ellátta: Németh P. In: *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996*. Szerk.: Németh P. Nyíregyháza–Szabolcs 1996, 287–372.

DIENES–KRISTÓ 1978 — Dienes I. – Kristó Gy.: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *ArchÉrt* 105 (1978) 107–129.

DINNYÉS 1973 — Dinnyés I.: Blaskovich Múzeum régészeti gyűjteménye. – Die archäologische Sammlung des Museums Blaskovich von Tápiószele. *StudCom* 2 (1973) 37–70.

DÓKUS 1900 — Dókus Gy.: Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. *ArchÉrt* 20 (1900) 39–61.

DÖMSÖDI 2010 — Dömsödi J.: *Tájrendezés és tájvédelem 2. A* tájtípusok rendszertani (természeti földrajzi) alapismeretei. Szombathely 2010. [Digitális Tankönyvtár: www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0627_TRTV2/ch01a02.html (letöltve: 2014. 05. 01.)]

DÖVÉNYI 2010 — *Magyarország kistájainak katasztere*. Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2010.

EISNER 1936 — Eisner, J: Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1931. *Sborník Slov, Národného Muzea* 30 (1936) 64–91.

ERDÉLYI 1964 — Erdélyi I.: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. – Mogil'nik èpohi zavoevanija strany vengrami v Streda nad Bodrokom. – Der landnahmezeitliche Friedhof von Bodrogszerdahely. – Cintorín z doby osídlenia vlasti z okolia Stredy nad Bodrokom. *JAMÉ* 4–5 (1961–1962): 1964, 17–30, 221–228.

ERDÉLYI 1977 — Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 65–77.

ÉRY 1968 — K. Éry, K.: Reconstruction on the tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia* 8–9 (1967–1968): 1968, 93–147.

ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1963 — Éry K. – Kralovánszky A.: Székesfehérvár környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. – Palaeo-sociographical examination of the population of 10th–11th century cemeteries near Székesfehérvár. *Alba Regia* 2–3 (1963) 69–89.

ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963 — Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. – A representative reconstruction of historic populations. *Anthropológiai Közemények* 7 (1963) 41–90.

EURÓPA KÖZEPE 2000 — *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wieczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000.

FEHÉR 1954 — Fehér G.: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. *FolArch* 6 (1954) 92–94.

FEHÉR 1956 — Fehér G.: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. *ArchÉrt* 83 (1956) 25–38.

FEHÉR 1957 — Fehér, G.: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. *ActaArchHung* 8 (1957) 269–318.

FEHÉR 1957a — Fehér, G.: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. *StudSlav* 3 (1957) 7–58.

FÉK — Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. – Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster*. [RégTan 2.] Budapest 1962.

FETTICH 1931 — Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. – Zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit. *ArchÉrt* 45 (1931) 48–112, 315–329.

FETTICH 1937 — Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművessége I–II. – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn I–II*. [ArchHung 21.] Budapest 1937.

FODOR 1973 — Fodor I.: Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. – On the Problem of the Influence of Iranian Art upon Hungarian Art in the Conquest Period, 10th Century. *ArchÉrt* 100 (1973) 32–41.

FODOR 1976 — Fodor I.: Az osztrogozsszki lelet. – Der spätnomadische Grabfund von Ostrogoshsk. – Veŝi iz pozdnekočevničeskogo pogrebenija u g. Ostrogožska. *Cumania* 4 (1976) 255–263.

FODOR 1980 — Fodor I.: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong. – Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly. *FolArch* 31 (1980) 189–219.

FODOR 1981 — Fodor I.: Honfoglaláskori sír Doroszlón. – Ungarisches Grab von Doroszló aus dem 10. Jh. *ComArchHung* 1981, 149–164.

FODOR 1984 — Fodor I.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. Praehistorische Zeitschrift. *ArchÉrt* 111 (1984) 124–125.

FODOR 1984a — Fodor I.: Emberalakos gótikus bronz gyertyatartó Jászágóról. – Gotischer Bronzeleuchter in Menschengestalt aus Jászágó. *FolArch* 35 (1984) 161–174.

FODOR 1985 — Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván (Előzetes közlemény). – Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva (Vorbericht). *Acta Ant et Arch Suppl* 5 (1985) 17–33.

FODOR 1986 — Fodor I.: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról.* Szerk.: Németh P. [Folklór és Etnográfia 24.] Debrecen 1986, 99–114.

FODOR 1994 — Fodor I.: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 47–66.

FODOR 1996 — Fodor I.: A Kárpátokon túli lelőhelyek. In: KATALÓGUS 1996, 437–439.

FODOR 1996a — Fodor I.: Hitvilág és művészet. In: KATALÓGUS 1996, 31–36.

FODOR 1999 — Fodor I.: A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya–Esztergom 1996. május 28–31.* Szerk.: Fülöp É. M. – K. Cseh J. [Tudományos füzetek 11.] Tata 1999, 141–161.

FODOR 2000 — Fodor I.: *A bécsi szablya és a prágai kard.* Szeged 2000.

FODOR 2001 — Fodor I.: László Gyula a régész. In: *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv.* Szerk.: Balassa I. – László E. Budapest 2001, 149–270.

FODOR 2005 — Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. Előzetes közlemény. – Churchyards from the Árpádian Period (11th–13th centuries) at Hajdúdorog. Preliminary report. In: *„...a halál árnyékának völgyében járok". A középkori templom körüli temetők kutatása.* Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 197–212.

FODOR 2006 — Fodor I.: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. – Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert. In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére.* Szerk.: Fodor I. – Szatmári I. Budapest–Békéscsaba 2006, 13–33.

FODOR 2014 — Fodor I.: Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról. – Preliminary report on the excavation at Hajdúdorog-Kövecses-halom. In: AVAROK PUSZTÁI 2014, 613–626.

FODOR–KERTÉSZ 2015 — Fodor I. – Kertész R.: Honfoglalás kori sír Tiszapüspöki határában. – A Conquest period burial on the outskirts of Tiszapüspöki. *ArchÉrt* 140 (2015) 257–264.

FOMIN–KOVÁCS 1987 — Fomin, A. V. – Kovács L.: *A Máramaros megyei („huszti") 10. századi dirhemkincs. – Der Dirhemschatz aus dem 10. Jh. im Komitat Máramaros („Huszt").* [NumKözl 1.] Budapest 1987.

FÓTHI 1996 — Fóthi E.: A Tiszafüred-Nagykenderföldek honfoglalás kori temető antropológiai vizsgálata. – Die anthropologische Untersuchung des Begräbnisplatzes aus der Zeit der Landnahme in Tiszafüred-Nagykenderföld. In: A MAGYAR HONFOGLALÁS 1996, 294–312.

FREY 1907 — Frey I.: Gádori lelet. *ArchÉrt* 27 (1907) 95–96.

FÜREDI 2012 — Füredi Á.: Honfoglalás kori tarsolylemez Pest megyében. A bugyi-felsőványi 2. sír. – Eine landnahmezeitliche Taschenplatte im Kom. Pest. Das Grab 2 von Bugyi-Felsővány. *ArchÉrt* 137 (2012) 207–234.

FÜREDI 2012a — Füredi Á.: *„Nem múlt el nyomtalanul". Honfoglalás kori leletek Pest megyéből. – „It Didn't Pass without Trace".* [Kiállításvezető] Szentendre 2012.

FÜREDI et al. 2017 — Füredi Á. – Király Á. – Pópity D. – Rosta Sz. – Türk A. – Zágorhidi Czigány B.: Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok

kérdéséről. – Axe-shaped amulets among the 11th- and 12th century finds in the Carpathian Basin. Archaeological observations on miniature objects and on the issue of early Árpád-era Rus–Hungarian relations. In: *Hadak útján XXIV/2. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Szerk.: Balogh Cs. – Major B. közreműködésével: Türk A. Budapest–Esztergom 2017, 413–463.

GÁDOR–NOVÁKI 1976 Gádor, J. – Nováki, Gy.: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. *ActaArchHung* 28 (1976) 425–434.

GÁDOR–NOVÁKI 1980 Gádor J. – Nováki Gy.: Az abaújvári földvár sánca. – Rampart of the Abaújvár earthen fort. *HOMÉ* 19 (1980) 43–77.

GÁLL 2006 Gáll E.: A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok* 140 (2006) 375–396.

GÁLL 2007 Gáll E.: S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében. – About the Beginning of Spread of the S-Shaped Lock Ring in Transylvanian Basin. *Acta Siculica* 2007, 239–251.

GÁLL 2007a Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése. – An analysis of the grave and stray weapon finds of the Transylvanian basin, the Partium and the Banat from the 10th–11th centuries. *HK* 120 (2007) 395–474.

GÁLL 2007b Gáll E.: Történetírás a XXI. század elején. Megjegyzések „A románok története" III. kötetének koraközépkori fejezetében foglaltakhoz. *Székelyföld* 12/12 (2007) 78–110.

GÁLL 2010 Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság temetőinek lehetséges társadalmi besorolásáról és a besorolás buktatóiról. – On possible social classification of cemeteries in the Transylvanian basin, the Partium and the Banat – Some difficulties of this classification questions and assumptions. *HK* 123/1–2 (2010) 3–43.

GÁLL 2011 Gáll E.: *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. – The Churchyard cemetery in Dăbâca/Doboka, Castle area 4.* Kolozsvár 2011.

GÁLL 2013 Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. – 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transsylvanian basin, the Partium and the Banat* [MHKÁS 6.] Szeged 2013.

GÁLL–GERGELY 2009 Gáll E. – Gergely B.: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez.* Kolozsvár 2009.

GÁLL–LACZKÓ 2015 Gáll E. – Laczkó N.: Doboka kora középkori hamvasztásos temetőjéről. Néhány gondolat a Kis-Szamos völgye 7–9. (10.?) századi településterületéről. – On the Early Medieval cremation cemetery in Dăbâca (G.: Dobeschdorf; H.: Doboka). Some ideas on the settlement area in the Little Someş (G.: Somesch; H.: Szamos) Valley from the 7th–9th (10th?) century. *Dolg* 18, *DolgÚj* 8 (2013): 2015, 53–74.

GALLINA–VARGA 2016 Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században. – Hungarian conquest period and early Árpádian age cemeteries, burials and hoards from the Danube-Tisza interfluve I. The Kalocsa Sárköz in the 10th and 11th centuries.* [MHKÁS 10.] Szeged–Budapest 2016.

GARAM 1995 Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* [CAPH 3] Budapest 1995.

GEBÜHR 1970 Gebühr, M.: Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 6 (1970) 93–116.

GEDAI 1986 Gedai I.: *A magyar pénzverés kezdete.* Budapest 1986.

GIESLER 1980 Giesler, J.: Zur Archäologie des Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologisches Korr.* 10 (1980) 85–98.

GIESLER 1981 Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken). *PZ* 56 (1981).

GÖMÖRI 2002 Gömöri J.: *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban. – Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit.* Sopron 2002.

GREAT MORAVIA 2014 *Great Moravia and the Beginnings of Christianity.* Ed.: Kouřil, P. Brno 2014.

GREIFF 2012 Greiff, S.: Silver grave goods from early Hungarian contexts: technological implications of debased alloy compositions with zinc, tin and lead. In: *Die Archäologie der frühen*

Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. [RGZM – Tagungen 17] Hrsg.: Bendeguz, T. Mainz 2012, 241–260.

GUBITZA 1910 Gubitza K.: Bácsi honfoglaláskori sírleletekről. *ArchÉrt* 30 (1910) 169–172.

GYÖRFFY 1958 Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I–II. *Századok* 92 (1958) 12–87, 565–615.

GYÖRFFY 1959 Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára.* Budapest 1959.

GYÖRFFY 1963 Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest 1963.

GYÖRFFY 1966 Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest 1966.

GYÖRFFY 1970 Györffy Gy.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. – Über das Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn. *ArchÉrt* 97 (1970) 191–242.

GYÖRFFY 1977 Györffy Gy.: *István király és műve.* Budapest 1977.

GYÖRFFY 1983 Györffy Gy.: A kabar kérdés. *Forrás* 7 (1983) 20–28.

GYÖRFFY 1984 Györffy Gy.: Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. Államszervezés. Az új társadalmi rend válsága. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I.* Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Budapest 1984, 576–834.

GYÖRFFY 1987 Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* Budapest 1987.

GYÖRFFY 1996 Györffy Gy.: Honfoglalás és megtelepedés. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 45–65.

H. TÓTH 1974 H. Tóth E.: Honfoglalás kori sír Kiskunfélegyházán. – Ein landnahmezeitliches Grab in Kiskunfélegyháza. *ArchÉrt* 101 (1974) 112–126.

H. TÓTH 1976 H. Tóth, E.: The Equestrian grave of Izsák-Balázspuszta from the period of the Magyar Conquest. – Az Izsák-balázspusztai honfoglaláskori lovas sír. *Cumania* 4 (1976) 141–184.

H. TÓTH 1990 H. Tóth E.: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). – Archäologische Forschungen von vier Jahrzehnten. *Cumania* 12 (1990) 81–234.

H. TÓTH 1993 H. Tóth I.: A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. – Die Problematik der bulgarslawischen Lehnwörter in dem Ungarischen. In: ALFÖLD 1993, 197–205.

HAHN 2006 Hahn, W.: Die Münzen. In: DAIM–LAUERMANN 2006, 99–106.

HAMPEL 1896 Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei.* [Különlenyomat „A honfoglalási kor történetének kútfői" című millenniumi munkából] Budapest 1896.

HAMPEL 1900 Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfői.* Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest 1900, 505–830.

HAMPEL 1902 Hampel J.: Régiségek a honfoglalás korából. *ArchÉrt* 22 (1902) 296–316.

HAMPEL 1905 Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III.* Braunschweig 1905.

HAMPEL 1907 Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Budapest 1907.

HANULIAK 1994 Hanuliak, M.: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. Archeologicko–historické vyhodnotenie. – Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosihy.* [MatArchSlov 12] Nitra 1994.

HANULIAK 2004 Hanuliak, M.: Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10., storočí na území Slovenska. – Grossmährische Gräberfelder und Bestattung im 9–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei. *ASM* 8 (2004).

HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999 Hanuliak, M. – Rejholcová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie.* Bratislava 1999.

HÄRKE 1997 Härke, H.: The Nature of Burial Data. In: *Burial & Society. The chronological and social analysis of archaeological burial data.* Ed.: Jensen, C. K. – Nielsen, K. H. Aarhus 1997, 19–27.

HÄRKE 2003 Härke, H.: Beigabensitte und Erinnerung: Überlegungen zu einem Aspekt des frühmittelalterlichen Bestattungsrituals. In: *Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-Historisches Forum.* [MittelaltStud 3] Hrsg.: Jarnut, J. – Wemhoff, M. München 2003, 107–126.

HATHÁZI 1990 Hatházi G.: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. – To the researches concerning the nomadic elements of the military organization of Hungary in the age of Arpads. The pechenegs. *HK* 103 (1990) 21–60.

XIII. IRODALOMJEGYZÉK

HATHÁZI 1996 — Hatházi G.: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. – Archäologische Spuren der Ansiedlung der Petschenegen im Komitat Fejér. *Savaria* 22/3 (1992–1995): 1996, 223–248.

HATHÁZI 2005 — Hatházi G.: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén. – Gräber, Schätze, Rätsel. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der Nähe von Kiskunhalas.* [Halasi albumok 7.] Kiskunhalas 2005.

HEITEL 1995 — Heitel, R. R.: Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. *Dacia* N. S. 38–39 (1994–1995): 1995, 389–439.

HKÍF — *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk.: Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével: Kristó Gy. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged 1995.

HÓMAN–SZEKFŰ 1928 — Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar Történet I. Őstörténet-törzsszervezet-keresztény királyság.* Budapest 1928.

HOREDT 1986 — Horedt, K.: *Siebenbürgen im Frühmittelalter.* Bonn 1986.

HORVÁTH 1934 — Horváth T.: Honfoglaláskori sírok Tiszaburán. *ArchÉrt* 47 (1934) 141–149.

HORVÁTH 1993 — Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. – Nahodki iz pogrebenij èpohi obretenija rodiny oblasti Bač-Kiškun. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 321–350.

HORVÁTH 2004 — Horváth C.: Láncékszerek a honfoglalás kori leletanyagban. – Kettenschmucksachen in dem landnahmezeitlichen Fundmaterial. *MFMÉ StudArch* 10 (2004) 459–482.

HORVÁTH 2004a — Horváth C.: Adatok a honfoglalás kori kő- és üvegbetéttel díszített fegyverek, tarsolyok és veretek kérdésköréhez. – Angaben zum Fragenkreis der landnahmezeitlichen Waffen, Taschen und Beschläge mit Stein- und Glaseinlagen. *ComArchHung* 2004, 151–171.

HORVÁTH 2005 — Horváth C.: Hólyagos és négygömbös fejű gyűrűk honfoglalás kori sírokban. – Special Rings Found in the Graves dating to the Time of the Settlement of Hungarians in the Carpathian Basin. *DMÉ* 77 (2004): 2005, 121–148.

HORVÁTH 2008 — Horváth C.: Poncolt hátterű ornamentikával díszített tárgyak honfoglalás kori sírokban. – Objects decorated with punched background in graves from the period of the settlement of the Magyars. *Arrabona* 46/2 (2008) 49–92.

HORVÁTH 2009 — Horváth C.: Adatok a honfoglalás kori tausírozott kengyelek kérdésköréhez (A levélmintákkal díszített kengyelek). – Some data on the problems of the damascened stirrups from the Age of Hungarian Conquest. Stirrups decorated with leaf pattern. *JAMÉ* 51 (2009) 55–78.

HORVÁTH 2012 — Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* [PhD disszertáció kézirata – ELTE BTK] Budapest 2012.

HORVÁTH 2012a — Horváth C.: Női fejdíszek a honfoglalás kori Kárpát-medencében. [Sajtó alatt] *MFMÉ StudArch* 13 (2012).

HORVÁTH 2012b — Horváth C.: X–XI. századi, tausírozással díszített, trapéz alakú kengyel Mosonmagyaróvár határából. – An inlaid trapezoid stirrup of the 10th–11th century from Mosonmagyaróvár. *Arrabona* 50/1 (2012) 7–48.

HORVÁTH 2014 — Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. – Graveyards and findings of county Győr and Moson from the conquest period and from the early Árpádian age.* [MHKÁS 8.] Szeged 2014.

HORVÁTH 2019 — Horváth C.: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. – Cemeteries and goods of Nógrád county from the age of the hungarian conquest and the early Árpádians.* [MHKÁS 11.] Szeged–Budapest 2019.

HUSZÁR 1955 — Huszár, L.: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. *ActaArchHung* 5 (1955) 61–109.

HUSZÁR 1979 — Huszár, L.: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute.* Budapest–München 1979.

HÜSE 2003 — Hüse L.: Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi népességének paleodemográfiai profilja. – Paleodemographical profile of the 10th–11th century population of Ibrány-Esbó-halom. In: ISTVÁNOVITS 2003, 400–412.

HÜSE–SZATHMÁRY 2002 — Hüse L. – Szathmáry L.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi népességének demográfiai profilja. In: NEPPER 2002, 407–420.

Ioniță 2005 — Ioniță, A.: *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII.* București 2005.

Istvánovits 2001 — Istvánovits E.: Korai szláv település maradványai Kisvárda határában. – Reste einer frühslawischen Siedlung in der Gemarkung von Kisvárda. *JAMÉ* 43 (2001) 165–183.

Istvánovits 2003 — Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori leletanyaga. – Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.* [MHKÁS 4.] Nyíregyháza–Budapest 2003.

Istvánovits et al. 2000 — Istvánovits E. – Kurucz K. – Száraz Cs. – Almássy K.: Újfehértó területének története a kezdetektől a honfoglalás koráig. In: *Újfehértó története.* Szerk.: Buczkó J. Újfehértó 2000, 43–116.

Iványosi Szabó–Hoyk 2016 — Iványosi Szabó A. – Hoyk E.: Kecskeméti táj, kecskeméti tájváltozások. *Forrás* 48/7–8 (2016) 10–35.

Janković 1990 — Janković, M. i Đ.: *Sloveni u jugoslovenskog Podunavlju.* Beograd 1990.

Jakab 2009 — Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősima határából. M3-as autópálya 161. lelőhely. – 10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősima. Motorway M3, site 161. *JAMÉ* 51 (2009) 79–149.

Jakab 2014 — Jakab A.: A Tiszadob-sós-széki 10. századi temetőrészlet. In: Tóth 2014, 277–298.

Jakab 2014a — Jakab A.: Tarpa. In: *A honfoglalók viselete. Magyar őstörténet 1.* Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. Budapest 2014, 82–88.

Jakab 2016 — Jakab A.: A Nagycserkesz-Nádasdibokor lelőhelyen feltárt 10–11. századi temető. – The tenth-eleventh century cemetery excavated at Nagycserkesz-Nádasdibokor. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Szerk.: Bollók Á. – Gergely K. – Kolozsi B. – Pető Zs. – Szenthe G. Budapest 2016, 461–480.

Jakó 1940 — Jakó Zs.: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Budapest 1940.

Jankovich 1996 — Jankovich B. D.: Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. – Medieval data on the hydrography and the exploitation of the Körös River. *BMMK* 16 (1996) 305–349.

Jankovich–Szatmári 2013 — Jankovich B. D. – Szatmári I.: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén.* [VAH 28.] Budapest 2013.

Jensen–Nielsen 1997 — Jensen, C. K. – Nielsen, K. H.: Burial Data and Correspondence Analysis. In: *Burial & Society. The chronological and social analysis of archaeological burial data.* Ed.: Jensen, C. K. – Nielsen, K. H. Aarhus 1997, 29–61.

Jósa 1895 — Jósa A.: A tarczali sírleletről (Zemplén m.). *ArchÉrt* 15 (1895) 75–76.

Jósa 1896 — Jósa A.: A bezdédi honfoglaláskori temető (Szabolcs m.). *ArchÉrt* 16 (1896) 385–412.

Jósa 1897 — Jósa A.: A mándoki honfoglalás kori leletről. *ArchÉrt* 17 (1897) 361–363.

Jósa 1900 — Jósa A.: Emlékek a honfoglalás korából. A tuzséri sírok (Szabolcs m.) *ArchÉrt* 20 (1900) 214–224.

Jósa 1901 — Jósa A.: Bereg, Zemplén és Szabolcs vármegyék jelentősége a honfoglalásban. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* 7 (1901) 129–131, 161–164.

Jósa 1914 — Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban I–II. *ArchÉrt* 34 (1914) 169–184, 303–340.

Jotov 2004 — Jotov, V.: *Vorženieto i snariaženieto ot blgarskoto srednovekovie (VII–XI. vek).* Varna 2004.

Juhász 1993 — Juhász I.: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. – Funde aus awarischen Gräberfeldern aus dem 9. Jahrhundert in der Umgebung von Szarvas. In: Alföld 1993, 137–150.

Juhász 1996 — Juhász I.: X–XI. századi temetkezések Békés megye északi területén. – Bestattungen des X–XI. Jh. im nördlichen Teil des Komitates Békés. *BMMK* 16 (1996) 157–173.

Kada 1896 — Kada E.: A kecskeméti ásatások. *ArchÉrt* 16 (1896) 40–51.

Kada 1912 — Kada E.: Kecskemét vidékéről való leletek. In: Sírleletek a honfoglalás korából III. *ArchÉrt* 32 (1912) 323–329.

Kalicz 1958 — Kalicz N.: Régészeti kutatások és leletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1958-ban. *HOMÉ* 2 (1958) 129–132.

Kálnási 1996 — Kálnási Á.: *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. – Ortsnamentypen und ihre historischen Schichten in Komitat Szatmár.* [A Debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 67.] Debrecen 1996.

Kaposvári 1955 — Kaposvári Gy.: Honfoglaláskori temető Jászszentandráson. *Jászkunság* 2/2 (1955) 39–41.

KAPOSVÁRI 1983 Kaposvári Gy.: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében. *SzMMÉ* 1 (1982–1983): 1983, 161–204.

KARÁCSONYI 1964 Karácsonyi B.: Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. *AUSz AH* 16 (1964) 3–5.

KATALÓGUS 1996 *„Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Révész L., Wolf M. és M. Nepper I. közreműködésével: Fodor I. Budapest 1996.

KESZI 1999 Keszi T.: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással. – Geschlossene Plattenringe aus X. Jahrhundert mit Schildenförmig ausgebreitetem Kopf mit Darstellung von Pentagramma und Vogel. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai.* Szerk.: Perémi Á. Veszprém 1999, 133–148.

KIRPIČNIKOV 1973 Kirpičnikov, A. N.: *Snarjaženie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX–XIII. vv. Arheologija SSSR E1–36.* Leningrad 1973.

KISLÉGHI 1904 Kisléghi Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontálmegyében. *ArchÉrt* 24 (1904) 417–421.

KISLÉGHI 2010 Kisléghi Nagy Gy.: *Archaeológiai Napló.* Szerk.: Gáll E. – Tănase, D. – Ciobotaru, D. közreműködésével: Lőrinczy G. Szeged–Temesvár 2010.

KISS 1920–1922 Kiss L.: Eperjeskei honfoglaláskori temető. *ArchÉrt* 39 (1920–1922) 42–55.

KISS 1933–1934 Kiss L.: Honfoglaláskori leletek a Jósa Múzeumban. – Funde aus der Landnahmezeit im Jósa Museum. *DolgSzeged* 9–10 (1933–1934) 215–220.

KISS 1938 Kiss L.: *A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. – Der altungarische Grabfund von Geszteréd.* [ArchHung 24.] 1938.

KISS 1968 Kiss A.: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. – Der Widerspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern. *ArchÉrt* 95 (1968) 243–256.

KISS 1969 Kiss, A.: Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken. *MFMÉ* 1969, 175–182.

KISS 1978 Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest 1978.

KISS 1983 Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei. – Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn).* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1.] Budapest 1983.

KISS 1983a Kiss G.: Egy avarkori fülbevalótípusról. – Über einen awarenzeitlichen Ohrgehängentyp. *ArchÉrt* 110 (1983) 100–111.

KISS 1985 Kiss, A: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung von 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich. Hrsg.: Friesinger, H. – Daim, F. *VKF* 9 (1985) 217–379.

KISS 1987 Kiss, A.: Beigaben von zwei Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit (Almásfüzitő, Bugyi). *Alba Regia* 23 (1987) 127–136.

KISS 1993 Kiss A.: Kralovánszky Alán 1929–1993. *ArchÉrt* 120 (1993) 89–90.

KISS 2000 Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* [MHKÁS 2.] Szombathely 2000.

KLUGE 2000 Kluge, B.: Érme és pénz 1000 körül. In: *Európa közepe 1000 körül.* Szerk.: Hinz, H. – Wieczorek, A. Stuttgart 2000, 116–118.

KMTL *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század).* Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest 1994.

KNIEZSA 1938 Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Szerk.: Serédi J. Budapest 1938, 365–472.

KNIEZSA 1963 Kniezsa, I.: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica* 9 (1963) 27–44.

KOBÁLY 2001 Kobály J.: Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről. – Über die landnahme- und arpadenzeitlichen Funde der Karpatoukraine. *JAMÉ* 43 (2001) 197–224.

KÓKAI 2010 Kókai S.: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918).* Nyíregyháza 2010.

KORDÉ 1991 Kordé Z.: *A székelykérdés története.* [Múzeumi Füzetek 4.] Székelyudvarhely 1991.

KORMÁNY 2006 Kormány Gy.: A Szatmár-Beregi-síkság domborzati és klimatikus viszonyai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 41 (2006) 3–16.

KOVÁCS 1969 Kovács B.: Kabarok és palócok. – Kabars et palótz's. *EMÉ* 7 (1969) 159–178.

Kovács 1970 Kovács L.: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük. – Die Lanzen der landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung. *Alba Regia* 11 (1970) 81–108.

Kovács 1980 Kovács, L.: *Vooruženie vengrov obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja.* [Kandidátusi disszertáció kézirata] Moskva 1980.

Kovács 1980a Kovács, L.: Der Säbel von Benepuszta (Ladánybene, Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kecskemét). *ActaArchHung* 32 (1980) 309–316.

Kovács 1981 Kovács, L.: Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile der Awaren- und Landnahmezeit. *ActaArchHung* 33 (1981) 81–103.

Kovács 1985 Kovács, L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. PZ 56 (1981) 4–167. *ActaArchHung* 37 (1985) 207–222.

Kovács 1985a Kovács L.: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón)-Paphegyen. – Früharpadenzeitlicher Gräberfeldteil in Dabas (Gyón)-Paphegy. *StudCom* 17 (1985) 369–386.

Kovács 1985b Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I: Temető u. 5. (Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeléséhez). – Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa I: Temető-Gasse Nr. 5. (Beiträge zur Wertung der Steigbügel mit knopfförmigem Hals). *ComArchHung* 1985, 125–139.

Kovács 1986 Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 38 (1986) 195–225.

Kovács 1986a Kovács L.: A tiszalúc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető (előzetes jelentés). – Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) aus dem 11. Jh. Vorbericht. *ArchÉrt* 111 (1986) 218–223.

Kovács 1986b Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. A homokbányai temetőrészlet (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez). – Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube (Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). *ComArchHung* 1986, 93–121.

Kovács 1986c Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest 1986, 216–313.

Kovács 1988 Kovács L.: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. – Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár (Kom. Szabolcs-Szatmár). *ComArchHung* 1988, 125–158.

Kovács 1988a Kovács L.: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. – Über den datierenden Wert der ungarischen landnahmezeitlichen Münzfunde. *HOMÉ* 25–26 (1988) 161–175.

Kovács 1988b Kovács L.: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez. *Századok* 122 (1988) 674–693.

Kovács 1989 Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* [Fontes ArchHung 19.] Budapest 1989.

Kovács 1989a Kovács L.: A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet. – Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jahrhundert. *ComArchHung* 1989, 165–176.

Kovács 1989b Kovács L.: A tiszafüredi múzeum (Szolnok m.) néhány régi, 10., illetve 12. századi leletegyütteséről. – Über vier alte Fundkomplexe aus dem 10. bzw. 12. Jh. im Museum von Tiszafüred (Kom. Szolnok). *ArchÉrt* 116 (1989) 99–102.

Kovács 1990 Kovács L.: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. – Säbel-Schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10.–11. Jahrhundert. *ArchÉrt* 117 (1990) 39–49.

Kovács 1991 Kovács, *L.:* Bemerkungen zur Arbeit von Nebojša Stanojev: Nekropole X–XV veka u Vojvodini – Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina. *ActaArchHung* 43 (1991) 399–424.

Kovács 1992 Kovács L.: Honfoglaló magyar leletek a kajárpéc-gyűri kavicsbányában (Győr-Moson-Sopron m.). – Ungarische Funde aus der Landnahmezeit in der Kiesgrube von Kajárpéc-Gyűr (Komitat Győr-Moson-Sopron). *ComArchHung* 1992, 159–171.

Kovács 1993 Kovács L.: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka). – Zu einige alten, landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka). *MFMÉ* 1991/92–1: 1993, 37–74.

Kovács 1994 Kovács, L.: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str.* [VAH 6.] Budapest 1994.

Kovács 1994a Kovács L.: Fegyverek és pénzek. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 181–194.

Kovács 1995 Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. – Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens im 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts. *ComArchHung* 1994–1995: 1995, 153–189.

Kovács 1996 Kovács L.: Ami a zsákmányból megmaradt. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 109–127.

Kovács 1997 Kovács, L.: István Dienes' grösste Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). *ActaArchHung* 49 (1997) 363–384.

Kovács 1997a Kovács L.: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. – Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archälogische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken.* [VAH 7.] Budapest 1997.

Kovács 2003 Kovács, L.: Bereszász–Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 54 (2003) 205–241.

Kovács 2004 Kovács L.: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. [Monumenta Historica Budapestinensia 14.] Budapest 2004, 43–49.

Kovács 2005 Kovács L.: Muszlim pénzek a 10. századi Kárpát-medencében. In: *Csodaszarvas.* Őstörténet, vallás és néphagyomány I. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2005, 35–96.

Kovács 2006 Kovács L.: A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről. – Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth-twelfth century. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi B. [Studia Caroliensia 7.] (2006) 215–248.

Kovács 2007 Kovács, L.: Über die Münzen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.–12. Jahrhundert von Magyarhomorog-Kónyadomb. *ActaArchHung* 58 (2007) 187–212.

Kovács 2008 Kovács, L.: *Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets.* [BAR International Series 1846] Oxford 2008.

Kovács 2011 Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról. – Über die Beute der ungarischen Streifzüge.* Budapest 2011.

Kovács 2011a Kovács L.: Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez. – Hätten wir es doch persönlich besprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel. *MFMÉ StudArch* 12 (2011) 559–608.

Kovács 2013 Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. – Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die Vorgeschichte. Ein Abriss. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 511–604.

Kovács 2013a Kovács L.: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). – Über die früharpadenzeitlichen Kirchenfriedhöfe mit Münzbeigaben und ihre Kirchen im Ungarischen Königreich (1000–1141). In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 227–295.

KOVÁCS 2015 Kovács L.: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz. *Századok* 149 (2015) 989–1037.

KOVÁCS 2015a Kovács L.: Megjegyzések a 10–11. századi magyar csecsemősírok kérdéséhez, visszatekintéssel a 3–9. századig. *FolAnthr* 14 (2015) 5–66.

KOVÁCS 2015b Kovács L.: *A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a Tiszalúc-sarkadi 11. századi temető. – 10th-11th-century graves and stray finds of the Taktaköz region and the 11th-century cemetery of Tiszalúc-Sarkad.* [MHKÁS 9.] Szeged–Budapest 2015.

KOVÁCS 2019 Kovács L.: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője. – A 10th century cemetery belonging to a short-lived settlement and an 11th–12th century village cemetery, both located on Magyarhomorog-Kónya-domb.* [MHKÁS 12.] Szeged–Budapest 2019.

KOVÁCS–VADAY 2011 Kovács, L. – Vaday, A.: Örménykút site 52: Section of a cemetery from the period of the Hungarian Conquest. In: *Archaeological Investigations in country Békés 1986–1992.* Ed.: Vaday, A. – Jankovich, B. D. – Kovács, L. [VAH 25.] Budapest 2011, 587–637.

KOVALOVSZKI 1957 Kovalovszki J.: Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez. *RégFüz* 5 (1957).

KOVALOVSZKI 1960 Kovalovszki J.: A szarvasi honfoglaláskori ezüst karperec. – Das Silberarmband von Szarvas aus der Zeit der Landnahme. *FolArch* 12 (1960) 173–182.

KOZÁK 1978–1979 Kozák K.: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. *EMÉ* 16–17 (1978–1979) 157–169.

KOZÁK 1980–1981 Kozák K.: Az Egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. *Agria* 18 (1980–1981) 5–46.

KOZÁK 1986 Kozák K.: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III. *Agria* 22 (1986) 5–34.

KŐHEGYI 1980 Kőhegyi, M.: Das landnahmezeitliche Gräbefeld von Madaras (Komitat Bács-Kiskun). *ActaArchHung* 32 (1980) 205–239.

KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996 Költő, L. – Szentpéteri, J.: Gedanken über die awarisch-ungarischen Assimilation nach Grabanalysen. In: *Specimina nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis* 1 (1996) 223–240.

KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001 Költő L. – Szentpéteri J.: Gondolatok az avar–magyar asszimilációról temetőelemzések alapján. In: *„Együtt a Kápát-medencében." A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele.* Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 2001, 119–134.

KRALOVÁNSZKY 1957 Kralovánszky A.: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *ArchÉrt* 84 (1957) 175–186.

KRALOVÁNSZKY 1959a Kralovánszky A.: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. – Beitrag zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem 10.–11. Jh. im Karpatenbecken. *ArchÉrt 86* (1959) 76–82.

KRALOVÁNSZKY 1959b Kralovánszky, A.: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung. Chronologie und der etnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende. *StudSlav* 5 (1959) 327–361.

KRALOVÁNSZKY 1959c Kralovánszky A.: Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben. – Recent Ways of the Applications of Anthropological Data and Methods in Archaeology. – Neue Anwendungsmöglichkeiten von antropologischen Daten und Methoden in der Archäologie. *AnthrK* 3 (1959) 17–31.

KRALOVÁNSZKY 1963 Kralovánszky A.: A papi honfoglaláskori temető. *JAMÉ* 3 (1960): 1963, 27–38.

KRALOVÁNSZKY 1971 Kralovánszky, A.: The Paleosociographical Reconstruction of the Eleventh Century Population of Kérpuszta. *JPMÉ* 13 (1968): 1971, 75–116.

KRISTÓ 1980 Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* [Elvek és utak] Budapest 1980.

KRISTÓ 1981 Kristó Gy.: *Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig.* [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 9.] Békéscsaba 1981.

KRISTÓ 1981a Kristó Gy.: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *AUSz AH* 71 (1981) 21–28.

KRISTÓ 1985 Kristó Gy.: *Az augsburgi csata.* Budapest 1985.

KRISTÓ 1986 Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest 1986.

KRISTÓ 1988 Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest 1988.

KRISTÓ 1995 Kristó Gy.: *A magyar állam megszületése.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.] Szeged 1995.

KRISTÓ 1996 Kristó Gy.: *A székelyek eredetéről.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.] Szeged 1996.

KRISTÓ 1996a — Kristó Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 207–222.

KRISTÓ 1997 — Kristó Gy.: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak.) *Századok* 131 (1997) 234–275.

KRISTÓ 2002 — Kristó Gy.: *A korai Erdély (895–1324).* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.] Szeged 2002.

KRISTÓ–MAKK 2001 — Kristó Gy. – Makk F.: *A kilencedik és a tizedik század története.* [MSz 1.] Budapest 2001.

KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973–1974 — Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. – Données á la conaissance des toponymes hongrois „anciens" I–II. *AUSz AH* 44, 48 (1973–1974).

KULCSÁR 1996 — Kulcsár M.: Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpüs záródású karikák. – Beitrage zur Frage der arpadenzeitlichen Ringtracht. Die sog. Ringe mit Tullenverschluß. *Savaria* 22/3 (1992–1995): 1996, 249–275.

KULCSÁR 1992 — Kulcsár V.: Honfoglalás kori gyermeksír Lajosmizséről – Landnahmezeitliches Kindergrab aus Lajosmizse. *Cumania* 13 (1992) 75–85.

KUNT 1987 — Kunt E.: *Az utolsó átváltozás.* Budapest 1987.

KURUNCZI–LANGÓ 2000 — Kurunczi S. – Langó P.: A Magyar Nemzeti Múzeumban Jászfényszaru lelőhellyel beleltározott „honfoglalás kori" karperecek röntgenfluoreszcenciás vizsgálata. – X-Ray Fluorescent Analysis of „Conquest Period" Bracelets Taken into the Inventory of the Hungarian National Museum from the Provenance of Jászfényszaru. *Heves Megyei Rég. Közl.* 2 (2000) 207–233.

KUSTÁR–LANGÓ 2003 — Kustár R. – Langó P.: *Ezüstbe öltözött lányok. Honfoglalás kori sírok Harta határában.* [Kiállításvezető] Kalocsa 2003.

KÜRTI 1973 — Kürti B.: Mezőberény területének története a honfoglalásig. In: *Mezőberény története I.* Szerk.: Szabó F. Mezőberény 1973, 17–69.

KÜRTI 1978–1979 — Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. Előzetes beszámoló. – Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő. *MFMÉ* 1978–1979/1, 323–347.

KÜRTI 1979 — Kürti B.: Szarmata és honfoglaláskori temető Szeged-Csongrádi úton. *MuKuCsom* 1979, 3–9.

KÜRTI 1994 — Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10–11-ten Jahrhunderten. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 369–386.

KÜRTI 1994a — Kürti B.: Honfoglalók a Maros-torok táján. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 161–170.

KÜRTI 1996 — Kürti B.: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: *Honfoglaló magyarság–Árpád-kori magyarság.* Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 59–64.

KÜRTI 1997 — Kürti B.: Társadalmi változások kutatási lehetőségei egy honfoglalás kori temetőben. *MuKuCsom* 1995–1996: 1997, 21–31.

KÜRTI 1998 — Kürti B.: Az algyői temetőről röviden. Leletek és jelenségek előfordulási megoszlása a temető területén. *MuKuCsom* 1997: 1998, 15–36.

KÜRTI 2001 — Kürti B.: *Sírok üzenete. Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában.* Algyő 2001.

KÜRTI 2008 — Kürti B.: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: *Kiszombor története I.* Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 76–91.

KÜRTI–SZEGFŰ 1983 — Kürti B. – Szegfű L.: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás. In: *Szeged története I.* Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 221–277.

KVASSAY 2013 — Kvassay J.: Kerámia 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek. – Keramik in den Gräbern des 10–11. Jahrhunderts. Alte Funde, neue Möglichkeiten. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 499–510.

LANGÓ 2000 — Langó P.: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez. – Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts. *JAMÉ* 42 (2000) 33–57.

LANGÓ 2000a — Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén. – Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas. *MFMÉ StudArch* 6 (2000) 287–347.

LANGÓ 2004 Langó P.: Kora Árpád-kori temető Kóspallagon. – Cemetery of the early Ápádian period at Kóspallag. In: *RégKutMagy* 2002: 2004, 81–116.

LANGÓ 2006 Langó P.: Régészeti és okleveles adatok a Jászság 10–15. századi településtörténetéhez. – Archaeological and charter data for the Jazygian settlemental history in the 10–15th centuries. *Tisicum* 15 (2006) 77–97.

LANGÓ 2007 Langó P.: *„Amit elrejt a föld..." A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest 2007.

LANGÓ 2010 Langó, P.: Die Bestimmung der Landesgrenzen. Zur Frage der westlichen Grenze des Ungarischen Fürstentums des 10. Jahrhunderts. Im Spiegel archäologischer Funde. *Archäologisches Korr.* 40 (2010) 579–597.

LANGÓ 2010a Langó P.: A kora Árpád-kori temetők kutatása – Research into Cemeteries from the Early Árpádian Age. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1–2.* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 445–472.

LANGÓ 2012 Langó P.: A Kárpát-medence 10. századi leletanyagának délkelet-európai kapcsolatrendszere. [PhD disszertáció kézirata – ELTE BTK] Budapest 2012.

LANGÓ 2012a Langó P.: A csúcsban összefutó, belső ívvel és áttört lappal rendelkező, félhold alakú fülbevalók elterjedése és klasszifikációja Közép-és Kelet-Európa 10–11. századi leletanyaga alapján. – The Spread and classification of Peak Terminated Crescent Shaped Earrings with Inner Bend and Openwork Plate in the Eastern European Archaeological Material. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest–Szigethalom 2012, 205–228.

LANGÓ et al. 2016 Langó, P. – Kustár, R. – Köhler, K. – Csősz, A.: A study of the tenth-century cemetery at Harta-Freifelt. *Antaeus* 34 (2016) 389–416.

LANGÓ et al. 2017 Langó P. – Balázs J. – Lichtenstein L. – Rózsa Z. – Marcsik A.: 10. századi sírok Nagyszénás-Szabó Ferenc-tanya lelőhelyről. Megjegyzések a honfoglalás kori harci sérülésekről. – 10th century graves at Ferenc Szabó's farm (Nagyszénás). Remarks on war injuries in the Hungarian Conquest-period. In: *Hadak útján XXIV/2. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Szerk.: Balogh Cs. – Major B. közreműködésével: Türk A. Budapest–Esztergom 2017, 531–556.

LANGÓ–MENDE 2006 Langó P. – Mende B.: Honfoglalás kori sírok Enesén. – Graves from the age of the Magyar conquest in Enese. *Arrabona* 44/1 (2006) 231–250.

LANGÓ–PETKES–SOÓS 2016 Langó P. – Petkes Zs. – Soós R.: Beszámoló a Solt-Kalimajor lelőhelyen folytatott kutatásról. – Account about the research in the discovery place in Solt-Kalimajor. In: *„...in nostra linqua Hringe nominant." Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest 2016, 201–219.

LANGÓ–TÜRK 2003 Langó P. – Türk A.: *Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határrészéből. – Female grave from the Conquest Period at Szentes-Derekegyházi oldal.* Szentes 2003.

LANGÓ–TÜRK 2004 Langó P. – Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). – Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő (Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen). *MFMÉ StudArch* 10 (2004) 365–457.

LANGÓ–TÜRK 2004a Langó P. – Türk A.: Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásáról. *MuKuCsom* 2003: 2004, 193–202.

LANGÓ–TÜRK 2004b Langó P. – Türk A.: Móra nyomában. – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *MuKuCsom* 2003: 2004, 203–214.

LÁSZLÓ 1939 László Gy.: Fettich Nándor, A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. – Nándor Fettich, L'épée de Saint Etienne du point de vue archéologique. *FolArch* 1–2 (1939) 231–233.

LÁSZLÓ 1941 László Gy.: A népvándorláskori temetők térképezéséről. – Sur la cartographie des nécropoles de l'époque de la migration des peuples. *FolArch* 3–4 (1941) 265–267.

LÁSZLÓ 1943 László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. – Der Drabfund von Koroncó und der altungarische Sattel.* [ArchHung 27.] Budapest 1943.

László 1943a — László Gy.: *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig.* [Erdélyi Tudományos Füzetek 167.] Kolozsvár 1943.

László 1944 — László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest 1944.

László 1950 — László Gy.: Honfoglalás kori régészetünk és a magyar nagycsalád. *ArchÉrt* 77 (1950) 137–142.

László 1970 — László Gy.: A „kettős honfoglalásról." – Über die „doppelte Landnahme" der Ungarn. *ArchÉrt* 97 (1970) 161–190.

László 1984 — László Gy.: A város környéke a honfoglalás korában. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig.* Szerk.: Nagy I. Hódmezővásárhely 1984, 257–266.

László 1988 — László Gy.: *Árpád népe.* Budapest 1988.

Laszlovszky–Siklódi 1991 — Laszlovszky, J. – Siklódi, Cs.: Archaeological Theory in Hungary since 1960. Theories without theoretical Archaeology. In: *Archaeological theory in Europe. The last three decades.* Ed.: Hodder, I. New York 1991, 272–298.

Lauermann 2006 — Lauermann, E.: Fundort – Fundgeschichte – Befund. In: Daim–Lauermann 2006, 1–4.

Lehoczky 1870 — Lehoczky T.: A szolyvai hun-sír. *ArchÉrt* 3 (1870) 201–206.

Lehoczky 1900 — Lehoczky T.: Honfoglalás kori sírról Beregszászon. *ArchÉrt* 20 (1900) 398–402.

Lichtenstein 2003 — Lichtenstein L.: Honfoglalás kori sír Vésztő határában. – Graves of the Conquest Period at Vésztő. *RégKutMagy* 2001: 2003, 87–97.

Liska 1996 — Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton. – Ein Friedhof aus dem X.–XI. Jahrhundert in Örménykút. *BMMK* 16 (1996) 175–208.

Liska–Medgyesi 2002 — Liska A. – Medgyesi P.: Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza-Kétegyházi út, homokgödör lelőhelyen. – Ein Gräberfeldteil aus der Landnahmezeit auf dem Fundort Medgyesegyháza-Kétegyházi út, homokgödör. *MFMÉ StudArch* 8 (2002) 409–447.

Lóki 2002 — Lóki J.: A megye természetföldrajzi képe. – Physische Geographie des Komitats Hajdú-Bihar. In: Nepper 2002, 17–24.

Lőrinczy 1985 — Lőrinczy G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. – Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh. *ComArchHung* 1985, 141–162.

Lőrinczy 2000 — Lőrinczy G.: Szegvár területének településtörténete a 6. század végétől a 13. század végéig. In: *Szegvár. Egy település története.* Szerk.: Farkas Gy. Szegvár 2000, 51–88.

Lőrinczy–Szalontai 1993 — Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I. – Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6–11. Jahrhundert. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 279–320.

Lőrinczy–Szalontai 1996 — Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez II. – Neuere archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Csongrád vom 6. bis 11. Jahrhundert II. *MFMÉ StudArch* 2 (1996) 269–298.

Lőrinczy–Szelekovszky 2018 — Lőrinczy G. – Szelekovszky M.: 10. századi magányos sír Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlőből. – 10th century grave from Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő. In: *Sötét idők túlélői.* Szerk.: Hága T. K. – Kolozsi B. [Tempora Obscura 4.] Debrecen 2018, 255–290.

Lőrinczy–Türk 2011 — Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez. – Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung. *MFMÉ StudArch* 12 (2011) 419–479.

Madaras 1993 — Madaras L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. – Das Vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quelle. In: Alföld 1993, 11–32.

Madaras 1996 — Madaras L.: Szolnok, Lenin Tsz (Ugar) 10. századi temetője (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai). – Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der szolnoker „Lenin" LPG. In: A magyar honfoglalás 1996, 65–116.

Madaras 2003 — Madaras L.: A Szolnok-szandai honfoglalás kori korongpár. – Das landnahmezeitliche Scheibenpaar von Szolnok-Szanda. *MFMÉ StudArch* 9 (2003) 277–282.

MADARAS 2006 Madaras L.: Honfoglalás kori temető Szolnok határában. Új adatok a honfoglalás kori női viselethez. – Gräberfeld Szolnok-Szanda aus dem 10. Jahrhundert. Neue Angaben zur Rekonstruktion der landnahmezeitlichen Frauentracht. *ComArchHung* 2006, 213–251.

MADARAS 2013 Madaras L.: Egy méltatlanul elfeledett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez. – An unworthily forgotten chieftain grave. Archaeological data to the burial of one of our conquering tribes and its chieftain. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 161–184.

MADARAS 2013–2014 Madaras L.: „Árpád népe – Gyula népe". *A honfoglaló magyarok emlékanyaga a Közép-Tisza vidéken.* [Kiállításvezető] Szolnok 2013–2014.

MAKK 2003 Makk F.: Turkia egész szállásterülete. – The Whole Dwellings of Turkia. *AUSz AH* 117 (2003) 3–15.

MAKK 2004 Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. [Monumenta Historica Budapestinensia 14.] Budapest 2004, 119–127.

MAKK 2005 Makk F.: A magyarok földje és a vezéri törzsek szálláshelyei a X. században. In: *Studia Professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk.: Almási T. – Draskóczy I. – Jancsó É. Budapest 2005, 227–232.

MARCSIK–BERECZKI–MOLNÁR 2016 Marcsik A. – Bereczki Zs. – Molnár E.: Homokmégy-Székes 10–11. századi temető csontvázanyagának vizsgálata. In: GALLINA–VARGA 2016, 179–208.

MAROSI 1997 Marosi E.: A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a millecentenáriumi év kiállításain. *BUKSZ* 9 (1997) 158–167.

MEDGYESI 1993 Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés. – Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 487–511.

MEDGYESI 1995 Medgyesi P.: Avar kori sírlelet és 10–11. századi magyar temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról. – Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10–11. Jh. von Gyulavarsánd-Laposhalom. *Altum Castrum* 4 (1995) 98–118.

MEDGYESI 1996 Medgyesi P.: Néhány Békés megyei avar kori és X–XI. századi lelet. – Funde aus der Awarenzeit und aus dem X–XI. Jahrhundert im Komitat Békés. *BMMK* 16 (1996) 129–156.

MEDGYESI 1996a Medgyesi P.: Az Elek-téglagyári 10–11. századi temetőrészlet. – Der Gräberfeldteil Elek-Téglagyár aus dem 10–11. Jahrhundert. *Savaria* 22/3 (1992–1995): 1996, 197–206.

MEDGYESI 2002 Medgyesi P.: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet. – Friedhofsteil aus dem 10–11. Jahrhundert, der bei dem Skoperda-Bauernhof in Újkígyós freigelegt wurde [sic!]. *BMMK* 23 (2002) 145–217.

MEDGYESI 2013 Medgyesi P.: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez. – Archäeologische Angabe zur Geschichte des Komitates Békés im 10–11. Jh. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 667–680.

MEGAY 1956 Megay G.: Az Ároktő-dongóhalmi honfoglaláskori magyar temető. *HOMK* 3 (1955–1956): 1956, 15–21.

MEGAY 1963 Megay G.: A Mezőzombor-Bálványdombi honfoglalás kori magyar temető. – Das landnahmezeitliche ungarische Gräberfeld von Mezőzombor-Bálványdomb. *HOMÉ* 3 (1963) 37–53.

MELICH 1938 Melich J.: Melyik nép nevezte el Pestet Pest-nek? *Magyar Nyelv* 34 (1938) 129–140.

MELIS 1983 Írásné Melis K.: *Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez.* [Monumenta Historica Budapestinensia 4.] Budapest 1983.

MESTERHÁZY 1965 Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. – Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken. *DMÉ* 47 (1962–1964): 1965, 95–113.

MESTERHÁZY 1966 Mesterházy K.: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–1965. *DMÉ* 1965: 1966, 19–59.

MESTERHÁZY 1968 Mesterházy K.: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. – Some facts on the structure of Hungarian commonalty joint families at the time of the conquest. *DMÉ* 49 (1966–1967): 1968, 131–178.

MESTERHÁZY 1975 Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez II. – Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten II. *DMÉ* 55 (1974): 1975, 211–266.

MESTERHÁZY 1977 Mesterházy K.: A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. – Bulgarische Denkmäler der Theißgegend aus dem 9–10. Jahrhundert. *FolArch* 28 (1977) 157–170.

MESTERHÁZY 1978 Mesterházy K.: A sárrétudvari (biharudvari) X–XI. századi temetők. – Begräbnisstätten aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Sárrétudvari/Biharudvar. *BMÉ* 2 (1978) 29–44.

MESTERHÁZY 1980 Mesterházy K.: *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Budapest 1980.

MESTERHÁZY 1981 Mesterházy K.: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. – Steigbügel karolingisch-normannischen Typs bei den landnehmenden Ungarn. *FolArch* 32 (1981) 211–223.

MESTERHÁZY 1983 Mesterházy K.: Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. – Edelmetall-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schläfenringe mit S-förmigem Ende. *Alba Regia* 20 (1983) 143–151.

MESTERHÁZY 1984 Mesterházy, K.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56 (1981) 3–167. *Alba Regia* 21 (1984) 275–276.

MESTERHÁZY 1984a Mesterházy K.: Debrecen és környéke a népvándorlás és a honfoglalás korában. In: *Debrecen története 1693-ig I.* Szerk.: Szendrey I. Debrecen 1984, 69–98.

MESTERHÁZY 1990 Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh. I. *FolArch* 41 (1990) 87–115.

MESTERHÁZY 1990a Mesterházy K.: A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. – The metal workshop in the Upper Tisza region and the chronology of finds from the Conquest period. *Agria* 25–26 (1989–1990): 1990, 235–274.

MESTERHÁZY 1990b Mesterházy K.: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben. – Pogrebal'nyj porjadok v mogil'nike X–XI vv. iz Artanda. – Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10.–11. Jahrhundert. *ArchÉrt* 117 (1990) 50–57.

MESTERHÁZY 1991 Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh. II. *FolArch* 42 (1991) 145–177.

MESTERHÁZY 1993 Mesterházy K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993) 450–468.

MESTERHÁZY 1993a Mesterházy K.: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 270–311.

MESTERHÁZY 1994 Mesterházy K.: Az ún. tokaji kincs revíziója. – Revision der sog. Tokajer Schatzes. *FolArch* 43 (1994) 193–244.

MESTERHÁZY 1995 Mesterházy K.: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. – Le duc hongrois et son accompagnement dans le 10e siècle. – The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century. *Századok* 129 (1995) 1033–1052.

MESTERHÁZY 1996 Mesterházy K.: A királyföldi kincs és kapcsolatai. – Der königsbodener Schatz und seine Verbindungen. In: A MAGYAR HONFOGLALÁS 1996, 57–64.

MESTERHÁZY 1996a Mesterházy K.: A honfoglaló magyarok társadalma és a régészet. *Életünk* 1996/8, 768–795.

MESTERHÁZY 1997 Mesterházy K.: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. Életünk 1997/1, 30–67.

MESTERHÁZY 1998 Mesterházy K.: Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata. – Die archeologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen. In: *Az Alföld társadalma –Society of Great Hungarian Plain. – Die Gesselschaft der Großen Ungarischen Tiefebene.* Szerk.: Novák L. [Az Arany János Múzeum Közleményei 8.] Nagykőrös 1998, 19–45.

MESTERHÁZY 1998a Meterházy K.: A honfoglaló magyarok művészete és az Abbaszida-iraki művészet. *Századok* 132 (1998) 129–159.

MESTERHÁZY 2000 Mesterházy K.: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. – Great Moravian ornamental buttons in the Magyar graves of the Hungarian conquest period. *ComArchHung* 2000, 211–227.

MESTERHÁZY 2002 Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136 (2002) 327–340.

MESTERHÁZY 2004 Mesterházy, K.: Hacksilberfunde im Karpatenbecken. In: *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej.* Red.: Fusek, G. Nitra 2004, 235–250.

MÉSZÁROS 2014 Mészáros P.: Kora Árpád-kori temetőrészlet Felgyő–Kettőshalmi dűlőn. – An Early Árpádian Age cemetery at Felgyő–Kettőshalmi dűlő. In: AVAROK PUSZTÁI 2014, 527–587.

MEZŐSI 2011 Mezősi G.: Az Alföld természeti képének kialakulása. In: *Környezeti változások és az Alföld.* Szerk.: Rakonczai J. [A Nagyalföldi Alapítvány Kötetei 7.] Békéscsaba 2011, 15–25.

MIKES 1956 B. Mikes K.: A szob-kolibai X–XI. századi temető. – Le cimetière des Xe et XIe siècles de Szob-Koliba. *FolArch* 8 (1956) 115–127.

MIROŠŠAYOVÁ 1982 Miroššayová, E.: Slovanské radové pohrebisko v Rade, okr. Trebišov. *Arch. rhozledy* 34/1 (1982) 36–43.

MÓRA 1926 Móra F.: Lovassírok Kunágotán. – Reitergräber aus der Landnahmezeit in Kunágota. *DolgSzeged* 2 (1926) 123–135.

MÓRA 1932 Móra F.: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. *Ethnographia* 43 (1932) 54–68.

MRT 6 Ecsedy I. – Kovács L. – Maráz B. – Torma I.: *Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás.* Szerk.: Torma I. [MRT 6.] Budapest 1982.

MRT 8 Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B.: *Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás.* Szerk.: Makkay J. [MRT 8.] Budapest 1989.

MRT 9 Dinnyés I. – Kővári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája XIII/2.* [MRT 9.] Budapest 1993.

MRT 10 Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I.: *Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke.* [MRT 10.] Budapest 1998, 598–602.

MRT 11 Dinnyés I. – Kővári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája XIII/3. Az aszódi és a gödöllői járás.* Szerk.: Torma I. [MRT 11.] Budapest 2012.

MÜLLER 1994 Müller R.: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 91–98.

NAGY 1906 Nagy G.: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. *ArchÉrt* 26 (1906) 385–416.

NAGY 1913 Nagy G.: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. – La conquête de Transylvanie et les trouvailles. *ArchÉrt* 33 (1913) 268–275.

NAGY 1968 Nagy Á.: Az Eger-szépasszonyvölgyi X. századi temető. – Das Gräberfeld von Eger-Szépasszonyvölgy aus dem X. Jh. *EMÉ* 6 (1968) 69–100.

NAGY 1969 Nagy Á.: Eger környéki és Tiszavidéki besenyő települések a 10–11. században. – Agglomérations pétchenégues dans les environs d'Eger et près de la Tisza au Xe et XIe siècle. *EMÉ* 7 (1969) 129–158.

NAGY–RÉVÉSZ 1986 B. Nagy K. – Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. – Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget. *ComArchHung* 1986, 123–134.

NEMESKÉRI–ACSÁDI 1952 Nemeskéri J. – Acsádi Gy.: Történeti demográfiai vizsgálatok a kérpusztai XI. századi temető anyagából. – Analyses of Historical Demography from the Eleventh Century Cemetery at Kérpuszta. *ArchÉrt* 79 (1952) 134–147.

NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953 Nemeskéri, J. – Lipták, P. – Szőke, B.: Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. *ActaArchHung* 3 (1953) 205–370.

NÉMETH 1969 Németh, P.: Bemerkungen zur Auswertung der sog. Schatzfundes von Tokaj. *MFMÉ* 1969/2, 189–199.

NÉMETH 1988 Németh P.: *Királyok – ispánok – jobbágyok. Vázlatok a magyar középkor történetéből.* [Folklór és Etnográfia 48.] Debrecen 1988.

NÉMETH 1996 Németh P.: A Nyírség honfoglalás és kora Árpád-kori földrajzi képe és régészeti emlékei. In: *A Kárpát-medence történeti földrajza.* Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza 1996, 19–30.

NÉMETH 2000 Németh P.: Újfehértó földjének története a honfoglalástól 1600-ig. In: *Újfehértó története.* Szerk.: Buczkó J. Újfehértó 2000, 125–168.

NÉMETH 2011 Németh P.: Szatmár vármegye. Történeti áttekintés. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 46/1 (2011) 5–20.

NÉMETI 2001 Németi J.: A mezőfényi (Foieni) Árpád-kori temetőrészlet rövid áttekintése. – Short review of the Árpád Age cemetery part from Mezőfény (Foieni). *JAMÉ* 43 (2001) 225–239.

NEPPER 1991 M. Nepper I.: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig. – Sárrétudvari und seine Umgebung bis hin zum 13. Jahrhundert. *BMÉ* 6–7 (1991) 13–61.

NEPPER 1994 M. Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 151–160.

NEPPER 2002 M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II. – Die Grabfunden aus dem 10.–11. Jh. in Komitat Hajdú-Bihar.* [MHKÁS 3.] Budapest–Debrecen 2002.

NEVIZÁNSKY 2012 Nevizánsky, G.: Staromad'arské jazdecké hroby v Čiernej nad Tisou. *Stud. Zvesti* 51 (2012) 75–88.

NEVIZÁNSZKY 2006 Nevizánszky G.: Hont megye 10–11. századi temetői. In: *A szlovákiai magyarság tárgyi emlékei és azok múzeumi dokumentációja.* Musaeum Hungaricum 1. Szerk.: Danter I. Boldogfa 2006, 9–24.

NEVIZÁNSZKY 2010 Nevizánszky G.: A bodrogszerdahelyi honfoglalás kori temető feltárása 1926-ban és 1937-ben. In: *A szlovákiai magyarság tárgyi emlékei és azok múzeumi dokumentációja.* Musaeum Hungaricum 3. Szerk.: Danter I. Boldogfa 2010, 9–29.

NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009 Nevizánsky, G. – Košta, J.: Výskum staromad'arského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937. *SlovArch* 57 (2009) 301–354.

NYÁRY 1873 Nyáry J.: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. *ArchKözl* 9 (1873) 16–23.

NYÁRY 1902 Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. *ArchÉrt* 22 (1902) 210–241.

NYÁRY 1904 Nyáry A.: Pilinyi árpádkori temető. *ArchÉrt* 24 (1904) 50–70.

OLAJOS 2001 Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.

OŢA 2008 Oţa, S.: *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV).* [Bibliotheca Brukenthal 28] Sibiu 2008.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1971 Pálóczi Horváth A.: X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. – Tenth century cemetery in the sand-pit of the model-farm of Szabadkígyós. *BMMK* 1 (1971) 7–46.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1976 Pálóczi Horváth A.: A Lászlófalván 1969–1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei. – Grabungsergebnisse aus den Jahren 1969–1974 in Lászlófalva. *Cumania* 4 (1976) 275–310.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 Pálóczi Horváth A.: *Besenyők, kunok, jászok.* Budapest 1989.

PAP 2001 Pap I. K.: X–XI. századi temető és Árpád-kori településrészlet Vámosgyörk-MHAT Telep lelőhelyen. – Friedhofsdetail aus dem X–XI. Jahrhundert und Siedlungsdetail aus der Arpaden-Zeit am Fundort Vámosgyörk-MHAT. In: *Mátrai tanulmányok.* Szerk.: Horváth L. Gyöngyös 2001, 31–61.

PÁRDUCZ 1942 Párducz M.: Szarmata telep és Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. – Siedlung der Sarmatenzeit und Gräberfeld der Árpádenzeit zu Hódmezővásárhely-Kopáncs. *DolgSzeged* 18 (1942) 154–155.

PÁRDUCZ 1943 Párducz M.: Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. – Gräberfeld der Árpádenzeit in Hódmezővásárhely-Kopáncs. *DolgSzeged* 19 (1943) 183–194.

PÁRDUCZ 1946 Párducz M.: Csongrádi leletek. *Alföldi Tudományos Gyűjtemény. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* 1 (1944–1945): 1946, 131–148.

PÁRDUCZ–TARY 1939 Párducz M. – Tary L.: A Csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet. – Les trouvailles de Csongrád-Vendelhalom de l'epoque de la conquéte du pays Hongrois. *FolArch* 12 (1939) 189–199.

PASTOR 1952 Pastor, J.: Jazdecké hroby v Čiernej nad Tisou. *Arch. rhozledy* 4 (1952) 485–487.

PASTOR 1955 Pastor, J.: Belobrdské pohrebište v Somotore. *SlovArch* 3 (1955) 276–285.

PASZTERNÁK 2000 Paszternák I.: Árpád-kori falu és temető Szentes-Szentilonadombon. – Ein arpadenzeitliches Dorf und sein Gräberfeld in Szentes-Szentilona-Hügel. *MFMÉ StudArch* 6 (2000) 403–428.

PASZTERNÁK 2000a Paszternák I.: A honfoglalástól a török hódoltság koráig. In: *Szentes helyismereti kézikönyve I.* Szerk.: Kis-Rácz A. – Labádi L. – Vörös G. Szentes 2000, 69–98.

PATAKY 1939 Pataky V.: A hevesi honfoglaláskori női sírlelet. *FolArch* 1–2 (1939) 200–203.

PATAY 1957 Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. – Contributions a l'histoire du peuplement, aux Xe et XIe siècles, de la region de collines de Nógrád. *ArchÉrt* 84 (1957) 58–65.

PAULER 1899 Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II.* Budapest 1899.

PENJAK 1968 Penjak, S. I.: Issledovanie drevneslavjanskih pamjatnikov vtoroj poloviny 1. tisjačeletija na territorii USSR. *Arch. rhozledy* 20 (1968) 15–92.

PETKES 2006 Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd-Templom-dűlőből. – Gräberfeldabschnitt von Sárbogárd-Templom-dűlő aus dem 12. Jh. *Alba Regia* 35 (2006) 93–116.

PETKES 2011 Petkes Zs.: Rúdzablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. In: *Hadak útján XIX. Fiatal Népándorláskutatók 19. összejövetelének konferenciakötete.* Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr 2011, 231–246.

PETKES 2011a Petkes Zs.: Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta 10–11. századi temetője. – Gräberfeld aus dem 10-11. Jahrhundert von Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta. *ArchÉrt* 136 (2011) 181–213.

PINTER 1994 Pinter, Z. K.: Spada medievală din morimântul de călăret de la Deva. Consideraţii tipologice şi cronologice. *Sargetia* 25 (1992–1994): 1994, 235–246.

PITI 2006 Piti F.: A százdi monostor alapítólevele (1067 körül). In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szerk.: Makk F. – Thoroczkay G. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.] Szeged 2006, 35–41.

PLETNEVA 1958 Pletneva, S. A.: Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah. In: *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj èkspedicii.* Red.: Artamonov, M. I. *MIA* 62 (1958) 151–226.

POPA 1988 Popa, R.: *La începuturile evului mediu Românesc. Ţara Haţegului.* Bucureşti 1988.

PÓSTA 1896 Pósta B.: A törteli magyar pogánykori leletek. *ArchÉrt* 16 (1896) 30–39.

PÓSTA 1903 Pósta B.: Levél a szerkesztőhöz. *Néprajzi Értesítő* 4 (1903) 153–157.

PROHÁSZKA 2012 Prohászka P.: Néhány X. századi abonyi leletről. – Über einige Abonyer Funde aus dem 10. Jahrhundert. *Tisicum* 21 (2012) 29–34.

PROHÁSZKA 2013 Prohászka P.: X–XI. századi sírok és leletek Szelevény-Menyasszonypartról. Adatok a Tiszazugi Régészeti Magántársaság működésének kezdeteihez. – Gräber und Funde des 10–11. Jahrhunderts aus Szelevény-Menyasszonypart. Anfänge der Tätigkeit der Tiszazuger Archäologischen Privatgesellschaft. *Tisicum* 22 (2013) 215–234.

PROHNENKO 2010 Prohnenko, I.: Do pytannja pro pronyknennja pečenehiv u Verhnje Potissja. – K voprosu o proniknovenii vengrov v Verhnje Potis'je. *Istoryčni Studiji* 3 (2010) 30–43.

RACZKY 1987 Raczky, P.: Öcsöd-Kováshalom. In: *A settlement of the Tisza-culture. The Late Neolitic of the Tisza-region.* Ed.: Raczky P. Budapest–Szolnok 1987, 61–83.

RAŠEV 2008 Rašev, R.: *Bălgarskata ezičeska kultura VII–IX vek.* Sofija 2008.

RASKÓ 2008 Raskó I.: A DNS mint régészeti lelet. *MTud* 169/10 (2008) 1199–1203.

RÉFI OSZKÓ 1986 Réfi Oszkó M.: A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. *Agrártörténeti Szemle* 28 (1986) 221–261.

RÉFI OSZKÓ 1997 Réfi Oszkó M.: *Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században.* [Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai 3. Tanulmányok 4.] Nyíregyháza 1997.

REIZNER 1891 Reizner J.: Magyar pogánykori sírleletek (Szeged-királyhalmi és bojárhalmi lelet). *ArchÉrt* 11 (1891) 91–114.

REJHOLCOVÁ 1995 Rejholcová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg.* [ASM 15] Nitra 1995.

REJHOLCOVÁ 1995a Rejholcová, M.: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse.* [ASM 15] Nitra–Budapest 1995.

RÉVÉSZ 1984–1985 Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? – Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn. *MFMÉ* 1984–1985/2, 615–640.

RÉVÉSZ 1987 Révész, L.: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. *ActaArchHung* 39 (1987) 257–285.

RÉVÉSZ 1988 Révész L.: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. – Ohrgehänge mit Kugelreichenanhänger im Karpatenbecken. *HOMÉ* 25–26 (1988) 141–159.

RÉVÉSZ 1989–1990 Révész L.: Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban. – Die Beritschafts-bogenbehälter (Gorythos) in den Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. *HOMÉ* 28–29 (1989–1990) 31–49.

RÉVÉSZ 1990 Révész L.: Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról. – Landnahmezeitliche beschlagverzierte Taschen von Karos. *Agria* 25–26 (1989–1990): 1990, 275–309.

RÉVÉSZ 1991 Révész L.: A X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. *Valóság* 1991/10, 87–97.

RÉVÉSZ 1992 Révész L.: Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Miskolcon. – Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme und der Staatsgründung in Miskolc. In: *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből.* Szerk.: Rémiás T. Miskolc 1992, 91–120.

RÉVÉSZ 1993 Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból. – Beschlägene Pferdegeschirre aus den landnahmenzeitlichen Frauen- und Männergräber. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 351–416.

RÉVÉSZ 1994 Révész L.: Honfoglalás kori tarsolylemezek Karosról. – Landnahmezeitliche Taschendeckplatten von Karos. In: *Á kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 349–368.

RÉVÉSZ 1994a Révész L.: Vezéri sírok a felső-Tisza vidéken In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 139–150.

RÉVÉSZ 1996 Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* [MHKÁS 1.] Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1996a Révész L.: Kenézlő-Fazekaszug I–II. temető. In: KATALÓGUS 1996, 150–157.

RÉVÉSZ 1996b Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön. Szabó János Győző ásatása nyomán. – Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld. Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó. *MFMÉ StudArch* 2 (1996) 299–336.

RÉVÉSZ 1997 Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131 (1997) 215–233.

RÉVÉSZ 1997a Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. – Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *MFMÉ StudArch* 3 (1997) 169–195.

RÉVÉSZ 1998 Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. – Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien. *MFMÉ StudArch* 4 (1998) 523–532.

RÉVÉSZ 1999 Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. – Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta. *HOMÉ* 37 (1999) 267–299.

RÉVÉSZ 1999a Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Budapest 1999.

RÉVÉSZ 2000 Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén. – Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér. *JAMÉ* 42 (2000) 7–32.

RÉVÉSZ 2001 Révész L.: *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. – Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas.* Budapest–Kiskunhalas 2001.

RÉVÉSZ 2002 Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán. – Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft. *FolArch* 49–50 (2001–2002): 2002, 263–303.

RÉVÉSZ 2003 Révész L.: A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában. In: ISTVÁNOVITS 2003, 432–441.

RÉVÉSZ 2003a Révész, L.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. *ComArchHung* 2003, 137–170.

RÉVÉSZ 2003b Révész L.: Újabb adatok a Karos-Eperjesszög I. honfoglalás kori temető értékeléséhez. – Neue Angaben zur Bewertung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes I. von Karos-Eperjesszög. *MFMÉ StudArch* 9 (2003) 259–276.

RÉVÉSZ 2005 Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. – Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla. *JAMÉ* 47 (2005) 161–213.

RÉVÉSZ 2006 Révész, L.: Auswertung der Funde. In: DAIM–LAUERMANN 2006, 119–158.

RÉVÉSZ 2006a — Révész, L.: Zur absoluten Datierung frühungarischer Gräber. Archäologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung. In: DAIM–LAUERMANN 2006, 189–210.

RÉVÉSZ 2006b — Révész L.: Honfoglalás kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. *Csodaszarvas* 2 (2006) 77–116.

RÉVÉSZ 2006c — Révész L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés. – Dating options of the graves from the time of the Magyar conquest. Archaeological dating – scientific dating. – Möglichkeiten einer Datierung der Gräber aus der Zeit der Landnahme durch die Ungarn. Archäeologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung. *Arrabona* 44/1 (2006) 411–440.

RÉVÉSZ 2007 — Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori temetők pénz- és nemesfém leleteinek értékeléséhez. In: *A numizmatika és a társtudományok VI.* Szerk.: Torbágyi M. Székesfehérvár 2007, 81–93.

RÉVÉSZ 2008 — Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői. – Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert.* [MHKÁS 5.] Budapest 2008.

RÉVÉSZ 2010 — Révész L.: Keselyű a Paradicsomban, avagy a honfoglaló magyarok művészete. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. Szeged 2010, 373–383.

RÉVÉSZ 2011 — Révész L.: 11. századi temető Karcsa-Kormoskán. – Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa-Kormoska. *MFMÉ StudArch* 12 (2011) 529–558.

RÉVÉSZ 2014 — Révész L.: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. In: AVAROK PUSZTÁI 2014, 401–420.

RÉVÉSZ–TAKÁCS 2006 — Révész L. – Takács M.: *„Hajtott a lélek erre nyugatra..." Honfoglalás kori magyar ifjú sírja az ausztriai Gnadendorfban.* Budapest 2006.

RÉVÉSZ–WOLF 1993 — Révész L. – Wolf M.: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. – Vorbericht über die Ausgrabung des Brandgräberfeldes aus den 7–9. Jahrhunderten bei Zemplénagárd. In: ALFÖLD 1993, 101–124.

RICZ 1993 — Ricz P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez – Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder der Nordbtaschka. In: ALFÖLD 1993, 171–186.

ROEDIGER 1904 — Roediger L.: Bácsmegyei régiségleletekről. *ArchÉrt* 24 (1904) 261–263.

ROMSICS 1998 — Romsics I.: Homokmégy történeti földrajza. In: *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából.* Szerk.: Romsics I. Kalocsa 1998, 15–52.

RÓNA-TAS 1996 — Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest 1996.

ROSKA 1913 — Roska M.: Árpádkori temető Vajdahunyadon. – Sépultures de l'epoque d'Arpad, á Vajdahunyad. *Dolg* 4 (1913) 166–225.

ROSKA 1914 — Roska M.: Árpádkori temető Várfalván. – Cimetière de l'époque des Arpádes à Várfalva. *Dolg* 5 (1914) 125–187.

ROSKA 1936 — Roska M.: A honfoglalás és Erdély. In: *A történeti Erdély.* Szerk.: Asztalos M. Budapest 1936, 162–173.

RUSU–DÖRNER 1962 — Rusu, M. – Dörner, E.: Săpătura de salvare de la Şiclău. *MCA* 8 (1962) 705–711.

RUTTKAY 1975 — Ruttkay, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I. *SlovArch* 23 (1975) 119–216.

RUTTKAY 1976 — Ruttkay, A: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II. *SlovArch* 24 (1976) 245–396.

RUTTKAY 1994 — Ruttkay, A.: A blatnicai lelet és köre. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 109–118.

RUTTKAY 2000 — Ruttkay, A.: Uralmi struktúrák kialakulása a nyugati szlávoknál a mai Szlovákia területén. In: EURÓPA KÖZEPE 2000, 202–204.

ŠALKOVSKÝ 1984 — Šalkovský, P.: Zur Makrostruktur der Besiedlung der Slowakei in großmährischer Zeit. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und Ethnike im 6.–10. Jahrhundert.* Hrsg.: Šalkovský, P. Nitra 1984, 209–215.

SCHULZE 1984 — Schulze, M.: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) *JRGZM* 31 (1984) 473–514.

SCHULZE-DÖRRLAMM 1988 Schulze-Dörrlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *JRGZM* 35 (1988) 373–478.

SCHWARZ 1975 Schwarz, K.: Der frühmittelalterliche Landesausbau im Nordost-Bayern archäologisch gesehen. In: *Ausgrabungen in Deutschland 2.* [Mon. RGZM 1–2] Mainz 1975, 338–409.

SCHWARZ 1984 Schwarz, K.: *Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken zwischen Steigerwald Frankenwald und Oberpfälzer Wald.* [Mon. RGZM 5] Mainz 1984.

SELMECZI 1980 Selmeczi, L.: Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. *ActaArchHung* 32 (1980) 251–269.

SELMECZI 1996 Selmeczi L.: A Tiszajenő-eperjesi telepi honfoglalás kori temető. – Der Begräbnisplatz einer Siedlung aus der zeit der Landnahme in Tiszajenő-Eperjes. In: A MAGYAR HONFOGLALÁS 1996, 117–124.

SIKLÓSI 2004 Siklósi Zs.: Balatonújlak–Erdő-dűlő (M7/S-37 lelőhely). In: HONTI et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. – Preliminary Report III. The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy county. *SMK* 16 (2004) 31–34.

SIMON 1987 Simon L.: Régészeti gyűjteméńy. In: *Műkincsek az Arany János Múzeumban 1972–1987.* Szerk.: Novák L. [Az Arany János Múzeum Közleményei 5.] Nagykőrös 1987, 73–100.

SOMOGYI 1998 Somogyi S.: Az Észak-magyarországi középhegység helyzete és tájföldrajzi felosztása. *Földrajzi Értesítő* 47/3 (1998) 305–315.

SOMOGYVÁRI 1992 Somogyvári Á.: Bronzkori és Árpád-kori temetkezések Kiskunfélegyháza-Pákán. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1990: 1992, 13–26.

SOMOGYVÁRI 2003 Somogyvári Á.: Árpád-kori temető Kiskunfélegyháza határában. – Ein árpádenzeitliches Gräberfeld in der Gemarkung von Kiskunfélegyháza. *MFMÉ StudArch* 9 (2003) 309–317.

SŐREGI 1940 Sőregi J.: Jelentés a Déri Múzeum 1938. évi működéséről és állapotáról. *DMÉ* 1939: 1940, 5–78.

ŠPEHAR–STRUGAR BEVC 2016 Špehar, P. – Strugar Bevc, N.: *Batajnica – Velika humka. Ranomad'arska nekropo'ola.* [Monografije 18] Beograd 2016.

STADLER 2006 Stadler, P.: Radiocarbondatierungen von Skelettproben aus Gnadendorf und von Vergleichsfunden. In: DAIM–LAUERMANN 2006, 107–118.

STANCIU 2013 Stanciu, I.: The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the north-west vicinity). *SlovArch* 61 (2013) 323–370.

STANCZIK 1975 Stanczik I.: *Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből.* [Szolnok Megyei Múzeumi Régészeti Adatok 25–26.] Szolnok 1975.

STANOJEV 1989 Stanojev, N.: *Nekropole aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina.* Novi Sad 1989.

STEINHÜBEL 1997 Steinhübel, J.: Velká Morava a Bulharsko v dobe Rastislava a Svätopluka. In: SVÄTOPLUK 1997, 207–211.

STEINHÜBEL 2000 Steinhübel, J.: A nyitrai hercegség a Nagymorva Birodalomban és Magyarország területén. In: EURÓPA KÖZEPE 2000, 190–191.

STEUER 1979 Steuer, H.: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyze der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. In: *Geschichtwissenschaft und Archäologie.* Hrsg.: Jankuhn, H. – Wenskus, R. R. [Vorträge und Forschungen 22] Sigmaringen 1979, 595–633.

STEUER 1982 Steuer, H.: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa.* [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 128] Göttingen 1982.

STRELCZYK 2000 Strelczyk, J.: Lengyelország a 10. században. In: EURÓPA KÖZEPE 2000, 275–281.

SUPKA 1909 Supka G.: Honfoglalás kori leletről Mezőtúron. *ArchÉrt* 29 (1909) 263–267.

SVÄTOPLUK 1997 *Svätopluk 894–1994.* Ed.: Marsina, R. – Ruttkay, A. Nitra 1997.

SZABÓ 1941 Szabó K.: Ásatási segédeszközök. – Ein Hilfsgerät für Ausgrabungen. *FolArch* 3–4 (1941) 286–287.

SZABÓ 1955 Szabó K.: Honfoglaláskori párták. *FolArch* 7 (1955) 123–125.

SZABÓ 1966 Szabó I.: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest 1966.

SZABÓ 1963 Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori lemezes korongok viselete. – Nošenie plastinčatyh diskov vo vremena zavoevanija vengrami rodiny. *EMÉ* 1 (1963) 95–117.

SZABÓ 1964 Szabó J. Gy.: Honfoglalás kori sírok Eger-Répástetőn. – Gräber aus der Landnahmezeit in Eger-Répástető. *EMÉ 2* (1964) 105–139.

Szabó 1969 — Szabó J. Gy.: Heves megye régészeti emlékei II. In: *Heves megye műemlékei I.* Szerk.: Voit P. Budapest 1969, 41–63.

Szabó 1970 — Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves megye) ásatásokról. – Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál (Kom. Heves). *ArchÉrt* 97 (1970) 264–271.

Szabó 1974 — Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában I. A történeti földrajzi kép. – Poselenie i mogil'nik èpohi Arpadov v okrestnostjah derevni Šarud, I. Istoriko-geografičeskij očerk. *EMÉ* 11–12 (1973–1974): 1974, 21–73.

Szabó 1975 — Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. A település. – Poselenie i mogil'nik èpohi Arpadov v okrestnostjah derevni Šarud, II. *EMÉ* 13 (1975) 19–68.

Szabó 1976 — Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseink párhuzamai. – Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud III. Beschreibung des Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen. *EMÉ* 14 (1976) 17–89.

Szabó 1980 — Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. – Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud, IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. *EMÉ* 16–17 (1978–1979): 1980, 45–136.

Szabó 1980a — Szabó, J. Gy.: Das silberne Taschenblech von Túrkeve-Ecsegpuszta. *ActaArchHung* 32 (1980) 271–294.

Szabó 1983 — Szabó J. Gy.: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. *Forrás* 15 (1983) 34–52.

Szabó 1987 — Szabó, J. Gy.: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *ComArchHung* 1987, 83–99.

Szabó 1992 — Szabó G.: Tiszaörs régészeti emlékei. In: *Tiszaörs. Tanulmányok a falu múltjából.* Szerk.: Szabó I. Debrecen 1992, 39–61.

Szabó 1992 — Szabó J. J.: Régészeti adatok a Heves megyei középkori Szikszó falu történetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte des mittelalterlichen Dorfes „Szikszó" im Komitat Heves. *Agria* 27–28 (1992) 157–180.

Szalontai 1992 — Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II: Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője. Zametki po istorii Vengerskoj nizmennosti v IX veke II: Avarskij mogil'nik Sarvaš-Kakapusta-Kettëšhalom. – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert II: Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapuszta Kettőshalom. *JAMÉ* 30–32 (1987–1989): 1992, 309–347.

Szalontai 1996 — Szalontai Cs.: Az Alföld a 9. században. In: *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem.* Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 23–41.

Szalontai 2016 — Szalontai Cs.: A Szeged-öthalmi avar- és honfoglalás kori lelőhelyekről. – On the avar and hungarian conquest age sites of Szeged-Öthalom. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Szerk. Csécs T. – Takács M. Győr 2016, 687–699.

Szathmáry 2003 — Szathmáry L.: Az Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi temetőjének csontvázleletein végzett vizsgálatok eredményeinek összefoglalása. – A summary of the results of the examinations on the skeletal finds from the 10th–11th century cemetery at Ibrány-Esbóhalom. In: Istvánovits 2003, 385–391.

Szatmári 1996 — Szatmári I: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. – Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décse. In: A magyar honfoglalás 1996, 162–186.

Székely 1990 — Székely, Z.: Necropola medievală de la Peteni. *SCIVA* 41 (1990) 87–110.

Székely 1994 — Székely Z.: A zabolai (Zăbala–Románia) kora-középkori temető. – Das mittelalterliche Gräberfeld von Zabola (Zăbala–Rumänien). *VMMK* 19–20 (1993–1994): 1994, 277–305.

Szekeres–Szekeres 1996 — Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicson (Subotica–Azotara).* Szabadka 1996.

Széll 1940 — Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *DolgSzeged* 16 (1940) 159–180.

Széll 1941 — Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén. – Les cimetières du Xème siécle aux environs de Szentes. *FolArch* 3–4 (1941) 231–265.

Széll 1941a — Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. – Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVI. Jahrhunderten im Kom. Csongrád. *DolgSzeged* 16 (1941) 169–173.

Széll 1942 — Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XII. századbeli régészeti leletek Szentes határában. *DolgSzeged* 18 (1942) 128–134.

Széll 1943 — Széll M.: Elpusztult falvak, X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. – Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVII. Jahrhunderten im Kom. Csongrád. *DolgSzeged* 19 (1943) 176–182.

Szilágyi 2009 — Szilágyi Zs.: Sárrét posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza. Az egységesülés és széttagolódás formái. *Tér és Társadalom* 23/2 (2009) 113–133.

Szőcs 2009 — Szőcs T.: Nagyfejedelmeink temetkezési helyei az írott források tükrében. *Belvedere Meridionale* 21/1–2 (2009) 16–44.

Szőke 1954 — Szőke B.: Adatok a kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *ArchÉrt* 81 (1954) 119–137.

Szőke 1962 — Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [RégTan 1.] Budapest 1962.

Szőke 1980 — Szőke, B. M.: Zur awarenzeitliche Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *ActaArchHung* 32 (1980) 181–203.

Szőke 1992 — Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubechör und Schmuck). In: *Awarenforschungen.* Hrsg.: Daim, F. [ArchAust Monographien 2] Wien, 1992, 841–968.

Szőke 1993 — Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. – Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert. In: Alföld 1993, 33–43.

Szőke 1994 — Szőke B. M.: A Kárpát-medence a 9. században. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 77–84.

Szőke 1994a — Szőke B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. – Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.

Szőke 1996 — Szőke B. M.: Plaga Orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy L. 1996, 11–44.

Szőke 1998 — Szőke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 26/2 (1998) 257–319.

Szőke 2005 — Szőke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén. – Church, individuals and community on the eastern periphery of the Carolingian empire. In: *„...a halál árnyékának völgyében járok". A középkori templom körüli temetők kutatása.* Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 19–30.

Szőke 2014 — Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása.* Szerk.: Gergely K. – Ritoók Á. Budapest 2014.

Szőke–Vándor 1987 — Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. – Arpadenzeitliche Gräberfeld von Pusztaszentlászló.* [Fontes ArchHung] Budapest 1987.

Szörényi 2008 — Szörényi G.: Sajószöged középkori temetői. – Die mittelalterlichen Friedhöfe von Sajószöged. *ArchÉrt* 133 (2008) 251–272.

Tainter 1975 — Tainter, J. A.: Social inference and mortuary practices. An experiment in numerical classification. *World Archaeology* 7 (1975) 1–15.

Takács 1991 — Takács M.: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások. Szerk.: Lőrinczy G. *MFMÉ* 1984–1985/2: 1991, 503–529.

Takács 1997 — Takács M.: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről. *Századok* 131 (1997) 168–215.

Takács 2000 — Takács M.: Népvándorláskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években. – Istraživanja epohe Seobe Naroda u Jugoslaviji u 1990-tim godinama. – Völkerwande-

rungszeitforschung in den 90er Jahren in Kleinjugoslawien. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 393–414.

TAKÁCS 2006 Takács M.: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. – Die mittelalterliche Archäologie zwischen 1918 und 1987 in der Voivodina. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára.* Szerk.: F. Romhányi B. [Studia Caroliensia 7.] Budapest 2006, 147–179.

TAKÁCS 2006a Takács M.: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 7/24–25 (2006) 163–202.

TAKÁCS 2006b Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. – Three opinions regarding the hungarian conquerors. *Dolg* 11, *DolgÚj* 1 (2006) 67–98.

TAKÁCS 2013 Takács M.: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. – Die südliche Ausdehnung des Siedlungsgebietes der landnehmenden Ungarn. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 641–666.

TARI 1994–1995 Tari E.: Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd-Nyúlfülehalom. – Churches from the Árpádian age in the environs of Cegléd II. Cegléd-Nyúlfülehalom. *ComArchHung* 1994–1995, 191–217.

TARI 1995 Tari E.: *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. – Árpádian Age Rural Churches Surroundings of Cegléd.* [Ceglédi Füzetek 31.] Cegléd 1995.

TETTAMANTI 1971 Tettamanti S.: A Zalavár-Községi I. számú XI. századi temető. – Das Gräberfeld Nr. I. von Zalavár-Község (11. Jh.). *ArchÉrt* 98 (1971) 216–244.

TETTAMANTI 1975 Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. – Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken. *StCom* 3 (1975) 79–123.

TETTAMANTI 2001 Tettamanti S.: A honfoglalás és a kora Árpád-kor. In: *Pest megye Monográfiája I/2.* Szerk.: Zsoldos A. Budapest 2001, 9–30.

TOBIAS 2006 Tobias, B.: Katalog der Fundgegenstände. In: DAIM–LAUERMANN 2006, 5–28.

TOČÍK 1963 Točík, A.: Pohrebisko a sidlisko z doby avarskej ríše v Prší. *SlovArch* 11 (1963) 121–198.

TOČÍK 1968 Točik, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* [ArchSlov Cat 3] Nitra 1968.

Točík 1971 Točík, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *SlovArch* 19 (1971) 135–276.

TOČÍK 1992 Točík, A.: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storoči. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 28 (1992) 5–250.

TOČÍK–DRENKO 1950 Točík, A. – Drenko, J.: Výskum v Prši na Slovensku. *AR* 2 (1950) 159–174.

TOMKA 1992 Tomka P.: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. – Archäologie und Ethnographie. Einige Fragen der Interpretation in der Forschung der Bestattungsgebräuche. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön I.* Szerk.: Novák L. Arany János Múzeum Közleményei 7. Nagykőrös 1992, 65–73.

TOMKA 1996 Tomka P.: „Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17–1996. január 31. *CommArchHung* 1996, 251–253.

TOMKA 2000 Tomka P.: Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. – Archaeological Commentary on the Trephined Skull of Grave 44 in the 10–11-Century Graveyard of Lébény-Kaszás. – Archäologischer Kommentar zum trepanierten Schädel aus Grab Nr. 44 des Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10.–11. Jh. *Arrabona* 38 (2000) 63–96.

TÓTH 1998 Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.] Szeged 1998.

TÓTH 2004 Tóth P.: A lengyel–magyar vegyes krónika. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 9/3 (2004) 223–242.

TÓTH 2010 Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században.* Szeged 2010.

TÓTH 2014 Tóth A.: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században. – The 'Mezőség' of the 'Nyírség region' in the 10th–11th century.* [MHKÁS 7.] Szeged 2014.

TÖRÖK 1956 Török Gy.: A szobi Vendelin-földek X–XI. századi temetője. – Le cimetière des Xe et XIe siècles des terres „Vendelin" de Szob. *FolArch* 8 (1956) 129–136.

Török 1962 — Török, Gy.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.* [ArchHung 39.] Budapest 1962.

Török 1975 — Török, Gy.: The Visznek cemetery. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum.* Ed.: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy. Budapest 1975, 321–343.

Török 1982 — Török, Gy.: Awaren- und landnahmezeitliches Gräberfeld in Visznek (Komitat Heves). *Arbeits- und Forshungsberichte zur sächischen Bodenkmalpflege* 17 (1982) 41–56.

Treštik 2000 — Treštik, D.: Kísérletek a szláv birodalom megteremtésére: Nagy-Morvaország. In: Európa közepe 2000, 183–185.

Trogmayer 1962 — Trogmayer O.: X–XII. századi magyar temető Békésen. – Ein ungarischer Friedhof in Békés. *MFMÉ* 1960–1962: 1962, 9–38.

Türk 2009 — Türk A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence X–XI. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok.* Szerk.: Csáji L. K. Budapest 2009, 87–128.

Türk 2010 — Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI.˝Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai.* Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.

Türk 2014 — Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. (Perspektívák és teendők). In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Szerk.: Sudár B. – Szentpétery J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. [MTA BTK MŐT Kiadványok 1.] Budapest 2014, 19–29.

Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015 — Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. – Archäologische daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung.* [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4.] Budapest 2015.

Uličný 1997 — Uličný, F.: Východné častí Velkomoravskej ríše. In: Svätopluk 1997, 229–234.

V. Kovács 1893 — V. Kovács A.: A tiszazughi lovas sírokról. *ArchÉrt* 13 (1893) 354–356.

V. Székely–Varga 2016 — V. Székely Gy. – Varga S.: Kora-Árpád-kori temető feltárása Tiszakécske-Árkus dűlőben. *Cumania* 27 (2016) 75–96.

Valter 1974 — Valter I.: A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle* 16 (1974) 1–55.

Valter 2004 — Valter I.: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon.* [METEM Könyvek 43.] Budapest 2004.

Vályi 1994 — Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. Megjegyzések a terület korai történetéhez. – Landnahmezeitliche Gräber in Szer (Kom. Csongrád) 1973. Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–403.

Vályi 1996 — Vályi K.: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem.* Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 43–58.

Vándor 2002 — Vándor L.: Zalavár a királyi vármegye központja. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum Állandó Kiállítása.* [Katalógus] Főszerk.: Vándor L. Felelős szerk.: Béres K. Szerk.: Béres K. – Kostyál L. – Kvassay J. Zalaegerszeg 2002, 101–124.

Varázséji 1880 — Varázséji G.: A szeged-öthalmi őstelep és temető. *ArchÉrt* 14 (1880) 323–336.

Varga 2011 — Varga S.: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. In: Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Szerk.: Bíró Sz. *Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok* 3 (2011) 215–229.

Varga 2013 — Varga S.: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. – Nischengräber des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: A honfoglalás kor 2013, 297–320.

Varga 2013a — Varga Zs.: Honfoglalás kori temető Csongrád-Vendelhalmon. – The cemetery of Csongrád-Vendelhalom from the 10–11th century. *AUSz AI Sectio Arch* 1 (2013) 105–143.

Varga 2014 — Varga S.: Honfoglalás kori temetőrészlet Bátmonostor-Pintér tanyáról. Újabb adatok a 10–11. századi vasmerevítéses tegezek típusaihoz. – A Conquest period cemetery at Bátmonostor-Pintér tanya. Notes on the quivers with iron stiff eners of the 10th–11th centuries. In: Avarok pusztái 2014, 497–520.

VARGA 2017 Varga S.: 10–11. századi temetők Röszke határából. Veretes csizmák elterjedése a Kárpát-medencében. – Cemeteries from the 10th and 11th centuries in the vicinity of Röszke. The distribution of boots adorned with mounts in the Carpathian Basin. In: *Hadak útján XXIV/2. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Szerk.: Balogh Cs. és Major B. közreműködésével: Türk A. Budapest–Esztergom 2017, 465–492.

VÉGH 1970 K. Végh K.: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. – Landnahme- und frühárpádenzeitliche Grabfunde im Miskolcer Museum. *HOMÉ* 9 (1970) 79–107.

VÉGH 1992 K. Végh K.: Honfoglalás kori sírleletek Tiszaszederkényből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus Tiszaszederkény. *ArchÉrt* 119 (1992) 62–67.

VÉGH 1993 K. Végh K.: A kistokaji honfoglalás kori temető. – Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj. *HOMÉ* 30–31 (1993) 53–103.

VELTER 2002 Velter, A. M.: *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice şi economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V–XII. – Siebenbürgen im V.–XII. Jahrhunderts. Historisch-politische und wirtschaftlichte Interpretationen auf Basis der Münzfunde aus dem Karpatenbecken der Jahrhunderten V.–XII.* Bucureşti 2002.

VESZPRÉMY 1990 Veszprémy L.: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban (Történeti kutatás, filológiai kontroll). – Die Richtung der ungarischen Landnahme und die mittelalterlichen schriftlichen Quellen (historische Forschung, philologische Kontrolle). – Napravlenie obretenija rodiny vengrami i srednevekovye pis'mennye istočniki (istoričeskoe issledovanie – filologičeskij kontrol'). *HK* 103 (1990) 1–21.

VÖRÖS 2000 Vörös I.: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *A középkori magyar agrárium.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Ópusztaszer 2000, 71–119.

VÖRÖS 2001 Vörös I.: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség. – Ancient Hungarian burials with horse in the Upper Tisza region I. Szabolcs-Nyírség. *JAMÉ* 43 (2001) 569–601.

VÖRÖS 2013 Vörös I.: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 321–336.

WENZEL 1860 Wenzel G.: *Árpádkori új okmánytár I.* Pest 1860.

WICKER 1989 Wicker E.: Régiséggyűjtemények, múzeumalapítók a múlt századi Kiskunhalason. *Halasi Téka* 9 (1989).

WICKER 1990 Wicker E.: A gimnáziumi érem- és régiségtár története. *Halasi Téka* 10 (1990).

WOLF 1993 Wolf M.: Babonás szokások Árpád-kori falvainkban. – Abergläubische Bräuche in unseren Dörfern der Árpádenzeit. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 543–559.

WOLF 1994 Wolf M.: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. In: *A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 119–128.

WOLF 2008 Wolf M.: *A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk.* [Edelényi Füzetek 38.] Edelény 2008.

WOLF 2013 Wolf M.: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában I. (Borsod). – Die Nutzung der Ergebnisse von Keramikanalysen in der Forschung der Siedlungen des 10–13. Jahrhunderts I. (Borsod). In: A HONFOGLALÁS KOR 2013, 755–797.

ZÁBOJNÍK 1995 Zábojník, J.: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. *SlovArch* 43/2 (1995) 205–344.

ŽIVKOVIĆ 1997 Živković, J.: Some new discoveries in South Banat. *RVM* 39 (1997) 143–154.

ZSOLDOS 2014 Zsoldos A.: Bihar megye korai története. In: *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéből 1.* Szerk.: Zsoldos A. Nagyvárad 2014, 167–190.

XIV. RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Abb.	*Abbildung* ('kép', német)
ed.	*editor* ('szerkesztő', angol)
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
Hrsg.	*Herausgegeben* ('szerkesztve, kiadva valaki által', német)
ltsz.	leltári szám
MTA BTK	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Obr.	*obraz* ('kép', szlovák; 'kép', bolgár)
PPKE BTK	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba
Rég. Adattár	Régészeti Adattár
SZTE BTK	Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
Tabl.	*tablo* ('tábla', 'kép', bolgár)
Taf.	*Tafel* ('tábla', német)
tpq	*terminus post quem („az az időpont, amelytől kezdve, vagy amely után valami elkezdődik, megtörténik", latin)*
TSz.	termelőszövetkezet
ún.	úgynevezett
Acta Ant et Arch Suppl	Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum. A Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszékének, Ókortörténeti Tanszékének és Régészeti Tanszékének folyóirata, Szeged
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta Siculica	Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve, Sepsiszentgyörgy
Agria	Annales Musei Agriensis. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, Eger
Alba Regia	Alba Regia. Az István Király Múzeum Közleményei, Székesfehérvár
Altum Castrum	Altum Castrum. A Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumának kiadványa, Visegrád
Antaeus	Antaeus. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Évkönyve, Budapest
AnthrK	Anthropologiai Közlemények, Budapest
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia/Anuarul Muzeului Naţional al Unirii. Alba Iulia, Gyulafehérvár
Arch. rhozledy	Archeologické rozhledy, Praha
Archäologisches Korr.	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapest
ArchSlov Cat	Archaeologica Slovaca. Catalogi, Nitra
Arrabona	Arrabona. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei, Győr
Ars Hungarica	Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei, Budapest
ASM	Archeologické studijní materiály, Praha
AUSz AH	Acta Universitatis Szegediensis. ActaHistorica, Szeged
AUSz AI Sectio Arch	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Archaeologica, Szeged
ArchAust Monographien	Archaeologia Austriaca. Monographien, Wien
BAR IS	British Archaeological Reports International Series, Oxford
Belvedere Meridionale	Belvedere Meridionale, Szeged
BMÉ	A Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu
Bibliotheca Brukenthal	Bibliotheca Brukenthal. Publicatiile Muzeului Brukenthal, Sibiu, Nagyszeben
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
BudRég	Budapest Régiségei, Budapest
BUKSZ	Budapesti Könyvszemle, Budapest

CAPH	Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary, Budapest
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Cumania	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár
DolgÚj	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat, Kolozsvár
DolgSzeged	Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai/Régiségtudományi Intézetéből, Szeged / Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
Ethnographia	Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság Értesítője, Budapest
FolAnthr	Folia Anthropologica, Szombathely
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
Fontes ArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
Heves Megyei Rég. Közl.	Heves Megyei Régészeti Közlemények, Eger
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
HOMK	A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
Istoryčni Studiji	Istoryčni Studiji. Zbirnyk naukovykh prac' z problem davn'oji i seredn'ovičnoji istoriji ta etnolohiji, Užhorod
JAMÉ	A Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
MatArchSlov	Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
MAZagrebKM	Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moskva
METEM Könyvek	Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség egyháztörténeti sorozata, Budapest
MittelaltStud	MittelalterStudien des Instituts zur interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Wirkens, München
Mon. RGZM	Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
Monografije	Monografije Muzej grada Beograda, Beograd
MonHistBud	Monumenta Historica Budapestinensia. A Budapesti Történeti Múzeum kiadványa, Budapest
MŐK	Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged–Budapest
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiája, Budapest
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MFMÉ StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHKÁS	Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Budapest–Szeged
MSz	Magyar Századok, Budapest
MTA II. Oszt. Közl.	A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei, Budapest
MTud	Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, Budapest
MuKuCsom	Múzeumi Kutatások Csongrád megyében, Szeged
Musaeum Hungaricum	A Musaeum Hungaricum konferenciasorozat kötetei, Boldogfa
NumKözl	Numizmatikai Közlöny, Budapest
PZ	Praehistorische Zeitschrift, Berlin
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
RégTan	Régészeti Tanulmányok, Budapest
RégKutMagy	Régészeti Kutatások Magyarországon, Budapest
RVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
Savaria	Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIVA	Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SlovArch	Slovenská archeológia, Nitra
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár

SzMMÉ	Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok
StudCom	Studia Commitatensia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból, Szentendre
Studia Archaeologica	Studia Archaeologica, Budapest
Studia Caroliensia	Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata, Budapest
Studia ad Archaeologiam	Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszékének kiadványai, Budapest
Štud. zvesti AÚ SAV	Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akademie Vied, Nitra
Tisicum	Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
VKF	Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, Wien

XV. A TÉRKÉPEN SZEREPLŐ LELŐHELYEK MUTATÓJA

A, Á

Abasár-Bolt-tető [553. lh] 268
Abony-Beöthy-kastély kertje [658. lh] 369, 400, 422
Abony-Bolháspart [659. lh] 371, 392
Abony-Piócáspart [657. lh] 369, 387, 398, 399, 405
Ágcsernyő/Čierna nad Tisou/-Nagyréti domb (Sk) [433. lh] 210, 216, 221, 226, 228, 235, 240, 241, 243
Aldebrő-Mocsáros [546. lh] 48, 267, 280, 281, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 296, 297, 300, 301, 308, 309, 311, 318, 322, 404, 444
Algyő-258. kútkörzet [809. lh] 376, 377, 378, 388, 391, 398, 399, 400, 402, 403, 404, 406, 407, 413, 415, 416, 417, 418, 426, 427, 429, 434, 435, 452
Algyő-Távvezetékindító Állomás [810. lh] 376, 388, 402
Almagyar → Eger-Almagyar
Alpár-Dunszt-tanya [762. lh] 372, 397, 412
Alsójózsa → Debrecen-Alsójózsa
Alsótold-Kereszti-tábla [569. lh] 271, 305
Anarcs-Czóbel-birtok [357. lh] 209, 217, 223, 224, 226, 228, 239
Apatin-ismeretlen lelőhely (Srb) [832. lh] 385, 389, 402, 424, 425, 447
Apatin-Római sánc (Srb) [833. lh] 384, 389, 425, 447
Apatin-Szikes (Srb) [834. lh] 385, 389, 425, 447
Áporka [677. lh] 352, 354, 355, 360, 361, 365, 367, 348
Arad-Csálya (Ro) [23. lh] 102, 104, 115, 126, 160, 225 (volt egy Arad-Csája írásmód, javítottam)
Arad/Arad/-Gáj (Ro) [111. lh] 104, 115, 126, 160
Arad-Újarad (Ro) [25. lh] 104, 115
Ároktő-Dongó-halom [458. lh] 262, 281, 285, 288, 289, 300, 332
Ártánd-Nagyfarkasdomb I–II. [287a–b. lh] 61, 179, 180, 182, 183, 184, 194, 196, 197, 391, 442
Ásotthalom (Szeged)-Alsótanya, Város-tanya [804. lh] 18, 381, 388, 406
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom-Rívó [805. lh] 381, 388, 400, 410, 406, 411, 416
Ásotthalom (Szeged)-Királyhalom, 473. számú tanya [806. lh] 381, 388, 398, 406
Avastető → Miskolc-Diósgyőr, Mélyvölgy u.

B

Bács/Bač-Homokbánya (Srb) [838. lh] 385, 392, 425
Bácsfeketehegy/Feketič (Srb) [843. lh] 384, 397, 412, 424
Bácskeresztúr/Ruski Krstur (Srb) [837. lh] 384, 397, 424
Bácsordas/Karavukovo (Srb) [841. lh] 385, 392
Bajor-hegy → Pátroha-Bajor-hegy
Bakonszeg-Kovácsi-puszta, Nadányi-tanya [298. lh] 173, 182, 183, 184, 442
Baks-Iskola [816. lh] 375, 392
Baks-Kelemen és Juhász I. szőlője [817. lh] 375, 392
Baks-Köztársaság u. [814. lh] 375, 394, 402
Balassagyarmat-ismeretlen lelőhely [583. lh] 280, 306
Balázshalom → Öthalom/Glogovác/Glogowatz (Ro) [28. lh]
Balkány-Gencsy-birtok [382a. lh] 187, 192, 442, 446, 447
Balkány-Verébsár-dűlő [382b. lh] 187, 192, 442, 446, 447
Balmazújváros-Hortobágy-Árkus [226. lh] 41
Balotaszállás-Balotapuszta [727. lh] 30, 32, 382, 389, 402, 403, 404, 406, 408, 409, 419, 447
Bánkút → Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor
Bárca → Kassa/Košice/-Bárca (Sk)
Bashalom → Tiszaeszlár-Bashalom
Batájnica (Srb) [94. lh] 109, 425, 447
Batida → Hódmezővásárhely-Batida
Bátmonostor-Angyal L. földje [714. lh] 384, 389, 399, 400, 401, 406, 424
Bátmonostor-Pintér-tanya [715. lh] 384, 389, 399, 400, 402, 406, 407, 408, 413, 424
Bátmonostor-Sumári-erdő [716. lh] 384, 389, 406
Bátonyterenye-Hársashegy [570. lh] 271, 305
Békés-Hidashát [133. lh] 127, 128, 131
Békés-Povádzug [132. lh] 58, 127, 128, 131, 133, 158, 159, 428
Békés-Rosszerdő laposa [134. lh] 127, 131
Békés-Sóványhát [ma: Murony-Sóványhát] [135. lh] 127, 128, 131
Békés-Tarhos, Városerdő-dűlő [130. lh] 127, 130
Békés-Völgypart [131. lh] 127, 128, 131
Békéscsaba-Erzsébethely, Báthori utca [137. lh] 128, 130, 157, 159, 291, 440
Békéscsaba-Gyógyszertári központ [139. lh] 128, 131
Békéscsaba-Kender u. 46 [203. lh] 128, 131
Békéscsaba-Mezőgazdasági Szakiskola [136. lh] 131
Békéscsaba-Mokri/Gorka-tanya [105. lh] 128, 131
Békéssámson-Posztós J. telke [212. lh] 154
Békéssámson-Szárazérpart [213. lh] 154. 156
Békéssámson-Újosztás [214. lh] 156
Békésszentandrás-Homokos [170a. lh] 135, 137
Békésszentandrás-Mogyorós-halom [183. lh] 135, 137
Békésszentandrás-Pálinkás-ér [170. lh] 135, 137
Bély/Biel (Sk) [431. lh] 210, 216, 218, 219, 226, 239
Benepuszta → Ladánybene-Benepuszta
Bér-TSz-major [587. lh] 274
Beregszász/Beregovo/-Kishegy (Ua) [414. lh] 225, 249, 251, 252, 253, 443, 447
Berekböszörmény-Budai-domb [512. lh] 172
Berekböszörmény-Páldomb [318. lh] 172, 181
Berekböszörmény-Református templom [270. lh] 172
Berettyóújfalu-Földesi út [288. lh] 170, 181, 197
Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő [262. lh] 180
Besenyőtelek-Szőrhát [537. lh] 265, 281, 286, 287, 292, 293, 300, 301, 304, 338, 444

Besenyőtelek-Tepély-puszta I. [538. lh] 19, 265, 298, 302, 321, 322, 444
Besenyőtelek-Tepély-puszta II. [539. lh] 265, 281, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 302, 321, 344
Besenyszög-Homorszögi-puszta [462. lh] 332, 335, 339, 340
Beszterec-Gyalap-tanya [358. lh] 208, 226, 227, 228, 240, 241, 243
Bezdéd → Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő
Bihar/Biharea/-Somlyóhegy (Ro) [263. lh] 178, 180, 181, 182, 196, 197
Bihar/Biharea/-Téglagyár (Ro) [264. lh] 178, 180, 182
Bihardancsháza-Halomszerdomb [263. lh] 181, 184, 195
Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca [271. lh] 178, 181, 183, 197
Biharkeresztes-Vasútállomáson [316. lh] 179, 181, 183, 194, 197
Bijelo Brdo (Srb) [854. lh] 81
Bocsár/Bočar/Botschar/-Budzsák (Srb [69. lh] 108, 115
Bodaszőlő → Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút
Bodroghalom-Eresztvényhomok [421. lh] 212, 213, 218, 219, 220, 226, 237, 239
Bodrogszentmária/Svätá Maria/-Papdomb (Sk) [522. lh] 214, 246
Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom/-Bálványdomb (Sk) [423. lh] 211, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 235, 239
Bodrogvécs/Več (Sk) [426. lh] 211, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 230, 232, 234, 239, 459
Boldog-Téglaházpart [560. lh] 270, 280, 304
Bordány-belterület [796. lh] 380, 388, 406, 408
Bordány-Kistemplom-tanya [795. lh] 380, 388, 402, 406
Bordány-Mező-dűlő [797. lh] 380, 388, 398, 406
Borsod-Derékegyháza → Edelény-Borsod, Derékegyháza
Budapest V.-Károlyi kert [642. lh] 346, 352, 367
Budapest XIV.-Mexikói út [639. lh] 345, 353, 355, 356, 360, 365
Budapest XV.-Őrjáró tér [643. lh] 346, 353, 368
Budapest XV.-Rákospalota [637. lh] 345, 352, 355, 358, 360
Budapest XV.-Rákospalota, Szerencs u. [640. lh.] 346, 352, 355, 360
Budapest XVI.-Csömöri út 32. [641. lh.] 346, 352, 360
Budapest XVI.-Petőfi S. u./Ehmann-telep [638. lh.] 345, 352, 359
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Gyártelep [628. lh.] 347, 352, 355, 356, 357, 360, 362
Budapest XVIII.-Pestlőrinc, Vörös Hadsereg útja [626a. lh.] 347, 351, 352, 355, 356, 357, 360, 362
Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Gloriette [627. lh.] 346, 352, 360, 362
Budapest XVIII.-Pestszentlőrinc, Szivattyútelep [626. lh.] 291, 346, 352
Budapest XXI.-Csepel, Királyerdő [630. lh.] 347, 367, 353
Budapest XXI.-Csepel, Komáromi út [631. lh.] 347, 353, 367
Budapest XXI.-Csepel, Szabadkikötő [632. lh.] 347, 353, 354, 367
Budapest XXIII.-Marx K. úti homokbánya [636. lh.] 347, 352, 355, 360
Budapest XXIII.-Soroksár, M0 autópálya 09. lelőhely [634. lh.] 21, 34, 347, 351, 353, 354, 355, 356, 358, 361, 364, 365, 367, 427, 429, 453, 455
Budapest XXIII.-Soroksár, Szent László/Török Flóris u. [629. lh.] 347, 352, 360, 367
Budapest XXIII.-Soroksár, Vörös Október MGTSz [633. lh.] 347, 351, 352, 360, 367
Budapest-Vecsés-Csepel MOL-vezeték 11. lelőhely [635. lh.] 347, 352, 354, 355, 359
Bugac-Alsómonostor [736. lh] 373, 388, 401, 404, 405
Bugyi-Felsővány [684. lh] 347, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 365, 367, 427, 453
Bugyi-Ürbőpuszta [680. lh] 348, 352, 358, 359, 367
Buj-Gyeptelek [359. lh] 206, 217, 218, 225, 228, 230, 240, 242
Bukovapuszta → Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, II. halom (Ro)

C

Cegléd-Hartyányi-dűlő [765. lh] 369, 387, 389, 401, 422
Cegléd-Nyúlfülehalom [663. lh] 369, 412

Cs

Csabacsüd-Szabadság utca [184. lh] 135, 137
Csák/Ciacova/Tschakowa (Ro) [87. lh] 110, 115, 440, 447
Csálya → Arad-Csálya (Ro)
Csanád/Cenad/Groß Tschanad/-Görögkeleti hitközség földje (Ro) [36. lh] 105, 106, 114
Csanád/Cenad/Groß Tschanad/-Pojána III. dűlő (Ro) [37. lh] 105, 106, 114
Csanytelek-Dilitor [781. lh] 48, 375, 392, 398, 402, 405, 407, 408, 412, 420
Csanytelek-Síróhegy [782. lh] 375, 392, 394, 402, 403, 405, 407, 410, 411, 412
Csanytelek-Szentkúti tizedi iskola [783. lh] 375, 392
Csárdahalom → Fábiánsebestyén
Csárdaszállás-Hanzély-tanya [125. lh] 127
Csátalja-Vágotthegy [719. lh] 384, 397, 412, 424
Csattag-halom → Tiszafüred-Pusztakócs, Csattag-halom
Csávoly-Szőke-dűlő [723. lh] 383, 397, 424
Csávoly-Tanyai iskola [722. lh] 383, 397, 412, 424
Csegelapos → Jászberény-Csegelapos
Csenger [411. lh] 251, 252, 253, 443, 447
Csengersima [412. lh] 251, 252, 443, 447
Csengőspart → Tiszaeszlár-Bashalom-Csengőspart
Csepel, Szabadkikötő → Budapest XXI.-Csepel, Szabadkikötő
Cserhátsurány-Halmok [585. lh] 274
Csíkzsögöd/Miercurea Ciuc (Ro) [14. lh] 94, 435, 447
Csólyospálos-Csólyos-puszta [735. lh] 32, 382, 388, 402, 404
Csomád-Új-hegy [622. lh] 345, 353, 355, 356, 359, 361, 365
Csongrád-Bogárzó [778. lh] 374, 397

Csongrád-Bokros, Gyójai-dűlő [767. lh] 373, 388, 392, 402, 420
Csongrád-Bokros, Rekettyés-ér, Deák Rókus tanya [776. lh] 375, 392, 398, 402, 412, 420
Csongrád-Felgyő, Csizmadia-tanya [774. lh] 374, 394, 398, 400, 402, 403, 420
Csongrád-Just Gyula út [771. lh] 374, 402, 392
Csongrád-Kádár-tanya, Forgó P. földje [775. lh] 374, 392, 405, 407, 412
Csongrád-Mámai-dűlő [768. lh] 373, 397, 402, 403, 412
Csongrád-Máté L. tanyája [769. lh] 374, 397, 412
Csongrád-Petenchalom [770. lh] 374, 394, 405, 408
Csongrád-Vendelhalom [772. lh] 54, 221, 374, 394, 398, 399, 402, 405, 407, 408, 411, 413, 420, 421, 446
Csongrád-Vidre-ér, Greskovics J. földje [777. lh] 394
Csongrád-Vidre-ér, Tyukász-tanya [773. lh] 374, 375, 394
Csongrádi út → Szeged-Csongrádi út
Csorva (Ruzsa)-Ruzsajárás [799. lh] 380, 388

D

Dabas-Felsőbesnyő-Vencelkei-dűlő [685. lh] 348, 353, 354, 355, 356, 358, 360, 362, 363, 365
Dabas-Gyón-Paphegy [682. lh] 348, 353, 354, 355, 356, 360, 365, 367
Dabas-Gyón, Evangélikus temető [681. lh] 348, 353, 367, 368
Debrecen-Alsójózsa [326. lh] 186, 190, 255
Debrecen-Átkosföld [511. lh] 186, 191
Debrecen-Hortobágy, Bajnok-halom [299. lh] 185, 192
Debrecen-Hortobágy, Köveshalom [300. lh] 185, 191
Debrecen-Józsa, Clara Zetkin utca [272. lh] 186, 190
Debrecen-Józsa, Klastrompart [273. lh] 186, 191,
Debrecen-Szabolcs u. [327. lh] 186
Debrecen-Szepes [329. lh] 186
Debrecen-Vincellér u. [328. lh] 186
Décsi-halom → Szarvas-Décsi-halom
Demecser-Borzsova-puszta [360. lh] 208, 217, 218, 220, 221, 226, 240
Derecske-Földesi út, Váradi Gerzson tanyája [302. lh] 174, 183
Derecske-Konyári út, Balogh J. tanyája [301. lh] 174
Derecske-Nagymező-dűlő [274. lh] 174
Derekegyházi iskola → Szentes-Derekegyházi iskola
Deszk-1. számú olajkút [60. lh] 106, 107, 108, 111, 415, 417
Deszk-A temető/Deszk-Ambrus J. földje [57. lh] 106, 107, 111, 415, 417
Deszk-D temető [58. lh] 54,106, 107, 113, 417
Deszk-E temető/Tukakovics Gyorgye [59. lh] 106, 107, 108, 113, 417
Deszk-I temető [114. lh] 106, 107, 108, 111, 415, 417
Deszk-T temető [115. lh] 106, 107, 108, 111, 121, 417
Detta/Deta (Ro) [89. lh] 92, 110, 115, 120, 425, 456
Déva/Deva/Schlossberg/-Micro 15 (Ro) [9. lh] 83, 89
Dévaványa-Fudéri-dűlő [165. lh] 172, 180
Dévaványa-Sártó, Tímár F. halma [163. lh] 171, 180
Dévaványa-Sima-sziget [164. lh] 172, 184
Diófa-lapos → Tiszabercel-Diófa-lapos
Doboz-Faluhely [144. lh] 130, 131
Doboz-Katonai tábor [145. lh] 130
Dohányosgerinc → Mezőtúr-Dohányosgerinc
Domaszék-Nógrádi-tanya [798. lh] 380, 388, 400, 406
Domaszék → Szeged
Dombegyháza [217. lh] 133, 155
Dormánd-Hanyipuszta [536. lh] 255, 264, 280, 282, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 304, 320, 322, 444
Doroszló/Doroslovo/-Diósi I. kertje (Srb) [835. lh] 385, 389, 399, 447
Döge-Kertek alja [361. lh] 209
Döge-Kishegy [362. lh] 209, 217, 218, 222, 226, 240
Dömsöd-Szőrhalompuszta [679. lh] 348, 352, 357, 363
Dunaharaszti-Haitsy Pál u. [675. lh] 348, 353, 368
Dunapataj-Alsójárás, Csősz-domb [702. lh] 350, 352, 355, 360, 367
Dunapataj-Várhegy [701. lh] 350, 353, 368
Dunavarsány [676. lh] 348 352, 360
Dunavecse-Fehéregyháza [688. lh] 181, 338, 349, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 363, 364, 365, 367, 427, 453
Dusnok [847. lh] 351, 352, 360, 361, 362, 364

E, É

Ebes-Templom-dűlő [275. lh] 186, 191
Ecséd-ismeretlen lelőhely [565. lh] 271, 280, 282, 283, 284, 285, 304, 444
Ecsegfalva-Bokroshalom [166. lh] 172, 184, 287, 338, 344, 441
Edelény-Borsod, Derékegyháza [445. lh] 262, 299, 300, 302, 447
Edelény-Borsod, Fő u. [446. lh] 262, 300
Edelény-Finke [444. lh] 262, 281, 292, 294, 299, 447
Edelény-Semmelweis u. [447. lh] 262, 299, 300
Eger-Almagyar [526. lh] 262, 280, 282, 285, 292, 293, 296, 297, 300, 302, 304, 319, 444
Eger-Gépállomás [529. lh] 19, 264, 298, 303
Eger-Répástető [527. lh] 263, 282, 283, 284, 285, 292, 294, 295, 296, 300, 302, 304, 319, 444
Eger-Szépasszonyvölgy [528. lh] 34, 263, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 292, 294, 296, 300, 317, 318, 319, 322
Eger-Vár, Székesegyház [530. lh] 92, 264, 297, 298, 303, 308, 309, 322, 444
Egyek-Ohat, Telekházi iskola [303. lh] 185, 191
Egyházasgerge-Sirmány [615. lh] 272, 298, 305, 444
Elek-Téglagyár [157. lh] 129, 132
Endrőd-Öregszőlők [171a. lh] 134, 428
Endrőd-Szujókereszt [171. lh] 134, 138, 184
Eperjes-Kiskirályság [196. lh] 157, 440
Eperjes-Nagykirályság [197. lh] 143, 147, 157, 158
Eperjes-Takács-tábla [197a. lh] 143, 146, 147, 157, 159, 162, 428

Eperjeske [383. lh] 51, 199, 210, 216, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 235, 237, 239, 443
Erdőkertes-Aradi u. [623. lh] 345, 352, 359
Erdőtelek-Bernáthegy [549. lh] 268, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 293, 300, 301, 304, 320
Eresztevény/Eresteghin/-Zádogostető (Ro) 13. [13. lh] 94
Ernőháza/Banatski despotovac/Ernsthausen (Srb) [71. lh] 110, 116, 117, 119, 440, 447
Érpatak [384. lh] 187, 442, 446
Értarcsa/Tarcea/-Siralomhegy (Ro) [265. lh] 251, 256, 455

F
Fábiánsebestyén-Csárdahalom [198. lh] 143, 146, 147, 158, 441
Fábiánsebestyén-Mikecz-föld [200. lh] 143, 146
Fábiánsebestyén-Molnár-tanya [199. lh] 143, 146
Farmos-Büdöslapos [646. lh] 369, 387, 405
Felgyő-Kettőshalmi-dűlő [848. lh] 374, 394, 397 412, 420, 429, 457
Felsődabas [683. lh] 348, 353, 368
Felsőhegyes/Gornji breg/-Tűzoltószertár (Srb) [97. lh] 109, 114, 384, 386, 394, 402,, 403, 424
Felsőszentkirály-Lászlófalva, Homokbánya [757. lh] 372, 397, 412
Felsőzsolca [449. lh] 261, 300
Fót-Alag-puszta [624. lh] 345, 352, 354, 361, 367
Földeák-Mártírok útja [219. lh] 154, 156, 157
Fönlak/Felnac (Ro) [30. lh] 104, 115
Füzesabony-Kastély-dűlő [533. lh] 19, 264, 288, 297, 298, 302, 320, 321
Füzesabony-Kettőshalom [531. lh] 264, 280, 282, 285, 288, 292, 294, 295, 300, 301, 320, 444
Füzesabony-Réthy-tanya [532. lh] 45, 264, 280, 288, 302, 320, 321, 391, 444

G
Gádor/Gakovo/-Vasútállomás (Srb) [830. lh] 384, 397, 424
Gádoros-Bocskai utca [201. lh] 24, 140, 143, 146, 147, 156, 157, 159, 428, 440, 453
Galgagyörk-Meleg-völgy [591. lh] 274, 307, 363
Gálospetri/Galoşpetreu/-Malomoldal (Ro) [266. lh] 251, 256, 291, 443
Garány/Hraň (Sk) [518. lh] 214, 246
Gáva-Szincsedomb [363. lh] 206, 217, 218, 225, 228, 239, 240, 243
Gáva-Vásártér [364. lh] 52, 206, 217, 220, 223, 224, 225, 228, 239, 241, 244, 246
Gégény-Vasútállomás [365. lh] 208, 226, 240, 241, 243
Gégény-Vasúti őrház [366. lh] 208, 217, 218, 226, 228, 240
Gerendás-Grjecshalom [204. lh] 156
Gerendás-Petőfi TSz [205. lh] 153, 155, 159
Gerendás-Vízvári-tanya [206. lh] 153
Germán/Gherman (Ro) [109. lh] 110, 116, 160
Geszteréd-Kecskelátó-dűlő [385. lh] 30, 187, 191, 192, 225, 235, 236, 441, 442, 446, 447
Gombos/Bogojevo/-Biboja u. (Srb) [836. lh] 385, 392, 394, 399, 407, 425
Gödöllő-ismeretlen lelőhely [619. lh] 291, 345, 352, 358, 359, 362
Gödöllő-Máriabesnyő [618. lh] 345, 352, 354, 355, 358, 359, 361, 362, 404
Gödöllő-Öreghegy [617. lh] 345, 352, 355, 356, 357, 359
Gödöllő-Öreghegy, Lázár V. u. [617a. lh] 345, 352, 359

Gy
Gyerk/Hrkovce (Sk) [611. lh] 279, 280, 307
Gyoma-Kádár-tanya [182. lh] 133, 137
Gyomaendrőd-Ugari-tanyák [188. lh] 133
Gyömrő-Állomás u. [673. lh] 348, 353, 360, 361
Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta [564. lh] 271, 280, 282, 283, 285, 292, 293, 294, 300, 304, 319
Gyöngyöspata-Kecskekő [563. lh] 271, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 292, 295, 304, 444
Győr-Téglavető-dűlő, Visznek-Kecskehegy [566. lh] 41
Gyula-Kálvária-domb [149. lh] 129, 131
Gyula-Nagy Szabados J. tanyája [150. lh] 129, 131
Gyula-Téglagyár [148. lh] 129, 132, 157, 158, 159, 162
Gyula-Vármegyeház udvara [151. lh] 129, 131
Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Brânduşei utca (Ro) [18. lh] 46, 87, 92, 93
Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Császár forrása (Ro) [15. lh] 86, 89, 90
Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Poklisa (Ro) [19. lh] 87, 93
Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Római katolikus katedrális [20. lh] 86
Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Vadászok utcája (Ro) [17. lh] 93
Gyulafehérvár/Alba Iulia/Weißenburg/-Zalatnai út, Mentőállomás/-Staţia de Salvare (Ro) [16. lh] 46, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 291
Gyúlás [291. lh] 190, 191, 192, 453
Gyulavári-Uradalmi szőlők [261. lh] 129, 131
Gyulavarsánd/Vărşand/-Laposhalom (Ro) [123. lh] 62, 129, 132, 157, 158, 159

H
Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút [276. lh] 186, 190, 191, 192, 242, 442
Hajdúböszörmény-Fekete-dűlő [113. lh] 186
Hajdúböszörmény-ismeretlen lelőhely [317. lh] 186, 187, 191, 192, 442
Hajdúböszörmény-Kis-Bene-tanya [513. lh] 186, 187, 191
Hajdúböszörmény-Pródi-halom [304. lh] 186, 187, 191
Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanya [289. lh] 186, 191, 192, 196
Hajdúdorog-Gyúlás [291. lh] 188, 190, 192, 429, 453

Hajdúdorog-Kövecses-halom [292. lh] 190, 191, 192
Hajdúdorog-Szállásföldek [293. lh] 190, 191, 192, 442
Hajdúdorog-Temetőhegy [290. lh] 188, 190, 191, 192, 429, 433, 442, 451, 452
Hajdúdorog-Vágotthegy [294. lh] 190, 191, 442
Hajdújárás/Hajdukovo/-Fűzfasor (Srb) [845. lh] 381, 388, 406, 424
Hajdúnánás-Veres-tenger-járás [321. lh] 190, 191, 196
Hajdúsámson-Majorsági földek [295. lh] 187, 191, 192, 442, 446
Hajdúszoboszló-Árkoshalom [277. lh] 40, 41, 48, 162, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 429, 433, 441, 452
Hajdúszoboszló-Bercsényi utca [278. lh] 185, 192, 194
Hajdúszoboszló-Laponyaghalom [305. lh] 186, 191
Hajdúszovát-Kösélypart, Hegyeshatári halom [306. lh] 186, 192
Hajós-Érsekhalom [713. lh] 351, 353, 367
Harta-Béke TSz [697. lh] 349, 352, 357, 360, 367
Harta-Freifelt [698. lh] 66, 67, 349, 351, 352, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 405, 411, 416, 429
Harta-Miklapuszta [700. lh] 349, 353, 367
Hejce [440. lh] 254, 260, 280, 292, 293, 299, 304, 447
Helemba-Parlagok-dűlő [607. lh] 277
Hencida-Szerdekhalom [296. lh] 178, 179, 181, 182, 183, 194, 196, 197, 291, 404, 429, 442
Heves-Boconádi út [550. lh] 268, 280, 282, 285, 292, 293, 300, 301
Heves-Kapitányhegy [551. lh] 268, 281, 288, 290, 293, 294, 295, 300, 301, 322, 343, 444
Hódegyháza/Jazovo (Srb) [73. lh] 108, 112, 114
Hódmezővásárhely-Barcirét, Hunyadi-halom [220. lh] 152, 153, 161
Hódmezővásárhely-Batida [221. lh] 150, 152
Hódmezővásárhely-Csomorkány [222. lh] 152, 154
Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya [224. lh] 152, 153, 161
Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya [223. lh] 152, 153, 159, 161, 428, 457
Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szenti-tanya [227. lh] 48, 148, 149, 152, 157, 162, 184, 208, 415
Hódmezővásárhely-Kossuth TSz [228. lh] 152, 153, 161
Hódmezővásárhely-Nagysziget [229. lh] 91, 149, 150, 151, 152, 159, 415, 428, 452
Hódmezővásárhely-Rárós [230. lh] 152
Hódmezővásárhely-Sarkaly [231. lh] 150, 152
Hódmezővásárhely-Solt-Palé [232. lh] 140, 148, 152
Hódmezővásárhely-Szakálhát [233. lh] 148, 152, 159, 428, 453
Hódmezővásárhely-Szőlőhalom [234. lh] 148, 152, 157
Hodony/Hodoni/Hodon (Ro) [84. lh] 109, 115, 440
Homokmégy-Halom [709. lh] 350, 352, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 364
Homokmégy-Hillye [710. lh] 350, 353, 367
Homokmégy-Székes [711. lh] 350, 351, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 361, 364, 365, 368, 425, 427, 429, 453
Horgos/Horgoš/-Pörös-puszta (Srb) [828. lh] 381, 388, 406
Horgos/Horgoš/-Röck I. földje (Srb) [829. lh] 381, 392, 406, 407, 415
Hortobágy-Gyökérkút-Bojárhalom [514. lh] 185, 191

I, Í

Szegvár 452
Ibrány-Esbóhalom [367. lh] 20, 48, 52, 53, 54, 66, 67, 113, 207, 217, 219, 220, 222, 226, 227, 228, 230, 231, 234, 240, 242, 243, 244, 246, 429, 433, 442, 451, 452
Ipolybalog/Balog nad Ipl'om/-Gárétje (Sk) [612. lh] 279, 280
Ipolypásztó/Pastovce (Sk) [610. lh] 278, 293, 312
Ipolyszalka/Salka (Sk) [608. lh] 277, 288, 290, 293, 306, 444
Izsák-Balázspuszta [707. lh] 350, 352, 355, 357, 360, 361, 362, 364, 371, 446

J

Jánoshalma-Hergyevicai iskola [725. lh] 382, 383, 386, 397, 412
Jánoshalma-Kisráta [724. lh] 382, 383, 386, 389, 400, 401, 406, 410, 411, 416
Jászágó [463. lh] 270, 280, 288, 289, 300
Jászalsószentgyörgy-Telek-dűlő [464. lh] 270
Jászapáti-Homokbánya [465. lh] 270, 282, 293, 300
Jászapáti-Jászivány közötti homokbánya [466. lh] 270, 280, 282, 283, 300
Jászárokszállás-Legény B. tanyája [467. lh] 269, 280, 288, 289, 300, 303
Jászberény-Alsómuszáj [468. lh] 270, 280, 293, 300, 303
Jászberény-Csegelapos [469. lh] 270, 280, 288, 290, 300, 303
Jászberény-Necsőegyháza [471. lh] 270, 303
Jászberény-Szent Pál halom [470. lh] 270, 304
Jászdózsa-Kápolnahalom [472. lh] 97, 270, 282, 283, 300, 303
Jászdózsa-Négyszállási iskola [473. lh] 270, 303
Jászfényszaru-ismeretlen lelőhely [474. lh] 20, 270, 280, 293, 294, 295, 300, 301, 304, 343, 408, 444
Jászfényszaru-Kórés-tanyák [475. lh] 270, 281, 288, 290, 293, 294, 295, 300, 301, 303, 304, 343, 408, 444
Jászfényszaru-Nagy-Agyagos [474a. lh] 270, 293, 294, 295, 300, 301, 304, 408, 444
Jászkarajenő [665. lh] 371 387, 401, 403, 405
Jászszentandrás-Járás-tanya [476. lh] 270, 281, 282, 286, 287, 293, 300, 301, 303, 304
Jobbágyi-Hermann K. szőlője [567. lh] 271, 280, 304
Jobbágyi-Mátra u. [568. lh] 271, 304

K

Kaba [307. lh] 174
Kál-Legelő [548. lh] 63, 97, 268, 280, 282, 283, 284, 285, 289, 290, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 320, 322, 429, 444
Kálmánháza-Kovács-tanya [400. lh] 190
Kálmánháza-Vitéz-sor [401. lh] 190, 192
Kalocsa-Belvárosi iskola [708. lh] 350, 353, 368

Karancsalja-Lapostető [573. lh] 272, 281, 286, 287, 293, 305, 444, 447
Karancslapujtő-Nyárvas-dűlő [572. lh] 272, 280, 281, 282, 286, 287, 294, 305, 444, 447
Karcag-Május 1. TSz [850. lh] 175
Karcag-Tarattyólapos [849. lh] 175
Karcag-Tilalmas [506. lh] 175
Karcsa-Kormoska [435. lh] 215, 244, 245, 246, 429, 457
Karcsa-Tégláska [427. lh] 213, 218, 220, 226, 239
Karlova/Novo Miloševo (Srb) [75. lh] 108, 114
Karos-Eperjesszög I. [422a. lh] 12, 33, 55, 79, 211, 212, 213, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 232, 235, 236, 238, 239, 434, 453, 459
Karos-Eperjesszög II. [422b. lh] 12, 16, 18, 30, 31, 33, 55, 56, 79, 187, 211, 212, 213, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 238, 239, 253, 290, 429, 434, 453, 459
Karos-Eperjesszög III. [422c. lh] 12, 30, 31, 33, 55, 56, 79, 187, 211, 212, 213, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 235, 236, 238, 239, 287, 290, 429, 434, 453, 459
Kassa/Košice/-Bárca (Sk) [614. lh] 260, 300, 312, 322
Kecel-Lehoczky-tanya [704. lh] 351, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364
Kecel-Vádéi-dűlő [705. lh] 351, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 364, 365, 416, 453
Kecskemét-Cédulaház [746. lh] 372, 387, 391, 398, 400, 401, 403, 405, 407, 413, 422
Kecskemét-Csongrádi út [749. lh] 372, 387, 401, 404
Kecskemét-Kisfái-Kiscsukás [750. lh] 372, 391, 392, 412
Kecskemét-Lakitelek, Lakihegy [748. lh] 334, 340, 341, 342, 403
Kecskemét-Lakitelek, Madari-tanya [747. lh] 334, 335, 336, 337, 341, 342, 408, 413, 419, 421, 422
Kecskemét-Talfáj [755. lh] 372, 387, 398, 405
Kecskemét-Törökfái-Gerőmajor [751. lh] 372, 392
Kecskemét-Úrrét [753. lh] 372, 397
Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya [752. lh] 372, 387, 398, 401, 403, 404, 405
Kecskemét-Városföld, Lokátorállomás [754. lh] 372, 397
Kecskemét-Városföld, Szarvas-tanya [756. lh] 372, 392
Keglevichháza/Cheglevici/Keglewitschhausen (Ro) [46. lh] 105, 106, 114, 417
Keglevichháza/Cheglevici/Keglewitschhausen/ -Fuchs-gyűjtemény (Ro) [45. lh] 105, 106, 114, 417
Kék-Telek-dűlő [368. lh] 208
Kenézlő-Fazekaszug I–II. [419a–b.] 19, 25, 24, 51, 56, 61, 67, 79, 155, 213, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 233, 234, 235, 237, 239, 287, 429,434
Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság [478. lh] 33, 326, 328, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 344, 441, 442, 447
Kikinda/Kikinda/-Galád-dűlő (Srb) [74. lh] 108, 114
Kisdobra/Dobrá/-Ligahomok (Sk) [430. lh] 211, 216, 218, 219, 220, 221, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 234, 239
Kiskeszi/Malé Kosihy/-Felső-Kenderesek (Sk) [609. lh] 278, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 294, 296, 297, 298, 306, 307, 308, 312, 322, 412, 429, 433, 452
Kiskundorozsma-Gépállomás [792. lh] 379, 388, 398, 406
Kiskundorozsma-Hosszúhát → Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát
Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár [793. lh] 379, 388
Kiskundorozsma-Subasa [813. lh] 56, 61, 380, 388, 389, 391, 398, 400, 406, 407, 429
Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő [794. lh] 379, 388, 398, 399, 406, 408
Kiskunfélegyháza-Alpári út [740. lh] 373, 392, 398
Kiskunfélegyháza-Ferencszállás [737. lh] 373, 388, 405
Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Határdomb [741. lh] 373, 388, 398, 400, 404, 405, 416, 422, 445
Kiskunfélegyháza-Kántordomb [743. lh] 373, 392, 401, 412
Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, Pintér-tanya [738. lh] 373, 394, 398, 400, 405, 413, 419, 421, 422
Kiskunfélegyháza-Nagykőrösi út [744. lh] 373, 397, 412
Kiskunfélegyháza-Pákapuszta, Dósa-tanya [745. lh] 373, 397, 412
Kiskunfélegyháza-Petőfiszállás, Fazekas-tanya [764. lh] 373, 392, 412
Kiskunfélegyháza-Radnóti út [742. lh] 16, 373, 388, 398, 400, 401, 405, 410, 411, 422, 445
Kiskunhalas-Bodoglár [732. lh] 382, 389, 400, 416, 447
Kiskunhalas-Dénes M. u. [729. lh] 382, 389, 406, 408, 447
Kiskunhalas-Inoka-puszta [730. lh] 382, 389, 402, 404, 447
Kiskunhalas-Rekettye-puszta [731. lh] 382, 389, 400, 402, 447
Kiskunmajsa-Ipari-hegy [739. lh] 382, 389, 400, 406, 408, 447
Kiskunmajsa-Szőlők [733. lh] 382, 389, 406, 447
Kismajtény/Moftinu Mic/-Messzelátó domb (Ro) [268. lh] 251, 256, 443
Kisterenye-Bányakapitányság [571. lh] 271, 305
Kistokaj-Gerenda-dűlő [454. lh] 260, 261, 280, 281, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 299, 308, 309, 322, 443
Kiszombor-B temető [51. lh] 54, 62, 70, 106, 107, 113, 114, 225, 417
Kiszombor-C temető [52. lh] 54, 62, 70, 106, 107, 113, 114, 225, 417
Kiszombor-E temető [53. lh] 62, 70, 106, 107, 111, 114, 225, 415, 417, 428
Kiszombor-F temető [54. lh] 62, 70, 106, 107, 111, 114, 121, 225, 417
Kiszombor-Juhoshalom [55. lh] 62, 70, 106, 107, 113, 114, 225
Kiszombor-Téglavető [56. lh] 54, 62, 70, 106, 107, 113, 114, 225, 417
Kiszombor-Téglavető [56. lh]
Klárafalva-B temető [61. lh] 106, 108, 113, 121
Klárafalva-Faragó-föld [62. lh] 54, 106, 113, 108
Kocsér [664. lh] 371, 397, 408, 412
Kóka [644. lh] 345, 368, 387, 405

Kolozsvár/Cluj-Napoca/Klausenburg/-Kalevala u. (Ro) [4. lh] 79, 221, 251, 252, 253, 435, 443, 447
Kolozsvár/Cluj-Napoca/Klausenburg/-Szántó u./-Strada Plugarilor (Ro) [3. lh] 46, 78, 79, 221, 251, 252, 253, 435, 443, 447
Kolozsvár/Cluj-Napoca/Klausenburg/-Zápolya u.(Ro) [2. lh] 46, 78, 221, 251, 252, 253, 435, 443, 447
Komádi-Közös liget [160. lh] 173, 179, 181, 182, 183, 184, 429, 451, 452
Kompolt-Krumpliföld [547. lh] 268, 288, 290, 293, 300, 301
Konyár-Vénkert [308. lh] 174, 183
Kóspallag [599. lh] 275, 296, 297
Kovaszinc/Covasânţ (Ro) [120. lh] 104, 160
Kömpöc [734. lh] 382, 388, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 415, 416
Köröstarján/Tărian/-Csordás-domb (Ro) [162. lh] 178, 180, 181, 182, 183, 197
Körösszegapáti-Pállapály [279. lh] 172, 180, 181, 183, 184, 194
Kunadacs-Köztemető [690. lh] 349, 352, 354, 355, 357, 360, 364
Kunágota-Boldog A. földje [153. lh] 132, 155, 156, 157, 159, 162, 428, 440, 453
Kunhegyes-Négyszállási-halom [323. lh] 328, 335, 336, 337, 338, 341
Kunmadaras-Határhalom [493. lh] 329, 335, 341
Kunpeszér [691. lh] 291, 349, 352, 359
Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1. [191. lh] 136, 137
Kunszentmárton-Kökényzug, tűzkövesi őrház [192. lh] 136, 139
Kunszentmárton-Köttön-dűlő [193. lh] 136, 137
Kunszentmárton-Pajor L. földje [194. lh] 136, 139
Kunszentmárton-Péterszög [195. lh] 136, 138
Kunszentmiklós-Nyakvágó csárda [689. lh] 349, 353, 368
Kübekháza-Bálint A. tanya [65. lh] 108, 111, 417

L

Ladánybene-Benepuszta [692. lh] 14, 33, 371, 387, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 409, 410, 411, 413, 421, 422, 426, 445, 446, 447
Lajosmizse-Kónyamajor [693. lh] 371, 372, 387, 389, 405, 421, 422, 447
Lakitelek → Kecskemét
Letkés-Iskola [604. lh] 276, 280, 281, 282, 285, 293, 294, 306, 307, 322, 444
Letkés-Téglaégető I. [605. lh] 57, 58, 67, 89, 280, 281, 282, 283, 285, 298, 306, 307, 308, 322, 429, 452
Letkés-Téglaégető II. [606. lh] 89, 277, 280, 281, 282, 283, 285, 288, 289, 290, 293, 294, 298, 306, 307, 308, 322, 429, 452
Lőrinci-Selypi-puszta [561. lh] 270, 282, 283, 285, 293, 294, 295, 304, 444
Ludas-Varjú-dűlő [552. lh] 268, 281, 282, 285, 293, 294, 300, 444

M

Madaras-Árvai-dűlő [720. lh] 383, 389, 391, 399, 402, 403, 404, 406, 407, 424, 429
Madaras-Kenderföldek [721. lh] 383, 389, 391, 399, 424
Magyarhomorog-Kónyadomb I. [309a. lh] 19, 54, 59, 60, 66, 133, 158, 172, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 194, 196, 208, 428, 429, 433, 452, 457
Magyarlapád/Lopadea Nouă/-Gorgány (Ro) [6. lh] 79, 86, 89, 90
Magyarpécska/Pecica/Petschka/-Nagysánc (Ro) [26. lh] 104, 115, 126
Magyartés-Zalota [258. lh] 140, 146, 157, 441
Majdán/Majdan (Srb) [66. lh] 108
Maklár-Kavicsbánya [534. lh] 264, 280, 293, 300, 301
Makő-Igási járandó [112. lh] 63, 104, 111, 115, 160, 428, 440, 457
Makó-ismeretlen lelőhely [101. lh] 104, 111,
Mándok-Tetenke [386. lh] 199, 210, 216, 218, 223, 224, 226, 227, 228, 230, 235, 237, 239, 291, 443
Marosgombás/Gâmbaş/-Kiss Magura nyergén (Ro) [1. lh] 86, 89, 90, 91, 92, 99
Maroskarna /Blandiana/Stumpach/-C temető (Ro) [12. lh] 86, 89
Maroskarna/Blandiana/Stumpach/-B temető (Ro) [11. lh] 79, 86, 89, 92, 99
Maroslele-Bíró I. földje [103. lh] 105, 113, 152, 153, 161, 415
Maroslele-Kuzslic telek [102. lh] 105, 113, 152, 153, 161, 415
Maroslele-Temető [104. lh] 105, 113, 152, 153, 161, 415
Marosnagylak/Noşlac/-Vízpompa (Ro) [7. lh] 79, 87, 93, 95
Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor [156. lh] 132, 133, 155, 157, 440
Medgyesegyháza-Kétegyházi út [155. lh] 132, 155, 159, 428
Medgyesegyháza-Uhrin A. földje [154. lh] 132, 155
Mezőberény-Békési út [129. lh] 127
Mezőberény-Bodzás-halom [126. lh] 127
Mezőberény-Kér-halom [127. lh] 127, 131, 159
Mezőberény-Körös-híd [128. lh] 127
Mezőcsát-Bernáth-dűlő [459. lh] 262, 300, 332
Mezőfény/Foieni (Ro.) [413. lh] 251, 256, 443
Mezőhegyes [215. lh] 154, 156, 157
Mezőkeresztes-Kiserdő [460. lh] 262, 280, 300
Mezőkovácsháza [216. lh] 156
Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya [138. lh] 128, 130, 157, 159, 440
Mezőtúr-alsórévai határ [479. lh] 175, 180, 441, 442
Mezőtúr-Dohányosgerinc [480. lh] 175, 180, 182, 183, 441, 442
Mezőtúr-Kettőshalom [482. lh] 175, 183
Mezőtúr-Vizek köze [481. lh] 175, 180, 182
Mezőzombor-Bálvány-domb [438. lh] 215, 218, 222, 226, 227, 229, 231, 240, 241, 242, 243
Mindszent-Korom E. földje [235. lh] 146
Mindszent-Koszorús-dűlő [236. lh] 145, 146, 157, 159, 162
Mindszent-Ludasoldal [237. lh] 147
Mindszent-Wimmer- és Könnyű-féle föld [238. lh] 146, 147

Miskolc-Diósgyőr, Lankás u. és Vörös u. közti terület [451. lh] 261, 300
Miskolc-Diósgyőr, Mélyvölgy u. [452. lh] 261, 297, 300
Miskolc-Repülőtér [453. lh] 261, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 292, 294, 300, 308
Miskolc-Szirma-Sóskáson 312
Mohol/Mol (Srb) [96. lh] 109, 115, 384, 386, 387, 394, 402, 403, 424
Mohora-Madách u. [584. lh] 273
Monaj [442. lh] 260, 281, 283, 284, 292, 294, 299, 304, 447
Monorierdő [674. lh] 348, 353, 367
Mórahalom (Szeged)-Királyhalom [807. lh] 381, 388
Mozsor/Mošorin/Moschorin (Srb) [95. lh] 109, 384, 397, 424
Murony-Soványhát → Békés–Soványhát
Muszka/Mâsca (Ro) [110. lh] 104, 115

N

Nádudvar-Mihályhalom [311. lh] 92, 175, 182, 183
Nádudvar-Töröklaponyag [313. lh] 56, 178, 180, 183, 195
Nádudvar-Vajózug [312. lh] 178, 183
Nagybaracska-Öregszőlők [717. lh] 384, 397, 412, 424
Nagybaracska-Piszkula [718. lh] 397, 424, 384
Nagycserkesz-Nádasdi-bokor [381. lh] 216, 246, 247, 248
Nagyhalász-Homoktanya [369. lh] 208, 220, 221, 222, 226, 228, 240, 241, 243, 255
Nagyhalász-Zomborhegy [370. lh] 208, 217, 219, 220, 222, 226, 228, 240
Nagyhegyes-Elep, Mikelapos [310. lh] 185, 190, 191, 192, 196
Nagykáta-Szűcs J. földje [645. lh] 369, 387, 405
Nagykomlós/Comloşu Mare/Großkomlosch (Ro) [81. lh] 106
Nagykőrös-Barátszilos-dűlő [669. lh] 371, 392
Nagykőrös-Fekete-dűlő [666. lh] 371, 387, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 409, 411, 422, 445
Nagykőrös-Gógány-Lyukashegy [667. lh] 371, 387, 401, 403
Nagykőrös-Homolytája-dűlő [670. lh] 371, 392
Nagykőrös-Száraz-dűlő [668. lh] 371, 392
Nagykörü-Bölcsőde [484. lh] 332, 335, 336, 338, 340, 341, 342, 343, 344
Nagykörü-ismeretlen lelőhely [483. lh] 332, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 343
Nagykövesd/Velky Kamenec/-Szőlőshomok (Sk) [424. lh] 211, 218, 220, 226, 239
Nagylak-Csanádpalotai határ [99. lh] 102, 104, 160
Nagylak-ismeretlen lelőhely [100. lh] 102, 104
Nagylak/Nădlac/-Téglaégető (Ro) [27. lh] 102, 104, 115, 160
Nagymágocs-Homokbánya [250. lh] 142, 146, 147, 157, 440
Nagymágocs-Mágocs-ér [249. lh] 142, 147, 157, 158, 421, 440, 441
Nagyősz/Tomnatic/Triebswetter/-Kleine Hügel (Ro) [77. lh] 61, 105, 106, 111, 417, 419, 428
Nagyősz/Tomnatic/Triebswetter/-község déli határa, téglagyár agyagbányája (Ro) [78. lh] 105, 106, 114, 417, 419
Nagyrév-ismeretlen lelőhely [505. lh] 291, 329, 335, 339, 341, 344
Nagyszalonta/Salonta/-Halom domb (Ro) [158. lh] 130
Nagyszénás-Svábföld 155, 159, 428, 453
Nagyszénás-Svábföld [202a. lh] 153, 155, 158
Nagyszénás-Vaskapu [202. lh] 156
Nagytarcsa-Homokbánya [620. lh] 346, 351, 353, 354, 355, 356, 360, 361, 365, 427, 429, 453
Nagytarcsa-Temető u. [621. lh] 352, 360, 361, 364
Nagyteremia/Teremia Mare/Großteremin/-Stock-föld (Ro) [79. lh] 61, 105, 106, 417
Nagyvárad /Oradea/Grosswardein/-Szálka terasz (Ro) [159. lh] 178, 180, 182, 183, 184
Nagyvárad/Oradea/Grosswardein/-Ferenc József laktanya [161. lh] 178, 180, 184
Napkor [387. lh] 247, 248
Németszentpéter/Sânpetru German/-G.A.S. telep (Ro) [29. lh] 102, 104, 111, 115, 440
Németszentpéter/Sânpetru German/-Homerák-adomány (Ro) [31. lh] 104, 115
Németszentpéter/Sânpetru German/-Marhák forrása (Ro) [32. lh] 104, 115
Németszentpéter/Sânpetru German/-Római sáncok (Ro) [35. lh] 104, 115
Németszentpéter/Sânpetru German/-szórvány (Ro) [34. lh] 104, 115
Nógrádkövesd-Vasútállomás [588. lh] 274, 280, 281, 282, 285, 293, 294, 306, 363, 444
Nógrádsáp-Tatárka [589. lh] 274, 282, 286, 287, 288, 293, 294, 298, 306, 363, 367

Ny

Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő [763. lh] 373, 387, 405, 408, 409, 410, 411
Nyíracsád-Szentirmay-föld [297. lh] 187, 191, 291, 442, 446
Nyíregyháza-Felsőpázsit [390. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Felsősima [399a. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Felsősima, temető [399b. lh] 247, 248, 429, 457,
Nyíregyháza-Jánosbokor [392. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Kállai utca [394. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Kemecsei út [395. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Oros-Kónya-hegy [400a. lh] 247, 248, 429, 453
Nyíregyháza-Polyákbokor [393. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Sóstófürdő [389. lh] 247, 248
Nyíregyháza-Vajdabokor [391. lh] 247, 248
Nyírgyulaj [516. lh] 251, 256, 443
Nyírkarász-Garahalom [396. lh] 251, 252, 253, 443
Nyírkarász-Vecsekút [397. lh] 251, 256, 443

O, Ó

Óbéba/Beba Veche (Ro) [44. lh] 106, 114, 115
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/ Altbeschenowa, Dragomir halma (Ro) [50. lh] 61, 101, 105, 106, 114, 115, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa, I. halom (Ro) [47. lh] 61, 101, 105, 106, 114, 417

Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa, V. halom (Ro) [48. lh] 61, 101, 105. 106, 114, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa, VI. halom (Ro) [49. lh] 61, 101, 105. 106, 114, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, II. halom (Ro) [38. lh] 61, 101, 105, 106, 112, 114, 291, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, III. halom (Ro) [39. lh] 61, 101, 105, 106, 112, 114, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, IV. halom (Ro) [40. lh] 61, 101, 105, 106, 111, 112, 114, 417, 428
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, V. halom (Ro) [41. lh] 61, 101, 105, 106, 112, 114, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, VIII. halom (Ro) [42. lh] 61, 101, 105, 106, 112, 114, 417
Óbesenyő/Dudeştii Vechi/Altbeschenowa/-Bukovapuszta/-Pusta Bucova, IX. (Hunca Mare-) halom (Ro) [43. lh] 61, 91, 101, 105, 106, 112, 114, 417
Ócsa-Alsópakony [678. lh] 348, 352, 360, 361, 367
Ópusztaszer-Kiszner-tanya [787. lh] 21, 375, 388, 398, 405, 419, 420
Oros-Nagyszőlő [398. lh] 248
Orosháza-Kristó-téglagyár [207. lh] 156, 157
Orosháza-Nagy A. tanya [209. lh] 154, 155, 157, 159, 162, 428
Orosháza-Pusztai I. tanya [210. lh] 22, 155, 156, 157, 159, 162
Orosháza-Pusztaszentetornya [211. lh] 154, 155, 157, 162, 440
Orosháza-Rákóczi-telep [208. lh] 154, 156
Oroszlámos/Banatsko Arandelovo/-Vasútállomás (Srb) [68. lh] 54, 108, 111, 113
Ószentiván-Tiszasziget [64. lh] 108, 111, 114, 415, 417
Ózd-Szentsimon [448. lh] 262, 297, 300

Ö, Ő

Öcsöd-Kováshalom [190. lh] 135, 139
Öregcsertő-Csornapuszta [712. lh] 351, 352, 358, 360
Örményes-Új Élet TSz [485. lh] 331, 335, 344
Örménykút-Maczonkai-domb [260. lh] 134, 138, 184
Örménykút-Szilai-halom [172. lh] 134, 138
Örménykút-Telek-halom [187. lh] 134, 137
Örménykút-Veres tehén dombja [259. lh] 91, 137, 142
Örös/Strážne/-Külsőlegelő (Sk) [521. lh] 214, 246, 459
Öthalom/Glogovác/Glogowatz (Ro) [28. lh] 83, 102, 104, 115, 161, 174
Öthalom → Szeged

P

Pancsova/Pančevo/Pantschowa/-Új téglaégető (Srb) [116. lh] 109, 116, 425
Pap-Balázshegyi tábla [388. lh] 209, 217, 218, 222, 226, 228, 231, 234, 237, 239
Paszab-Belterület, Horváth I. kertje [402. lh] 206, 217, 218, 220, 225, 240
Pátroha-Bajor-hegy [371a. lh] 208, 240, 241, 243
Pátroha-Kuklás-domb [371b. lh] 208, 218, 239, 240
Pátroha-Szőlőskert [371. lh] 209, 226, 239, 240
Pély-ismeretlen lelőhely [559. lh] 266, 280, 288, 290, 300, 301, 320, 332
Penc-Tuszkolán [592. lh] 274, 282, 285, 306, 307, 363, 367, 444
Perjámos/Periam/Periamosch/-Régi posta u. (Ro) [21. lh] 104, 115
Perse/Prša/-Bérc/-Bórszeg (Sk) [613a–b. lh] 41, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 288, 289, 290, 293, 294, 296, 297, 299, 305, 308, 309, 311, 312, 322, 429, 444, 447, 452, 457
Pestlőrinc → Budapest XVIII.
Péterréve/Bačko Petrovo Selo (Srb) [117. lh] 109, 384, 397, 424
Pétervására-Ivádi út [543. lh] 19, 73, 267, 280, 282, 283, 297, 298, 302, 444
Pétervására-Laktanya [542. lh] 267, 281, 288, 289, 290, 294, 297, 298, 300, 302, 444, 447
Pétervására-Vár [544. lh] 267, 302, 322, 444
Piliny-Leshegy [574. lh] 272, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 305, 322, 343, 444, 447
Piliny-Sirmányhegy [575. lh] 272, 281, 282, 285, 288, 289, 293, 294, 298, 305, 308, 322, 412, 444, 457
Piricse [320. lh] 251, 256, 443
Polgár-Tikos-tanya [314. lh] 185, 190
Pusztaszer-Kádár-domb [786. lh] 375, 397, 412, 419
Pusztaszer-Rohodai-dűlő, Gyovai-part [779. lh] 375, 392, 419
Pusztavizesdia/Vizejdia/Wiseschdia/-III. halom (Ro) [80. lh] 106, 417
Pusztavizesdia/Vizejdia/Wiseschdia/-X. halom (Ro) [76. lh] 106, 417
Püspökhatvan-TSz-tanya [590. lh] 274, 280, 307, 363
Püspökladány-Eperjesvölgy [280. lh] 19, 20, 48, 65, 66, 81, 174, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 194, 196, 429, 433, 441, 451, 452

R

Rábé/Rabe/-Anka-sziget (Srb) [67. lh] 108, 111
Rád-Kishegy [593. lh] 274, 282, 285, 293, 294, 295, 296, 306, 307, 363, 365
Rád-Újhegy [594. lh] 274, 286, 293, 294, 306, 363, 444
Rád/Rad/-Cselédhomok (Sk) [519. lh] 214, 246, 459
Rád/Rad/-Vereshomok (Sk) [520. lh] 214, 246
Rakamaz-Fő u. [404. lh] 203, 205, 217, 218, 219, 225, 228, 229, 235, 239, 291
Rakamaz-Gyepiföld, Túróczi-part [405. lh] 203, 205, 217, 218, 219, 220, 222, 225, 228, 229, 235, 236, 239, 291
Rakamaz-Strázsadomb [403. lh] 18, 30, 187, 203, 205, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 230, 231, 235, 236, 239

Rétközberencs-Paromdomb [372. lh] 209, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 231, 234, 237, 239
Rimóc-Templomdomb [582. lh] 273, 280
Rózsaszentmárton-Felsőcser [562. lh] 270, 288, 289, 294, 300, 304, 444
Röszke (Szeged)-Alsótanya-Feketeszél [801. lh] 381, 388, 407
Röszke (Szeged)-Ladányi-dűlő [802. lh] 18, 381, 388, 398, 402, 406
Röszke-Nagyszéksós [803. lh] 381, 388, 391, 406, 429

S
Sajólád [450. lh] 261, 280, 299
Sajószöged-Geodéziai torony [525. lh] 262, 297, 300
Sajtény/Şeitin (Ro) [22. lh] 104, 115, 126, 157, 160, 440
Sándorfalva-Eperjes [808. lh] 63, 376, 378, 388, 391, 398, 399, 401, 402, 403, 406, 407, 410, 411, 413, 415, 416, 417, 418, 427, 429, 434, 435
Sárazsadány [429. lh] 215
Sarkad-Peckesvár [146. lh] 129, 130, 157, 183, 291, 404, 440
Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő [147. lh] 130, 131, 133, 158, 159, 428, 452
Sárospatak-Baksahomok [420. lh] 213, 218, 220, 221, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 239
Sárrétudvari-Balázshalom 286.
Sárrétudvari-Ferendekhalom [285. lh] 174, 183
Sárrétudvari-Hízóföld [281. lh] 91, 173, 179, 181, 182, 184, 183, 291, 292, 417, 429, 431, 433, 434, 441, 460
Sárrétudvari-Iskolák udvara [284. lh] 174, 180, 183
Sárrétudvari-Őrhalom [282. lh] 174, 181, 182, 433, 434, 441
Sárrétudvari-Poroshalom [283. lh] 174, 180, 181, 182, 433, 434, 441
Sikló/Şiclău/-Gropoaie (Ro) [122. lh] 132, 154, 155, 156, 157, 440
Solt-Kalimajor [694. lh] 349, 353, 368
Solt-Révbér-dűlő [699. lh] 349, 353, 354, 355, 356, 361, 365
Solt-Tételhegy [695. lh] 291, 349, 352, 353, 358, 359, 364, 368, 404, 405
Solt-Tételhegy II. [696. lh] 349, 353, 368
Soltszentimre-Blaskovich S. földje [706. lh] 94, 350, 360, 361, 362, 364, 371
Soroksár → Budapest XXIII.-Soroksár
Sóshartyán-Hosszútető [577. lh] 272, 280, 282, 285, 288, 290, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 305, 444
Sóshartyán-Murahegy [576. lh] 272, 280, 281, 282, 285, 290, 293, 294, 305, 444, 447
Sóshartyán-Zúdótető [578. lh] 273, 282, 285, 290, 294, 296, 297, 305, 444
Sükösd [846. lh] 351, 358

Sz
Szabadka/Subotica/-Moskovics téglagyár (Srb) [827. lh] 383, 397, 424
Szabadka/Subotica/-Veresegyháza/-Verusič, A-temető (Srb) [824. lh] 383, 394, 397, 402, 403, 412, 424, 429, 457
Szabadka/Subotica/-Veresegyháza/-Verusič, B-temető (Srb) [825. lh] 383, 394, 397, 412, 424, 457
Szabadkígyós-Pál liget [141. lh] 129, 130, 132, 155, 158, 159, 428, 453, 456
Szabadkígyós-Tangazdaság [142. lh] 128, 132, 142, 158, 456
Szabolcs-Petőfi u. [407. lh] 205, 245, 457
Szabolcs-Vontatópart [406. lh] 205, 217, 219, 220, 225, 227, 228, 229, 239, 240, 241
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb [373. lh] 209, 217, 218, 220, 221, 226, 229, 240, 241, 243
Szabolcsveresmart-Tisza-part [374. lh] 209, 240, 241, 243
Szakáld-Mulatódomb [455. lh] 260, 280, 281, 286, 287, 288, 290, 292, 293, 296, 297, 299, 300
Szalacs/Sălacea/-Várhegy (Ro) [267. lh] 92, 99, 251, 256, 443, 455 Szalkszentmárton-Paréjoshát [687. lh] 349, 352, 361, 362, 363, 367
Szalmatercs-Fehérló-dűlő [616. lh] 306, 444
Szanda-Bokák-dűlő [586. lh] 274, 280
Szarvas-Décsi-halom [179. lh] 135
Szarvas-Egyházföld[186. lh] 134
Szarvas-Filyó-halom [174. lh] 135, 137
Szarvas-Kákapuszta [185. lh] 41, 135, 137, 163
Szarvas-Lómer-halom [176. lh] 135
Szarvas-Ószőlők, Velki-halom [177. lh] 135, 138, 184
Szarvas-Padani-tanya [178. lh] 135
Szarvas-Rózsás, Molnár-földek [181. lh]. 135
Szarvas-Szappanos [173. lh] 134, 138
Szarvas-Tessedik Sámuel utca [180. lh] 134, 137, 157
Szarvas-Tomasovszki-tanya [175. lh] 134, 139
Szászváros/Orăştie/Broos/-Pemilor domb/-Dealul Pemilor (Ro) [10. lh] 86, 88, 89, 91, 92, 99
Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje [790. lh] 91, 379, 388, 391, 398, 400, 402, 404, 406, 407, 413
Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart [791. lh] 291, 379, 388, 391,398, 400, 401, 402, 403, 404, 407, 429
Szatymaz-Őszeszék [788. lh] 379, 388, 406, 408
Szatymaz-Vasútállomás [789. lh] 379, 381, 397, 413
Szécsény-Apáti-puszta [579. lh] 273, 299, 444
Szécsény-Kerekdomb [580. lh] 273, 299, 444
Szécsény-Pórpástpuszta [581. lh] 273, 280, 282, 283, 299, 306, 444
Szeged-Ásotthalom → Ásotthalom
Szeged (Domaszék)-Bojárhalom [800. lh] 56, 380, 388, 398, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 416
Szeged-Csongrádi út [811. lh] 376, 378, 388, 391, 398, 399, 402, 406, 407, 410, 411, 413, 415, 429, 435
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát [812. lh] 21, 22, 56, 61, 65, 66, 380, 388, 389, 391, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 410, 411, 416, 429
Szeged-Makkoserdő [815. lh] 378, 394, 398, 402, 403, 406, 407, 408, 413, 415
Szeged-Öthalom [818. lh] 66, 378, 388, 389, 391, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 435

Szeged-Szabadka-Négyhalom-dűlő [819. lh] 381, 382, 388, 406, 408
Szeged-Székhalom [820. lh] 376, 388, 398, 405
Szeghalom-Dondorog [168. lh] 170, 179, 182, 428
Szeghalom-Korhány [91. lh] 171, 181
Szeghalom-Kovács-halom [167. lh] 171, 180, 182
Szeghegy/Lovčenac (Srb) [842. lh] 384, 397, 424
Szegvár-Cickazug [239. lh] 145, 147
Szegvár-Erdei F. utca [240. lh] 145, 147, 158, 441
Szegvár-Kórógyszentgyörgy [241. lh] 145, 147
Szegvár-Oromdűlő, Boros-féle homokbánya [243. lh] 145, 147
Szegvár-Oromdűlő, Hevesi/Purger-föld [244. lh] 144, 145, 146, 157, 162, 440
Szegvár-Oromdűlő, Puskin TSz homokbányája [242. lh] 21, 22, 143, 146, 147, 156, 158, 159, 428, 441, 451, 452
Szegvár-Szőlőkalja [245. lh] 61, 143, 146, 157, 159, 428, 441
Székkutas-Juhász-tanya [218. lh] 154
Szelevény-Menyasszonypart [486. lh] 136, 137, 138
Szentes-Borbásföld [246. lh] 125, 142, 146, 147, 157, 159, 162, 428, 440
Szentes-Derekegyházi iskola [247. lh] 140
Szentes-Derekegyházi oldal, Berényi B. földje [248. lh] 24, 142, 146, 147, 157 , 159, 428, 440
Szentes-Kaján [252. lh] 140, 147, 158, 441
Szentes-Kistőke, Libahalom [253. lh] 140, 147, 158, 441
Szentes-Kossuth Lajos utca [254. lh] 142, 146, 157, 440
Szentes-Kunszentmártoni út [255b. lh] 140, 146, 147, 157
Szentes-Nagyhegy 146, 147, 157, 162, 440
Szentes-Nagyhegy [256. lh] 141, 142, 146, 147, 157
Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II. [255–255a. lh] 140, 147, 157, 158, 441
Szentes-Szentilona [251. lh] 140, 147, 158, 441
Szentes-Szentlászló, Kánvási S. földje [257a. lh] 140, 145, 147
Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs Imre földje [257. lh] 48, 49, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 157, 440
Szentistván-Községi temető [461. lh] 262, 280, 288, 291, 292, 299, 300
Szentkirály-Templom-dűlő [758. lh] 372, 397
Szerencs-Kácsatető [439. lh] 215, 218, 223, 226, 235
Szihalom-358. sz. ház udvara [535. lh] 45, 264, 280, 302, 319, 320, 321
Szikszó-Vadász-patak partja [441. lh] 254, 260, 280, 281, 283, 284, 292, 294, 295, 299
Szinyér/Siner (Sk) [434. lh] 211, 216, 218, 226, 227, 239
Szob-Ipolypart [600. lh] 275, 280, 281, 288, 289, 290, 291, 306, 322, 444
Szob-Kiserdő [601. lh] 82, 275, 280, 281, 282, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 306, 307, 308, 309, 322, 429, 452
Szob-Koliba [602. lh] 276, 280, 281, 288, 289, 299, 307, 308, 322
Szob-Vendelin [603. lh] 82, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 298, 306, 307, 308, 309, 322, 412
Szolnok-Alcsi-sziget [487. lh] 333, 335, 343, 344
Szolnok-Beke Pál halma I. [489. lh] 291, 331, 341, 335, 339, 341, 344
Szolnok-Beke Pál halma III. [490. lh] 330, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 429
Szolnok-Lenin TSz (Ugar [491. lh] 333, 334, 335, 336, 337, 341, 342, 343, 344, 429
Szolnok-Repülőtér [488. lh] 331 335, 344
Szolnok-Strázsahalom [492. lh] 181, 287, 335, 333, 338, 339, 340, 343, 344
Szolyva/Svaljava (Ua) [417. lh] 249, 251, 252, 287, 443, 447
Szomotor/Somotor/-Hegyilegelő (Sk) [425. lh] 246
Szőreg-Homokbánya [63. lh] 108, 111, 113, 291
Szőreg-Péli-féle szélmalomdomb [106. lh] 108, 113

T

Tápé-Lebő [107. lh] 54, 105, 113, 120, 152, 415
Tápé-Malajdok-B [108. lh] 54, 105, 113, 121, 152, 291, 415
Tápé-Sertéstelep [821. lh] 378, 406
Tápióbicske-Községi homokbánya [647. lh] 369, 397
Tápióság-Újtelep [648. lh] 369
Tápiószele (Tápiószőlős)-Félegyházi-dűlő [649. lh] 369, 392, 401
Tápiószele-Hegyes [650. lh] 369, 387, 405, 407
Tápiószele-ismeretlen lelőhely [655. lh] 295, 343, 369, 387, 408
Tápiószele-Megyes S. szőlője [653. lh] 369, 392, 401, 412
Tápiószele-Reinle-föld [654. lh] 369, 392, 401, 405
Tápiószele-Szumurák [656. lh] 369, 397
Tápiószentmárton-Szentkirályi-féle homok [651. lh] 369, 387, 405
Tápiószentmárton-Tónikert [652. lh] 369, 387, 398
Tarcal-Vinnai-dűlő [437. lh] 187, 215, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 231, 235, 236, 239
Tarnalelesz-Berekfara [545. lh] 267, 302
Tarnaörs-Rajnapart 269, 281, 293, 294, 295, 300, 303, 391
Tarnaörs-Szentandrási határ [557. lh] 269, 280, 285, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 300, 303, 304
Tarpa-Nagyhegy [410. lh] 169, 251, 252, 253, 429, 443, 447
Tass-Ecsegpuszta [686. lh] 348, 352, 360
Téglás-Telek-dűlő [515. lh] 186
Temesliget/Pădureni/-Templomdomb (Ro) [85. lh] 110, 115
Temesvár/Timişoara/Temeswar/-Csóka erdő (Ro) [86. lh] 110, 115, 425
Tímár-Béke TSz I. [408a. lh] 205, 217, 219, 220, 222, 225, 227, 228, 239, 240
Tímár-Béke TSz II. [408b. lh] 205, 217, 219, 222, 225, 229, 239
Tiszabercel-Diófa-lapos [375. lh] 206, 217, 218, 225, 239
Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola [376. lh] 206, 220, 228, 230, 239, 244, 246
Tiszabercel-Ráctemető [377. lh] 206, 217, 219, 220, 225, 227, 228, 230, 239, 240, 242, 243
Tiszabercel-Újsor [378. lh] 206, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 228, 230, 239, 241, 244, 246

Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő [379. lh] 24, 51, 199, 209, 210, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 235, 237, 239, 287, 429, 443
Tiszabő-Jajhalom [495. lh] 331, 335, 339, 341, 344
Tiszabő-Tópart [494. lh] 291, 331, 341, 343, 344
Tiszabura-Szőlőskert-dűlő [496. lh] 320, 331, 335, 336, 337, 338, 341, 342, 344
Tiszacsoma/Čoma/-Szipahát (Ua) [415. lh] 19, 249, 256, 443
Tiszaderzs-Kupa-sor [497. lh] 331, 335, 336, 337, 341, 342
Tiszadob-Sós-szék [356. lh] 199, 217, 218, 222, 225, 228, 229, 239, 242, 243
Tiszaeszlár-Bashalom-Csengőspart [330. lh] 55, 204, 237
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I. temető [331. lh] 55, 61, 79, 204, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 434
Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla II. temető [332. lh] 18, 55, 61, 79, 202, 204, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 237, 238, 239, 291, 429, 434
Tiszaeszlár-Dióskerti tábla [333. lh] 203, 204, 217, 219, 220, 222, 225, 226, 228, 231, 233, 237, 239, 240, 291
Tiszaeszlár-Hegyeshatár [334. lh] 203, 204, 217, 218, 219, 220, 225, 229
Tiszaeszlár-Sinkahegy [336. lh] 204, 243
Tiszaeszlár-Újtelep [337. lh] 203, 204, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 228, 230, 231, 233, 235, 239
Tiszaeszlár-Vörösmarty utca [335. lh] 204, 217, 218, 219, 222, 225, 227, 228, 229, 230, 235, 239, 242
Tiszafüred környéke-ismeretlen lelőhely [498. lh] 337, 338, 339, 441
Tiszafüred-Majoroshalom [500. lh] 255, 332, 335, 339, 340, 341, 342
Tiszafüred-Nagykenderföldek [499. lh] 332, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 429
Tiszafüred-Pusztakócs, Csattag-halom [325. lh] 320, 332 335
Tiszafüred-Pusztakócs, Hagymás-halom [324. lh] 332, 335, 341
Tiszagyenda-Búszerző-halom [322. lh] 331, 335, 336
Tiszajenő-Eperjesi telep [501. lh] 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 429
Tiszajenő-Kecskéspart [502. lh] 333, 335, 343, 344
Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh] 334,
Tiszakécske-Árkus-dűlő [759. lh] 334, 335, 336, 338, 342, 343, 412, 413, 419, 421, 422, 429, 453
Tiszakécske-Ókécske-Nagyszék [760. lh] 333, 334, 335, 338, 341, 342
Tiszakécske-Újkécske, ismeretlen lelőhely [761. lh] 333, 334, 335
Tiszakeszi-Szódadomb [457. lh] 262, 280, 281, 292, 293, 300, 332
Tiszalök-Fészekalja-dűlő [338. lh] 199
Tiszalök-Halmi-birtoktest [339. lh] 199
Tiszalök-Halmi-domb [340. lh] 199
Tiszalök-Halmi-part [341. lh] 199
Tiszalök-Kisfás tanya [342. lh] 199, 217, 218, 220, 225, 227, 229, 239
Tiszalök-Kövestelek [343. lh] 199, 245, 457
Tiszalök-Rázompuszta I. [344. lh] 201, 245, 457
Tiszalök-Rázompuszta II. [345. lh] 201
Tiszalök-Rázompuszta III. [346. lh] 201
Tiszalök-Vajasdomb [347. lh] 199, 217, 218, 219, 220, 222, 225, 226, 228, 229, 230, 239, 240, 242, 429
Tiszalök-Vay-kastély [348. lh] 201
Tiszaluc-Sarkadpuszta [443. lh] 215, 216, 245, 429, 457
Tiszanána-Cseh-tanya [540. lh] 266, 280, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 322, 332, 338, 343, 344, 345, 346, 365, 444, 429
Tiszaörs-Csernus-halom [507. lh] 329, 335, 338, 341
Tiszapüspöki-Karancs-Háromág [517. lh] 331, 335, 336, 337, 339, 341, 342, 343
Tiszaroff-Ajtósi-part [496b. lh] 331, 343
Tiszaroff-Vörös-tanya [496a. lh] 331, 335, 339, 340
Tiszasalamon/Solomonovo (Ua) [416. lh] 210, 216, 226, 235, 240, 241, 243, 248, 437, 439
Tiszasüly-Éhhalom I. temető [503a. lh] 225, 332, 335, 336, 337, 339, 341, 342
Tiszasüly-Éhhalom II. temető [503b. lh] 225, 332, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 344
Tiszaszederkény-Vegyi Kombinát [456. lh] 260, 281, 283, 284, 286, 287, 292, 294, 295, 299
Tiszaszőlős-Domaháza-puszta [509. lh] 331, 335, 336, 337, 338, 341
Tiszatardos-Nagydűlő [436. lh] 215, 218, 219, 222, 226, 227, 229, 240, 243
Tiszatarros/Taraš (Srb) [70. lh] 109
Tiszavasvári-Aranykerti tábla [349. lh] 201, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 239, 240, 241, 243, 429
Tiszavasvári-Deákhalom [350. lh] 202, 217, 218, 222, 225, 227, 229, 239
Tiszavasvári-Józsefháza-Csíkospart [351. lh] 202, 217, 218, 222, 225, 228, 239, 241
Tiszavasvári-Kincsespart [352. lh] 202
Tiszavasvári-Nagy Gyepáros [353. lh] 202, 217, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 239, 241, 242
Tiszavasvári-Nyíregyházi úti tanyák [354. lh] 202
Titel (Srb) [118. lh] 109, 384, 397, 424
Tompa-Körös-oldal [726. lh] 382, 383, 386, 389, 399, 406, 424
Tömörkény-Jajgatóhalom [785. lh] 375, 397
Tömörkény-Piactér [784. lh] 375, 388, 398, 400, 405, 420
Törökbecse/Novi Bečej/Neu Betsche/-Matéj-puszta/-Matejszki brod (Srb) [90. lh] 108, 114, 117, 440, 447
Törökkanizsa/Novi Kneževac/Neu Kanischa (Srb) [72. lh] 108, 115, 291
Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta I–II. [508a–b. lh] 184, 208, 328, 334, 335, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 344, 429, 447, 452, 457
Törtel-Demeter-tanya [660. lh] 371, 387, 401, 405, 408, 409

Törtel-Nyilas-Besenyő-dűlő [662. lh] 371, 387, 401, 405, 408, 409
Törtel-Thury J. szőlője [661. lh] 371, 387, 401
Túrkeve-Ecsegpuszta → Ecsegfalva-Bokroshalom
Tuzsér-Boszorkányhegy [380. lh] 24, 155, 199, 210, 216, 217, 218, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 230, 234, 235, 237, 239, 429

U, Ú

Újfehértó-Micskepuszta [409. lh] 187, 190, 191, 442, 446
Újfutak/Futog/-Rezsőmajor (Srb) [840. lh] 385, 386, 389, 407, 424, 425, 447
Újkígyós-Skoperda-tanya [143. lh] 129, 132, 133, 158, 456
Újlőrincfalva-Magyarad [541. lh] 10, 19, 28, 51, 56, 58, 255, 266, 280, 289, 288, 297, 298, 302, 319, 321, 322, 332, 429, 452
Újszentes/Dumbrăviţa/Neußentesch (Ro) [83. lh] 34, 110, 111, 115, 428, 440
Újszentmargita-Koponyahalom [315. lh] 185, 191
Újtikos-Demeteri gödrök [355. lh] 199, 245
Újvár/Uivar/Neuburg an der Bega/-Gomila (Ro) [82. lh] 110, 115, 440

Ü, Ű

Üllés-Árpád-dűlő [822. lh] 18, 380, 382, 388, 398, 406, 411
Üllő-Hosszúberek-Péteri [672. lh] 348, 352, 367
Üllő-Ilona út [671. lh] 348, 352, 354, 355, 356, 360, 362, 364

V

Vác-Csörögi-puszta [597. lh] 275, 280, 282, 283, 284, 306, 307, 363
Vác-Derecske [595. lh] 274, 363
Vác-Hétkápolna [596. lh] 275, 299, 308, 359, 363
Vajdahunyad/Hunedoara/Eisenmarkt/-Kincseshegy (Ro) [8. lh] 87, 93
Vajka/Vojka (Srb) [93. lh] 109, 425, 447
Vajszka/Vajska/-Gombosi út (Srb) [839. lh] 385, 424
Valkóvár → Vukovár
Vámosgyörk-M.H.T. telep [556. lh] 19, 269, 280, 282, 283, 285, 297, 298, 304, 444
Várfalva/Moldovaneşti/Burgdorf/-Jósika Gábor kertje (Ro) [5. lh] 59, 79, 81, 82, 83, 87, 89, 93
Vecsés [766. lh] 347, 352, 353, 354, 358, 359, 360, 367
Vejte/Voiteg/Woiteg (Ro) [88. lh] 110, 115, 117, 440, 453
Veresegyház-Álom-hegy [625. lh] 345, 352, 354, 361, 367
Versec környéke/Vršac/Werschetz (Srb) [119. lh] 115, 116
Versec/Vrsac/Werschetz/-ismeretlen lelőhely (Srb) [92. lh] 101, 110, 115, 119, 425, 440, 447
Vésztő-Bikeri [189. lh] 171, 179, 182
Vésztő-Kót-puszta [169. lh] 171, 181, 183
Világos/Şiria/Wilagosch/-Balta Jâtei (Ro) [121. lh] 104
Visonta-Felsőrét [554. lh] 19, 268, 280, 288, 289, 290, 298, 304, 322, 429, 444, 452
Visonta-Petőfi u. [555. lh] 269, 280, 304
Visznek-Kecskehegy [566. lh] 41, 255, 269, 282, 283, 293, 303, 308, 310, 311, 312, 322
Vukovár-Lijeva bara (Hr) [851. lh] 14, 34, 92, 425, 447

Z

Zagyvarékas-Avas [504. lh] 332, 335, 341, 342
Zalkod-Szegfarka [418. lh] 214, 215, 218, 223, 226, 227, 239
Zebegény-Új-völgy [598. lh] 275, 307
Zemplén/Zemplin/-Kertalja (Sk) [523. lh] 214, 215
Zemplén/Zemplin/-Szélmalomdomb (Sk) [428. lh] 31, 33, 187, 211, 216, 218, 219, 220, 221 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 235, 239, 246, 291, 401
Zemplén/Zemplin/-Várhegy (Sk) [524. lh] 214
Zemplénagárd-Terebesi homok [432. lh] 210, 216, 218, 219, 220, 226, 227, 239, 254
Zenta/Senta-Paphalom II. (Srb) [98. lh] 109, 384, 397, 411, 424
Zilah/Zalău/Zillenmarkt/-Pálvár (Ro) [269. lh] 79, 92, 99, 251, 252, 256, 443, 455
Zimándújfalu/Zimandu Nou/-Földvári puszta (Ro) [24. lh] 104, 115, 126, 160
Zombor/Sombor/-Bezdáni út (Srb) [831. lh] 384, 389, 399, 406
Zombor/Sombor/-Rancsevo-szállás (Srb) [844. lh] 384, 389, 399, 406, 408, 424

Zs

Zsana-Eresztő-Kőkút [728. lh] 382, 389, 402, 404, 447
Zsombó-Bába-dűlő [780. lh] 380, 388, 398, 406, 408
Zsombó-Ménesjárás-dűlő [823. lh] 380, 388, 398, 406, 416

MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐINEK LELETANYAGA

Kiss Attila
Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983.

MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD KORI SÍRLELETEI

Megjelent kötetek

1. Révész László
A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. Miskolc 1996.
2. Kiss Gábor
Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000.
M. Nepper Ibolya
dú-Bihar megye 10–11. századi sír- I–II. Budapest–Debrecen 2002.
vits Eszter
honfoglalás és kora Árpád- yaga. Nyíregyháza–Buda-
ó
10–11. századi temetői.
gence, a Partium és a századi temetői, szór- letei I–II. Szeged 2013.
g a 10–11. században.
RIÁN
on megyék honfoglalás és -kori temetői és sírleletei. 4.
László
aköz 10–11. századi sír- és szór- leletei, valamint a tiszalúc-sarka- 11. századi temető. Szeged–Budapest 2015.
10. Gallina Zsolt – Varga Sándor
A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. – A Kalocsai Sárköz a 10–11. században. Szeged–Budapest 2016.
11. Horváth Ciprián
Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest 2019.
12. Kovács László
Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője. Szeged–Budapest 2019.
13. Révész László
A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Szeged–Budapest 2020.

Előkészületben

14. Horváth Ciprián
Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest
15. Petkes Zsolt
Fejér megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest

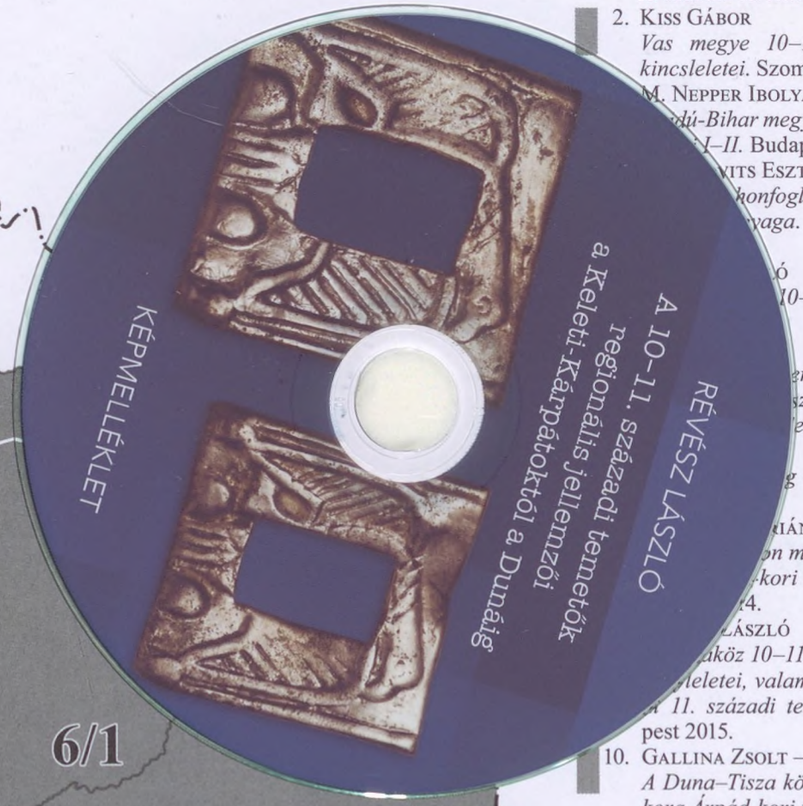

5900 Ft

9 789639 987609

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig